

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

**«ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫҢ
АЛУДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ КӨЗҚАРАС: МӘСЕЛЕЛЕР,
ҚИЫНДЫҚТАР ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ШЕШІМДЕР» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ- ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
11-12 мамыр 2023 жыл**

**СБОРНИК ТРУДОВ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«МУЛЬТИДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД В ПРОФИЛАКТИКЕ
СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ: ПРОБЛЕМЫ,
ВЫЗОВЫ И СОВРЕМЕННЫЕ РЕШЕНИЯ»
11-12 мая 2023 года**

***COLLECTION OF WORKS
OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
«MULTIDISCIPLINARY APPROACH IN THE PREVENTION OF
SUICIDAL BEHAVIOR OF ADOLESCENTS: PROBLEMS,
CHALLENGES AND MODERN SOLUTIONS»
May 11-12, 2023***

ТАРАЗ, 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ**

**«ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫҢ АЛУДАҒЫ
ПӘНАРАЛЫҚ КӨЗҚАРАС: МӘСЕЛЕЛЕР, ҚИЫНДЫҚТАР ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ
ШЕШІМДЕР» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ- ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
11-12 мамыр 2023 жыл**

**СБОРНИК ТРУДОВ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«МУЛЬТИДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД В ПРОФИЛАКТИКЕ
СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ: ПРОБЛЕМЫ, ВЫЗОВЫ И
СОВРЕМЕННЫЕ РЕШЕНИЯ»
11-12 мая 2023 года**

***COLLECTION OF WORKS OF
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
«MULTIDISCIPLINARY APPROACH IN THE PREVENTION OF SUICIDAL
BEHAVIOR OF ADOLESCENTS: PROBLEMS, CHALLENGES AND MODERN
SOLUTIONS»
May 11-12, 2023***

Тараз, 2023

ӘОЖ (УДК) 371:159.9

КБЖ (ББК) 74.20:88.8

Ж 33

Редакция алқасы/Редакционная коллегия

Муслимов Н.Ж., Сулейменов Ж.Т., Абдуалы А.Б., Баяндин М.А., Тажибаев С.Д., Кадырова А.С., Буюклиев Н., Болеев Т.К., Ускенбаева Д.А., Турдалиева Ш.Т., Құлабекова Г.Қ., Құрманбекова А.С., Ботабаева Ә.Е., Асқарбекқызы Н., Нургабылов М.Н., Куатбеков Ж.А., Тамабаева Қ.Ө., Несипбаева И.С., Онгарбаева М.Б., Маликтаева П.М., Айтекова К.У., Мырзабеков Д.Е., Шырақбаев А.Б., Газаев А.И., Саткей Т.Б., Исаков Ғ.Ж., Есперов Е.И., Джекенев П.С., Сихаев А.А., Беркенова Р.А., Елубаева Р.С., Нұрманалиева Ұ.Т., Байлыбеков Ғ.Р., Ниязова П.Р., Жайшылық Н.П.

Ж 33 «Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқын алдың алудағы пәнаралық көзқарас: мәселелер, қиындықтар және заманауи шешімдер» атты Халықаралық ғылыми- тәжірибелік конференция жинағы. Қазақстан, Тараз, 11-12 мамыр, 2023 ж. – 598 бет.

«Мультидисциплинарный подход в профилактике суицидального поведения подростков: проблемы, вызовы и современные решения», сборник трудов Международной научно-практической конференции – Казахстан, Тараз, 11 - 12 мая, 2023 г. – 598 стр.

ISBN 978-601-7419-21-9

Жинақта өзекті әлеуметтік мәселелердің бірі - жасөспірімдердің суицидтік мінез - құлқының алдын алуға арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары ұсынылған. Жинақтың мақалалары әртүрлі мамадық иелерінің тәжірибесінде суицидтік мінез-құлқтың алдын-алу саласындағы мәселелерді, қиындықтар мен заманауи шешімдерді қамтиды. Жинақтағы мақалалар мазмұны тәжірибеге бағытталған және аутоагрессивті мінез-құлқық формаларының теориялық-әдіснамалық негіздерін шешудегі ведомствоаралық өзара іс-қимыл нәтижелерін; жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын алуға салауатты өмір салты мен өмірлік құзыреттілік тұжырымдамасын қалыптастыру; жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын алу мен түзетудегі оңалту-терапиялық тәсілдері; түзету-профилактикалық бағдарламаларды іске асыру үшін мамандардың психологиялық-педагогикалық құзыреттерін арттыру жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқы; жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқын диагностикалау, түзету және алдын алудың заманауи әдістерің көрсетеді. Материалдар жинағы ғалымдарға, мамандарға, оқытушыларға, магистранттар мен студенттерге арналған.

Жинақ материалдарының электрондық нұсқасы <https://htii.edu.kz/> орналастырылған.

Конференцияға қатысушылардың ғылыми мақалалар жинағы электронды түрде ұсынылған материалдар бойынша дайындалды, мақалалардың авторлары материалдардың мазмұнына жауап береді, мақалалар авторлық редакцияда ұсынылған.

«Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқын алдың алудағы пәнаралық көзқарас: мәселелер, қиындықтар және заманауи шешімдер» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы (11-12 мамыр 2023 ж.), ҚР ЖБҒМ гранттық қаржыландыру түрі бойынша «Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқын психологиялық бейіндеу және түзету жүйесін ұйымдастыру» ИРН АР 09259839 жобасы шеңберінде ұйымдастырылды.

В сборнике представлены материалы международной научно - практической конференции, посвященной одной из актуальных социальных проблем - профилактике суицидального поведения подростков. Статьи сборника отражают проблемы, вызовы и современные решения в области профилактики суицидального поведения в практике специалистов различных профессий. Статьи сборника носят практико-ориентированный характер и отражают результаты межведомственного взаимодействия в решении теоретико-методологических основ аутоагрессивных форм поведения; формирования концепции здорового образа жизни и жизненных компетенций в профилактике суицидального поведения подростков; реабилитационно-терапевтических подходов в профилактике и коррекции суицидального поведения подростков; повышения психолого-педагогических компетенций специалистов для реализации коррекционно-профилактических программ суицидального поведения подростков; современных методов диагностики, коррекции и профилактики суицидального поведения подростков. Сборник материалов предназначен для ученых, специалистов, преподавателей, магистрантов и студентов.

Электронная версия материалов сборника размещена на сайте <https://htii.edu.kz/>

Сборник научных статей участников конференции подготовлен по материалам, представленным в электронном виде, ответственность за содержание материалов несут авторы статей, статьи представлены в авторской редакции.

Международная научно-практическая конференция «Мультидисциплинарный подход в профилактике суицидального поведения подростков: проблемы, вызовы и современные решения» (11-12 мая 2023г.), организована в рамках Проекта ИРН АР 09259839 «Организация системы психологического профилирования и коррекции суицидального поведения подростков» по грантовому виду финансирования МНВО РК.

ӘОЖ (УДК) 371:159.9

КБЖ (ББК) 74.20:88.8

ISBN 978-601-7419-21-9

© Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, 2023

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ/CONTENTS

Болеев Т.К. КОНЦЕПЦИЯ СУИЦИДАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ	13
Слободчиков И.М. «ПРИГЛАШЕНИЕ» В СМЕРТЬ: МОТИВЫ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ	17
Приступа Е.Н. РИСКОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ АУТОАГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ СУИЦИДАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ	22
Болеев Қалдыбек ИСЛАМ ДІНІНІҢ СУИЦИДКЕ КӨЗҚАРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ	26
Акажанова Алма Тәуірбекқызы ӨЗІН-ӨЗІ ӨЛТІРУ – ТЫҒЫРЫҚТАН ШЫҒАР ЖОЛ ЕМЕС	29
Ертуқешова Гулия Муратбековна, Байжуманова Бибианар Шаймерденовна СТУДЕНТТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТЫНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	34
Целищева Анна ПРОФИЛАКТИКА СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ СРЕДИ ДЕВУШЕК-ПОДРОСТКОВ В ПЕРИОД БЕРЕМЕННОСТИ	36
Тағайбаева Айнаш Мухамеджановна ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ҮШІН САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ	40
Асқарбек А.Қ., Акилбаева Г.И. СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ЖАЛПЫ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР БАЛАЛАРДАҒЫ СУИЦИДТІК ҚАУШПҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ	45
Дариябекова Меруерт Маратқызы ТРАНЗАКТИЛІ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИЯСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІК ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ ЖАРАҚАТТАУДЫ ТАЛДАУ	50
Кушеров Несипбай Мананбаевич, Сарсенов Жандос Бауыржанұлы СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	53
Муленбаева Гулбану Мурасовна БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІМДЕР СУИЦИДИ МӘСЕЛЕСІ	58
Мурзатаева А., Сүлейменова Г., Нұрмағамбетова Б. ЖАСӨСПІМДЕР МЕН ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ	60
Рзатай Айнұр Қуатқызы, Ағабек Аружан Қуанышбекқызы, Алжанова Гүлжанат Бауыржановна АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ДИАГНОСТИКАЛАУ, ТҮЗЕТУ ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ	68
Рзатай Айнұр Қуатқызы, Хайтбаева Рая Пулатқызы, Қайсарқызы Аяжан ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДАҒЫ МАМАНДАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН АРТТЫРУ	71
Давлетова А.А., Перленбетов М.А., Даулетбаева Б.Ж., Есимбекова А.К., ЛИЧНЫЙ КАБИНЕТ-ПЕДАГОГА ПСИХОЛОГА В «СИСТЕМЕ МОНИТОРИНГА И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ. КОМПЛЕКСНЫЙ ПОДХОД»	75
Сманов І.С. СУИЦИД ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ	79
Шарибаева Асел Бексултановна ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ӨЗІНЕ ҚОЛ ЖҰМСАУДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ БОЛДЫРМАУ ШАРАЛАРЫ	84

Сейдалиева Гульнара Шарипхановна, Данилина Дарья ПРИЗНАКИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ	87
Сейдалиева Гульнара Шарипхановна, Касымова Наргиза ПРОБЛЕМА СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	89
Сейдалиева Гульнара Шарипхановна, Хишанло Салима СУИЦИДАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ	92
Ибраева К.Ж., Калтаева Г.К. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ СТРАТИФИКАЦИИ ОБЩЕСТВА	94
Жолдасбеков А.А., Сихымбаев Қ.С. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК	98
Сихымбай И.Б., Жолдасбекова Д.А. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ БОЙЫНША ДЕҢГЕЙЛІК БАҒДАРЛАМАЛАУ	103
Омар Е.О., Сихынбаева Ж.С. СУИЦИДКЕ ЖАСӨСПІМДІК КЕЗЕҢНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ӘСЕРІ	108
Давлетова А.А., Перленбетов М.А., Даулетбаева Б.Ж., Есимбекова А.К. АЛГОРИТМ ИНФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГАМИ-ПСИХОЛОГАМИ РОДИТЕЛЕЙ, ОПЕКУНОВ, ПОПЕЧИТЕЛЕЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ И ВСЕХ СУБЪЕКТОВ ПРОФИЛАКТИКИ В ПРЕДУПРЕЖДЕНИИ ФАКТОВ НАСИЛИЯ И ЖЕСТОКОГО ОБРАЩЕНИЯ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ	114
Перленбетов М.А., Даулетбаева Б.Ж., Давлетова А.А., Сангилбаев О.С. ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ К РАБОТЕ С АУТОДЕСТРУКТИВНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ ПОДРОСТКОВ	118
Жиентаева Бегайым Жиентайқызы, Мыханова Жанар Бахытовна, Сұраншиева Нұрбала Әсілбекқызы СУИЦИДТІҢ ТУЫНДАУ СЕБЕПТЕРІ	123
Бородина Карина Булатовна ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БУЛЛИНГА В МЛАДШЕМ ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ	126
Курманбекова Айгуль Саукыбекована, Момбекова Сымбат Бақытжанқызы ЖАСӨСПІМДЕР АРАСЫНДА СУИЦИДАЛДЫ МІНЕЗ ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДА МЕКТЕП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ РӨЛІ	130
Кушерев Несипбай Мананбаевич, Абаева Арай Кадирхановна, Сманова Улданай Калдыбаевна КОРРЕКЦИОННЫЕ РАБОТЫ ГИПЕРАКТИВНЫМИ ПОВЕДЕНИЯМИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	134
Ковалева Лариса Николаевна «СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ДИАГНОСТИКИ, КОРРЕКЦИИ И ПРОФИЛАКТИКИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ»	138
Понятова Ольга Михайловна, Стукаленко Нина Михайловна, Лепешев Дмитрий Владимирович ОРГАНИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ ПО ПРОФИЛАКТИКЕ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ	142
Лепешев Дмитрий Владимирович, Доскенова Динара Айтбаевна СЕМЕЙНЫЙ БУЛЛИНГ КАК ФАКТОР РИСКА ПРЕДСУИЦИДАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ПОДРОСТКА	147
Кабылбекова Мансия Жадикбаевна, Аскарбекова Сауле ҚАЗІРГІ ЖАСӨСПІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІК МІНЕЗ - ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ТҮЗЕТУ БАҒЫТЫНДАҒЫ БІРЛЕСКЕН ӘРІПТЕСТІК ОРТА ҚҰРУДА ОЛАРДЫ ШЕШУ	149

Мінәсіпова А.Р. ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ДАМУЫ АРҚЫЛЫ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ АЛДЫН АЛУ	153
Мінәсіпова А.Р. ПСИХИКАЛЫҚ КҮЙ ЖӘНЕ КОГНИТИВТІ ПРОЦЕСТЕРДІҢ АРАҚАТЫНАСЫНДАҒЫ АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ	157
Мінәсіпова А.Р., Жарылқапова И.Ж. АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ	161
Мінәсіпова А.Р., Маманова Б.С. АДАМНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ҚҰМАРЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ	161
Мінәсіпова А.Р., Қоңырбаева А.Г. МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҮЙЛЕСПЕГЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	168
Муленбаева Гулбану Мурасовна БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІМДЕР СУИЦИДИ МӘСЕЛЕСІ	172
Бейсенбаева Назерке Ержанқызы ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ТҮЗЕТУДЕГІ ОҒАЛТУ – ТЕРАПИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ	175
Аксакалова Назира Сайлауовна ПОВЫШЕНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КВАЛИФИКАЦИИ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО РЕАЛИЗАЦИИ ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ ПРОГРАММ КОРРЕКЦИИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ	180
Лепешев Дмитрий Владимирович, Андриенко Ольга Александровна ПРОБЛЕМА ПОДРОСТКОВОГО СУИЦИДА С ПОЗИЦИИ ТРАНЗАКТНОГО АНАЛИЗА	185
Омарбекова Аяла Султанбекқызы ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ -ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ҮШІН САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ МЕН ӨМІРЛІК ҚҰЗІРЕТТІЛІК ТҮЖЫРЫМДАМАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	189
Атемова Қ.Т., Рустемова А.Қ. ЖАСӨСПІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД ФАКТІЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ	193
Сарсенов Жандос Бауыржанұлы, Чангитбаева Айдана Жанабаевна ОҚУШЫЛАР МЕН ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ	201
Сахиева Светлана Владимировна КОРРЕКЦИОННО - ПРОФИЛАКТИЧЕСКАЯ РАБОТА С ДЕТЬМИ АУТОАГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ	204
Сейсенбаева Назерке Хайруллақызы АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	209
Сманова Улданай Қалдыбаевна, Қалдыбаева Айдана Бейбітқызы ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДА САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҰСТАНУ	213
Пушкарева Наталья НАША ЛЮБОВЬ К ДЕТЯМ – ЭТО БЕЗУСЛОВНЫЙ ПОДАРОК, КОТОРЫЙ МЫ ДОЛЖНЫ ДАРИТЬ КАЖДЫЙ ДЕНЬ	216
Сулейманова Жаңылкүл Қалмаханбетқызы ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚИЫНДЫҚТАРДЫҢ АЛДЫН-АЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	219
Таутабаева А.А., Топанова Г.Т. ВЗАИМОСВЯЗЬ СТИЛЯ ВОСПИТАНИЯ И САМООЦЕНКИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	224
Турдалиева Ш.Т., Алимбекова А.С. ЖАСТАРДЫҢ СУИЦИДТІК БЕЛСЕНДІЛІГІН АЛДЫН АЛУ: ВИРТУАЛДЫ КЕҢІСТІК ЖӘНЕ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС	227

Турдалиева Ш.Т., Куркебаева Г. КОНФЛИКТЛІ ЖАҒДАЙДАҒЫ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІ	233
Турдалиева Ш.Т., Жаманова Г.Р. ЕРЕКШЕ НАЗАРДАҒЫ ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	237
Шилибаев Бекболат Аманжолович, Мырзалиев Нурсаят Берикович, Жасұзақова Айдана Бақытжанқызы ПЕДАГОГ БОЙЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН	241
Жилисбаев Нағашбек Келисбекович, Уразбаев Арыстан Арынбекович, Дайрабаев Максат Сейлбекович ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ АРҚЫЛЫ ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН НЫҒАЙТЫП, СУИЦИД ЖӘНЕ КҮЙЗЕЛІС ЖАҒДАЙЫН ЖАҚСARTU	245
Пернебаев Нуркен Манатбекович АУЫТҚЫҒАН МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ГЕНЕЗИСІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕН БИОЛОГИЯЛЫҚТЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ	249
Оспанова Гүлжамия Ертаевна, Абилкалыкова Динара Елубаевна ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУДА САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ МЕН ӨМІРЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТУРАЛЫ ТҮСІНІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	252
Сангулова Айгерім Өкенбайқызы ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ -ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ҮШІН САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ МЕН ӨМІРЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	256
Фомина Регина Васильевна СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ДИАГНОСТИКИ КОРРЕКЦИИ И ПРОФИЛАКТИКИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ	260
Ниязов Нурдаулет Абилдаевич ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ	264
Тыныштық Нұрсұлу Маратқызы, Шалден Анель Жарасқызы, Ғұмырзақ Ақмарал ҚАБІЛЕТТЕРДЕГІ, ЭМОЦИЈАЛЫҚ ЖӘНЕ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАҒЫ ЖЫНЫСТЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР	267
Тюленева Анастасия Васильевна СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРОФИЛАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ШКОЛЕ	272
Юнисова Шолпан Райымжанқызы ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖҰМЫСТАРЫ	275
Чонтыбаева Сауле Абдижалиловна ПСИХОКОРРЕКЦИОННАЯ ПОМОЩЬ ПОДРОСТКАМ ГРУППЫ РИСКА	278
Шакимова Д.Д. ӨТПЕЛІ КЕЗЕҢДЕГІ ОҚУШЫ ҮНІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	284
Қурманкулова Жибек КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ	288
Старцева Тамара Андреевна РОЛЬ СЕМЬИ В ПРОФИЛАКТИКЕ АУТОДЕСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ	293
Абдрахманова Айгуль Турсынбаевна ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ	296
Мадраимова Х.И., Байбосынова Р.Т. «ФАНДОМ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ И ЗНАЧИМАЯ ЧАСТЬ МОЛОДЕЖНОГО СООБЩЕСТВА»	300
Баум А.А., Байбосынова Р.Т. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ИНТЕРНЕТА	303
Джакипбекова К.А., Байбосынова Р.Т. ФЕНОМЕН «ТОМЛЕНИЯ» - КАК ПРОЯВЛЕНИЕ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ	306

Стыбаева Айгуль Шилдебайқызы ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ЖӘНЕ ӨМІРЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	309
Абдыбаева Гульсара Мухашевна СУИЦИДТІК КӨРІНІС ЖӘНЕ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ТҮЗЕТУ МӘСЕЛЕСІ	314
Абдыбаева Гульсара Мухашевна СУИЦИД – ӨЛЕУМЕТТІК ҚАТЕР РЕТІНДЕ	317
Мырқасымова М.А. СТУДЕНТ ЖАСТАРДА ӨМІРЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МОТИВАЦИЯ ЖӘНЕ ЖАҢСАҚ НАНЫМДАР	321
Мырқасымова М.А. ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТӘУЕЛДІЛІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ПСИХОКОРРЕКЦИЯЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	325
Мырқасымова М.А. ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	330
Мырқасымова М.А. ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ҮЙЛЕСПЕУШІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ	336
Сейтжапарова Айжан Дауытбаевна ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	340
Альмишева Айнагуль, Даулетова Дарига РОЛЬ КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ В СОЗДАНИИ БЛАГОПРИЯТНОЙ СРЕДЫ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ	345
Баймырзаева Эльвира, Аманова Нарима «ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТАР»	348
Амантай Анар ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ӨЗІНЕ-ӨЗІ ҚОЛ ЖҰМСАУ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ЖҰМЫСТАРЫ	353
Байназарова Айкумис Сейтхановна СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАС ШАМАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ СЕБЕПТЕРІ	357
Байтугелова Паризат Сеитказиевна АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	361
Балакина Наталья Валерьевна, Байтелиева Нурбану Сейтхасымовна, Магай Ирина Георгиевна ШКОЛЬНЫЙ АНТИБУЛЛИНГОВЫЙ ПОДХОД «NO TRAP»	365
Бегалиева Нұргүл Үсейінқызы ПСИХОЛОГТИҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ СУИЦИДАЛДІ МІНЕЗ- ҚҰЛЫҚТЫҢ ПРОФИЛАКТИКАСЫ	370
Ботабаева Адеми Еркебаевна, Жайшыбекова Арайлым Маратовна, Құлымбаева Балнұр Еркінқызы ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД МӘСЕЛЕСІ	373
Алимбекова Сабира Шерехановна, Секентай Бану, Жұмабай Ұлдана ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДА БУЛЛИНГТІ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ	376
Алимбекова Сабира Шерехановна, Жұмабай Ұлдана, Секентай Бану МЕКТЕПТЕГІ БУЛЛИНГТІ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ	380
Даненова Ж.Н., Шурабеков Қ.С., Көмекбаева Л.К. «ГЕНЕЗИС» ЭКСПРЕСС ПСИХОТЕРАПИЯЛЫҚ ТӘСІЛ» ӨЛЕУМЕТТІК ПСИХОТЕРАПЕВТИКАЛЫҚ АРАЛУ ЖӘНЕ КӨМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ РЕТІНДЕ	383
Дауренбекова Асел Карибаевна, Акынова Гулшат Оразгалиевна ҚОҒАМДА СУИЦИДТІК ӘРЕКЕТКЕ НИЕТТЕНУДІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ СЕБЕПТЕРІ	388

Дауренбекова Асел Карибаевна, Акынова Гулшат Оразгалиевна СУИЦИДТІ ӨРЕКЕТТІ БОЛДЫРМАУ ЖӘНЕ ЭМОЦИЯЛЫҚ КҮЙЗЕЛІСТЕРІН ТҮЗЕТУ МАҚСАТЫНДА ҰЙЫМДАСТЫРЫЛАТЫН ПСИХОПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ЖҰМЫС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	392
Оралымбетова Гүлжанар Умбеталовна, Тамдыбек Қымбат ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢДЕГІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР	395
Оралымбетова Гүлжанар Умбеталовна ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ СУИЦИД МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХЫ	401
Дүйсенова Жамила Қалымбетовна ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ БУЛЛИНГ ЖӘНЕ КИБЕРБУЛЛИНГ МӘСЕЛЕЛЕРІ	406
Ашиқбаева Гульмира Дүйсеновна АГРЕССИВТІ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ТҮЗЕТІДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ	411
Байкенже Нүргүл Қаржаубайқызы, Муртазаева Гульнара Ташболатовна ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	415
Әбділәкім Ж., Искакова П.К. ЖЕТКІНШЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ АДДИКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	420
Сариева Гулназ Тойбазаровна ПРОФИЛАКТИКА ИГРОВОЙ ЗАВИСИМОСТИ (КИБЕРАДДИКЦИИ) У ПОДРОСТКОВ	424
Рысбекова Айман Қалышбаевна, Бегалиева Ғалия Бисенбайқызы ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МАЗАСЫЗДАНУЫ	428
Жаркинбаева Динара Сабитовна, Мақажан Аяжан РЕЛИГИОЗНЫЙ ВЗГЛЯД НА САМОУБИЙСТВО (СУИЦИД)	431
Елубаева Рахат Сайлаубековна, Ақынова Гулшат Оразгалиевна, Жанадилова Гулнар Жумагалиевна ӘЙЕЛ-АНАНЫҢ БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ ОРНЫ	434
Елубаева Миршат Сайлаубековна, Жолымбекова Арайлым Сарыбаевна, Макар Аружан Асылбекқызы БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	437
Елубаева Рахат Сайлаубековна, Фатикова Назифа Агламовна, Алмешов Бекнұр Мадияұлы ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫН НЕГІЗДЕУ	442
Ернебаева Гульфия Адилхановна, Кожамбердиева Айгерим Турсынтаевна ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ – ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ КӨЗҚАРАС: МӘСЕЛЕЛЕР, ҚИЫНДЫҚТАР ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ШЕШІМДЕР	446
Думанқызы Аружан, Ақтаубек Инжумаржан ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ СЕЛФХАРМ	449
Базарғалиева Н.Ә. АГРЕССИЯМЕН КҮРЕСУДІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫ ЖӘНЕ НЕЙРОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС	452
Рақишева Гульмира УКРЕПЛЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ КАЗАХСТАНСКИХ ШКОЛЬНИКОВ КАК ФАКТОР СНИЖЕНИЯ РИСКОВ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ	457
Ажибаева Роза Елибаевна, Пірәлі Фатима Елубайқызы ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІҢ АЛДЫН-АЛУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНЫҢ ҚАУІПСІЗІДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ: ТҮЙІНДІ МӘСЕЛЕЛЕР, ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	461
Едрисов Бауржан Сиендыкович, Кулжанова Наргиза Жумагалиқызы, Маханбет Руслан Мақсатұлы БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ АКМЕОЛОГИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫН ЖЕТІЛДІРУ	464

Кушеров Несипбай Мананбаевич, Рзатай Айнұр Қуатқызы, Қадірова Еркеназ Болатбекқызы	
ЖАСӨСПІМДЕРДЕ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ОРЫН АЛУЫ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АДАСУЫНЫҢ КӨРІНІСІ	468
Пірәлі Фатима Елубайқызы, Асқар Балауса Жақсыбекқызы	
ҚИЫН ЖАСӨСПІМДІ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МЕКТЕП ҰЖЫМЫ МЕН ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ	473
Пірәлі Фатима Елубайқызы, Ортикбоева Умида Норбой кизи	
ЖАСӨСПІМ АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІҢ АЛДЫН-АЛУ ШАРАЛАРЫ МЕН ЖОЛДАРЫ	476
Пірәлі Фатима Елубайқызы, Сайлаубек Әсел Бауыржанқызы	
ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ, ТҮЗЕТУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ	480
Эгамбердиева Айзада Гаппаровна	
ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕ	485
Мырқасымова М.А.	
ТӘУЕЛДІЛІКТЕРДІ КОРРЕКЦИЯЛАУҒА ҚАТЫСТЫ жаңа ЗЕРТТЕУЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ	487
Нағашыбаева Сағым Көпбайқызы	
ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ МІНЕЗ-ҚЫЛЫҚ АУЫТҚУЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ	491
Абенова Айнур Бақбергеновна, Айтенова Эльмира Абдикалиевна	
ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ	494
Ержанова Меруерт Келесбаевна, Лекерова Гульсим Жанаберженовна	
ДЕНСАУЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ ӨМІР САПАСЫНЫҢ МӘНІ	499
Мырзахметова Молдир Сериковна, Айтенова Эльмира Абдикалиевна,	
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ТҮЛҒАСЫН ДАМЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ	504
Ақтымбай Аяжан, Бапаева М.К.	
ИНТЕРНЕТТЕГІ ДЕСТРУКТИВТІ ЖЕЛІ САЙТТАРЫ МЕН ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ БАЙЛАНЫСЫ	508
Алпысбаева Бағдат Мааратқызы	
ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ТҮЗЕТУДЕГІ ОҒАЛТУ-ТЕРАПИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ	513
Ахметова Эльмира Айдарқызы	
ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ҚАДАМДАРЫ	515
Baizdrakhmanova Aliya, Rakhimbayeva Zere	
FEATURES OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL PERCEPTION OF THE VALUE OF LIFE IN MODERN SOCIETY	519
Хасенова Бахыт Мурадиновна	
ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ И ЖИЗНЕННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРОФИЛАКТИКЕ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ	522
Билоус Оксана Нурулловна, Билоус Кирилл Евгеньевич, Денежко Юлия Викторовна	
ТАЙМ – МЕНЕДЖМЕНТ В ПРОФИЛАКТИКЕ СТРЕССОВЫХ СОСТОЯНИЙ УЧАЩИХСЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ	527
Фейзулдаева С.А., Болегенова М.М.	
ЦИФРЛЫҚ ПЕДАГОГИКА ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ МОДЕЛІ РЕТІНДЕ	531
Салыбекова Нурдана, Ермекқызы Гүлжайна	
БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН АРТТЫРУДА ONLINE БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУ	536
Ермуханова Инара Ибраимовна	
МЕТОДИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СЛУЖБ КАК СПОСОБ ПОВЫШЕНИЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СПЕЦИАЛИСТОВ ДЛЯ РЕАЛИЗАЦИИ МЕРОПРИЯТИЙ ПО ПРОФИЛАКТИКЕ АУТОДЕСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ	541

Макашкулова Гульжан СУИЦИДАЛДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН-АЛУ МЕН ДИАГНОСТИКАЛАУ ПСИХИКАЛЫҚ САУЛЫҚТЫҢ КЕПІЛІ РЕТІНДЕ	545
Мамбетова Айбала Мамбетқызы, Шерметова Жұлдыз Мураталиевна ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ОТБАСЫ КЕЛЕҢСІЗДІКТЕРІНІҢ ЫҚПАЛЫ	550
Сманова Улданай Калдыбаевна, Тальке Светлана Владимировна СПЕЦИФИКА АСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ	557
Ускенбаева Джулдуз Аманкелдиевна, Ускенбаева Акмарал Курманбековна БУЛЛИНГ КАК ФАКТОР ВОЗНИКНОВЕНИЯ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ	561
Ускенбаева Жұлдыз Аманкелдіқызы МҰҒАЛІМ МЕН ЖАСӨСПІРІМ ҚАРЫМ - ҚАТЫНАСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ	563
Алибаева Рауан Нургалиевна ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ОҒАН ЫҚПАЛ ЕТУШІ ФАКТОРЛАР	567
Абильдаева Г.Ж., Оштанова Г.Ш., Жарылқапова И.Ж. ТІРЕК МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЕКТИСІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ	572
Атакулова Гульжан Жәдігерқызы, Уалиханова Алуа Уалиханқызы МҰҒАЛІМНІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ АРҚЫЛЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУ	575
Жолдасбекова Д.А. БОЛАШАҚ АРНАЙЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ «КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТІН ЖЕТІЛДІРУ» ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІ	578
Ажибаева Роза Елибаевна, Акеғұл Алуа, Руслан Сабина СУИЦИД ЖӘНЕ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ: АНЫҚТАУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ	583
Сайлыбаева Құралай Әбдімәлікқызы ҚИЫН ЖАСӨСПІРІМДІ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МЕКТЕП ҰЖЫМЫ МЕН ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ	585
Сайлыбаева Құралай Әбдімәлікқызы ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ БОЙЫНДАҒЫ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШІЛІКТЕРІНІҢ КӨРІНІС БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	588
Шукеева Аяжан Муратхановна, Сангилбаев Оспан Сейдуллаевич ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕ БЕЙІМДЕЛУ ЖӘНЕ РЕЗИЛЕНТТІЛІК	591
Кыдырбаева М. ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ БАР ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ПСИХОКОРРЕКЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАР	595

УДК 616.89-008.441.44

КОНЦЕПЦИЯ СУИЦИДАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ

Болеев Т.К. - д.п.н., профессор

Проведенный анализ исследований, связанных с суицидом показывает, что в своей основе авторы дают объяснение подверженности суициду с позиции сотен, а может и тысячи факторов риска. Однако, хотелось бы заметить, что для понимания того, кто и как попадает в группу риска и какие психологические механизмы развивают суицидальное поведение мы задались целью разработки *концепции суицидального состояния*. Данная концепция помогает осознать подверженность человека суициду в состоянии «здесь и сейчас!» и спрогнозировать поведение с определенной долей вероятности в различных контекстах.

В начале, нужно понять, что такое «суицидальное состояние» и какие структурные элементы составляют его основу. В психологии очень много внимания уделяется объяснению факторов и мотивов, вызывающих суицидальное поведение, но никак не самому феномену «суицидальное состояние». Интересный анализ феномена «суицидальное состояние» представлен в научно-популярном издании Крейг Дж. Брайан, М. Дэвид Радд «Когнитивно-поведенческая терапия для предотвращения суицида» [1]. В данном издании, структурно представлена концепция суицидального состояния, которая может помочь терапевтам осмыслить случаи в «реальном времени» и организовать клиническую информацию по мере ее получения. По мнению авторов, суицидальное состояние обеспечивает когнитивно-поведенческую основу для описания характеристик и особенностей суицидальных эпизодов и служит ее теоретической основой.

В основу понимания концепции суицидального состояния мы заложили структуру 5 взаимодействующих, взаимно обусловленных и взаимно влияющих сфер: биологическая, когнитивная, эмоциональная, мотивационная и поведенческая. В каждой из сфер представлены индикаторы, по которым можно понять подверженность человека суицидальному состоянию. Так, индикаторы, представленные в верхнем ряду, являются, по своей значимости, первоначальными (зарождающимися) и регрессируют по убывающей, представленной все ниже и ниже, доходя до критического уровня. Чем ниже представлен тот или иной индикатор, тем критичнее состояние человека в плане подверженности суицидальному состоянию. Это показывает то, что суицидальное состояние само по себе не является застывшей конструкцией, а есть динамическая составляющая и зависит от ситуативных условий и триггеров. Так, в момент возникновения триггера, у человека может запуститься механизм развития суицидального поведения, который начинает активировать суицидальное состояние.

Рисунок 1. Концепция суицидального состояния

Концепция суицидального состояния – это целостная картина и видение актуального состояния клиента. Данная концепция представляет собой структуру основных сфер и входящих в них индикаторов, по которым можно оценить уровень кризисного состояния. Концепция суицидального состояния рассматривается как взаимодействие основных сфер (биологической, когнитивной, эмоциональной, мотивационной, поведенческой), способствует возникновению суицидальных мыслей и показывает, как человек переходит от суицидальных мыслей к суицидальным действиям. Так как данные сферы являются интерактивными по своей природе, то можно отчетливо увидеть, как активация одной сферы активирует за собой другие сферы, и одни индикаторы могут подталкивать другие, а в некоторых случаях, являться триггерами. Более того, переходу от суицидальных мыслей к суицидальным намерениям обычно способствует дополнительная ситуативная психотравмирующая ситуация, которая еще более углубляет дезадаптацию и убеждает человека в неизбежности суицида. Именно такое поведение объясняет поведение многих людей, подверженных суицидальному поведению. Такая последовательность мыслей, эмоций, мотивов и поведенческих реакций делает человека подверженным самоубийству. Но самое важное заключается в том, что, зная такую последовательность, психолог может предотвратить нежелательное поведение клиента и снизить подверженность повторного возникновения суицидального поведения.

Биологическая сфера

Биологическая сфера – то, что заложено генфондом и может проявляться в стрессовой ситуации. В качестве индикаторов рассматриваются (или: к индикаторам относятся): тяжелые соматические заболевания, психические заболевания, генетика.

Буквально в последние годы учеными были представлены доказательства наличия генетической предрасположенности к совершению суицида. Мутации в нескольких определенных генах нарушают передачу импульсов между нейронами головного мозга, изменяют активность нейротрансмиттеров (серотонина, дофамина, норадреналина). Мозг программируется неверными реакциями отдельных звеньев этой системы и определяет такие черты личности, как агрессивность, депрессивность, импульсивность, слабую стрессоустойчивость [2].

Крупнейший *GWAS* по суицидам в США выявил два геномных значимых локуса; наследуемость суицидов была оценена в 25%. *GWAS*, проведенный в Японии, не выявил значимых локусов, но наследуемость суицидов была оценена выше – в 35–48%. В крупнейшем *GWAS* по суицидальным мыслям и поведению лица с суицидальными мыслями/селфхармом (7,2% случаев были также случаями суицидальных попыток)

сравнивались с контрольной группой: были выявлены три локуса, отвечающие критериям геномной значимости; наследственность на основе SNP оценивалась в 7,6%. Крупнейшее европейское *GWAS по попыткам суицида* выявило три геномных значимых локуса, связанных с суицидальным поведением. Анализ полигенных шкал риска показал, что имеется генетическая связь между риском развития большого депрессивного расстройства и суицидального поведения. Генетический риск при развитии большого депрессивного расстройства повышается у лиц, совершивших попытку самоубийства в рамках различных психиатрических состояний. Большое депрессивное расстройство – наиболее распространенное психическое расстройство (распространенность ~ 16%), и суицидальные мысли и поведение являются его неотъемлемой частью.

В настоящее время проводится первый совместный метаанализ GWAS, включающий более 29 000 случаев попыток суицида. Это исследование поможет прояснить генетическую архитектуру суицидального поведения и изучить его связь с психическими расстройствами [3].

Когнитивная сфера

Когнитивная сфера – сфера, отвечающая за то, как думает в кризисной ситуации человек, как он принимает решения. В качестве индикаторов концепции суицидального состояния можно выделить следующие: когнитивные искажения, автоматические мысли, суицидальные мысли, суицидальные замыслы, суицидальное решение.

Когнитивные индикаторы риска:

- мысли, планы, установки и убеждения суицидального характера;
- негативные оценки собственной личности и безнадежности своего будущего;
- мысли о никчемности мира и разочарований в окружающем мире;
- «туннельное видение» – неспособность увидеть другие пути решения проблемы, кроме суицида.

Эмоциональная сфера

Эмоциональная сфера – то, что чувствует человек в стрессовой ситуации. К индикаторам концепции суицидального состояния относятся: тревога, которая одновременно может сочетать в себе страх, гнев, вину, тягостные переживания, состояния беспомощности, безнадежности, безысходности, фрустрация, аффективные состояния, депрессия.

Эмоциональные индикаторы риска:

- чувство никчемности, ненужности, непринятие себя;
- обида, злость, агрессия;
- переживания и страхи;
- амбивалентность в отношении к жизни;
- безразличие к своей дальнейшей судьбе и будущему;

Мотивационная сфера

Мотивационная сфера – то, что двигает человеком в стрессовой ситуации: положительные результаты действия или избегание негативных последствий, либо, наоборот, безынициативность в состоянии стресса. К индикаторам концепции суицидального состояния относятся: неудовлетворенные психологические потребности, крах ценностных установок, суицидальные мотивы, суицидальные убеждения, суицидальные намерения.

Мотивационные индикаторы риска:

- смерть близкого человека;
- протест, месть;
- «крик о помощи», призыв;
- избегание непереносимой жизненной ситуации;
- отвержение (например, членами семьи или друзьями);
- финансовые проблемы;
- проблемы на работе;

- страх наказания (в т.ч. уголовного);

Поведенческая сфера

Поведенческая сфера – то, как ведет себя человек в стрессовой ситуации. К индикаторам концепции суицидального состояния относятся: одиночество, злоупотребление психоактивными веществами, склонность к риску, предыдущие попытки, коммуникации (суицидальные сигналы), селфхарм, дезадаптация, суицидальные действия.

Поведенческие индикаторы риска:

- эскейп-реакции (уход из дома, семьи и т.п.);
- завершение дел – раздаривание личных вещей, написание предсмертных записок;
- неопрятность, отсутствие ухода за собой;
- прослушивание грустной музыки, чтение литературы, связанной со смертью;
- снижение интереса к учёбе, работе;
- резкое изменение поведения и настроения;
- расставание с дорогими вещами или деньгами;
- приобретение средств для совершения суицида.

Концепция суицидального состояния позволяет определять не только наличие или отсутствие рисков подверженности суициду среди различных возрастных групп, но и на основе полученных данных определять мишени коррекционно-профилактической работы как индивидуально, так и с группой риска. Так, проводя индивидуальную терапию, можно проследить за последовательностью состояний, мыслей, эмоций, мотивов и действий, которые приводят к суицидальному кризису. Причем, в качестве триггеров могут быть те активирующие ситуации и события, которые имеют особую значимость для человека в том или ином контексте: физическая боль или внутренние психологические переживания, травматические воспоминания, неблагоприятное окружение, конфликты во взаимоотношениях, подавленное настроение и многие другие стрессоры. Так как все сферы концепции суицидального состояния взаимодействуют, взаимно обуславливают и взаимно влияют друг на друга таким образом, что активация одной сферы активизирует другие сферы, раскрывая подверженность самоубийству, нужно учитывать, что явилось триггером, запустившим данный механизм. Какие конкретно стрессовые ситуации (триггеры) запускают суицидальный кризис, и как он влияет в дальнейшем на когнитивную, эмоциональную, мотивационную и поведенческую сферы, отметим ниже.

Ситуационные индикаторы риска:

Любые ситуации, воспринимаемые человеком как кризис, могут считаться ситуационным индикатором суицидального риска:

- смерть близкого, любимого человека;
- конфликты в школе, во дворе;
- потеря семьи;
- разрыв с любимым человеком;
- сексуальное насилие;
- нежелательная беременность;
- предательство;
- угроза тюремного заключения и т.д.

Вероятность возникновения суицидального состояния и его интенсивность будет зависеть от силы и количества возникающих и поддерживающих триггеров, а также от особенностей восприятия самим человеком стрессовой ситуации.

Разработанная концепция суицидального состояния помогает в понимании многообразия клинических характеристик суицидального поведения, системы методов эмпирических исследований, сочетания отдельных характерологических черт, «взаимопроникновением» симптомокомплексов. Концепция суицидального состояния –

универсальный инструмент, на основе которого строится процесс диагностики, коррекции и профилактики.

Литература

1. Брайан, Крейг Дж., Радд, М.Дэвид. Когнитивно-поведенческая терапия для предотвращения суицида: Пер с англ. – СПб.: ООО «Диалектика», 2021. – 464 с.
2. <https://ustamivrachey.ru/psihiatriya-i-narkolodiya/suitsid>
3. Emily DiBlasi, Joeeun Kang, Anna R Docherty. Genetic contributions to suicidal thoughts and behaviors PMID: 34030748 PMCID: PMC8477225
DOI: 10.1017/S0033291721001720

УДК 159.922.8:616.89-008.441.44

«ПРИГЛАШЕНИЕ» В СМЕРТЬ: МОТИВЫ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Слободчиков И.М. - проф., доктор психол.наук, гл.науч.сотр.
ФГБНУ Институт художественного образования и культурологии
Российской Академии Образования»

Аннотация. Рассматривается система мотивов суицидального поведения в контексте подросткового возраста. Дан краткий анализ факторов, способствующих активации деструктивной мотивации подростков.

Ключевые слова: подростки, суицид, мотивация

Abstract. The system of motives of suicidal behavior in the context of adolescence is considered. A brief analysis of the factors contributing to the activation of destructive motivation of adolescents is given.

Keywords: teenagers, suicide, motivation

В отличие от детей, зачастую не идентифицирующих понятие «смерть» в конкретные категории и тем более в конкретный механизм, в том числе обращённый на себя, подросток в полной мере, значение этого слова, понимает. Более того, в контексте формирующейся экзистенциальной ситуации проблемы жизни-смерти и осмысленности бытия и продолжительности-прекращения жизни приобретают в подростковом возрасте не только формальное большое, но и качественно особое значение.

Ситуацию некоторым образом усугубляют два момента – общая психоэмоциональная и психофизическая нестабильность координат жизни подростка и «смысловой» интерес к проблеме смерти, зачастую и привлекательность «мира по-ту сторону».

Детям характерны повышенная впечатлительность и внушаемость, способность ярко чувствовать и переживать, склонность к колебаниям настроения, слабость критических способностей, эгоцентрическая устремленность, импульсивность в принятии решения. Нередки случаи, когда самоубийство детей вызывается гневом, протестом, злобой или желанием наказать себя и других. При переходе к подростковому возрасту возникает повышенная склонность к самоанализу, пессимистической оценке окружающего и своей личности. Эмоциональная нестабильность, часто ведущая к суициду, наблюдается у четверти здоровых подростков.

Основные мотивы суицидального поведения подростков

1. Переживание обиды, одиночества, отчужденности и непонимания.
2. Действительная или мнимая утрата любви родителей, неразделенное чувство, ревность.
3. Переживания, связанные со смертью, разводом или уходом родителей из семьи.
4. Чувство вины, стыда, оскорбленного самолюбия, самообвинения.
5. Боязнь позора, насмешек или унижения.
6. Страх наказания, нежелание извиниться.
7. Любовные неудачи, сексуальные эксцессы, беременность.
8. Чувство мести, злобы, протеста, угроза или вымогательство.
9. Желание привлечь к себе внимание, вызвать сочувствие, избежать неприятных последствий, уйти от трудной ситуации.
10. Сочувствие или подражание товарищам, героям книг или фильмов («эффект Вертера»).

Особенности пресуицидального поведения подростков:

1. Недостаточно адекватная оценка последствий аутоагрессивных действий.

Понятие «смерть» в этом возрасте обычно воспринимается весьма абстрактно, как что-то временное, похожее на сон, не всегда связанное с собственной личностью. Само понятие о смерти возникает у детей между 2-3 годами. Для большинства она не является особо пугающим событием. В дошкольном возрасте дети не считают ее концом жизни, а воспринимают как временное явление, подобное отъезду. Вместе с тем дети понимают уже, что это очень пугает взрослых, и что это воспринимается взрослыми как «очень плохо».

Часто младшие школьники считают, что смерть является наказанием за плохие дела. Они считают смерть маловероятной, не осознают ее возможности для себя, не считают необратимой.

Для подростков смерть становится более очевидным явлением. Но они фактически отрицают ее для себя, гоня на мотоциклах, экспериментируя с опасными веществами и т.п. Старшие подростки принимают мысль о своей смерти, но, преодолевая возникшую тревогу, отрицают реальность этой возможности.

2. Несерьезность, мимолетность и незначительность (с точки зрения взрослых) мотивов, которыми дети объясняют попытки самоубийства.

Этим обусловлены трудности своевременного распознавания суицидальных тенденций и существенная частота неожиданных для окружающих случаев детского и подросткового суицида.

3. Наличие взаимосвязи попыток самоубийств детей и подростков с отклоняющимся поведением: побегам из дома, прогулами школы, ранним курением, мелкими правонарушениями, конфликтами с родителями, алкоголизацией, наркотизацией, социальными эксцессами и т.д.

4. Депрессивные состояния, которые в детском и подростковом возрасте проявляются иначе, чем у взрослых.

<u>Признаки депрессии у подростков</u>	<u>Признаки депрессии у подростков</u>
потеря свойственной детям энергии	печальное настроение
внешние проявления печали	чувство скуки
нарушения сна	чувство усталости
ухудшение успеваемости	нарушения сна
снижение интереса к общению со сверстниками	соматические жалобы
изменения аппетита или веса	неусидчивость, беспокойство
страх неудачи	фиксация внимания на мелочах
чувство неполноценности	чрезмерная эмоциональность

чувство «заслуженной отвергнутости»	замкнутость
низкая фрустрационная толерантность	рассеянное внимание
чрезмерная самокритичность	агрессивное поведение
агрессивное поведение	демонстративное непослушание
соматические жалобы	склонность к бунту
	злоупотребление алкоголем или наркотиками
	плохая успеваемость
	прогулы в школе

Мифы и факты о суициде, соотносимые с подростковым возрастом :

МИФ	ФАКТ
Если подросток говорит о самоубийстве, он просто хочет привлечь к себе внимание.	Говорящий о самоубийстве переживает психическую боль и, таким образом, «кричит» о помощи и ставит в известность о своей боли людей.
Настоящее самоубийство случается без предупреждения.	Примерно 8 из 10 суицидентов подают окружающим предупреждающие знаки о грядущем поступке.
Самоубийство—явление наследуемое, значит, все равно ничем не поможешь.	Суицид и стремление к суициду не передается генетически. Подросток часто использует аутоагрессивные модели поведения, если они существуют в семье или значимом окружении.
Те, кто кончает собой, психически больны, значит им нельзя помочь.	Многие совершающие самоубийства не страдают никаким психическим заболеванием.
Разговоры о суициде могут способствовать его совершению. Лучше избегать этой темы.	Разговор о самоубийстве не является его причиной, но может стать первым шагом предупреждения суицида.
Если подросток в прошлом совершил суицидальную попытку, то больше подобное не повторится, так что, опасность позади, можно не заботиться об этом.	Многие подростки повторяют эти действия вновь и вновь и достигают желаемого результата.
Покушающийся на самоубийство желает умереть, поэтому помочь ему нельзя. Это их дело.	Подавляющее большинство подростков - суицидентов хотят избавиться от невыносимой душевной боли и не видят другого выхода, поэтому перед суицидальными действиями они часто обращаются за помощью. Иногда они прямо говорят о самоубийстве, а иногда говорят о невыносимом страдании, о бессмысленности жизни, о вине, о бессилии и т.п.
Все самоубийства импульсивны, их нельзя предвидеть и предупредить.	Большинство подростков - суицидентов вынашивает свои планы, прямо или косвенно сообщая о них окружающим.
Все самоубийцы--- депрессивные люди, поэтому помочь им может только врач.	Не все суициденты-подростки страдают депрессией. Фактически самоубийство может быть осуществлено любым человеком, любого типа характера, с любыми наклонностями.

Основными мотивами для суицидального поведения в подростковом возрасте могут быть:

1. Личностно-семейные конфликты:
несправедливое отношение (оскорбление, унижение, обвинение) со стороны родственников и окружающих;
потеря близкого друга, болезнь, смерть родных;
препятствия к удовлетворению актуальной потребности; несчастная любовь;
недостаток внимания, заботы со стороны окружающих.
2. Психическое состояние.
3. Физическое состояние. Такое решение чаще всего принимают больные с онкопатологией, туберкулезом, сердечно-сосудистыми заболеваниями. При этом суицид совершается на этапе неуточненного диагноза.
4. Конфликты, связанные с антисоциальным поведением суицидента: боязнь наказания или позора;
самоосуждение за неблагоприятный поступок.
5. Конфликты в учебной сфере:
несостоятельность, неудачи в учебе;
несправедливые требования к выполнению учебных обязанностей.
6. Материально-бытовые трудности.

Целями суицида могут быть:

1. Протест, месть. Суицидальное поведение по типу "протеста" предполагает нанесение ущерба, мести обидчику, т. е. тому, кто считается причиной суицидального поведения. Действует принцип: "Вам будет хуже после моей смерти". Конфликт носит острый характер.
2. Призыв. Суицидальное поведение по типу "призыва" возникает остро, реализуется чаще всего через самоотравление. Основной смысл суицидальной попытки - получение помощи извне с целью изменения ситуации.
3. Избегание (наказания, страдания). Суицидальное поведение по типу "избегания" проявляется в ситуациях угрозы наказания и при ожидании психического или физического страдания, а смысл суицида заключается в попытках их избежать.
4. Самонаказание - определяется переживаниями вины реальной, или же это следствие патологического чувства вины.

Как понять, что подросток решил на самоубийство

Если ребенок всерьез задумал совершить самоубийство, об этом обычно нетрудно догадаться по ряду характерных признаков, которые можно разделить на 3 группы: словесные, поведенческие и ситуационные.

1. Словесные признаки. Подросток часто размышляет о своем душевном состоянии, при этом:

- прямо говорит о смерти: "Я собираюсь покончить с собой"; "Я не могу так дальше жить";
- косвенно намекает о своем намерении: "Я больше не буду ни для кого обузой"; "Тебе больше не придется обо мне волноваться";
- много шутит на тему самоубийства;
- проявляет нездоровую заинтересованность вопросами смерти.

2. Поведенческие признаки. Подросток может:

- раздавать вещи, имеющие для него большую личную значимость, другим людям;
- приводить в порядок дела; мириться с давними врагами;
- демонстрировать радикальные перемены в поведении, такие как:

- в еде - есть слишком мало или слишком много;
  - во сне - спать слишком мало или слишком много;
  - во внешнем виде - стать неряшливым;
  - в школьных привычках - пропускать занятия, не выполнять домашние задания, избегать общения с одноклассниками; проявлять раздражительность, угрюмость; находиться в подавленном настроении;
  - замкнуться от семьи и друзей;
  - быть чрезмерно деятельным или, наоборот, безразличным к окружающему миру; ощущать то внезапную эйфорию, то приступы отчаяния;
- проявлять признаки беспомощности, в поступках ощущается безнадежность.

3. Ситуационные признаки. Подросток может решиться на самоубийство, если он:

- ✓ социально изолирован (не имеет друзей или имеет только одного друга), чувствует себя отверженным;
  - ✓ живет в нестабильном окружении (серьезный кризис в семье - в отношениях с родителями или родителей друг с другом; алкоголизм - личная или семейная проблема);
  - ✓ ощущает себя жертвой насилия - физического, сексуального или эмоционального;
  - ✓ предпринимал раньше попытки суицида;
  - ✓ имеет склонность к самоубийству вследствие того, что оно совершалось кем-то из друзей, знакомых или членов семьи;
  - ✓ перенёс тяжелую потерю (смерть кого-то из близких, развод родителей);
- слишком критически настроен по отношению к себе.

Родителям и педагогам можно рекомендовать:

- ни в коем случае не оставлять нерешенными проблемы, касающиеся сохранения физического и психического здоровья ребенка;
- анализировать вместе с сыном или дочерью каждую трудную ситуацию;
- учить ребенка с раннего детства принимать ответственность за свои поступки и решения, предвидеть последствия поступков. Сформируйте у него потребность задаваться вопросом: "Что будет, если...";
- воспитывать в ребенке привычку рассказывать родителям не только о своих достижениях, но и о тревогах, сомнениях, страхах;
- не опаздывать с ответами на его вопросы по различным проблемам физиологии;
- не иронизировать над ребенком, если в какой-то ситуации он оказался слабым физически и морально, помочь ему и поддержать его, указать возможные пути решения возникшей проблемы;
- обсудить с ним работу служб, которые могут оказать помощь в ситуации, сопряженной с риском для жизни; записать соответствующие номера телефонов;

УДК 37.025

РИСКОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ АУТОАГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ СУИЦИДАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

Приступа Е.Н.

д.п.н., профессор, директор ФГБНУ «Институт возрастной физиологии РАО»
Россия, Москва

Аннотация. Мақалада балалар мен жасөспірімдердегі суицидтік бағыттағы аутоагрессивті мінез-құлықтың қауіпті факторларын талдауды ескере отырып, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының алдын алу мәселесіне теориялық шолу берілген. Баланың аутодеструктивті мінез-құлқының жіктелуі, сондай-ақ суицидтік бағыттағы балалар мен жасөспірімдердің аутоагрессивті мінез-құлқының тәуекелдерін факторлық талдау ұсынылған.

Кілт сөздер. Агрессивті, аутоагрессивті мінез-құлық; алдын алу; балалар мен жасөспірімдер; суицидтік мінез-құлық; әлеуметтік тәуекелдер.

Аннотация. В статье представлен теоретический обзор проблемы профилактики суицидального поведения несовершеннолетних с учетом анализа рискогенных факторов аутоагрессивного поведения суицидальной направленности у детей и подростков. Представлена классификация аутодеструктивного поведения ребенка, а также факторных анализ рисков аутоагрессивного поведения детей и подростков суицидальной направленности.

Ключевые слова. Агрессивное, аутоагрессивное поведение; профилактика; дети и подростки; суицидальное поведение; социальные риски.

Annotation. The article presents a theoretical overview of the problem of prevention of suicidal behavior of minors, taking into account the analysis of risk factors of autoaggressive behavior of suicidal orientation in children and adolescents. The classification of the child's auto-destructive behavior is presented, as well as factor analysis of the risks of auto-aggressive behavior of suicidal children and adolescents.

Keywords. Aggressive, auto-aggressive behavior; prevention; children and adolescents; suicidal behavior; social risks.

Психолого-педагогические исследования, проводимые специалистами, работающими с семьями и с несовершеннолетними, направлены на изучение проблемы диагностики, профилактики и коррекции девиантного поведения. Большую значимость играет выбор методологии обоснования технологии профилактики аутоагрессивного поведения суицидальной направленности у детей и подростков.

Отметим, что в процессе формирования личности в период детства одним из ключевых направлений работы специалистов педагогического, психологического, социального, медицинского профилей является применение технологий сопровождения процессов развития ценностей, системы отношений, личностных качеств и паттернов поведения, способствующих успешной социализации и адаптации в социуме.

В процессе воспитания, развития, социализации и культуры личности несовершеннолетнего семья, образовательные, социальные организации создают условия для формирования системы ценностей, необходимых для гармоничного взросления. К таким ценностям могут быть отнесены следующие: человек, семья, природа, Родина, жизнь, здоровье, труд, дружба и многие другие. Формирование ценности жизни и здоровья, в том числе, занимает длительное время, требует планомерной и систематической педагогической

деятельности со стороны родителей (законных представителей), институциональных учреждений.

В процессе воспитания и социализации необходимо учитывать причины и факторы, способствующие формированию неадаптивного, ненормативного, нежелательного поведения. Девиантное поведение в подростковом возрасте характеризуется устойчивостью и продолжительностью. К таким формам может быть отнесено агрессивное поведение несовершеннолетнего, включая суицидальную направленность. Оно характеризуется кумулятивностью и направленностью на себя (аутоагрессия) или другого (агрессия).

К факторам стресс-диатеза авторы относят:

- 1) отягощенную наследственность,
- 2) особенности личностного развития,
- 3) характерологические особенности,
- 4) психические расстройства,
- 5) отсутствие социальной поддержки,
- 6) наличие или отсутствие религиозных убеждений,
- 7) употребление алкоголя и других психоактивных веществ,
- 8) соматические заболевания.

Следует обратить внимание, что, говоря о рисках суицидального поведения среди детей и подростков, специалисты психолого-педагогического и социального профилей осуществляют профилактическую работу на первичном, вторичном и третичном уровнях. Подчеркнем, что суицид – основная причина смерти у сегодняшней молодежи; как правило, суицид не происходит без предупреждения; суицид можно предотвратить. В основе профилактики лежит формирование и развитие такого личного качества как жизнестойкость, включающего такие компоненты как физическую, психологическую и социальную устойчивость [2]. Важным аспектом, на наш взгляд, является и выработка моделей асертивного поведения.

Суицидальное поведение рассматривается как самостоятельная форма поведения, ключевым располагающим фактором которого является суицидальный диатез (или стресс-диатез). Классическое определение суицида, сформулированное Эмилем Дюркгеймом в 1897 году. Популяционная частота суицидов служит одним из достоверных индикаторов социального, экономического и политического состояния общества, а ее величина напрямую связана с уровнем существующего в нем социального благополучия / неблагополучия.

Факторами риска формирования суицидальной тенденции являются следующие:

1 группа. Интраперсональные факторы: психические заболевания; злоупотребление психоактивными веществами; соматические заболевания, сопровождающиеся сильной болью или существенным ограничением жизнедеятельности.

2 группа. Экстраперсональные факторы: проблемы взаимоотношения с другими людьми и обществом; подверженность насилию и получение психических травм; социальные стрессы; бедность и безработица.

По данным ВОЗ средний показатель самоубийств составляет 15,1 на 100000 человек, а гендерное соотношение – мужчина : женщина – 3,5:1. Самоубийства доминируют в возрастной группе 15–34 лет, где они занимают первое или второе место в качестве причины смерти представителей обоих полов (ВОЗ, 2001). Российским исследователем О.Н. Тиходеевым установлено, что склонность к самоубийству тесно связана с мутациями генов SLC6A4 и COMT.

Первый из них контролирует передачу нервных импульсов при помощи серотонина, второй – отвечает за уровень веществ, регулирующих активность нервной системы (дофамина, адреналина и норадреналина).

Формируются личностные качества: агрессивность, импульсивность, неустойчивость к стрессу, ангедония.

Аутоагрессивное и аутодеструктивное поведение может включать следующие формы (рисунок 1).

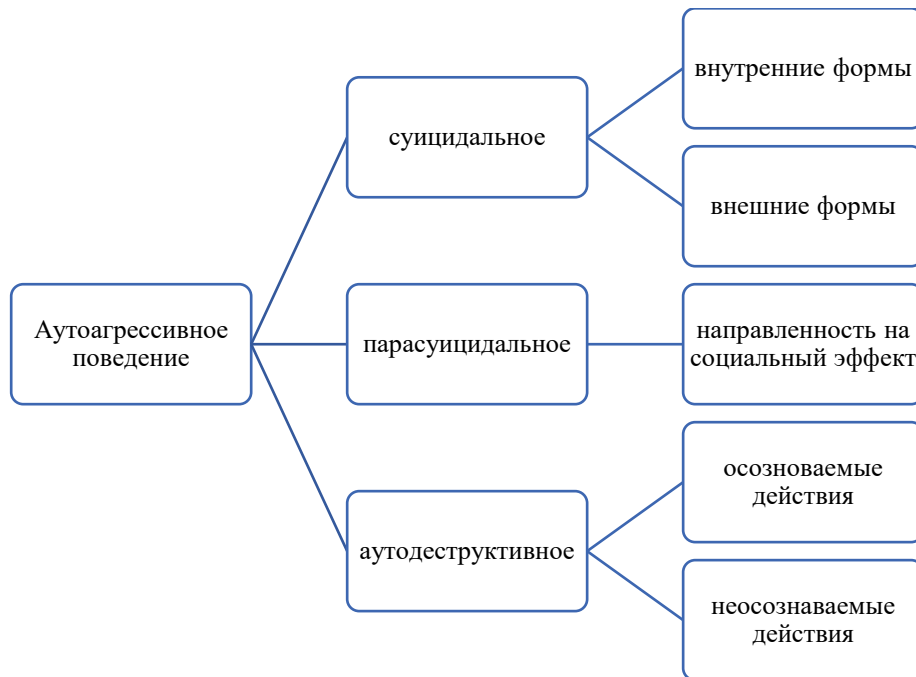

Рис. 1. Классификация типов аутоагрессивного поведения

Типами аутоагрессивного поведения являются: суицидальное поведение: осознанные действия, направленные на добровольное лишение себя жизни; суицидальные эквиваленты и аутодеструктивное поведение: неосознанные действия (иногда преднамеренные поступки), целью которых не является добровольное лишение себя жизни, но ведущие к физическому (психическому) саморазрушению или к самоуничтожению; несуйцидальное аутоагрессивное поведение: различные формы умышленных самоповреждений (самоотравлений), целью которых не является добровольная смерть (или заведомо неопасные для жизни) [3,4].

По нашему мнению, рисковенными факторами суицидального поведения детей и подростков являются три группы: проблемы во взаимоотношениях с родителями; проблемы в школе; проблемы во взаимоотношениях со сверстниками [5,6].

Необходимо учитывать особенности и тенденции суицидального поведения у несовершеннолетних в зависимости от временных факторов (сравнительный анализ дан специалистами ЮНИСЕФ) (рисунок 2).

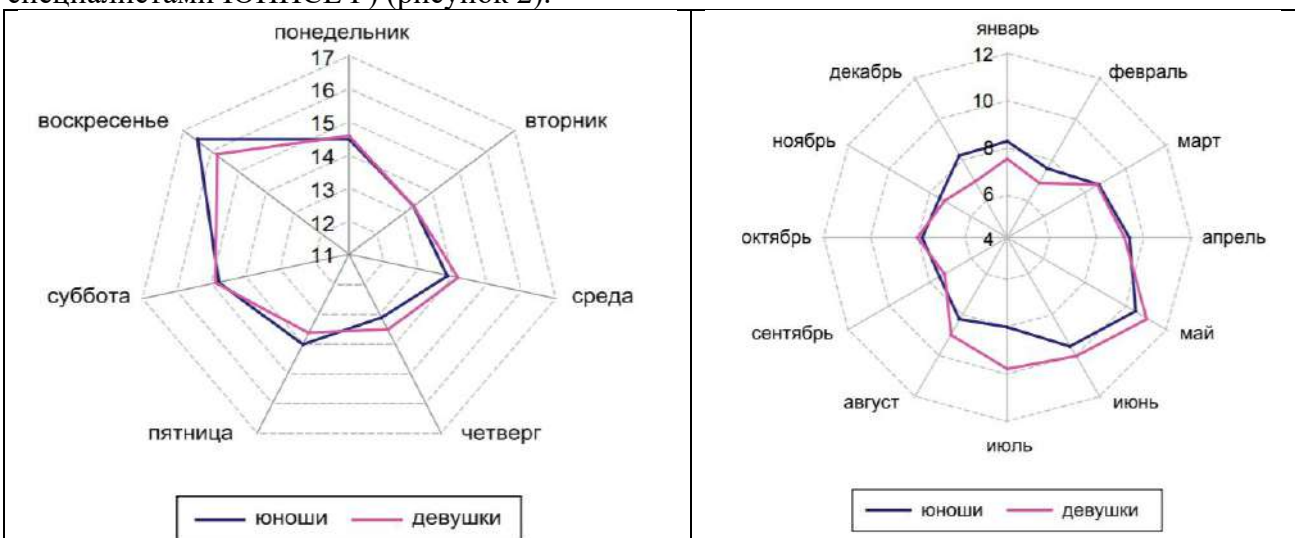

Рис. 2. Факторы риска по основанию «время»

Обратим внимание на *диагностические критерии депрессивного эпизода согласно МКБ-10* (Международной классификация болезней 10-го пересмотра):

Основные симптомы:

- 1) снижение настроения, очевидное по сравнению с присущей пациенту нормой, преобладающее почти ежедневно и большую часть дня и продолжающееся не менее двух недель вне зависимости от ситуации;
- 2) отчетливое снижение интересов или удовольствия от деятельности, обычно связанной с положительными эмоциями;
- 3) снижение энергии и повышенная утомляемость.

Дополнительные симптомы:

- 1) сниженная способность к сосредоточению и вниманию;
- 2) снижение самооценки и чувство неуверенности в себе;
- 3) идеи виновности и уничижения (даже при легких депрессиях);
- 4) мрачное и пессимистическое видение будущего;
- 5) идеи или действия, касающиеся самоповреждения или самоубийства;
- 6) нарушенный сон;
- 7) нарушенный аппетит.

Специалисты, работающие с семьями и с детьми, имеющие соответствующую профессиональную подготовку с работой с суицидальными рисками, могут использовать следующий инструментарий, методики изучения мотивов, предрасположенности, склонности к суицидальному поведению [7,8]:

- 1) метод клинического интервью (по Б.Д. Менделевичу);
- 2) патохарактерологический диагностический опросник (ПДО; А.Е. Личко);
- 3) клинический опросник оценки невротического состояния К.К. Яхина и Д.М. Менделевича (К-78);
- 4) опросник суицидального риска (ОСР), модификация Т.Н. Разуваевой;
- 5) характерологический опросник (опросник К. Леонгарда);
- 6) методика измерения уровня тревожности Тейлора (адаптация Т.А. Немчинова);
- 7) стандартизированный многофакторный метод исследования личности – СМИЛ (невротические шкалы)
- 8) методика «Определение смысложизненных ориентаций» Д.А. Леонтьева (тест СЖО) и другие [1].

Таким образом, диагностика и профилактика суицидальной направленности в поведении детей и подростков связана с учетом целого комплекса факторов, включая не только клинические риски, но и социальные (личностно-семейные конфликты, деструктивные отношения в семье, развод, болезнь или смерть близких, одиночество, измена супруга(и), неудачная любовь, неудовлетворенность поведением «значимых других», недостаток внимания и заботы со стороны окружающих и др.). Принимая во внимание данные факторы, необходимо использовать комплексные психолого-педагогические технологии предупреждения через универсальную и селективную профилактическую работу специалистов междисциплинарной команды.

Литература:

1. Бабарахимова, С. Б. Идентификация суицидального риска у подростков с учетом типов семейных явлений / С. Б. Бабарахимова, В. К. Абдуллаева // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2020. – Т. 20, № 1. – С. 59-64.
2. Гусева, Т. А. Жизнестойкость как условие предупреждения суицидальных рисков у несовершеннолетних / Т. А. Гусева // Актуальные проблемы безопасности несовершеннолетних : материалы международного круглого стола, Белокуриха, 21 ноября 2014 года. – Белокуриха: Алтайский государственный университет, 2015. – С. 17-20.

3. Купченко, В. Е. Фрустрация и тревожность подростков с различным риском дезадаптивного поведения (на примере риска суицидального поведения) / В. Е. Купченко // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире : Материалы 4-й Международной научно-практической конференции, Пенза, 23–24 марта 2018 года / Ответственный редактор В. В. Константинов. – Пенза: Издательство "Перо", 2018. – С. 213-219.
4. Персидская, А. Е. Педагогическое предупреждение риска суицидального поведения подростков : специальность 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Персидская Александра Евгеньевна. – Чита, 2006. – 22 с.
5. Приступа, Е. Н. Использование метода кейс-стади (ведение случая) в социальной работе с семьей / Е. Н. Приступа // Отечественный журнал социальной работы. – 2015. – № 3(62). – С. 155-162.
6. Приступа, Е. Н. Социально-педагогическая профилактика нарушений индивидуального социального здоровья школьников / Е. Н. Приступа ; Министерство образования и науки Российской Федерации, Российский государственный социальный университет. – Москва : Российский государственный социальный университет, 2007. – 291 с. – ISBN 978-5-7139-0397-8.
7. Прогнозирование суицидального риска путем оценки факторов резилентности : Методические рекомендации № 95 / М. С. Зинчук, Г. В. Кустов, Н. И. Войнова [и др.] ; Государственное бюджетное учреждение здравоохранения города Москвы «Научно-практический психоневрологический центр имени З.П. Соловьева Департамента здравоохранения города Москвы». – Москва : Департамент здравоохранения города Москвы, 2022. – 25 с.
8. Сташкова, А. А. Особенности диагностики риска формирования суицидального поведения у старшеклассников / А. А. Сташкова // Современные подходы в оказании экстренной психологической помощи : Материалы V Всероссийской научно-практической конференции, Москва, 25–27 марта 2017 года / Под редакцией А.В. Кокурина, В.И. Екимовой, Е.А. Орловой. – Москва: "Русайнс", 2017. – С. 287-291.

ӘӨЖ 159.9.

ИСЛАМ ДІНІНІҢ СУИЦИДКЕ КӨЗҚАРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Бөлеев Қалдыбек - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты, Қазақстан, Тараз қ.

Аннотация. Мақалада ислам дінінің суицидке көзқарасы және оның алдын алу жолдары қарастырылған.

Кілтті сөздер: өзін-өзі өлтіру, суицид, суицидтің алдын алу.

Аннотация. В статье рассматриваются взгляд религии ислама на суицид и пути его профилактики.

Ключевые слова: Самоубийство, суицид, профилактика суицида.

Annotation. The article discusses the view of the religion of islam on suicide and ways of prevention.

Keywords: suicide, suicide prevention.

Қазіргі әлемдік діндер иудаизм, христиан, түрлі діни секталар, ислам адамның өзін-өзі өлтіруі – суицид мәселесін қолдамай, оған қарсы болған. Оның себебі, Алла тағала жаратқан адам құқықтарының ішіндегі ең маңыздысы – әрбір адамның өмір сүруге деген құқығы. Өмір Алланың адамға тарту еткен ең үлкен сиының бірі. Сол себепті Алланың берген өміріне нақақтан қол сұғуға ешкімнің құқығы жоқ. Қасиетті Құранда: **«Расында адам баласын ардақтадық, әрі оларды құрылықта көлікке, теңізге кемеге мінгіздік, адал-пәк нәрселермен ризықтандырдық және оларды басқа жаратқандарымыздан әлдеқайда артық жараттық»** [1] делінген аяттар бар.

Шариғатта суицид жасаушы адамды «мунтахир» деп атайды. Мұндағы суицид жасаудың үкімі – харам. Сондай-ақ жанды сақтау исламның негігі бес мақсатының біріне айналды. Кез келген өмір иесі өз өміріне қол сұғып, өзін - өзі өлтіруге құқығы жоқ. Мұндай істің қатаң тыйым салынғандығына Құранның төмендегідей аяттары дәлел: «Нисса» сүресінің 29-шы аятында Алла Тағала: **«Ей, мүміндер! Малдарыңды араларыңда тура болмаған (яғни парақорлық, қарақшылық, өсімқорлық) жолдармен жемендер! Бірақ өзара ризалықпен болған сауда-саттық арқылы кәсіп қылыңдар. Және өз-өздеріңді өлтірмеңдер! Әлбетте, Алла сендерге мейірімді»** [2]-дейді.

Имам Куртуби осы аяттарға қатысты былай депті: **«Бұл аяттағы мақсат адамның өз өміріне қол жұмсамауын қамтиды»** деген. Ең әуелі тура мағынасы, адамның өз-өзіне қол жұмсамауына, қазіргі заманның тілімен айтқанда «суицидке» тыйым салу екендігін көруге болады.

Сонымен қатар Құранның «Ниса» сүресінің: **«Өз-өздеріңді өлтірмеңдер! Расында, Алла сендерге ерекше мейірімді. Ал кім осы айтылғанды дұшпандық, зұлымдықпен істесе, оны жақында отқа саламыз. Бұл Аллаға оңай»** [2] дегенін ислам ғалымы Ибн Кәсир төмендегідей түсіндірген:

1. Алла тағала «өздеріңді өлтірмеңдер» деп айту арқылы мұсылман қауымына қатаң ескерту жасаған;

2. Осыдан кейін «Расында, Алла сендерге ерекше мейірімді» деу арқылы үмітсіздік пен келешекке сенбеушіліктің рухани емі айтылады. Мұнда «өздеріңді өлтірмеңдер» деген тыйым мен «Расында, Алла сендерге ерекше мейірімді», - дегенін саралап қарасақ адамның өзін өлтіруіне ең алдымен оның үмітсіздігі себеп болды. Одан соң Алланың адамды мейіріммен жаратуының да мәні бар. Енді бұл аяттан «Алла ерекше мейірім танытқанда, қалайша сендер өздеріңе қол жұмсайсыңдар?» дегендей мағынаны да аңғаруға болады.

3. Осының бәріне мән бермей Алланың тыйымына қарсы келіп, өзін-өзі өлтірген кісінің ақыры – жалын атқан тозақ отының азабы болатыны туралы бұл аятта: **«Кім осы айтылғанды дұшпандық, зұлымдықпен істесе, оны жақында отқа саламыз. Бұл – Аллаға оңай»**, деп келтірілген. Сонда өз-өзіне қол жұмсаудан аулақ болу үшін адамдарға осы аятта жеткілікті.

Суицидтің харам (яғни, тыйым салынған) түріне адамның кез-келген нәрсемен өзін өзі өлтіруі де жатады. Оны Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) келесі сөздерінен көруге болады. Ислам ғалымы Әбу Һурейрадан бізге жеткен хадисте Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): **«Кімде-кім таудан құлап, өзін-өзі өлтірсе, жаһаннам отына мәңгі-бақилыққа құлайды. Кімде кім у ішіп, өзін-өзі өлтірсе, ол жәһаннам отында мәңгі сол уын қолына ұстап ішіп тұрады. Кімде-кім өзін-өзі темірмен өлтірсе, жәһаннам отында сол темірін қолына ұстап өзін-өзі мәңгі бақи ұрумен болады»** [3] деген.

Бұл хадисте, адам өзін-өзі қандай құралмен өлтірсе де, ол суицид болып табылатыны, ал ондай адам тозақпен азапталадыны анық айтылған екен.

Ғалым Сәбит Ибн Даххақ Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) сол хадисін: **«кім өз жанын қандай затпен қиса, тозақта сол затпен азапталады»** [4] деген. Бұл суицидтің тікелей түріне жатады, өйткені адам оны қасақана жасаған.

Суицидтің тағы бір харам түріне – Алланың берген сынына, басына түскен қиындыққа шыдай алмай өзіне өлім тілеуіне, тағдырына разы болмай өзіне-өзі қол салуы да жатады. Өйткені адамның жаны, тәні, өмірі – Алланың тарапынан берілген аманаты. Егер оның өмірі жан шыдатпайтын дәрежеде қиын болса, оған қатысты Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) мына бір хадисінде: **«Қиыншылықтар үшін өлімді қаламандар! Шыдай алмаған адам: «Я, Раббым менің өмір сүруім қайырлы болса, өмір сүруді, өлім қайырлы болса, өзімді нәсіп ет!»,»** деп айту керектігін үйретеді. Имам Әбу Һурейрадан жеткен хадисте Алла елшісі (с.ғ.с.): **«Сендердің біреулерің өзіне өлім тілемесін. Бәлкім, егер ол жақсы пенде болса, ұзақ өмір сүріп, жақсылығы көбейе түсер, сөйтіп (өмірі) ол үшін қайырлы болар. Бәлкім, егер жаман адам болса, жамандығынан тыйылар»** [5]-деген екен.

Бұл хадистерден көретініміз, кез келген мұсылман әрдайым алға үмітпен қарап, уақытша келген сынақтарға сабыр етуі тиіс. Ал адам түңілсе, бұл дүниенің қиындығына «суицид арқылы құтылам» деп ойлаудан бұрын, Ақыретте есеп, ал тозақта соған сай азап бар екенін білуі керек. Сондай-ақ Әбу Һурайша Алланың елшісінің (с.ғ.с.): **«Кім өзін-өзі тұншықтырса, өзін-өзі тұншықтыруын отта жалғастырады, ал кім өзін-өзі сойып өлтірсе, мұны отта да істейді»** [6]- деп айтқанын жеткізген.

Сонымен, жоғарыдағы аяттар мен хадистерден, ислам дінінің адамның өзіне-өзінің қол жұмсауы ең үлкен күналардың қатарына жатқызғанын байқауға болады. Себебі жан – Алла тағаланың адам баласына берген қасиетті аманаты, ал адамның өз өмірін қиуы – сол аманатқа жасалған қиянат. Сондықтан Аллаға деген сенімі бар, өмірде болып тұратын қиындықтарды сынақ деп біліп, төзімділік пен сабырлық сақтау керек. Осылайша ол қиын жағдайларда да өз-өзіне қол салмайды.

Құран кәрімнің «Бақара» сүресінің 195 - ші аятында: **«Өз бастарыңды қауіпке тікпендер...»** [7] – деп адамзатқа бұйрық берген. Алла елшісі (с.ғ.с.) адам өзін-өзі өлтіру арқылы бұл өмірдің қиыншылығымен құтылғанмен, о дүниеде Ақыреттің азабынан құтыла алмайтындығын айтып отыр.

Сонымен, ислам дінінің суицидке көзқарасына Құран аяттарындағы Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) хадистеріндегі және ислам ғалымдарының зерттеулеріндегі сөздері арқылы қысқаша болса да шолу жасадық.

Ғалым – педагогтер Г.А.Қасен, Ә.Қ.Мыңбаева және Э.М.Садуақасова өздерінің «Суицидтің алдын алу» атты зерттеу еңбегінде суицид проблемасының шетелдік, отандық ғалымдардың және қоғам қайраткерлерінің еңбектерінде қарастырылуы, жастар арасындағы суицидтің алдын алу проблемасын класификациялау, жас жеткіншектер мен жасөспірімдердің арасындағы әртүрлі жастағы суицидтің психологиялық -педагогикалық алдын алу, жастар арасындағы суицид проблемасын алдын алудың ғылыми негізделген принциптері, шетелдік, ТМД елдері мен Қазақстанда суицидтің алдын алу және оған қарсы бағдарламалар тәжірибесіне талдау жасалынған [8].

Бүгінгі таңда бүкіл адамзат қоғамының әлемдік деңгейдегі аса қауіпті дертіне айналған суицидтің алдын алу бойынша көптеген ғылыми зерттеу жұмыстарының бар екендігін ескеріп, исламтанушы А. Игілікова мен К. Құттиевтің «Өлімнен мән іздеген жандар» [9] атты еңбегіндегі «Ғалымдарымыз суицидтің алдын-алу үшін әрбір адам, сенім жүйесін (ақидасын) дұрыстау керек деп» ескертеді және төмендегі жолдарды ұсынады [9,131-142 б.б.]:

1. Әр пендені тағдырдан хабардар ету;
2. Пайда беру де, зиян тигізу де тек бір Алланың құзырында екендігіне иман келтіру;
3. Алла туралы жақсы ойда болу, оның әрбір істі өзінің даналығымен жасайтындығын білу;
4. Пенденің басына келген әр нәрседе өзі үшін бір қайыр (жақсылық) бар екенін білу;

5. Бұл дүниенің өлім жеткенге дейін сынақ екендігін біліп, оған сабыр ету;
6. Басқа сынақ келгенде өзінен жағдайы төмен адамға қарау;
7. Суицидтің тағы бір себептерінің бірі – білімсіздік;
8. Өлімнен кейін өмірдің бар екенін білу;
9. Өз әрекетін ақылға салып көру – дей келіп; «Суицидтің нәтижесімен күресуден бұрын оның алдын алу жұмыстарын жүргізген жөн. Оның басты емі – иманда. Жүрекке имандылық ұялату – негізгі шарт.

Егер әрбір пенде жоғарыда айтылғандарды жүрегіне сіңіретін болса, әлемде өзін-өзі өлтірушілердің саны азаяры еді. Мұны статистикалық мәліметтерден байқауға болады. Себебі суицидтің ең төмен көрсеткіші мұсылман елдерінде тіркелген. Мәселен, халқы қаншалықты кедей жағдайда өмір сүріп жатса да, Африкада Нигерия елінде суицидтің не екенін де білмейтін адамдар бар», [9,143б.] – деп қорытындылаған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құран кәрім: «Исра» сүресі, 70 аят.
2. Құран кәрім: «Ниса» сүресі, 29 аят.
3. Мұхаммед пайғамбардың 1001 хадистері.
4. Сахих әл – Бухари. Әдеп кітабы / Аударғандар: Ұ. Шөйбек, Қ. Қыдырханұлы. – Алматы: Кәусар – Саяхат, 2007. – 927 б.
5. Құрманбаев Қ. Исламдағы адам құқықтары. – Алматы, 2012. – 204 б.
6. Спатай Қ. Мұхаммед пайғамбардың өмірбаяны. – Алматы: Кәусар-саяхат, 2014.-604 б.
7. Құран кәрім: «Бұқара» сүресі, 175 аят.
8. Қасен Г.А., Мынбаева А., Садвакасова З.М. Профилактика суицида среди молодежи через призму зарубежного и отечественного опыта.-Алматы: Қазақ университеті, 2020.-105 с.
9. Игілікова А., Құттиев К. Өлімнен мән іздеген жандар. – Алматы: «Нұр – Мұбарак» баспасы, 2021.-161 б.

УДК 159.9:316.624

ӨЗІН-ӨЗІ ӨЛТІРУ – ТЫҒЫРЫҚТАН ШЫҒАР ЖОЛ ЕМЕС

Акажанова Алма Тәуірбекқызы
психология ғылымдарының докторы, профессор
Абая атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы

Аннотация. Мақалада дүние жүзін мазалап отырған суицид мәселесі қарастырылады, шетел және отандық зерттеушілердің тұжырымдамалары сипатталады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының суицид көрсеткіштері туралы мәлімдемелері орын алады. ТМД елдеріндегі (ерекше Ресей, Қазақстан) кәмелет жасына толмағандардың көрсеткіштері ең жоғары деңгейде екені жарияланады. Қазіргі кезде жасөспірімдер арасында өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттері жиі болуына байланысты, автор суицидтің негізгі себептерін көрсетіп, тіршіліктің басты құндылығы – адамның өмірі екеніне ерекше көңіл аударып, суицид қиындықтан шығар жол емес екенін баяндап, төмендету бағыттың бірі Ислам діні деп, қасиетті Құрандағы бірнеше «Ниса сүрелерін» келтіреді, маңыздылығын түсіндіреді.

Кілт сөздер: суицид, дүниежүзілік ұйым, девиантты мінез-құлық, кәмелетке толмаған, өзіне-өзі мерт қылу, суицидтік әрекеттер, психикалық күй, мұсылман діні, Құран.

Аннотация. В статье рассматривается проблема суицида, которая волнует весь мир, описываются концепции зарубежных и отечественных исследователей. Описаны показатели Всемирной организации здравоохранения о высоком уровне самоубийств среди несовершеннолетних в странах СНГ (особенно Россия, Казахстан). В связи с частыми суицидальными попытками среди подростков, автор указывает основные причины их суицидального поведения, особое внимание обращает на то, что главной ценностью является человеческая жизнь, поэтому суицид не является выходом из трудностей. Автор цитирует и указывает на важность «суры Нисы» из Корана, и считает, что исламская вера поможет уменьшению совершения суицида.

Ключевые слова: суицид, всемирная организация, девиантное поведение, несовершеннолетний, покончить жизнь самоубийством, суицидальные действия, психическое состояние, мусульманская вера, Коран.

Annotation. The article considers the problem of suicide, which worries the whole world, describes the concepts of foreign and domestic researchers. The World Health Organization indicators of a high level of suicides among minors in the CIS countries (especially Russia, Kazakhstan) are described. In connection with the frequent suicide attempts among adolescents, the author indicates the main reasons of their suicidal behavior, emphasizes that the main value is human life, so suicide is not a way out of difficulties. The author quotes and points to the importance of "Surah Nisa" from the Quran, and believes that Islamic faith will help to reduce the commission of suicide.

Keywords: suicide, worldwide organization, deviant behavior, juvenile, suicide, suicidal acts, mental state, Muslim faith, Koran.

Қазіргі кезде дүние жүзі бойынша өз-өзіне қол жұмсау мәселесі қоғамды дүр сілкіндірген жағдайдың бірі. Ресей ғалымы Г.В. Старшенбаумның айтуынша, «әлемде бір күннің ішінде 2300 адам өз-өзін өлтіреді, ал бір жылда – 800 мың адам өмірмен қоштасады. Өртүрлі мәліметтер бойынша 8 ден 30 миллиондай адамдардың суицидтік әрекеттері сәтсіз аяқталады екен» [1, 9 б.].

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ) суицид көрсеткіштері бойынша барлық елдерді үш топқа бөледі: өз-өзін өлтірулердің төмен деңгейі (100 мың адам санына жылына 10 адамнан) – Грекия, Италия, Гватемала, Филиппиндер, Албания, Доминика Республикасы, Армения. Өз-өзін өлтірудің ең төменгі деңгейі Мысыр елінде тіркелген: өз-өзіне қол жұмсаудың орташа деңгейі (100 мың адам санына жылына 10-нан 20-ға дейін). Өзін-өзі өлтірудің жоғары және өте жоғары деңгейі: Венгрия, ФРГ, Австрия, АҚШ, Ресей, Латвия, Литва, Эстония. Бүгінгі күні ДДҰ әлеуметтік мониторинг зерттеу жұмыстарының қорытындысы бойынша Қазақстан мемлекетінде өз-өзіне қол жұмсау деңгейі жоғары екенін бәрімізге мәлім.

Біздің заманымызда өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттері біркелкі патологиялық әрекет ретінде қарастырылады. Көптеген жағдайда бұл психикалық тұрғыдағы қарапайым адамдардың мінез-құлқы. Осыған қатысты Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы мамандарының «суицид жаһанды жайлап барады», – деген сөзі бекер емес. Әлемде жыл сайын жиырма миллионға жуық адам өз өмірлерін қиюға бел буатын болса, олардың бір миллионы жарық дүниемен қош айтысады. Өкініштісі, әлгі бір миллионның сегіз мыңы – қазақстандықтар. Бұл дегеніңіз, біздің елде сағат сайын бір кісі суицидтен бақилыққа аттанып жатқандығын көрсетеді. Яғни, республикада жыл сайын өз еркімен өлімге бас тігушілер қатары арта түсуде.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) статистикасына көңіл аударатын болсақ, өзін-өзі өлтіру (суицид) саны бойынша Қазақстан үшінші орынға ие, ал Орта Азия мемлекеттер арасында алдыңғы қатарда. Халықаралық ұйым сарапшыларының айтуынша, мұндай көрсеткіштер өлім деңгейін өлшемінің екі есе жоғары екендігін байқатады. Мысалы,

Қазақстанда 2018 жылы екіжарым мыңнан астам суицид әрекеттері тіркелген. Тізім бойынша ең депрессивті аймақтарға Алматы, Шығыс Қазақстан және Қарағанды облыстары жатады. Ең көп суицидтік оқиғалардың орын алуы Алматыда (310), 2-ші – Шығыс Қазақстан (284), ары қарай Қарағанды (281), Түркістан (239), Қостанай (231) адам өз өмірлерін құрбан еткен. Өзін-өзі өлтіруге көп жағдайда ауыл тұрғындары барады екен, ашып айтқанда, 35-44 аралығындағы ер адамдар. Жауапкершіліктері жоғары болғандықтан, бірақ ойдағыдай оны орындай алмағандықтан еркектер жиі стресске ұшырайды.

Өзін-өзі өлімге итермелеу жолын кеңірек қарастырсақ бұл: өз-өзін жою немесе аутодеструктивті әрекеттерге (ішімдік, темекі, нашақорлық заттарды пайдалану, шексіз артық тамақтану т.с.с.) жатады. Суицидтік әрекеттерді медициналық-құқықтық тұрғыдан әртүрлі жағынан қарастыруға болады (себебі, мотиві, түрі). Мысалы, қатыгездікпен өз-өзін өлтіру (өзін ату, асылып өлу, қан тамырын кесу) көп жағдайда бұл әрекеттерге ер адамдар барады, ал әйел адамдарда (медикоментозды препараттарды қолдану, химиялық улы заттарды пайдалану) жиі кездесіп жатады. Өз-өзіне қолжұмсау деген сөздің астарынан екі түрлі жағдайды байқап, қарастыруға болады: біріншіден, жекелік мінез-құлықтық әрекет; екіншіден – әлеуметтік көрініс ретінде. Егер мінез-құлықтық әрекеттер психология, этика және медицина ғылымдарының зерттеу пәні болып табылса, ал өз еркімен өлімге бару әлеуметтік саланың, әлеуметтік психологияның зерттеу нысаны, аумағы болып есептелінеді.

Суицидке барудың басты себептерінің бірі – бұл әлеуметтік-экономикалық мәселелер және отбасындағы ата-аналар мен балалардың арасындағы қарым-қатынастың нашарлауы, отбасындағы қарапайым әлеуметтік қажеттіліктердің қамтамасыз етілмеуінде. Жылдан жылға өлім мәселесі арта түсуде, оның себептерін анықтау барысында келесі жағдаяттарға көңіл бөлу жөн болар: отбасында туындаған дағдарыстық жағдайлар, мемлекетте және дүние жүзінде туындаған экономикалық тепе-теңсіздік мәселесі, қоғамдық өмірде кездесетін ішімдікке салыну, нашақорлық, зорлық-зомбылық, бәсекелестік т.с.с.

Эмиль Дюркгеймнің тұжырымы бойынша, адам тығырыққа тірелгенде немесе оны қоршаған орта, әлеуметтік топ одан бас тартса, оқшауланса ол өзін-өзі өлтіруге дейін барады. 1897 жылы Э. Дюркгеймнің «Өз-өзін өлтіру» («Самоубийство») атты еңбегі жарық көрді. Зерттеуші өлімге итермелейтін себептердің бірі: қоғам мен индивидтің арасындағы қарым-қатынастың әлсіреуі; альтуристік сезім; «аномиялық» жағдаят – қоғамдағы дағдарыс жағдайдың ықпалы деген тұжырым жасаған [2].

Эрих Фромның пікірінше, дамып келе жатқан қоғамға адам икемделе алмаса, жекелену, оқшаулану сезімдері оны баулап алады да, сол себептен невротикалық жағдайға ұшыраған тұлға одан арылу жолы – өзіне қол жұмсау деген тұжырымға келеді [3].

Тіршіліктегі басты құндылық – адамның өмірі екені бәрімізге белгілі. Бір күннің ішінде сан мыңдаған адам өмірге келіп жатса, сол секілді сан мыңдаған адам бақилық болады. Оның ішінде, талқаны таусылып Жаратушы қалауымен өмірден озатындарын айтпағанда, өз өміріне балта шауып, ажалынан бұрын өмірімен қоштасатындары қаншама. Бүкіл әлемді аландатып отырған осынау мәселе отандық ғалым-зерттеушілерді де бей-жай қалдырмай, соңғы жылдары жиі талқыға салынғаны белгілі. Отандық зерттеуші *Қасен Г.А.* суицидтік мінез-құлықты өзінің өмірін қиюға деген ұмтылысымен байқалатын және өзінің маңызды қажеттіліктерін қанағаттандыру жолында кездескен қиындықтардан пайда болған адамның жағымсыз белсенділігінің әртүрлі формасы деп түсіндіреді. Шиеленіскен эмоционалды күйді бастан кешкен дағдарыс сәттерде, адам дұрыс жолды тауып алмайтындай сезімге ие болады, сол себептен ол өмірінің мәнін жоғалтады.

Статистикалық сараптама көрсеткіші бойынша суицидтік әрекеттер 15-24 жастар аралығында жиі кездесетіні анықталған және бұрынғымен салыстырғанда соңғы он жылда өз-өзіне қол жұмсау әрекеттері үш есеге өскен. Мұндай жағымсыз жағдайлар балаларды түрлі заң бұзушылыққа алып келіп, теріс жолдарға түсуге, ауытқы мінез-құлықтың қалыптасуына себепші болады. Аталарымыздың ғасырлар бойы айтып келе жатқан келесі

сөздеріне «Құдай өзі берген жанын өзі ғана ала алады», ежелгі қағидасына сәйкестенбейтін, өз-өзіне қол жұмсаудың, қоштасуының сыры неде? Медициналық-психологиялық зерттеу сараптама қорытындыларына назар аударсақ: суицидтің сыры да, себептері де көп екендігі байқалады, соған байланысты бұл мәселенің діни жағына көңіл аударайық.

Ислам дінінде өз-өзіне қолжұмсауға қатаң тиім салынады. Құран кітапта «өз-өзіне қол жұмсау» деген сөз мүлдем қарастырылмаған. Дінге сенген әрбір мұсылман өзінің «маңдайына» жазған өмірін сүру керек деп түйіндейді. Өзіне-өзі қол жұмсау психикалық көңіл-күйдің немесе жан дүниесінің әлсіреуінен ішкі күйзеліске қатысты туындайтын ой, тұжырым.

Бұл мәселені жан-жақты қарастыру және әсіресе жастарға түсіндірген жөн. Мысалы, Құдіреті күшті Алла Тағала қасиетті Құранда: «Өздерінді өздерің өлтіруші болмаңдар. Сендер үшін Алланың мейірімі мол («Ниса сүресі, 29-аят) деп, келесідей жолдармен жалғастырады: «Егер кімде-кім шектен шығып, зұлымдық пиғылмен жасаса, Біз оны тозаққа кіргіземіз. Бұл Құдыретке оп-оңай («Ниса сүресі, 30-аят).

Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) әл-Бухариден жеткен хадисінде: «Кімде-кім өзін темір қарумен өлтірген болса, ол тозақта әрқашан сол темірді көтеріп жүреді Ал кімде-кім у ішіп өлетін болса, ол адам тозақта мәңгі у ішіп жүретін болады. Егер біреу өзін өлтірмек болып таудан құласа, ондай адам тозақта мәңгі құздан құлап бара жатады» депті. Ендеше, мұндай қылықтардан, қасіреттен құтылудың жолы – балаларымызға ерте бастан ислам тәрбиесін үйретіп, түрлі жағымсыз мінез-құлықтық әрекеттерге жол бермеу [4, 69 бет].

Соңғы жылдары осы бір «Жасөспірім суициді» деген ұғым өз алдына қауыпты дертке айналды. Бұл жағдайдың қауіптілігі – өмірдің балдай дәмін енді ғана татып келе жатқан жас балалар арасында өз-өзіне қол жұмсау жиі кездесіп, оларды да баулай бастады. ТМД елдеріндегі (ерекше Ресей, Қазақстан) 15-19 жас аралығындағы кәмелет жасына толмағандардың көрсеткіштері ең жоғары деңгейде екені жарияланды.

Зерттеушілердің пайымдауынша, 10-12 жастағылардың ұғымы бойынша өлім уақытша құбылыс ретінде бағаланады. Өмір мен өлім ұғымдарын олар ажырата алмайды, өлімге деген эмоциялық көзқарасы өз тұлғасынан абстракцияланады. Өз өліміне басқалардың жауапты екендігін көруге ұмтылыс немесе «екінші рет туылуға» деген үмітпен балалар мен жасөспірімдердің суицид әрекеттеріне баратындарға тән құбылыс. Өлім туралы ойлардың пайда болу себептерінің бірі: бала санасында өлім туралы айқын түсініктің мүлдем болмауынан, өмірден кетудің атрибуттарының қызықтыруы (траур, жерлеу, дүниеден кеткендер туралы жақсы сөздер және т.б. жағдайлар). Жас ерекшеліктеріне, өмірлік тәжірибенің болмауына және қорқыныш сезімінің төмендігіне байланысты оларда өлгеннен кейін дүниеге қайта оралуға болмайтыны туралы түсінік қалыптаспаған. Бала екі жақты болмыс мүмкіндігін мойындайды: айналасындағылар үшін өлді деп есептелінгенімен олардың қапалануына куә болып, өзінің жерленуі мен өзін ренжіткендердің өкінуін бақылай алатындай сезімде болатындығы. Көп жағдайларда жасөспірімдер өзін ренжіткен адамдардан кек алуды, өкіндіруді көздейді, олардың жылап-сықтағанын қажетсінеді. Жасөспірімнің жас шамасының түрлі кезеңдерінде – ерте (12–14 жас), орта (15–16 жас) және жоғары (17–18 жас) – девианттық мінез-құлықтың қалыптасуы мен көрініс алуының физиологиялық, психологиялық, тұлғалық және жеке қасиеттеріне байланысты өзіндік ерекшеліктері байқалады, көрініс береді [5, 145-147].

Өзіне-өзі қол жұмсау – психикалық көңіл күйдің немесе жан дүниесінің әлсіреуінен ішкі күйзеліс арқылы туындайтын жағымсыз ой. Ғалымдардың пайымдауынша, өзінің әрекетіне есеп бере алмайтындар (яғни бес жасқа толмаған балалардың өлімі) өз-өзіне қолжұмсады деп есептелмейді, ол оқыс туындаған жағдаятқа жатады. Суицидтің жас ерекшелік динамикасына көз жүгіртсек, мұндай жағымсыз әрекет 13 жастан кейін орын алатыны байқалған. Сондықтан да «суицид», «суицидтік мінез-құлық» ұғымдарына, шығу тарихына, табиғатына және жіктелуіне қазіргі кезде ерекше көңіл аударылады.

Жеткіншекті суицидке итермелейтін тағы бір жағдай – ғашықтық сезім немесе махаббат. Қазіргі кезде бәрімізге белгілі Шекспирдің кейіпкерлері Ромео мен Джульеттаның бір-біріне деген мәңгілік махаббаты. Ғашықтық жолында олар өмірлерін қиюға дейін барады. Өртүрлі жолдармен өмірден өтуін жөн көрген жеткіншектеріміз сан қилы оқиғаларды ойластырып, сезімдерін қағаз бетіне түсіріп, хат түрінде тастап кетуге тырысады. Өлер алдындағы соңғы қоштасуды психологияда «Вертер синдромы» деп атайды.

Суицид көбіне мінез-құлықтың көрінісінен байқалады: Мысалы, мінез-құлықтың кенеттен өзгеруі. Сабақтан, жұмыстан бас тарту, туыс-жақындарынан алыстау, ағаттық әрекеттерге бару. Өз-өзіне қол жұмсауға жәрдемдесетін құралдарды ойластыру, осы туралы мәліметтерді жинау, сыртқы бейнеге деген салғырттықты байқату, сананың шектеулілігі.

Суицидтік әрекеттерге байланысты сезімдерді талдай келе суицидолог-мамандар оның негізгі төрт себебін белгілейді:

- 1) оқшаулану сезімі – мені ешкім түсінбейді, ешкімге керек емеспін;
- 2) дәрменсіздік – өмірінде болып жатқан оқиғаларды бақылай алмау сезімі;
- 3) күдер үзгендік – келештен жақсылық күтпеу;
- 4) өзіндік мандымсыздық сезімі – өз-өзінді төмен бағалау, өзің үшін уялу, жекелік абыройдың жәбірленуі, жаралануы [6, 179].

Қорыта келе, өз-өзіне қол жұмсаудың жалпы себептері: тұлға мен оны қоршаған жақын ортаның өзара әрекеттесуінің бұзылуы, отбасындағы психикасын жаралайтын өткір жағдайлардың әсері, ата-ананың жылулығының болмауы, әлеуметтік-психологиялық тұрақсыздық, әлеуметтегі шапшаң өзгерістер, үлкендер тарапынан көрсетілетін зорлық-зомбылық, қарым-қатынастағы қатыгездік, психологиялық, физикалық және сексуалды зорлық, нашакорлық және маскүнемдік, ертеңгі күнге деген сенімсіздік, өмірдің мәнін жоғалту, адамгершілік, этикалық құндылықтардың құлдырауы, өз-өзін түсінбеуі, эмоционалды және интеллектуалды өмірінің жұтандығы, жауапсыз махаббат т.с.с.

Үндістан Премьер министрі Джавахарлал Нерудің мына сөздерін жастар есте сақтаулары қажет: «Өмірдің қызығын көрудің бір-ақ жолы бар – батыл болып, жеңілістер мен ауыртпалықтардан қорықпау».

Әдебиеттер

1. Старшенбаум Г.В. Суицидология и кризисная психотерапия. – М.: Когито-Центр, 2005. – 376 с.
2. Дюркгейм. Э. Самоубийство: социологический этюд/пер. С фр. А.н. Ильинского. – М.: Мысль, 1994. – 400с.
3. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 2006. – 205 с.
4. Құран кәрім /Ауд. Р. Нысанбайұлы, У. Қыдырханұлы. – Алматы: Жазушы, 2009.
5. Акажанова А.Т. Девиантология (Ауытқы мінез-құлық психологиясы): Оқу құралы. 2-ші шығарылым, толықтырылған. – Алматы: ТОО Лантар Трейд, 2021. – 282 б.
6. Змановская Е.В. Девиантология: Учебное пособие для высш.учеб.заведений. – М.: Академия, 2004. – 288 с.

УДК 159.913:613.86-057.875

СТУДЕНТТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТЫНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ертукешова Гулия Муратбековна, психология мамандығының 1-курс докторанты
Байжуманова Бибианар Шаймерденовна, психология ғылымдарының кандидаты
ШЖҚ РМК «Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті»
Қазақстан, Астана қаласы

Аннотация. Мақалада психологиялық әл-ауқат мәселесі мен «Психологиялық әл-ауқат» ұғымына ғалымдардың берген теориялары, оның басқа ұғымдармен байланысы және студенттердің психологиялық әл-ауқатына әсер ететін факторлар қарастырылған.

Кілт сөздер: психологиялық әл-ауқат, тұлға, психосоматика, психика, психологиялық денсаулық.

Аннотация. В статье рассматривается проблема психологического благополучия и теории, придаваемые учеными понятию «Психологическое благополучие», его связь с другими понятиями, факторы, влияющие на психологическое благополучие студентов.

Ключевые слова: психологическое благополучие, личность, психосоматика, психика, психологическое здоровье.

Annotation. The article deals with the problem of psychological well-being and the theories attached by scientists to the concept of "Psychological well-being", its connection with other concepts, factors affecting the psychological well-being of students.

Keywords: psychological well-being, personality, psychosomatics, psyche, psychological health.

Қазіргі уақытта психологиялық әл-ауқат мәселесі бүкіл әлемде позитивті психология қозғалысының кең таралуына байланысты өзекті бола түсуде. Психологиялық әл-ауқат ХХ ғасырдың екінші жартысында ғана зерттеу тақырыбына айналды. Психологиялық әл – ауқат - бұл әр адамның "ішкі әлемінің" күйі. Психологияда бұл мәселеге деген қызығушылықтың артуы өткен ғасырдың соңғы онжылдығында болды. Ғылыми зерттеушілердің психологиялық әл-ауқат мәселесіне деген қызығушылығы көбінесе біздің қоғамда болып жатқан тенденцияларға байланысты. Әрбір үшінші ересек адамға стресске қарсы тұру үшін психологиялық қолдау қажет. Қазіргі уақытта игілік, өмірлік ізгіліктер, салауатты қоғам туралы әртүрлі идеяларға негізделген психологиялық әл-ауқатты түсінудің бірқатар тәсілдері әзірленуде. Психологиялық әл-ауқат ғылыми ұғым ретінде гуманистік психологияның негізгі теориялық және әдіснамалық принциптеріне негізделген.

Сонымен қатар, психологиялық әл-ауқат өзіне деген сенімділік, өзін-өзі бағалау, өмірге оң көзқарас, ізгі ниет, көпшілдік, эмоционалды тұрақтылық сияқты жеке ерекшеліктермен тығыз байланысты. Сондықтан психикалық және психологиялық денсаулықтың ерекшеліктерін зерттеу өте маңызды.

"Психологиялық әл-ауқат" құбылысын зерттеумен Н. Брэдберна, А.А. Кроник сияқты ғалымдар айналысқан [3].

К. Риф [6] психологиялық әл-ауқаттың негізгі көп өлшемді моделін жасап, басқа зерттеушілер арасында ең танымал болды.

Бұл модель психологиялық әл-ауқаттың алты негізгі элементін қамтиды:
- өзін-өзі қабылдау;

- басқалармен оң қарым-қатынас;
- автономия;
- қоршаған ортаны басқару (құзыреттілік);
- өмірде мақсаттардың болуы;
- жеке өсу;

«Психологиялық әл-ауқат» ұғымы психикалық денсаулық және өмірдің мәні сияқты ұғымдармен тығыз байланысты. П.П.Фесенко жазғандай, «тұлға психологиясындағы зерттеулер бұл сұраққа нақты жауап бермейді», бірақ автор өзінің зерттеулеріне сүйене отырып, өмірдің мәні мен тұлғаның психологиялық әл-ауқаты тікелей және бір-бірімен айтарлықтай байланысты деп тұжырымдайды[4].

Психологиялық әл-ауқат туралы К.Рифф [6] жасаған теория негізінде психологиялық әл –ауқаттың әртүрлі салаларын зерттеуде кеңінен қолданылған сауалнама жасады. Психологиялық әл-ауқат дәрежесі әртүрлі субъективті және объективті факторлармен, соның ішінде қоршаған ортаның сипаттамаларымен, олардың әсер ету дәрежесі олардың жеке тұлға үшін маңыздылығымен анықталады. Отандық психологтар психологиялық әл-ауқатты зерттей отырып, өздерінің көп деңгейлі моделін ұсынды, оның авторы А.В. Воронина [1]. Бұл модель психологиялық әл-ауқаттың 3 деңгейін қамтыды, олар: *психосоматикалық, психикалық, психологиялық денсаулық*.

Әрбір деңгей үшін автор субъективті өлшем параметрлерін де, сыртқы сарапшылар бағалайтын объективті параметрлерді де ұсынады. Сондай-ақ, психологтар психологиялық әл-ауқаттың жекелеген элементтерінің өзара байланысына және олардың әртүрлі жеке және әлеуметтік факторлармен байланысына баса назар аударды.

Психологиялық әл-ауқат құбылысын зерттеудің барлық тәсілдері бірнеше топқа бөлінеді. "Психологиялық әл-ауқат" ұғымы адамның ішкі әлемінің жағдайы мен ерекшеліктерін сипаттайды, олар әл-ауқат тәжірибесін, сондай-ақ ситуациялық әл-ауқатты тудыратын және көрсететін мінез-құлықты анықтайды.

Студенттердің психологиялық әл-ауқаты зерттеле бастады, ғылыми-зерттеу жұмыстарының көлемі артып, психометриялық тұрғыдан негізделген құралдар әзірленіп, қолжетімді болуда. Зерттеуші Л.В. Карапетян [2] өзінің ғылыми еңбектерінде «психологиялық әл-ауқатты» әлеуметтік, мәдени, экономикалық, психологиялық, физикалық және рухани факторлардың жиынтығы ретінде сипаттады. Шетелдік психологтар, мысалы: А. Маслоу [4], К.Роджерс [5] - тұлғаның оң психологиялық жұмысының мәселелерін қарастырды. Егер студенттер физикалық тұрғыдан сау және дамыған ғана емес, сонымен қатар психологиялық тұрғыдан қауіпсіз болса, оқу іс-әрекеті сәтті жүзеге асырылады. Сондықтан психологиялық әл-ауқат білім беру жүйесіндегі басты мақсат болуы керек.

Студенттік жылдар - бұл студенттердің психологиялық әл-ауқатының деңгейін өзгертуге немесе төмендетуге қабілетті әртүрлі дағдарыстардың (бейімделу, кәсіби қалыптасу) пайда болуын анықтайтын кәсіби қалыптасу кезеңі. Табысты оқу іс-әрекетінің негізгі сипаттамалары: нақты мақсат қою кезінде өзінің мүмкіндіктерін барабар бағалау; студенттің орындайтын жұмысына жауапкершілікпен қарау, жоспарланған жұмыстың оңды орындалуына ұмтылу; мақсаттылық, рефлексия дағдылары және өз сәтсіздіктерін абыроймен қабылдай білу. Студенттердің психологиялық әл-ауқатына әсер ететін факторларды атауға болады: өзін-өзі реттеу дағдылары мен дағдыларының жоғары деңгейі, сондай-ақ оқу және кәсіби қызметтегі жетістіктер. Бұған материалдық байлық, табысты білім, спорттағы жетістіктер, жеке өсу, сүйікті хобби, жақсы отбасылық қарым-қатынас, жеке қарым-қатынас кіреді. Оқуды бітіргеннен кейін-табысты жұмысқа орналасу, өз отбасын құру, саяхаттау немесе тұрғылықты жерін ауыстыру (жақсартылған жағдайларға, мысалы, өз пәтерін сатып алу), сондай-ақ тұрақты жеке өсу, өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі жетілдіру.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Воронина. А.В. Проблема психологического здоровья и благополучия человек: обзор концепций и опыт структурно –уровневого анализа /текст/ А.В.Воронина //Сибирский психологический журнал.-NO 3.- 2005. -142-145 с.
2. Карапетян. Л.В. Анализ типов базовых жизненных установок /текст/ Л.В.Карапетян // Известия Уральского государственного университета.– NO 1 (71). -2010 –123-134 с.
3. Кроник. А.А. К аузометрия:Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути /текст/ А.А.Кроник.Р.А.Ахмеров//Москва: Смысл, - 2008.- 284 с.
4. Маслоу.А.Г. Самоактуализированные люди: исследования психологического здоровья / А.Г.Маслоу// Москва, - 2010 – 258 с.
5. Роджерс К.Р. Гуманистическая психология. Теория и практика / К.Р.Роджерс // Издательство: «МОДЭК», «НОУВПО Московский психолого –социальный университет», - 2013 – 456 с.

УДК 041700

ПРОФИЛАКТИКА СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ СРЕДИ ДЕВУШЕК-ПОДРОСТКОВ В ПЕРИОД БЕРЕМЕННОСТИ.

**Целищева Анна, бакалавр, педагог-психолог,
ГКП на ПХВ «Текелийская городская больница»
Казахстан, область Жетысу, г.Текели**

Аннотация. В статье рассматриваются возможное суицидальное поведение девушек-подростков в период беременности на примере статистики по городу Текели за 6 лет. Изменение работы организма, амбивалентное отношение к беременности, реакция окружающих и другие факторы, влияющие на суицидальное поведение при «аффекте узнавания себя беременной», возможная случайная утрата жизни при попытке избавиться от нежеланной беременности без обращения в медицинскую организацию. Влияние суицидального поведения во время беременности и постнатального периода на рожденного ребенка матерью-подростком. Рассматриваются причины, диагностика и помощь при суицидальном риске беременных девушек-подростков.

Ключевые слова: Суицидальное поведение, амбивалентное отношение, аффект, постнатальный период, суицидальный риск.

Для любой несовершеннолетней девушки беременность в подростковом возрасте оборачивается сильным стрессом. Страдает не только ее физическое здоровье, серьезная перестройка происходит на психологическом уровне. Организм подростка 14-17 лет еще не до конца сформировался, чтобы перенести дополнительную нагрузку без последствий.

Депрессия является одним из наиболее часто встречающихся психопатологических расстройств аффективного спектра во время подростковой беременности и после родов у матерей-подростков, а также в период аффекта узнавания себя беременной.

Рассмотрим депрессию с точки зрения психологического анализа у небеременных. Даже вне беременности у пациентов с депрессией до 70 % возникают мысли о самоубийстве. Однако в большинстве случаев данные расстройства, в силу ряда причин, остаются не диагностированными. 90% людей, которые умирают в результате самоубийства, страдали от

психического расстройства, чаще всего от депрессии. В депрессии суицидальное поведение является одной из форм психогенных реакций, возникающих на фоне акцентуаций характера, психопатий или остаточных явлений органического поражения головного мозга.

Такая реакция может быть ограничена всего лишь мыслью или представлением о суициде, либо выразиться в совершении суицидальной попытки. В последнем случае решение заранее не обдумывается, а возникает по механизму «короткого замыкания». В отличие от демонстративных суицидальных реакций, суицидальные реакции протеста совершаются в одиночестве. Начало течения депрессии сопровождается изменениями со стороны вегетативных

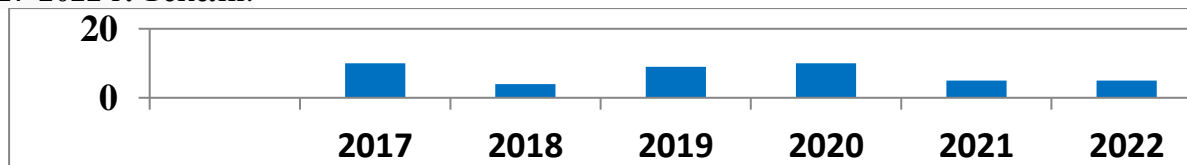
реакций (изменение пульса и дыхания, спазм периферических кровеносных сосудов, выступание пота и другие), резко выраженными изменениями в произвольно-двигательной сфере (торможение, возбуждение или перевозбуждение, нарушение координации движений). Сильный аффект обычно нарушает нормальное течение высших психических процессов — восприятия и мышления, иногда вызывает сужение сознания или его помрачение. Если смертельный исход не наступил, то подростки, как правило, стыдятся своего поступка, стараются его скрыть, тогда, как демонстративная реакция рассчитана на внимание и сочувствие окружающих.

Основными мотивами суицидального поведения подростка во время беременности являются:

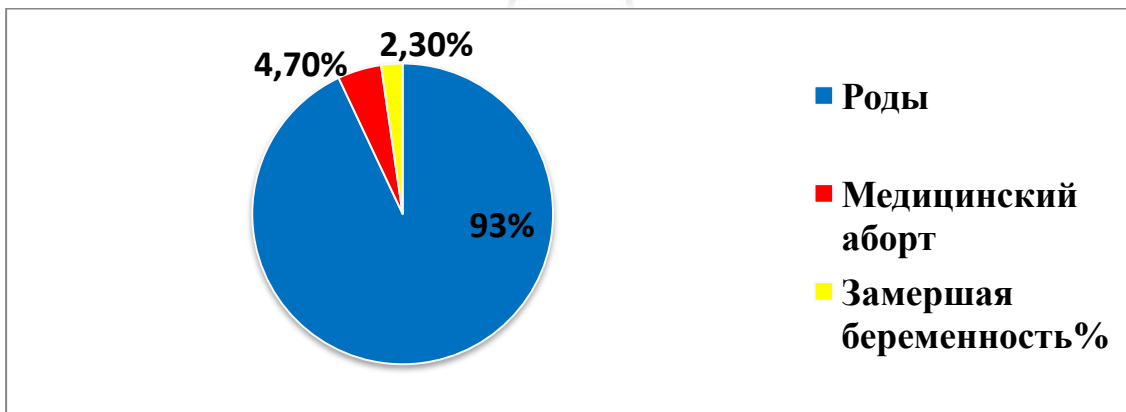
- реакция на беременность;
- переживание обиды, одиночества, отчужденности и непонимания;
- действительная или мнимая утрата любви родителей, неразделенное чувство, ревность;
- переживания, связанные со смертью, разводом или уходом родителей из семьи;
- чувства вины, стыда, оскорбленного самолюбия, самообвинения;
- боязнь позора, нежелание извиниться;
- чувство мести, злобы, протеста;
- желание привлечь к себе внимание, вызвать сочувствие, избежать неприятных последствий, уйти от трудной ситуации;
- сочувствие или подражание товарищам, героям книг или фильмов («эффект Вертера»)

Работая психологом ПМСП в городской больнице города Текели, представляю данные по беременности несовершеннолетних за последние 6 лет (2017-2022 год).

Факты обращения несовершеннолетних в ПМСМ в связи с беременностью за 2017-2022 г. Текели.

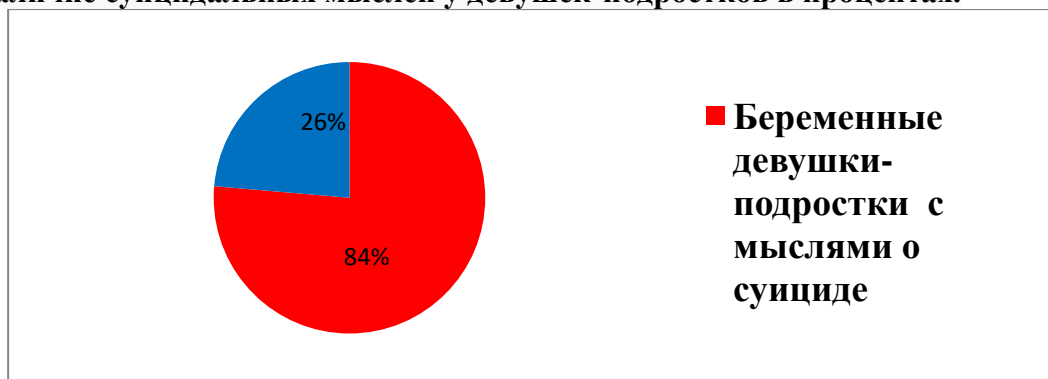

По фактам обращения несовершеннолетних в связи с беременностью насчитывается 43 девушки-подростка. Из них роды закончились в срок -40, медицинский аборт-2, замершая беременность-1.

Встав на учет по беременности, будущая мама должна проходить на прием к психологу дважды, за весь период беременности при универсальной модели и, и большее количество раз при прогрессивной модели наблюдения за беременной женщиной (УПМ). Психолог работает наряду с участковым врачом, участковой медсестрой по универсально-прогрессивной модели (УПМ), социальным работником и другими специалистами ПМСП в составе мультидисциплинарной команды по наблюдению за беременными женщинами в городской больнице. С беременными девушками-подростками - это чаще **прогрессивная модель патронажного обслуживания, согласно стратегии которой - здоровье ребенка рассматривается в контексте семьи (например, наличие депрессии у матери или отца, пренебрежительное или жестокое обращение) и местного сообщества, а не изолированно от семьи и окружения команды вокруг ребенка. И, в этом случае, окружающие совсем забывают, что перед ними не взрослая сформировавшаяся личность, а подросток, максимально зависимый от внешнего эмоционального воздействия. Практически все беременные девушки-подростки имели депрессию и суицидальные мысли в период узнавания себя беременной. По данным Текелийской городской больницы в период 2017-2022 гг среди несовершеннолетних беременных мысли о суициде появлялись у 36 девушки подростка.**

Наличие суицидальных мыслей у девушек-подростков в процентах.

В современном обществе все еще поддерживается мнение, что молоденькие девушки рано беременеют в силу своей распушенности, отсутствия трезвого мышления. Это ошибочное предположение. Проявлять в такой ситуации агрессию, демонстрировать пренебрежительное отношение к подросткам, столкнувшимся с проблемой, нельзя. Беременность в раннем возрасте может стать следствием ряда ситуаций: в вопросах полового воспитания допускается формальный подход, сексуальное раскрепощение общества, пренебрежение правилами безопасности, существуют и более страшные причины раннего вступления в половую жизнь, связанные с насилием, принуждением к сексуальным отношениям.

Узнав о беременности несовершеннолетней дочери, родители, в большинстве случаев, ведут себя не самым лучшим образом: ругают дочь, сыплют упреками, угрожают отказом в материальной помощи, принуждают к аборту. Это первая реакция родителей на шоковое известие. Успокоившись, и хорошо подумав, они, конечно, не стали бы так себя вести. Но они не успели успокоиться и подумать — и подросток, возможно, выдаст в ответ свою шоковую реакцию, которая может закончиться уходом из семьи и даже суицидом.

Девушки-подростки в период узнавания себя беременной часто пессимистично оценивают будущее, однако такое отношение носит не генерализованный характер, а ограниченный зоной определенных событий. Депрессивная симптоматика проявляется в жалобах, в высказываниях женщин, не отражаясь существенным образом на их внешнем облике и поведении. Динамика состояния характеризуется тем, что сниженное настроение не приобретает свойств стойкой подавленности, а подвержено значительным колебаниям. Важно заметить, что депрессивное расстройство нередко сочетается с тревожными и астеническими проявлениями в эмоциональной сфере. Одной из разновидностей такого типа суицидального поведения является реакция беременной пассивного протеста в подростковом возрасте.

В настоящее время принята точка зрения, что в инициации дородовой и послеродовой депрессии участвует комплекс биологических, психологических и социальных факторов. Известно, что депрессия в период беременности расценивается как фактор риска для развития послеродовой депрессии. Показатели острого суицидального риска среди молодых беременных: постоянные суицидальные мысли, безнадежность и чувство вины, сильное стремление к суицидальным действиям, прямые и косвенные сообщения, относящиеся к самоубийству. Девушки-подростки, беременные или уже ставшие матерями, в семь раз больше предрасположены к совершению самоубийства, чем другие подростки. Сравнение матерей-подростков с другими девушками, имевшими одинаковые показатели социально-экономических лишений, плохой школьной успеваемостью и низкими устремлениями в образовании, свидетельствует о ничтожном различии их шансов в жизни.

Одна четверть матерей-подростков рожают второго ребёнка в пределах 24 месяцев от первого. Факторы, которые определяют, какая мать в большей мере готова к таким быстрым повторным родам, включают замужество и образование: такая готовность уменьшается с уровнем образования молодой женщины или её партнёра и увеличивается, если она выходит замуж. Дочери родителей-подростков более предрасположены сами стать матерями-подростками. Сын матери-подростка в три раза более предрасположен к тюремному заключению.

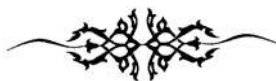
В любом случае, что бы ни стало причиной беременности, девушке необходимо чувствовать поддержку со стороны близких. Важно, чтобы она могла открыто рассказать о своей ситуации, не услышав от взрослых упреков, оскорблений. Родители должны понимать, что эмоциям в этом вопросе не место, и что девушке, оказавшейся в подобной ситуации, гораздо страшнее, чем взрослым, уже состоявшимся в жизни людям.

Если своевременно оказать молодой матери социально-психологическую поддержку окружающими, включая родителей, друзей, образовательную и медицинскую организацию, подготавливая общество, что подростковая беременность может случиться с вашим ребенком, мы сможем убрать стигматизацию беременных девочек-подростков, а значит аффект узнавания себя беременной будет намного ниже. А следовательно и суицидов и криминальных аборт и запущенных случаев выявления патологической беременности молодыми девушками-подростками не будут иметь место.

Список использованной литературы:

1. Перинатальная психология И.В. Добрянников.
2. Универсально-прогрессивная модель UNICEF.

3. Анализ проблемы раннего материнства в Казахстане: ОО «Лига женщин творческой инициативы».
4. Психологические аспекты подростковой беременности Михайлин Е.С., Деменцов И.Б
5. Индивидуально-психологические аспекты суицидального поведения. Амбрумова А.Г В
6. Семейная диагностика и профилактика суицидального поведения. Амбрумова А.Г., Постовалова Л.И. В
7. Суицид, как феномен социально-психологической дезадаптации личности. Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А
8. Ранняя беременность и ее последствия. Потехина Е.С., Чугунова А.В. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015.

ӘӘЖ 37.061

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ҮШІН САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Тағайбаева Айнаш Мухамеджановна, педагог-психолог,
№48 жалпы орта білім беретін мектеп, Қазақстан, Мерке ауданы

Аннотация. Мақалада «суицид» ұғымының мәні, пайда болу себептері, оған бел байлайтын адамдардың іс-әрекетінің себеп салдары, мұндай жолға түскен адамдарға көмектесетін, алдын алуға мүмкіндік беретін жолдар мен әдістер туралы айтылады.

Кілт сөздер: суицид, адамның әдейі өз-өзіне қол жұмсау себебі, суицидке тән қасиеттер, психологиялық күйзеліс.

Аннотация. В статье рассказывается о сущности понятия «суицид», причинах возникновения, причинных последствиях действий тех, кто к нему привязан, о путях и методах, которые помогают людям, оказавшимся на таком пути, позволяют предотвратить.

Ключевые слова: суицид, причина умышленного самоубийства человека, суицидальные черты, психологический стресс.

Annotation. The article discusses the essence of the concept of "suicide", the reasons for its occurrence, the causal consequences of the actions of people who are committed to it, Ways and methods that help people who have embarked on such a path, allow them to prevent it.

Keywords: suicide, the reason for the deliberate suicide of a person, the qualities inherent in suicide, psychological distress.

Бүгінгі таңда бүкіл әлемді елендетіп, қоғам дертіне айналып отырған суицид мәселесі, қоғамда болып жатқан өзгерістер мен сан түрлі қиындықтар бала психологиясына кері әсер етуде. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы 10 қыркүйек – Дүниежүзілік суицидті болдырмау күні деп белгіледі. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының деректері бойынша 20% балалардың жеткеншек және жасөспірім кезеңдерінде өз-өзіне қол жұмсау көптеп кездеседі.

Осы мәселеге орай Суицидалогия деп аталатын үлкен бір ғылыми бағыттағы авторлардың зерттеуіне жүгінсек, жалпы, өзіне-өзі қол жұмсаудың басты сылтауы элеуметтік-психологиялық бейімделе алмауы болып табылады. Суицид (лат: suicide – өзін өлтіру) – ауру, рухани азап және психологиялық дағдарыс, ішкі күшті жанжал, ішкі эмоционалды қуатын шығару негізінде, адамның әдейі өз-өзіне қол жұмсау себебінен соңы өлімге әкеліп соғатын жағдай.

Суицид деген термин XVII ғасырда пайда болған. Бірақ XVIII ғасырдың ортасына дейін бұл ұғым кеңінен қоғамда пайдаланылған емес. Тек XX ғасырдың басында адамдардың өзіне қол жұмсауының етек алуына байланысты ғылымда «суицидология» атты дербес зерттеу саласы қалыптасты. «Суицид» термині алғаш рет Томас Браунстың 1635 жылы жазылып, 1642 жылы басылып шыққан «Религия» атты еңбегінде қолданылды. Ал кейбір авторлардың айтуы бойынша (Хайд Д., 1972 ж; Блох Д., 1998 ж.) термин XII ғасырда қолданысқа түсті. 1651 жылы Оксфордтық сөздікте суицидке толығымен сипаттама бергеніне қарамастан, термин ұзақ уақыт бойы әдебиеттерде қолданылмады [1].

«Суицидология» түсінігі алғаш рет орыс тіліндегі ғылыми әдебиеттерде XIX ғ. соңында қолданылса, батыс елдерінде танымал суицидологтардың бірі Э.Шнейдман айтуы бойынша тек 1929 жылы ғана қолданыла бастады. Бұл қазіргі кезде танымал саланың бірі, өзіне психология, психиатрия, әлеуметтану, биология сияқты көптеген ғылымдарды біріктіреді. Суицидке бел байлайтын адамдарды теориялық және тәжірибе жүзінде зерттейтін, себеп салдарын анықтайтын, бұндай жолға түскен адамдарға көмектесетін, алдын алуға мүмкіндік беретін ғылымды – суицидология деп атаймыз. Ал адам бойында суицидке деген әрекеттердің байқалуы суицидалды мінез – құлық деп түсіндіріледі.

Суицидтің жасалуы екі фазадан тұрады: қалпына келу, өзі немесе басқа адамдар көмегімен адамның суицидалды талпыныстары жойылады және қалпына келмейтін.

Өз өзін өлтіру – қазіргі өмір сүріп отырған қоғамның талаптарына тұлғаның әлеуметтік – психологиялық үйренбеуінің нәтижесі. Психологиялық күйзеліс жеке бас, отбасылық, әлеуметтік және шығармашылық қақтығыстар нәтижесінде пайда болады. Итермелейтін бір себеп болғанымен, оған көптеген мәселелер өз әсерін тигізіп, бұл уақытта суицид ойы қалыптасып, дами бастайды. Дегенмен, суицидке адамды шешімнің болмауы итермелейді. Ол өз болашағын құрастыра алмайды. Және бұл кезде адамның күшті, ерікті немесе эмоционалды тұрақты адам екені ешбір маңызды болмайды. Өз өзін өлтірушілік әртүрлі типті адамдарда кездеседі. Мысалы, салмақты емес адам, суицидті көңіл – күйінің өзгеруі барысында жасаса, ерікті адам бұрын алдын ала ойланып, жоспарланған суицид жасайды. Бірақ олардың әрқайсысын біріктіретін ортақ заңдылықтары бар: бұл тұлға үшін сол жағдайдың маңыздылығы. Осыдан әрбір адам пайда болған жағдайда әртүрлі әрекет етеді.

Ғалымдардың айтуынша суицидтің үш түрі бар: шынайы, демонстративті, жасырын суицид. Шынайы суицид оған барған адам өмірден түңіледі, үнемі көңілсіз болып жүреді, өлгісі келеді. Оны қоршаған ортасы адамның осындай күйін байқамауы да мүмкін. Демонстративті суицид өзін-өзі өлтіргісі келгендердің көбі өлместен бұрын өзгелердің назарын өзіне аударғысы келеді. (Мысалы біреумен ренжіссе, қолына суық қару алып, болмаса арқан, жіп ала жүгіріп, «өлем» деуі). Жасырын суицид. Бұл түрінде адам өз-өзін өлтіру жақсы іс еместігін түсінеді [2]. Бірақ қиындықтан шығар шара, жол жоқ болып көрінгендіктен, өлімге апаратын істерге бас тігеді. (Мысалы: нашақорлық, алкоголизм, көлікте қауіптірек жүру, спорттың экстремальды түрімен немесе қауіпті бизнеспен айналысу және т.б.).

Жыл сайын 10-20 миллион адам суицид жасауға бекінеді. Олардың бір миллионға жақыны жарық дүниемен қош айтысады. Алдыңғы қатарлы суицид жасаушылардың отаны ретінде, басқасын айтпағанда, көрші алпауыт мемлекеттер Ресей мен Қытай және Қазақстанды атауға болады. Суицид ішкі эмоционалды қуатын шығару негізінде, адамның әдейі өз өзіне қол жұмсау себебінен соңы өлімге әкеліп соғады. Қазіргі кезде соңғы бес жылда жастар арасында өзін өлімге қоғандардың саны артып, Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымының дерегі бойынша Қазақстан елдегі азаматтарының өз өмірлерін қиюы бойынша әлемде үшінші орында екен. Бір миллион адамның 8 мыңы Қазақстандықтардан тұрады. Бұл дегеніміз әр бір сағат сайын бір қазақстандық суицид жасайды дегенді білдіреді.

Ғалымдардың зерттеуіне сүйенсек 5 жасқа дейінгі балаларда өзін-өзі өлтіру әрекетіне бару өте сирек кездеседі. Жанұялық қақтығыстарға байланысты 9 жасқа дейін 2,5%, ал 9

жастан кейін 80% өзін-өзі өлтіру әрекетіне барады екен. Жеткіншек кезеңінде суицидалды әрекеттің себебі болып ата-анасымен, мұғалімдерімен қақтығысқа бару салдары болып табылады. Жастар арасында әсіресе қыздар арасында, әсіресе қыздарда өздерінің жігітеріне байланысты суицидальді әрекеттерге баратыны анықталды.

Суицидтың ең жиі кездесетін кезі 15-24 жас аралығы. Өзін-өзі өлтіруге бармас бұрын, суициденттердің көбі дайындық кезеңі – суицидалды кезеңінен өтеді, ол адамның бейімделу қабілетінің төмендеуімен сипатталады [3]. Ол қызығушылық деңгейінің төмендеуі, қарым-қатынастың шектелуі, мазасызданғыш, эмоционалды тұрақсыз болуы т.б.

13 жасқа дейін суицид өте аз кездеседі. 14-15 жастан бастап белсенділік артып, 16-19 жаста максимумға дейін жетеді. Себебі, бала кішкене кезде өзіне ауыратын іс әрекеттер жасамайды, ал уақыт өте келе адам бойында агрессиялық мінез – құлық байқалып өздерін бұл өмірден жоюға талпыныстар көбейеді. Жасөспірімдерде көбінде парасуицидалды мінез байқалады: өлім тақырыбына сөйлесу, өлімге деген қызығушылық пен қорқыныш, суицидалды ойлар, қоршаған адамдарды қорқыту үшін жасалатын суицидалды талпыныстар. Ең қызығы жасөспірімдер арасында кездесетін суицид өз өзін жоюға емес, әлеуметтік қарым – қатынас бұзылыстарын қалпына келтіруге негізделген. Жасөспірімдік суицидтің психологиялық мағынасы өз мәселесіне басқалардың көңілін аударту, көмек сұрау. Бұл кезде адамда жеткілікті түрде өлім туралы мағлұмат жоқ, өлім туындаған мәселеден кетіп, ұзақ уақытқа созылатын ұйқы, басқа жақсы өмірге өту көпірі деп түсініледі.

Жасөспірімдік суицидке тән мінез қасиеттері төмендегідей:

1. Суицидке аз уақытқа созылатын, күрделі емес жақын адамдар (мектепте, жанұяда, топта) арасында туындайтын қақтығыс тән;
2. Бұл қақтығыс соңғы және шешуші мәселе ретінде қарастырылып, ішкі күйзелісті тудыртады;
3. Суицидалды мінез демонстративті болып келеді, бұл жерде қоршаған адамдарды қорқыту мақсатымен жасалатын әрекеттер кездеседі;
4. Суицид аффект жағдайында жасалатын, ойланбай, жоспарланбай жасалған әрекет болып табылады;
5. Өз өзін өлтіруші өлім құралын дұрыс таңдамауы мүмкін (2-3 қабаттардан секіру, жұқа жіп т.б.).

Жалпы суицид әрекетін жасағалы дайындалып жүрген жасөспірімдердің өзіне тән қасиеттері де байқалады [4]. Оларға: мазасыздық деңгейінің жоғары болуы, ұйқының бұзылысы, қорқынышты түстерді көруі, агрессия, апатияның кездесуі, жасаған іс әрекеттерге жауапкершіліксіз қарай бастауы, өз өзінің кемшіліктерін жиі айта беруі, қоршаған адамдарды жек көру, өмірінің мағынасыз өтіп жатқандығы туралы сөздер қозғауы, махаббат объектісінің жоғалуы, наркотикалық заттарды, алкогольді қолдануы, сабақ үлгерімінің төмендеуі, өмірлік қызығушылықтардың байқалмауы, достарымен қарым – қатынастың бұзылуы.

Ал суицидтің таралуының себептеріне тоқталып өтейік:

- Көбінде отбасылары нашар тұратын балалар жақын болып келеді. Ата-анасы ұрсыс керістен көз ашпайды, ішімдікке, нашақорлыққа бейім болады. Бала ешбір жанұя мүшесінен жылулық көрмейді. Құпиясын ашып, сырласуға деген адам таппай, эмоционалды жағдайы нашарлайды;
- Махаббат объектісі жоғалғанда да жасөспірімдер сезімтал болуына әкеледі. Мысалы, баланың кішкене кезіндегі атаанасын жоғалтуы кездеседі. Баланың көңілінде сақталып жатады. Енді бір рет жақын адамы (жолдасы, туысы, ғашығы т.б) қайтыс болған жағдайда адам стресске шалдығып, кейін депрессияға айналып, нәтижесінде суицидке әкеледі;

- Көп кездесетін себептердің бірі – депрессия. Бұл кезде адамның көңіл-күйі нашарлап, шар шаңқы, ойланғыш болып келеді. Өмірдегі басты мақсаты, қызығушылығы жойылады.

- Нашақорлық және ішімдік әсерінен жасалуы да мүмкін. Ойлана келіп емес, тек аяқ астынан пайда болған стимулдар әсерінен жасауы мүмкін.

- Өз эмоцияларын қадағалай алмайтындар. Олардың пікірінше тек бұл өмірден кетіп қана жан рахатына, тыныштыққа қол жеткізуге болады деп ойлайтындар.

- Еліктеу. Жасөспірімдер арасында бір–біріне деген еліктеушілік қатты байқалады. Мысалы, АҚШ-та Техас штатының Пиано қаласында орта мектеп оқушысы өзөзін тұншықтырып өлтірген соң, оған еліктеп сол сыныптың 8 жасөспірімі суицидтік әрекеттер жасаған.

- Ауру ретінде де кездеседі. Олар галлюцинациямен зардап шегеді, бұл кезде оларға біреудің дауысы бұндай әрекеттер жасау керектігін айтатындай болып көрінеді.

- Тұқым қуалау. Суицидке баратындардың ата тектерінде бұндай жолмен дүниеден қайтқан адамдар, байқалатындықтарын зерттеушілер анықтаған.

- Жасөспірімдік кезеңде балалар барлығын жүрегіне жақын қабылдайды. Сол кезге тән алғашқы ғашық болу, махаббат сезімі тән.

Сондықтан олардың көңілін қайтарған адамдарды жазалау мақсатымен де атқарады.

Суицидалды талпыныстар жасаған жасөспірімдермен арнайы мамандар жұмыс атқарғанымен, талпыныстар көп жағдайда қайталанып, соңы өліммен аяқталады. Бұндай талпыныстардың көбі «бақытсыз махаббат» әсерінен болып келеді. Заман ағымының өзгеруіне байланысты, соңғы кезде өз жынысының адамына деген махаббатты, бұрынғы заманға қарағанда өте жиі кездестіреміз. Бұндай жасөспірімдер өздерін басқа жасөспірімдерге қарағанда сенімсіз, өмірлік сыңарларын таба алмайтын, махаббатқа тұрақты етіп сезінеді [5].

Сондықтан өз «махаббат объектілерімен» ажырасып, қақтығысқа түскенде өздерін ешкімге керек емес деп сезініп, суицидалды талпыныстар жасайды. Сонымен қатар «бақытсыз махаббат» қалыпты бағдарды жасөспірімдер арасында кездесіп, суицидалды талпыныстардың себебі болатын жағдайларда да кездеседі. Мысалы, бір қызды ұнатқан ер бала жолдастарын үйіне қонаққа шақырады. Қызға жүрегіндегі сырын айтып, демалуға далаға шығып кетеді. Үйге кіргенде сол қызды өзінің досы құшақтап отырғанын көріп, ас бөлмеге барып өз белбеуіне асылып қалған. Қуанышқа орай досы үлгеріп, аман есен алып қалған.

Міне, осы сияқты жағдайларды тізбектей жаза берсек, саны шексіздікке шейін жетеді. Ойланбастан суицидке бел буатын импульсивті адамдарға тән қасиет.

Яғни, дәрігерлер тілімен айтатын болсақ «Жүйке – жүйенің қозғалмалы типі». Жасөспірімдер махаббаттың біреуі кетсе, екіншісі келетіндігін ұғына бермейді. Жалпы барлық жасөспірімдерге алдымен іс әрекетті жасап, артын ойлау қасиеті тән. Ертеңгі күн туралы ойлар адамның жасы ұлғайған сайын келе бастайды.

Жасөспірімдердің бұл қайғылы қадамға баруына ата – ананың да өз әсері бар. Жасөспірім үйі – бейбітшілік, тыныштық, өмір моделі. Ал кейде болып тұратын қақтығыстарға толы өмір болса, жанұя мүшелері бір – біріне қолдау көрсетпесе, бұл дүниеде өмір сүріп не керек? Міне осы сияқты пікірлермен суицидке бел байлаған жасөспірімдермен жұмыс атқаратын психолог, психиатрлар өте жиі естіп жатады.

Ауруханаға өз өзін өлтіруге талпыныс жасаған қызды әкелген. Қыз әрқашан «идеал оқушы» моделін ұстаған. Анасы қызына жақсы білім беру мақсатымен мектептен мектепке ауыстыртып отырған. Жасөспірімде сөздік қорында жолдастар деген сөз кездеспеген. Себебі, қыз бір топқа енді ғана бейімделе бастағанда, оны екінші мектепке ауыстырады. Осылай қыз өзін «қаңбаққа» теңеген. Анасы қай кезде басқа топқа жібергісі келсе, сол кезде қыз басқа

жаққа кетеді. Жасөспірім басқа өз құрдастарына қарап, әрқашан қызығады. Ал өзіне келетін болсақ, не достары, не тұрақты сыныптастары болмаған. Сөйтіп, жасөспірімде әлеуметтік байланыс үзіліп, өз – өзіне қол жұмсаған. Яғни, жасөспірімдік кезде білім алудан да басқа қызықтар кездеседі. Сол кезде ата – аналар өз балаларына жан – жақты қолдау беру керектігін есте сақтаған жөн.

Келесі суицидке итермелейтін себептерге мектеп, білім алу мекемелері жатады. Әрқашан жақсы оқитын оқушы мен нашар оқитын оқушы арасында қабырға жүреді. Жаман оқитын балаға екіншісін үлгі тұтады. Мысалы келесідей жағдай кездескен. Жаңа мектепке ауысып келген қыз баланың мектепке бейімделуі өте ақырын жүріп жатты. Сабағы жағынан үлгермей, нашар оқитын оқушылар қатарына жата бастады. Ал оның апайы керісінше, сол мектепке бауыр басып кетті. Ұстаздар апайын мысалға ала отыра кішкене сіңлісіне, өздері байқамастан қысым көрсете бастады. Ата – анасының жұмысқа кеткенін тосып, ас бөлмеге сабақ қараймын деген сылтаумен ұзақ отырады. Апайы ақ параққа көптеген сөздерді жазып жатқанын көріп, шынында сабақ оқумен айналысқан екен деп өз сабағына кетіп қалады. Ата – анасы жұмыстан келген соң қызының ас бөлмеде аяқ киімінің белбеуіне асылып қалғанын көреді. Не себепті бұл әрекетке барғанын ата – анасы ұқпай киім – кекештерін, қалтасын ақтара бастайды. Қыздың қалтасында не себепті бұлай жасағаны, кім кінәлі, ұстаздардың қысымы туралы жазылған хатты тауып алады. Өкінішке орай, мектептің, ұстаздардың жасөспірімнің тұлға болып қалыптасуына кері әсер ететін жағдайлар да кездесіп жатады.

Жалпы қорытындылай келе қандайда болмасын үрдіске өз себептері әсер етеді. Яғни, бұл жағдайда әлеуметтік – психологиялық себептер. Жасөспірімдік кезеңнің өзі өте күрделі кезең болып келеді. Жалпы жасөспірімдік кезең әрбір индивид үшін қиындықтар мен сындарға толы кезең. Бұл уақыт ересек өмір мен балалық шақ арасындағы өтпелі көпір. Үнемі құрбы-құрдас, сыныптас және мұғалімдер тарапынан болатын жазықсыз ескертулер мен төмендетулер, мейірім түсінігі жоқ ата-ананың әсері жасөспірімнің өмірге деген көзқарасы солғандай бола бастады, мұндай жолдан шығудың бірден-бір жолы ол өз-өзін өлтіру деп түсінеді.

Ал әрбір баланың бақыты бұл отбасындағы әлеуметтік-психологиялық ахуалдың оңтайлылығы, ата-аталар жағынан көңіл бөлушілік, түсінушілік болып табылады деп ойлаймыз. Сонда ғана өз-өзіне қол жұмсайтын балалардың саны азаяр деген үміттеміз.

Қорыта келе, психологиялық кеңес бергім келеді: өмірдің мәні мен сәні, қызығы мен қуанышы, арайлап атқан әр таңы жүрегіңізге, өміріңізге деген махаббат сезімін оятсын. Алаңсыз өмір сүріп, уайымсыз күн кешіп жатқан болашағыңыз бүгінгіден де нұрлы болуына үздік біліміңмен үлес қосуға талпыныңыздар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбікенова А. Өскелең ұрпақ арасындағы суицид мәселелері // Қызықты психология. Алматы, 2009. №6. Б. 7-8.
2. Қаражанова Ж. Суицидтік әрекеттің негізгі факторлары және суицидтік мінез көріністері // Қызықты психология. – Алматы, 2010. №4. Б. 15-16.
3. Қазіргі мектеп оқушысының социологиялық портреті (Социологиялық зерттеу). - Астана: Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2014. – 141 б.
4. Елшібаева К.Ф. Жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу. (Оқу-әдістемелік басылым). -Астана: Арман-ПВ, 2012.
5. Источник: <https://www.tarbie.kz/32478>

ӘОЖ: 376.37

СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ЖАЛПЫ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР БАЛАЛАРДАҒЫ СУИЦИДТІК ҚАУІПТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Асқарбек А.Қ.(магистрант), ф.ғ.к., аға оқытушы Ақилбаева Г.И.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы

Аннотация. Бұл мақалада жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың этиологиясы және суицидтік қауіптің психологиялық факторлары қарастырылады. СТЖД балаларды ерекшеліктеріне қарай классификациялау талданады. Автор жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалардың ауызша коммуникация дағдыларын дамытуға бағытталған алғышарттарын назарларыңызға ұсынады.

Түйінді сөздер: әдіс пен тәсілдер, этиологиясы, аутоагрессия, эмпатия, суицидальды қауіп.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические факторы суицидального риска и этиология детей с общим недоразвитием речи. Проанализирована классификация детей по признакам ОНР. Автор представляет вашему вниманию предпосылки навыков устного общения детей дошкольного и младшего школьного возраста, у которых не развит общий речевой язык.

Ключевые слова: методы и подходы, этиология, аутоагрессия, эмпатия, суицидальный риск.

Abstract. This article discusses the psychological factors of suicidal risk and the etiology of children with general underdevelopment of speech. The classification of children according to the signs of general underdevelopment of speech was analyzed. The author presents to your attention the prerequisites for the oral communication skills of preschool and primary school children who do not have a common speech language.

Keywords: methods and approaches, etiology, autoaggression, empathy, suicidal risk.

Қазіргі таңда, елімізде, балаларды оқыту мен тәрбиелеуде сөйлеу тілі бұзылысы көптеп кездесуде, оның ішінде сөйлеу тілі ақаулықтарының ішіндегі ең көп тараған және күрделі түріне жататыны сөйлеу тілінің жалпы дамымауы (СТЖД) болып саналады. Мұндай балалар кешенді психологиялық-педагогикалық қолдауға мұқтаж. Республикамызда бұл балалар әр түрлі арнайы білім беру, түзету мекемелерінде көмек алуға құқылы. Бүгінде, ерекше білімді қажет ететін балалардың дамуында ауытқуы бар балаларға, олардың ата-аналарына деген қоғамның көзқарасы түбегейлі өзгеруде, сонымен қатар, ерекше балаларға қатысты Қазақстанның бірқатар халықаралық құжаттарға қол қоюы және Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасында [1], ҚР «Мүмкіндіктері шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзете қолдау көрсету туралы» Заңы, 2005ж. Оларға қатысты біршама мәселелерді шешуге ықпалын тигізеді. Республикада арнайы оқыту саласында біршама жағымды өзгерістердің байқалуымен қатар, осы уақытқа дейін шешуін таба алмай келе жатқан ерекше білімді қажет ететін балаларды ана тілінде түзете-оқыту, тәрбиелеу мәселесі. Оқыту үрдісін жүргізбес бұрын аталған қазақ тілді балалардың ерекшеліктерін, сөйлеу тілінің ерекшеліктерін зерттеу қажет.

Соның бірі ретінде, қазіргі білім беру мекемелерінде балалар арасында сөздерді байланыстырып сөйлеуде дыбыстарды айтуда қиындықтар туындауы көптеп кездеседі. Сөздерді айту барысында, мектепке дейінгі жастағы балалар арасында бір немесе бірнеше дыбыстарды айта алмай, қате айту секілді жағдайлар орын алуда. Сөз - сөйлеу тілінің негізгі

бөлігі болып табылады. Ол өз қызметінде - заттардың нақты аталуын, қызметін, белгісін, адамның сезімін, түрлі қоршаған орта құбылыстарын түсіндіруді мақсат етеді. Сөз грамматикалық құрылымның көмегімен, сөйлеу қызметін жүзеге асырады.

Жалпы сөйлеу тілінің дамымауы - сөйлеу тілінің түрлі күрделі бұзылыстары, мұнда дыбыстық және мағыналық жақтарына қатысты сөйлеу жүйесінің барлық компоненттерінің қалыптасуы бұзылған. Жалпы сөйлеу тілінің дамымауы бірмезгілде даму механизмі бойынша ауызша сөйлеу тілі бұзылыстарының түрлі формаларында бақыланады (алалия, дизартрия және т.б.) Жалпы сапалық белгілері ретінде сөйлеу тілінің кеш пайда болуы, сөздік қорының жеткіліксіздігі, аграмматизмдер, дыбыс айту бұзылыстары, дыбыс түрлендіру бұзылыстары білінеді [2].

Сөйлеу тілінің дамымауы немесе тежелуі түрлі деңгейде айқындалады, сөйлеу тілінің бұзылыс деңгейіне қарай оларды білім алатын, сонымен қатар арнайы білім беруді қажет ететіндер деп бөлуге болады. Сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстарының ішінде алалия, дизартрияның түрлері, тұтықпаның кейбір түрлері және т.б. кездеседі. Баланың сөйлеуі дұрыс әрі неғұрлым бай болса, соғұрлым қоршаған шындықты тану мүмкіндіктері кең болады, бала өз ойын кеңінен айта алады, сонымен бірге үлкендермен, құрдастарымен толыққанды қарым-қатынаста болады, және психологиялық дамуы белсенді түрде жүзеге асады. Сондықтан баланың сөйлеу тілін өз уақытында қалыптастыру, оның дұрыстығын, сөйлеу тілінің түрлі бұзылыстарының алдын алу мен түзету өте маңызды. Біздің зерттеуіміздің мәселесі, сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалармен жүргізілетін түзете-дамыту жұмыстарының түрлері болып табылады. Сөйлеу тілінің жалпы дамымауын (ары қарай СТЖД) Ресейлік дефектология ғылыми зерттеу институтының Р.Е.Левина бастаған ғалым қызметкерлер (Н.А.Никашина, Г.А.Каше, Л.Ф.Спирова, Г.И.Жаренкова және т.б.) 50-60 жылдары мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балалардың тіл бұзылыстарын жан-жақты зерттеу қорытындысының нәтижесінде ғылыми тұрғыдан негіздеді. Бұл мәселемен отандық ғалымдардан Өмрбекова Қ.Қ., Мовкебаева З.А., Сулейменова Р.А., Ильмуратова Г.А., Балықбекова В., Айтжанова Р.К., Ерсарина А.К. айналысты.

Педагогикалық теория мен практиканың қазіргі таңдағы даму кезеңінде аса назар ерекше білім беруді қажет ететін қажеттіліктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесіне деген концептуалдық бағыттарды қайта қарастыру және түзету әсерлерінің нәтижелілігін арттыру мақсатында оларды оқыту мазмұнын жетілдіру мәселесі туындады (Н.Н. Малофеев, Е.Л. Гончарова, О.И. Кукушкина, О.С. Никольская, Е.Л. Гончарова [3]). Түзету педагогикасы саласындағы жұмыс жүргізетін зерттеушілердің анықтаулары бойынша, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың арасында сөйлеу тілі бұзылыстары бар балалардың тобы ең үлкен топты құрайды, ал олардың арасында жалпы тіл бұзылыстары бар балаларды бөліп қараған дұрыс. Дыбыстарды бұзып айтуы, фонетикалық есту қабілетінің дамымауы, сөздік қоры мен сөйлем құрылысының артта қалуы жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың барлығына тән кемшілік.

Сөйлеу тілі бұзылыстарына әкелетін барлық этиологиялық факторлар полиморфты және күрделі. Көп жағдайда жалпы сөйлеу тілінің дамымауы түрлі факторлардың комплексті әсер етуі салдарынан болады, тұқымқуалаушылық бейімделуден, орталық жүйке жүйесінің органикалық жетіспеушілігінен және қоршаған ортаның қолайсыздығынан. Кейде бұл себептер бұзылыстың туындауындағы басты, ал кейде қосалқы факторлар болып табылады. Жалпы сөйлеу тілінің дамымауы жұқпалы ауруларды өткергеннен немесе өткір немесе созылмалы уланудан пайда болуы мүмкін. Бұған анасының жүктілік кезіндегі ерте немесе кеш токсикоз болуы, қандарының сәйкессіздігі, босану кезіндегі жарақаттар мен патологиялар, орталық жүйке жүйесінің аурулары, баланың алғашқы жолдарындағы бас ми жарақаттары және т.б. әсер етеді. Сөйлеу тілі бұзылыстарының айқындалу құрылымы мен деңгейі бас миының зақымдалу күрделілігі мен оқшаулануына тәуелді. Сонымен, бас миының жатырышілік зақымдалуы

кезіндегі сөйлеу бұзылыстары басқа да полиморфты даму бұзылыстарымен байланысады (есту, көру, тірек-қимыл аппараты, интеллект). Сөйлеудің сөйлеу-қозғалыс механизмін қамтамасыз ететін құрылым аймағында бас миының зақымдалу локализациясы кезінде сөйлеудің дыбыс айту жақтарының бұзылысы-дизартрия пайда болады. Ең ауыр және тұрақты түрі жалпы сөйлеу тілінің дамымауы болып табылады.

Орталық жүйке жүйесіндегі қозу мен тежелу секілді психикалық үрдістердің түрлі ауытқушылықтары жалпы сөйлеу тілінің дамымауының функционалды себептері болып келеді. Ақыл - ойының артта қалуы, есте сақтаудың түрлі бұзылыстары және басқа да психикалық функциялардың бұзылыстары психоневрологиялық себептері болып саналады. Ең күрделі сөйлеу бұзылыстары сөйлеу тілінің фонетико-фонематикалық, сондай-ақ лексико-грамматикалық жақтарын қамтиды.

Сөйлеу тілінің дамуын үш критикалық кезеңге бөлуге болады. Бірінші критикалық кезең (1-2 жас) - бұл сөйлеу тілінің алғышарттарының қалыптасуы. Бұл кезеңде сөйлеу тілінің дамуы басталады, коммуникативті мінез-құлық негіздері қалыптасады. Бір жарым жаста бала фразалық сөйлеу тілін қолдана бастайды, оның енжар сөздік қоры 150 сөзді, ал белсендісі-50 сөз шамасын құрайды. Осы уақытта Брок аймағындағы сөйлеу тілі қыртыстарының белсенді дамуы жүреді. Критикалық сәт болып 14-18 айлық жас кезеңі саналады, онда сөйлеу тілі дамуына болмашы қолайсыз факторлар әсер етеді.

Екінші критикалық кезеңде (3 жас) сөйлеу тілінің белсенді дамуы жүреді. Бала қарым-қатынас тіліне көшеді. Бұл жаста келеңсіздіктерді байқауға болады және т.б.

Сөйлеу жүйесінің шамадан тыс жүктелуі нәтижесінде түрлі бұзылыстар, мысалыға тұтығу пайда болуы мүмкін. Бала сөйлеу қарым-қатынасына түспей, тұйықтанады. Кейде мұндай тұтығудың түрін эволюционды деп атайды, яғни баланың нақты жасымен байланысты. Былай болуы мүмкін: мутизм туындап, сөйлеу тілінің дамуы артта қалады.

Үшінші критикалық кезең (6-7 жас)- балалардың көпшілігі мектепке барып, психикаға қосымша күш болып табылатын жазбаша сөйлеу тілін меңгере бастайды. Балаға жоғары талаптар қойылады, соның нәтижесінде тұтықпаға әкелетін жүйке жүйесінің ақаулықтары пайда болуы мүмкін. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балаларда әрқашан дыбыс айтудың бұзылысы, фонематикалық естудің дамымауы, сөздік қор мен грамматикалық қатардың қалыптасуындағы айқын артта қалуы белгіленеді. Бұл балалар өзін қоршаған адамдармен байланысқа өзбетінше түседі, алайда оларда еркін тілдесу қиынырақ. Олар дұрыс дыбыстай алатын дыбыстарының өзі олардың еркін сөйлеу тілінде жеткілікті анық дыбысталмайды.

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балаларда дыбыс айту бұзылыстарының барлық түрі байқалады - ысқырық және ызың сигматизмі, ротатизм, ламбдацизм, дыбыстау мен жұмсарту бұзылыстары. Сөздің дыбыстық топтастырылуында, буындық құрылымында тұрақты қателіктер белгіленеді. Фонематикалық есту мен қабылдаудың жеткіліксіз дамуы балаларда сөздерді дыбыстық талдау мен жинақтауға өзбетінше дайындығының қалыптасуына әкеп соғады және олар логопедтің көмегінсіз сауат ашуды меңгере алмайды. Сонымен қатар даму деңгейіне шартты түрде бөлу қарастырылған, мұнда белсенді сөйлеу тілінің айтарлықтай артта қалуы, шектелген сөздік қор, аграмматизм, дыбыс айту мен фонематикалық қабылдаудың жеткіліксіздігі ортақ болып табылады.

Бір деңгейден басқасына өту жаңа тілдік мүмкіндіктердің пайда болуымен, белсенді сөйлеу тілінің жоғарылауымен, тілдің мотивациялық негіздерінің өзгеруімен анықталады.

Сөйлеу тілінің қалыптаспағандығының көрсеткіші есебінен оның дамымаушылығының 4 деңгейі бөліп қарастырылады.

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауының бірінші деңгейінде тілдің мүлде қалыптаспауы байқалады. Ондайларды мылқау балалар дейді. Бұл деңгейдегі балалардың кісімен тілдескенде анық байқалатын тіл кемістіктері мынандай болып келеді: былдырлап сөйлейді, жеке дыбыстарға еліктейді, жекелеген зат есімдік сөздермен, күнделікті тұрмыста айтылып жүрген етістік сөздерді пайдаланады, сөйлемді былдырлап, мүлде түсініксіз етіп үзіп-үзіп

айтады, сөйлемде дыбыстар анық айтылмайды, әрі тұрақсыз, құбылмалы келеді. Олар айтатын деген ойын қолдарын ербеңдету арқылы ым-ишара қолданып, ымдап түсіндіруге тырысады. Сөйлеу тілінің бұндай кемістіктері зияты бұзылған балаларда да болуы мүмкін. Сөйлеу тілінің дамуының *бірінші деңгейін* былай сипаттауға болады:

- Сөздік қоры жоқтың қасы. Ол былдырлап түсініксіз айтылған сөздерден, басқа дауысқа еліктеген дыбыстарда (р-р-р, ш-ш-ш,) күнделікті қолданылатын кейбір оңай сөздерден тұрады (ту-су).

- Баланың енжар сөз қоры пайдаланатын сөз қорынан едәуір молырақ болады, бірақта сөз түсінігі тым таяз. Сөздерді бірнеше рет қайталанған таныс жағдайда ғана түсінеді. Мысалы: «Қолыңды қалтаңнан ал» деген бұйрықты бала дұрыс орындауы мүмкін. «Қалтаңды көрсет» дегенде ол көрсете алмайды. Өйткені ол «қалта» деген сөздің мағынасын түсінбейді. Байланыстырып сөйлеу қабілеті мүлдем дамымаған.

- Сөздің, дыбыстың, буынның құрамын сақтап, қайталау қабілеті дамымаған. Бұл деңгейді қысқаша қолданбалы сөйлеу тілінің болмауы деп сипаттауға болады.

Сөйлеу тілі дамуының *екінші деңгейіндегі* балалар төмендегідей сипатталады:

-Балалардың белсенді сөз қоры зат есім, етістік, сын есім, үстеу сөздерімен толықтырылады.

-Сәтсіз болса да бұл деңгейдегі балалар септік жалғаулар мен жұрнақтарды пайдалана бастағаны байқалады.

-Бұл деңгейде балалар сөзді байланыстырып сөйлей бастайды.

-Сөзді түсінуі жетіледі, белсенді және енжар сөз қорлары толығыады.

- Әлі де көп дыбыстарды және кейбір сөздерді дұрыс айта алмайды. Дыбыстық талдау, жинақтау әдістерін игеруге дайын еместігі байқалады.

Сөйлеу тілі дамуының *үшінші деңгейі* сөйлем құрамындағы лексикалық-грамматикалық және фонетикалық-фонематикалық элементтердің жетілмеуімен сипатталады. Осындай дәрежедегі, әсіресе мектеп жасына дейінгі балалар айналасындағылармен тілдесіп, сөйлесе алады, бірақ қанша дегенмен де өзінің айтатын деген ойын анықтап түсіндіре алмайды. Тіпті, бала дұрыс айта алады-ау деген кейбір дыбыстардың өзі де, өз бетімен сөйлегенде жеткілікті түрде айқын шықпайды.

Үшінші деңгейде сөйлеу тілінің дамуы бойынша баланың фонематикалық тілінің жасалуы жасының мөлшерімен салыстырғанда артта қалуы айтарлықтай шамада: олардың сөйлеу тіліндегі дыбыстардың барлық түрлерінің дұрыс айтылмауы әлі де байқалады (сигматизм, ротацизм, ламдацизм, үндестік ақаулығы, ұяндануы). Сөздегі дыбыстардың түсіп қалатын тұрақты қателері, ең қиын сөздердегі буындардың бұзылуы байқалады. Мысалы: велосипед – сипед, сасипед, сапапа; милиционер – мисонед, мисинел.

Фонематикалық естуі және түйсіну қабілетінің нашар дамуының салдарынан баланың сөздің дыбыстық құрамын талдау және топтау дағдылары өз бетінше қалыптаспауы байқалады, сондықтан балаға логопедтің көмегі көрсетілмесе, кейін мектепте сауатын ашу кезінде балаға қиын болады.

Төртінші деңгей сөйлеу тілінің барлық компоненттерінің болмашы өзгерістері мен сипатталады. Балаларда айқын дыбыс айту бұзылыстары жоқ, тек [л], [ль], [р], [рь], [и], [щ], [ч], [ш] дыбыстарын дифференциациялау жеткіліксіздігі бар, бала сөздің мағынасын түсіне отырып, оның фонематикалық бейнесін есінде сақтамайды, соның салдарынан оның дыбыстық құрамы мынадай түрде бұрмаланады:

-персеверация (қандайда бір буынды табанды түрде қайталады);

-дыбыстар мен буындардың орнын ауыстыру;

-эмоция (дауыстылардың тоғысуы кезіндегі қысқаруы);

-парафазия (буындарды алмастыру);

-кейбір жағдайда буындарды тастап кету;

-дыбыстарды қосып айту[4].

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалар кеңістіктік-уақыттық параметрлер бойынша қимыл-қозғалыс тапсырмаларын жүзеге асыру кезінде қалыпты дамыған балалардан ерекшеленеді - олар іс-әрекет кезеңдерінің бірізділігін бұзады, оның қосымша бөліктерін түсіреді. Саусақтардың, қол білектерінің қозғалыс координацияларының жеткіліксіздігі, ұсақ моториканың дамымауы жиі кездеседі. Мысалы, допты бір қолдан екіншісіне ауыстыру, оны кішігірім арақашықтықта лақтыру, оны еденге кезекпен-кезек ұру, оң және сол аяқпен кезекпе-кезек секіру, музыка арқылы ритмикалық қозғалыстарды нашар орындайды. Қозғалыс координациясының жеткіліксіздігі, баяулық, бір кейіпте тұрып қалу байқалады.

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалар әлеуметтік бейімделуді қиындататын және мақсатты бағытталған түзетуді қажет ететін психолого-педагогикалық ерекшеліктерге ие.

Суицидті әрекет негізінде мінез-құлықты түсіну керек, оның сипаттамасы саналылық, мақсаттылық, өз өмірі мен денсаулығына тікелей қауіп төндіреді; әртүрлі бейімділік факторларының симбиозының нәтижесі болып табылатын көріністердің, кезеңдердің әртүрлі диапазонымен сипатталады.

Бірқатар авторлар дизонтогенездің келесі нұсқаларын анықтады: 1) жалпы дамымауы; 2) дамудың тежелуі; 3) зақымдалған даму; 4) дамымаған; 5) бұрмаланған даму; 6) дисгормониялық даму.

Дефицитті даму үшін психикалық дизонтогенездің нұсқаларының бірі сөйлеу бұзылысы болып табылады. Сөйлеу бұзылыстары әртүрлі, олар айтылымның бұзылуынан, сөйлеудің грамматикалық құрылымының бұзылуынан, сөздік қорының кедейлігінен, сондай-ақ сөйлеу қарқыны мен еркін сөйлеуінің бұзылуынан көрінуі мүмкін. Сөйлеудің әртүрлі бұзылыстары, бір немесе басқа жолмен, қалыпты сөйлеу қарым-қатынасына кедергі келтіреді, әлеуметтік бейімделу, тұлғааралық қарым-қатынас мүмкіндігін тежейді. Сонымен бірге сөйлеу тілі бұзылған балалар мен жасөспірімдерде ақаудың ауырлығы мен бекітілуін ескере отырып, алаңдаушылық, эмоционалдық стресс, қозғыштық, импульсивтілік, аффективті реакциялар және т.б. Сөйлеу кемістігі өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігіне ықпал етеді. Жоғарыда аталған ерекшеліктер өте шынай түрде суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуына негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 24 қарашадағы № 941 қаулысы
2. Ефименкова Л.Н. Формирование речи у дошкольников. - М., 2010
3. Мастюкова Е.М. Лечебная педагогика. Ранний и дошкольный возраст: Советы педагогам и родителям по подготовке к обучению детей особыми проблемами в развитии. – М., 2007.
4. Логопедия.Өмірбекова К.К., Оразаева Г.С., Тулебиева Г.Н., Ибатова Г.Б., Оқулық. Алматы, 2011.
5. Ибатова Г.Б. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың сөзжасам дағдыларын қалыптастыру, магистрлік диссертация жұмысы - Алматы, ҚазМҚПУ, 2013.

УДК 159.96

ТРАНЗАКТИЛІ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИЯСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІК ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ ЖАРАҚАТТАУДЫ ТАЛДАУ

Дариябекова Меруерт Маратқызы, әлеуметтік ғылымдар магистрі,
Тараз қаласы «125 International school of Taraz» психологы

Аннотация. Мақалада транзактілі анализ концепциясындағы суицидтік шешім қабылдау және өзін-өзі жарақаттау түрлері талданады. Бала кезде қабылданатын суицидтік шешімнің жеті түрі және өзін-өзі жарақаттаудың сегіз мотиві қарастырылады. Бұл тақырып қазіргі уақытта өзекті, өйткені қоғамда суицидке бейімділік деңгейі, өзін-өзі қол жұмсау оқиғалар саны артуда.

Кілт сөздер: суицид, өзін-өзі жарақаттау, суицидке бейімділік, транзактілі анализ, суицидтік ой.

Аннотация. В статье анализируются типы суицидального принятия решения и самоповреждения в концепции транзактного анализа. Рассмотрены семь типов детских суицидальных решений и восемь мотивов самоповреждения. Данная тема в настоящее время актуальна, так как уровень склонности к суициду в обществе, количество суицидальных инцидентов увеличивается.

Ключевые слова: суицид, самоповреждение, суицидальные тенденции, транзактный анализ, суицидальные мысли.

Annotation. The article analyzes the types of suicidal decision-making and self-harm in the concept of transactional analysis. Seven types of children's suicidal decisions and eight motives for self-harm are considered. This topic is currently relevant, as the level of suicidal tendencies in society, the number of suicidal incidents is increasing.

Keywords: suicide, self-harm, suicidal tendencies, transactional analysis, suicidal thoughts.

Ғылыми әдебиеттерде суицидтің себептері туралы ақпарат өте көп, оның көбі корреляциялық зерттеулер нәтижесі. Көптеген жылдар көлемінде суицидке бейім тұлғаның ерекшелендіруші сипаттарын анықтауға деген ерекше ұмтылыс байқалады. Бұл әдетте жоғары тәуекелге бейім топтарды анықтаумен жүзеге асады. Мысалы, Хассан (1996) өзінің зерттеуінде суицидтің себебі әдетте отбасындағы қиындықтар, жұмыссыздық және денсаулықтың төмендегі екендігін айтады. Джордж (2008) суицид пен психикалық аурулар арасында, әсіресе күйзеліспен байланыс бар екендігін зерттеді. Купер мен Капур (2004) суицидке көбіне ер адамдар бейім екендігін, суицидтікке бейім тұлғалардың тең жартысында өзін-өзі жарақаттау оқиғасы болғандығын, сонымен қатар өмірдегі жағымсыз сәттер сезімтал индивидтердің суицидалды мінез-құлқына стимул болуы мүмкін екендігін айтады.

Психолог жеке клиенттермен жұмыс жасағандықтан, алдындағы отырған адамның суицидке бейім не бейім емес екендігін бірден аңғара алмайды. Күйзелісте жүрген адамдар көп, дегенменде суицидке бейім емес. Күйзеліс пен жұмыссыздық бірін өзін-өзі өлтіруге итермелесе, келесісін жоқ. Мұның себебін білу маңызды.

Зерттеулерге сүйенсек, бала кезінде қорлауға көп кезікен адам, ересек жасында эмоциялық қиындықтарға жиі ұшырайды. Яғни суицидтік ойлар мен әрекеттер адамның ерте жастағы шешімдеріне негізделеді. Суицидке бейім индивидтердің көбі өзінің балалық шағында «өмір сүрме» (не существуй) суицидтік шешімін қабылдаған. Суицидтік шешімді суицидтік тұлғаны анықтаушы фактор және суицидтік мінез-құлықтың негізгі триггері деп қарастыруға болады. Осы арқылы неге бір адам күйзелісте жүріп суицид жасайтынын, басқа адамның жасамайтынын түсіндіруге болады.

Бала кезде қабылданатын суицидтік шешім негізінен жеті түрлі суицидтік шешімді құрайтын тұтас топты қамтиды. Бала мұндай ерте шешімдерді айналасындағылардың физикалық және психологиялық қысымынан қашу үшін, тірі қалу үшін қабылдайды. Бала есейген сайын оның күштірек, күресуге қабілетті бола түсуіне байланысты оның ортасы өзгере бастайды. 6 жастағы кезіне қарағанда жасөспірім шақта бала айналасында болып жатқанды басқара алады. Және нәтижесінде өзін қорғай алатын ересек адамға, индивидуумға айналады.

Бірақ, адам есейіп, өзінің ортасын жақсырақ басқаруға қабілетті болғаныменде оның бала кезде қабылдаған ерте шешімдері әлі де ішінде өмір сүреді. Көп жағдайда ерте шешім өзгермейді. Суицидке бейім индивидтердің оқиғаларынан біз оларға ата-анасының суицидтік сілтемелерді қамтитын сөздер айтуы мүмкін екендігін байқаймыз. Мысалы: ата-анасы баласына төмендегідей айтуы мүмкін:

«Сен біздің кішкентай қатемізің»

«Егер сен болмағанда, мен сенің анаңа үйленбеуіме болар еді»

«Біз тек балаларымыз үшін біргеміз»

«Сені дүниеге әкелерде анаң қатты қиналды»

«Сен мені шаршаттың! Аяққа оратылмай далаға шықшы!».

Егер бала осындай сөздерді бірнеше рет еститін болса, ол мен өлсем, барлығы шешілер еді, өлім мәселені шешудің ең жақсы жолы деген шешімге келуі мүмкін. Мұндай суицидтік сілтемелерді ата-ананың балаға беруінің көптеген әдісі бар. Олар мұны балаға тура және өлімге байланысты сөздермен ашық айтуы мүмкін. Сонымен қатар, мысалы, баланың достарына, таныстарына, интернатқа немесе жабық мектепке қалдырып осындай сілтемелер беруі мүмкін. Тағы бір жолы – балаға физикалық қысым көрсету немесе ата-ананың баланы мүлдем елемей.

Баланың іштей қабылдаған суицидтік шешімдері әртүрлі сипатта болуы мүмкін, соның негізгі жеті түрі төмендегідей:

«Егер сен өзгермейтін болсаң, мен өзімді өлтіремін».

«Барлығы (жағдай) жаман болып кетсе, мен өзімді өлтіремін».

«Бұл мені өлімге әкелсе де, мен саған көрсетемін».

«Мен сені мені өлтіруге мәжбүрлеймін»

«Мен өзімді кездейсоқ жағымсыз оқиға арқылы өлтіремін»

«Сенің мені жақсы көруің үшін, мен (бірнеше рет) өлуге тырысамын»

«Сенің жаныңды жаралау үшін мен өзімді өлтіремін».

1 шешім: «Егер сен өзгермейтін болсаң, мен өзімді өлтіремін»

Мұндай шешімді суицидтік басқа адамдардың басқару құралы ретінде қолданатын адам қабылдауы мүмкін. Бірақ бұл ол адам өзіне өзі қол жұмсамайды дегенді білдірмейді. Ол басқа адамды өзгеруге мәжбүрлеу үшін суицидпен қорқытуы мүмкін. Яғни суицидті мәселені шешу жолы деп қарастыру. Өз шешімімен әрекет етудің негізгі себебі ол өзі қалаған маңызды бір нәрсені ала алмағандығында.

2 шешім: «Барлығы (жағдай) жаман болып кетсе, мен өзімді өлтіремін»

Жеті шешім ішіндегі ең кең тараған түрі осы. Мұндай жағдайда бұл адамның «барлығы (жағдай) жаман болып кетсе» дегенді қалай түсінетінін анықтау керек. Бұл ақшадан айырылу, некенің бұзылуы немесе абыройының төмендеуі болуы мүмкін. Келесі қадам – адам өзінің суицидтік шешімін қалай жүзеге асыруын талдау. Мысалы, биржалық кризис кезінде ақшадан айырылып қалу себебімен өзіне-өзі қол жұмсау көрсеткіші ұлғаяды. Мұндай адамдар акция құнының төмендеуінен жағдай нашарлап кетеді, сол себепті суицидті мәселенің шешімі деп қарауға болады деген тоқтамға келеді.

3 шешім: «Бұл мені өлімге әкелсе де, мен саған көрсетемін»

Мұнда суицид адамның басқаға қандай да бір зиян тигізіп жарақаттағандағы бунт позициясына негізделген. Бұл шешім кезінде адамның бұрынғы қарым-қатынастарындағы

мінез-құлқын салыстыру керек. Сонымен қатар мұнда өлім туралы ойдан құрастыралған фантазияларда кіреді. Адамның өзінің жерлеуіне қатысып тұрғандай және басқа адамдардың қиналып тұрғанын елестету секілді суицидалды фантазиялары болуы мүмкін, себебі ол оларға «көрсетті» ғой.

4 шешім: «Мен сені мені өлтіруге мәжбүрлеймін»

Мұндай жағдай көбінесе үйдегі қатты қысым кезінде болады. Мұндай шешім әскери әрекеттер алаңына өз еркімен баратын сарбаздарда кездеседі. Сондай-ақ, өлім жазасын алған кейбір адамдар, балалық шағында оны мемлекет өлтіретіндей суицидтік шешім қабылдаған.

5 шешім: «Мен өзімді кездейсоқ жағымсыз оқиға арқылы өлтіремін»

Бұл шешімді қабылдаған адам үнемі өзін аса қауіпке, тәуекелге итермелеп отырады соңында ерте ме, кеш пе кездейсоқ жағымсыз оқиға нәтижесінде қаза табуы үшін. Мұндай адаммен жұмыс жасау барысында өмірде қандай тәуекелдерге баратыны, сонымен қатар қандай фантазиялық ойлары бар екендігін зерттеу керек.

6 шешім: «Сенің мені жақсы көруің үшін, мен (бірнеше рет) өлуге тырысамын»

Бұл бірінші шешімге, яғни басқа адамның мінез-құлқын, әрекетін өзгертуге мәжбүрлеу үшін адамның өзін-өзі өлтірумен қорқытатын адамның қабылдаған шешіміне ұқсас. Мұндай адамдармен жұмыс барысында, «махаббат» алғысы келетін адамның кім екенін анықтау қажет. Және адамның осы қажетті махаббатты алуына өзіне қалай кедергі жасайтынын анықтау қажет.

7 шешім: «Сенің жаныңды жаралау үшін мен өзімді өлтіремін».

Бұл шешім үшінші шешімге ұқсайды. Мұндай суицид басқаға зиян келтіруге, жарақаттауға бағытталған. Өлім алдында жазылатын хаттар да суицидтік шешімді қабылдаудың типтері туралы көп ақпарат береді. Сонымен қатар адамда өзінің жерлеуінде қатысып тұрғандай магиялық ойлар да болуы мүмкін.

Өзін-өзі жарақаттау мен суицидтің байланысына келер болсақ, өзін-өзі жарақаттау деп адамның өз денесіне суицидтік ойсыз әдейі физикалық зақым келтіруін айтамыз. Өзін-өзі жарақаттаудың ең кең тараған түріне адамның өз денесін тілуі, күйік, жарақаттау, тесу, шымшу, инлемен қадау және басқалары жатады. Алайда өзін-өзі жарақаттау мен суицид – екеуі бір ұғым деген қате пікір. Себебі өзін-өзі жарақаттау мен суицид – бұл екі түрлі бөлек психологиялық қалып-күй. Нәтижесінде үш түрлі адамдар тобын ажырата аламыз:

1. Өзін-өзі жарақаттайтын, бірақ суицидтік ойлардың болмауы;
2. Суицидтік ойы бар, бірақ өзін-өзі жарақаттауға қабілетсіз;
3. Өзін-өзі жарақаттайтын және суицидтік ойлары да бар адамдар.

Клиентпен жұмыс жасағанда адамның осы үш топтың қайсысына жататынын анықтау керек. Кейде ата-аналар ұлы немесе қызы тамырын немесе денесін тілген болса, суицидтік ойы бар деп нақты айтып жатады, бірақ зерттей келе баланың суицидке бейімділігі жоқ екендігі анықталады.

Дене жарақаттарының мотивациясын зерттей келе, 2009 жылы Гратс пен Чепмен атты ғалымдар өзін-өзі жарақаттаудың 8 түрлі мотивін анықтаған:

1. Өзін-өзі жарақаттау татуировкалардың ганстерлік мәдениеті ретінде;
2. Өзін шынайы сезіну үшін өзін-өзі жарақаттау (диссоциациясы бар адамдарда байқалады);
3. Әйтеуір бір нәрсе сезіну үшін өзін-өзі жарақаттау;
4. Өзін-өзі жарақаттау қысымды азайту және қысымнан құтылу құралы ретінде;
5. Өзін-өзі жарақаттау эмоциялық ауырсынуды физикалық түрде шығару ретінде;
6. Өзін-өзі жарақаттау өз-өзіне қамқорлық жасау ретінде (Мюнхаузен синдромы кезінде);

7. Өзін-өзі жарақаттау өзін жазалау немесе өзіне деген жеккөрушілікті шығару тәсілі ретінде;

8. Өзін-өзі жарақаттау басқа адамдарды басқару немесе көмекке шақыру, басқаның зейінін өзіне аудару құралы ретінде.

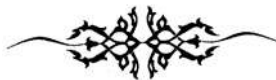
Айта кететін маңызды жайт, жоғарыда аталған сегіз мотивтің ешқайсысы өлуге деген құштарлықты қамтымайды. Суицидтің мақсаты – өлім болатын болса, өзін-өзі жарақаттаудың мақсаты мүлдем басқа екенін ажырата білген дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Работа с суицидальными личностями. Руководство к пониманию, оценке и поддержке / Тони Вайт – К.: «НВП «Интерсервис», 2017 – 366 с.

2. Современный Транзактный анализ / Иан Стюарт и Вэнн Джойнс – Издательство «Метанойя», 2017 – 120 с.

3. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна / Клод Штайнер – Издательство «Питер», 2021 – 416 с.

ӘОЖ 37.035.6

СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Кушеров Несипбай Мананбаевич, п.ғ.к., доцент

**Сарсенов Жандос Бауыржанұлы - педагогика ғылымдарының магистрі,
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Қазақстан, Тараз қ.**

Аңдатпа. Мақала еліміздегі жастар мен жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын-алудағы педагог мамандардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесіне зерттеуге арналған. Оны әлеуметтік құндылық ретінде қарастырудың маңыздылығы мен оны шешу жолдарына бүгінгі қоғамда айқындау аса өзекті болып отыр.

Кілт сөздер: суицидтік мінез-құлық, әлеуметтік құзыреттілік, әлеуметтік құндылық, әлеуметтік-педагог, суицидтік мінез-құлықтың алдын-алу

Аннотация. Статья посвящена исследованию проблемы формирования социальной компетенции педагогических кадров для работы с детьми с суицидными наклонностями в образовательной системе. Рассмотрение проблемы науки как социальной ценности является актуальным для понимания сути науки и функционирования ее в современном обществе.

Ключевые слова: суицидальное поведение, социальная компетентность, социальная ценность, социально-педагогическая, профилактика суицидального поведения

Annotation. The article is devoted to the study of the problem of the formation of the social competence of teaching staff to work with children with suicidal tendencies in the educational system. Consideration of the problem of science as a social value is relevant for understanding the essence of science and its functioning in modern society.

Keywords: suicidal behavior, social competence, social value, socio-pedagogical, prevention of suicidal behavior

Адамзат тарихында ең жоғарғы құндылықтар категориясында адам өмірінің алатын орны ерекше, сондықтан оның ХХІ ғасырда оның физикалық және психикалық ахуал

көрсеткіштерін әлеуметтік саясаткерлер қоғаммен оның жеке бөліктерінің өмір сапасы дәрежесінің кумулятивті индикаторы ретінде қарастыру қажеттігі аса маңызды мәселе болып отыр [1]. Еліміздегі соңғы уақыттағы практикалық және теориялық зерттеулер жастар арасында зорлық-зомбылық пен түрлі қылмыс, қысым жасау әрекеттерінің тек ересектер арасында ғана емес жастар, оның ішінде жасөспірімдер арасында да өсіп отырғанын мойындауда. Және оның соңы жасөспірімдердің өз өміріне қастандық жасау, тіпті өлімге бару әрекеттерінің жиі орын алып отырғанын көрсетуде. Зерттеулер тек қана психикалық процестер мен механизмдерге емес, сонымен қатар жеке тұлғаны толық қамтитын психологиялық денсаулықты зерттеуге бағытталған.

Суицидтік құбылыстың жалпы себебі әлеуметтік-психологиялық адасу болып табылады, ол көп жағдайда адамның өзіне жақын ортамен өзара қарым-қатынасының бұзылуынан болатын психожарақат әсерінен туындайды, Алайда жасөспірімдер үшін нақты қажетті емес, бұл тек отбасымен және жақындарымен болатын тәртіпбұзушылық болып саналады. Суицидті мінез-құлық категориясына мінез-құлқы мен белсенділігі төмен, өздеріне дене және рухани қауіп төндіретін балалар да жатады [2].

Психотерапевтер суицидті адамның жанын жаралаған жағдайларда өзін өмірден кетуге саналы түрде итермелейтін акт деп анықтайды. Зерттеу жұмыстары жастардың өзін-өзі өлтіруге баруы әке-шешелерінің және педагогтардың оны мазалаған мәселелерге назарын аудару мақсатында екенін көрсетуде деп санайды. Осындай қорқынышты әрекетке оларды ересектердің қайырымсызды, немқұрайлығы, қатыгездігі екендігін танытуы мен қарсы тұруы жетелейді.

Халықаралық салыстырмалы зерттеулер Қазақстандағы суицидтің 5-14 жастар арасындағы балаларда және 14-24 жастағы жастар арасында өсу тенденциясының басқа дамыған және дамымаған елдермен салыстырғанда жоғары екендігін көрсетуде (www.unicef.kz www.unicef.org).

Соңғы жылдары Қазақстанда осы мәселе мемлекеттік мекемелер қызметкер-лерімен жан-жақты талқыланып, балалар мен жасөспірімдердің суицидмен күресудің алдын-алу жоспарын әзірледі (2011ж) [5]. Аталған жоспарда мәселені шешудің негізгі бағыттарына ең алдымен суицидтің болу себептері мен онымен күресудің зерттелу жайын әлемдік тәжірибе деңгейінде және олар қол жеткізген табыстарды елімізде қолдану мүмкіндіктерін зерттеу міндеттері қойылды.

Зерттеушілер бұл мәселенің күрделілігіне байланысты әртүрлі деңгейдегі себеп-тердің арасынан жастар мен балалардың психикалық денсаулығын, оның негізінде денсаулық сақтау қызметінің құрылымын бөліп көрсететін: соматикалық, психикалық, психологиялық, әлеуметтік, рухани-адамгершілікке назар аудару міндеттерін бірінші орынға қойып отыр.

Өйткені, ғылыми-теориялық ұстанымдарға сәйкес психикалық денсаулығы жақсы адам - бұл ішкі жан-дүниесінің тепе-теңдік қалпы бар, психологиялық жайлылықты сезінетін, әлеуметтік адаптацияланған, жекелеген психикалық функцияларында (қабылдау, ойлау, ес, зейін, эмоция) ауытқулар орын алмайтын, үйлесімді, тұрмысқа бейімделген жеке тұлға, өзінің ішкі құрылымында қысымы жоқ, кері әсерлерге қарсы тұра алатын қабілеті бар адам. Әлеуметтік адаптацияланғандық келесі белгілерден тұрады: қоғамдық өмір талаптарына бейімделгендік; бұл бейімделгендік деңгейінің төмендемеуі; адамның қылықтары мен қалыптарының нақты жағдайларға сәйкестілігі, яғни адекваттылық; психикалық қалыпты өзіндік тарапынан басқара алуы. Ұсынылған идеалды қалыптан өзгешеліктер болуы мүмкін, алайда олар психикалық, психологиялық ауытқу деңгейіне дейін жетпейді [3].

Сондықтан, индивидтің әлеуметтену процесі психологиялық денсаулықты сақтауды қамтамасыз ететін жетекші бағытқа ие болуы тиіс. Өйткені әлеуметтену процесі, ең алдымен, қоршаған ортасына бейімделу процесі, ол адамның биологиялық, тұқым қуалаушылық қасиеттерінің терең индивидтік өзгерістерімен байланысты. Өмірінің алғашқы күндерінен

бастап-ақ адамның әр түрлі өмір аймақтарына физикалық, физиологиялық және психологиялық, белсенді бейімделуі басталады. Оқыту - арнайы ұйымдастырылған, өту жағдайлары басқарылып, реттеліп отыратын, жеке адамның әлеуметтену процесі. Яғни, оқыту - адамның қоғамдағы динамикалық өмір әрекеті жағдайларында өтетін әлеуметтену процесінің ерекше моделі болып табылады. Оқыту процесі жеке адамды оқыту мен тәрбиелеудің бірлігі деп түсіндіріледі, әлеуметтік ортада қабылданған нормативтік жүйе бойынша, қоғамның мақсат, міндеттеріне сәйкес жүзеге асырылады, моделдерге қойылатын талаптарға жауап береді.

Өкінішке орай, еліміздегі халықтың көпшілігі тұлғаны әлеуметтендірудегі бұзылыстардың басқа түрлерін - өзіндік бағалаудың дұрыс еместігін, талаптану деңгейін, өзіндік бағалаудың төмендеуін - зерттеуге айтарлықтай мән беріп отырған жоқ. Кейбір адамдар қарым-қатынас жасауда қиналса, екіншілері - өзіндік таным мен өзіндік дамуында қиындық сезінеді, ал үшіншілерінде - тұлғаның (көреалмаушылық, жаугершілік және т.б.) және мінез-құлықтың (әр түрлі психологиялық тәуелділік) деструктивтік қасиеттері басым болады. Бұған көп мысалдар келтіруге болады. Мұның бәрі ауру емес, қалыпты тұлғаға тән болады, және де адамның осындай қиыншылықтарды жеңуіне психиатр емес, кәсіби психолог көмек бере алады.

Адам тұлғасының өте күрделі даму кезеңі жасөспірім шақ - 13 пен 18 жас аралығын қамтитын ерекше кезең. Өмірдің осы сатысында жасөспірім физиологиялық және морфологиялық өзгерістерді басынан өткереді, мұның психологиялық салдары болады. Жас өскін әр түрлі сыртқы факторларға қалай жауап беру керектігін білмейді. Көптеген жағдайларда жасөспірімдер эмоцияларын игере алмай, қызуқандылық танытып жатады. Жасөспірім кезеңге аяқ басқан шақта олар ересектерден тәуелсіз болуға және дербес шешімдер қабылдауға ұмтылады, себебі «мен – ересек» ұстанымы қалыптаса бастайды. Бұл жерде ересек адам ретінде өзін сезінуі-жасөспірімдік тұлғаның әлеуметтік-психологиялық жаңаруы. Сондықтан жасөспірімнің психологиялық және психикалық денсаулығына ерекше назар аудару қажет.

Осы тұрғыда психикалық денсаулық деңгейлік бағытқа сәйкес қарастырылады. Психикалық денсаулықты қалыптастырудың әлеуметтік сипаты ерекше орын алатын-дықтан оны біртекті құрылым емес, көпдеңгейлі күрделі құрылым ретінде қарастырамыз, өйткені оның жоғары деңгейі тұлғалық-мағыналық немесе тұлғалық-денсаулық деңгейі, адамның мағыналық қатынастары деген сапалармен анықталады. Ал келесі деңгей индивидуалды психологиялық денсаулық деңгейі, адамның мағыналық талпыныстарын сәйкестік принципі бойынша жүзеге асыру тәсілін құра алу қабілетіне байланысты. Үшінші психофизиологиялық денсаулық деңгейі психикалық әрекет актілерін ішкі нейрофизиологиялық ұйымдастыру ерекшеліктерімен анықталады.

Осы мақсатта балаларға көмектесу үшін кәсіби білікті мамандарды даярлауды қамтамасыз ету керек. Мектеп жасындағы балалармен жұмыс істейтін педагогтар мен психологтар алдында мінез-құлқында ауытқушылығы бар балаларға әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету міндеті тұр. Қазақстанда әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында девиантты мінез-құлықты балалармен жұмыста индивидуалды бағытты дамыту қажеттілігі туындап отыр. Қазіргі кезде қоғамдағы әлеуметтік қайшылық-тардың басымдық танытуы жасөспірімдердің арасында қылмыстық істер жасауына ықпал етуде. Мектептер мен отбасы жағдайларында кейбір жасөспірімдердің талап-тілектерімен келіспеу, ой-пікірлерімен санаспау, жеке-дара ерекшеліктері мен бейім қабілеттерін ескермеулеріне қарсылық туса, оларға ұсынылған идеялар мен мұраттардың күйреуі, табиғи түрде шиеленіске аарады.

Осы белгіленген міндет-талаптарды тиімді жолмен шешіп және оның жан-жақты дамып,балалар мен жстардың әлеуметтенуін қамтамасыз ету үшін мектепте педагог –

психолог мамандықтармен қоса әлеуметтік- педагог мамандығы да ұйымдастырылған болатын.

Әлеуметтік педагог - өзінің негізгі жұмыс бағыттарын оқушының сабақтан бос уақытын тиімді пайдалану ата-анасымен бірлесе отырып мектептен тыс көптеген қызықты жұмыстар жүргізе алады. Оқушылардың сабақтан бос уақыттағы іс-әрекеті әлеуметтік педагогтің үлесіне тиеді.

Әлеуметтік-педагогикалық жұмыс қиын балалармен әр түрлі бағытта жүргізіледі. Ең алдымен алдын алу жұмыстары ұйымдастырылады. Қиын балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс әлеуметтік-педагогикалық сауықтыру жұмыстарын да қамтиды. Сауықтыру шаралары тұлғаға, оның жекелеген психикалық және физикалық қасиеттеріне әсер ету нәтижесі ретінде қарастыруға болады [4].

Әлеуметтік сауықтыру бұл баланың әлеуметтік орта өмір тіршілігіне араласу қабілетін қалпына келтіру үдерісі. Әлеуметтік-педагогикалық сауықтыру бұл балалардың қоғамға белсенді араласуға қажетті тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға, өз бетінше өмір сүруге, қажетті білім алуға қажетті білік, дағдыны меңгеруге бағытталған тәрбиелік сипаттағы шаралар жүйесі.

Сауықтыру бағдарламасының негізгі мақсаты тұлғаның адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру және түзету, балаларға коммуникативті қарым қатынас дағдыларын меңгеруге көмектесі болып табылады. Сауықтыру жұмысынан кейінгі кезең баланың сауықтыру орталықтарынан шыққан соң баланың отбасымен, достарымен, мектеп ұжымымен үйлесімді қарым қатынас орнатуына көмектесумен байланысты [9].

Сол себепті, бақылауға алынған балалармен әлеуметтік-педагогикалық сауықтыру бағдарламасын құруда келесідей жағдаяттар ескерілуі тиіс деп есептейміз:

1. Баланың жағымды қасиеттерін таба білу. Әлеуметтік педагог баланың мінез-құлқындағы ауытқушылықтарды айтып, жариялауға болмайды. Бала үшін қолайлы жағдай туғызып бала бойындағы жағымды қасиеттерді тауып, сол бойынша әлеуметтік педагог іс-әрекет жасайды.

2. Болашаққа деген сенімділіктің пайда болуы. Мектепте үнемі оқу үлгерімі төмен болғандықтан балалар өзіне деген сенімі жоғалып, болашаққа жоспар құрмайды. Мұндай жасөспірімдер үшін өзінің болашақ кәсібін көру маңызды болып табылады, бұл жағдайда әлеуметтік педагог-психологпен бірлесе отырып баланың қызығушылықтары мен мүмкіндіктеріне байланысты болашақ кәсібін анықтауға көмектеседі.

3. Болашақ кәсібін таңдаумен қатар девиантты мінез-құлықты балаларға қоғамдық жұмыстарға араласуы да маңызды болып табылады. Егер де басқа жасөспірімдер оқу, еңбек, жеке қызығушылықтары арқылы өз мүмкіншіліктерін жүзеге асырса, қиын жасөспірімдер үшін бұл орталарға ену қиынға соғады, дұрыс ұйымдастырылмаған бос уақыттың салдарынан өз күштерін қылмыстық әрекеттерге жұмсайды.

4. Жасөспірімдермен сенімді қарым-қатынас орнату. Шыдамдылық пен төзімділік әлеуметтік педагогқа девиантты мінез-құлықты балалармен жұмыста қажетті маңызды қасиеттердің бірі болып табылады.

Сауықтыру бағдарламаларын құруда баланың жеке тұлғалық қасиеттерімен қатар баланың сол кездегі күйін ескеру аса маңызды. Бұл баланың отбасындағы немесе достары арасындағы кейілжіңмен, үйден қашу, сабақтан қалу секілді жағдайлармен байланысты болуы мүмкін.

Сол себепті біз теориялық және практикалық зерттеу материалдары негізінде сауықтыру шараларын әлеуметтік-психологиялық тренинг көмегімен жүзеге асыру тиімді екенін көрсеткіміз келеді. Өйткені, психикалық саулықтың негізі танымдық іс-әрекетте жатады.

Әлеуметтік-психологиялық тренинг полифункционалды болады, оның құрамдас компоненті болып табылатын әр-түрлі жаттығулар, топтық дискуссия, ролдік ойындар және

психогимнастика диагностикалық, коррекциялық, дамытушы функцияларды атқарады. Бұл функциялар өзара байланысты, өзара тәуелді болады. Дегенмен, тренингтің нақты бір формасында диагностикалық, коррекциялық, дамытушы функциялардың бірі басыңқы, негізгі болатындай топтық жұмыс ұйымдастырылғаны оңды нәтиже береді.

Олай болса, тренингтердің ересектермен ғана емес, мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балаларды тұлғалық дамытуда тиімді болатындығын төмендегі О.В.Хухлаева және К.Е.Изард ұсынған сабақтарда дискуссиялық ойындар ұйымдастыру әлеуметтік-психологиялық тренингте қолданылатын жетекші әдістердің бірі деп санауға болады.

Себебі, осы негізде ұйымдастырылған ойындар жүйесі оқушы мен педагог арасында субъект-субъект қатынас принципін жүзеге асыруға, қандайда бір мәселеге әр-түрлі көзқарастарды анықтауға мүмкіндік береді. Алайда дискуссия әдісін бағдарламада қолданудың өзіндік ерекшелігі бар, өйткені кіші сынып оқушылары дискуссия жүргізу дағдыларын игермеген: оларға өзіндік көзқарасты жіктеу емес, ересектің пікірін қабылдау тән болады.

Осы мақсатта, біз, сіздерге дискуссия жүргізудің ерекше ойын формаларын ұсынғымыз келеді. Мысалы «Жол таңдау». «Жол таңдау». Жетекші ханзаданың үш жолдың қиылысында өз таңдауын жасаған ертегіні балалардың есіне түсіреді. Ол өзі таңдау жасап, өзі нәтижелерді алған. Ең жеңіл жолдың сәттілікке әкеле бермейтіндігі анықталады. Жетекші балаларға ойлануды ұсынады: «Мүмкін, біздің өмірімізде де бірнеше жолдың қиылысында тұрғандай оқиғалар болатын шығар, және өз таңдауымызбен қандай жолға түсетініміз, өміріміз қандай болатындығы байланысты». Содан соң жетекші мектепті жол таңдау ортасы ретінде мысалға алуды ұсынады. Тақтаға біреуі мектепке әкелетін бірнеше жолдардың қиылысы салынады. Балалар жетекшімен бірігіп, жолдарға атау береді: «мақтау үшін бестіктерге кез-келген жолмен», «білімге тырысу арқылы», «үштіктерге жалқаулық арқылы». Балалар болашақта қай жолдың жетістікке әкелетіндігін талдайды.

Осы орайда, ерекше ескертетін мәселе бар, ол әлеуметтік-психологиялық тренингтің полифункционалдығын ескере отырып, біз тренингтік сабақты көп сатылы етіп жүргізуіміз қажет. Тренингтік сабақ ұйымдастыру сатысынан басталады. Психологиялық тренингтің аталған принциптері мен ерекшеліктерін негізге ала отырып балаларға жасөспірімдік жасқа дейін - дамудың кризистік кезеңінде «эмоционалды сауаттылықты» қалыптастыру маңызды. Бұл жұмыс К.Е. Изардтың фундаменталды эмоция теориясымен негізделеді, эмоция адамның негізгі мотивациялық жүйесі ретінде, сонымен қатар тұлғаның үрдіс ретінде адамдардың өмір сүруіне білім және мағына береді деп қарастырылады [4]. К.Е. Изард фундаменталды эмоцияларды онға бөледі, әрбіреуі әр-түрлі ішкі уайымдауларға және бұл уайымдардың әр-түрлі сыртқы көріністеріне әкеледі. Балалармен танысу жас мөлшері бойынша фундаменталды эмоция ішкі мәлімет бөлімінің бірінші қадамының мазмұны болуы мүмкін. Мұнда «аяқталмаған сөйлемдер», «сезім суреті» технология-ларын қолдануға болады

Әрине, оқушылардың жас ерекшелігін есепке алатын болсақ, бастауыш сынып оқушыларымен топтық жұмыстан тыс, психопрофилактикалық мақсатта рефлексиялық технологияларды да қолдану аса маңызды. Олар сабақ барысында қолданылады және әрбір баланың рефлексиялық қабілетін дамытуға негіз болады.

Сондықтан, тренинг барысында тек нәтижеге ғана емес, процеске бағытталған, әр баланың даму динамикасын ашатын, диагностикалық бағалау жүйесінен бөлек жүйе қолдану қажет. Ол үшін әлемдік практикада Portfolio Assessment педагогикалық технологиясын қолданылатынын есепке алған жөн. Бұл технология оқушылардың өзіндік(субъективті) бағалау сапасының деңгейлерін өсіреді, рефлексиясын дамытады, тұлғалық дамуды мотивациялайды, яғни диагностикадан басқа оқушының психологиялық денсаулығын қорғауға жағдай тудырады.

Міне, біз, мақаламызда балалар мен жасөспірімдер арасындағы суицидтік мінез-құлықтың алдын-алудағы педагог мамандардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру-

дың психологиялық-педагогикалық негіздерінің аса маңызды екендігін басты назарда болуын көрсеттік.

Мақаламызды қорытындылай келе, ХХІ ғасырда, яғни цифрлы-технологиялық, урбанизацияланған қоғамда өмір сүруші жастардың психикалық саулығын қорғау және оған тиімді жағдай жасау, оның дамуы мен әлеуметтену белсенділігін қамтамасыз еткенде ғана жақсы нәтижеге қол жеткізеді дегіміз келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі Кодексі
2. Хухлаева О.В. Основы психического консультирования и психологической коррекции: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. - М.: «Академия», 2001.
3. Унарбекова Н.Д. Тұлғаның психологиялық денсаулығы: Монография. - Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2012. – 156 б. ISBN 978-9965-712-20-3
4. Д.А.Ускенбаева, А.С.Қамқабекова. Адамның психикалық денсаулығы мен өмір сапасын субъективті бағалауының өзара байланысы: магистрлік диссертация.- Тараз: ТИГУ, 2021
5. www.unicef.kz www.unicef.org

БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕР СУИЦИДИ МӘСЕЛЕСІ

Муленбаева Гулбану Мурасовна, педагог – психолог, Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы, Максим Горький атындағы орта мектебі

2020 жылғы қыркүйек айында Қазақстан психиатрлары біздің еліміз суицид бойынша бұрынғы кеңестік елдер арасында Литва, Ресеймен қатар алғашқы үштікке енгені жөнінде қорқынышты хабар таратты. Мұның алдындағы бір жыл ішінде үш мың қазақстандық өз-өзіне қол жұмсап, өмірімен қоштасса, былтырғы алғашқы бес айдың ішінде осындай 500 оқиға тіркелген. Әсіресе соңғы уақыттарда о дүниеге өз еркімен аттанған жасөспірімдер санының арта түсуі бізді ойлануға мәжбүр етеді.

Балалар мен жасөспірімдер арасындағы суицид ересек адамдардың суицидінен басқаша. Ересек адамдардың бұндай әрекетке баруы көп жағдайда күйзеліс (депрессия) жағдайына байланысты болады. Күйзеліс кезеңіндегі ересек адамның жағдайын көріп, сезініп және соған сәйкес қандай да бір шара қолдануға, яғни суицидті болдырмауға байланысты әрекеттер жасауға болады. Ал ересек адамдарға қарағанда балалар мен жасөспірімдерде күйзеліс кезеңі жиі бола бермейді (кейбір көрсеткіштерге сүйенсек, бұл 1-5% жағдайында ғана кездеседі). Әдетте бала жасындағы күйзелісті психикалық ауытқу көріністеріне сайып, психиатрдың бақылауына жібереді.

Баланың өз-өзіне қол жұмсау жағдайларының 95-98%-ы аффективті реакциялар нәтижесінде болатындай белгілі. Яғни, эмоционалды қалыптарының тұрақсыздығының жоғары болуына және аса әсерленушілік қасиеттеріне байланысты қандай уақытта бұған қандай реакция беретіндігін ұғынып отыру қиын.

Бала суицидінің ең басты ерекшелігі – оның негізгі мақсаты өлім болмайтындығында. Олар өліммен кері қайта алмайтындығын да жете түсіне бермейді, суицидті өз өмірлеріндегі маңызды мәселені шешу құралы ретінде ғана пайдаланады. Бала суицидінің негізгі себептері мыналар:

- реніштері мен түсінбеушілік сезімдерін уайымдап, сезінулері;

- ата-аналарының өздеріне деген махабатты жоғалтып алуы немесе сол сезімді жалған қабылдауы (жасөспірімдік кезеңде және ерте жастық шақта бұл сезім көбіне алғашқы махабатты толығымен түсіне алмау кезінде болады);

- ата-аналарының біреуі үйден кеткен жағдайда немесе ажырасу толғаныстары;

- ұят, өзін-өзі кінәлау сезімі, жазалаудан қорқу, маскара болу немесе өзін төмен сезінуі;

- дағдарыстар мен өз қатарларының әжуа-мазақ қылу барысында сезінулері;

- шынайы немесе жалған әділетсіздікке, ашуға, ызалыққа қарсы болу сезімі, олардан кек алу сезімінің болуы;

- өзіне көңіл аудару сезімі, өзіне жан ашу сезімін тудыруды қалауы, қандай да бір жағымсыз міндеттерді орындауда қашу, я болмаса, жеңілдік пен айрықша құқыққа ие болғысы келгендегі ұмтылысы кезінде;

- өз жолдас-жоралары, кітап немесе бейне сюжеттегі кейіпкерлерге қарап еліктеуі мен жанашырлық сезімі туғанға байланысты, қандай да бір жаңа жастар ағымына үйірсектенуіне байланысты болады.

Осы айтқандарымыздың ішінен, бала суицидін психологиялық мәні өзінің эмоционалдық шиеленісін тежеуінен болатындығын көреміз. Яғни бала бойында қандай да бір тұрмыстық жағдайлардағы мәселені шешуде тығырықтан шығар жол іздеу керек болғанда, сол шешімді таба алмай қалатындығында.

Балалардың көңіл күй тұрақсыздығы, аса әсерленушілігі, иланушылығы ерекше болғандықтан, мамандар үшін бала суицидін алдын ала болжау қиынға түсетіндігін жоғарыда айтып кеттік. Бірақ та бала мінез-құлқындағы бірқатар белгілерге ересек адамдардың көңіл бөлуі тиіс. Себебі осы белгілер арқылы ғана мүмкін болатын әрекеттің алдын алуға, аутоагрессиялық әрекеттерді болдырмауына септігін тигізеді. Бұлар мыналар:

1. Бала мінез – құлқының аяқ асты өзгеруі: нашар тамақтануы, тым көп немесе аз ұйықтауы, күйгелек болуы, тым іскер, жігерлі болып кетуі, немесе керісінше, алаңғасар, енжар, тым ойшыл болуы; ашушаң немесе тұйық болуы.

2. Бала бұрын қызығып жасайтын ісіне қызығушылығының жоғалуы, ұнайтын заттарына аяқ асты көңіл бөлмей қалуы;

3. Бала тұйықталып, өз сезідері, ішкі күйзелістерімен бөліспей, ашық айтпай қалуы;

4. Сабақтан жиі қалуы, сабақ үлгерімінің төмендеуі.

5. Өлім жайында көп сұрақтар қойып, соған қатысты қызығушылығының артуы;

6. Отбасындағы ұрыс – керіс, түсінбеушілік жағдайында өзіне-өзі қол жұмсау туралы ашық айтуы немесе оны меңзеуі, ишара танытуы туралы әрекеттері: «Мен саған енді кедергі болмаймын» т.б.

7. Баланың қандайда бір ұйымға, діни қауымға баруы немесе сіз түсіне бермейтін құндылықтарға ие болған жастар топтарындағы ұйымның мүшесі болуы;

Сонымен қоса, кімде-кім өлім, өзіне-өзі қол жұмсау туралы көп жария қыла беретін бала мен жасөспірімге қатысты ешқандай әрекетті осы мақсатта жасамайды деп ойлау қате болады. Жалпы, ересек адам мен жасөспірімдерде байқалатын қыр көрсету, «бопсалық әрекеті» және шынайы емес суицид арасындағы шегі анық емес, екіұшты болып келеді, бір әрекеттен екіншіге оңай көшіп кетуі мүмкін.

Баланың өзіне-өзі қол жұмсауын талдауына әлі де болса толық шешім табылған жоқ: тіпті аяғына дейін жеткізбеген бала суицидінде баланың өзі толығымен не үшін бұндай әрекетке барғанын түсіндіре алмайды, себебін ашып айтулары қиын, олардың өзіндік талдаулары жетілмеген және олар өздері суицидті әрекеттің себебін түсіндіре алмайды. Бұл

балалар себептің сылтауы ретінде кездейсоқтықты, қандайдабір күштің болғандығын, тағы сол сияқты болмашы сылтауды айтады.

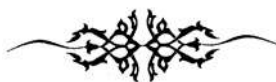
Болған, біткен суицидті талдайтын болсақ, олар тек ата-ананың, оқытушылардың, бала сыныптастарының орнықсыз болжамдар мен пайымдауларына сүйенеді және осы пікірлер бір-біріне қайшы келіп немесе өзара жоққа шығарып отырады. Осы сәтте өзіне қол жұмсаған баланың ішкі дүниесі туралы ешкім де білмей, беймәлім болғандығы белгілі болады.

Бала суицидіне қатысты бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көріп жүрген материалдардағы мәліметтерге сүйенсек, оларда көбінесе мұғалімді кінәлайды. Бірақ та кез келген балалар психологы мынадай тұжырымға келер еді: ұстаздың сөзіне немесе әрекетіне осынша әсер ететіндей болуына мұғалім (мейлі ол жаман болсын, я жақсы болсын) қазіргі замандағы бала тұлғасы үшін маңызды тұлға болып танылмайды. Бұл балада өзіне маңызды тұлғалар – ата-ана немесе жолдастары арасындағы қарым-қатынаста өзара шешілмеген мәселелер туындаған болу керек.

Жалпы, қорытындылай келе, бала суициді мәселесі тек бір ғана мәселе емес, көп мәселелердің жиынтығы болып табылады. Өткен ғасырдың 50-жылдарынан бері көптеген арнайы зерттеу орталықтары осы мәселені қарастыруда, көптеген ақпараттар жиналды, соған сәйкес көзқарастар мен теориялар туындады. Бірақ бала суициді бірегей жағдай, «кейінгі уақытпен» көптеген психологиялық тұжырым жасауға болады, ал алдын алу жағдайы әлі де мүмкін емес. Әлі де болса, өзіне-өзіне қол жұмсау мәселесіне қатысты профилактикалық арнайы бағдарламаны өңдеу қажет. Ол бағдарлама бала өмірін түсінетін, оның толыққанды, жан-жақты дамуына көмек беретіндей болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Суицидология: прошлое и настоящее: Сб. статей/ Сост. А. Н. Моховиков. – М. 2001.
2. Бурмистрова Е. В. Психологическая помощь в кризисных ситуациях (предупреждение кризисных ситуаций в образовательной среде). Методические рекомендации для специалистов системы образования. М.: МГППУ, 2006.
3. Черепанова Е. «Психологические мероприятия по предупреждению суицидального поведения среди учащейся молодежи в образовательном пространстве» // «Қызықты психология» №6, 2011. Алматы қаласы.

УДК 159.9

ЖАСӨСПІРІМДЕР МЕН ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Мурзатаева А., психология магистрі, оқытушы сарапшы, Сүлейменова Г., п. ғ. к., оқытушы сарапшы, Нұрмағамбетова Б. п. ғ. к., профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан, Павлодар қ.

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі қоғамдағы жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын-алу мәселесі қарастырылады. Қазіргі уақытта суицид мәселесі өзекті және жас ұрпақ арасында өткір болып табылады. Статистикалық деректер деструктивті мінез-құлқты зерделеу және оны жас ұрпақ арасында төмендету бойынша алдын алу шараларын күшейту қажеттігін көрсетеді.

Авторлар суицидтік мінез-құлықтың себептерін қарастырады және мәселені шешудің жолдары мен әдістерін ұсынады.

Кілт сөздер: фактор, алдын алу, суицид, жанжал, жасөспірім, суицид, аутоагрессия.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема профилактики суицидального поведения подростков в современном обществе. В настоящее время проблема суицида актуальна и имеет остроту среди подросткового поколения. Статистические данные показывают необходимость изучения аудиструктивного поведения и увеличение профилактических мер для снижения среди подрастающего поколения.

Авторами рассматриваются причины суицидального поведения, и предложены пути и методы решения данной проблемы.

Ключевые слова: фактор, профилактика, суицид, конфликт, подросток, самоубийство, аутоагрессия.

Annotation. This article discusses the problem of prevention of suicidal behavior of adolescents in modern society. Currently, the problem of suicide is relevant and acute among the younger generation. Statistical data show the need to study destructive behavior and increase preventive measures to reduce among the younger generation.

The authors consider the causes of suicidal behavior, and suggest ways and methods to solve this problem.

Keywords: factor, prevention, suicide, conflict, teenager, suicide, autoaggression.

Суицидтік мінез құлық қазіргі уақытта өзекті мәселелердің бірі болып табылады, өйткені қазіргі ұрпақ өз-өзіне қолжұмсауды өмірдің кез келген қиын жағдайын шешудің мүмкін әдісі ретінде қабылдауға бейім. Сонымен қатар, қазіргі уақытта адамдардың суицидтік мінез-құлық туралы әлеуметтік идеялары өзгеріске ұшырайды: суицидтен мүлдем бас тартудан бастап, суицид қолайлы және тіпті орынды болуы мүмкін жағдайлар бар екенін түсінуге дейін. Қазіргі қоғамды стресстік деп сипаттауға болады. Адамға күнделікті күресуге тура келетін көптеген жағымсыз факторлар әсеретеді. Кейбіреулер мұны сәтті орындайды, ал біреу қоршаған ортаның жағымсыз әсерлерімен жеткілікті түрде сәтті күресе алмайды. С. Мудди мен С. Кобейс сәйкес адамға қиын өмірлік жағдайды жеңуге мүмкіндік беретін жеке қасиеттердің бірі-өміршендік, адамның өзі туралы және әлем туралы көзқарастары мен сенімдерінің белгілі бір жүйесі ретінде қарастырылады, бұл адамның психикалық күйінің тепе-теңдігін сақтай отырып, стресстік жағдайларды сәтті жеңуге мүмкіндік беретін қасиет.

Жасөспірімдер мен жастар ортасындағы суицидтік мінез-құлық мәселесі бойынша кейбір отандық және шетелдік зерттеулер қазіргі ұрпақ суицидті қиын өмірлік жағдайдан шығудың мүмкін әдісі ретінде қабылдауға бейім екенін көрсетеді. Егер алдыңғы ұрпақтардың тәрбиесі негізінен белгілі бір жалпыға бірдей қабылданған құндылықтарға негізделген болса, онда қазіргі ұрпақ көптеген ақпаратқа қол жеткізе отырып, қазіргі көзқарастар мен мінез-құлық стереотиптерінен тыс белсенді түрде кеңейіп, ойлаудың және істеудің қабылданған тәсілдерін өзгертеді. Осыған қарамастан, жастар көбінесе тұрақты құндылық жүйесін құруда және олардың мінез-құлқын құруда қиындықтарға тап болады.

Жастар арасындағы суицидтік мінез-құлық қазіргі қоғамның маңызды проблемасы болып табылады, оны тиімді алдын алу шаралары арқылы шешу қажет. Тәуекел факторларын жақсы түсіну қажет. Осы факторлардың күрделі байланысын білу жастар арасында суицидтік мінез-құлықтың алдын алудың тиімді жоспарлары мен стратегияларын әзірлеу үшін өте маңызды.

Суицидтік тәуекелдің маңызды психологиялық және психиатриялық факторлары: психикалық аурудың болуы; суицидтік мінез-құлыққа бейім жеке психологиялық ерекшеліктер; бұрын суицидтік немесе өзіне-өзі зиян келтіретін мінез-құлық эпизодтары. Психикалық аурудың болуы суицид ықтималдығын арттыратын маңызды факторлардың бірі болып табылады. Депрессия, шизофрения, алкогольге немесе есірткіге тәуелділік, жеке

басының бұзылуы сияқты психикалық ауруларда суицид қаупі жоғары. Әр түрлі мәліметтерге сәйкес, аяқталған суицидті жүзеге асырған адамдардың 29-88% - ы депрессиядан зардап шеккен. Өз-өзіне қол жұмсау-депрессиямен ауыратын адамдардың өлім-жітімінің жоғарылауының негізгі себебі. Депрессиялық бұзылулары бар адамдарда суицидтен болатын өлім қаупі 12-20% құрайды (А.Г. Амбрумова) [1, 13-бет].

Депрессия суицид әрекетін жасаған адамдардың шамамен 2/3 бөлігінде диагноз қойылады. Суицидтік тенденциялар клиникалық депрессиямен ауыратын науқастардың жартысына жуығында кездеседі, суицидтік тәжірибенің қарқындылығы депрессиялық жағдайдың ауырлығымен тығыз байланысты. Үмітсіздік пен дәрменсіздік сезімі, кінә сезімі, қызығушылықты жоғалту және өзін-өзі бағалаудың төмендігі сияқты депрессияның көріністері суицидтік ойлармен тығыз байланысты. Суицидтік әрекеттерді көбінесе депрессияға ұшыраған науқастар антидепрессанттармен емдеу аясында жасайды, әсіресе депрессиялық фазаның басында және соңында, бұл препараттардың белсендіруші әсерімен байланысты. Шизофрения-бұл өз-өзіне қол жұмсау ықтималдығын арттыратын тағы бір психикалық ауру. Бұл кіші топтағы суицид қаупі жалпы популяцияға қарағанда 30-40 есе жоғары. Шизофрениямен ауыратындардың шамамен 10-12% - ы өз-өзіне қол жұмсау арқылы өледі [1, 13-бет].

Шетелдік зерттеушілер шизофрениямен ауыратын науқастарда суицид қаупін арттыратын келесі факторларды анықтайды: психиатриялық стационарға жиі жатқызу, жоғары импульсивтілік, отбасы мүшелері немесе туыстары арасында суицид, психотикалық және депрессиялық белгілердің болуы. Суицид қаупінің жоғары деңгейі алкогольге немесе есірткіге тәуелді болған кезде де байқалады. Әр түрлі шетелдік авторлардың айтуынша, алкогольді немесе есірткіні теріс пайдалану суицидтен қайтыс болған адамдардың 30-55% - у байқалған. Отандық зерттеушілер алкогольизммен ауыратындардың 7-15% - ы өз-өзіне қол жұмсау салдарынан қайтыс болады, ал суицидтік өлім-жітімнің ең көп саны орта жастағы ер адамдарда (Д.И. Шустов) болады деп атап өтті. Депрессия мен шизофрениямен ауыратындар аурудың дамуының басында суицидке жиі ұшыраса, алкогольизммен ауыратындардың суицидтері ауру дамығаннан кейін көптеген жылдар өткен соң пайда болады. Суицидтік мінез-құлық әдетте отбасылық қатынастардың бұзылуы, әлеуметтік оқшаулану, жұмыссыздық, денсаулықтың ауыр проблемалары және науқастардың созылмалы алкогольизациясынан туындаған басқа да қолайсыз факторлар аясында дамиды [2, б.14].

Өз-өзіне қол жұмсау қаупін едәуір арттыратын психикалық ауру-бұл психопатия немесе тұлғаның бұзылуы. Отандық авторлардың пікірінше, психопатиялық тұлғалар суицидтік әрекеттердің 20-40% құрайды. Американдық зерттеушілердің пікірінше, жеке басының бұзылуы суицидтен қайтыс болған адамдардың шамамен 30% - ы және суицид жасағандардың 40% - у диагноз қойылған. Суицидтік немесе парасуицидтік мінез-құлықтың ең үлкен қаупі қозғыш шеңбердің психопатиялық тұлғаларында, эмоционалды тұрақсыз (импульсивті және шекаралық типтер) және диссоциалды тұлғалық бұзылулары бар науқастарда байқалады. Осы типтегі психопатиялық тұлғалардың 69-75% - ы өзіне-өзі зиян келтіру және суицидтік әрекеттер жасайтыны анықталды; пациенттердің бұл санаттары қайталанатын өзіне-өзі зиян келтіру және суицидтік әрекеттермен сипатталады. Көптеген жұмыстар суицидтік мінез-құлыққа бейім жеке психологиялық ерекшеліктерді анықтауға арналған.

В. А. Тихоненко мен Ф. С. Сафуановтың пікірінше, келесі жеке сипаттамалар суицидке қатысты қауіпті болып табылады: эмоционалды жүктемелерге төзімділіктің төмендеуі, интеллекттің өзіндік ерекшелігі (максимализм, категориялық пайымдаулар, "ақ-қара" бағалауға бейімділік), коммуникативті қабілеттердің төмен деңгейі, өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі (төмен, тұрақсыз немесе жоғары), шектеулі репертуар күресу стратегиялары және психологиялық қорғаныстың дамымауы. Сонымен қатар, шетелдік зерттеушілер жоғары импульсивтілік, дихотомиялық ойлауға бейімділік, эмоционалды және когнитивті

процестердің қаттылығы және тұлғааралық мәселелерді шешу қабілетінің төмен деңгейі сияқты суицид қаупін арттыратын психологиялық сипаттамаларды ажыратады. Суицид қаупінің ең сенімді көрсеткіштерінің бірі-бұрынғы суицид әрекеттері немесе парасуицидтік эпизодтар. Кейбір шетелдік авторлар суицидтік әрекеттері бар адамдар суицид қаупінің 20-30 есе артқанын атап өтті, бұл жалпы халық үшін жалпы көрініспен салыстырғанда [2, 14-бет]. Отандық зерттеушілердің пікірінше, әрбір екінші суицид бір жыл ішінде суицид әрекетін қайталайды және әрбір оныншы адам суицидтен қайтыс болады (Г.В. Старшенбаум).

Суицидтік қауіптің әлеуметтік-экологиялық факторлары суицидтің ықтималдығын арттыратын маңызды әлеуметтік-экологиялық факторлардың ішінде ауыр стресстік оқиғалардың әсерін (жақын адамынан айырылу, отбасының бұзылуы, физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылық және т.б.), белгілі бір әлеуметтік сипаттамаларды (отбасының болмауы, тұрақты жұмыс және т. б.), суицидтің жоғары өлімге әкелетін құралдарының болуын ажыратады. Суицидтік мінез - құлықты тудыратын ең көп таралған стресстік оқиғалар-жақын адамның қайтыс болуы, жақын адамымен ажырасу немесе қарым-қатынастың үзілуі, әртүрлі тұлғааралық қақтығыстар, баланың өлімі немесе ауыр ауруы, жұмысынан айырылу немесе жұмыс таба алмау. Отандық зерттеушілердің пікірінше, барлық суицидтердің шамамен 2/3 бөлігі жеке және отбасылық себептердің әсерінен болады. Сонымен қатар, 16-20 жас аралығындағы жас ересектерде суицидтің ең көп тараған себебі-сәтсіз махаббат қатынастары, 30-40 жас аралығындағы адамдарда – әртүрлі отбасылық қақтығыстар, 60 жастан асқан қарт адамдарда - жақындарынан айырылу және жалғыздық.

Бірқатар зерттеулер бұрын болған физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылық суицид қаупінің деңгейін айтарлықтай арттыратынын анықтады. Нидерландыда 1490 жасөспірімге жүргізілген зерттеу жыныстық зорлық-зомбылықтан аман қалғандардың жарақатсыз құрдастарына қарағанда суицидтік мінез-құлық, депрессия және шекаралық психикалық бұзылулардың басқа түрлері айтарлықтай жоғары екенін көрсетті. Тағы бір зерттеуде өзін-өзі улану әрекетімен ауруханаға жатқызылған әйелдердің басқа себептермен ауруханаға жатқызылған әйелдерге қарағанда бұрынғы жыныстық зорлық-зомбылықты бастан өткеру ықтималдығы айтарлықтай жоғары екендігі көрсетілген. Көптеген зерттеулер Э.Дюркгейм атап өткен отбасылық жағдай мен жұмыспен қамту суицид қаупіне әсер ететін маңызды әлеуметтік сипаттамалар екенін растады. Отбасылық жағдай мен суицид арасындағы байланысты зерттеу жалғызбасты немесе ешқашан үйленбеген адамдар арасында суицидтің жоғары деңгейін көрсетті, одан да жоғары - жесір қалғандар арасында және ең жоғары - ажырасу немесе отбасылық қатынастардың үзілуін бастан өткерген адамдар арасында. Жұмыссыздар арасында суицид деңгейі жұмыс істейтін адамдарға қарағанда жоғары екендігі анықталды.

Жұмыссыздар арасында суицид деңгейі жұмыс істейтін адамдарға қарағанда жоғары екендігі анықталды. Кейбір мәліметтер бойынша, суицид көрсеткіштеріне кәсіби іс-әрекеттің сипаты әсер етеді (мысалы, біліктілігі жоқ жұмысшылар қызметкерлерге қарағанда суицидке жиі ұшырайды), бірақ бұл мәліметтер қарама-қайшы және зерттелген адамдарда байқалуы мүмкін психикалық ауруларды ескермейді [3, 15 бет] .

Суицидтік мінез-құлыққа әсер ететін маңызды фактор-дін. Сенушілердің өзіне-өзі қол жұмсау қаупі тұрақты діни сенімі жоқ адамдарға қарағанда айтарлықтай төмен. Діни нанымдардың сипаты суицид деңгейіне де әсер етеді. Халықтың көп бөлігі исламды немесе католицизмді ұстанатын елдерде басқа елдермен, әсіресе протестантизм басым рөл атқаратын елдермен салыстырғанда суицид деңгейі төмен. Сингапурдағы әртүрлі этникалық топтардың өкілдері арасындағы суицидті зерттеу ислам дінін ұстанатын этникалық малайлықтар арасында суицидтің ең төменгі деңгейі байқалғанын көрсетті, ал суицидтің ең көп саны этникалық индулар арасында — суицидке қатаң тыйым салмайтын индуизмнің ізбасарлары арасында байқалды. Суицидтің қолданылатын әдісі - суицид әрекетінің өліммен

аяқталу ықтималдығын анықтайтын негізгі фактор. Ресейде суицидтің жиі қолданылатын әдістері - өзін-өзі асу, улану (ең алдымен дәрі-дәрмектермен), суық қаруды қолдану және биіктіктен құлау. АҚШ-та суицидтің барлық жағдайларының шамамен 2/3 бөлігі атыс қаруын қолданады. Англияда өз-өзіне қол жұмсаудың жиі әдісі - автомобильден шығатын газдармен улану. Қытайда суицидтің ең көп таралған әдісі - пестицидтермен улану. Халықтың суицидтің жоғары өлімге әкелетін құралдарына (мысалы, атыс қаруы) қол жеткізуін шектеу аяқталған суицид деңгейінің төмендеуіне әкелетіні анықталды.

Суицидтік мінез-құлықты қалыптастыру процесінде биологиялық, психологиялық-психиатриялық және әлеуметтік-экологиялық факторлардың тығыз байланысын атап өту қажет. Мысалы, генетикалық факторлардың суицидтік мінез-құлыққа әсері психологиялық және әлеуметтік-экологиялық факторлардың әсерінен болуы мүмкін. Генетикалық тұрғыдан ауыр адамдар көбінесе белгілі бір стресстік жағдайлардың пайда болуына себеп болатын әлеуметтік мінез-құлыққа бейім, бұл өз кезегінде депрессия мен суицидтік реакцияларды тудыруы мүмкін.

Балалық шақтың айрықша ерекшелігі - өлім ұғымының қалыптаспауына байланысты өлім қорқынышының болмауы. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, баланың өлімі туралы түсінік ересек адамның өлімі туралы түсінікке 11-14 жас аралығында ғана жақындайды. Балалардағы өлім туралы түсінік қалай қалыптасады? Ол өлім туралы идеяның толық болмауынан бастап, ол туралы ресми білімге дейін бірнеше кезеңнен өтеді. Бірақ бала үшін өлім - бұл алаңдаушылық ұғымы, ол оны өзінің жеке басымен де, жақындарымен де байланыстырмайды. Балада өлім қайтымсыз деген түсінік қалыптаспаған. Ол біраз уақыт болмайды деп, содан кейін ол қайтадан оралады сенеді [4, б.17].

Сонымен қатар, бұл жас суицидтік мінез-құлықтың мақсаттары мен құралдарының сәйкес келмеуімен сипатталады; кейде өлгісі келсе, ересектер тұрғысынан қауіпті емес құралдар таңдалады және керісінше, қолданылатын құралдар мен әдістердің қауіптілігін бағаламау салдарынан демонстрациялық әрекеттер жиі "қайталанады". Пісіп-жетілмегендіктен және өмірлік тәжірибенің жетіспеушілігінен, тіпті болмашы конфликттік жағдайдың өзі үмітсіз болып көрінеді, сондықтан ол суицидке айналады. Бұл жас үшін отбасылық анамнез ауыртпалығы өте маңызды. Отбасылық тәрбиенің суицидогендік компоненттері – артық қорғаныс, қатаң көзқарастары бар ата-аналардың авторитаризмі, ата-аналардың мәдени және білім деңгейінің төмендігі. Отбасымен қақтығыстар көбінесе жас адамның аға буын құндылықтар жүйесін қабылдамауымен байланысты.

Егер айтарлықтай артықшылығы бар ересек суицидтер арасында (1/3) ер адамдар басым болса, онда жасөспірімдер арасында жағдай керісінше: қыздар арасында сол жастағы ұлдарға қарағанда 2,5 есе көп суицид болуы мүмкін (3,9% қарсы 1,6%). Бұл жерде жыныстық айырмашылықтар емес, осы жас диапазонындағы қыздардың озық дамуы туралы айтылады. Әдебиетте жасөспірімдердің суицидінің әртүрлі себептерін сипаттауға болады [4, б. 17].

1. Жеке өмірдегі қақтығыс.
2. Жалғыздық.
3. Өнердің әсері.
4. Бөлінбеген сезімдер.
5. Стандартты емес бағдар.
6. Этникалық дәстүрлерді бұзу.
7. "Суицид гендерде жатыр".

Жасөспірім кезіндегі суицидтік мінез-құлық генезисінде отбасылық фактордың әсері де айтарлықтай. Зерттеуге сәйкес, әке мен ана "проблемалы" жасөспірімдердің тек 21% - идеал болып табылады, "қалыпты" ұлдар мен қыздар тобында бұл көрсеткіш 41% (әке үшін) және 56% (ана үшін) құрайды. Аналар жасөспірімдерге үлкен сенім артады (сауалнамаға қатысқан барлық ұлдар мен қыздардың 77%). Алайда, жасөспірімде суицид синдромы неғұрлым ауыр болса, соғұрлым ол өзінің мазасыздықтарын анасына, тіпті әкесіне де

білдірмейді (23-29%). Ата-аналармен сенімді байланыстың жоғалуы - жасөспірімдердегі суицид синдромының ең күшті стимуляторларының бірі. Өз-өзіне қол жұмсау туралы ойлар жасөспірімді ата-анасына аз сенген сайын азаптайды. Балалардың ата-аналармен жақсы қарым-қатынасы суицид қаупін 1% - ға дейін төмендетеді, керісінше, үнемі ұрыс-керіс бұл тәуекелді 18% - ға дейін арттырады. Бірақ балалар ең ауыртпалықты ата-аналарымен қақтығыстарды емес, олардың өздеріне деген салқын немқұрайлылығын қабылдайды. Жалғыздықтың өлімге әкелетін салқыны кішкентай адамдардың 17% жауаптарында сезіледі, олар өмірінің қиын сәттерінде ешкімнен көмек сұрағысы келмейтінін (немесе сұрай алмайтынын) айтқан кезде. Жоқ, айналадағы ондаған адамдардың арасында - туыстары, жақындары, достары мен мұғалімдері - кішкентай адам өзінің үлкен азабымен бөлісе алатын, жанын жеңілдететін, емдік эмпатия немесе пайдалы кеңес алатын бірде-бір адам болмас еді [5, 6.18].

Жасөспірімдердің суицид мәселелерін зерттеушілерде өз-өзіне қол жұмсауды кім жиі жасайды деген сұрақ туындайтыны заңды. Жасөспірімдердің қайсысы "тәуекел тобына" кіреді? Кім тәуекелге ұшырайды? Адамдардың қай түрі "суицидке" ұшырайтынын анықтау мүмкін болмаса да, кейбір жасөспірімдер өздеріне тап болған нақты жағдайларға және олардың алдында тұрған нақты мәселелерге байланысты өз-өзіне қол жұмсау қаупі жоғары екені белгілі. Суицид қаупі жоғары мүмкіндігі барлар:

- депрессияға ұшыраған жасөспірімдер;
- алкоголь мен есірткіні пайдаланатын жасөспірімдер;
- өз-өзіне қол жұмсау әрекетін жасаған немесе отбасы мүшелерінің біреуінің өзін-өзі өлтіргеніне куә болған жасөспірімдер;
- дарынды жасөспірімдер;
- мектептегі үлгерімі нашар жасөспірімдер;
- жүкті қыздар;
- зорлық-зомбылық құрбандар болған жасөспірімдер.

Жеке алғанда, осы жағдайлардың немесе проблемалардың әрқайсысы онымен кездескен жасөспірім міндетті түрде суицид қаупі жоғары аймақта болады дегенді білдірмейді. Алайда, мұндай проблемалар оның өмірін қиындататыны сөзсіз. Осы жағдайлардың немесе проблемалардың біреуінің қысымына ұшыраған жас адамның кез келген басқа қиындықтарға төтеп беруге эмоционалды, психикалық немесе физикалық күші болмауы мүмкін. Соның салдарынан өзіне қол жұмсау ол үшін жалғыз қолайлы жол болуы мүмкін. Жасөспірім кезіндегі суицидке қауіпті ситуациялық реакциялардың түрлері (А. Г. Амбрумова, Е. М. Вроно, 1985):

1. Айыру (депривация) реакциясы (көбінесе кіші және орта жасөспірімдер). Оған тән: қызығушылықты жоғалту, эмоционалды белсенділіктің қысымы, жасырындық, үнсіздік, жағымсыз тәжірибелер. Анамнез - қатаң авторитарлық тәрбие.

2. Жарылғыш (эксплозивная) реакция (көбінесе жасөспірімнің орташа жасы). Оған тән: аффективті шиеленіс, агрессивтілік, талаптардың жоғары деңгейі, көшбасшылыққа ұмтылыстар (көбінесе негізсіз). Анамнез - бұл реакциялар ересектер үшін дәстүрлі болатын отбасында тәрбиелеу. Бұл жағдайда суицидтік әрекеттердің мақсаты ренжіткен адамнан кек алуға, өз ісін дәлелдеуге ұмтылу болып табылады. Әдетте, суицидтік әрекеттер аффект шыңында жасалады; суицидтен кейінгі кезеңде суицидтік мінез-құлықтың сыны бірден қалыптаспайды, басқаларға қарсы оппозициялық көзқарас сақталады.

3. Өзін-өзі жою реакциясы (жетілмеген ерекшеліктері бар орта және одан жоғары жасөспірім). Оларға тән: эмоционалды тұрақсыздық, иланушылық, өз бетімен іс тындыра алмаушылық. Бұл, әдетте, интеллектісі төмен, педагогикалық назардан тыс қалған жасөспірімдер. Бұл жағдайда суицидтік әрекеттердің мақсаты қиындықтардан қашу болып табылады.

Психикалық сау жасөспірімдердің аутоагрессивті мінез-құлқының жас ерекшелігі, басқалармен қатар, суицидтік әрекеттердің ерекшелігі болып табылады, олардың арасында мыналар ерекшеленеді:

1. Өзіне зиян келтіру. Олар аутоагрессияның да, гетероагрессияның да үйлесімімен сипатталады. Анамнез - қолайсыз, бейәлеуметтік отбасыларда тәрбиелеу. Көбінесе - акцентуацияның эпилептоидты түрі; жыныстық жетілу дағдарысы декомпенсацияланған; мектепке бейімделу бұзылған. Өз-өзіне зиян келтіру кезіндегі эмоционалды жағдай - ашуланшақтық, реніш. Мұндай жасөспірімдерге қоғамға қарсы топтарға бірігу тән.

2. Агрессивті компоненті бар демонстрациялық-шантаждық суицидтер. Бұл жасөспірімдердің отбасылары жанжалды, бірақ қоғамға қарсы емес. Көбінесе мұндай жасөспірімдерге тән: акцентуацияның истероидты және қозғыш түрлері; жыныстық жетілудің аз айқын декомпенсациясы; құрдастар тобында - жоғары талаптарға байланысты ыңғайсыздық. Бастауыш сыныптарда бейімделу қалыпты болады, ал қиындықтардың пайда болуымен бұзылады. Бұл жағдайда жасөспірім өз-өзіне қол жұмсау актісімен өзінің дұрыстығын дәлелдеуге және ренжігенінен кек алуға тырысады. Бұл жағдайда дереу іске асыру тән, бұл көбінесе өлімге әкелетін "қайталауға" әкеледі. Егер жағдай осылай шешілмесе, қайталануы мүмкін.

3. Манипуляциялық мотивациямен демонстративті бопсалау суицидтері. Мұндай жасөспірімдердің отбасылары үйлесімсіз, тәрбиесі жеткіліксіз, қарама-қайшылықтары көп. Бұл жасөспірімдер, әдетте, истерикалық акцентуациямен сипатталады, жыныстық жетілу кезінде – қыр көрсетушілік, қиыршылық, шебер манипуляция айқын болады. 5-6 сыныпқа дейін олар жақсы бейімделген, бірақ мектеп бағдарламасындағы қиындықтардың пайда болуымен және өзін-өзі бағалаудың жоғарылауына және талаптардың деңгейіне байланысты дезадаптация мүмкін. Осыған байланысты, құрдастар тобында олар алдымен көшбасшылар, бірақ содан кейін олар қатты құлдырауды күтеді. Бұл жағдайда суицид алды ұзағырақ болады, өйткені зиян келтірмейтін ауыртпалықсыз әдістерді ұтымды іздеу орын алады, басқаларға өз ниеті туралы алдын ала хабарланады, дәрі-дәрмектің қауіпсіз дозасы есептеледі. Жағдайды суицидтік жолмен шешкен кезде оны бекіту орын алады.

4. Өзін-өзі жою мотивациясымен суицидтер. Бұл жасөспірімдердің отбасы сыртқы жағынан қолайлы, бірақ тұрақсыз; қақтығыстар жасырын түрде өтеді. Сондықтан мұндай жасөспірімдерге тән: жоғары мазасыздық, тұрақсыз өзін-өзі бағалау, кінә сезімі; эмоционалды тұрақсыз, сезімтал екпін, психикалық инфантилизм, сондай-ақ өз бетімен іс тындыра алмаушылық, конформдылық, пассивтілік, төмен стресстік төзімділік. Жыныстық жетілу дағдарысы әдетте неврастенияға әкеледі. Мектептегі сәтсіздіктер қорқыныш пен кінәні тудырады. Құрдастар тобында бұл жасөспірімдердің мәртебесі төмен, қысымға төтеп бере алмайды, сондықтан олар көбінесе әлеуметтік емес әрекеттерге қатысады. Бұл жағдайда суицидалды ұзаққа созылады, қорқыныш сезімімен, әдетте, өте қауіпті әдістер таңдалады.

Жақын маңдағы постсуицидте - өлімнен қорқу, ұят, өкіну; қайталану қаупі аз. Жасөспірімнің әртүрлі кезеңдерінде - ерте (12-14 жас), орта (15-16 жас) және үлкен (17-18 жас) физиологияның, психологияның, жеке және мінез-құлық жеке қасиеттерінің ерекшеліктеріне байланысты суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуы мен көріністерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Кіші жас жасөспірім кезінде суицидтік көріністер, әдетте, алдын-ала жоспарланбайды, өз-өзіне қол жұмсау әрекеттері жазалау қаупі төнген жағдайларда қолға түскен алғашқы құралдардың көмегімен жүзеге асырылады. Жасөспірімдердің бұл тобында өз-өзіне қол жұмсау әрекеттері ауыр медициналық зардаптарға әкелмейді. Бұл өлімге деген шынайы ұмтылыс емес, жанжалды болдырмауға, қиын жағдайдан арылуға деген ұмтылыс [5, 19-бет].

Орта жастағы топта суицидтік көріністер өзін-өзі жарақаттаумен, ренжіткенінен кек алу, айналасындағыларды жазалау әрекеттерімен сипатталады. Жанжалдың шарықтау шегінде аффективті шиеленіс жағдайында суицид әрекеттері жиі кездеседі және мұндай

әрекеттердің медициналық салдары жиі ауыр болады. Бұл жас тобындағы жасөспірімдер ашуланшақтық пен зұлымдық, эмоционалдық тұрақсыздық, сезімдік (сенсорлық) тәжірибелерге құмар, қызығушылықтардың аздығы, шектеулі араласатын орта, әртүрлі алдау, көңілсіздік, сәтсіздік жағдайларына адекватты жауап бермеумен сипатталады. Мұндай жасөспірімдер стресске әлі де тұрақсыз, олар іс жүзінде өзін-өзі бақылау дағдыларына ие емес. Жасы неғұрлым аз болса, суицидтік мінез-құлықтың психологиялық құрылымында агрессивті фокус соғұрлым айқын болады. Сипатталған 1-4 түрлерінде агрессивті компонент азаяды. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, ең суицидогендік - бұл сыртқы жағынан қолайлы отбасылар, бірақ олардың ішінде жасырын қақтығыстар бар. Асоциалды бағыттағы отбасылар баланың қорғаныс механизмдерінің ролін атқара отырып, сол ортаға бейімделуіне ықпал етеді.

Кіші жыныстық жетілу үшін ең қауіпті отбасылық жанжалдар, орта және үлкендері үшін - құрдастарымен және мектептегі жанжалдар. Суицидтік мінез-құлықтың барлық түрлерін ынталандыруда әлеуметтік-психологиялық факторлар шешуші рөл атқарады. Олардың ішінде мәртебе талаптардың деңгейіне сәйкес келмеген кезде әлеуметтенудің бұзылуымен байланысты дезадаптация факторлары бірінші орында тұр [6, 20-бет].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. О.П. Ворсина, А. М. Бычкова Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқы./ Әлеуметтік желілердегі" өлім топтары": әдістемелік ұсыныстар /– Иркутск, 2018. - 52 б
2. О.Закреская. Интернет-ресурстарды пайдалана отырып, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының алдын алу: әдістемелік ұсыныстар /Екатеринбург: "білім беруді дамыту институты" МАОУ ДПО, 2019. – 66 б
3. А.М. Акимова, В.Ф.Крапивина, О.В. Степанова Балалар мен жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының психологиялық аспектілері / Педагог-психологтарға арналған әдістемелік ұсыныстар //ред. Д. В. Насонова. – Воронеж: "Цппирд" ГБУ, 2021. – 207 б
4. М.В. Зотов суицидтік мінез-құлық: даму механизмдері, диагностика, түзету. - Санкт-Петербург., 2006.
5. Н.П.Бадьина балалар мен жасөспірімдердегі психикалық жарақаттың салдарын жеңу: педагог қызметкерлерге арналған әдістемелік ұсыныстар. - Қорған, 2005.
6. Г. Мурсалиева, желідегі балалар: интернеттегі балаға қауіпсіздік дулығасы. -М: АСТ басылымы, 2017. -320 б

АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ДИАГНОСТИКАЛАУ, ТҮЗЕТУ ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ

Рзатай Айнұр Қуатқызы – педагогика ғылымдарының магистрі
Ағабек Аружан Қуанышбекқызы, Алжанова Гүлжанат Бауыржановна
«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» БББ, 3 курс студенттері
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Қазақстан, Тараз қ.

Аңдатпа. Мақалада балалардың аутодеструктивті мінез-құлқын түзету жолдары және алдын алу шаралары қарастырылады. Қазіргі таңда аутодеструктивті мінез-құлқтың көптеген түрлерін бүгінгі қоғамда айқындау өзекті мәселе болып отыр.

Кілт сөздер: Психология, мінез, аутоагрессивті мінез-құлқ, суицид, түзету, алдын алу.

Аннотация. В статье рассматриваются способы коррекции аутодеструктивного поведения детей и меры профилактики. В настоящее время актуальной проблемой в современном обществе становится определение многих видов саморазрушительного поведения.

Ключевые слова: Психология, поведение, аутоагрессивное поведение, суицид, коррекция, профилактика.

Annotation. The article discusses ways to correct self-destructive behavior of children and preventive measures. Currently, the identification of many types of self - destructive behavior in today's society is an urgent problem.

Key words: Psychology, behavior, autoaggressive behavior, suicide, correction, prevention.

Аутодеструктивті мінез-құлқ – адамның қалыпты дамуына, дене бітімі мен психологиялық денсаулығына қауіп төндіретін мінез-құлқ. Аутодеструктивті мінез-құлқ – қазіргі таңда кең таралып кеткен күрделі де қауіпті феномен. Аутодеструктивті әрекеттерді зерттеу үрдісі суицидология мен клиникалық психологияның негізгі теорияларына сүйенеді, осыған орай, Э.Шнейдман өз пікірін былай деп жеткізеді: "Бұл әрекет, өзінің соматикалық немесе психикалық денсаулығына қандай да болмасын зақым келтіруге бағытталған".

А.А.Реан пікірінше, агрессивті реакциялардың көрсеткіш деңгейі жасөспірімнің өзін-өзі бағалауымен сабақтасады, яғни бұл дегеніміз: өз-өзін бағалау деңгейі неғұрлым жоғары болса, солғұрлым жалпы агрессия және оның түрлі біріктіруінің көрсеткіштері жоғары болады. Жасөспірімдік жас - жоғары қауіп-қатерлі топ болып табылады.

А.Е.Личконың пікірінше, аутодеструктивті әрекеттерге мынандай факторлар жетелейді: 1) сүйікті адамнан айырылу; 2) жалықтыру күйі; 3) өзінің адамгершілік құндылығын кеміту сезімі; 4) есірткі, гипногендік психотропты дәрілер және ішімдікке салыну нәтижесінде тұлғаның қорғаныш тетіктерінің күйзелуі; 5) өз-өзіне қол жұмсаған адаммен өзін теңеу; 6) түрлі себептерден қайғыру мен орынсыз ызалану, күйзелу, қорқыныш сезімдері және т.б.

Дж. Райкустың көзқарасы бойынша, көптеген жасөспірімдер күшті эмоционалды сезімдерді сынауға мүмкіндік беретін айналасушылыққа тартады. Олар өздерінің тәжірибенің жоқтығынан, оған қоса өз күшін және дағдарыстық ахуалды жағымсыз қабылдау және өмірге қауіпті және ауыр зардаптардан пайда болатын қатерге бейімділігінен интенсивті эмоцияларын тежеуге немесе бақылауға сирек икемі болады.

Енді осы аутодеструктивтік мінез-құлқтың негізгі түрлеріне тоқталатын болсақ:

1. Аутоагрессивті мінез-құлқ (суицидалды және парасуицидалды). Суицид аутодеструктивті мінез-құлқтың ең қауіпті түрі болып саналады. А.Е. Личко

демонстративті, аффективті және шын суицидалды мінез-құлық түрлерін бөліп көрсетті. Бұлардан басқа «ситуативті» суицид деп аталатын түрі де болады. Сол себепті өмірдің дағдарыс кезеңдерінде жағдайдан шыға білуге үйрету мақсатындағы алдын алу шараларын өткізудің маңызы зор. Парасуицидалды мінез-құлық – өз-өзіне көңілі толмау салдарынан, психологиялық соққы кезіндегі жан жарасын жеңілдету мақсатында өмірін қию мақсатынсыз өткір, ұшты заттармен денесіне дене жарақаттарын салу.

2. Тағам қабылдауға тәуелділік немесе керісінше – адам мінезінің ерекшелігіне байланысты тағам қабылдау мінез-құлқының бұзылуы.

3. Фанатикалық мінез-құлық түрінің ең қауіптісі деструктивті табыну. Егер спортпен айналысу немесе музыкаға қызығушылық таныту адамның ішкі қайшылықтарын көрсетіп отыратын индикатор болып табылатын болса, ал деструктивті табыну және религиялық секталар адамның жан және тән саулығына қауіп, ерік бостандығына қауіп төндіреді.

4. Аутистік мінез-құлық – шынайы өмірге бейімделе алмаудан, қиял әлеміне кетуден адамдармен араласудан бас тартып, жалғыздықты таңдаудан көрінетін мінез-құлық. Аутистік мінез-құлықты аутизмнен ажырата білу керек. Аутизм – әлеуметтік өзара қарым-қатынасты қабылдаудың және қарым-қатынас қызметінің бұзылуына байланысты психиканың бірқалыпты дамымауы. Аутистік мінез-құлық кезінде психикалық дамудың жүруі қалыпты, бірақ адам әлеуметтік байланыста жолы болмай, басқа адамдармен араласуды құнсыздандырып, өз-өзімен араласуды дұрыс санайды. Егер аутизмді практикалық тұрғыдан психологиялық түзету мүмкін емес болса, ал аутистік мінез-құлықта қауіпсіз жағдайда қарым-қатынас дағдыларын жаттықтыруда психологиялық топ пайдалы ресурс болуы мүмкін.

5. Виктимді мінез-құлық (ағылш. victim — құрбан) – адамның басқа біреудің өзіне аморальды, заңға қайшы әрекетіне көнуі. Мұндай мінез-құлықтың психологиялық негізі өз-өзін төмен бағалау, қарым-қатынастың үзілуінен қорқу болып табылады. Психологиялық түзету немесе психотерапияның нәтижесінде «құрбандар» бойынан деструктивті қарым-қатынасты үзуге шешім қабылдауға ерлік табылады. Жеке құндылығы туралы елестете білуді меңгеріп, өз құнын түсіне білетін болады [1].

В.Д. Шадриков қақтығыстағы мінез-құлық стилін негізге ала отырып, агрессивтіліктің мынадай түрлерін анықтайды:

- қорғаныш - баланың белсенді жағдайы болса, сыртқы дүниеден қорқу бекітілгенде пайда болады; бұл жағдайда агрессияның негізгі функциясы - балаға қауіпсіз болып көрінетін сыртқы дүниеден қорғау.;

- деструктивті - егер бала ерте жаста дербестікке, өз бетінше таңдауға, пайымдауға, бағалауға қабілеті болмаса, онда белсенді нұсқасында ол деструктивті агрессивтілікке ие болады;

- көрсету - сыртқы дүниеден қорғау және ешкімге зиян келтірмеу ретінде емес, баланың өзіне назар аударуға ұмтылысы ретінде пайда болады.

Балалардың жыл бойы аутодеструктивті мінез-құлқының алдын алу бойынша психологиялық іс-шаралар:

1. Өмір құндылықтарын, жағымды элементтерін насихаттайтын тәрбиелік іс-шараларды: сынып сағаты, байқаулар, семинар-практикумдар, дамыту сабақтары және басқа да интербелсенді жұмыс түрлерін жүйелі жүргізу.

2. Оқушылардың эмоционалдық тұрғысын диагностикалау;

3. «Ерекше назардағы» оқушылармен жеке жұмыстар;

4. Сенім телефондары туралы ақпараттандыру жұмыстарын жүргізу (мектеп кіреберісіндегі стенд, мектеп сайты, сынып бұрыштары т.с.с.)

5. Сыныптағы психологиялық ахуалды анықтау диагностикасын жүргізу;

6. Қажеттіліктер, мотивтер, құндылық бағыттар және соған сәйкес мінез-құлық түрлерін қоса алғандағы адами қарым-қатынас туралы түсініктерін дамыту мақсатында жеткіншектерді (13-14 жас) ынтымақтастыруға арналған психологиялық сабақтар.

Аутодеструктивті мінез-құлықтың психологиялық түзетуде және алдын-алу шараларында екі базалық бағытты бөліп көрсетуге болады – проблемалық-бағыттылық және дербес-бағыттылық. Бірінші күрделі жағдайды немесе мәселені шешуге бағытталса, екіншісінде – адамның тұлғалық көріністеріне, өзіне және өзінің мінез-құлқына деген көзқарастарына көңіл бөлінеді [2].

Көптеген психологтар, мысалы, Хухлаева О.В. аутодеструктивті мінез-құлық мәселелерін шешуде түзетуден гөрі алдын алу шараларына көбірек көңіл беру керектігін айтады. Алдын-алу шаралары дегенде бұзылған мінез-құлықты, мысалы, алкоголизм немесе суицидтілікті жеке бөліп алмай, жалпы психологиялық және психикалық денсаулықты сақтауға бағытталуы тиіс. Психологиялық сау адамның әртүрлі аутодеструктивті мінез-құлық түрлеріне шалдығу мүмкіндігі төмен болады. Никифоров Г.С. и Березовская Р.А. (2003), психикалық саулық критерийлерін жүйелей отырып, психикалық саулықтың көп кездесетін түрлерін бөліп көрсетті:

- *психикалық процестер саласында*: өзін-өзі, субъективті образдарды тиімді қабылдау, зейінін шоғырландыра алу, жаңалықтарды есінде сақтау, логикалы түрде өндей алуға қабілеттілігі, сыни тұрғыдан ойлай білуі, өз ойларын жинақтап, реттей білуі;

- *жеке басы ерекшеліктері саласында*: оптимистік, тұрақтылық, тепе-теңдікті сақтай білу, өз-өзін меңгере білу, адамгершілік қасиеттің болуы, адамдарға үйірлік және өз-өзін тиімді бағалай алуы, тез ашуланбау, еңбексүйгіштік, тәуелсіздік, әзілді түсіне алу, өз-өзін сыйлау, бақылау, жігерлілік, белсенділік, мақсатқа талпынушылық;

- *адамның үйлесімділік, біріккендік, тепе-теңдік деңгейіне*, өз-өзін, әлеуметтік денсаулығын дамытуға бағытталуына да көп мән беріледі. Оның критерийлері – әлеуметтік шындықты адекватты қабылдай білу, айналасындағыларға қызығушылық таныту, қоғамдық пайдалы іске бағытталуы, өзінің жоғары мәдениеттілік деңгейін көрсете алуы, жауапкершілік, батырлық.

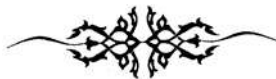
Аутодеструктивті мінез-құлық бойынша тәуекел топқа тіркелген балалармен маманның жұмысы келесі негізгі құрамдарды қамтиды:

1. Баламен жеке-дара жұмыс, яғни психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету;
2. Оқу ұжымындағы тұлғааралық қарым-қатынасын анықтау мақсатында социометриялық зерттеу (Дж. Морено бойынша) жүргізу;
3. Мектептік ортадағы психологиялық ахуалды жақсарту бойынша жұмысты белсендіру;
4. Өмір құндылықтарын көтеру бойынша сынып сағаттарын, семинарлар, тренингтер өткізу;
5. Балаларды анонимді түрде шұғыл психологиялық көмек алу мүмкіншілігі туралы қолдарын қойғызып тұрып, ақпараттандыру. (сондай-ақ сенім телефондары нөмірлерін күнделіктеріне бекітіп беруге болады) [3].

Қазіргі таңда қоғамда аутодеструктивті мінез-құлықтың көптеген түрлері таралуда. Сондықтан оны түзету жолдары ғана емес, алдын алу шаралары да маңызды роль атқарады. Аутодеструктивті мінез-құлыққа шалдығуға әсіресе жасөспірімдер көбірек бейім, себебі жас ерекшелік өзгерістер болып жатады – эмоцияналдық тұрақсыздық, әлеуметтік жағдайлардың күрт өзгеруі (олардан өзбеттілікті, жауапкершілікті талап ете бастайды), өмірлік тәжірибенің аздығы, «ақ пен қараны» ажырата алмау, сонымен қатар жағымсыз экологиялық, экономикалық, әлеуметтік факторлардың әсері. Ғалымдардың, психологтардың айтуынша аутодеструктивті мінез-құлық мәселелерін шешуде түзетуден гөрі алдын алу шараларына көбірек көңіл беру керектігін айтады. Сондықтан аутодеструктивті мінез-құлықтың психологиялық алдын-алу шараларының жасөспірімдер үшін маңызы зор болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://www.oinet.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=42&id=20782>
2. Кочетов А.Н. Работа с трудными детьми. – М., 1991.– 251 с.
3. Ауталипова Г., Бапаева М. Практикалық психология, Алматы, – 2007. – 160 б.

ӘОЖ 616.009

**ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДАҒЫ
МАМАНДАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН
АРТТЫРУ**

**Рзатай Айнұр Қуатқызы – педагогика ғылымдарының магистрі
Хайтбаева Рая Пулатқызы, Қайсарқызы Аяжан
«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» БББ, 3 курс студенттері
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Қазақстан, Тараз қ.**

Аңдатпа. Мақалада алынған ақпараттар жасөспірімдер суицидін алдын алуға бағытталған, білім беру үдерісін үйлестірілген психологиялық-педагогикалық қолдауды кешенді және жүйелі қамтамасыз етеді. Жалпы ақындар және педагог-психолог ғалымдардың еңбектері қарастырылып, олардың психологиялық маңызды ой-пікірлері зерттеуде нақтыланған. Көптеген жазушы ғалымдардың сөзін ескере отырып өзара байланыстары айқындалған.

Кілт сөздер: Психология, мінез, характер, суицид, диагностикалық-әдептік, психотехнологиялар, дезадаптация-бейімделу.

Аннотация. Информация, полученная в статье, направлена на профилактику подросткового суицида, обеспечивает комплексное и системное психолого-педагогическое сопровождение образовательного процесса. Рассмотрены работы поэтов и ученых-педагогов-психологов в целом, их психологически значимые соображения уточнены в исследовании. С учетом высказываний многих ученых-писателей определены взаимосвязи.

Ключевые слова: Психология, характер, характер, суицид, диагностические-манеры, психотехнологии, дезадаптация-адаптация.

Annotation. The information obtained in the article is aimed at preventing adolescent suicide, providing comprehensive and systematic coordinated psychological and pedagogical support to the educational process. In general, the works of poets and teachers-psychologists are considered, and their psychologically important ideas are clarified in the study. Many writers, taking into account the words of scientists, have a clear relationship.

Key words: Psychology, character, character, suicide, diagnostic-tact, psychotechnologies, maladaptation-adaptation.

Кез-келген адам басқа адамдардан өзінің даралық еркшелігімен ерекшеленеді. Ол даралық өзгешелік мінез болып табылады. «Мінез» деген психологиялық қасиеттің төркіні гректің «характер» деген сөзінен шыққан. Мәнісі – із қалдыру. Сондықтан да, мінез дегеніміз әрбір адамның жеке басына тән өзіндік психологиялық қасиеттерімен ерекшеліктерінің жиынтығы. Адам мінезінің даралық еркшелік екендігін ғылым тарихында тұңғыш рет

сипаттап жазған – еретегі грек философы Теофраст (б.э.д. IV-III ғ.ғ.). Бірақ ол мінезді адамның адамгершілік санасына тән қасиет дейді.

Қай заманда болсын халықтың алдында тұрған міндеттерінің бірі – есті, еңбексүйгіш, қайырымды бала тәрбиелеу. Әр халықтың өзінің ұрпағы ақылды, адал, үлкенді құрметтейтін, әділ, ержүрек, ар-ожданы мол болып өссін деп армандайтын. Қазіргі таңда жасөспірімдер арасында өз-өзіне қол жұмсау, яғни суицид қоғамда белең алып отыр. Осы мәселені шешуде ата-аналар, мұғалімдер, құрбы-құрдастары біріге жұмыс жасау арқылы суицидалды іс-әрекеттерді болдырмаудың алдын алу іс-шараларын жүргізу қажет. Өз өмірін қиюға бағытталған саналы ерікті түрдегі әрекет қазіргі таңда бүкіл жаһандық қоғамдық мәселеге айналып отыр. Бұндай мінез-құлық жасөспірім шақта 13 жастан бастап байқалады. Статистика бойынша суицидтік мінез-құлық 14-28 жас аралығында 30 пайыз, жасөспірім шақта 6-10 пайыз құрайды. Өз-өзіне қол жұмсауға бейім адамдардың бірден-бір бөлігі психикалық тұрғыдан зардап шеккен, дені сау адамдар болып табылады. Осындай келеңсіз жағдайлар жасөспірімдерді қылмысқа тартады, оның ішінде өз-өзіне қол жұмсау жиі кездеседі. Жасөспірім шақта түрлі кездерді бастарынан кешеді, кейбіреулері бір нәрседен қорыққаннан, махабаттың сәтсіз болуынан, қиыншылыққа төзе алмау салдарынан өмірден қоштасуды жөн көреді. Соңғы 15 жылдықта 15-24 жас аралығында өз-өзіне қол жұмсау 2 есеге артты, экономикасы дамыған елдерде бұндай жағдайлар жиі кездеседі. Ер балалар арасында өз-өзіне қол жұмсау қыз балаларға қарағанда әлдеқайда көбірек, ал қыз балалар демонстративті түрде көрсетіп отырады [1].

Қазіргі өмір сүріп отырған қоғамдағы бізді алаңдататын өте өзекті проблемалардың бірі – оқушылардың өз-өздеріне қол жұмсауы. Суицидтік іс-әрекетке итермелеудің тікелей себебі – дау-дамайдың пайда болуы. Бұл дегеніміз – белгілі бір адамның маңызды, құнды ұстанымына әсер етуші жағымсыз әрекет, күйзеліс тудыратын жағдай. Суицид қаупі туатын жеткіншектерде жалғыздықты сезіну, ешкімнен көмек күтпеушілік, қайғырушылық, менмендік көріністерінің тереңдеуі басқаның қуанышы мен қайғысына ортақтасуға құлқы болмаушылық жиі кездеседі. Сондықтан кез-келген шағын түсінбеушілік дау-дамайдың өзі суицидтік әрекеттің алғы шарты болуы мүмкін. Осындай жағымсыз түсінбеушілік әрекеттердің алдын алу үшін ең бірінші бағыт тек дұрыс тәрбие беру болып табылады.

Елімізде білім беру жүйесінде тәрбиені дамыту соңғы жылдары шын мәнінде өзекті бағыттардың бірі болып отыр. Қазақстан Республикасының Конституциясы әр адамға, соның ішінде балаларға, өмір сүру құқығын, қадір-қасиетін құрметтеуді, денсаулықты қорғауға және білім алуға кепілдік береді. Мемлекет пен баланың жақындасуында оқу мекемелері маңызды орын болып табылатынын ескере отырып, әлеуметтік саясаттың осы бөлімін жүзеге асыруда білім беру мекемелері басты рөл атқарады. Баланың бойындағы ең басты, ең маңыздылар балалық шақта қаланады, сондықтан да адамның алдағы өмірі мен тағдыры көбінесе осыған байланысты болады. Одан кейінгі уақытта, мектеп қабырғасында болатын, шартты түрде алдын алу, түзету деп аталады, себебі жұмыс бала санасының деңгейінде ғана емес, түйсік бағдарламаларымен жүргізілуімен де маңызды.

Білім алушының өзін психологиялық-педагогикалық құзыреттілігін дамыту және психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді жүзеге асыру шеңберінде білім беру үдерісін қалыптастыруда жасына қарай психофизиологиялық ойлау өте маңызды. Оқушы өзі туралы көбірек түсінуге, өз дамуының ерекшеліктерін білуге тағы басқа өзінің жағдайын еңсеруді білуге тиіс, бұл мағынаны тануға жатады. Оны осыған үйрету керек. Мектептегі бұл жауапты жұмыс әлеуметтік педагог және сынып жетекшісіне, пән мұғалімі мен педагог-психологқа негізделіп жүктелген. Бұл бірқатар жағдайларда білім беру мекемелерінің педагогикалық ұжымы мен әкімшілігі жасөспірімдер мен балалар арасында өзіне өзі қол жұмсауға жеткілікті назар аудармайтыны бойынша, ең біріншіден, суицидтік мінез-құлық, профилактика технологиялары, өмірлік қиын жағдайға тап болған білім алушыларға психологиялық-педагогикалық көмек көрсетуде технологияларды меңгерген кадрлардың аз

болуы көптеген мектептерде қалыптасқан жағдайды талдауда көрсетеді. Бұл ретте көптеген жалпы білім беретін мекемелерде мақсаттылықтың және жалпы білім беретін мекемелердегі білім алушылардың ата-аналары мен педагог кадрларының тиімді ынтымақтастықты жүзеге асырудың жеткіліксіздігінен, соның ішінде бірлескен қызметті ұйымдастыру бойынша суицидтік мінез-құлықтың профилактикасы болып табылады.

Осы орайда біз жасөспірімдер суицидінің алдын алуға бағытталған, яғни біліктілікті арттыру курсына келген мектеп психологымен әзірленген білім беру үдерісін психологиялық-педагогикалық қолдау моделінің ықтимал варианттарының бірімен бөліскіміз келеді. Бұл моделдің негізгі мақсаты – жасөспірімдер суицидінің алдын алуға бағытталған, білім беру үдерісін үйлестірілген психологиялық-педагогикалық қолдауды кешенді және жүйелі қамтамасыз ету [2].

Жасөспірімдер суицидінің алдын алуға бағытталған, білім беру үдерісін психологиялық-педагогикалық қолдаудың екі векторы ұсынылады: жалпы алдын алу-профилактика (әлеуметтік дезадаптация-бейімделу мен олардың мектептегі қиындықтарының алдын алу және барлық оқушылардың мектеп өміріне тартылуын қамтамасыз ету) және арнайы алдын алу-профилактика педагогикалық назар аударуды ерекше мұқтаж ететін, олармен жекелеме жұмыс жасауды қажет ететін, барлық оқушыларды сүйемелдеу және анықта). Білім беру үдерісі психологиялық-педагогикалық қолдау бағытының негізі ретінде білім алушылардың суицидтік мінез-құлқы бойынша ұсынылған ғылыми-әдістемелік модельдер, ақпараттық-талдау, әлеуметтік-диспетчерлік, ағартушылық, кеңес берушілік, алдын алу, түзете-дамытушылық арқылы алдын алу.

Әдістер мен жұмыс түрлері, яғни тиімді іске асыру үшін ұсынылатын:

– *диагностикалық*: педагогикалық пакетін және девиантты мінез-құлық туралы білім бойынша тәуекел балалар тобындағы экспресс-анықтау үшін психологиялық скринингтік әдістемелерін пайдалану;

– *тұлғалық-бағдарланған терапия психотехнологиясы*: жеке психокоррекциялық әңгіме, топтық психотерапия, аутотренинг, арнайы бағдарламалар (шақырылған мамандар);

– *оңалту психотехнологиялар (тренингтер)*: психодрама, интеллектуалдық тренинг, тренингтер, тұлғалық өсу тренингі рефлексисы, рөлдік ойын және т. б.;

– *ұйымдастырушылық*: педагогикалық кеңестер, консилиумдар, семиналар, топтық пікірталастарда талқылау, дөңгелек үстелдер;

– *ақпараттық*: жадынамалар, стендтік ақпарат, ақпараттық парақтар, буклеттер, АКТ [3].

Оның нәтижелері қандай болатынын енгізгеннен кейін: білім беру мекемесі оқушының психологиялық-педагогикалық жайлылығына жағдай жасаудың, жастар мен жасөспірімдерді әлеуметтік және психологиялық қорғауды қамтамасыз ету, бейімделмеген жасөспірімдер мен жастардың санын азайту; өмірлік қиын жағдайларға тап болған қылмыстық топтарының сатысында анықтау; алдын алу асқынулар, өмірлік жағдайларын уақтылы жолымен олардың бағдарламасына қосу, көмек көрсету; өзіне-өзі қол жұмсау алдын алу төмендеуі суицидтік қауіптері бар балалардың санын шектеу.

Білім саласына XX ғасырдың 30-жылдары енгізілген сынып жетекшісі қызметі тәрбие жұмысымен айналысудың маңызын айрықша көтеру қажеттілігінен туындады. Мектептердегі тәрбие процесінің алдында тұрған басты міндеттер – оқушылардың ақыл-ойын, шығармашылығын дамытатын танымдық, шығармашылық іс-шаралар мен іс-әрекеттерді кеңінен ұйымдастыру болып табылады. Бұл жерде жеке тұлғаның өзіндік мінез-құлқы мен оның жеке психологиялық ерекшеліктерін, көптеген басқа да әлеуметтік факторлардың ықпалын ескере отырып, жеке тұлғаның бойында патриоттық сезімді қалыптастырушы ретінде сынып жетекшісі рөлінің, атқаратын қызметінің маңызы зор. Сынып жетекшісі – сабақтан тыс тәрбие жұмысын ұйымдастырып, үйлестіріп, келістіріп

өткізетін педагог. Сыныппен тәрбие жұмысын дұрыс ұйымдастыру үшін, сынып жетекшісі өз оқушыларын, олардың ерекшеліктерін, дара қасиеттерін білуі керек [4].

Балалардың суицидтік мінез-құлқының алдын алуда отбасы, мектеп, педагог, психолог, әлеуметтік педагог басты рөл атқарады, олар жасөспірімдерді суицидтік әрекетке жеткізетін көңіл-күймен күресуде ата-аналармен жұмыс атқарады және оларға көмек береді. Ата-аналарды өз баласына сауатты көмек көрсетуі үшін, оны түсінуі мен қолдау көрсетуінде қажет жеткілікті біліммен қаруландыру керек. Ата-аналардың педагогикалық мәдениеті неғұрлым мол болған сайын, олар өз балаларына жалпыадамзаттық және адамгершілік құндылықтарды соғұрлым көп меңгертеді. Тұлға қауіпсіздігі – қазақстандық қоғамда басты құндылықтардың бірі болуы тиіс. Осы орайда айта кететін жайт, әрбір сынып жетекші өзінің сыныбындағы әрбір оқушының отбасын, баланың мінез-құлқын, ерекшеліктерін, оқу үлгерімін жатқа білуі тиіс. Сынып жетекшілер сыныбымен диагностикалық ағартушылық, түзету-дамытушылық жұмыстар жүргізіп, ата-анамен, мектеп психологымен тығыз қарым-қатынас жасап отыруы шарт. Жағымсыз іс-әрекетке барғызбаудың алдын-алу жұмыстарына байланысты әңгімелесу, пікірлесу әдісі, жиналыс жасау, сынып жиналысы, тәрбие сағаты т.б іс-шаралар ұйымдастыру. Сынып жетекшілерге сыныбы толығымен сенім арта білсе, оқушылар ішкі ойын ашып айта алатын жағдайға жетіп, аталмыш келеңсіздіктерден аулақ жүретін едік [5].

Қазіргі заманда жасөспірімдер арасындағы «суицид» – қоғамымыздың қатерлі мәселесі болып отыр. Жасөспірімдердің өз-өзін өлтірудің себебі көп деп түсіндіреді. Олардың басты мәселесі – жалғыздық. Жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауы өжеттілік пен батырлықтың көрінісі емес, оларға шын мәнінде көмек қажет. Оларға ата-ананың, мұғалімдердің көмегі қажет.

Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын алу бойынша ата-аналарға арналған кеңестер: балалардың отбасылық және ішкі мәселелерін ашық талқылау, балаларыңызға өмірде нақты мақсаттар қоюға және оларға ұмтылуға көмектесу, балалардың кез-келген оң бастамаларын сөзбен және іспен мақұлдау, ешқандай жағдайда физикалық жаза қолданбау, өсіп келе жатқан балаларыңызды көбірек жақсы көру, мұқият болу және ең бастысы олармен нәзік болу керек.

Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын алу бойынша мұғалімдерге арналған кеңестер: егер мектепте қандай да бір проблема туындап жатса – ата-ана балаға көмек көрсету керек, ал отбасында мәселе туындап жатса – ұстаздар балаға назар аударуы тиіс. Әрбір мұғалім психолог болуы тиіс. Әрбір мұғалімнің психологиялық білімі болуы тиіс, балалар тағдырына жауапты мекеме, мектептер, үкіметтік емес ұйымдар бірлесе жұмыс жасауы керек. Сондықтан, сынып жетекші – мектептегі басты тұлға болып қалады. Көрнекті педагог В. Сухомлинский «Егер балаға қуаныш пен бақыт бере білсек, ол бала солай бола алады» дегендей, біз шәкіртке жан-жақты терең білім беріп, оның жүрегіне адамгершілікті үздіксіз ұялата білсек, ертеңгі азамат жеке тұлғаның өзіндік көзқарасының қалыптасуына, айналасуымен санасуына ықпал етері сөзсіз және жағымсыз суицид туралы ойлауына жол болмайды деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР «Білім туралы» Заңы [Электрондық ресурс].-URL: <http://www.zakon.kz/141156-zakon-respubliki-kazakhstan-ot-27.html>
2. Абрамова Г:С., Практическая психология.-М.,2007 Балгимбаева З.М., 4.Практическая психология образования: Учебное пособие. А., Қазақ университеті,2007
3. Овчарова Р.В, Технологии практического психолога образования: Учебное пособие для студентов и практических работников. – М.,ТЦ «Сфера»,2013
4. «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту- Қазақстан дамуының басты бағыты»
ҚР Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы29.01 2012 жыл

5. Мектептегі оқыту процесінің тәрбиелік бағыттылығын дамыту. Өдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013.

**ЛИЧНЫЙ КАБИНЕТ-ПЕДАГОГА ПСИХОЛОГА В «СИСТЕМЕ
МОНИТОРИНГА И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ
НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ. КОМПЛЕКСНЫЙ ПОДХОД»**

**Давлетова А.А., вице-президент РОО «Казахское психологическое общество»
Перленбетов М.А., д.пс.н, проф. Президент РОО «Казахское психологическое общество»
Даулетбаева Б.Ж., докторант университета Туран
Есимбекова А.К., Директор ОФ «Центр поддержки семьи «Жанұя»
Республика Казахстан. г.Алматы**

Аннотация. Зерттеу нәтижесінде жасөспірімдерде жалпы психикалық жағдайы туралы жан-жақты мәліметтер жиналып, орынсыз әрекеттер мен психологиялық қысым (буллинг), отбасылық қиындықтардың әртүрлі формалары- аутодеструктивті мінез-құлық, психологиялық көмекке мұқтаждық мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: зерттеу, жасөспірімдер, ата-аналар, педагог-психолог, жүйелік, мониторинг.

Аннотация. В результате проведенных исследований удалось определить и выявить у подростков: комплексные данные об общем психическом состоянии подростков; склонности к неадекватным поступкам и действиям, психологическое давление (буллинг); различные формы семейного неблагополучия; аутодеструктивное поведение; необходимость в оказании психологической помощи;

Ключевые слова: исследование, подростки, родители, педагог-психолог, система, мониторинг.

Annotation. As a result of the research, it was possible to determine and identify in adolescents: comprehensive data on the general mental state of adolescents; propensity to inappropriate actions and actions, psychological pressure (bullying); various forms of family trouble; self-destructive behavior; the degree of need for psychological assistance;

Key words: research, teenagers, parents, educational psychologist, system, monitoring.

Республиканское Общественное Объединение «Казахское психологическое общество»(РОО КПО) совместно с ОФ «Центр поддержки семьи «Жанұя» разработал, апробировал и предлагает к широкому применению систему мониторинга и психологической поддержки несовершеннолетних.

Основная цель: выявление и оказание психологической помощи детям, подвергшихся различным формам насилия, профилактики девиантного поведения и подросткового суицида в Казахстане.

Задачи: Выявление детей, подвергающихся физическому, психологическому, сексуальному и другим видам насилия, имеющим склонности к девиантному и аутодеструктивному поведению (АП), а также имеющих неблагоприятный психологический климат в семье;

Мониторинг с применением психодиагностических цифровых технологий для обеспечения экономичности, продуктивности, скорости и масштабности проводимых исследований;

Психологическая помощь несовершеннолетним. Повышение эффективности проводимых психокоррекционных работ с несовершеннолетними через дополнительное обучение педагогов-психологов организаций образования;

Расширение психолого-педагогических знаний родителей в сотрудничестве с детьми через понимание и принятие эмоционального мира ребенка, формирование навыков по оптимизации детско-родительских отношений.

Данные мероприятия проводятся с использованием авторских программ, разработанных Казахстанскими учеными, одобренных и рекомендованных к применению Национальной Академией Образования им. Ы. Алтынсарина, ГУ «Национальным научно-практическим центром коррекционной педагогики», Международной Академией Психологических Наук, а также ведущими учеными психологами Казахстана. Все методические рекомендации и пособия размещены на нашем www.pfzh.kz

1 модуль. Выявление - состоит из 2 этапов:

1 этап. Подготовительная работа к тестированию по автоматизированной программе «Система диагностики психического состояния детей «Ресурс» далее Ресурс (авторское свидетельство № 2174 от 28 сентября 2017г. авторское свидетельство № 16647 от «14» апреля 2021 года). «Система диагностики психического состояния личности Сигнал» далее Сигнал (авторское свидетельство № 16644-1 от 26 апреля 2021г.)

2 этап. Тестирование с применением программ «Ресурс» и «Сигнал», обработка и анализ результатов.

Программа Ресурс позволяет выявить детей, подвергшихся любому роду насилия: физическому, психологическому, сексуальному, буллингу и другим видам насилия, а также детей, имеющих аутодеструктивное и девиантное поведение.

Программа «Сигнал» предназначена для расширенного выявления возможных различных психических отклонений, склонности к АП, а также определению степени необходимости в оказании психологической или психиатрической помощи.

Преимущество диагностических программ:

Высокая продуктивность и масштабность-одновременный охват большого количество детей (школа, район, город, область), онлайн режим, возможность упрощенного использования в удаленном режиме, в том числе в условиях карантина, доступность тестирования через *компьютер и мобильное приложение PFZH для сотового телефона.*

Экономичность, достигающаяся минимальным привлечением сторонних людей и организаций, улучшение качества использования имеющегося потенциала существующих в государстве механизмов. Программа автоматически оценивает результаты и дифференцирует по зонам риска. Результаты отображаются в «Личном кабинете психолога».

2 модуль. Психологическая помощь и дополнительное обучение: состоит из трех этапов:

1 этап: Организация деятельности педагогов-психологов по разработанному и принятому алгоритму действий при оказании помощи нуждающимся в ней детям, посредством дополнительного обучения педагогов-психологов. Для повышения эффективности работы педагогов-психологов, разработан и размещен на сайте www.pfzh.kz «Личный кабинет педагога-психолога», который будет доступен пользователям после авторизации на сайте, где размещено рекомендуемое руководство по организации работы самого педагога-психолога, отражаются все необходимые ему данные по его школе, колледжу. Личный кабинет представлен на государственном и русском языках и содержит следующие материалы:

- рекомендуемое руководство по общей организации работы педагога - психолога;
- итоги онлайн тестирования детей по программам «Ресурс» и «Сигнал»;
- обучающие видеокурсы по авторским программам, где подробно рассматриваются практические методики для работы педагога-психолога с детьми из зоны риска.

- индивидуальная психологическая карта учащегося;
- психодиагностические методики, методики по психокоррекционной работе;
- материалы по нормативно-правовой документации;
- предусмотрена обратная связь, которая даёт возможность консультаций и сопровождения педагогов-психологов при работе с детьми из зоны риска специалистами из Республиканского Общественного Объединения «Казахское психологическое общество».
- проведение супервизий, для поддержки ведущими практиками-психологами начинающих специалистов.

Таким образом через личный кабинет, педагог- психолог может провести психодиагностику учащихся, выявить детей из зоны риска, отслеживать динамику прохождения тестирования, пройти дополнительное обучение, после обучения получить сертификат, скачать соответствующие документы, прослушать тренинги, при работе со сложными случаями получить поддержку от РОО КПО, каждый педагог- психолог сможет стать участником всей эко системы для помощи и поддержки детей.

Программа дополнительного обучения для педагогов-психологов организаций образования для работы с несовершеннолетними, выявленными по результатам исследования предусматривает применение следующих авторских программ:

I-раздел. Основные положения работы с детьми зоны риска, включающее тестирование педагогов-психологов по пройденному материалу. «Программа курса повышения квалификации педагогов-психологов «Подготовка к работе с системой диагностики психического состояния детей «Ресурс»» (авторское свидетельство №16718 от 16.04.2021г);

Цель программы: в рамках программы «Подготовка к работе с системой диагностики психического состояния детей «Ресурс» дать возможность педагогам-психологам качественно и полноценно использовать новейшие технологии для профилактики и психокоррекции АП обучающихся.

II-раздел. «Буллинг - школьное насилие». **Цель программы:** расширить профессиональные знания специалистов в рамках теоретико-практической направленности работы с насилием (буллингом) в системе образования

«АЛГОРИТМ информирования педагогами-психологами родителей, опекунов, попечителей обучающихся и всех субъектов профилактики в предупреждении фактов насилия и жестокого обращения в отношении несовершеннолетних» (авторское свидетельство №16755 от 19.04.2021г.); Внедрен по всему РК с октября 2021г.

Целью Алгоритма является повышение эффективности межведомственного взаимодействия и своевременного оказания необходимой помощи при выявлении фактов насилия и жестокого обращения в отношении несовершеннолетнего в организациях образования.

Функциональные возможности:

1. Педагоги-психологи получают рекомендации по повышению оперативности в получении информации о фактах жестокого обращения с несовершеннолетними с целью своевременного реагирования и оказания необходимой помощи различными государственными органам профилактики правонарушений в отношении детей в сфере их компетенции;
2. При изучении особенностей семейного воспитания обучающихся, составлении психологического портрета семьи, при проведении бесед с обучающимися и их законными представителями педагоги-психологи научатся обращать внимание на основные виды, формы и признаки насилия над несовершеннолетними;
3. Педагоги-психологи смогут применять полученные знания при реализации прав, свобод и законных интересов детей;
4. Педагоги-психологи будут совершенствовать собственную профессиональную культуру и распространять полученные знания, умения и навыки среди населения.

III-раздел. Программа для родителей. «Программа курса повышения квалификации «Университет родительства» (авторское свидетельство № 17815 от «21» мая 2021 года);

Цель программы: Расширить психолого-педагогические знания и умения родителей и формирование навыков по оптимизации детско-родительских отношений. Повышение психолого-педагогической культуры родителей, в рамках программы «Университет родительства».

В кабинете педагога-психолога предусмотрены авторские программы: «Психолого-педагогическое сопровождение образовательной среды в условиях развития инклюзивного образования», «Работа с одаренными школьниками», «Суицид в философии, истории, культуре» это программа рассчитана на 72 часа, ведет её Джолдыбаева Ж.С., «Мозговые механизмы психических процессов и состояний» ведет её доктор психологических наук, профессор Перленбетов М.А. Все программы предоставлены на казахском и русском языках.

Также в кабинете педагога-психолога предусмотрена обратная связь для обращений по методической поддержке, сопровождению в работе со сложными случаями и изучения потребностей педагогов-психологов в обучающих программах, дополнительных инструментах диагностики. Для оказания методической помощи педагогам-психологам организации образования планируется проведение, с применением основанных на цифровых технологиях, супервизий ведущими учеными-специалистами Республиканского Общественного Объединения «Казахское психологическое общество» - кандидатами и докторами психологических наук, юристами;

2 этап. Кабинет районного методиста: Методист районного отдела образования при авторизации в своем кабинете может вести общий мониторинг за работой всех учебных организаций своего района, иметь доступ к статистике по зонам риска, осуществлять мониторинг процесса работы психологов с детьми (начали работать с детьми из зоны риска или нет, на каком этапе и т.д), наблюдать динамику и качество прохождения обучения педагогов-психологов.

Кабинет методиста Управления образования, который дает возможность мониторинга работы всех районных отделов города или области.

3 этап. Сопровождение в проведении психологической поддержки несовершеннолетних. Педагоги-психологи, прошедшие обучение, проводят психокоррекционные мероприятия с детьми из «зоны риска» при сопровождении специалистов из РОО «Казахское психологическое общество». Для справки: РОО «Казахское психологическое общество» (КПО) было создано в 2015г. ведущими учеными и специалистами нашей страны для ведения научно-практических исследований социально-психологических проблем общества и разработки отечественных технологий в этой области. На данный момент КПО насчитывает в своем ряду более 800 членов общества, 66 аккредитованных КПО тренеров.

3 модуль. Контроль качества выполненных мероприятий - это повторное тестирование учащихся, прошедших психокоррекционную терапию, что позволяет отследить по динамике состояния несовершеннолетних качество и своевременность определения причин возникшего психологического напряжения и оценить эффективность предпринятых мер. Этим завершится цикл: выявление – психологическая помощь и обучение – контроль. Конец одного цикла становится началом нового. Непрерывная последовательность этого метода обеспечит эффективность предпринимаемых мер.

Системный подход был применен в Алматинской области в течении 2019-2021 гг., в районах с повышенной зоной риска. И несмотря на то, что из-за отсутствия финансирования нам не удалось охватить всю Алматинскую область, тем не менее, нам удалось достичь значимых показателей. За время применения системы наблюдается динамика существенного снижения суицидальных тенденций в Алматинской области. Статистические данные за 2019-

2021 годы демонстрируют снижение завершеного суицида и попыток суицида среди несовершеннолетних.

Всего с 2018 года «Систему мониторинга и психологической помощи несовершеннолетним. Комплексный подход» (далее «Система мониторинга») прошли 158 882 обучающихся средних школ и колледжей в возрасте от 11 до 18 лет и 524 педагогов-психологов Алматинской области.

Анализ проведенной психокоррекционной работы в одном из районов с детьми из зоны риска показал психические показатели, которые влияют на общее психологическое состояние личности и могут быть причинами АП несовершеннолетних:

- 1) проблемы детско-родительских отношений;
- 2) вымогательство;
- 3) пониженная мотивация, низкая самооценка;
- 4) чувство одиночества, ненужности, брошенности;
- 5) тревожность по различным причинам (за ЕНТ, за будущее и т.д.);
- 6) чувство обиды;
- 7) чувство стыда;
- 8) ранние половые связи;
- 9) психологическое и физическое насилие, буллинг;
- 10) утрата, страх потерять родителя (связано в основном с пандемией COVID);
- 11) произведенные суицидальные попытки ранее;
- 12) чувство несправедливости.

Таким образом, разработанная, апробированная и показавшая свою эффективность Система мониторинга удовлетворяет профессиональным и личностным запросам педагогов-психологов, обеспечивая достижения целей, содержания, форм, методов, работы с обучающимися, оказавшимися в трудной жизненной ситуации.

Данные, полученные после проведения исследования, можно будет в дальнейшем использовать для выработки решений по принятию воспитательных, социально-психологических и педагогических мер для укрепления семьи и формированию гармоничной личности.

СУИЦИД ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Сманов І.С., д.п.н..профессор

Андатпа. Зерттеудің өзектілігі кәмелетке толмағандар және жастар арасындағы суицид фактілерінің көбеюіне байланысты. Есірткіні тарату мен тұтынудың алдын алу тиімділігін арттыру проблемасын шешу нақты алдын алу шараларының кешенін қабылдауды қажет етеді. Мақала материалдары есірткінің заңсыз айналымына қарсы күрес жүргізетін құқық қорғау органдары үшін практикалық құндылық білдіреді.

Кілт сөздер: есірткі құралдары, психотроптық заттар, есірткі аналогтары, алдын алу, кәмелетке толмаған адамдар.

Аннотация. Актуальность исследования обусловлена увеличением фактов незаконного оборота наркотиков среди несовершеннолетних лиц молодежи в целом. Решение проблемы повышения эффективности профилактики распространения и потребления наркотиков находится в зависимости от принятия комплекса конкретных предупредительных мер. Материалы статьи представляют практическую ценность для правоохранительных органов, ведущих борьбу с незаконным оборотом наркотиков а также преподавателей учебных заведений.

Ключевые слова: наркотические средства, психотропные вещества, аналоги наркотиков, профилактика, несовершеннолетние лица и молодежи.

Annotation. The relevance of the study is due to an increase in the facts of drug trafficking among minors. Solving the problem of increasing the effectiveness of preventing the distribution and use of drugs among young people depends on the adoption of a set of specific preventive measures. The materials of the article are of practical value for law enforcement agencies engaged in the fight against drug trafficking

Keywords: narcotic drugs, psychotropic substances, drug analogues, prevention, minors.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы дерегінше, Қазақстан әлемде жасөспірімдер суициді ең көп тіркелген елдер қатарына кіреді. Бұған қоса, мұрағаттардан 1981-2008 жылдары өзге елдерде суицид фактілері азайып, ал Қазақстанда халықтың әр 100 мың тұрғынына шаққанда 22,5-тен 25,6-ға дейін көбейгенін көрсететін деректер табылды. Жасөспірімдер арасында өзіне қол салу оқиғасы әлі жиі болады. Қазақстанда жасөспірімдердің қыршын ғұмырын тәрк етіп, өзін өлтіруі - «сыртқы» (жасанды) әсердің кесірінен болатын өлім болып отыр. Өз-өзіне қол жұмсау-бұл адамның оған шешілмейтін болып көрінетін проблемаға реакциясы. Оның себептері қандай және балада суицидтік ойлардың пайда болуын қалай болдырмауға болады?"Суицид - бұл адамның микросоциалдық қақтығыс жағдайында жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің салдары" (А.Г. Абрумова, В. А. Тихоненко). Басқаша айтқанда, оның тікелей себептері, әдетте, жақын ортадағы проблемалармен тығыз байланысты: ата-аналардың ажырасуы, олардың қайта үйленуі, алкоголизм, қақтығыстар, ауру және жақын туыстарының жоғалуы. Балалардың қарым-қатынас саласы өзгереді және күрделі ішкі жанжалды тудырады: қарым-қатынас қажеттілігі қалады және оны әдеттегі нысандарда жүзеге асыру мүмкін емес. Отбасы мүшелеріне немесе басқаларға қалай әсер ету керектігін білмей, бала өзін-өзі өлтіруді ойлайды. Суицид адамның өзін-өзі төзбейтін жағдайдан шығудың құралы болуы мүмкін. Белгілі бір психологиялық ерекшеліктері бар балалар мен жасөспірімдер өз-өзіне қол жұмсау қаупіне ұшырайды: эмоционалды сезімтал, осал; қиын жағдайларда табанды және сонымен бірге ымыраға келе алмайды; қарым-қатынаста икемсіз (олардың басқалармен өзара әрекеттесу әдістері бірдей және қарапайым);

импульсивті, эмоционалды, бөртпе әрекеттерге бейім;

эмоционалды проблемаға назар аударуға және аса маңызды қатынасты қалыптастыруға бейім;

пессимистік; жабық, шектеулі әлеуметтік шеңберге ие.

Суицидтік көріністердің жіктелуі. Суицид ниеттеріне суицидтік ойлар, идеялар, тәжірибелер, тенденциялар жатады. Суицидтік мінез-құлықтың айқындылық дәрежесі:

Бірінші дәреже-пассивті суицидтік ойлар. Бұл олардың өлімі туралы идеялар, қиялдар, бірақ іс-әрекет ретінде өмірден айыру туралы емес. Мысал ретінде "өлу жақсы болар еді", "ұйықтап, оянбау", "егер бұл маған қатысты болса, мен өлер едім" және т. б.

Екінші дәреже-суицидтік жоспарлар. Бұл суицидтің белсенді түрі, өзін-өзі өлтіруге деген ұмтылыс. Сонымен қатар, іске асыру жоспары жасалады. Өз-өзіне қол жұмсау тәсілдері, әрекет ету уақыты мен орны ойластырылған.

Үшінші дәреже - суицидтік ниеті. Олар идеялардан туындайды, ал олар әрекетке әкелетін ерікті шешімдермен күшейтіледі.

Суицидтік ойлардың пайда болуынан оларды жүзеге асыруға дейінгі кезең кейде минуттармен (жедел пресуицид), кейде айлармен (созылмалы пресуицид) есептеледі.

Суицидтің демонстрациялық және шынайы әрекеттері

Мамандар ортақ суицидтік әрекеттер:

на шынайы;

демонстрациялық;

шантаж.

Демонстрациялық әрекеттер саны аяқталғандардан 10-15 есе көп. Демонстрациялық, бопсалау әрекеттерінің міндеті-белгілі бір мақсатқа жету, назар аудару немесе қиын жағдайға наразылық білдіру. Құрдастардың әсерін жеңілдетуге болмайды. Жасөспірім "компания үшін" өз-өзіне қол жұмсау әрекетін жасайды, оның шешімі қарастырылмайды, бірақ достарды қолдауға дайын, "басқалар сияқты" болғысы келеді.

Кез-келген суицид әрекеті өте қауіпті екенін есте ұстаған жөн! Олар шынымен өліммен аяқталуы мүмкін; олар әртүрлі мәселелерді шешудің тәсілі бола алады (іс жүзінде бұл басқа адамдармен айла-шарғы жасау) немесе экстремалды "ойын-сауық". Ақыр соңында, өлім ойындары өзін - өзі бұзатын тұрақты мінез-құлыққа айналуы мүмкін, бұл есірткі, алкоголь, тәуекелге үнемі ұмтылу. Нағыз суицидтік әрекеттер ең қауіпті, бұл ауыр эмоционалды тәжірибенің, қатты стресстің, қатты депрессияның көрсеткіші.

Суицидтік мінез-құлықтың себептері

Суицидтік мінез-құлықтың негізгі себептері мен (маңыздылығын төмендету тәртібімен келтірілген) болуы мүмкін:

1. Жеке және отбасылық қақтығыстар:

туыстары мен айналасындағылардың әділетсіз қарым-қатынасы (қорлау, қорлау, айыптау);

жақын досынан айырылу, ауру, туыстарының қайтыс болуы;

өзекті қажеттілікті қанағаттандыруға кедергілер;

бақытсыз махаббат;

басқалардың назарының, қамқорлығының болмауы.

2. Психикалық жағдайы. Суицидтердің үштен екісі психотикалық емес мемлекеттерде өте нақты себептер мен себептер бойынша, ал үштен бірі-алдамшы идеялары бар психоз жағдайында.

3. Физикалық жағдайы. Мұндай шешімді көбінесе онкопатология, туберкулез, жүрек-тамыр аурулары бар науқастар қабылдайды. Бұл жағдайда суицид анықталмаған диагноз кезеңінде жасалады.

4. Қақтығыстар, қоғамға жат қылыққа байланысты суицидента:

жазадан немесе ұяттан қорқу;

самоосуждение үшін неблаговидный поступок.

5. Кәсіби немесе оқу саласындағы қақтығыстар:

дәрменсіздік, оқудағы немесе жұмыстағы сәтсіздіктер;

кәсіби немесе оқу міндеттерін орындауға әділетсіз талаптар.

Бұл мотивтер сирек өзін-өзі өлтіруге себеп болады.

6. Материалдық-тұрмыстық қиындықтар. Олар сондай-ақ сирек өзін-өзі өлтіруге себеп болады.

Суицидтің мақсаттары:

1. Наразылық, кек. "Наразылық" түріндегі суицидтік мінез-құлық қылмыскерге зиян келтіруді, кек алуды, яғни өзіне-өзі қол жұмсау мінез-құлқының себебі болып саналатын адамды білдіреді. "Менің өлімімнен кейін сіз одан да жаман боласыз" деген қағида бар. Жанжал өткір.

2. Шақыру. "Шақыру" түріндегі суицидтік мінез-құлық өткір, көбінесе өзін-өзі жазалау арқылы жүзеге асырылады. Суицидтік әрекеттің негізгі мәні-жағдайды өзгерту үшін сырттан көмек алу.

3. Болдырмау (жаза, азап). "Болдырмау" түріндегі суицидтік мінез-құлық жазалау қауіп жағдайында және психикалық немесе физикалық азапты күту кезінде көрінеді, ал суицидтің мәні оларды болдырмауға тырысады.

4. Өзін - өзі жазалау-нақты кінәнің тәжірибесімен анықталады немесе бұл кінәнің патологиялық сезімінің салдары.

5. Бас тарту. Мақсат пен мотивтер толығымен сәйкес келетін өмірден "бас тарту" түріндегі суицидтік мінез-құлық тек ақыл-есі кем адамдарда кездеседі.

Суицидтен кейінгі кезең

Суицидтен кейінгі кезең өзін-өзі өлтіру әрекетінен кейін басталады. Онда өзіне-өзі қол жұмсауға әкелген мотивтер байқалады:

жанжал және оның тақырып үшін маңызы;

суицидтік шешім қабылдау;

өз-өзіне қол жұмсауға жеке көзқарас.

Суицидтен кейінгі жағдайлардың 4 түрі бар:

1. Сыни түрі. Жанжал өзектілігін жоғалтты. Адам ұят сезінеді. Суицидтің қайталануы екіталай. Көмек бағыты-рационалды психотерапия.

2. Манипуляциялық түрі. Жанжалдың өзектілігі төмендеді. Пайда отчетливое түсіну суицидтік әрекет бола алады тәсілімен мақсаттарға қол жеткізу құралы әсер қоршаған. Шынайы әрекеттерді демонстрациялық-шантажға айналдыру үрдісі бар. Көмек бағыты-өзіне-өзі қол жұмсауға теріс көзқарас қалыптастыру, қайталанатын өзіне-өзі қол жұмсауды болдырмау үшін жауап беру үлгісін бұзу.

3. Аналитикалық түрі. Жанжал әлі де өзекті. Адам бастан өкініш әрекеті үшін. Бірақ қақтығыс әлі де өткір кезеңде болғандықтан, жағдайдан шығу жолын іздеу басталады, егер олар табылмаса, онда өзін-өзі өлтіру ықтималдығы жоғары. Көмек көрсету бағыты-заңгерлер мен басқа да қызметтерді тарту мүмкіндігі бар жанжалды жою.

4. Суицид-бекітілген түрі. Жанжал өзекті. Суицидке деген көзқарас оң. Көмек бағыты-психиатриялық клиникада қатаң қадағалау тағайындаумен емделу.

Қайта суицидтің ең жоғары қаупі - 1 айдан 3 жылға дейінгі уақыт аралығында.

Балалар мен жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының жас ерекшеліктері

Өлім туралы идеяларды қалыптастыру бірнеше кезеңнен өтеді. Бала қайтыс болудың атрибуттарымен ресми түрде таныс, бірақ Білім өзінің жеке басымен немесе жақын адамдарының жеке басымен байланысты емес. Өмірдің аяғы ұзақ болмауы сияқты көрінеді. Тартады мүмкіндігі болып саналады қайтыс болды деп айналадағылар үшін, бірақ бақылап, олардың тарапынан көре өкініс өз обидчиков. Өлім қорқынышы жоқ, ал" Өлім ойыны " кезінде бала жағымсыз эмоцияларды сезінбейді. Емес қауіптілігін сезіне отырып салдарын, ол мүмкін жасауға және өмір үшін қауіпті еркелігі, қастандық және өзін-өзі өлтіруі.

Уақыт өте келе өлім туралы түсінік өмірдің соңы ретінде барабар болады. Өлім қорқынышы қалыптасады, ол көбінесе ресми болып табылады және өз өмірінің құндылығымен байланысты емес. Балалардың біліксіздігі ересек заттар (кеңсе желімі, сусабын) тұрғысынан "жазықсыз" суицидтік мақсаттарда қолдануға негізделген.

Екінші жағынан, балалар өздерінің қауіпті екенін түсінбестен, өз өмірлеріне қастандық жасаудың зиянды тәсілдеріне жүгінеді (биіктіктен құлау, өзін-өзі құтқару әрекеттері, өзін-өзі іліп қою). Жасөспірімдер көбінесе демонстрацияны" асыра орындайды", олар өз өмірін қиюды мақсат етпей, жарқын қаптамада таблетка қабылдау арқылы өз-өзіне қол жұмсау әрекетін жасайды және т. б.

Осыған орай.бала немесе жасөспірім үшін жанжалды жағдай ересектердің пікірінше, кішігірім, тез арада пайда болуы мүмкін екенін есте ұстаған жөн Максимализмі, эгоцентризмі, өмірін болжай алмауы бар жасөспірім үмітсіздік сезімін тудырады, үмітсіздік, жалғыздық сезімін тудырады. Бұл оның айналасындағы ересектер үшін күтпеген жерден жанжалды жағдайды балаға суицидке айналдырады. Балалар мен жасөспірімдердегі суицидтік мінез-құлықты шынайы және демонстрациялық-шантажға бөлу туралы конвенция айқын болады. Осы жастағы барлық суицидтік әрекеттер шынайы деп бағалануы керек және өзін-өзі өлтіруге әрекет жасаудың әрбір фактісі терең талдануы керек.

Өмірде бәрін мінсіз істеу мүмкін емес.□

Өзіңіз қабілеттілігіңіз мол жұмыстарды ғана мінсіз орындаңыз, ал қалғанын - адал ниетпен, сапалы түрде істеңіз.

Басқаларға да өз қалпын сақтауды рұқсат етіңіз.□

Өз сүйікті адамыңызды апа, іні, құрбыңызды түзетемін деп қиналмай-ақ қойыңыз – әр кімнің өз даралығына құқығы бар.

Барлығынан артық, жақсы болу әрдайым мүмкін емес.□

Бір нәрсе қолыңыздан келмей қалса, онда тұрған не бар.

Өз қамалыңыздан шығыңыз!□

Көп адамдар оларды басқалар бағаламайды деп ойлайды, бірақ өздері сол уақытта ішінен жабылып, ешкімге ашылмай жүретініне назар аудармайды.□

Кейде қателіктерге де жол берілуі керек. Сіз де тірі жансыз, жаңыла аласыз және бір рет жол бергеннен жаман болмайсыз.□

Басқалар үшін жақсылықты аямаңыз. Біреу қиындыққа ұшырап қалса оған көмектесіп көріңіз Барлығы бірден бола қоймайды! Жүйкесі шаршаған адамдар қандай да болмасын істі күрделі деп санап, оны бітіру үшін көп күш жұмсайды. Кішігірім мәселелерге назар аудармай, ең маңыздысынан бастаңыз. Ал ұсақ-түйекке жеткен кезде олар сізге соншалықты жеңіл көрінеді.Суицидке бет алған адамға: «Ойлан, сенің өлімің жақындарыңа қандай қайғы әкеледі», - деп айтқанша, оның ойына мүмкін әлі келе қоймаған басқа шешім туралы ойлануды сұраңыз.

Сіз ол адамның жан жарасын білдіретін сөздерін, мейлі ол уайым, қайғы, кінә, қорқыныш немесе ашу-ыза болсын, тыңдай білсеңіз, оған баға жетпес көмек бергеніңіз. Тіпті кейде жай ғана үндемей онымен бірге отырсаңыз да, бұл сіздің оған деген қамқорлық қатынасыңыздың, оның тағдырына немқұрайлы қарамайтыныңыздың дәлелі бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Феткулов А.Х., Сейтхожин Б.У., Каржасова Г.Б., Орынбеков А.С. Есірткінің заңсыз айналымына қарсы күрес саласындағы халықаралық ынтымақтастық // Муждунар. науч. журнал «Наука и жизньКазахстана». 2019. № 6/3. С. 68-71.

2. Феткулов А.Х., Сартаева Н.А., Шаймуханов А.Д., Интыкбаев М.К., Сейтхожин Б.У. Профилактика и противодействие незаконному обороту наркотиков (метод. рекомендации для учителей и родителей) // Учеб. пос. – Караганда: изд-во КЭУК. 2019.

3. Феткулов А.Х., Сейтхожин Б.У. Анализ уголовно-правовых норм, предусматривающих ответственность за незаконный оборот наркотиков без цели сбыта в Республике Казахстан и Российской Федерации (ст.296 УК РК и ст.228 УК РФ) // журнал Наркоконтроль. 2018. № 3 (52).

4. Алауханов Е. Криминология. Учебник. – Алматы. 2008. – 429 с.

5. Елисеева Е. Глава Министерства здравоохранения Республики Казахстан: Порядка половины препаратов находится в теневом секторе // газ. Каз.правда от 18 июня 2019. <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/glava-mz-rk-poryadka-polovini-preparatov-nahoditsya-v-tenevom-sektore>.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІНЕ ҚОЛ ЖҰМСАУДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ БОЛДЫРМАУ ШАРАЛАРЫ

Шарибаева Асел Бексултановна
Жамбыл облысы, Т.Рысқұлов ауданы, Құлан ауылы,
Құлан мектеп-гимназиясының педагог-психологы

Аңдатпа. Бұл мақалада жасөспірімдердің өзіне қол жұмсаудың алдын алу және болдырмау туралы жазылған. Бүгінгі таңда бүкіл әлемді елендетіп, қоғам дертіне айналып отырған суицид мәселесі, қоғамда болып жатқан өзгерістер мен сан түрлі қиындықтар бала психологиясына кері әсер этуде. Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының алдын алу саласындағы мектептің нақты міндеті ерте бастан профилактиканы жүргізу болып табылады, оның негізі оқушылардың суицидтік мінез-құлқының алдын алуға бағытталған оқу-тәрбие процесін психологиялық-педагогикалық қамтамасыз етуді ұйымдастыру болып табылады.

Кілт сөздер: өзіндік бағалау, отбасылық жылулық, арт-терапия, аутотренинг, түзету сабақтары.

Аннотация. В данной статье речь идет о профилактике и предупреждении суицида среди подростков. Сегодня проблема суицида, затрагивающая весь мир и становящаяся социальной болезнью, изменения в обществе и различные проблемы негативно сказываются на детской психологии. Специфической задачей школы в области профилактики суицидального поведения несовершеннолетних является проведение профилактики с самого начала, в основе которой лежит организация психолого-педагогического сопровождения образовательного процесса, направленного на профилактику суицидального поведения обучающихся.

Ключевые слова: самооценка, семейное тепло, арт-терапия, самообучение, коррекционные занятия.

Annotation. Annotation. This article deals with the prevention and prevention of suicide among adolescents. Today, the problem of suicide, affecting the whole world and becoming a social disease, changes in society and various problems have a negative impact on child psychology. The specific task of the school in the field of prevention of suicidal behavior of minors is to carry out prevention from the very beginning, which is based on the organization of psychological and pedagogical support of the educational process aimed at preventing students' suicidal behavior.

Key words: self-assessment, family warmth, art therapy, self-training, remedial classes.

Әрбір адам өмір сүруге құқылы. Олай болса неге арамызда өз өлімнен бұрын өмірден озатын адамдар кездеседі?...

Бүгінгі таңда бүкіл әлемді елендетіп, қоғам дертіне айналып отырған СУИЦИД мәселесі, қоғамда болып жатқан өзгерістер мен сан түрлі қиындықтар бала психологиясына кері әсер этуде.

Жасөспірімдік кезең –алуан түрлі қарама-қайшылыққа толы, ата-аналар мен мұғалімдерді алаңдататын күрделі шақ. Жеткіншектердің арасындағы өз-өзіне қол жұмсау әсіресе, 14-17 арасында жиі кездеседі. Статистика деректері бойынша өзін-өзі өлтірушілердің 4-5 пайызын жастары 20-ға жетпегендер құрайды және де бұл жайт шетелдерге де, біздің елге де тән жағдай. Бұл жастағы жасөспірімдерді өз-өзіне қол жұмсауға не итермелейді? Қалай оның алдын-алуға болады?

Жасөспірімдердің суицидке бейімділігін болдырмау және анықтау мақсатында, мектепте психологиялық қызмет жүзеге асады. Мектептегі психологиялық қызмет бес бағыт бойынша жұмыс жүргізеді. Осы орайда, мен өз мектебімнің психологиялық қызметін атап өтсем. Кәмелетке толмағандардың аутодеструктивті мінез – құлқын зерттеу мақсатында

мектепшілік бұйрық шығарылып, жоспар жасалып бекітілді. Жоспардың мақсаты: тұлғаның өздеріне деген сенімділіктерін арттыру; қоғаммен және өзара қарым-қатынасындағы жарасымды мінез – құлық ерекшеліктерін қалыптастыру; психикалық денсаулығын нығайта отырып, психологиялық қолдау көрсету, келеңсіз оқиғаның алдын алу, болып табылады.

Жоспарға сәйкес мектептегі 3-4 сынып оқушыларының эмоционалдық жағдайын, агрессия деңгейін анықтау мақсатында М.А.Панфилованың «Кактус» әдістемесі жүргізілді. Жалпы оқушылар саны – 203 оқушы. Зерттеуге мектеп бойынша барлығы **203** оқушы қатысты. Зерттеу үш бағытта – агрессия, өзіндік бағалау, отбасылық жылулық бойынша анықталды.

1. Агрессияны анықтау бағыты бойынша агрессиясы жоғары оқушы анықталмады; орташа - 102 оқушы, төмен – 101 оқушы.

2. Өзіндік бағалау бағыты бойынша жоғары - 26 оқушы, орташа – 177 оқушы, төмен – оқушы жоқ.

3. Отбасылық жылулық бағыты бойынша, жылулық сезіледі - 201 оқушы, жылулығы әлсіз - 2 оқушы анықталды

5-сынып оқушыларының арасында алаңдаушылық деңгейін анықтау мақсатында «Филлипс» тесті жүргізілді. Зерттеуге мектеп бойынша 107 оқшы қатысып, қамтылды. Оқушы бойындағы алаңдаушылық деңгейі 8 фактор бойынша анықталды.

Зерттеу жұмысының нәтижесіне тоқталып өтсек:

1. фактор жалпы мазасыздығы жоғары оқушы болған жоқ.
2. фактор - социалды стресті қабылдап, қапалануы бойынша оқушы жоқ.
3. фактор бойынша – жетістікке жетуге деген қажеттілігі бойынша оқушы жоқ.
4. фактор бойынша- өзін көрсете алмау бойынша 5 оқушы.
5. фактор бойынша – білімін тексеруден қорқу бойынша 7 оқушы.
6. фактор – елдің ойынан шықпаудан қорқуы 5 оқушы.
7. фактор – стреске қарсы тұра алмауы бойынша 3 оқушы.
8. фактор – мұғалімдермен қарым-қатынаста қорқақтануы бойынша 4 оқушы.

Зерттеудің қорытындысы бойынша: 4,5,6,7,8 факторлар – өзін-өзі көрсетуден, білімін тексеруден, елдің ойынан шықпаудан және стреске қарсы тұра алмауы деңгейі бойынша орташа екендігі байқалады. Жалпы 5 - сыныптар арасында мазасыздануы орташа деңгейді көрсетіп отыр.

6-сынып оқушыларымен жеке тұлғаның мінез – құлқындағы ерекше қасиеттерін, жалпы психикалық дамуындағы ерекшеліктерін зерттеу мақсатында И.М. Сеченовтың «Әлемде жоқ жануар» әдістемесі жүргізілді.

Зерттеуге мектеп 79 оқушы қатысты. Әдістеме бойынша баланың агрессия деңгейі әлсіз және күшті болып екіге бөлінеді. Зерттеудің нәтижесіне тоқталсақ, агрессиясы әлсіз 76 оқушы, агрессиясы күшті 3 оқушы анықталды.

Желтоқсан айында жоспарға сәйкес 7–8 сынып оқушыларының **ұялшақтығы мен жасқаншақтықтарын анықтау мақсатында** «Табандылықты» зерттеу сауалнамасы жүргізілді. Жалпы 7-8 сынып оқушылары 166 оқушы болса, зерттеуге толық оқушы қатысты. Жүргізілген зерттеудің нәтижесіне тоқталсақ: төмен деңгей (0-4 ұпай) бойынша – 142 оқушы; орташа деңгей (5-10 ұпай) бойынша – 24 оқушы; жоғары деңгей (11-15 ұпай) бойынша оқушылар анықталған жоқ. Жоғары ұпай ұялшақтықты, табансыздықты, сезімсіздікті көрсетеді. Мұндай адамдар қажет уақытында шешім қабылдаудан қашқақтайды. **Жүргізілген сауалнаманың қорытындысы бойынша 7 – 8 сынып оқушыларының ұялшақтығы мен жасқаншақтықтары қалыпты деңгейде екендігі анықталды.**

Сонымен қатар, жоспарға сәйкес 9 – 11 сынып оқушыларының алаңдаушылық деңгейін анықтау мақсатында «Аппелс» әдістемесі жүргізілді. Жалпы мектеп бойынша 9 – 11 сыныптар 190 аралығында оқушыдан 179 оқушы қамтылды. Нәтижесінде мазасыздану

деңгейі төмен 162 оқушы, ал мазасыздану деңгейі орташа 28 оқушы; мектеп бойынша мазасыздану деңгейі жоғары оқушы анықталған жоқ.

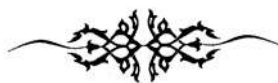
Жоспарға сәйкес зерттеу жұмыстарының нәтижесі бойынша жоғары деңгей көрсеткен оқушылармен адам бойындағы жақсы қасиеттерді көру, адами құндылықтарды бағалауды үйрету мақсатында зерттеуден анықталған оқушыларға психологиялық жеке кеңестер берілді. Жоғары деңгей көрсеткен оқушылармен қарым – қатынасты жақсарту мақсатында «Өмір қымбат сый», «Өмірге жағымды көзқарасты қалыптастыру», «Біз бақытты өмірді таңдаймыз» тақырыптарында психологиялық түзету – дамыту жұмыстары жүргізілді. Түзету – дамыту жұмысы барысында қатысушылармен «өмір» мен «бақыт» өмір құндылықтары, қажеттілік туралы айтылып, ойлары тыңдалды. «Тұлғаның қарым – қатынас дағдыларын дамыту» тақырыбында (жоғарғы буын оқушыларымен) психологиялық түзету жұмысы жүргізілді. Психологиялық түзету жұмысына оқушылар қызығушылық танытты, ойларымен бөлісті, тренингтерге белсене қатысты.

«Менің отбасымдағы эмоционалдық ахуал қандай?» тақырыбында 9-сынып оқушыларының ата-аналарынан алынған сауалнама мақсаты: ата-аналарға отбасындағы қандай екенін немесе «үйдегі ауа райының қандай екенін ойлануға мүмкіндік беру» болып табылады. Қатысқан ата-ана саны - 72. «Отбасындағы бала тәрбиесінің стратегиясы» сауалнамасы 1 - 11 сынып ата-аналарынан алынды. Сауалнаманың мақсаты: отбасындағы бала тәрбиесінің стилін анықтау. Сауалнамаға 458 ата-ана қатысты. «Ата – аналар мен балалардың қарым – қатынасын нығайту» тақырыбында жоғары сынып ата – аналарына кеңес берілді. «Бала бойына сенімділік қасиетін қалыптастыру» тақырыбында ата-аналарға кеңес беріліп, жадынамалар таратылды.

«Ақпан айы жалпы білім беру ұйымдарында психологиялық кеңес беру айлығы» атты психологиялық акция өткізілді. Ақпан айлығы барысында, оқушылармен психодиагностикалық жұмыстар, психокоррекциялық жұмыстар, психопрофилактикалық жұмыстар, психологиялық кеңес беру жұмыстары жүргізілді. Айлық барысында оқушылармен, ата-аналармен жеке жұмыстар жүргізілді.

Жоспарға сәйкес суицидті әрекетті болдырмау мақсатында психокоррекциялық түзету сабақтары жүргізіледі. Бұл сабақтар тізіміне мен өз мектебimde жүргізген топтық тренинг, ойындық терапиясы, ертегі терапиясы, медитация, арт-терапия, аутотренингтер жүргізіледі. Соның ішінде оқушыларға жақсы әсер еткен, арт-терапия және аутотренинг болды. Арт-терапия арқылы бала бойындағы психоэмоционалдық қысымнан, жағымсыз әсерлерден, және де ішкі жағымды келісімділікті бекітуге, өмірлік сындарлы болашақты құруға себеп болды. Психологиялық жеке кеңесте жақсы нәтиже көрсеткен «ТРАНСФОРМАЦИЯ» МАК карталары оқушының бойындағы үрей мен қорқыныштан арылуға үлкен көмек көрсетті. Сонымен қатар, мен өз мектебімнің оқушыларына, мұғалімдерге және ата-аналарына заман ағымына қарай инстаграм желісіндегі Данияр Есен мен Елжас Ертайдың оқушыларға, ата-аналарға, жасөспірімдерге, мұғалімдерге қатысты техникаларын, кеңестерін қолданамын. Нәтижесінде, оқушылардың да ата-аналардың да көңілі толады.

Қортындылай келе, орта білім беретін мекемелерде жыл бойы оқушылармен жоспар бойынша психодиагностика, психокоррекция, психопрофилактика, психокеңес, ағарту жұмыстары жүргізіледі. Мектеп оқушыларымен қатар ата-анамен де үнемі зерттеу, түзету – дамыту, алдын алу, кеңес беру жұмыстары жоспарлы түрде жүргізіліп отырады.

УДК 159.972:316.346

ПРИЗНАКИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

**Сейдалиева Гульнара Шарипхановна, кандидат педагогических наук, доцент
Данилина Дарья, студентка 1 курса специальности «Педагогика и психология»
Таразский Региональный университет им. М. Х. Дулати, Казахстан, г. Тараз**

Аңдатпа. Суицид-өмірдегі мағынаны жоғалтумен байланысты әлемдегі ең қайғылы қоғамдық мәселелердің бірі. Жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауы әсіресе қайғылы. Егер сіз дабыл қоңырауларын уақытында танып, жасөспірімнің өсу процесіне түсіністікпен қарасаңыз, суицидке бейімділіктің алдын алуға болады.

Кілт сөздер: жасөспірімдік суицид, жасөспірім, суицидтік мінез-құлық, жасөспірімдік дағдарыс, суицид.

Аннотация. Суицид является одной из самых трагичных общественных проблем мира, связанной с потерей смысла в жизни. Особенно трагичен суицид подростков. Предотвратить склонности к суициду возможно, если вовремя распознать тревожные звоночки и с понимаем отнестись к процессу взросления подростка.

Ключевые слова: подростковый суицид, подростковый возраст, суицидальное поведение, кризис подросткового возраста, самоубийство.

Annotation. Suicide is one of the most tragic public problems of the world, associated with the death of a person. Especially tragic suicide of teenagers. It is possible to predict the severity of suicide, if you want to raise the number of phone calls and pay attention to the process of raising a teenager.

Key words: teen suicide, teen suicide, suicide, crisis teen suicide, self-sacrifice.

Суицид - одна из острых трагичных проблем, связанная с преждевременным уходом из жизни.

«Суицид (самоубийство) – реакция человека на проблему, которая кажется непреодолимой, например, такую, как отчуждение или смерть близких, как детство, проведенное в разбитой семье, или серьезная физическая болезнь, невозможность найти работу или финансовые затруднения и, наконец, наркомания. Именно суицид некоторые молодые люди избирают как один из способов решения жизненных проблем»[1]. - пишут Синягин Ю. В. и Синягина Н. Ю.

По зафиксированным данным каждую минуту во всём мире кто-то пытается покончить с собой. Как показывает статистика, жертвами суицида в большинстве случаев являются подростки. В подростковом возрасте возникает подростковый кризис, появляется эмоциональная нестабильность и склонность к самокопанию, поэтому психика ребёнка в этот период является крайне хрупкой, так как подвергается перестройке от детского самосознания к взрослому. Подростку приходится сталкиваться с рядом трудностей, которые могут стать для него травмирующими: выбрать свой жизненный путь, определиться с выбором профессии, сформировать себя как взрослую личность и так далее. Д. С. Исаев и К. В. Шерстнёв отмечают: «Рост суицидов и суицидальных попыток связан с увеличением темпа нашей жизни, подростки, впрочем, как и их родители не справляются с кризисными ситуациями»[2].

По данным исследования подростки лишали себя жизни, дабы показать, как жесток и чёрств мир взрослых. Тем самым выражая все свои обиды и дефицит внимания со стороны родителей. Подростковые самоубийства - это своего рода «месть» взрослым за обесценивание детский переживаний, ведь как правило, зачастую родители не способны понять проблемы своих детей, не считая их значительными. Стремление к уходу из жизни

так же может быть вызвано гневом, стремлением наказать себя и окружающих. В отличие от взрослых дети чаще совершают демонстративные попытки самоубийства, при этом в действительности не желая уходить из жизни. Они хотят доказать свою правоту, не до конца понимая последствия своих опрометчивых поступков.

Можно заранее выявить признаки суицидальных проблем, но это бывает довольно сложно сделать, так как родителям свойственно скорее отрицать проблему, чем стараться помочь.

У подростка задумавшего самоубийство появляются навязчивые мысли, он теряет интерес к окружающему миру, появляются мысли о бессмысленном существовании, появляется ощущение «затуманенных» мыслей. Эмоционально тоже можно выявить потенциальных самоубийц, если внимательно присмотреться, можно заметить частые и резкие перепады настроения, внезапный гнев или ярость, сильное чувство раздражённости и беспокойности, чувство вины, чувство одиночества. Если вы всё же заметили эти признаки, стоит повнимательнее присмотреться к психическому состоянию подростка.

Важно понимать, что суицидальные мысли не возникают из ничего, для этого должна быть очень весомая причина. Специалисты выделили несколько основных факторов, толкающих подростка к самоубийству. Самой распространенной причиной является насилие в семье, как психологическое, так и физическое. Подросток, испытывая давление со стороны близких, пытается как-то избежать стрессовой ситуации и делает это различными легкодоступными способами, запирается в комнате, сбегает из дому, если же ситуация в доме становится невыносимой для детской психики, он пытается покончить с собой, веря в то, что таким образом он попадёт в другой мир, где его непременно полюбят и поймут.

Употребление наркотических веществ, или любого рода зависимость (алкоголь, токсикомания, игромания, интернет зависимость.) также является одной из причин возникновения суицидальной наклонности. Зависимость приводит к депрессии, изменению сознания, агрессии к окружающим, подавленному состоянию, самобичеванию. Одним словом происходит психическое нарушение здоровья.

Склонность к суициду также зависит и от некоторых личностных особенностей, например, повышенная внушаемость, эмоциональная неустойчивость, импульсивность, зависимость от чужого мнения, наивность.

Для предотвращения попыток подросткового суицида, необходимо с детьми раннего школьного возраста проводить профилактическую работу. Для этого применяют методики Розенцвейга и Басса Дарки, тест Личко «ПДО», выявление суицидального риска у детей (А. А. Кучер, В. П. Костюкевич), опросник суицидального риска (Т. Н. Разуваевой), тест Люшера.

Таким образом, ошибочно считать попытки суицида подростков демонстративными, так как у них ещё нет жизненного опыта, дети не до конца понимают что из себя представляет уход из жизни. «Метафизическая интоксикация свойственная психологии подростка, выражается, в частности, в углубленном размышлении на тему жизни и смерти» , пишет Д. Исаев[3]. Размышляя над темой жизни и смерти, подростки не задумываются, как ценна жизнь, для них самоубийство это выход из сложной кризисной ситуации. Повышенная самооценка, моральная неустойчивость, недостаток внимания создают условия для обесценивая жизни и в стрессовой ситуации, что способствует совершению суицида.

Список использованной литературы:

1. Синягин Ю. В. Детский суицид. Взгляд на проблему : детская психология / Ю. В. Синягин Н. Ю. Синягина. – СПб. : Изд-во КАРО, 2021. – 170 с.
2. Исаев Д. С. Психология суицидального поведения / Д. С. Исаев К. В. Шерстнев – Самара : Изд-во Самарский университет, 2000. – 39 с.

3. Швейдман Э. Душа самоубийцы : теория и практика психологической помощи / Э. Швейдман – М. : Изд-во Смысл, 2001. – 316 с.
4. Григоренко Е.А. Проблема суицидального поведения подростков / Е. А. Григоренко Научное обозрение. Медицинские науки. – 2016. – № 5. – С. 40-45.
5. Пурич–Пейакович, Й. Самоубийства подростков / Й. Пурич–Пейакович – М. : Изд-во Медицина, 2000. – 168 с.
6. Игошкина, Воспитание школьников. –2002. – № 1. – С. 31 – 37.
7. Менингер К. Война с самим собой / К. Менингер – М. : Изд-во «ЭКСПО-Пресс», 2000. – 480 с.

УДК 159.972:323

ПРОБЛЕМА СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

**Сейдалиева Гульнара Шарипхановна, кандидат педагогических наук, доцент
Касымова Наргиза, студентка 1 курса специальности «Педагогика и психология»
Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати, Казахстан, г.Тараз**

Андатпа. Мақала қоғамдағы өзекті мәселе – суицидке арналған. Авторлар адамда суицидтік мінез-құлықтың пайда болу себептерін, суицидке әкелетін ауызша, мінез-құлық және ситуациялық белгілерді, сондай-ақ олардың алдын алу жолдарын сипаттайды .

Кілт сөздер: суицид, суицид белгілері, профилактикалық жұмыс.

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме в обществе - суициду. Авторами изложены причины возникновения суицидального поведения у человека, охарактеризованы словесные, поведенческие и ситуационные признаки, ведущие к суициду, а также способы их предотвращения .

Ключевые слова: суицид, суицидальные признаки, профилактическая работа.

Annotation. The article is devoted to an urgent problem in society - suicide. The authors describe the causes of suicidal behavior in humans, characterize verbal, behavioral and situational signs leading to suicide, as well as ways to prevent them.

Keywords: suicide, suicidal signs, preventive work.

Сегодня суицид представляет собой достаточно серьезную проблему, которая на данный момент, к сожалению, является частым выходом из трудных жизненных ситуаций у людей.

«Самоубийство, или суицид (лат. sui – себя, caedere — убивать), – это осознанное лишение себя жизни» [1, 7с.].

Невозможно получить точный ответ на то, почему люди совершают суицид. Некоторые считают, что суициду подвергаются лишь психически нездоровые люди, но это совсем не так. По научным данным 90% самоубийц это вполне здоровые люди. Причиной желаний уйти из жизни могут быть лично-семейные конфликты (уход из жизни родного человека, болезнь, распад семьи, безответная любовь), состояние здоровья (тяжелые физические осложнения и психические заболевания), конфликты, совершенные преступления, боязнь уголовной ответственности, материально-бытовые трудности, проблемы в работе.

Н. В. Конончук, В. К. Мягер выделяют три основных свойства, характеризующих личность суицидента: «повышенная напряженность потребностей, выражающаяся в необходимости неуклонного достижения поставленной цели; повышенная потребность в эмоциональной близости, зависимости от любимого человека, когда собственное Я

растворяется и воспринимается лишь в паре, а вся жизнь строится на сверхзначимых отношениях; низкая способность личности к образованию любого рода компенсаторных механизмов, неумение ослабить фрустрацию» [2, 9с.].

Если человек задумал серьезно совершить самоубийство, то обычно об этом нетрудно догадаться по признакам, которые можно разделить на 3 группы: словесные, поведенческие и ситуационные.

Словесные признаки:

Человек, который хочет совершить самоубийство, часто говорит о своём душевном состоянии:

- он может прямо заявить о смерти: «Я собираюсь покончить с собой», «Я не могу так дальше жить»;
- в его речи присутствуют намеки на совершение суицида: «Я больше не буду ни для кого проблемой», «Отныне тебе не придётся обо мне волноваться»;
- может шутить на тему самоубийства;
- проявляет нездоровый интерес к вопросам о смерти.

Поведенческие признаки:

Человек, желающий совершить самоубийство, может:

- дарить окружающим вещи, которые имеют для него большое значение, заканчивать серьезные дела, которые долго откладывал на потом, мириться со старыми врагами.

Проявлять кардинальные изменения в поведении:

- в еде- есть слишком мало или слишком много;
- во сне- спать слишком мало или слишком много;
- во внешнем виде – стать неаккуратным, не следить за внешним видом;
- в учебной деятельности (если это подросток) – не посещать уроки, не исполнять школьные обязанности, избегать общения с одноклассниками, проявлять раздражительность, находиться в плохом настроении, в депрессии;
- отдалиться от семьи и друзей.

Ситуационные признаки:

Человек может решиться на самоубийство, если:

- социально изолирован, чувствует себя отверженным;
- живёт в нестабильном окружении (серьёзный кризис в семье; алкоголизм, семейные и межличностные проблемы);
- ощущает себя жертвой насилия (физического, сексуального или эмоционального);
- предпринимал раньше попытки самоубийства;
- имеет склонность к суициду вследствие того, что он совершился кем-то из друзей, знакомых или членов семьи;
- перенёс тяжёлую потерю (смерть близких, развод родителей);
- слишком критически относится к себе.

Тем не менее, многие самоубийцы, на самом деле просто глубоко несчастны и не удовлетворены своей жизнью. Человек просто может не найти другого выхода из своего положения и единственным выходом считает исчезнуть из жизни, уйти от всех и от всего.

Большинство людей, покушающихся на свою жизнь – психически здоровые люди, личности, творчески одаренные, просто оказавшиеся в сложной ситуации.

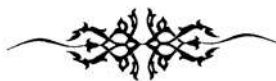
«Любая смерть связана с определенными эмоциональными переживаниями: одиночеством, сердечной болью... В случае суицида эти эмоции достигают невероятной силы и становятся невыносимыми. Люди с суицидальными намерениями находятся в состоянии чрезвычайного психического напряжения, которое они не в силах разрешить сами. Тогда на помощь приходят научная психология, психиатрия и религия. Именно когда они идут рука об руку, такое сотрудничество дает превосходные результаты» [3].

Люди, совершающие суицид, обычно находятся в состоянии стресса, или страдают от сильной душевной боли. Суицидальная попытка в 90% - это крик о помощи близким. Человек часто говорит и проявляет себя при желании совершить суицид, но в современном мире люди не могут и не желают оказать таким людям поддержку и любовь. Когда человек говорит о суициде, его не воспринимают всерьез. Но именно благодаря поддержке человек снова может обрести в себе силы, снова может захотеть быть счастливым и снова может полюбить жизнь. Стоит просто дать ему понять, что он не один, что он кому-то важен и небезразличен, что есть люди, которые готовы его принять, выслушать и помочь «понять, как важен ты, твоя жизнь, твоя личность для других людей, развеять туман помрачения, чтобы увидеть ситуацию более объективно, найти выход из положения, которое казалось безвыходным. И вот через день, через месяц или через год человек почувствует себя вполне счастливым и с ужасом подумает о том, какую страшную и непоправимую ошибку он мог совершить»[4, 5с.].

Таким образом, лучшей профилактикой суицидов являются доверительные, поддерживающие отношения в семье: между супругами, между родителями и детьми. В момент, когда уныние и мысли о самоубийстве одолевают человека, ему нередко кажется, что ситуация действительно неразрешима и суицид – вполне реальный выход из трудного положения. Важно не оставлять таких людей наедине со своими мыслями, нужно установить такие взаимоотношения, чтобы человек мог полностью открыться и довериться, чтобы он увидел, что им и его переживаниями интересуются, что кто-то готов обсудить с ним эту запретную тему. Важно вселять надежду. Если Вы или Ваши близкие попали в такую ситуацию, если кажется, что вы не сможете помочь, выбраться самому из данной ситуации, нет сил и желания противостоять обстоятельствам, знайте - есть люди, которые готовы Вам помочь, ваша жизнь прекрасна и она лишь в Ваших руках.

Список использованной литературы

1. И. А. Погодин. Суицидальное поведение: психологические аспекты. Учебное пособие. Изд-во «ФЛИНТА», 2016.-334с.
2. И. А. Погодин. Суицидальное поведение: психологические аспекты. Учебное пособие. Изд-во «ФЛИНТА», 2016-334с.
3. Д. Г. Семеник. Как быть, если не хочется жить.- М., 2010, 250с.
4. Д. Г. Семеник. Как быть, если не хочется жить.- М., 2010, 250с.

УДК 159.972:316.346

СУИЦИДАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ.

**Сейдалиева Гульнара Шарипхановна, кандидат педагогических наук, доцент
Хишанло Салима, студентка 1 курса специальности «Педагогика и психология»
Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати, Казахстан, г.Тараз.**

Аңдатпа. Мақалада суицидтің себептері қарастырылады, сыртқы және ішкі факторлары сипатталады. Суицидтік мінез-құлықтың алдын алу шаралары ұсынылады.

Кілт сөздер. суицид, суицид, әлеуметтік құбылыс, проблема, жасөспірімдер, алдын-алу.

Аннотация. В статье рассматриваются возможные причины суицида, характеризуются внешние и внутренние факторы. Предлагаются меры профилактики суицидального поведения.

Ключевые слова. суицид, самоубийство, социальное явление, проблема, подростки, профилактика.

Annotation. The article discusses the possible causes of suicide, characterizes external and internal factors. Measures for the prevention of suicidal behavior are proposed.

Keywords. suicide, suicide, social phenomenon, problem, adolescents, prevention.

Попытки суицида совершают подростки со всего мира. Эта проблема не прошла мимо Казахстана. Статистика неутешительная.

Год	Численность людей попытавших совершить суицид	Кол-во людей совершившие суицид.
2017	3,5 тыс	3.6 тыс
2018	4,2 тыс	3,5 тыс
2019	4,8 тыс	3,8 тыс
2020	4,8 тыс	3,5 тыс
2021	4,5 тыс	4 тыс
2022	3,7 тыс	3,7 тыс
2023	0,6 тыс	0,5 тыс

Считалось, что люди покусившиеся на лишение своей жизни - не совсем здоровые. Однако, как показывает современное исследования - 2/3 суицидов совершается при здравом уме.

Проблеме суицидального поведения посвящено большое количество отечественных и зарубежных исследований. Суицидальным поведением называют любую деятельность цель которой - собственная смерть или попытка самоубийства. В отечественной суицидологии наибольшее распространение получила классификация В.А. Тихоненко, согласно которой выделяют пять ведущих мотивов суицидального поведения: «призыв», «протест», «избегание», «самонаказание» и «отказ»[1, с.14].

На попытки суицида часто влияют внешние и внутренние факторы.

К внешним факторам можно отнести социальные отношения, отношения с семьёй. Очень часто из-за буллинга в школьных учреждениях подростки совершают самоубийство. Группа риска – дети, подростки из неполных семей, воспитывающиеся в условиях насилия, унижения, тотального контроля, отчуждения. К внутренним факторам можно отнести :

психологические особенности подростков, наличие стресса, поэтому суицидальному поведению способствует низкая стрессоустойчивость, эгоцентризм; зависимость от действий, мнений окружающих; неумение составлять и воплощать в жизнь планы; потребности в безопасности, доверии, любви.

Амбрумовой А. Г., Бородиным С. В., Михлиным А. С. была предпринята попытка классификации основных суицидальных мотивов, в числе которых наиболее распространёнными являются следующие:

1. «Конфликты, связанные со спецификой жизнедеятельности (учёбы, работы, общения) и социального взаимодействия людей:

- индивидуальные адаптационные трудности (затруднённая адаптация к деятельности, учебе и др.);

- неудачи выполнения конкретной задачи;.

2. Лично-семейные конфликты:

- неразделенная любовь, одиночество;

- семейные конфликты, развод (для подростков — развод родителей);

- тяжелая болезнь, смерть близких людей;

- оскорбление, унижение со стороны окружающих и т. д;

3. Конфликты, обусловленные состоянием здоровья:

- психические заболевания;

- хронические соматические заболевания;

- недостатки физического развития (заикание, картавость, ожирение и др.), уродства.

4. Конфликты, связанные с антисоциальным поведением:

- страх перед уголовной ответственностью; - боязнь иного наказания или позора.

5. Конфликты, обусловленные материально-бытовыми трудностями.

6. Другие мотивы:

условия семейного воспитания (отсутствие отца в раннем детстве; матриархальный стиль отношений в семье; воспитание в семье, где есть алкоголики, психические больные; воспитание в семье, где были случаи самоубийства и т. д.);

- незрелость личности, характерологические особенности (акцентуации характера, патологическое формирование личности);

- употребление алкоголя и наркотиков » [2,с.23-24].

Амбрумова А.Г. также отмечает, что «для правильного понимания суицидального поведения необходимо ответить на два вопроса: почему человек совершил суицид и зачем он это сделал. Ответ на первый вопрос предполагает анализ условий существования суицидента: жизненной ситуации, в которой он находился, его состояния и переживаний, приведших к совершению суицидального акта. Ответ на второй вопрос предполагает изучение мотивов суицидального поведения, целей, которых человек хотел достичь, когда совершил суицидальный акт.»[1,с.14].

Исследователи предполагают, что: «Предотвращение самоубийств включает в себя целый набор разнообразных видов деятельности, в частности, заинтересованное отношение к воспитанию детей, консультативная помощь семье, лечение психических расстройств, контроль факторов окружающей среды и просвещение общественности. Действенное просвещение общественности – жизненно важная первичная форма вмешательства – включает в себя понимание причин самоубийства, а также вопросы предотвращения и лечения»[3,с.10].

Эдвин Шнейдман говорил : «Для меня несомненно, что самоубийство включает как душевное смятение, так и идею смерти как единственной формы избавления. Но в то же время здравый смысл противостоит совершению необратимого акта самоубийства в период проходящего душевного смятения. Суицид не является тем действием, которому следует отдавать предпочтение, если вы в смятении, а ваше мышление оказывается суженным.

Бытует лаконичный афоризм, своего рода правило, запечатлевшее эту жизнеутверждающую истину: Никогда не убивайте себя в тот момент, когда вам этого очень хочется. Если это необходимо, можете размышлять о самоубийстве сколько душе угодно и позвольте мыслям о нем, о его возможности, пронести вас сквозь тёмную ночь. И так ночь за ночью, днём за днём, — пока мысли о саморазрушении будут течь своим чередом, у вас сформируется новое отношение к фрустрированным потребностям, прояснится сознание, и вы, наконец, сможете принять реальные обстоятельства своей жизни, какими бы тяжёлыми они не были»[4,с.132].

Остановить подростковый суицид намного легче, чем помочь подростку-самоубийце. Тем более подростки пробовавшие покончить с собой, с большой вероятностью будут пытаться ещё. Самое главное - чтобы у детей были доверенные лица, близкие, с кем он мог бы поговорить, рассчитывать на их поддержку и понимание. Этими людьми могут быть родители, друзья, учителя, психолог. Ребенок должен знать, что ему всегда есть к кому обратиться со своими переживаниями. Важно не стоит легкомысленно относиться к его проблемам. Позиция взрослых, которые считают что суицидальным поведением подросток пытается ими манипулировать - это не позиция взрослых. Угроза подросткового суицида - ситуация, где нельзя наблюдать и ждать - нужно незамедлительно действовать!

Список использованной литературы:

- 1 Суицидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция. Барнаул, 2014. – 100 с. (Электронный ресурс).
- 2 Психологические аспекты суицидального поведения детей и подростков. Методические рекомендации для педагогов- психологов/сост. А.М. Акимова, В.Ф. Крапивина, О.В. Степанова/ред. Д.В. Насонова. – Воронеж: ГБУ ВО «ЦППиРД», 2021. – 207 с.
- 3 Предотвращение самоубийств. Справочное пособие для консультантов. Всемирная организация здравоохранения. М.: WHO, 2006. - 30 с.
- 4 Шнейдман, Э. Душа самоубийцы. – М., 2001.

УДК37.016.02;78;37

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ СТРАТИФИКАЦИИ ОБЩЕСТВА

Ибраева К.Ж. доктор педагогических наук., профессор, академик Академии педагогических наук РК. Астана
Калтаева Г.К. к.п.н., и.о., профессора

Аңдатпа. Мақала тұлғаның психологиялық компонентінің суйцид жасау мүмкіндігіне әсер етуіне арналған. Жұмыста суйцид жағдай ретінде ықпал ету жағдайын көрсету тұрғысынан отандық заңнаманы жаңғырту перспективалары көрсетілген.

Кілт сөздер: күйге, мазасыздыққа, иеліктен шығаруға, суйцид жасауға әсер етеді.

Аннотация. Статья посвящена вопросам влияния психологической составляющей личности на возможность совершения лицом самоубийства. В работе нашли отражение перспективы модернизации отечественного законодательства в части выделения состояния аффекта как смягчающего обстоятельства при совершении суицида.

Ключевые слова: состояние аффекта, тревожность, отчуждение, преступность.

Annotation. The article is devoted to the issues of the influence of the psychological component of the personality on the possibility of a person committing offenses. The work reflected

the prospects for the modernization of ; legislation in terms of highlighting the state of affect as a mitigating circumstance in the commission of criminal offenses.

Keywords: affect state, anxiety, alienation, crime. suicide. deviant behavior

Государственная забота о человеке, мораль и общепринятые нравственные ценности не совместимы проявлениями жестокости и унижительного обращения во взаимоотношениях между людьми.

В соответствии с Конституцией Республики Казахстан гражданин имеет право на жизнь, личную свободу, а достоинство человека неприкосновенно. Права и свободы граждан порождают соответствующие обязанности и ответственность личности перед обществом. Необходимо, однако признать, что регламентация прав в законодательстве Республики Казахстан нуждается в дополнении и уточнении. В частности, имеют место некоторые пробелы, связанные с охраной и защитой конституционных прав лиц, осужденных к лишению свободы, обеспечением их естественных прав и личной безопасности. К числу важнейших личных прав и свобод, относится право на жизнь, декларированное ст. 15 Конституции Республики Казахстан. [1]

Поэтому на современном этапе развития казахстанского общества все чаще исследуются посягательства на жизнь человека, изучается проблема самоубийств, включая покушения на самоубийство, и разрабатываются действенные меры их профилактики. Самоубийство, суицид - намеренное (добровольное, умышленное) лишение себя жизни - неизбежный спутник исторического развития общества. Эмиль Дюркгейм, наиболее глубоко исследовавший это явление с социологических позиций и применивший к исследованию самоубийства различные научные подходы, определял самоубийство следующим образом: "Самоубийством называется каждый смертный случай, который ...является результатом ...поступка, совершенного самим пострадавшим, если этот последний знал об ожидавших его результатах". Осознавая, что в таком понимании самоубийство является в большей степени объектом изучения психологии, а не социологии, и в полном соответствии со своим учением о социальных фактах, Э. Дюркгейм рассматривает самоубийство как социальное явление. "общее число самоубийств, совершенных данным обществом в данный промежуток времени", "склонность к самоубийству" в определенном состоянии аффекта, которую имеет "каждое общество в известный исторический момент", "коллективную склонность", характеризующую личности "общим процентом смертности (самоубийства), присущим определенному обществу". На основе методологических подходов Э. Дюркгейма к самоубийству даёт определение этому виду девиантного поведения Я. Гилинский. [2]

Структуру суицидального поведения, составляют "...самоубийство, суицидальные попытки (покушения на свою жизнь) и намерения (идеи)". Исследователь различает два уровня феномена самоубийства - "индивидуальный поведенческий акт" и "социальное явление" "состояние аффекта". Изучение самоубийства как индивидуального поступка он относит к предмету изучения психологии. Субъектом самоубийства, по мнению некоторых ученых, может выступать только физическое вменяемое лицо, достигшее, согласно методике ЦСУ, определенного возраста и действовавшее при лишении себя жизни сознательно. Следовательно, субъектом пенитенциарного суицида может быть физическое лицо, отбывающее наказание в виде лишения свободы, т.е. лицо, отбывающее это наказание в ИУ по приговору суда (в исправительных колониях любого вида режимов, колониях-поселениях, тюрьме, воспитательной колонии и следственном изоляторе), - осужденный. Исходя из изложенного пенитенциарный суицид — это девиантное, умышленное (намеренное) деяние (действие или бездействие), имеющее целью лишение себя жизни осужденным, являющееся следствием его осознанного решения и повлекшее за собой смерть. Существует необходимость разработки междисциплинарного учения,

которое позволит унифицировать подход к данной проблеме. Примеры

создания частных теорий, изучающих специализированный предмет, хорошо известны. Социальная психология, на его взгляд, должна рассматривать самоубийство "...как социальное явление", подчиняющееся, определённым закономерностям. Согласно его концепции "...самоубийства чутко реагируют на степень социальной и экономической дифференциации населения и темпы её изменения". Структуру суицидального поведения, составляют "...самоубийство, суицидальные попытки (покушения на свою жизнь) и намерения (идеи)". Думается надо различать два уровня феномена самоубийства - "индивидуальный поведенческий акт" и "социальное явление". Изучение самоубийства как индивидуального поступка он относит к предмету изучения психологии. Социология, на его взгляд, должна рассматривать самоубийство "...как социальное явление", подчиняющееся определённым закономерностям. Согласно его концепции "...самоубийства чутко реагируют на степень социальной и экономической дифференциации населения и темпы её изменения". Причём показатели суицидального поведения находятся в прямой зависимости от степени этой дифференциации. Как социальное явление самоубийство является неизбежным спутником общественно-исторического развития. Суицид, как и любой другой вид девиантного поведения социализированного индивида, не имеющего патологических изменений в психике (это проблема медицины), неизбежно связан с ценностями жизни и культуры конкретно существующего исторического сообщества, с официально устанавливаемыми нормами. Поскольку жизненные ценности, социальные нормы меняются в разных сообществах на всём протяжении социально-исторического развития человечества, отношение к суициду неизбежно претерпевало изменения - от безоговорочного одобрения, и даже институционализации этого явления, до резкого неприятия и осуждения.

Суицид, в конечном счёте, это последний способ избавиться от страданий, когда все остальные способы оказались безуспешными. Человек, стремясь к удовлетворению своих потребностей, осуществляет выбор из тех возможностей, которые представлены ему социумом. Цель выбора - не только достижение компромисса, но и самоутверждение в социальной системе. Социальный выбор - это всегда сосредоточение внимания на объекте, переключение социальной деятельности с одного объекта деятельности на другой, осуществляемый с целью удовлетворения потребностей и достижения цели, обуславливающей смыслодержущую сторону бытия. Роль потребностей и интересов как конечных детерминант человеческой деятельности достаточно полно описаны в социологической литературе. Социологический взгляд на потребности и интересы заключается, прежде всего, в уяснении их социального смысла. Будучи непрменными атрибутами внутреннего мира личности, её индивидуальной мерой бытия, они вместе с тем обладают определённой мерой повторяемости и, следовательно, массовидностью. Потребности, интересы, а также ценности, возникающие на их основе, выступают важным связующим звеном между обществом, социальной средой и личностью, образуя её внутренний мир. [3] В последнее время социологов всё больше привлекает идея выделения базовой потребности, которая может найти выход в удовлетворении любой другой из существующих материальных или духовных потребностей. Идея выделения базовой потребности предполагает возможность дать объяснение поведения личности в различных жизненных ситуациях. Эта потребность рассматривается как отражение в сознании человека наиболее общих противоречий его социального бытия или особый вид напряжённости, вытекающий из столкновения двух противоположных тенденций, слияния индивида с социумом и выделения "Я" в качестве автономной единицы. Проявление этих потребностей, а, следовательно, возможное поведение человека, представляет собой результат действия трёх факторов: стремления к максимальной удовлетворённости, желания ограничиться минимумом неприятностей (избежать страданий), усвоенных ценностей, норм и правил, принятых в окружающей социальной среде.

Самоубийству, как "выходу из тяжёлой жизненной ситуации", "выходу из безвыходного положения" (Я.Гилинский) всегда предшествует достаточно продолжительный период поиска индивидом решения ("выхода"), способного изменить ситуацию. Предпринимаемые индивидом действия могут быть самые разные: миграция, эмиграция, смена места работы, уход из семьи, уход от общества, попытка изменить установки и ценностные ориентации, попытка прибегнуть к иллюзорно-компенсаторским способам сохранения благополучия (религия, пьянство, наркомания) и, наконец, при неудачах - суицид. Удачный выбор может привести к согласованности взаимодействия, неудачный к рассогласованности, дезорганизации. Дезорганизация взаимодействия при осуществлении выбора связана во-первых - с ограниченностью выбора, который может предоставить социум, ближайшая микросреда; во-вторых - с недоступностью ценности - объекта, обусловленной обстоятельствами жизни человека и его личными возможностями (недостаток материальных средств, завышенные социальные установки); в-третьих - с неприятием ценностей-средств, которые смогли бы через сделанный выбор удовлетворить потребности (неприемлемые индивидом идеологические концепции, экономические программы и т.п. - с одной стороны, и "антиценности" - протекционизм, коррупция, аморализм и т.п. - с другой). Мотив деятельности выступает в качестве внутренней причины (побуждения к деятельности), в то время как воздействие внешних факторов - в качестве стимулов действия. Мотив деятельности формируется через осознание индивидом ценностных установок, и является фактором, ведущим к превращению установок в активную деятельность. Мотив позволяет социальному субъекту соотносить конкретные ситуации, в которых он действует с системой ценностей, которыми он руководствуется в своём поведении. При подготовке статьи были использованы также работы отечественных и зарубежных ученых по истории и теории права, уголовному и уголовно-исполнительному праву, криминологии, социологии, психологии и суицидологии, а также некоторые работы по судебной психиатрии и медицине, относящиеся к проблематике исследования. [4]

Если говорить о казахстанской науке, то примеров сколько-нибудь обстоятельного, целенаправленного и глубокого исследования проблем суицида мы обнаружили, что ведется определенная работа по проблеме. Так хочется отметить, что в последнее время определенный вклад в развитие психологической криминологии внесли такие казахстанские ученые, как У.С. Джекебаев, С.Б. Имангазиев, Е.И. Каиржанов, А.Х. Миндагулов, М. Нарикбаев, Е.А. Онгарбаев и др., пенитенциарной науки - А.М. Балтагожин, Х.Х. Валиев, Г.Ы. Вардаев, А.Б. Скаков, Д.С. Чукмаитов, Е.А. Умурзаков и др. [5,6,7,8,9] Также в учебных заведениях введен курс Профилактика психологии здоровья и превенция суицида. Но однако проблема в том, что оно представляет собой первую в Республике Казахстан попытку комплексного анализа социально-правовых и криминологических особенностей самоубийств в местах лишения свободы, а также изучения личности осужденного-суицидента, отбывающего наказание в учреждениях уголовно-исполнительной системы. Заканчивая рассмотрение некоторых стратификационных особенностей суицидального поведения, следует отметить, что причины, определяющие самоубийство в различных социальных общностях, напрямую связаны с дезорганизацией взаимодействия жизненных установок и ценностей личности, с условиями социальной среды и жизненными ценностями общества на том или ином уровне его организации. Неблагоприятная социальная ситуация, характерная для той или иной стратификационной группы, развившаяся в непосредственную суицидальную ситуацию, лежит в основе большинства суицидов совершающихся в обществе психически здоровыми людьми.

Список использованной литературы:

1. Программа дальнейшего развития уголовно-исполнительной системы Республики Казахстан на 2004-2006г.г. Утв. Постановлением Правительства от 31.12.2003г. №1376.

2. Указ Президента Республики Казахстан от 18.05.1998г. №3956. «О первоочередных мерах по улучшению состояния здоровья граждан Республики Казахстан»
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан. Алматы, 2000.
- 4 Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд: пер. А. Ильинского -СПБ., 1912.-496с.
- 5 Джекебаев У.О. О криминологических аспектах психологического взаимовлияния людей в процессе общения// Вопросы борьбы с преступностью несовершеннолетних. Алма-Ата, 1968.252. Ереже, параграф 76.
6. Имангазиев С.Б. Членовредительство у осужденных. Павлодар, 152с.1. U ii
7. Каиржанов Е.И. Криминология (общая часть). Алматы,1995.
8. Миндагулов А. Х. Личность преступника: учебное пособие. Алматы: КазГЮУ, 2003.
9. Нарикбаев М. От наших великих биев до Верховного Суда. Алматы: Атамура,2000. - 192с.

УДК 376.23

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Жолдасбеков А.А.- педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Сихымбаев Қ.С. – магистр, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қаласы

Аңдатпа. Бұл мақалада суицидтік мінез-құлықтың алдын алу, суицидтік мінез-құлықтың дамуын болдырмауға бағытталған мемлекеттік, әлеуметтік-экономикалық, психологиялық, медициналық-педагогикалық және басқа профилактикалық іс-шаралар, сонымен бірге, білім берудегі профилактика, оқушылардың әлеуметтенуі мен тәрбиесінің мүмкін болатын проблемаларының алдын алуға бағытталған профилактикалық іс-әрекеттер қарастырылған.

Кілттік сөздер: суицид, суицидтік мінез-құлық, оқушылар, әлеуметтік психология, суицидті алдын алу.

Аннотация. В данной статье рассматриваются государственные, социально-экономические, психологические, медико-педагогические и другие профилактические мероприятия, направленные на предупреждение развития суицидального поведения, а также профилактика в образовании, предотвращение возможных проблем социализации и воспитания обучающихся в данной сфере и предусмотрены целенаправленные профилактические мероприятия.

Ключевые слова: суицид, суицидальное поведение, ученики, социальная психология, профилактика самоубийств.

Annotation. This article discusses state, socio-economic, psychological, medical-pedagogical and other preventive measures aimed at preventing the development of suicidal behavior, as well as prevention in education, preventing possible problems of socialization and education of students in this area and targeted preventive measures are provided.

Key words: suicide, suicidal behavior, students, social psychology, suicide prevention.

Ресми мәліметтерге жүгінсек, Қазақстан 100 мың адамға шаққанда суицид бойынша әлемде үшінші орынға шығыпты. Ойланатын жайт. Жыл сайын 1 миллион адам өзін ажалға қиса, солардың 8 мыңы – қазақстандықтар, яғни республикада әр сағат сайын бір адам өз еркімен өмірмен қош айтысып жатады. Бір атап өтерлігі, елімізде адам өлтіргендерге қарағанда өз-өзін өлтіргендер саны әлдеқайда көп екен. Еліміздің Бас прокуратурасы балалар

суицидіне байланысты зерттеу жүргізіп, оларды өлімге итермелейтін факторларды анықтауға тырысқан. Бірінші кезекте баланың әлеуметтік-психологиялық жағдайы күрделі болуы мен тұрмыс деңгейінің төмендігімен байланыстырған. Алайда, осы күні жан қиып жатқан жеткіншектер арасында ауқатты отбасыдан шыққан балалар да бар. Жасөспірімдер арасындағы суицидті мамандар өтпелі кезең мен баланың жас ерекшелігімен байланыстырады.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы суицидтің 800 түрін анықтаған. Оның 41 пайызы – белгісіз, 19-ы – жазалау алдындағы қорқыныш, 18-і – ішкі күйзеліс, 18-і – отбасылық жағдай, 6-уы – сезімге, 3-і – қаржылық дағдарысқа байланысты деп көрсеткен. Сондай-ақ, денсаулығының нашарлығы да өзіне-өзі қол жұмсауға итермелейтін фактор болып белгіленген. Психолог мамандардың айтуынша, суицидке итермелейтін жалғыз себеп ол – жалғыздық.

Осы орайда, ата дініміз исламда өзіне-өзі қол салушыларға қатысты не айтылатыны да маңызды. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) хадистерінде өзіне-өзі қол салу ауыр күнә ретінде сипатталады. Мысал үшін Алланың елшісінен сахабасы Хурайра жеткізген бір хадисте: «Бір адам өзін таудан тастап, өлтірсе, ол адам жаһаннамда (тозақта) болады. Сөйтіп, өзін мәңгі тозаққа тастайтын болады. Ал, бір адам у ішіп өзін-өзі өлтірсе, сол удан тозақта мәңгі ішетін болады. Сондай-ақ, бір адам өзін пышақпен немесе қылышпен өлтірсе, сосын сол пышағымен немесе қылышымен өзін-өзі тозақта да өлтіретін болады», – делінген. Ата дінімізде осылайша өзін-өзі өлтіру орны толмас ауыр күнә есебіне жатқызылады.

Алдын алу (грекше *prophylaktikos* – қорғаныш) – келеңсіз жағдайлардың алдын алу шараларының жиынтығы. Педагогикада профилактика адамның мінез-құлқындағы ауытқуларды болдырмау мақсатында әлеуметтік ортаның жағымсыз факторларының әсерін бейтараптандыруға бағытталған әлеуметтік-психологиялық, медициналық-педагогикалық сипаттағы шаралар кешені ретінде анықталады. Білім берудегі профилактика оқушылардың әлеуметтенуі мен тәрбиесінің мүмкін болатын проблемаларының алдын алуға бағытталған.

Профилактикалық іс-әрекет мыналарға бағытталған:

- жеке тұлғаның әлеуметтену процесін оңтайлы қамтамасыз ету үшін психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық жағдайлар жасау туралы;
- отбасылар мен жасөспірімдерге психологиялық әлеуметтік-педагогикалық көмекті ұйымдастыру;
- балаларды әлеуметтік-құқықтық қорғау шараларын қамтамасыз ету.

Профилактикалық қызметтің бірнеше деңгейі бар:

а) мемлекеттік деңгей – студенттер мен олардың отбасыларының материалдық және рухани қажеттіліктерін жақсырақ қанағаттандыру үшін жалпымемлекеттік ауқымдағы мәселелерді шешуге арналған заңнамалық бастамалар;

б) муниципалды деңгей – мектеп оқушыларының өмір сүру ортасын жақсартуға бағытталған әлеуметтік инфрақұрылымды педагогикалық бағыттау шаралары;

в) жеке деңгей – оқушылардың мінез-құлқындағы ауытқуларды түзетуге және алдын алуға бағытталған тәрбиелік-алдын алу жұмыстары [1].

Суицидтік мінез-құлықтың алдын алу – «суицидтік мінез-құлықтың дамуын болдырмауға бағытталған мемлекеттік, әлеуметтік-экономикалық, психологиялық, медициналық-педагогикалық және басқа да шаралар жүйесі» [2]. Біріншілік, екіншілік, үшіншілік профилактикалық іс-шаралар.

Алғашқы профилактика – суицидтік мінез-құлықты қалыптастыратын факторлардың әсерін болдырмауға бағытталған шаралар кешені: студенттердің өмірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайларын жақсарту, суицидтік мінез-құлықты қалыптастыратын және көрсететін әлеуметтік факторларды жою; оңалту үшін жағдай жасау; әлеуметтік позитивті тұлғаның қасиеттерін тәрбиелеу; жасөспірімдердің құқықтары мен мүдделерін қорғау және

т.б. Бұл біріншілік профилактика, оның тиімділігі, жүйелілігі және жүйелілігі, яғни суицидтің алдын алудың ең маңызды түрі.

Екінші реттік профилактика – жасөспірімнің өз-өзіне қол жұмсауының алдын алу, жедел әлеуметтік-педагогикалық көмек пен қолдау көрсету мақсатында суицидтік мінез-құлқы бар кәмелетке толмағандармен жұмыс істеу шараларының кешені. Екінші реттік профилактикаға суицидтік мінез-құлықтың әртүрлі нысандары үшін қауіп факторларын және профилактикалық есепке алу топтарын анықтау кіреді; психологиялық және медициналық түзету.

Үшіншілік профилактика – жасөспірімде суицидтік мінез-құлықтың қайталануының алдын алу шараларының кешені.

Әлеуметтік-педагогикалық профилактикалық іс-шаралар барлық үш деңгейдегі шаралар кешеніне енгізілуі мүмкін және суицидтік мінез-құлықты тудыратын жағдайлар мен себептерге әсер ету кезінде ең тиімді болып табылады.

Сондай-ақ жалпы профилактика бар, ол баланың дамуындағы белгілі бір проблемалардың алдын алу үшін бірқатар профилактикалық шараларды, әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық деңгейде бейімделмеу себептерін жеңу бойынша жалпы іс-шараларды; және арнайы профилактика – тікелей суицидтік мінез-құлықтың алдын алуға бағытталған шаралар жүйесі [3].

Қазіргі уақытта мемлекет деңгейінде тәрбиелік ықпалдардың негізгі нәтижесі және басты құндылығы ретінде оқушыны дамыту міндеті қойылып отыр. Мектеп жасындағы балалардың дамуын қалыпқа келтірудің ең маңызды шарты әлеуметтік дезадаптацияның ерте алдын алу, ауытқудың бір түрі ретінде суицидтік мінез-құлықты азайту болып табылады. Білім беру ұйымындағы кәмелетке толмағандар суицидтің алдын алу жөніндегі іс-шаралардың стратегиялық мақсаты жасөспірімдердің тұлғалық дамуы, олардың позитивті құндылықтар мен болмыстың мәнін түсінуі, өзіне деген сенімділігін, басқалармен тиімді әрекеттесу дағдыларын қалыптастыру, және белсенді өмірлік ұстаным.

Суицидтік мінез-құлықтың алдын алу бойынша мақсатты топтарға студенттер, мұғалімдер, медицина қызметкерлері, педагогикалық психологтар, әлеуметтік педагогтар, кеңесшілер, тьюторлар, мемлекеттік мекемелердің мамандары жатады. Психологиялық-педагогикалық қолдауды қажет ететін балалардың санаттары [4]:

- жаңа жағдайларға бейімделу кезеңіндегі мектеп оқушылары (1, 5, 10 сыныптар);
  - оқуда қиындықтары мен проблемалары бар оқушылар;
  - әлеуметтік-педагогикалық немқұрайлылықпен және девиантты мінез-құлықпен сипатталатын студенттер;
  - бейіндік білім беруге көшу кезеңіндегі жасөспірімдер;
  - функционалдық жағдайы нашар отбасылардан шыққан балалар;
  - ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттер;
  - тұлғааралық қақтығыс жағдайындағы жасөспірімдер топтары;
- босқындар мен мигранттардың отбасыларының балалары.

С.А. Игумнов, Г.Я. Пилягина, Х.Ремшмидт суицидтік мінез-құлық қаупі бар жасөспірімдердің анықтамалық топтарын анықтайды:

- тұлғааралық қарым-қатынасы бұзылған жас жігіттер мен жасөспірімдер;
- «жалғыз бастылар»;
- зорлық-зомбылыққа бейім девиантты немесе қылмыстық мінез-құлқы бар адамдар;
- алкогольді немесе есірткіні асыра пайдаланатындар;
- өзіне өте сыншылдық;
- жақында бастан өткерген қорлау немесе қайғылы қазаға ұшырау;
- күтілетін табыстар арасындағы сәйкессіздікке ренжу, өмірде және нақты жетістіктерде;
- аурулардан зардап шегетін немесе қоршаған орта тастап кеткен [5].

Оқушылардың өз-өзіне қол жұмсауының алдын алу субъектілері білім беру ұйымдарының, халықты әлеуметтік қорғау және денсаулық сақтау жүйесінің мамандары, ішкі істер органдарының қызметкерлері, қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдардың өкілдері, сондай-ақ мектеп оқушыларының өздері болып табылады.

Жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауының алдын алу принциптері [6]:

- педагогикалық қызметте педагогикалық этика, педагогикалық мәдениет талаптарын сақтау;

- мұғалімдердің жас ерекшеліктеріне байланысты психопатология негіздерін білуі;

- жеке педагогикалық тәсілдің, терапевтік педагогика мен психотерапияның жеке әдістемелері;

- бақылау және жедел психологиялық-педагогикалық түзету жұмыстарын ұйымдастыру мақсатында суицид қаупі бар балаларды оның ерекшеліктеріне қарай ерте анықтау;

- отбасылық психотерапия, ата-аналар мен балаларға кеңес беру әдістерін қолдана отырып, суицидтік тәуекел тобындағы мектеп оқушылары тұратын отбасыларға әлеуметтік-педагогикалық патронаж;

- құпиялылық, өзіне-өзі қол жұмсау фактілерін жарияламау мектеп қоғамдастығында;

- суицидтік тәуекелдің жоғарылауының белгісі ретінде студенттің өзіне-өзі қол жұмсау қаупі туралы;

- ата-аналарды дәрілік заттарды сақтау тәртібі, суицидтік психологиялық факторлар туралы ақпараттандыру;

- мектеп оқушыларының адам өмірінің құндылығы, өмірдің мақсаты мен мәні туралы түсініктерін қалыптастыру; қиын жағдайда психологиялық қорғаныстың жеке әдістерін білу;

- қазіргі өмір шындығына психологиялық дайындық арқылы мектеп оқушыларының күйзеліске төзімділігін арттыру, мүмкін болатын қиындықтарды жеңуге дайындығын қалыптастыру.

Білім беру ортасындағы мектеп оқушыларының суицидін алдын алу да келесі қағидалар негізінде жүзеге асырылады [7]:

1) жеке деңгейде:

- көмек пен қолдаудың қолжетімділігі мен жеделдігі;

- гуманизм, оқушының жағымды қасиеттері мен мүмкіндіктеріне сүйену;

- жағдайдың ерекшеліктері мен баланың мүмкіндіктерін ескере отырып, шынайылық;

- студенттермен жұмыс істеуге біртұтас жүйе ретіндегі көзқарас;

сапалы өзіндік, динамикалық дамып келе жатқан пән, «Адам – Өлем» жүйесінің бір бөлігі;

- студенттің жеке ерекшеліктерін, маманның позициясы мен мүмкіндіктерін ескере отырып, жеке көзқарас;

- түзеу жұмыстары процесінде жас ерекшеліктеріне тән жетекші қызмет түріне сүйену;

2) білім беру ұйымы деңгейінде:

- профилактика субъектілерінің мамандарының қажетті кәсіби деңгейі;

- әлеуметтік мәселелердің алдын алудың басымдылығы;

- мүдделі құрылымдармен желілік және ведомствоаралық өзара әрекеттесу;

- алдын алудың болжамды, конструктивті және позитивті сипаты.

3) мемлекеттік мекемелер деңгейінде:

- ұйымдық ведомствоаралық және желілік өзара әрекеттесуді анықтайтын жүйелілік;

- алдын алудың бірыңғай стратегиясын анықтайтын стратегиялық тұтастық (бағыттар, әдістемелік тәсілдер және нақты іс-шаралар);

- суицидтік мінез-құлқтың көп қырлы алдын алу.

Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын алу жүйесі шеңберінде жеке деңгейде, білім беру ұйымы деңгейінде және мемлекеттік мекемелер деңгейінде іс-шаралар

жүргізілуі керек. Жеке деңгейде профилактикалық іс-шаралар жасөспірімнің нақты мүмкіндіктері мен нақты жағдайын ескере отырып, оң көзқарасқа, мүмкіндіктеріне сенуге негізделген қолжетімді, дер кезінде көмек және қолдау түрінде жүзеге асырылуы керек; жасөспірімді біртұтас субъект ретінде оның ерекшеліктерін ескере отырып және жасөспірімнің жетекші іс-әрекет түріне сүйене отырып қарастыру. Білім беру ұйымы деңгейінде профилактикалық іс-шаралар процесінде мұғалімдердің кәсіби шеберлігі, әлеуметтік мәселелердің алдын алудың басымдығы сияқты факторлардың маңызы зор; ведомствоаралық өзара әрекеттестік, психологиялық-педагогикалық профилактиканың болжамды және жағымды сипаты болуы тиіс.

Мемлекеттік мекемелер деңгейінде жасөспірімдер суицидін алдын алу мыналарды талап етеді[8]:

- күш құрылымдарының, қызметтер мен бөлімдердің жүйелілігі, өзара әрекеттестігі;
- алдын алудың бірыңғай стратегиясы, бағыттары, әдістері;
- профилактикалық іс-әрекеттің әлеуметтік, психологиялық және тұлғалық-бағдарлы бағыттары мен нысандарын кешенді қолдану;
- профилактиканың әлеуметтік-экономикалық жағдайға сәйкестігі;
- профилактикалық нысандар мен әдістердің федералдық және аймақтық маңызы бар заңнамалық актілерге сәйкестігі.

«Ауырып ем іздегенше, ауырмайтын жол ізде» деген сөз бар. Жалпы, баланың бұзақылыққа салынып немесе өзіне-өзі қол жұмсауына жол бермеу үшін, бірінші кезекте, ата-ана оған көңіл бөлуі қажет. Біріншіден, ата-ана мен баланың қарым-қатынасы сенімділік негізінде құрылуы керек. Алғашқысы көп жағдайда баланың айтқанын елей бермейді. Болмашы бір нәрсеге дауыс көтеріп жататындар бар. Оның барлығы баланың еңсесін түсіріп, әке-шешесіне деген сенімсіздік туғызады. Әрі ата-ананың таңнан кешке дейін жұмыста болатынын ескерсек, баламен отырып сөйлесуге уақыт бола бермейді. Осы аралықта бала немен айналысты? Ол жағы белгісіз... Кез келген бала әке-шешесіне телефон арқылы хабарласып сөйлесе алатын, «әрі сен маған бөгет жасап тұрсың» деген жауап естімейтін деңгейде болуы керек. Екіншіден, баланың кіммен және қалай араласатынын қадағалау керек. Қажет болған жағдайда баласының достарымен де араласып, мүмкіндігінше оның отбасы туралы білуге талпыну қажет. Өйткені, ол араласатын бала тұрмыс деңгейі төмен немесе қараусыз қалған бала болса ақша сұрау, әлімжеттік көрсету сынды басқа да проблемаға әкеліп соғуы мүмкін.

Ең бастысы, қандай жағдай болмасын бала өз проблемасымен өзі жеке қалмай, әке-шешесі немесе туыстарымен бөлісе алатындай ету қажет. Өмір – Алланың адамға берген ең үлкен нығметі және аманаты. Ендеше, аманатқа қиянат жасамай, өлшеулі өмірді өнегелі өткізсек, ең бірінші өзіміз үшін пайдалы. Сондай-ақ, Жаратушының бергеніне үлкен жауапкершілікпен қарау есеп күніне дайындықтың алғышарты екендігін де ұмытпағанымыз абзал. Өмір – күрес. Бұл – өмір заңдылығы. Мықты әлсізді алып жығады.

Қорыта келе қоғамның әлсіз буыны ол – жасөспірімдер екені айқындалды. Аңғал. Сенгіш. Тәжірибесіз. Өмірдің кез келген құбылысын жанына жақын қабылдайды. Әлі келмеген, күші жетпеген, ақыл таппаған, жалғыз қалған тұста өлімге жүгіреді. Бәлкім, жұрт назарын өзіне аударудың оңай жолы осы деп ойлар. Себебі, көптеген ата-аналар баласы өлімге жүгінгеннен кейін ғана көңіл бөліп, құлазыған жан дүниесін түсінуге тырысады. Бірақ, тым кешігіп қалғандарын түсіне ме екен?!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жасөспірімдік кезеңдегі суицидтік әрекеттің себептері // Тәрбие құралы №4 2008ж.
2. Әбікенова А. Өскелең ұрпақ арасындағы суицид мәселелері // Қызықты психология. Алматы, 2009. №6. Б. 7-8.

3. Қаражанова Ж. Суицидтік әрекеттің негізгі факторлары және суицидтік мінез көріністері // Қызықты психология. – Алматы, 2010. №4. Б. 15-16.
4. Профилактика суицидальных проявлений среди несовершеннолетних: Методические рекомендации / Сост. Бадина Н.П. - ГАОУ ДПО ИРОСТ. – Курган, 2011. - 107 с.
5. Проблемы профилактики и реабилитации в суицидологии [Текст] / В.В. Ковалев [и др.]; под общ. ред. В.В. Ковалева. – М, 2011. – 184 с.
6. Диагностика и профилактика суицидального поведения подростков: учебное пособие / сост. Е.А. Калягина, О.Г. Япарова. – Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2012. – 166 с.
7. Инновационный опыт работы по профилактике суицидального поведения детей и подростков в образовательных организациях: Методические рекомендации для руководителей и педагогических работников образовательных организаций /Под ред. О.И. Ефимовой, Н.В. Сероштановой, В.А. Березиной. – АНО «ЦНПРО», 2015. – 100с
8. Кий, Н.М. Педагогическая профилактика суицидального поведения подростков: монография [Текст]/ Н.М. Кий. – Петропавловск- Камчатский :КамГУ им. В. Беринга, 2012. – 219с.

УДК 376.23

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ БОЙЫНША ДЕҢГЕЙЛІК БАҒДАРЛАМАЛАУ

**Сихымбай И.Б., п.ғ.д., профессор, Орталық Азия иновациалық университет
Жолдасбекова Д.А., докторант**

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы

Аңдатпа. Бұл мақалада жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын алу бойынша шаралар жүйесін психологиялық-педагогикалық қамтамасыз ету мәселелері, қарастырылады. Білім беру ұйымының әлеуметтік құрылымы, жасөспіріммен мектепте топпен жұмыс жүргізу әдістері, мектеп оқушылары арасындағы суицидтің алдын алудың заманауи моделінің негізгі құрамдас бөлігі педагогикалық ұжым, бала және құрдастар деңгейіндегі профилактикалық бағдарламалар блогы туралы айтылады.

Кілттік сөздер: суицид, профилактикалық бағдарламалар, оқушылар, жасөспірімдер, мінез-құлық.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы психолого-педагогического обеспечения системы мер профилактики суицидального поведения подростков как многоуровневого, уровневого критерия отбора. Обсуждаются социальная структура образовательной организации, методы групповой работы с подростками в школе, основная составляющая современной модели профилактики самоубийств среди школьников, педагогический коллектив, блок профилактических программ на уровне ребенка и сверстников.

Ключевые слова: суицид, профилактические программы, ученики, подростки, поведение.

Annotation. This article discusses the problems of psychological and pedagogical support of the system of measures for the prevention of suicidal behavior of adolescents as a multi-level, level selection criterion. The social structure of an educational organization, methods of group work with adolescents at school, the main component of the modern model of suicide prevention among

schoolchildren, the teaching staff, and a block of preventive programs at the level of the child and peers are discussed.

Key words: suicide, prevention programs, students, adolescents, behavior.

Елімізде 2020 жылы суицидтен көз жұмғандар саны жол апаты мен жүрек ауруынан қайтыс болғандардан әлдеқайда көп тіркелген. Ресми дерекке сүйенсек, 2020 жылы 3 515 адам өзіне қол салса, ал 2021 жылы бұл көрсеткіш 3 922-ге жеткен. Мамандардың айтуынша, Қазақстандағы суицидке қатысты статистика нақты емес. Өйткені біздің қоғамда өз-өзіне қол салғандарды немесе сол жағдайға әрекеттенгендерді айыптап, сыртынан ғайбаттау көп. Сондықтан көп жағдайда марқұмның жақындары өлім себебін суицидпен байланыстырмауға тырысады. Демек кей деректер арнайы статистикаға ілінбей қалуы әбден мүмкін. Сол себепті мектеп оқушыларының суицидтік мінез-құлқының алдын алу бойынша деңгейлік бағдарламалау мәселесін талқылау педагогика іліміндегі өзекті мәселе болып табылады.

Қазақстан суицид жасаудан, соның ішінде 15-17 жастағы жасөспірімдер арасында өз-өзіне қол жұмсаудан соңғы 5 жылда әлем елдері бойынша алғашқы ондықта тұр. Мәселен, 2020 жылы жасөспірімдер арасында 143 суицид оқиғасы мен 306 суицид жасау әрекеті тіркелсе, 2021 жылы бұл көрсеткіш өсіп, 175 суицид оқиғасы, 375 өз-өзіне қол салу әрекеті болған. Бұл қоғамдағы әлеуметтік-тұрмыстық мәселелер мен балаларды қорғаудың тиімді механизмдерінің жетіспеушілігін айқындап отыр дейді мамандар. «Қазақстанның тең құқық пен тең мүмкіндік институты» қоғамдық қоры 14-29 жас аралығындағы 2 мың адамды қатыстырып, әлеуметтік зерттеу жүргізді. Нәтижесінде респонденттердің 20%-ға жуығы өз-өзіне қол жұмсау туралы бұрын ойлағаны анықталған.

Ғалымдар мен сарапшылардың соңғы зерттеу қорытындыларына қарағанда, жасөспірімдердің 17%-ы мектепте айына бір немесе бірнеше рет қысымға ұшырайды екен. Көбіне үйден тыс жерде зәбір көріп, оны ата-анасынан және мұғалімінен жасырып, өз проблемасымен жеке қалған бала ауыр психологиялық дағдарысқа ұшырап, стрестік жағдайды бастан кешеді. Оның салдары орны толмас оқиғаларға әкеледі екен[1].

Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын алу бойынша шаралар жүйесін психологиялық-педагогикалық қамтамасыз ету көп деңгейлі, деңгейді таңдау критерийі ретінде білім беру ұйымының әлеуметтік құрылымы пайдаланылады: жасөспіріммен, мектепте топпен жұмыс жүргізіледі. Әрбір деңгейдегі мақсатты топтар профилактиканың объектісі де, субъектісі де болып табылады. Мектеп оқушылары арасындағы суицидтің алдын алудың заманауи моделінің негізгі құрамдас бөлігі педагогикалық ұжым, бала және құрдастар деңгейіндегі профилактикалық бағдарламалар блогы болып табылады[2]:

- тұлғалық деңгей – жасөспірімнің «Мен өзім» атты өзіне-өзі көмек көрсету бағдарламасын жүзеге асыру;

- тең деңгей – «Тең-теңімен» заманауи жастар краудсорсингінің модификацияланған бағдарламасын жүзеге асыру

- педагогикалық ұжымның деңгейі – «Көр, тында, түсін» суицидтік мінез-құлықты ерте тану дағдыларын қалыптастыру бағдарламасын жүзеге асыру.

«Мен өзім» бағдарламасы жасөспірімге жеке психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетеді және суицидтік қауіп тобындағы балаларды оқыту әдістемесінің кешенін әзірлеуге және енгізуге бағытталған; психолог пен сынып жетекшісінің суицидтік тәуекел тобындағы жасөспірімдермен жеке түзету жұмысын қамтамасыз ету; осы мәселе аясында ата-аналармен өзара әрекеттесу [3].

Бағдарлама жеткіншектердің бойында төзімділік – шындықты сол қалпында көру және қабылдау қабілеті сияқты қасиеттерді қалыптастыруды қамтамасыз етеді; өмірлік жағдайлардың жағымды жақтарын көре білу; есептерді шешудің стандартты емес әдістерін дамыта отырып, ақпаратты сыни және шығармашылықпен қабылдау қабілеті.

«Мен өзім» бағдарламасы профилактикалық қызметтің екі бағытын қамтиды – жалпы профилактикалық және дағдарыс. Бағдарлама аясында жалпы профилактика өзін-өзі реттеуді дамытудан, релаксация дағдыларын қалыптастырудан, эмоционалдық және жеке сфераны түзетуден тұратын түзету-сауықтыру жұмыстары арқылы жүзеге асырылады - аландаушылықты азайту, өзіне деген сенімділікті арттыру, өзін-өзі бағалауды түзету, психотравматикалық жағдаймен байланысты тәжірибелерге әрекет ету, өмірлік мақсаттарды қою; жасөспірімнің ресурстарын оның төзімділігінің негізі ретінде анықтау арқылы: ішкі (өзін-өзі сақтау инстинкті, интеллектуалдық деңгейі, қарым-қатынас әлеуеті, мәселелерді шешудегі оң тәжірибе) және сыртқы (маңызды адамдар, маңызды, әсіресе шығармашылық белсенділік, әлеуметтік тәжірибе, діни сенімдер). Жалпы профилактика шеңберінде қолданылатын қызметтің ұсынылатын нысандары [4]:

– жасөспірімдердің эмоционалды-тұлғалық және коммуникативті сферасының кешенді психологиялық диагностикасы;

- жасөспірімдерге және олардың отбасыларына жеке кеңес беру;
- жасөспірімдермен жеке түзету-сауықтыру сабақтарын өткізу.

Бұл жұмыстың нәтижелік көрсеткіштері:

- мазасыздану деңгейін қалыпқа келтіру;
  - жүйке-психикалық шиеленістің төмендеуі;
  - адекватты өзін-өзі бағалауы қалыптасқан;
  - өмірге және денсаулыққа құндылық көзқарасы қалыптасты;
  - мектеп оқушылары ұжымына бейімделу;
  - өз сезімдері мен ойларын білу, атап айтқанда - ашулану сезімі;
- ашуды білдірудің қолайлы және қабылданбайтын түрлерін білу;
- Өзіндік бірегейлікті түсіну.

Алдын алудың дағдарыстық бағыты толық емес суицид немесе оның ықтимал қаупі жағдайында жүзеге асырылады және оған ата-аналарды, медициналық мамандарды, халықты әлеуметтік қорғау мекемелерінің қызметкерлерін, кәмелетке толмағандар істері жөніндегі инспекторды шұғыл тартудан тұрады. Жасөспірімнің өз-өзіне қол жұмсау фактісі анықталған кезде, өмірлік қиын жағдайға тап болған бала ретінде есепке алынады.

Алдын алудың дағдарыстық бағытын жүзеге асыратын мамандар суицидтің қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, зардап шеккендердің дүрбелең реакциясын және қайта суицидті болдырмайды. Постпрофилактиканың тиімділігі мамандардың теориялық және практикалық дайындық деңгейіне байланысты.

Суицидке бейім адамға шұғыл көмек көрсету тобын ұйымдастырушы оның сынып жетекшісі болып табылады; іс-әрекет мазмұнының үйлестірушісі – педагог-психолог; қоғаммен байланысты қамтамасыз ету – әлеуметтік педагогтың міндеті; бақылауды директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары жүзеге асырады. Суицидті психологиялық-педагогикалық қолдау алты айдан бірнеше жылға дейін созылады, содан кейін кеңес одан әрі қолдау немесе тіркеуден шығару туралы шешім қабылдайды.

«Тең-теңімен» заманауи жастар краудсорсинг бағдарламасын іске асыру деңгейінде жасөспірімдер бірте-бірте өнімді қызметке тартылады, олардың дербестік дәрежесі ересектердің тең құқылы серіктестері позициясына дейін кеңейтіледі, қиындықтарды жеңуде жасөспірімдерге педагогикалық қолдау көрсетіледі. шықты [5].

Краудсорсинг (ағыл. crowdsourcing, crowd – «crowd» және sourcing – «ресурстарды пайдалану») – белгілі бір функцияларды адамдардың белгісіз шеңберіне беру, оқытылған волонтерлердің әлеуметтік маңызды міндеттерді шешуі. Құрдастарды оқыту – бұл жасөспірімдердің жасы, әлеуметтік жағдайы, мүдделері немесе тәуекелдері бойынша құрдастар ортасында білімін беретін, көзқарастарын қалыптастыратын және дағдыларды дамытуға ықпал ететін оқыту.

«Көр, тыңда, түсін» бағдарламасымен ұсынылған педагогикалық ұжымның деңгейі мұғалімдердің жасөспірімнің суицидтік мінез-құлқын ерте тану дағдыларын қалыптастыруды, мұғалімдердің кәсіби деформациясының алдын алуды, мектепте психологиялық қауіпсіз білім беру ортасын құруды қамтамасыз етеді [6].

Педагогикалық ұжыммен жұмыс бағдарламасын жүзеге асыру профилактиканың субъектісі ретінде ұйымдастыру кезеңінен, педагогтарды оқыту және алдын алу әдістерін оқу-тәрбие үрдісінің тәжірибесіне енгізу, нәтижелерді қорытындылау кезеңінен өтеді. Профилактикалық жұмыс объектісі ретінде педагогикалық ұжымды сүйемелдеу келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

- психологиялық профилактика – мұғалімдердің әлеуметтік-кәсіби дамуына көмек көрсету; жастық және кәсіби дағдарыстардың, тұлға ішілік және тұлғааралық жанжалдардың алдын алу; педагог тұлғасының өзін-өзі жүзеге асыру жағдайларын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу;

- психологиялық кеңес беру – мұғалімге өзін-өзі тануға, адекватты өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға және білім беру ортасына бейімделуге, құндылық-мотивациялық сфераны дамытуға, дағдарыстарды, кәсіби деформацияларды жеңуге, эмоционалдық тұрақтылықты дамытуға көмектесу;

- психологиялық коррекция – педагогтардың тұлғалық және кәсіби дамуындағы ауытқуларды жою, тұлғалық және тұлғааралық қарым-қатынастарды үйлестіру мақсатында психологиялық-педагогикалық әсер ету.

Суицидтік мінез-құлықтың алдын алу саласындағы педагогтар мыналарды жүйелі түрде түсінуі керек:

- мектеп оқушыларының суицидтік мінез-құлқы проблемасының қазіргі жағдайы туралы;

- суицидтік мінез-құлықтың алдын алу жүйесінің тұжырымдамалық – әдістемелік және теориялық – негіздері туралы (суицидтік және суицидтік мінез-құлық мәні туралы; жас ерекшеліктерінің суицидтік мінез-құлыққа әсері туралы; мектеп оқушыларының суицидтік әрекеттерінің факторлары, олардың жағдайлары мен маркерлері туралы суицидтік жағдай туралы, баланың проблемалық жағдайдан шығу ресурстары және оны жеңу әдістері туралы және т.б.);

- алдын алу жүйесін ұйымдастырудың құқықтық негіздері туралы;

- суицидтік мінез-құлықтың алдын алу жүйесінің стратегиясын құру туралы (суицидтік ниет анықталған жағдайда маманның іс-әрекеті туралы);

- суицидтік мінез-құлықты бастапқы сараптамалық бағалау әдістері туралы;

- мектеп оқушыларын қолдау процесінде мұғалімнің ресурстары туралы;

- бастапқы, екіншілік, үшіншілік профилактика туралы;

- білім беру үдерісі субъектілерінің дағдарыстан шығуда көмек алу мүмкіндіктері туралы);

- алдын алудың қолданыстағы үлгілері туралы (медициналық, тәрбиелік, әлеуметтік-психологиялық).

Мектеп оқушыларының суицидтік мінез-құлқының алдын алуды қолдаудың тиімділігін қамтамасыз ету оның критерийлері мен көрсеткіштерінің жүйесіне байланысты. Алдын алуды психологиялық-педагогикалық қолдаудың тиімділігінің критерийлері:

- жүйелілік (шарттар жиынтығын қамтамасыз ету);

- тиімділік (өзіне қол жұмсау және өзін-өзі өлтіру әрекеттерінің санын азайту);

- әлеуметтік бейімделу (қауіп тобындағы студенттер санының азаюы; әлеуметтік ортаға тартылған студенттер санының артуы мағыналы әрекет; жасөспірімдердің дербестік деңгейінің жоғарылауы);

- конструктивтілік (тұлғааралық қақтығыстардың алдын алу,

сындарлы қарым-қатынастарды қалыптастыру, толыққанды өмір сүруге қажетті жасөспірімдердің жеке қасиеттерін қалыптастыру);

- мұғалімдердің профилактикалық іс-әрекетке дайындығы (күзиреттілік, мотивация).

Тиімділік көрсеткіштері мыналар:

- сандық көрсеткіштер – профилактикалық бағдарламаларды жүзеге асыратын мұғалімдер саны, профилактикалық іс-шаралардың әдістері мен технологиялары бойынша оқытылатын мұғалімдер саны; алдын алу шараларының саны; профилактикалық іс-шаралармен қамтылған оқушылар саны және т.б.;

- сапалық – суицидтің алдын алуға қатысты педагогтардың ұстанымын дамыту; профилактика субъектілері арасында диалогтық қатынастардың болуы; жасөспірімдердің әлеуметтік бейімделуін арттыру;

- жасөспірімдердің проблемаларды шешу жолдарын өз бетінше іздеуге және жүзеге асыруға дайындығы [7].

Педагогикалық тәуекелдерді ескеру маңызды, мектеп оқушыларының суицидтік мінез-құлқының алдын алу үшін психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету процесінде олардың пайда болуы мүмкін:

- процесті ресурстық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі;

- педагогтар мен психологтардың кәсіби дайындығының жеткіліксіздігінен олардың қызметінің мәселелері;

- профилактикалық іс-шараларда ата-аналардың өзара әрекеттесуге дайын болмауы;

- ведомстваралық өзара әрекеттестіктің жеткіліксіздігі;

- психологиялық-педагогикалық қолдау курсының жеткіліксіз мониторингі.

Тәуекелдерді барынша азайту үшін резервтер жүйесін құру, қолдау көрсетуге қатысушылар арасында жауапкершілікті бөлу қажет; мәселені шешуді уақытында бөлу, сенімсіз серіктестерден бас тарту және тексерілмеген әдістер мен бағдарламалар, психологиялық қызмет жүйесінен күтілетін нәтижелер

Мектеп оқушыларының өз-өзіне қол жұмсауының алдын алуды педагогикалық қолдау болып табылады:

– білім беру ұйымында жайлы психологиялық климат құру;

- мектеп оқушыларын әлеуметтік-психологиялық қорғау мен қолдауды қамтамасыз ету;

- бейімделмеген жасөспірімдер мен жастардың санын азайту;

- өмірлік қиын жағдайға тап болған кәмелетке толмағандарды ерте анықтау;

- оларды профилактикалық және сауықтыру бағдарламаларына уақтылы енгізу;

- өз-өзіне қол жұмсау қаупі бар студенттердің санын азайту;

суицидтік мінез-құлықтың, рецидивтердің және асқынулардың алдын алу.

Айта кетейік, елімізде Денсаулық сақтау министрлігі былтырдан бері бүкіл өңірде кәмелетке толмағандар арасында суицидтің алдын алу бағдарламасын енгізе бастады. Бағдарлама 6 өңірде қарқынды іске асырылуда, арнайы сайтта (<https://bilimfoundation.org/>) жүйелі мониторинг жасалады. Кәмелетке толмағандар арасында суицидтің алдын алу мәселелері бойынша 2021 жылы 761 денсаулық сақтау маманы және 705 білім маманы (психолог) оқудан өткен. БҰҰ Балалар қоры (UNICEF), UNAIDS қолдауымен Республикалық психикалық денсаулық ғылыми-практикалық орталығы COVID-19 пандемиясы кезінде арнайы ақпараттық ресурс ашты. Бұл интернет-платформада қолжетімді кеңестер, сұрақтарға жауап, өзіне-өзі көмек көрсету туралы ақпарат бар.

Ғалымдардың айтуынша, жас өспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауына үрейшілігінің жоғарылығы, бос әурешілігі, қоршаған ортаны бұрыс қабылдауы, өмірін өзгерткісі келуі және өз бетінше түрлі жағдайдан шығуға икемсіздік ерекшелігі жетелейді дейді. Жасөспірімдер арасындағы өзіне қол жұмсау жайттарының алдын алу секілді күрделі мәселеде шәкірттердің жасын, жеке психологиялық қасиеттерін, ол тәрбиеленіп,

оқып жатқан ортаның ерекшеліктерін ескеру өте маңызды нәрсе. Бала жүрегі әрқашан қолдап- қуаттауды, жылылықты, мейірім- шапағатты қажет етеді.

Сонымен қорыта келе айтарымыз, жасөспірімдерді бос уақыттарын тиімді пайдалануға үйретіп, оларды әр түрлі үйірмелерге қатысуын ұйымдастыру қажет. Сонда ғана олардың көңілі бөлінбей, өмір қаншалықты қызықты екенін біледі және өмірге деген құштарлығы артады, басқа жаман әдеттерден аулақ болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбікенова А. Өскелең ұрпақ арасындағы суицид мәселелері // Қызықты психология. Алматы, 2009. №6. Б. 7-8.
2. Әкімбаева Ж.Ж. Ахметова А.И. Өмірді бағалап үйренейік/балалар суицидінің алдын-алу бойынша ата-аналарға, педагогтерге арналған құрал. Алматы 2011ж.
3. Юлдашев, В.Л. Суицидальное поведение детей и подростков: социально-психологические аспекты [Текст]/ В.Л.Юлдашев. — Уфа: БГМУ, 2010. – 106 с.
4. Яковлев, Б.П. Аутоагрессия: современные проблемы и тенденции: учебное пособие [Текст] / Б.П.Яковлев. – Ростов - на/Д, 2006. – с. 67
5. Шелехов, И. Л. Суицидология: учебное пособие [Текст] /И.Л.Шелехов, Т.В.Каштанова, А.Н.Корнетов, Е.С.Толстолес – Томск: Сибирский государственный медицинский университет, 2011. – 203 с.
6. Диагностика и профилактика суицидального поведения подростков: учебное пособие / сост. Е.А. Калягина, О.Г. Япарова. – Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2012. – 166 с.
7. Инновационный опыт работы по профилактике суицидального поведения детей и подростков в образовательных организациях: Методические рекомендации для руководителей и педагогических работников образовательных организаций /Под ред. О.И. Ефимовой, Н.В. Сероштановой, В.А. Березиной. – АНО «ЦНПРО», 2015. – 100с

УДК-376.23

СУИЦИДКЕ ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ӘСЕРІ

Омар Е.О. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Академик А.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент қаласы
Сихынбаева Ж.С. -педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Мирас университеті, Қазақстан, Шымкент қаласы

Аңдатпа. Бұл мақалада жасөспірімдік кезеңнің психологиялық ерекшеліктері мен жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының бірқатар ерекшеліктері, сонымен бірге, жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауының жалпы себебі қарастырылады. Әсіресе, психотравматикалық жағдайлардағы әлеуметтік-психологиялық бейімделушілік, жасөспірімдік кезеңдегі психопатологиялық реакциялар, әлеуметтік-психологиялық бейімделу, суицидтік мінез-құлықтың дамуы туралы мәселелер талқыланған.

Кілттік сөздер: суицид, суицидтік мінез-құлық, жасөспірім, психологиялық-ерекшеліктер, педагогикалық ерекшеліктер.

Аннотация. В данной статье рассмотрены психологические особенности подросткового возраста и ряд особенностей суицидального поведения подростков, а также общая причина суицида подростков. В частности, обсуждались вопросы социально-

психологической адаптации в психотравмирующих ситуациях, нарушения взаимодействия ребенка с ближайшим окружением, психопатологических реакций в подростковом возрасте, социально-психологической адаптации, развития суицидального поведения, динамики нервно-психических функций.

Ключевые слова: суицид, суицидальное поведение, подросток, психологические особенности, педагогические особенности.

Annotation. This article discusses the psychological characteristics of adolescence and a number of features of suicidal behavior of adolescents, as well as a common cause of adolescent suicide. In particular, issues of social and psychological adaptation in psychotraumatic situations, violations of the child's interaction with the immediate environment, psychopathological reactions in adolescence, social and psychological adaptation, the development of suicidal behavior, and the dynamism of neuropsychic functions were discussed.

Key words: suicide, suicidal behavior, adolescent, psychological features, pedagogical features.

Бүгінгі таңда бүкіл әлемді елендетіп, қоғам дертіне айналып отырған жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауы – дүние жүзіндегі ең өзекті мәселелердің бірі. Суицидті зерттеп жүрген мамандардың пікірінше, дүниежүзінде әрбір 20 секунд сайын бір адам өзіне-өзі қол жұмсайды екен. Тіпті жылына 1 миллион адам өзін ажалға қиып, шамамен 20 миллион тұрғын өмірмен мәңгілікке қоштасуға әрекет жасайды. Сорақысы сол, бұлардың 8 мыңы қазақстандықтар екен. Ал бұл дегеніңіз, республика бойынша сағат сайын бір адам өз еркімен өмірмен қоштасады деген сөз. Әсіресе, бұл дерттің жасөспірімдер арасында кең етек жайғаны алаңдатады. Оған жасөспірімдік «өтпелі» шақта кездесетін қиындықтарды көтере алмау, айналадағылармен тіл табыса алмау, бала психологиясының толық қалыптаспауы, т.б. жағдайлар себеп болуда. Суицидтің себептеріне келсек, жастар арасындағы суицид мәселесін зерттегенде анықталғаны: жасөспірімдер ата-аналарының, мұғалімдердің назарын өз мәселелеріне аудару мақсатында өзіне-өзі қол жұмсауға шешім қабылдайды екен және осындай жолмен үлкендердің селқостығы, парықсыздығы, арсыздығы мен қатыгездігіне қарсылық білдіреді екен. Суицидтік мінез-құлық тәуекелдері тұрғысынан жасөспірімдік шақ (11-12 жастан 16-17 жасқа дейін) балалық шақтың аяқталып, есеюге өту кезеңі. Жасөспірімдердің суицидтік көріністерін талдай отырып, зерттеушілер бұл жастағы суицидтік мінез-құлық ересектердегі ұқсас мінез-құлықпен көп ортақ және сонымен бірге жас ерекшелігіне өсіп келе жатқан ағзаның, қалыптасып келе жатқан тұлғаның физиологиялық және психологиялық процестерінің ерекшеліктеріне байланысты деген қорытындыға келеді [1].

Жасөспірім өзін ересектермен және кіші оқушылармен салыстыра отырып, ол енді бала емес, ересек адам деген қорытындыға келеді. Жасөспірім айналасындағы адамдар оның есейгенін тануы үшін ұмтылады және тәуелсіздік; дербестікке, өз құқықтарын тануға, құрдастарымен қарым-қатынасқа, «топтастыруға» ұмтылады. Жеткіншектік шақтың негізгі қайшылығы – оқушының өзін тұлға ретінде ересектердің тануына ұмтылуы және сонымен бірге оның ересектер әлемінде өзін-өзі бекітудің нақты мүмкіндіктерінің жоқтығы. Пісіп-жетілмегендіктен және өмірлік тәжірибенің жоқтығынан көбінесе елеусіз конфликттік жағдай жасөспірімге үмітсіз болып көрінеді және осы себепті суицидке айналады. Сонымен қатар отбасының да ықпалы маңызды. Отбасы тәрбиесінің суицидгендік құрамдастары – шектен тыс қорғаныс; қатал көзқарастары бар авторитарлық ата-ана; ата-аналардың мәдениеті мен білім деңгейінің төмендігі. Отбасы мүшелерімен қақтығыстар негізінен жасөспірімнің аға ұрпақтың құндылықтар жүйесін қабылдамауымен байланысты [2].

Өзін ересек адам ретінде сезінуі жасөспірімдік кезеңге өтудің психологиялық белгісі болып табылады. Биологиялық аспектіде мұндай белгілер жыныстық жетілу, «гормоналды дауыл» деп аталады.

Жасөспірім мектеп оқушысы болғандықтан, білім беру қызметі ол үшін әлі де өзекті, дегенмен құрдастарымен қарым-қатынас маңызды. Қарым-қатынас, басқа адамдармен қарым-қатынас құрудың саналы әрекеттері, достар табу, қақтығыстар мен оларды шешу, компанияны өзгерту және т.б. жасөспірім өмірінің дербес саласына айналады. Құрбы-құрдастар ортасында жасөспірімнің басты қажеттілігі – қоғамда өз орнын табуы өзінің жүзеге асуын табады.

Сонымен, суицидтік мінез-құлықтың қалыптасу мәселесі тұрғысынан жасөспірімдік кезеңнің психологиялық ерекшеліктерін ескеру маңызды:

- интенсивті жыныстық жетілу, дененің физиологиялық қайта құрылуы, өзінің сыртқы келбетіне деген сезімге әкелетін; шаршаудың жоғарылауы;
- эмоционалдық саланың тұрақсыздығы, эмоционалдық өзін-өзі реттеу проблемалары, көңіл-күйдің жиі өзгеруі, депрессия сезімі, депрессиялық белгілер;
- өз тәуелсіздігі мен даралығын өзін-өзі бекітуге ұмтылу, қиындықтар немесе үлкендермен қарым-қатынастың қайшылықты сипаты, негативизм, қыңырлыққа бейімділік, тыйымдарға қарсылық, жас беделі, табысты бағалауға немқұрайлылық;
- құрдастарымен қарым-қатынасты басым іс-әрекет ретінде, мінез-құлық пен адамдармен қарым-қатынастың жаңа нормаларын сәтті меңгерудің маңыздылығын; құрбыларының мойындауы, досқа, «өз» компаниясына деген қажеттілік;
- мінез-құлық, өзін-өзі бағалау, төмен бағаланбаған немесе асыра бағаланған өзін-өзі бағалауды қалыптастыру мүмкіндігін қалыптастыру;
- мінез акцентуациясының және әлеуметтік дезадаптацияның мүмкін болуы;
- шынайы тәуелсіздіктің жоқтығы, құрдастарымен салыстырғанда ұсынысшылдық пен конформизмнің жоғарылауы;
- логикалық, абстрактылы ойлауды, сыни тұрғыдан ойлауды, теориялық ой елегінен өткізуге, интроспекцияға қабілеттерін дамыту;
- дүниетанымды қалыптастыру, маңызды және қабылданбаған құндылықтар шеңберін қалыптастыру, өз ережелерін орнатуға ұмтылу, басқалар арасында өз орнын іздеу
- өзін-өзі бақылау және әрекетті жоспарлау саласындағы қиындықтар;
- тәуекелге баруға бейімділік, агрессия көріністері, өзін-өзі растау әдістері ретінде;
- «ересектік сезімі», өзіңіз болуға және сонымен бірге достармен бірге болуға, олар сияқты болуға ұмтылу;
- өзін-өзі тануға, өзін-өзі дамытуға ұмтылу;
- қоғамдық сананың, өзін-өзі анықтаудың пайда болуы;
- құрдастар тобында көшбасшылыққа ұмтылу, жасөспірімдер тобының сәні мен идеалдарын ұстанатын ерекше «жасөспірім» қауымдастығына қатыстылық сезімі;
- өзінің маңызды жасөспірім ортасында өзінің еңбегін тануға ұмтылу, тану мен өзін-өзі растаудың өткір қажеттілігі, әлемді «біз» және «олар» деп бөлу [3].

Жасөспірімнің тұлғасында болып жатқан жылдам өзгерістер мінез-құлықтағы әртүрлі ауытқуларды, суицидтік тенденцияларды тудыруы мүмкін. Жасөспірімдік шақ жиі өзгеру жылдамдығына баса назар аударатырып, «даму стрессі» деп аталады.

Л. .С.Выготский жасөспірімдік кезеңнің ерекшелігі ретінде жыныстық, жалпы органикалық және әлеуметтік-мәдени жетілудің сәйкес келмеуін бөліп көрсетті.

интроспекция, өз тәжірибесіне деген қызығушылықтың артуы, сыртқы әлемге қанағаттанбау, өз-өзіне тартылу, өзінің эксклюзивтілігін сезінудің тууы, өзін-өзі бекітуге ұмтылу, өзін басқаларға қарсы қою, олармен қақтығыстар [4].

Әдебиеттерде жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсау себептері ретінде жеке өмірдегі кикілжіндер, жалғыздықты сезіну, өнерге түсу, жауапсыз сезімдер, стандартты емес бағыттылық, этникалық дәстүрлерді бұзу, генетикалық бейімділік аталды.

Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлықтың мотивациясы да ерекше. Олар суицидке дейінгі тәжірибелердің белгісіздігімен және әртүрлілігімен сипатталады, бұл суицид қаупін

тануды қиындатады. Көбінесе жасөспірімдердегі суицидтік мінез-құлық гиперактивтілік ретінде жасырылған депрессиямен сипатталады. Суицидтік категория – моральдық ұстанымдарымен, махаббат пен жыныстық қатынасты идеализациялауымен ерекшеленетін жасөспірімдер категориясы. Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлықтың ең типтік мотивтері – реніш, наразылық, ұят, өзіне-өзі қанағаттанбау, жалғыздық сезімі, бөтендік пен мазасыздану, ата-анасының жоғалуы немесе әкенің немесе ананың отбасынан кетуі, жауапсыз махаббат, кінә сезімі, ренжіген мақтаныш, қызғаныш, жазадан қорқу, кек алуға ұмтылу, жыныстық зорлық-зомбылық және еліктеу.

Жасөспірімдердегі суицидтік әрекеттер көбінесе демонстративті болып табылады және көбінесе «суицидтік» бопсалау ерекшеліктерін көрсетуі мүмкін. Б.Н.Алмазов суицидтік мінез-құлық (өзін-өзі қию) мотивтерін зерттеген: жасөспірімдердің тек 4%-ында суицидтік мазмұндағы ойлар болған, суицидтік мінез-құлықтың 30%-ы құрбыларымен жанжалдасу, 20%-ында «қан байлау» ырымы болған, 20. % өзін-өзі кесу демонстрация болды, құрбылары мен құрбыларының алдында батылдық. Жасөспірімдердің 15% психикалық сау деп танылды, қалғандарына психикалық инфантилизм, шекаралық психикалық даму тежелуі, ал жасөспірімдердің 50% мінез акцентуациясы анықталды [5].

Жасөспірімдер арасында аяқталған суицидтердің жиілігі төмен, ол суицидтік әрекеттердің жалпы кешенінің 1%-дан асатынын атап өткен жөн. Жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсау әрекеттерін және демонстрациялық әрекеттерін саралау өте қиын болуы мүмкін. Ересектердегі сияқты жасөспірімдер демонстративті, аффективті және шынайы суицидтік мінез-құлықпен ерекшеленеді.

Демонстративті суицидтік мінез-құлық жасөспірімге бейсаналық түрде өз ұстанымына назар аударуға, жанашырлық оятуға, қиындықтан аулақ болуға, қиын жағдайдан шығуға, бопсалау немесе қорқыту арқылы «жаулардан» қорқуды тудыруға тырысқанда тән. Мүмкін емес нақты жағдайларды ескере отырып, жасөспірім демонстрацияны көбінесе өзін-өзі өлтіру арқылы аяқтайды.

Мінез акцентуациялары бар жасөспірімдерде аффективті суицидтік мінез-құлық жедел психогендік реакция ретінде пайда болуы мүмкін. Наразылықтың аффективті суицидтік реакциялары жалғыздықта пайда болады, ал өз-өзіне қол жұмсау сәтсіз әрекеті кезінде жасөспірімде ұят сезімін тудырады және оны жасыруға ұмтылады.

Әртүрлі шығу тегі депрессиялық күйлерде шынайы суицидтік мінез-құлық жағдайлары жиі кездеседі, жасөспірім ұзақ уақыт бойы өз-өзіне қол жұмсау ниетінде болса, оған кедергілердің алдын алу шараларын жоспарлайды. Сонымен қатар жасөспірімдерде өлімге деген ұмтылыстың күші әртүрлі болуы мүмкін. Депрессияға ұшыраған жасөспірімдер суицидтік тәуекелдің жоғарылау аймағында; алкогольді және есірткіні асыра пайдаланатын жасөспірімдер; суицид куәгерлері; өз-өзіне қол жұмсау әрекетін жасаған жасөспірімдер; дарынды балалар; үлгерімі төмен жасөспірімдер; жүкті қыздар; жасөспірімдер, зорлық-зомбылық құрбандары [6].

Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлықтың ең маңызды белгісі – бұл жаста белгілі бір ерекшелікпен көрінетін депрессия. Психологтар жасөспірімдер депрессиясының бірнеше нұсқасын ажыратады. Деликвентті нұсқа үлкендерге, әсіресе туыстары мен мұғалімдеріне дөрекілік пен бағынбау арқылы көрінетін, бұрын бұл бала үшін әдеттен тыс мінез-құлық бұзылыстарының жылдам дамуымен сипатталады. Жасөспірімнің бірнеше апта, тіпті айлар бойы агрессиясы мен ашулануы оны жақын адамдарынан алшақтап, жалғыздық пен мазасыздық сезімін арттырады, автоагрессивті әрекеттерді тудырады. Жасөспірімдік депрессияның гипохондриалық нұсқасында кішігірім соматикалық бұзылулар көптеген шағымдармен біріктіріледі, бұл тәжірибенің шамадан тыс құндылығын көрсетеді.

А.Г. Амбрумова және Л.Я. Железняков жасөспірімдердегі суицидтік мінез-құлық ерекшеліктері ретінде олардың іс-әрекетін бағалаудың жеткіліксіздігін, мотивтердің

жеңілдігін, қоршаған ортаның әсері мен девиантты мінез-құлықты, еліктеушілікті бөліп көрсетті [7].

А.А. Александров және А.Е. Личко жасөспірімдердің жартысына жуығы «қысқа тұйықталу» принципі бойынша дамитын жедел аффективтік реакцияның фонында суицидтік әрекеттер жасайды, «соңғы тамшы» ретінде өз-өзіне қол жұмсау әрекетін тудыратын елеусіз себеп әсер етеді деген қорытындыға келді. [8].

Жасөспірімнің өз-өзіне қол жұмсау әрекеті кезіндегі іс-әрекеттері көбінесе сырттай демонстрациялық, көз алдында жасалған және батылдықпен жүретін болып көрінгенімен, «өзіне қол жұмсау ойыны» шектен шығып, жасөспірімнің өлімімен аяқталуы мүмкін.

Жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсау арасындағы шекарасы бар, тістеу және өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттері өте шартты болып табылады. Э.Шир бұл жастағы суицидтік әрекеттердің көпшілігі микроэлеуметтік шартты болып табылады және өзін-өзі жоюға емес, бұзылған элеуметтік байланыстарды қалпына келтіруге бағытталғанын дәлелдейді [9].

Жасөспірімдік шақта көбінесе өзін-өзі өлтіру әрекеті туралы емес, суицидтік емес мақсатта «суицидтік әдісті» қолдану туралы болады. Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқы жағдайдан уақытша «өшіруді» қалау ғана болатын жағдайлар бар. Алайда, суицидтік мақсаттардың жоқтығына қарамастан, мұндай әрекеттердің ықтимал қаупі айтарлықтай жоғары. Э.Шнайдер жасөспірімдердегі суицидтік мінез-құлықтың жалпы белгілерін анықтады [10]:

- қиындықтан шығудың жолын, шешімін табу мақсатымен шарттылық; дағдарыс немесе төзгісіз жағдай;
- өмір сүруді тоқтату арқылы қазіргі жағдайдан шығу міндеті;
- сананы тоқтату арқылы психикалық ауырсынуды болдырмауға ұмтылу;
- басты стресс ретінде психологиялық қажеттіліктерді бұзу және өз-өзіне қол жұмсау арқылы өз жағдайынан құтылуға ұмтылу;
- негізгі суицидтік эмоциялар ретіндегі дәрменсіздік пен үмітсіздік, үгіт-насихаттардың, түсіндірме әңгімелердің, мадақтаудың немесе қысым жасаудың бекердігі;
- амбиваленттілік суицидке деген жалпы ішкі қатынас ретінде; басқалардың араласуымен өлуді және құтқарылуды бір мезгілде қалау;
- «туннельдік сана», когнитивтік саланың тарылуы, психиканың жалпы жағдайы ретінде мінез-құлықты таңдау мүмкіндіктерін шектеу;
- түпкілікті ұшу ретінде үйден шығу және өзін-өзі өлтіру болып табылатын апат аймағынан ұшу (эгрессия);
- белгі хабары, коммуникативті әрекет ретінде, қайғы-қасірет белгісі: дәрменсіздік шағымдары, қолдау сұрауы, құтқарылу мүмкіндігін іздеу;
- суицидтің өмірдегі жалпы мінез-құлық стиліне сәйкестігі.

Осылайша, жасөспірімдік кезеңнің психологиялық ерекшеліктері жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының бірқатар ерекшеліктерін анықтайды, олар профилактикалық бағдарламаларды жасау кезінде ескерілуі керек. Жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауының жалпы себебі - өткір психо-травматикалық жағдайлардағы элеуметтік-психологиялық бейімделушілік, баланың жақын қоршаған ортамен өзара әрекеттесуінің бұзылуы. Жасөспірімдік кезеңде психопатологиялық реакцияның, элеуметтік-психологиялық бейімделудің, суицидтік мінез-құлықтың дамуы осы кезеңдегі жүйке-психикалық функциялардың динамизміне, толық еместігіне, тұрақсыздығына байланысты. Интимдік коммуникативті салаға әсер ететін эмоционалды жауап берудің шамадан тыс әдістері субъективті шешілмейтін конфликттің пайда болу қаупін тудырады және жауап берудің суицидтік тәсіліне ықпал етеді.

Ең бастысы, осындай сұмдық қадамға баруды ойға алған адамды байқасаңыз, мүмкіндігінше жанында көбірек бірге болуға тырысыңыз. Оның жан жарасын білдіретін сөздерін, мейлі ол уайым, қайғы, кінә, қорқыныш немесе ашу-ыза болсын, тыңдай білсеңіз,

оған баға жетпес көмек бергеніңіз. Тіпті кейде жай ғана үндемей онымен бірге отырсаңыз да, бұл сіздің оған деген қамқорлық қатынасыңыздың, оның тағдырына немқұрайлы қарамайтыныңыздың дәлелі бола алады. Қиын да қызықты өмір жолында қандай жағдайлар болмайды, адам ғұмыры қуанышты сәттер мен қайғылы оқиғаларға толы.

Қорыта келе айтарымыз, өмірде кездескен қиындықтарды жеңе білу табандылықты қажет етеді. Адам алдынан шыққан қиындықты өмір тәжірибесі арқылы, осыдан мен сабақ алуым керек деп саналы түрде ұғынса, жіберілген қателіктерін екінші рет қайталамайтындай етіп ғұмыр кешуге бейімделсе, міне сонда мәнді де мағыналы өмір кешкені. Мұндай кезде барлық нәрсе адамның ерік-жігеріне және психикалық дағдарыс кезінде өзін қалай ұстай білуіне байланысты болады. Жас ұрпақты тәрбиелеуде, үлгі-өнегелілікке жетелеуде, ересектер, міне осыны ұмытпағандары жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ.Ғ.Елшібаева «Жас өспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу». Алматы, 2012 ж Арман ПВ баспасы
2. Өмірді бағалап үйренейік/балалар суицидінің алдын-алу бойынша ата-аналарға, педагогтерге арналған құрал. Алматы 2011ж. Әкімбаева Ж.Ж. Ахметова А.И.
3. Юлдашев, В.Л. Суицидальное поведение детей и подростков: социально-психологические аспекты [Текст]/ В.Л.Юлдашев. — Уфа: БГМУ, 2010. — 106 с.
4. Яковлев, Б.П. Аутоагрессия: современные проблемы и тенденции: учебное пособие [Текст] / Б.П.Яковлев. – Ростов - на/Д, 2006. – с. 67
5. Шелехов, И. Л. Суицидология: учебное пособие [Текст] /И.Л.Шелехов, Т.В.Каштанова, А.Н.Корнетов, Е.С.Толстолес – Томск: Сибирский государственный медицинский университет, 2011. – 203 с.
6. Девиантты мінез-құлықты жасөспірімдермен түзетушілік-педагогикалық жұмыс атқару” К.М. Арымбаева. Шымкент, 2020ж
7. Амбрумова, А.Г., Полеев, А.М. Телефонная психотерапевтическая помощь – Телефон Доверия в системе социально психологической службы // Методические рекомендации. – М., 2013. – 211с
8. М.С.Керимбаева. Профилактика подростковой девиации: Теория и практика А.Н.Тесленко А. 2005г.
9. Зотов, М.В. Суицидальное поведение: механизмы развития, диагностика, коррекция [Текст] /М.В. Зотов. – Санкт-Петербург, 2013. – 315с.
10. Шнейдер, Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков [Текст]/ Л.Б.Шнейдер. – М., 2015. – 336 с.

УДК 347.64

АЛГОРИТМ ИНФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГАМИ-ПСИХОЛОГАМИ РОДИТЕЛЕЙ, ОПЕКУНОВ, ПОПЕЧИТЕЛЕЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ И ВСЕХ СУБЪЕКТОВ ПРОФИЛАКТИКИ В ПРЕДУПРЕЖДЕНИИ ФАКТОВ НАСИЛИЯ И ЖЕСТОКОГО ОБРАЩЕНИЯ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

**Давлетова А.А., вице-президент РОО «Казахское психологическое общество»
Перленбетов М.А., д.пс.н, проф. Президент РОО «Казахское психологическое общество»
Даулетбаева Б.Ж., докторант университета Туран
Есимбекова А.К., Директор ОФ «Центр поддержки семьи «Жанұя»
Республика Казахстан. г.Алматы**

Аңдатпа. Балаларды зорлық-зомбылықтан қорғау өзекті мәселе болып отыр. Зорлық-зомбылықтың құрбаны болған кәмелетке толмағандарды анықтауды ішкі істер, денсаулық сақтау, халықты әлеуметтік қорғау, жергілікті атқарушы органдардың қызметкерлерімен қатар, білім беру ұйымдарының психологтары жүргізеді.

Кілт сөздер: алгоритм, аутодеструктивті және девиантты мінез-құлықтың алдын алу, кәмелетке толмағандар, ата-аналар, мектеп.

Аннотация. Проблема защиты детей от жестокого обращения и насилия, в силу их наименьшей защищенности, не теряет своей актуальности. Выявление несовершеннолетних, ставших жертвой насилия, наряду с сотрудниками внутренних дел, здравоохранения, социальной защиты населения, местных исполнительных органов осуществляется в том числе педагогами-психологами учреждений образования.

Ключевые слова: алгоритм, превенции аутодеструктивного и девиантного поведения, несовершеннолетние, родители, школа.

Annotation. The problem of protecting children from abuse and violence, due to their least protection, does not lose its relevance. Identification of minors who have become victims of violence, along with employees of internal affairs, healthcare, social protection of the population, local executive bodies, is carried out, among other things, by psychologists of educational institutions.

Keywords: algorithm, prevention of self-destructive and deviant behavior, minors, parents, school.

Для проведения превенции аутодеструктивного и девиантного поведения среди несовершеннолетних в образовательных учреждениях ученые и специалисты РОО «Казахское психологическое общество» и ОФ «Центр поддержки семья «Жанұя» разработали «Алгоритм информирования педагогами-психологами родителей, опекунов, попечителей обучающихся и всех субъектов профилактики в предупреждении фактов насилия и жестокого обращения в отношении несовершеннолетних», на который получено авторское свидетельство №16755 от 19.04.2021 г.

1. Настоящий Алгоритм информирования педагогами-психологами родителей, опекунов, попечителей обучающихся и всех субъектов профилактики в предупреждении фактов насилия и жестокого обращения в отношении несовершеннолетних (далее – Алгоритм) разработан в соответствии с:

- Законом Республики Казахстан от 8 августа 2002 г. №345 «О правах ребёнка в Республике Казахстан», Законом Республики Казахстан от 27 июля 2007 г. №319-III «Об образовании»;
- Дорожной картой по усилению защиты прав ребенка, противодействию

бытовому насилию и решению вопросов суицидальности среди подростков на 2020 – 2023 годы, утвержденной постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 марта 2020 года № 156;

• приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 декабря 2020 года №569 «Руководство по межведомственному взаимодействию по выявлению и работе с фактами насилия и жестокого обращения в отношении несовершеннолетнего»;

• приказом Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 30 мая 2019 года № 292 «Психологическая и социальная работа».

2. **Целью** Алгоритма является повышение оперативности, своевременного реагирования и оказания необходимой помощи при выявлении фактов насилия и жестокого обращения в отношении несовершеннолетнего в организациях образования.

3. Педагогам-психологам, при изучении особенностей семейного воспитания обучающихся, составлении психологического портрета семьи, при проведении бесед с обучающимися и их законными представителями необходимо обращать внимание на:

- 1) признаки физического насилия;
- 2) формы психического насилия;
- 3) особенности физического состояния и поведения ребенка;
- 4) особенности взаимоотношений в семье;

Перечисленные признаки еще не свидетельствуют о том, что в отношении ребенка имело место насилие, они могут быть обусловлены другими причинами. Тем не менее, такие «признаки» должны привлечь внимание педагога-психолога. Также поводом для информирования законных представителей обучающихся, всех субъектов профилактики и предупреждения, фактов насилия и жестокого обращения в отношении несовершеннолетних может быть:

- информация, поступившая от ребенка;
- информация, поступившая от членов семьи несовершеннолетнего;
- информация, поступившая от работников организаций образования;
- информация, поступившая от сверстников и друзей, соседей, иных граждан;
- информация, собранная в ходе психологической диагностики, наблюдений за ребенком;
- информация, поступившая от медицинского работника организации образования.

4. При выявлении признаков (фактов) насилия над ребенком, указанных в пункте 3 настоящего Алгоритма или при получении информации от третьих лиц, педагог-психолог незамедлительно информирует об этом руководителя организации образования.

5. Руководитель организации образования незамедлительно оповещает следующие органы:

- территориальная ювенальная полиция;
- органы опеки и попечительства;
- комиссию по делам несовершеннолетних и защите их прав;
- органы управления образования;
- органы занятости и социальной защиты.

6. В случае необходимости, незамедлительно осуществляется вызов скорой медицинской помощи или самостоятельное доставление несовершеннолетнего в организацию здравоохранения или организация медицинской помощи по его месту нахождения.

7. Руководитель организации образования в тот же рабочий день официально направляет письменную информацию в государственные органы, указанные в пункте 5 настоящего Алгоритма. Указанным ведомствам для повышения эффективности

профилактических мер по насилию в отношении несовершеннолетних необходимо в течение 3 рабочих дней представить информацию по итогам проведенных мероприятий по поступившему обращению.

8. Руководитель организации образования поручает педагогу-психологу организации образования провести консультацию (беседу) с несовершеннолетним, ставшим жертвой насилия, в целях установления причин травм у ребенка и оказания ему психологической помощи. После проведения работы с несовершеннолетним, педагог-психолог заполняет индивидуальную карту, согласно Приложению 1 к настоящему Алгоритму, и направляет ее Руководителю организации образования.

9. В случае если насилие в отношении несовершеннолетнего совершено со стороны третьих лиц, руководитель организации образования незамедлительно информирует родителей, опекунов, попечителей о признаках (факте) насилия в отношении несовершеннолетнего.

В случае, если стало известно о факте насилия, совершенном законным представителем, руководитель организации образования не информирует последнего и принимаются меры, направленные на защиту жизни и здоровья ребенка в соответствии с законодательством Республики Казахстан.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1
к Алгоритму
информирования педагогами-психологами родителей,
опекунов, попечителей обучающихся
и всех субъектов профилактики в предупреждении фактов
насилия и жестокого обращения в отношении несовершеннолетних

**ИНДИВИДУАЛЬНАЯ КАРТА изучения личности учащегося, состоящего на учете
социально-психологического сопровождения
в (наименование организации образования) № _____**

1. Общие сведения

Ф.И.О., возраст: _____
Дата обращения _____ телефон _____ класс - _____

2. Информация о развитии личности несовершеннолетнего

Проблема обучения и воспитания _____
Результаты психодиагностики _____

3. Признаки психического состояния несовершеннолетнего (Заполняется педагогом-психологом после индивидуальной работы с обучающимся. «1» - никогда; «2» - редко; «3» - иногда; «4» часто; «5» - всегда).

№	Признаки	1	2	3	4	5
1	Агрессивность					
2	Уход в себя					
3	Чувство вины					
4	Страх, тревожность					
5	Суицидальное поведение					
6	Манипуляция					
7	Расстройства сна / аппетита (энурез)					
8	Обида, разочарование, унижение					
9	Девиантное поведение					
10	Перемены в настроении и поведении					
11	Депрессивные состояния					

12	Низкая самооценка, непринятие себя					
13	Побеги и бродяжничество					
14	Психологическая или физиологическая травма					
15	Итого					

0-28 психическое состояние несовершеннолетнего в норме;
29-49 необходимо психологическое сопровождение педагога-психолога, работа с семьей;
50-70 направление на взаимодействие с другими органами, службами и учреждениями профилактики

4. Психолого-педагогическое сопровождение на _____ уч. год.

Дата	Направление работы	Цель	Исполнитель	Заключение
	<i>Работа с семьей</i>			
	<i>Взаимодействие с другими органами, службами и учреждениями профилактики</i>			
	<i>Общие рекомендации</i>			

Общие выводы и рекомендации педагога-психолога: _____

(Дата, Ф.И.О., подпись педагога-психолога)

С индивидуальной картой изучения личности учащегося ознакомлены (проставляется дата ознакомления, Ф.И.О. и подпись):

Зам. директора по ВР: _____

Соц. педагог: _____

Педагог-психолог: _____

Классный руководитель: _____

Родители _____

Школьный инспектор _____

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

К Алгоритму

информирования педагогами-психологами родителей,
 опекунов, попечителей обучающихся
 и всех субъектов профилактики в предупреждении фактов
 насилия и жестокого обращения в отношении несовершеннолетних

ОБЯЗАТЕЛЬСТВО ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО

Цель _____
 1 Ф.И.О. родителей или других законных представителей _____

2 Администрация учреждения образования в лице руководителя _____

Срок выполнения с «__» _____ г. по «__» _____ г.

Обязательства сторон:

1 Ф.И.О. (мать) обязуется: _____

2 Ф.И.О. (отец) обязуется _____

3 Другие родственники _____

4 Администрация учреждения образования

обязуется: _____

С содержанием ознакомлены и согласны: _____

В качестве полноправных участников могут выступать поручители (представители трудовых коллективов, общественных организаций, фондов и др.)

Общие выводы и рекомендации педагога-психолога: _____

(Дата, Ф.И.О., подпись педагога-психолога)

С обязательством по защите прав несовершеннолетнего ознакомлены (проставляется дата ознакомления, Ф.И.О. и подпись):

Зам. директора по ВР: _____

Соц. педагог: _____

Педагог-психолог: _____

Классный руководитель: _____

Родители _____

Школьный инспектор _____

УДК 159.922.8

ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ К РАБОТЕ С АУТОДЕСТРУКТИВНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ ПОДРОСТКОВ

Перленбетов М.А., д.п.с.н, профессор.

Президент РОО «Казахское психологическое общество»

Даулетбаева Б.Ж., докторант университета Туран

Давлетова А.А., вице-президент РОО «Казахское психологическое общество»

Сангилбаев О.С. д.п.с.н, профессор университета Туран

Республика Казахстан. г.Алматы

Андатпа. Педагог-психологтың кәсіби қызметінде кез келген дерлік жағдай күйзеліс көзі болуы мүмкін. Маманның тұлғалық, моральдық және этикалық қасиеттеріне қойылатын талаптардың жоғарылауы, жоғары органдардың бақылауы, студенттер арасындағы аутодеструктивті және девиантты мінез-құлық жағдайлары, рөлдік жүктеме, жоғары жауапкершілігі, жтб - бұл кәсіби деформацияны тудыруы мүмкін жағдайлардың толық тізімі емес екені белгілі.

Кілт сөздер: педагогикалық психолог, тренинг, аутодеструктивті мінез-құлық, жасөспірімдер.

Аннотация. Практически любая ситуация в профессиональной сфере деятельности педагога-психолога может явиться источником стресса. Повышенные требования к личностным, морально-этическим качествам специалиста, контроль вышестоящих инстанций, случаи аутодеструктивного и девиантного поведения среди обучающихся,

ролевая перегруженность, высокая ответственность – вот далеко не полный список проблем, которые могут быть причиной профессиональной деформации педагога-психолога.

Ключевые слова: педагог-психолог, подготовка, аутодеструктивное поведение, подростки.

Annotation. Almost any situation in the professional field of activity of a teacher-psychologist can be a source of stress. Increased requirements for the personal, moral and ethical qualities of a specialist, control of higher authorities, cases of self-destructive and deviant behavior among students, role overload, high responsibility - this is not a complete list of problems that can cause professional deformation of a teacher-psychologist.

Key words: educational psychologist, training, self-destructive behavior, teenagers.

Всё большее количество самых разных стрессовых факторов оказывают своё воздействие на человека: экономическая нестабильность, социальные и экологические потрясения, последствия пандемии и январских событий в Казахстане. Помимо этого можно отметить стрессы, связанные с профессиональной деятельностью человека, с его эмоциональным состоянием на работе. Особый интерес представляет фигура педагога-психолога – как центрального звена в формировании и социализации подрастающего поколения.

Проведенные нами на протяжении нескольких лет исследования об отношении педагогов-психологов к работе с аутодеструктивным поведением подростков (АП) показали следующее:

- в большинстве случаев педагоги-психологи проявляли равнодушие к таким детям, не вникали в их внутренний мир;
- нередко специалисты показывали низкие результаты в выявлении у обучающихся суицидальных наклонностей и жертв различных видов насилия, так как не знали их особенностей, потребностей и не владели комплексной диагностической методикой;
- неподготовленные педагоги-психологи испытывали трудности в подборе качественно отличающихся методов работы, которые необходимы таким подросткам;
- есть педагоги-психологи, испытывающие трудности в консультационной работе с родителями и обучающимися, им необходима помощь практикующих специалистов;
- в большинстве случаев педагоги-психологи озадачены корректным ведением документации, так как нет единого стандарта по республике.

Психологическое своеобразие подготовки педагогов-психологов к работе с АП подростков и специфика социального заказа по отношению к этой проблеме определяют социально-психологическую необходимость создания специальных программ подготовки педагогов-психологов. Эти программы должны реализовывать принципы личностно-развивающего обучения, отвечающие особым познавательным потребностям и возможностям педагогов-психологов, их личностному своеобразию и целям профессионального развития.

Всем известно, что у нас в стране тема подросткового суицида стабильно держится в топе самых актуальных тем в СМИ, социальных сетях. Среди родителей зачастую присутствует паника - что делать, как уберечь ребенка от дурных мыслей и поступков? Школам тоже не легко - психологам срочно вменили в нагрузку выявление и проведение профилактической работы с детьми, втянутыми в соответствующие группировки, увлекающимися различными веб-сайтами, оказывающие негативное воздействие на психику несовершеннолетних. В связи с этим, нам все чаще поступают запросы от педагогов-психологов на оказание методической помощи в вопросах предотвращения аутодеструктивного поведения у детей и подростков [1,2,3].

Ученые и специалисты РОО «Казахское психологическое общество» совместно с сотрудниками ОФ «Центр поддержки семьи «Жанұя» разработали и провели курсы повышения квалификации для педагогов-психологов. (Авторское свидетельство №16718 от

16.04.2021 г. «Программа курса повышения квалификации педагогов-психологов «Подготовка к работе с системой диагностики психического состояния детей «Ресурс»»).

Также нами были подготовлены и опубликованы «Методические рекомендации к программе Обучающего курса на тему: «Подготовка к работе с системой диагностики психического состояния детей «Ресурс» и «Рабочая тетрадь педагога-психолога «Ресурс» на казахском и русском языках. Имеются рецензии ГУ «Национального научно-практического центра коррекционной педагогики, Национальной Академии Образования им Ы. Алтынсарина, а также ведущих ученых психологов Казахстана, таких как доктора психологических наук, профессора Шерьяздановой К.Т. и других.

К проведению КПК были привлечены ведущие ученые-специалисты из ведущих ВУЗов РК и РОО «Казахское психологическое общество». Среди них: Перленбетов М.А., Давлетова А.А., Комекбаева Л.К., Елшибаева К.Г. [4], Исхакова Э.В., Байдрахманова А.К., Еркинбекова М.А., Алибаева Р.Е., Турниязова Ж.К., Коканова В.С., Еликулова М.Ж., Джаксыгулова Г., Даулетбаева Б.Ж., Нурымов Е. и др. Каждый тренер представляет практическое направление в современной психологии – арт-терапию, психоконсультирование, гештальттерапию и др. Программа была рассчитана на 72 часа, это 9 дней по 8 академических часов, где каждый день с аудиторией работал новый специалист. Ведь все дети разные, у каждого свои личностные особенности, к каждому ребенку и его семье необходим индивидуальный подход. Поэтому мы не ограничились каким-то одним направлением. Таким образом, слушателям был представлен широчайший спектр методического инструментария для работы с АП подростков и их ближайшим окружением.

В работе КПК приняли участие 15 тренеров РОО «Казахское психологическое общество» и 483 педагогов-психологов школ и колледжей Алматинской области.

Со всеми методическими материалами Вы можете ознакомиться на сайте сайта ОФ «Центр поддержки семьи «Жанұя» <https://www.pfzh.kz>.

Хотелось бы поблагодарить Акимат, Управление образования Алматинской области за оказанное доверие и поддержку при проведении проекта «Ресурс».

Программа курсов повышения квалификации для педагогов-психологов по работе с системой диагностики психического состояния детей «Ресурс» состоит из следующих модулей:

1. Нормативно-правовое обеспечение профессиональной деятельности педагога-психолога, профессиональные обязанности, этический кодекс. Служебная этика и делопроизводство педагога-психолога;
2. Практические навыки проведения психодиагностической «Системы диагностики психического состояния детей «Ресурс». Основные правила работы с детьми зоны риска. Соблюдение конфиденциальности. Технология проведения профилактических индивидуальных и групповых занятий с детьми;
3. Исследование проблем семьи и семейное консультирование. Краткий обзор возможных проблемных направлений и методы их разрешения. Соблюдение родительских прав и обязанностей. Просветительская деятельность педагога-психолога по гармонизации детско-родительских отношений.

В начале реализации программы «Ресурс» нужно было «запустить» психологические и методические механизмы подготовки педагога-психолога. Поэтому ее содержание составляют научные представления о трудной жизненной ситуации, а ведущий применяет интерактивные методы обучения.

В этой части программы одной из основных была задача привития навыка педагогам-психологам применения психодиагностических методик и практическое знакомство слушателей с приемами выявления причин и навыкам психокоррекции АП подростков. При этом особое внимание было уделено тому, чтобы все эти диагностические приемы «работали» на практическую цель: выработку индивидуальной программы развития

гармоничной личности обучающегося как главный ориентир всей работы для педагогов-психологов, учителей и для родителей.

Таким образом, во время проведения программы повышения квалификации «Ресурс» идет процесс превращения научных представлений о АП в личности обучающихся в ценность педагога-психолога, поэтому мы использовали комплекс психодиагностических методик:

1. Применение автоматизированной «Системы диагностики психического состояния детей «Ресурс»;
2. «Анкета для педагога-психолога» (Еркинбековой М.А.);
3. Анкета оценки нервно-психической устойчивости «Прогноз-2» Р.Ю. Рыбникова [5];
4. «Диагностика профессионального выгорания» (К. Маслач, С. Джексон, модификация Елшибаевой К.Г.);
5. Анкета оценки КПК (обратная связь).

Эти психодиагностические методики были использованы как инструмент для определения основных аспектов деятельности педагога-психолога, диагностическую работу и методы и сотрудничества с семьей, отношения с подростком; чтобы выявить уровень нервно-психической устойчивости и отдельные признаки личностных нарушений, а также оценить вероятность возникновения нервно-психических срывов.

Во время проведения КПК помимо занятий с аудиторией, к нашим тренерам обращались педагоги-психологи с вопросами профессионального, психоэмоционального, личностного характера. Хотелось бы отметить, что мы до сих пор поддерживаем связь со школьными психологами, детьми и родителями, оказывая им методическую и психологическую помощь посредством цифровых технологий.

Таким образом, разработанная нами программа «Ресурс» удовлетворяет профессиональным и личностным запросам педагогов-психологов, обеспечивая достижения целей, содержания, форм, методов, работы с АП обучающихся.

Реализация данной программы позволяет:

1. Определить социально-психологические направления деятельности по противодействию суицидальным наклонностям детей и насилию;
2. Выявить системные проблемы и факторы, влияющие на ситуацию с АП подростков;
3. Разработать методические и организационно-практические меры по дальнейшему психосоциальному сопровождению подростков с АП;
4. Обучить педагогов-психологов правильному ведению нормативно-правовой документации;
5. Выявить уровень нервно-психической устойчивости педагогов-психологов.

Важно отметить, что чаще всего причины аутодеструктивного поведения, кроются в конфликтах в семье и со сверстниками. Соответственно и профилактика должна быть направлена прежде всего на успешную социализацию ребенка, на налаживание теплых, доверительных отношений внутри семьи, пропаганду ценности жизни как таковой и безопасного поведения детей и подростков.

Подготовленные педагоги-психологи более дифференцированно и четко умеют ставить задачи, выбирать подходящий материал для диагностики и психологического сопровождения обучающихся, более эффективно помогают учащимся определять задачи личностного роста, развития творчества, самостоятельности, учебной мотивации и личностно-профессионального самоопределения, что напрямую поможет детям благополучно выйти из трудной жизненной ситуации.

В случае если нам удастся своевременно выявить и оказать помощь нуждающимся в ней детям, статистика детского суицида в Казахстане существенно снизится, вот это и будет нашими победными показателями.

РЕКОМЕНДАЦИИ

1. Систематизировать документацию педагогов-психологов по единому стандарту, разработанному специалистами РОО «Казахское психологическое общество» и департамента образования Алматинской области (папки, портфолио, рабочие документы и т.д.);

2. Предоставить возможность предоставления психологической службы в школе 1 педагог-психолог на 300 обучающихся;

3. Обеспечить педагогов-психологов специально оборудованным кабинетом в каждой школе;

4. Прохождение личной психологической терапии не менее 50 часов в год;

5. Ввести предмет «Психология» для обучающихся начиная с 5 класса 1 раз в неделю и факультатив «Я и мои границы»

6. На базе Акиматов и РайОНО проводить «Университет родительства», где будут проводиться тренинги, семинары, круглые столы с целью улучшения детско-родительских отношений;

7. На базе каждого района организовать мобильную команду из кризисных психологов-экспертов для оказания экстренной психологической помощи в критических ситуациях;

8. Повысить заработную плату педагогам-психологам школ и колледжей.

В перспективе нам видится огромный потенциал в комбинировании новейших технологических достижений с альтернативными психологическими тестами через создание новых диагностических, обучающих и психокоррекционных программ и их распространения.

Данные, полученные после проведения исследования, можно будет в дальнейшем использовать для выработки решений по принятию воспитательных, социально-психологических и педагогических мер для укрепления семьи и формированию гармоничной личности на благо человека и всего Казахстанского общества.

Литература

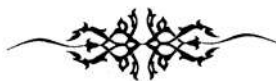
1. Давлетова А.А. Жантану элементі. Алматы 2016;

2. Мадалиева З.Б., Садвакасова З.М. Суицид: диагностика, профилактика. Уч.-метод. пособие. - Алматы, 2011 – 237с.

3. Садвакасова З.М. В помощь социальному педагогу, или как работать с трудными детьми. Уч.метод.пос. Алматы, 2009. – 192 с.

4. Елшібаева К.Ғ. Жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу жолдары. Білім және ғылым министрлігі бекіткен / Алматы. 2012

5. Шнейдер Л. Кризисные состояния у детей и подростков: направления работы школьного психолога. Москва, 2017.

ӘӨЖ 616.009

СУИЦИДТІҢ ТУЫНДАУ СЕБЕПТЕРІ

Жиентаева Бегайым Жиентайқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Тұран-Астана Университет, Астана қаласы
Мыханова Жанар Бахытовна, аға оқытушы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы
Сұраншиева Нұрбала Әсілбекқызы, педагог-психолог.
Лицей- интернат «Дарын», Тараз қаласы

Аңдатпа. Мақалада суицидтің туындау себептері туралы айтылады.

Кілт сөздер: суицид, адамдар, жасөспірімдер, туындау себептері, алдын алу шаралары.

Аннотация. В статье рассказывается о причинах суицида.

Ключевые слова: суицид, люди, подростки, причины возникновения, меры профилактики.

Annotation. The article will talk about the reasons for the occurrence of suicide.

Keywords: suicide, people, teenager, causes of occurrence, preventive measures.

«Суицид» латын тілінен алынған «қасақана өзін-өзі өлтіру» деген мағынаны білдіретін сөз. Өкінішке орай, бұл термин қазір көп қолданатын сөзімізге айналды. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) жақында таратқан мәліметтеріне сүйенсек, жылына миллионнан астам адам өзін-өзі өлтіреді екен. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы өзін-өзі өлтіру көрсеткіші бойынша әлем елдерін жоғары, орта, төмен деп үш топқа бөлген. 100 мың адамға шаққанда өлім көрсеткіші жылына 20 адамнан асса жоғары, 10-20 адам аралығында болса орта, 10 адамнан аспаса төмен болып есептеледі.

Соңғы жылдары «Жасөспірімдер суициді» деген ұғым пайда болды. Таяуда шведтердің «өзін-өзі өлтіру ісін» зерттеу орталығы 15 пен 19 жас аралығындағы жастардың өзіне қол жұмсауы жағынан Ресей дүниежүзі бойынша алдыңғы орынға шықты деп хабарлады. Ресейде жыл сайын шамамен 2500 кәмелетке толмаған бала өзіне қол жұмсайды. Екінші орынды АҚШ (1800 бала) тұр.

Мамандар болса жасөспірімдер арасында суицид оқиғаларының жиілеуіне көбінесе, отбасылық және қоғамдық тәрбиенің жоқтығы, зорлық-зомбылық, есірткі қолдану, әртүрлі компьютерлік ойындар, атыс-шабыс, қантөгіске толы фильмдердің тікелей әсері бар дейді. Ғалымдар бұл абыройсыз өлім көбінесе өмірдегі таршылық, материалдық тапшылықтан, одан қалса ақыл-есі кемдіктен болады деген болжам айтып келеді. Алайда, бай немесе мансапты адамдардың өзін-өзі өлтіруін қалай түсінеміз. Мысалы, америкалық ірі қаржы компаниясының қожасы миллионер Картик Раджарам өзінің әйелі мен екі баласын өлтіріп, соңынан өзін опат қылды. Алпауыт консалтингтік компанияның негізін қалаушы атақты бай Тьерри де ля Виллюше де жарық дүниемен өздігінен қош айтысқан. Жылжымайтын мүлік сататын әлемге әйгілі бай Стивен Гуд бұл жалғаннан пана таппай, өзін-өзі мерт етіп тынды. Танымал неміс миллиардері, Қазақстанда да цемент өндірісін орнатып үлгерген магнаттардың бірі Адольф Меркле пойыздың астына түсіп өлді.

Ал, мансаптыларға келсек: 2007 жылы Жапонияның ауыл шаруашылығы министрі пәтерінде асылып қалды. Кеңес үкіметі кезінде министр болған жалғыз әйел Екатерина Фурцева да өз өмірін өзінің қолымен қиды. Атақты композитор Родион Шедрин ол жөнінде: «Фурцеваның өзіне-өзі қол жұмсағанына таң қалмаймын. Ол мансабынан айырылатыны туралы қауіпті сезінсе, өзін өлтіруге даяр тұратын, аса тәкаппар әйел еді», депті.

Суицидтің салқыны Қазақстанда да өсіп келеді. Оқушылар арасындағы суицид толастар емес. Статистикалық мәліметке жүгінсек, өзіне-өзі қол жұмсағандардың 1/3 бөлігі

маскүнемдік пен нашақорлықтың кеселінен, 2/3 бөлігі депрессияның себебінен көз жұмады, депті.

Депрессия дегеніміз бір сөзбен айтқанда торығу деген ұғымды білдіреді. Сонда суицид жағдайында жан үзетіндердің көбі торығудың торынан құтылудың жолы – өлім деп біліп, солай шешім қабылдайды деген сөз ғой [1].

Өзін-өзі өлтірудің себептері әр түрлі. Көп жағдайда өзін-өзі өлтіруге себеп болатын нәрсе өмір жағдайының шынайы қиындылығы және өмір оңалмайды деп есептеу. Депрессивті жағдайлар «жиналып» соның салдарынан өзін-өзі өлтіру болуы мүмкін. Өзін-өзі өлтіру қарттарға, нашақорларға, жазылмайтын аурумен ауыратындарға, қылмыскерлерге тән әрекет. Балалардың өзін-өзі өлтіруі ашық қарсылық білдіру түрінде, көбінесе ата-аналарына қатысты жасалады. Криминалистикада өзін-өзі өлтіру әр түрлі негіздер бойынша сараналады:

1. Қорытынды өзін-өзі өлтіру (өзін-өзі өлтірер алдында өз әрекетеріне есеп беретін, бірақ кінәсіз қиын жағдайдаға түскен, ойлану нәтижесінде болашақтың жоқтығына көзі жеткен адамдардың өзін-өзі өлтіруі, қаржының жоқтығы, жазылмайтын ауру және т.б.).

2. Ашық қарсыласу түріндегі өзін-өзі өлтіру (бақытсыз махаббат, ажырасу т.б. себеп болатын жан күйзеліс әрекет).

3. Аяқ астынан өзін-өзі өлтіру (жаман хабар алғаннан кейін, отбасындағы не жұмыстағы ойда жоқта пайда болған қиыншылықтан кейін өзін-өзі өлтіруге аяқ астынан бел буу);

4. Психикалық ауырған кезде өзін-өзі өлтіру.

Қазіргі кезде дүниежүзінің ғалымдарын толғандыратын мәселе ол қазіргі кезде жасөспірімдер арасында жиі кездесетін-суицид. БӘДСҮ-ның соңғы мәліметтері бойынша 15-24 жас аралығындағы жасөспірімдер арасында өзін-өзі өлтіру екі есе артып кетті. Ол мемлекеттегі экономикалық жағдайларға байланысты. Мәселен, Францияда соңғы 10 жылда суицидтен өлген балалар саны үш есе артқан.

Суицид термині итальян психологы Г. Дэзен 1947 жылы енгізіп, оны «өзін-өзі өлтіруге әрекет ету» - деп түсіндіреді. Қазіргі кезде «Суицидалогия» деп аталатын үлкен бір ғылыми бағытты бар, ол социология, психология, медицина, демография, психиатрия тоғысында пайда болып осындай әрекетке баратын тұлғалардың ерекшелігін, әрекетін, себептерін зерттеуге тырысты.

Суицидалды мінез-құлық – адамның саналы түрде өзін-өзі өлтіргісі келетін тұлғаның мінез-құлқының бір түрі деп есептеді.

Адамзат тарихында өзін-өзі өлтіру әрекеті әртүрлі бағаланады. Еуропа халқында өзін-өзі өлтіретін адамдар - вампирға айналады деген. Ал көне Греция, Спарта, Афинада өзін-өзі өлтірген адамдардың мәйітін өртеп жіберген.

Орта ғасырда Австрия, Пруссия, Францияда өзін-өзі өлтіруші адамдарды діни көзқарас бойынша – қылмыскерлер деп санаған.

Суицидальді мінез-құлықтың белгілі бір формасы, тәсілі, даму стадиясы, тәуекел факторлары болады. Суицидальді мінез-құлыққа адамның жас ерекшелігі, жынысы, кәсіби ерекшелігі, өмірлік жолының ерекшелігі де әсер етеді. Әрбір жас кезеңдеріне сай суицидальді белсенділік тән болады.

- балалық шақ – 12 жасқа дейін;
- жеткіншектік кезең – 12-17 жас;
- жастар арасы - 17-29 жас;
- ересектер арасы – 30-35 жас;
- қарттық кезең – 55-70 жас.

5 жасқа дейінгі балаларда өзін-өзі өлтіру әрекетіне бару өте сирек кездеседі. Жанұялық қақтығыстарға байланысты 9 жасқа дейін 2,5%, ал 9 жастан кейін 80% өзін-өзі өлтіру әрекетіне барады екен. Жеткіншек кезеңінде суицидалды әрекеттің себебі болып ата-

анасымен мұғалімдерімен қақтығысқа бару салдары болып табылады. Жастар арасында әсіресе қыздар арасында әсіресе қыздарда өздерінің жігітеріне байланысты суицидальді әрекеттерге баратыны анықталды.

Суицидтің ең жиі кездесетін кезі 15-24 жас аралығы. Өзін-өзі өлтіруге бармас бұрын, суициденттердің көбі дайындық кезеңі – суицидалды кезеңінен өтеді, ол адамның бейімделу қабілетінің төмендеуімен сипатталады. Ол қызығушылық деңгейінің төмендеуі, қарым-қатынастың шектелуі, мазасызданғыш, эмоционалды тұрақсыз болуы т.б.

Дюркгеймнің суицид теориясына байланысты адам бір проблемаға тірелген кезде немесе ол бейімделген орта немесе әлеуметтік топ одан бас тартқан кезде ол өзін-өзі өлтіруге барады деген. Әлеуметтік байланыстардың ерекшеліктерін ескере отырып ол келесі суицид түрлерін бөліп көрсетті: эгоисттік және альтруисттік. Тағы да психопатологиялық жағдай негізінен балалармен жасөспірімдердің социализация деңгейімен қоғамда алатын орнына байланысты да болады. Психоанализдік зерттеулер барысында суицид ол жеке тұлғаның сексуалды бұзылысына байланысты деген тұжырымдарға келді.

Өзін-өзі өлтіру оның ішкі қақтығыстарын өткізу жағдайларындағы әлеуметтік психология дезадаптация салдары деп *Бачериков* қарастырады. Суицидогенді жағдайлар тұлғаның ерекшелігіне, оның өмірлік тәжірибесіне, интелектісі және мінез-құлығымен анықталады. Суицидогенді қақтығыс шынайы себептер арқылы жүзеге асады. Ол тіпті сау адамда кездесуі мүмкін. Қақтығыс себептері субъект үшін ылғи да шынайы болады, сондықтан ол субъектіні ауыр уайым – қайғымен депрессияға ұшыратады. Сол проблемалардың шешілмеуіне байланысты адамдар өз-өздеріне қол жұмсауы мүмкін.

А.Г.Амбрумова суицидальді мінез-құлқы бар 770 балалармен жасөспірімдерді зерттей келе пубертантты жасқа дейінгі балалар арасында (13 жасқа дейін) - 14,4%, пубертантты жастағы балалар арасында (13-16) - 51%, пубертантты жастан асқандар арасында (17-18) - 33,8% кездеседі. Суицидке барған көптеген қыздар дәрі ішіп уланып өлсе, ұлдар асылып немесе тамырларын кесіп өледі. 13 жастағы қыздардың өзін-өзі өлтіру себептері ол көбінесе аяқтарының ауыр болып қалуына байланысты. Осы жасқа байланысты *Железова* бұл балалардың көбінің мінез-құлқында ауытқулары бар және олардың 70% шизофрениямен ауыратын балалар құрайды деген.

А.Г. Амбрумова және В.А. Тихоненко суицидалды әрекеттің екі негізгі типін көрсетеді: шынайы әрекет және демонстративті-шантажды.

Демонстративті-шантажды әрекетте - өміріне сондай қауіпті емес әрекеттерге барады; денеді ірі веналар жоқ жерлерді кескілеу, онша қауіпті емес дәрілерді ішеді.

А.Е.Личко мен А.А.Александров 14-18 жастағы жасөспірімдерді зерттей келе олардағы суицид мінезі көбінесе аффект жағдайында және ол балалардың осы жаста өте сезімтал болатындығына байланысты жиі кездеседі деген тұжырымдарға келді. Бірақ көбінесе бұл кезде балалар арасында кездесетін суицид ол *демонстративті әрекет* түрінде болады.

Шынайы суицидальді мінез-құлық деп тұлғаға деген шынайы немесе Қазіргі кездегі жастардың суицидке бару себебі, олардың өмір тәжірибелерінің болмауына, олардың алдарына қойған мақсаттарына жете алмау себептеріне байланысты және өмір қиындықтарына шыдамауына байланысты болады.

И.П.Павлов өзін-өзі өлтіруді «мақсат рефлексін» жоғалту деп түсіндірген. Осыған байланысты ол: «Мақсат рефлексі әр адамның өмір мәні және энергия көзі. Өмір қызығы бір мақсатқа жетуге талпыну, егер сол мақсатқа жете алмаса басқа мақсатты көздеп соған қол жеткізу, қызығу, ұмтылу. Соған байланысты біздің өміріміз гүлденеді және мәндене түседі. Егер адамның өмірінде мақсат жоғалса оның өмірі мәнсіз болады. Сол себепке байланысты біз өлген адамдар артынан қалған қағаздардан, олардың өмірлерінің мәні жоғалғанына байланысты олар өз-өздерін өлтіруге мәжбүр болғандарын ұғынамыз. Бірақ адам өміріндегі мақсаттар саны шексіз...» Тек *И.П. Павлов* суицидке барған адамдардың ешқайсысында психикалық ауытқуы жоқ деген.

Суицидальді мінез- құлықтың 5 типі бар:

1. Протест.
2. Жанашырлыққа шақыру.
3. Қайғыдан қашу.
4. Өзін-өзі жазалау.
5. Өмірден бас тарту.

Суицидалды мінез-құлық соматикалық, психикалық ауытқуы бар, тіпті сау адамдарда да кездеседі. Сондықтан өзін-өзі өлтіретін адамдардың барлығының психикасында ауытқуы бар деуге болмайды. Медициналық статистикаға байланысты адамдардың бір жартысын ақыл-ойы кеміс адамдар, бірін жүйке-жүйесі тозған адамдар, бірін мазасыз адамдар десе, енді бірін өз эмоцияларын басқара алмайтын адамдар құраса, қалған бөлігін ешқандай психикалық ауытқуы жоқ адамдар құрайды екен.

Суицидальді мінез-құлық тағыда балалар үйінде және толыққанды емес отбасында өскен балалар арасында жиі кездеседі. Сонымен қатар отбасы аралық қақтығыс, әкешешесінің айырылысуына да байланысты болады [2].

Адам өмірден түңілген кезде, өмірде кездесетін көптеген қиындықтарды жеңе алуға деген сенімі болмаған кезде ғана өз-өзіне қол жұмсайды. Сол қол жұмсауды алдын алу үшін немесе суицидтік жағдай қайталанбас үшін әсіресе күйзелісте жүрген адамдармен жиі әңгімелесіп, олардың қоғамға керектігін ескертуіміз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ұ. Нұрғалымұлы. Суицид – қасіреттің қара түнегі. namys.kz
- 2 Суицид – рухани дерт » Әбдібай Құрмантаев атындағы мектеп сайты [kaz.osh-18.kz/classroom-management/...](http://kaz.osh-18.kz/classroom-management/)

УДК 159.922.7

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БУЛЛИНГА В МЛАДШЕМ ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Бородина Карина Булатовна, магистрант
Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова
Республика Казахстан, город Усть-Каменогорск

Аңдатпа. Мақалада білім беру мекемесіндегі қорқыту мәселелері көрсетілген. Қорқыту туралы зерттеулер талданады. Қорқытуға қатысушылардың негізгі рөлдері ашылады. Қорқытудың барлық қатысушылары үшін қорлаудың психологиялық салдары талданады. Кибербуллинг мәселесі жаңартылды.

Кілт сөздер: буллинг, мектептегі зорлық-зомбылық, дұшпандық, агрессия, кибербуллинг.

Аннотация. В статье освещены вопросы буллинга в учебном заведении. Анализируются исследования буллинга. Раскрываются основные роли участников буллинга. Проанализированы психологические последствия буллинга для всех участников буллинга. Актуализирована проблема кибербуллинга.

Ключевые слова: буллинг, школьное насилие, враждебность, агрессия, кибербуллинг.

Annotation. The article highlights the issues of bullying in an educational institution. Bullying studies are analyzed. The main roles of bullying participants are revealed. The

psychological consequences of bullying for all participants of bullying are analyzed. The problem of cyberbullying has been updated.

Keywords: bullying, school violence, hostility, aggression, cyberbullying.

В последнее время психолого-педагогическое сообщество отмечает распространение в школьных коллективах детей и подростков такого явления, как буллинг (травля). Учителя и психологи замечают распространение этого явления среди детей и подростков, что не может не обращать внимания на эту проблему. Проблема насилия и агрессии, особенно среди подростков, исследуется многие годы. Исследователи уделили внимание анализу психологической природы травли, описания видов, форм, а также разработке комплекса мероприятий по его предотвращению и снижению распространенности. Жестокость среди учащихся все чаще привлекает внимание учителей. Вопросы безопасности ребенка, сохранение его жизни и здоровья, формирование умение защитить себя в окружающей среде крайне актуально в системе образования и воспитания детей и молодежи [1, с.84].

В данной статье мы попытаемся проанализировать современное состояние данной проблемы и выявить новые детерминанты активизации буллинга.

Первые публикации на тему школьной травли появились довольно давно, еще в 1905 г. К. Дьюкс опубликовал свою работу, но первые систематические исследования проблемы буллинга принадлежат скандинавским ученым, среди них: Д. Олвеус, П. П. Хайнеманн, А. Пикас, Е. Роланд. Д. Олвеус и сегодня остается самым авторитетным исследователем проблемы буллинга. Затем интерес возник и в Великобритании. Среди британских исследователей следует отметить В. Т. Ортона, Д. А. Лэйна, Д. П. Таттума, Е. Мунте. В США особое внимание к буллингу стали проявлять в начале 1990-х гг. (Каталано, Хоукис, Харарчи) [2].

В России наиболее интересны исследования И.В. Волковой, она считает, что основной характеристикой буллинга является эмоциональное унижение, оскорбление чувств человека, что приводит к исключению его из группы и выделяет семь признаков буллинга [3, с.26].

Исследовательница отмечает, что буллинг – это агрессивное поведение, направленное на унижение чувств, выражение негативных эмоций и унижительных оценок по отношению к другому человеку. При этом буллинг не является нарушением закона, ведь в уголовном кодексе, как правило, нет закона, согласно которому такое поведение наказывается.

Буллинг как специфическая форма проявления агрессии, особенно характерная для среднего детства и для младших подростков, с возрастом буллинг несколько слабеет, однако у некоторых детей это стойкая личностная потребность, изменяющая только формы проявления. Для подростков ведущей деятельностью становится деятельность общения. Именно в общении у них складываются отношения друг с другом. Референтные подростковые группы включают в себя сверстников и поэтому через отношения у них складывается самооценка которая включает в себя знания о себе, оценка своих физических характеристик, способностей, нравственных качеств и поступков. Самооценка является довольно поздним образованием и начало ее реального действия нередко датируется в подростковом возрастом. Взаимоотношения с окружающей средой находятся в центре жизни подростка, чем предопределяются все другие стороны его деятельности и поведения.

Как социально-психологическое явление – буллинг оказывает влияние на всех участников группы или класса детей, где он возникает. В школе складываются определенные ролевые отношения среди детей. В частности, И.С. Кон, В. [4, с.15]. и В. Р. Петросянец выделяют следующие роли участников буллинга:

Таблица 1 Ролевая структура буллинга.

Автор	Роль	Характеристика
И.С. Кон	Жертва	Ученик, являющийся жертвой буллинга.
	Буллер	Ученик или ученики, совершающие насилие, играют лидерские роли в процессе буллинга.
	Пассивный буллер	Учащиеся, открыто поддерживающие буллинг, путем смеха или привлечения внимания к ситуации, однако не вмешиваются в нее.
	Потенциальный буллер	Ученики, которым нравятся издевательства, но они не обнаруживают этого извне.
	Подражатели, помощники	Учащиеся, которые положительно относятся к издевательствам над другими и принимают активное участие в этом, но не являются инициаторами и не играют главной роли
	Наблюдатели	Ученики, не участвующие в буллинге, то есть проявляют безразличное отношение к ситуации.
	Защитники	Учащиеся, проявляющие негативное отношение к явлению, они защищают жертву или пытаются ей помочь.
	Потенциальные защитники	Учащиеся, которые негативно относятся к насилию и считают, что должны помочь жертве, но ничего не делают
В. Р. Петросянц	Покорные «жертвы»	Более тревожны и неуверенны, чем обычные ученики, и проявляют тенденцию быть более осторожными, склонными к уходу в себя.
	Агрессивные «жертвы»	Сверхагрессивные и эмоционально нестабильные, легко раздражаются и впадают в состояние гнева, поддаются провокациям.
	Обидчики	Обладают высоким потенциалом общей агрессивности, недостаток в проявлении эмпатии к «жертвам», потребность в доминировании над другими.
	Свидетели	Сторонние наблюдатели, ощущающие свое бессилие и чувство вины.

Как отмечает В.Р. Петросянц, очевидно, что ни один ребенок не рождается с каким-то особым геном буллинга, который ждет благоприятных обстоятельств, чтобы начать свое разрушительное действие. До тех пор, пока модели социализации (в том числе и гендерной) будут несовершенными, несоответствующими развитию современного общества, будут воспитываться люди, которые будут становиться инициаторами буллинга в школе, рабочем месте, в семье [5, с. 151].

В Казахстанской психологии проводятся мини-исследования по выявлению буллинга в школе. Э.К. Қалымбетова, Г.А. Қасен, Д.И. Мухатаева, А.Б. Бекайдар рассматривая проблему изучения и профилактики буллинга в школьной среде [6]. Отмечают некоторые общие черты, характерные для детей, попадающих в группу риска объектов буллинга: высокий уровень тревожности, эмоциональная лабильность, эмоционально-волевая неустойчивость, робость, низкая самооценка, неадекватный уровень притязаний, малообщительность, низкий локус контроля, ведомость, избегание – как основная стратегия выхода из конфликтных ситуаций. Тем не менее, в Казахстане упускается фактор полиэтничности школьного коллектива.

Буллинг так же встречается и в гендерном подходе как среди мальчиков, так и среди девочек, но зачастую проявляется в разных формах. Для мальчиков наиболее характерно физическое проявление агрессии, а для девочек - вербальное, характеризующееся «обзывательствами», насмешками, упреками и т.п. Указанные формы проявления агрессии также могут проявляться и в совокупности [7, с.176].

С развитием современных технологий в мире стала актуальна проблема кибербуллинга, подразумевающая под собой травлю в интернет-пространстве, например, в социальных сетях. Поскольку общество продолжает использовать общение в социальных сетях, кибербуллинг становится все более распространенным явлением. По мере того, как социальные взаимодействия в обществе все больше перемещаются в онлайн, кибербуллинг становится все более серьезной проблемой для людей, которые часто пользуются социальными сетями. В то время как существует множество исследований, проведенных с участием учащихся средних школ и подростков в области как традиционного, так и киберзапугивания, было проведено мало исследований с молодыми людьми, которые являются наиболее вероятной возрастной группой для использования сайтов социальных сетей на близком расстоянии. [8].

Наличие буллинга в социальной среде создает напряженную атмосферу для обучения, формирует пренебрежительное отношение группы сверстников, даже учителей или персонала школы, к аутсайдеру, «жертве». Вот почему гармоничная, свободная от травли среда развития и самоутверждение так важно для формирования сильного и уверенного в себе подрастающего поколения.

На наш взгляд в связи с тем что проблема кибербуллинга становится все более актуальной, а исследования ролей в буллинге были проведены до появления сети Интернет и возникновения социальных сетей возникает потребность более подробного изучения ролей, которые существуют в кибербуллинге, как они проявляются, какие изменения этих ролей происходят в социальных сетях, каким пользователям присущи больше эти роли. На наш взгляд не выявлена роль родителей в поддержании кибербуллинга через родительские чаты и родительские социальные сети.

Дальнейшее исследование на наш взгляд возможно по следующим направлениям:

- 1) Более глубокое изучение ролей в буллинге с учетом их проявления в кибербуллинге;
- 2) Подробное изучение специфики кибербуллинга для младших подростков;
- 3) Исследование роли родительских чатов и поведение родителей в поддержке кибербуллинга что очень часто происходит в родительских чатах.

Список использованной литературы

1. Максименкова Л.И. Представления младших подростков о проявлениях насилия в образовательной среде. Таврический научный обозреватель: Электронный научный журнал. Ялта: ООО «Межрегиональный институт развития территорий», 2015. № 5. С. 84-89.
2. Champion Kelly, Vernberg Eric, Shipman Kimberly. Nonbullying victims of bullies: Aggression, social skills, and friendship characteristics // Applied Developmental Psychology. 2003. № 24. P. 535–551.
3. Волкова И.В. Характеристики подросткового буллинга и его определение. Вестн. Мининского ун-та. 2019. № 2 (15). С. 26.
4. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? Семья и школа. 2006. № 11. С. 15-17
5. Петросянц В.Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. Вестник ТППУ, 2021. № 6 (108). С. 151-154.

6. KALYMBETOVA, E. K. et al. Studying and prevention of bullying in the school environment: results of a mini research. Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии, [S.l.], v. 73, n. 2, p. 55-66, July 2020. ISSN 2617-7552.
7. Калинина Р.Р. Представление о буллинге в школе у обучающихся подросткового возраста. Вестник Псковского государственного университета, Серия «Психолого-педагогические науки». Псков. 2015. №3. С. 176-180.
8. Shultz, E., Heilman, R., & Hart, K. J. (2014). Cyber-bullying: An exploration of bystander behavior and motivation. Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace, 8(4), Article 3.
9. Maud Hensums., Social goals and gains of adolescent bullying and aggression: A meta-analysis. "Journal of School Psychology" Developmental Review, Volume 68, June 2023.

ӘӨЖ 316

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДА СУИЦИДАЛДЫ МІНЕЗ ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДА МЕКТЕП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ РӨЛІ

Курманбекова Айгуль Саукыбекована, педагогика ғылымдарының кандидаты,
аға оқытушы

Момбекова Сымбат Бақытжанқызы магистр, оқытушы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Қазақстан, қ. Тараз

Аңдатпа. Мақала жасөспірімдер арасындағы «суицид» — қоғамымыздың қатерлі мәселесі. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу және олардың маңызды құндылықтар мен қасиеттерге берілгендігін үйрету мәселесі әрқашан өзекті болып табылады.

Кілт сөздер: жасөспірім, суицид, қайғы- қасірет, бала, оқушы.

Аннотация. В статье рассматриваются «самоубийство» среди подростков-серьезная проблема нашего общества. Проблема воспитания подрастающего поколения и обучения его преданности важным ценностям и качествам всегда актуальна.

Ключевые слова: подросток, суицид, горе, ребенок, ученик.

Annotation. The article discusses "suicide" among teenagers-a serious problem of our society. The problem of educating the younger generation and teaching their devotion to important values and qualities is always relevant.

Keywords: teenager, suicide, grief, child, student.

Өскелең ұрпақты тәрбиелеу және оларды маңызды құндылықтар мен қасиеттерді ұстануға үйрету мәселесі әлі де өзекті. Әр маманның басты міндеті-әр адамға қоршаған ортада өзін табиғаттың бір бөлігі ретінде сезінуге, өзін толық жүзеге асыруға,өзінің әлеуметтік рөлі мен өмірлік мұраттарының мәнін түсінуге, қоғамға қызмет ету әлеуетін арттыруға және әр адамның ішкі мүмкіндіктерін толық пайдалануға көмектесу. Бұл заңды, себебі біздің қоғам өмірінде өміршеңдік дағдылардың рөлі барған сайын артып, аясы кеңейіп келеді.

Біз өмір сүріп жатқан қоғамның ең өзекті мәселелерінің бірі-студенттік суицид. Суицидтік әрекетке итермелеудің бірден-бір себебі-даудың пайда болуы. Бұл белгілі бір адамның маңызды және құнды жағдайына әсер ететін жағымсыз әрекетті, стрессті тудыратын жағдай. Өз-өзіне қол жұмсау қаупі бар жасөспірімдерде жалғыздық сезімі, біреуден көмек алғысы келмеу, қайғы-қасірет, тәкаппарлық және басқалардың қуаныштары

мен қайғыларымен бөліскісі келмеу жиі кездеседі. Сондықтан кез-келген ұсақ түсінбеушіліктің өзі суицидтік әрекеттің жаршысы бола алады. Мұндай жағымсыз түсініспеушіліктерді болдырмау үшін бірінші бағыт-дұрыс білім беру.

Соңғы жылдары елдің білім беру жүйесінде білім беруді дамыту іс жүзінде өзекті бағыттардың біріне айналды. Қазақстан Республикасының Конституциясы барлығына, соның ішінде балаларға өмір сүру құқығына, қадір-қасиетін құрметтеуге, денсаулығын қорғауға және білім алуға кепілдік береді. Білім беру мекемелері мемлекет пен баланың татуласуында маңызды орын алатынын ескере отырып, білім беру мекемелері әлеуметтік саясаттың осы бөлімін жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады. Баланың ең маңызды және міндетті міндеті балалық шақта болады, сондықтан адамның болашақ өмірі мен тағдыры көбіне осыған байланысты. Мектепте кейінірек болатын нәрсені әдетте алдын-алу, түзету деп атайды, өйткені заттар баланың сана деңгейінде ғана емес, сонымен қатар интуиция бағдарламалары арқылы да маңызды.

Оқушының психологиялық-педагогикалық құзыреттілігін дамыту және психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді жүзеге асыру шеңберінде оқу жоспарын құру кезінде жасқа тәуелді психофизиологиялық ойлау өте маңызды. Студент өзі туралы көбірек түсінуі керек, оның даму ерекшеліктерін білуі керек, сонымен қатар мағынаны түсінуді көрсететін өз жағдайын жеңе білуі керек. Ол мұны үйретуі керек. Мектептердегі жауапты жұмыс әлеуметтік педагогтар мен сынып жетекшілеріне, пән мұғалімдері мен педагог-психологтарға жүктелген. Бұл кейбір жағдайларда білім беру мекемесінің қызметкерлері мен басшылығы көптеген мектептердегі ағымдағы жағдайды талдауға жеткілікті көңіл бөлмейтінін көрсетеді, қиын өмірлік жағдайларда оқушыларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету дағдылары бар қызметкерлер аз, ең алдымен жасөспірімдер мен балалардың ең алдымен суицидтік мінез-құлық, алдын алу дағдылары. Сонымен қатар, бұл көптеген білім беру ұйымдарында суицидтік мінез-құлықтың алдын-алу, өйткені жалпы білім беретін оқушылардың ата-аналары мен мұғалімдерінің, соның ішінде бірлескен іс-шараларды ұйымдастырудың шешімділігі мен тиімді ынтымақтастығының болмауы. 20 ғасырдың 30-жылдарында білім беру саласына енгізілген сынып жетекшілерінің қызметі, атап айтқанда, білім беру қызметіне қатысудың маңыздылығын арттыру қажеттілігінен туындады. Мектеп бағдарламасының негізгі міндеті-танымдық және шығармашылық қызметті, сондай-ақ оқушылардың ақыл-ойы мен шығармашылығын дамытатын іс-шараларды кеңінен ұйымдастыру. Мұнда адамның жеке мінез-құлқы мен психологиялық ерекшеліктерін, көптеген басқа әлеуметтік факторлардың әсерін, сынып жетекшісінің жеке патриотизмнің тәрбиешісі ретіндегі рөлін, оның функцияларын ескеру өте маңызды. Сынып жетекшілері-сыныптан тыс білім беру іс-шараларын ұйымдастыратын, үйлестіретін және бірлесіп жұмыс жасайтын мұғалімдер. Бүгінгі таңда сынып жетекшісі-кәсіпкер-мұғалім, ол өсіп келе жатқан балаға арналған:

-жалпы адамзаттық мәдениетті меңгеруде оқушы мен қоғамның арасындағы рухани жалғастырушы;

-сынып ұжымының бірлескен іс-шараларын ұйымдастырушы;

-оқушы тұлғасының қалыптасуына қолайлы жағдай жасау мақсатымен, олардың дамуын бақылаушы, тәрбие жүйесіне қажетті өзгерістер енгізуші, мектеп психологымен бірігіп оқушының қоғамдық өміріне түзетулер жасаушы;

-сыныпта қолайлы моральдік-психологиялық ахуал қалыптастыру үшін, сынып ерекшеліктерін ескере отырып, қажетті тәрбиелік ықпал жасаушы.

Мектептегі оқу ісіне қойылатын бүгінгі заман талабы – өзіндік ой-тұжырымы бар, логикалық ойлау қабілеті дамыған, өз көзқарасы мен пікірін ашық айта алатын, ақпараттар ағымынан қажетін іріктеп ала білетін, қоғамдық ортаға икемді, өз жолын дұрыс таңдай алатын жас ұрпақ тәрбиелеу.

I.Әлеуметтік міндеттері.

Бұл –баланы қорғау, көмек көрсету, отбасымен бірігіп, баланың дамуына, оның даралық қасиеттерін қалыптастыруына жағдай жасау үшін байланыс орнату.

II. Диагностикалық-әдептік міндеттері

Сыныппен тәрбие жұмысын дұрыс ұйымдастыру үшін, сынып жетекшісі өз оқушыларын, олардың ерекшеліктерін, дара қасиеттерін білуі керек.

III. Жеке–дара практикалық міндеттері

Оқушылармен жұмыс ұйымдастыруға тиімді педагогикалық құралдарды таңдап алуды, өз жұмысын жоспарлауды, талдап түзетуді және рефлексі жатады.

1. Оқушының жеке дамуын бақылау, оның өрісін дамып, қабілеттерінің ашылуына жағдай жасау.
2. Оқушының ынтасын, қабілетін зерттеу, бағдар беру.
3. Оқушыларды қоғамдық қатынастарға жеке дара, топтық әрекетін ұйымдастыру.
4. Оқушылардың еркіндіктері мен құқықтарын сақтауға мүмкіндік жасау.
5. Оқушылардың тұрмыс жағдайын зерттеу.
6. Оқушылардың дамуындағы жеке мінез құлықтарындағы ауытқуларды байқау, оларды психологиялық және педагогикалық тұрғыдан түзету.
7. Өмірде кездесетін күрделі проблемаларды шешуде көмек көрсету.
8. Оқушылардың әлеуметтік және заңды құқықтарын қорғау.
9. Өз іскерлігі мен жауапкершілігін дәлелдей отырып, балалармен жылы қарым-қатынас орнату.
10. Үнемі тәжірибеде педагогика, психология мәселелеріне байланысты өзінің білімін жетілдіру.

Балалардағы суицидтік мінез-құлықтың алдын алуда басты рөлді ата-аналармен жұмыс істейтін және жасөспірімдерді суицидтік мінез-құлыққа әкелетін көңіл-күймен күресуге көмектесетін отбасылар, мектептер, мұғалімдер, психологтар, әлеуметтік тәрбиешілер атқарады. Ата-аналар баласына дұрыс көмектесу, түсіну және қолдау үшін қажетті жеткілікті біліммен қарулануы керек. Ата-аналардың білім беру мәдениеті неғұрлым бай болса, соғұрлым олар балаларына жалпыадамзаттық және адамгершілік құндылықтарды сіңіреді. Жеке қауіпсіздік қазақстандық қоғамның басты құндылықтарының бірі болуға тиіс. Осыған байланысты әр сынып жетекшісі өз сыныбындағы әр оқушының отбасын, мінез-құлқын, баланың ерекшеліктерін, академиялық жетістіктерін жатқа білуі керек екенін атап өткен жөн. Мұғалімдерге арналған курстармен қатар диагностикалық тренингтер, түзету және дамыту жұмыстарын жүргізу, сондай-ақ ата-аналармен және мектеп психологтарымен тығыз қарым-қатынас жасау қажет. Егер сынып мұғалімдерге толықтай сене алса, біз оқушыларды өздерінің ішкі ойларын ашып, осы мәселелерден аулақ бола алатын жағдайға қоя аламыз.

Суицидтің алдын алу және болдырмау жұмыстарын келесі бағыттарда жүзеге асыруға болады:

1. Диагностикалық зерттеу жұмыстарын жүргізу.
2. Суицидтік қауіпі бар оқушыларды анықтау, суицидтік қауіпі бар балалар тобын және оның айналасын психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу.
3. Сынып жетекшілері дәрігер мамандарымен өзара әрекеттесу, мектептегі барлық оқушыларды өмірлік құндылықтарды үгіттейтін тәрбиелік жұмыстарға қатыстыру.

Алдын алу ретінде ата-аналармен бірге тәрбиелік іс-шараларды өткізу. Негізгі мақсаты – өмірге көзқарастарын дұрыс бағыттау және сыныптағы психологиялық климатты оңтайландыру. Осы бағыттар бойынша мектепте төмендегідей жұмыстар қарастырылады:

- Сынып оқушыларына үнемі сырттай бақылау жүргізу. Яғни, оқушылардың жекелік қасиетін анықтау, үзіліс кезеңдерде оқушылардың айналасындағылармен қарым-қатынасын бақылау;

- 1-11 сыныптың сабақтарына ену, жеке сөйлесіп кеңес беру, ата-аналарымен байланысып, түсіндірме жұмыстары ұйымдастыру;

- Суицидалды мінез-құлықтағы оқушыларға арнайы көмек ретінде оның ішкі жан дүниесіне сенімділік орнату, рухани күш беру мақсатында жеке кеңес беру. Мектеп мұғалімдері олармен болған қарым-қатынаста педагогикалық этиканы аса қатаң асқақтауы қажет;

- Барлық сыныптың оқушыларына жеке педагогикалық- психологиялық мінездеме жасау;

- Жағымсыз іс-әрекетке барғызбаудың алдын-алу жұмыстарына байланысты әңгімелесу, пікірлесу әдісі, жиналыс жасау, сынып жиналысы, тәрбие сағаты т.б іс-шаралар ұйымдастыру.

Жасөспірімдер арасындағы «суицид» — қоғамымыздың қатерлі мәселесі. Жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауы өжеттілік пен батырлықтың көрінісі емес, оларға шын мәнінде көмек қажет. Қоғамның көмегі қажет.

Балалар суицидтің көптеген себептері бар екенін түсіндіреді. Бірақ олардың басты мәселесі - жалғыздық. Егер мектепте проблема болса - ата-аналар баласына көмектесуі керек, ал егер отбасында проблема болса-мұғалімдер баласына назар аударуы керек. Әр мұғалім психолог болуы керек. Барлық мұғалімдер психологиялық білім алуы керек, ал балалардың тағдырына жауапты мекемелер, мектептер мен үкіметтік емес ұйымдар бірлесіп жұмыс істеуі керек. Сондықтан сынып жетекшісі мектептің басты қайраткері болып қала береді. Көрнекті мұғалім В.Сухомлинский айтқандай, "Егер біз балаға қуаныш пен бақыт сыйлай алсақ, ол солай болуы мүмкін". Менің ойымша, егер біз оқушыны терең және терең біліммен қамтамасыз ете алсақ және оған адамгершілікті үнемі сіңіре алсақ, ертеңгі азамат оның жеке басына деген көзқарасын қалыптастыруға көмектеседі және қоршаған ортаны ескере отырып, жағымсыз суицид туралы ойлауға мүмкіндік болмайды. Қорытындылай келе, мұғалімдер мен тәрбиешілердің оқушылар арасындағы суицидтік мінез-құлықты анықтау мен алдын алудағы рөлі маңызды деп айтуға болады. Біздің басты мақсатымыз - студенттерімізге өмірдің құндылығын жеткізу. Біз студенттерімізді өз елінің және Отанының патриоты болуға тәрбиелейміз, оларға ата-ана болу қабілеті, сондай-ақ парасаттылық, парасаттылық, парасаттылық, мейірімділік, тектілік, мейірімділік, білімділік, әдептілік сияқты қасиеттерді сіңіреміз. Шешілмейтін мәселе жоқ, оны уақытында шешуге тырысу керек. Мағыналы өмір сүру үшін біз балаларымыз бен студенттерімізге өмірге деген қызығушылық пен сүйіспеншілікті оятуымыз керек. "Егер сіз ел болғыңыз келсе, бесігіңізді жөндейік, еліміздің болашағын қолдайық, жастарымыз бен игі істерімізді қолдайық".

Пайдаланған әдебиеттер:

1.ҚР «Білім туралы» Заңы [Электрондық ресурс].-URL: <http://www.zakon.kz/141156-zakon-respubliki-kazakhstan-ot-27.html>

2. Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері.ҚР БҒМ2015 ж.

3.Абрамова Г:С., Практическая психология.-М.,2007 Балгимбаева З.М., 4.Практическая психология образования: Учебное пособие. А., Қазақ университеті,2007

5.Овчарова Р.В, Технологии практического психолога образования: Учебное пособие для студентов и практических работников. – М.,ТЦ «Сфера»,2000

6.«Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту- Қазақстан дамуының басты бағыты» ҚР Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы29.01 2012 жыл

7.Мектептегі оқыту процесінің тәрбиелік бағыттылығын дамыту. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013.

УДК 37.0

КОРРЕКЦИОННЫЕ РАБОТЫ ГИПЕРАКТИВНЫМИ ПОВЕДЕНИЯМИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Кушеров Несипбай Мананбаевич, п.ғ.к., доцент
Абаева Арай Кадирхановна, педагогика ғылымдарының магистрі
Сманова Улданай Калдыбаевна, педагогика ғылымдарының магистрі
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Қазақстан, Тараз қ.

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының гипербелсенді мінез-құлқын тузетудегі қазіргі заманғы психотехнологияларын қолдану мәселелері қарастырылады. Оның суицидальды мінез-құлқтың алдын алудағы әлеуметтік потенциалының маңыздылығы бүгінгі қоғамда айқындау аса өзекті болып отыр.

Кілт сөздер: гипербелсенді мінез-құлқ, әлеуметтік потенциал, психотехнологиялар, әлеуметтік-педагог, суицидтік мінез-құлқтың алдын алу

Аннотация. Статья посвящена проблеме исследования эффективности психотехнологий при работе со школьниками гиперактивными поведениями. Рассмотрение проблемы науки как социальной ценности является актуальным для понимания сути науки и функционирования ее в современном обществе.

Ключевые слова: гиперактивность, коррекционные психотехнологии, социальная ценность, социально-педагогическая работа, профилактика суицидального поведения

Annotation. In article the basic mechanisms of correction the hyperactive behavior of younger schoolboys with use of modern psychotechnologies reveal. Consideration of the problem of science as a social value is relevant for understanding the essence of science and its functioning in modern society.

Keywords: suicidal behavior, social competence, social value, socio-pedagogical, prevention of suicidal behavior

В последние годы родители стали больше жаловаться на «неуправляемость» детей и подростков. Особенно их тревожить не только двигательная гиперактивность детей, а отсутствие в их деятельности устойчивой концентрации, нетерпеливость, склонность к импульсивности и высокой степени отвлекаемости. Просят проверить, все ли у ребенка в порядке с психикой. Начинают давать ему успокоительные препараты. А на самом деле все гораздо проще: даже двух-трехлетний малыш, когда ему необходимо родительское внимание, может разбить чашку. И тогда взрослые пусть отшлепают, пусть обругают – но зато и увидят, что у них есть ребенок! И как это ни цинично и страшно, иной раз детские и подростковые суициды происходят по той же причине: ребенок уходит из жизни с мыслью: мол, наконец-то вы обратите внимание на то, что я есть. Вернее, был...

Поэтому медицинская наука совместно психологами и педагогами стала все больше уделять внимания проблеме изучения и коррекции различных психических расстройств у детей. Появилось достаточно много литературы, в том числе и рекомендательной по вопросам умственной отсталости, нарушениям обучения и воспитания, отклонениям в поведении и общении. Но, все-таки, еще многие вопросы остаются не до конца изученными.

Синдром дефицита внимания с гиперактивностью (СДВГ) является весьма распространенным нарушением детского возраста и представляет собой сложную и весьма актуальную междисциплинарную проблему. Имея в своей основе биологические механизмы, она проявляется в нарушениях когнитивной, эмоциональной и волевой сфер ребенка и реализуется в школьной и социальной адаптации формирующейся личности.

Для гиперкинетического расстройства характерно раннее начало (до 7-летнего возраста), и сочетание сверхактивности, неуправляемого поведения с выраженной невнимательностью, отсутствием устойчивой концентрации, нетерпеливостью, склонностью к импульсивности и высокой степени отвлекаемости. Эти характеристики проявляются во всех ситуациях и не изменяются со временем.

Причины синдрома дефицита внимания с гиперактивностью сложны и остаются недостаточно выясненными, несмотря на большое количество исследований. В качестве возможных причинных факторов изучаются генетические, нейроанатомические, нейрофизиологические, биохимические, психосоциальные и другие. Есть мнения, что решающую роль в патогенезе этих нарушений играет все же генетическая предрасположенность, а степень тяжести, сопутствующая симптоматика и продолжительность течения тесно связаны с влиянием среды (Barkley, 1989).

Нарушение внимания проявляется преждевременным прерыванием выполнения заданий и начатой деятельности. Дети легко теряют интерес к заданию, так как их отвлекают другие раздражители.

Двигательная гиперактивность означает не только выраженную потребность в движениях, но и чрезмерное беспокойство, которое особенно выражено тогда, когда ребенку требуется вести себя относительно спокойно. В зависимости от ситуации это может проявляться в беганье, прыжках, во вставании с места, а также в выраженной болтливости и шумном поведении, раскачивании и вертлявости. Прежде всего, это наблюдается в структурированных ситуациях, требующих высокой степени самоконтроля. Импульсивность, или склонность к слишком быстрым, необдуманным действиям, проявляется как в повседневной жизни, так и в ситуации обучения. В школе и в любой учебной деятельности у таких детей наблюдается «импульсивный тип работы»: они с трудом ждут своей очереди, прерывают других и выкрикивают свои ответы, не отвечая на вопрос полностью. Часть детей из-за своей импульсивности легко попадает в опасные ситуации, не задумываясь о последствиях. Эта склонность к риску часто становится причиной травм и несчастных случаев.

В большинстве случаев импульсивность нельзя назвать преходящим симптомом, она сохраняется в процессе развития и взросления детей наиболее долго. Импульсивность, часто сочетаясь с агрессивным поведением, приводит к трудностям в контактах и социальной изоляции.

Трудности в контактах и социальная изолированность являются частыми симптомами, затрудняющими отношения с родителями, учителями и сверстниками. Такие дети зачастую не чувствуют дистанцию между собой и взрослым, проявляют панибратское отношение к нему. Им трудно адекватно воспринимать и оценивать социальные ситуации, строить свое поведение в соответствии с ними.

Проявления данной проблемы является не только избыточная двигательная активность и импульсивность поведения, но также нарушения когнитивных функций (внимания и памяти) и двигательная неловкость, обусловленная статико-локомоторной недостаточностью. Эти особенности в значительной степени связаны с недостаточностью организации, программирования и контроля психической деятельности и указывают на важную роль дисфункции префронтальных отделов больших полушарий головного мозга.

Многие исследователи кроме перечисленных симптомов, указывают на часто встречающиеся при данном синдроме агрессивность, негативизм, упрямство, лживость, а также низкую самооценку, которые в подростковом периоде могут перерасти более устрашающему результату, как суицидальному поведению [1].

Поэтому, необходимо обеспечить возможности предварительного выбора методов коррекции СДВГ и он должен носить индивидуальный характер с учетом возрастных особенностей младших школьников по степени выраженности основных проявлений и

наличия сопутствующих ему нарушений. При этом коррекция проявлений СДВГ, как и диагностика этого синдрома, всегда должны носить комплексный характер и объединять различные подходы, в том числе работу с родителями и методы модификации поведения (т.е. специальные воспитательные приемы), работу со школьными педагогами, методы психолого-педагогической коррекции, психотерапии, а также медикаментозное лечение.

Коррекционная работа с гиперактивным ребенком должна быть направлена на решение следующих задач:

- провести комплексную диагностику ребенка, проявляющего симптомы дефицита внимания и гиперактивности.

- нормализовать обстановку в семье ребенка, его взаимоотношений с родителями и другими взрослыми. Важно научить членов семьи избегать новых конфликтных ситуаций.

- установить контакт со школьными педагогами, ознакомить их информацией о сущности и основных проявлениях СДВГ, эффективных методах работы с гиперактивными учениками.

- добиться повышения у ребенка самооценки, уверенности собственных силах за счет усвоения им новых навыков, достижений успех в учебе и повседневной жизни. Необходимо определить сильные личности ребенка и хорошо развитые у него высшие психические функций навыки с тем, чтобы опираться на них в преодолении имеющих трудностей.

- достичь у ребенка послушания, привить ему аккуратно навыки самоорганизации, способность планировать и доводить до **конца** начатые дела. Развить у него чувство ответственности за собственные поступки.

- научить ребенка уважению прав окружающих людей правильному речевому общению, контролю собственных эмоций поступков, навыкам эффективного социального взаимодействию окружающими людьми.

Организация коррекционно-педагогического процесса гиперактивными детьми должна соответствовать двум обязательным условиям:

1. Развитие и тренировку слабых функций следует проводить; эмоционально привлекательной форме, что существенно **повышает** переносимость предъявляемой нагрузки и мотивирует самоконтроль.

2. Подбор таких игр, которые, обеспечивая тренировку одной функциональной способности, не возлагали бы одновременной нагрузки на другие дефицитные способности, ибо известно, что параллельное соблюдение двух, а тем более трех условий деятельности вызывает у ребенка существенные затруднения, а порой просто невыполнимо.

Гиперактивный ребенок при всем желании не может выполнить правил поведения на уроке, требующих того, *чтобы он* сидел спокойно, был внимательным и одновременно сдержанным в течение достаточно длительного времени. Отсюда основное условие развития дефицитарных функций у этих детей - предъявляя ребенку игру, требующую напряжения, сосредоточения, удержания и произвольного распределения внимания, следует до минимума снизить нагрузку на самоконтроль импульсивности и не ограничивать двигательную активность. Развивая усидчивость, не стоит одновременно напрягать активное внимание и подавлять импульсивность. Контроль за собственной импульсивностью не должен сопровождаться ограничением возможности получать «мышечную радость» и может допускать определенную долю рассеянности внимания.

Проводимая психокоррекционная и коррекционно-педагогическая работа должна представлять собой комплекс развивающих игр, позволяющих изолированно воздействовать на отдельные составляющие синдрома гиперактивности [6,7].

Выделяются несколько групп развивающих игр для детей с синдромом гиперактивности, которые могут чередоваться в структуре единого игрового сюжета специально организованных занятий, а также включаться в содержание свободного время препровождения в школе и дома:

- игры на развитие внимания, дифференцированные по шдействованным ориентировочным анализаторам (зрительный, слуховой, вестибулярный, кожный, обонятельный, вкусовой, тактильный) и по отдельным компонентам внимания (фиксация, концентрация, удержание, переключение, распределение); устойчивости, переключения, распределения, и объема);

- игры на преодоление расторможенности и тренировку усидчивости (не требующие напряжения активного внимания и опускающие проявления импульсивности);

- игры на тренировку выдержки и контроль импульсивности (позволяющие при этом быть невнимательным и подвижным).

- три вида игр с двуединой задачей (требующие быть одновременно внимательным и сдержанным, внимательным и неподвижным и неимпульсивным);

- игры с триединой задачей (с одновременной нагрузкой на внимание, усидчивость, сдержанность).

Перспективным представляется подбор соответствующих компьютерных игр, весьма привлекательных для детей, которые могут использоваться как для динамической диагностики различных характеристик внимания, так и для его развития [2].

Разработанные виды игр предлагаются детям с СДВГ с учетом проведенного качественного анализа их когнитивных, поведенческих и личностных особенностей. Фактически, каждому ребенку предлагается свой набор игр, наиболее адекватный его нарушениям. Игры составляются таким образом, что при невыполнении игровой задачи ребенком, ее можно облегчить, изменить, сделать более доступной для выполнения на данном этапе. То же происходит при хорошем выполнении игры ребенком игру можно усложнять, добавлять новые правила, условия игры.

Таким образом, с одной стороны, игра становится для детей знакомой и понятной, а с другой, не приедается со временем. Когда дети начинают успешно справляться с каждым отдельным видом игр (игры на внимание, игры на преодоление двигательной расторможенности, игры на усидчивость), то психолог (педагог, воспитатель, родитель) вводят игры с двуединой задачей, а потом и с триединой задачей. Игры выполняются вначале индивидуально с каждым ребенком, позже предпочтительнее использовать групповые игровые задания, в которых дети не только продолжают развивать все нарушенные компоненты внимания, преодолевать импульсивность и сдерживать двигательную расторможенность, но и учатся взаимодействовать с другими людьми, учитывать их личностные особенности. Эти игры могут проводиться как на специальных занятиях психологом, так и учителем на уроке во время «физкультминутки», а также родителями гиперактивного ребенка в домашних условиях.

Список ипользованной литературы:

1. Тамбиев А.Э., Медведев С.Д., Литвиненко О.В. Динамика основных свойств внимания у детей младшего школьного возраста О синдромом дефицита внимания / Конгресс по детской психиатрии. - М., 2001, Я -с. 334 - 335.
2. Шевченко Ю.С. Коррекция поведения детей с гиперактивностью психопатоподобным синдромом. - М., 1997.
3. Голик А., Мамцева В. Гипердинамический синдром // Справочник под психологии и психиатрии детского и подросткового возраста, под общей ред. Я С. Ю. Циркина. - СПб, 1999. - с. 265 - 266. гиперактивностью у детей. - М., 2002.

УДК 37.048.4

«СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ДИАГНОСТИКИ, КОРРЕКЦИИ И ПРОФИЛАКТИКИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ»

Ковалева Лариса Николаевна, педагог-психолог, Общеобразовательная школа №8 Республика Казахстан, Жамбылская обл., Меркенский р-он, Гранитогорск

Аңдатпа. Мақалада кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқы түсінігі, жасөспірімдердің мұндай мінез-құлқын диагностикалау бойынша қандай іс-шаралар жүргізіліп жатқаны, аудан мектептерінде қандай түзету-профилактикалық жұмыстар жүргізіліп жатқаны сөз болады. Бұл тақырып қазіргі уақытта өзекті, өйткені жасөспірімдер арасындағы суицидтік мінез-құлық көбінесе көмекке шақыру болып табылады және біз ересектер оны естуге және көмектесуге міндеттіміз.

Кілт сөздер: суицидтік мінез-құлық, бейімделмеу, жасөспірімдердің суицидтерінің алдын алу, өзін-өзі реттеу, эмпатия

Аннотация. В статье рассматриваются, понятия суицидоопасного поведения несовершеннолетних, какие мероприятия ведутся по диагностированию подобного поведения у подростков, какая коррекционная и профилактическая работа проводится в школах района. Данная тема в настоящее время актуальна, ведь суицидоопасное поведение среди подростков - это чаще всего крик о помощи, и мы взрослые обязаны его услышать и помочь.

Ключевые слова: суицидальное поведение, дезадаптация, профилактика подростковых суицидов, саморегуляция, эмпатия.

Annotation. The article discusses the concept of suicidal behavior of minors, what activities are being carried out to diagnose such behavior in adolescents, what corrective and preventive work is carried out in the schools of the district. This topic is currently relevant, because suicidal behavior among adolescents is most often a cry for help, and we adults are obliged to hear and help it.

Keywords: suicidal behavior, maladjustment, prevention of teenage suicides, self-regulation, empathy

Профилактика суицидов среди несовершеннолетних является предметом особого внимания, в современных условиях актуальным направлением работы учреждений образования является профилактика суицидоопасного поведения несовершеннолетних и недопущение вовлечения детей и подростков в активные деструктивные сообщества и игры. По мнению российского исследователя Е. Шир (1984), большинство суицидальных действий направлено не на самоуничтожение, а на восстановление социальных нарушенных связей с окружающими; иногда суицидальное поведение определяется стремлением к временному «выключению» из ситуации. А. Е. Личко (1983) показал, что суицидальное поведение в подростковом возрасте чаще носит демонстративный характер, лишь у 10 % подростков имеется истинное желание покончить с собой, в 90 % случаев – это крик о помощи. Однако потенциальная опасность такого поведения достаточно высока, и ни одна суицидальная попытка не должна рассматриваться как незначительная, «несерьезная».

Исследования показывают, что большинство всех самоубийств и суицидальных попыток несовершеннолетних связано с дезадаптацией, семейными конфликтами и неблагополучием, боязнью насилия со стороны взрослых, неуспешностью, проблемами со здоровьем. Часто причинами суицидов среди подростков являются также и нарушения межличностных отношений в школе, в том числе связанные с конфликтами с учителями, одноклассниками, друзьями, черствостью и безразличием окружающих.

В связи с этим важное место в образовательном процессе занимает создание психологически безопасной и комфортной среды обучающихся в школе. Важно проведение таких профилактических мероприятий, которые способствуют формированию благоприятных взаимоотношений в классных коллективах, нормализации стиля общения педагогов с учащимися, вовлечению учащихся в социально-значимые виды деятельности, формированию установок на самореализацию в социально-одобряемых сферах жизнедеятельности (культуре, спорте, искусстве, науке и др.).

Одним из условий успешного развития обучающихся является ранняя профилактика социальной дезадаптации, диагностика социальных и психологических девиаций, в том числе и суицидального поведения. При этом своевременное выявление кризисных ситуаций и оказание подросткам, находящимся в трудной жизненной ситуации, психологической помощи зачастую могут помочь избежать трагедии.

Основными целями и задачами профилактики суицидального поведения несовершеннолетних в образовательных учреждениях являются:

- содействие гармонизации психологического климата в школе;
- изучение особенностей психолого-педагогического статуса обучающихся, диагностика и выявление подростков, нуждающихся в помощи;
- повышение компетентности педагогов и родителей в области профилактики суицидоопасного поведения, безопасного использования интернет-ресурсов, рисков и угроз, связанных с использованием сети Интернет;
- оказание своевременной, эффективной, индивидуально-ориентированной психологической помощи обучающимся, имеющим трудности в социализации, в общении со сверстниками, конфликтные взаимоотношения с родителями .

Предотвращение суицидального поведения среди подростков является важной задачей, для решения которой *необходимо*:

- своевременное выявление детей с факторами высокого риска совершения суицидальных действий, детей, находящихся в трудных жизненных, кризисных ситуациях и обеспечение их психолого-педагогической поддержкой и психологической помощью;
- профилактика здорового образа жизни;
- формирование с подростками более близких отношений путем доверительных бесед с искренним стремлением понять их и оказать помощь;
- проявление наблюдательности и умения своевременного распознавания факторов высокого риска суицидальных действий, в т.ч. признаков суицидальных намерений, словесных высказываний или изменений в поведении;

Для того , что бы решить поставленные задачи в своей школе каждую четверть я провожу диагностику направленную на выявление суицидального риска, склонности к депрессивным состояниям, наличие тревожности у учащихся , проведению диагностики суицидального риска всегда сопутствует опрос на выявление фактов буллинга, кибербуллинга, бытового и сексуального насилия среди подростков.

Методики которые хорошо зарекомендовали себя для решения поставленных задач это диагностический опросник ДАП который выявляет склонность к аддиктивному поведению, склонность к делинквентному поведению, склонность к суициду, личностный опросник Г. Айзенка который позволяет не только выяснить темпераментный профиль ученика , но и его эмоциональную стабильность или нестабильность, экспресс-диагностика суицидального риска в модификации Т.Н. Разуваевой, опросник Columbia DISC Depression Scale позволяющий определить степень выраженности факторов риска суицида у подростков, для диагностики уровня тревожности тесты Ч.Д.Спилберга и Ханина, а также методика Тейлора, для младших подростков применяю тесты направленные на изучение уровня и характера школьной тревожности Филлипса , проективные методики «Место на дереве» Джона

Ломпена, тест З.Королёва, рисуночные тесты такие как «Рисунок семьи», «Три дерева» и многие другие.

В качестве дополнительной диагностики полезно выяснить наличие внутренних конфликтов у ребенка, а так же общий уровень конфликтности, можно использовать рисованный апперцептивный тест Г.Мюрея РАТ, тест «Оценка уровня конфликтности» Ряховского. Почему важно выяснить степень конфликтности подростка? Во-первых это даст понимание того, как подросток ведёт себя в сложной ситуации, принимает ли роль агрессора или роль жертвы, во-вторых позволит выяснить может ли подросток контролировать свое поведение. Своим учащимся я предлагаю немного усовершенствованный мной бланк теста РАТ, он более понятен для современного подростка.

(1) Бланк Апперцептивного теста РАТ

После проведения диагностики учащиеся с наличием суицидального риска, повышенным уровнем тревожности, склонные к депрессивным состояниям выделяются в отдельную «группу риска» и с ними проводится индивидуальная коррекционная работа.

Это коррекционно-развивающие программы, тренинги и тренинговые занятия которые направлены на формирование позитивного образа Я; принятие уникальности и неповторимости собственной личности, личности других людей; раскрытие позитивных личностных резервов; повышение стрессоустойчивости; развитие коммуникативных способностей, навыков взаимодействия, обучение методам и способам саморегуляции; отработку техник принятия верного решения в ситуациях жизненного выбора, правил поведения в конфликтных ситуациях; снижение агрессивности, развитие чувств эмпатии и толерантности, обучение учащихся навыкам отказа, распознаванию манипулирующих методов, способам сопротивления внушению, критическому мышлению;

В работе с детьми «группы риска» я применяю разработанную авторскую программу «Как научиться владеть собой» рассчитанную на подростков 13-16 лет.

Цели и задачи данной программы психологическая коррекция агрессивных тенденций в поведении подростков путем обучения навыкам адаптивного поведения.

- Обеспечение возможностей отреагирования гнева в приемлемых формах;
- Обучение навыкам распознавания эмоций и чувств, контроля за своим эмоциональным состоянием, в т.ч. гневом;
- Оптимизация общения ребенка со сверстниками: выработка механизмов эмпатии, сочувствия и доверия друг к другу и окружающим людям, развитие умения взаимодействовать, считаться с другими, совместно решать поставленные задачи;
- Создание положительного эмоционального фона в различных видах деятельности учащихся, снятие эмоционального напряжения во взаимодействии между собой.

В структуре тренинговых занятий используются разнообразные формы и методы работы, такие как:

- дискуссия;

- индивидуальная работа;
- работа в малых группах;
- психологическая игра;
- визуализация;
- арттерапевтические техники;
- проективные методы диагностики эмоциональной сферы;
- дыхательная гимнастика.
- аффирмации и пр.

Применение данной программы способствует нормализации общего состояния ребенка, приобретению коммуникативных навыков в общении со сверстниками, с родителями и педагогами, снижению агрессивности и тревожности, осознанию внутреннего Я, преодолению импульсивности, овладение навыками саморегуляции и контроля что в итоге способствует значительному снижению суицидального риска, депрессивного настроения и тревожности учащихся.

Наряду с индивидуальной работой с ребенком, ведётся профилактическая работа с его окружением: семья, одноклассники, педагоги.

Это тренинги, тренинговые занятия, психологические консультации, лектории с целью формирования позитивного мироощущения, развития творческих способностей, повышения самооценки, формирования эмоциональной оценки удовлетворенности своей жизнью, развития умения находить ресурсы для достижения позитивных жизненных целей в будущем, осознание родительских, педагогических позиций и расширение осознанности мотивов воспитания, оптимизация форм воздействия в процессе воспитания детей.

Хорошо зарекомендовали себя использование на тренингах таких упражнений как «Безопасный коридор», «Я не могу... Я не хочу.», «Тяжелая ноша», «Жизненное пространство» и др.

Помимо тренингов, занятий, хороший профилактический и просветительский эффект даёт рассылка информационных листов, памяток и буклетов посредством социальных сетей Facebook, родительские и ученические чаты в WhatsApp, Instagram.

Информационная рассылка.

Они яркие, привлекают внимание и детей и взрослых.

Так же можно рассылать видео-консультации для всех участников образовательного процесса, такая форма профилактики удобна тем, что человек может просмотреть видео консультацию в любое время.

Видео-консультации.

Подростковый возраст -это пора проб и ошибок, возможности узнать свои способности и поверить в свои собственные силы и нам взрослым, психологам, педагогам важно научить ребенка справляться с трудностями, находить выход из любой сложной ситуации.

Список использованной литературы:

1. «Суицидальное поведение подростков: диагностика, коррекция, профилактика»\ Методические рекомендации\ Алимova М.А., Барнаул-2014.
2. «Как помочь подростку пережить трудные времена»\ Статья\ЮНИСЕФ ДЛЯ КАЖДОГО РЕБЕНКА, Европа и Центральная Азия,2020.

УДК 740

ОРГАНИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ ПО ПРОФИЛАКТИКЕ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

**Понятова Ольга Михайловна, магистр педагогики и психологии
КГУ «Многопрофильная гимназия №5 «Тандау», Казахстан, г. Кокшетау
Стукаленко Нина Михайловна, д.п.н., профессор, академик АПНК
Лепешев Дмитрий Владимирович, к.п.н., асс.профессор, академик АПНК
Кокшетауский Университет им. Ш. Уалиханова, Казахстан, г. Кокшетау**

Аңдатпа. Мақалада білім беру ортасында суицидтік мінез-құлықтың алдын алу бойынша психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету бойынша мамандардың жұмысын ұйымдастыру кезеңдерінің сипаттамасы қарастырылған.

Кілт сөздер: суицидтік мінез-құлықтың алдын алу, суицид, жасөспірімдердің суициді, суицидтің алдын алудағы психологтың міндеттері.

Аннотация. В статье рассматривается описание этапов организации работы специалистов психолого-педагогического сопровождения по профилактике суицидального поведения в образовательной среде.

Ключевые слова: профилактика суицидального поведения, суицид, подростковый суицид, задачи психолога по профилактике суицида.

Annotation. The article discusses the description of the stages of organizing the work of specialists in psychological and pedagogical support for the prevention of suicidal behavior in the educational environment.

Key words: prevention of suicidal behavior, suicide, teenage suicide, tasks of a psychologist in suicide prevention.

В романе Марка Твена «Том Сойер» главный герой мечтал о своей смерти, поссорившись с тетушкой. Он явно представлял себе, как она расстроится и будет до конца жизни винить себя за смерть такого «хорошего мальчика». Обычно свою гибель подросток воспринимает как способ воздействия на взрослых и не осознает необратимость последствий.

Проблема суицида среди подростков очень актуальна в наше время. Школьным психологам, родителям и педагогам следует обращать особое внимание на поведение подростка, чтобы вовремя выявить первые признаки суицидального настроения.

В образовательном учреждении подростки проводят большую часть дня, поэтому оно является идеальной средой для проведения программы предотвращения суицидов. Большая нагрузка в этом направлении ложится непосредственно на педагога-психолога учреждения. Профилактической работой необходимо охватить все уровни формирования суицидального поведения несовершеннолетних, а также сформулировать цели и продумать систему мер по предупреждению суицидального поведения.

Цель работы по профилактике суицида в образовательной среде: систематизация мер, предпринимаемых в образовательном учреждении без понимания всего диапазона возможных ситуаций, связанных с проблемой суицида.

Работа по профилактике суицида в школе должна проводиться не только с учащимися, но и с педагогами и родителями. Такая работа имеет несколько профилактических уровней: *общий, первичный, вторичный и третичный* [1].

1. Общая профилактика суицида. Задачи общей профилактики суицида: повышение групповой сплоченности детских и педагогического коллективов, оптимизация психологического климата. Они могут быть реализованы в следующих мероприятиях: диагностика ученических и педагогического коллективов с целью уточнения особенностей социально-психологического климата; тренинги сплочения и коммуникативной компетентности в детских коллективах; групповые занятия по профилактике эмоционального выгорания для педагогов; а также другие мероприятия для оптимизации психологического климата (акции, большие психологические игры, конкурсы и пр.).

Как мы видим, на этапе общей профилактики отдельных мероприятий, посвященных тематике самоубийств, нет. Все проводимые на этом этапе мероприятия направлены на содействие адаптации ребенка и взрослого в учреждении образования.

В целях эффективной физической адаптации учреждение образования соблюдает режим учебного процесса с учетом возрастных особенностей, рассадку детей в классе с учетом рекомендаций врача, организует питание в школе и др.

Психологической адаптации будет содействовать наличие благоприятного психологического климата в учреждении образования, психологическое здоровье педагогов и других субъектов образовательного процесса, учет индивидуальных особенностей учеников и педагогов в процессе организации деятельности, возможностей личностной реализации и др.

Для эффективной социальной адаптации важным является наличие сплоченного педагогического и классного коллектива, общие для всего учреждения образования правила и нормы, традиции, ценности и др. Мероприятия в рамках общей профилактики будут работать на поддержку адаптации, автоматически формируя (усиливая уже имеющиеся) антисуицидальные барьеры.

Задачи психолога на этапе общей профилактики суицида:

1. Изучение особенностей социально-психологического статуса и адаптации учащихся с целью своевременной профилактики и эффективного решения возникших трудностей (что уже входит в план мероприятий психолога).
2. Проведение компьютерной диагностики на исследование психологического здоровья и антинаркотической зависимости.

3. Участие в создании системы психолого-педагогической поддержки учащихся разных возрастных групп (система волонтеров, медиаторов по разрешению конфликтов, педагогическая поддержка, психологическое консультирование и др.).
4. Участие в разработке и проведении общешкольных и классных мероприятий, целью которых будет содействие формированию позитивного образа Я, уникальной и неповторимой личности, коммуникативной компетентности, ценностного отношения к жизни и др. [2]

2. Первичная профилактика суицида. Первичная профилактика суицида осуществляется в отношении детей и подростков группы риска, имеющих в наличии факторы суицидального риска. Мы не можем говорить о том, что эти дети обязательно будут реализовывать суицидальные намерения. Но, учитывая наличие комплекса суицидальных факторов, необходимо в отношении этой группы осуществлять профилактические меры.

В первую очередь необходимо провести комплекс мероприятий, содействующих *повышению компетентности педагогов и родителей* в области распознавания маркеров суицидального риска, а также *оказать поддержку детям и подросткам, оказавшимся в трудной жизненной ситуации*.

В рамках повышения компетентности педагогов и родителей следует разработать для них памятки, в которых будет содержаться информация, как распознать острое кризисное состояние у ребенка и что делать, если ребенок высказывает суицидальные намерения. Для этой же аудитории целесообразно провести с лекции по проблематике депрессии и суицидального риска. По вопросам проблемных взаимоотношений с ребенком для родителей и педагогов должна быть организована консультативная психологическая помощь.

Каждый случай сотрудники психологической службы должны оценить с точки зрения сложности, распределить ответственность, решить вопрос привлечения других специалистов (медиков, инспектора по делам несовершеннолетних, специалиста по вопросам опеки и попечительства, юриста и др.), определить примерные сроки, в течение которых будут решены проблемы ребенка, и пр. По сути, это обычная работа по сопровождению подростков группы риска, где дополнительной задачей является профилактика суицидального риска.

Работа с семьей подростка, попавшего в трудную жизненную ситуацию или испытывающего кризисное состояние, должна носить комплексный характер.

Как правило, если в семье есть реабилитационные ресурсы, заинтересованность в помощи, отсутствует фактор алкоголизации, педагог-психолог может справиться сам. Если мы столкнулись с неблагополучной, алкоголизированной семьей или семьей, в которой один из родителей имеет психиатрический диагноз, педагог-психолог не справится самостоятельно. Необходимо разделить ответственность (на консилиуме) с другими специалистами: медиками, социальными педагогами и др.

Задачи психолога на этапе первичной профилактики суицида:

1. На основании анализа наблюдений, текущей диагностики, жалоб учителей, запросов родителей выделить подростков группы риска, в том числе имеющих комплекс суицидальных факторов (по нашему опыту, почти у всех подростков группы риска или находящихся в социально-опасном положении он есть).
2. Провести дополнительную диагностику, позволяющую оценить патохарактерологические особенности, уровень тревожности и агрессивности, степень дезадаптации, степень риска по суициду.
3. Провести анализ диагностических данных с выходом на рекомендации.
4. Участвовать в работе консилиума.
5. Участвовать в разработке и реализации индивидуальных программ сопровождения, ведение документации. Включить подростков группы риска в индивидуальные и групповые занятия, целью которых будет: отреагирование эмоционального напряжения, реабилитация коммуникативной компетентности, реабилитация образа

Я, развитие фрустрационной толерантности, ранняя профилизация и др., то есть осуществить то, что обычно делает педагог-психолог в рамках коррекционного направления психолого-педагогического сопровождения.

6. Реализовать свою часть ответственности при работе с семьей подростка.
7. Разработать памятки для родителей и педагогов (как распознать острое кризисное состояние у ребенка и что с этим делать).
8. Организовать встречи педагогов и родителей с другими специалистами [3].

3. Вторичная профилактика суицида. Вторичная профилактика осуществляется с группой учащихся, находящихся в трудной жизненной ситуации и высказывающих суицидальные намерения. То есть работать с теми, кто или косвенно (через записки, дневниковые записи, словесные ключи), или прямо говорит о желании самоубийства. Основная задача — предотвращение суицида.

В первую очередь перед педагогом-психологом стоит задача оценки риска самоубийства. Существует три степени риска: незначительный (наличие суицидальных мыслей без определенных планов), средней степени (наличие суицидальных мыслей, наличие плана без сроков реализации), высокий (есть мысли, разработан план, есть сроки реализации и средства для этого).

В рамках каждой из степеней риска существуют определенные *стратегии и действия*.

Первоочередные (начальные) задачи психолога при незначительном риске суицида:

1. Педагог-психолог должен предложить подростку эмоциональную поддержку.
2. Проработать суицидальные чувства.
3. Сфокусировать внимание на сильных сторонах подростка.
4. Связаться с семьей, друзьями.
5. Направить к психотерапевту (психиатру).
6. Наладить постоянный контакт.

Задачи психолога при наличии риска средней степени.

1. Предложить подростку эмоциональную поддержку.
2. Проработать суицидальные чувства.
3. Укрепить желание жить (через амбивалентные чувства).
4. Обсудить альтернативы самоубийства.
5. Связаться с семьей, друзьями.
6. Направить к психотерапевту (психиатру) как можно скорее.

Задачи психолога при наличии высокого риска суицида.

1. Постоянно оставаться с подростком, не оставляя его ни на минуту.
2. При необходимости удалить орудия самоубийства.
3. Информировать семью.
4. Немедленно связаться с психиатром или опытным врачом, вызвать «скорую помощь» и организовать госпитализацию.

Для педагогов надо организовать индивидуальные и групповые консультации, целью которых будет разработка стратегии взаимодействия с группой риска на период преодоления кризисной ситуации. Для родителей — индивидуальные консультации.

В случае необходимости оказания психотерапевтической помощи семье у психолога должна быть информация, которую он сможет предоставить родителям (телефон, адрес, условия оказания помощи).

Педагоги и школьный персонал, которые могут быть включены в суицидальный случай, нуждаются в выражении своих чувств, переживаний.

Может так произойти, что все ваши действия и шаги не изменят намерения суицидально настроенного подростка и он попытается совершить или совершит задуманное. В этом случае перед специалистами психологической службы встанет дополнительная задача

сопровождения одноклассников, сверстников, педагогов и родных несостоявшегося (или состоявшегося) самоубийцы [4].

4. Третичная профилактика суицида. Третичная профилактика предполагает мероприятия, снижающие последствия и уменьшающие вероятность парасуицида, социальную и психологическую реабилитацию суицидента и его социального окружения.

В первую очередь адресатом этого профилактического уровня становятся дети или подростки, совершившие попытку суицида. Важно серьезно относиться к подобным действиям, так как при условии сохранения источника боли (фрустрации, конфликта и т.п.) подросток может предпринять вторую попытку «бегства» от проблемы.

Наиболее опасным периодом считаются 1–3-я недели после первой попытки. По мнению Амбрумовой А.Г. и Жезловой Л.Я. [5], существуют три главных компонента ближайшего постсуицида:

- актуальность конфликта,
- степень фиксированности суицидальных тенденций,
- отношение к совершенной попытке.

Задача специалистов психологической службы получить информацию по каждому из компонентов, чтобы предвидеть дальнейшее развитие событий.

Таким образом, мы видим, что по-прежнему основной мишенью работы специалистов психологической службы остается причина (кризисная ситуация, конфликт и др.), толкающая ребенка или подростка к страшному решению. Поэтому, кроме психолого-педагогического сопровождения суицидента и его окружения, необходимо возвращение к источнику проблемного поля и выработка стратегий разрешения кризисной ситуации. Мы должны четко понимать, что, если бы проблемы решились раньше - попытки суицида не было бы!

Задачи психолога на этапе третичной профилактики суицида:

1. Определение типа постсуицидального состояния у подростка.
2. На основании результата разработка шагов социально-психологического сопровождения (в том числе необходимость обращения к врачам).
3. Участие в работе консилиума по суицидальному случаю (в организации и работе антикризисного штаба).
4. Индивидуальная коррекционная работа с подростком.
5. Организация групповой работы в классе и включение в нее подростка с целью восстановления навыков адаптации (это может быть коммуникативный тренинг или тренинг фрустрационной толерантности).
6. Организация консультаций для включенных в случай педагогов, родителей и детей.
7. Мониторинг состояния подростка (метод наблюдения, метод интервью, метод опроса) [6].

Ключевым пунктом для осуществления профилактической работы с несовершеннолетними является алгоритм действий по выявлению психо-эмоционального состояния несовершеннолетних и оказание им своевременной индивидуально ориентированной педагогической, психолого-педагогической и социально-психологической помощи.

Список использованной литературы:

1. Казанская В.Г. Подросток. Трудности взросления: книга для психологов, педагогов, родителей / В. Г. Казанская. – 2-е изд., доп. – СПб: Питер, 2018. – 283 с.
2. Кудинова С.В. Работа с подростками, имеющими суицидальные намерения / С. В. Кудинова // Справочник классного руководителя. – 2016. – № 4. – С. 10–17
3. Макаров П.В. Профилактика, коррекция и реабилитация подросткового суицида: учебно-методическое пособие / П. В. Макаров. – М.: Академия, 2013. – 296 с.

4. Психологическая помощь подростку в кризисных ситуациях: профилактика, технологии, консультирование, занятия, тренинги / авт.-сост. М. Ю. Михайлина, М. А. Павлова. – 2-е изд. – М.: Учитель, 2016. – 226 с.
5. Амбрумова А.Г., Жезлова Л.Я. Методические рекомендации по профилактике суицидальных действий в детском и подростковом возрасте. - М.: Академия, 2018. – 219 с.
6. Кучер А.А. Профилактика подростково-юношеского суицида в условиях общеобразовательного учреждения / А. А. Кучер, В. Ф. Чернодуб // Вопросы психологии экстремальных ситуаций. – 2014. – № 1. – С. 28–36.

УДК 159.922.8

СЕМЕЙНЫЙ БУЛЛИНГ КАК ФАКТОР РИСКА ПРЕДСУИЦИДАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ПОДРОСТКА

Лепешев Дмитрий Владимирович, к.п.н., заведующий кафедры Педагогике и психологии НАО «Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова», академик Академии педагогических наук Казахстана, Казахстан, г. Кокшетау.

Доскенова Динара Айтбаевна, магистрант кафедры Педагогике и психологии НАО «Кокшетауского университета им.Ш. Уалиханова», Казахстан, г. Кокшетау

Аңдатпа. Мақалада ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас отбасындағы қорлаудың факторы ретінде және жасөспірімдердің суицидке дейінгі жағдайын көрсетеді.

Кілт сөздер: ата-ана мен бала қарым-қатынасы, қорқыту, суицидке дейінгі жағдай, жасөспірімдер.

Аннотация. В статье раскрываются детско-родительские отношения как фактор буллинга в семье и предсуицидальных состояний подростков.

Ключевые слова: детско-родительские отношения, буллинг, предсуицидальные состояния, подростки.

Annotation. The article reveals parent-child relationships as a factor in bullying in the family and pre-suicidal states of adolescents.

Key words: parent-child relationships, bullying, pre-suicidal states, adolescents.

Отношения это взаимодействие. Детско-родительские отношения это взаимодействия между ребенком и родителем. Общеизвестно, что институт семьи играет главную роль в воспитании молодого поколения. Именно здесь происходит психологическое, когнитивное, физическое, эмоциональное становление ребенка. Влияние родителей на своего ребенка очень значительно. Как правило, в исследованиях детско-родительских отношений рассматривают отношения родителя к ребенку, т.е. как взрослый строит взаимоотношения с ним.

Существуют множество классификаций детско-родительских отношений. Так Ковалев С.В. [1] выделяет:

- 1) гипопека- недостаток опеки, ребенок предоставлен самому себе, нехватка теплоты и внимание со стороны родителей;
- 2) гиперопека- излишняя опека ребенка, сверхконтроль, чрезмерная забота, повышенное внимание со стороны родителей;
- 3) воспитание по типу «Золушки» - чрезмерная придирчивость. беспрекословное послушание и выполнение требований, отсутствие душевной близости к ребенку;

4) жестокое воспитание – суровое наказание за малейшую провинность, ребенок растет в постоянном страхе.

S. Brody [2] описывает четыре типа отношений родителей к своему ребенку:

1 тип. Поддерживающее поведение. Родители поддерживают ребенка в его начинаниях, учитывают потребности ребенка, при этом с учетом его индивидуальных особенностей предъявляют ему определенные требования и контролируют.

2 тип. Доминирующее поведение. Родители стремятся привить ребенку определенные навыки, способы поведения, но стараются учитывать потребности ребенка, но чаще доминируют, чем уступают.

3 тип. Холодное поведение. Родители жестко контролируют ребенка, при этом не учитываются его потребности. Чаще всего в таких отношениях с ребенком нет теплоты и духовной близости.

4 тип. Непоследовательное поведение. Родители непоследовательны в своих действиях, на одни и те же поступки ребенка могут быть противоречивы. S. Brody считает, что такие отношения наиболее вредны для детей. Это связано с тем, что постоянные непредсказуемые реакции лишают ребенка чувства стабильности окружающего мира и повышают его тревожность.

В другой зарубежной классификации [3] выделяют типы родителей в зависимости от их отношения к своим детям:

1) «Расположенные к детям» (тепло, любовь). Отношение родителей таково: "У моего ребенка много хороших качеств". Они принимают его таким, какой он есть.

2) «Сдержанные» - контроль, власть, требование полного подчинения.

3) «Строгие» Родители устанавливают много запретов для своих детей и строго контролируют их, но они не наказывают их часто и строго, если дети следуют правилам и не создают причин для наказания.

4) «Снисходительные». Родители обычно не ругают детей за истерики, не запрещают шумные игры, еще меньше заботятся об опрятности и послушании и позволяют им свободно играть. Они нетребовательны и неорганизованны и уделяют мало внимания развитию самостоятельности и уверенности.

Так или иначе, исследователи подразделяют данные отношения на благоприятные и неблагоприятные для формирования личности ребенка.

Социальная роль ребенка может выражаться в форме родительско-детских ожиданий (от англ. expectation – ожидание). Родители, выполняя свои родительские обязанности, ждут в ответ на свои действия соответствующих поступков от детей:

- надеются на то, что дети дадут им возможность радоваться;
- дети оправдают их ожидания и надежды;
- дети дадут повод гордиться ими перед обществом.

Как итог, в неблагоприятных детско-родительских отношениях создаются все условия для буллинга ребенка. Порой родители сами даже не осознают этого. В погоне за тем чтобы сделать из ребенка «правильного человека» родители перешагивают тонкую черту. Прибегая как к психологическому так и к физическому буллингу.

Неблагоприятные детско-родительские отношения возникают и в благополучных и в благополучных семьях. И те и другие семьи в процессе воспитания осознанно или нет, но прибегают к буллингу в отношении к своему ребенку. Это в свою очередь ведет к пресуицидальным состояниям их детей (особенно подростков). Однако стоит отметить, что в семьях, где есть буллинг, где завышены требования ребенку, родительские ожидания, пресуицидальные состояния детей гораздо выше.

Как один из примеров разберем внедрение ЕНТ в казахстанские школы. В начале 2000-х годов в МОН РК впервые заговорили о едином тестировании школьников, а в 2004 году прошло первое ЕНТ. К сожалению, для многих подростков именно он стал триггером

совершения суицида. В своих предсмертных записках они писали «Мамочка прости, я не сдал ЕНТ», «Чувствую, что не сдам ЕНТ. Без меня будет легче, и кредит брать не надо» [4]. Почему же так получалось? Родители со своей стороны возлагали слишком большой груз на детей, а общество (в данном случае МОН РК) слишком жесткие требования и отбор.

Еще одним примером может послужить разочарованность в выборе своей профессии по совету родителей или же по их требованию. Сначала это безразличие к обучению, причем он может учиться хорошо, но без энтузиазма, а затем, уже работая осознавать свою несостоятельность в данной сфере. Все это копится годами и выливается в пассивное отношение к своей работе, незаинтересованность в продвижении по карьерной лестнице, апатию, депрессивные состояния, и возможно даже предсуицидальные состояния. Такой человек неудовлетворен своей жизнью.

Мы считаем, именно деструктивные детско-родительские отношения являются причинами предсуицидальных состояний детей. Конечно же чаще всего такие отношения влияют на подростков, но и будучи уже достаточно взрослым человеком, при этом оставаясь ребенком для своих родителей есть риск войти в это состояние.

Таким образом, семья оказывает важное влияние на развитие личности ребенка. Семья формирует у ребенка определенные модели социального поведения. В дальнейшем ребенок в значительной степени применяет семейные модели общения и создает свои собственные взаимодействия с другими людьми. Поскольку именно в семье в раннем возрасте происходит формирование личности, семья считается отправной точкой общества, в котором живет и растет ребенок. И чаще всего от детско-родительских отношений зависит, станет ли та или иная проблема в жизни ребенка триггером к предсуицидальному состоянию.

Список использованных источников:

1. Ковалев С.В. Психология современной семьи. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
2. Brody S. Patterns of mothering, Plenum press, N.Y., 1956, -286 p.
3. Васильева Е.Н. Ролевая структура детско-родительских отношений: монография. – Н. Новгород: НИУ РАНХиГС, 2015. – 196 с.
4. Торебаева М. Подростковый суицид: пугающая статистика Казахстана //Deutsche Welle (DW) <https://p.dw.com/p/1Fs8Q>

ӘӘЖ 159.9

ҚАЗІРГІ ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІК МІНЕЗ - ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ТҮЗЕТУ БАҒЫТЫНДАҒЫ БІРЛЕСКЕН ӘРІШТЕСТІК ОРТА ҚҰРУДА ОЛАРДЫ ШЕШУ

**Кабылбекова Мансия Жадикбаевна, директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары
Аскарбекова Сауле педагог – психолог
Шона Смаханұлы атындағы орта мектебі,
Қазақстан Республикасы, Жамбыл облысы, Талас ауданы, Сәду Шәкіров ауылы**

Аңдатпа. Шолу жасөспірімдердегі суицид мәселесіне қатысты заманауи тәсілдерді қарастырады. Суицидтік мінез-құлықты қалыптастырудың негізгі клиникалық және психологиялық тұжырымдамалары және олардың жасөспірімдерге қатысты қолданылуы сипатталған. Жасөспірімдердегі суицидтің қауіп факторлары және олардың ұсынылған модельдер шеңберіндегі тұжырымдамасы талданады. Суицидтің теориялық сипаттамаларының парциалдылығы және кешенді пәнаралық тәсілдің қажеттілігі туралы

қорытынды жасалады. Жасөспірімдердегі суицид құбылысын психологиялық модельдеудің әдіснамалық негіздері ұсынылады.

Кілт сөздер: суицид, суицидтік мінез-құлық, аутоагрессивті мінез-құлық, жасөспірімдер, теориялық модельдер, клиникалық факторлар, психологиялық факторлар, қауіп факторлары, қорғаныс факторлары, алдын алу.

Аннотация. В обзоре рассматриваются современные подходы к проблеме суицида у подростков. Описаны основные клинические и психологические концепции формирования суицидального поведения и их применение в отношении подростков. Анализируются факторы риска суицида у подростков и их концепция в рамках предложенных моделей. Делается вывод о парциальности теоретических характеристик суицида и необходимости комплексного междисциплинарного подхода. Предложены методологические основы психологического моделирования феномена суицида у подростков.

Ключевые слова: самоубийство, суицидальное поведение, аутоагрессивное поведение, подростки, теоретические модели, клинические факторы, психологические факторы, факторы риска, защитные факторы, профилактика.

Abstract: The Review considers modern approaches to the problem of suicide in adolescents. The main clinical and psychological concepts of the formation of suicidal behavior and their application in relation to adolescents are described. The risk factors of suicide in adolescents and their concept within the framework of the proposed models are analyzed. Conclusions are drawn about the partiality of the theoretical characteristics of suicide and the need for comprehensive interdisciplinary approach. The methodological foundations of psychological modeling of the phenomenon of suicide in adolescents are proposed.

Keywords: suicide, suicidal behavior, autoaggressive behavior, adolescents, theoretical models, clinical factors, psychological factors, risk factors, protective factors, prevention.

Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлық соңғы уақытта қоғамдағы және кәсіпқойлар арасындағы ең көп талқыланатын және өзекті мәселелердің біріне айналды. Интернет-технологиялардың қарқынды дамуымен, қарым-қатынас сипатының өзгеруімен, даму және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерімен әлеуметтік өмірдің қазіргі жағдайлары алдыңғы ұрпақтар қалыптасқан жағдайлардан айтарлықтай ерекшеленеді. Қазіргі жасөспірімдер кездесетін қиындықтар, бір жағынан, дәстүрлі және олардың жасына тән, екінші жағынан, қазіргі уақытқа тән. Өз-өзіне қол жұмсау, әдетте, жас жігітке еңсерілмейтін болып көрінетін қиындықтар мен қиындықтарға экстремалды реакцияға айналады. Сонымен қатар, жасөспірімдердегі аутоагрессивті әрекеттердің формалары, себептері мен факторларының алуан түрлілігі мамандардың алдына жасөспірім кезіндегі суицидтік мінез-құлық проблемасына қолданыстағы тәсілдерді талдау және осы мінез-құлықтың ерекшеліктері қазіргі кезеңде қаншалықты тұжырымдамалық сипатталғанын анықтау қажеттілігіне байланысты сұрақтар қояды. Жасөспірімдердегі суицид механизмдерін тереңірек түсіну алдын алу және терапия әдістерін әзірлеу үшін қажет [1, 2]. Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлыққа қатысты теориялық құрылымдарда олардың психикасының жас ерекшеліктері ескерілуі керек. Жасөспірім кезіндегі типтік психологиялық сипаттамалардың ішінде эмоционалды реакциялардың тұрақсыздығы, қауіпті мінез-құлыққа бейімділік, реттеуші құрылымдар мен ерікті процестердің әлсіз қалыптасуы, өз іс-әрекеттерін болжау мен бақылаудың жетіспеушілігі, сенімдер мен көзқарастардың екіұштылығы мен полярлығы, дамымағандығы және тұрақсыздығы ерекшеленеді. Сәйкестілік. Жасөспірімдік шақ ата-аналармен қарым-қатынас орнатудағы қиындықтар, бөлінудің жоғарылауы және тәуелділіктің сақталуы, құрдастарымен қарым-қатынасқа қатысудың жоғары деңгейі, алғашқы ғашық болу тәжірибесі, сондай-ақ өзін-өзі қарым-қатынастың басқалармен қарым-қатынасқа тәуелділігі сияқты нақты проблемалардың болуымен сипатталады. Аталған ерекшеліктер кәмілетке толмағандардың осалдығын арттырады және аутоагрессивті және суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуына ықпал етеді. Ғылыми шолудың мақсаты суицидтік

мінез-құлықты түсіндірудің қолданыстағы тәсілдерін талдау болып табылады, бұл олардың жасөспірімдердің жас ерекшеліктерін қаншалықты толық ескеретінін және оның алдын алу үшін жасөспірімдердің суицидіне одан әрі теориялық және эмпирикалық зерттеулер жүргізу қажет екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Суицидтік мінез-құлықты қалыптастыру тұжырымдамаларын әлеуметтанушылар өзіне қол жұмсауды зерттеуді бастады, бұл Э.Дюркгеймнің классикалық суицид теориясында көрініс тапты. Қазіргі әлеуметтанулық жұмыстарда қоғамның өзекті шындықтары және олардың аутоагрессия мен суицидке әсері талданады [3, 4]. Алайда, соңғы уақытта осы саладағы зерттеулер мен тұжырымдамалардың көп бөлігі клиникалық-психопатологиялық (психиатриялық) және психологиялық бағыттарда болды. Психиатрия ғылым ретінде қалыптаса бастағаннан бері ұзақ уақыт бойы суицид психикалық бұзылыстың салдары ретінде қарастырылды [5]. Дәстүр бойынша, суицидтік мінез-құлық аффективті бұзылулармен байланысты, олардың ішінде депрессиялық жағдайлар ең алдымен ерекшеленеді [6]. Бұл ересектерге де, жасөспірімдер популяциясына да қатысты [7]. Сонымен қатар, өзін-өзі өлтіруге немесе суицидтік әрекетке барған жасөспірімдерге дамып келе жатқан тұлғалық бұзылулар диагнозы қойылады [8], гиперактивтіліктің үйлесімділігі және биполярлық бұзылулардағы назар тапшылығы [9], шекаралық тұлғалық бұзылулар мен депрессияның үйлесімі [10], сондай-ақ заттарға тәуелділік (РАН), жарақаттан кейінгі стресстік бұзылыс, тамақтану және шизофрениялық спектрдің бұзылуы [11]. Анықталған аффективті бұзылысы бар әрбір бала мен жасөспірім үшін суицидтік мінез-құлыққа бейімділікті бағалау жүргізілуі керек. Бұл ретте өзекті симптоматологияны, анамнезінде бұрын суицидтік әрекеттердің болуын, балаға қатысты зорлық-зомбылық фактілерін, сондай-ақ импульсивтілік сияқты жеке қасиеттерді ескеру қажет [12]. Қазіргі уақытта суицидтік мінез-құлықты қалыптастырудағы биологиялық, клиникалық немесе әлеуметтік-психологиялық факторлардың басым болуы туралы пікірталастар биологиялық, әлеуметтік және психологиялық факторлардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде суицидтік мінез-құлық пайда болатын биопсихоәлеуметтік модельге жол беріп, өткенге айналды [13]. Биопсихоәлеуметтік тәсіл шеңберінде суицидтік мінез-құлықтың пайда болуы мен даму механизмдерін анықтау үшін Д. Рубинштейн 1991 жылы ұсынылған "диатез-стресс" гипотезасына сілтеме жасайды. Койн және Г. Дауни (Дж. К. Койн, Г. Дауни) [14]. Суицидтік мінез-құлыққа қосымшада "диатез-стресс" Моделі бұл мінез-құлық қоршаған орта стресстері мен диатездің өзара әрекеттесуінің нәтижесі немесе осалдық, жан-жақты сипаттағы бейімділік деп тұжырымдайды. Психологиялық алғышарттар ретінде өзін сәтсіздік ретінде қабылдауға және стресстік өмірлік оқиғалармен күресудің қиындықтарына көзқарас болуы мүмкін, бұл үмітсіздік сезіміне және жағымды болашақты құру қабілетінің жетіспеушілігіне әкеледі, бұл ерекшеліктер неврологиялық сипатта болуы мүмкін [15]. Бұл тәсілдің пайдасына маңызды дәлелдердің бірі-суицидтік мінез-құлық диатезінде серотонинді нейротрансмиттерлік және гипоталамус-гипофиз-бүйрек үсті бездері жүйелерінің жұмысының бұзылуының рөлін анықтаған миды зерттеу. Бұл нейробиологиялық бұзылулар көңіл-күйді когнитивті бақылаудың жеткіліксіздігі, пессимизм, реактивті агрессивті белгілер, проблемаларды шешудегі қиындықтар, жағымсыз әлеуметтік стресстерге шамадан тыс әрекет ету, эмоционалды ауырсыну тәжірибесі және суицидтік мінез-құлыққа әкелетін суицидтік ойлар түрінде көрінеді. Айта кету керек, мидың жұмысындағы бұл бұзылулар өмірдің ерте өміріндегі қолайсыз жағдайлардың нәтижесі болуы мүмкін. Осындай тұжырымдар өз-өзіне қол жұмсаудың алдын алуда нейробиологиялық скринингтің және басқа клиникалық шаралардың маңыздылығын көрсетеді [16]. Біздің көзқарасымыз бойынша жасөспірім кезіндегі суицидтік мінез-құлықты дамыту траекториясының моделі ерекше назар аударуға тұрарлық. Ол жобаланған Дж. Осы мінез-құлықты дамытудың жыныстық жетілуге дейінгі және жыныстық жетілу кезеңдерінің факторларын анықтаған Бридж және оның әріптестері [44]. Ата-аналардың ерекшеліктері, соның ішінде олардың психикалық

бұзылыстары екі негізгі нұсқада маңызды жыныстық жетілуге дейінгі факторлар болып табылады. Ата-аналардың депрессиялық бұзылуы баланың нейротизмін, мазасыздығын және үмітсіздігін қалыптастыруға ықпал етеді, олар жыныстық жетілу кезеңінде суицидтік сенімдерді қосқанда депрессияға айналады. Ата-аналардың импульсивтілігі мен агрессиясы (соның ішінде аутоагрессия) баланың импульсивтілігі мен агрессивтілігінің дамуына әкеледі, кейіннен жеке қасиеттерге айналады. Келесі кезеңде траекторияның бұл нұсқалары бір-біріне жақындайды және суицидтік мінез-құлыққа қарай одан әрі қозғалыс стресс пен қорғаныс факторларының жиынтығымен, сондай-ақ алкогольдік интоксикация, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жанама әсер ету немесе құрдастарының суицидтік әрекеті сияқты қосымша факторлардың болуымен анықталады.

Қорытынды

Бірқатар авторлардың [4, 53, 54] пікірімен келісу керек, суицидке қатысты әртүрлі тәсілдерді әзірлеудің кеңдігіне қарамастан, психология мен клиника тұрғысынан жасөспірім кезіндегі суицидтік мінез-құлық мәселесі қосымша зерттеуді қажет етеді. Жоғарыда сипатталған тұжырымдамалар бұл мәселенің маңызды аспектілерін көрсетеді, бірақ оны тұтастай қамтымайды. Суицидтік мінез-құлықты кондиционерлеудің кешенді сипаты аутоагрессияға бейім және оған статикалық және динамикалық кедергі келтіретін әртүрлі факторларды ескере отырып, пәнаралық зерттеуді қажет етеді. Клиникалық аспектіде бұл, ең алдымен, кәметке толмаған адамның суицидтік мінез-құлқын дамытудағы психопатологиялық фактордың рөлін анықтау. Психологиялық модельдеу контекстінде л.с. Выготскийдің мәдени-тарихи тұжырымдамасының категориялық аппараты мен принциптері, реттеуші және патопсихологиялық тәсілдер негізінде құрылған талдау перспективалы болар еді. Бұл жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқын олардың жас ерекшеліктерін, дамудың әлеуметтік және тұлғааралық жағдайларының динамикалық өзгерістерін, субъективті мағыналарын, эмоционалдық күйлерін, суицидтік әрекеттердің сипатын, сондай-ақ қауіп төндіретін жағдайлардың белгілерін ескере отырып, жүйе ретінде сипаттауға мүмкіндік береді. Мұндай сипаттама жасөспірімдердің ең осал тұстарын анықтауға және әлеуметтік ортаны (отбасы, мектеп, құрдастар) жасөспірімнің проблемаларына сезімтал етуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері сараптамалық тәжірибе мен білім беру үшін пайдалы болады деп болжауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әлеуметтік педагогика / ред. В. А. Никитина. М., 1998. 326 б.
2. Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқын диагностикалау және алдын алу : Оқу. жәрдемақы / құрам . Е. А. Калягина, О. Г. Япарова. Абакан, 2009. 166 б.
3. Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқын диагностикалау және алдын алу.
4. Н. М. Кий жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының педагогикалық профилактикасы: реферат. дис. Али канд. пед. ғылымдар. Петропавл-Камчатский, 2005. 23 б.
5. Шипицына Л.М., Казакова Е. И., Жданова М. А. психологиялық-педагогикалық кеңес беру және баланың дамуын сүйемелдеу : мұғалім-дефектологқа арналған нұсқаулық. М., 2003. 528 б.
6. Шмачилина С. В. кешенді әлеуметтік-педагогикалық диагностика: әдіс. ұсыныстар. Омбы, 2007. 68 б.
7. Эриксон Э. сәйкестік: жастар және дағдарыс / транс. М., 2006. 352 б.

ӘОЖ 371.1 (12).

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ДАМУ АРҚЫЛЫ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ АЛДЫН АЛУ

Мінәсіпова А.Р.

«Әлеуметтік психология» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ

Андатпа. Мақалада тұлғаның қалыптасуындағы даму мен қалыптасу, іс-әрекеті мен еңбегі, оқу әрекетіндегі ой болжамы, сөйлеген сөзі мен шікті дара өзгешеліктерінің аспектілері зерттеледі. Сонымен қатар интеллектуалдылықтың теориялық аспектілері жазылған.

Кілт сөздер: интеллект, тұлға, әлеуметтік интеллект, психологиялық ойлау, қабілеттілік.

Аннотация. В статье исследуются аспекты развития и становления, деятельности и заслуг в становлении личности, мыслительных прогнозов в учебной деятельности, речевых и личностных особенностей личности. Также были написаны теоретические аспекты интеллектуализма.

Ключевые слова: интеллект, личность, социальный интеллект, психологическое мышление, способности.

Annotation: The article examines the aspects of development and formation, activities and merits in the formation of personality, mental predictions in educational activities, speech and personal characteristics of personality. Theoretical aspects of intellectualism were also written.

Keywords: intelligence, personality, social intelligence, psychological thinking, abilities.

Тұлғаның қалыптасуында негізгі факторлардың бірі – оның интеллектуалдылығы. Тарихи қоғамдағы объективті талаптар және қоғамның дамуындағы әлеуметтік заңдар тұлғаның қалыптасуын анықтайды. Олай болса адамды толық түсінуге, оның рухани-адамгершілік қасиеттерін, дамуын, жетілуін және индивидуалды-психологиялық ерекшеліктерін зерттеу қажеттігі туындап отыр.

Тарихи қоғамдағы объективті талаптар және қоғамның дамуындағы әлеуметтік заңдар тұлғаның қалыптасуын анықтайды [1].

Л.С. Выготскийдің жоғары психикалық қызметтердің пайда болуы мен табиғаты жайлы еңбектері [2,12], С.Л. Рубинштейннің психиканың саналы сыртқы заттық іс-әрекетке қатынасы туралы теориялары психология ғылымында тұлға мәселесінде ерекше маңызды орын алады [3,65].

Психикалық процестердің құрылымын анықтайтын тұлғаның когнитивті стилі оның барлық тіршілік жағдайларында әр түрлі тапсырмаларды шешу барысында іс-әрекеттің мазмұнына сәйкес тұрақты өзіндік қабылдауы мен танымынан көрінеді. Когнитивті стиль субъектінің, қабылдаудан бастап есте сақтау мен жеке тұлға қорғанысына дейінгі барлық танымдық құрылымының деңгейінен өтеді.

Психологиялық ойлау, талдау, түсіну, түсіндіру, психикалық өмір динамикасын бағалау және болжау, яғни психикалық шындықты танудың түрлі формаларын қамтиды. Олай болса, «Психологиялық ойлау» терминінің өзі «әлеуметтік интеллект» терминімен қатарлас түсіндіріледі.

Әлеуметтік интеллект таным объектісі даралығымен ерекшеленетін жеке интеллект түрі, әлеуметтік жағдайларда құзыреттілікті анықтайтын білімдер мен дағдылар жиынтығы ретінде немесе жалпы интеллектінің белгілі бір тұлғалық белгілермен оптимальді деңгейде даму қатынасы ретінде қарастырылады. Эмоциялық интеллект қарым-қатынаста қабілеттер

жиынтықтары ретінде, кейде когнитивті, тұлғалық және мотивациялық белгілер қатынасы ретінде анықталады

Ойлаудағы қабілеттілік – баланың жинақталған бірнеше істі меңгеру шамасын байқататын бір қасиеті. Қабілет – асыл мұра, бойға біткен зор қасиет. Әркімде бір ерекше көзге түсетін қасиет болады. Баланың орындайтын жұмыстары оның көңілінен шығатын болса, өсіп - өркендеуіне септігі тиеді, қабілеттілігі артады. Оның жан – тәнімен еңбек еткенінде ойлау қабілеті жетіліп, қалыптасады, табиғи икемділігі күшейеді.

Баланы қалаған, қаламаған қызметіне икемдеу қиын. Берілген тапсырманы орындаймын деп өзін - өзі қинайды. Бірақ нәтиже шығара алмайды. Біқылассыз болады, шаршай береді. Міне осындай күйге түскенде пайда болатын психологиялық енжарлық баланың моральдық – этикалық қағидадан ауытқып кетуіне де себепкер болады [4.18].

Интеллектуалды жүйенің құрылымдық өзгеруі өмірлік факторлардың ықпалымен болады, оның себебі тұтастай жүйе ретіндегі интеллектінің сапалы өзгерісі. Бұл факторлардың арасынан адамның онтогенетикалық дамуында оқыту мен еңбек іс-әрекеті шешуші рөлге жатады. Интеллект жүйесінің күрделілігі төмендегі байланыстарды көрсетеді: логикалық ойлау және мағыналы ес; логикалық ойлау мен бейнелі ес; вербалды және вербалды емес ойлау; практикалық ойлау, есте сақтау көлемі және зейін; ойлаудағы тұжырымдау деңгейі және ақпарат көлемі.

Тұлғаның дамуы мен қалыптасуы оның іс-әрекеті мен еңбегінен, оқу әрекетіндегі ой болжамынан, сөйлеген сөзі меншікті дара өзгешелігін көрсету белсенділігімен сипатталады. Тұлға өмір сүру мен тіршілік етуге икемді және әрекетшіл. Сондықтан ол сыртқы бейнесі мен түр сипаты жағынан басқа адамдарға ұқсас болғанымен, оған туа берілетін өзіндік даралық ерекшеліктері, қабілеті мен белсенділігі жағынан ерекшеленеді. Оны бейімділігінен көздеген іс-әрекетті орындауға талпынуынан байқаймыз. Тұлғаның қызығушылығы мен белсенділік сапаларының өзара үйлесім тауып, бір бағытта шоғырлануы іс-әрекет, шығармашылық, дарындылық процесі. Сол себепті кез келген тұлғаның жеке басына тән дара өзгешіліктің бірі – осы шығармашылық белсенділік.

Қабілеттіліктің көзге көрінуіне септігін тигізетін не? Отбасы да, мектеп те, жора – жолдастары да – бәрі де септігін тигізеді. Бірақ негізінде баланың өзі ізденуі тиіс. Осындай жағдайда мұғалімі де демеу беріп, жол сілтеу керек. Ол үшін баланың ағзасының « механикасын », бір нәрсеге бейімделуіне себебін тигізетін барлық компоненттерді, қала берді баланың өзінің қандай екенін түсіне білуіне ықпал жасауға болады. Жалпы даму дәрежесі жас ерекшелігіне сай, денсаулығы жақсы, оқуға даярлығы анық байқалған бала, мектеп қабырғасында жан – жақты жетіледі.

Интеллект психологиясы – психологияда күрделі әрі қызығатын бөлім. Оның күрделілігі теориялық және практикалық көп жақты аспектісін зерттейді. Ойлау заңдылығын тану психология өз алдына дербес ғылым болып қалыптасуына дейін көрінді. Ойлау әр уақытта түрлі мәнер зерттеуінде қарастырылады гносология және логика, педагогика, физиология. Ойлау табиғаты (сана) оның қатынасы туралы алғаш зерттеген философия.

Қазіргі заман философиясы ойларды, шындық іс-әрекетті бейнелеу процесі түрінде қалыптастырады. Түйсікте қабылдау ерекшелігі сезімдік бейнеден бөлініп, жалпылау, жалқылау сипаты заттар мен құбылыстың қасиетін шындық өмірмен байланысын көрсетеді. Философияда психологиялық зерттеу аспектісі ойлауға фундаментальды түсінік береді: ойлау және сана, ойлау және тану, ойлау және сөйлеу ретіне. Арнайы ғылыми психологиялық зерттеуді ойлау өзекті мәселе болып табылады. Тек ойлауды зерттеу арқылы ғана ойды адам өзіне бағыттай отырып өзіндік заңдылықты түсінуге әкеледі. Сонымен қатар ойлау сыртқы әсерлерді толуға бағытталған ғылым. Бұл логикалық негізгі түсінік, жалқы түрден қалыптасатын кез келген ойлау процесі [5,47].

А.Н.Леонтьев ойлауды зерттеуде, фундаментальды мәселелерді зерттеуді, жалпы психологиялық іс-әрекет теориясымен байланыстырып қарастыруды. С.Л.Рубинштейн

еңбегінде ойлау процесі бойынша зерттеу принципін қалыптастыра отырып, оның заңдылықтарын бөліп және ойлау операцияларының негізгі бірлігін көрсетті.

Оқушылардың ақыл – ой дамуының негізін олардың меңгеретін ғылыми білімдерінің жүйесі қалайды. Оқушылардың санасында белгілі бір білім қоры болмайтын болса, онда олар олай болмайды. Мәселен, оқушылар үшбұрыштың биссектрисасы ұғымын тереуі үшін, олар үшбұрыш және биссектриса ұғымдарын алдын ала білуі тиіс. Бірақ жеткілікті білім қоры болғанымен оқушы жасампаздықпен ойлай алмайтын жағдайлар жиі кездеседі. Егер оқушы мәселені өз бетінше шешуге үйренбесе, тек қана белгілі бір үлгілер бойынша жұмыс істеуге ғана дағдыланған болса, жаңа жағдайлардың тууына байланысты олар алған білімдерін қолдануда дәрменсіздік танытып жатады.

П.Я.Гальперин нақты экспериментальды зерттеу жағдайы, жолдары мен бағыттарының қалыптасуына тоқталды. Дж.Брунер еңбегінде ойлаудың даму кезеңдері оның түрлерін (көрнекі қимылды, көрнекі бейнелі ойлау) жағдайын танымдық іс-әрекетте қалыптастырып талдау жасады.

Б.М.Теплов еңбегінде ойлаудың интеллектуальдық ерекшелігін практикалық міндеттерді шешуде іс-әрекетте көрінетіне тоқталды. Л.С.Выготский «Ойлау және сөйлеу» еңбегінде сөйлеудегі ойлаудың генетикалық түбірін, ойлау және сөйлеу ерекшелігін, онтогенездегі сөз және ой қатысын, іштей сөйлеу сипатын ашты.

Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейннің еңбектерінде оқу-білім, іскерлік, дағдыны иемдену түрлері (ал даму – қабілеттерді, жаңа қасиеттерді икемдеу) қарастырылды.

П.Я.Гальпериннің анықтауынша оқу субъекті әрекетінің негізінде білімді ұғыну. Д.Б.Эльконин мен В.В.Давыдов, оқу – оқу әрекетінің арнаулы түрі, ал А.Н.Леонтьев теориясы бойынша, оқу (ойын және еңбекпен бірге) – жетекші әрекеттің типі.

Оқу полимотивті және полимағынalandырылған іс-әрекет деп қарастырылады Д.В.Вилькеев.

Мектеп тәжірибесінде оқушылар теореманы кітаптағы немесе оқытушының көрсеткен үлгісі бойынша еркін дәлелдеп береді де, егер сызбадағы әріптерді басқа әріптермен ауыстырып қоятын болса, не болмаса сызбаны басқаша орналастырған жағдайда теореманы дәлеледей алмай қалады. Бұл оқушылардың үлгілер арқылы жұмыс істеуге дағдыланып, ойлаудың жалпы логикалық құрылымын түсінбеуінің нәтижесі болса керек. Сондай – ақ, мектептегі оқушылардың білімділігін оқу пәнінің ұғымдарын, анықтамаларын, теоремалардың тұжырымдамаларын, формулалар, ережелер т.б. мазмұны мен көлемінің игерілу дәрежесіне қарай бағалайды да, ал қандай ақыл – ой әрекеттері арқылы нәтижелерге жететіні есекрілмейді.

М.М.Мұқанов бойынша, баланы оқуға итермелейтін күш, негізінде, мынадай екі түрлі түрткіден құралады. Олар:

- Біріншіден, сыртқы түрткіден; бұл жағдайда бала өзгелерден сескенетіндігінен оқитын болады, бала тікелей талпынбайды, жанама түрде, өзгелердің оған қолданған шарасынан өзін аман сақтап қалудың амалы деп түсіну керек.

- Екіншіден, оқуға іштей талпыну түрткісінен; мұндағы түрткі баланың өзіндік ықыласы мен сан алуан құбылыстардың өзіне тән сырларын білуге ұмтылуынан болады.

Адам психикасының дамуында іс-әрекеттің шешуші орнымен қатар, сананың күрделене түсуіне ықпал жасайды. Қазіргі кездегі психологиялық білім беру жүйесіндегі жаңалықтарды ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде жаңа ақпараттардың ғылыми психологиялық негіздерін меңгеру - маңызды мәселелердің бірі.

Л.С.Выготский «Ойлау және сөйлеу» еңбегінде сөйлеудегі ойлаудың генетикалық түбірін, ойлау және сөйлеу ерекшелігін, онтогенездегі сөз және ой қатысын, іштей сөйлеу сипатын ашты. Осы соңғы бірнеше он жылдық ішінде кибернетика, информатика, алгоритмдік тілдердің жоғарғы деңгейі және математикалық жоспарлау идеяларының негізінде жаңа, информациялық – кибернетиканың теория құруға мүмкіндік пайда болды.

Кеңес психологтары мектеп оқушыларында математикалық, грамматикалық, географиялық және басқа ұғымдардың қалыптасу процесерін егжей тегжелі зерттеді. Тиісті білімді қалыптастыру үшін ақыл – ой қызметінің әдістері және осы әдістерді үйретудің тәсілдері анықталды. Сондай – ақ оқыту процесінде білімдердің қалыптасуының негізгі кезеңдері де анықталды.

Балаға ақыл – ой тәрбиесін беруде ертеден келе жатқан қазақ халқының ауыз - әдебиеті, мақал – мәтелдер, жаңылтпаштар, шешендік сөздер, нақыл - өсиеттер, жұмбақтар болып табылады. Осылардың барлығы баланы тапқырлыққа, шешендікке, өнерге, ойлауға, қиялдауға, ойын, тілін дамытуға, тілін жаттықтыруға үйрететін этнопедагогикалық туындылар.

Ойлау теориясы нақтырақ тоқталсақ: ойлау процессінің мағанасын түсіндіретін теорияларды 2 үлкен топқа бөлуге болады [6,56].

Бірінші топқа адамның интеллектуалды қабілетінің туа біткеннен пайда болатынын, өмір жолында өзгермейтіндігін жатқызамыз.

Екінші топқа адамның ес қабілеті негізінен өмір бойында дамуы, жетілуі жатады. Баланың ойлауы мен сөйлеу әрекетінде оның дұрыс қалыптаспаған себептері әртүрлі, баланың сөйлеуі мен ойлауын нәтижелі тәрбиелеу үшін оны білу маңызды. Жиі кездесетін себептердің алғашқысы – олардың сыртқы құбылыстарды тез қабылдауы. Ол біріншіден, қиын әрі қызық емес, жүйке-бұлшықет жүйесіне және көру мен есту аппаратына ұзақ уақыт күш түсіретін бірсарынды жұмысты орындағанда туады. Әсерлердің күшті эмоциялық толғаныстардың тым көп болуы, тынығудың жеткіліксіздігі ми қыртысының нерв қызметінің күшті тежелуін туғызады. Жүйке жасушалары сезімталдығынан айырылып, жаңа реакцияларға жауап беруін тоқтатады. Егер мұндай шаршаудың басталу жиілігі мен күші артса, әдеттегі демалғанға басылмайды, мұның өзі қажудың басталғанын көрсетеді. Ойы бөлініп, сөздерді байланыстыра алмайды.

Екіншіден, ата-аналар тарапынан балалардың күн тәртібіне жеткілікті мән берілмейді. Олар баларына көп уақыт теледидар көруге, қабылдап-түсінуге ауыр хабарларды көруге рұқсат береді. Нәтижесінде баланың ұйқысы қанбай, оқу процесінде материалды қабылдауға және онымен жұмыс істеуге, әрине зейінін шоғырландыра алмайды. Осыдан сөйлеу мәнері, сөздік қоры төмендейді, ойы шашаыраңқы болады.

Осында баланың тыныс алу жолында аденоидтердің /өскін/ шығуы болуы мүмкін. Бұл өскіндер мұрынмен тыныс алуға кедергі жасайды, осыдан барып миды қанмен қамтамасыз ету жүйесіндегі оттегі азаяды және оның қалыпты жұмыс істеуі бұзылады. Олар аузымен тыныс алады, көздерінің оты келіп, көмескіленеді. Балалар сыныпта отырғанымен өздерінің құрдастары істеп жатқан жұмысқа іс жүзінде қатыспайды деді С.М.Джакупов. Бұл ауруды емдетпеген жағдайда аденоидтылық баланың үнемі ұйқышыл болуына және аландығыш болуына, ақыл-ойының төмендеуіне себеп болады [7,56].

Үшінші себеп – оқу материалының ақыл-ойды дамытуға бағытталмауы. Оқушының ақыл-ой белсенділігі практикалық әрекеттерден қолдау табатын сөйлеу әрекетінің негізі болып табылады. Егер оқу процесінде белсенді ойлануды талап ететін тапсырмалар болмаса мұғалім оқушыларға қаншалықты зейінді болуын қадағаласа да оқушылар өз тұрақтандыра алмайды.

Төртінші себебі – балаға дұрыс тәрбие бере алмау нәтижесінен тууы да мүмкін. Ата-аналар балаларға көп кітапшалар мен ойыншықтарды шектен тыс көп сатып әперіп, ерте жасынан театр, музей, көрмеге жиі апаратын болса бала үнемі жаңа бір әсер ауысуына дағдыланып қалады. Олардың әрқайсысы жайлы ойланбай жатып үлкендер күн аралатып жаңа тітіркендіруші құбылыс немесе объектіні көрсете берсе, бала қоршаған ортамен шала таныс болады. Оның зейіні де құмбылмалы (ауыспалы) бола да нәтижесінде әрбір жаңа әсерге аландауға дағды қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Выготский Л.С. Педагогическая психология // М., Педагогика, 1991
- 2 Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии.- М.: Педагогика, 1976. - 120 с.
- 3 Алдамұратов Ә. Ж. Жалпы психология. – А: Білім,1996
- 4 Головин С.Ю. Словарь психолога-практика.- М, 2001
- 5 Жарықбаев Қ.Б. Жантану негіздері.- А, 2002.
- 6 Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. - А.: КазГУ, 1992.
- 7 Құлмағанбет, Ә.Қ т.б. Жасөспірімдер арасындағы суицидалды мінез-құлық және оның алдын алу жұмыстары (әдістемелік құрал) Қостанай қ., (ҚР), 2016. 51 б.

ӘОЖ 159.9 (075)

**ПСИХИКАЛЫҚ КҮЙ ЖӘНЕ КОГНИТИВТІ ПРОЦЕСТЕРДІҢ
АРАҚАТЫНАСЫНДАҒЫ АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ**

Мінәсіпова А.Р.

**кафедрасының аға оқытушысы, педагогика және психология магистрі
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, «Әлеуметтік психология»**

Аңдатпа. Мақалада әлеуметтік психология саласындағы когнитивті процестердің ара қатынасының теориялық аспектілері зерттеледі. Сонымен қатар, психикалық күйлер қатынастарын зерттеулердің нәтижелері берілген.

Кілт сөздер: когнетив, психикалық күйлер, конъюнктивтілік, компонент, синергетика, психиканың даму процесі, континуум.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты взаимосвязи познавательных процессов в области социальной психологии. Кроме того, представлены результаты исследования взаимосвязи психических состояний.

Ключевые слова: когнитивные, психические состояния, конъюнктивность, компонент, синергия, процесс психического развития, континуум.

Annotation. The article deals with the theoretical aspects of the relationship of cognitive processes in the field of social psychology. In addition, the results of a study of the relationship of mental states are presented.

Key words: cognitive, mental states, conjunctivity, component, synergy, process of mental development, continuum.

Психикалық күйлердің және когнитивті процестердің өзара қатынастарын зерттеуде бірқатар қиындықтар туындайды, оларды шешу эмпирикалық зерттеулердің логикасын анықтайды. Біздің ойымызша, екі психикалық құбылыстың конъюнктивтілігі мәселесі аса маңызды болып табылады. Шындығында, психикалық күйлер мен когнитивті процестер дәстүрлі түрде психикалық құбылыстардың жекеленген категориялары ретінде қарастырылады, сонымен бірге, көптеген зерттеушілер когнитивті процестерді психикалық күйлердің компоненті ретінде қарастырады. Бұл когнитивті процестердің күйлердің құрамдасы ретінде күйді біртұтас сипаттайтынымен және когнитивті процестерді диагностикалау әдістемелерінің күйлерді зерттеу үшін қолданылатынымен байланысты. Мысалы, А. Б. Леоновның зерттеулері шаршаудың аса айқын көрінетін және маңызды белгілері ретінде зейіннің бұзылуының алынатынын көрсетеді, бұл ретте зейіннің көлемі төмендейді, зейінді аудару және бөлу функциялары бұзылады.

Сондықтан, аталған күйді психологиялық деңгейде тұлғалық когнитивті синдром ретінде қарастыруға болады. Сонымен бірге, әрбір жекеленген процесті психикалық күйлердің құрылымына интеграциялау дәрежесі алуан түрлі болуы мүмкін. Аталған қағида А.О.Прохоровтың эмпирикалық зерттеулерінде көрсетілген, онда күй іс-әрекетті тиімді орындау үшін қажет процестер мен қасиеттерді интеграциялайтын функционалды жүйе ретінде қарастырылады [1].

Біздің көзқарасымыз бойынша, екі категориялардың қатынастарын зерттеуде «өзара әрекеттесу» және «психикалықтың дизъюнктивтілігі емес» принциптерін басшылыққа алу қажет. С.Л.Рубинштейннің соңғы принципті құрастыруда ол келесі үлгіде ұсынылады: «Психологияда эмоциялар, аффект және интеллектінің бірлігі туралы жиі айтылады, бұл ретте психологияны жекеленген элементтерге немесе функцияларға бөлетін абстрактілі көзқарасты болдырмау туралы болжам жасалады. Шындығында, тұлғаның өміріндегі эмоциялар мен интеллектінің бірлігі туралы ғана емес, сонымен бірге, эмоциялардың ішіндегі эмоционалды немесе аффектілі, интеллектуалдының бірлігі және интеллектінің ішіндегі бірлік туралы айту қажет».

Көрсетілген принциптермен тек психикалық күйлер ғана емес, сонымен бірге когнитивті процестер де интеграцияланады. Мысалы, О.К.Тихомированың зерттеулерінде ойлау процестері бағдарлаушы және эвристикалық функцияларды орындайтын эмоционалды күйлердің белгілі жиынтығының интеграторы болып табылады. Интеграциялау функциясын сонымен бірге, оперативті ес, қиял және зейіннің когнитивті процестері орындай алады.

Аталған принциптерді тәжірибеде жүзеге асыруға жүйені өзара әрекет ететін компоненттердің жиынтығы ретінде қарастыратын жүйелі тұғыр ықпал етеді. Осылайша, когнитивті процестер мен психикалық күйлер психикалық құбылыстардың дербес категориялары ретінде болып, сонымен бірге, бірыңғай өзара әрекет ететін жүйе ретінде қарастырылуы мүмкін.

Л.С. Выготский «Өзара әрекеттесу» ұғымы философиялық категория ретінде әртүрлі объектілердің бір-біріне өзара әсер ету процестерін, өзара негізделген процестерді білдіреді. Онтологиялық тұрғыда аталған ұғым өзінің басқа ажырамас қасиеттерінің нәтижесінде объективті шындықтың атрибуты болып табылады: қозғалыс, кеңістік, уақыт, бейнелеу, құрылымы және т.б. «Өзара әрекеттесу» кез келген материалдық жүйенің құрылымдық ұйымдасуын анықтайды және олардың қасиеттерін ашады [1].

«Өзара әрекеттесу» ұғымы психологияда өзара шарттастығын және өзара байланысыны туындататын өзара әсер ету процесі ретінде, сонымен бірге, құрылымдардың құрылуына ықпал ететін интеграциялық фактор ретінде қарастырылады. Жалпы психологияға қатысты «өзара әрекеттесу» категориясының мәні аса толыққанды түрде С.Л.Рубинштейн және Я.А.Пономарев өздерінің еңбектерінде қарастырып ашты. «Өзара әрекеттесу» ұғымына анықтама беру үшін, олар «бейнелеу» ұғымын қолданды – объектілердің құрылымдық сипаттамаларын қайта жаңғырту және басқа объектілердің қатынастарын қайта жаңғырту қабілетінде көрінетін материяның жалпы қасиеті болып саналады. Өзара әрекеттесу бір құбылыстардың басқа құбылыстарды бейнелеуі, көрінісі болып табылады.

Б. С. Алишевтің пікірі бойынша, өзара әрекеттесу категориясы іс-әрекет категориясымен салыстырғанда аса кең ұғым болып табылады, себебі іс-әрекет категориясы субъектінің оратмен тығыз өзара әрекеттесуінің жүзеге асырылмайды. «...Тіпті, ішкі, психикалық, мысалы ойлау іс-әрекеті бір себеппен жүзеге асады және елестетудегі өзара әрекеттесу болып табылады (бейнелі немесе ұғымдық формада). Сондықтан, біз өзара әрекеттесу ұғымының әдіснамалық тұрғыда іс-әрекет ұғымымен салыстырғанда аса нақты болады деп санаймыз: ол субъектінің және объектінің ажырамас байланысын тіркейді». Автор өзара әрекеттесудің әрдайым белгісіздікті жеңумен байланысты болатынын атап көрсетеді, сондықтан филогенезде белгісіздікті белгілі етуге алмастыруға немесе болашақта

белгісіздің ықтималдығын азайтуға мүмкіндік беретін шешім қабылдау, интерпретация, рефлексия, жоспарлау, антиципация механизмдері қалыптасады.

Шәкәрім Құдайбердиев белгісіздікті ақпараттық-энергетикалық кедергі ретінде жою биологиялық және әлеуметтік жүйелердің дамуына әкеледі, ал тұлға психика мен сананың белгісіздікті женудің өнімі және құралы ретінде қарастырылады, себебі жағдаймен өзара әрекеттесуде белгісіздікті жою тек субъектінің «ішкі» белгілі болу негізінде мүмкін болады [2].

Практикалық тұрғыдан алғанда, өзара әрекеттесу туралы мәселе белгілі құбылыстың басқарылуына әкеледі, сонымен бірге, оны мақсатты бағытталған тұрғыда өзгерту мүмкіндігіне әкеледі. Өзара әрекеттесуді зерттеу немесе психикалық құбылыстардың заңды шарттастығын ашу нәтижесінде оларды қалыптастыру, тәрбиелеу және өзін-өзі басқару жолдарын іздеуге өтуге мүмкіндік береді. Жұмыстың эмпирикалық бөлімінде қолданылатын өзара әрекеттесуді зерттеудегі бірқатар тұғырларды қарастырамыз. Жүйелі тұғыр. Психикалық күйлерді көпфункционалды, біртұтас, көпдеңгейлі құбылыс ретінде зерттеу адекватты әдіснамалық аппаратты талап етеді. Бұл талаптарды «шынайы объектінің өзара әрекеттесетін компоненттердің жиынтығы ретінде сипатталатын әдістер тобы» ретінде түсіндірілетін жүйелі тұғыр қанағаттандырады.

Жүйелі тұғырдың түрлерінің бірі ретінде, Я.А.Пономаревтің жүйеліаналитикалық тұғыры алынады, оның контекстінде өзара әрекеттесудің авторлық тұжырымдамасы ұсынылған. Зерттеушінің пікірі бойынша, «ғылыми талдаудың шынайы пәні ретінде тек өзара әрекеттесуші жүйе болуы мүмкін». Я. А. Пономаревтің пікірі бойынша, функционалды қатынастағы кез келген өзара әрекеттесуші жүйені талдау, оның нақты ерекшеліктеріне қарамастан, «өнім» және «процесс» категориялық ажыратып көрсетуге мүмкіндік береді. Бірінші категорияда жүйенің статикалық, кеңістіктік жағы көрсетілген. Екіншісінде — динамикалық, уақыттық жағы көрсетілген. Өзара әрекеттесуші жүйелердің қызметі процестің өнімге өзара өту жолы арқылы және олардың элементтерін дифференциациялау және реинтеграциялау арқылы компоненттердің құрылымын қайта ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады. Процестің салдары ретінде пайда болып, өзара әрекеттесу өнімдері өзара әрекеттесудің тұтас барысына кері әсер етіп, жаңа процестің жағдайына айналады. Компоненттерге тән қасиеттерге байланысты, өзара әрекеттесу тәсілі қалыптасады, соның негізінде жүйені белгілі формаға жатқызуға болады. Өзара әрекеттесудің өзіндік, сапалық өзгеше формаларын дифференциациялау үшін Я. А. Пономарев екі критерийді ажыратып көрсетеді: өзара әрекеттесуші жүйенің құрылымын ұйымдастыру (сапалық критерий) және латентті кезең (сандық критерий), ол өзара әрекеттесудің белгілі формасына тән уақыттың табиғи бірлігін көрсетеді. Осылайша, уақытты өзара әрекеттесудің процессуалды жағы ретінде қарастыруға болады.

А.У. Ескендірова сипаттаған өзара әрекеттесудің ерекшеліктері жүйенің дамуындағы үрдістерді қамтиды, себебі оның тепе-теңдігі ешқашан статикалық түрде қалмайды, тек динамикада сақталады [4]. Автор «даму» ұғымына келесі түрде анықтама береді: «Даму - бұл нақты жүйенің қайта құрылуымен, сапалық жаңа уақыттық жәгне кеңістіктік құрылымдардың құрылуымен байланысты өзара әрекеттесуші жүйелердің тіршілік ету тәсілі».

Синергетикалық тұғыр. Синергетикада «өзара әрекеттесу» ұғымы іргелі рөл атқарады, бұл оның анықтамасында өзара әрекеттесу туралы ғылым ретінде көрсетілген. Күрделі жүйелерді түсіндірудің жолы заңдардың ашылуында көрініс табады, олардың негізінде өздерінің ішкі белсенділігін қолданып, ұйымдасады. Кеңістіктік-уақыттық құрылымдардың пайда болуына әкелетін процестер «өзін-өзі ұйымдастыру» атауына ие болды.

Қазіргі кезде синергетика идеялары психологияның алуан түрлі салаларында белсенді түрде қолданылады. Синергетика тұрғымында адамның ішкі әлемінің мәселелері, психикалық күйлері мәселесі, қабылдау мәселесі, әлеуметтік топтар мәселесі және т.б.

зерттеледі. Синергетиканы психология ғылымының ықтималды жаңа парадигмасы ретінде қарастыруға болады.

Синергетиканың маңызды міндеттерінің бірі — болмыс және қалыптасудың арасындағы өзара қатынастарды зерттеу. Жүйенің күйіне ендірілген бастапқы жағдайлар болмыспен ассоциацияланады, ал жүйенің қарқынды дамуын басқаратын заңдар – оның қалыптасуымен байланыстырылады. Болмыс пен қалыптасу шындықтың арақатынасын белгіленген екі аспектісі ретінде қарастырылуы қажет. Синергетиканың басты идеясы оның қалыптасу сатысында тепе-теңдіктің болмауы тәртіптің, реттіліктің көзі болып табылатынын қамтиды: «...Реттіліктің көзі ретінде тепе-теңсіздік болып табылады. Тепе-теңсіздік - бұл «бейберекеттен (хаос) реттілікті туындататын нәрсе». Синергетикалық әлемді көру күрделі жүйелердің дамуын тиімді басқару мәселесіне жаңаша қарауға мүмкіндік береді. Когнитивті немесе әлеуметтік жүйесі тиімсіз басқару жүйеге тән емес ұйымдасудың формасын күштеп таңудан құралады. Жаңа тұғырға сәйкес, эволюцияның өзіндік заңдарына және күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдасуына бағдарлану қажет. Соған байланысты А.У. Ескендірова аталған жүйенің жалпы мүмкіндіктерін анықтауға, оның дамуының ішкі үрдістерін анықтауға мүмкіндік беретін «құрылымның спектрі» идеясын ұсынады [5].

Осы жұмыста біз негізінен З.Б. Мадалиева еңбектеріне сүйенетін боламыз, себебі ол алғашқылардың бірі болып ғылыми қолданысқа «синергетика» ұғымын енгізді. Аталған жағдай бойынша, басқа зерттеушілермен салыстырғанда, З.Б. Мадалиева өзінің идеяларын психологияға және басқа гуманитарлы ғылымдарға ендіруге ерекше мән берді. Атап айтқанда, синергетиканың гуманитарлы ғылымдарда қолдану туралы талқылай отырып, автор былай деп атап көрсетеді: «Реттілік және бағынупараметрлері сияқты синергетикалық ұғымдарды математизацияға ұшырамаған ғылымдарға қолдануға болады және ешқашан математизацияланбайтын, мысалығылымның даму теориясы сияқты ғылымдарға қатысты қолдануға болады» [6].

Қорытындылай келе, өзара әрекеттесу үшін қажетті аса ортақ жағдайларды келтіреміз: біріншіден, өзара әрекеттесуге түсетін белгілі құрылымдық деңгейге қатысты болуы қажет: биологиялық, психикалық, физикалық және т.б. (ұқсастық заңы); екіншіден, өзара әрекеттесуші құрылымдар бірдей болмауы қажет, өзара әрекеттесу пайда болу үшін, олардың айырмашылықтары болуы қажет (айырмашылық заңы). Аталған жағдайларды орындау нәтижесінде өзара әрекеттесу өнімінің өзара әсерлесуі, өзара алмасуы және туындауы жүзеге асады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Выготский Л.С. Психология подростка: психологическое и социальное развитие ребенка - М.: Мастера психологии 2021 – 224 с.
2. Кереку – Баян кітапханасы «Рухнама». Шәкәрім Құдайбердиев. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003.- 250 б.б.
3. Ескендірова А.У. Проблема феномена агрессии зарубежной психологии. ВЕСТНИК. Серия «Психология». - Алматы: КазНПУ им.Абая, 2010. - № 4 (25). - 127 с. – 61 стр.
4. Ескендірова А.У. Психокоррекция агрессивности через развитие коммуникативной компетентности личности. http://www.rusnauka.com/25_NNP_2011/Psihologia/8_91437.doc.htm
5. Мадалиева З.Б. Психология мамандығына кіріспе: оқу құралы. Қазақ университеті, 2020 ж. – 201 б.

АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Мінәсіпова А.Р., Жарылкапова И.Ж.
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, «Әлеуметтік психология»
кафедрасының аға оқытушысы
Жамбыл облысы. Жуалы ауданы. №25 Ақтөбе тірек мектебі

Аңдатпа. Мақалада аутоагрессивті мінез-құлық және тәуелділіктің өзара байланысы туралы мәселе қарастырылады. Аутоагрессивті және тәуелді мінез-құлық қазіргі қоғамдағы маңызды психологиялық, педагогикалық және медициналық-әлеуметтік мәселе болып табылады. Тәуелді мінез-құлық адамның өміріне қиындық туғызады және оның өзін-өзі құртуына әкеледі.

Кілт сөздер: аутоагрессия, аутоагрессивті мінез-құлық, тәуелділік, мінез.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема взаимосвязь зависимого поведения с аутоагрессивностью. Аутоагрессивное и зависимое поведение является серьезной психологической, педагогической и медико-социальной проблемой современного общества. Зависимое поведение часто создаёт серьёзные проблемы и ведет к саморазрушению личности.

Ключевые слова: аутоагрессия, аутоагрессивное поведение, зависимость, характер.

Abstract. This article discusses the problem of the relationship of dependent behavior with autoaggressiveness. Autoaggressive and dependent behavior is a serious medical and social problem of modern society. Dependent behavior often creates serious problems and leads to self-destruction of the personality.

Keywords: autoaggression, autoaggressive behavior, dependence, character.

Мінез - әрбір адамның жеке басына тән өзіндік психологиялық қасиеттер мен ерекшеліктердің жиынтығы. Мінездің қасиеттері мен ерекшеліктері әркімде әрқилы жағдайда байқалып, адамның сол жағдайларға қатынасын білдіреді. Мінез ерекшеліктері - адамның даралық өзіндік психикалық қасиеттері. Дегенмен, адам бойындағы ерекшеліктердің бәрі бірдей, мысалы, естудің нәзіктігі, көздің көргіштігі, есте сақтаудың шапшандығы, ақыл- ойдың тереңдігі мінез ерекшеліктеріне жатпайды.

Мінез - бұл адамның әлеуметтік мінез-құлқының ерекшелігі ол әлеуметтік топтағы жеке адамның өмір қалпын бейнелейді, жүктелген істу орындау мен адамдарға қарым-қатынасынан көрініп отырады.

И. Әбеуова өзінің бала қылығы және олардың себептері туралы деген мақаласында жағымсыз іс-қылықтар өзінен-өзі туындамайды, олар арам ниеттің нәтижесі, ал оның тамыры дұрыс құрылмаған тәрбиеде, себептері үлкендердің жаман өнегесінен, дұрыс үлгі бола алмауында деп атап өтеді [2].

Жағымсыз реакциялар, соған сәйкес мінез-құлықтың еркелік, қыңырлық, қиқарлық, эмоционалды тұрақсыздық түріндегі қылықтары басым балаларды түбегейлі оқып-тануға Ж.А.Қайырова да бар жігерін салды [3]. Ол барабар емес аффекте көрінетін бала мінез-құлқы үшін оларға қасарушылық, тұйық мінезділік тән деп көрсетеді. Бұл балалар басқалармен дау-жанжалға жиі түседі, үлкендердің ескертпе-түзетулеріне қарсы шығады. Оның зерттеу жұмысының мақсаты балалардың аффектілі мінез-құлқына толыққанды талдау жасай отырып жағымсыз мінез-құлықтарды жою жолдарын көрсету болды. Ол өзінің зерттеуін барысында мұндай қателіктерге мыналарды жатқызады:

- талап қоюдың жүйелілігі мен дәйектілігінің қалыс қалуы;

- шамадан тыс еркелету;
- ата-ана тарапынан бақылаудың болмауы.

Зерттеулерде еркелікке бейім балалардың жас ерекшелік және психофизикалық ерекшеліктеріне, оларды дұрыс тәрбиелеуге қатысты туындайды деп тұжырымдайды.

Негативті мінез-құлық ерекшеліктері дұрыс құрылмаған тәрбиенің нәтижелі болуы мүмкін. Бала бетінен қақпайтын ортада өссе, өз дегенін істесе, әрекеттері мен талап-тілектеріне шек келтірмесе, онда оларда өз мінез-құлықтарын еркінше басқару және ережелер мен мөлшерлерге бағыну қабілеттіліктері қалыптаспайтын болады [4].

Олай болса эмоционалды қызбалық және ұшқалақтық немесе баладағы танымдық және қозғалыс іс-әрекетінің кідірісі, оның темпераменті мен жеке ерекшеліктерінің көрінуімен байланысты болуы мүмкін. Асықпаушылық пен баяу қозғалу флегматиктерге тән болса, артық қозғалу ментұрақсыздық-сангвиниктер мен меланхоликтердің айрықша белгісі. А.А.Рояк балалардың қарым-қатынасқа түсулерінің қиындықтарын барлай отырып, олардың мінез-құлқындағы мынадай бітістерді, яғни, өрескелдігі, сенбеушілігі, агрессивтілігі болатындығын анықтады. А.И.Захаров тәрбиедегі ауытқушылық отбасында көрініс береді және оның себептері отбасы құрылымында болады, сондай-ақ ата-ананың балаға қарым-қатынасынан туындайтынын айта келіп осы бағыттағы тәрбиенің мынадай негізгі параметрін бөліп көрсетеді.

- түсінбеушілік;
- қабыл алмау;
- тоталитарлық сәйкессіздігі;
- балалармен қарым-қатынасындағы икемсіздігі;
- балаға қараудағы бір қалыпсыздығы;
- ата-аналардың өзара қатынасындағы келіспеушіліктері.

Отбасы жағдайындағы осындай мәселелерді ескерген автор бала мінез-құлқының бұзылуына, олардың «тууына» себепші болатындығын көрсетіп, егер ата-аналар өздерінің жеке проблемаларын дер кезінде шешіп отырса, бала психологиясының бұзылуына жол бермейтінін баса айтады.

Баланың әлеуметтік базалық қажеттіліктері (түсіністік, сыйластық, сүйіспеншілік, теңдік) жанұяда, мектепке дейінгі және алғашқы мектептегі оқу орындарында қанағаттанбаған жағдайда бала сыртқы дүниеге сенімсіздікпен, қорқынышпен қарап, онымен агрессивті қарым-қатынас орнатады. Ал кинобоевиктер, триллерлер, порнофильмдер бала фантазиясына әсер ете отырып, агрессия деңгейінің ұлғаюына, күшеюіне бірден-бір себепкер болады.

Бала мінез-құлқы қиындығының себептерін жалпы мынадай топтарға жатқызуға болады.

1. Әлеуметтік-педагогикалық қараусыз қалу, бұл арада бала өзінің тәрбиесіздігінің нәтижесінде өзін дұрыс көрсете алмайды, онда қажетті білім, іскерлік, дағды және жағымсыз мінез-құлық стереотипі қалыс қалады.

2. Терең психикалық дискомфорт бұл отбасы өзара қатынасының сәтсіздігінен, яғни отбасындағы психологиялық жағдайдың терістігі, топтағы құрбы-құрдастарымен өзара қатынасының жараспауы, балаға ата-ана, тәрбиеші, оқытушы тарапынан әділетсіз қатынас жасалуы салдарынан көрінеді.

3. Жас дағдарысы, мінез акцентуациясы және басқа да себептерге байланысты психикалық және дене күшінің саулығы мен дамуының ауытқу күйі.

4. Өз ойын білдіруде парасатты белсенділік танытудан, пайдалы әрекет түрімен шұғылдандудан қалыс қалу.

5. Қараусыздық, қоршаған ортаның теріс ықпалын және оның негізінде әлеуметтік-психологиялық дезадаптацияның дамуы [5].

Осы аталған себептердің қатарында әсіресе баланың әлеуметтік-психологиялық қараусыздығы, оларға қоршаған ортаның немқұрайды қатынасы басты орын алады, нәтижесінде шет қалу, өзінің қажет еместігі, қорғансыздығы сияқты сезімдер туындайды.

Басқаша айтатын болсақ, жаңа ақпараттық технологиялар тек қана ақпаратты сақтау, өңдеу, аттандыру тәрізді құрал ретінде қолданылмайды, ол мәдени құрастырғыш рөлге ие болды, себебі оның негізінде өзіндік спецификалық мазмұнымен ерекше әлеуметтік-мәдени орта қалыптасты. Нәтижесінде, жеткіншек жаста оқушыларға қатысты компьютерлік орта сұрақтарының шешімі күрделі мәселеге айналды. Жеткіншек жаста компьютерлік ойындарға тәуелділік мәселесінің мәні 10-12 жаста жалпы қабылданған психологиялық кезеңдерге қарсылық білдіруден туындайды.

Баланың агрессивті болуына оның ата-анасының тәрбиесі де әсер етеді. Күнделікті жанұядағы зорлық-зомбылық көріністері мен өзінің жан дүниесіне, тәніне тиген қорлықтан баланың бойында агрессиялық фантазиялар туындайды. Өзіне жамандық жасаған адамдардан өш алуға әлі келмегендіктен, ол адамдарды өзінің фантазиясында жазалап, өшін алуға тырысады. Егер бала осындай келеңсіз жағдайда біршама ұзақ уақыт өмір сүрсе, онда өш алуға, агрессиялық қылық көрсетуге деген мүмкіндігі де жоғары болады [6].

Агрессия (лат. *aggressio* – шабуыл жасау) – қоғамдағы адамдардың қатар бірлесе өмір сүру ережелеріне қайшы келетін, шабуыл жасау объектілеріне залал әкелетін, адамдарға тәни және психологиялық зиянын тигізетін (теріс көңіл-күй, үрей, шиеленіс, жабырқаңқылық сезімі және т.б.) деструктивті мінез-құлық, әрекет. Агрессия көп жағдайда субъектінің фрустрацияға (нақты немесе ойдан шығарылған кедергі) жауап әрекеті ретінде көрініп, ашу-ыза, өшпенділік, жек көру және т.б. эмоциялық ахуал сипатына көшеді.

Ал агрессивті мінез-құлық – адам әрекетінің ерекше формасы, мұндай мінез-құлық субъектінің нұқсан келтіру мақсатымен өзінен басқа адамға немесе адамдар тобына өз артықшылығын білдіріп, қыр көрсетуі немесе күш қолдануға тырысуымен сипатталады. Агрессивті мінез-құлық қарқындылығы мен пайда болу дәрежесі бойынша жеккөрушілік, жақтырмаушылықтан – тіл тигізуге дейін бірнеше түрде байқалады:

- 1) тәндік агрессия - өзге адамға немесе объектіге қара күш көрсету;
- 2) вербалді (сөздік) агрессия – теріс, негативті сезімдерін сөз түрінде (ұрыс-керіс, дау-дамай, айқай-шу, бажылдау) немесе сөздік жауаптың мазмұны (байбалам салу, қоқан-лоққы, қарғыс, лағынеттеу, балағаттау) арқылы білдіру;
- 3) тура агрессия – қандай да бір объекті не субъектіге тікелей қарсы бағытталған агрессия;
- 4) жанама агрессия - өзге адамға жанамалай, жақаурата тұспалдап айтылатын (қасақана өсек тарату, ғайбаттау, мұқата, табалап күлу және т.б.) әрекеттер және тура бағытталмаған, ретсіз қимыл-әрекеттер (кенет ашу кернеп кету, аяғымен жер тебіну, үстелді жұдырықтау және т.б.);
- 5) инструментальды агрессия – қандай да бір мақсатқа жетуге құрал ретінде көрініс береді;
- 6) аутоагрессия - өзін-өзі кінәлау, өзін-өзі қорлау, өз денесіне тәндік қиянат жасау, өзін кемсіту, тәнін зақымдау, кей уақытта өзін өлтіруге дейін баруынан көрінеді;
- 7) қастық агрессия – біреуге әдейі зиян келтіру немесе объектіні зақымдау мақсатымен жасалады;
- 8) альтруистік агрессия – басқалардың шабуылынан қорғау мақсатымен жасалады. Агрессия салдарынан адамдарда қорқыныш, үрей, қысылу туады.

Баланың «жақсы» мен «жаман», «оң» мен «теріс» түсініктерді таңдауына мүмкіндік туындаған кезде, ол бәрі бір саналы түрде «жаманды» таңдауын қалай түсіндіруге болады?

Ата-аналардың өзара ұрыс-керістері, бірін-бірі сыйламауы, баланың көзінше теріс қылықтар жасауы және т.б. өсіп келе жатқан қыз немесе ұл куәгер болса, соған қоса жиі жазалаулар мен зорлық-зомбылыққа төзіп - осының бәрі ересектерден балаға ауысатын

агрессияның өзіндік үлгісін қалыптастырады. Баланы тек қана денелік немесе тұрпайы сөзді жазалау, бірдеңеге мәжбүрлеу - оның санасында агрессиялық мінездің үлгісін қалыптастыратын тікелей жол болып табылады. Әсіресе, агрессияға жиі бейім болатын балалар бұрын әкесінен агрессияны көрген балалар болуы мүмкін. Оның арты баланың жағымсыз әрекетке тәуелділігіне түрткі болады. Мәселен, компьютерлік ойын, ұрлық.

Агрессия және тәуелділік мінез-құлық жоқ жерден пайда болмайды, ол адамның ішінде біраз уақыттан бері пісіп жетілген, сыртқа саналы түрде немесе санадан тыстық деңгейде болып, шұғыл (экстремалдық) жағдайда адамның мінез-құлқына бағыт-бағдар беретін құбылыс. Кей жағдайда олар адамның бірден-бір қорғаныш механизміне айналып, кез келген жағдайда алдымен агрессивті жауап беруі мүмкін. Сондықтан да агрессиялық фантазияларға қарсы ерте басталған түзету іс-шаралары жақын арада өз жемісін береді.

Баланың күнделікті қарайтын теледидар хабарларын, компьютерлік ойын салондарындағы ойындарды баламен бірге талқылап, оның оң - теріс жақтарын балаға уақтылы түсіндіріп отырудың да мәні үлкен. Жора жолдастарымен қарым-қатынасын, олармен болған келіспеушіліктерді де баламен бірге талқылап, оны бейбіт жолмен шешуге көмектесетін де ата-ана.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Әбеуова И. Мінез-құлқында қиындық бар оқушыларды анықтау жолдары // Ұлағат №5 2004
2. Қайырова Ж.А. Мінез-құлық ауытқушылығының себептері //Білім беру жүйесіндегі этнопедагогика.-2005.-№4.-Б.6-52.
3. Акажанова Т.А. Девиантология: Уч.пос.-Алматы, 2008. – 114с.
4. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. . – Спб.: Прайм-Еврознак, 2007. — 510 с.
5. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи. Записки детского психиатра: Книга для учителей и родителей. М., 1988. – 260 с.
6. Иванов М.С. Личностные предпосылки формирования игровой компьютерной аддикции Текст. / М.С. Иванов // Сибирская психология сегодня: Сб. науч. тр. Вып. 2. - Кемерово: Кузбассвузиздат, 2004. - С. 368 -374.
7. Беличева С.А., Коробейников И.А., Кумарина Т.Ф. Диагностика школьной дезадаптации – М, 1993

УДК 159.9(075.8)

АДАМНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ҚҰМАРЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Мінәсіпова А.Р., Маманова Б.С.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ

«Әлеуметтік психология» кафедрасының аға оқытушысы

Жамбыл облысы, Жамбыл ауданы, Қ.Сартбаев атындағы орта мектебінің тарих пәнінің мұғалімі

Аңдатпа. Мақалада адамның тұлғалық ерекшеліктері және адамның құмарлығы жайлы зерттеледі. сонымен қатар, психикалық күйлер қатынастарын зерттеулердің нәтижелері берілген.

Кілт сөздер: құндылық, құмарлық, қорқыныш, жауыздық.

Аннотация. В статье исследуются особенности личности человека и его увлечения. Кроме того, представлены результаты исследований взаимосвязей психических состояний.

Ключевые слова: ценность, страсть, страх, зло.

Annotation. The article examines the peculiarities of a person's personality and his hobbies. In addition, the results of studies of the interrelationships of mental states are presented.

Keywords: value, passion, fear, evil.

Адамның білмегенді білуге құмарлығы. Адам мінезіне тән қасиеттер – әсерленушілік сезіммен бірге оның түпсіз құмарлығы да болып саналалы. Оның ауқымы өте кең: ол мейрімділік пен опасыздықтан басталып, аспандағы және жер бетіндегілердің бәріне, мәңгілік және діни ырымдарға деген құштарлықты қамтиды. Адамзаттың құмарлығы ашуға арналған мыңдаған көркем шығармалар философиялық және діни трактаттар, публикациялық эсселер бар. Адам жанына көсемдік, үстемдік пен жауыздық, көре алмаушылық пен қызғаншақтық, билік құмарлық пен мараңдық т.б. қасиеттердің бәрі тән. Тіршілік аталуы бүкіл әлемдік құмарлыққа негізделген. Онсыз адам баласының күйініш-сүйініш болмағандық емес.

Білуге құмарлық күшті, ауқымды, күйреткіш немесе әлсіз, қалқыған болып келеді. Көбінесе ол адамдарды күйретуге қабілетті, оның бүкіл өмір жолын өзгертуге әкеп соқтырады. Біздің құмарлығымыз басқаларға ерекше әсер етіп, өлгенін тіріліп, өшкенін жандыруы мүмкін. Құмарлық жақсы болсын, жаман болсын өмір сүреді. Сүйіспеншілік пен қызғаншақтық, жақсылық пен жамандық өмірде егіз жүреді. Мысалы, Дездемонаны құлай сүйген Отеллоның оны өлтіріп тыныуы осы асқан құмарлықтың, ғашықтықтың әсері. Немесе Қыз Жібектің- деген сүйіспеншілігінен туған үнәтижесі. Әсіресе, құмарлық жақсылыққа да, жауыздыққа да апарып соқтыруы мүмкін.

Адам жаратылысынан білмегенді білуге құмар. Білімге құмарлық та қызығушылық туғызып, адамға білмегенді біліп тынғанша жай таптырмайды. Әсіресе әйелдердің құпияны білуге деген құмарлығы ерекше Б. Айтмамбетова Сырынды жасырам десең, жарыңа айтып көр, жарты әлем білмесіне мен кепіл деуі осыны меңзейді [1].

Балада да білмегенді білуге құмарлық күшті болады. Ес білмейтін баланың қолына ұстағанның бәрін аузына салып, тістеп, сорып немесе ойыншықты қиратып, ішін ашып көруге құмартуы, бала бойындағы іштен туа біткен құпияны білуге деген инстинктік құмарлықтың әсері. Әдетте бала жаны құпияны білуге құмартып тұрады. Егер балаға бірдемені істеме, бүлдірме десең, ол әдейі бүлдіруге, істеме дегенді істеуге тырысып бағады. Адам баласына тән құмарлық – білмегенді білуге, табиғи жасырын сырдың құпиясын ашуға деген ынталық адам физиологиясының ішкі сырына тән қасиет. Сондықтан адамның құмарлығы дегеніміз- адамның бойындағы қарама-қайшы сырларды ашуға кілт болып табылады. Ол білмегенді білуге талпыныс жасауға іс-әрекетке итермелейтін ішкі фактор. Әр адамға өзіндік жасырын сырға толы жұмбақ тұлға деп қарасақ, басқалардың мінез-құлқындағы, іс-әрекетіндегі жұмбақ, ішкі сырын білуге деген құмарлық та әр тұлғада әр түрлі болады. Мысалы, біреу өз жолдасынан бір жасырын сырдың шетін естіп сезсе-ақ. Соны тәптіштеп сұрап білуге құмартады. Ал екінші біреу өзі айтпаса, оған ерекше назар аудармайды.

Енді адамның өмір сүруінің құндылығы неде дегенде келсек, ол өмірде өзінің құмарлығын қандыруды місе тұтпайтын, өзі өмір сүруге қажетті шекараны аттап өтіп, өзінің мүмкіндіктерінен арғы нәрсені де білуге тырысатын жан иесі. Мысалы, 4-5 жасар баланың аспандағы айды, күнді, жұлдызды көріп: ол қалай тұр? Бірде көрініп, бірде неге жоқ болып кетеді? Үнемі неге көрініп тұрмайды? – деген сияқты сансыз сұрақты қойып, құпия сырды білгісі келетіні осыған айғақ. Біз бұдан жеке тұлғаның қасиеттерін білу шекарасының аса кеңдігін байқаймыз [2].

Адам өзінің өмір сүру жолмен талпаныс жасайды. Біріншіден, ол өзінің өмірде бар екенін, осы өмірдегі тіршілік иесі екенін басқаларға білдіруді мақсат етеді. Адамның өмірде өзін-өзі нығайтудың, өз мүмкіндігін іске асырудың жолдары алуан түрлі: ол сурет салудан, кесте немесе өрмек тоқудан, таңертеңгілік жаттығудан басталып, спорт пен көркемөнердің, саяст пен ғылымның алуан түрлерімен айналысу, түрлі қызмет атқару арқылы іске асырылады. Сөйтіп, адам өмірде өзінің бойындағы қабілетін іске асыруда басқаларға Ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленуге тырысады. Мысалы, шебер ұсталар соққан пышақты немесе қанжарды, неесе тоқымашылар тоқыған алаша, кілемдерге қарап отырып, оның кімдікі екенің бірден айыруға болады. Адам, өмірде де бір-біріне ұқсамайтын өзіндік мінез-құлық ерекшелігімен дараланса, өнерде де өз қолтаңбасымен дараланады. Мұны адамдардың өмірде өз бойындағы қабілеті мен талантын танытуы, ерекшеленуі дейміз. Екіншіден, адамдар өздерінің бұл өмірде бар екенің айқындауды қоғамдық ортада басқалармен қарым-қатынастан табады. Ал басқа адам да сол сияқты қарым-қатынаста өзінің бойындағы қасиеті мен іскерлігін танытуға тырысады. Сөйтіп, әр адамның өмірдегі қабілеті мен іскерлігі адамдар арасындағы қарым –қатынаста ашылып, белгілі бола бастайды. Х.Алмаханова адамзат қоғамындағы қарым-қатынаста мен мен сеннің арақатынасын философиялық тұрғыда қарастырып, оны адамдардың жоғары дәрежесі деп атайды, яғни әр адамның қоғамдық ортада өзіндік ерекшелігін көрсетуге тырысуы оның ішкі инстинктік физиологиялық қасиеті деп қарайды. үшіншіден, адам баласының өзі өмір сүріп отырған ортадан ары шығуға талпынуы, өзінің іс-әрекетін өзінен жоғары, үлкен өмірге қатыстыру арқылы іске асыруы [3].

Адам өз бойындағы мүмкіндігі мен қабілетін басқалармен қарым-қатынас арқылы іске асыратын болса, өзіне мұрат тұтатын, үлгі-јнеге алатын озые ойлы табыну асындарға, шешендергенемесе асыл ойдың иесі кемеңгер ғалымдарға табыну, немесе ұйымдастыру қабілетімен, ерекше іскерлігімен көзге тұскен халыққа асқан мұрат тұту сияқты болып келеді. Жастырдың мектепте оқып жүргенде атаеты батырлардың немесе актерлердің, суретші. Футболшылардың өнерін кјгілдір экраннан көріп, олар жайындағы кітаптарды оқып, сонлай болуды армандауы осындай мұрат тұтудың, табынудың нәтижесі, яғни әр уақытта өзінен жоғары тұрған ұлыларға табыну, соларға ұқсап бағу, солардың жолын қууды армандау да адам баласына тән табиғи қасиет. Мұны ғылым тілінде адамның өмірге деген ынта, ықыласының саналы түрде іске асуы деп қарайды. Әр адам өзінің менің саналы түрде өмірге ендіру арқылы оны (өмірді) өз үйіме айналдырдым деп есептейді. Неміс философы М.Хайдеггер (1889-1976) адамның қоғамдағы өмір сүруін тұрмыстық үйі деп қараған.

Адам өмірі жоғарыда айтқандай, материалдық және рухани болып екіге бөлінеді. Рухани өмірдің қажеттерін өтеудегі адамзат қоғамының ең жоғарғы құндылықтары - шығармашылық, сүйіспеншілік, бостандық, еңбек пен басыт, қайғы мен қуаныш сезімдерінің бірлігінен тұрады. Осылардың нәтижесінде қол жеткен табыстарды біз рухани құндылықтар дейміз.

Жоғарыда аталып өткен рухани құндылықтардың әрқайсының адам өмірінде атқаратын өзіндік мазмұндық міндеттері бар және олардың әрқайсысы адам өмірінің белгілі бір қызметін көрсетеді. Мысалы, шығармашылықты алып қарасақ, ол адамның ішкі толғанысынан туындайтын іс-әрекет және әр тұлғаның өзін қоршайтын ортаның бейнесін өзгертуге өз үлесін еосудағы талпынысының нәтижесі. Ол ішкі таланттың, адам бойындағы энергияның сыртқа шығуы. Шығармашылық еңбек нәтижесі адамғақуаныш та, реніш те әкелуі мүмкін. Мысалы, суретші немесе жазушы сәтті шыққан шығармасына өзін қоршаған ортадан қолдау тапса қуанышқа бақытқа кеңеледі, ал ол сынға алынып еңбегі сәтсіз болып шықса, ренжиді.

Адам баласының өмір сүруіндегі аса зор жоғары құндылық қуанышты немесе қайғылы уасиғаларды тұғызатын махаббат болып саналады. Сүйіспеншілік адамның өмірге деген құштарлығынан туйындайды, яғни ол құшақ жетпесе құшыға, өмірден басыт табуға

ұмтылушылықты, өмірге деген құштарлықты тұызады. Адам материя мен рұхтың бөлігінен тұратын, жер мен қіктің, жаратушы мен жын-шайтанның арасында өмір сүретін тіршілік иесі. Шынайы сүйіспеншілік арқылы адам жан мен тәнді біктіріп, жеке бастың рухани мұратына жетуін мақсат етеді. Сондықтан ол кейде адамды бақытсыздыққа ұштасып, жан азабын тарттырады [4].

Ең қиын, ең қымбат құндылық – бостандық. Бостандықты аңсамайтын адам жоқ. Бостандық дегеніміз не? Адам баласы қандай бостандықты аңсайды? Барлық адам бірдей бостандық алуға тұра ма дегенге келсек, ол жнінде жауапты адам өмірінен іздестіруге тура келеді. Философ Н.А.Бердяевтің пікірінше, адам баласы әрі өлшеусіз күш иесі, әрі әлсіз, ол бірде өмірге құл, бірде өмірге еожа, ол еркін өмір сүругетііс. Еркіндік дегеніміз – әрбір тірі организмнің дамуына, ісіп-іркендеуіне қажетті шарт. Адам еркін болғанымен, жауапкершілікті де сезіне білуі керек. Себебі өзі істеген іс-әрекетті еркімен істегендіктен ешкімге жауапкершілікті арта алмайды. Еркіндікте адам өмірмен бетпе-бет кездеседі. Адам өзгелерсіз тіршілік ете алмайды. Сондықтан ол біреулеуге бағынып, енді біреулерді өзі бағындырып тіршілік ете алмайды. Сондықтан ол біреулерге бағынып, енді біреулерді өзі бағындырып тіршілік кешеді. Әрине, әр адам өз өмірін жоспарлап тіршілік етеді, іс-әрекет жасайды. Сонымен бірге, ол жай ғана өмір сүргісі болса, адам өмір жолын таңдауға, өзіне қолайлы жағдайды ізжестіруге, соған сай іс-әрекет жасауға еріктілікті аңсайды, яғни адам өмір сүрудің стратегиялық жолын таңдайды. Ол жолдар философ С.Кверкегердің айтуынша, үш түрлі болады: эстетикалық, этикалық, діни.

Эстетикалық өмір сүру дегеніміз – табиғатты тамашалау, достарымен еунашты өмір сүру, сүйіспеншілік ләззат алу. Адам құндылықты сол сәтте шапшаң сезініп, дәл осы минутта сезім құшағына бөленіп, ләззат алады. Бірақ эстетикалық өмір ләззатты сол сәттегі іткінші сезімге құрылатындықтан, ол тез өтеді, оның бойында тұра бермейді. Адам үнемі ләззат сезімді еуа берсе, ол депрессияға ұшырап, күйінішке, тіпті қайғыға душар болуы мүмкін.

Адам өмірінен тұрақты орын алатын-этикалық жол. Оның негізіне адамның қоғам алдындағы міндетін өтеуі жатады. Адам этикалық өмірінде оны орындаудан рахат сезімін алмаса да, қанағаттанушылыққа ие болады, яғни қоғам мүшелерінің бәріне ортақ жоғары этикалық заңдарды орындауды өзінің адамдық парызым деп санайды.

Эстетикалық, этикалық өмір сүру заңдары адамның тіршілік ету міндеттеріне қажетті заң болып есептеледі. Адам өміріндегі сәсіздіктер мен басқа тұскен қиыншылықтар еріксіз қорғыныш тұғызады. Бұл өмірдің сысқалығын, өткіншілігін, өмірдің өліммен ұштасатынын ойлатады. Сәтсіздіктердің неден болатының білгісі келеді, себепсіз ешбір істің болмайтынын ақыл-сана арқылы ойлап-білетін адам сәтсіздіктердің себебін ойша іздестіреді. Осы жерде адамға дін иелері жақсылық пен жамандықты ізгілік пен жауыздықты бір Алла жіберіп тұр. Ол сенің жер бетіндегі, бұл өмірдегі күнәларыңды есіңе тұсіріп, тәубана келтіру үшін Алланың жіберген пәрмені. Одан арылу үшін ақирет дүниесін ойлау керек. Құдайға құлшылық етіп, күнәларымды кешіре көр – деп жалынып-жалбаруының керек. Егер шын Аллаға сиынсаң, Алла күнәларыңды кешіріп, жамандықты аластатып, жақсылыққа қолыңды жеткізеді деп уағыз айтады. Адам бойында пайда болған қорсыныш пен үйрейді сейілтп, о дүниеге деген сенімді күштейді. Адам өмірден күдер үзгенде сенімнен айырылады, онда сенімсіздік, үмітсіздік, өмірден күдер ұзу пайда болады. Ал өмірден күдер ұзу еріксіз адамның өмір үшін күресін тоқтады.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашисттердің концлагерінде тұтқында болған австриялық психолог В.Франкл лагерьдегі адамдардың мінез-құлқына бақылау сағанда, өмірден күдер үзгендердің тез жіліп кеткенін, ал қиыншылыққа шылдап, қайтсем тірі қалам, өмір сүрем дегендердің тірі шыққанадарын мысалға келтіре отырып, адам бойында өмір үшін күресуге деген ішкі мүмкіндіктердің орасан зор үшін күресуге деген ішкі мүмкіндіктердің орасан зор екенін алап өткен.

Бүгінгі адамдардың қасіреті-уақытша басқа түскен нарық қыспағына шыдай алмай, ішімдікке салынуы, анаша шегуі, бара-бара өмірден күдер үзіп, өзін-өзі өлтіруге дейін қадам жасауы өмір үшін күресте ерік-жігерін ұстай алмаудан, жігерсіздіктен болатын құбылыс екенін бүгінде дәрігерлер, психологтар дәлелдеуде.

Адам басына қиындық түскенде: Не үшін өмір сүремін? өмір сүрудегі мақсат не? – деген сұрақ туындайды. Еркі мықты тұлға қорқыныш пен үрейді ақыл-санаға, ерік-жігерге жеңгізіп, қиыншылық атаулыға шыдап бағады. Бұл жағдайда өмір сүрудің көкжиегі кеңейеді. Сондықтан адамды қиыншылықты жеңе білуге үнемі баулып, оның ерік-жігерін жастайынан шыңдау керек. Ерікті шыңдау өмір сүру үшін күресе білудің алғышарты болып табылады. Оған өмірден көп мысалдар келтіруге болады. Мәселен, кешегі ұлы Отан соғысы кезінде екі аяе, бір қолынан айырылып шірке болып қалған КСРО халық мұғалімі Құрмаш Нұрғалиев өз ерік-жігерін шындаудың арқасында орта мектепті, институтты сырттай оқып бітіріп, 35 жыл үздік мұғалім, Боран орта мектептің директоры қызметтерін атқарды, немесе қызылордалық жазушы Зейнолла Шүкіров полиомиелит ауруынан жастайынан аяқтарының жансыз болып қалуына қарамастан, орта мектепті алтын медальмен бітіріп, университетті сырттай аяқтауы, екі-үш роман, оншақты повестердің авторы болып жұртқа танылуы өз ерік-жігерін шындаудың нәтижесі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Айтмамбетова Б. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері. – А., 1991.
2. Айтмамбетова Б., Бейсенбаева. Тәрбиенің жалпы әдістері. – А., 1991.
3. Ахметов Ж. Балаларды мәдениеттілікке тәрбиелеу жолдары. //Қазақстан мұғалімі, А., 1994.
3. Алмаханова Х. Жас өспірімдерге эстетикалық тәрбие бері. /Методикалық нұсқау. А., 1990.
4. Әбенбаев С. Оқушы жастарға эстетикалық тәрбие беруді жетілдіру. – А., 1992.
5. Подласый И. Педагогика. Москва, 2000.

УДК 616.89-07-053

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҮЙЛЕСПЕГЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мінәсіпова А.Р., Қоңырбаева А.Г.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ
«Әлеуметтік психология» кафедрасының аға оқытушысы

Жамбыл облысы, Жамбыл ауданы, Қ.Сартбаев атындағы орта мектебінің тарих
пәнінің мұғалімі

Аңдатпа. Мақалада мінез-құлқы эмоционалды үйлеспеген оқушылардың теориялық аспектілері зерттеледі. Сонымен қатар, психикалық эмоционалдық күйлер қатынастарын зерттеулердің нәтижелері берілген.

Кілт сөздер: психопатия, шизофрения, гипомания.

Аннотация. В статье исследуются теоретические аспекты учащихся, поведение которых эмоционально несовместимо. Кроме того, представлены результаты исследований взаимосвязей психических эмоциональных состояний.

Ключевые слова: психопатия, шизофрения, гипомания.

Annotation: The article examines the theoretical aspects of students whose behavior is emotionally incompatible. In addition, the results of studies of the interrelationships of mental emotional states are presented.

Key words: psychopathy, schizophrenia, hypomania.

Бала дүниесінің басқа балалар дүниесімен, үлкендермен және түрлі заттармен соқтығысуы олар үшін әсер қалдырады. Оқушыларда осы жағдайлардың әсерінен көзқарастарының және жалпы қалыптасуының бұзылуы, тілек және дағдыларының өзгеруі орын алады. Осындай келеңсіз жағдайлардың бәрі балалар өмірінде кездеседі, ал балалар өмірі мектеппен тығыз байланысты. Сондықтан мектептегі кезең оқушылар үшін «сыңалу» кезеңі болып табылады. Сыңалу кезеңі дейтініміздің себебі, бала нақ осы мектеп жасында жас ерекшелік кезеңдестіру бойынша маңызды болып табылатын бірнеше қиын кезеңдерден өтеді. Яғни, сыңалу кезеңі дегеніміз, түрлі құбылыстарға толы белгілі бір өтпелі кезең және баланың осы кезең аралығынан өте алу мүмкіндігі. Сонымен анықталған жас кезеңдеріне сүйене отырып, білім беру жүйелері және практикалық психологтар мектептегі барлық жас аралығын 3 кезеңге бөліп қарастырады:

1. Кіші мектеп жасындағы кезең;
2. Жеткіншектік жасындағы кезең;
3. Ерте жасөспірім кезең;

Бірінші кезең - баланың мектепке түсіп, жаңа ортаға бейімделуімен сипатталады. Сонымен қатар бала ағзасында дененің күрт өсуі, ішкі мүшелердің үлкеюі вегетативті қайта құрулар сияқты эндокриндік өзгерістер бірден жүреді. Бұл өзгерістер баланың әлеуметтік қарым-қатынас жүйесімен іс-әрекетіндегі кординалды өзгерістер оның ағзаларындағы барлық жүйелермен функционаларының қайта құрылуымен сай келеді. Сондықтан бұл аралық үлкен күшті талап етеді;

Екінші кезең - баланың өтпелі кезеңімен тап келуімен, ағни қиын саналатын кризистік кезеңмен сай келеді. Бұл кезең біріншіден пубертаттық кезеңде келетін морфологиялық және физиологиялық өзгерістер жеткіншектің ағзасын біршама өзгертуге ұшыратады да, олардағы соматикалық аурулар қауіпін тудырады, сонымен бірге, тура осы жеткіншектік кезеңде көптеген жүйке және психикалық аурулар көрініс береді, екіншіден осы кезеңге тән әлеуметтік қарым-қатынас сферасының (позитивті болмауы мүмкін) кеңеюі жеткіншектерге меңгеруге қиын болып табылатын жаңа әлеуметтік тәжірибелер береді. Өтпелі кезең - жас ерекшелік дамудың өте жауапты сатысы. Бұл кезеңнің өзіндік ерекшеліктері П.П.Блонский және Л.С.Выготский еңбектерінде анық жазылған. П.П.Блонский өтпелі кезеңдегі жүріп жатқан өзгерістердің бірден болып жатқанына көңіл бөлсе; Л.С.Выготский бұл кезеңді ескінің өшуін сипаттайтын жас деп көрсетеді. Олай болса, өтпелі жас дегеніміз, баланың бір сатыдан екінші сатыға өту аралығы. Бірақ бұл уақытта балада оны біршама жоғары сатыға дайындайтын барлық негізгі психологиялық жаңа құрылымдар қалыптасуы қажет. Әйтсе де, бұл екі жас қиылысып, осы қиылыста кризис тууы мүмкін. Ал кризис дегеніміз негативті байланыстарды шақырушы, мінез-құлық моделінің ауытқуын көрсететін белгілі құбылыс.

Үшінші кезең - бұл оқушылардың жеткіншектік жаспен ересектік жас аралығындағы және олардың 10-11 сыныпта кездесетін қиындықтарымен сай келеді. Бұл уақыт адамның тұлғалық дамуының өте маңызды және жауапты кезеңі болып табылады. Тіпті, Ж.Ж.Руссо («Эмиль немесе Тәрбие» еңбегінде) саналық өзіндік анықтауды жасөспірімдік кезеңдегі тұлғаның екінші туылуының негізгі мазмұны ретінде қарастырады. Сонымен қатар, жасөспірімдік кезеңде ағзаның физикалық дамуы, жыныстық жетілуі жүреді және бұл кезеңдегі психикалық дамудың ерекшелігі дамудың әлеуметтік жағдайымен де байланысты. Сондықтан да, бұл кезеңдегі әрбір қадамның жауапкершілігі артады, сондай-ақ, бұл кездегі әрбір қатенің белгілі-бір көлемді салдары болуы мүмкін, ал кей кезде ол драмалық сипатқа да ие болуы мүмкін. Сондықтан да, бұл жас аралығын немесе осы жас аралығындағы

оқушыларды «қиын жас» немесе «қиын балалар» категориясына кіргізуіміз мүмкін. «Қиын жасты» екі сөзді талдау арқылы түсіндіруге болады:

1. критикалық;
2. өте қиын, қауіпті.

Өйткені бұл кезеңде де физикалық әлсіздік, мінез сипатының ерекшеліктері, қарым-қатынас ерекшеліктерінің жоқтығы, эмоционалды жетілмеушілік, жағымсыз сыртқы әлеуметтік орта сияқты т.б. көптеген факторлар жалғаса беруі мүмкін. Осындай факторлардың салдарынан «қиын балалар» пайда болуы мүмкін. "Қиын балалар" дегеніміз, дамуы мен мінез-құлқында жалпы қабылданған нормалардан ауытқуы бар, өзінің психоәлеуеттік дамуы қалыптасуының жаңа сатысын басынан нәтижелі өткізе алмайтын балалар.

Сонымен мектептегі үш кезеңге сүйене отырып, біз барлық мектеп жасындағы уақытты критикалық жас деп айта аламыз. Л.С. Выготскийдің «Критикалық кезең» теориясы бойынша критикалық жас дегеніміз, біржағынан балалардың қоғамдық қарым-қатынас жүйесіндегі өзгерулері жататын, екінші жағынан баланың «ішкі позициясының» өзгеруі жататын дамудың әлеуметтік ситуациясының қайта құрылу нәтижесі. Л.С.Выготский бұл жас аралықтарын мағынасы дамудың жалпы циклында оның орнымен анықталатын және дамудың жалпы заңдылықтары барлық уақытта сапалыда өзіндік сипаттарды тауып алатын дамудың жабық немесе өзіндік кезеңі ретінде қарастырды. Әр жас кезеңінде баламен орта арасында сол кезеңге тән жалғыз да, қайталанбас өзіндік спецификалық қатынас орнай бастайды. Мұны Л.С.Выготский сол кезеңдегі дамудың әлеуметтік жағдайы деп көрсетті. Бірақ, барлық жас аралығындағы өтпелі кезеңдердің симптоматикаларымен мазмұндары ұқсас болғанымен және олар жалпы заңдылықтармен өткенімен бір кезеңнен екінші кезеңге өтуде дамудың өзіндік қиындықтары пайда болады және олардың мазмұны тұрақты кезеңдегіден, яғни, тұрақты кезеңдегі даму ерекшеліктерінен біршама айырмашылықтары бар.

Сонымен, баланың жас ерекшелік психологиялық сипаты оның бөлек-бөлек жаңа құрылымның немесе ерекшелігінің жиынтығымен анықталмайды, ол оның әр жас кезеңіндегі жеке адамдық қасиеттерінің қалыптасуымен анықталады.

Сондықтан осы ерекшеліктерге байланысты, жалпы американ психологтарының жүргізген зерттеулері нәтижесінде, оқушылардың мінез-құлқының үйлеспеуі 80% осы жеткіншектік кезектен тән екендігі белгілі болады. Өйткені, мектеп оқушыларында, яғни, кіші және орта мектеп жасындағы балалардағы қабылдау өте жоғары болатындығы белгілі, сонымен қатар, оқушылардың дүниеге көзқарасы, жағымды қасиеттерінің қалыптасып келе жатқандығымен байланысты. Осы анықталған мәліметтерді негіз ете отырып, Г.Д.Пирьовтың басшылығымен бір топ Болгария психологтарының жүргізген зерттеулері нәтижесінде 5-17 жас аралығындағы балаларға «ашушандық» тән екендігі белгілі болды. Сонымен қатар олардың психикалық нормаларының үлкендерден айқын ерекшеленіп тұратындығын 14-15 жастағы 15000 американ жеткіншектеріне психодиагностика ретінде жүргізген «даралық минесоттық» тестімен дәлелдеуге болады. Өйткені, бұл тест нәтижесі бойынша, нормадағы балалардың өздері «психопатия», «шизофрения», «гипомания» шкалалары бойынша көрсеткіштері үлкендерден жоғары. Бұдан үлкендер үшін ауру симптомы болып табылатын бұл көрсеткіштер жеткіншек немесе жасөспірімдер үшін норма болып табылады деген, қорытындыға келеміз. Оқушылардың басқада психологиялық ерекшеліктерін анықтау мақсатында КСРО мамандары С.Хатауэй және Э.Монакези жүргізген "Роршах" және "тематикалық апперцепция" тесті бойынша 12-16 жас аралығындағы оқушылардың мазасыздану деңгейінің жоғары болатындығы, сонымен қатар. Кеңес уақытында үлкен маман болып табылатын жасөспірімдер психиатры Л.Л.Мекрабянның мәліметі бойынша, осы жас аралығындағы балалардың жекелік ауытқуларының бірден өсетіндігі дәлелденді. Сонымен қатар әр жас кезеңіндегі мазасыздану деңгейінің ерекшелігіне байланысты

В.Д.Кисловская «проективті тест» көмегімен мазасызданудың жас ерекшелік динамикасын қарастырды. Оның нәтижесі бойынша, кіші мектеп жасындағы оқушылардағы мазасыздану бейтаныс үлкен адамдармен қарым-қатынас кезінде және қатарластарымен қарым-қатынас кезінде көрінсе жеткіншектерде бейтаныс адамдармен жеткіншектерден гөрі, қатарластары және ата-анасымен қарым-қатынас кезінде, ал жасөспірімдерде мазасыздану барлық қатынас сферасында, әсіресе, ата-аналармен немесе балалар тәуелді болып табылатын басқа да үлкендермен қарым-қатынас кезінде көрінеді екен және жасөспірімдерге мазасыздану деңгейінің жоғарылығы тән болып шықты. Мұның себебі, жасөспірімдік кездегі эмоционалды реакцияның әсерінен дифференциацияның жалғаса беруінде, және эмоционалды реактивтіліктің төмен дәрежеде болуында. Төмен реактивтілік психологиялық жағымсыз фактор болып табылады. Осыған байланысты жүргізілген Калифорниялық лонгютидтің нәтижесі бойынша, төмен эмоционалды реактив тән жеткіншектерлен жасөспірімдерге біршама мазасыздық тән, эмоционалды тұрақсыз, икемсіздеу және қарым-қатынасыздау болып келеді екен.

Осы айтылған факторлардың себебі, З.Әсемжанова пікірі бойынша, осы ерекшеліктердің негізгі себебі, 12-18 жас аралығының психопатияға криткалы кезең болуында. сондықтан да дәл осы кезеңде оларға аса көңіл бөлінбесе, олардың мінез-құлқының эмоционалды үйлеспеушілігінің тереңдеп кетуі мүмкін. бірақ, эмоционалды үйлеспеушілік тек қана гармоналды өзгерумен ашылмайды, сонымен қатар, әлеуметтік факторға және тәрбие шартына тәуелді және индивидуалды - типологиялық ерекшеліктерге де байланысты болады [1].

Өсіп келе жатқан балаға әсер ететін және оның пайымдау дүниесін өзгертетін сыртқы және ішкі факторлардың көлемін білу күрделі нәрсе. Сондықтан да есеюдің психологиялық қиындықтары, «мен» бейнесі және талпыну деңгейінің қарама-қайшылығы сияқты жеткіншектерге тән моционалды күштеу ерте жасөспірімдерде болады деуге алып келеді. Сонымен қатар, балалардағы дисгармониялық жеткіншіктік синдромы, яғни, оқушылардың өзінің денесіне және сыртқы көрінісіне көңіл бөлуі, т.с.с. жағдайлар олардың эмоционалды үйлеспеуіне әкеліп соғады.

Бірақ, нормадағы оқушылардың эмоционалды үйлеспеушіліктің психопатиялық белгілері аз көлемде болады.

Жалпы эмоционалды үйлеспеушілік өтпелі кезеңнің барлық кезіне тән және олар қиын балалар қатарына жатады. Мұндай балаларға оқудың өзі қиын, үйде ешкім көмектеспейді, өздігінше өмір сүруге ешкім тәрбиелемейді. Олардың өзіндік бағасы оқудағы жетістіктерге жетпеуіне байланысты төмен болады. Бұл жағдайда бала өзін-өзі көрсетуге қысылады [2].

Жеткіншектердің оқу әрекетінде апатия, ашушанды, қаталдық, өкпе, түңілушілік кездесіп отырады. Сонымен бірге, олардың мінез-құлқына тітіркенудің импульсивті формасы тән болып отырады. Оқушылардың мінез-құлқындағы ситуацияларды талдай отырып, ситуациалық мінез-құлқты едәуір өзгертетін нәрселерді атап өткен жөн.

Оқушылардығы үйлеспеушілік құрамына қарай кәдімгідей болады. Олардың құрамы күрделі. Оқушылардың мінез-құлқының үйлеспеуіне тән сипаттың бірі - олардың кейбіреуінің жынданғаннан өлуге дейін баруы. Оның негізгі себебі, өмірлік қиындықтар, әсіресе отбасындағы түсінбестік еркелетудің, махабаттың жетіспеушілігі болып табылады. Яғни, баланың жан талаптары отбасында қанағаттандырылмайды оның әрбір қадамда көңілі қалып отырады.

Оқушыларда еліктеу жоғары дәрежеде болады, сондықтан да олардың жоғары талап қоюшылығы немесе біреуден бірден талап етушілігі, олардың мінез-құлқының бұзылуына әкеліп соғады. Оқушылардағы мазасыздану деңгейінің жоғарылауы, отбасындағы қарым-қатынастың шектелуімен, стрестерімен сипатталады. Мұндай балалардан ашық агрессия сирек пайда болады. Оларға когнетивті стиль, өзінің мүмкіншілігін бағалай алмаушылық тән

және оларда «ешкім көмектеспейді» деген көзқарас немесе айналаға жаушылық көзқараспен қарау тереңдік алып отырады [3].

Қорыта келе, балалардағы эмоционалды үйлеспеу олардың сабаққа үлгермеушілігімен де сипатталады. Мысалы, балаларға көмектескенде егер де ол тапсырманы ұзақ түсінбесе кері эмоцияны ғана емес, сонымен бірге, тапсырманы нәтижелі орындаудың жолдарын қарастырмай мұндай әрекеттерден алдын-ала іштегі бас тарта бастайды. Оқушыларда психологиялық «энергетиканың» жоғарылауы және төмендеуі болады, осының әсерінен балалар бір уақытта көңілсіз болып жүрсе бір уақытта жеткілікті қарсылық көрсететіндігі және жақсы бейімделген қабілетте болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әсемжанова З. «Менің отбасым—менің үйім» Бастауыш мектеп журналы 2005, № 9 25-26 б.
2. Ата-аналармен байланыс жасау тәжірибиемнен Бастауыш мектеп журналы №1, 2003, 25-27 б.
2. Қожамжарова Р.Т., Бектенғалиева С.Х. Білім мекемесі – оқу – тәрбие ордасы. Шымкент – Алматы 2002.

ӘӨЖ 159.96

БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕР СУИЦИДИ МӘСЕЛЕСІ

Муленбаева Гулбану Мурасовна
Жамбыл облысы, Т.Рысқұлов ауданы
Максим Горький атындағы орта мектептің психологы

Аңдатпа. Аталған жұмыста балалар мен ересектердің арасындағы суицидке барудың ерекшеліктері туралы айтылып, соның ішінде балалар арасындағы суицидтің психикалық ауытқулардың салдарынан болатындығы сөз болады. Суицидтің негізгі себептері анықталып, мәселені шешу жолдары қарастырылады. Қазіргі таңда мектеп жасындағы балалардың өзіне қол жұмсауының себебін мұғалімдерден сұрап, оларды кінәлайтыны жасырын емес. Сонымен қатар ата-аналардың жауапкершілігі арттырылса деген ұсыныс айтылады.

Кілт сөздер: суицид, жасөспірім, депрессия, мінез-құлық

Аннотация. В данной работе будет рассказано об особенностях суицидального поведения у детей и взрослых, в том числе о том, что суицид среди детей является следствием психических расстройств. Будут выявлены основные причины самоубийств и рассмотрены пути их решения. Сегодня не секрет, что учителей спрашивают о причинах самоубийства ребенка школьного возраста. Также предлагается повысить ответственность родителей.

Ключевые слова: самоубийство, подростковый возраст, депрессия, поведение

Annotation. This work will tell about the peculiarities of suicidal behavior among children and adults, including the fact that suicide among children is a result of mental disorders. The main causes of suicide will be identified and solutions will be considered. Today, it is no secret that teachers are asked about the reasons for the suicide of a school-age child. It is also proposed to increase the responsibility of parents.

Keywords: suicide, adolescence, depression, behavior

2020 жылғы қыркүйек айында Қазақстан психиатрлары біздің еліміз суицид бойынша бұрынғы кеңестік елдер арасында Литва, Ресеймен қатар алғашқы үштікке енгені жөнінде

қорқынышты хабар таратты. Мұның алдындағы бір жыл ішінде үш мың қазақстандық өз-өзіне қол жұмсап, өмірімен қоштасса, былтырғы алғашқы бес айдың ішінде осындай 500 оқиға тіркелген. Әсіресе соңғы уақыттарда о дүниеге өз еркімен аттанған жасөспірімдер санының арта түсуі бізді ойлануға мәжбүр етеді.

Балалар мен жасөспірімдер арасындағы суицид ересек адамдардың суицидінен басқаша. Ересек адамдардың бұндай әрекетке баруы көп жағдайда күйзеліс (депрессия) жағдайына байланысты болады. Күйзеліс кезеңіндегі ересек адамның жағдайын көріп, сезініп және соған сәйкес қандай да бір шара қолдануға, яғни суицидті болдырмауға байланысты әрекеттер жасауға болады. Ал ересек адамдарға қарағанда балалар мен жасөспірімдерде күйзеліс кезеңі жиі бола бермейді (кейбір көрсеткіштерге сүйенсек, бұл 1-5% жағдайында ғана кездеседі). Әдетте бала жасындағы күйзелісті психикалық ауытқу көріністеріне сайып, психиатрдың бақылауына жібереді.

Баланың өз-өзіне қол жұмсау жағдайларының 95-98%-ы аффективті реакциялар нәтижесінде болатындай белгілі. Яғни, эмоционалды қалыптарының тұрақсыздығының жоғары болуына және аса әсерленушілік қасиеттеріне байланысты қандай уақытта бұған қандай реакция беретіндігін ұғынып отыру қиын.

Бала суицидінің ең басты ерекшелігі – оның негізгі мақсаты өлім болмайтындығында. Олар өліммен кері қайта алмайтындығын да жете түсіне бермейді, суицидті өз өмірлеріндегі маңызды мәселені шешу құралы ретінде ғана пайдаланады.

Бала суицидінің негізгі себептері мыналар:

- реніштері мен түсінбеушілік сезімдерін уайымдап, сезінулері;
- ата-аналарының өздеріне деген махабатты жоғалтып алуы немесе сол сезімді жалған қабылдауы (жасөспірімдік кезеңде және ерте жастық шақта бұл сезім көбіне алғашқы махабатты толығымен түсіне алмау кезінде болады);
- ата-аналарының біреуі үйден кеткен жағдайда немесе ажырасу толғаныстары;
- ұят, өзін-өзі кінәлау сезімі, жазалаудан қорқу, масқара болу немесе өзін төмен сезінуі;
- дағдарыстар мен өз қатарларының әжуа-мазақ қылу барысында сезінулері;
- шынайы немесе жалған әділетсіздікке, ашуға, ызалыққа қарсы болу сезімі, олардан кек алу сезімінің болуы;
- өзіне көңіл аудару сезімі, өзіне жан ашу сезімін тудыруды қалауы, қандай да бір жағымсыз міндеттерді орындауда қашу, я болмаса, жеңілдік пен айрықша құқыққа ие болғысы келгендегі ұмтылысы кезінде;
- өз жолдас-жоралары, кітап немесе бейне сюжеттегі кейіпкерлерге қарап еліктеуі мен жанашырлық сезімі туғанға байланысты, қандай да бір жаңа жастар ағымына үйірсектенуіне байланысты болады.

Осы айтқандарымыздың ішінен, бала суицидінің психологиялық мәні өзінің эмоционалдық шиеленісін тежеуінен болатындығын көреміз. Яғни бала бойында қандай да бір тұрмыстық жағдайлардағы мәселені шешуде тығырықтан шығар жол іздеу керек болғанда, сол шешімді таба алмай қалатындығында.

Балалардың көңіл күй тұрақсыздығы, аса әсерленушілігі, иланушылығы ерекше болғандықтан, мамандар үшін бала суицидін алдын ала болжау қиынға түсетіндігін жоғарыда айтып кеттік. Бірақ та бала мінез-құлқындағы бірқатар белгілерге ересек адамдардың көңіл бөлуі тиіс. Себебі осы белгілер арқылы ғана мүмкін болатын әрекеттің алдын алуға, аутоагрессиялық әрекеттерді болдырмауына септігін тигізеді. Бұлар мыналар:

8. Бала мінез – құлқының аяқ асты өзгеруі: нашар тамақтануы, тым көп немесе аз ұйықтауы, күйгелек болуы, тым іскер, жігерлі болып кетуі, немесе керісінше, алаңғасар, енжар, тым ойшыл болуы; ашушаң немесе тұйық болуы.

9. Бала бұрын қызығып жасайтын ісіне қызығушылығының жоғалуы, ұнайтын заттарына аяқ асты көңіл бөлмей қалуы;
10. Бала тұйықталып, өз сезідері, ішкі күйзелістерімен бөліспей, ашық айтпай қалуы;
11. Сабақтан жиі қалуы, сабақ үлгерімінің төмендеуі.
12. Өлім жайында көп сұрақтар қойып, соған қатысты қызығушылығының артуы;
13. Отбасындағы ұрыс – керіс, түсінбеушілік жағдайында өзіне-өзі қол жұмсау туралы ашық айтуы немесе оны меңзеуі, ишара танытуы туралы әрекеттері: «Мен саған енді кедергі болмаймын» т.б.
14. Баланың қандайда бір ұйымға, діни қауымға баруы немесе сіз түсіне бермейтін құндылықтарға ие болған жастар топтарындағы ұйымның мүшесі болуы.

Сонымен қоса, кімде-кім өлім, өзіне-өзі қол жұмсау туралы көп жария қыла беретін бала мен жасөспірімге қатысты ешқандай әрекетті осы мақсатта жасамайды деп ойлау қате болады. Жалпы, ересек адам мен жасөспірімдерде байқалатын қыр көрсету, «бопсалық әрекеті» және шынайы емес суицид арасындағы шегі анық емес, екіұшты болып келеді, бір әрекеттен екіншіге оңай көшіп кетуі мүмкін.

Баланың өзіне-өзі қол жұмсауын талдауына әлі де болса толық шешім табылған жоқ: тіпті аяғына дейін жеткізбеген бала суицидінде баланың өзі толығымен не үшін бұндай әрекетке барғанын түсіндіре алмайды, себебін ашып айтулары қиын, олардың өзіндік талдаулары жетілмеген және олар өздері суицидті әрекеттің себебін түсіндіре алмайды. Бұл балалар себептің сылтауы ретінде кездейсоқтықты, қандайдабір күштің болғандығын, тағы сол сияқты болмашы сылтауды айтады.

Болған, біткен суицидті талдайтын болсақ, олар тек ата-ананың, оқытушылардың, бала сыныптастарының орнықсыз болжамдар мен пайымдауларына сүйенеді және осы пікірлер бір-біріне қайшы келіп немесе өзара жоққа шығарып отырады. Осы сәтте өзіне қол жұмсаған баланың ішкі дүниесі туралы ешкім де білмей, беймәлім болғандығы белгілі болады.

Бала суицидіне қатысты бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көріп жүрген материалдардағы мәліметтерге сүйенсек, оларда көбінесе мұғалімді кінәлайды. Бірақ та кез келген балалар психологы мынадай тұжырымға келер еді: ұстаздың сөзіне немесе әрекетіне осынша әсер ететіндей болуына мұғалім (мейлі ол жаман болсын, я жақсы болсын) қазіргі замандағы бала тұлғасы үшін маңызды тұлға болып танылмайды. Бұл балада өзіне маңызды тұлғалар – ата-ана немесе жолдастары арасындағы қарым-қатынаста өзара шешілмеген мәселелер туындаған болу керек.

Қорытындылай келе, бала суициді мәселесі тек бір ғана мәселе емес, көп мәселелердің жиынтығы болып табылады. Өткен ғасырдың 50-жылдарынан бері көптеген арнайы зерттеу орталықтары осы мәселені қарастыруда, көптеген ақпараттар жиналды, соған сәйкес көзқарастар мен теориялар туындады. Бірақ бала суициді бірегей жағдай, «кейінгі уақытпен» көптеген психологиялық тұжырым жасауға болады, ал алдын алу жағдайы әлі де мүмкін емес. Әлі де болса, өзіне-өзіне қол жұмсау мәселесіне қатысты профилактикалық арнайы бағдарламаны өңдеу қажет. Ол бағдарлама бала өмірін түсінетін, оның толыққанды, жан-жақты дамуына көмек беретіндей болуы керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Суицидология: прошлое и настоящее: Сб. статей/ Сост. А. Н. Моховиков. – М. 2001.
2. Бурмистрова Е. В. Психологическая помощь в кризисных ситуациях (предупреждение кризисных ситуаций в образовательной среде). Методические рекомендации для специалистов системы образования. М.: МГППУ, 2006.

3. Черепанова Е. «Психологические мероприятия по предупреждению суицидального поведения среди учащейся молодежи в образовательном пространстве» // «Қызықты психология» №6, 2011. Алматы қаласы.

ӘӨЖ 347.9

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ТҮЗЕТУДЕГІ ОҢАЛТУ – ТЕРАПИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Бейсенбаева Назерке Ержанқызы
Астана Халықаралық университеті, студент
Қазақстан, Астана қаласы

Аңдатпа. Мақалада суицидтік мінез-құлық ұғымына түсінік берілген. Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқын алдын-алу жолдары қарастырылған. Суицидтік мінез-құлықты түзетудегі оңалту-терапиялық тәсілдері қарастырылған.

Кілт сөздер: жасөспірімдер, суицид, суицидтік мінез-құлық, психолог, терапия.

Аннотация. В статье дается понятие суицидального поведения. Рассмотрены способы профилактики суицидального поведения подростков. Рассмотрены реабилитационно-терапевтические подходы к коррекции суицидального поведения.

Ключевые слова: подростки, суицид, суицидальное поведение, психолог, терапия.

Annotation. The article gives the concept of suicidal behavior. Methods of prevention of suicidal behavior of adolescents are considered. Rehabilitation and therapeutic approaches to the correction of suicidal behavior are considered.

Keywords: adolescents, suicide, suicidal behavior, psychologist, therapy.

Қазіргі уақытта жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқын алдын-алу және түзету жұмыстары қазіргі қоғамның өзекті мәселелері болып табылады. Суицидтік мінез-құлық – бұл пассивті типтегі ойлау тәсілі және патологиялық әрекет түрі, өмірлік мәселелерді шешуден құтылудың өте қауіпті тәсілі [1]. Жасөспірімдер арасындағы суицидтік мінез-құлық өзіне-өзі қол жұмсауға бағытталған психикалық белсенділіктің әртүрлі көріністерін қамтиды. Өз – өзіне қол жұмсау әрекеттері оның сыртқы көріністерінен бұрын өз-өзіне қол жұмсау тәсілдері туралы ойлар, қиялдар болады.

Суицидтік мінез-құлықтың алдын-алу қазіргі қоғамның негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Суицидтік әрекеттердің пайда болуын болдырмау үшін шаралар бар.

Суицидтік мінез-құлықтың алғашқы алдын-алу шаралары мыналарды қамтиды:

- жасөспірімдердің әлеуметтік өмір сүру деңгейін жетілдіру;
- позитивті тұлғаны тәрбиелеу;
- өз-өзіне қол жұмсау ниеттерінің пайда болуын тудыратын және суицидтік ниеттердің дамуын тудыратын әлеуметтік жағдайларды жою.

Суицидтік мінез-құлқының қайталама алдын-алу жөніндегі шараларды іске асыру мақсатында суицидтік мінез-құлықтың алдын – алу бағдарламасы әзірленді, оның ішінде:

- суицидке бейімділікті тудыратын қауіп факторларын анықтау;
- алдын-алу есепке алу санаттарын қалыптан тыс (девиантты) мінез-құлықтың белгілі бір формаларына сәйкес келетін топтар бойынша бөлу;
- жүйке-психикалық патологиясы бар жасөспірімдерді ерте анықтау;
- анықталған аурулар мен психикалық патологиялардың түзету әсері [2].

Суицидтік мінез-құлықты алдын-алуды қамтитын негізгі бағыттары: әмбебап, селективті, дағдарысқа қарсы және индикативті.

Әмбебап алдын-алу суицидтік мінез-құлықтың пайда болуын болдырмауға бағытталған. Ол барлық жас топтарын қамтитын жалпы халыққа бағытталған және медициналық-әлеуметтік сипатта болады. Әмбебап алдын-алудың мақсаты оның даму қаупінің негізгі «мақсаттарына» әсер ету арқылы суицидтік мінез-құлықтың алғашқы пайда болуының алдын алу болып табылады. Оларға мыналар жатады:

- Суицидтік мінез-құлықты дамытуға бейімділіктің биологиялық (тұқым қуалайтын) факторларының рөлін (ең алдымен ата-аналардың, сонымен қатар ересектердің) бағаламауы. Қазіргі идеяларға сәйкес, оның пайда болуына тұқым қуалайтын бейімділік суицид басым көпшілігінде бар.

- Жасөспірімдерді диспансерлеудің психологиялық-психиатриялық компонентінің болмауы. Мұның салдары – халықтың осы жас тобындағы психикалық бұзылуларды анықтаудың төмен деңгейі, бұл кейіннен психикалық аурудың ауырлығына ғана емес, сонымен бірге оның шеңберінде суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуына әкеледі.

- Ата-аналар отбасындағы патологиялық тәрбие.

- Проблемаларды сындарлы шешу және стрессті жеңу қабілетінің болмауы.

- Бұқаралық ақпарат құралдарымен (БАҚ) суицидтік мінез-құлықты индукциялау.

- Суицидтік мінез-құлықтың себептері, қауіп факторлары, мінез-құлық көріністері, суицидтік мінез-құлық бар адамдарға қатысты қажетті шаралар туралы халықтың ең аз қажетті білімінің болмауы.

- Психиатриялық қызметтерге, әсіресе суицидтік мінез-құлықтың пайда болуына әкелетін депрессияға жүгінер алдында психологиялық тосқауылдың болуы.

Суицидтік мінез-құлықтың *селективті алдын-алу* таңдамалы болып табылады. Селективті алдын-алудың негізгі міндеттері:

1. Суицидтік мінез-құлықтың биологиялық, тұлғалық-психологиялық және клиникалық (психикалық бұзылулар) детерминанттары бар жасөспірімдерді ерте анықтау.

2. Жалпы суицидке қауіпті жағдайлардың бастапқы диагностикасы.

3. Суицидтік мінез-құлық тобына кіретін жасөспірімдерге тиісті медициналық-психологиялық және медициналық-әлеуметтік көмек көрсетуді қамтамасыз ету.

Дағдарысқа қарсы алдын-алу суицидке дейінгі және суицидтен кейінгі процестің жақын кезеңдерінде жүзеге асырылады. Оның міндеттері:

1. Суицидке дейінгі кезеңде суицидтік ниеттердің (суицидтік іс-қимылдардың өзі) іске асырылуының алдын-алу.

2. Жақын арада суицидтен кейінгі кезеңде аяқталмаған суицид жасаған жасөспірімдердің суицидтік ниеттерін тоқтату.

Дағдарыстың алдын-алудың негізгі міндеті – суицидтік ниеттерді тоқтату және суицидке әрекет жасаған адамдардың эмоционалдық бұзылыстарын түзету.

Индикативті алдын-алу постсуицидтік кезеңнен басталады және кем дегенде бір жылға созылады. Оның мақсаты – суицидтік мінез-құлықтың қайталануын және суицидтің қайталануын болдырмау.

Индикативті профилактиканың негізгі міндеттеріне мыналар жатады:

1. Бар психикалық ауруға байланысты суицидті динамикалық бақылау және емдеу.

2. Суицидтің жеке басының суицидке қарсы тосқауылын нығайту.

3. Суицидтің ең жақын микроәлеуметтік ортасымен психокоррекциялық жұмыс [3].

Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлықтың түзетудегі оңалту – терапиялық тәсілдері төменде көрсетілген:

Ойын терапиясы. Психологтың қиын жағдайды бастан өткерген жасөспірімдермен жұмысының негізгі формасы – әртүрлі ойын түрлерін қолдану.

Жасөспірімдермен жұмыс істеу үшін еркін ойын және директивалық (басқарылатын) қолданылады. Еркін ойында психолог жасөспірімдерге әртүрлі ойын материалдарын ұсынады, осылайша регрессивті, шынайы және агрессивті ойын түрлерін тудырады. Регрессивті ойын аз жетілген мінез-құлыққа оралуды қамтиды (мысалы, жасөспірім бала өте кішкентайға айналады, оны қолына алуды сұрайды, жорғалау, емізік алу және т.б.). Реалистік ойын жасөспірімнің қажеттіліктері мен тілектеріне емес, жасөспірімнің объективті жағдайына байланысты. Мысалы, жасөспірім үйде көрген және бастан өткерген нәрселерді ойнағысы келеді: ішімдік ішу, төбелес, зорлық-зомбылық. Оған осы мекемеде көргендерін ойнау ұсынылады: цирк қойылымы, театр қойылымы, туған күн, мереке және т.б. агрессивті ойын – бұл соғыс, су тасқыны, зорлық-зомбылық, кісі өлтіру ойыны. Өз ойындарында жасөспірімдер үнемі бастан өткерген стресстік жағдайларға қайта оралуы мүмкін және олар бастан өткерген нәрсеге үйренгенше оларды бастан кешіреді. Бірте-бірте тәжірибе күшті болады, ал жасөспірімдер өз тәжірибелерін басқа нысандарға ауыстыра алады. Бірақ бұл үшін психолог жасөспірімдерге жаңа мінез-құлық тәсілдерін және басқа тәжірибелерді үйретуі керек. Мұндай ойындарды ұйымдастыру үшін құрылымдалмаған ойын материалын қолдануға болады: су, құм, саз, әр түрлі пластилин. Осындай ойын материалымен жасөспірім жанама түрде өзінің тілектерін, эмоцияларын білдіреді, өйткені материалдың өзі сублимацияға ықпал етеді. Егер психолог осындай материалмен ойындарды директивалық түрде ұйымдастырса, белсенділік тиімдірек болады.

Оңалту – терапиялық жұмыстарын жүргізу үшін әзірленген бағдарламаға жасөспірімдерді өз тілектерін білдіруге, әлеуметтік дағдыларды игеруге, мінез-құлық тәсілдерін игеруге итермелейтін құрылымдық ойын материалын қосқан дұрыс. Ол үшін отбасын, заттар мен қуыршақтарды, ойыншықтар жиынтығын және т.б. бейнелейтін адам фигураларын қолдану тиімді. Мысалы, отбасылық фигуралар, машиналар, төсек-орын жабдықтары біреуге қамқорлық жасауға деген ұмтылысты тудырады; қару – агрессияны білдіруге ықпал етеді; телефон, пойыз, машиналар – коммуникативті әрекеттерді қолдану. Жасөспірімдермен ойындар ұйымдастыра отырып, жасөспірімдер нені елемейтініне бақылау жасау керек: қандай ойыншықтар, қандай түсті және қандай формада, сондай-ақ жасөспірімнің белгілі бір ойыншықпен ойнай алмауын жазып алу керек. Ойын кітапханасы арқылы оңалту және психокоррекциялық жұмыстарды жүргізу кезінде жасөспірімдердің өзіне деген сенімді нығайтуға, тәуелсіз шешімдер қабылдауға және оларды топтың шешімдерімен үйлестіруге, ынтымақтастыққа, басқалармен келіссөздер жүргізуге, басқаларды құрметтеуге, оларға жанашырлық танытуға және т.б. жүргізіледі [4].

Арт-терапия. Бұл әдіс өнерді символдық қызмет ретінде пайдалануға негізделген. Бұл әдісті қолдану психологиялық түзету әсерінің екі механизміне ие. Біріншісі жанжалды травматикалық жағдайды қалпына келтірудің символдық функциясы арқылы өнердің әсеріне және осы жағдайды қайта құру арқылы шығудың жолын табуға бағытталған. Екіншісі эстетикалық реакцияның табиғатымен байланысты, бұл жағымсыз әсер ету тәжірибесінің реакциясын жағымды әсер ететін жағымды әсер ету бағытында өзгертуге мүмкіндік береді. Жасөспірімдермен жұмыс жасауда психолог ойын терапиясын қолдана отырып, оны арттерапиялық әдістермен толықтырады. Арт-терапияның бірнеше түрі бар: бейнелеу өнеріне негізделген сурет, библиотерапия, драмалық терапия және музыкалық терапия. Түзету және оңалту мәселелерін шешу үшін ең қолайлы – жасөспірімдерге өнер мен шығармашылықтың барлық артықшылықтарын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін көркем образдарды бейнелеу.

Музыкалық терапия. Психологиялық көмектің жеке түрі музыкалық шығармалар мен аспаптарды қолдана отырып, арнайы ұйымдастырылған жұмыс болуы мүмкін. Классикалық музыканың музыкалық туындыларын пайдалануды ұсынуға болады. Ұсынылған жұмыс түрі

музыка тыңдау қабілетін ұйымдастыруға бағытталған. Музыканы тыңдау уақытын 3-5 минуттан 1-1,5 сағатқа дейін ұзарту жасөспірімдерді ұйымдастырудың арнайы әзірленген әдісін қажет етеді. Музыкалық шығарманы пайдалану уақытының ұзақтығы жасөспірімдерге музыка тыңдауға, әртүрлі тәжірибелерді сезінуге, өз сезімдерін тыңдауға, Ішкі тепе-теңдіктің, қуаныштың, шиеленісті жеңілдетудің эмоционалды күйін тудыруға мүмкіндік береді.

– Мазасыздық, қорқыныш, шиеленісті көрсететін жасөспірімдермен жұмыс жасай отырып, тапсырманы қосуға болады. Мысалы, жағымды сезімдерді тудыратын тыныш музыканы ұсынған кезде, балаға қорқыныш, үрей және т.б. тудыратын тақырыптар туралы ойлауға нұсқау беріледі.

– Ересек адам музыканы қалай тыңдау керектігін жеке мысалмен көрсете алады. Осы мақсатта жасөспірімдердің қасында отыру, бірге музыка тыңдау, құшақтасып музыка тыңдау және т.б. жатады. Классикалық және рухани музыканы тыңдау жасөспірімдерге әлеуметтік құзыреттілік дағдыларын үйренуге көмектеседі: басқалардың сезімдерімен санасу, басқаларға кедергі жасамау, басқа жасөспірімдердің сезімдерін құрметтеу, басқалармен бірге музыкаға жанашырлық таныту және т. б.

Библиотерапия. Кітап оқу арқылы жасөспірімдердің тәжірибесін, сезімін тудыратын әсер ету әдісі. Осы мақсатта психолог жасөспірімдердің қорқынышын, стресстік жағдайларды бастан кешіру формаларын, жасөспірімдер үшін қорқынышты жағдайдан шығуды сипаттайтын әдеби шығармаларды таңдайды. Оқыған немесе айтылған шығарманы тыңдағаннан кейін жасөспірімдер қорқыныш, үрей сияқты сезімдердің көптеген жасөспірімдерде болатынын түсінеді, олар мұндай сезімдердің не себеп болғанын түсінеді, әртүрлі қауіп түрлерін, қауіп төндіретін жағдайларды, қорқыныш себептерін ажыратады. Әдеби шығармалардың кейіпкерлерімен бірге жасөспірімдер бірдей жағдайларды бастан кешіреді және сонымен бірге белгілі бір жағдайда қалай әрекет ету керектігін үйренеді, бұл балаларға өздерінің әлеуметтік құзыреттерін кеңейтуге мүмкіндік береді [5].

Логотерапия. Бұл ересек пен жасөспірімдер арасында сенім орнатуға бағытталған жүректен шыққан әңгімеден өзгеше сөйлесу терапиясының әдісі. Логотерапия жасөспірімдермен оның эмоционалды күйлерін вербализациялауға, эмоционалды тәжірибені ауызша сипаттауға бағытталған сөйлесуді қамтиды. Тәжірибені вербализациялау жасөспірімдермен сөйлескен адамға оң көзқарас тудыруы мүмкін, эмпатияға дайын болу, басқа адамның жеке басының құндылығын тану, жасөспірім әрқашан өзін-өзі эксплорациялауды көрсете бермейді. Бұл әдісті қолдану өзін – өзі үйлесімділіктің пайда болуын болжайды-сыртқы ауызша аргумент пен жасөспірімдердің ішкі күйінің сәйкес келуі, жасөспірімдер жеке тәжірибеге, ойларға, сезімдерге, тілектерге назар аударған кезде өзін-өзі жүзеге асыруға әкеледі. Мұндай жұмысты орындау үшін психолог жасөспірімдер басқа жасөспірімдермен ойнағанда не сезінгені, жеке балалармен ойнағанда не ұнағаны, досына қонаққа барғанда не сезінгені және т. б. туралы әңгіме ұсына алады. қуыршақ ойнады. Психолог жасөспірімдермен сөйлескен кезде кеңістікті бөлуді қолдана алады, мысалы, әр түрлі бөлмелерден, жасөспірім өзін шебер сезінетін жерлерден әңгіме ұсыну.

Еркін ауызша ассоциация әдісі. Бұл әдісті психологтар тарихты ойлап табу әдісі ретінде қолданады. Жасөспірімдерге әртүрлі әңгімелер ойлап табу үшін сөздер жиынтығын ұсынуға болады. Психолог семантикалық байланысы бар сөздерді ұсынады: әже, қыз, қасқыр, пойыз және т.б. жасөспірімдерге кез – келген оқиғаны ойлап табуға шақырылады, бастысы әңгімелер қайталанбауы керек. Бұл әдісті қолданудың бір түрі-заттың бір қасиетін қолдана отырып, әңгімелер ойлап табу: мысалы, бәрі әйнектен, сабыннан, ағаштан, қанттан, кәмпиттен және т. б. ел туралы әңгіме ойлап табу.

Психодрама немесе драмалық терапия. Психологтың жұмысында қуыршақ драматизациясын қолдану. Ересектер (немесе үлкен балалар) қуыршақ спектаклін ойнайды,

жасөспірім үшін жанжалды және мағыналы жағдайларды жоғалтады, оған осы жағдайға сырттан қарап, өзін көруге шақырады. Мазасыздық, қорқыныш, стресстен, әртүрлі жарақаттардан аман қалған жасөспірімдермен биодрاما әдісін қолдану үлкен әсер етеді. Оның мәні – жасөспірімдер спектакль дайындайды, бірақ ондағы барлық кейіпкерлер – жануарлар. Жасөспірімдер жануарлардың рөлдерін өзара бөледі және жануарлар мысалында жанжалды және өмірлік жағдайларды жоғалтады. Спектакльді, қойылымды немесе жағдайды ойнау кезінде жасөспірімдер қуыршақтарды қолданғаннан гөрі басқаша әрекет етеді және сөйлейді. Жануарлардың бейнелері арқылы жүзеге асырылатын балалардың тәжірибесі адамдардан ерекшеленеді және сонымен бірге басқалардың сезімдерін түсінуге көмектеседі.

Моритотерапия. Психолог жасөспірімді басқаларға жақсы әсер ету қажеттілігі жағдайына қоятын әдіс. Психолог жасөспірімге бір нәрсе туралы өз пікірін айтуды ұсынады, содан кейін оның сөйлеу, баға беру, сәйкесінше позаны қабылдау, мимика, ым-ишара, интонацияны қолдану және т.б. басқаша айтқанда, бұл әдіс жақсы тон ережелерін тәрбиелеуге, қазіргі уақытта жасөспірім тұрған қоғамның мәдениетінің нормалары мен ережелеріне сәйкес келуге көмектеседі.

Геишальт терапиясы. Бұл әдісті психолог жасөспірімдермен жеке жұмыс жасау үшін, жүректен шыққан әңгімелерде қолдана алады. Мысал ретінде «аяқталмаған істер» «менде құпия бар», «менің жаңалықтарым» сияқты жұмыстарды келтіруге болады. Жасөспірім психологқа армандағанын айтады, ал психолог не алынғанын қозғалыс, әрекет, материал, және т.б. арқылы көрсетуді сұрайды [6].

Суицидтік әрекеттердің алдын-алу шаралары:

- Травматикалық жағдайда психологиялық жүктемені алып тастау.
- Суицидтік мінез-құлыққа әкелетін себептерден психологиялық тұрақтылықтың төмендеуі.
- Мінез-құлықтың өтемдік механизмдерін қалыптастыру.
- Өмір мен өлімге барабар қатынасты қалыптастыру.

Жасөспірімдік шақ, әсіресе қарқынды жыныстық жетілу кезеңінде, жеке тұлғаның және психикалық бұзылулардың белгілі бір өзгерістерін алдын-алу және оналту-терапиялық үлкен еңбек қабілеттерін тудырады. Екінші жағынан, жасөспірімдік шақ адамның өмір жолының басы және оның мүмкіндіктерін барынша қарқынды ашу уақыты ретінде осы кезеңдегі әртүрлі ауытқулар мен психикалық бұзылулардың ерекше әлеуметтік және моральдық-этикалық маңыздылығын тежейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кондрашева В.Т. Суицидальное поведение. – Минск, 1999. (292- 302стр.)
2. «Жасөспірім жастағы мінез құлық және оны алдын алудың тәсілдері» әдістемелік құрал Ақтөбе, 2009. (4-15 бет)
3. «Жасөспірімдердің өз-өздеріне қол салу мәселесі». Мектептегі психология журналы №4 (28), 2010. (13 бет)
4. Зотов П.Б. Акцентный подход в психокоррекционной работе с суицидентами // Научный форум. Сибирь. 2017. Т. 3, № 1. С. 79-82.
5. Зотов П.Б. Психотерапия суицидального поведения: возрастной аспект // Академический журнал Западной Сибири. 2013. Т. 9, № 3. С. 52-54.
6. Ваулин С. Терапия суицидального поведения // Врач. 2011. № 14. С. 72-74.

УДК 159.923.2

ПОВЫШЕНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КВАЛИФИКАЦИИ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО РЕАЛИЗАЦИИ ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ ПРОГРАММ КОРРЕКЦИИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

**Аксакалова Назира Сайлауовна, педагог-психолог, педагог-сарапшы
Ақыртөбе орта мектебі, Тұрар Рысқұлов ауданы, Ақыртөбе ауылы**

Андатпа. Бұл мақалада қазіргі қоғамның маңызды мәселелерінің бірі – өскелең ұрпақ арасындағы суицидтің алдын алу болып табылады. Суицидтік мінез-құлық қазіргі уақытта жаһандық үлкен проблема болып табылады. Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының алдын алу саласындағы мектептің нақты міндеті ерте бастан профилактиканы жүргізу болып табылады, оның негізі оқушылардың суицидтік мінез-құлқының алдын алуға бағытталған оқу-тәрбие процесін психологиялық-педагогикалық қамтамасыз етуді ұйымдастыру болып табылады. Мұндай қолдау жасөспірімдер мен жастардың өнімді дамуына мүмкіндік беретін жағдайларды жүзеге асыруды, белгілі бір жастағы және жыныстағы студенттерде туындайтын типтік дағдарыстық жағдайларды дер кезінде анықтауды көздейді.

Кілт сөздер: психологиялық-педагогикалық қолдау, суицидтік мінез-құлықтың алдын алу, аутоагрессивті мінез-құлық, тұлғаның дезадаптациясы.

Аннотация. В данной статье рассматривается одна из значимых проблем современного общества профилактика суицида подрастающего поколения. Суицидальное поведение в настоящее время является глобальной общественной проблемой. Специфическая задача школы в сфере профилактики суицидального поведения несовершеннолетних заключается в проведении ранней профилактики, основой которой является организация психолого-педагогического сопровождения образовательного процесса, направленного на предотвращение суицидального поведения обучающихся, включая уровневую профилактику суицидов в образовательных учреждениях на основе внедрения индивидуальных и групповых программ по формированию навыков адаптивного поведения. Такое сопровождение предполагает реализацию условий, обеспечивающих возможность продуктивного развития подростков и молодежи, своевременное выявление типичных кризисных ситуаций, возникающих у учащихся определенного возраста и пола.

Ключевые слова: психолого-педагогическое сопровождение, профилактика суицидального поведения, аутоагрессивное поведения, дезадаптация личности.

Annotation. This article discusses one of the significant problems of modern society - the prevention of suicide of the younger generation. Suicidal behavior is currently a global public problem. The specific task of the school in the field of prevention of suicidal behavior of minors is to conduct early prevention, the basis of which is the organization of psychological and pedagogical support of the educational process aimed at preventing suicidal behavior of students, including leveled suicide prevention in educational institutions through the introduction of individual and group programs for the formation of skills adaptive behaviour. Such support involves the implementation of conditions that provide the opportunity for the productive development of adolescents and young people, the timely identification of typical crisis situations that arise in students of a certain age and gender.

Key words: psychological and pedagogical support, prevention of suicidal behavior, auto-aggressive behavior, personality maladaptation.

Школьная модель психолого-педагогического сопровождения образовательного процесса, направленного на профилактику аутоагрессивного поведения обучающихся,

основывается на анализе основных факторов и причин возникновения суицидального поведения у подростков и молодежи, находящихся в системе образования: возрастной, генетический, гендерный, психопатологический, психологический и педагогический.

Проведенный анализ свидетельствует, что большинство подростков, совершивших суицидальные попытки, были учащимися школ, а одними из ведущих в классификации психотравмирующих ситуаций являются негативные феномены, порожденные школьной жизнью: школьная дезадаптация, неуспех в учебе, отвержение подростка в классе, конфликт с учителями. Вместе с тем, образовательная среда наиболее перспективна в плане превенции суицидальной активности подростков, так как менее латентна, обладает большей информативностью, открытостью для превентивного вмешательства.

Изменение парадигмы педагогического образования и превращение его по существу в образование психолого-педагогическое, означает необходимость разработки такого содержания, которое позволит педагогу и психологу осуществлять в процессе своей профессиональной деятельности образование, ориентированное на развитие учащихся, учет их особенностей и всестороннее раскрытие их интеллектуального и личностного потенциала, а также выявление детей группы риска по суицидальному поведению в условиях образовательных учреждений и реализацию профилактических и реабилитационных мер по предотвращению подросткового и молодежного суицида.

Суицидальное поведение в настоящее время является глобальной общественной проблемой. Отечественная наука трактует суицид как действия, содержащие в явном или неявном виде намерение лишения себя жизни, а суицидальное поведение – это следствие социально-психологической дезадаптации личности в условиях переживаемого микросоциального конфликта.

Факторы, способствующие формированию суицидального поведения у подростков:

- Социально-экономическая ситуация
- Этнокультуральные особенности
- Агрессивная информационная среда
- Нарушенные взаимоотношения в семье
- Семейная история суицида
- Школьная неуспешность
- «прессинг» успеха
- Отвержение в среде сверстников
- Личностные особенности
- Несформированность социально-важных навыков
- Психические заболевания (патология)
- Психотравма по потере близкого родственника
- Смерть близкого человека
- Перенесенное насилие
- Конфликт со значимым человеком
- Ранняя беременность [1]

Абсолютно точных признаков суицидального риска нет, но наиболее общими являются следующие признаки.

Словесные признаки.

Человек, готовящийся совершить самоубийство, часто говорит о своем душевном состоянии. Он или она могут: - прямо и явно говорить о смерти:

- «Я собираюсь покончить с собой»;
- «Я не могу так больше жить». - косвенно намекать о своем намерении;
- «Мне все надоело, не хочу видеть, ничего делать»;
- «Потерпите, недолго вам осталось со мной мучиться»;

• «Вы еще пожалеете, но будет поздно». - много шутить на тему самоубийства. - проявлять нездоровую заинтересованность вопросами смерти, загробной жизни, похоронными ритуалами.

Поведенческие признаки. Он или она могут: - раздавать вещи, имеющую большую личную значимость, окончательно приводить в порядок дела, мирится с давними врагами. - демонстрировать радикальные перемены в поведении:

- Есть слишком мало или слишком много;
- Стать неряшливым;
- Спать слишком много или слишком мало;
- В отношении к школе – пропускать занятия, не выполнять домашние задания, избегать общения с одноклассниками;
- В поведении – проявлять раздражительность, угрюмость, находиться в подавленном состоянии, настроении, вялость и апатия;
- В отношении к близким – замкнуться от семьи и друзей;
- В отношении к миру – быть чрезмерно деятельным или наоборот, безразличным к окружающему миру;
- Внезапно, без видимых причин, переходить от длительной депрессии к внутренней сосредоточенности и внешнему спокойствию;
- Стремиться к длительному уединению, совершать тайные приготовления, объяснить которые подросток отказывается или объясняет неубедительно;
- Рост употребления алкоголя или наркотиков.
- Чувство вины, упрек в свой адрес, ощущение бесполезности и низкая самооценка.

Ситуационные признаки. Человек может решиться на самоубийство, если: – социально изолирован (не имеет друзей), чувствует себя отверженным; – живет в нестабильном окружении (серьезный кризис в семье – в отношениях с родителями или родителей друг с другом); алкоголизм – личная или семейная проблема; – ощущает себя жертвой насилия – физического, сексуального или психологического; – предпринимал ранее попытки суицида; – имеет склонность к самоубийству вследствие того, что оно совершалось кем-то из друзей, знакомых или членов семьи; – перенес тяжелую потерю (смерть кого-то из близких, развод родителей); – слишком критически настроен по отношению к себе.

Для эффективности профилактической деятельности каждому педагогу необходимо четко представлять себе круг вопросов и полномочий, в пределах которых он может и должен действовать. «Прояснение» стоящих перед школой задач способствует повышению адресности оказания помощи, четкости взаимодействия всех субъектов образования, вооружению педагогов необходимыми знаниями и навыками в этой области, и в конечном итоге, предотвращению суицидов среди обучающихся. Основным содержанием деятельности школы по профилактике суицидов является создание в школе условий для формирования личности школьника уверенного в себе, позитивно настроенного, способного к самостоятельному разрешению сложных ситуаций, а также информационно-просветительская работа среди родителей и педагогов, оказание социальной и психологической помощи детям и их семьям. Среди родителей и педагогов необходимо распространять знания о факторах риска, сигналах риска самоубийств, способах оказания помощи, предоставлять информацию об источниках помощи, также работа с родителями должна быть направлена на формирование гармоничных взаимоотношений с ребенком. Детей необходимо учить способам выхода из кризиса, навыкам разрешения конфликтов, умению обратиться за помощью, в крайнем случае.

Специфическая задача школы в сфере профилактики суицидального поведения несовершеннолетних заключается в проведении ранней профилактики, основой которой является организация психолого-педагогического сопровождения образовательного

процесса, направленного на предотвращение суицидального поведения обучающихся, включая уровневую профилактику суицидов в образовательных учреждениях на основе внедрения индивидуальных и групповых программ по формированию навыков адаптивного поведения. Такое сопровождение предполагает реализацию условий, обеспечивающих возможность продуктивного развития подростков и молодежи, своевременное выявление типичных кризисных ситуаций, возникающих у учащихся определенного возраста и пола. Такими условиями выступают:

- научно-методическое и материально-техническое обеспечение деятельности педагогических кадров по профилактике суицидальных рисков;
- подготовка и повышение квалификации мотивированных педагогических кадров в сфере превенции суицидального поведения, раннего распознавания суицидального поведения несовершеннолетних;
- постоянно действующая система взаимодействия с родителями;
- организация междисциплинарного и межведомственного взаимодействия в достижении целей профилактики, предполагающая совместную деятельность образовательных учреждений, других учреждений и ведомств (здравоохранение, социальная защита, органы внутренних дел и т.д.), общественных объединений и организаций, сфера задач которых связана с предупреждением суицидального поведения несовершеннолетних. [2]

Психолого-педагогическое сопровождение образовательного процесса, направленное на профилактику суицидального поведения обучающихся — это, прежде всего, предупреждение возникновения проблем развития личности, профилактика рискованного поведения, помощь в решении актуальных задач социализации (учебные трудности, нарушения эмоционально-волевой сферы, проблемы с выбором образовательного и профессионального маршрута, взаимоотношениями со сверстниками, педагогами и родителями) и т.п.

На разных ступенях образовательного процесса, направленного на профилактику суицидального поведения обучающихся, задачи психолого-педагогического сопровождения различны.

Методы предотвращения суицидального поведения

Профилактика суицидов в психосоциальной работе осуществляется психологическими методами, вытекающими из ее направлений. Их можно представить в следующей классификации.

Выслушивание - это самый первый и самый главный метод. На просьбу объяснить причину суицидальных мыслей подросток эмоционально выплескивает все свои негативные эмоции (например, проблемы в семье, неудачи в учебе, конфликт с одноклассниками, плохое самочувствие). Он выговаривается, ему становится легче, и мысль о самоубийстве отступает на второй план. Цель выслушивания состоит в том, чтобы ребенок, во-первых, высказался и тем самым облегчил восприятие возникшей у него проблемы и улучшил свое состояние; во-вторых, сам нашел альтернативное решение своих проблем.

Метод банализации или снятие синдрома исключительности. Суицидент обычно склонен думать, что его проблемы – это нечто совершенно исключительное. Если просто указать ему, что у многих людей такие же проблемы и у многих возникают такие же мысли, однако они не думают реализовывать их в действительности, то человек успокаивается.

Эстетический метод. Очень действенный, хотя и довольно примитивный способ воздействия. Нужно рассказать подросткам, как они будут выглядеть в случае совершения того или иного варианта самоубийства.

Напоминание о родителях. Покончить с собой в принципе может каждый. Но нужно помнить и о своих родителях. Как они смогут жить после этого? Напоминание о родителях будет оказывать влияние на продуктивное функционирование личности.

Обесценивание ситуации в масштабах жизни. Предложите посмотреть на происходящее из будущего. Человек, возможно, и сам увидит незначимость своих проблем в настоящем времени.

Метод взвешивания, когда взрослый признает, что подросток постоянно сталкивается с трудностями, но при этом предлагает ему сравнить все негативное, что с ним произошло и происходит, с позитивным опытом из прошлого: общение с друзьями, поездки куда-либо на летних каникулах, совместные семейные праздники и многое другое.

В методе контрастирования можно сравнить положение несовершеннолетнего с тем, что происходит у других людей. У многих все гораздо хуже, однако, никто из них не собирается кончать жизнь самоубийством.

Провокативный метод заключается в том, чтобы постараться заставить ребенка оправдываться, что он не такой, как о нем думают. Состоит из следующих элементов:

- позитивное будущее. Психолог должен подчеркнуть, что переживаемые сейчас трудности – явление временное;
- структурирование – разработка программы реализации решения возникшей проблемы, побуждая тем самым к действию;
- помощь другим. Человек в стрессовой ситуации нередко ведет себя как эгоист, поэтому необходимо переключить его внимание на заботу о других, такая забота позволит разрешить собственные проблемы, особенно, если они связаны с отсутствием смысла жизни;
- расширение круга интересов. Подростка в таком состоянии нельзя оставлять наедине со своими мыслями и чувствами. Важно наладить полноценное общение с близкими, чтобы он чувствовал поддержку с их стороны. Иногда помогает просмотр фильмов или чтение книг, так как человек невольно проецирует происходящее в фильме или книге на себя.
- использование имеющегося опыта решения проблем подростком, уверенность в потенциале. Нужно постараться убедить ребенка в том, что он самостоятельно может решать возникшие проблемы рациональным путем. [3]

Факторы, препятствующие возникновению суицидального поведения

Препятствуют осуществлению суицидальных намерений антисуицидальные факторы личности. Это сформированные положительные жизненные установки, душевная позиция, комплекс личностных факторов. К антисуицидальным факторам личности относятся:

- сформированное чувство долга, ответственности;
- эмоциональная привязанность к родным и близким людям;
- внимание к собственному здоровью, боязнь причинить себе физический ущерб;
- психологическая гибкость и адаптированность;
- умение снимать свою психологическую напряжённость;
- проявление интереса к жизни;
- наличие жизненных планов, замыслов;
- наличие актуальных жизненных ценностей;
- уровень религиозности и боязнь греха самоубийства;
- негативная проекция своего внешнего вида после самоубийства.

Следует помнить, что прочность антисуицидального барьера напрямую зависит от наличия жизнеутверждающих факторов, являющихся «психологической защитой», которой должен обладать подросток.

Для начальной школы — это ранняя диагностика и коррекция нарушений в развитии и воспитании ребенка, профилактика и коррекция его страхов и тревог, «школьной боязни», преодоление проблем, связанных с подготовленностью к обучению в школе, обеспечение беспроблемной адаптации к школе, повышение заинтересованности младших школьников в учебной деятельности, развитие познавательной и учебной мотивации, самостоятельности и самоорганизации, творческих способностей.

Основная школа – это адаптация к новым условиям обучения, поддержка в решении задач личностного и ценностно-смыслового самоопределения и саморазвития подростков, помощь в решении проблем социализации, формирование жизненных навыков, профилактика неврозов, помощь в построении конструктивных отношений с родителями и сверстниками, профилактика девиантного поведения и наркозависимости.

В старшей школе – помощь в профильной ориентации и профессиональном самоопределении, поддержка в решении экзистенциальных проблем (самопознание, поиск смысла жизни, формирование ценности жизни, достижение личной идентичности), развитие временной перспективы старшеклассников, способности к целеполаганию, развитие психосоциальной компетентности.

Школа предлагает два направления психолого-педагогического сопровождения образовательного процесса, направленного на профилактику аутоагрессивного поведения обучающихся: общая профилактика (обеспечение вовлечения всех учащихся в жизнь школы и предупреждение их школьных трудностей и социальной дезадаптации) и специальная профилактика (выявление и сопровождение всех учащихся, нуждающихся в особом педагогическом внимании, проведение с ними работы на индивидуальном уровне). [4]

Использованная литература:

1. Амбрумова А. Г. Возрастные аспекты суицидального поведения // Сравнительно-возрастные исследования в суицидологии / Под ред. В.В.Ковалева. М., 1989 г.
2. Инновационный опыт работы по профилактике суицидального поведения детей и подростков в образовательных организациях: Методические рекомендации для руководителей и педагогических работников образовательных организаций /Под ред. О.И. Ефимовой, Н.В. Сероштановой, В.А. Березиной. — М.: АНО «ЦНПРО», Москва, 2015 г.
3. Методические рекомендации по организации работы по профилактике суицида среди детей и подростков в образовательном учреждении. Усть-Каменогорск, 2011г.
4. Методические рекомендации «Профилактика суицида в детской среде», составители: Конькова Н.Л., ответственный редактор Т.А. Файн, Биробиджан, 2012 г.

УДК 37.015.3

ПРОБЛЕМА ПОДРОСТКОВОГО СУИЦИДА С ПОЗИЦИИ ТРАНЗАКТНОГО АНАЛИЗА

Лепешев Дмитрий Владимирович – кандидат педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики и психологии КГУ им. Ш. Уалиханова
Анриенко Ольга Александровна – старший инспектор-психолог Академии гражданской защиты им.М.Габдуллина МЧС Республики Казахстан
 Республика Казахстан, г. Кокшетау

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдік суицид мәселесі транзакциялық талдау призмасы арқылы сипатталған, жасөспірімдік психологияға қатысты эго- күйлері сипатталған, суицид жасаушының өмірлік сценарийі талданған, суицидтік мінез-құлық қаупі бар жасөспірімдермен түзету жұмыстарының мақсаттарына бағытталған.

Кілт сөздер: жасөспірімдік, суицид, транзакциялық талдау, эго-күй, өмірлік сценарий.

Аннотация. В статье описана проблема подросткового суицида через призму транзактного анализа, приведено описание эго-состояний во взаимосвязи с психологией подросткового возраста, рассматривается анализ жизненного сценария суицидента, сделан

акцент на мишенях коррекционной работы с подростками имеющими риск суицидального поведения.

Ключевые слова: подростковый возраст, суицид, транзактный анализ, эго-состояние, жизненный сценарий.

Abstract. The article describes the problem of adolescent suicide through the prism of transactional analysis, describes ego states in relation to the psychology of adolescence, analyzes the life scenario of a suicidal person, focuses on the targets of correctional work with adolescents at risk of suicidal behavior.

Key words: adolescence, suicide, transactional analysis, ego state, life scenario.

Проблема подростковых суицидов в Республике Казахстан особенно актуальна. Многие психологи, педагоги, социологи и другие специалисты предлагают много идей и дают множество объяснений причин и следствий данного явления. И чаще всего специалисты склоняются к тому, что суицид есть не что иное, как продукт неблагоприятных взаимоотношений с родителями.

Однако не совсем правильно обвинять во всех несчастях родителей, и заявлять, что они не умеют воспитывать свое чадо. Мы посчитали, что наиболее продуктивным будет посмотреть на проблему подросткового суицида через призму транзактного анализа, основоположником которого является Эрик Берн. Ведь и сам родитель, может не находится в роли «родителя», с точки зрения транзактного анализа.

Обратим внимание на еще один факт – основами или навыками транзактного анализа в Казахстане владеют в большей части психологи, а точнее практические психологи. А вот непосредственно родители, учителя и воспитатели зачастую далеки от этих знаний.

Берн считает, что мы в каждый момент своей жизни находимся в одном из этих трех «Эго» состояний или состояний «Я». Причем их смена может происходить сколь угодно часто и быстро: например, вот только что руководитель общался со своим подчиненным с позиции Взрослого, уже через секунду обиделся на него как Ребенок, а через минуту начал его поучать из состояния Родителя.

Однако в данном случае речь идет о взрослой личности как таковой. Если же говорить о подростке, то можно предположить, что эго состояние «Взрослый» у них слабо сформировано, или даже не сформировано вовсе.

Человек в позиции «Я - Взрослый» пребывает в состоянии «здесь и сейчас». Он адекватно оценивает свои действия и поступки, полностью отдает себе в них отчет и берет на себя ответственность за все, что он делает.

В позиции «Я - родитель» человек чувствует, думает, действует, говорит и реагирует точно так же, как это делали его родители, когда он был ребенком. Он копирует поведение своих родителей. Даже тогда, когда это состояние «Я» не выглядит активным, оно чаще всего влияет на поведение человека, выполняя функции совести.

Каждый человек несет в себе черты маленького мальчика или маленькой девочки. Он порой чувствует, мыслит, действует, говорит и реагирует точно так же, как это делал в детстве. Это состояние Я Э.Берн называет «Ребенок». Его нельзя считать ребяческим или незрелым, это состояние только напоминает ребенка определенного возраста, в основном двух-пяти лет. Это мысли, чувства и переживания, которые проигрываются из детского возраста. Когда мы в позиции Эго-Ребенка, мы находимся в состоянии контролируемых, в состоянии объектов воспитания, объектов обожания, то есть в состоянии тех, кем мы являлись, когда были детьми.

Эрик Берн считает, что человек становится зрелой личностью, когда в его поведении доминирует состояние Взрослого. Если же преобладает Ребенок или Родитель, это приводит к неадекватному поведению и к искажению мироощущения. И поэтому задача каждого человека — добиться баланса трех Я-состояний с помощью усиления роли Взрослого[1].

Для подростков как раз характерно преобладание ролей Ребенок и Родитель. Этим и объясняется психологическая особенность подросткового возраста.

Например, подросток совершил какую-то оплошность. Если у него доминирует Эго-Родитель, то он начинает ругать, пилить, «грызть» себя. Он постоянно прокручивает в голове эту ситуацию и что он сделал не так, корит себя. Это внутреннее самобичевание может длиться достаточно долго. Естественно, реальную ситуацию такое отношение к ней не изменит. И в этом смысле состояние Эго-Родителя не является конструктивным. Ситуация не меняется, а психическое напряжение возрастает.

Если Эго-Родитель берет на себя гиперответственность за все, что происходит, и поэтому так сильно себя ругает, то Эго-Ребенок, наоборот, считает, что если что-то получилось не так, то это виноваты мама, учитель, друг или кто-то еще. А раз они виноваты и поступили не так, как он ожидал, то они его разочаровали. Он на них обиделся и решил, что отомстит, ну, или перестанет с ними разговаривать.

В своих трудах Эрик Берн не только разбирает психологические особенности Эго состояний личности, но и описывает способы структурирования времени, особенности жизненного сценария.

Берн определяет психологическую игру как "часто повторяемую последовательность транзакций со скрытым мотивом, имеющую внешне разумное обоснование, или, более кратко, как серию транзакций с уловкой"[2].

Все игры проходят шесть стадий, и описал их в следующей формуле:

Слабость – ловушка – удар – расплата – вознаграждение.

Для того, чтобы игра нашла свое воплощение необходимо минимум двое участников. Таким образом, один участник игры из-за своей «слабости» попадает в «ловушку» где его ждет «расплата». А второй ставит «ловушку», наносит «удар» и получает «вознаграждение».

Психологическая игра не имеет ничего общего с честностью, открытостью, эмпатией, в ней нет и взаимопонимания. Однако люди играют в психологические игры, потому что они заполняют их время, привлекают внимание, поддерживают прежнее мнение о себе и других и, наконец, превращаются в их судьбу.

Психологические игры могут иметь разную степень. Игры первой степени более менее приемлемы в обществе, после них человек чувствует себя плохо, но понимает, что жизнь продолжается.

Игры второй степени чаще всего наносят вред репутации человека. После такой игры подросток может испытывать стыд, или же сам вызывать у других игроков чувство вины.

А вот в игры третьей степени можно сыграть всего лишь один раз, так как их итог – кабинет врача, зал суда или морг.

Если подросток играет в игру первой степени, то риск суицида как итога игры будет минимальным. Если же это игра второй степени, то риск суицида возрастает на 50%. Но если это игра 3 степени, то вероятность того, что подросток лишит себя жизни 100%.

Суицидальные угрозы в игре 2 степени чаще всего носят демонстративный характер. Подросток не имеет цели уйти из жизни. Он скорее манипулирует участниками игры (родителями), «слабостью» которых является страх за жизнь ребенка. Обычно такая игра строится по сценарию «если ты (вы) не..., то я...». Например: «Если вы не купите мне новый телефон, то я спрыгну с крыши». При этом подросток может делать демонстративные попытки залезть на крышу, чтобы продемонстрировать «серьезность» своих намерений.

Подросток начинает играть в игру третьей степени в случае, когда игры первой и второй степени не приносят выгоду или сценарную расплату. Берн рассматривал игру третьей степени как усиление интенсивных, ригидных паттернов, которые представляют собой психические расстройства. Для того, чтобы понять, что побуждает подростка считать, что суицид – единственный способ удовлетворить свои потребности, исследуется взаимодействие и общение подростков с членами их семей.

Трудно выйти из этой игры, так как самоубийство само по себе составляет игру третьей степени, поэтому транзакционные элементы игры трудно прервать. Другим осложняющим фактором является то, что подростки склонны быть капризными, замкнутыми и чувствовать себя изолированными в зависимости от стадии своего развития. Поэтому их способ общения часто носит скрытый или импульсивный характер. Тем не менее, ранний анализ игровой позиции подростка в играх первой и второй степеней в семье и в группе сверстников может привести к вмешательству и предотвращению уровня игр третьей степени [3].

Автор транзактного анализа так же описывает особенности жизненного сценария.

Углубившись в этот вопрос, можно увидеть, какие аспекты характерны для жизненного сценария суицидента и проанализировать суицидальные решения.

Итак, жизненный сценарий личности составляют 4 фактора:

- 1 отношение в себе (я хороший/ я плохой);
- 2 отношение к близкому окружению (они хорошие/ они плохие);
- 3 отношение к людям в целом (все люди хорошие/ все люди плохие);
- 4 отношение к результатам или продуктам своей деятельности (все что я делаю хорошо/ все что я делаю плохо).

Таким образом, несложно представить, что сценарий подростка - суицидента предполагает, низкую самооценку, ощущение своей никчемности (я плохой), агрессию на близкое окружение, родителей или воспитателей (они плохие), чувство одиночества (меня никто не понимал и не поймет, все люди одинаковые/плохие), депрессия, апатия (что бы я не делал все плохо).

Продолжая анализ, несложно увидеть, что главной мишенью психокоррекционной работы с таким подростком может стать в первую очередь его деятельность и получение конструктивной оценки его труда. Как только такой подросток получит положительную оценку извне продукту своей деятельности (ты молодец, очень хорошо сделал доклад (убрался в своей комнате, приготовил завтрак для всей семьи и т.п.), мы получим первые конструктивные изменения в первом факторе (может не так уж я и плох) и в третьем (а ведь не все люди плохие, ну наконец-то хоть кто-то увидел мои старания).

Так же немаловажным являются суицидальные решения, которые может сформулировать подросток.

Если мы слышим от подростка формулировку «Если ты не изменишься, я убью себя», то суицид не является самоцелью. Скорее это манипулятивный метод заставить других измениться. И главной причиной такого поведения, является нехватка чего-то особенно важного для подростка. Если психологу удастся найти, чего хочет подросток, это станет главной мишенью терапии.

Еще одно вероятное решение подростка может выражаться фразой: «Если всё стает слишком плохо, я убью себя». Если вовремя понять, что подросток подразумевает под словом «плохо», то мы поймем при каких условиях возможен суицид, и что предпринять для его предотвращения.

Формулировка суицидального решения "Я покажу тебе, даже если это меня убьёт" говорит о том, что подросток находится в состоянии бунта против чего-то или кого-то и его действия подразумевают месть.

Довольно часто подростки могут намерено провоцировать оппонента к применению физического воздействия. Их суицидальное решение можно сформулировать фразой «Я заставлю тебя убить меня». Такое поведение подростков обычно наблюдается в семьях, где есть отчим, мачеха, или приемные родители.

В некоторых семьях настолько табуирована тема смерти, что подросток вытесненное решение формулирует и реализует по принципу «Я убью себя под видом несчастного случая».

В ситуациях, когда подростку важно получить любовь как вознаграждение в психологической игре суицидальным решением может стать фраза «Я буду пытаться умереть, чтобы заставить тебя полюбить меня». Это, как в случае с первой фразой, является манипуляцией. Однако манипуляция в контексте с узкой концентрацией на попытку изменить отношение человека к себе.

«Я убью себя, чтобы причинить тебе боль» - данное суицидальное решение отражает некоторую скрытую месть (как в третьем варианте), но без агрессивного контекста [4].

Таким образом, через призму транзактного анализа мы понимаем, что для качественной профилактики подростковых суицидов главной задачей психологов, родителей, воспитателей и педагогов является формирование у подростков устойчивой позиции «Я-взрослый».

Эго-Взрослый говорит: «Да, здесь я сделал ошибку. Я знаю, как ее исправить. В следующий раз, когда возникнет такая же ситуация, я вспомню этот опыт и попробую избежать такого исхода. Я всего лишь человек, я не святой, у меня могут быть ошибки». Так ведет диалог с собой Эго-Взрослый. «Я - Взрослый» разрешает себе совершить ошибку, берет на себя ответственность за нее, не отрицает своих ошибок, признает их, анализирует и приобретает новый жизненный опыт. И этот опыт становится для него полезным звеном в следующей подобной ситуации. Самое главное, что здесь исчезает излишняя драматизация и обрубаются некий эмоциональный «хвост». Эго-Взрослый не тащит за собой этот «хвост» на веки вечные. И поэтому такая реакция конструктивна [5].

Список использованной литературы и источников:

1. Э.Берн «Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений», «Университетская книга», 1998 – С.247;
2. Берн Эрик Леннард "За пределами игр и сценариев", Бомбора, 2023 г.- С.480;
3. Добротворский В.В. "Является ли самоубийство подростков игрой третьей степени, и кто настоящая жертва" <https://www.b17.ru/article/132628/>
4. Трагические сценарии и суицидальные решения <https://www.b17.ru/article/141272/>
5. Разрешите себе жить собственными правилами (транзактный анализ) <https://www.b17.ru/blog/52598/>.

ӘОЖ 159.923.2

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ -ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ҮШІН САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ МЕН ӨМІРЛІК ҚҰЗІРЕТТІЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Омарбекова Аяла Султанбекқызы

№33 жалпы орта білім беретін мектебінің педагог-психологы

Жамбыл облысы Меркі ауданы

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдердің суицидтік мінез- құлқының алдын алу бойынша жаднамалар түзіліп, салауатты өмір салты мен өмірлік құзіреттік тұжырымдамасын қалыптастыру жолдары жазылған. Жасөспірімдер арасында суицидтік мінез құлқының белгілерін алдын алу бойынша анкеталық сауалнамалар құрастырылып, оқушылардың өз өзіне қол жұмсамау бойынша тиімді методикалар ұсынылған.

Кілт сөздер: суицид, экзистенциалды мазасыздық шкаласы, эмоционалдық бұзылулар, психологиялық факторлық

Аннотация. В статье созданы заметки по профилактике суицидального поведения подростков, написаны пути формирования здорового образа жизни и концепции жизненных навыков. Были составлены анкеты по профилактике признаков суицидального поведения у подростков, представлены эффективные методы профилактики суицидов школьников.

Ключевые слова: суицид, шкала экзистенциальной тревожности, эмоциональные расстройства, психологические факторы.

Annotation. In the article, notes on the prevention of suicidal behavior of teenagers are created, ways of forming a healthy lifestyle and the concept of life skills are written. Questionnaires on the prevention of signs of suicidal behavior among teenagers were compiled, and effective methods for preventing suicide of students were presented.

Key words: suicide, existential anxiety scale, emotional disorders, psychological factors

Қазіргі уақытта жасөспірімдер мен жалпы жастардың суицидтік мінез-құлқы мәселесін шешу қазіргі қоғамның басқа мәселелерінің ішінде ең өзекті болып табылады. Көптеген қанағаттандырылмаған қажеттіліктерді, сонымен қатар бірқатар тұрақсыз психикалық күйлерді тудыратын жоғары технологиялар әлемі жеке адамның өміріне деструктивті бастаманы енгізеді.

Ғалымдар суицидтік мінез-құлық жеке тұлға үшін экстремалды жағдайларда әлеуметтік, психологиялық және әлеуметтік-мәдени факторлардың күрделі өзара әрекеттесуінің нәтижесі деп санайды[1.2]

Жаңартылған бағдарлама негізінде әрбір педагогтың міндеттеріне психикалық күйде, қарым-қатынаста, дамуда және оқуда туындайтын мәселелердің дер кезінде алдын алу және тиімді шешу мақсатында әрбір оқушының психологиялық-педагогикалық жағдайының ерекшеліктерін зерттеу, оқу процесінде және қиын өмірлік жағдайда (оқушылардың суицидтік мінез-құлқының алдын алу бойынша бағдарлама немесе жұмыс жоспарын құру) әртүрлі жас топтарындағы студенттерге психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету жүйесін құру, көмек көрсету және баланың заңды құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін әртүрлі мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктерді тарту жатады.

Мына астындағы өзін құрастырған практикада пайдаланатын кесте педагогтарға жаднама ұсынамын: [2.1]

Суицидалдық ниеттердің болуын көрсететін мінез құлықтың ерекшеліктері	<ol style="list-style-type: none"> 1. өлім мен суицид тұрақты әңгіме тақырыбы ретінде. 2. мұнды немесе мұнды музыкаға басымдық беру 3. жеке заттарын бөлу, өсиет жасау 4. өмірдегі құндылықтың жоқтығы туралы айту 5. өлім туралы қиялдар 6. суицидтің ықтимал құралдарына қызығушылық 7. «Мен өмір сүргім келмейді», «Мен өлгім келеді», «өмір сүрудің мәні жоқ» және т.б. 8. жанама мәлімдемелер «ештеңе емес, жақын арада сен менен тынышталасың», «ештеңе емес, мен үшін бәрі жақын арада бітеді», «ол менен жақын арада ол менен бас тартқанына өкінеді» т.б. 9. өзін-өзі өлтіру құралдарын иемдену 10. істерді ретке келтіру, ұзақ мерзімді істердің кенеттен аяқталуы 11. Өзін-өзі ауыр айыптау, өзінің дәрменсіздігіне, үмітсіздігіне шағымдану. 12. қоштасу хаттарын жазу 13. адамдармен оғаш «қоштасу» мінез-құлқы 14. әдеттен тыс үнсіздік немесе өліммен байланысты жасырын екінші мағынасы бар мәлімдеме, символдық мәлімдемелер 15. адам өлгеннен кейін не болатынына ерекше қызығушылық 16. депрессия белгілерін көрсету
---	---

<p>Депрессия белгілері</p>	<ul style="list-style-type: none"> • көңіл-күйдің төмендеуі, терең қайғы • көңіл-күйдің кенеттен өзгеруі, эмоционалдық сезімталдықтың жоғарылауы, көз жасы, әлсіздік • тәбеттің төмендеуі, артық тамақтану • ұйқышылдықтың жоғарылауы, ұйқысыздық • мазасыздық • зейіннің төмендеуі • шешімсіздік • бұрын қызығушылық тудырған заттарға, адамдарға және жағдайларға немқұрайлықпен қызығушылық жоғалту • әлеуметтік оқшаулану, отбасынан, достарынан алыстау, үнсіздік • еңбек, оқу тиімділігінің төмендеуі
<p>Алдын алу шаралары:</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Балаларға қамқорлық, жайлылық, сүйіспеншілік сезіну үшін жалпы мектептік психикалық денсаулықты, мектепте салауатты ортаны құру. • Сыныптан тыс тәрбие жұмысын ұйымдастыру. • Мектеп пен отбасының, сондай-ақ мектеп пен бүкіл қоғамдастықтың өзара әрекеттесуінің тиімді моделін жасау. <p>Мұғалімдердің өздеріне адал екенін, мектепте өзін мектептің бір бөлшегі санайтын жақындары бар екенін сезінетін студенттердің өз-өзіне қол жұмсау ойлары немесе әрекеті әлдеқайда төмен</p>
<p>Тәуекел факторлары</p>	<ul style="list-style-type: none"> • алдыңғы суицид әрекеті • ұжымдағы, отбасындағы қиын моральдық-психологиялық жағдай • жақын адамның, жақын адамның қайтыс болуы, маңызды қарым-қатынастардың үзілуі • үдемелі ауыр ауру • өткір дағдарысты бастан өткеру • эмоционалдық бұзылулар (өткір дүрбелең, кінә, ұят) • психикалық ауру • алкогольизм, нашақорлық • балалық шақтан бас тарту • қоғамда немесе белгілі бір адамдар тобында танымал адамның өз-өзіне қол жұмсауын бастан кешіру • маскүнемдер, нашақорлар және психикалық науқастар бар отбасында тәрбиелеу және болу • анасының немесе ата-анасының екеуінен ерте айырылу, әсіресе суицид • қылмыстық жазаланатын әрекет жасау • қайтымсыз жарақаттар мен жарақаттар алу (көру, аяқ-қолдар және т.б.) • жауапсыз махаббат • зорлық-зомбылық нәтижесіндегі психикалық жарақат • жақын адамға опасыздық жасау • жақын адамдарға опасыздық жасау • ұяттан қорқу • елеулі тұрмыстық және материалдық қиындықтар • тәуекел тобына жататындар (гомосексуалдар, тұтқындар, әскери қызметкерлер)

Сонымен қатар практикада оқушылар арасында сауалнамалар арқылы суицидке жақын оқушыларды зерттеймін, алдын аламын: [3.3]

Лорен мен Кэтриннің экзистенциалды мазасыздық шкаласы.

1. Мен өз өмірімнің қарапайым мақсаты бар сияқты сезінемін.	17. Мен әдетте барлық күш-жігерім еш нәтиже бермейтінін сезінемін.
2. Мен әрқашан дерлік өзімді скучно және айналамда болып жатқан нәрселерге немқұрайлы қараймын.	18. Мен көптеген адамдарға қарағанда өмірдің мәнін тапқандай сезінемін.
3. Менің ойымша, өмір бізді шексіз таң қалдыратын қызықты нәрсе.	19. Мен оқу немесе зерттеу пәніне сирек қызығушылық танытамын.
4. Менің жетістіктерім мүлдем пайдасыз екенін жиі сезінемін.	20. Менің өткенімде еске алатын ештеңе жоқ
5. Мен әдетте өзімді шын өмір сүрмеймін, бар болғандай сезінемін.	21. Менің өмірімнің ешкім үшін мәні жоқ сияқты.
6. Мен әдетте бір нәрсені басқалармен талқылауды пайдасыз деп санаймын, өйткені мені ешкім түсінбейді.	22. Мен әрқашан өзіме ұнайтын нәрсені таба аламын
7. Мен өз өмірімде басқа адамдарға қарағанда көбірек күтетінімді сезінемін.	23. Менің ойымша, бұл дүниеде ұзақ уақыт бойы қол жеткізуге болатын нәрселер өте аз сияқты.
8. Менің күнделікті әрекеттерім мен әрекеттерім мағынасыз болып көрінеді.	24. Менің өмірім мақсатсыз сияқты.
9. Мен болашақ туралы ойлағанда, мен әдетте депрессияға ұшыраймын.	25. Маған еш нәрсеге сену қиын.
10. Мен ешқашан өзіме ұнайтын жұмыс таппадым.	26. Мен білетіндердің барлығы дерлік өмір сүреді, менің ойымша, бос өмір.
11. Менің сезімдерім айналамдағы ешкімге маңызды емес болып көрінеді.	27. Жалпы, мен өзімді сезінемін: менің істегенімнің бәрі мүлдем пайдасыз.
12. Дін Мен мистикалық идеялар мен әдет-ғұрыптардың өте бос жинағын табамын.	28. Мен әдетте өзіммен не істерімді білмеймін.
13. Мен ешкімді бір нәрсеге сендіруге тырысудың пайдасы жоқ деп ойлаймын.	29. Менің өмірімде маңызды мақсаттарым жоқ.
14. Мен жиі ұмтылатын нәрсем аз екенін сезінемін.	30. Мен өзімді бұл әлемде толығымен жалғыз сезінемін.
15. Мен өмірдің мағынасыз екенін сезбеймін	31. Мен сирек кез келген басқа адамға жауапкершілікті сезінемін.
16. Мен ешқашан басқа адамдар алатындай ләззат ала алмаған сияқтымын.	32. Шығармашылық, белсенді, өнімді мінезге ие екенімді сезінемін.
Сыныбыңыздағы шытырман оқиғалы саяхатқа баратын үш адамды атаңыз.	

Жауап кілттері

1. Иә	2. Иә	3. Жоқ	4. Иә	5. Иә	6. Иә	7. Жоқ	8. Иә	9. Иә
10. Иә	11. Иә	12. Иә	13. Иә	14. Иә	15. Жоқ	16. Иә	17. Иә	18. Жоқ
19. Иә	20. Иә	21. Иә	22. Жоқ	23. Иә	24. Иә	25. Иә	26. Иә	27. Иә

28. Иә	29. Иә	30. Иә	31. Иә	32. Жоқ	Алтыдан көп сәйкестік табылса, суицидтік тенденциялар табылған.
--------	--------	--------	--------	---------	---

Қорыта келе, балаларға қамқорлық, жайлылық, сүйіспеншілік сезіну үшін жалпы мектептік психикалық денсаулықты, мектепте салауатты ортаны құрусыныптан, жұмысын ұйымдастыру, мектеп пен отбасының, сондай-ақ мектеп пен бүкіл қоғамдастықтың өзара әрекеттесуінің тиімді моделін жасау және бұл мақсат бағыттарымен үнемі жұмыс жүргізу мына біздер педагогтардың бірден бір міндеті деп білемін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Газман О.С. Балаларға білім берудегі педагогикалық қолдау инновациялық мәселе ретінде / О.С.Газман // Білім берудің жаңа құндылықтары: он тұжырымдама мен эссе. Мәскеу, 1995. Шығарылым. 3. С. 58–64.
2. Глазман О.Л. Қорқытуға қатысушылардың психологиялық ерекшеліктері // Ресей мемлекеттік педагогикалық университетінің еңбектері. А.И. Герцен. 2009. № 105. 159-165 беттер.
3. Экимова В.И., Залалдинова А.М. Қорқыту жағдайындағы жәбірленушілер мен құқық бұзушылар: олар кімдер? // Қазіргі шетел психологиясы. 2015. 4-том. No 4. 5-10 беттер.

ӘӨЖ 37.013.77:616:89-008.441.44

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД ФАКТІЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

**Атемова Қ.Т.- п.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
«Педагогика» кафедрасының профессоры, Қазақстан, Астана қ.**

Рустемова А.Қ. - М.О.Әуезов атындағы Оңтүстік қазақстан университеті, «Педагогика және психология» мамандығының докторанты. Қазақстан, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бүгінгі таңда жасөспірімдер арасындағы СУИЦИД фактілерінің өршіп тұрғандығы адамзат баласына ортақ проблема екендігі белгілі. Әлемдік тәжірибелермен қатар, ұлттық дәстүрлерімізде өз-өзіне қол жұмсауға деген қатаң тыйымдарға қарамастан, қоғамда бұл құбылыс барған сайын кеңінен етек алып, өршіп келеді. Әсіресе, жастар арасында өз-өзіне қол жұмсау фактілері азаймай отыр. Мақалада СУИЦИД-ке бейім жасөспірімдердегі белгілер мен ерекшеліктері, оның алдын алу шаралары туралы баяндалады. Сонымен қатар, ата-аналарға арналған кеңестер мен әлеуметтік ортадағы ықпалдардың әсерін баяндау арқылы жастар өмірін сақтау жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: СУИЦИД, жасөспірімдер, ата-аналар, әлеуметтік орта, өлім, асылу, өзін-өзі таппау, адасу.

Аннотация. Сегодня известно, что рост числа СУИЦИДА среди подростков является общей проблемой человечества. Наряду с мировой практикой, несмотря на строгие запреты на суицид в наших национальных традициях, это явление получает все большее распространение в обществе. Тем более, самоубийств среди молодежи не становится меньше. В статье описаны симптомы и особенности подростков, склонных к СУИЦИДУ, и меры по его предупреждению. Кроме того, предлагаются советы для родителей и способы спасения молодых жизней путем описания последствий социальных влияний.

Ключевые слова: СУИЦИД, подростки, родители, социальная среда, смерть, повешение, не нахождение себя, бред.

Annotation. Today it is known that the increase in the number of SUICIDE among teenagers is a common problem of mankind. Along with world practice, despite the strict prohibitions on suicide in our national traditions, this phenomenon is becoming more widespread in society. Moreover, there are no fewer suicides among young people. The article describes the symptoms and characteristics of adolescents prone to SUICIDE, and measures to prevent it. It also offers advice for parents and ways to save young lives by describing the consequences of social influences.

Key words: SUICIDE, teenagers, parents, social environment, death, hanging, not finding oneself, delirium.

Қазақстан өз-өзіне қол жұмсау арқылы өмірімен қоштасу фактілері бойынша алдыңғы қатарды иеленетіні өкінішті. Әйтсе де, бұл шындық. Көп жағдайда СУИЦИД ке баратын балалардың әрекетінің түпкі себебін:

- депрессиялық көңіл күйдің нәтижесі;
- жеткіншектің жанының жараланғыштығы, психикалық ауруларға шалдығуы;
- отбасындағы шиленіскен қарым – қатынастар;
- оқудағы қиындықтар (мұғаліммен ортақ тіл табыса алмауы),
- басқа адамдармен қарым - қатынасындағы сәтсіздіктер, жақын адамынан айырылу;
- қоғамдық орындардағы эмоционалдық, психикалық көңіл күйге назар аудармай, ауыр дөрекі сөздермен кемсіту, ар - ождан, намысқа тию;
- дене бітімінде физиологиялық кемшіліктер (адамның өзіне - өзі қанағаттанбауы) секілді себептерден туындайды деп түсіндіреді[1].

Әйтсе де, мектеп қыбарғасында тәп-тәуір оқып, достарымен жақсы қарым-қатынаста болған балалардың кенеттен өз-өзіне қол салып өмерімен қоштасуы кімді болса да таң қалдыратыны белгілі.

Осындай ортадан шыққан балалардың жеке тұлғалық типі тез тенжігіш, депрессияға оңай түсетін, өзіне сенімсіз болатын қасиеттері басым болатын болса, олар өз-өзіне қол жұмсауға бейім тәуекел тобындағы балалар қатарын толықтырады. Өкінішке орай, Суицидтің алдын алудың дәстүрлі тәсілі тәуекел факторларын осы типтегі адамдарды зерттеуден тұрады. Алайда, бұл тәсілдің тиімді екендігі де айқын емес[2].

Шындығында да, біз отбасында қысым көрген, ата-аналары тарапынан қолдау таппаған, әлеуметтік ортада өзіндік орны жоқ, проблемаға тап болған балалар арасында өз-өзіне қол жұмсау фактілері орын алады деп түсінеміз. Әйтсе де, әлеуметтік ортада лидерлік сапасымен ерекшеленетін жастың өзін-өзі өртеп жіберуі немесе асылып қалуы секілді құбылыстар орын алып келеді. Ата-аналар мен психологтар, дәрігерлер мен құқық қорғау органдарының мамандары мұндай құбылыстың шешімін табуда қиындыққа тап болып келеді.

Зерттеу әдістері

Осындай құбылыстардың орын алу себептері мен алдын алу шараларын қарастыру мақсатында Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті ғалымдарымен бірігіп зерттеу жүргізуі барысында аяқталған суицидтің нәтижесі мен себептерін нақтылау мақсатында олар оқыған мектептің тәрбие жұмысы жөніндегі директор орынбасарымен, сынып жетекшісімен, достарымен және сыныптастарымен сұхбаттар мен әңгімесулер жүргізілді.

Бақылау, сұрақ-жауап, әңгімелесу, пікір алмасу, құжаттарды талдау мен баланың салған суреттерін талдау, достарының пікірлері мен ортасын бақылау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Облыс бойынша тіркелген 19 баланың өліміне қатысты істермен таныса отырып, олардың достарының және мектептің психологтарымен, өзін-өзі өлтірмек болған оқушының сынып жетекшілерімен жеке кездесулер ұйымдастырып, сұхбаттастық.

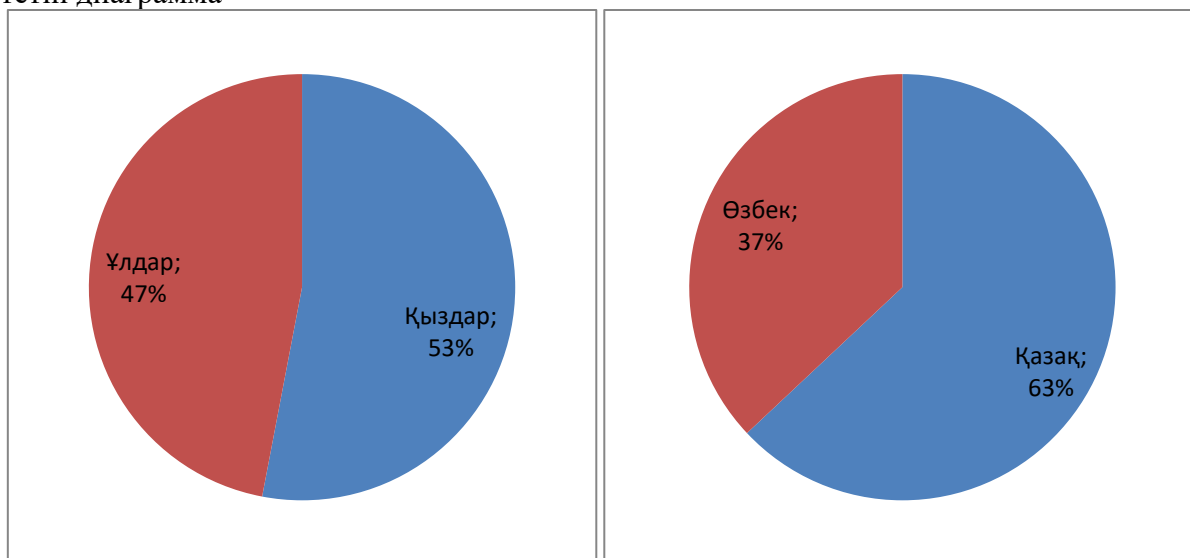
Жалпы Түркістан облысы бойынша 2019 жылда СУИЦИД көрсеткіші 10 -17 жас аралығындағы жастарды қамтыған. Олардың санын төмендегі кестеден көреміз.

Кесте-1-СУИЦИД орын алған жасөспірімдер туралы мәлімет

Жас ерекшеліктері	саны	Ұ	ҚЫЗ
10 жас	1	1	-
11 жас	1	1	-
12 жас	-	-	-
13 жас	3	2	1
14 жас	2	-	2
15 жас	3	1	2
16 жас	3	1	2
17 жас	6	3	3
Барлығы:	19	9	10

Түркістан облысы бойынша СУИЦИД жасаған жасөспірімдердің көпшілігі қазақ ұлты мен өзбек ұлтының өкілдерін құраған.

Диаграмма-1. СУИЦИД жасаған жасөспірімдердің жыныстық ерекшеліктері мен ұлтын көрсететін диаграмма

Мұғалімдер мен мектеп психологтарының айтуына сүйенсек, олардың бәрінің де мінез-құлқы сабырлы да ұстамды, әрекеттері белсенді, сабақ үлгерімі орташа немесе жақсы болған. Ешқандай ерекшелік көрсетер белгілері болмаған. Бос уақыттарында спорт үйірмелерінде немесе басқа да өнер мектептеріне қатысумен өткізген. Қоршаған ортасындағы адамдардың пікірі бойынша бәрінің де ата-аналары тарапынан балаға деген өрескел қарым-қатынастың байқалмағандығын айтады.

Істерді қарап шығу барысында бала туралы жан-жақты сұрастырылып, толық суреттеме жасалған істерде біршама себептердің ұшы көрінетін секілді. Өлімге бел буған балалардың барлығы дерлік асылып қайтыс болғандығын анықтадық. Олардың жас аралары 10 жастан басталып 17 жаспен аяқталған болды. Жасы өскен сайын өзіне қол салу санының да артып отырғанын көреміз. Ең көп өз өзіне қол салу 17 жаста орын алған. Бұл құбылыстар көктем мезгілінде көп болған. СУИЦИД фактісінің тең жартысына жуығы наурыз, сәуір, мамыр айларында орын алған екен.

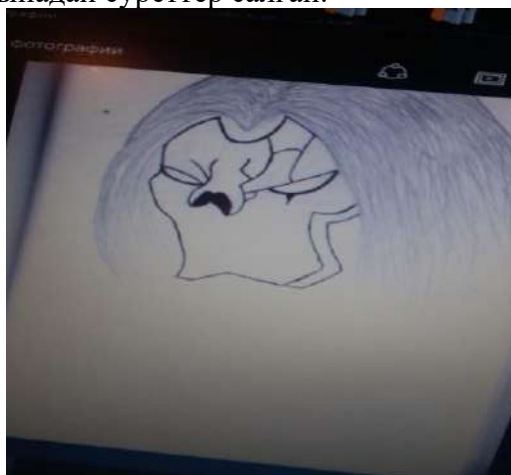
Зерттеу әдістері

Аталмыш құбылысты зерттеп білу үшін біз балалардың бос уақыттарында көретін суреттері мен айналысатын іс-әрекеттерін бақылауға алдық. Оны достары мен қоршаған ортасындағы адамдардан сұрақ-жауаптар алу арқылы іске асырдық. Сол арқылы баланың бойындағы өзгерістерді айқындауға талпындық. Ата-аналары мен мектеп психологымен, сынып жетекшісімен, сыныптас достарымен жеке кездесулер мен әңгімелесулер жүргіздік. Олар қызығатын әрекет түрлері мен қарым-қатынастағы көзқарастарына талдау жасадық. Кез-келген бала қолынан жасалған затқа мұқият мән бере қарап, оның астарын түсінуге көңіл аудардық. Сонымен қатар, осы проблема аясында зерттеулер жүргізген Отандық ғалымдар еңбектері мен ұсыныстарын зерделеп, өзіміздің зерттеуімізде басшылыққа алдық[3]. Мектеп, ЖОО мамандары мен ата-аналар ынтымақтастығы негізінде жұмыс жүргізу шараларын қарастырдық. Ата-бабаларымыздан айтылып келе жатқан ұлттық құндылықтарымыз бен тәрбие дәстүрлерінің озық тұстарын қолдануға тырыстық.

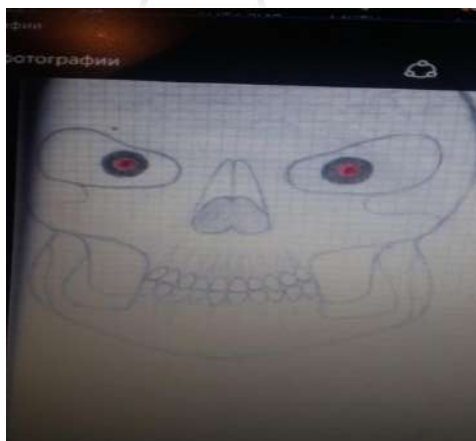
Зерттеу барысы

Қайтыс болған балалардың мектептегі ұстаздарымен кездесіп, қайта сұрастырғанымызда және құжаттарын тексере отырып сұрақтар қойғанымызда көптеген жаңа ақпараттар алынды. Қайтыс болған балалардың өмірінің соңғы кезеңдерінде мінез-құлықтарында өзгерістер болғандығы айқындалды. Олардың сабақ үлгерімі мен мінез-құлықтарында, қызығушылықтарында өзгерістер болған. Бірақ оны дер кезінде ешкім аңғара қоймаған. Нақтылы айтар болсақ, балалар тұйықталып, оқшауланғанды ұната бастаған. Үнемі олардың көңілді, белсенді жүргенін көріп үйренген басқа адамдар оны өзіндік қызығушылығының болуымен байланыстырған. Шығармашылығының дамуы деп білген. Сөйтіп, бала бос уақытында немен айналысады, не көреді, қайдан көреді деген сұрақ төңірегінде де ешкім ойланбаған.

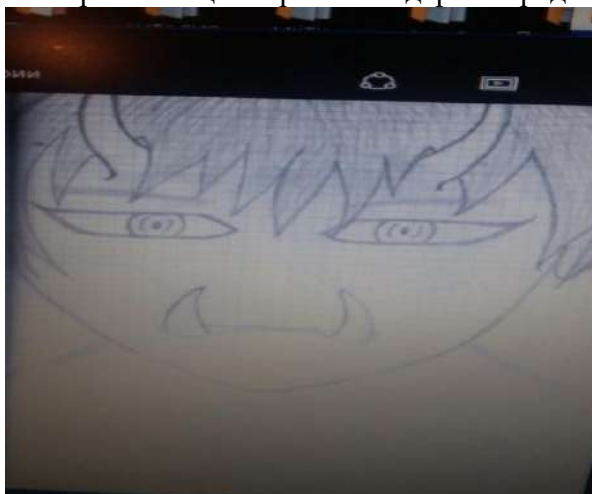
Бұл балалардың дені сурет салғанда өз көзқарастары мен ойларын қағазға түсірген. мәселен, 16 жастағы ұл бала мынадай суреттер салған.

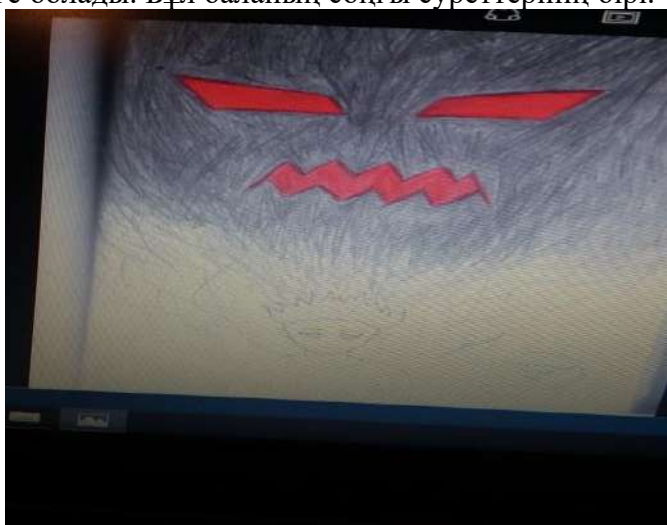
Сурет-1-Аяқталған СУИЦИД бойынша зерттеу барысындағы баланың салған суреттері
Осындай бір-біріне ұқсайтын суреттерді жүйелі түрде салып отыруы, оның санасында үнемі осы кейіпкерлермен қарым-қатынастың орын алып отырғандығынан дерек береді.

Сурет-2-Аяқталған СУИЦИД бойынша зерттеу барысындағы баланың салған суреттері
Бұл құбыжықтар өзге әлемнің адамдары дегендей, баланың соңғы кездердегі қарым-қатынас ортасының өзгергенінен дерек береді.

Сурет-3-Аяқталған СУИЦИД бойынша зерттеу барысындағы баланың салған суреттері
Төмендегі суреттен көретініміз, біртіндеп баланы суреттегі кейіпкер өз әлеміне алып кетіп жатқандығын көруге болады. Бұл баланың соңғы суреттерінің бірі.

Сурет-4-Аяқталған СУИЦИД бойынша зерттеу барысындағы баланың салған суреттері

Бұл суреттерден көріп отырғанымыздай, балалар басқа әлеммен байланыс орнатқан. Балалардың ата-аналары олар салған суреттерді көрмеген. Балаларының жеке заттарын тексеріп, оларды бақылауға алмаған.

Құрдастарының пікірі бойынша кейбір балалар өз қатарынан кем болғанын айтқан немесе ешкімге керек емес сезінген жайттар анықталып отыр. Қорқынышты суреттер салғанда немесе көргенде ол құбылыстар балалар үшін жат болып көрінбеген.

Зерттеу нәтижелері

Біз, СУИЦИД салдарынан көз жұмған балалардың әрекеттері мен себептерін толық анықтау мүмкін болмағандықтан, кейбір аяқталмаған СУИЦИД кейіпкерлерімен жеке кездесіп, сұхбат жасау арқылы жағдайдың қалай орын алатынын білуге тырыстық. Бізге өз өзіне қол жұмсамақшы болған қыз баланың ұзақ жылдар осындай күйден қиналып, өздігінен жол тауып шыққан тәжірибесі біршама СУИЦИД-тің алдын алуға көмектескеней болды. Мұндай күйге түскен балалар үшін қалыпты жағдайдағы қарым-қатынастың кез-келген түрі керісінше қабылдануы мүмкін екендігін түсіндік. Ата-аналар өз балаларын бірдей жақсы көремін деп ойлауы мүмкін, әйтсе де, психологиялық тұрғыдан науқастанған бала үшін ата-анасы оны өзге балаларынан бөлектеп, шеттететінін көреді. Мейірімді оған өзгелерден аз бөледі деп түсінеді. Тіпті, оның өз ортасындағы әрбір әрекеттегі титтей де болсын өзгеріс баланың психикасына қатты әсер етіп, оның ойналбастан өз-өзіне қол жұмсауына алып келуі мүмкін. Себебі, мұндай жағдайда бала ұзақ мерзімде санасын өмірден кетуге даярлап, тек осы оймен өмір сүретінін айтады.

Қалыпты жағдайда қорқынышты немесе жағымсыз болған суреттер мен құбылыстар СУИЦИД-ке баратын балалар үшін жағымды, жанына жақын болып көрінуі мүмкін деген ойға келдік. Аяқталмаған СУИЦИД кейіпкерімен сөйлесу барысында біз, бала психикасында өзгеріс болғанда ол суреттерден өз ортасын көретінін, сол арқылы тыныштық тапқандай болатынын да білдік. Кезінде өмірдің мәнін жоғалтып, депрессияда ұзақ жылдар бойы жүрген қызбен сұхбаттасу арқылы СУИЦИД жасағысы келетін адамда қандай ой болатынын сұрастырдық. Сонда оның жауабынан байқағанымыз, бала өзі де не үшін қиналып қайғырып жүргенін өзі де түсіне алмайды дейді. Демек, оның психикасында ауытқу немес дерт болуы мүмкін деген тұжырымға келеміз. Ол өзін өзгелерге керексіз деп түсінгендіктен өздігінен біртіндеп оңашалана бастайды, тұйықталады. Осындай кездегі ұнатып көретін суретіне назар аударайық:

Сурет-5-Аяқталмаған СУИЦИД бойынша зерттеу барысындағы қыз баланың ұнатып көретін суреті

Мұнда қыз баланың көретін суреті белгісіз, айқындалмаған бейне арқылы өзінің адасуда екендігін көрсетіп тұр. Сыртқы әлеммен де байланыс жоқтың қасы. Қараңғылықта отырғаны оның өмірі мен мақсатының күңгірт тартып тұрғандығын, жалғыздықта белгісіз затқа айналып бара жатқандығынан дерек береді.

Сурет-6-Аяқталмаған СУИЦИД бойынша зерттеу барысындағы қыз баланың ұнатып көретін суреті

Жоғарыда суреттерге қарап отырсақ, қалыпты психикадағы кез- келген қыз мынадай суреттерден қорқатыны анық. Әйтсе де, осындай суреттерден ләззат алып, демалатын баланың да бар екендігі шындық. Сондықтан, ата-аналар өз перзенттерінің телефондағы ватсап суреттерін, аваға қойған суреттеріне де бір сәт мән бере қарауы маңызды деп білеміз. Өйткені, мұндай балалар мұндай суреттерді өз телефондарының бетіне немесе ава панеліне қойып жиі көріп отыратынын айтады.

Қорытынды

Көптеген зерттеулерге сүйенсек, адам баласы өмірден мән таппай, адасуда болғанда ол біртіндеп затқа айналады. Сондықтан, тәрбиеде бала кеудесінің бостықта қалмауы үшін, өміріне үнемі мән беріп, алға ұмтылуына, өмір сүруге құштар ететін рухани құнды байлықпен толтырып отыру маңызды болмақ[4]. Баланың отбасы мен әлеуметтік ортасындағы қарым-қатынасында үнемі рухани құндылыққа толы қиссалар мен оқиғаларды меңгерту, сол арқылы адам өмірінің мәнін түсінуді игерту балалар әрекетін реттейді. Бұл, түркі халықтарына тән тәрбие талаптары мен дәстүрлерінде қарастырылған.

СУИЦИД-ке баратын екінші типті жағдайлардың ерекшелігі - бұл бірінші құбылыстың асқынған түрімен байланысты деп айтуға болады. Егер де балаларда болатын осындай ерекше құбылыстардың алдын алуға тиісті шаралар қолданбай, уақытты өткізіп алсақ, ол біртіндеп асқына түсері анық. Себебі, кейбір балалар мен жастар өз- өзіне қол жұмсау фактілерінің орын алуын түсіндіре алмағанымен, біреудің шақырып тұратынын немесе қолынан жетектеп апаратынын айтқан. Сондай-ақ, көзіне әлдененің көрінетіні мен дауыстарды еститінін де айтады.

Ұсыныс

Жоғарыдағы әртүрлі фактілерді тұжырымдай келе, СУИЦИД фактісі бойынша балаларды өз- өзіне қол жұмсау әрекетіне барудың алдын алу үшін олардың себептеріне орай мынадай бағыттарда жұмыс жүргізілуі тиіс деп білеміз:

1. Бала күнінен отбасы, әлеуметтік орта немесе басқа да себептерден психологиялық жарақат алып, соның салдарынан жүйкесін шаршатып, өзімен өзі оқшауланып, бірақ мәселенің шешімін таба алмай өмірден кету тығырықтан шығудың бірден бір жолы деп білетін балалар СУИЦИД жасауға барады деп білеміз. Ондай балалар көбіне тек өзіне сенетін, ата-анасы тарапынан қолдау көрмейтін балалар. Сондықтан, олармен мектеп **психологтары мен педагогтары және ата-аналар** бірлесіп жұмыс жүргізу тиіс.

2. Психикалық жарақатын асқындырып алып, паталогиялық сатыда жүрген, соның салдарынан көзіне елестер көрінетін, дауыстарды еститін, өзін-өзі сезінуі қалыптан

ауытқыған, қарым-қатынас ортасын қабылдауы тым әсершіл балалар СУИЦИД жасайтындар болып табылады. Олармен мектеп психологтары мен педагогтары және ата-аналар жұмысы оңайлықпен нәтиже бермейді. Сондықтан, бұл жерде мұндай балалармен **психотерапевттер** жұмыс жүргізуі тиіс.

3. СУИЦИД орын алған жағдайды ғылыми тұрғыдан түсіндіру қиынға соққанда, балалардың өздері де болып жатқан құбылысты бейсаналы түрде іске асырып жатқан жағдайда балалармен **теологтар** жұмыс жүргізуі тиіс деп білеміз. Діни түсініктер мен амалдар көмектесуі мүмкін.

Жасөспірімдердің өз өзіне қол салу жағдайының әртүрлі амалда көрініс беруінің ішкі себептері мынада деп тұжырымдауға болады:

- Отбасында нешінші перзент болғанына, ата-анасы тарапынан үлкен қамқорлық көріп отырғанына қарамастан бұл бала өте жаны жараланғыш, тұйық, іштей реніш пен күдіктерді жинағыш болып келеді;

- Сырттай қарағанда қаншалықты ашық, белсенді, өмірге құштар болып көрінгенімен бала күнінен қалған, бүгінгі күнге дейін жазылмай, орнын толтыра алмай келе жатқан бір психологиялық жарақаты(травма) бар.

- Мұндай балалар өз көзқарастары тұрғысынан қараусыз, керексіз, зат секілді қолданыстағы қамқорсыз, мәнсіз өмір кешіп жүрген сезімдегі балалар. Яғни қуаныштары мен жұбаныштары аз деуге болады. Олардың мектептегі алған жақсы үлгерім бағалары мен қатысып жүрген үйірме жұмыстары олардың өміріне мән-мағына бере алмаған, кеудесіндегі бостықты толтыра алмаған деуге болады.

- Не үшін қайғырып, түңіліп жүргендерін өздері де түсіне бермеуі мүмкін, бірақ бір нәрсенің мазалап тыныштық бермей аласұратыны мәлім. Бұл бала жүйкесінде қалыптасқан ауытқу бар. Оны дер кезінде жазып, реабилитация жасап отырмаса, асқынып өршіп кетуі мүмкін.

- Мұндай балалар әрекетінде, мінезінде, ойында міндетті түрде өзгерістер көрініс береді. Оны да дер кезінде байқау керек. Бірнеше күн ұйқысы бұзылып мазасыздануы мүмкін. Оңаша қалуды ұнатуы, ойға шомып кетуі, ашушаң болуы секілді қасиеттер пайда болуы мүмкін.

- Бала көзқарасы бойынша ата-ана, туыстары мен жақын бауырларының жылы қарым-қатынасы мен түсіністікке толы мейірімі жетпейтінін сезеді, мұқтаждығы іштей мазалайды.

- Өз-өзіне қол жұмсаған балалардың шын мәнінде ата-аналарымен рухани жақындығының болмағандығын байқауға болады. Күйбің тіршіліктің айналасында қарым-қатынас болғанымен, баласының арманы мен мазалайтын сұрақтарына, көңіліне үңіліп мән берген ата-ана жауабы жоқ. Барлығының жауаптары сырттай бақылаған бақылаушының сөзі іспетті. Бәрі жақсы секілді болғаннан аспаған.

- Мұндай құбылыстың орын алуына тылсым күштердің араласуын да теріске шығармаймыз, сондықтан теологтардың да атсалысуы тиіс.

Қорытынды және ұсыныстар

Осындай себептерді ескере отырып, алдағы уақытта СУИЦИД фактілерінің орын алуының алдын алу мақсатында мектептерде, отбасыларында және жоғары оқу орындары арасында мынадай бірлескен **шаралар жүргізілуі** тиіс деп білеміз:

- Мектеп оқушыларынан сауалнамалар алу, суреттер салдыру, эссе жаздыру және т.б. әдістерді қолдана отырып СУИЦИД-ке бейім немесе қауіпті аймақта тұрған балаларды айқындау қажет;

- Мектеп психологтарын оқушылармен, олардың ата-аналарымен осы бағытта мақсатты жұмыс жүргізуге даярлау үшін білімдерін жетілдіру қажет;

- Мектеп оқушыларының ата-аналарымен кездесулер мен дөңгелек үстелдер, сұрақ-жауаптар секілді әртүрлі формадағы іс-шаралар ұйымдастыру арқылы ата-аналардың көзқарастарына әсер етіп, жауапкершілігін арттыру қажет;

- Оқушылармен жеке кездесулер мен кеңес беру жұмыстарын ұйымдастыру керек;
- Мектеп мұғалімдері мен психологтары үшін және ата-аналармен жұмыста пайдалануға арналған оқу-әдістемелік құралдар мен нұсқаулықтарды баспадан шығарып тарату қажет;
- Балалар көретін бағдарламалар мен фильмдердің және интернет желісіндегі керексіз ақпараттарды реттеуге ықпал жасау қажет;
- Мектептерде және жоғары оқу орындарындағы болашақ педагог мамандар үшін «Өмірге құштарлық» пәнін мәндетті етіп енгізу қажет;
- Мұндай іс-шараның жүргізілгенін және кеңес алам деуші ата-аналар мен тәлімгерлерді хабардар етіп отыру мақсатында әлеуметтік желілерден тарату, насихаттау мен жарнамалау жұмыстарын да жүргізу қажет деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Котова Н.С., Исинбаева К.Г. Кибербуллинг как социально-педагогическая проблема современного общества в условиях цифровизации. // «Педагогті цифрлық қрпакпен жұмыс істеуге дайындау» жас ғалымдар, магистранттар мен студенттер және мектеп оқушыларының Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. –Павлодар, 2021. -427б.
2. Ұзақбаева С.А. Профилактика суицидального поведения подростков. –Алматы: «Полилингва» баспасы, 2019. -304 б.
3. Атемова Қ.Т. Әлеуметтік педагогика. Оқулық. –Алматы: 2016.- 264 б.
4. Atemova K., Issabekova G., Kabikeeva K., Dagistan S., Catakli A. Gender tendencies of modern marriage and Turkish ethno-pedagogy. //Adv Pharm Edu Res. 2019; 9(1):64-68. E-ISSN: 2249-3379

ӘӨЖ 37.035

ОҚУШЫЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Сарсенов Жандос Бауыржанұлы - педагогика ғылымдарының магистрі
Чангитбаева Айдана Жанобаевна - студент
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылар мен жасөспірімдер арасында кездесетін суицидтік мінез-құлық ерекшеліктерін анықтап, оны болдырмау шаралары туралы баяндалған. Осы мәселе бойынша жүргізілетін жұмыс түрлері ұсынылып, қазіргі таңдағы өзекті мәселе ретінде шешу жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: баламен сөйлесу, парасаттылық, мінез-құлық, жасөспірімдер, ұстаз, отбасы, суицид, достар, сүйіспеншілік, құндылық

Аннотация. В этой статье рассказывается о мерах по выявлению и предотвращению особенностей суицидального поведения, с которыми сталкиваются школьники и подростки. Предложены виды работ по данному вопросу, рассмотрены пути решения как актуального на сегодняшний день вопроса.

Ключевые слова: разговор с ребенком, внимательность, поведение, подростки, учитель, семья, самоубийство, друзья, любовь, ценность

Annotation. This article describes measures to identify and prevent suicidal behaviors faced by schoolchildren and adolescents. The types of work on this issue are proposed, the ways of solving it as a topical issue today are considered.

Key words: talking to a child, mindfulness, behavior, teenagers, teacher, family, suicide, friends, love, value

Қазіргі таңда әлем елдерін, оның ішінде Қазақстанды да балалар мен жасөспірімдер арасында орын алып жатқан суицид мәселесі алаңдатууда. Статистикалық мәліметтерге жүгінсек, дәл осы күрделі мәселе бойынша Қазақстан әлем елдерінің алғашқы ондығында тұр. Суицидке уикипедияда былай деп анықтама берілген екен: «Өзін-өзі өлтіру-өзін өмірден қасақана айыру (суицид). Өзін-өзі өлтірудің себептері әр түрлі. Көп жағдайда өзін-өзі өлтіруге себеп болатын нәрсе өмір жағдайының шынайы қиындылығы және өмір оңалмайды деп есептеу. Депрессивті жағдайлар «жиналып» соның салдарынан өзін-өзі өлтіру болуы мүмкін [1].

Бала тәрбиесінің дұрыс жолға түсуі оны қоршаған ортаға, әсіресе, ұстаздар мен отбасы қауымының парасаттылығына, айналасындағы достарының ықпалына тікелей байланысты. Баланың көңіл күйін танып, онымен сөйлесіп, қолдау көрсету бала мінезіндегі ерекшелікті ертерек тануға мүмкіндік береді. Оның қиналып жүрген сәтінде көңіліне демеу болар, ақыл берер досы, ұстазы, ата-анасы болса, оның өз өміріне қол сұғып, өзін-өзі өлімге қимасы анық. Сондықтан ата-ана да, ұстаз да баланың досы, сырласы бола білуі керек.

Қазіргі таңда елімізде балалардың өз-өзіне қол жұмсау деректері көбейіп тұр. Зерттеу қорытындыларына сүйенсек, жасөспірімдердің арасындағы суицид материалдық жағдайы жоғары отбасында да орын алып жатыр екен. Сол себепті бұл мәселенің әлеуметтік топқа жіктелмейтіндігін байқаймыз. Ал бұл жағдайдың орын алуына не себеп болып отыр? Бұл індетті тоқтатудың жолдары қандай?-деген сұрақтар бала тәрбиесіне қатысты әрбір адамды толғандырады анық. Менің ойымша, баланың мұндай жағдайға баруының басты себебі бала тәрбиесіне жауапты тұлғалардың оларға көп көңіл бөлмей, сырласпауында, бала жүрегіне жақын болмауында жатыр. Сондықтан, жауапты тұлғалар жасөспірімдердің өтпелі кезеңінде кездесетін қиындықтардың алдын алу жұмыстарын қолға ала отырып, бірлесе жұмыс атқару қажет.

Көптеген ғалымдар балалардың өзіне-өзі қол жұмсауының басты себептері адамның өмірдің мәнін жоғалтуына байланысты деген пікір білдіреді[2]. Өйткені адам баласы жан-жағынан қолдау таппай, жан-дүниесі құлазығандай күй кешіп, үрей мен өзін-өзі кіналауға бой алдырады. Мұндай күйді кешкен бала өзін ешкімге қажетсіз сезініп, жан жарасы тереңдей түседі. Мұндай күйден құтылудың оңай жолы ретінде өзіне қол жұмсауды таңдайды. Соның салдарынан жас өмірін қиып немесе мүгедек болып жатқандар көп ұшырасуда. Мұндай бақытсыз жағдайды болдырмас үшін балалар мен жасөспірімдердің күнделікті мінез-құлқына, басқалармен қарым-қатынасына мән беріп, оның бойында байқалған өзгерістерге аса мән беру қажет. Өзін-өзі өлтіруге бел байлап жүрген адамдардың айналасындағыларға осындай ойы бар екендігін әйтеуір бір іс-әрекет арқылы жеткізетіндіктерін ғалымдар дәлелдеген екен[2]. Олар суицидтің аяқ астынан пайда болмайтындығын, ол біртіндеп, импульсивті түрде келетіндігін айтады [2]. Демек, әбден шегіне жеткен жағдайдың күндердің күнінде ашылары сөзсіз. Бала немесе жасөспірім өзін қалыпсыз жағдайда сезінгенде, басқаларға әр түрлі белгілер арқылы сездіреді. Бірақ басқалар олардың бұл іс-әрекетін байқамауы мүмкін.

Ғалымдардың айтуынша, олардың 70%-ы өз мақсаттарын қандай да бір түрде білдіреді екен [2]. Олар басқалармен ашылып сөйлескісі келеді, өзін біреудің тыңдағанын қалайды. Кейбір суицидті жоспарлаған адамдар аяқ астынан достарына, туыстарына заттарын беріп, сыйлықтар үлестіре бастайды екен. Олар тіпті, өзіне ең қымбат, құнды саналатын заттарын оп-оңай қия салады. Не болмаса, ештеңеге мән бермей, қызығушылығы жоғалып, сүлесөк, немқұрайды қалыпқа енеді екен. Суицид жасаған адамдардың көпшілігіне осы жағдайлар

тән болған. Бала бойында жоғарыда аталған өзгерістер кездескен жағдайда онымен ашық сұхбаттасып, сырласу керек.

Зерттеулерге сүйенсек, өзіне қол жұмсаудың 41 пайызы-жұмбақ жағдайда, 18 пайызы-жан күйзелісінің салдарынан, сондай-ақ, 19 пайызы-кесімді жазадан қорыққаннан, 18 пайызы-отбасындағы жағдайлардан, 6 пайызы-махаббат ауруларының салдарынан болады екен[3]. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, жыл сайын елімізде өзіне-өзі қол жұмсау нәтижесінде 3000-дай баланың қайғылы қазаға ұшырайтын көрінеді. Олардың кейбіреулерінің жасы бар болғаны-14-17 жас аралығында. Бұл, әрине, жан шошытарлық мәліметтер. Біз осы мәселенің салдарымен күреспей себебін анықтауымыз керек. Онымен алдын ала күресуіміз қажет.

Осы уақытқа дейінгі тәжірибе көрсеткендей бала өз-өзіне қол жұмсар кезде мынадай жағдайлар жиі кездеседі екен:

- Сабак үлгерімі төмендейді;
- Басқалармен қарым-қатынасы шектеледі;
- Қызығушылық деңгейі баяулайды;
- Көңіл-күйі болмайды, тез ашуланып қалады;
- Тәбеті төмендейді немесе ашқарақ болады;
- Ұйқысыздыққа ұшырайды;
- Өлім туралы көп айтады немесе қорқытады;
- Жеке заттарын ретке келтіреді;
- Достарына алғыс сезімін білдіріп, жылы қоштасады [3].

Сондай-ақ суицид жасағандардың басым көпшілігінің өзіне қол жұмсау себептері мындай жағдайлар екендігі анықталып отыр:

- Біреуге қатты ренжу, жалғыздық, жабырқаушылық, жұртқа жұмбақ боп көрінгісі келу;
- Ата-ананың сүйіспеншілігін сезінбеу, қызғаныш, махаббаттағы сәтсіздік;
- Ата-аналардың қазасы, ажырасуы, олардың біреуінің жанұяны тастап кетуі;
- Өзін бір мәселе бойынша кінәлі сезінуі, ұятты болуы, қорлану, ар-ұятының тыным бермеуі, өзіне-өзі риза болмауы;
- Басқаларға мазақ, күлкі болудан қашу;
- Жазаланудан қорқу, сұрауға бата алмау;
- Өзін ренжіткен жандардан кек алу, зығырдыны қайнау, қауіпті сезіну, бопсалаудан қашу;
- Жұрт назарын өзіне аудару, аяныш туғызу үшін, күрделі жағдайлардан құтылу үшін;
- Жолдастарына, оқыған кітаптарындағы кейіпкерлерге еліктеу үшін;
- Өзін-өзі құрбандыққа шалу туралы ұшқары пікірлердің пайда болуы.

Кейбіреулер айтқандай суицид тұқым қуаламайды және ақыл-ойында кемістік барлар өзін өлтірмейді. Себебі жүргізілген зерттеулерде олардың 80-90 пайызының дені сап-сау екендігі анықталған.

Өзіне-өзі қол салушылықты алдын ала білу мүмкін емес, оны тоқтата да алмаймыз. Бірақ балаларға күйзелістің уақытша құбылыс екендігін түсіндіріп, бұндай жағдайда өзін-өзі жоғалтпай, тығырықтан шығу жолдарын үйрету керек. Күйзеліске түскен балалар мен жасөспірімдер бұл кезде жанына жылу, көмек, қолдау күтеді. Егер дер кезінде көмек болса, қалыпты өмірге қайта оралады.

Күйзеліске ұшыраған балаларға қалай көмектесу керек?

- Баламен жылы қарым-қатынас орнату;

- Оны мұқият тыңдай білу;
- Жанама сұрақтармен тексеру;
- Жалған ақыл-кеңес беруші болмау;
- Тығырықтан шығу жолын көрсету;
- Үмітін ояту;
- Баланы жалғыз қалдыру;
- Оның ойлануына, өз қателігін түсінуіне мүмкіндік беру [3].

Бала ащы айқай мен жекіру, ұрсу мен ұру, жазалаудан гөрі ата-ана мен ұстаздардың пайдалы кеңестерін, қаталдық пен таяқтан гөрі мейірім мен қамқорлықты, ата-ана, ұстаз сүйіспеншілігін талап етеді. Бала өзін үлкендер тарапынан жасалатын психологиялық қысым мен күш көрсетуден қорғауға дәрменсіз келеді. Сондықтан балаларға күш көрсетуден аулақ болайық. Ақылмен, біліммен өзін-өзі басқаруына мүмкіндік берейік! Оларға сенім артайық! Сонда ғана өзіне сенімді, қай кезде де өзін қорғай білетін, ерік-жігері мықты азаматтар етіп қалыптастыра аламыз. Оларды жаманнан жиреніп, жақсыдан үйренуге, өз өмірлерінің құндылық екендігін білуге, өмірді бағалай білуге үйретуіміз керек. Өйткені жас ұрпақтың тағдыры-ата-аналар мен ұстаздардың қолында. Оларды жас шыбықтай иіп, жақсылықты көре білуге, қандай дауыл тұрса да қарсы тұра білетін, ағысқа қарсы жүзетін табанды етіп тәрбиелеу-кезек күттірмес мәселе. Ол үшін ұрпақ тәрбиесін ұлттық құндылықтарымыздың негізінде жүзеге асыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D3%A8%D0%B7%D1%96%D0%BD-%D3%A9%D0%B7%D1%96_%D3%A9%D0%BB%D1%82%D1%96%D1%80%D1%83
2. <https://abai.kz/post/42427>
3. <https://bilinsite.kz/ustaz/9656-okushylar-men-zhasospirimderdin-suicidtik-minez-kulyk-erekshelikteri.html>

УДК 159.923:616.896

КОРРЕКЦИОННО-ПРОФИЛАКТИЧЕСКАЯ РАБОТА С ДЕТЬМИ АУТОАГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ

**Сахиева Светлана Владимировна, педагог-исследователь, педагог-психолог
КГУ «Гимназия №1 имени Алихана Бокейханова», Казахстан, г.Тараз**

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдермен жұмыс жасауда аутоагрессивті мінез-құлықтың алдын алу және түзету әдістері көрсетілген. Кәмелетке толмағандардың аутоагрессия мәселесі бүкіл әлемде өзекті, өйткені өмір – ең құнды байлық, сондықтан оны сақтаудың барлық жолдарын табу маңызды.

Кілт сөздер: аутоагрессия, аутоагрессивті мінез-құлық, алдын алу және түзету әдістері.

Аннотация. В статье отображаются методы профилактики и коррекции в работе с подростками аутоагрессивного поведения. Проблема аутоагрессии несовершеннолетних актуальна во всем мире, ведь жизнь является самым ценным богатством, поэтому важно найти все способы её сохранения.

Ключевые слова: аутоагрессия, аутоагрессивное поведение, методы профилактики и коррекции.

Annotation. The article displays methods of prevention and correction of auto-aggressive behavior in working with adolescents. The problem of auto-aggression of minors is relevant all over the world, because life is the most valuable wealth, so it is important to find all ways to save it.

Key words: autoaggression, autoaggressive behavior, methods of prevention and correction.

Аутоагрессия – это одна из форм деструктивной активности, направленной человеком непосредственно на себя. В настоящее время наиболее распространены следующие её формы:

Аутоагрессивное поведение (суицидальное и парасуицидальное).

Суицид считается наиболее опасной формой аутоагрессивного поведения.

Парасуицидальное поведение - нанесения человеком самому себе телесных повреждений, порезов, царапин острыми предметами без цели лишения себя жизни, связанное с мотивами самонаказания за реальные или мнимые проступки, с общей неудовлетворенностью собой и своей жизнью, с желанием облегчить душевную боль при психологических травмах.

Хочу поделиться своими наработками, как работать с аутоагрессивным поведением подростков в школе.

В психологической коррекции и профилактике можно выделить два базовых подхода – проблемно-ориентированный и личностно-ориентированный. В первом случае подчеркивается важность **разрешения какой-либо определенной сложной ситуации или проблемы**, во втором – акцент делается **на личностном росте человека**, его осознанном отношении к самому себе и своему поведению.

Аутоагрессию у детей можно лечить на любой стадии, однако приоритетом для движения по пути выздоровления является осознание самим человеком происходящего, как проблемы, выходящей за рамки нормы.

Первым шагом в работе с аутоагрессивным поведением является определение причин его возникновения или развития, чтобы найти новые, менее травматичные способы преодоления невыносимых переживаний в будущем. Для самостоятельной работы может подойти переориентация поведения и замена деструктивных действий на поддерживающие.

Для проведения коррекционно-профилактической работы, необходимо провести диагностику и выявить «группу риска», не учитываются в данной работе психопатология, т.к. здесь уже будет привлекаться помощь медицинских учреждений и коррекция и профилактика будет рассматриваться в связи с выявленной патологией подростка.

Диагностический блок

Цель: организация профилактической работы по выявлению выраженной склонности к суициду и сопровождение подростков и их семей «группы риска» с целью предупреждения самоубийств.

Задачи: выявление индивидуально-психологических особенностей, способствующих возникновению суицидальному поведению и мыслям, выявление подростков, нуждающихся в незамедлительной помощи и защите, работа с семьей подростка, который попадает в «группу риска».

Методики для проведения диагностических мероприятий:

«Шкала личностной тревожности» А.М.Прихожан, «Шкала депрессии» адаптирована Т.И. Балашовой, «Шкала депрессии» Бека, «Выявление суицидального риска у детей» А.А. Кучер, В.П. Костюкевич, проективные методики (незаконченные предложения), «Методика исследования самооценки личности» С.А. Будасси, «Опросник для исследования уровня импульсивности» В.А. Лосенкова, «Тест на выявление агрессии» Басса-Дарки, «Тест осмысленности жизни» Крамбо, Махолик, модифицированный опросник для идентификации типов акцентуаций характера у подростков (по Личко) методика «Шкала эмоциональной стабильности-нестабильности» Г.АЙЗЕНКА, опросник «Исследование суицидальных наклонностей» и др.

Весь спектр методик будет необходим для выявления характеристик, свойственные для подростков, склонных к суициду.

Необходимо будет брать во внимания: эмоциональную нестабильность, пессимистическую оценку себя и окружающих, слабости критики, импульсивность, повышенную тревожность, ярко выраженный депрессивный окрас, а так же выявления осмысленности жизни. Необходимо помнить, что рассматривать критерии и результаты тестов необходимо в комплексе, а не по одному критерию.

А так же свойственные типам акцентуаций такие, как:

У циклоидов возможность суицида зависит от фазы. В гипертимной фазе они не отличаются от подростков гипертимного типа. Однако в субдепрессивной фазе для циклоидного типа акцентуаций характерно суицидальное поведение. Суицидальные попытки совершаются обычно в стрессовой ситуации на высоте аффекта, когда самолюбие подростка уязвлено публично, его не покидают мысли о собственной неполноценности, непригодности, безволии. Подростка охватывает отчаяние, и он неосознанно или недостаточно осознанно идет к суициду.

Эмоционально-лабильные подростки склонны к суицидному поведению аффективного типа. Они быстро принимают решение и быстро его осуществляют (в тот же день). Мотивом этих действий служит не столько желание умереть, сколько сделать с собой что-то из-за невозможности пережить данное событие. Риск, приключения мало привлекательны для подростков этого типа. Они ищут эмоциональные связи и поддержку у друзей и близких. Эмоциональное отвержение, потеря поддержки значимых людей, например, родителей, толкает подростков эмоционально-лабильного типа к суицидным попыткам. Это — крик о помощи, чувство вины из-за невозможности удержать значимого другого, агрессия на самого себя.

Уязвимым звеном в характере **сенситивного** типа является чувство собственной неполноценности. Такие подростки зависят от окружающих, нуждаются в их добром отношении, поддержке и оценке. Недоброжелательность окружения, несправедливые обвинения, предательство друзей и возлюбленных, насмешки или подозрения легко приводят к развитию реактивной депрессии. Сенситивные подростки не делятся своими переживаниями, накапливая, аккумулируя чувство вины за свою неполноценность, постепенно приходя к мысли о невозможности и бессмысленности своего существования. Незаметно для окружающих у них вызревают суицидные намерения, которые реализуются неожиданно для всех.

Эпилептоидный тип акцентуации предопределяет риск самоубийства. Истинные суициды встречаются у эпилептоидных психопатов. При акцентуациях характерна демонстративная форма суицидального поведения. Мотивом служит желание причинить обидчику вред, напугать кого-то, добиваясь своих целей. Но демонстративные по форме намерения при сильной аффектации эпилептоидов могут стать неконтролируемыми и обернуться трагически. Аффективные реакции эпилептоидов чаще всего агрессивны, если подросток остается в одиночестве, в безвыходной ситуации, то агрессия может быть направлена на себя. Характерны порезы, самоповреждения горячими предметами как проявление мазохистических тенденций эпилептоидов.

Главной чертой **истероидного** характера является демонстративность, что обуславливает склонность к суицидному шантажу у подростков данного типа акцентуаций. Подросток стремится произвести наибольшее впечатление на окружающих, разжалобить или напугать, но главное привлечь к себе внимание, добиться желаемого. Демонстративность суицида может обернуться реальным самоубийством из-за несчастного случая. Желание выделиться приводит к неверному расчёту усилий или последствий поступка.

Для остальных менее свойственно.

Зная об имеющихся акцентуациях подростка и других социально-психологических особенностях в комплексе, необходимо будет приступить к этапу вторичной профилактики и коррекции.

Коррекционно-профилактический блок

Цель: преодоление суицидальных намерений и выраженных предрасположенностей подростков в профилактической работе с ним и его родителями, также работа с педагогами.

Задачи: развить личностное самосознание и самопознание подростков, навыки постановки жизненных целей и самоопределения в их достижения, развитие личностных особенностей и социального взаимодействия, эмоционального и межличностного взаимоотношения в семье.

Профилактическая беседа психолога

Начальный этап - установление эмоционального контакта с собеседником, взаимоотношений “сопереживающего партнерства”. Важно выслушать его терпеливо и сочувственно, без критики, необходимо дать человеку возможность выговориться. В результате вы будете восприниматься как человек чуткий, заслуживающий доверия. Если же у подростка во время разговора были выявлены сильные эмоции. Необходимо использовать методы для выражения эмоциональности и накаленности чувств.

Второй этап - установление последовательности событий, которые привели к кризису; снятие ощущения безысходности. Имеет смысл применить следующие приемы: “поддержка успехами”

Третий этап - совместная деятельность по преодолению кризисной ситуации. Здесь используются: “планирование”, т.е. побуждение к словесному оформлению планов предстоящих поступков; “держание паузы” - целенаправленное молчание, чтобы дать ему возможность проявить инициативу.

Завершающий этап - окончательное формирование плана деятельности, активная психологическая поддержка. Целесообразно использовать следующие приемы; “логическая аргументация”, “рациональное внушение уверенности”.

Если же был выявлен «суицидальный риск», то необходимо будет работа с родителями.

Диалог с родителями и выявление их заинтересованности в данной теме.

Если родитель искренне не понимает для чего его позвали и зачем их ребенку необходима коррекционно-профилактические работы, то в первую очередь работа будет направлена в это русло.

Имеет значение структурировать время подростка и больше с ним взаимодействовать родителям.

Если во время профилактической беседы были выявлены проблемы у подростка, связанные с внутрисемейным устройством, то здесь необходимо общения с родителями для дальнейших работ в семейном консультировании и психотерапии.

Информационно-просветительская работа с родителями направлена на формирование жизнеспособной личности, гуманистически ориентированной по отношению к обществу и к себе самой, углубление и конкретизацию знаний о предупреждении правонарушений и преступлений несовершеннолетних.

Информационно-просветительская работа с родителями имеет целью профилактику, предупреждение возможных нарушений в семейных отношениях и семейном воспитании. С этой целью родителей необходимо знакомить с теми формами семейных отношений и семейного воспитания, которые могут приводить к негативным отклонениям в поведении детей и подростков.

Информационно - просветительская работа с родителями должна быть направлена на разъяснение влияния супружеских отношений и типа семейного воспитания на развитие негативных отклонений в поведении детей и подростков. Основная форма работы класса и родителей – это родительское собрание. Другими, в том числе активными формами

взаимодействия педагогов и родителей могут быть лекции, семинары, беседы, конференции, вечера вопросов и ответов, диспуты, встречи с учителями, тематические родительские собрания с привлечением специалистов (медиков, психологов, юристов и т. д.).

Рекомендуемые формы профилактической работы с родителями

Родительский лекторий «Подростковый суицид», информационные листы и памятки для родителей, психолого-педагогическое консультирование родителей по вопросам проблемных (конфликтных) взаимоотношений с детьми, работа "Телефона доверия" (номер сотового телефона педагога-психолога), консультации для родителей по определенному графику, приглашение родителей и учащихся (по необходимости) на индивидуальные беседы с юристом, педагогом, психологом, работа по профилактике отрицательных привычек, выступления на родительских собраниях по теме аутоагрессивного поведения.

Формирование тренингов для подростков

Тренинги направленные на оптимизацию эмоциональной нестабильности, пессимистической оценки себя и окружающих, слабости критики, импульсивности.

- Тренинги по эмоциональной-волевой саморегуляции.
- Тренинги по работе с тревожностью и аутоагрессией.
- Тренинги нацеленные на работу навыков социального взаимодействия.

Необходимо подготовить спектр тренингов и групповых работ, на основе выявленных особенностях подростков.

Повышение жизнестойкости подростка:

Особую важность приобретают различные формы психологического обучения, направленные на повышение жизнестойкости подростка, предлагающие ему различные способы управления своим состоянием: формирование здорового жизненного стиля, высокофункциональных стратегий поведения и личностных ресурсов; направленное осознание имеющихся личностных ресурсов, способствующих формированию здорового жизненного стиля и высокоэффективного поведения; Я - концепции (самооценки, отношения к себе, своим возможностям и недостаткам); собственной системы ценностей, целей и установок, способности делать самостоятельный выбор, контролировать свое поведение и жизнь, решать простые и сложные жизненные проблемы, умения оценивать ту или иную ситуацию и свои возможности контролировать ее; умения общаться с окружающими, понимать их поведение и перспективы, сопереживать; осознание потребности в получении и оказании поддержки окружающим.

- Развитие личностных ресурсов, способствующих формированию здорового жизненного стиля и высокоэффективного поведения:

Развитие личностных ресурсов, способствующих формированию здорового жизненного стиля и высокоэффективного поведения:

- формирование самопринятия, позитивного отношения к себе, критической самооценки и позитивного отношения к возможностям своего развития, возможностям совершать ошибки, но и исправлять их;
- формирования умения адекватно оценивать проблемные ситуации и разрешать жизненные проблемы, управлять собой и изменять себя;
- формирование умения ставить перед собой краткосрочные и перспективные цели и достигать их;
- формирование умения контролировать свое поведение и изменять свою жизнь;
- формирование умения осознавать, что со мной происходит и почему, в результате анализа собственного состояния;
- формирование умения сопереживать окружающим и понимать их, понимать мотивы и перспективы их поведения (формирование навыков эмпатии, аффилиации, слушания, диалога, разрешения конфликтных ситуаций, выражения чувств, принятия решений);

- формирования умения принимать и оказывать психологическую и социальную поддержку окружающим.

Развитие высокоэффективных стратегий и навыков поведения:

- навыков принятия решения и преодоления жизненных проблем;
- навыков восприятия, использования и оказания психологической и социальной поддержки;
- навыков оценки социальной ситуации и принятия ответственности за собственное поведение в ней;
- навыков отстаивания своих границ и защиты своего персонального пространства;
- навыков защиты своего Я, самоподдержки и взаимоподдержки;
- навыков бесконфликтного и эффективного общения.

Завершающий блок:

Подведение итогов комплексной работы и сбор рефлексивной информации от подростков и их родителей.

Проведение диагностической работы, для проверки эффективности работы.

Список использованной литературы:

1. Амбрумова А.Г., Бородин С.В., Михлин А.С. Предупреждение самоубийств. – М., 1980.
2. Амбрумова А. Г., Тихоненко В.А. Диагностика суицидального поведения. Методические рекомендации. – М., 1980.
3. Зотов, М.В. Суицидальное поведение: механизмы развития, диагностика, коррекция. – СПб., 2006.
4. Зотов, М.В., Петрукович, В.М. Сысоев, В.Н. Методика экспресс-диагностики суицидального риска «Сигнал». – СПб.: Иматон, 2003.

УДК 159.922

АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Сейсенбаева Назерке Хайруллақызы, «125 International of school Taraz» педагог-психологы, Тараз қаласы

Аңдатпа. Мақалада аутоагрессивті мінез-құлықтың пайда болу себептері туралы және теориялық негіздері талданды. Мінез-құлық формаларындағы жүре келе пайда болатын, аутоагрессивті мінез-құлықтың алдын-алу жолдары.

Кілт сөздер: Аутоагрессивті мінез-құлықпен, теориялық әдіснамалық негіздерді ажырата білу.

Аннотация. В статье проанализированы теоретические основы и причины возникновения аутоагрессивного поведения. Способы предотвращения приобретенного аутоагрессивного поведения в поведенческих формах.

Ключевые слова: С аутоагрессивным поведением, умение различать теоретические методологические основы.

Annotation. The article analyzes the causes and theoretical foundations of the occurrence of autoaggressive behavior. Ways to prevent autoaggressive behavior in behavioral forms.

Keywords: With autoaggressive behavior, the ability to distinguish theoretical methodological foundations.

Аутоагрессивті мінез-құлық дегеніміз латын тілінен аударғанда «**aggredi**» деген сөзінен шыққан, бұл сөз мінез-құлыққа кері шабылдау деген мағынаны білдіреді. Қазіргі

уақыттарда аутоагрессивті мінез-құлықтар көбейіп келе жатыр. Қоғамда болып жатқан оқиғалар адамдардың бірін-бірінің мінез-құлықтарының ұстай алмауы. XIX ғасырға дейін аутоагрессивті деп кез-келген дұшпандық ойлардың пайда болуына, мінез-құлықтың аутоагрессиялық болып есептеліп келді. Негізінен аутоагрессия деп зиян келтіретін мінез-құлық ретінде түсіндіріледі. Аутоагрессивтілік мінез-құлық - бұл ашу мен ызаның эмоционалдық күйімен сүйемелденетін айналасындағыларға қатысты дұшпандық пиғыл әрекеттер болып табылады. Аутоагрессия - бұл басқа жан иесіне қатысты балағат зиян келтіруге бағытталған мінез-құлықтың кез-келген формасы. Жалпы, аутоагрессия деп айналадағы адамдарға қатысты болатын дұшпандық мінез-құлықтар қарастырылады. Аутоагрессияға дұшпандық күйі жақын мінез-құлық қарастырылады. Көп жағдайларда аутоагрессия мен дұшпандық сезімі бір-бірімен сәйкес келеді, бірақ адамдар дұшпандық, қастық сезімде бола аутоагрессияға бармауы мүмкін, себебі «агрессор» мұндай әрекеттің қандай нәтижеге әкеліп, немен аяқталатыны белгілі.

Р. Бэрн мен Д.Ричардсонның пікірінше, аутоагрессия құрбаны қасақана, мақсатқа бағытталған зиян келтіру деп түсіндіріледі. Қоғамда аутоагрессия қарқынды түрде дамуы тежегіштік механизмдердің дамуына алып келеді. Әлеуметтік үйрену теориясының басты элементі - олардың көмегімен аутоагрессивті мінез-құлыққа бақылауға болатын жағымды немесе жағымсыз қуаттауды білдіреді. Аутоагрессивті баланың іс-әрекеттеріне үнемі кешіріммен қарап, оларды мақұлдап отырса бұл аутоагрессив ұлғаюына алып келеді. Басқа көзқарастарға қарасақта өте қатаң жазаға тартылып отыратын балалардың өз жолдастарына деген агрессиясы көп болады. Мамандардың айтуынша аутоагрессия әлеуметтік факторлар болып табылады. Оларды атап өтетін болсақ мыналар:

1. Қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықтың болмауы - қылмыстың өршуі, бейәлеуметтік мінез-құлықтың пайда болуы, сөздік аутоагрессия ғибадат болып есептелетін микротоптардың пайда болуы;

2. Қоғамдық санадағы құндылықтар жүйесінің бұрмалануы - қазіргі таңда күштің ғибадатқа айналып басты құндылықтардың біріне айналуы; билікке ұмтылуы, табысты, өзіне сенімді адамның «сөзбен жауап қайтара білуінің» идеалға айналуы;

3. БАҚ қорлық көрсету арқылы факторлардың көп насихатталуы. Теледидар вербальды аутоагрессияның бірден - бір көзі болып табылады. Соңғы уақыттарды түрлі жастардың бағдарламасында сөздік аутоагрессиялар қолданылып кеткен;

4. Отбасындағы сөйлеу мәдениетіне аз көңіл бөлінуі. Аутоагрессия сыртқы формада айқын көрінуі мүмкін;

Аутоагрессия бөліну түрлері:

1. Дұшпандық аутоагрессия басқа адамға міндетті түрле зиян келтірумен сипатталады;

2. Ақпараттық аутоагрессия бейтарап сипатағы мақсатқа жетуге бағдарланған, аутоагрессия құрал ретінде қолданылады.

3. Дұшпандық аутоагрессия басқа адамға зиян келтіруге, бір жерін ауыртуға бағытталған.

Аутоагрессия - өзіне зиян келтіруге бағытталған мінез - құлық түрі. Оның өзін айыптау, өзін төмендету, түрлі дене жарақаттарын жасау, тіпті өз-өзін өлтіруге де дайын болады. Психоаналитикалық бағыт бойынша аутоагрессия психологиялық қорғанысқа жатады. З.Фрейдтің айтуынша адамның өзіне зиян келтіруі кездейсоқ емес, оның негізінде бейсаналық агрессиялық туа біткен болмыс бар, осылайша адам өзіне өл жұмсау арқылы өзін жазалап қана қоймай, осы жағдайға алып келген адамды жазалайды.

Аутоагрессия ішімдіктер мен темекі өнімдерін ерте бастан қабылдау түрінде де кездеседі, кейде өзіне денелік қол жұмсау, аса қауіпті. Аутоагрессия өзін дұрыс емес нашар жүріс-тұрысын сезіну әдеті ретінде адамды туа бітпейді. Бірінші жылы бала өз қателіктерін ойлап ақталмайды, бұл сезім біртіндеп пайда болады. Даму барысында балада рефлексия -

өзі туралы талқылау болады. Өз мінез-құлқын бағалап, ненің жақсы ненің жаман екенін біле бастайды. Өзінің дұрыс емес мінез-құлқын жоюға тырысады, ол үшін өзін кең тараған, ата-анасының мысалынан көріп жүрген - жазалау арқылы көшеді. Бала өзіне ұрысып жаман қылықтары мен қателіктерін үшін өзін жазалай бастайды.

Өзіне басқаларға ашулануға, өз сезімін көрсетуге рұқсат бермеген адам, аутоагрессиямен ауыратын адамдар тобына жатады. Бас кезінде ол өте күрделі бола қойғанымен (кездейсоқ жарақаттар), біртіндеп ол созылмалы бас ауруларына, басқа да психосаматикалық көрініс табатын, өзін-өзі талқандауға дейін баратын мінез-құлық түрлеріне дейін ұлғаяды. Басқаларға көрсетілмейтін ашу адамның өзіне бағытталған ызасына айналады.

Бала агрессивтілігімен байланысты мектептерде нәтижелі жұмыс атқару міндетті түрде психология және психологиялық диагностика, бала тұлғасын түзету салалары бойынша терең білімді қажет етеді. Бұл мәселемен айналысатын маман психологиялық әдістермен түзету және алдын-алу мақсатында әр түрлі тренингтерді жүргізу және ұйымдастыру білу дағдысын болуы керек.

Мектеп психологтарымен жүргізген тереңдетілген сұхбаттасу нәтижесінде біз көптеген агрессивті балалармен жұмыс істейтін психологиялық әдістемелік нұсқаулықтармен қамтамасыз білдік. Көп жағдайда олар өз жұмысында жеке кітапханасында кітаптарда қолданады, психологиялық және педагогикалық журналдағы мәліметтерге сүйенеді, бірақ ақпаратты көпшілігін интернет желісінен алады.

«Агрессивтілік туралы арнайы әдістемелік нұсқаулықтар жоқ, бірақ деантты мінез-құлықты балалармен жұмыс істеу материалдары, тренингтер және т.б. көп».

«Агрессивті мінез-құлықты түзету туралы әдістемені қолданамын».

«Мектеп бағдарламасы бойынша ұсыныстар. Өңделген бағдарлама бар».

Қазіргі таңда қоғамда аутодеструктивті мінез-құлықтың көптеген түрлері таралуда. Сондықтан оны түзету жолдары ғана емес, алдын-алу шаралары да маңызды роль атқарады. Аутодеструктивті мінез-құлыққа шалдығуға әсіресе жасөспірімдер көбірек бейім, себебі жас ерекшелік өзгерістер болып жатады - эмоцияналдық тұрақсыздық, әлеуметтік жағдайлардың күрт өзгеруі (олардан өзбеттілікті, жауапкершілікті талап ете бастайды), өмірлік тәжірибенің аздығы, «ақ пен қараны» ажырата алмау, сонымен қатар жағымсыз экологиялық, экономикалық, әлеуметтік факторлардың әсері. Сондықтан аутодеструктивті мінез-құлықтың психологиялық алдын-алу шараларының жасөспірімдер маңызы зор. Психологиялық түзетуде және алдын-алу шараларында екі базалық бағытты бөліп көрсетуге болады проблемалық-бағыттылық және дербес-бағыттылық. Бірінші күрделі жағдайды немесе мәселені шешуге бағытталса, екіншісінде адамның тұлғалық көріністеріне, өзіне және өзінің мінез-құлқына деген көзқарастарына көңіл бөлінеді.

Қазіргі таңда қоғамда, отбасындағы орын алатын мәселелердің бірі аутодеструктивті міне-құлық көбейіп бара жатыр. Аутодеструктивті мінез-құлық аутодеструктивті әрекеттер, адамның өз-өзіне қол жұмсауы немесе алкоголь, темекі мен есірткі заттарын қабылдап денсаулығына және психикасына кері зияның келтіреді. Суицид аутодеструктивті мінез - құлықтың ең қауіпті түрі болып саналады.

Аутодеструктивті мінездің ерекше себептері мыналар:

1. Сүйікті адамынан айырлу немесе махаббатта жолы болмау;
2. Сенімнің аяққа тапталуы;
3. Ішімдік ішу салдарынан өз-өзіне қол жұмсауы;

Аутодеструктивті мінез - құлықтың қалыптасуына көбінесе уайым мен депрессиялық жағдайлардан себеп болады. Депрессияның белгілеріне қайғыру, әлсіздік ұйқымен тәбеттің бұзылуы, салмақтың төмендеуі, сәтсіздікпен қорқыныш, кемшілік, тастандылық сезімі, оқуға қызығушылықтың төмендеуі. Суицидке жақын адамдар ыза, кінә мен ашуға беріліп олардан қорғана отырып, өздерінің аутодеструктивті мінез құлқын танытады.

Егер сіз өзіңізге жақын адамда депрессия басталғанын байқасаңыз, алдын-алу түзету дамыту жұмыстарын және кеңес беру жұмыстарын жасау керек. Оның себептерін анықтауға тырысыңыз. Бұл болатын қауіпті жағдайдың алдын-алуға септігін тигізеді. **Осыған орай ұсынылатын психологиялық кеңестер:**

1. Адамның өзі қызығатын жұмыспен айналысуына ықпал жасау;
2. Оның бір өзін жеке қалдырмауға тырысу.
3. Оның сіз үшін қадірлі екендігін, жақсы көретінін, оның қаншалықты керектігі туралы көп айтуыңыз. Оның сізбен бірге болуы өте қажет екендігін көрсете білу;
4. Бірге жүретін саяхатқа немесе қонаққа баруды алдын ала жоспарлау;

Бұл оған көп көмегін тигізеді, себебі ол жарқын болашаққа өз жоспарларын құра бастайды, сөйтіп теріс ойлардан арылуы мүмкін. Депрессиялық күйзелістер әр адамда әр түрлі өтуі мүмкін. Дегенімен одан сауығып кетуге болады. Адам бойындағы стрестік жағдайлар мен жүйкенің шаршауы депрессияға жетелейді, сондықтан бұл жағдайдың қайсысы қайдан шығып жатқандығын ол біле бермейді. Өзіңізге жақын адамдарға көңіл көп бөліңіз, оларды сүйе біліңіз, жақсы қарым-қатынаста болуды үйреніңіз. Аутодеструктивті мінез - құлықтың алдын алу түрлі міндеттерді орындай алады. аутоагрессияның түрлі құралдарына қол жетімділікті бақылау мен шектеу, нақты тұлғаның медициналық психологиялық көмек көрсетуі. Аутодеструктивті мінез - құлықтың алдын алу суицидтік белгілерді анықтау мен жақын адамдарға уақыты көмек көрсетуді үйрету түрінде іске асырылады. Аутодеструктивті мінез -құлықтары қалыптасып қойған адамға психологиялық көмек дағдарыстық интервенсия деп аталады. Осы жағдайдағы жетекші әдіске дағдарыстық кеңес беру жатады, ал оның мақсаты адамды күйзелістен шығарып алу болып табылады. Аутодеструктивті мінез - құлықтың алдын алу жолдары: балаға әрқашан назар аудару, түсінуге тырысу мәселелерін шешуге көмектесу, өзіндік тәжірибемен бөлісу, ұрысу, зеку орнына жиі мақтап, мадақтап отыру, кешірімді болу. Аутодеструктивті мінез - құлық қазіргі қоғамның өзекті мәселесі болып табылады. Бұл психологиялық көмек сұрауының жетекші себептерінің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айсмондас Б.Б. Общая психология. Схемы. Москва Владос. №1, 2003, 24-бет.
2. Гарбузов В.И. Практическая психотерапия. СПб., №6, 1994, 46-бет.
3. Кішібеков Д., Ұ.Сыдықов. Философия. Алматы. Ғылым. №10, 2005, 48-бет.
4. Аязбекова Г. «Қиын» баланы тәрбиелеу жолдары // Білімдегі жаңалықтар №1, 2005, 30-бет.
5. Юсупова И. «Қиын» оқушы қайдан шығады // Қазақстан мұғалімі №7, 2006 қараша, 5-бет.
6. Өтеген Қ. «Қиын» оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеу // Бастауыш мектебі 2007 № 3, 3-6 бет.
7. Сұлтанбекова А. , Малдыбаева А. Агрессивті мінез-құлық //Қазақстан мектебі 2005 №5-6 мамыр-маусым , 27 бет.

ӘОЖ 159.9

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДА САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҰСТАНУ

Сманова Улданай Калдыбаевна - педагогика ғылымдарының магистрі
Қалдыбаева Айдана Бейбітқызы - студент
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқын анықтаудағы негізгі ерекшеліктер мен мәселелер қарастырылады. Суицидтік мінез-құлқты алдын алуда салауатты өмір салтын ұстану, оның әлеуметтік маңыздылығын айқындау бүгінгі қоғамға қажетті екені сөз болады.

Кілт сөздер: жасөспірім, суицидтік мінез-құлық, суицидтік мінез-құлықтың алдын алу, патологиялық мінез-құлық, психопрофилактика.

Аннотация. В статье рассматриваются основные особенности и проблемы определения суицидального поведения подростков. В профилактике суицидального поведения необходимо вести здоровый образ жизни, определять его социальную значимость для современного общества.

Ключевые слова: подростковый возраст, суицидальное поведение, профилактика суицидального поведения, патологическое поведение, психопрофилактика.

Annotation. The article discusses the main features and problems of determining suicidal behavior of adolescents. In the prevention of suicidal behavior, it is necessary to lead a healthy lifestyle, determine its social significance for modern society.

Keywords: adolescence, suicidal behavior, prevention of suicidal behavior, pathological behavior, psychoprophylaxis.

Жасөспірім кезең – бұл балалық шақтан ересек жасқа өтудің қиын ауысу кезеңі. Жасөспірім кезеңде өздерін ересектермен салыстыруға, өз көзқарастарын, тәуелсіздігін, құқықтарын қорғауға деген ұмтылысы да, ересектерден көмек, қолдау, сенім күту, оларды мақұлдау мен бағалаудың маңыздылығы да айқын көрінеді.

Патологиялық мінез-құлық, әсіресе жасөспірім кезінде айқын көрінеді. Белгілі бір мінез-құлқы бар жасөспірім өзінің мінез түрін отбасында және мектепте, құрдастарымен, ересектермен, оқуда және демалыста, ойын-сауық пен жұмыста және әдеттегі жағдайларда, төтенше жағдайларда көрсетеді.

А.Е. Личко жасөспірімдердегі суицидтік мінез-құлық негізінен «шекаралық психиатрия» мәселесі екенін атап өтті. Тек жасөспірімдердің 10%-да өз-өзіне қол жұмсауға деген шынайы ниет болса (суицидке әрекет), 90%-да жасөспірімнің суицидтік мінез-құлқы «көмекке шақыру» болып табылады.

А.Е. Личко жасөспірімдердегі суицидтік мінез-құлықтың үш түрін ажыратады: демонстрациялық, аффективті және шынайы.

Демонстрациялық – өмірді аяқтаудың шынайы ниеті жоқ, қиындықтардан, жазадан арылуға немесе аяушылық, эмпатия тудыруға, ерекше тұлға ретінде беделге ие болуға деген ұмтылыс басым рөл атқарады. Әдетте белгілі бір адамға бағытталған және қайталануға бейім.

Аффективті (қысқа тұйықталу) – өткір аффективті жағдайларға реакция ретінде (басқалардың көз алдында қорлау, үмітін жоғалту және т.б.). Аффекттің тереңдігі үлкен, мысалы, бұрыннан бар депрессия аясында, аяқталуға дейін жеткізілетін шынайы суицидтік тілек қалыптасады.

Шынайы – сәтсіздіктер мен көңілсіздіктер тізбегінен туындаған өз-өзіне қол жұмсау туралы ойластырылған, көбінесе біртіндеп жасалған ниет [1].

Балалар мен жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының өсіп келе жатқан ағзаға және тұлғаға тән бірқатар ерекшеліктері бар. Балалардағы суицидтік мінез-құлық жағдайлары, мысалы, суицидтік мінез-құлық 5-6 жаста, содан кейін 7-10 жаста және одан жоғары жаста байқалуы мүмкін, суицидтік мәлімдемелермен қатар, балалар кейде өкінішке орай баланың өлімімен аяқталатын суицидтік әрекеттерді де жасай алады. Суицидтік белсенділік жасөспірім кезінде 14-15 жастан бастап күрт артады және 16-19 жаста ең жоғары деңгейге жетеді.

Жасөспірім кезіндегі суицидтік әрекеттердің жартысы демонстрациялық болып саналады, яғни. өлудің нақты ниеті жоқ. Дегенмен, шынайы және демонстрациялық әрекеттерді ажырату әрқашан оңай емес.

Суицидтік әрекеттердің артындағы сезімдерді талдай отырып, суицидтің 4 себебі бар:

- оқшаулану (сізді ешкім түсінбейтін сезім, сізді ештенке қызықтырмайды);
- дәрменсіздік (сіздің өміріңізді басқара алмайтындай сезіну);
- үмітсіздік (болашақ жақсы нәрсені білдірмеген кезде);
- өзін-өзі бағаламау сезімі (өзін-өзі бағалаудың төмендігі, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, қабілетсіздікті сезіну, өзін-өзі ұятқа қалдыру).

Суицидтік мінез-құлықты қалыптастырудың маңызды факторы Вертер синдромы деп аталады немесе әдетте жасөспірімдер арасында суицидтен кейін теледидар немесе басқа бұқаралық ақпарат құралдары кеңінен жариялаған немесе танымал әдебиет немесе кино шығармасында сипатталған еліктейтін суицидтердің жаппай толқыны болып табылады [2].

Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының қауіп факторларына мыналар жатады.

Отбасы тәрбиесінің жағдайлары: ерте балалық шақта анасы не әкесінің болмауы, отбасындағы қарым-қатынастың матриархаттық стилі, маскүнемдік, психикалық науқастар бар отбасында тәрбиелеу, балалық шақтан бас тарту, суицид жағдайлары болған отбасында тәрбиелеу.

Өмір салты мен қызметі: мінез-құлықтың белгілі бір екпіндері, алкоголь мен есірткіні белсенді қолдану, қауіпті қаржы кәсіпорындарына бейімділік, қылмыстық жазаланатын іс-әрекет жасау, бұрын суицидтік әрекеттер жасау әрекеттері.

Айналадағы адамдармен қарым-қатынас: әлеуметтік ортадан оқшаулану, әлеуметтік мәртебені жоғалту, маңызды махаббат қатынастарының үзілуі, әрекетке бейімделудің қиындауы және т.б.

Физикалық дамудың кемшіліктері, ұзақ мерзімді соматикалық аурулар, мүгедектік.

Жасөспірімнің өз-өзіне қол жұмсауының себебі көбінесе отбасындағы ұзаққа созылған жанжалды жағдай болып табылады, онда: ата-ананың қысым стилі басым болады, ал жаза түрінде өзін-өзі сүйеге ауыр тиетін және жасөспірімнің өзін-өзі бағалауын төмендететін қорлайтын сөздер қолданылады; жақындарының қайтыс болуы, ата-анасының ажырасуы немесе ата-анасының біреуінің отбасынан кетуі сияқты дағдарыстық жағдайлар.

Суицидтік мінез-құлықтың мектептегі себептері әдетте мұғалімдермен, сыныптастарымен қарым-қатынасқа байланысты. Құрдастарымен қарым-қатынас жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының маңызды факторы болып табылады. Бұл қарым-қатынастың маңыздылығының бір түсіндірмесі – бұл басқа адамға шамадан тыс тәуелділік, әдетте ата-анасымен нашар қарым-қатынастың орнын толтыру ретінде, үнемі қақтығыстар мен олармен байланыстың болмауына байланысты.

Суицидологтар балалар мен жасөспірімдердің сыртқы мінез-құлқында суицидтік ниетті көрсететін бірқатар өзгерістерді атап өтеді:

- ұйқының болмауы немесе ұйқышылықтың жоғарылауы;
- тәбеттің бұзылуы;
- мазасыздық, ашуланшақтық белгілері;

- мазасыздық сезімін күшейту, қайғылы көңіл-күй;
- физикалық әлсіздікке шағымдардың күшеюі;
- көңіл-күйдің тез өзгеруіне бейімділік;
- отбасы мен достарынан алшақтау;

Ең алдымен, баланың кез-келген суицидтік әрекеті үшін ересектер жауап беретінін есте ұстаған жөн.

Суицид туралы ойлайтын жасөспіріммен әңгімелесу кезінде ұсынылады:

- әңгімелесушіні мұқият тыңдаңыз, жасөспірімдер көбінесе жалғыздықтан зардап шегеді;
- қандай көмек қажет екендігі туралы сабырлы және мұқият сұрай отырып, сұрақтарды дұрыс тұжырымдау;
- естігендеріне таңданбаңыз және оны кез-келген, тіпті ең таңқаларлық сөздер үшін айыптамаңыз;
- жасөспірімнің өз өлімі туралы идеяларының романтикалық-трагедиялық галосын жоюға тырысыңыз;
- жасөспірімге үміт сыйлауға ұмтылу; ол шынайы және оның күші мен мүмкіндіктерін нығайтуға бағытталған болуы керек,
- егер баланың өзіне-өзі қол жұмсау жоспары болса, оның ниеті мен сезімінің ауырлығын бағалаңыз;
- барлығына, тіпті ең кішкентай реніштер мен шағымдарға мұқият болыңыз, жасөспірім өз проблемаларын жасыру арқылы сезімдерге ерік бермеуі мүмкін, бірақ сонымен бірге терең депрессия жағдайында болуы мүмкін;
- балаңыздан (немесе ол) суицид туралы ойлайтынын тікелей сұраудан қорықпаңыз.

Ерте профилактиканың негізі: жасөспірімдердің қалыпты дамуына мүмкіндік беретін жағдайлар жасау; белгілі бір жастағы балаларда туындайтын типтік дағдарыстық жағдайларды уақытылы анықтау.

Мектептің профилактикалық жұмыс жүйесінде екі бағыт бар: жалпы алдын алу шаралары және арнайы алдын алу шаралары.

Жалпы алдын алу шаралары барлық оқушылардың мектеп өміріне тартылуын қамтамасыз етуі және олардың үлгерімсіздігі мен әлеуметтік бейімсіздігінің алдын алуы тиіс. Арнайы алдын алу шаралары ерекше педагогикалық назарға мұқтаж барлық оқушыларды анықтау және олармен жеке деңгейде жұмыс жүргізу мүмкіндігін қамтамасыз етуі тиіс.

Суицидтік мінез-құлықтың алдын-алу формалары:

Бірінші форма – әлеуметтік органы ұйымдастыру. Әлеуметтік факторларға әсер ету арқылы адамның жағымсыз мінез-құлқының алдын алуға болады. Жасөспірімдердегі суицидтік мінез-құлықтың алдын-алу, ең алдымен, салауатты өмір салтын қалыптастыруға арналған әлеуметтік жағдайды қамтиды.

Психопрофилактикалық жұмыстың екінші түрі – ақпараттандыру. Бұл дәрістер, әңгімелер, арнайы әдебиеттерді немесе бейне және телефильмдерді тарату түріндегі психопрофилактикалық жұмыстың ең таныс бағыты. Тәсілдің мәні – адамның сындарлы шешім қабылдау қабілетін арттыру мақсатында оның танымдық процестеріне әсер ету әрекеті. Бұл тәсілдің перспективалық дамуына қорқыту ақпаратының басым болуынан бас тарту, сондай-ақ жынысы, жасы, әлеуметтік-экономикалық сипаттамалары бойынша саралау ықпал етуі мүмкін.

Үшінші форма – әлеуметтік маңызды дағдыларға белсенді әлеуметтік оқыту. Бұл модель негізінен сабақтан тыс іс-шаралар бағдарламалары (бейімделу мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру бойынша жеке және топтық бағдарламалар) және топтық тренингтер түрінде жүзеге асырылады.

Төртінші форма – девиантты мінез-құлыққа балама әрекеттерді ұйымдастыру. Белсенділіктің балама формалары танылады: таным (саяхат), өзін-өзі сынау (тауға шығу, тәуекелмен спорт), мағыналы қарым-қатынас, махаббат, шығармашылық, белсенділік.

Бесінші форма – салауатты өмір салтын ұйымдастыру. Ол денсаулық үшін жеке жауапкершілік, қоршаған әлеммен және оның денесімен үйлесімділік туралы идеялардан туындайды.

Алтыншы форма – жеке ресурстарды жандандыру. Жасөспірімдердің спортпен белсенді айналысуы, олардың шығармашылық көрінісі, қарым-қатынас және жеке өсу топтарына қатысу, арттерапия – мұның бәрі жеке ресурстарды белсендіреді, өз кезегінде жеке тұлғаның белсенділігін, оның денсаулығын және жағымсыз сыртқы әсерлерге төзімділігін қамтамасыз етеді.

Жетінші форма – суицидтік мінез-құлықтың жағымсыз салдарын азайту. Жұмыстың бұл түрі қалыптасқан суицид жағдайында қолданылады. Ол рецидивтердің немесе олардың жағымсыз салдарының алдын алуға бағытталған [3].

Осылайша, анықталғандай, балалардың бақытсыздығына, олардың өз-өзіне қол салу әрекеттеріне баруына көп жағдайда отбасындағы жайсыздық пен мектепте түсінбеушіліктің орын алуы себеп болады. Балаларға жай ғана киімін, тамағын тауып беру аз, олар үнемі ата-ананың жылуын сезініп, жақсы көретінін біліп өсуі тиіс. Ал әке-шеше өз дәрежесінде көңіл бөлмейтін бала ешкімге керексіздігін түсініп, психологиялық стреске тап болады. Әсіресе, 13-17 жас аралығындағы жасөспірімдер өте әсершіл, кез-келген нәрсені жүрегіне тез қабылдағыш келеді. Түсіністік болмаған жағдайда осы жас аралығындағы балалар түрлі жағдайларға ұрынып жатады. Олардың сабаққа құлқы болмай, өзге оқушылармен де қарым-қатынасы нашарлап кетеді. Өзін ұстауы мен мінез-құлқында өзгерістердің орын алуы мұғалімді де, ата-ананы да алаңдатуы тиіс. Осы өзгерістерге бей-жай қарамай, психологтың көмегіне жүгіну арқылы көптеген проблеманың алдын алуға болады.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі:

1. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л.: Медицина, 1983. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://drlev.ru/book/lichko2.pdf> (дата обращения: 28.05.2016).
2. Волкова А.Н. Психолого-педагогическая поддержка детей суицидентов //Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. 1998. № 2. С. 36–43.
3. Особенности формирования жизнестойкости и совладания с трудными жизненными и стрессовыми ситуациями несовершеннолетних в образовании [Текст]: методическое пособие. Составители: Борисенко О.В., Матерова Т.А., Ховалкина О.А., Шамардина М.В. – Барнаул, 2014. – 184 с.

УДК 021504

НАША ЛЮБОВЬ К ДЕТЯМ – ЭТО БЕЗУСЛОВНЫЙ ПОДАРОК, КОТОРЫЙ МЫ ДОЛЖНЫ ДАРИТЬ КАЖДЫЙ ДЕНЬ

Пушкарева Наталья, педагог-психолог, КГУ «Общеобразовательная школа поселка Заводской отдела образования по городу Степногорск управления образования Акмолинской области», Казахстан, г. Степногорск

Аңдатпа. Мақалада балалар мен жасөспірімдер арасындағы суицид мәселесі қарастылады, қазіргі уақытта бұл ең маңызды және өзекті әлеуметтік мәселелердің бірі

болып табылады. Уақытылы психологиялық көмек (диагностикалық, алдын алу, білім беру мен түзету-дамыту жұмыстары), қиын өмірлік жағдайға тап болған жасөспірімдерге деген жанашырлық қайғылы жағдайдан аулақ болуға көмектеседі.

Кілт сөздер: суицид, диагностика, алдын алу, ағарту, түзету.

Аннотация. В статье рассматриваются проблема суицида среди детей и подростков, на данный момент она является одной из первостепенных и наиболее актуальных социальных проблем. Своевременная психологическая помощь (диагностическая, профилактическая, просветительская и коррекционно-развивающая работа), участливое отношение к подросткам, попавших в трудную жизненную ситуацию, помогает избежать трагедии.

Ключевые слова: Суицид, диагностика, профилактика, просвещение, коррекция.

Annotation. The article deals with the problem of suicide among children and teenagers, at the moment it is one of the primary and most urgent social problems. Timely psychological assistance (diagnostic, preventive, educational and correctional-developmental work), a sympathetic attitude to teenagers who are in a difficult life situation helps to avoid future tragedies

Keywords: Suicide, diagnosis, prevention, education, correction.

«Детские суициды - это трагедия для всех нас. Нужно серьезно задуматься, почему дети идут на такой шаг. Нужно вести работу по формированию твердых жизненных установок. Это является, по сути, базовым критерием качества воспитательного процесса. Наша общая задача – формирование нового поколения оптимистов, обладающих твердой волей и умением преодолевать жизненные неурядицы. По-другому никак нельзя. Как известно, жизнь прожить – не поле перейти». Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев.

Ситуация с подростковым суицидом в Казахстане. В 2014 году детский фонд ООН UNICEF опубликовал отчет по детским суицидам в Казахстане. Статистика грустная: в 2008 году Казахстан занимал первое место по суицидам среди несовершеннолетних обоих полов в возрасте 15-19 лет. К 2014 году у Казахстана было второе место по показателям смертности от "неестественных причин" среди 15-19-летних. Казахстан входил в группу стран, где суицид являлся первой и лидирующей причиной смертности от неестественных причин среди подростков и молодежи. Самым суицидальным возрастом период с 15 до 17 лет (60% всех случаев).

Результаты национального исследования глубинных причин суицида показали, что подростковое самоубийство очень тесно связано с плохим состоянием психического здоровья. В 2019 году статистика изменилась, Казахстан находился на третьей строчке по суицидам (не только детским) - это данные ВОЗ. Можно сказать, что ситуация немного начала улучшаться. Факторы риска совершения суицида: семейные проблемы, неблагополучные семьи, где часто возникают конфликты между родителями. Недоброжелательно отношение к ребенку - грубость, унижение, побои. Материальные проблемы семьи. Потеря родителей. Чувство беспомощности и отчаяния. Аддиктивное поведение. Употребление алкоголя, и наркотиков, психоактивных веществ снижает критичность мышления и способность контролировать импульсивное поведение, предвидеть и принимать последствия своих действий. Незрелость личности и определенные черты характера. Слабохарактерность и импульсивность действий. Внушаемость, подражание телевидению, чужие рассказы. Школьные проблемы. Неуспеваемость и неуспешность. Проблемы в общении со сверстниками могут привести к дезадаптации подростка. Потеря контакта или осуждение группой может стать тем социально-психологическим фактором, который способен подтолкнуть или усилить желание подростка к суицидальному действию. Этот фактор особенно значим для подростков с невысоким интеллектом. Проблемы и конфликты с учителями – подростковый возраст ранимый и восприимчивый, любое высказывание – по мнению подростка необъективное по отношению к нему, да и еще в присутствии одноклассников, сверстников, воспринимается болезненно и чревато

последствиями. Отношение учителя к ученику – надменность, отстраненность, изолированность, пренебрежение, чрезмерная строгость. Поэтому был создан алгоритм оказания помощи педагога-психолога при выявлении нарушении эмоциональных и поведенческих реакций, в том числе суицидального мышления. Работа педагога-психолога осуществляется по направлениям: диагностическая, консультативная деятельность, информационно – просветительская деятельность, экспертная деятельность, профилактическая деятельность, практическая работа с выявленными учащимися «группы риска». По факту выявления учащихся данной группы, дальнейшая работа проводится по плану, составленному, исходя из особенностей сочетаний высоких значений и их возможных комбинаций:

Психодиагностика.

Диагностическое исследование позволяет выявить проблемные зоны в психологическом развитии, межличностных отношениях ребенка и скоординировать дальнейшие действия, формы и направления в коррекционной и просветительской работе. Диагностические методики психолог подбирает согласно результатам проведенного опросника.

Психологическое консультирование.

Оказание психологической помощи и поддержки при состоянии актуального стресса, конфликта, сильного эмоционального переживания. По проблемам учения, развития, жизненного и профессионального самоопределения, взаимоотношений со взрослыми и сверстниками, личным проблемам. А также консультирование педагогов, родителей по проблемам индивидуального развития учащихся.

Коррекционно-развивающая работа.

- Занятия «Здоровье и жизненные навыки».
- Психическое благополучие как основа здоровья человека
- Навыки управления чувствами и эмоциями
- Навыки саморегуляции в кризисных ситуациях
- Навыки развития эмоционального интеллекта и межличностных коммуникаций
- Навыки постановки и достижения жизненных целей
- Семья в жизни человека. Семейные ценности.

Проведение тренинговых часов в рамках воспитательного процесса способствует выработке жизненных навыков сохранения и укрепления физического, а также психического здоровья, навыков безопасного поведения в различных ситуациях, навыков межличностного общения, сохранения репродуктивного здоровья и планирования семьи, осознанному выбору профессии, а также умению противостоять различным вызовам внешней среды.

Профилактика и психологическое просвещение.

Целью данного вида деятельности является информация о значимости психологического здоровья, формирование духовных, нравственных и эстетических критериев в мышлении подростков, их родителей, а также всех участников образовательного процесса.

- Как сохранить психологическое здоровье?
- Профилактика насилия и половой неприкосновенности несовершеннолетних
- Психологическая готовность семьи к адаптации и социализации подростка
- Психологические особенности подросткового возраста
- Формула безопасности ребенка
- Подростковая агрессивность. Системный подход к проблеме.

Главная миссия психолога вовремя заметить подростка, нуждающегося в поддержке взрослых, и оказать ему помощь в решении сложной жизненной ситуации, защитить интересы ребенка и создать благоприятные условия для его дальнейшего развития.

Педагоги-психологи школ регулярно проходят обучающие курсы, семинары, вебинары. С целью взаимодействия и создание единой траектории в оказании поддержки учащимся, на котором рассматриваются вопросы и причины суицидального мышления, а также пути оказания психологического сопровождения.

Основные шаги работы школьного психолога по укреплению психического здоровья субъектов образовательного процесса: координация услуг между ведомствами, усиление позитивных навыков преодоления трудностей и развитие устойчивости, улучшение коммуникативных и социальных навыков учащихся и педагогов, содействие решению проблем, управлению гневом и разрешению конфликтов, оценка эмоциональных и поведенческих потребностей учащихся.

Еще раз о нашей миссии учить, вести, дарить прекрасное нашим детям. Любовь - наша основная эмоциональная потребность, и, когда другой человек удовлетворяет её, мы испытываем к нему тёплое эмоциональное чувство. Эмоциональный климат может в значительной степени измениться, если научиться говорить на «родных языках любви» друг друга. Давайте наполнять сосуды, говорить на доступном для ребёнка языке. Мы дарим детям любовь, и формы любви, как и подарки. Существуют несколько языков любви. Известный консультант в сфере супружеских отношений Гэри Чепмэн выделяет пять основных языков любви: слова поощрения, прикосновение, время, помощь, подарки. Наша любовь к детям – это безусловный подарок, который мы должны дарить каждый день.

Список использованной литературы:

1. Штейнберг, Э. Позитивная линия жизни [Текст] / Э. Штейнберг // Школьный психолог. – 2013. — № 3. – С. 18-20.
2. Актуальные проблемы суицидологии [Текст] / А.А. Портнов [и др.]; под общ. ред. А. А.Портнова. - М., 1978. - 240 с.
3. Зотов М. В. Суицидальное поведение: механизмы развития, диагностика, коррекция. – СПб.: Речь, 2006.
4. <https://kz.kursiv.media/2019-08-16/tokaev-vyskazalsya-o-probleme-detskogo-suicida-v-kazakhstan/>

ӘӨЖ 159.9

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚИЫНДЫҚТАРДЫҢ АЛДЫН-АЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сулейманова Жаңылкүл Калмаханбетқызы - Қ.Сұлтанбеков атындағы орта мектебінің педагог-психологы, Жамбыл облысы, Т.Рысқұлов ауданы

Аңдатпа. Баяндамада жасөспірімдердің ішкі жай-күйі, жағдайы ескеріле отырып белсенді іс-әрекет жасауы, баланың тұлға ретінде үздіксіз дамуы, өзін-өзі тәрбиелеп, дамыту қарастырылды. Білім беру үдерісіне қатысушыларды психологиялық-педагогикалық қолдау, жасөспірімдер суицидін алдын алуға бағытталған жұмыстарды кешенді және жүйелі қамтамасыз ету. Жасөспірімдердің жеке ерекшеліктерін, мінез бітістерін, көзқарастарын, талғамдарын, әдеттерін үздіксіз зерттеп, жете білу, ойлау қабілеті, себеп-түрткілер, ұстанымдары, өмірлік бағыты, өмір мен еңбекке деген көзқарасы, құндылықты бағамдары, тіршілік жоспарлары секілді тұлғалық сапалардың нақты қалыптасу деңгейін түбегейлі тануға көмектеседі.

Кілт сөздер: сүйіспеншілік, мейірімділік, еңбексүйгіштік, дұрыс қарым-қатынас, ар-ождан, шынайылық.

Аннотация. В докладе с учетом внутреннего состояния подростков, с учетом активных действий рассмотрено непрерывное развитие ребенка как личности, самовоспитание и развитие. Психолого-педагогическое сопровождение участников образовательного процесса, комплексное и системное обеспечение работы, направленной на профилактику подросткового суицида. Постоянно изучая личностные особенности, черты характера, взгляды, вкусы, привычки подростков, он помогает принципиально узнать уровень реальной сформированности таких личностных качеств, как способности, мыслительные способности, мотивы, установки, жизненная направленность, отношение к жизни и труду, ценности, жизненные планы.

Ключевые слова: любовь, доброта, трудолюбие, правильные отношения, совесть, искренность.

Annotation. In the report, taking into account the internal state of teenagers, taking active actions into account, the continuous development of the child as a person, self-education and development were considered. Psychological-pedagogical support of participants in the educational process, comprehensive and systematic provision of work aimed at preventing adolescent suicide. Constantly studying the personal characteristics, character traits, attitudes, tastes, habits of teenagers, it helps to fundamentally recognize the level of real formation of personal qualities such as ability, thinking ability, motivations, attitudes, life direction, attitude towards life and work, values, life plans. .

Keywords: love, kindness, hard work, correct relationship, conscience, sincerity.

Бүгінгі таңда балалар арасында айнала қоршаған ортаға деген немқұрайдылық, әлсіздерге әлімжеттік жасау, қатігездік көрсету, мектептен, балалар үйлерінен қашу, көшеде бейберекет күн кешу, қаңғыбас болу, қылмыс жасау, өз-өзіне қол салу мәселелері етек алып отыр. Аталған келеңсіз жайлардың туындауына тек біржақты қарауға болмайтындығын ескерсек, мәселенің екінші жағы тәрбие мәселесіне келіп тіреледі. Яғни, бала тәрбиесінің әлсіреуі, үлкендердің бала алдындағы дәрменсіздігі, тәрбие жұмысының тек қана құрғақ үгіт-насихатқа құрылуы, балалармен жүргізілетін жұмыстың дұрыс жолға қойылмауы, үлкендердің балалармен қарым-қатынасының авторитарлық, әкімшілдік-әміршілдік сипатқа ие болуы мен балаларға деген махаббаттың жетіспеуі, оқу-тәрбие үдерісінде балалардың әрқайсысына тән жеке ерекшеліктері, қызығушылықтары мен мүмкіндіктерінің есепке алынбауы сияқты бірқатар олқылықтарды көруге болады.

Қай заманда болсын халықтың алдында тұрған міндеттерінің бірі-есті, еңбексүйгіш, қайырымды бала тәрбиелеу. Әр халықтың өзінің ұрпағы ақылды, адал, үлкенді құрметтейтін, әділ, ержүрек, ар-ожданы мол болып өссін деп армандайды. Қазіргі таңда жасөспірімдер арасында өз-өзіне қол жұмсау, яғни суицид қоғамда белең алып отыр. Осы мәселені шешуде ата-аналар, мұғалімдер, құрбы-құрдастары біріге жұмыс жасау арқылы суицидалды іс-әрекеттерді болдырмаудың алдын алу іс-шараларын жүргізу қажет. Өз өмірін қиюға бағытталған саналы ерікті түрдегі әрекет қазіргі таңда бүкіл жаһандық қоғамдық мәселеге айналып отыр. Бұндай мінез-құлық жасөспірім шақта 13 жастан бастап байқалады. Статистика бойынша суицидтік мінез-құлық 14-28 жас аралығында 30 пайыз, жасөспірім шақта 6-10 пайыз құрайды. Өз-өзіне қол жұмсауға бейім адамдардың бірден-бір бөлігі психикалық тұрғыдан зардап шеккен, дені сау адамдар болып табылады. Осындай келеңсіз жағдайлар жасөспірімдерді қылмысқа тартады, оның ішінде өз-өзіне қол жұмсау жиі кездеседі. Жасөспірім шақта түрлі кездерді бастарынан кешеді, кейбіреулері бір нәрседен қорыққаннан, махаббаттың сәтсіз болуынан, қиыншылыққа төзе алмау салдарынан өмірден қоштасуды жөн көреді. Соңғы 15 жылдықта 15-24 жас аралығында өз-өзіне қол жұмсау 2 есеге артты, экономикасы дамыған елдерде бұндай жағдайлар жиі кездеседі. Ер балалар

арасында өз-өзіне қол жұмсау қыз балаларға қарағанда әлдеқайда көбірек, ал қыз балалар демонстротивті түрде көрсетіп отырады.

Адамның дұрыс өмір сүруіне биологиялық және әлеуметтік факторлардың керісінше әсер етуінен көптеген күйзелістер салдары адамның әрі қарай қажеттілігінен қол үзуіне себепші болады. Осындай адамзат дамуының өте маңызды кезеңінде оның өзін-өзі бағалай, өзіндік "Менін" тани білуі өте қажет. Өзіндік ерік-жігерге қабілетсіздік, өзіне және басқалар алдындағы ішкі жауапкершіліктің әлсіздігі және т.б.

Білім алушының өзін психологиялық-педагогикалық құзыреттілігін дамыту және психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді жүзеге асыру шеңберінде білім беру үдерісін қалыптастыруда жасына қарай психофизиологиялық ойлау өте маңызды. Оқушы өзі туралы көбірек түсінуге, өз дамуының ерекшеліктерін білуге тағы басқа өзінің жағдайын еңсеруді білуге тиіс, бұл мағынаны тануға жатады. Оны осыған үйрету керек. Мектептегі бұл жауапты жұмыс әлеуметтік педагог және сынып жетекшісіне, пән мұғалімі мен педагог-психологқа негізделіп жүктелген. Бұл бірқатар жағдайларда білім беру мекемелерінің педагогикалық ұжымы мен әкімшілігі жасөспірімдер мен балалар арасында өзіне өзі қол жұмсауға жеткілікті назар аудармайтыны бойынша, ең біріншіден, суицидтік мінез-құлық, профилактика технологиялары, өмірлік қиын жағдайға тап болған білім алушыларға психологиялық-педагогикалық көмек көрсетуде технологияларды меңгерген кадрлардың аз болуы көптеген мектептерде қалыптасқан жағдайды талдауда көрсетеді. Бұл ретте көптеген жалпы білім беретін мекемелерде мақсаттылықтың және жалпы білім беретін мекемелердегі білім алушылардың ата-аналары мен педагог кадрларының тиімді ынтымақтастықты жүзеге асырудың жеткіліксіздігінен, соның ішінде бірлескен қызметті ұйымдастыру бойынша суицидтік мінез-құлықтың профилактикасы.

Ата Заңның 14-бабында «Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, дінге көзқарасына немесе тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды» деп атап көрсетілген. Сондықтан педагог қай жерде болмасын өзінің азаматтық борышын, жауапкершілігін терең сезінуі, өзіне-өзінің қатаң талап қоюы, басқа адамдарға деген өз бойындағы адалдық, ілтипаттылық, қайырымдылық, ықыластылық, мейірімділік және т.б. ізгі қарым-қатынастардың болуын үнемі есінде ұстауы тиіс. Педагогтың әрбір іс-әрекеті махаббат пен сүйіспеншіліктің, құрмет пен шыдамдылықтың, яғни қоғамға қызмет етудің үлгісі болуы шарт.

Білім беру ұйымдарында педагог түрлі жастағы балалармен жұмыс істейтіндіктен тәрбиеленушілердің әрбір жас кезеңдегі психологиялық, физиологиялық ерекшеліктерін білуі және оны үнемі қаперіне алып отыруы тиіс. Мысалы, мектепке дейінгі кезеңде балалар үлкендерге тікелей тәуелді болады. Сондықтан педагог алдымен балаларды сүюі тиіс, балалармен күнделікті қарым-қатынаста, әрбір сәтте үлкен шыдамдылық, жан дүниенің тазалығы мен жомарттығы қажет. Сонымен қатар кіші мектеп жасындағы балалар үшін де педагог барлық бейнесімен олардың өмірлерінде ерекше із қалдырып, оларға күшті әсер ететін тұлға болып саналады. Ал ересек балалар үшін педагогтың әрбір қимыл-қозғалысына, іс-әрекеті мен сөйлеген сөзіне, оның ақыл-кеңесіне, өзге адамдармен қарым қатынасына, шәкірттерге қоятын талаптарына өздерінше сын көзімен қарайды. Сол себепті педагог балалармен қарым-қатынас жасауда мұғалімнің өзіндік сапа ерекшеліктерімен қатар, оның өзге адамдармен, әсіресе шәкірттермен даралық ерекшеліктерімен санаса отырып қарым-қатынас жасауға аса мән беруі тиіс. Балалар өз ұстазының бойынан көңілдеріне қонымды талап тілектеріне лайықты ұнамды қасиеттерді көргісі келеді. Осы орайда педагогтің бойындағы сапалар мен қасиеттердің балалар үшін қаншалықты ықпалды болатындығын көруге болады. Педагогикалық үдерісте әр баланың жеке ерекшеліктері мен қызығушылықтары, ішкі мүмкіндіктері және олардың психологиялық ерекшеліктерін ескеріп отырмағандықтан

балалар мен педагогтер арасында түсінбеушілік туындап, жүргізіліп отырған тәрбие жұмыстары жақсы нәтиже бермейді.

Ал, жасөспірімдік кезең балалық шақ пен ересек адамдар арасындағы өтпелі кезең екендігін ескеретін болсақ, бұл кезеңде жасөспірімнің тек өз педагогі мен ата-анасына ғана емес, өзге адамдарға, айналасындағы адамдарға деген өзіндік сыни көзқарасы өрістеп, әрбір нәрсенің мән жайына үңіле қарап, оларды танып білуге деген ықылас ынтасы арта түсетін кезең. Олардың ақыл-ойы өсіп, дүниетанымы кеңейе бастаған кезең. Адамның дамып жетілуіндегі мұндай сапалар жасөспірімдердің ұстаздарға деген талап-тілегін де күрделендіре түседі. Жасөспірімдер бұл кезеңде өздерін ересектер қатарына қосып, үлкен адамдардың өздеріне ілтипатпен, сеніммен, түсіністікпен қарауын талап етеді. Осы кезеңде үлкендер оларды әлі бала санап, солай әрекет етсе, өздерінің қарсылығы мен наразылығын іс әрекеттерімен, сөздерімен білдіреді. Педагог өз тәрбиеленушілеріне қарым-қатынасын ізгілікке, адамгершілікке, сүйіспеншілікке құруы тиіс. Егер баламен арадағы қарым-қатынас осы қасиеттерге құрылмаған жағдайда өзара түсінбеушілік, тартыс, өзара шиеленіс, реніш туындайды.

Педагог білім беру ұйымдарында сүйіспеншілікке толы ерекше атмосфера құра алуы тиіс. Оны тұлғаның психикалық, адамгершілік негіздерінің қаланатын табиғи ортасы деп қарастырып, үлкендердің балаға, баланың үлкендерге деген туыстық сезім негізінде терең эмоциялық сипатта құрылуына ықпал жасауы керек.

Қазіргі кезде отбасында ата-ана мен бала арасындағы қатынаста түсінбеушілік орын алып, бір-біріне сүйіспеншілікпен, кешіріммен қарау азайып, түрлі келеңсіз мәселелер туындауда. Сондықтан отбасынды орын алып отырған қиындықтарды шешу қажет болып отыр. Отбасындағы жанжал мен орынсыз дау-дамайлар бала психикасына әсер етеді, отбасындағы түсініспеушілік баланың бойында орнықсыз эмоциялық жайттарды тудырады.

Ата-аналар үнемі балаларының ұяда не көрсе, ұшқанда соны алатынын, олардың әрбір сөзі мен іс-әрекетінің балаға тікелей әсер ететінін ұмытпағаны абзал.

Суицидальды әрекет әлеуметтік жағдайы жоғары отбасында да кездеседі. Негізінен, жеткіншектер қай жағынан болсын әлсіз сипатта болады. Өйткені, олар әлі есейіп үлгерген жоқ, жасөспірімдер немесе жеткіншектер көп жағдайды терең түсіне алмай, күйзелісті жағдайға барады. Олардың бойында құндылықтар жүйесі әлсіз болады да, антисуицидальды факторлар іске қосылмайды. Тәрбиедегі жағымсыз әрекеттер әлсіз қарсылықты күшейтеді де, ата-ана тарапынан болатын әртүрлі жазалар баланың көңіл күйінде эмоциялық орнықсыздықты тудырады, олар содан келіп өмірлік қиындықтарды көтере алмайды.

Жасөспірімдердің өзіне-өзі қол салуына толық емес отбасындағы жағдайлар да ықпал етеді. Өгей әке немесе өгей шешенің де мінез-құлқын бала іштей қабылдай алмайды. Суицидальды іс-әрекетке сонымен қатар бала күнінде алған ми жарақаттарының әсері бар. Дисгармониялық дамуы бар балаларда өмірдегі шынайылықты қабылдауда алшақтық болады.

Біз бұл орайда жеткіншектердің өзіндік психологиялық ерекшеліктеріне барынша назар аударуымыз керек. Олардың бойында ұялшақтық пен агрессиялы мінез-құлық, жастық максимализм, шектен тыс мазасыздану, шамасы келмесе де «өзім білеміндікке» ұмтылу тән болып келеді.

Бұл орайда ата-ана алдымен нені ескеруі қажет деп ойлайсыз?

Суицидтік мінез-құлқына қатысты әрекеттер мен оның алдын алу үшін ең алдымен ата-ана баланың көңіл күйіне, жеке басына ерекше назар аударып отыруы керек. Жалпы, баланың күйзеліске душар болып жүргенін төмендегідей әрекеттерден аңғаруға болады.

- Баланың мінез-құлқы өзгереді, тұйық немесе күйгелек бола бастайды;
- Мектепке бармаудың барлық амал-шарасын ойлап табады;
- Мектепте болған ситуациялардан қашады, сабаққа барғысы келмей;

- Әдеттегіден гөрі ақшаны жиі сұрай бастайды, сылтауы көбейеді, тіпті ата-анасының қалтасына түседі. Демек, ол қаржыны «мазасын алып жатқандарға» тасиды.

- Оқу үлгерімі нашарлайды, зейіні тұрақсыз болады.

- Ұйқысы бұзылады;

Сондықтан бұл жерде біз суицидті болдырмау және оның алдын алу жолдары туралы көбірек сөз еткеніміз абзал.

Сондықтан кішкентай кезеңнен сәбидің туыстары мен ата-анасына эмоциялық жағынан жақындық, жылылық сезімін қалыптастырғаны жөн.

Ең маңыздысы, баланың бойына үміт пен сенім ұялату арқылы жылы сезімдерді дамыту керек. Жеткіншектің өз мінез-құлқын қадағалап отырып, оны саралай білуге үйрету қажет.

Балалар мен жасөспірімдердің тағдырына отбасындағы кикілжің де себепкер болады. Яғни ерлі-зайыптылардың өз арасында және олардың ұл-қыздарымен қарым-қатынасында шынайылық пен жылылық жоқ немесе мүлдем төмен. Ал бала мен жасөспірімнің мінез-құлқы толық қалыптаспағандықтан, өткір пышақтың жүзіндей қылпып тұрады. Сондықтан оның кез келген уақытта қатерлі қадамға аяқ басуы оп-оңай. Таңданарлығы сол, жаңағыдай жаңсақ жолға түскендер материалдық тұрғыда мүмкіндіктері шектеулі отбастарына қарағанда, бақуатты отбасыларында да кездеседі.

Мектептің, әсіресе, психологтардың ата-аналармен байланысының да маңызы ерекше. Ата-ана мен мектептің бала тәрбиесін біріне-бірі итермей, ортақ мүдде үшін ынтымақтаса жұмыс істегені дұрыс.

Өмір - Күрес. Бірде жеңесің, бірде жеңілесің. Бұл өмір заңдылығы осылай. Сондықтан балаларға түрлі жағдайға дайын болатындай тәрбие берілуі тиіс. Десек те, балалар- қоғамның әлсіз буыны. Тәжірибесіз, аңғал, сенгіш. Кез келген оқиғаны жанына жақын қабылдайды. Әлі келмеген, күші жетпеген, ақыл таппаған жалғыз қалған тұста түрлі көзсіздіктерге баруы ықтимал. Бәлкім, мұны жақындарының назарын өзіне аударудың жолы деп ойлар. Себебі, көптеген ата-ана бауыр еті баласына барынша көңіл бөліп, жан дүниесін түсінуге тырысуға мән бермейді. Ата-ана кез келген мәселеде ақылдасып, ортақ шешім қабылдаулары тиіс.

Шығыста «Бір күндігіңді ойласаң, күріш ек, он жылдығыңды ойласаң ағаш ек, жүз жылдығыңды ойласаң, ұрпағыңа жақсы тәлім – тәрбие бер», деген қағида бар. Егер әрбір балаға жастайынан жақсы тәрбие беріп стереотипке бой алдырмай, өмірді бағалай білуге үйретіп өсірсек, мұндай қайғылы жағдайларға тап болмасымыз кәміл. Бұл ретте баланың бойында патриоттық сезімді оятып, өмірге деген құлшынысын арттыру үшін нәтижелі әрі түзу бағыт-бағдар беруіміз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жасөспірімдердің суицидальді мінез-құлқы // Вестник КАСУ №3 – 2006. Байтемирова К.Б., Жиенбаева С.Н.

2. С.Бердібаева // Балалардың бойында ата-анаға жақындық сезімін қалыптастырған дұрыс

3. Психология: Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық. №4 том Жетекшісі-акад.

Ә.Н.Нысанбаев. Алматы: «Таймас» баспа үйі 2005 ж.

4. Мектеп және отбасы Р.Ерғуатова – Мақашева Алматы, 2008 ж.

УДК 159.922.72

ВЗАИМОСВЯЗЬ СТИЛЯ ВОСПИТАНИЯ И САМООЦЕНКИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Таутабаева А.А., магистрант 1 курс

Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

e-mail: tautabayeva@mail.ru

Топанова Г.Т., PhD, лидер образовательной программы кафедры Теоретической и практической психологии КазНацЖенПУ

e-mail: topanova2107@gmail.com

Андатпа. Мақалада өзін-өзі бағалаудың жалпы ұғымдары, отбасылық тәрбие стилі, отбасылық тәрбие стилі бастауыш сынып оқушыларында өзін-өзі бағалауды қалыптастырумен қалай байланысты екендігі қарастырылады. Тәуелсіздікке тәрбиелеу үшін ең қолайлы және демократиялық стиль ерекшеленеді, бұл баланың өзін-өзі қабылдауына ең қолайлы әсер етеді. Балаларда өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына әсер ететін факторларды көрсететін тұжырымдар тұжырымдалған (жас ауқымын нақтылай алады?)

Кілт сөздер: өзін-өзі бағалау, отбасылық тәрбие стилі, өзіндік тұжырымдама, тұлға.

Аннотация. В статье рассматриваются, общие понятия самооценка, стиль семейного воспитания, как стиль семейного воспитания связан с формированием самооценки у младших школьников. Приводится теоретический анализ стилей воспитания в семье и их роль в формировании личности и её адекватной самооценки. Как наиболее приемлимый для воспитания самостоятельности и выделяется демократический стиль, который наиболее благоприятно влияет на принятие ребёнком самого себя. Сформулированы выводы, в которых указаны факторы влияющие на формирование самооценки у детей с 7-11 лет.

Ключевые слова: самооценка, стиль семейного воспитания, Я-концепция, личность.

Abstract. The article explains the general terms of the self-assessment, the style of family education, how the style of family education is connected with forming the junior high school children's self-assessment. The article shows the theoretical analysis of the styles of family education and their role in forming person and the adequate self-assessment. As the most acceptable for the education of independence, the democratic style is highlighted, which most favorably affects the child's acceptance of himself. The results show the factors influencing the formation of self-esteem in children aged 7-11 years.

Key words: self-assessment, the style of family education, I – ,person.

Введение

Воспитание детей имеет решающее значение для развития самооценки и того, какими они будут в будущем. Так же, как родители хотят, чтобы их дети слушались и и выполняли правила, которые они устанавливают, нужно принять факт, что не все дети хотели бы поступать согласно этим правилам. Именно поэтому необходимо применять стиль воспитания, который будет более применим для детей.

Семья играет большую роль в формирование личности ребенка. Согласно исследованием многих психологов от стиля воспитания зависит, как ребенок будет вести себя в социуме, насколько активно будет взаимодействовать со сверстниками и педагогами. Помимо общения играет важную роль родительская оценка деятельности ребенка и его самого как личности. Начиная со старшего дошкольного возраста у детей уже начинает формироваться самооценка. Над исследованием самооценки, её составляющих, а также влияния на формирование личности работали Б. Г. Ананьев, И. С. Кон, А. В. Петровский, Т. Шибутани и другие исследователи.

На формирование самооценки у младших школьников влияет стиль воспитания, школа, общение со сверстниками, учителя. Но, главную роль играет стиль воспитания в семье. Т. А. Куликова отмечала, именно родительская оценка наиболее широка, поскольку вбирает в себя и отражает в себе все основные стороны деятельности детей – не только семейную, но и учебную, и занятия по интересам, и взаимоотношения со сверстниками и другими людьми.

Что же такое самооценка?

А. В. Петровский даёт следующее определение: самооценка – оценка личностью самой себя, своих возможностей, качеств и места среди других людей. Это наиболее существенная и наиболее изученная в психологии сторона самосознания личности. С помощью самооценки происходит регуляция поведения личности. [4, с. 44]. По мнению Ф. Райса: в младшем школьном возрасте «Я-концепция», как обобщенное представление человека о самом себе, система его установок относительно собственной личности начинает складываться последовательно, в отличие от фрагментарности дошкольного периода. «Я-концепцию» можно определить как совокупность всех представлений индивида о себе, полученных в результате критического взгляда на себя, свои поступки, образ жизни и т. п. Описательную составляющую Я-концепции часто называют образом Я, составляющую же, связанную с отношением к себе или отдельным своим качествам, принято называть самооценкой [44, с. 320]. В этом возрасте дети более ранимы. Любое замечание может ранить и стать эмоциональным ударом. Поэтому любые неудачи ребенок воспринимает через оценку родителей. Часто оценивая деятельность ребенка как плохой, ребенок воспринимает это никак что сам поступок был нехорошим, а так что он сам плохой. В возрасте от 6 до 7 лет отношение ребенка к себе опосредуется оценками сверстников, родителями и воспитателем, а результативность деятельности становится важной. Ребенок оценивает себя через сравнение себя с идеалом (родителем), через сравнение со сверстниками. Широкий диапазон факторов, приводящих к образованию самооценки, складывается в общении с взрослыми и детьми, в разнообразных формах познания и в различных видах деятельности - в игре, на занятиях и т. д. Но, как уже ранее было отмечено, что первостепенную роль в формировании самооценки играет роль стиль семейного воспитания, хотелось бы разобраться, что такое стиль семейного воспитания. Под стилем семейного воспитания следует понимать наиболее характерные способы отношений родителей к ребенку, применяющих определенные средства и методы педагогического воздействия, которые выражаются в своеобразной манере вербального и невербального общения, и иного значимого взаимодействия - так трактует Б. Г. Ананьев [1, с. 131].

Д. Эдлер выделил 7 основных стилей воспитания: автократичный стиль, авторитарный, демократический, попустительский, игнорирующий, эгалитарный, разрешающий. В. М. Миняров утверждает – При автократичным стилем воспитания, родители постоянно порицают ребенка, или ставят перед ним завышенные задачи, ребенок обычно недоволен собой, чувствует, что он не соответствует требованиям родителей, а соответственно, занижается самооценка. При игнорирующем стиле к ребенку он пользуется дома большей свободой, но эта свобода, по сути, - бесконтрольность, следствие равнодушия родителей к детям и друг к другу, в результате ребенок просто не знает своих истинных возможностей, и самооценка может быть как завышена, так и занижена. По мнению Ф. Райса, в семье, где ребенка часто хвалят, дарят подарки, самооценка ребенка явно завышена, но ребенок привыкает к тому, что он «центр семьи», и потому хочет иметь тот же статус в любом коллективе, а неудачи в этом направлении воспринимает очень болезненно. При этом самооценка может соответственно изменяться - как в положительную сторону, нормализации, в зависимости от действительных успехов - так и в отрицательную, резкое завышение в качестве психологической защиты, либо занижение под влиянием негативного опыта общения [5, с. 218].

И только в семьях, где внимание к личности ребенка, его интересам, вкусам, отношениям с друзьями, сочетаются с достаточной требовательностью, растут дети с адекватной самооценкой. Здесь не прибегают к унижительным наказаниям и охотно хвалят, когда ребенок того заслуживает [6, с 187]. Это демократический стиль воспитания.

Стиль воспитания также влияет на уровень притязания ребенка, на то каких успехов он будет добиваться, к чему стремится. Ребенок с заниженной самооценкой будет претендовать на меньшее и довольствоваться малым, с адекватной самооценкой будет добиваться больших успехов и стремиться к самому лучшему результату.

Авторитарный стиль порождает несамостоятельность, повышенную тревожность, агрессию. Гиперопека формирует завышенную самооценку и неадекватные ожидания. Безразличие или непоследовательность дезориентирует ребенка, в результате его самооценка и стремление самоутвердиться могут быть неадекватны. Наиболее предпочтителен демократичный стиль воспитания, формирующий у ребенка самостоятельность, открытость, эмпатию и готовность к общению.

Рассмотрим подробнее основные стили семейного воспитания.

В авторитарном и авторитарном стилях воспитания родители требуют от ребенка беспрекословного подчинения и не считают, что должны ему объяснять причины своих указаний и запретов. Они жестко контролируют все сферы жизни, причем могут это делать и не вполне корректно. Дети в таких семьях обычно замыкаются, и их общение с родителями нарушается. Часть детей идет на конфликт, многие обычно приспосабливаются к стилю семейных отношений и становятся неуверенными в себе, менее самостоятельными - либо скрытными и лицемерными. Ситуация осложняется, если высокая требовательность и контроль сочетаются с эмоционально холодным, отвергающим отношением к ребенку. Здесь неизбежна полная потеря контакта - на долговременные неблагоприятные последствия этого в поведении детей и вне семьи указывал английский психолог Р. Кэмбелл [3, с. 48-49].

Демократичные родители ценят в поведении ребенка и самостоятельность, и дисциплинированность. Они сами предоставляют ему право быть самостоятельным в каких-то областях своей жизни, не ущемляя его прав, но одновременно добиваются выполнения обязанностей. Контроль, основанный на теплых чувствах и разумной заботе, обычно не раздражает: ребенок осознаёт его «полезность», полагается на опыт родителей, часто прислушивается к объяснениям, почему не стоит делать одного и необходимо сделать другое. Формирование характера и регуляция поведения при таких отношениях проходит без особых переживаний и конфликтов, но именно поэтому ребёнок склонен оценивать свои способности и возможности реально. У него формируется позитивное отношение к себе. Тот же стиль отношений и модель реагирования ребенок во многом склонен переносить и в любой детский коллектив, в котором находится, дворовая компания, детсадовская группа, а затем и школьный класс [2].

Стили отношений в семье могут дифференцироваться по таким значимым параметрам, как отношение к ребенку, требования к нему, предпочитаемый стиль общения с ребенком. Авторитарный стиль порождает несамостоятельность, повышенную тревожность, агрессию. В свою очередь демократический стиль способствует формированию здоровой самооценки младших школьников. Следует отметить что, несколько стилей воспитания могут быть использованы в семье, но какой то один из них может преобладать.

Вывод

Все стили воспитания имеют свои минусы, и демократичное воспитание детей не является исключением. Так как дети вовлечены в принятие решений, некоторые из них могут воспользоваться этим и стать манипулятивными. Кроме того, родители должны быть хорошим примером для своих детей, чтобы формировать у детей уважение к себе.

Помимо стиля воспитания есть другие важные факторы, влияющие на формирование самооценки у младших школьников несколько. Это и темперамент ребенка, школа, учителя, сверстники, но самую главную роль выделяют стилю воспитания в семье. Например, в зависимости того какой темперамент у ребенка. На одного ребенка с бунтарским темпераментом, сангвиник например, авторитарный стиль воспитания будет порождать противостояние. Ребенок с меланхолическим темпераментом может замкнуться и уйти в себя. Поэтому данная тема требует практического исследования, особенно в реалиях нашего менталитета.

От детско-родительских отношений в семье, от удовлетворения ребенком его психических потребностей во многом зависит возникновение и развитие определенного стиля поведения. При этом демократичный стиль семейного воспитания предполагает сочетание эмоционального приятия с разумной требовательностью. Только дети, воспитанные таким образом, хорошо адаптируются в коллективе, склонны к общению со сверстниками, активны и доброжелательны, у них формируется адекватная самооценка.

Список литературы

1. Ананьев, Б. Г. Проблемы психологии личности / Б. Г. Ананьев. – М. : Медицина, 1977. – 220 с.
2. Герасимова, Н. А. Оценка должна воспитывать / Н. А. Герасимова // Воспитание школьников. – 2003. - №6. – С. 37-39
3. Кэмпбелл, Р. Как на самом деле любить детей. Не только любовь / Р. Кэмпбелл. – М. : Знание, 1992. – 190 с.
4. Петровский, А. В. Быть личностью / А. В. Петровский. – М. : Просвещение, 1992. – 254 с.
5. Райс, Ф. Психология школьного возраста / Ф. Райс. - СПб. : Питер, 2008. - 656 с.
6. Шибутани, Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – М. : АСТ; Ростов н/Д. : Феникс, 1999 - 539 с

ӘӨЖ 159.11

ЖАСТАРДЫҢ СУИЦИДТІК БЕЛСЕНДІЛІГІН АЛДЫН АЛУ: ВИРТУАЛДЫ КЕҢІСТІК ЖӘНЕ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС

Турдалиева Ш.Т., Алимбекова А.С.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, пс.ғ.к.

Жамбыл облысы білім басқармасының оқу-әдістемелік кабинеттің ШЖМ-і дамыту
бөлімінің жетекшісі

Аңдатпа. Мақалада жастардың суицидтік белсенділігін алдын алу мәселесі қарастырылады. Виртуалды кеңістік және интернеттегі қарым-қатынастың жастардың суицидтік мінез-құлқына қауіп төндіретін жақтары туралы ақпарат беріледі. Интернеттің пайдасы мен зияны, буллинг, кибербуллинг феномендерінің психологиялық аспектілері сипатталады.

Кілт сөздер: жастар, интернет, суицид, буллинг, кибер кеңістік.

Аннотация. В статье рассматривается проблема профилактики суицидальной активности молодежи. Предоставляется информация о виртуальном пространстве и аспектах общения в интернете, которые угрожают суицидальному поведению молодых людей. Описываются польза и вред интернета, психологические аспекты феноменов буллинга, кибербуллинга.

Ключевые слова: молодежь, интернет, самоубийство, буллинг, киберпространство.

Annotation. The article deals with the problem of prevention of suicidal activity of young people. Information is provided about the virtual space and aspects of communication on the Internet that threaten suicidal behavior of young people. The benefits and harms of the Internet, psychological aspects of the phenomena of bullying, cyberbullying are described.

Keywords: youth, internet, suicide, bullying, cyberspace.

Бүгінгі таңда технологияның қарқынды даму ғасырында адам мінез-құлқынында, көп жағдайда жасөспірімдер мен жеткіншектер арасында әртүрлі мінез-құлық ауытқушылықтары байқалады. Олар: девиантты, аддиктивті, конфликтілі, деликвентті т.б. Мұндай топтарды педагогика мен психологияда «Қауіп төндіретін топ» немесе «Қауіп топтары» деп атап жүр.

Мінез-құлық ауытқушылықтарының ерекшеліктерін анықтауға байланысты түрлі көзқарастар, тұжырымдамалар, ғылыми теориялар тәжірибеде қолданылып, зерттеу жұмыстары жалғасуда. Мінез-құлық ауытқушылықтары бөліну түрлеріне қарай жеке – жеке топтастырылған. Бұл жаңа технологиялар дамып, әлеуметтік желілердің танымал болуымен жастардың виртуалды өмірі пайда болды [1]. Ол виртуалды әлемдегі қиялындағы, кибербуллингтің құрбаны болу. Кибербуллингке қорлау хабарламаларын жіберу (мәтін немесе интернет арқылы), әлеуметтік желілерде кемсітетін пікірлер жариялау, қорлайтын фотосуреттерін орналастыру және электронды нысанда біреуді қорқыту жатады.

«Бүгінде 11-15 жастағы жасөспірімдердің 12%-ы кем дегенде бір рет немесе одан да көп рет кибербуллингке ұшырағаны белгілі болды. жасөспірімдердің 11%-ы кем дегенде бір рет басқа адамдарды кибербуллинг құрбаны етуге қатысқан .

Кибербуллинг адамға орасан зиянын тигізеді, оның үмітсіздік пен шарасыздық күйге түсуіне, суицид жайында ойлап, өзіне қол жұмсауына себеп болады. Мәселен, бір кездері «Синий кит», «Розовый сон» сияқты балаларды өлімге итермелеген ойындар қаптады.

Соңғы жылдары сандық технологиялардың дамуының жағымды жақтары, сәйкесінше жағымсыз зиянды жақтары да жиі кездеседі. Бұл әсіресе зорлық түрлеріне кибербуллинг немесе онлайн қорлаулар суицидтік әрекетке итермелеу. Соның кесірінен жастар ғаламтордағы белгісіз топтардың құрбанына айналып, тіпті араларында өз-өзіне қол жұмсайтындары да бар. Жалпы әдебиеттерді талдауда жастардың ерекшеліктерін анықтайтын психологиялық факторлар, шарттар, механизмдер туралы зерттеудің маңыздылығын көрсетті.

Қазіргі таңда өзекті тақырыптардың бірі тұлғаның суицидальді мінез-құлық көріністерін анықтау, оны алдын алу мәселесі. Осы орайда біз зерттеу жұмысымыздың мақсаты – суицидальді мінез-құлықтың пайда болу себептері мен оны алдын алудың психологиялық аспектілерін анықтау, жасөспірімдердің өзіне-өзі қол салуына бөгет болу, психологиялық сауаттылығын арттыру.

Адамзат тарихында суицид (өзін-өзі өлтіру) әрекеті әртүрлі бағытта талданады. Еуропа елдерінде өзіне қол жұмсайтын адамдар - вампирға айналады деген. Ал көне Грекия, Спарта, Афинада мұндай әрекетпен өлген адамдардың мәйітін өртеп жіберген.

Орта ғасырда Австрия, Пруссия, Францияда ондай адамдарды діни көзқарас бойынша – қылмыскерлер деп санаған.

Суицидальді мінез құлықтың белгілі бір формасы, тәсілі, даму стадиясы, тәуекел факторлары болады. Суицидальді мінез-құлыққа адамның жас ерекшелігі, жынысы, кәсіби ерекшелігі, өмірлік жолының ерекшелігі де әсер етеді.

Суицид (өзін-өзі өлтіру) — өзін өмірден ешкімнің қатысуынсыз, қасақана айыру [2].

Бұл ұғым психологияда Адамның өзіндік Меніне агрессивті қарсыласуы, өзіне кек алу, өзін қабылдамау, қиындықтың жеңіл жолы деп қабылдау т.б. (депрессия, стрестті күй).

И.П. Павлов өзін-өзі өлтіруді «мақсат рефлексін» жоғалту деп түсіндірген. Суицидалды мінез-құлық – бұл суицидалды белсенділіктің пайда болуы: ойлау, қысым, әрекет, жоспарлау,

сөз арқылы белгі беруі немесе адамның саналы түрде өзін-өзі өлтіргісі келетін тұлғаның мінез-құлқының бір түрі.

Мақсаты – өлім, ал мотиві – психотравмалық ситуацияны өз еркімен өмірден кету арқылы шешу болып табылады.

Тұлғаның қалыптасуында негізгі факторлардың бірі – ол қарым-қатынас. Қарым-қатынас адамды толық түсінуге, оның рухани-адамгершілік қасиеттерін, дамуын, жетілуін және индивидуалды-психологиялық ерекшеліктерін білуге мүмкіндік туғызады.

Интернеттің жылдан жылға қарқынды дамуы әсіресе жастардың арасында оған деген тәуелділіктің белсенділігін арттыруда. Интернет байланыс құралы ретінде кең таралған мәдени құбылыс. Ол қазіргі таңда отбасының қажетті мүшесі мен айырылмас досына айналды. Интернет адамдардың өзара қарым-қатынасы мен күнделікті өмір сүру стиліне тікелей әсер ететін болды [3]. Кейде интернет сананы әлсіретіп, ойды өзгертеді. нәтижесінде өмірге деген көзқарастың өзгеруінен адамдар суицидке барып жатады. Әсіресе, қандай да бір қиындыққа тап болып, жан-дүниесі депрессияға түскен жастар.

Суицид деген ұғым пайда болғаннан бастап оған итермелейтін іс-әрекеттердің заман талабына сәйкес түрлері шығып отырады. Оның соңғы уақытта пайда болған түрлері буллинг және кибербуллинг деп аталады. Жалпақ тілмен айтсақ, түрлі ғаламтор желілері арқылы жасөспірімдерді бопсалау және қудалау. Бұл – қазіргі ақпараттық технологиялар қарыштап дамыған дәуірде өте өзекті мәселе. Оған пандемия кезінде балалардың смартфон, планшет, компьютер арқылы қашықтан білім алып жатқанын да қоса кету керек.

Алғашқы әлеуметтік желілер WhatsApp Web, MySpace және YouTube арқылы ақпарат тарату, хабар алмасу процесіндегі қарым-қатынасты жеңілдетсе, ал Facebook, Instagram, пен Twitter пайдаланушыларына жеке тұлғаны табу және олармен байланыс құру жылдам болды. Осыдан адамның виртуалды кеңістігі құрылды.

Интернеттің кең таралуына қарамастан, оның пайдасы мен кемшіліктері де аз емес. Ең алдымен медицина мамандары адамның денсаулығына кері әсері туралы жиі ескертеді. Ал психологтар интернетті шамадан тыс пайдалану бірқатар әлеуметтік-психологиялық мәселелермен тікелей байланыстылығын сипаттайды. Оның ішінде мінез-құлықтағы депрессивті белгілер, жалғыздық, мазасыздық, назардың тапшылығы, агрессивтілік сияқты көріністердің белсенділігінің артуымен байланыстырады.

Интернеттің артықшылығы мен кемшілігі туралы П.Уолейстің «Интернет психологиясы» оқулығында нақты сипаттаған.

Интернеттің артықшылықтарына келесілер жатады:

1. Ақпаратпен жылдам алмасу;
2. Нақты уақытта қарым-қатынас жасау;
3. Ақпаратқа жылдам қол жеткізу;
4. Интернеттің ауқымды мүмкіндіктері.

Дүниежүзілік тор бізге көптеген істерді үйден шықпай-ақ атқаруға мүмкіндік береді. Компьютерлік технологиялар қашықтан білім алуға жағдай жасайды, бұл мүгедек балалар үшін үлкен артықшылық болып табылады. Ақша табуға болады. Банктерден несие алуға, шоттарды төлеуге болады. Осының барлығын үйде отырып-ақ орындауға болады, бұл уақытты өте жақсы үнемдейді. Дүкенге барудың қажеті жоқ, виртуалды дүкендер бар, досыңызға құжат алу үшін барудың қажеті жоқ, ол оны электронды поштамен жібере алады және т.с.с. Дүниежүзілік тордың арқасында көптеген жұмыстарды барынша жылдам атқаруға болады.

Интернеттің кемшіліктеріне келесілерді жатқызуға болады:

1. Біз шынайы қарым-қатынасты азайттық;
2. Білім деңгейі төмендеуде;
3. Жалған хабарлардың мөлшері артуда («Интернет психологиясы»).

Интернеттегі байланыс, оның ішінде әлеуметтік желіні шамадан тыс пайдаланудың мотиві психопатологиялық симптомдармен және суицидтік мінез-құлық көріністерімен қатар жүреді. Бұл әсіресе әлеуметтік желіде анонимді пайдаланушылар үшін өте тиімді. Осы анонимділіктің арқасында олар тәулік бойы интернетте отырады, өзіне виртуалды дос табады, олардан жылдам кері байланыс ала алады. Отбасынан ала алмаған зейінді осы өзінің виртуалды әлемі қанағаттандырады. Сондықтан, интернет құпия деректерді іздеу және бөлісу үшін қолдануда тиімді.

Ең алғаш рет «ғаламторға тәуелділік» терминін психолог Айвен Голдберг ғылымға енгізген болатын. Оның ұсынған теориялары психикалық стандартқа сәйкес келмесе де, ғаламторға деген тәуелділікті Голдберг психоактивті заттарды шектен тыс қолдану деп суреттеген. Голдберг ғаламтордың әкелер зияндарын былайша жіктеген:

- Ғаламторды қолдану адамды стрессқа түсіреді немесе дистресс;
- Ғаламторды қолдану адамның физикалық күйіне, жүйке жүйесіне, жеке өміріне, экономикалық және әлеуметтік жағдайына кері әсерін тигізеді;

1994 жылы психолог Кимберли Янг ғаламтор тәуелділігі жөнінде тест-сауалнама жүргізіп, 500 жауап алған болатын. Жауап бергендердің көбі тәуелді екендерін мойындады. Нәтижесінде, бұл жүйке ауруының таралуы, психологиялық құмарлықпен тең болып шықты, ғаламтор қолданушыларының 4-5 пайызын құрады.

Психолог М.Дреп көзқарасы бойынша, басты тәуелділіктің 6 түрін осылайша жіктеген:

1. Әр түрлі вебсайттарды қолдану - ғаламтордан ақпараттар іздеу;
2. Виртуалды әлемдегі достарымен сөйлесу - әлеуметтік желілерде көп хат алмасу;
3. Ойынға тәуелділік - компьютерлік ойындарды көп ойнау;
4. Ғаламторда ақша құрту/табу - ғаламтор желісі арқылы құмар ойындарын ойнау, ғаламтор арқылы сауда жасау;
5. Ғаламтор арқылы фильмдер қарау;
6. Порнографиялық парақшалар;

Интернетке психологиялық тәуелділік (сетеголизм) және компьютерлік ойындарға тәуелділікті (кибераддикция) жекелей айыруға болады. Әр тәуелділіктің өзіндік себебі бар және түрлі жас аралығына таралады. Ойынмен 10-18 жас аралығындағы жастар шұғылданады. Сетеголиктар –жастары ересек адамдар.

Сетеголик деп интернетке тәуелді адамдарды атайды. Оларға міндетті түрде тәулігіне 12-14 сағат компьютер алдында, үздіксіз чат және форумдарда әңгімелесіп, әуендерді жазып отыратын адамдар [4].

Мамандар Интернетке тәуелділіктің 4 симптомын келтіреді:

- e-mail-ді тексеруге еріксіз ниет білдіру;
- келесі онлайн сеансын күтулээззаты;
- айналасындағылардың торапта өткөпұақытын өткізетіні жөніндегі шағымдары;
- айналасындағылардың интернет үшін өте көп ақша жұмсайтыны жөніндегі шағымдары.

Кибераддикция (компьютерлік ойындарға тәуелділік) ойындардың түрлеріне қарай тәуелділік топтарына бөлінеді:

- Рөлдік компьютерлік ойындар (шындықтан максималды алшақтау).
- Рөлдік емес компьютерлік ойындар (ойынды соңына дейін жеткізу мақсатына жетуге ұмтылу және ұпай жинауға құмарлық).

Мұндай адамдар үшін шынайы өмір қызықсыз және қауіп-қатерге толы. Олар басқа өздері ойынның ережесін құратын, барлығы қол жетімді виртуалды өмірде өмір сүруге тырысады. Дезадаптация, өзін және қоршаған ортасын адекватсыз түрде қабылдау – компьютерлік ойындарға тәуелділіктің негізгі белгілері. Мұны жанындағы ата-аналары, туысқандары, таныстары бірден байқайды, бірақ өзі ешқашан байқай аламайды.

Мамандар төмендегі критерилер кибераддикцияны анықтайтын негізгі критерилер деп есептейді:

- Ойыннан ажырамау;
- Ойынның аяғын жоспарлай алмай қалуы;
- Компьютер құрылғыларын және ойындарды үнемі жанартып отыруға көп қаражаттың жұмсалуды;
- Компьютерде ойнау барысында үй жағдайын, оқу, кездесулер жайлы ұмытып қалу;
- Компьютер алдында шамдан тыс уақытын өткізу себебінен денсаулығының нашарлауы, ұйқысынан айрылуы;
- Кофе және т.б. психостимуляторлы зиянды заттарды қолдану;
- Ойын барысында эмоционалды көңіл-күйінің көтерілуі;
- Ойын тақырыбы жайлы басқа сол тектес адамдармен әңгіме дүкен құру

Компьютерлік технологиялардың дамуымен байланысты компьютерді жұмыс бағытында белсенді қолданатын, компьютерлік ойындармен интернетті қолданатын адамдар саны да артуда.

Батыс елдерде арнайы «компьютерді патологиялық қолдану» деген термин бар. Қазіргі уақытта бұл термин компьютерді көп қолданатын адамдарға тән.

Заманауи компьютерлік технологияларға тәуелділіктің негізгі 2 формасы қарастырылады:

- Интернет-тәуелділік (аддикция);
- Компьютерлік ойындармен шамадан тыс шұғылдану;

Бұл екі форманың өзіндік жалпы ұқсастықтарымен айырмашылықтары бар.

Компьютерге тәуелділіктің жалпы сипаттамасы екі өзара тығыз байланысты психологиялық және физикалық симптомдармен сипатталады:

Психологиялық симптомдар:

- Компьютер алдында өзін жақсы сезінуі немесе эйфория;
- Өзін тоқтата алмаушылық;
- Компьютер алдында уақыттың ұзақтығы;
- Жанұясын және достарын елемей;
- Компьютерден тыс уақытта ашушаңдық, депрессия сезімдері;
- Өз іс-әрекеті жайлы ата-аналарына, жұмыскерлеріне өтірік айтуы;
- Оқу және жұмыс мәселелері;

Физикалық симптомдар:

- Көздің құрғақшылығы;
- Мигрен типіндегі бас аурулары;
- Арқасының ауруы;
- Дұрыс тамақтанбау;
- Жеке гигиенасын елемей;
- Ұйқы режимінің бұзылуы;

А.Қонарбайұлы «онлайн өмірдің» бірқатар зардаптарына сипаттама берді. Олар:

1. Мейірімсіздік. Қазір конфликтінің ХХІ ғасырға тән «тәсілі» пайда болды. «Қарсыластың» жағасын жыртып, көзін «көгертіп» әуре болмайсыз. Білектің күшінен асып түсетін «әлеуметтік желі» деген адам жанын ауыр жаралайтын «қаруыңыз» бар. Бұл кейде ескен негізсіз жалалар мен ғайбат сөздер адамдар арасындағы мейірімділік, қайырымдылық, бауырмалдық сияқты адамның адамгершілік құндылықтарын төмендетеді. Әлеуметтік желіде адамдар нақты тақырыптан ауытқып, адамның жеке тұлғасына сын айтып, оны қорлауға дейін барады. Сөйтіп әлеуметтік желі «қарусыз соғыс» алаңына айналады. Ал бұл пікірталастың шегіне жету мүмкін емес. Нәтижесінде адамдар арасында қатыгездік,

кекшілдік сияқты қасиеттер басымдық алады. Бұл өзіндік бағаны төмендетіп, кейде өзіне қол салуына да түрткі болуы мүмкін.

2. Уақытты өлтіру. Адам ұйқыдан ояна сала бірден телефонын қарайды. Күннің басы «әлеуметтік желіні» қараудан басталады. Ол үшін біреу 1 сағатын «құрбан» етеді. Ал біреулерге 2 сағат аздық етеді. Өзгенің немен айналысып жүргені, не ішіп, не жеп, қандай киім киіп, қайда барғанын көріп, біреу үшін ызаланып, біреу үшін қуанып, эмоцияға беріліп жүргенде, 2-3 сағаттың өтіп кеткенін байқамаймыз. Бұл күнделікті әдетке айналады. Таңертең ғаламтордың тұңғыығына бір «сүңгіп» алмасақ, бір нәрсе жетіспей тұрған секілді болады. Сол сияқты телефондағы уатсапқа да кіріп, статусты қарап, одан келген ақпараттарды тексеріп шығамыз. Телефонға тәуелділік күн өткен сайын артып келеді.

3. «Әлеуметтік мүгедек». Шотландиядағы Эдинбург университетінің докторы Аяд Рахван желіге тәуелді болған адамды «әлеуметтік мүгедек» деп атапты. Желіден «түспейтіндер» арасында ғылыми зерттеу жасаған ғалым: «Әлеуметтік желі адамның ойлау логикасы мен шешім қабылдауына кері әсер ететініне көзім жетті. Осы мәселе бойынша ғылыми талдау жасау барысында әлеуметтік желі адамның сараптау, талдау, есте сақтау қабілетін азайтады деген қорытынды шығардым», – дейді. Доктор А.Рахван желіні белсенді пайдаланушылар арасында қарапайым сауалнама жүргізіпті. Қатысушылардың 80 пайызы санаулы сәтте оңай сұраққа дұрыс жауап бере алмаған. «Әлеуметтік желіге тәуелді болған адам әр мәселеге атүсті қарайтын дәрежеге жетеді. Өйткені, 1 минутта бірнеше жаңалыққа лезде шолу жасау осыған итермелейді. Сөйтіп, адам ойлау, талдау қабілетінен айырыла бастайды», – дейді Эдинбург университетінің докторы А.Рахван. Ғалымның статистикасы бойынша, желідегі белсенділердің небәрі 20 пайызы ғана көлемді материалдарды соңына дейін оқып, сол мәселе төңірегінде ой қорытып, талдау жасай алады екен.

4. Тұйыққа тірелу. Ғаламтор әлеміне кіріп кеткен адам шынайы өмірден алшақтайды. Бүкіл болмыс, ми, көңіл күй, назар әлеуметтік желідегі боямалы, жасанды өмірге ауған кезде айналадағы адаммен әңгімелесуге, ата-анамыздың көңілін аулауға, баламыздың тәрбиесі мен сабағын қадағалауға уақыт жетпей қалады. Өйткені, біз бос емеспіз. Одан да «маңызды» шаруамен шұғылданып жатырмыз ғой... Ой мен көңілді, сезім мен түйсікті ғаламтордағы қайдағы біреудің жылт еткен жылтырақ суреттері жаулап алған. «Онлайн режимде» өмір сүретін адам жұмыс пен отбасындағы адамдармен жөнді тіл табысудан қалады. Сөйтіп, өзі де, өзгелер де тұйыққа тіреледі. Ғалымдар мұндай күйге түскен адамды өзге түгіл өзінің өміріне жауапкершілікпен қарай алмайтын, ғаламтордың нұсқауымен тіршілік кешетін зомбилер мен тірі «құлтемірлер» деген тұжырым айтыпты... Алла сақтасын!

5. Дерт. Әлеуметтік желі әсіресе жасөспірімдердің сырласы мен досына айналды. Олар бір жағынан барлық іс-әрекетін әлеуметтік желіге жариялап, достарымен бөлісіп отырады. Ал екінші жағынан ішкі жан күйзелісін бөлісетін виртуалды дос болуы да мүмкін. Интернетті өшіріп, телефонын алып қойып әлеуметтік желімен байланысы бір сәтке үзілсе, олар ашуланып, қарсыластық көрсетіп, өздеріне қол салуға дейін баратын жағдарлар баруы мүмкін. Осыдан желіге минуттап емес, сағаттап отыратын тәуелділік дертіне ұшырғаны байқалады.

6. Денсаулықты құрту. Телефон мен компьютерге ұзақ уақыт телміргендер физикалық денсаулығына орасан зиян келтіреді. Тамақты адам тәбетпен ішу керек. Бірақ тамақтанып отырғанда да назарымыз телефонда болады. Осыдан тамақтан тәртібі бұзылады.

7. Артық ақпарат – артық проблема. Әлеуметтік желі сіз туралы (үй мен жұмыстың мекенжайы, телефон, электронды пошта, т.б.) ақпараттың барлығын талап етеді. Желіге отбасыңызбен қайда, қанша күнге демалатыныңызды жайып салған сәтте, басқалар отбасылық жоспарыңызды өз ыңғайына пайдалануы мүмкін. Ал жасөспірімдердің буллинг және кибербуллинг құрбанына айналдыруына ықпал болады. Осылайша, артық ақпарат артық проблема туғызады.

8. Өз сөзімнің тұтқынымын. Интернет желісі былай қарап тұрсаң, пайдалы дүние секілді. Керек затыңды табасың. Жылдам хабар аласың, интернетте қызықты дүниелерді қарайсың, іштегі эмоцияны шығарудың алаңы. Жасөспірімдер ата-анасынан ала алмаған зейінін, шығара алмаған сырын виртуалды әлемінен іздейді. Виртуалды әлем оның сырлас досына айналады. Нәтижесінде, адамды өз сөзінің «тұтқынына» айналдырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ақажанова А.Т. Девиантология [Мәтін] : оқу құралы / А.Т. Ақажанова. - Алматы : NURPRESS, 2014. - 126 б.
2. Әлқожаева Н. Девиантты мінез-құлықты балалармен жұмыс жүйесі [Мәтін] : Оқу-әдістемелік кешен / Н. Әлқожаева, Д. Ертарғынқызы. - Алматы : Қазақ университеті, 2013. - 80б.
3. Шустов Д.И. Аутоагрессия, суицид и алкоголизм / Шустов Д.И.. — Москва : Когито-Центр, 2019. — 214 с.
4. Синягин Ю.В. Детский суицид: взгляд на проблему / Синягин Ю.В., Синягина Н.Ю.. — Санкт-Петербург : КАРО, 2021. — 192 с.
5. Выгонский С.И. Обратная сторона Интернета. Психология работы с компьютером и сетью. — М.: Феникс, 2010. — 320 с.
6. Интернет-зависимость: психологическая природа и динамика развития / Сост. и ред. А. Е. Войскунский М.: Акрополь, 2009.

ӘӨЖ 159.99

КОНФЛИКТІЛІ ЖАҒДАЙДАҒЫ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІ

Турдалиева Ш.Т., Куркебаева Г.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада конфликтілі жағдайдағы агрессивті мінез-құлық көріністері туралы мәселе қарастырылады. Жеткіншектің психикалық дамуындағы конфликтілі жағдай олардың аутоагрессивті мінез-құлқын тудыратын фактор болып табылады.

Кілт сөздер: жеткіншек, агрессия, отбасы, агрессивті мінез-құлық.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о проявлениях агрессивного поведения в конфликтной ситуации. Конфликтная ситуация в психическом развитии подростков является фактором, провоцирующим их аутоагрессивное поведение.

Annotation. The article deals with the issue of manifestations of aggressive behavior in a conflict situation. The conflict situation in the mental development of adolescents is a factor that provokes their autoaggressive behavior.

Keywords: adolescence, aggression, family, aggressive behavior.

Агрессия мәселесін зерттеумен Д.Басс бандура, з.Фрейд, Зиммонд, Берковец т.б. ғалымдар айналысқан. Олар агрессияны адамдық дұрыс қалыптасып дамуына әсер ету маңызды факторлардың бірі ретінде көрсеткен.

Э.Фориаль агрессиялықты жанды немесе жансыз объектілерге зиян тигізу құбылысы ретінде атады.: агрессия бұл адамның бір қасиеті және дау-жанжалға немесе агрессиялық мінез-құлық адамдардың өзіндік бір тұрақты ерекшелігі деген.

Р.Бэрн және Д.Ричардсон өздерінің алғашқы еңбектерінде: «агрессия» - ол мынандай негізгі детерминантты бөледі.

1. әлеуметтік
2. сыртқы
3. биологиялық

Әлеуметтік детерминант мәнісі - агрессиялық өзі әлеуметтік вакуумда пайда болады. Біздің агрессиялық мінез-құлқымыздағы, әлеуметтік ортадағы адамдармен олардың қатысуы әсер етеді. Әлеуметтік тұрғыдан агрессияны түсіндіруде жетекші орынды «фрустрация» ұғымы алады, яғни мақсатқа бағытталған мінез-құлық бұзылуы физикалық және вербальды өршуде агрессия объектісінің сипатына жыныс, нәсіліне және қоршаған орта тарапынан арандатушылықтан болады [1].

Конфликт – қазіргі әлеуметтік және саяси өмірдегі маңызды құбылыстардың бірі. Бәрімізге белгілі, қоғамда адамның өмірі көптеген қарама-қайшылықтарға толы, бұл қарама-қайшылықтар жеке адамдардың, кіші және үлкен әлеуметтік топтардың қызығушылықтарының қақтығысуына әкеліп соғады. Конфликт латын тілінен аударылғанда («confluctus») қақтығыс деген мағынаны білдіреді [2].

Жеткіншек жастағы балалар мен олардың ата - анасының арасындағы конфликт қиындықтың болуы, яғни жеткіншектер өз бетімен әрекет еткісі келеді, ал ата-аналар бұрынғы кішкентай кездегідей біздің айтқанымызды бұлжытпай орындаса екен дейді. Міне осыдан барып қиын конфликттер пайда болады. Жеткіншектер үшін болған проблемалар, олардың ата-аналары үшін түк емес, өйткені олар бұл проблемаларды кезінде бастан кешіріп, тіпті ұмытып та кеткен болатын. Жеткіншектер үшін жастық шақ, проблемасыз сияқты, яғни «идеалды уақыт» сияқты, бәрі оңай секілді болады. Ал, ата-аналар үшін маңыздысы, яғни балаларына алдын-алу, ескерулерін айтқысы келеді, ал балалар үшін бұл маңызды емес болады.

Конфликт дегеніміз – екі немесе одан да көп тараптардың арасында нақты адамдар немесе адамдар тобы болуы мүмкін келісімнің болмауы. Әр тарап өзінің көзқарасын немесе мақсатын қабылдау үшін барлығын жасайды және екінші тараптың да солай жасауына жол бермейді [3]. Бала дүниесінің басқа балалар дүниесімен, үлкендермен және түрлі заттармен соқтығысуы олар үшін әсер қалдырады. Оқушыларды осы жағдайлардың әсерінен көзқарастарының және жалпы қалыптасуының бұзылуы, тілек және дағдыларының өзгеруі, агрессивті мінез-құлықтарының пайда болуы орын алады. Осындай келеңсіз жағдайлардың барлық бала өмірінде кездеседі, ал балалар өмірі мектеппен тығыз байланысты.

Агрессия тек басқа адамның сөзі мен ісі тудырып қана қоймайды, ол агрессияның шынайылығын ортаның ерекше әрекет салдарынан немесе сондағы болған жағдайларға байланысты болуы мүмкін. Бұл жағдайларға: ортада қолайсыздықты тудыратын физикалық параметрлер жағымсыз жағдайлар – ыстық, шу, лас, ауа, ішімдікке әуестенуінен, сондай-ақ массалық жаңалықтардың әсер етуі, соның ішінде: кино және телевизия. Агрессияға сипаттама бергенде екі ұғым – агрессиялық мінез-құлық және агрессивтілік. Агрессиялық мінез-құлық мақсатқа бағытталған әрекет [4]. Дегенмен де, кез келген мінез-құлық бұл әрқашан да нақты адамның мінез құлқы және ол тек болған жағдаймен немесе өзара әрекет еткен адамдардың анықталып қоймай, оның индивидуалдық ерекшеліктерімен де анықталады.

Агрессиялық мінез құлықты қалыптастырушы факторлар:

1. Толық және толық емес отбасы – отбасы мүшелерінің арасындағы қатынас болатынның мінез құлқына әсер етеді.
2. Ата-ана мен бала қарым-қатынасы – баланың өздерінің ата анасымен жағымсыз қатынасы олардың агрессивті мінез құлқын қалыптастырады.
3. Бауырларымен өзара қатынасы – агрессивті адамның туыстары қарама қарсылықты неғұрлым жауап қайтаруға бейім болса немесе қарапайым балаларға күшті қарсы дауыс көтеріп сөйлеу.

4. Отбасында басшылық ету стилі ата ана балаларын дұрыс жолға түсіру үшін ақыл айтып, олардың мінез құлқын өзгертуге әсер ету керек.

5. Жазалау – балаларды тәрбиелеуде физиологиялық жазалау тәсілі, ерекше қауіп төндіреді.

6. Бақылау. Поттерсон және Стаутхаммер Лебер: «Кейбір ата аналар балаларына көңіл бөлуді деген сияқты болады», мысалы, кейбіреулері балаларының қалай уақыт өткізетініне, олардың жүрген достары мен ортасына немен айналысатынына назар аудармайды. Мұндай ата ана баласы не істеймін десе, соған тыйым салуға немесе оларға ұсақ шығынға ақша бермей отыруға бейім емес.

7. Құрбы-құрдастарымен қарым қатынаста агрессиялық реакцияларға үйренуі мүмкін (жұдырықпен соғу, жаман сөз қайтару т.б.).

Агрессиялық жағдаймен «бетпе-бет» кездесіп қалу – бұл жапа шегуші, жазаланушы, немесе құрбаны жағына агрессиялық әрекеттің күшеюіне әкеледі.

Көптеген авторлар агрессияның шығу көзін отбасынан және балаға деген қарым-қатынастан көреді. Жалпы алғанда, қатаң жазалау, шектен тыс өбектеу, баланы қараусыз, өз бетімен жіберу немесе қатаң бақылауға алу т.б. жағдайлар баланың агрессивті мінез-құлқының жоғарылауының бірден бір себептері екендігі байқалады. Сондықтан да, балалардың агрессивті мінез-құлықтарының көріністерін және оны түзетудің жолдарын қарастыруды жөн көрдік.

Психокоррекция жүргізу мақсатымен зерттелінген адамдардың жеке даралық психологиялық ерекшеліктері туралы жинақталған мәліметтерге байланысты бұл жұмыс екі бағытта жүзеге асырылады:

1. Нормативтерді құру коррекциясы.
2. Адамның даралық мүмкіндіктерін дамыту коррекциясы.

Нормативтерді құру коррекциясы. Адамның ішкі жан-дүниесінің жеке даралық сипаттамасын әлеуметтік ортада қабылданған нормативтерге сай келтіру коррекциясы топпен жүргізіледі. Олар көбінесе қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру, мазасыздану және конфликт көріністерін төмендету, жеткіншектердің жас ерекшеліктеріне байланысты орын алатын акцентуация мәселелерін шешуге бағытталған. Коррекциялық әдістердің нәтижелі болуы ауытқудың синдромына және бұзылудың көрініс беру симптомдарының түрлеріне тәуелді. Мектеп оқушылары және олардың ата-аналарымен жүргізілетін коррекцияда қарым-қатынас тренингінің барлық түрлері қолданылады, олар мінез-құлықтың нақты формаларын меңгеруге көмектеседі және клиентке өзінің жан-дүниесіндегі неше түрлі құбылыстардың орын алғанына жауапкершілікті өз мойнына алуды үйретеді.

Сонымен қатар, әр жас кезеңінің және әлеуметтік ортадағы әр адамның атқаратын рөлдер репертуарына, клиенттің алдында тұрған психологиялық проблемаларына байланысты психокоррекцияны жүргізудің өзіне тән көптеген ерекшеліктері бар. Сондықтан бұл жас кезеңдегілермен коррекциялық жұмыстар олардың таным процесстерін жетілдіру және мектеп режиміне үйрету, сыныптағы балалармен, оқытушылармен қарым-қатынас жасауға икемділігін қалаыптастыру, қысқаша айтқанда, оның барлық көрсеткіштері бойынша мектеп өміріне даярлау болып табылады. Бастауыш сыныптарда бұл бағыттағы психологиялық қызмет көрсету жалғастырылады.

Күнделікті өмірде адам көптеген теріс эмоциялық сезімдерге бөленіп жүретін кездері болады. Олар ішкі үйлесімсіздіктермен немесе тұлғааралық қатынастан туған мазасызданудың нәтижесі болады. Осы проблемаларды адамдардың басым көпшілігі өзбетімен шеше алмайтын болғандықтан олардың жағдайына сай келетін психологиялық көмек психокоррекция ретінде көрсетіледі. Коррекция көрсету жолдары өте көп. Коррекцияның адамға тигізетін әсері мен пайдаланылатын әдістемелерді зерттеушілер ойын коррекциясына ерекше көңіл аударады.

Ойын коррекциясының жеке тұлғалық қасиеттер мен эмоционалды жағдайды түзетудегі мүмкіндіктері өте мол. Ойын терапиясының адамды негативтік эмоционалды күйден шығару үшін пайдалану жолдарын анықтауға К.Левин тобының жүргізген зерттеуі маңызды үлес қосты. Шынайы өмірде орын алған қиын жағдайлардан ойын арқылы арылу үшін адам жалған, жорамалданған рөлде болып, сол жалған жағдайды талдау және жорамалданған жағдайдың ерекшеліктеріне түсіну арқылы өз өміріндегі мәселеге түсіну жеңілрек екенін Л.С.Выготский дәлелдеген.

Жеткіншек жас кезеңдегілермен жүргізілетін психокоррекция, басқа жас кезеңдегілерден жиірек орын алады. Оның себебі, осы жас кезеңінің көптеген ерекшеліктерімен байланысты. Балалардың өтпелі жас кезеңінде басынан кешетін қиындықтарды психокоррекциялау және психологиялық кеңес берудің негізгі себептері болып табылады [5]. Жеткіншектерде жиі кездесетін акцентуация, конфликт, дидоктегенді невроздар баланың тұлғалық қалыптасуына теріс әсерін тигізіп, оқушының мотивтік сферасының бұзылуына алып келеді. Білуге тырысушылық мотиві, кей кезде, оқу ісінде басты болудан қалады, өйткені, баланың құндылықтарды бағалауы, өзін-өзі бағалауы өзгереді. Оқушыны қатты шаршату, көп тапсырма беруде жүйеліліктің болмауы, кейінгі кезде орын алған аралық аттестациялауға баланың ішкі даярлығының төмен болуы олардың психологиялық жағдайына алып келуі мүмкін.

Жеткіншектік шақ – болашақ туралы балалық армандардың орнына өзінің мүмкіндіктері мен өмір жағдайларын ескере отырып, ол туралы ойлану басталатын, өз ниеті, іс – әрекетін жүзеге асыруға ұмтылатын кезең екендігін үнемі қаперде ұстауымыз қажет. Жеткіншектік шақтың басында балалардың сырт пішіні, мінез – құлқы ересектерге ұқсамайды. Олар көп ойнап, көп жүгіреді, алысып – жұлысып тентектіктер жасайды, әлі де бала бола жүріп, елеусіз есейеді. Жеткіншектің жеке басындағы басты жаңа құрылым өзі туралы «енді бала емеспін, ересекпін» деген түсініктің пайда болып, өзіне жұрттың осылай деп қарауын тілейді.

Мектеп пен оқу жеткіншектердің өмірінде үлкен орын алады. Оқу қызметіндегі ол қылықтардың сырттай көріну дәрежесі әр түрлі болуы мүмкін. Жеткіншектер білімді, әділ, мейірімді, сабақтағы жұмысты ұйымдастыра білетін мұғалімдерді бағалайды. Мұғалім міндеті – оқу материалдарын қайталау арқылы мағынаны еске сақтауға үйрету болып табылады.

Осы проблемаларды шешуге психологиялық көмек көрсету, психопрофилактика, психокоррекция жасау және басқа мұқтаждарға көмектесетін шараларды жүйелі түрде ұйымдастыру қажет. Оның ішінде баланың дамуын диагностикалау, оның барлық мүмкіндіктерін ашу және балалармен, олардың ата-аналарымен, мұғалімдерімен психологиялық қызмет шеңберінде коррекциялық көмек көрсету қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. – М, 2000
2. Тұрдалиева Ш.Т. Конфликтология. - Тараз -2017
3. Вишнякова Н.Ф. Конфликтология. - М, 2000
4. Дубровина И.В. Психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте. – М, 1995
5. Зимняя И.А. Педагогикалық психология. – М.: Логос; А. 2005
6. Мерғалиева М.А., В.Т. Тихомирова. Когнитивный тренинг: психологический практикум для подростков.- М, 1998.
7. Прутченков А.С. Социально-психологический тренинг в школе. – М.: Эксимо-пресс, 2001.

ӘӨЖ 159.99

ЕРЕКШЕ НАЗАРДАҒЫ ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Турдалиева Ш.Т., Жаманова Г.Р.

М.Х.Дулата атындағы Тараз өңірлік университеті, пс.ғ.к.

«Жамбыл облысы әкімдігінің білім басқармасы, Байзақ ауданының білім бөлімінің № 1 мектеп гимназиясы» КММ директоры

Аңдатпа. Мақалада ерекше назардағы жеткіншектердің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері туралы мәселе қарастырылады. Жеткіншектің психикалық дамуындағы қарым-қатынас ортасын құрайтын олардың аутоагрессивті мінез-құлықтары ерекше назарды тудыратын фактор болып табылады.

Кілт сөздер: жеткіншек, ерекше назардағы бала, отбасы, жеткіншектер қарым-қатынасы.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о социально - психологических особенностях подростков с особым вниманием. Их аутоагрессивное поведение, составляющее среду общения в психическом развитии подростков, является фактором, вызывающим особое внимание.

Ключевые слова: подросток, ребенок с особым вниманием, семья, общение подростков.

Annotation. The article deals with the issue of socio - psychological characteristics of adolescents with special attention. Their autoaggressive behavior, which forms the medium of communication in the mental development of adolescents, is a factor that causes special attention.

Keywords: teenager, child with special attention, family, communication of teenagers.

Отбасындағы қолайсыздықтар, мектептік дезадаптация, ата-аналардың біреуінің өмірден ерте қайтуы, отбасы және отбасынан тыс балаға қатыгез қарым-қатынас сияқты ауыр жағдайлар- бала тұлғасы экологиясының қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлар болып есептеледі. Жеткіншектер арасында құқық бұзушылық тенденцияларының өсуі баланың толық емес отбасында өмір сүруі, яғни көптеген жағдайлар үшін қажетті мінез-құлық үлгілерін игермеуі, жеткіншектер арасында темекі тарту және есірткі заттармен зиян келтірудің таралуы, арнайы құрылған ақпарат құралдарына орай саналарына мінез-құлықтың агрессивті модельдерінің енуі сияқты факторлармен байланыса отырып қарастырылады.

Сонымен қатар, ата-аналарының тірі кезінде қараусыз қалу кешенді психологиялық мәселе болып табылады. Осыған байланысты әлеуметтік-экономикалық, мәдени-әлеуметтік және психологиялық аспектілерді ерекшелуге болады. Көптеген деректер бойынша жарына адал болу, балаға деген мейірімділік, оны күту-генетикалық шарттасқан қасиеттер болып табылады. Бұл өте орынды пікір, қазіргі уақытта қолдау тауып жатыр деседі болады. Қазіргі өскелең ұрпақ арасында адамдар арасындағы тәртіпті қарым-қатынас құндылық ретінде қалыптасып жатқан жоқ. Есесіне қазіргі басым мәдениет осыған қарама-қарсы көзқарастарды ендіруде. Нәтижесінде, тек бүгінгі қызығушылықтарымен өмір сүретін, яғни не істеп жүргені туралы ойланбайтын адамдар қалыптасады. Анасы баласын тастай отырып немесе оған тіршілік студия ойға келмейтін жағдайларын жасай отырып, тек бала емес, өзі туралы да ойланбайды. Сонымен қатар алдында оны да еш жақсылық күтіп тұрған жоқ.

Жеткіншек тұлғасының «қиын» болып қалыптасуы көбінесе оның жанұя мүшелерінің өзара қарым-қатынастарына тікелей байланысты. Осыған қарамастан «қиын бала» мәселесі мұғалімдердің, мектептердің, ғалымдардың, педагогтардың, психологтар мен заңгерлердің әрдайым назарында болып келеді [1]. Ал елімізде оларды тәрбиелеумен арнайы мектеп-

интернаттар, жалпы білім беретін мектептер кеңінен айналысуда. Бұл мәселеге әрдайым көңіл бөлініп, көптеген бағалы ұсыныс-пікірлер айтылып келеді. Бірақ «қиын бала» тұлғасын тәрбиелеу бағытындағы мәселе түбегейлі шешімін таппай отыр.

Бұл тақырыпта 1920-1930 жылдары П.П.Блонский, Г.А.Фартунатова, Л.С.Выготский, И.Л.Стычинский, В.Н.Мясищев және тағы да басқалар зерттеп, еңбектер жазды. Осындай өткір мәселелерге байланысты мектеп реформасы тәрбие мәселесіне қатысты барлық мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелердің үлестерін қосуды талап етеді, яғни қоғамдық институттар, өндіріс орындарымен тығыз байланыс орнату.

Жеткіншектердің құқық бұзуына олардың өнегелі тәрбиелелігінің кемшіліктері маңызды себептердің бірі болып табылады. Осыған орай жасөспірімдердің құқық бұзушылық сияқты келеңсіз әдеттерінің алдын алуда өнегелі тәрбие сферасын кеңейтіп, мектептердегі психологиялық қызмет жүйелерінің сапалы қызмет көрсетуін реттеу қажет.

Қазіргі уақытта кәмелетті жасқа толмаған жеткіншектер арасындағы құқық бұзушылық мәселелер психология ғылымының, мемлекеттік ұйымдар және қоғамның ерекше назарын қажет ететін объект болып отыр. Әлеуметтік- экономикалық жағдай, психологиялық жайсыздық жеткіншектерге келеңсіз ықпалын тигізуде, мінез-құлықтарында ауытқуы бар балалар саны өсуде. Жеткіншектік кезеңде қалыптасатын көзқарастар, құндылық бағдар, қызығушылықтар және қажеттіліктер, сонымен қатар тұлғаның өзіндік анықталу және тұжырымдалу тұлғаның мінез-құлық өзгерістерінен айқын байқалады. Дәл осы кезеңде жеткіншектер арасында құқық бұзушылық күшейеді.

Бүгінгі таңда халық арасында рухани келеңсіздіктер жиі байқалып отыр: қобалжу, қатыгездік, әсіресе жеткіншек жасындағылардың шектен тыс агрессивтілігі. Баланың ерекше назарда болуы, аутоагрессивті мінез-құлқы қоғамның әлеуметтік қасіреті.

Ерекше назардағы бала дегеніміз кім? Полиция қызметкерлері үшін- бұзақы, мұғалімдер үшін - сыныптастарына жағымсыз ықпал ететін формальді емес лидер, бала бақша тәрбиешісі үшін - шапшаң, өте белсенді, оны басқару мүмкін емес бала.

Ал ата-аналар үшін ше? Әрбір отбасының өзінің ерекше назардағы балалары және мәселелері болады. Мінез-құлықтағы ауытқулар, бір отбасы үшін мәселе тудырады, ал екінші отбасында өмір сүрудің қалыпты жағдайы болып саналады.

Ерекше назардағы балалар бұл - мінез-құлықтары қоғамда қабылданған стандарттар және нормалардан ауытқуы. М. Раттер (1987) көрсеткендей, психологиялық қиындықтар, сонымен қатар уақытша эмоционалды бұзылыстар және мінез-құлық ауытқуы балалардың көпшілігінде жиі кездеседі. Бұл - даму процесінің бөлінбейтін бөлігі [2]. Шет ел және отандық психологтар және социологтар қауіпті топ балалары санының өсуін көрсетіп отыр.

Ғалымдар және практиктер «ерекше назардағы балалар» тобына түрлі категориялардағы балаларды жатқызады. Олар дарынды деп аталатын, қабілеттері айқын көрінетін балалар және түрлі мәселелері бар гиперактивті балаларды да қиын деп санауға болады.

Көптеген авторлар басты өз назарларын мінез- құлықтары девиантты деп аталатын қиын балалар бөлігіне аударады. Девиантты мінез-құлық деп қоғамда, әлеуметтік ортада, ұжымда қабылданаған әлеуметтік-психологиялық нормамадар және құндылықтардан ауытқу, әлеуметтік нормалар және мәдени құндылықтарды игеру процесінің, сонымен қатар қоғамда, өз ортасында өзін- өзі дамыту және көрсету процестерінің бұзылуы ретінде түсіндіріледі.

Медицинада девиантты мінез-құлық деп берілген қоғамда қабылданған тұлғааралық өзара қарым-қатынас нормаларынан ауытқу деп түсіндіреді: психикалық саулық сияқты жүйке-психикалық бұзылыстары шеңберінде жасалатын іс-әрекеттер, істер.

Бүгінгі таңда В.М. Димов пікірінше, адам өміріне физикалық және әлеуметтік қауіп төндіре, әлеуметтік құбылыстарды бұза отырып әсер ететін «әлеуметтік норма» категориясын анықтайтын принципті критерии болып табылады. Бұл норманы девиациядан

ерекшелейтін шек болып табылады. Әлеуметтік құбылыстардың идентификациялануын күрделендіретін екі жақты бірқатар шекаралық жағдайлар туындайтыны шындық.

Норма түсінігі ең күрделі және анықталмаған ғылыми түсініктерге жатады. Шын мәнінде ешқандай да норма жоқ, бірақ қалыпты емес аймағы басталатын түрлі вариациялар, одан ауытқудың сан алуан түрлері кездеседі. Мұндай шекара еш жерде жоқ, және бұл мәнде норма қандай да бір орташа мәннен ауытқу ретінде түсіндіріледі, осыған байланысты көптеген істер таза күйде кездеспейді, әрқашанда қалыпты емес формалардың қоспасымен жүріп отырады. Сондықтан да қалыпты және қалыпты емес мінез-құлық арасында нақты бір шекара болмайды.

Бірақ ауытқулар саны сендіретіндей санға жеткенде, қалыпты емес мінез-құлық туралы айтуға құқылымыз. Қалыпты емес мінез-құлық формалары уақытша және ауыспалы мінез-құлықты көрсете отырып, қалыпты адамдарда да кездесуі мүмкін, бірақ адамдарда созылмалы, тұрақты мінез-құлық формалары ретінде кездесу де мүмкін. Осы көзқарастан мінез-құлықтың барлық қалыпты емес формалары келесі топтарға бөлінуі мүмкін:

- 1) қысқамерзімді және кездесок формалар (сандырақтау, ұмытшақтық, маскүнемдік т.с.с);
- 2) ұзақмерзімді және тұрақты жағдайлар (невроздар, психоздар, жан ауруының кейбір формалары);
- 3) бүкіл өмір барысындағы мінез-құлық дефектілері [3].

Нормадан ауытқыған мінез-құлықтың дәстүрлі себептерін қарастыратын болсақ, олар екі топқа бөлінеді:

- психикалық және психофизиологиялық бұзылыстармен байланысты себептер;
- әлеуметтік және психологиялық сипаттағы себептер;

Жеткіншектерге және жасөспірімдерге қатысты қарастыратын болсақ, жас ерекшелік дағдарыстарымен байланысты себептерді жеке топқа ерекшелеу қажет.

Психикалық және психофизиологиялық бұзылыстармен байланысты себептер: М. Раттер (1987) берілгендері бойынша, психикалық ауытқумен балалардың 5-15%-ті зардап шегеді. Бұл тек тексерілуге келетін балалар көрсеткіші. Тексерілмейтіні қаншама. М. Раттер бойынша мәселені шешуге педиатрлар және медицинамен байланысы жоқ педагогтар, психологтар және әлеуметтік қызметкерлер қатысулары қажет. Әрине олар диагноз қоя алмайды, бірақ симптомдарды анықтап кеңес бере алады. Симптомдардың ішінен М.Раттер ең алдымен келесілерін ерекшелейді:

- Бала мінез-құлқының оның жасына және жынысына сәйкес келетін нормативтерге тепе-тең болу. Мысалы, жақындарымен айырылысқандағы үрейдің болуы сәбилік жастағы балаға тән, бірақ сирек кездесетін жағдай және жеткіншектер үшін қалыпты емес;
- Бұзылыстардың ұзақ уақыт сақталуы. Қысқамерзімді қорқыныш, талма, бір істі орындауға ниеттің болмауын балалардың көпшілігі басынан кешіреді. Егер де осы және басқа да бұзылыстар ұзақ уақытқа сақталса, ол қалыптан ауытқуды білдіреді;
- Балалардың мінез-құлықтарындағы және эмоционалды жағдайындағы толқу;
- Күнделікті мінез-құлқымен салыстырғанда, әсіресе қалыпты даму және жетілу көзқарасынан түсіндіру қиындық тудырғандағы, бала мінез-құлқында өзгерістердің пайда болуы
- Ауыр және жиі қайталанатын симптомдардың пайда болуы [4];

Белгілі болғандай, шектеулі болатын, бір симптомға ерекше көңіл бөлудің қажеті жоқ. Егер бірқатар симптомдар бірізгілікте байқалып, психикалық өмірдің түрлі жақтарына қатысты болса, оған басқаша қарау қажет. Айтылғандардың барлығын бала дамып және өмір

сүріп жатқан ортамен сәйкес бағалау қажет шығар. Қоғамдағы этникалық, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерге түсіністікпен қарау өте маңызды.

Кейде нормадан ауытқыған мінез-құлық мәселесі психиатриялық тұрғыда объективті ретінде қарастырылады. Сонымен, мінез акцентуациялары (А.Е. Личко, 1983), яғни есею мөлшері бойынша өткірленетін немесе жазылатын уақытша мінез өзгерістері туралы концепция кең тараған. Бірақ бұл көзқарас жалғыз емес. Нормадан ауытқыған мінез-құлыққа көптеген ғалымдар есептегендей, тек психикалық аномалиялар ғана емес, олардың ықпалымен қалыптасатын, тұлғаның психологиялық ерекшеліктері де негіз болады [2].

Әлеуметтік және психологиялық сипаттағы себептердің бірі - қоғамның жеткіншектерге қарым-қатынасы болып табылады. Психологиялық және әлеуметтік сипаттағы себептер арасынан дәстүрлі түрде келесілерді ерекшелейді:

- 1) құқықтық және өнегелі сана дефектілері;
- 2) тұлға қажеттіліктерінің мазмұны;
- 3) мінез ерекшеліктері;
- 4) эмоционалы-еріктік сфера ерекшеліктері [5].

Белгілі болғандай, жеткіншек мінез-құлқындағы қиындықтар тұлғаның дұрыс емес дамуы және тап болған қолайсыз жағдайлар, сонымен қатар тәрбиенің кемшіліктері нәтижелерінің үйлесуімен түсіндіріледі. Жеткіншектік кезеңдегі жиі кездесетін девианттылықтың себептерін бірқатар ғалымдар тұлға қалыптасу процесінің аяқталмауы, жанұя және айналасындағылардың теріс ықпалы, жеткіншектің өзі кіретін топ құндылықтары және нормалары талаптарына тәуелді болуы деп атайды. Сонымен қатар, жеткіншектердің нормадан ауытқитын мінез-құлқы өзін-өзі көрсету, шындыққа немесе үлкендер талаптарына қарсылық болып табылады.

Ортаның материалды деңгейі төмен, әлеуметтік қолайлы жағдай да себеп болуы мүмкін. Егер мұндай ортада тәрбиеленген баланың моральді нормалары және құндылықтары, өмірін дербес жоспарлау дағдылары қалыптаспаса, ол қоғамда қабылданған нормаларды аттап кетуі мүмкін, мінез-құлқы алғашында өз өмірі жағдайларына қарсылық, кейін келе өз өмір сүру деңгейін (ұрлақ, алдау) көтеру мақсатында заң бұзуға бару. Мұның себебі әлеуметтік және материалды қолайлы орта болуы мүмкін. Моральді нормалардың толық қалыптаспауы, дамудағы ауткулар, үлкендермен қақтығыстар негізінде қолайлы атмосферада тәрбиеленіп отырған бала, «қызық іздеп» кетуі немесе қолайсыз ортадан қолдау тауып, оның заңдары мен нормаларына ере бастауы мүмкін.

7 жастан 17 жасқа дейін өсіп келе жатқан адам жас ерекшелік дамуының бірнеше кезеңінен өтеді, олардың әр қайысында физикалық және психологиялық жағдайлар елеулі өзгерістерге ұшырап, эмоционалды және коммуникативті қабылдау өзгереді. Осы жерде балалардың барлығы өз ойларын, сезімдерін және іс-әрекеттерін жақсы игере бермейді. Түсініктердің бұзылуы, арман және дағдылар жылдам өзгеріп отырады. Бала болып жатқан өзгерістерді сезінуге және оларға бейімделуге үлгермейді, нәтижесінде өзіне деген сенімсіздік, басқа адамдарға сенімділік төмендейді, қақтығысқа бейімділік немесе депрессияға бейімділік пайда болады [6]. Осылайша, балалар және жеткіншектер мектептік кезеңде дағдарыс жағдайларына (грек тілінен аударғанда «crisis» ауыспалы пункт, шешім, үкім) бірнеше рет тап болады.

Қазіргі кезеңде балаларда денсаулық және әлеуметтік-экономикалық мәселелерімен байланысты дезадаптация күшеюде. Осыған байланысты баланың қиындығына себеп болатын отбасы топтарын да ерекшелуге болады. Отбасында кең тараған қарым-қатынас моделінің бірі- немқұрайлылық. Ата-ана балаларын тамақтандырады, киіндіреді, бірақ баланың эмоционалды қажеттіліктеріне тіпті мән бермейді.

Жеткіншек өмір сүріп жатқан микроортада қандай да бір мөлшерде мінез-құлық ауытқуларының әртүрлі формаларына кезігеді: аулада, мектепке бара жатып, қоғамдық орындарда, үйде және мектепте. Адамгершілік және мінез-құлық сферасында ауытқулардың

пайда болуы үшін қалалық орта өз сенімділігімен, адамдар арасындағы түрлі өзара қарым-қатынас сипатымен, еркіндіктің жоғары деңгейімен, теріс ықпал ететін экономикалық, әлеуметтік және мәдени фактор ерекшелігімен қолайлы жағдай жасайды. Дәстүрлі құндылық нормаларынан босану, мінез-құлық және өнегелілік шеңберінің нақты үлгілерінің жоқтығы, әлеуметтік бақылаудың әлсіреуі жеткіншектік ортада мінез-құлықтың өзіндік бұзылуына және ауытқу деңгейлерінің өсуіне әкеліп соғады.

Пайдаланылған әдебиетер тізімі

1. Воспитание трудного ребенка /Под ред М.И.Рожкова М., «Владос» 2001
2. Раттер М. Помощь трудным детям. - М., 1987
3. Личко А.Е. Психопатологии и акцентуации характера у подростков. - М., 1983
4. Шнейдер Л.Б. **Психология семейных отношений: Курс лекций.** – М.: Апрель, ЭКСМО-Персс, 2000
5. Личко А.Е. Подростковая психиатрия. - Л: Медицина, 1985
6. Жұбаназарова Н.С. Жас ерекшелік психологиясы: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. - 354 б.

ӘОЖ 159.9

ПЕДАГОГ БОЙЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН

Шилибаев Бекболат Аманжолович - аға оқытушы

Мырзалиев Нурсаят Берикович, Жасұзақова Айдана Бақытжанқызы - Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының магистранттары

Аңдатпа: Мақалада педагог бойындағы әлеуметтік-психологиялық феномен мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: бейімделу, әлеуметтік-психологиялық бейімделу, әлеуметтік орта, сүйемелдеу, білім алушы.

Аннотация: В статье речь пойдет об условиях успешной адаптации обучающихся к социальной среде.

Ключевые слова: адаптация, социально-психологическая адаптация, социальная среда, сопровождение, обучающийся.

Annotation: The article will focus on the conditions of successful adaptation of students to the social environment.

Key words: adaptation, socio-psychological adaptation, social environment, support, students.

Қазіргі психологияда бейімделу, әлеуметтік-психологиялық бейімделу дегеніміз – жеке адамның және әлеуметтік ортаның олардың құндылықтарының, көзқарастарының, мақсаттарының сәйкес келмеуінен туындайтын белсенді өзара әрекеттесу процесі. Оның барысында жеке тұлғаның әлеуметтік ортаға бейімделуіне қол жеткізуге болатын және жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруына, оның белсенді әсеріне байланысты мақсаттарға да қол жеткізуге болады.

Жеке тұлғаның табысты бейімделу критерийлерінің арасында сыртқы (бейімделу дәрежесі) және ішкі (субъективті әл-ауқат дәрежесі) критерийлерді бөліп көрсету әдетке айналған, алайда жеке тұлға мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуін сипаттайтын үшінші,

жүйелік критерийді табуға тырысады. Біздің ойымызша, мұндай критерий адамның әлеуметтік ортаға қатысты өзін-өзі анықтау деңгейі болуы мүмкін.

Бейімделу кезеңінде білім алушылардың әртүрлі қиындықтары анықталды: дидактикалық, әлеуметтік-психологиялық, кәсіби. Көптеген ғалымдар білім алушылардың білім беретін мекемелерге сәтті бейімделуі үшін қолайлы әлеуметтік-психологиялық жағдай жасауға бағытталған арнайы педагогикалық жұмысты ұйымдастыру қажеттілігін атап өтті.

Білім алушылардың білім алу жағдайларына бейімделу процесіне әсер ететін факторлар туралы әдебиеттердегі талдау көрсеткендей, көп жағдайда зерттеушілер жеке факторлардың процеске және әлеуметтік-психологиялық бейімделу нәтижелеріне әсерін зерттеді. Әртүрлі деңгейдегі факторлардың үлесін талдайтын зерттеулер іс жүзінде жоқ. Мұның бәрі білім алушылардың білім алу жағдайларына әлеуметтік-психологиялық бейімделу процесі мен нәтижелеріне әртүрлі психологиялық-педагогикалық факторлардың әсерін жан-жақты бағалауға бағытталған зерттеу жүргізуді өзекті етеді.

Ғалымдардың осы бағыттағы тұжырымдамаларына сүйене отырып, білім алушылардың бейімделу процесі мен нәтижелеріне әртүрлі деңгейлердегі психологиялық-педагогикалық факторлар әсер ететінін көре аламыз: жеке деңгей, тұлғалық деңгей, қызмет субъектісінің деңгейі, әлеуметтік-психологиялық деңгей. Бұл деңгейлік құрылым білім алушылардың әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің психологиялық-педагогикалық детерминанттары моделінің негізін қалады.

Соңғы жылдары ғылыми әдебиеттерде білім алушылардың инновациялық білім беру жағдайларына әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне байланысты мәселелерге деген қызығушылық артып келеді. Алайда, бейімделу процесінің барысы мен нәтижелерін анықтайтын факторларды анықтауға байланысты мәселелер әлі де болса толық шешілмеуде.

Кейбір жеке (темпераментті) немесе әлеуметтік-психологиялық факторлардың (ата-аналардың тәлім-тәрбиесі, тұрған ортасы) білім алушылардың әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің табыстылығына әсер етеді.

Қазіргі психология ғылымында «бейімделу» сияқты ұғым жиі қолданылады. Қоғамдағы қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдай және жеке тұлғаны бейімдеу мәселесіне деген қызығушылықтың артуы осы тұжырымдаманы қарастыруды талап етеді.

Бейімделу мәселесі әртүрлі тәсілдер мен теориялық бағыттар ұсынылған ғылыми білім саласына қатысты. Бұл бейімделу құбылысы пәнаралық сипатқа ие болуымен байланысты, яғни бұл құбылысқа қатысты мәселелер әртүрлі ғылымдардың аясында қарастырылады. Соған қарамастан, бейімделудің қолданыстағы әдіснамалық және теориялық мәселелері осы процестің жеткіліксіз зерттелуі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Қазіргі ғылымда бейімделу құбылысын қарастырудың бірнеше аспектілері бар. Сөздің кең мағынасында бейімделуді қоршаған ортадағы өзгерістерге байланысты оның тұтастығын сақтауға бағытталған объектінің ерекше қасиеті деп түсіну керек.

Бейімделу құбылысының белгілі бір жағына баса назар аударуға байланысты ғылымда осы терминнің бірнеше түсіндірмелері бар:

- организмнің қоршаған ортаның әртүрлі өзгерістеріне (оң немесе теріс қасиеттері) бейімделу процесі ретінде;

- қоршаған орта мен организм арасындағы динамикалық тепе-теңдік күйі ретінде;

- организм мен ортаның оңтайлы өзара әрекеттесуі нәтижесінде.

«Бейімделу» термині биологиялық білім саласы негізінде пайда болды, онда ол кез-келген тірі ағзаның қоршаған ортадағы өзгерістерге бейімделу және тепе-теңдікті табу механизмі ретінде анықталды. Биологиялық процесс ретінде бейімделу тұжырымдамасын Ч.Дарвин және оның ізбасарлары негіздеді. Бұл жағдайда бейімделу денеге оң әсер ететін және қалыптасқан жағдайлардың аз немесе шынайы көрінісі болып табылатын өзгерістер жиынтығы ретінде түсіндіріледі. И.М. Сеченов және И.П. Павлов сияқты ғалымдардың теорияларына сәйкес, бейімделуді өзгермелі жағдайда ағзада болатын қарама-қарсы

процестердің бірлігі, сонымен қатар ішкі және сыртқы қайшылықтарды шешудің нәтижесі мен құралы ретінде қарастырған жөн [1].

Жалпы алғанда, «бейімделуді» биологиялық және физиологиялық тұрғыдан қарастыра отырып, оны анықтауға екі негізгі көзқарасты бөліп көрсету керек: бейімделуді тұтастай алғанда биологиялық түрдің эволюция механизмі және жеке тұлғалардың қоршаған ортаға бейімделу механизмі ретінде түсіндіруге болады. Адамның биоәлеуметтік құрамына назар аудара отырып, «бейімделудің» тағы бір жағын, атап айтқанда оның әлеуметтік жағдайын қарастырған жөн. Сонымен, А.Г. Мороз әлеуметтік бейімделуді «жеке тұлға мен қоршаған ортаны прогрессивті өзгерту бағытында бірлескен іс-қимыл жасау мақсатында жеке тұлғаның жаңа әлеуметтік ортаға енуінің көп факторлы және көп өлшемді процесі» ретінде анықтайды [2].

М.В. Ромм жеке тұлғаның әлеуметтік бейімделуі деп «ақпараттық кері байланыс арқылы ақпараттық өзара әрекеттесу процесінде оңтайлылығы тексерілетін бейімделудің барабар бейімделу стратегияларын қолдана отырып, адамның сыртқы (ішкі) күйін (өзін-өзі реттеу) белсенді (реактивті) үйлестірудің инновациялық процесі/нәтижесі» деп түсіндіреді [3].

Әлеуметтік ғылымдар аясында бейімделу құбылысы мен оның ерекшеліктері туралы бірнеше көзқарастар бар. «Бейімделу» (лат. adaptatio-бейімделу, ұйымдастыру) - организмнің, жеке тұлғаның, олардың жүйелерінің жеке әсерлердің сипатына немесе тұтастай өмірдің өзгерген жағдайларына бейімделуі. Жаңа жағдайдағы қалыптасқан мінез-құлықтың кемшіліктерін өтеу бейімделудің мәнін сипаттайды. Оның арқасында адам ерекше жағдайда оңтайлы әрекет етеді.

«Бейімделу» терминінің тағы бір көзқарасын С.Л. Рубинштейн өз зерттеулерінде ұстанады. Оның пікірінше, бұл терминнің мәні эмоционалды және психологиялық ыңғайсыздықты төмендететін психиканың қорғаныс механизмдерінің тиімді қызметінде жатыр [4].

Бейімделу құбылысы туралы әртүрлі көзқарастар шетелдік зерттеулерде ұсынылған. Сонымен, П. Делор «бейімделуді» адамның қоғам талаптарына бейімделуінің қорғаныш формаларының бірімен анықтайды, Т.Парсон – қоғамдағы рөлдерді түсіну және жүзеге асыру процесі, Г.Селе – стресс жағдайын шешудің тәсілі ретінде қарастырған.

Осылайша, «бейімделу» ұғымының мәнін анықтауға әртүрлі ғылыми көзқарастарды талдай отырып, оның маңызды компоненттері мен сипаттамаларын қарастыра отырып, бір жағынан «бейімделу» организмнің қоршаған ортамен жалпы өзара әрекеттесуі ретінде, екінші жағынан, құндылықтарды, жаңа топтың нормаларын түсінуді және қабылдауды білдіретін жеке адам мен қоғамның нақты өзара әрекеті ретінде түсіндірілуі керек деп қорытынды жасауға болады.

«Әлеуметтік-психологиялық бейімделу» ұғымы әлеуметтік және педагогикалық психологияда белсенді қолданылады. Бейімделу мәселесі биологияда белсенді зерттелді, нәтижесінде бейімделу идеясы организмдердің (жеке адамдар, популяциялар, түрлер) және олардың мүшелерінің құрылымы мен функцияларын қоршаған орта жағдайларына бейімдеу процесі ретінде қалыптасты. Психиканың ағзаның бейімделу процестеріне қатысуы мен рөлі көптеген нақты зерттеулерде көрініс тапты, олардың жалпылануы психикалық бейімделу тұжырымдамасы болды.

Тиімді психикалық бейімделу нақты қоршаған орта жағдайында дәлелді мінез-құлықты сәтті жүзеге асырудың қажетті шарты ретінде пайда болады.

Адамның психикалық бейімделуінің маңызды аспектісі - адамның қоғамға бейімделуімен байланысты әлеуметтік-психологиялық бейімделу. Алғаш рет әлеуметтануда адамның қоғамға бейімделу мәселелері қарастырылды. Г. Тард алғаш рет биологиялық бейімделуге ұқсас «әлеуметтік бейімделу» ұғымын қолданды.

Жеке тұлғаның қоғамға бейімделуіне байланысты психологиялық проблемалар бейімделудің екі түрі – аллопластикалық және аутопластикалық туралы жазған З. Фрейдтің еңбектерінде де қарастырылып өткен. Классикалық психоанализге сәйкес жеке тұлға мен қоғамның өзара әрекеттесуі әрдайым қайшылықты, сондықтан әр адам сөзсіз интрапсихикалық қақтығыстың тасымалдаушысы болып табылады [5].

Гуманистік психологияда адам өзінің тәжірибесі әлемінде өмір сүретін және бірте-бірте өз тәжірибесін және қоғамның бағалауы нәтижесінде өзін-өзі тану тұжырымдамасына ие болатын адам ретінде қарастырылады. Қоғамда қалыпты өмір сүру және жақсы «психикалық реттеу» өзін-өзі тану тұжырымдамасы дененің барлық сенсорлық тәжірибесі мен ішкі сезімдерін игере алатын кезде орын алады. Қоршаған ортаның тым қатаң талаптары мен бағалауы, түсінбеушілік пен қабылдамау өзін-өзі қорғаудың тар тұжырымдамасының қалыптасуына, психологиялық қорғаныстың қалыптасуына, «Мен» жалған имиджіне, қоғамға қарсы және өзін-өзі бұзатын мінез-құлыққа әкеледі. Әлеуметтік ортада қабылдау, қауіпсіздік, эмпатиямен сипатталатын қатынастар болған кезде, адам өзінің қабілеттерін қоғамда жүзеге асыра отырып, дамуға деген ұмтылысты дамытады, оны адам мен қоршаған ортаның оңтайлы өзара әрекеті деп атауға болады.

Мінез-құлық және когнитивтік психологияда адамның әлеуметтік ортаға бейімделу мәселесі негізінен мінез-құлық тұрғысынан қарастырылады. Мінез-құлықтың жеткіліктілігі бейімделу сапасының басты өлшемі ретінде қарастырылады, ал эмоциялар мен субъективті тәжірибелер әлеуметтік бейімделу сапасының туындысы ретінде қарастырылады.

Орыс психологиясында жеке тұлға туралы ілім өнім ретінде және сонымен бірге әлеуметтік дамудың белсенді жаратушысы, жеке тұлға мен қоғам арасындағы өзара әрекеттестіктің белсенді сипаты ретінде құрылды.

Б.Ф. Березин әлеуметтік-психологиялық бейімделу әлеуметтік орта жағдайларына бейімделумен байланысты психикалық бейімделу процесінің маңызды құрамдас бөлігі деп санайды [6].

Көптеген анықтамаларда әлеуметтік-психологиялық бейімделу әлеуметтік ортаның өзгеретін, стресстік әсерінен, проблемалық жағдайлардың болуынан туындайды, онда жеке тұлғаның арсеналындағы мінез-құлық стереотиптері сәйкес келмейді немесе жеке тұлға мен оның әлеуметтік ортасының қызметі өзгереді.

Дегенмен, адамның әлеуметтік топтың үміттері мен нормаларына қаншалықты және қалай бейімделетіні туралы мәселеде зерттеушілердің пікірлері осы процестің мәні мен тетіктері туралы әртүрлі. Көптеген авторлар бейімделу процесінде адамның қоршаған ортаның өзгеретін жағдайларына бейімделуі, жеке және топтық мінез-құлықты осы әлеуметтік топтағы үстемдік ететін нормалар мен құндылықтар жүйесіне сәйкес келтіру деп түсінеді. Бейімделу жағдайы әлеуметтенудің қалыпты бағытын бұзумен, тікелей және жанама десоциализациялық әсерлермен байланысты.

Зерттеушілердің біразы бұл тәсілдің шектеулерін жеңуге тырысып, адамның нормаларға, құндылықтарға және қоршаған орта талаптарына бейімделуінің белсенді сипатын атап көрсетеді. Әлеуметтік-психологиялық бейімделу барысында барлық өзара әрекеттесетін жүйелерде өзгерістер болып жатқандығы, өзара әрекеттесу процесіне қатысушылардың барлық үміттері мен талаптары келісілетіні атап өтілді.

Көптеген отандық авторлар дамыған жеке тұлға теориясына сүйене отырып, іс-әрекеттің, сананың, өз өмірінің белсенді жаратушысы ретінде жеке тұлға әлеуметтік-психологиялық бейімделу кезінде бейімделу стратегиясын саналы түрде қолдана немесе құра алмайды, сонымен бірге ол бейімделетін ортаға белсенді әсер ете алады. Бейімделу процесінің теориялық моделіне келетін болсақ, нормоцентрлік тәсіл бейімделудің гомеостатикалық моделінен туындайды, оған сәйкес бұл процестің мақсаты жеке тұлға мен әлеуметтік ортаның тепе-теңдігін орнату болып табылады.

Қорыта келгенде, әлеуметтік-психологиялық бейімделу барысында әлеуметтік ортаға бейімделумен байланысты мақсаттарға да, өзін-өзі көрсетуге, адамның өзін-өзі тануына және оның қоршаған ортаға белсенді әсеріне байланысты мақсаттарға да қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Степанов, С. С. Популярная психологическая энциклопедия / С. С. Степанов. – М.: Эксмо, 2015. – 672 с.
2. Мороз, А.Г. Профессиональная адаптация выпускника педагогического вуза: Автореф. дисс. д-ра пед. наук / А. Г. Мороз. – Киев: КГУ, 2014. – 50 с.
3. Ромм, М.В. Адаптация личности в социуме: Теоретико- методологический аспект / М. В. Ромм. – Новосибирск: Наука. Сиб. издательская фирма РАН, 2012. – 173 с.
4. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2014.–712с.
5. Фрейд, З. По ту сторону принципа удовольствия [Текст] // Психология бессознательного: сб. произведений: [пер. с нем.] / З. Фрейд; сост., науч. ред., М.Г. Ярошевский. –2-е изд.– М.: Просвещение, 2011.
6. Березин, Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека [Текст] / Ф. Б. Березин. - Л.: Наука, 2011. – 267 с.

ҒТАМР 77.01.21

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ АРҚЫЛЫ ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН НЫҒАЙТЫП, СУИЦИД ЖӘНЕ КҮЙЗЕЛІС ЖАҒДАЙЫН ЖАҚСARTY

Жилисбаев Нағашбек Келисбекович¹ - аға оқытушы

Уразбаев Арыстан Арынбекович² - аға оқытушы

Дайрабаев Максат Сейлбекович³ - аға оқытушы

Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ,

Қазақстан^{1,2} n.zhilisbaev@iuth.edu.kz¹

Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ түрік университеті, Түркістан қ,

Қазақстан³ maksat.dairabayev@ayu.edu.kz³

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі таңдағы күрделі мәселелердің бірі суицидтің алдын алу бойынша мәселелер қозғалады. Мақалада дене қозғалысы, дене тәрбиесінің қазіргі заманға сай салауатты өмір салтын жүргізу, адамдар денсаулығын нығайту арқылы күйзеліс жағдайын төмендету мәселелері ашылады. Автор мақала жазу кезінде дене шынықтыру және спорт ойындарды қолдана отырып өскелең ұрпақтың дені сау және психикалық мықты мамандар тәрбиелеу барысында жұмыстар жасауға ерекше назар аударған. Мақала қазіргі таңда өзекті мәселе болып табылатын қимыл тапшылығын жоюдың негізгі құралы ретінде дәріптеуге арналған. Қорытындылай келе таза ауаға шығып серуендеп, денені шынықтыратындай іспен шұғылданду күйзеліс деңгейін жақсартуға бірден бір жәрдемші болатындығын қарастырған.

Кілт сөздер: Дене шынықтыру, спорт, суицид, депрессия, күйзеліс.

Аннотация. В этой статье затрагиваются вопросы профилактики суицида. В статье раскрываются вопросы физического движения, ведения современного здорового образа жизни физической культуры, укрепления здоровья людей. При написании статьи автор уделял особое внимание работе по воспитанию здоровых и психически сильных специалистов подрастающего поколения с применением физкультурных и спортивных игр. Статья посвящена популяризации как основного средства устранения дефицита движений,

который в настоящее время является актуальным вопросом. Подводя итоги, гуляя на свежий воздух, он решил, что заниматься таким делом, как закаливание тела, поможет улучшить уровень шока.

Ключевые слова: Физическая культура, спорт, суицид, депрессия.

Abstract: This article addresses suicide prevention issues.

The article reveals the issues of physical movement, maintaining a modern healthy lifestyle of physical culture, and strengthening people's health. When writing the article, the author paid special attention to the work on the education of healthy and mentally strong specialists of the younger generation using physical education and sports games. The article is devoted to popularization as the main means of eliminating the shortage of movements, which is currently a topical issue. Summing up, walking in the fresh air, he decided that doing a thing like hardening the body would help improve shock levels.

Keywords: Physical culture, sports, suicide, depression.

Қазіргі таңда қоғамның алаңдауын тудырып отырған мәселелердің ең күрделісі суицид. Бүкіл Қазақстан Республикасы азаматтарын осы проблема қатты алаңдатып отыр. Себебі, қиял – ғажайып ертегілермен бір қазанда біте қайналатын шынайы өмір осындай сауалды алдымыздан көлденең тартып отыр. Соңғы кездері жастар мен жасөспірімдер психологиялық күйзелісті, яғни стресті, депрессияға, яғни жан дертіне ұшырауын бастарынан кешіп жүргендерін жиі кездестіреміз.

Адам өмірге бірақ рет келеді. Ал бітпес тіршіліктің сол тауқыметіне қарсы күрес, өз несібеңді айырып жесең соның өзі бақыт. Бірақ соқтықпалы, соқпалы өмірдің қиындығына кез – келген адам шыдай ала ма? Шыдауы керек деп жұбату сөзді айту жеңіл болғанымен, екінің бірінің жүйкесі мықты емес, ал жүйкесі жұқалар бүгінгі тіршілігінен гөрі бақилық дүниені дұрыс көріп, сол жаққа мезгілсіз аттанып жатады.

Депрессияға және стерске ұшырағандардың психологиялық күйзелісі жастарды психологиялық індетке ұшыратуда. Суицид – адамның өз-өзіне қолданылатын аяусыз жаза, өз өзіне ашылған соғыс. Қазіргі босбелбеу жастар жоқшылыққа, қиыншылыққа төзе алмайды. Бос уақыттары көп, сабақ оқымайды, пайдалы заттармен айналыспайды, не жеймін, не киемін деп қайғырмайды, басына түскен проблемаларды жеңгісі келмейді[1].

Стресті жеңу үшін не істеу қажет?

Біріншіден: стресс кезінде ағзада витаминдер қоры бітеді, әсіресе, В витамині жетіспейді. Дәрігерлердің көбі витаминдерді пайдалану қажет деп кеңес береді алайда шамаңыз келсе пайдаланбаған жөн.

Екіншіден: денені шынықтыру қажет. Спортзалға жиі барып дене шынықтыру жаттығуларын жасау, билеу, ән айту, бассейнге барып жүзу, далада көп серуендеу қажет.

Үшіншіден: психикалық және физикалық демалу үшін релаксация қажет. Келесі әдістерді қолданып көрген жөн. Баяу музыканы тыңдап, түнгі аспанға қарап армандандау.

Төртіншіден: үйлесімді өмір сүру үшін ең алдымен отбасының, жолдастардың, жақын - тустардың көмегі қажет, Психологиялық тренингтерге барып, жанұядағы салтанатты мәжілістерге, тойларға баруды және қызықты жаңа адамдармен танысу.

Стреске алдын алудың 9 түрлі ережелері;

1. Аптадағы жарты күнді өзіңізге ұнайтындай етіп өткізіңіз: суда жүзіңіз, билеңіз. Демалып, қыдырыңыз немесе бақтағы орындыққа отырыңыз. Өзіңізді тек қана жұмысқа арнағанды тоқтатыңыз!

2. Күніне бір реттен кем емес өзіңізге ең қымбат адамға сөз айтыңыз. Оның сізге де сондай жауап қайтаратындығына күмәніңіз болмасын.

3. Аптасына 2 немесе 3 рет дене жаттығуын жасаңыз. Жаттығулар адамды мезі ететіндей болмасын, егер жаттығудан кейін сізге душ қабылдау керек болса, онда сіз бір нәрсені дұрыс істемедіңіз немесе жаттығуды дұрыс жасамадыңыз.

4. Суды көбірек ішіңіз, денені қалыпта ұстау үшін күніне 1-1,5 литр су ішу қажет.

5. Аптасына бір рет өзіңізге «зиянын» тигізетін іспен де айналысып көріңіз (мысалы, тәттілер жеу арқылы диетаны «сәл-сәл» бұзуға болады немесе әдеттегіден ерте немесе кеш жатыңыз). Өзіңізді бақылауда ұстаңыз, егер бұл әдеттерді қайталай беріп дағдыға айналдырып алсаңыз, онда сіз ипохондрик (ешкімнің айтқанын елемейтін адамдар) боласыз.

6. Өз өміріңізді бұзуға асықпаңыз. Сізге келген кейбір хаттар мен телефон қоңырауларына көңіліңіз соқпаса жауап бермей –ақ қойыңыз. Жұмысы жоқ кейбір адамдар сізге ұнамайтын және керек емес әңгімелерді айтып сіздің өміріңіздің минуттарын, сағаттарын (сондай - ақ күндерінде!) ұрлауда, сөйтіп сізде стрестер туғызуда.

7. Көңіл – күйіңіз түсіңкі немесе ашулы болсаңыз, күш қажет ететін жұмыс істеңіз: бақшада жұмыс істеп, арықтарды тазалаңыз, үй жиһаздарын ауыстырыңыз немесе үйдегі ескі ыдыстарды сындырыңыз. Немесе қала сыртына шығып айғайлаңыз. Бұндай әрекеттер адамды стрестен құтқаруға көмектеседі.

8. Күніне ең аз деген де бір банан жеңіз. Онда барлық витаминдер, микроэлементтер бар, сонымен қатар оның энергетикалық құндылығы жоғары.

9. Өзіңізге жазатын қондырғысы бар телефон аппаратын сатып алыңыз (нөмір анықтаушы бар). Бұл сізге әрбір қоңырау келген сайын орныңыздан тұрмауыңыз үшін және сізге қажет барлық ақпаратты алу үшін қажет. Онша қиын емес әдістер, келісесіз бе? Бұл әдістерді орындау арқылы сіз көптеген стрестерден аулақ боласыз[2].

Енді тақырыбымызға жақынырақ келер болсақ қоғамдағы спорт арқылы суицидке апармаудың жолдарын қарастырайық. Жоғарыда айтылғандай стрестен шығу үшін көбірек спортпен шұғылдану керек. Ол дегеніміз күнге бір мезгіл яғни таңғы серуен немесе кешке ауладағы воркаутта денешынықтыру мен айналысу.

Айта кетейік, Президент Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл уақыты» атты Қазақстан халқына жолдауында бұқаралық спортты дамытудың маңыздылығына тоқталған болатын.

Адам тәнінің байлығын ештеңемен теңестіруге келмейтіндігі ерекше ой салады. Адам баласы күнделікті тіршілік барысында көптеген әр түрлі қозғалыстар жасайтыны белгілі. Ол әрине, өз кезегінде дененің кейбір мүшелерінің өсіп жетілуіне оң әсерін тигізуі мүмкін. Дегенмен, мұндай қимыл-әрекеттер кейде кері әсерін де тигізеді. Айталық, үнемі бір бағытта жасалған қимыл-әрекеттен адамның бір мүшесі шаршап, организмнің қалыпты әрекетін өзгеріске ұшыратуы ықтимал. Сол себепті күнделікті орын алатын, бір ғана бағытта жүргізілетін дене қимыл-әрекеттерін дене тәрбиесінің құралы деп қабылдаған дұрыс емес[3].

Негізінде денені жүйелі түрде шынықтыру мен денсаулықты нығайту адамның ойын өсіріп, шығармашылық қабілетін арттырады. Организм шамасы келетін жаттығуды және дұрыс ұйымдастырылған жұмысты орындағанда ғана дамып, нығайып жетіледі. Дене шынықтыру тәрбиесі адам денсаулығын сақтап және нығайтады, дененің дұрыс дамып қалыптасуына жеткізеді. Денені шынықтыру тәрбиесінің мақсаты – салауатты өмір сүру негіздерін білу және ұстану, өз еркімен дене шынықтыру және спортпен шұғылдану дағдыларын қалыптастыру, денсаулықты нығайтуға және дене шынықтыруды дұрыс дамытуға ықпал жасау болып табылады.

Жастардың дене-бітімінің дұрыс дамуы, денсаулығының нығаюы, жұмыс қабілетінің артуы сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына қарсы тұруға ықпал етеді.

Жақсы денсаулық - адамның еңбек және қоғамның іс-әрекетке жемісті қатысуының маңызды кепілі. Күйзеліс кезінде бір мезгіл саябақтарды аралап немесе спорттық жүріспен жүру дам күйзелісін төмендетеді. Сабақтарда, сабақтан тыс уақытта, спорт секцияларында дене тәрбиесін күн сайын ұйымдастырып, қолайлы жағдайлар жасау қажет. Табиғи қозғалыстың түрлері жүгіру, қарғу, жүзу, лақтыру, шаңғы, коньки, велосипед тебу, акробатика өмірге қажетті дағды және іскерліктерді қалыптастырады. Жас адамдардың денесі түрлі жаттығулар көмегімен ширап, дамиды. Сондықтан күш, жылдамдық, төзімділік,

икемділік сияқты адам қабілетін дамыту оқушылардың қозғалтқыш тәжірибесін байытады, дене қозғалысын үйлестіреді.

Дене тәрбиесі саласында ырғақ, жеке гигиена, дене шынықтыру мәдениеті, туризм, спорт ерекше орын алады. Дене тәрбиесі ең басты күн тәртібін, яғни, еңбек, демалыс, тамақтану, ұйқы, бос уақыт ырғақтарын дұрыс ұйымдастыруды талап етеді. Күн тәртібін тиімді пайдалану балалардың ақыл-ойы мен дене құрылысының дұрыс дамуына, денсаулығын сақтауға көмектеседі[4].

Қазіргі таңда қала мен облыс орталықтарында көптеп дамып келе жатырған спорттық фитнес түрлері де күйзелістен шығуға бірден бір көмектеседі.

Егер фитнес-клубқа баруға уақытыңыз, мүмкіндігіңіз не қалауыңыз болмаса, көңілді әуенге ырғақты қимылдар жасап билеңіз. Миыңыз мұндай әрекетті өз-өзін қинап спортпен шұғылдану емес, ойын-сауық ретінде қабылдайды.

Мейілінше, күн тәртібін бұзбау міндет. Тәртіп дегеніміз - демалыс, тамақтану, жеке гигиена және күн мен түннің пайдалы сәттерін маңызды, мазмұнды қолдану керек.

Дұрысында дененің дұрыс қалыптасуы үшін күнделікті жаттығуларды неден бастап, қалай аяқтау керек екендігін білген абзал. Адамның қимыл-әрекеті таңертең ұйқыдан оянудан басталады. Қимыл қозғалыстың алғашқы бастамасы - таңертеңгі бой жазу жаттығулары.

Ең әуелі жүруден бастаудың мәні қан айналу процесі мен ішкі мүшелерді тиісті жүктемеге даярлайды. 5-10 минут жүгіріп, одан кейін керіліп созылу жаттығуларын орындайды. Кеудені кере дем алу, иық, кеуде және белді қозғау жаттығуларын орындап, оларды біртіндеп күрделендіре береді. Осындай дене тәрбиесі жүйесінде спортпен шұғылданып, болашақта жоғары көрсеткіштерге жету үшін табиғи орта қажет. Табиғи орта дегеніміз өзімізге жақсы таныс ауа, су және күн сәулесі. Мұндай табиғи ортаны жүйелі түрде пайдаланудың денсаулық үшін маңызы зор. Мен дене шынықтыру пәнінің мұғалімі ретінде бұл жағдайға көз жеткіздім.

Сондай-ақ, әр түрлі аурулардың алдын алу үшін де организмді үнемі шынықтырып отыру қажет. Шынығудың арқасында организм қоршаған ортадағы температураның күрт өзгеруіне бейімделеді және организмнің жұқпаларға қарсылығын жоғарлатады.

Қортындылай келе депрессияның деңгейін жақсарту үшін ең алдымен физикалық жұмыс. Яғни қимыл қозғалыс, іштегі күйзелісті сыртқа эмоциямен және артық энергияны сыртқа шығару. Таза ауаға шығып серуендеп, денені шынықтыратындай іспен шұғылдану күйзеліс жағдайын жақсартуға бірден бір жәрдемші болады[5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Егізбаев Ж., Есіркепов Ж.М., Ким А.В., Мұстафаев Е.Т. Қимылды-қозғалыс ойындарын оқыту әдістемесі. – Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы, 2004. – 145 б.
2. Қуатбеков Ш.Н. Ұлттық ойындардың дене қабілеттерін жетілдіруге әсері //» Қазақстан мектебі». - Алматы, 2006. -№3. – 15-17 б.
3. Есіркепов Ж.М.Мектеп бағдарламасындағы жаттығулар арқылы оқушылардың қозғалыс қасиеттерін дамыту әдістемесі // «Білім-образование». - Алматы, 2007. - №6. – 52-54 б.
4. <https://surak.baribar.kz/427733/>
5. <https://www.tarbie.kz/8878>

ӘӨЖ 129.2

АУЫТҚЫҒАН МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ГЕНЕЗИСІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕН БИОЛОГИЯЛЫҚТЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ

**Пернебаев Нуркен Манатбекович, биология пән мұғалімі, педагог-зерттеуші
Жамбыл облысы Мойынқұм ауданы №1 орта мектебінің директоры**

Аңдатпа. Мақалада жас өспірімдер арасында көптеп белең алған мәселелердің бірі: мінез-құлық ауытқушылықтары туралы, агрессивті жағдайлар, девиантты мінездер туралы айтылған және оларды шешуде қандай проблемалар туындайтыны қарастырылады. Бүгінде бұл мәселе өте өзекті, өйткені жас ұрпақтың бойындағы қандайда бір ауытқушылықтарға дер кезінде мән беріп қарамасақ ол қатайған шағында үлкен қиындықтар мен өкініштерге алып келері дәлелді жағдай. Бүгінгі ғаламтор билеген заманда әрбір ата-ана, мектеп, қоғам бала тәрбиесін тереңнен ұғынып, оның дұрыс мінезбен қоғамға енуіне жағдай жасауымыз қажет.

Кілт сөздер: биологиялық детерминанттар, «Аномия» термині, девиантты мінез-құлық, конформизм, ритуализм, ретризм.

Аннотация. В статье рассказывается об одной из самых распространенных проблем среди молодежи: отклонениях в поведении, агрессивных ситуациях, девиантном поведении и о том, какие проблемы возникают при их решении. На сегодняшний день эта проблема очень актуальна, потому что доказанный факт, что если вовремя не обратить внимание на какие-либо отклонения в молодом поколении, это приведет к большим трудностям и сожалениям во взрослой жизни. В нынешний век интернета, каждому родителю, школе, обществу необходимо глубоко понимать воспитание поколение и создавать условия для его вхождения в общество с правильным отношением.

Ключевые слова: биологические детерминанты, термин «аномия», девиантное поведение, конформизм, ритуализм, ретризм.

Annotation. The article tells about one of the most common problems among young people: deviations in behavior, aggressive situations, deviant behavior and what problems arise when they are solved. Today, this problem is very relevant, because it is a proven fact that if you do not pay attention to any deviations in the younger generation in time, this will lead to great difficulties and regrets in adulthood. In the current age of the Internet, every parent, school, society needs to deeply understand the upbringing of a generation and create conditions for it to enter society with the right attitude.

Keywords: biological determinants, the term "anomie", deviant behavior, conformism, ritualism, reticism.

Психология қай ғылым саласымен байланысса да, оның зерттеу объектісі жалғыз-ақ: ол-адам, оның психикалық процестері, қалыптары және күйлері. Сондықтан, психологияның педагогикамен байланысына аса назар аударған жөн. Әрине, бұл сабақтастық бұрыннан да белгілі, кезінде К.Д.Ушинский: «Адамды жан-жақты тәрбиелеу үшін оны жан-жақты зерттеу қажет», -деген еді. Бұл арада психологияның практикалық маңызы нақты көрініп тұр. Балалық шақ пен жасөспірімдік кезеңіндегі мінез-құлық ауытқушылықтарының пайда болуының бірнеше себептері бар. Олар: баланың жаратылысына байланысты әлеуметтегі кері әсерлерге тез бейімделуі, әлеуметтік тұрмыс жағдайының төмен болуы, жанұяда көп ұрыс-керістің болуы, балаға тәрбие беретін адамдардың жиі ауысып тұруы, тәрбие процесінің педагогикалық тұрғыдан төмен және жүйесіз болуы (асыра сілтеушілік немесе немқұрайдылық), әлеуметтік тұрғыдан теріс мінез-құлықты дамытатын айналадағы жат ағымдардың «субкультураның» болуы және баланың зиятының төмен болуы.

Мінез-құлқы бұзылған балалармен жұмыс істеу барысында олардың психологиялық ерекшеліктерін есепке алып отыру керек. Мінез-құлқында қиыншылықтары бар балаларда қоршаған орта өзіне қарсы тұрады деген ой болады. Өйткені, баланың өзіне деген сенімі өзгелердің пікірі арқылы қалыптасады. Егер айналадағы адамдар балаға үнемі дұрыс қарым-қатынас жасаса, онда ол өзін осы сыйластыққа лайық екенмін деп санайды, ал егер керісінше, оның жасаған істерінің кемшіліктерін бетіне басып, ұрсып, жаратпай жатса, оған өзім лайық емеспін дегеннен басқа ештеңе қалмайды.

Жас өспірімдердің бойындағы девиантты мінез-құлық себептерінің түсініктемесі осы әлеуметтік-психологиялық құбылыстың табиғатын түсінумен тығыз байланысты. Адамның мінез-құлқында әртүрлі деңгейдегі компоненттер, атап айтқанда, биологиялық, психологиялық және әлеуметтік компоненттер үндесіп жататындығы белгілі. Осыған сәйкес биологиялық детерминанттарға (себептерге) басты және біркелкі назар аударатын тұжырымдар; психологиялық факторларға баса назар аударатын тұжырымдар және девиантты мінез-құлықты тек әлеуметтік себептермен түсіндіретін әлеуметтік тұжырымдар пайда болады.

Адамдардың мінез-құлқына қоғамдық үрдістер мен әлеуметтік топтардың ықпалы, ең алдымен, әлеуметтік тәсіл аясында қарастырылады. Бұл бағыттың ең танымал өкілдері: О.Конт, Г.Тард, А.Кетле, Э.Дюркгейм, М.Вебер, Т. Парсонс, Р. Мертон.

Аномия теориясында Э. Дюркгейм әлеуметтік девиацияны алғашқы болып толық түсіндірген. «Аномия» термині француз тілінен аударғанда «заңның, ұйымдастырудың жоқтығы» деген мағынаны білдіреді. Бұл ескі нормалар мен құндылықтар шынайы қарым-қатынастарға сай келмеген, жаңалары тәлі бекітілмеген әлеуметтік бос кеңістіктің әлеуметтік тәртіпсіздікті туғызу күйін түсіндіреді.

Осылайша Э.Дюркгейм әлеуметтік ауытқуларды қоғамның нормативті-құндылықтарының шырқы бұзылуының салдары ретінде қарастырады. Оның ойлары әртүрлі әлеуметтік топтар мен әлеуметтік күштердің арасындағы қарама-қайшылықты девиантты мінез-құлықтың басты себептері деп есептейтін зерттеушілердің еңбектерінде - жалғасын тапты, мысалы: жаңашылдық пен кертатпалық новаторлық пен консервативтік.

Р. Мертон, Э.Дюркгеймнің ең көрнекті өкілдерінің бірі, девиантты мінез-құлықты: — мәдениетпен анықталатын ұмтылыстар мен оларды қанағаттандыру құралдарын беретін әлеуметтік құрылымның арасындағы келіспеушіліктің нәтижесі ретінде қарастырады. Мәселен, қазіргі американдық мәдениетінде ауқаттылық идеясы басым, бұл өз кезегінде сәттіліктің жоғары индивидуалды маңызын анықтайды. Әлеуметтік нормалар арқылы мәдениет мақсаттарды ғана анықтап қоймайды, сонымен қатар оларға жетудің заңды тәсілдерін де анықтайды. Жетістікке жету үшін барлық адамда жағдайлар бірдей емес, бірақ олар кездесетін кедергілерге бірнеше тәсілдің көмегімен бейімделе алады. Бұндай бейімделу тәсілдерін Р.Мертон анықтап көрсетті:

• Конформизм (әлеуметтік тұрғыдан мақұлданған мақсаттар мен оларға қол жеткізу тәсілдерін толық қабылдау);

- «Инновация (мақсаттарды қабылдау, оларға жетудің заңды тәсілдерінен бас тарту);

• Ритуализм (берілген немесе - үйреншікті тәсілдерді —олқы қайталап қолдану);

• Ретризм (әлеуметтік нормаларды орындаудан пассивті бастарту, мәселен, нашақорлық);

• Бүлік (белсенді бүлік — әлеуметтік нормаларды мойындамау).

Әлеуметтік девиацияның басқа объективті факторлары ретінде мына факторлар мақұлданған: әлеуметтік өзара қарым-қатынасқа қатысушылар арасындағы айырмашылықтар мен көңілінен шықпау (Т.Парсонс); жергілікті бөлу мен адамдардың тұлғалық қасиеттерінің арасындағы сәйкессіздік (П.Сорокин); девиантты субмәдениет нормалары мен оқытудың әсерлері (Р.Қлауорд, Л.Оулин). Сонымен, жас бала кезден бастап

девиантты (қылмыстық, қақтығыстық немесе ретрестік) субмәдениеттің ықпалына түскен жеке тұлға девиантты мінез-құлықтың осындай формаларын өмірде қолдануы әбден мүмкін.

Қарастырылған объективті әлеуметтік факторлармен қоса, девиантты мінез-құлықтың субъективті себептері болады. Стигматизация теориясына сәйкес (Э. Лемерт, Г. Беккер) девиация қоғамның өзі (дәлірек айтқанда, әлеуметтік топ) жеке тұлғаға нақты адамның әрекеті мен абстракты ережелердің (бастапқы девианттылық) арақатынасын белгілеу жолымен сәйкес жарлықтар телудің салдары болып табылады. Бірте-бірте девиантты рөлді сақтауға мәжбүр ететін атақ-даңқ қалыптасады (қосалқы девиация).

И. Гофман стигманы үш түрге бөледі: физикалық стигма (туа біткен ауытқушылықтар және денедегі зақымдар); еріктін кемшіліктері (ішімдікке салыну, нашакорлық, жан күйзелістері); нәсілдік стигмалар («қаралар»).

Қазіргі заманғы ресейлік зерттеуші Ю.А.Клейберг жасөспірімдердің девианттылығын зерттей отырып, жеке тұлғаның мәдени нормаларға қарым-қатынасы арқылы девиантты мінез-құлықты айқындайды. Оның берген анықтамасы бойынша, «ауытқыған мінез-құлық — бұл әлеуметтік нормалар мен күтулерді соларға деген тұлғалық құндылықты қарым-қатынасын көрсету арқылы өзгертудің арнайы тәсілі». Бұл үшін ерекше амалдар қолданылады: сленг, символика, сән, манера, қылық және т.б. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлық алға қойылған мақсатқа жетудің, өзін-өзі танытудың және бәсеңдік құралдары ретінде көрініс табады.

Осылайша, социологиялық және соған жақын әлеуметтік-психологиялық теориялар девиантты мінез-құлықты әлеуметтік үрдістердің, қоғам мен нақты тұлғаның арасындағы өзара қарым-қатынастардың нәтижесі ретінде қарастырады. Бір жағынан, біз қоғамның өзінде мінез-құлықтың ауытқуын тудыратын себептер бар екендігін көреміз, мысалы: әлеуметтік дезорганизация мен әлеуметтік теңсіздік. Екінші жағынан, нақты адамның жеке тұлғалық ролін оның жеке тұлғасының әлеуметтену үрдісінде түсінеміз.

Тұлғаның мінез-құлқына әсер ететін маңызды факторлардың бірі — ішкі, биологиялық жағдайлар, яғни кез келген сыртқы жағдайлармен бірлесіп әрекет ететін табиғи өріс. Биологиялық алғышарттарға мыналар кіреді: мұралық-генетикалық ерекшеліктер, индивидтік туа біткен қасиеттері (ана құрсағында даму барысында игерген қасиеттер), импринтинг (онтогенездің ерте кезеңдеріндегі қабылдаған мәлімет).

Тұтас алғанда, заманауи білімдер тұқым қуалаушылық жолмен ауытқушы мінез-құлықтың қандай да бір нақты формасы берілмейді (мәселен, қылмыскерлік), девианттылықтың қалыптасу мүмкіншілігін арттыратын индивидуалды-типологиялық қасиеттер беріледі, мәселен импульсивтілік немесе көшбасшы болуға ұмтылыс деп айтуға мүмкіндік береді.

Осылайша, ішкі биологиялық үрдістер ауытқушы мінез-құлықтың қалыптасуында белгілі бір рөл атқарады. Олар қоршаған ортаның кез келген әсеріне қатысты біздің реакциямызды анықтайды. Ауытқушы мінез-құлықтың биологиялық негіздерін дәлелдейтін фактілердің барлығына қарамастан, олар белгілі бір әлеуметтік ортада ғана іске асады. Оған қоса, мысалы, жүйке жүйесінің реактивтілігін немесе гормоналды төмендеуді анықтай отырып, әлеуметтік жағдайлардың өздері ағзада биологиялық өзгерістер туындатуы мүмкін.

Тұтас алғанда жеке тұлғаның ауытқушы мінез-құлық әлеуметтік және биологиялық факторлардың өзара күрделі әсерлерінің нәтижесі болып табылады. Әлеуметтік және биологиялық факторлардың әрекеттері өз кезегінде тұлғаның қарым-қатынас жүйесі арқылы өтеді.

УДК 159.922.8

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУДА САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ МЕН ӨМІРЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТУРАЛЫ ТҮСІНІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

**Оспанова Гүлжамия Ертаевна директордың тәрбие ісінің жөніндегі орынбасары және
Абилкалыкова Динара Елубаевна педагог-психологы «Ақмола облысы білім
басқармасының Біржан ауданындағы Бұланды ауылының ЖОББМ» КММ**

Аңдатпа. Өз-өзіне қол жұмсаудың көбі жасөспірім шақта жасалады. Қатты психикалық аурудан зардап шегетін жасөспірімдер күйзеліске ұшырайды, болашаққа үмітсіз қарайды, өз проблемаларын жеңе алмайтынын сезінеді - мектептегі қиындықтар, отбасындағы проблемалар, сатқындық, көпшілік алдында қорлау. Балаларға, жақындарына мұқият болыңыз, өйткені кейде жасөспірімде өзінің қиыншылықтары туралы айтатын ешкім болмағандықтан суицид жасалады.

Кілт сөздері: жасөспірім, суицид, суицидті алдын алу, депрессия, мұғалімдер, ата-аналар.

Аннотация: Больше всего суицид совершается в подростковом возрасте. Подростки, страдающие от сильной душевной боли находятся в состоянии депрессии, смотрят в будущее без надежды, чувствуют невозможность справиться со своими проблемами - проблемы в учебе, проблемы в семье, предательство, публичное унижение. Будьте внимательны к детям, близким, ведь суицид совершаются порой из-за того, что подростку некому было высказаться о своей беде.

Ключевые слова: подросток, суицид, профилактика суицида, депрессия, педагоги, родители.

Abstract: Most suicides are committed in adolescence. Adolescents suffering from severe mental pain are in a state of depression, look to the future without hope, feel unable to cope with their problems - problems in school, problems in the family, betrayal, public humiliation. Be attentive to children, relatives, because suicide is sometimes committed due to the fact that the teenager had no one to speak out about his trouble.

Keywords: adolescent, suicide, suicide prevention, depression, teachers, parents.

Что такое счастье? Проще не ответить! Счастье есть у каждого, у кого есть дети! «Мои дети — это причина, по которой я смеюсь, улыбаюсь и хочу вставать каждое утро» Джина Ли Нолин. Я согласна с его словами, что дети украшают нашу жизнь и наполняют ее смыслом.

Самый трудный возраст у наших детей – это подростковый возраст. В подростковом возрасте часто происходят такие изменения как физические, эмоциональные, психологические и социальные. Учебные, социальные или семейные реалии могут создать сильное чувство отверженности и привести к глубокому разочарованию подростка.

Если в школе или дома дела идут не так как хотелось бы подростку, наблюдается острая реакция. И в такой момент молодые люди считают, что жизнь несправедлива, при этом они испытывают чувство стресса и запутанности. Еще хуже, когда подростки подвергаются «бомбардировке» противоречивых сообщений от родителей, друзей и учителей. И эту информацию подростки воспринимают иначе по сравнению со взрослыми. Когда настроение подростка день за днем способно нарушать его социальное функционирование это влечет за собой серьезные эмоциональные или психические расстройства, которые требуют особого внимания. И тогда наступает подростковая депрессия способная привести к психологическим и физическим травмам, которая в

последствии является причиной суицида. Известно, что подросток, страдающий депрессией, может проявлять признаки, которые отличаются от типичных симптомов депрессии у взрослых. Подростки страдающие депрессией, жалуются на плохое самочувствие, не хотят посещать школу, стараются привлечь внимание взрослых. Подростки могут попадать в неприятности в школе, проявлять агрессию, грубить, пропадает интерес к окружающему. В таком состоянии собственная жизнь утрачивает для него смысл.

Известно, что каждый год подростками совершаются суицид. Большинство самоубийц, как правило, хотели вовсе не умереть – а только достучаться до кого-то, обратить внимание на свои проблемы, изменить невыносимую ситуацию. Суицид не возникает внезапно, импульсивно, непредсказуемо или неизбежно. Для совершения суицида не бывает только одной причины. Но существует ряд факторов риска, увеличивающих вероятность попыток суицида. Суицид представляет собой сложное явление, в течение многих столетий привлекающее к себе внимание психологов, педагогов, философов, врачей, социологов и людей искусства: по мнению французского философа Альберта Камю, высказанному в его сочинении «Миф о Сизифе», самоубийство является единственной по-настоящему серьезной философской проблемой. Трудно объяснить, почему одни люди решают совершить суицид, а другие, находясь в таких же или еще худших обстоятельствах, не делают этого. В любом случае основную массу самоубийств можно предотвратить. К сожалению не каждый взрослый может заметить или отреагировать на такое состояние подростка. Основой ранней профилактики является создание условий, обеспечивающих возможность нормального развития подростков, своевременного выявления кризисных ситуаций. Профилактика строится на принципах системности, комплексности, содержательной насыщенности, психолого-педагогического сопровождения. Необходимо оказание своевременной помощи и поддержки, показать веру в возможности подростка. Работа по профилактике суицида в школе должна проводиться не только с учащимися, но и с педагогами и родителями. Такая работа имеет несколько профилактических уровней. Задачи общей профилактики суицида: повышение групповой сплоченности детских и педагогических коллективов, оптимизация психологического коллектива.

Создание педагогических условий для реализации выбора подростка между жизнью и смертью возможно лишь при разрешении противоречий, которые существуют между целью учебно-воспитательного процесса, заключающейся в воспитании гармоничной и целостной личности, и его реальной ориентацией исключительно на знания и дисциплину. Школа, являясь одной из основных социальных сред (наряду с семьей), в которой ребенок находится в течение 9-11 лет, имеет все возможности для организации планомерной целенаправленной работы по формированию жизнестойкости ребенка, раскрытию его потенциала, освоению способов преодоления проблем, а также оказания профессиональной поддержки семье в ходе психолого-педагогического сопровождения несовершеннолетних.

Основные условия успешной реализации модели психолого-педагогического сопровождения профилактики суицидального поведения несовершеннолетних являются микросоциальные (школьные) условия. Престиж здорового образа жизни в школе. Наличие необходимых условия: уютный пришкольный участок, просторное здание школы, соответствие светового и теплового режима, оборудования учебных и не учебных помещений, а также организации школьного питания санитарно-гигиеническим требованиям и современному дизайну. Наличие в школе и классе атмосферы, способствующей хорошему настроению результат высокой работоспособности. Формирование, сохранение и укрепление здоровья учащихся в процессе получения ими образования является благоприятной основой учебно-воспитательного процесса.

В целях профилактики суицидальных намерений подростков в школьных коллективах проводятся различные профилактические занятия и тренинги, направленные на повышение уровня групповой сплоченности в классе, в школе.

Формирование у обучающихся навыков здорового образа жизни осуществляется с участием медработника. Педагогами школы проводятся мероприятия: "Полезные привычки" (1 - 4 классы), "Полезные навыки" (5 - 9 классы), "Полезный выбор" (10 - 11 классы), "В здоровом теле - здоровый дух", "Твой организм - твое богатство", "Все в твоих руках", "Режим дня для выпускников при сдаче ЕНТ", "Профилактика асоциальных привычек" и другие.

Формирование у обучающихся ценностного отношения к жизни, укрепляется в проведении тематических классных часов: "Учимся строить отношения", "Ты не один", "Настроение на "отлично", "Способность к прощению", "Испытание одиночеством", "Не навреди себе!" и др. Проведение с учащимися 8 - 11 классов круглых тематических столов: "Мои жизненные ценности", "Социальные роли человека", "Причины детской и подростковой жестокости", "Спешите делать добро», "Проектируем свое будущее", "Вечные ценности в жизни человека", "Все в твоих руках", "Конфликты в нашей жизни", "Город разных точек зрения". Проведение психологических занятий с элементами тренинга: "Как повысить свою самооценку", "Способы преодоления стресса", "Доверие в общении", "Суметь увидеть хорошее". "Я выбираю жизнь...". Проведение конкурсов эссе, стенгазет, рисунков. Организация конкурсов, соревнований, олимпиад, «Дней Здоровья», «Дней Семьи». Размещение информации на сайте школы и в Соцсетях. Номера телефона доверия должна находиться на стенде и на сайтах школы с целью доступного обращения. Большую роль в формировании здорового образа жизни подростка играет организация кружков по интересам и секции, раскрывающие способности и увлечения учащихся, именно на таких мероприятиях подросток максимально раскрывается, расслабляется, становится ближе к окружающим.

В последнее время возникла необходимость о создании специальных Школьных служб примирения (ШСП) с целью разрешения конфликтных ситуаций в общеобразовательных организациях и обучения школьников самостоятельному урегулированию конфликтов. Ведущими членами ШСП являются заместитель директора по воспитательной работе, педагоги-психологи, социальные педагоги и старшие вожатые. Школьные службы примирения как воспитательная технология является важным звеном в развития личности подростка.

Одной из главных задач является в повышение профессионального мастерства педагогических кадров, необходимо вооружить их научно обоснованными, диагностическими значимыми признаками и критериями, которые позволяют выполнить функции ориентирования и прогнозирования в педагогическом наблюдении, осуществляемая в ходе психолого-педагогического сопровождения.

Следует обратить внимание на поведение подростка, если он демонстрирует радикальные перемены в поведении, такие как: потеря интереса к обычным видам деятельности, внезапное снижение активности, неспособность к волевым усилиям, плохое поведение в школе, необъяснимые или часто повторяющиеся исчезновения из дома и прогулы в школе, конфликты, потребовавшие вызова правоохранительных органов, участие в беспорядках.

Педагоги должны знать признаки эмоциональных нарушений, которые являются значимыми факторами риска суицидального поведения: потеря аппетита или переедание, бессонница либо повышенная сонливость в течение ряда дней, частые жалобы на соматические недомогания, необычно пренебрежительное отношение к своему внешнему виду, постоянное чувство одиночества, ненужности, вины или грусти; ощущение скуки при проведении времени в привычном окружении или выполнении деятельности, которая раньше приносила удовольствие; изоляция от друзей и семьи, нарушение внимания со снижением качества учебы, постоянно находится в размышлении о смерти, отсутствие планов на будущее, внезапные приступы истерики либо отсуствия, зачастую возникающие из-за мелочей. Кроме этого, педагог должен разбираться в признаках высокой вероятности

суицида: открытые высказывания о желании покончить жизнь самоубийством, косвенные "намекы" на возможность суицидальных действий, активная предварительная подготовка, целенаправленный поиск средств, фиксация на примерах самоубийств символическое прощание с ближайшим окружением, разговоры о собственных похоронах; составление записки об уходе из жизни.

Работа педагогами представляется весьма значимым и должно стать основной частью по формированию навыков раннего распознавания суицидального поведения подростков в той или иной образовательной организации, для этого педагоги должны проходить курсы повышения квалификации. Педагогам нужно развивать знания о подростках группы риска, о соблюдении конфиденциальности информации, индивидуальном подходе в процессе обучения, о создании ситуации успеха, об учете особенностей личности подростка, о педагогической поддержке этих подростков, о совершенствовании педагогического наблюдения, об участии в специализированных семинарах и курсах по профилактике суицида.

По мнению Лукашук А.В. и Меринова А.В. основную роль играет в воспитании ребенка - семья. Они считают, что развитие и воспитание детей в несостоятельной семье отрицательно скажется на их дальнейшем поведении в социуме. И поэтому дети из неблагополучной семей, сталкиваясь с жизненными трудностями, пытаются покончить с собой. Все виды профилактической деятельности должны выстраиваться в полной взаимосвязанной системе родитель-ребенок-учитель. Родители и педагоги часто не понимают характера трудностей детей, опираются в работе с ними только на анализ их неудач, а также ставят перед ними задачи, не соответствующие их реальному уровню развития или реальным возможностям, на что дети отвечают неадекватным поведением и отказом от действия, а это, в свою очередь, приводит к новым сложностям в учебе или во внеучебной деятельности. Одной из основных задач семьи является обеспечение ранней психологической и педагогической подготовки школьников, направленной на формирование навыков стрессоустойчивости и современных адаптивных стратегий поведения, ведущих к успешной самореализации. Важным фактором эффективных детско-родительских отношений, особенно в ситуации взаимодействия с детьми группы риска, является гуманистический стиль общения - безоценочное принятие подростка, ровное и терпеливое отношение к подростку. Самыми эффективными способами психологической и педагогической поддержки семьи являются: консультирование, беседы, факультативы, спортивные секции, групповые консультации, тренинги для группы родителей, имеющих схожие проблемы в воспитании ребенка, различные виды собраний, вечера вопросов и ответов, родительские конференции; а наиболее эффективными приемами педагогической поддержки выступают доверительная беседа, давать советы акцентирующие достоинства подростка, обсуждение на равных.

Результатом эффективной работы по профилактике суицида среди подростков является создание благоприятной психолого-педагогической обстановки, комфортного климата для обучения в образовательной организации; выявление на раннем этапе подростков, попавших в трудную жизненную ситуацию, оказания им своевременной психолого-педагогической помощи, включение их в профилактическую группу; снижение тревожности у подростков, предупреждение суицидальных попыток.

Проблема суицидального поведения среди несовершеннолетних остается достаточно актуальной и требующей постоянного внимания со стороны государства, общества, семьи в тесном сотрудничестве с педагогами и психологами, повышения квалификации специалистов, поиска эффективного информирования родителей (законных представителей) подростков о суициде, следует родителям тоже проходить курсы как и педагогам.

Фрэнк А. Кларк сказал «Ребенок рождается с потребностью быть любимым — и никогда не перерастает ее». Так давайте будем продолжать любить наших детей даже в подростковом возрасте.

Список используемой литературы:

1. Акопов, Г. В. Методы профилактики суицидального поведения / Г. В. Акопов. – Самара; Ульяновск, 1998
2. Практическая психология образования / под ред. И. В. Дубровиной. – СПб.: Питер, 2004
3. Справочник по психологии психиатрии детского и подросткового возраста. СПб.: Питер, 1999.
4. Алмазова, О. Н. Значение ценностно-мотивированной деятельности как профилактики суицидов в подростковом возрасте / О. Н. Алмазова // Воспитание школьника (РК). – 2011г.
5. Педагогическая профилактика детского суицидального поведения Шкуричева Н. А. – 2012г
6. <https://infourok.ru/prezentaciya-dlya-pedagogov-oo-rostovskoj-oblasti-organizaciya-profilakticheskoy-raboty-s-obuchayushimisya-suicidalnoj-gruppy-ri-5107849.html>
7. http://yola.edu12.ru/index.php?e=page&c=vosp_prof_siz&id=1187

УДК 37.048.3

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ -ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ҮШІН САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ МЕН ӨМІРЛІК ҚҰЗІРЕТТІЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Сангулова Айгерім Өкенбайқызы
Жамбыл облысы Меркі ауданы

№4 Тілеміс батыр жалпы орта білім беретін мектебінің педагог-психологы

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдердің суицидтік мінез- құлқының алдын алу бойынша жазылып, және оның шешу жолдары қарастырылған. Сонымен қатар осы бағыт бойынша педагог жұмысын ұйымдастыру, мектеп пен отбасының, сондай-ақ мектеп пен бүкіл қоғамдастықтың өзара әрекеттесуінің тиімді моделін жасау және бұл мақсат бағыттарымен үнемі жұмыс жүргізу міндеттері қарастырылып жасөспірімдер арасында суицидтік мінез құлқының белгілерін анықтау бойынша психологиялық анкеталық сауалнамалар құрастырылып, оқушылардың бойында суицидке жол бермеу қағидаларын қалыптасуы бойынша тиімді методикалар ұсынылған.

Кілт сөздер:суицид, суицидтік тәуекел сауалнамасы, кіші диагностика коэффициенті, демонстративтілік әсер ету, әлеуметтік пессимизм, максимализм, уақыт перспективасы

Аннотация. В статье написана профилактика суицидального поведения подростков и предложены пути ее решения. При этом в данном направлении рассматриваются задачи по организации работы учителя, созданию эффективной модели взаимодействия школы и семьи, а также школы и всего сообщества, постоянная работа с этими целями. представлены методы формирования правил избегания.

Ключевые слова: суицид, опросник суицидального риска, малый диагностический коэффициент, демонстративный эффект, социальный пессимизм, максимализм, временная перспектива.

Annotation. Abstract: The article is written on the prevention of suicidal behavior of teenagers, and the ways to solve it are provided. At the same time, in this direction, the tasks of

organizing the teacher's work, creating an effective model of interaction between the school and the family, as well as the school and the whole community, and constantly working with these goals are considered. effective methods for the formation of rules of avoidance are presented.

Key words: suicide, suicide risk questionnaire, small diagnostic coefficient, demonstrative effect, social pessimism, maximalism, time perspective

Әлемде белгілі бір уақыт аралығындағы өз-өзіне қол жұмсау жиілігі жылына орта есеппен әрбір 100 000 адамға 15 жағдайды құрайды. Жылына 100 мың халыққа шаққанда 10-нан төмен суицид саны төмен, 10-20 – орташа, 20-дан жоғары – жоғары, 30-дан астам – өте жоғары деп саналады. Жастарды мұндай ойсыз әрекеттерге не итермелеп отырғаны әзірге түсініксіз. Қалай болғанда да, оның зардаптарын кейінірек төлегенше, проблемалық жағдайдың алдын алған дұрыс деп саналады. Осыған байланысты жастардың күнделікті өміріндегі қиындықтармен күресу стратегияларына, суицидтік мінез-құлықтың алдын алу және түзету факторлары ретінде тиісті көңіл бөлінеді. [1.1]

Өз-өзіне қол жұмсау қаупі жоғары болған кездегі психологтың міндеттері.

1. Жасөспіріммен үнемі бірге болыңыз, оны бір минутқа қалдырмаңыз.
2. Қажет болса, суицид құралдарын алып тастаңыз.
3. Келісім-шарт жасасу.
4. Дерееу психиатрға немесе тәжірибелі дәрігерге хабарласыңыз, жедел жәрдем шақырыңыз және ауруханаға жатқызуды ұйымдастырыңыз.
5. Отбасына хабарлау.
6. Жасөспірімге эмоционалды қолдау көрсетіңіз.
7. Суицидтік сезімдер арқылы жұмыс жасау.
8. Өмір сүруге деген құлшынысын күшейту (қос емес сезімдер арқылы).
9. Суицидке балама нұсқаларды талқылаңыз.
10. Тезірек психотерапевтке (психиатрға) жүгініңіз.
11. Отбасымен, достарымен байланыс.

Мұғалімдер үшін жеке және топтық консультацияларды ұйымдастыру қажет, оның мақсаты дағдарысты жағдайдан шығу кезеңіне тәуекел тобымен өзара әрекеттесу стратегиясын әзірлеу болып табылады. Ата-аналар жеке кеңес алады. Отбасына психотерапевтік көмек көрсету қажет болған жағдайда психологтың ата-анасына бере алатын ақпараты (телефоны, мекен-жайы, көмек көрсету шарттары) болуы керек. Осындай мәселелерді шешу үшін ауданда дағдарысқа қарсы көмек көрсету бойынша дайындалған түрлі мамандарды (психолог, әлеуметтік педагог, дәрігер, заңгер т.б.) қамтитын ерікті дағдарысқа қарсы топ ұйымдастыруға болады. Білім беру мекемесінің СПС қызметкерлері дағдарысқа қарсы топтың мамандарына суицидтік оқиға болған кезде де көмек сұрай алады. Сонымен қатар, суицид оқиғасына енгізілген барлық субъектілер стратегиялар мен жеке жұмыс жоспары бойынша ұсыныстар жасауы керек.

Суицидтік тәуекел сауалнамасы (Т.Н. Разуваева өзгерткен) [2.1]

Мақсаты: суицидтік тәуекелдің экспресс-диагностикасы; ауыр суицид әрекеттерінің алдын алу мақсатында суицидтік ниеттердің қалыптасу деңгейін анықтау. 8-11 сынып оқушыларына арналған. Жеке және топтық тестілеу мүмкін

Нұсқау: Мен мәлімдемелерді оқып беремін, егер сіз «+» пікірімен келіссеңіз, «-» пікірімен келіспеген жағдайда жауап парағын саласыз.

1. Сіз көптеген адамдарға қарағанда бәрін өткір сезінесіз.
2. Көбінесе сізде қараңғы ойлар болады.
3. Енді сіз өмірде қалаған жағдайға жетуге үміттенбейсіз.
4. Сәтсіз жағдайда жаңа іс бастау сізге қиын болады.
5. Сіздің өмірде жолы болмайтыны сөзсіз.
6. Саған оқу бұрынғыға қарағанда қиындап кетті.

7. Адамдардың көпшілігі өмірге сізге қарағанда көбірек қанағаттанады.
8. Өлімді күнәларды тазарту деп есептейсің.
9. Тек кемелденген адам ғана өлуді шеше алады.
10. Кейде сізде ұстай алмайтын күлкі немесе жылау ұстамасы болады.
11. Сіз әдетте өзіңіз күткеннен де достық қарым-қатынаста болатын адамдардан қорқасыз.
12. Сіз өзіңізді жойылған адам деп санайсыз.
13. Басқаларға қолайсыздық тудырса, шын жүректен көмектесуге тырысатын адамдар аз.
14. Сізді ешкім түсінбейтіндей әсер қалдырады.
15. Бағалы дүние-мүлкін қараусыз қалдырып, басқаларды азғыруға әкелген адам осы мүлікті ұрлағанмен бірдей кінәлі.
16. Сіздің өміріңізде бәрі бітті деп көрінетін мұндай сәтсіздіктер болған емес.
17. Әдетте сіз өз тағдырыңызға ризасыз.
18. Сіз оны әрқашан уақытында тоқтату керек деп ойлайсыз.
19. Сіздің өміріңізде сүйіспеншілік шешімдеріңізге қатты әсер етіп, тіпті оларды өзгерте алатын адамдар бар.
20. Сіз ренжіген кезде, сіз қылмыскерге оның әділетсіз әрекет еткенін дәлелдеуге қанша тырысасыз.
21. Көбінесе сіз қатты уайымдайсыз, бұл сізге сөйлеуге кедергі жасайды.
22. Сіз өзіңізге тап болған жағдайлардың әсіресе әділетсіз екенін жиі сезінесіз.
23. Кейде сізге кенеттен жаман немесе одан да жаман нәрсе істегендей болып көрінеді.
24. Болашақ сізге үмітсіз болып көрінеді.
25. Адамдардың көпшілігі пайдаға толығымен адал емес жолмен қол жеткізе алады.
26. Болашақ байыпты жоспарлар жасау үшін бұлыңғыр.
27. Жақында сіз бастан өткерген оқиғаны өмірде аз ғана адам бастан кешірді.
28. Сіз қиыншылықты бастан кешіретінің соншалық, бұл туралы ойды басыңыздан шығара алмайсыз.
29. Көбінесе сіз бірінші импульске бағынып, ойланбай әрекет етесіз.

Нәтижелерді өңдеу

Әрбір кіші диагностикалық тұжырымдама үшін оң жауаптардың қосындысы есептеледі. Алынған балл индексті ескере отырып, мәндерде теңестіріледі (**№1 кестені қараңыз**). Суицидтік ниеттің қалыптасу деңгейі және суицидтік тәуекелдің нақты факторлары туралы қорытынды жасалады.

Кіші диагностика коэффициент	Үкім нөмірлері	Индекс
Демонстративтілік	12, 14, 20, 22, 27	1, 2
Әсер ету	1, 10, 20, 23, 28, 29	1, 1
Бірегейлік	1, 12, 14, 22, 27	1, 2
Төлем қабілетсіздігі	2, 3, 6, 7, 17	1, 5
Әлеуметтік пессимизм	5, 11, 13, 15, 17, 22, 25	1
Мәдени кедергілерді жою	8, 9, 18	2, 3
Максимализм	4, 16	3, 2
Уақыт перспективасы	2, 3, 12, 24, 26, 27	1, 1
Суицидке қарсы фактор	19, 21	3, 2

Шкаланың диагностикалық концепцияларының мазмұны [3.2]

1. Демонстративтілік. Басқалардың назарын олардың бақытсыздықтарына аударуға, жанашырлық пен түсіністікке жетуге ұмтылу. Сыртқы позициядан бағаланатын, кейде «шантаж», «қиындықтардың истерикалы шығуы», демонстративті суицидтік мінез-құлық іштен «көмекке шақыру» ретінде байқалады. «Әлеммен диалог» шектен шығып кетуі мүмкін эмоционалды қаттылықпен үйлесуі ең суицид болып табылады.

2. Тиімділік. Жағдайды бағалауда интеллектуалдық бақылаудан эмоцияның басым болуы. Травматикалық жағдайға тікелей эмоционалды түрде жауап беруге дайын болу. Экстремалды нұсқада - интеллекттің аффективті блокадасы.

3. Бірегейлік. Өзін, жағдайды және, мүмкін, өз өмірін басқаларға қарағанда ерекше құбылыс ретінде қабылдау, демек, ерекше шығу нұсқаларын, атап айтқанда, суицидті білдіреді. Тәжірибе үшін «өтпеушілік» құбылысымен тығыз байланысты, т.б. өзінің және басқа адамдардың өмірлік тәжірибесін пайдалану қабілетінің жеткіліксіздігімен.

4. Төлем қабілетсіздігі. Теріс өзіндік түсінік. Олардың дәрменсіздігі, қабілетсіздігі, пайдасыздығы туралы идея әлемнен «өшірілді». Бұл кіші шкала физикалық, интеллектуалдық, моральдық және басқа сәтсіздіктер туралы идеялармен байланысты болуы мүмкін. Сәтсіздік жазалаушы радикалды білдіреді. Сыртқы монологтың формуласы «Мен жаманмын».

5. Әлеуметтік пессимизм. Айналадағы дүние туралы жағымсыз түсінік. Адамның басқалармен қалыпты немесе қанағаттанарлық қарым-қатынас идеяларына сәйкес келмейтін дүниені дұшпандық ретінде қабылдау. Әлеуметтік пессимизм себептік атрибуцияның жазадан тыс стильмен тығыз байланысты. Мен болмаған жағдайда «Сіз бәріңіз маған лайықсыз» ішкі монологының формуласы бойынша жазадан тысқарылық байқалады.

6. Мәдени кедергілерді жою. Суицид культі. Суицидтік мінез-құлықты ақтайтын немесе тіпті оны қандай да бір тартымды ететін мәдени құндылықтар мен нормаларды іздеу. Әдебиет пен кинодан суицидтік мінез-құлық үлгілерін алу. Экстремалды нұсқада - өлім мен өмірдің құнын инверсиялау. Басқа шкалаларда айқын шындық болмаған жағдайда, бұл тек «өлімнің бар болуы» туралы айтуға болады. Өлім культінің мүмкін болатын ішкі себептерінің бірі патологиялық максимализмге әкелген өзіндік белсенділікке деген семантикалық қатынас болып табылады: «Өз тағдырының төрешісі өз өмірінің соңын өзі анықтайды».

7. Максимализм. Құндылық қатынасының инфантильдік максимализмі. Өмірдің кез келген бір саласында жергілікті қақтығыстың мазмұнын өмірдің барлық салаларына тарату. Өтемақы алудың мүмкін еместігі. Сәтсіздіктерге әсерлі бекіту.

8. Уақыт перспективасы. Болашаққа конструктивті жоспарлаудың мүмкін еместігі. Бұл қазіргі жағдайға қатты енудің, ағымдағы мәселенің шешілмейтіндік сезімін болашақта сәтсіздік пен жеңілістің жаһандық қорқынышына айналдырудың нәтижесі болуы мүмкін.

9. Суицидке қарсы фактор. Барлық басқа факторлардың жоғары ауырлығының өзінде жаһандық суицид қаупін жоятын фактор бар. Бұл жақындары үшін жауапкершілік сезімін, парызын терең түсіну. Бұл өз-өзіне қол жұмсаудың күнәкарлығы, оның антиэстетикалық табиғаты, ауырсыну мен физикалық азаптан қорқу туралы идея. Бұл белгілі бір мағынада психокоррекциялық жұмыстың алғышарттарының қазіргі деңгейінің көрсеткіші.

Бүгінде өрімдей жастардың суицид жасауы көз үйренген көрініске айналып, елді елең қылып отыр. Қазіргі қоғамның алдында тұрған басты міндеттердің бірі – балалар мен жасөспірімдер арасындағы суицидті алдын-алу, кәмелетке толмағандар арасындағы өз өзіне қол жұмсауға жол бермеу. Бұл мәселе бүгінде көкейтесті мәселелердің біріне айналып отыр. Өрімдей жастардың өмірді сүйіп, елінің патриот азаматына айналуы әрбіріміздің қолында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ибраева А. С., Гончаров С.Б., Құқық негіздері, Алматы: Мектеп, 2019
2. Воспитание и социализация учащихся. 5-9 / Науч. ред. Е.Н. Шавринова. – СПб.: Каро, 2015.
3. Профилактика безнадзорности и правонарушений среди обучающихся: Методический рекомендации / Г.Д.Кочергина, С.А.Васицева, Л.Н.Кондратюк Л.Н., И.Ю.Полякова. – Смоленск: ГАУ ДПО СОИРО, 2019.

УДК 159.922.8

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ДИАГНОСТИКИ КОРРЕКЦИИ И ПРОФИЛАКТИКИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Фомина Регина Васильевна - педагог-психолог, КГУ «Школа-детский сад имени Горького села Домбыралы отдела образования по Аккольскому району управления образования Акмолинской области»

Аннотация. Суицидальное поведение представляет собой серьезную проблему для общественного здравоохранения, особенно среди подростков. В последние годы появились новые подходы к диагностике, коррекции и профилактике суицидального поведения. Эти подходы включают универсальные, селективные и целенаправленные стратегии профилактики, а также психотерапевтические вмешательства. Кроме того, технологические достижения, такие как алгоритмы машинного обучения, позволили анализировать данные социальных сетей для выявления речевых моделей, связанных с повышенным риском самоубийства. В данной статье рассматриваются современные методы диагностики, коррекции и профилактики суицидального поведения, освещаются последние исследования и вмешательства.

Ключевые слова: суицидальное поведение, подростки, диагностика, коррекция, профилактика, универсальная профилактика, селективная профилактика, целенаправленная профилактика, психотерапия, диалектическая поведенческая терапия.

Самоубийство - это серьезная проблема общественного здравоохранения, которая затрагивает людей всех возрастов и групп населения. Однако оно особенно распространено среди подростков, которые подвержены повышенному риску суицидального поведения [1, с 414].

По данным Центров по контролю и профилактике заболеваний (CDC), самоубийство является второй основной причиной смерти среди лиц в возрасте 10-24 лет в США. Поэтому определение эффективных методов диагностики, коррекции и профилактики суицидального поведения среди подростков имеет решающее значение для снижения распространенности самоубийств в этой популяции. В этой статье, мы рассмотрим современные методы, используемые для диагностики, коррекции и профилактики суицидального поведения среди подростков.

Диагностика суицидального поведения

Диагностика суицидального поведения среди подростков - это первый шаг к профилактике. В диагностике суицидального поведения используются различные методы, включая клинические интервью, опросники самоотчета и психологические обследования. Клинические интервью считаются золотым стандартом диагностики суицидального поведения, поскольку они дают возможность квалифицированному специалисту оценить текущее состояние человека и уровень риска.

Опросники самоотчета, такие как Шкала Бека для суицидальных идей (BSS) и Шкала суицидальных намерений (SIS), также полезны для диагностики суицидального поведения. Эти инструменты измеряют тяжесть суицидальных мыслей, планирование самоубийства и намерение совершить самоубийство [2, с 187].

В последние годы в диагностике суицидального поведения применяются машинное обучение и искусственный интеллект. Алгоритмы машинного обучения могут анализировать закономерности в больших массивах данных для точного прогнозирования риска самоубийства. Эти алгоритмы могут анализировать речевые обороты, текстовые сообщения,

посты в социальных сетях и другие цифровые данные, чтобы выявить людей с высоким риском суицидального поведения.

Например, в исследовании Пенсильванского университета алгоритмы машинного обучения использовались для анализа данных социальных сетей и обнаружили, что определенные речевые шаблоны, такие как использование слов "одинокий" и "грустный", связаны с повышенным риском самоубийства.

В упомянутом нами исследовании Пенсильванского университета использовались алгоритмы машинного обучения для анализа данных социальных сетей, полученных от пользователей Twitter, которые публично рассказали о своих суицидальных мыслях или умерли от самоубийства. Исследователи проанализировали более 6 000 твитов от 1 726 пользователей и разработали алгоритм, который мог с высокой точностью предсказать, подвержен ли пользователь риску самоубийства, на основе языка, использованного в его твитах.

Исследование показало, что определенные речевые модели и лингвистические маркеры были тесно связаны с повышенным риском суицидального поведения. Например, использование слов "одинокий" и "грустный" было одним из самых сильных индикаторов суицидальных мыслей. Исследование также показало, что пользователи, которые говорили о бессоннице, безнадежности и недостатке энергии, имели более высокий риск самоубийства [3, с 414].

Алгоритм машинного обучения, разработанный исследователями, смог с точностью 80-90% предсказать, подвержен ли пользователь риску самоубийства, основываясь на его твитах. Алгоритм также смог определить пользователей, которые не выражали явно мысли о самоубийстве, но все равно находились в группе риска, основываясь на их речевых оборотах.

Это исследование подчеркивает потенциал алгоритмов машинного обучения в определении людей, подверженных риску суицидального поведения, на основе их активности в Интернете. Хотя социальные сети могут быть ценным источником информации для прогнозирования суицидального поведения, важно отметить, что при использовании этих данных необходимо учитывать соображения конфиденциальности и этические соображения. Тем не менее, данное исследование дает многообещающие результаты в отношении потенциала технологии для улучшения раннего выявления и профилактики суицидального поведения среди подростков и других групп населения, подверженных риску.

Коррекция суицидального поведения

Как только суицидальное поведение диагностировано, коррекция поведения имеет решающее значение для предотвращения самоубийства. Традиционные методы лечения суицидального поведения включают психотерапию, медикаментозное лечение и госпитализацию. Психотерапия, например, когнитивно-поведенческая терапия (КПП), обычно используется для лечения суицидального поведения. СВТ направлена на выявление и изменение негативных моделей мышления и поведения, которые способствуют возникновению суицидальных мыслей.

В последние годы появилось несколько новых подходов к коррекции суицидального поведения. Одним из таких подходов является диалектическая поведенческая терапия (ДПТ) - вид психотерапии, который сочетает в себе элементы ДПТ со стратегиями, основанными на осознанности и принятии. Было доказано, что ДБТ эффективна в снижении суицидального поведения среди подростков. Другой подход - модель совместной оценки и управления суицидальностью (Collaborative Assessment and Management of Suicidality, CAMS), которая фокусируется на развитии терапевтического альянса между терапевтом и пациентом. CAMS включает совместную оценку суицидального поведения и разработку индивидуального плана лечения.

Диалектическая поведенческая терапия (ДПТ) - это вид когнитивно-поведенческой терапии, который изначально был разработан для лечения людей с пограничным

расстройством личности. Она сочетает в себе когнитивно-поведенческие методы с элементами mindfulness и стратегиями, основанными на принятии. ДБТ была адаптирована для использования в лечении различных психических расстройств, включая суицидальное поведение [4, с 155]. ДБТ фокусируется на обучении людей навыкам управления сильными эмоциями, улучшении межличностных отношений и повышении осознанности. Навыки ДБТ включают в себя терпимость к дистрессу, регуляцию эмоций, межличностную эффективность и внимательность. Этим навыкам обучают на индивидуальных и групповых терапевтических сессиях, и терапия обычно включает еженедельные индивидуальные занятия и групповые тренинги навыков.

Исследования показали, что ДБТ эффективна в снижении суицидального поведения среди подростков. Одно исследование показало, что ДБТ ассоциируется со значительным сокращением попыток и мыслей о самоубийстве среди подростков с пограничным расстройством личности. Другое исследование показало, что ДБТ эффективна в снижении суицидального поведения среди подростков с историей попыток самоубийства.

Модель Collaborative Assessment and Management of Suicidality (CAMS) - это еще один подход к коррекции суицидального поведения. CAMS - это терапевтическая схема, которая фокусируется на развитии совместного терапевтического альянса между терапевтом и пациентом. Она включает тщательную оценку суицидального поведения человека, факторов риска и защитных факторов, а также разработку индивидуального плана лечения. CAMS разработан таким образом, чтобы быть гибким и адаптируемым к потребностям человека, а лечение может включать элементы когнитивно-поведенческой терапии, психодинамической терапии и других доказательных методов лечения. Целью CAMS является предоставление индивидуального ухода, учитывающего уникальные потребности и опыт человека, с конечной целью снижения суицидального поведения и укрепления общего психического здоровья и благополучия [5, с 278]. В целом, и ДБТ, и CAMS - это подходы к коррекции суицидального поведения, появившиеся в последние годы. ДБТ сочетает в себе когнитивно-поведенческие техники с стратегиями, основанными на осознанности и принятии, в то время как CAMS фокусируется на развитии совместного терапевтического альянса между терапевтом и пациентом и адаптации лечения к потребностям человека. Оба подхода показали свою эффективность в снижении суицидального поведения среди подростков и могут стать ценными инструментами для решения этой сложной и трудной проблемы.

Профилактика суицидального поведения

Профилактика суицидального поведения среди подростков имеет решающее значение для снижения распространенности самоубийств в этой популяции. Методы профилактики включают универсальную профилактику, селективную профилактику и профилактику по показаниям.

Универсальная профилактика включает стратегии, направленные на население в целом, например, школьные программы профилактики самоубийств. Селективная профилактика направлена на людей с повышенным риском суицидального поведения, таких как подростки с историей психических заболеваний или злоупотребления психоактивными веществами. Ориентированная профилактика направлена на лиц, которые уже совершили суицидальное поведение, и направлена на предотвращение будущего поведения.

Мероприятия по профилактике самоубийств можно разделить на три типа: универсальная, выборочная и целенаправленная профилактика.

Универсальные профилактические мероприятия направлены на предотвращение самоубийств среди населения в целом. Эти мероприятия обычно включают в себя просвещение населения о предупреждающих признаках самоубийства, о том, как получить доступ к ресурсам психического здоровья, и о стратегиях преодоления стресса и других проблем. Примерами универсальных профилактических мероприятий являются школьные

программы профилактики самоубийств, кампании по информированию общественности и программы скрининга психического здоровья.

Программы профилактики самоубийств на базе школ являются распространенным видом универсальных профилактических мероприятий. Эти программы направлены на повышение осведомленности о самоубийстве и факторах риска самоубийства, поощрение поведения, направленного на поиск помощи, и обучение навыкам преодоления трудностей. Они могут включать в себя обучение в классе, подготовку учителей и персонала, а также создание протоколов кризисного реагирования.

Селективные профилактические мероприятия направлены на людей, которые подвержены повышенному риску суицидального поведения. У таких людей может быть история психических заболеваний, злоупотребление психоактивными веществами или другие факторы риска самоубийства. Примерами селективных профилактических мероприятий являются психотерапия, медикаментозное лечение и лечение наркомании. Психотерапия, особенно когнитивно-поведенческая терапия (КПП) и диалектическая поведенческая терапия (ДПТ), показала свою эффективность в снижении суицидального поведения среди людей с психическими заболеваниями в анамнезе. Лекарства, такие как антидепрессанты и антипсихотики, также могут использоваться в сочетании с психотерапией для купирования симптомов и снижения суицидальных мыслей [6, с 894]. Целенаправленные профилактические мероприятия направлены на людей, которые уже совершили попытку самоубийства или участвовали в суицидальном поведении. Эти мероприятия направлены на предотвращение будущих попыток самоубийства и способствуют выздоровлению. Примерами целенаправленных профилактических мероприятий являются услуги кризисного вмешательства, госпитализация и долгосрочная психотерапия.

Службы кризисного вмешательства оказывают немедленную поддержку и помощь людям, находящимся в кризисной ситуации. Эти услуги могут включать горячие линии по кризисным ситуациям, помощь в отделениях неотложной помощи и группы кризисного реагирования. Госпитализация может потребоваться людям, которые подвергаются непосредственному риску причинения себе вреда. Для решения основных проблем психического здоровья и обеспечения постоянной поддержки может быть рекомендована долгосрочная психотерапия.

В заключение следует отметить, что мероприятия по профилактике самоубийств можно разделить на универсальную, выборочную и целенаправленную профилактику. Универсальная профилактика направлена на население в целом, селективная профилактика направлена на людей с повышенным риском, а целенаправленная профилактика направлена на людей, которые уже совершили суицидальное поведение. Используя комбинацию этих мер, мы можем работать над снижением уровня самоубийств и укреплением психического здоровья и благополучия.

В профилактике суицидального поведения среди подростков появилось несколько современных методов. Одним из таких методов является телетерапия, которая предполагает предоставление психиатрических услуг с помощью таких технологий, как видеоконференции или обмен текстовыми сообщениями. Телетерапия показала свою эффективность в расширении доступа подростков к услугам по охране психического здоровья и снижении суицидального поведения. Другим подходом является использование мобильных приложений и цифровых вмешательств для профилактики суицидального поведения.

Список литературы:

1. Bridge, J. A., Goldstein, T. R., & Brent, D. A. (2020). Подростковый суицид и суицидальное поведение. Журнал детской психологии и психиатрии, 61(4), 414-422.

2. Franklin, J. C., Ribeiro, J. D., Fox, K. R., Bentley, K. H., Kleiman, E. M., Huang, X., & Nock, M. K. (2017). Факторы риска суицидальных мыслей и поведения: Мета-анализ 50-летних исследований. Психологический вестник, 143(2), 187.
3. Линехан, М. М. (2015). Руководство по обучению навыкам ДБТ. Guilford Publications.
4. Miller, A. B., & Esposito-Smythers, C. (2019). Суицидальные мысли и поведение у молодежи: современные достижения в профилактике и лечении. Детские и подростковые психиатрические клиники Северной Америки, 28(2), 155-167.
5. Rudd, M. D., Berman, A. L., Joiner Jr, T. E., Nock, M. K., & Silverman, M. M. (2019). Предупреждающие признаки самоубийства: Теория, исследования и клиническое применение. Suicide and Life-Threatening Behavior, 49(1), 278-294.
6. Stanley, B., Brown, G. K., Brenner, L. A., Galfalvy, H. C., Currier, G. W., Knox, K. L. & Posner, K. (2019). Сравнение вмешательства по планированию безопасности с последующим наблюдением в сравнении с обычным уходом за пациентами с суицидальными наклонностями, обратившимися в отделение неотложной помощи. JAMA psychiatry, 76(9), 894-900.

ӘӨЖ 316.6

ЖАСӨСПІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Ниязов Нурдаулет Абилдаевич, аға оқытушы, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Қазақстан, қ. Түркістан

Аңдатпа. Өзектілігі мен мақсаттары. Өз-өзіне қол жұмсау мәселесі әрқашанда тек қана әлеуметтану ғылымдарының өкілдерінің ғана емес, сонымен қатар басқа да ілім салаларының назарын аударып келді. Әртүрлі ғылыми бағыттар аясында бұл құбылыстың мәні туралы өзіндік түсіндірмелер мен идеялар бар, соған қарамастан барлық теориялық конструкциялар суицидтің әлеуметтік табиғатын бір немесе басқа түрде тұжырымдар жасап келді. Бұл мақаланың мақсаты – суицидті әлеуметтік құбылыс ретінде зерттеудің теориялық негіздерін ашу. Материалдар мен тәсілдер. Жүргізілген зерттеулер аясында алынған суицидтің әлеуметтік табиғаты туралы маңызды теориялық ұсыныстар социологиялық талдау тұрғысынан ерекше ғылыми қызығушылық тудырады.

Кілт сөздер: Өзін-өзі өлтіру, девиантты мінез-құлық, суицидтің әлеуметтік сипаты, суицидтік мінез-құлық теориялары мен концепциялары.

Аннотация. Актуальность и цели. Проблема самоубийства всегда привлекала внимание ученых – не только представителей социологии, но и других областей знания. В рамках различных научных направлений существуют свои собственные трактовки и представления о сущности данного явления, тем не менее все теоретические построения так или иначе раскрывают социальную природу самоубийства. В статье представлен анализ теорий и концепций как зарубежных, так и отечественных авторов, изучающих социальные аспекты самоубийства. Целью данной статьи является раскрытие теоретических основ изучения самоубийства как социального явления. Полученные в рамках проведенных исследований важные теоретические положения о социальной природе самоубийства представляют особый научный интерес с точки зрения социологического анализа.

Ключевые слова: самоубийство, суицид, девиантное поведение, социальная природа самоубийства, теории и концепции суицидального поведения.

Abstract. Background. The problem of suicide has always attracted scientific attention –not just among sociologists, but also among scholars from other fields of knowledge. In the framework

of various scientific field there are own interpretations and conceptions on the nature of the present phenomenon, and nevertheless all theoretical schemes, one way or another, reveal the social nature of suicide. The aim of the article is to reveal theoretical bases of studying suicide as a social phenomenon. Materials and methods. Realization of the research tasks was achieved by the analysis of theories and conceptions of foreign and Russian researchers, who largely contributed to the study of the social nature of suicide. Results. Obtained in the framework of the conducted researches, the important theoretical propositions on the social nature of suicide are of special scientific interest from the point of view of the sociological analysis.

Key words: suicide, deviant behavior, social nature of suicide, theories and conceptions of suicidal behaviour.

Өмірде бір адамдар жазылмайтын ауыр дертке шалдығып өмірі үшін күресіп жатырса енді бір адамдар керсінше өз-өзіне қол жұмсап бұл өмірден қоштасып жатады. Адамның өз жанын өзі қиюуы қоғам үшін үлкен қасірет. Жер бетіндегі адамнан басқа ешбір тіршілік иесі, өзін өзі құрбан етпейді екен. Мұның өзі адамзатты ойландырса керек. Ғылым тілінде адамның өз-өзіне қол жұмсау әрекетін «Суицид» деп атайды. «Өзіне қол жұмсау (суицид) – өлім басқа бірнәрсеге қол жеткізудің құралы ретінде емес мақсат ретінде қарастырып тұлғаның ерікті және саналы түрде өз өмірін қиюы»[1]. Адам не себепті өз-өзіне қол жұмсайды, неге өз жанын өзі қияды, не себепті қоғамда осындай жағдайлар жиі кездеседі деген сияқты сұрақтарға нақты бір жауап жоқ. Бұл мәселені әлі де болса терең зерттеуді қажет ететін қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі. Бұл мәселе соңғы кезде қоғамдық дертке айналып бара жатыр деп айтуға болады. Әсіресе жастар арасында өзіне-өзі қол жұмсау оқиғалары жиі-жиі орын алуда. «Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының дерегінше, жер шарында 40 секунд сайын бір адам өз-өзіне қол жұмсайды. Өкініштісі, әлем бойынша Қазақстан суицид статистикасында үшінші, ал Орта Азияда алғашқы орында тұр.

Бас прокуратураның құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметінше, былтыр еліміздің 3 805 азаматы суицид құрбаны болды. Олардың басым бөлігі – Алматы, Шығыс Қазақстан және Түркістан облыстарының тұрғындары. Өз-өзіне қол жұмсағандардың 3 мыңы – ер адам.

Ең сорақысы, Қазақстан әлем елдері арасында 5-14 жас аралығындағы балалардың өз-өзіне қол жұмсау көрсеткіші бойынша тоғызыншы, 15-29 жас аралығындағы азаматтардың "өліммен ойнау" көрсеткішінде төртінші орында тұр»[2]. Бұл мәліметтер елімізде бұл мәселенің өте өзекті екендігін және үлкен кешенді шаралар атқаруды қажет екендігін көрсетіп отыр.

Қоғам жалпы адамның өзін-өзі өлтіруін айыптайды, ислам және христиан діндерінде үлкен күнә, тағдырға мойынсынбау, құдайға қарсы шығу болып табылады. Ғылымда да бұл мәселе девиантты мінез-құлық ретінде қарастырылып әр түрлі сипаттамалар берілген. «Т.А. Сорокин «Өзін-өзі өлтірудің қайнар көзі - адамды жалғыздыққа ұшырататын бізді қоршаған ортаның жеткіліксіз ұйымдасуы болғанда, онда өзін - өзі өлтірумен күресудің міндеті ұжымды тұлға жалғыздығын азайтатын, қызығушылықтары мен мақсаттары ортақ топ болатын оң бағытқа өзгертуі тиіс». Мұндай ой - тұжырым тек қоғам ұжымына қатысты айтылып қоймаған, сонымен қатар ол отбасылық, өндірістік, тұлғааралық және т.б. қатынастарға қатысты айтылған. Адам басына қайғы төнген кезде жақындарының, достарының, жұмыстастарының дер кезіндегі қолдауы қайғысына ортақ болуы өте қажет және ауыр ойлар мен қайғыруы ұмыттыратын, не үшін өмір сүріп жатқандығын көрсететін бір жұмыстың болуы маңызды»[3]. Француз әлеуметтанушысы Э.Дюркгейм өз-өзіне қол жұмсау себебі туралы 1897 жылы кітабы жарыққа шыққан болатын. Ол өз еңбегінде «Суицид» тек жеке темпераменттің салдарынан емес, әлеуметтік себептерден бастау алады деп атап өтті. «Дюркгейм әлеуметтік факторлардың әр түрлі әсерін және олардың өзін-өзі

өлтіруге қалай әкелуі мүмкін екендігін түсіндіру үшін суицидтің теориялық типологиясын жасады:

Аномиялық суицид бұл аномияны бастан өткерген адамның экстремалды реакциясы, әлеуметтен ажырау сезімі және әлсіреген әлеуметтік келісімнің салдарынан туыстастық сезімі. Аномия елеулі әлеуметтік, экономикалық немесе саяси толқулар кезеңінде пайда болады, соның салдарынан қоғам мен күнделікті өмір тез және төтенше өзгеріске ұшырайды. Мұндай жағдайда адам өзін-өзі өлтіруге шешім қабылдағаны соншалық, абдырап, ажырап қалуы мүмкін.

Альтруистік суицид көбінесе әлеуметтік күштердің жеке тұлғаны шамадан тыс реттеуінің нәтижесі болып табылады, мысалы, адам өзін немесе өзінің мүддесі үшін немесе жалпы қоғам үшін өзін өлтіруге мәжбүр болуы мүмкін. Мысал ретінде діни немесе саяси себептер үшін өзін-өзі өлтіретін біреу, мысалы екінші дүниежүзілік соғыстың әйгілі жапондық Камикадзе ұшқыштары немесе ұшақтарды Дүниежүзілік Сауда Орталығына, Пентагонға және Пенсильваниядағы алаңға құлаған ұшақтарды ұшырды. 2001 ж.. Осындай әлеуметтік жағдайларда адамдар әлеуметтік күтулерге және қоғамның өзіне соншалықты интеграцияланған, олар ұжымдық мақсаттарға жету үшін өздерін өлтіреді.

Эгоистикалық суицид бұл өзін қоғамнан мүлде алшақ сезінетін адамдар орындайтын терең жауап. Әдетте, адамдар қоғамға жұмыс рөлдерімен, отбасы мен қоғамдастықпен байланыстармен және басқа да әлеуметтік байланыстармен біріктіріледі. Бұл байланыстар зейнетке шығу немесе отбасынан және достарынан айырылу арқылы әлсіреген кезде эгоистік суицидтің ықтималдығы артады. Осы шығындардан қатты зардап шегетін қарт адамдар эгоистік суицидке өте сезімтал.

Фаталистік суицид экстремалды әлеуметтік реттеу жағдайында пайда болады, бұл қысымшылық жағдайларға және өзін-өзі және басқарудан бас тартуды туғызады. Мұндай жағдайда адам тұтқындар арасындағы өзіне-өзі қол жұмсау сияқты қысымшылық жағдайларға шыдамай, өлуді таңдай алады[4]. Э.Дюркгейм адамның өз-өзіне қол жұмсау себебін қорытындылып былай түсіндіреді. Көп жағдайда өз-өзіне қол жұмсаушы адамдар айналадағы өзінің қоршаған әлеуметтік ортасын кінәлай отырып қол жұмсайтындығын айтады. Яғни өз-өзіне қол жұмсаушы адамның араласатын әлеуметтік ортасымен байланыстырады.

«Социология, психология мен медицина және демография мен психиатрияның тоғысында пайда болған суицидалогия өзін-өзі өлтіруге баратын адамның ерекшелігін, оның әрекеті мен себептерін зерттейді.

Жиырмасыншы ғасырдың басында австриялық психолог Зигмунд Фрейд суицидтің себебін ызакорлықпен, агрессиямен түсіндірсе, америкалық психолог Карл Менниндер оны өш алу, жеккөрушілікпен, тұйыққа тірелумен және кінәлі сезімнің күштілігімен байланыстырған. Әлбетте, суицид термині бертінде пайда болғанымен, өзіне өзі қол салу адамзатпен бірге жасап келеді. Өзін-өзі өлтіргендердің мәйітін өртеп жіберу ежелгі Грекия, Спарта, Афинада болса, орта ғасырлық Австрия мен Францияда оларды діни көзқарас бойынша қылмыскер санаған [5].

Қорыта айтқанда жоғарыда көрсетілген ғалымдардың өзіне-өзі қол жұмсау себептері туралы тұжырымдарына қарай отырып, мынадай ой айтуға болады. Суицидті мына себептен деп нақты айта алмаймыз алайда оған көптеген себептердің әсер ететінін түсіндік. Сөз соңында Э.Дюркгеймнің сөзімен айтар болсақ, суицид жасаушы адам көбінесе айналасындағы әлеуметтік ортасын кінәлай отырып өзіне-өзі қол жұмсайтынын айтады. Сондықтан әрбір адам өзінің араласатын әлеуметтік ортасына, отбасы мүшелеріне, туыстарына, жақындарына т.б ерекше көңіл бөліп, қолдан келгенше көмектесіп қолдау көрсетуі маңызды деп санаймын. «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» Хәкім Абай атамыздың қалдырған өсиетінің бір себебі осы болса керек. Өскелең жас буынды, әлеуметтік ортасындағы туған, туыс, ағайын дос, құрбысымен қуанышта бірге қуанып, қайғыда

жанында болып қайғысын бөлісіп, қиындықтарда бөлісіп, бірге болып, үнемі бір біріне жанашыр, мейірбандылыққа тәрбиелеудің қоғамдағы суицид мәселесінің алдын алуда маңызы зор деп білемін.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. А.Н. Тесленко, Ж.Ж. Сембина, А.Т. Аязбаева. Әлеуметтану. Оқулық. Қарағанды, 2019ж.
2. Суицид статистикасы жаға ұстатады. Абылай Бейбарыс <https://inbusiness.kz/kz/news/suicid-statistikasy-zhaga-ustatady>
3. Г.Қ.Шүғаева, А.М.Исаева, Журнал: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы, 2018ж.
4. <https://ko.seagrantsatlantic.org/study-of-suicide-by-emile-durkheim-3026758-15771>
5. <https://infourok.ru/suicid-z-zine-ol-zhmsau-307437.html>

ӘӨЖ 159.9

ҚАБІЛЕТТЕРДЕГІ, ЭМОЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАҒЫ ЖЫНЫСТЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР

Тыныштық Нұрсұлу Маратқызы, Шалден Анель Жарасқызы, психология мамандығының 2 курс студенттері, Ғұмырзақ Ақмарал, аға оқытушы, ғылым магистрі, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Аңдатпа: Мақалада қазіргі кезеңдегі жыныстық зерттеулердің өзектілігі бірқатар әлеуметтік құбылыстар мен факторларға байланысты: ерлер мен әйелдердің әрбір нақты жынысқа тән ерекше мінез-құлықтарды - жыныстық рөлдерде жүзеге асыруында көрінеді. Жыныстық рөлдің қалыптасуына кез келген мәдениетке тән белгілі бір жыныстық идеалдар мен стереотиптер әсер етеді. Осы стереотипті жою мақсатында ерлер пен әйелдің арасындағы әлеуметтік, психологиялық, эмоциялық және қабілеттеріндегі негізгі айырмашылықтар мен ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: әлеуметтік норма мен стереотиптер, жыныстық рөл, эмоциялық ерекшелік, жыныстық сәйкестік.

Аннотация: В статье актуальность гендерных исследований в современный период обусловлена рядом социальных явлений и факторов: мужчины и женщины проявляют характерные для каждого пола особенности поведения - в гендерных ролях. На формирование гендерных ролей влияют определенные гендерные идеалы и стереотипы, характерные для любой культуры. С целью устранения данного стереотипа рассматриваются основные различия и особенности мужчин и женщин в социальных, психологических, эмоциональных и способностях.

Ключевые слова: социальная норма и стереотипы, гендерная роль, эмоциональная специфика, гендерная идентичность.

Annotation: In the article, the relevance of gender studies in the modern period is due to a number of social phenomena and factors: men and women exhibit behavioral characteristics characteristic of each gender - in gender roles. The formation of gender roles is influenced by certain gender ideals and stereotypes that are characteristic of any culture. In order to eliminate this stereotype, the main differences and characteristics of men and women in social, psychological, emotional and abilities are considered.

Key words: social norm and stereotypes, gender role, emotional specificity, gender identity.

Көптеген адамдар мінез-құлық пен әлеуметтік рөлдердегі гендерлік айырмашылықтар жыныстар арасындағы биологиялық айырмашылықтардан туындайды деп санайды.

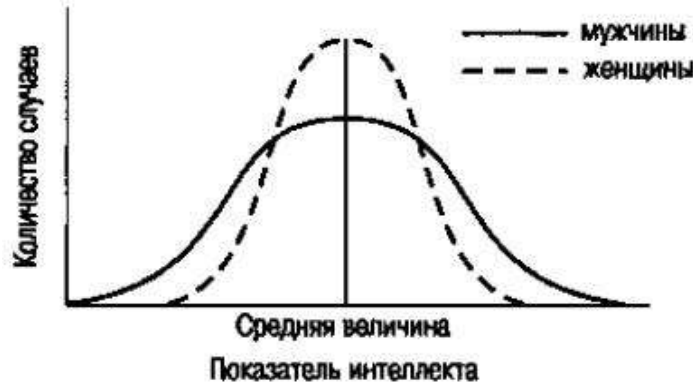
Қалыпты адам үшін гендерлік айырмашылықтар тәрбиенің емес, табиғи баланстың нәтижесі болып көрінеді. Әлеуметтік психологтар ерлер мен әйелдердің арасында бірқатар биологиялық айырмашылықтардың бар екенін мойындайды, бірақ олар гендерлік айырмашылықтарды сенімді түрде түсіндіре алмайды. Негізгі қозғалатын мәселе - ерлер мен әйелдер арасындағы туа біткен айырмашылықтардан гөрі, біздің гендерлік айырмашылықтарымыздың көпшілігі мәдениет пен әлеуметтенуден байқалатынын көрсету.

Әлеуметтік нормалар және гендерлік айырмашылықтар

Әлеуметтік нормалар – адамның қоғамдағы мінез-құлқын анықтайтын негізгі ережелер. Әлеуметтік психологтардың пікірінше, көптеген гендерлік айырмашылықтардың түсіндірмесін гормондар мен хромосомалардан емес, биологиялық жынысқа сәйкес бізге әр түрлі мінез-құлық, көзқарастар және қызығушылықтар беретін әлеуметтік нормалардан іздеу керек. Жыныстардың әрқайсысына тән қасиеттер туралы жалпылама ақпаратты қамтитын нормалар жиынтығы жыныстық немесе гендерлік рөлдер деп аталады.

Кім ақылды - ерлер немесе әйелдер?

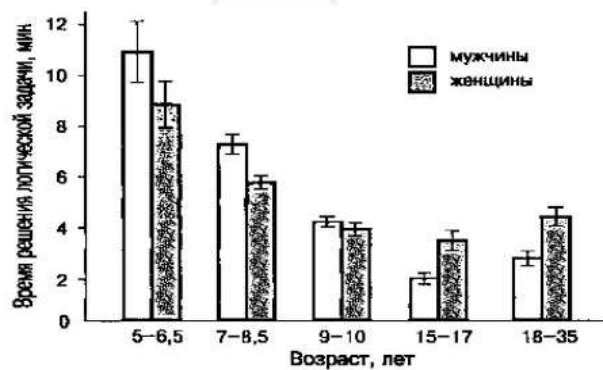
Конфуций (б.з.д. 551-479 жж.) «Әңгімелер мен үкімдер» атты кітабында әйелдің ақыл-ойына біршама күмәнмен қараған: «Қарапайым әйелде тауық сияқты ақыл бар, ал ерекше әйелде екі ақыл бар». Ұқсас кемсітетін мәлімдемелерді 20 ғасырға дейін кейінгі авторлардан табуға болады. Дегенмен, 20 ғасырдың бірінші ширегінде Х. Эллис теориясы (1904) танымал болды, оған сәйкес интеллект деңгейінің вариациясы әйелдерге қарағанда ерлерде көбірек. Бұл олардың массасындағы әйелдердің интеллектінің орташа деңгейіне ие екенін, ал ерлерде орташа интеллект әйелдерге қарағанда жиі емес екенін білдіреді, бірақ олардың арасында дарынды және ақыл-ойы артта қалғандар бар (1-сурет).

1-сурет. Ерлердің үлкен өзгергіштік теориясына сәйкес ерлер мен әйелдер арасындағы интеллекттің гипотетикалық таралуы

Бұл көзқарасты В.П.Багрунов (1981), ерлердің интеллектуалдық белсенділігі мен сенсомоторлық көрсеткіштерінің әйелдерге қарағанда жоғары және төмен болатынын анықтаған.

В.Ф.Коновалов және басқалары (1987) деректері бойынша 5-10 жастағы қыздар сол жастағы ұлдарға қарағанда эксперименттік есепті тезірек шешеді. 15-17 жаста сурет өзгереді - ер өкілдер мәселені тезірек шешеді. Олардың артықшылығы кейінгі ғасырларда сақталады (2-сурет).

2-сурет. Өртүрлі жыныстағы субъектілердің логикалық есепті шешу уақыты

Бұл инверсия қыздарда мидың морфологиялық жетілуінің жылдамырақ болуымен түсіндіріледі (Т. П. Хризман, В. Д. Еремеева, 1984; Д. Вабер, 1976), сондықтан 5-10 жаста олар ұлдардан алда келеді. интеллектуалдық қабілеттерде. Сонда еркектер аналықтардың интеллектуалдық даму деңгейін қуып қана қоймай, олардан асып түседі (Е. И. Степанова, 2000 ж.).

Біз ерлер мен әйелдерді мүлдем басқа жаратылыстар деп санаймыз. Уильямс пен Бесттің (Williams & Best, 1986) айтуынша, ер адамдар, әйелдерге қарағанда, әдетте амбициялы, ұтымды, тәуелсіз және эмоциясыз болып көрінеді, ал әйелдер нәзік, сезімтал, эмоционалды және ашық түрде бейнеленген. Ерлер мен әйелдер туралы бұл идеялар біздің мәдениетімізде жиі кездеседі.

Маккоби мен Джеклин (1974) өздерінің атақты шолуларында жыныстар арасындағы тек төрт психологиялық айырмашылықты (кеңістіктік қабілет, математикалық қабілет, тіл дағдылары және агрессивтілік) бөліп көрсетті.

Математикалық қабілеттегі гендерлік айырмашылықтар

Математикалық қабілеттегі гендерлік айырмашылықтарды зерттеу 30 жылдан астам уақыт бойы жүргізіліп келеді. Жалпы, кіші мектеп жасына дейінгі ұлдар мен қыздарды зерттеу немесе мүлдем жыныстар арасында ешқандай айырмашылық жоқ.

Фридман 1974 және 1987 жылдың ортасы арасындағы математикалық тапсырмаларды орындаудағы гендерлік айырмашылықтар туралы 98 зерттеуге әсерлі мета-талдау жасады. Сонымен қатар, өртүрлі уақыт кезеңдеріндегі мета-анализ арқылы алынған айырмашылықтардың шамасын салыстырған кезде математикалық жетістіктердегі жыныстық айырмашылықтар уақыт өте келе ерлердің пайдасына айтарлықтай төмендегені белгілі болады.

Кенриктің (1988) пікірінше, математикалық көрсеткіштердегі гендерлік айырмашылықтар когнитивтік қабілеттердің айырмашылығына байланысты емес. Ол осы саладағы жыныстық айырмашылықтар агрессивтілікке және одан туындайтын бәсекелестікке ұмтылуға қатысты жыныстық айырмашылықтармен тікелей байланысты деген пікірді ұстанды. Сонымен қатар, Кенрик бұл «үстемдікке деген гиперактивті қозғалыс» қандағы тестостерон гормонының деңгейінің жоғарылауына байланысты ерлерде бар екенін айтты.

Сөздік қабілеттер

Сөздік немесе тілдік функциялардағы әйелдің артықшылығы нәресте кезінен ересек адамға дейін байқалады. Сәби кезіндегі қыздар ұлдарға қарағанда 2-4 ай ерте сөйлей бастайды. 18 айда қыздар шамамен 50 сөз біледі, ал ұлдар бірдей сөздік қорын 22 айда ғана меңгереді. Ф. Шахтер (1978) ұлдар мен қыздардың балалық шақта (соңғысының пайдасына) сөздік қорында, сөйлеу белсенділігінде және сөйлеу анықтығында айырмашылықтарды ашты. Қыздар ұлдарға қарағанда ұзағырақ және күрделі сөйлемдерді ертерек қолданады. Олар оқуды тезірек меңгереді. 1-сыныптағы қыздардың артикуляциялық қабілеттері 2-

сыныптағы ұлдармен салыстырылады. Жасөспірімдік шақта артикуляцияда қыздардың тілдік көрсеткіштерінің шамалы басымдығы, яғни дыбыстарды анық айтуы да байқалды.

Е.М.Данилович (1982) ерлерге қарағанда әйелдерде артикуляцияның жоғары жылдамдығын анықтады. 4-12 сыныптар аралығындағы балалардың тілін дамытудың бір зерттеуінде оқушыларға екі жынысты да қызықтыратын берілген тақырыпқа эссе жазу ұсынылды. Бір уақытта жазылған шығармалар ұлдарға қысқа болып шықты, олар қолданатын сөздердің саны қыздар қолданатын сөздер санының орта есеппен 83-86% құрады.

Эмоционалдылық тұрғыдағы айырмашылықтар

Әйелдер еркектерге қарағанда эмоционалдырақ деген рас па? Әр кезде әрқалай. Эмпатия басқалардың эмоционалды күйлеріне сезімталдықты білдіреді. Айзенберг және бірлескен авторлар (1989) әйелдердің көбірек жауап беруінің пайдасына сөйлейтін субъектілердің мимикалық индексі мен өзіндік есептерінде өте қарапайым гендерлік айырмашылықтарды тапты. Осы зерттеудің ең қызықты нәтижелерінің бірі бұл гендерлік айырмашылықтардың жасына қарай арта түсуі болды. Мысалы, мектеп жасына дейінгі балаларда гендерлік айырмашылықтар өте аз болды, бірақ екінші сыныпқа қарай олар өздерін көбірек және ашық түрде көрсете бастады. Сондай-ақ авторлар «балалық шақта, әсіресе ұлдарда жағымсыз мимика реакцияларын бүркемелеу және басу айтарлықтай артады» деп атап өтті.

Агрессиялық мінез-құлықтағы айырмашылықтар

Агрессивті мінез-құлықтағы айырмашылықтар ең маңызды гендерлік айырмашылықтардың бірі болып табылады, бірақ біз қарастырған басқалары сияқты, олар ұсынылатындай үлкен емес және биологиялық айырмашылықтармен анық байланысты емес. Гендерлік айырмашылықтар туралы әдебиеттерге әйгілі шолуында, Маккоби мен Джеклин (1974) агрессия – жыныстық айырмашылықтың толық айқын дәлелі бар жалғыз әлеуметтік мінез-құлық деген қорытындыға келді.

Біздің ер адамдарды агрессивті деп санауымыздың себебі – біздің мәдениетіміздің қандағы тестостерон деңгейінің жоғары болуы оларды солай етеді деген сенімі. Шындығында, адамның «тестостерон-агрессия» байланысы бар екендігі туралы сенімді эксперименттік дәлелдер әлі жоқ.

Стрессік жағдайдағы ерлер мен әйелдердің мінез-құлқы

1966 жылы Б.Г.Ананьевтің зертханасында жүргізілген зерттеу әйелдердің экстремалды жағдайдың өзіне әрекет ететінін, ал ерлердің энергияны экстремалды жағдай идеясына жұмсайтынын көрсетті. Бұл жағдайда ерлердің мінез-құлқы көбінесе сәтсіздікпен аяқталады. Ресурстарды үнемдеу тұрғысынан алғанда, дененің және жүйке жүйесінің реакциясының әйел түрі жақсырақ (емтиханға жарты сағат қалғанда, емтиханның өзінен бір сағат ішінде және одан кейін жарты сағаттан кейін, қандағы қант деңгейі, қан оттегінің қанықтылығы, сілекейдің қышқылдығы және басқа көрсеткіштер өлшенді). Б.Г.Ананьев осыған байланысты адамның артықшылығы көбінесе оның білімі мен интеллект қасиеттерінде емес, оның энергетикалық мүмкіндіктерінде екенін атап өтті.

С.Бэмнің гендерлік сәйкестендіру сауалнамасы

Бұл сауалнаманы Сандра Бем әзірлеген. Ол әдебиетте BSRI гендерлік рөл сауалнамасы деп аталады. Сауалнама еркектік және әйелдік сипаттамалардың басымдығын анықтау үшін қолданылады, сонымен қатар тұлғаның түрін анықтауға мүмкіндік береді: еркектік, әйелдік, андрогиндік.

Кілтпен әр жауапқа 1 ұпай беріледі. Сонда әйелдік (F) және еркектік (M) көрсеткіші мына формула бойынша анықталады:

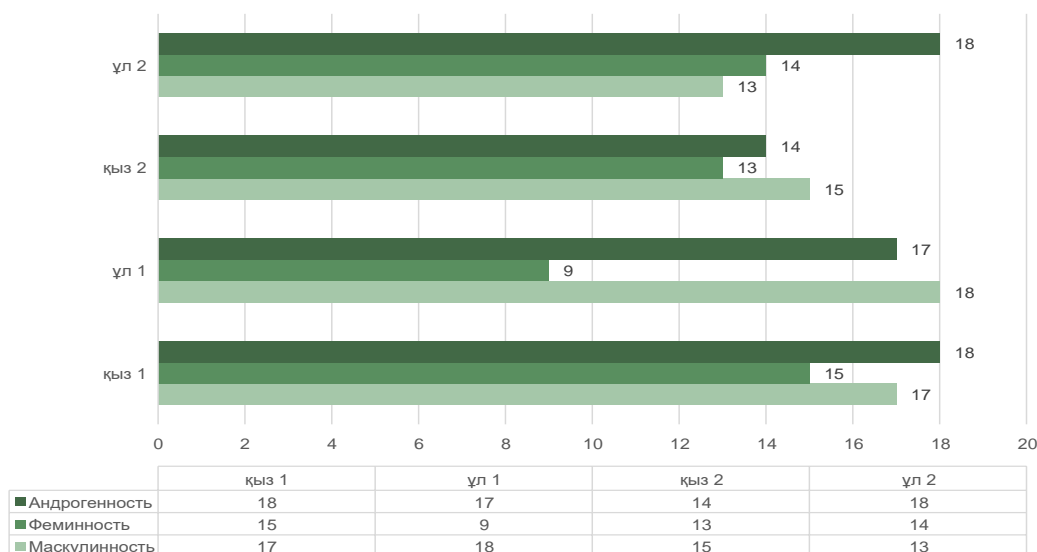
$F = (\text{әйелдік үшін ұпайлар қосындысы}) - 20$ $M = (\text{еркектік үшін ұпайлар қосындысы}) - 20$

Маскулиндік – дәстүрлі еркектік қасиеттердің басым болуы.

Фемининдік - дәстүрлі әйелдік қасиеттердің басым болуы.

Андрогиния - дәстүрлі әйелдік және еркектік қасиеттердің жиынтығы.

С.Бэмнің гендерлік сәйкестендіру сауалнамасы

1- кесте. Жүргізілген сауалнама диаграммасы.

Кестедегі деректерден көрініп тұрғандай, іріктеуде қыздардың феминдік шкаласы бойынша көрсеткіштері ұлдарға қарағанда айтарлықтай жоғары.

Бұл деректер толығымен симметриялы, ұлдардың көрсеткіштері осы шкаладағы қыздардың көрсеткіштерінен айтарлықтай жоғары. Андрогинияның көрсеткішіне келетін болсақ, екі жақтың да деректері ұлдарда «Маскулиндік» жағынанда және қыздарда «Феминдік» жағынанда жоғары көрсеткішті көрсетеді. Бұл айырмашылықтар екі жыныстың үшін де маңызды.

Анықталған көрсеткіштер осы жас кезеңінің ерекшеліктеріне және қоғамдағы гендерлік-рөлдік қатынастардың өзгеруімен, әйелдердің қоғам өміріне белсендірек қатысуымен және бірқатар басқа тенденциялармен сипатталатын әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ықпалымен байланысты.

Қазіргі қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайлары ерлер мен әйелдердің дәстүрлі идеялары мен психологиялық көзқарастарымен сәйкес келмейтін әлеуметтік рөлдер мен стереотиптердің динамикалық өзгерістерімен сипатталады. Сонымен қатар, мінез-құлықтың дәстүрлі үлгілерін ұстану ерлер үшін де, әйелдер үшін де психологиялық жақсылықтың кепілі емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <http://dip-psi.ru/psikhologicheskoye-testy/post/oprosnik-gendernoj-identichnosti-s-bem>
2. Шон Бурн - Гендерная психология. 2002. 320 с. 32, 46-47, 57.
3. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчин и женщин. 2006. 554 с. 83-85, 93 бет.

УДК 347.9

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРОФИЛАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ШКОЛЕ

Тюленева Анастасия Васильевна, педагог-психолог, Общеобразовательная школа села Жибек жолы, Ақмолинская область, Аршалынский район, п.Жибек жолы

Андатпа: Бұл мақалада жасөспірімдердің өзіне өзі қол жұмсауының алдын алу әдістері, өзіне өзі қол жұмсауды, оның белгілерін алдын ала анықтау, жасөспірімнің осындай әрекетке шешім қабылдағанын байқаған жағдайда үлкендер қандай әрекетжасау керек. Аталған тақырып қазіргі таңда аса өзікті, себебі болашақ ұрпақтың өмірі үшін үлкендер әр уақытта жауапты.

Кілт сөздер: суицид, суицидтік мінез-құлық эмоционалды, тұрақсыздық, психологиялық-педагогикалық қолдау.

Аннотация. В статье рассматриваются, методы профилактической работы суицидального подростка, раннее выявление суицида, его признаки, какие действия нужно принимать взрослому, если выявили подростка к суицидальным действиям. Данная тема нашего времени актуальна, ведь жизнь ребенка зависит от взрослого человека, за которого мы несем ответственность.

Ключевые слова: суицид, суицидальное поведение, эмоциональная нестабильность, психолого-педагогическая поддержка.

Annotation. The article discusses the methods of preventive work of a suicidal teenager, early detection of suicide, its signs, what actions an adult should take if a teenager is identified as suicidal. This topic of our time is relevant, because the life of a child depends on an adult, for whom we are responsible.

Clue words: suicide, suicidal behaviour, emotional instability, psychological and pedagogical support

Обстоятельствами актуальной темы суицидального риска определяется следующими обстоятельствами: Казахстан входит в десятку стран с самыми высокими показателями суицидов, статистика показывает, что причинами совершения суицидов различная – чувство одиночества, разрыв отношений с друзьями, конфликты с родителями, межличностные конфликты в школе.

Суицид – это умышленное самоповреждение с летальным исходом, преднамеренное лишение себя жизни. Суицид еще можно назвать, как осознанные и неосознанные действия по отношению к своей жизни. Подростковый суицид – глобальная проблема современного общества.

Суицидальное поведение можно назвать разрушительной чертой характера, которая относится ко всем форма аутодеструктивного поведения, поводом к такому действия конфликтные ситуации, в которых подросток не может найти решение. У школьников, которых проявляется суицидальное поведение чувствуют себя одиноко, отвержено, незащищено, теряют надежду на то, что им кто-то поможет, большее время впадают в грусть, появляется высокомерие, не хотят разделять радость другого. Полное отсутствие духовных ценностей приводит к крайности жизненного опыта, поэтому небольшая ссора может стать предпосылкой к суицидальным действиям.

При возникновении эмоциональной стабильности подростка, повышается уровень эмоциональной напряженности, это может происходить из за крайней строгости родителей, телесных наказаний, чрезмерная гиперопека тоже может негативно сказаться на состоянии ребенка. Одной из причин проявления суицида среди подростков может быть нарушение

межличностных отношений в школе, поэтому для работы с этим нарушением нужно проводить тренинги на сплочение классного коллектива, приобщать учащихся к социально значимым видам школьной деятельности – спорт, искусство, культура и т.д.

К суицидальным проявлениям относят суицидальные мысли, различные намеки, высказывания, не сопровождающиеся действиями направленных на лишения себя жизни. Факторами подросткового суицида является неблагоприятная семейная обстановка или ситуация развода родителей, ребенку очень сложно выдержать ситуацию, когда каждый из родителей доказывает свою справедливость. Смерть близкого человека или даже любимого животного может стать для ребенка нелегким испытанием.

Психолого-педагогическая поддержка очень важный способ помочь ребенку в его маленьком мире. За любое суицидальное поведение ребенка в ответе взрослые. Намеки подростков на намерение лишиться себя жизни, нужно относиться серьезно. Крик о помощи ребенка, говорит о его одиночестве, депрессивном состоянии, в таком случае необходимо немедленно принять меры, для того, чтобы вытащить ребенка из этого состояния. Профилактика депрессивного состояния подростка является важным аспектом со стороны взрослого человека.

Во-первых, нужно проводить беседы с ребенком, узнавать его эмоциональное состояние, настроение, поговорить о его планах на жизнь, говорить о светлом будущем, где ему будет очень комфортно и хорошо. Эти беседы обязательно должны быть позитивными. Нужно убедить ребенка, что оптимизм, уверенность в себе, целеустремленность поможет ему выйти из депрессивного состояния, ни в коем случае, нельзя обвинять ребенка в его неправильном поведении, сравнивая его с другими ребятами, которые более добрее, успешнее, добродушнее, это усугубит и без этого низкую самооценку ребенка. Можно просто сравнить его сегодняшние и вчерашние дни, настроить на позитивность в завтрашнем дне.

Во-вторых, придумать новую деятельность с подростком, чтобы он переключил свое внимание на более занимательное дело.

В-третьих, очень важно соблюдать режим дня, нужно спать определенное время, хорошо питаться, поддерживать физическое состояние ребенка. Помним, что депрессия – это психофизическое состояние человека.

И, в-четвертых, обратиться к специалисту (психологу или психотерапевту) за консультацией, который более профессионально отнесется к проблеме ребенка.

Как я говорила выше, факторами суицида может быть конфликтные ситуации в школе. Отношение педагога и ученика должно строиться на основе доброжелательного общения, уважения друг к другу и позитивного убеждения.

Современные методы профилактики со стороны школы могут быть следующие: вселять у детей уверенность и силы в свои большие возможности, внушать оптимизм и надежду, проявлять сочувствие и понимание (ни в коем случае не жалеть и не говорить, какой ребенок бедный и несчастный), осуществлять контроль и наблюдение за поведением ребенка, его отношение со сверстниками.

Для работы с суицидальным подростком специалистам (педагог-психолог, психотерапевт) надо провести занятия на снятие негативных эмоций, которые с каждым днем становится больше и больше, помочь разобраться в чувствах и отношениях с окружающими, обучить навыкам и умениям преодоления стресса, оказать социальную поддержку членов семьи, школы и друзей, включить подростка в тренинговые занятия с элементами на психокоррекцию по повышению самооценки, эмпатии, положительного отношении к себе. Педагог-психолог должен рассказать о суициде, как выглядит депрессивный ребенок, для того, чтобы было легче распознать суицидального подростка, своевременно оказать психологическую помощь. Современные методы очень обширны,

можно опубликовать видеоролики, презентации о суицидальном поведении подростка, как детям, так и взрослым (родителям и учителям).

Педагогам для распознавания суицидального поведения, нужно аккуратно выяснить причину, знание их принципов и стремление, поможет спасти чью-то жизнь. Если ребенок пытался совершить суицидальные действия, ни в коем случае нельзя его выделять с коллектива, нужно принимать его как обычную личность. Если педагог предполагает что кому-либо угрожает опасность самоубийства, немедленно нужно принимать меры для сохранения жизни ребенка. Установление заботливых отношений положительно влияет на эмоциональное состояние ребенка, такие отношения должны проявляться не только словами, но и вербальной эмпатией.

Быть внимательным слушателем очень важный фактор при суицидальном поведении. Такие дети чаще всего нуждаются в обсуждении своей проблемы и боли. Например если подросток страдает депрессией, то ему лучше говорить самому высказываться.

Отношения с родителями, которые строятся на доверительной основе, является сильнейшим фактором удерживающем подростков в жизни, таким способом формируются защитные механизмы, предохраняющие подростка от суицида. Родителям можно дать следующие рекомендации: проблему ребенка не оставлять нерешенной, как можно больше анализировать каждую трудную ситуацию, учить ребенка принимать ответственность за свои поступки, дать поддержку при решении проблем.

Проблема суицида не может не беспокоить современное общество, за последние годы увеличилось число подростковых суицидов и попыток. Суицидальные действия у детей чаще всего бывают ситуативные, заранее не планируются. Попытки суицида являются дезадаптацией к социальной жизни, когда ребенок не может разрешить трудную ситуацию адекватными методами. Вовремя оказанная психологическая помощь сохранит жизнь ребенку.

Современные методы профилактики суицидального поведения являются рекомендации родителям, рекомендации педагогам, школьным работникам. Наблюдение за подростками тоже является важным методом в профилактике суицида, ведь если своевременно замечать, что ребенок находится в депрессивном состоянии, грустный, задумчивый, то значит ему нужна помощь взрослого.

Устранение депрессии у подростка должна быть главным методом профилактики суицида. Не трудно понять, что ребенок задумался о суициде. Существует три признака: словесные (когда ребенок прямо говорит о смерти – я хочу умереть, не хочу жить), косвенно намекает (не хочу быть обузой, никому не нужно за меня волноваться). Когда подросток на тему суицида, проявляет интерес к смерти. Поведенческие признаки (раздает личные для себя важные вещи, демонстрирует радикальные перемены в своем поведении, проявляет признаки беспомощности, безнадежности). Ситуативные признаки: когда ребенок не имеет друзей, чувствует себя одиноко, живет жертвой насилия – физического и эмоционального, если попытки суицида были ранее, склонность к суициду, если кто-то из знакомых рядом совершал суицид, когда подросток недоволен собой.

Для улучшения профилактической работы суицида, необходимо знать признаки эмоционального нарушения:

- потеря аппетита или переедание;
- бессонница или сонливость в течение дня;
- жалобы на соматические недомогания (боли в животе, головные боли);
- пренебрежительное отношение к своему внешнему виду;
- чувство необходимости себя, вина и грусть перед окружающими;
- уход от друзей, нежелание общаться со своими близкими;
- погруженное состояние о размышлении о смерти;
- отсутствие планов на будущее;

- внезапные приступы гнева из-за мелочных ситуаций.

Возможными мотивами могут быть поиск помощи, ведь большая часть людей, которые думают о смерти умирать не хотят. Самоубийство можно рассмотреть как способ получить что либо (например - уход от проблем, внимание, любовь). Множественные проблемы для человека могут стать тупиком в жизни, подросток тем более не сможет сосредоточиться, чтобы решить их по одной. Во многих случаях человек считает, что покончив собой, унесет с собой проблемы и тем самым облегчит жизнь близких.

В заключении своей статьи хочу написать если в школе произошел случай суицида, педагог-психолог должен для начала провести беседу с одноклассниками, проводя диагностическое обследование на психофизиологическое состояние учащихся. Это поможет выяснить последовательность событий, оценить уровень угрозы, повысить уровень доверия и понимания между учащимися, обрести утраченное равновесие, адаптироваться в случившемся.

Для профилактики суицидального поведения в школе к современным методам можно отнести:

- буклеты о профилактике суицидального поведения подростка;
- распространение информации о телефон доверия;
- методические рекомендации для родителей о профилактике суицидального поведения подростка;
- родительские лектории о профилактике суицидального поведения подростка;
- памятки, видеоролики, презентации о профилактике суицидального поведения подростка.

Список использованной литературы:

1. Дементьева И.Ф. Педагогическое сопровождение школьников, склонных к суициду // Социальная педагогика : журн. для соц. работников и педагогов. - 2010. - № 3. - С. 25-31
2. Коррекция девиантного поведения: тренинги для подростков и их родителей / Г. И. Макарычева. - СПб. : Речь, 2007
3. Погодин И. А. Суицидальное поведение: психологические аспекты - М. : Московский психолого-социальный институт, 2008

ӘӨЖ 159.59

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖҰМЫСТАРЫ

**Юнисова Шолпан Райымжанқызы
Қ.Сұлтанбеков атындағы шағын орталықты орта мектебі**

Аңдатпа. Бұл мақалада бүкіл әлемді елендетіп, қоғам дертіне айналып бара жатқан жасөспірімнің өз-өзіне қол салуының алдын-алу жұмыстары қарастырылған. «Суицид» деген сөзді қазір жасөспірімдердің де аузынан естуге болады. Сондықтан осы тақырыпта жұмысты оқушылармен де, ата-аналармен, педагогтермен үнемі жүргізіп отыру қажет. суицидальді мінез-құлықты дер кезінде байқаса, оны тоқтатуға мүмкіндік табылады.

Аннотация. В данной статье речь идет о профилактике подросткового суицида, который потряс весь мир и становится социальной болезнью. Слово «самоубийство» сегодня можно услышать из уст подростков. Поэтому необходимо постоянно работать над этой темой

со школьниками, родителями, учителями. Если вовремя заметить суицидальное поведение, то можно его купировать.

Annotation. This article deals with the prevention of teenage suicide, which shocked the whole world and is becoming a social disease. The word "suicide" today can be heard from the lips of teenagers. Therefore, it is necessary to constantly work on this topic with schoolchildren, parents, teachers. If you notice suicidal behavior in time, you can stop it.

Егеменді еліміздегі жас ұрпаққа тәрбие мен білім беру деңгейінің сапасын көтеру, бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі өмір сүріп жатқан қоғамдағы бізді алаңдататын өте өзекті проблемалардың бірі – жастардың өз-өздеріне қол жұмсауы. Сәл ғана туындаған мәселенің оңай шешімі «осы» деп қарайтыны өте өкінішті. Абай атамыз айтқандай «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тапта бар қалан» дегендей, өмірден өз орнын тауып, кірпіш қалануды мақсат ете білу қажет емес пе? . Қазақстан Республикасының Конституциясы әр балаға білім алу мен денсаулығын сақтауда мүмкіндіктерді жасап отыр.

Суицидтік іс-әрекетке итермелеудің негізгі себебі – келіспеушіліктің пайда болуы. Бұл дегеніміз – белгілі бір адамның маңызды, құнды ұстанымына әсер етуші жағымсыз әрекет, күйзеліс тудыратын жағдай. Суицид қаупі туатын жеткіншектерде жалғыздықты сезіну, ешкімнен көмек күтпеушілік, күнделікті өмірде жақсы жаңалықтарды байқамау, өзіншілдік көріністерінің тереңдеуі, басқаның қуанышы мен қайғысына ортақтасуға құлқы болмаушылық жиі кездеседі. Сондықтан кез-келген шағын түсінбеушілік дау-дамайдың өзі суицидтік әрекеттің алғы шарты болуы мүмкін. Осындай жағымсыз түсінбеушілік әрекеттердің алдын алу үшін ең бірінші бағыт тек дұрыс тәрбие беру болып табылады. Баланың бойындағы ең басты құндылықтары балалық шақта қаланады, сондықтан да адамның алдағы өмірі мен тағдыры көбінесе осыған тікелей байланысты болады. Одан кейінгі мектеп қабырғасында пайда болатын достары, сыныптастары арасындағы қарым-қатынастан пайда болады. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу, оның құндылықтармен өміршеңдік қасиеттерді қатар ұстануын үйрету мәселесі әрқашанда өзекті. Әр адам қоршаған ортада өзін табиғаттың бір бөлшегі ретінде сезінуіне ықпал етіп, өзін толық іске асыруына, өзінің әлеуметтік ролі мен өмірлік мұратының мәнін ұғынуына, қоғамға қызмет ету әлеуетін көтеруге және әр бір тұлғаның өзіндік ішкі мүмкіндіктерін толық пайдалана білуге үйрету әр маманның алдындағы басты міндеті. Бұл занды, себебі біздің қоғам өмірінде өміршеңдік дағдылардың ролі барған сайын артып, аясы кенейіп келеді.

Балалардың аутодеструктивті мінез-құлқының алдын алуда отбасы, мектеп, педагог, психолог, сынып жетекшілер басты рөл атқарады, олар жасөспірімдерді суицидтік әрекетке жеткізетін көңіл-күймен күресуде ата-аналармен бірлесіп жұмыс атқарады және оларға көмек береді. Мектеп психологтары сынып жетекшілермен бірлесе отырып, ата-аналармен жиналыс жасап осы тақырып бойынша кеңестер беріп отырады. Жиналыстың мақсаты: ата-аналарды өз баласына сауатты көмек көрсетуі үшін, оны түсінуі мен қолдау көрсетуінде қажет жеткілікті біліммен қаруландыру. Ата-аналардың педагогикалық мәдениеті неғұрлым мол болған сайын, олар өз балаларына жалпыадамзаттық және адамгершілік құндылықтарды соғұрлым көп меңгертеді. Тұлға қауіпсіздігі – қазақстандық қоғамда басты құндылықтардың бірі болуы тиіс. Осы орайда айта кететін жайт, әрбір сынып жетекші өзінің сыныбындағы әрбір оқушының отбасын, баланың мінез-құлқын, ерекшеліктерін, оқу үлгерімін жатқа білуі тиіс. Сынып жетекшілер сыныбымен диагностикалық ағартушылық, түзету-дамытушылық жұмыстар жүргізіп, ата-анамен, мектеп психологымен тығыз қарым-қатынас жасап отыруы шарт. Сынып жетекшілерге сыныбы толығымен сенім арта білсе, оқушылар ішкі ойын ашып айта алатын жағдайға жетіп, аталмыш келеңсіздіктерден аулақ жүретін едік.

Суицидтің алдын-алу бойынша мектеп психологтары сауалнама алу арқылы, баланың мінез-құлқына диагностика жасайды. Сауалнама нәтижесі бойынша кеңес беруді қажет ететін баланы анықтап, қажет болса жеке кеңестер беріп отырады.

Статистика бойынша суицидтік мінез-құлық 14-28 жас аралығында 30 пайыз, жасөспірім шақта 6-10 пайыз құрайды. Өз-өзіне қол жұмсауға бейім адамдардың бірден-бір бөлігі психикалық тұрғыдан зардап шеккен, дені сау адамдар болып табылады. Осындай келеңсіз жағдайлар жасөспірімдерді қылмысқа тартады, оның ішінде өз-өзіне қол жұмсау жиі кездеседі. Жасөспірім шақта түрлі кездерді бастарынан кешеді, кейбіреулері бір нәрседен қорыққаннан, махабаттың сәтсіз болуынан, қиыншылыққа төзе алмау салдарынан өмірден қоштасуды жөн көреді. Соңғы 15 жылдықта 15-24 жас аралығында өз-өзіне қол жұмсау 2 есеге артты, экономикасы дамыған елдерде бұндай жағдайлар жиі кездеседі.

Жасөспірімдер арасындағы суицидальды мінез-құлықтың себептері және болдырмау жолдары:

Бүгінгі таңда бүкіл әлемді елеңдетіп, қоғам дертіне айналып отырған суицид мәселесі, қоғамда болып жатқан өзгерістер мен сан түрлі қиындықтар бала психологиясына кері әсер етуде. Әлемді қойғанда өз елімізде болып жатқан түрлі жағдайларды қазіргі таңда теледидардан ашық көрсетіп жатыр. Мұндай оқиғалар кейде жас балалардың санасына ой сап беріп жатқан жоқ па деп ойлаймын. Санасы таза жасөспірімдерді еліктеушілікке де әкеліп соғып жатыр емес па? Жасөспірім айналасындағы болып жатқан теледидар мен әр түрлі кітаптардан оқып көрген іс-әрекетті қайталағысы келеді. Өзін оқиганың «қаһарманы» ретінде көрсеткісі келеді. Сөйтіп өзін құрбандыққа апарады. Осы арқылы өзіне жұрттың назарын аудартқысы келеді. Әр адамның өмірінің қиылуы өзінен -өзі трагедия. Адам өзін жер бетіндегі ең керемет жаратылысын деп есептейді. Бұл таңғажайып емес, себебі махаббат, реніш пен налу, кек алу, жүрекке жылы қабылдау сезімдері — адамға тән қасиеттер. Жер бетіндегі адамнан басқа бірде-бір тірі жан өз еркімен өз өмірін құрбан етпейді. Ендеше, өзін-өзі құрбан ету — адамзат жаратылысынан болып келе жатқан жағдай. Мұндай жағдайды болдырмаудың тиімді жолы ол-алдын-алу. Яғни ең алдымен алдын алу жұмыстары жасалуы қажет: жасөспірімдер мен жастар арасында осы тақырыпта дәрістер, әңгімелесулер, сұхбаттасулар, кеңес беру, сұрақ-жауап сияқты жұмыстардың көбірек жүргізілгені дұрыс. Суицидке баратын адамдар көбінесе ішкі жан күйзелісін басынан кешіреді немесе қатты стресс жағдайында болады, сонымен қатар психикалық аурулармен, көңіл күй бұзылыстарымен, әсіресе депрессиямен зардап шегеді және болашақ өмір қызықтырмайтын болып келеді. Суицидке бет алған адамға: «Ойлан, сенің өлімің жақындарыңа қандай қайғы әкеледі», -деп айтқанша, оның ойына мүмкін әлі келе қоймаған басқа шешім туралы ойлануды сұраңыз. Сіз ол адамның жан жарасын білдіретін сөздерін, мейлі ол уайым, қайғы, кінә, қорқыныш немесе ашу-ыза болсын, тыңдай білсеңіз, оған баға жетпес көмек бергеніңіз. Тіпті кейде жай ғана үндемей онымен бірге отырсаңыз да, бұл сіздің оған деген қамқорлық қатынасыңыздың, оның тағдырына немқұрайлы қарамайтыныңыздың дәлелі бола алады.

Егер жаныңыздағы адамдардан мына сөздерді жиі естісеңіз:

1. Жасөспірім өлім туралы ашық және тура айта бастаса, ол үшін өмір еш қызықсыз екенін айтса;
2. Өзінің енді ешкімді мазаламайтынын, ешкім үшін енді проблема болмайтыны туралы айтып жүрсе;
3. Өз-өзіне қол жұмсау туралы әзілдеп болса да айту;
4. Өлім тақырыбындағы сұрақтарға қызығушылық таныту.

Балалардың мінез-құлқынан мынандай өзгеріс байқасаңыз:

- жалғыз жүруді қалайды және ашылып ештеме айтпай жүрсе;
- тамаққа зауқы болмау;
- оқу үрдісінде сабақтардан еш себепсіз қалу, берілген үй тапсырмаларына көңіл бөлмеу;
- жолдастарымен қарым - қатынасқа түспеу, қызбалық көрсету, көңіл - күйдің түсіңкі болуы,
- өзі маңызды дүниелерге немқұрайды қараса;

Жасөспірімдер арасында суицидтік әрекетті алдын алу үшін қандай шаралар қолдануға болады?

Суицидті мінез - құлық белгілері көрінетін жасөспірімдермен тек арнайы даярланған мамандар ғана емес, кез - келген ересек адамдар жұмыс жасай алады: ата-анасы, педагог, психолог, сынып жетекшісі. Олармен әңгімелесу және біріккен іс атқару кезінде келесі ережелерді ұстану қажет: сөйлесу. Әңгімелесу барысында жасөспірімдерді мұқият, назар салып тыңдаңыз. Олар өз сөздерінде қол жұмсау туралы айтуы мүмкін. Жасөспірімге өзіңіздің өмірлік тәжірибеңізді қолдана отырып, кез - келген проблеманың шешімін табуға болатындығын түсіндіріңіз. Жасөспірімнің өзі өзекті деп білетін ситуациялардың негативті жақтарынан арылтып, оның өміріндегі позитивті құбылыстардың бар екендігін есіне салып отыру. Кейбір адамдар өздеріне қарағанда әлде қиын ситуациядағы адамдарды көрген кезде өз бойында болып жатқан дағдарыс сезімдеріне шыдамдылық танытады. Сондықтан жасөспірімдерге оның ситуациясынан да қиын жағдайлармен күрескен адамдарды үлгі ету қажет. Қиындықты шешуді үйрету: шешілмейтін нәрсе жоқ, тек оның жолын таба білу керек. Кез - келген адам өткен өмірінде белгілі бір қиындықтарға кездеседі және оның шешу жолдарын таба біледі. Сондықтан жасөспірімдерге оның өткен өміріндегі көрсеткен «батылдық» дағдылары туралы есіне түсіріп, қазір де сол тәжірибені қолдануға көмек беру.

Болашақ туралы позитивті ой тастау: жасөспірімдерге болашаққа қатысты жоспарлар құруға көмек беру қажет. Олардың бойында келешекке ұмтылдыратын армандар мен тілектер тудыру керек. Жасөспіріммен біріге отырып, таяу уақытқа жоспар құрылады. Кейін жасөспірімнің осы бірігіп құрылған жоспарды тәжірибе барысында жүзеге асыруына көмектесу қажет. Жақын адамына қамқор болу керек екендігін жиі естерінен шығармау. Көбіне жасөспірімдер өзіне өзі қол салу туралы әңгімелескеннен кейін біршама жеңілдеп қалады, бірақ кейін уақыт өте ол өзінің бастапқы ойына қайта оралуы мүмкін. Сондықтан оны сәтті әңгімеден кейін жалғыздықта қалдыруға болмайды. Оны үнемі қолдап отырыңыз. Сіздің жасөспірімнің тағдырына алаңдауыңызды, көмекке дайындығыңызды сезінуі оған эмоционалды сүйеніш болады. Ол сіздің көмегіңізді қабылдай отырып, дұрыс қадам жасайтындығына сендіріңіз. Егер жасөспірім сіздің көмегіңізді қабылдаса, онда оған рухани күш пен тепе - теңдікті қайтару оңайырақ болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бапаева М.Қ., Бапаева С.Т. Психологиялық менеджмент. А., 2011.
- 2 Х.Рогов «Тәжірибелі психология»
- 3 Бапаева М.Қ «Даму психологиясы» Алматы. 2014
- 4 Бейсенбаева А.А. Калиева С.Ш. «Педагогика» 2003ж

УДК 37.01

ПСИХОКОРРЕКЦИОННАЯ ПОМОЩЬ ПОДРОСТКАМ ГРУППЫ РИСКА

**Чонтыбаева Сауле Абдигалиловна, педагог-исследователь, педагог-психолог
Алғабаской средней школы Турар Рыскуловского района, Жамбылской области**

Аңдатпа. Психологтар өз жұмысында дағдарыстың дамуын ерте кезеңдерде анықтауға және жеке немесе топта қажетті көмек көрсетуге мүмкіндік беретін әртүрлі диагностикалық әдістерді қолданады. Өкінішке орай, суицидтік мінез-құлықты бір әдіспен анықтау мүмкін емес, сондықтан диагноз жан-жақты болуы керек. Суицидтік мінез-құлықтың пайда болу ықтималдығының жоғарылауымен байланысты диагностикалық маңызды көрсеткіштер

мазасыздық, фрустрация, агрессия, депрессия және қаттылық болып табылады. Егер суицидтік мінез-құлық қаупі жоғары болса, онда жеке психологиялық кеңес көрсетіледі, оның ең маңызды нәтижесі студент үшін түсіну және оның естігенін және жалғыз емес екенін сезіну болып табылады.

Кілт сөздер: психологиялық көмек, жасөспірім, депрессия, қорқыныш, мінез, суицидтік мінез-құлық.

Аннотация. Психологи используют в своей работе разнообразные диагностические методы, позволяющих на ранних стадиях обнаружить развитие кризиса и оказать необходимую помощь индивидуально или в группе. К сожалению, суицидальное поведение, не может быть выявлено одной методикой, поэтому диагностика должна быть комплексной. Диагностически значимыми показателями, связанными с повышенной вероятностью возникновения суицидального поведения являются тревожность, фрустрация, агрессия, депрессия и ригидность. Если риск суицидального поведения высок, то показано индивидуальное психологическое консультирование, важнейшим результатом которого для студента является понимание и чувство, что он услышан и не одинок.

Ключевые слова: психологическая помощь, подросток, депрессия, страх, характер, суицидальное поведение.

Annotation. Psychologists use a variety of diagnostic methods in their work, allowing them to detect the development of a crisis at an early stage and provide the necessary assistance individually or in a group. Unfortunately, suicidal behavior cannot be detected by one method, so the diagnosis should be comprehensive. Diagnostically significant indicators associated with an increased likelihood of suicidal behavior are anxiety, frustration, aggression, depression and rigidity. If the risk of suicidal behavior is high, then individual psychological counseling is shown, the most important result of which for the student is understanding and feeling that he is heard and not alone.

Keywords: psychological help, teenager, depression, fear, character, suicidal behavior.

Настоящая программа предназначена для индивидуальной коррекционной работы психолога с подростком, имеющим проблемы в поведении. Индивидуальная программа может применяться тогда, когда работа с подростком в группе невозможна, когда проблемы носят индивидуальную особенность, а не межличностного характера, когда необходимо постоянное наблюдение психолога за процессом развития личности подростка.

Программа составлена с целью: оказать содействие полноценному психическому и личностному развитию подростка. Она решает следующие задачи:

- исправление отклонений в психическом развитии подростка (эмоциональном, мотивационном, поведенческом) на основе создания оптимальных психологических условий для развития творческого потенциала личности подростка;

- формирование и развитие навыков самоанализа, самоконтроля, самовыражения, саморегуляции;

- обретение подростком положительных ценностных ориентиров и личностных смыслов жизни. [1].

Программа состоит из трех блоков: подготовительного, основного коррекционно-развивающего и заключительного. По истечении двух–трех недель по окончании работы необходимо проведение повторной диагностики подростка с целью отслеживания динамики развития его личности. Программа состоит из 17 занятий по темам, актуальным в подростковом возрасте. Каждое занятие определяет свои цели и ставит конкретные задачи. Комплекс составлен так, чтобы было возможно использование в работе отдельно взятых занятий в зависимости от глубины проблемы подростка, приемлема замена отдельных упражнений, данных в программе на сходные по цели. В данном случае представлена часть

программы: тематический план, подготовительный блок и два занятия коррекционно-развивающего блока по темам “Конфликт” и “Стресс”.

Индивидуальная психокоррекция обеспечивает конфиденциальность, тайну и по своему результату бывает более глубокой, чем групповая, что является наиболее эффективным методом воздействия на сознание подростка, которому необходима помощь взрослого, которому он доверяет. [2].

Тематический план

I блок. Подготовительный (2 занятия).

Занятия 1, 2. Знакомство.

1 этап. Установочный.

2 этап. Диагностический.

Тесты: Учебная мотивация (автор Г.А. Карпова).

Тест WEIS (автор Векслер).

СМОЛ (для учащихся 14-16 лет).

Акцентуация личности (автор Шмишек – для учащихся 12–13 лет).

Анализ семейной тревоги (автор Э.Г. Эйдемиллер).

Семейная социограмма (автор Э.Г. Эйдемиллер).

К чему люди стремятся в жизни (автор Рокич).

Самооценка (автор В.А. Ковалев).

Агрессивность (Басса – Дарки в адаптации Г.А.Цукерман).

Социометрия (автор Д.Морено).

II блок. Коррекционно-развивающий (14 занятий).

Занятие 3. Кто я?

Занятие 4. Я и мой мир.

Занятие 5. Мои чувства, мои эмоции.

Занятие 6. Мотивы.

Занятие 7. Я и мои родители.

Занятие 8. Неуверенность и ее маски.

Занятие 9. Смысл жизни – в ценностях?

Занятие 10. Дружба.

Занятие 11. Конфликт.

Занятие 12. Стресс.

Занятие 13. Страхи и фобии.

Занятие 14. Метод СДР (смотри, думай, решай).

Занятие 15. Психоактивные вещества – со мной или без меня?

Занятие 16. Мое будущее. [3].

III блок. Заключительный.

Занятие 17. Обратная связь.

Повторная диагностика (по истечении 2-3 недель). [4].

Содержание программы

I блок. Подготовительный (2 занятия)

Занятия 1,2. Тема: Знакомство.

1. Установочный этап.

Цели: установление контакта с подростком, побуждение желания взаимодействовать, снятие тревожности, повышение у подростка уверенности в себе;

-формирование желания сотрудничать с психологом и что-то изменить в своей жизни, формирование психологом коррекционной программы, поиск способов решения проблемы.

Беседа-интервью с подростком, выявление глубины проблемы.

Сбор информации об учащемся:

а) интервью с классным руководителем, педагогами, родителями, одноклассниками;

- б) просмотр классного журнала, тетрадей учащегося;
в) наблюдение за учащимся на уроках и во внеурочное время. [4].

2. Диагностический этап.

Цели: диагностика особенностей развития личности;
выявление факторов риска;
формирование общей программы психокоррекционной работы.

Тест “Учебная мотивация” (автор Г.А.Карпова).

Цель: выявление интересов подростка.

Тест WEIS (автор Г. Векслер).

Цель: определение уровня интеллектуального развития учащегося.

Тест “СМОЛ” (для учащихся 14–16 лет).

Цель: выявление типа личности подростка, его характерологических особенностей.

Тест Шмишека (для учащихся 12–14 лет).

Цель: определение типа акцентуации характера.

Тест “Анализ семейной тревоги” (Э.Г.Эйдемиллер).

Цель: определение уровня эмоционального контакта подростка с членами семьи.

Тест Семейная социограмма” (автор Э. Г. Эйдемиллер).

Цель: выявление семейных межличностных отношений.

Тест “К чему люди стремятся в жизни”.

Цель: измерение ценностной ориентации подростка.

Тест “Агрессивность”.

Цель: определение эмоционального состояния.

Самооценка.

Цель: изучение степени адекватности оценки подростком самого себя и самопринятии.

Социометрия (автор Д.Морено).

Цель: определение социометрического статуса учащегося в учебном коллективе.

На этом этапе проводится совместно с подростком анализ результатов диагностики. На основе полученных данных строится дальнейшая работа согласно цели и задач данных занятий. [5].

II блок. Коррекционно-развивающий (14 занятий)

Цели: гармонизация и оптимизация развития личности подростка;
-переход от отрицательной фазы развития личности к положительной;
-овладение способами взаимодействия с миром и самим собой.

Задачи:

1. Развитие у подростка “Я-концепции”.
2. Формирование жизненно важных мотивов (коммуникативных, профессиональных, познавательных, достижения и т.д.).
3. Развитие навыков самосознания, самоконтроля, саморегуляции.
4. Формирование стратегии преодоления трудностей и метода принятия решений (СДР).
5. Формирование объективных знаний о вредном воздействии психоактивных веществ на живой организм, развитие психологического иммунитета к психоактивным веществам.
6. Развитие целеполагания. [6].

Занятие по теме: Конфликт

Цель: введение в понятие “конфликт”, осознание собственной конфликтности, получение опыта активной борьбы.

Реквизит: распечатка – памятка “Способы разрешения конфликта”; карточки с ситуациями конфликта; карточки с изображением солонки и стола, вилки и ложки, парты и пенала.

1. Шеренг о самочувствии, о настроении.

2. Эмоциональный разогрев:

Упражнение “Молекула”

Инструкция: Подростку предлагается двигаться с закрытыми глазами по комнате в такт музыке, прислушиваясь к своим внутренним переживаниям. [4].

3. Основная часть.

Беседа с подростком по понятию “Конфликт”:

Как только человек начинает делать свои первые шаги в мире людей, в его жизнь входят конфликты. Вспомни свои конфликты в раннем детстве, в данное время дома или раньше в детском саду. Что называют конфликтом? С чего он начинается? Конфликт – это отношение между двумя или несколькими людьми, при котором один из них, оба или несколько чувствуют гнев и считают, что другая сторона виновата в этом. Конфликт возникает тогда, когда люди в некорректной форме передают друг другу чувства. Каждый отстаивает свое мнение, не слушая другого человека.

Задача: найти взаимопонимание. Конфликт возникает в том случае, когда задеты чувства другого человека.

- Как разворачивается конфликт?
- К чему он может привести?
- Какое наблюдается поведение у людей в конфликтной ситуации?
- Можно ли избежать конфликта? [4].

Упражнение “Конфликт рук”

Инструкция: Подростку предлагается закрыть глаза, сосредоточиться на своих руках и вложить в них свою энергию. Ничего не говоря, познакомившись с руками сидящего рядом человека, побороться с ним, сначала шутя, а затем побить их, вложив в них силу, помириться с помощью рук, попрощавшись, открыть глаза.

Рефлексия:

- Расскажи, что происходило с тобой в разные моменты “общения” с чужими руками.
- Что ты переживал в момент ссоры и борьбы? Ты почувствовал его?
- Что хотелось сделать? Нравится ли тебе конфликтовать с кем бы то ни было?

Упражнение “ В стране вещей”

Инструкция: Необходимо разобраться в конфликтных ситуациях, мысленно принимая на себя роль того или иного предмета (карточки: стол и солонка, вилка и ложка, парта и пенал)

Рефлексия:

- В какой роли тебе было комфортнее? Почему? [2].

Упражнение “Закончи предложение”

- Конфликт – это плохо, потому что...
- Конфликт – это хорошо, потому что...

Вывод: Конфликты полезны, при умении их конструктивно разрешать.

Беседа с подростком о том, умеет ли он разрешать конфликт? Если да, какие способы он использует?

Разбор конфликтных ситуаций (по карточкам)

4. Заключение.

Рефлексия:

- Что нового ты узнал сегодня на занятии?
- Было ли оно полезным для тебя?
- Что ты понял, какие выводы смог сделать?
- Что ты будешь использовать в жизни из того, что узнал сегодня? Есть ли такие моменты? [2].

Занятие по теме: Стресс

Цели:

- формирование понятия о стрессе, его причинах, способах борьбы с данным явлением;
- выработка индивидуальной психотехники видоизменения, ослабления стрессовых переживаний.

Реквизит: бумажный стаканчик, бумага и письменные принадлежности.

1. Шеренг о настроении.

2. Эмоциональный разогрев:

Упражнение “Фокусировка”

Инструкция: Подростку предлагается удобно расположиться в кресле. Отдавая себе команды, следует сосредоточить внимание на определенном участке своего тела, почувствовать его тепло. Например, по команде “Тепло!” надо сосредоточиться на своем теле, по команде “Рука” – на правой руке, “Кисть!” – на кисти правой руки, “Палец!” – на указательном пальце правой руки и, наконец, по команде “Кончик пальца!” – на кончике указательного пальца правой руки. Команды самому себе следует подавать с интервалами 10-12 секунд. Продолжительность упражнения 5 минут. [5].

3. Основная часть

Упражнение “Стаканчик”

Инструкция: Психолог ставит на ладонь мягкий одноразовый стаканчик и говорит: “Представь, что этот стаканчик – сосуд для самых твоих сокровенных чувств, желаний, мыслей. В него ты можешь положить то, что для тебя действительно важно и ценно, это и есть, то, что ты любишь и чем очень дорожишь” На протяжении нескольких минут в комнате царит молчание, и в неожиданный момент психолог сминает этот стаканчик. Затем ведется работа с эмоциональными реакциями, возникшими у подростка. Важно обсудить, что почувствовал подросток, и что ему хотелось сделать.

– Когда у человека могут возникнуть такие же чувства?

– Кто ими управляет?

– Куда они деваются потом?

– То, что ты пережил сейчас – это реальный стресс, это реальное напряжение, и то, как ты это пережил, и есть твоя настоящая реакция на стресс, реакция на проблемы, которые возникают у тебя, в том числе и в общении с другими людьми.

– Психолог вводит понятия стадий стресса: адаптация, истощение жизненной энергии – внутренние (эмоциональное внутреннее состояние – гнев, страх) и внешние стрессоры (холод, шум). [5].

Упражнение “Жизнь и смерть”

Инструкция: Подростку предлагается 2 листа бумаги. На одном он пишет “жизнь”, на другом “смерть”. Психолог предлагает подростку подумать и определиться, кому из окружающих людей он отдал бы свои листочки с данными записями?

Рефлексия:

– Почему этому человеку ты отдал бы “жизнь”, а этому – “смерть”?

– А почему теперь ты решил их оставить себе? Что понял?

– Что ты почувствовал сейчас?

– Как ты понимаешь, что такое “позитивное” мышление?

Оно необходимо человеку, чтобы управлять стрессом. Как справиться со стрессом? [7].

– Подростку предлагается овладеть динамической медитацией (в 5 этапов) для управления стрессом:

1. Встать прямо и максимально расслабить тело. Дыхание через нос как можно глубже. Не нужно работать как насос, дыхание должно быть хаотическим и достаточно быстрым. Концентрируйся на собственном дыхании. Тело при этом может начать двигаться – не мешай ему. Движения могут быть любыми.

2. Теперь ты должен стать “сумасшедшим”. Ты можешь делать все, что угодно – кричать, прыгать, трястись, танцевать, смеяться, плакать. Не контролируй себя! Наоборот, старайся усилить то, что тебе хочется сделать. Делай все как можно энергичнее, пытайся превратиться в сплошной сгусток энергии.

3. Встань прямо и подними руки вверх. Начинай выкрикивать звук “Ха”. При этом у тебя должно создаваться ощущение, что звук резко падает в низ живота. Во время крика старайся выплеснуть из себя все негативные эмоции, исторгнуть все, что мешает, исчерпать себя до дна. Делай это, как можно энергичнее.

4. Резко остановись. Замри в этом положении, в каком оказался. Сохрани неподвижность. Прислушайся к тому, что происходит внутри тебя. Не старайся обнаружить в себе что-нибудь необычное, а просто стань сторонним наблюдателем.

5. Начни легко танцевать, кружиться, напевать. Почувствуй благодать и освобождение.

4. Заключение. Рефлексия:

- Что полезного узнал сегодня?
- Какие выводы сделал?
- Что именно будешь использовать в жизни? [7].

Использованная литература:

1. Костюкевич В.П., Биркин А.А., Войцеха В.П., Кучер А.А. Теория и практика выявления и предупреждения самоубийств в деятельности практического психолога. - М., 2003.
2. Куликов Л.В. Психогигиена личности: Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики: Учебное пособие. СПб., 2004.
3. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе. – М., 1998.
4. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба М.: Педагогика, 1991.
5. Захаров А.И. Происхождение детских неврозов и психотерапия. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. - 448 с (Серия “Мир психологии”)
6. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования. – М.: “Академический проект”, 1999
7. Овчарова Р.В. Справочная книга школьного психолога. М., 1993.

ӘОЖ 37.013.78

ӨТПЕЛІ КЕЗЕНДЕГІ ОҚУШЫ ҮНІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Шакимова Д.Д.

**Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты
Қазақстан, Астана қ.**

Аңдатпа. Мақалада өтпелі кезеңдегі жеткіншектердің әлеуметтік дамуында және қарым-қатынасында болатын психологиялық ерекшеліктер және соған орай туындайтын стресстік жағдайлар мен мәселелер қарастырылады. Бұл тақырып қазіргі уақытта өзекті, өйткені ата-аналар мен педагогтер жасөспірімнің бойындағы тұлғалық, физиологиялық, психологиялық ерекшеліктер мен жан-дүниесіндегі өзгерістерді түсінуі үшін оқушының үнін тыңдай білуі маңызды.

Кілт сөздер: өтпелі кезең, жасөспірім шақ, күйзеліс, мінез-құлық, психологиялық ерекшеліктер, оқушы үні.

Аннотация. В статье рассматриваются психологические особенности социального развития и общения подростков переходного периода, а также стрессовые ситуации и проблемы, возникающие в связи с этим. Данная тема актуальна в наше время, ведь родителям и учителям важно уметь слушать голос ученика, чтобы понимать личность, физиологические, психологические особенности и изменения в душе подростка.

Ключевые слова: переходный период, подростковый возраст, стресс, поведение, психологические особенности, студенческий голос.

Annotation. The article examines the psychological features of the social development and communication of adolescents in the transition period, as well as the stressful situations and problems that arise in this regard. This topic is relevant nowadays, because it is important for parents and teachers to be able to listen to the student's voice in order to understand the personality, physiological, psychological characteristics and changes in the soul of a teenager.

Keywords: transition period, adolescence, stress, behavior, psychological features, student voice.

Өтпелі кезеңде жеткіншектердің әлеуметтік жағынан дамуында, ата-анасымен, мұғалімдермен қарым-қатынасында шиеленістер туындайтыны бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Бұл- жеткіншектердің ата-анасының, мұғалімдерінің іс-әрекетіне іштей не сырттай қарсылық білдіруінен, айтқан сөздерін қабылдамауынан, болмашы нәрселерге тітіркеніп, агрессиялық мінез-құлықтар танытуынан байқалады. Жеткіншектердің осындай әрекеттері екінші тараптың - ата-ана мен мұғалімдердің де жүйкесін тоздырып, конфликтілік жағдайларға әкеліп жататыны көрініс табууда. Мұның себептерінің бірі, жеткіншектердің ішкі жан дүниесінде болып жатқан өзгерістерді, туындаған қызығушылықтар мен қажеттіліктерді ата-анасының, мұғалімдердің түсінбеуі.

Балалық шақ пен ересек кезеңнің ортасындағы өтпелі кезеңде туындайтын осы мәселе шетелдік ғалымдарды әуелден қызықтырған. Жасөспірімдердің психологиясын зерттеуге алғаш қалам тартқан, «жасөспірім шақ» ұғымын ғылымға енгізген американдық ғалым Ст.Холл тұлғалық дамудың жеткіншек кезеңі адамзат тарихындағы романтизм дәуіріне сәйкес келеді деп есептеген.

Зерттеулерде бозбалалар мен қыз балалар үшін жеткіншек және жастық шақ төмендегі кестедегідей анықталған:

1-кесте

Жас шамасы бойынша кезеңдерге бөлу

	жеткіншек шақ	жастық шақ
Бозбалалар үшін	13-16 жас	17-21 жас
Қыз балалар үшін	12-14 жас	16-20 жас

Ст.Холл осы жасқа тиесілі бірқатар негізгі қарама қайшылықтарды анықтай отырып, жеткіншектердің мінезінің өзіндік ерекшеліктерін алғаш рет зерттеді. Шетелдік психолог-ғалымдар А.Гейзель, С. Холл, М. Мид, Е. Эриксон, Р. Бенедикт, т.б. жеткіншектің өсіп дамуы туралы зерттеді. Ал Л.С.Выготский бастаған ресейлік психолог- ғалымдар жеткіншектік жаста оларды барлық қарым-қатынас жағынан ересек адам деп қарастырады[1, 96-бет].

Грэнвилл Стэнли Холл өзінің социогенездік моделін құрған және де жеткіншектік кезең ол адам өміріндегі тарихи дәуір деген. Себебі осы кезеңде жыныстық толысуға байланысты жеткіншектің бойында физиологиялық тұрғыдан өзгерістер болады, қарым-қатынаста кикілжіңді жағдайлар орын алады. Әсіресе, жеткіншек үшін құрбы-құрдастарымен тиімді қарым-қатынас орнату, сыныптастарының арасынан дос табу бірінші кезектегі мәселеге айналады. Себебі жеткіншекте өз ортасынан шеттетіліп қалу қаупі басым болады. Осы жеткіншектік кезеңде оқушының мекен-жай, мектеп ауыстыруы да оның құрбы-құрдастарымен қарым-қатынас мәселесіне үлкен әсер етуші фактор болып табылады. Ата-

аналар мен мұғалімдер осы кезеңдегі баланың психологиялық ерекшеліктерінен хабардар болмаса, бұл оқушыны стресстік жағдайларға дейін жеткізетіні күнделікті тәжірибеден көрініс табады. Ата-анасы жеткіншекке осы кезеңде қолдау көрсетпесе немесе құрбыларымен қарым-қатынасына шектеу қоятын болса, баласы жағынан негативті қарым-қатынасқа тап болады. Бұның салдары неге әкеледі?

- ата-анасы мен жеткіншек арасындағы келіспеушілікке, түсініспеушілікке әкеледі;
- егер жеткіншек пен ата-ана/мұғалім арасындағы түсініспеушіліктер ұзақ уақыт жалғаса беретін болса, аутоагрессияға ұласады;
- аутоагрессия соңында ауруға ұшыратады. Себебі, кейде жасөспірімнің әрекеттерінен аутоагрессия көрінбеуі мүмкін, алайда ол психосоматикадан байқалады. Жеткіншек өзінің негативті эмоцияларын сыртқа шығармаған жағдайда, стресс жиналып келіп, ауруға айналады.

Міне, осындай жаңдайлардың алдын алу үшін не істеу керек? Ата-ана мен мұғалімнің әрекеттері қандай болуы керек деген сұрақтар туындайды.

Ең бірінші кезекте оқушының үнін тыңдау керек. «Оқушы үні» дегенде әдетте көпшілік мұғалімдердің түсінігі оқушыны сөйлету деген жалаң түсінікке келіп саяды. Оқушы үні – бұл оқушыны тыңдаумен қоса, оны түсіну дегенді білдіреді. Яғни, жеткіншекке тән мінез-құлықты, оның жан-дүниесіндегі өзгерістерді түсіну деген сөз. Мәселен, біз «жақсы мұғалім» деген категорияға оқушының жанын терең түсінетін, оның жүрегіне жол таба білетін ұстазды жатқызамыз. Ж.Аймауытов «психология-жан туралы ілім» дей отырып, жақсы мұғалім педагогикамен қоса, психологияны да терең меңгеруі керектігін меңзейді. Сондай ұстаздар бала тәрбиесіне қатысты ата-аналарға да педагогикалық-психологиялық тұрғыдан сауатты кеңес бере алады. Міне, *екінші кезекте* бүгінгі таңдағы өзекті мәселенің бір ұшығы осыған келіп тіреледі. Әрбір пән мұғалімінің психологиялық сауаты жоғары болуы керек. Өйткені заманауи мұғалімдер әдіс-тәсілді көп біледі. Ал бұл құралдарды оқушының жан-дүниесін түсінбей қолданғандықтан, ол пайда әкелмейді. Ал оқушының, өсіп келе жатқан жас жеткіншектің жан-дүниесін білу, ерең түсіну дегеніміз- оның темпераменті, оның қызығушылықтары, оның қажеттіліктері, оның қабілеттері туралы білу. Яғни, оқушының табиғатын білу деген сөз. Оқушының тек сөзінен ғана емес, мінез-құлқынан, қимыл-әрекетінен, эмоциясынан оның не айтқысы келетінін түсіну. Өйткені қазіргі мектептердегі мұғалімдердің оқушының жас ерекшелігін ескере отырып білім берулері сын көтермейді деуге болады. Екі бала сөзге келіп жатса немесе мұғалім мен оқушының арасында конфликт туындай қалған жағдайда, мектеп психологымен жұмыс жүргіземіз деп баланы сол психологке сүйрелейді. Психологтың өзіне тиісті міндеттері бар. Ол мектептегі мың баланың жан-дүниесін, мінез-құлқын сол сыныпқа күнде сабақ беріп жүрген пән мұғаліміндей түсіне ме?

Оқушының ең көп қарым-қатынасқа түсетін субъектілері – мұғалім мен оның құрдастары, сыныптастары. Сондықтан *үшінші кезекте* әрбір пән мұғалімі өзі сабақ беретін сыныптардағы оқушылардың психологиялық ерекшеліктерін білуі тиіс. Мұғалімдердің сабақ барысында оқушының қажеттілігін (сыныптағы рөлі, құрдастарымен қарым-қатынасы, көңіл-күйі), қызығушылығын елемей, сабағын, іс-шараларын жоспарлауда ескермеуі, оның жан-дүниесін түсінбеуі, ішкі үнін естімеуі оқушыны күйзеліске әкеледі. Бұл әсіресе қарым-қатынасқа зәру жеткіншек кезеңде өте қатты сыр береді. Мұның салдары оқушының өз ортасынан оқшаулануына, өзіне дос, сырлас адамды сырттан, әлеуметтік желілерден іздеуіне әкеледі. Ал мұндай танысулардың соңы түрлі негативті жағдаяттарға ұрындырып жатқаны ақиқат. Қазіргі мектеп оқушыларының ішінде екінің бірі буллингке ұшырайтыны да осындай келеңсіз жағдайлар мен айналасындағылардан қысым көрудің көрінісі. Мысалы, 2018 PISA халықаралық зерттеуіне сәйкес орта есеппен Қазақстандағы әрбір үшінші оқушы буллингке ұшырайды. Буллинктің оқу нәтижесіне әсер ететіні, әсіресе оқу сауаттылығына әсері анықталған. Зерттеуде айына бірнеше рет ренішке түсетін оқушының оқу сауаттылығы

бойынша төмен ұпай алғаны анықталған [2]. Мектепте балалар мен жасөспірімдерге көрсетілетін зорлық-зомбылықты тоқтату туралы ЮНЕСКО ұсынған іс-шаралардың бірқатарына тоқталсақ, оқушының осындай ерекшеліктерін түсіне отырып, оларға жағдай жасауды, қоғамдастықтың бұл мәселеге бей-жай қарамай жұмыла кірісуін көздейді:

- білім беру секторы мен кең ауқымды серіктестер арасындағы ынтымақтастықты арттыру, қауіпсіз және жағымды мектеп пен сынып ортасына көңіл бөлу;

- мұғалімдерді мектептегі зорлық-зомбылық, қорқыту және сыныпты жағымды басқару бойынша оқыту;

- балалардың құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту, мектеп қоғамдастығына барлық мүдделі тараптарды тарту;

- мектептегі зорлық-зомбылық, қорқытудан зардап шеккен оқушыларға қолдау көрсету [3]:

Бұл іс-шараларды жүзеге асырудың алғышарты *оқушы үшін* тыңдау, оқушыны түсіну болып табылады. Себебі, мектепте немесе отбасында кездескен келеңсіз жағдайларды ата-аналар мен мұғалімдер буллинг деп түсінбейді, түсінген жағдайдың өзінде әркім өзінің абыройын қорғап, жалған намысты желеу етіп мәселені жауып тастайды. Мынадай бір оқиғаны мысал ретінде келтіре кетсек: мектепке жаңадан келген жоғары сынып оқушысының көбінесе жеке жүретінін байқаған соң, әңгімеге тарттым. Сонда жасөспірім сыныпта екі топ барын, өзінің ешқайсына қосылғысы келмейтінін айтты. Неге деп сұрағанымда: - егер бірінші топқа кірсем, онда «агрессор» болуым керек, ал екінші топқа кірсем, онда «жертва» болуым керек дейді. Жасөспірімдер қазір ересектерге қарағанда сауатты, алайда өздерінің құқығын қорғауға келгенде әлсіз. Дәл осы жасөспіріммен одан әрі жұмыс жүргізілмесе, ол міндетті түрде буллингке ұшырайтыны сөзсіз. Өйткені, ол жүрегінде мейірімі бар бала болғандықтан, бірінші топқа қосыла алмайды, ал мұндай балаларды агрессорлар жай қалдырмайды, бір топқа қосылуға итермелейді. Ал өзінің құқығын жалғыз қорғамақшы болған балаға қысым көрсетіледі. Міне, бұл бір ғана мысал. Ал оқушыларды буллинг құрбаны болуға жеткізетін осындай жағдаяттар қаншама... Дәл осы кезде балалар, жасөспірімдер жақындарынан, мұғалімдерінен қолдау көрмесе, біріншіден оларда өзіне, адамдарға деген сенімсіздік пайда болады. «Біз де бала болғанбыз, мұндай мәселелерді өзіміз шешетінбіз, мектептегіні үйге айтпайтынбыз» деп, буллингті шын мәнісінде түсінбей, немқұрайлылық танытқан ата-аналардың балалары шарасыздықтан тұйыққа тіреледі. Буллингтің сипатына сай ең қауіптісі, ондай балалар өзінің құрдастарының немесе жоғары сынып оқушыларының келемеждегеніне, зорлық-зомбылығына бойы үйреніп алған соң, тіпті бұл олардың үйреншікті өмір стиліне айналады екен. Одан әрі бұл өзіне қол жұмсауға дейін жеткізуі мүмкін. Белгілі психолог Л.Выготскийдің оқушының құрдастармен қарым-қатынасына зор мән беруі тегін емес. Ол тұлғаның мәдени даму дәрежесі оның алған білімімен ғана емес, сонымен қатар сыртқы дүниедегі мәдени объектілермен, делдалдармен қарым-қатынас жасау, олардың психологиялық процестерін адекватты түрде қолдану мүмкіндігімен көрінеді,- деген. Выготский мен Лурия (1994) үшін оқу мен тәрбие оқушы басқа тәжірибелі адамдармен қарым-қатынас жасағанда жүзеге асады, ал мектепте бұл адам – мұғалім. Әлеуметтік өзара әрекеттестік бір адамның екінші адаммен тіл, белгілер, сигналдар арқылы қарым –қатынас жасауынан көрінеді. Сондықтан, мұғалімдер мен ата-аналар оқушының жан-дүниесінде не болып жатқанын түсінуге ынталы болып, әрдайым оқушының өз ойын еркін жеткізуіне көңіл бөлуі керек.

Қорытындылай айтқанда, **біріншіден** өтпелі кезеңдегі жеткіншектердің әлеуметтік дамуында және қарым-қатынасында болатын психологиялық ерекшеліктер мен соған орай туындайтын стресстік жағдайларды түсіну үшін барлық пән мұғалімдерінің психологиялық сауаттылығын арттыру керек. Мұғалімдердің оқушының психологиялық ерекшеліктерін білуіне басымдық беру керек. Өйткені, оқушы өзіне ұнаған мұғалімнің сабағын жақсы оқиды. Бұл- жазылмаған заңдылық. Ұнату деген- қабылдау деген сөз. Қабылдау дегеніміз –

өзіне дос көруі, сенім артуы. Мұндай мұғалімге оқушы, жасөспірім кез келген қиындық туындаған жағдайда сенім артып, көмек сұрай алады. Яғни, бұл мұғалімнің баланың жүрегіне жол тапқанын, оқушымен араларында сенімге негізделген қарым-қатынас орнағанын білдіреді. Сондықтан мұғалімдерге арналған психологиялық тренингтер, вебинарлар, стресс-менеджмент секілді курстар өткізілуі керек. Сонда әр мұғалімде оқушының қажеттілігін, қызығушылықтарын, қабілеттерін ескеру және жас ерекшеліктерін білу, оқу-тәрбие үдерісін соған сәйкес ұйымдастыру туралы айқын түсінік пен білім болады.

Екіншіден, «оқушы үні» жобасына ата-аналарды кеңірек тарту. Бүгінгі таңда байқалатыны, ол бір реттік қана шаралармен шектеліп жататындықтан, жемісін бермейді. Сондықтан, бұл жұмысты жүйелі түде жүргізуді жолға қою керек. Мәселен, осындай іс-шараның бірінде ата-аналардан алынатын сауалнамаларда мынадай сұрақ кездесті: - Балаңызға қаншалықты жиі мүмкіндік беріп, оны тыңдайтыныңыз есіңізде ме? Әлде көп тыйым салып жүрсіз бе? Бұл жақсы сұрақ. Алайда, ескеретін бір мәселе, осындай сауалнамалар алынғанымен, деректердің нәтижесімен жұмыс жүргізілді ме? деген сұрақ туындайды.

Үшіншіден, мектептерде «оқушы үні» жобасын бүгінгі таңда өзіміз куә болып жүргендей, сабақ үстіндегі оқушының бір-екі ауыз сөзіне қарап оқушы пікірін білдірді, оқушы үні жүзеге асты деген жалған ұран түрінде емес, дұрыс әрі мағынасын түсініп жүзеге асыру керек. Балалар мен жастарға өз тәжірибелерімен, өз көзқарастарымен, өздерін мазалаған ойларымен бөлісуге мүмкіндіктер жасалғанда, оқушыларда сенімділік пайда болады. Олар қауіпсіздікті сезініп, олардың айтқаны бағаланатынын және тыңдалатынын және ескерілетінін білуі керек. Оқушылардың бір-бірімен және мектеп ұжымымен өз пікірлерін бөлісуіне тұрақты мүмкіндіктер жасалуы тиіс. Тағы да осы тұста тек белсенді оқушылармен шектелмей, әр жас тобындағы барлық балалар мен жастардың үнін есту үшін жоғарыда айтылғандай оқушылардың жеке ерекшеліктері, қабілеттері мен қызығушылықтары негізге алынуы керек. Балалар мен жастардың дауыстары мектеп пен қоғамдастық ішінде кеңірек естілуін қамтамасыз ету керек. Олардың керемет идеялары болады. Оларға сену керек! Сенім бар жерде құрмет бар, ынтымақ бар, береке бар!

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Стресс-менеджмент: стрессті басқару теориясы және практикасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 239 б.
2. PISA 2018 нәтижелері, Том III.
3. ЮНЕСКО белгілеген мектептегі зорлық-зомбылық пен қорқытуды тоқтату шаралары, 2019
4. Л.С.Выготскийдің тарихи-мәдени тұжырымдамасы.

ӘОЖ 159.922.8

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Курманкулова Жибек

Андатпа. Өзіне-өзі қол жұмсау – философиялық, психологиялық, әлеуметтік, медициналық, адамгершіліктік және құқықтық проблемалардың жинақталуынан тұратын өте күрделі, көп қырлы феномен.

Жасөспірімдік шақта кездесетін қиындықтарды көтере алмау, айналадағылармен тіл табыспау, психологияның толық қалыптаспағандығы, міне, осы және т.б.себептерден өскелең ұрпақ арасында суицид мәселесі артып отыр. Мақалада суицидтің алдын алу үшін жолдары, әңгімелесулер, сұхбаттасулар, кеңес беру, сұрақ-жауап сияқты жұмыстарды жүргізудің жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: жасөспірім, психология, суицид, проблеманың алдын алу.

Аннотация: Суицид – очень сложный, многогранный феномен, заключающийся в накоплении философских, психологических, социальных, медицинских, нравственных и правовых проблем. Проблема суицида возрастает среди подрастающего поколения из-за невозможности справиться с трудностями, возникающими в подростковом возрасте, не ладить с окружающими, неполной сформированности психологии и тому подобного. В статье рассматриваются способы предотвращения самоубийств, такие как беседы, собеседования, консультации, вопросы и ответы.

Ключевые слова: подростковый возраст, психология, суицид, профилактика проблем.

Annotation. Suicide is a very complex, multifaceted phenomenon, consisting in the accumulation of philosophical, psychological, social, medical, moral and legal problems. The problem of suicide is increasing among the younger generation due to the inability to cope with difficulties that arise in adolescence, not getting along with others, incomplete formation of psychology and the like. The article discusses ways to prevent suicide, such as conversations, interviews, consultations, questions and answers.

Keywords: adolescence, psychology, suicide, prevention of problems.

Суицид – бұл адамның проблемаға қарсы тұра алмайтын сияқты реакциясы.

"Суицид – бұл адамның бастан кешкен микроэлеуметтік қақтығыс жағдайындағы тұлғаның элеуметтік-психологиялық бейімделуінің салдары" (А.Г. Абрумова, В. А. Тихоненко). Басқаша айтқанда, оның тікелей себептері әдетте жақын ортадағы мәселелермен тығыз байланысты: ата-аналардың ажырасуы, олардың қайта некеге тұруы, маскүнемдік, жанжал, ауру және жақын туыстарының жоғалуы. Осы кезде балалардың қарым-қатынас саласы өзгеріп, күрделі ішкі жанжалды тудырады: қарым-қатынас қажеттілігі төмендейді. Отбасы мүшелеріне немесе айналасындағыларға қалай әсер ету керектігін білмей, бала өзін-өзі өлтіруді ойластырады. Суицид адамның өзін төзімсіз жағдайдан шығарудың құралы бола алады.[1]

Белгілі бір психологиялық ерекшеліктері бар балалар мен жасөспірімдер суицид қаупіне ұшырайды:

- ✓ эмоционалды сезімтал, осал;
- ✓ қарым-қатынаста икемсіз;
- ✓ импульсивті, эмоционалды, ойланбаған әрекеттерге бейім;
- ✓ эмоционалды мәселеге назар аударуға және өте маңызды көзқарасты қалыптастыруға бейім;
- ✓ пессимистік. [2]

Мамандар суицидтік әрекеттерді шын; демонстрациялық; бопсалау деп бөледі.

Демонстрациялық әрекеттердің саны аяқталғанға қарағанда 10-15 есе көп. Демонстрациялық, бопсалау әрекеттерінің міндеті-белгілі бір мақсатқа жету, өзіне назар аудару немесе қиын жағдайға наразылық білдіру.

Шынайы суицидтік әрекеттер ең қауіпті, бұл ауыр психикалық тәжірибенің, қатты стресстің, айқын депрессияның көрсеткіші.

Суицидтік мінез-құлықтың негізгі себептері (маңыздылығын төмендету тәртібімен келтірілген) :

1. Жеке және отбасылық қақтығыстар:

- туыстары мен айналасындағылардың әділетсіз қарым-қатынасы (қорлау, айыптау);

- жақын досынан айырылу, ауру, туыстарының қайтыс болуы;
- өзекті қажеттілікті қанағаттандыруға кедергілер;
- бақытсыз махаббат;
- басқалардың назарының, қамқорлығының болмауы.

2. Психикалық күй. Өз-өзіне қол жұмсаудың үштен екісі психотикалық емес жағдайларда нақты себептер бойынша жасалады, ал үштен бірі ғана сандырақ идеялармен психоз жағдайында болады.

3. Физикалық жағдайы. Мұндай шешімді көбінесе онкопатология, туберкулез, жүрек-қан тамырлары аурулары бар науқастар қабылдайды. Бұл жағдайда суицид анықталмаған диагноз кезеңінде жасалады.

4. Суицидтің қоғамға қарсы мінез-құлқына байланысты қақтығыстар: жазадан немесе ұяттан қорқу; қолайсыз әрекет үшін өзін-өзі бағалау.

5. Кәсіптік немесе оқу саласындағы қақтығыстар:

дәрменсіздік, оқудағы немесе жұмыстағы сәтсіздіктер;

кәсіби немесе оқу міндеттерін орындауға қойылатын әділетсіз талаптар.

Бұл мотивтер өз-өзіне қол жұмсауға сирек себеп болады.

6. Материалдық және тұрмыстық қиындықтар сирек суицидке себеп болады. 15-19 жас аралығындағы топтағы суицидтердің саны Еуропа елдеріндегі суицид деңгейінен орта есеппен 4 есе көп.

Көптеген суицидке бейім жасөспірімдер жоғары ұсыныспен және еліктеуге деген ұмтылыспен сипатталады. Бір суицид болған кезде, ол басқа бейімді жасөспірімдер үшін әрекет сигналына айналады.

Суицид психикалық аурудың тікелей нәтижесі болуы мүмкін. Кейбір жасөспірімдер галлюцинациядан зардап шегеді, егер біреудің дауысы оларға өз-өзіне қол жұмсауды бұйырса. Суицидтің себебі кінә немесе қорқыныш пен дұшпандық болуы мүмкін. Жасөспірімдер жеке қарым-қатынаста сәтсіздікке ұшырауы мүмкін.

Өз - өзіне қол жұмсау әрекеті-бұл сіздің қасіретіңізге назар аударуға немесе айналаңыздағы адамдарға жанашырлық танытуға деген ұмтылыстан туындаған көмек туралы айқай.[3]

Балалар мен жасөспірімдерде суицидтің алдын алу шараларын әзірлеу кезінде мыналарды есте ұстаған жөн:

1. Балалар мен жасөспірімдердегі шынайы және демонстрациялық-шантаждық суицидтік мінез-құлық арасындағы шекара шартты болып табылады. Барлық суицидтік ойлар, тенденциялар, баланың өмірі мен денсаулығына нақты қауіп ретінде қарау әрекеттері орынды.

2. Науқастың жасы неғұрлым аз болса, суицид қаупі жоғары депрессиялық жағдайлар соғұрлым өткір болады.

3. Депрессияның өзінде суицидтік тенденциялар жоқ. Егер тиісті алдын-алу, диагностикалау және емдеу шаралары қабылданбаса, олар жанжалды жағдайлардың әсерінен пайда болады.

4. Психологиялық тәжірибені көбінесе жасөспірімдер асыра бағалайды және ересектер бағаламайды.

5. Депрессиялық жағдайдың құрылымында психологты ескертуі керек белгілер бар.

6. Депрессиялық жағдайларда балалар мен жасөспірімдерде қайталану қаупі әрқашан жоғары, бұл жеке профилактикалық жұмысты қажет етеді.

7. Әдетте, суицидтік қауіптер мен ниеттерді депрессияға ұшыраған балалар мен жасөспірімдер жүзеге асырады шынайы суицид әрекеттері.

Суицид туралы ойлайтын жасөспіріммен әңгімелесу кезінде мұғалімдерге кеңес беріледі:

- әңгімелесушіні мұқият тыңдаңыз жасөспірімдер көбінесе жалғыздықтан және жанын төге алмауынан зардап шегеді;
- мазасыз жағдайдың мәні және қандай көмек қажет екендігі туралы сабырлы және мұқият сұрай отырып, сұрақтарды дұрыс тұжырымдау;
- естігендеріне таңданбаңыз және баланы кез-келген, тіпті ең таңқаларлық сөздер үшін айыптамаңыз;
- дауласпаңыз және оның қиыншылығы шамалы, ол басқаларға қарағанда жақсы өмір сүреді деп талап етпеңіз; "барлығында бірдей проблемалар бар" деген сөздер баланы одан да қажетсіз және пайдасыз сезінеді;
- жасөспірімнің өз өлімі туралы идеяларының романтикалық және трагедиялық галосын жоюға тырысыңыз;
- негізсіз жұбаныш ұсынбаңыз, бірақ мәселенің уақытша сипатын атап өтіңіз;
- жасөспірімге үміт сыйлауға ұмтылу; ол шынайы және оның күші мен мүмкіндіктерін нығайтуға бағытталған болуы керек.

Ата-аналарға арналған ұсыныстар:

Отбасылық ұйымдаспау - суицидтің негізгі әлеуметтік-психологиялық себебі. Өз-өзіне қол жұмсаған балалар, әдетте, ата-аналар арасында, ата-аналар мен балалар арасында зорлық-зомбылықпен қақтығыстар жиі болатын қолайсыз отбасылардан шыққан. Отбасындағы экономикалық проблемалар, ата - анасынан ерте айырылу немесе олармен қарым-қатынастан айырылу, ананың ауруы, әкесінің отбасынан кету-суицидтік шешімнің себебі болуы мүмкін.[4]

Ата-аналарға кеңес беруге болады:

- ешбір жағдайда баланың физикалық және психикалық денсаулығын сақтауға қатысты мәселелерді шешілмеген күйде қалдырмаңыз;
- әр қиын жағдайды ұлыңызбен немесе қызыңызбен бірге талдаңыз;
- баланы ерте жастан бастап өз іс-әрекеттері мен шешімдері үшін жауапкершілікті қабылдауға, іс-әрекеттің салдарын болжауға үйрету. Оған сұрақ қою қажеттілігін қалыптастырыңыз: "егер не болады...";
- балада ата-аналарға өздерінің жетістіктері туралы ғана емес, сонымен бірге алаңдаушылық, күмән, қорқыныш туралы айту әдетін тәрбиелеу;
- физиологияның әртүрлі мәселелері бойынша оның сұрақтарына жауап беруге кешікпеңіз;
- егер қандай да бір жағдайда ол физикалық және психикалық тұрғыдан әлсіз болып шықса, оған көмектесіп, қолдау көрсетсе, туындаған мәселені шешудің мүмкін жолдарын көрсетсе, баланы мазақ етпеңіз;
- онымен өмірге қауіп төндіретін жағдайда көмек көрсете алатын қызметтердің жұмысын талқылау; тиісті телефон нөмірлерін жазу;
- жұмыс телефон нөмірлерін, сондай-ақ ата-аналары өздері сенетін адамдардың телефон нөмірлерін жазыңыз.

Құрметті ата-аналар! Балаңыздың эмоционалды жағдайына назар аударыңыз. Қарым-қатынас жасаңыз, мәселелерді талқылаңыз, оларды шешуге үйретіңіз, оптимизмге баулыңыз. Егер сіз өзіңізді жеңе алмасаңыз, балаңыздың әлеуметтік, эмоционалдық саласында өзіңізді нашар сезінсеңіз, көмек сұраудан тартынбаңыз. Бәрі өздігінен өтеді және жақсарады деп үміттенбеңіз. Қырағылық танытыңыз. Мамандар сіздің балаңыздың қайғы-қасіретін жеңілдетуге көмектеседі, қиын жағдайдан шығудың жолын табады.

Балаңызбен қарым-қатынасыңыздың суретін көруге көмектесетін кейбір сұрақтарға жауап беріңіз.

1. Балаңыздың дүниеге келуі құпталды ма?
2. Сіз оны күн сайын сүйесіз бе, жылы сөздер айтасыз ба немесе онымен әзілдесесіз бе?
3. Сіз онымен әр кеш сайын шын жүректен сөйлесесіз бе және ол Өткізген күнді талқылайсыз ба?
4. Аптасына бір рет онымен бос уақыт өткізіңіз (киноға бару, концерт, театр, туыстарына бару, шаңғы тебу және т.б.)?
5. Сіз онымен отбасылық мәселелерді, жағдайларды, жоспарларды талқылайсыз ба?
6. Сіз онымен оның имиджін, сәнін, киіну тәсілін талқылайсыз ба?
7. Сіз оның достарын білесіз бе(олар не істейді, қайда тұрады)?
8. Сіз оның уақыты, хоббиі, іс-әрекеті туралы білесіз бе?
9. Сіз оның сүйіспеншілігі, жанашырлығы туралы білесіз бе?
10. Сіз оның жаулары, зұлымдары, жаулары туралы білесіз бе?
11. Оның мектептегі сүйікті пәні қандай екенін білесіз бе?
12. Сіз оның сүйікті мұғалімі кім екенін білесіз бе?
13. Сіз оның сүймейтін мұғалімі кім екенін білесіз бе?
14. Сіз бірінші болып татуласуға, сөйлесуге барасыз ба?
15. Сіз балаңызды қорламайсыз ба немесе қорламайсыз ба?

Нәтижелерді санау

Егер сіз барлық сұрақтарға "иә" деп жауап берсеңіз, онда сіз дұрыс ата-ана жолындасыз, жағдайды бақылауда ұстайсыз және қиын уақытта балаңызға көмекке келе аласыз. Егер жауаптардың көпшілігі "жоқ" болса, сіз дереу мінез-құлықты өзгертіп, қиындық туындағанға дейін жасөспірімді естіп, түсінуіңіз керек.

Бүгінгі таңда балалар мен жасөспірімдердің суицид мәселесі баспасөз беттерінен және теледидар экрандарынан шықпайды. Ересектер өздеріне мектеп пен қоғамда проблемалар мен қақтығыстар болмаған ақылды, жарқын балаларының өмірден кететіндігін түсіндіре алмайды. Бізде бұрын-соңды теңдесі жоқ мүлдем жаңа буын пайда болды. Бұл жаңа ұрпақтың балалары, олар өздерінің мінез - құлқымен ата-аналардың шатасуын тудырады-басқарылмайтын және немқұрайлы. Олар ересектердің сөздерін де, әрекеттерін де қабылдай алмайды. Бұл саңырау көбінесе әдептілік пен немқұрайлылық үшін қателеседі. Олар шындыққа қызығушылық танытпайды, өздері үшін ата-аналарына кіруге тапсырыс берілген басқа шындықты таңдады.

Ересектердің виртуалды "балалар әлеміне" ену немесе ұлымен немесе қызымен дәстүрлі қарым-қатынас жасау үшін интернетті "кесу" әрекеттері одан да көп иеліктен шығару мен қақтығыстарды және әкелер мен балалардың онсыз да қарым-қатынасын қосады.

Балалар мен жасөспірімдердің өз - өзіне қол жұмсауына түрткі болған жағдайды нақты ешкім білмейді, дегенмен, баланың кез-келген суицидтік әрекеті үшін ересектер жауап береді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақстан мектебі - 2019-2020 ж.
2. Мектептегі тәрбие жұмыстары- 2018-2021 ж.
3. М.Жұмабаев «Педагогика» -2009 ж
4. В.Сухомлинский «Балаға жүрек жылуын арнау»

УДК 347.9

РОЛЬ СЕМЬИ В ПРОФИЛАКТИКЕ АУТОДЕСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Старцева Тамара Андреевна педагог – психолог первой категории, семейный консультант, медиатр. КГУ «Садовая основная школа с. Садовое Отдела образования Атбасарского района при Управлении образования Акмолинской области»

Аннотация. Мақалада суицид себептерінің негізгі түсініктері, аяқталған суицидтердің себептерін зерттеу, балалар мен жасөспірімдердің аутодеструктивті мінез-құлқының алдын алу бойынша отбасымен жұмыс, ата-аналарға психологиялық және ағартушылық көмек көрсету, отбасының оң өмірлік сценарийін қалыптастыру және балалармен өзара әрекеттесу бойынша ұсыныстар қарастырылады. Бұл тақырып қазіргі уақытта өзекті, өйткені әр адамның отбасы басымдыққа ие және үлкен құндылық болып табылады.

Кілт сөздер: суицид, себептер, қорғау, көмек, қолдау, алдын алу, түзету, құндылық, отбасы, бала.

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые понятия причин суицида, исследования причин завершённых суицидов, работа с семьёй по профилактике аутодеструктивного поведения детей и подростков, оказание психологической и просветительской помощи родителям, рекомендации по формированию положительного жизненного сценария семьи и взаимодействия с детьми. Данная тема в настоящее время актуальна, ведь именно семья у каждого человека стоит в приоритете и является большой ценностью.

Ключевые слова: суицид, причины, защита, помощь, поддержка, профилактика, коррекция, ценность, семья, ребенок.

Annotation. The article discusses the key concepts of the causes of suicide, research on the causes of completed suicides, work with the family to prevent auto-destructive behavior of children and adolescents, providing psychological and educational assistance to parents, recommendations for the formation of a positive family life scenario and interaction with children. This topic is currently relevant, every person's family is a priority and is a great value.

Keywords: suicide, causes, protection, help, support, prevention, correction, value, family, child.

В понятийном аппарате суицидальное поведение является специфическим для человека поведением, включающим в себя суицидальные мысли, тенденции, намерения, высказывания, суицидальные попытки и завершённый суицид (самоубийство) [1]

Как сообщили на пресс-конференции, посвященной Всемирному дню предотвращения самоубийств, который ежегодно отмечают 10 сентября, Казахстан всегда был в числе печальных мировых рекорсменов по количеству суицидов среди молодежи. Согласно опубликованному в 2014 году отчету Детского фонда ООН (ЮНИСЕФ), наша страна входит в группу стран, где самоубийство является лидирующей причиной смерти от неестественных причин среди подростков и молодежи. Только за четыре месяца 2021 года 53 подростка в РК совершили суицид, что на 15 процентов больше, чем за аналогичный период 2020 года. [2]

Однако по данным inbusiness.kz со ссылкой на Ranking.kz. статистика самоубийств пошла на спад: снизилась на 7%. Число попыток суицида также снизилось на 17,5%.

Количество завершённых случаев суицида в 2022 году, по данным комитета по правовой статистике и спецучетам Генпрокуратуры РК (КПСиСУ ГП РК) сократилось с 4 тыс. до 3,7 тыс. Если сравнивать этот показатель с годами последней пятилетки, то он находится в средних значениях. А динамика в минус 7% складывается только из-за

исключительно высокого числа самоубийств в 2021-м. В текущем году смертность от самоубийств также снижается. За январь-февраль 2023-го добровольно попрощались с жизнью 526 казахстанцев — на 5% меньше, чем за аналогичный период прошлого года. К сожалению среди них есть дети и подростки. [3]

Мы все понимаем, что подростковый суицид - отражает тенденции современной действительности. В настоящее время у многих детей и подростков, отсутствуют истинные жизненные ценности и ориентиры. За каждым случаем подросткового самоубийства стоит личная трагедия, понимание ими безысходности - когда страх перед жизнью побеждает страх смерти.

Человечество всегда задается вопросом, какую же боль надо носить в душе, чтобы убить себя в таком цветущем возрасте? Нас удивляли люди, которые кончали жизнь самоубийством. Особенно молодые. Пойти на самоубийство, когда жизнь только-только начинается. Это невысказано.

Таким образом, возникает необходимость рассмотреть проблему суицида и его социальное значение, для выявления возможных путей её решения.

Проблема суицида не является феноменом нашей современности. У нее, к сожалению, имеются корни. Томас Браун обозначил эту проблему еще в семнадцатом веке.

Самоубийство, суицид (от латинского *sui* (себя) и *caedere* (убивать)) - это преднамеренный акт лишения жизни самого себя. Термин «суицид» вошёл в научный оборот в 1642 году английский врач и философ Томас Браун (1605 -1682) в своём сочинении *ReligioMedici* («Верования врачей»). Понятие «самоубийство» предусматривает осознанность действий, предпринятых человеком для лишения себя жизни. [4]

На протяжении нескольких веков ученые изучают эту проблему. Юнг касаясь проблемы самоубийства, указывал на бессознательное стремление человека к духовному перерождению, которое может стать важной причиной смерти от собственных рук.

Наши современники Н. Долгополов, А.Петровский, А. Амбрумова,Ю.Вагин и др. так же старались найти причины суицидального поведения подростка.

В октябре 2018 года мне было предложено принять участие в социально значимом проекте в сфере здравоохранения «Исследование причин завершенных суицидов среди несовершеннолетних в Акмолинской области за 2015-2017г.г., в составе научно – исследовательской группы. Данное исследование проводил Общественный фонд «BilimFoundtion»[5]

Безусловно, я согласилась принять участие в данном исследовании, так как одними из основных задач его, являлось:

- систематизировать причины суицида и факторы, действующие на суицидальное поведение детей и подростков:
- выработка методических рекомендаций для профилактики случаев суицида среди несовершеннолетних.

Я работаю в средней школе, т.е. являюсь практиком, и не на словах знаю, что проблема аутодеструктивного поведения детей и подростков является очень актуальной. Итоги проведенных исследований нашли подтверждение моих собственных наблюдений и изучений. Основной из причин совершения суицидов являются проблемы во взаимоотношениях в семье(семейный конфликт, скрытый или видимый).

Исходя из результатов интервью, взятых мною во время исследования, стало понятно, что подросток решается на самоубийство не с целью уйти из жизни, а обратить внимание близких ему людей на свои проблемы либо комплекс проблем, с которыми он не может самостоятельно справиться. Ни один суицид, даже ситуативный (эмоциональный), не происходит внезапно –подросток приходит к нему постепенно пройдя все этапы: мышление, планирование, действие. Согласно, что время на этот алгоритм нужно разное. Кто то

вынашивает план в течении нескольких недель, кто то совершает самоубийство здесь и сейчас. Все зависит от ситуации.

Многие, добровольно ушедшие из жизни дети, росли в неблагополучных семьях либо наоборот в семьях где прослеживается гиперопека и нередко сталкивались с трудными жизненными ситуациями, в которых взрослые не оказали вовремя помощи.

От родителей зависит много, и то какими ценностями живёт подросток, каким он вырастет человеком, и что передаст своим будущим поколениям. Участие взрослых очень важно в жизни каждого ребёнка, особенно в период, когда в его жизни появляются психологические проблемы. К сожалению, взрослые порой совершают действия (бездействия), которые толкают подростков на необдуманные поступки.

Семья оказывает колоссальное влияние на подростка. То, как ребенка воспитывают или «не воспитывают» вообще, при определенном стечении обстоятельств, может подтолкнуть ребенка к суициду. Модель семейных отношений зачастую бывает главной причиной суицидального поведения, которое является «криком о помощи» адресованное близким людям. Если бы взрослые, находящиеся рядом, заметили характерные изменения в поведении ребенка на одном из этапов завершённого суицида, возможно во многих случаях беды можно было бы избежать

Работая с семьей, проводя системные семейные консультации, я бы хотела выделить несколько аспектов, которые нуждаются в коррекции. Современные родители это в основном «дети 90х», это поколение, которое оказалось в ситуации когда старые стереотипы разрушены, общечеловеческие ценности смещены а влияние мировых тенденций вышли на первый план. Зачастую я вижу размытые семейные границы, смещение ролей, нарушение иерархии. То есть я бы отметила еще одну проблему – это слабый институт семьи.

Основываясь на проведенных исследованиях и сходя из опыта работы, я пришла к тому, что родителям нужна квалифицированная помощь специалистов. В частности помощь школьного психолога. В учреждениях образования Республики Казахстан реализуется ряд программ направленных на профилактику аутодеструктивного поведения, а так же на оказание психологической поддержки семей оказавшихся лицом к лицу с трагедией. Но, не возможно вывести единую формулу, дать единый рецепт, что бы решить эту проблему. Все очень индивидуально. И поэтому школьные психологи находятся в постоянном поиске решения ситуаций связанных с аутодеструктивным поведением. С уверенностью хочу сказать, что любую беду нужно стараться предотвратить.

Что делаю я в этом направлении? Кроме оказания помощи в виде консультирования индивидуального и системного семейного я создала «Школу родительского мастерства». Работа данной школы носит просветительский характер. Посредством интернет ресурсов родители получают информационные материалы на актуальные темы. Так же разработаны 12 занятий, на которых родители постигают азы возрастной психологии и изменений ребенка. Эти встречи позволяют вести прямой диалог, а раздаточный материал пополняет накопительную папку родителей. На этих занятиях родители узнают о том, что:

- нельзя потворствовать жестокому обращению к ребенку со стороны одного из родителей. Атмосфера в семье с таким типом воспитания безразличная, равнодушная к интересам других и ребенок становится тем на ком можно «сорвать зло.
- необходимо избегать чрезмерной заботы о ребенке. Рано или поздно он сталкивается с кризисной ситуацией, в которой ему надо проявить самостоятельность, а она у него не сформирована, что и вызывает ряд аффективных и поведенческих реакций.
- возлагать на ребенка большие планы, реализовывать свои не сбывшиеся мечты значит дать ребенку сильное чувство ответственности за навязанные ему обязательства.

Здесь же родители получают рекомендации по профилактике суицидов:

1. Проблемы детей обсуждайте вместе, открыто. Они почувствуют вашу поддержку!
2. Поддерживайте и одобряйте все их начинания. Они находятся в стадии поиска своего предназначения!
3. Вместе с детьми стойте планы, ставьте жизненные цели. Это придаст им уверенности!
4. Устраивайте совместный отдых. Это сблизит вас и даст им понимание того, что их любят, они важны!
5. Будьте всегда с ними на связи, сохраняйте контакт с ними. Вы можете понадобиться им в любую минуту эта минута может оказаться роковой! А может спасти им жизнь!!!

Таким образом, можно сделать вывод о прямой взаимосвязи между семьей, родительской просвещенностью и аутодеструктивным поведением детей и подростков. Макет семьи, пример родителей оставляет неизгладимый отпечаток в жизни ребенка. Внутри семейные отношения могут сгладить риски, а могут наоборот довести до эмоционального предела. Поэтому считаю выбранный мной вектор работы с родителями верным. Работа продолжается. Я в творческом поиске и чувствую в себе достаточно сил, знаний, стремлений и желания протянуть руку помощи семьям, которым нужна поддержка.

Ресурсы:

1. Общественный фонд «BilimFoundtion», 2018
2. [mk-kz.kz](#) «Общество»...-kazakhstan-poprezhnemu...
3. [nbusiness.kz](#) со ссылкой на Ranking.kz
4. Religio Medici
5. Общественный фонд «BilimFoundtion», 2018

ӘОЖ 159.9

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ

**Абдрахманова Айгуль Турсынбаевна аға оқытушы,
М.Х.Дулати атындағы ТарӨУ, Тараз, Қазақстан**

Жеткіншек шақ – балалық шақтағы ең қиын және ең күрделі кезең. Бұл кезеңді өтпелі кезең деп те атайды. Себебі, бұл кезде жеткіншектер балалық шақтан ересек шаққа өтеді. Бұл кезде бала бойында көптеген өзгерістер болады. Ол анатомиялық, физиологиялық, интеллектуалдық, адамгершілік дамуында және оның әрекет түрлерінде өзгерістер болады.

Өтпелі кезеңде балалар сабағы өзгереді, жақсы оқып жүрген балалар сабағы нашарлайды. Балаларда өзімдік «мен» сезімі пайда болады. Олар еркін жасауға құмар келеді. Тым еліктегіш болады. Жасөспірімдік шақта оларда өзін - өзі тануға күшті болады. Олардың өз көзқарастары мен пікірлері әрекеттері барысында айқын байқалады. Сонымен қатар, бұл кезеңде балалар отбасымен, мектептен оқшауланып, өз құрбыларының ықпалында болады. Олар әсіресе өздерін еркін сезінетін ортаға орналасуға бейім болып келеді. Олар спорт секциялары, техникалық үйірмелер болуы мүмкін, тіпті, темекі шегетін, арақ ішетін орын ретінде үйлердің подвалдары болуы мүмкін. Бұл кезеңде балаларды ересектермен, әсіресе ата-аналармен көбірек ерегіске барып, ортақ тіл табыса алмайды. Балалар ата-аналарының тең құрдастай қарым - қатынас жасауын қалайды. Бұл кезде балалар көбірек өз бетінше өмір сүруге тырысады. Олар өзіне кумир (пір) сайлап алады да, соған еліктейді. Басқа балалардан ерекшеленуге тырысады [1].

Қоғамда қалыптасқан «мінез-құлықтан ауытқыған балаларды «қиын» немесе «тәрбиесі қиын» бала деп санау қабылданған тәрбиесі «қиын» балалардың әрекеті девиация деп аталады. Девиантты мінез-құлықтың пайда болуына көбінесе тұрмыс жағдайының қиын әрі төмен болуынан. Жеткіншек кезеңде бала қалып пен ауытқудың ортасында болғандықтан бұл мәселеге тек педагог емес, сонымен қатар дәрігерлерде көңіл аудару керек.

Ауытқудың пайда болуына жеткіншектің дене құрылуының күрт өсуі, тәрбиенің шарттарына және әлеуметтік орта да әсер етуі мүмкін.

Жеткіншектің физикалық тез дамуы немесе кеш дамуы арқылы ол өзінің әлеуметтік бағасын анықтайды. Қоршаған ортаның оның сырт көрінісіне, физикалық дамуына айтылған сын, жеткіншекті аффект жағдайына апаруы әбден мүмкін. Жеткіншектің тұлға болып қалыптасу мәселесі «жеткіншектер психологиясында» ең күрделі проблемалардың бірі болып табылады. Бақылаудың нәтижесінде қарасақ балалық шақтан ересектік кезеңге өту қиындаған сайын, оның маңыздылығы арта түседі. Жеткіншек шақ эмоциялық тұрақсыздықпен, көңіл-күйдің тез ауыспалдығымен, қырсықтық, өзбеттілік, өз көзқарасын үлкендерге қарсы шығу арқылы дәлелдеу тағы басқа іс әрекетпен көрініс береді.

Жеткіншектердің денесінің күрт өзгеруі, жыныстық мүшенің дамуы, қаңқаның тез өзгеруі, жеткіншектің санасының өзгеруіне алып келеді. Жеткіншек физикалық еңбекке шаршаңқы келуі мүмкін, немесе өз кемшіліктерін басқа саламен толықтыруы мүмкін. Жүйке жүйесінің, бұлшық еттердің қалыптасуы кешуілдегенде қозғалу координациясы бұзылады [2].

Акселерацияны ұшыраған балалар өздерінің ересек, күшті болғанына нық сенімді. Олар қоғамның құрметіне, мойындауына күреспесе де болады. Олардың өзіне өзі сенімділігі, қоршаған орта оларды өз көзқарасы бар тұлға ретінде қабылдауына әкеледі. Менің ойымша, бұл кезде жеткіншек өзінің сырт пішіні маңызды рөл атқарады. Акселерацияға ұшыраған бала өзінің ересектерге еліктегені тез іске асуда деп ойлайды. Оның бұлшық еті бойы, даусы өзгеріп, оны өзі және құрдастары нағыз ересек, ойы да жетілген тұлға ретінде қабылдайды. Осыған байланысты бұл жеткіншектер өздерін еркін ұстап, өздеріне аз көңіл бөлуді талап етеді. Ал шын мәнінде ол сырт пішіні ересектерше өзгергенімен, ішкі дүниесі әлі сырт пішініне сай емес. Ол әлі толық қалыптаспаған жасөспірім. Ал дамуы кешуілдеп өсіп жатқан жеткіншектер керісінше көп қажет етіп, өз «мінезін» көрсетіп тұрады. Өз «кемшілігін» білдіртпеу мақсатында, бұл жеткіншектер үнемі тапқырлық, «қайсарлық», үнемі көпшіліктің ортасында болу және өзінің «жетістігімен» топқа керектігін, тіпті орын толмас екенділігін дәлелдеп отырады. Мұндай активтілік ортамен қарым-қатынас жасауда қиыншылықтарға эмоционалды қысымға келеді. Расынада, жеткіншек үнемі эмоционалды қысымда жүреді, ал мұның өзі ауытқу. Яғни, девиантты мінез-құлыққа.

Жыныстық мүшенің даму да мінез - құлық өзгеруіне ерекше әсер етеді. Тез жетілген жағдайда жеткіншектің көңіл-күйі тұрақсыздықпен көрінсе, кеш дамып жатқан жеткіншектерде мінезінің өзгеруі, яғни ашушаң болу, үнемі қарсы шығу тағы басқа көрініс береді. Кешуілдеп дамыған жеткіншектер жай қимылдап, қопал болып, өзіне сенімсіз болады.

Көңіл күйдің тұрақсыздығы ер балаларды 11-13 жас, қыздарда 13-15 жаста ерекше көрініс береді. Сонымен қатар, бұл жаста қырсықтық, өзбеттілік көрсетеді. Жеткіншек өмірде өз орнын тапқысы келіп, өмірді өзгерткісі келіп, көбіне дүниеге деген көзқарасы өзгереді. Жыныстық бағыттылығы анықталады. Ол оқуды бітірумен, материалдық тәуелсіздіктен немесе кәмілет жасқа толудың байланысты. Жеткіншек кейбір өмірлік салада өз қабілетсіздігін қиын бастан кешеді. Мысалы: спортсмендер тобында жеткіншектің абыройы жоғары болғанымен, ол қыздар арасындағы қарым-қатынасы ересектерше болмауы мүмкін.

Жеткіншек өмір ағымына байланысты өз дүниетанымымен, әлеуметтік ролін: Оқушы, мұғалім, спорттың топ команданасының мүшесі тағы басқа иемденеді. Бірақта олардың сол

ролді игеруі қиынға соғады. Кейде күрделі эмоционалды қысымға, мінез-құлықтың бұзылуына әкеліп соғады [3]. Девиантты (ауытқулы) мінез-құлық - деп, қазіргі қоғамда белгіленген ережеге сәйкес келмейтін, әлеуметтік мінез - құлықты айтады. Танымал социолог. С.Кон анықтамасында, - «Девиантты мінез-құлық ол психикалық саулық, құқық, мәдениет және адамгершіліктің әрекет жүйесі ретінде, жалпы бекітілген ережеден ауытқуы» - деп қарастырды. Бейімделген мінез-құлық тұжырымдамасына сәйкес ауытқу процесі кез-келген бейімделуді бұзады (психикалық, әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық орта) Әлеуметтік ауытқуды С.А.Беличева «девиантты мінез-құлық» деп төмендегідей топтастырды:

- пайдақор бағытта: құқық бұзу, материалды, ақшалай, мүліктен пайда табу (ұрлық, алдау, жымқыру, сату, т.б.)

- агрессивті бағытта: жеке бас дамуына кері бағытталған қимыл (бұзықтық, соққы, тіл тигізу, өлтіру, зорлау)

- әлеуметтік-енжар түрі: әлеуметтік және жеке мәселелерді шешуде (жұмыс, оқу, нашақорлық, ішімдік және суицид ,белсенді өмір сүруден қашу, азаматтық жауапкершіліктен жалтару).

Бейсаналық мінездің сыртқы жағдайда көрінуі, ол ішкі ресурстың реттелуімен: әлеуметтік, адамгершілік бағыт және түсініктің өзгеруі негізінде қарастырылады. Сондықтан, баланың бір жағынан мінез-құлқында белгі, дабыл, нышан пайда болуы және дамуы деп қарастырсақ, екіншіден жеке бас дамуына мақсатты әсердің құралы тәрбиелік әсердің сала көрсеткіші.

Педагогтар пікірінше сыртқы факторлар негізінде қаланатын мінез-құлықты түзетуге жататындар:

1. Қоғамда болып жатқан процестер: қоғамдық құндылықтың иерархиялы өзгермеуі, мемлекеттік идеологияның болмауы: қылмысты жазалауды заңның дұрыстығы, құқық қорғау қызметкерлерінің өз жұмысына жауапкершілік алуы. Жұмыссыздық (ашық және жабық) отбасына әлеуметтік қолдау мен жәрдем ақының жұрыс қарастырылмауы ақпарат көздері арқылы қаталдық және зорлық туралы көп насихат жасалуы, баланың дене және психикалық жағынан түзетуге және көмек көрсетуге қажетті мекемелердің аздығы, балаға ақысыз сапалы үйірмелердің, қосымша білім алу көздерінің қарастырылмауы, керісінше ішкілік пен темекіні жарнамалау және оны сатып алу оңайлығын сөз етуге болады.

2. Отбасы жағдайы және оның ахуалы бүтін емес отбасы: отбасының материалды жағдайы (кедейлік және байлық), ата-ананың төменгі әлеуметтік-мәдени деңгейі: отбасында тәрбие стилінің болмауы (ата-ана қаталдығы, балаға жүйелі талаптың қойылмауы, жазалаудың әділ болмауы): балада өзіндік құндылықтың болмауы: баланың мүмкіндік қажеттілігін өтеуде асыра сілтеушілік немесе жеткізбей бағалау: ата-ананың ішімдік және нашақор пайдалануы; ата-ананың шектен тыс мейірімінен балаға психобелсенділік туғызатын заттарды пайдалануға шек қойылмау.

3. Мектептің ішкі өмірінде ұйымдастыру жұмысыны жетілмеуі; оқыту мен тәрбие процесін басқару дұрыс жолға қойылмаған; материалды жабдықталу төмен; қоғамда және отбасымен бірге бала тәрбиесі туралы жүйелі жұмыс жасау жоспары қарастырылмаған; пән мұғалімдерінің жетіспеушілігі; сабақтың жиі өтілмей қалу себебінен; сабақтан тыс мерекелердің қанағаттанылмауы; балаға қажетті үйірмелердің ұйымдастырылуы мен өтілуіне шығармашылықтың аздығы; мұғалімдердің кәсіби қызметіне біліктіліктің жетіспеуі, жас ерекшелік психологиясын, тұлғааралық қатынастағы өзара әрекет (айқай, көңіл қалатын сөздер қолдану) жүйесін ықпал етуді жеткілікті меңгермеуінен; жаңа оқу бағдарламаларын құруда «неге және қалай оқытамын» түсініктеріне толық жауап қарастырылмау; мектепке қабылданған балада төменгі мотивацияның болуы. Осы айтылған факторлар сыртқы әсер болып табылады. Меніңше, осы аталған сыртқы факторлар баланың мектепке деген

қызуғышылығын төмендетеді. Баланың мектепке бармай қалуы айтарлықтай жиілеп кетеді [4].

Кездейсоқ себептерден кездесіп қала беретін төтенше жағдайлар мүлде әр түрлі көріністе болып келуі мүмкін: ата-анасының шешімімен кішкентай інісі немесе қарындасын қарап отыруға баланың үйде қалдырылуы, немесе баланың өз бетімен лағып кетуге бейімділігі, немесе мектепке барудан қасақана бас тартуы сияқты келтірілген сылтаулар барлығы оның эмоционалды бұзылуына бацланысты болғандықтан, мектепке бармай қалуына осы кінәраты себеп болуы мүмкін. Мектепке барудан бас тартуы – оның сабаққа қатысқысы келмегендігінен, өз кезегінде әр түрлі механизмдердің ықпалы себеп болуы да мүмкін.

Жеткіншектік кезең - адамның қалыптасуындағы ең күрделі кезең. Әсіресе осы жаста адамның мінез-құлқы және басқа да жеке басының негіздері қалыптасады. Міне, осы кезеңде жеткіншектермен жасалатын тәрбие жұмысында кемшіліктер айқын көріне бастайды. Соңғы кездері жеткіншектер тәртібінің төмендегенін байқауға болады.

- Ата - анамен келіспеушілік жағдайда болу
- Мектептегі қиындық пен сәтсіздік
- Тәртібі қиын құрбы-достарымен байланыс орнату.

Отбасындағы жақсы қарым-қатынасты жоғалту, мектептегі сәтсіздік, келеңсіз топтағы құрбыларымен жақындық әр түрлі жолдарға итермелейді. Ендеше осы үш элемент: отбасы, мектеп, құрбы - құрдастар тобы – барлық жеткіншектердің нағыз табиғи ортасы. Олар кәметтік жасқа толмағандардың ең маңызды қоғамдық факторы болып табылады. Демек, жас баланың мінез - құлқының қалыптасуына отбасы ерекше әсер етеді, солай болғандықтан оның көп қырлы, жан-жақты болуы отбасына байланысты. Ал педагогикалық әлеуметтік жағынан жіберілетін әлсіздік оқу жүйесіндегі сәтсіздің, аномалді мінез - құлықтың қайнар көзі болып табылады.

Жеткіншектің мінез-құлығындағы ауытқулар көбіне туа пайда болмайды, олар физиологиялық ауытқулардан емес, отбасындағы және мектептегі дұрыс тәрбие бермеуден пайда болады. Осы аталып көрсетілген ауытқу девиантты мінез-құлық деп аталады.

Девиантты мінез-құлықта жеткіншек агрессивтілікпен көзге түседі. Жеткіншек мінез-құлығындағы агрессивтілік ішімділікпен тікелей байланысты. Ішімділікке бейімділікпен нашакорлыққа құмарлық жеткіншектің девиантты түрдегі өмір құрылымына сіңіп кетеді. Жеткіншек тәртібі агрессивті күйде болса, онда ол «қиын» балалар қатарына жатады.

Қандай қоғамда болмасын, тіпті дамудың қандай сатысында болса да өзіне ерекше назар аударуды қажет ететін адамдар кездеседі. Олар дене жағынан немесе психологиялық, әлеуметтік жағынан ауытқулары бар адамдар болып табылады. Ондай адамдар қашан да басқада адамдар тобынан ерекшеленіп тұрады. Бүгінгі таңда кейбір адамдардың қасиеттері мен мүмкіндіктері қалыпты жағдайға сәйкес келмейді деп айтуға болады [5].

Осы аталған жағдайлардың бәрін ескере отырып тәрбиеленуі қиындардың әрқайсысына әр түрлі қатынас жасау, оларды жеке-жеке бақыланып, әрқайсысына арнап жасалған жүйелі тәрбие жұмысын жүргізу қажет. Тәрбиесі «қиын» жасөспірімдерді тәрбиелеу - ділгірлігі мол факторлы құбылыс, оны іс жүзінде асыруға ата-анаға көмектесу, психологиялық жағынан бақылау педагогтер мен психологтерге, заң қызметкерлеріне жүктеледі. Өйткені, біздің ойымызша, «қиын» бала тәрбиені ұйымдастыруға икемі жоқ отбасылардан шығады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дементьева И.Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье //Социс . М., 2001. № 11 С. 108 – 113
2. Корпилова Т.В., Смирнов С.Л., Григоренка Е.Л. Факторы социального неблагополучия подростков в показателях методик стандартизованного интервью и листов наблюдения // Вопросы психологии 2001. № 1 С .107 – 122.

3. Курек Н.С. Эмоциональное общение матери и дочери как фактор формирования аддиктивного поведения в подростковом возрасте // Вопросы психол № 2. 1997. С. 48 – 60
4. Славина А.С. Трудные дети. Воронеж, 1998.
5. Қалиева Г. “Қиын” оқушы тәрбиесі // Қазақстан мектебі 2007, № 1, 61-62 бет

УДК 159.923.5 :316.723

«ФАНДОМ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ И ЗНАЧИМАЯ ЧАСТЬ МОЛОДЕЖНОГО СООБЩЕСТВА»

Мадраимова Х.И. студентка 2 курса образовательной программы 6В03111-«Психология в социальной сфере», г.Тараз, Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати
hilola.madramova.2003@gmail.com

Байбосынова Раушан Темиргалиевна, Старший преподаватель кафедры "Социальная психология", Магистр психологии и педагогики
raushan.b.t@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада элеуметтік психология саласындағы қазіргі «Фандом» феномені, оның ерекшеліктері мен сипаттамалары зерттеледі. Сонымен қатар, теориялық және практикалық зерттеулердің нәтижелері берілген.

Кілт сөздер: фандом, мәдениет, субмәдениет, психиканың даму процесі, жасөспірімдер, тұлғаның қалыптасуы.

Аннотация: В статье исследуется современный феномен из области социальной психологии «Фандом», также его особенности и характеристики. Также приведятся результаты теоретического и практического исследований.

Ключевые слова: фэндом, культура, субкультура, процесс развития психики, подростки, формирование личности.

Abstract: The article examines the modern phenomenon from the field of social psychology "Fandom", as well as its features and characteristics. The results of theoretical and practical research are also presented.

Keywords: fandom, culture, subculture, the process of mental development, adolescents, personality formation.

Фэндом, фандом, фандом, или фэндом (от англ. fandom, букв. «сообщество фанатов»), — субкультура, состоящая из поклонников (фанатов) чего-либо. Как правило, так называют поклонников определённого произведения культуры, вымышленной вселенной, художественного стиля или хобби. Представители фэндома нередко объединяются в фан-клубы, создают фан-арт, фанфики, филк, косплей и прочее творчество по мотивам предмета своего интереса. [1]

Не все любители определённого произведения являются членами фэндома. Главный смысл существования фэндома — общение с другими фанатами. Сейчас обмен информацией между членами фэндома осуществляется в основном через Интернет, хотя до сих пор актуальны и классические формы — местные клубы любителей фантастики (КЛФ), фэнзины (любительские периодические издания) и конвенты (региональные, национальные и международные съезды или конференции, как правило, ежегодные). [2]

Поклонники литературного детектива Шерлока Холмса, по широко распространённому мнению, составили первый современный фандом, держащий публичные демонстрации

траура после того, как Холмс был "убит" в 1893 году, и создание некоторых из первых фанфиков примерно с 1897 по 1902 год.

Первые известные организованные группы любителей фантастики появляются в начале 1930-х годов в США в виде любительских почтовых ассоциаций, члены которых обменивались письмами и самостоятельными публикациями на интересующую их тему. Самой известной из таких групп считается Science Correspondence Club, одним из активистов которой был Рэймонд Палмер (будущий редактор журнала «Amazing Stories»).

В 1934 году Хьюго Гернсбек пригласил читателей его журнала «Wonder Stories» объединиться в Лигу Научной Фантастики (Science Fiction League). Организация задумывалась им просто как группа поддержки журнала, однако она быстро переросла первоначальные узкие рамки и стала центром кристаллизации так называемого Первого Фэндома.

Сообщество стало средой, в которой развились таланты множества известных писателей-фантастов: членами Первого Фэндома были Айзек Азимов, Рэй Брэдбери, Фредерик Пол, Джудит Меррилл; будущие издатели книг и комиксов Джулиус Шварц, Дональд А. Уоллхайм, энтузиасты и первые исследователи фантастики Сэм Москович, Форрест Дж. Аккерман и другие. С 1939 года проводятся Всемирные конвенты научной фантастики (WorldCon).

Сама история фэндома как феномена началась чуть больше ста лет назад, но это официальные источники. Неофициально же фэндомы были всегда. Например: религия – много людей с общими интересами собираются в группы и следуют общим правилам, почитают общий объект(книга, боги, концепция). В той же религии есть свои фикрайтеры(авторы легенд с греческими богами), художники(авторы картин и скульптур) и активисты(праповедники). Именно поэтому данная тема будет всегда актуальна, ведь фэндомы были испокон веков и будут до конца времен, как бы они не назывались.

В на сегодняшний день сложилось представление о том, что большинство фанатов это молодые люди до 30 лет. Не все в этом правда, но и отрицать не следует, ведь подростковый и юношеский возраст отличаются характерными чертам, которые способствуют присоединению людей к фандому.

Подростковый период и юность являются переходными фазами между детством и взрослостью. Именно в это время строятся основы личности и принципов. Молодой человек ищет ориентир среди взрослых, основываясь на множестве характеристик и аспектов. Его взгляды на мир: «Если он говорит о том, что меня волнует, то я буду поддерживать его». Успешен ли он в своей сфере: «Мне нравится, что он достигает своих целей, хочу быть как он, буду его поддерживать».

Особенности развития подростков в раннем возрасте проявляются в трудностях со взаимоотношениях со взрослыми: негативизм, упрямство, безразличие к оценке успехов, уход из школы, так как все основное и важное для ребенка происходит вне школы; детские компании (поиск друга, и того кто понимает его). [3, с.122]У подростка меняется система ценностей: семья, школа, сверстники обретают новые значения и смыслы. По Левину, важнейшими процессами переходного возраста являются расширение жизненного мира личности, групповой принадлежности и типа людей, на которых она ориентируется.

В среднем школьном возрасте ведущую роль играет общение со сверстниками в контексте деятельности. При выполнении полезной и видной деятельности у подростка возникает осознанное желание быть личностно-значимыми[4]. В контексте присоединения к фэндому это выражается в желании участвовать в его жизни: организовывать встречи, сборы и мероприятия; рисовать арты; писать статьи и тд.

Главная ценность в данном возрасте – система отношений со сверстниками и взрослыми, подражание осознаваемому или бессознательно преследуемому «идеалу»,

устремленность в будущее[5]. По этой же причине он может искать себе кумира, после вступая в его фэндом, как мотивацию или зеркало, то каким хочет стать.

Основываясь на собранной из различных источников информации было получено общее представление о фэндоме. Далее следует практическая часть исследования, то есть проведение опроса представителей современной молодежи в возрасте с 12 лет. После сбора основных данных будет проведен анализ результатов и составлена статистика.

Всего в опросе участвовало 109 человек, 82% из которых женского пола.

Большинство опрошенных в возрасте от 16 до 20 лет - 60.7%, от 12 до 15 лет – 34.6%, в промежутке 21-25 лет – меньше 1% и 3.7% опрошенных старше 25 лет. Первым из вопросов по основной теме исследования стал: «Знаете ли вы, что такое «фэндом»?». Больше 75% опрошенных дали положительный ответ, 11% слышали данный термин, а 13.8% никогда с ним не сталкивалась. Из этого следует, что данный термин получил широкое распространение среди молодежи. Следующий вопрос: «Являлись ли вы в прошлом частью фэндома?». 59.6% ответов положительные, 4.6% в сомнениях, а 35.8% в фэндомах ранее не состояли. На момент опроса процент состоящих в фэндоме людей составляет 51.4%. Эта же цифра дает возможность предположить, что каждый второй человек является частью какого-либо фэндома. На вопрос о времени в течении которого опрошенные находятся в фэндоме многие ответили, что это зависит от объекта и его различных аспектов – 50.5%. 13.7% состоят в фэндомах меньше 1 месяца, а 27,4% больше года. Остальные же ответы варьируются в средних значениях.

Вторая часть опроса состояла из открытых вопросов или вопросов с несколькими вариантами ответов. Опрошенных попросили написать причины прихода в фэндом, то что послужило инициатором интереса. Более половины ответов были вроде: «случайно учел(а) песню/увидел(а) клип и стало интересно», «листал(а) ленту ютюба/тиктока и наткнулся(ась) на видео/реакцию/обзор/интервью», «показал друг/родственник», «прочел(а) книгу/статью/рецензию/пост», «посмотрел(а) один из популярных в то время фильмов/сериалов и затянуло» и тд. В следующем вопросе опрашиваемых попросили указать, повлиял ли фэндом на раскрытие новых сторон личности. Почти все ответы положительные. Самыми частыми были ответы «начал(а) танцевать», «научился(ась) монтировать видео», «чтение книг», «появилось чувство стиля в одежде», «изучение языков», «любовь к спорту», «начал(а) писать/сочинять» и т.п. отдельно можно отметить ответы, в которых говорилось об интеллектуальном и личностном развитии. Еще одним аспектом исследования было выделено влияние фэндома на эмоциональное и психическое состояние субъекта. Почти все опрошенные ответили, что приход в фэндом оказал на них положительное влияние, незначительная часть указало что влияние отсутствует. Среди положительных ответов было много повторяющихся: «стала увереннее», «научилась высказывать свое мнение», «помог в определенный период жизни справиться с трудностями», «помогает расслабиться после тяжелого дня», «вдохновляет, меняет взгляды на жизнь», «наполнило жизнь смыслом, подарило чувство счастья», «пропали комплексы, полюбила себя», «подарило чувство общности и нужности» и похожее.

Из всего вышеперечисленного вытекают некоторые выводы:

- 1) более 75% людей знают что такое фэндом, а почти 60% когда-то были его частью.
- 2) каждый второй человек состоит в фэндоме;
- 3) время прибывания в фэндоме в основном зависит от объекта(книга/фильм/группа);
- 4) более 40% фэндома принимают активное участие в его жизни;
- 5) фэндом оказывает положительное влияние на развитие творческих интересов, интеллекта и качеств личности(уверенность и харизма).

В ходе исследования была выявлена роль и распространенность такого феномена как «фэндом» в молодежном сообществе, причины актуальности исследования и влияние данного понятия на формирование личности. Были получены числовые данные о степени

осведомленности молодежи о данном понятии и уровня вовлеченности непосредственно в сами фэндомы. Вместе с тем, был вычислен уровень активности участников внутри фэндома и роли, выполняемые ими же. В завершении исследования было сформировано общее представление о причинах вступления представителей молодежи в данные сообщества и влияние данного опыта на поведение и психику.

Список использованной литературы

- 1 Duffett M. Understanding fandom: An introduction to the study of media fan culture. – Bloomsbury Publishing USA, 2013.
- 2 Gray J., Sandvoss C., Harrington C. L. (ed.). Fandom: Identities and communities in a mediated world. – NYU Press, 2017.
- 3 Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. – Питер, 2004. – С. 53.
- 4 Амбалова С.А. Факторы психического развития в подростковом возрасте // Педагогический процесс: проблемы и перспективы. Межвузовский сборник научных трудов / под ред. проф. Б.К-Г. Тебиева. – М., 2012. – С. 16-21.
- 5 Тахохов Б.А. Психолого-педагогические особенности современных «трудных подростков» // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. – 2014. – № 3. – С. 197-1

УДК 159.9.612.8

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ИНТЕРНЕТА

**Баум А.А. Студентка 2 курса специальности «Психология в социальной сфере»
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз**

baumarina2@gmail.com

Магистр психологии и педагогики. Байбосынова Раушан Темиргалиевна Старший преподаватель кафедры «Социальная психология» raushan.b.t@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада интернеттің әсерінің психологиялық аспектілері, интернетке тәуелділіктің пайда болу себептері, адамға тәуелділіктің жағымсыз салдары келтірілген.

Кілт сөздер: интернетке тәуелділік, эмоционалды тығыздалу, эскапизм, клиповалық ойлау, номофобия.

Аннотация. в данной статье перечислены психологические аспекты влияния Интернета, причины появления Интернет-зависимости, негативные последствия зависимости для человека.

Ключевые слова: Интернет-зависимость, эмоциональное уплощение, эскапизм, клиповое мышление, номофобия.

Abstract. this article lists the psychological aspects of the influence of the Internet, the causes of Internet addiction, the negative consequences of addiction for a person.

Keywords: Internet addiction, emotional flattening, escapism, clip thinking, homophobia.

На сегодняшний день психологи всего мира бьют тревогу по поводу интернет-зависимости. Интернет настолько сильно проник в жизнь людей, что представить себе день без использования новомодных гаджетов почти невозможно. Интернет спокойно можно отнести в группу зависимостей, наряду с алкоголизмом и наркоманией.

Есть множество причин появления Интернет-зависимости. Во-первых, Интернет глубоко проник во все сферы нашей жизни. Во-вторых, Интернет может компенсировать те

стороны жизни, которые в реальной жизни не складываются. Например, если в жизни человека стеснительный и застенчивый, не может должным образом раскрыться, то в сети он может быть более активным и показать себя с новой стороны для окружающих. В-третьих, социальные сети активно заменяют живое общение и те эмоции, которые мы не получаем в реальной жизни. Например, выкладывая свои фото или видео, человек может получать одобрительные комментарии и лайки. В конечном итоге доза внимания получена. Спустя время он возвращается в социальные сети с новым постом, чтобы получить ещё раз те эмоции, которые ему необходимы. В-четвёртых, Интернет – это самый простой способ найти развлечения. В-пятых, доступность Интернет привела к тому, что человек привык к постоянному информационному потоку. Ему необходимо постоянно обдумывать различного рода информацию. Как только информационный поток прекращается, мы переключаемся автоматически на наши внутренние переживания. В-шестых, причина зависимости ребенка может находиться внутри семьи.

Однако, как и у любой зависимости имеются негативные последствия. Уход в виртуальную реальность и отсутствие реального общения между людьми грозит потерей эмпатии и эмоциональному уплощению. Эмоциональное уплощение – снижение интенсивности (силы) эмоциональных проявлений, сопровождающееся уменьшением выразительности (экспрессивности) мимики и жестов [1]. Ко всему происходит притупление чувств, низкий уровень реагирования при взаимодействии с окружающими.

При этом чрезмерное пребывание в Интернет приведет к тому, что у человек может потерять навык коммуникации, из-за чего ему будет сложно обзавестись друзьями, новыми знакомыми, взаимодействовать с социумом.

На просторах Интернет стала актуальна пропаганда успешной жизни. Сейчас абсолютно все ведут свои страницы в социальных сетях, где они активно показывают идеальную версию себя и своей жизни. Зачастую она приукрашена и не соответствует действительности. Люди видят идеализированную картинку, где все так просто и красиво. Они же в свою очередь начинают переживать, сравнивать себя, что они не такие успешные, что кто-то так легко добился таких высот, а он не предпринимает никаких действий или идет к своей цели очень медленно.

Помимо всего этого длительное времяпровождение в Интернете снижает продуктивность. Человек чаще отвлекается от работы и соответственно тем меньше у него остается времени на выполнение какой-то работы. А также тяжелее переключать внимание с телефона на работу.

Одним из последствий длительного нахождения в Интернете – эскапизм. Эскапизм – это социально-культурное явление, вызванное чрезмерным стрессом или психическими отклонениями, которое проявляется в желании личности самоизолироваться и уйти в мир фантазий и иллюзий [2]. Зачастую люди склонны прибегать к эскапизму из-за неприятных ситуаций, эмоционального дискомфорта, из-за экономических и политических реалий мира.

В своей статье В.И. Белов рассматривал четыре функции эскапизма: компенсаторная, адаптационная, протестная, релаксационная [3]. С одной стороны, эскапизм помогает справиться со стрессом, но при этом он может привести к еще большим негативным последствиям.

Современные реалии предполагают постоянный и разнообразный поток информации, который несомненно влияет на сознание человека. Из людей с понятийным мышлением, с умением анализировать огромные тексты, находить причинно-следственные связи, более углубленно изучать информацию, мы превратились в людей с клиповым мышлением. Купчинская М.А., Юдалевич Н.В. в своей статье писали: « ... клиповое мышление рассматривается как процесс отражения множества различных свойств объекта без учета взаимосвязей между ними, характеризующихся фрагментированным информационным потоком, нелогичностью, неоднородностью входящей информации, высокой скоростью

переключения между фрагментами информации, а также отсутствие целостного восприятия окружающего мира»[4]. К формированию клипового мышления причастны такие социальные платформы как YouTube и TikTok. Большинство видеороликов на YouTube длятся не больше 15-20 минут, а в TikTok видео 15-20 секунд. И поэтому наш мозг привык получать информацию небольшими яркими фрагментами с минимальным объемом.

Клиповое мышление опасно тем, что человеку с каждым разом сложнее сконцентрироваться на работе, снижается уровень продуктивности. Снимается навык умения проводить анализ, синтез, для более успешного выполнения того или иного задания. Особенно это касается сферы образования, где информация даётся в большем объеме, где ее необходимо читать, изучать, слушать, а главное запоминать. А особенности этого мышления не позволяют долго удерживать внимание на конкретной теме. В связи с этим уровень усвоения знаний снижается. Также люди с клиповым мышлением очень внушаемы. Достаточно в течение нескольких секунд прокрутить видеоролик с яркими эмоционально окрашенными образами, как человек это уже воспринял и поверил во все это. Он не нуждается в более углубленном изучении темы или информации видеоролика. В итоге человек не обладает достаточными знаниями в той или иной сфере и не может полноценно анализировать, и делать логические умозаключения.

Однако у клипового мышления есть и положительные стороны. Благодаря данному типу мышления информация воспринимается гораздо быстрее, а также способность переключать внимание способствует более быстрой адаптации и мгновенному переключению с одного дела на другое.

Если в отсутствии телефона рядом начинает усиливаться тревога, то можно судить о появлении номофобии. Впервые появился термин «номофобия» в 2008 году. Номофобия – это страх, остаться без возможности использования телефонов. Данная фобия появилась в следствии сильной привязанности человека к своему устройству. Номофобия включает в себя четыре ключевых страхов: отсутствие возможности выйти на связь, отсутствие получить уведомления от социальных сетей, отсутствие доступа для быстрого поиска нужной информации, неуверенность в себе из-за отсутствия возможности свериться с телефоном. Как правило, номофобия является последствием более глубоких внутренних переживаний, психологических проблем.

В качестве заключения следует отметить, что нельзя однозначно оценить степень влияния Интернета на того или иного человека. Принцип индивидуальности никто не отменял. Необходимо уже сейчас понять серьезность данной проблемы, которая с каждым днем растет до масштабных размеров. А также следует проводить просветительские работы по данной теме с молодыми родителями, детьми и молодежью. Интернет – всего лишь инструмент в наших руках, и только от нас зависит каким образом мы будем его использовать.

Список литературы:

1. Носачев Г.Н., Баранов В. С. 5.5.2. Негативные эмоциональные расстройства //Семиотика психических заболеваний (общая психопатология) – Форум, Инфра-М, 2015.
2. Балыков Д.В. Эскапизм как психологический феномен // Вестник УлГТУ 1, 2019.
3. Белов В.И. Эскапизм: причины, функции и границы // Инновационная наука. – 2017. – Вып. 3–1
4. Купчинская М.А., Юдалевич Н.В. Клиповое мышление как феномен современного общества // Бизнес образование в экономике знаний, 2019.

УДК 159.9.612.8

ФЕНОМЕН «ТОМЛЕНИЯ» - КАК ПРОЯВЛЕНИЕ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Джакипбекова К.А. Студентка 2 курса специальности «Социальная психология»
Тараский региональный университет имени М.Х.Дулата
kurmanzhandzhakipbekova@gmail.com

Магистр психологии и педагогики. Байбосынова Раушан Темиргалиевна
Старший преподаватель кафедры "Социальная психология" raushan.b.t@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада азаптану феномені тақырыбы көтерілген, терминнің пайда болу тарихы, адамдарға әсері және онымен күресу жолдары қарастырылған. Азаптану күйіне адамдардың басым көпшілігі ұшырауы мүмкін.

Кілт сөздер: шаршау, апатия, күйіп қалу, психикалық жағдай, Денсаулық, пандемия.

Аннотация. В этой статье была поднята тема феномена томления, история возникновения термина, влияние на людей и способы борьбы с ней. Установлено, что томлению могут быть подвержены большое количество человек.

Ключевые слова: томление, апатия, выгорание, психическое состояние, здоровье, пандемия.

Abstract. This article raised the topic of the phenomenon of longing, the history of the term, the impact on people and ways to combat it. It has been established that a large number of people can be subject to languor.

Keywords: fatigue, apathy, burnout, mental state, health, pandemic.

Томление используется для описания психического состояния, при котором вам трудно испытывать позитивное отношение к своей жизни. Людям, которые так себя чувствуют, не хватает прежней радости. Они могут ощущать общую нехватку душевного благополучия, но у них нет депрессии или других диагностированных психических заболеваний. Запущенное психическое здоровье может притупить вашу мотивацию и сосредоточенность - и это может быть доминирующей эмоцией 2022 года. Томление - это чувство застоя и пустоты. Это ощущение, как будто вы плутаете по своим дням, глядя на свою жизнь через туманное лобовое стекло. Пока ученые и врачи работают над лечением и излечением физических симптомов затяжного Covid-19, многие люди борются с эмоциональными последствиями пандемии. Некоторые из нас оказались неподготовленными к ней, когда интенсивный страх и горе прошедших лет утихли. В первые, неопределенные дни пандемии, вероятно, система обнаружения угрозы в вашем мозгу, называемая миндалиной, была в состоянии повышенной готовности к бою или бегству. Когда вы узнали, что маски помогают защитить вас, вы, вероятно, выработали привычки, которые облегчили ваше чувство страха. Но пандемия затянулась, и острое состояние страха уступило место хроническому состоянию томления.[1] В психологии мы рассматриваем психическое здоровье в спектре от депрессии до расцвета. Расцвет - это пик благополучия: У вас есть сильное чувство смысла, мастерства и значимости для других. Депрессия - это долина неблагополучия: Вы чувствуете уныние, опустошенность и никчемность.

Томление - это заброшенное состояние психического здоровья. Это пустота между депрессией и процветанием - отсутствие благополучия. У вас нет симптомов психического заболевания, но и вы не являетесь образцом здорового психического здоровья. Вы не функционируете в полную силу. Томление притупляет вашу мотивацию, нарушает способность сосредоточиться и увеличивает вероятность того, что вы не доделаете работу. Это заболевание встречается чаще, чем депрессия, и в некоторых отношениях оно может

быть более серьезным фактором риска для психических заболеваний. Этот термин ввел социолог Кори Кис, которого поразило, что многие люди, не страдающие депрессией, также не преуспевают. Его исследования показывают, что люди, которые в ближайшее десятилетие с наибольшей вероятностью столкнутся с депрессией и тревожными расстройствами, - это не те, у кого эти симптомы наблюдаются сегодня. Это люди, которые томятся в депрессии прямо сейчас[2]. А данные, полученные от медицинских работников в Италии, пострадавших от пандемии, показывают, что у тех, кто томился весной 2020 года, вероятность диагностирования посттравматического стрессового расстройства была в три раза выше, чем у их сверстников.

Отчасти опасность заключается в том, что, находясь в состоянии томления, вы можете не замечать притупления восторга или ослабления драйва. Вы не замечаете, как медленно погружаетесь в одиночество; вы равнодушны к своему безразличию. Когда вы не видите собственных страданий, вы не ищите помощи и даже не делаете многого, чтобы помочь себе. Даже если вы не страдаете, вы наверняка знаете людей, которые страдают.

Понимая это лучше, вы сможете помочь им. Психологи считают, что одна из лучших стратегий управления эмоциями - дать им название [3]. Во время острых переживаний, связанных с пандемией, самым вирусным постом в истории «Harvard Business Review» стала статья, описывающая наш коллективный дискомфорт как томление. Наряду с потерей близких, мы оплакивали умерших. Это дало нам толчок для понимания того, что казалось нам незнакомым. Хотя мы не сталкивались с пандемией раньше, большинство из нас сталкивались с потерей. Это помогло нам извлечь уроки из нашего собственного прошлого - и обрести уверенность в нашей способности противостоять нынешним невзгодам. Нам еще многое предстоит узнать о том, что вызывает томление и как его лечить, но дать ему название - это, возможно, первый шаг. Это может дать более четкое представление о том, что раньше было для нас незнакомым. Томление - это общее и разделяемое чувство.

И это может дать нам социально приемлемый ответ на вопрос "Как дела?". Вместо того чтобы говорить "Отлично!" или "Хорошо", представьте, если бы мы ответили: "Честно говоря, я тоскую". Это была бы освежающе для токсичного позитива. Когда вы введете в свой лексикон понятие "томление", вы начнете замечать его вокруг себя. Оно проявляется, когда вы чувствуете, что вас подвела ваша мотивация. Оно звучит в голосе ваших детей, когда вы спрашиваете, как прошла онлайн-занятие.

Прошлым летом журналистка Дафна К. Ли написала в Твиттере о китайском выражении, которое переводится как "оттягивание времени отхода ко сну". Она описала это как засиживание до поздней ночи, чтобы вернуть себе свободу, которую мы упустили днем, а не является ли это не столько мстью за потерю контроля, сколько актом тихого неповиновения томлению. Это может быть поиском блаженства в унылом дне, в связи с тяжелой неделей или вечным страхом.

Что же мы можем с этим поделать? Концепция под названием "поток" может стать противоядием от томления. Поток - это то неуловимое состояние поглощенности значимой задачей или сиюминутной связью, когда исчезает ощущение времени, места и самого себя. В первые дни пандемии лучшим предсказателем благополучия был не оптимизм или внимательность - это был поток[4]. Люди, которые больше погружались в свои проекты, смогли избежать томления и сохранили свое до пандемическое счастье. Игра в «слова» с утра пораньше может привести вас в состояние потока.

Поздний просмотр Netflix тоже иногда помогает - он переносит вас в историю, где вы чувствуете привязанность к героям и переживаете за их благополучие. Хотя поиск новых задач, приятных впечатлений и значимой работы - это все возможные способы борьбы с томлением, трудно найти поток, когда вы не можете сосредоточиться. Эта проблема существовала задолго до пандемии, когда люди по привычке проверяли электронную почту 74 раза в день и переключались с одной задачи на другую каждые 10

минут. В группе из 100 человек только двое или трое будут способны одновременно вести машину и запоминать информацию без ущерба для выполнения одной или обеих задач. Компьютеры могут быть созданы для параллельной обработки данных, но людям лучше использовать последовательную обработку.

Поставьте себе четкие временные рамки. Это означает, что вам нужно установить границы. Много лет назад индийская компания по разработке программного обеспечения, входящая в список «Fortune 500», протестировала простую политику: не прерывать работу во вторник, четверг и пятницу до полудня. Когда инженеры сами устанавливали границы, у 47% из них производительность труда была выше среднего. Но когда компания установила "тихий час" в качестве официальной политики, 65% достигли производительности выше среднего. Теперь мы знаем, что самым важным фактором ежедневной радости и мотивации является ощущение прогресса. Урок этой простой идеи заключается в том, чтобы относиться к непрерывным блокам времени как к сокровищам, которые нужно охранять. Это очищает нас от постоянных отвлекающих факторов и дает нам возможность сосредоточиться. Мы можем найти утешение в переживаниях, которые полностью завладевают вашим вниманием. Сосредоточьтесь на небольшой цели. Пандемия была большой потерей. Чтобы преодолеть тоску, попробуйте начать с маленьких побед, таких как крошечный триумф от разгадки тайны или прилив сил от игры в слова из семи букв. Один из самых четких путей к потоку - это просто преодолимая сложность: задача, которая расширяет ваши навыки и повышает решимость. Это значит ежедневно выделять время, чтобы сосредоточиться на решении важной для вас задачи - интересном проекте, достойной цели, значимом разговоре. Иногда это небольшой шаг к тому, чтобы вновь обрести энергию и энтузиазм, которых вам не хватало все эти месяцы.

Тоска не только в наших головах - она в наших обстоятельствах. Нельзя «вылечить культуру личными бинтами». Мы все еще живем в мире, который нормализует проблемы физического здоровья, но клеймит проблемы психического здоровья. Поскольку мы вступаем в новую пост пандемическую реальность, пришло время переосмыслить наше понимание психического здоровья и благополучия. "Нет депрессии" не означает, что вы не испытываете трудностей. "Не выгорел" не означает, что вы бодры. Признав, что многие из нас томятся, мы можем начать давать голос тихому отчаянию и освещать путь из пустоты.

Список литературы:

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-tsennostey-v-period-pandemii-covid-19/viewer>
2. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12096700/>
3. Настольная книга по управлению эмоциями. Как понять свои чувства и начать наслаждаться жизнью Т. Морисс, 2022.
4. Поток: Психология оптимального переживания, Михай Чиксентмихайи http://loveread.ec/read_book.php?id=45896&p=1

ӘОЖ 37.04

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ЖӘНЕ ӨМІРЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Стыбаева Айгуль Шилдебайқызы
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз
өмірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада жасөспірім кезінде туындайтын және өзін-өзі бұзатын мінез-құлық формаларын ынталандыратын стресстік жағдайлардың себептері ашылады; жасөспірімдерде салауатты өмір салты мен өмірлік дағдыларын қалыптастыру проблемасының өзектілігі қарастырылады; осы мәселені шешуде мектеп психологы мен сынып жетекшісінің қызметінің мазмұны ашылады.

Кілт сөздер: жасөспірімдік шақ, салауатты өмір салты дағдылары, өмірлік дағдылары, физикалық және психикалық денсаулық.

Аннотация. В статье раскрываются причины стрессовых ситуаций, возникающих в подростковом возрасте и стимулирующих формы саморазрушающего поведения; рассматривается актуальность проблемы формирования навыков здорового образа жизни и жизненных навыков у подростков; раскрывается содержание деятельности школьного психолога и классного руководителя в решении данной проблемы.

Ключевые слова: подростковый возраст, навыки здорового образа жизни, жизненные навыки, физическое и психическое здоровье.

Annotation. The article reveals the causes of stressful situations that arise in adolescence and stimulate forms of self-destructive behavior; the relevance of the problem of forming healthy lifestyle skills and life competencies in adolescents is considered; the content of the activities of a school psychologist and a class teacher in solving this problem is revealed.

Keywords: adolescence, healthy lifestyle skills, life skills, physical and mental health.

Әлеуметтік ортаның өсіп келе жатқан талаптары психоэмоционалды шиеленістің пайда болуына, жасөспірімдерде өзін-өзі бұзатын мінез-құлық түрлерінің көбеюіне, соның ішінде суицидке, алкоголь мен темекі өнімдерін, психоактивті заттарды қолдануға әкеледі.

Америкадағы Американдық стресс психологиялық қауымдастығы жүргізген зерттеу деректеріне сәйкес, жасөспірімдердегі стресс деңгейі ересектердегі стресс деңгейіне сәйкес келеді. Сонымен қатар, осы зерттеудің нәтижелері көрсеткендей, жасөспірімдер өздерінің стресс деңгейлері қалыптыдан жоғары екенін анықтауда қиындықтарға тап болып қана қоймайды, сонымен қатар олар өздерінің психикалық және физикалық денсаулығына стресстің әсерін жете бағаламайды [1, 6-12].

Оқушы үшін стресстің негізгі көздерінің бірі-құрдастарымен қақтығыс. Әдетте, жеке тұлғаның қалыптасу кезеңінде жасөспірім үшін басқалардың, әсіресе құрдастарының пікірі өте маңызды. Құрдастардың бағасы мен көзқарасы жағымсыз тәжірибелердің қосымша көзі болып табылады. Басқа адамдармен достық қарым-қатынас орнату және сақтау барысында жасөспірімдер көбінесе, жайлылық аймағынан шығуға мәжбүр болады.

Буллинг (мектептегі қорлау) және басқа да агрессивті мінез-құлық жасөспірімдер ортасында сирек кездесетін жағдай емес [2]. Онымен қоса, қиын өмірлік кезеңге тұлғааралық қақтығыстармен бетпе-бет келу, алғашқы романтикалық сезімдерді бастан кешіру және т.б. жатқызуға болады. Жүргізілген зерттеулер бойынша дәл осы қабілетсіздік, яғни баланың басқа оқушылармен қарым-қатынас орнатқанда дәрменсіздігі, әлі күнге дейін жасөспірімдердің ең негізгі стресстік күйзелісіне жатады. Осы жағдайдан оқушы күшті эмоционалды тәжірибені бастан кешіреді, ал оның үлгерімі төмендейді, мінез-құлқы

өзгереді. Ересектер мұны жиі байқамайды және көп жағдайда олар жасөспірімге құрдастарының ұжымында өз орнын табуға көмектесе алмайды. Мұғалімдер де, ата-аналар да жасөспірім кезіндегі құрдастарымен қарым-қатынас мазмұнындағы өзгерістерді көрмейді. Дәл осы жаста жасөспірім ересек адамның көмегіне мұқтаж.

Стресстің тағы бір себебі - қоршаған ортаның өзгеруі. Жасөспірімге жаңа мектепке, жаңа ережелерге, жаңа мұғалімдерге, жаңа сыныптастарға және жаңа көршілерге бейімделу өте қиын. Бейімделу процесі оқушы үшін де, жалпы сынып үшін де қиын және бұл оқушылардың психологиялық жағдайына әсер етеді [3].

Мектеп оқушысы үшін стресстің тағы бір көзі - педагогпен жанжалды жағдайлар, агрессивті, эмоционалды қолайсыз орта, сондай-ақ ата-аналар мен мектеп арасындағы қақтығыстар. Көптеген адамдар өздерінің мектеп үлгерімі туралы алаңдайды, олар ата-аналар мен оқытушылардың үміттеріне сәйкес келмейді деп қорқады және сыныптастарынан қалғысы келмейді. Өз уақытын тиімді пайдаланбау, бөле алмау және көптеген тапсырмалар мектеп өмірімен байланысты стрессті ауырлатады.

Отбасы мүшелерімен болатын барлық нәрсе жасөспірімнің көңіл-күйіне де әсер етеді. Шындыққа жанаспайтын үміттер, ата-ананың проблемалары, бауырлар арасындағы шиеленіскен қақтығыстар (сиблингтік буллинг), жақын туыстарының аурулары, отбасындағы қаржылық қиындықтар – мұның бәрі жасөспірімнің өміріндегі стресс деңгейін күрт арттыра алады [4]. Отбасы мүшесінің немесе досының қайтыс болуы, кездейсоқ оқиғалар, ауру немесе ұзаққа созылған эмоционалды немесе физикалық зорлық-зомбылық, жыныстық қудалау жасөспірімнің стресс деңгейіне қатты әсер етуі мүмкін.

Қазіргі жасөспірімдер көбінесе стресстік жағдайлардың жағымсыз салдарын өз денсаулығы үшін қауіпсіз жолдармен жеңуге дайын емес. Осыған байланысты қазіргі қоғам балалар мен жасөспірімдердің өмірін сақтау үшін алдын алу шараларын қабылдау қажеттілігі туралы ерекше алаңдайды, өйткені олар адами капитал мен білім беруді дамытумен тығыз байланысты.

Педагогтар, психологтар, дәрігерлер жеке тұлғаның үйлесімді дамуы тұрақты психологиялық және физикалық денсаулық жағдайында ғана мүмкін болатындығын атап көрсетеді. Сонымен қатар, жалпы баланың денсаулық жағдайы мен оның оқу мен тәрбие процесінде жетістігі арасындағы байланыс бар. Осы факторлардың барлығын ескере отырып, жасөспірімнің өсуінің негізгі сәттерін түсіндіру, зейін деңгейін арттыру нәтижесінде мектеп оқушыларында белсенді, жасампаз позициясы бар сау және тұтас тұлғаны қалыптастыру әлеуеті артады. Осыған байланысты, жасөспірімдерде салауатты өмір салты мен өмірлік дағдыларын қалыптастыру аталған проблеманы шешуде маңызды және қажетті болып табылады.

Өмірлік дағдылар (life skills) - бұл адамдарға өмірдің талаптары мен қиындықтарымен тиімді күресуге мүмкіндік беретін бейімделгіш және позитивті мінез-құлық қабілеттері. Бұл ұғым психоәлеуметтік құзыреттілік деп те аталады. Тақырып қоғамдастықтың әлеуметтік нормалары мен үміттеріне байланысты әр түрлі болады, бірақ әл-ауқатқа қызмет ететін және адамдарға өз қауымдастықтарының белсенді және өнімді мүшелерінде дамуға көмектесетін дағдылар өмірлік дағдылар болып саналады. Анықтаманы ЮНЕСКО мен ДДҰ қолданады және мазмұны бойынша «XXI ғасырдың дағдылары» ұғымымен толық сәйкес келеді [5].

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы 1999 жылы өмірлік дағдылардың келесі негізгі мәдениетаралық бағыттарын анықтады:

- шешім қабылдау және мәселелерді шешу;
- шығармашылық ойлау және сыни ойлау;
- қарым-қатынас және тұлғааралық дағдылар;
- өзін-өзі тану және эмпатия;
- талапшылдық пен байсалдылық;
- төзімділік және эмоцияларды жеңу, стрессті жеңу [6].

Жасөспірімдерде салауатты өмір салты мен өмірлік дағдыларын қалыптастыру жұмысын мектептің барлық педагогикалық ұжымы жүзеге асырады, бірақ мектеп психологы мен сынып жетекшісінің мойнына ерекше жүктеме түседі. Бұл жұмыс профилактикалық (алдын алу), кеңес беру және коррекциялық (түзету) іс-шаралар барысында ұйымдастырылады және олардың салауатты өмір салтын оқытуды, олардың физикалық және психикалық денсаулығын сақтауға бағытталған жауапты мінез-құлық дағдыларын қалыптастыруды қамтиды. Көбіне сынып сағаты, психология апталығы, ата-аналар жиналысы, семинар формаларында жүзеге асады [7, 159-165].

Жасөспірімдердегі стресстік және дағдарыстық жағдайлардың профилактикалық (алдын алу) жұмысының мазмұны:

- өтпелі кезеңге кіру процесінде олармен болып жатқан биологиялық және психологиялық деңгейдегі өзгерістер туралы жасөспірімдердің хабардарлығын арттыру және жақсы өсу үшін жас ерекшеліктерін дамыту міндеттерінен сәтті өтуді талап ету;
- өз даралығын дамыту саласындағы хабардарлықты, дербестік дағдыларын, шешім қабылдау және олар үшін жауапкершілік алу қабілетін арттыру;
- жасөспірімдерде отбасылық қатынастарда болатын эмоционалдық интеллект, жыныстық жетілу және өзгерістердің қалыптасу ерекшеліктеріне қатысты олардың хабардарлығын арттыру;
- өмірлік мақсаттарды айқындаудың, өз болашағының стратегиялық көзқарасын қалыптастырудың және өмірлік жоспарларды іске асыру жолында өзін ұстап тұру үшін практикалық стратегиялар мен дағдыларды игерудің маңыздылығында олардың хабардар болуын арттыру.

Жасөспірімдерде салауатты өмір салты мен өмірлік дағдыларын қалыптастыру бойынша кеңес беру және коррекциялық (түзету) іс-шараларының мазмұны:

- 1) жасөспірімдердің физикалық, психологиялық және когнитивті деңгейде болатын өзгерістерді түсінуі;
- 2) жасөспірімдік кезеңдегі тұлғаны дамытудың жас ерекшелік міндеттерін білу;
- 3) өз денесіне жағымды және ұқыпты қараудың психологиялық аспектілерін түсіну;
- 4) коммуникативтік құзыреттілікті арттыру үшін тиімді қарым-қатынас дағдыларын зерделеу;
- 5) жасөспірімдерді психологиялық қауіпсіздік туралы, сондай-ақ қиын өмірлік жағдайларда өзін-өзі қорғаудың негізгі психологиялық және басқа аспектілері туралы хабардар ету;
- 6) жасөспірімді эмоциялармен және сезімдермен, олардың пайда болу және сезіну механизмдерімен таныстыру;
- 7) отбасылық қарым-қатынастардағы болып жатқан өзгерістерді түсіну: жасөспірімнің ата-анасына реакциясынан бастап ата-ананың жасөспірімнің өсу фактісіне қатынасына дейін;
- 8) жасөспірімнің отбасы қалай жұмыс істейтінін және «отбасы ережелерін» қалай құрылымдық түрде қайта қарауға болатындығын түсіну;
- 9) жыныстық жетілу кезеңінде өзіне ұқыпты қарауды және адамның қауіпсіз өмір сүруін қалыптастыру үшін жыныстық дамудың психологиялық аспектілерін және өзінің физикалық мүмкіндіктерін білу;
- 10) жасөспірімдерді онлайн ортада қорлау (кибербуллинг) кезінде психологиялық қауіпсіздік туралы хабардар ету және жалғыздық жағдайында өз-өзіне көмектесудің негізгі тәсілдерін ашу [8];
- 11) жасөспірімнің өзін-өзі тануы және өзін-өзі тұрақты сезінуі;
- 12) құндылықтар жүйесімен танысу және жасөспірімнің өмірдегі жеке бағдарларын айқындау;
- 13) өзін-өзі бағалауды және рөлдік мінез-құлық үлгілерін қалыптастырудың психологиялық сәттерін білу;

14) кәсіптік ақпараттандыру және кәсіп таңдауды психологиялық тұрғыдан қарау;
 15) жасөспірімнің шешім қабылдау және салдарын бағалау процесін зерделеуі;
 16) жасөспірімнің ересек өмірдің ажырамас бөлігі ретінде жауапкершілік пен дербестікті түсінуі;

17) жасөспірімдерді ықтимал психологиялық тәуекелдер туралы, қарама-қарсы жыныспен тығыз қарым-қатынас құру кезінде санамен жүргізілетін манипуляциялар туралы ескерту және тәуекелдерді барынша азайту үшін психологиялық қауіпсіздік тәсілдері туралы хабардар ету;

18) жасөспірімді өмірлік мақсаттарды таңдаудың маңыздылығымен таныстыру және жасөспірімнің болашақта қандай мақсаттарға қол жеткізгісі келетінін түсіну;

19) өз өмірінің стратегиялық көзқарасын (тұтастай алғанда, қалаған болашағының бейнесі) және жақын болашаққа арналған жоспарларды қалыптастыру үшін мақсат қою және жоспарлау процесін зерделеу;

20) жасөспірімді тіршілік әрекеті салаларында мақсат қою, жоспарлау және тепе-теңдікке қол жеткізу жөніндегі практикалық құралдар туралы хабардар ету;

21) жасөспірімнің ҰБТ-дан өту кезінде, сондай-ақ істерді кейінге қалдыру, оның ішінде оқу мәселелерін кейінге қалдыру кезінде психологиялық өзіне-өзі көмек көрсету әдістерін және оқу процесінде өзіне қойылған талаптарды (мектепте де, ЖОО-да да) білуі;

22) жасөспірімге қарама-қарсы жыныспен «зиянды» қарым-қатынас жағдайында психологиялық жарақаттар және психологиялық қауіпсіздік туралы хабарлау.

Жасөспірімдерде салауатты өмір салты мен өмірлік дағдыларын қалыптастыру бойынша жұмыс тиімділігінің шарттары:

1. Жасөспірімдерде өзін-өзі бұзатын мінез-құлықтың зияны туралы білімнің болуы, теріс мінез-құлық стратегияларына қатысты көзқарастардың өзгеруі, пайдалы элеуметтік-психологиялық дағдыларды дамыту және мінез-құлық үлгілерін пысықтау.

2. Жақсы дайындалған мұғалімдер - жасөспірімдердің сеніміне ие тәлімгерлер.

3. Жасөспірімдерді хабардар ету кезінде хабарламалардың сенсациясы мен қорқыту тактикасын қолданбау, өйткені бұл ақпараттың дұрыстығына күмән тудырады.

4. Қарастырылып отырған құбылыстардың артықшылықтары мен кемшіліктері туралы ақпаратты мұқият және адал ұсыну, өйткені болашақта жасөспірімдер балама немесе қарама-қайшы фактілерге тап болуы мүмкін.

5. Жасөспірімдердің арнайы модельденген жағдайларға, іскерлік ойындарға белсенді қатысуы.

6. Тренинг түрінде тұрақты жұмыс жүргізу.

Кеңес беру және коррекциялық (түзету) іс-шараларды ұйымдастыру барысында келесі әдістер мен тәсілдерді қолдану ұсынылады.

Хабардар ету. Баланың хабардарлығын кеңейту (өзгерту, түзету), күнделікті өмірдегі мысалдар, әдеби көздерге, ғылыми деректерге, басқа адамдардың тәжірибесіне жүгіну арқылы талқыланатын мәселелер саласындағы оның психологиялық сауаттылығын арттыру.

Метафора (аналогия әдісі). Әдістің мәні - аналогтарды қолдану – суреттер, ертегілер, астарлы әңгімелер, өмірден алынған жағдайлар, мақал-мәтелдер - өзекті жағдайды (тақырыптар, сұрақтар) суреттеу үшін. Метафора адамның көзқарастарына, стереотиптеріне, пікірлеріне жанама әсер етеді, жағдайға сырттан қарауға мүмкіндік береді. Осының арқасында мәселенің субъективті маңыздылығы төмендейді, оның бірегейлігінің жалған сезімі жоғалады. Сонымен қатар, кеңес берудің шиеленісті атмосферасын жоюға болады.

Логикалық қатынастарды орнату. Баламен бірге оқиғалардың реттілігін белгілеу, ішкі (субъективті) факторлардың болып жатқан жағдайға және олардың өзара байланысына әсерін анықтау пайдалы. Бұл әдіс мәселені түсінуді кеңейтуге және нақтылауға мүмкіндік береді.

Логикалық негіздеме жасау. Бұл әдіс әр түрлі шешімдердің салдарын (тиімділігін) көрсететін логикалық талдау арқылы өмірлік маңызды мәселені шешудің нұсқаларын сұрыптауға мүмкіндік береді.

Өзін-өзі ашу. Жасөспірімді «өзі болуға» жанама түрде ынталандыру маңызды. Психолог өзінің жеке тәжірибесімен бөлісе алады, баланың әртүрлі сөздері мен сезімдеріне төзімділік танытады.

Нақты тілек. Тілекте нақты мәселені шешу кезінде қандай-да бір нақты әрекет ету әдісін қолдануға ұсыныс болуы мүмкін. Мұндай тілектер жасөспірімнің жауапкершілігін төмендетпеуі керек. Ол өзі шешім қабылдайды, ұсынылған әдістердің қолайлылығын бағалайды, оларды жүзеге асыру қадамдарын жоспарлайды.

Парадоксалды нұсқаулық. Наразылық сезімін ояту және баланы белсенді ету үшін оған не істеп жатқанын жалғастыруды ұсынуға болады. Ол өз әрекеттерін (ойларын, әрекеттерін) кем дегенде үш рет қайталасын.

Сенімділік. Бұл әдісті теңдестірілген эмоционалды жағдайдың аясында қолданған жөн. Жасөспірімде дамыған бейнелі және абстрактілі ойлау, зейіннің тұрақтылығы болған кезде сенімділікті қолдануға болады. Жасөспірімге түсінікті дәлелдерді қолдана отырып, белгілі бір әдістердің, ойлардың және т.б. дұрыстығына көз жеткізуге (өзін көрсетуге) мүмкіндік береді.

Эмоционалды көңіл-күймен бөлісу. Сенімді қарым-қатынас орнатқан кезде сіз эмоционалды сәйкестендірудің үлгісі бола аласыз. Осының арқасында сіз баланың эмоционалды жағдайын өзгерте аласыз (түзете аласыз), онымен өзінің жағымды көңіл-күйіңізбен бөлісе аласыз [9].

Жоғарыда аталған іс-шаралар оқушылар үшін де, олардың ата-аналары, мұғалімдері үшін де ұйымдастырылуы керек. Жүйелі және мақсатты жұмыс ата-аналардың, пән мұғалімдерінің құзыреттерінің өсуіне, балалардың психикалық денсаулық мәселелерінде хабардарлығын арттыруға әсер етеді. Жасөспірімдер өздерінің эмоционалды жағдайын жақсы түсінеді және қажет болған жағдайда кімге жүгіну керектігін және бастан кешкен мәселелерді кіммен талқылау керектігін біледі. Бұл біртіндеп жасөспірімдердің психологтарға (немесе дәрігерлерге) өздігінен жүгінуіне әкеледі, егер олар депрессияны сезінсе немесе эмоционалды қиындықтарды бастан кешірсе. Ал жақындағы өткен уақытта ғана жасөспірімдердің көпшілігі өздерінің психологиялық жағдайын дұрыс бағалай алмады және психологтар мен дәрігерлерге жүгінуден ұялды. Қазіргі уақытта, бұл кедергі төмендей бастады. Көптеген жасөспірімдер ересектердің назарын психикалық сипаттағы проблемаларына аудару үшін демонстрациялық-шантаж әдісінен алшақтайды. Балалардың суицид санының артуымен көмекке жүгіну өзін-өзі өлтіруге тырысу санының біртіндеп төмендеуіне әкеледі.

Осылайша, мектептердің негізгі міндеті - балаларды ересек өмірге дайындау, өз проблемаларын өз бетінше ойлау және шешу. Сондықтан, балаларды әртүрлі өмірлік жағдайларды дұрыс бағалауға, олардың эмоциялары мен басқа адамдардың эмоцияларын тануға, қоғамда қауіпсіз қарым-қатынас орнатуға үйрету керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жаклин Б. Тонер, Клэр А.Б. Фриленд Депрессия: жеңіп шығып, алға жүр. Copyright by American Psychological Association. – Астана: Bilim Foundation. – 2018. – 164 б.
2. <https://baribar.kz/136833/bulling-degen-ne-zhane-onynh-qandaj-turleri-bar/>
3. Дэбби Глэссер, Эмили Шенк Жаңа мектеп, жаңа орта. Көшкенде және орта ауысқанда не істеу керек? – Астана: Bilim Foundation, 2018. – 100 б.
4. Калкеева К.Р., Джексембекова Г.С., Қыдырмолдина С.Т. Ересек-Ата-ана-Бала. – Нұр-Сұлтан: Bilim Foundation, 2021. - 48 б.
5. Калкеева К.Р., Изакова А.Т. және б. Skill: ең мықты қорғаныс деңгейі. Психологиялық

қауіпсіздік туралы. – Нұр-Сұлтан: Bilim Foundation, 2021. – 44 б.

6. <https://hr-portal.ru/varticle/zhiznennye-navyki-life-skills>

7. Овчарова Р. В. Практическая психология образования: учебник для вузов / Р. В. Овчарова. – Москва: Издательство Юрайт, 2023. - 272 с.

8. Калкеева К.Р., Исаханова А.А., Махмуд А.Ж. Интернет майданы. Кибербуллинг дегеніміз не және өзінді одан қалай қорғауға болады? – Нұр-Сұлтан: Bilim Foundation, 2021. – 42 б. <https://5psy.ru> > [psihologicheskaya-pomoshh-podrostku](https://5psy.ru/psihologicheskaya-pomoshh-podrostku)

ӘӨЖ 159.923

СУИЦИДТІК КӨРІНІС ЖӘНЕ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ТҮЗЕТУ МӘСЕЛЕСІ

Абдыбаева Гүльсара Мухашевна аға оқытушы, психология магистрі
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.

Аңдатпа. Осы мақалада девиантты мінез-құлық деңгейі мен қарым-қатынасы арасындағы байланысты анықталып, түзету жұмыстары арқылы олардың өзін-өзі бағалауын жоғарлатып, үйлесімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік тудыру мәселесі қарастырылған.

Кілт сөздер: қоғам, суицид, девиантты мінез-құлық, өзін-өзі бағалау, үйлесімді, конструктивті қарым-қатынас.

Аннотация. В данной статье определяется взаимосвязь между уровнем девиантного поведения и их соотношением, а также рассматривается вопрос повышения их самооценки и создания возможности для гармоничного общения посредством коррекционной работы.

Ключевые слова: общество, суицид, девиантное поведение, самооценка, гармоничные, конструктивные отношения.

Annotation. This article defines the relationship between the level of deviant behavior and their ratio, and also considers the issue of increasing their self-esteem and creating opportunities for harmonious communication through corrective work.

Keywords: society, suicide, deviant behavior, self-esteem, harmonious, constructive relationships.

Қоғамның барлық уақытында адамзаттың өміріне қажет емес формаларды және оларды таратушыларды жоюмен, оларды аластаумен күресті. Әдістері мен құралдары әлеуметтік-экономикалық қатынастармен, қоғамдық санамен, басқарушы элитаның қызығушылықтарымен анықталып отырды. Әлеуметтік «зұлымдық» ұғымы барлық кезеңдерде де ғалымдардың көңілдерін аударып отырды.

Суицид тақырыбы біздің бүкіл өмірімізге бойлай еніп, қай кезде болмасын өзінің көкейкестілігін жоғалтқан жоқ, қайта жас ерекшелігіне қарай оның маңызы арта түсті. Менің бұл адам шошырлық мәселені алғандағы себебімнің бірі, ол – осы суицид мәселесінің біздің қасіретімізге айналып бара жатқандығында.

Суицидке ұшыраушы адамдар әдетте, рухани күйзелістен зардап шеккен және стрестік күй-жайда болған, өз мәселесін шеше алмаған адамдар тобы. Олар жиі психикалық аурудан зардап шегеді, әсіресе депрессиялық күйде ұзақ болады және болашақтан өз үмітін кешеді. Суицид бүкіл әлемде өлімге алып келетін жетекші себеп болып табылады, сондықтан ол қоғамдағы өзекті мәселенің бірі деп есептеледі. Көптеген зерттеушілердің айтуы бойынша, суицидтің ресми статистикасы оның нағыз санын бағаламайды.

Өзіне-өзі қол жұмсау – глобалды геополитикалық құбылыстарға қарағанда маңызсыз құбылыс болып есептелінеді. Ал шындығына келгенде ол қоғамда болып жатқан жағдайларға белгілі бір баға береді және сол қоғамның нағыз келбетін сипаттайтын құбылыс.

Адам баласы бір үмітпен өмір сүреді. Ол бір мақсат, бір арманның жолына түссе, болашақтан үміті болса ғана адамша ғұмыр кешеді. Қандай қиыншылықтар кездесе де, үмітінен көз жазбауға тырысады. Алданышы бар адам күресе де, жұбана да алады. Ал мақсат-мұратсыз адамның көрінгеннің жетегінде кететіні айтпаса да түсінікті. Ондай адамдардың баз кешіп, бағдарынан адасуы да оңай. Әлеуметтанушылардың зерттеуіне сенсек, суицид құрбандарының түгелге жуығы тіршілік қиындықтарының әртүрлі себептерінің кесірінен өледі екен. Бірақ өтпелі кезеңде кім қиыншылық көрмеді. Замана жүгі талай адамның еңсесін түсірді емес пе. Егер солардың барлығы қиыншылық көрдім деп өле берсе, қанша пенденің мерт боларын кім білсін?! Сондықтан кішкентай ауыртпалыққа шыдамай өзіне қол салғандардың көбісі психикалық ауытқуларға ұшырағандар болып табылады. Зардап шеккен адам ең алғаш өлу жайында ойлана бастағанда оның санасында сол арам ойына қарсы тұрарлық иммунитеттік түйсік тірілуі қажет. Сонымен қатар сыртқы ортадан да психикасына да әсер етіп, өлімнен бас тартқыза аларлық көмек керек. Егер олай болмаған күнде адам санасында о баста ноқаттай ғана болып енген «қара ойдың» вирусы ұлғая келе сананы толықтай меңдеп, ақыры алып тынады.

Суицидтің девиантты мінез-құлық ретіндегі жүйесін талдамай тұрып, ең алдымен девиантты мінез-құлықтың не екенін ажыратып алайық. Әлеуметтену процесі (белгілі бір қоғамдағы іс-әрекеттер, әлеуметтік ережелер мен құндылықтарды тұлғаның қабылдау процесі) тұлғаның әлеуметтік кемелденуіне жетудің нақты бір деңгейінің аяқталуы, ол тұлғаның интегралды әлеуметтік мәртебесін (адамның қоғамдағы орнын анықтайтын мәртебе) алумен сипатталады. Алайда, әлеуметтік процесс кезінде сәтсіздіктер мен жаңылулар да болуы мүмкін. Әлеуметтенудің жетіспеушілігінен ауытқымалы мінез-құлық пайда болады, ол – жеке тұлғалардың іс-әрекеттерінің теріс формалары, рухани кемістіктің саласы, принциптер және құқық пен моральдан ауытқу.

Әлеуметтанушылар ауытқымалы мінез-құлықты девиантты (латын тіліндегі «deviatio» - ауытқу) деп атайды. Ол барлық іс-әрекеттер немесе әрекеттердің ережеге сай еместігін көрсетеді. Кейбір қоғамда дәстүрден кішкене ғана ауытқулар қатты жазаланған. Барлығы бақылауда болған: шашының ұзындығы, киімінің пішіні, мінез-құлық тәртібі. Дәл осылай б.з.д. V ғ. ежелгі Спартаның қолбасшылары жүргізген.

Әлеуметтанудың құрамына арнайы әлеуметтік теорияны көрсететін «девиантты мінез-құлық социологиясы» пайда болды. Девиантты мінез-құлық әлеуметтануының тамырында француз ғалымы, француз социологиялық мектебінің негізін құрушы Эмиль Дюркгейм (1858-1917) болды. Ол «ескі ережелер мен құндылықтардың жаңа өмірге сай еместігіндегі және жаңа ережелер қабылданбаған қоғамның жағдайына» негізделетін әлеуметтік аномия түсінігін енгізді [1].

Девиантты мінез-құлық теориясының жеке ғылым болып құрылуы Р. Мертон мен А. Коэннің арқасында. Мертон қоғамның кейбір азаматтарының сол қоғамда белгіленген іс-әрекетке сай келмейтініне әлеуметтік құрылымның қандай түрткі болатынын анализдеді. Американдық социолог А. Коэн ауытқымалы мінез-құлықты «институционалданған күтулерге қарсы келетін мінез-құлық» деп атап көрсетті [2, 520 б.] Феноменологиялық социологияның өкілі ағылшын әлеуметтанушысы Д. Уолш «әлеуметтік ауытқушылық – маңызды деңгейдегі қосымша жазу мәртебесі» [3, 98 б.], яғни тек субъективті белгілер. Оның ойы бойынша, ауытқу – ол ішкі емес, белгілі әрекетке ие емес сапа, әлеуметтік бағалар мен санкцияларды қолданудың нәтижесі. Ауытқымалы мінез-құлықтың мұндай сипаттамалары оның табиғаты мен антиномаларының объективті сүйек жақындығын толығымен ашпайды.

Девиация мағынасына кең трактовканы Г. А. Аванесов береді: «Ауытқымалы мінез-құлықты қоғамда берілген нормалар мен типтеріне сай келмейтін әрекет деп түсіну қажет», яғни әрбір әлеуметтік нормаларының бұзылуы туралы [4, 257 б.].

Девиациямен күрес жиі сезімдер, ойлар, әрекеттермен күресті туғызып отырды. Әдетте ол нәтижесіз болып қала береді: уақыт өте келе ауытқулар қайта жаңғырады және ол өте жарқын түрде көрінеді. Көптеген қоғамда девианттық мінез-құлықты бақылау симметриялы емес: жаман жаққа бағытталған ауытқулар айыпталынады, жақсы жағына бағытталса, мақұлданады, қабыл алынады. Ауытқудың позитивті және негативтілігіне тәуелді, девиацияның бірнеше континуумын көрсетуге болады. Оның бір бөлігінде ауытқуы қабылданбайтын мінез-құлықты максималды көрсететін топ мүшелері: революционерлер, террористер, атеистер, сатқындар. Екінші бөлігінде ауытқуы максималды түрде қабылданатын топ мүшелері: ұлттық батырлар, көрнекті әртістер, ғалымдар, жазушылар, дамуы аса жоғары балалар.

Сонымен, қоғамды қойдың мақұлданбайтындығын, жақтырмайтындығын алып келетін барлық іс-ірекеттер девиантты деп аталады. Бұл кең топтағы көрінетін құбылыс: билетсіз жол жүру мен адамды өлтіруге дейін. Кең мағынада девиант – бұл ережеден ауытқыған немесе өз жолынан адасқан әрбір адам. Ауытқымалы мінез-құлықтың негізгі формасына құқықбұзушылықты, қылмыстылықты, маскүнемдікті, нашақорлықты, жезөкшелікті, өзіне-өзі қол жұмсаушылықты жатқызуға болады [5].

Өзіне-өзі қол жұмсау – глобалды геополитикалық құбылыстарға қарағанда маңызсыз құбылыс болып есептелінеді? Ал шындығына келгенде ол қоғамда болып жатқан жағдайларға белгілі бір баға береді және сол қоғамның нағыз келбетін сипаттайтын құбылыс. Сонымен қатар, суицидтің зерттеу пәнінің кең және жан-жақты статистикалық мәліметтерінің бар болуы Батыс әлеуметтанушыларына нағыз табысты тапсырады. Осыған қарамастан, өзіне-өзі қол жұмсауды зерттеудің маңыздылығын да ұмытпаған жөн. Өйткені, өзіне-өзі қол жұмсау санының әлеуметтік өлшемі жалпы өлім өлшемінен тұрақты тұрақтылығымен және арта түсуімен сипатталады, сондықтан оны зерттеуде ең алғашқы орынды өзіне-өзі қол жұмсаудың жалпы көрсеткіштері – қоғамда болып жатқан тоқыраулардың жауабы ретінде қарастырылады. Қоғамда болып жатқан әрқилы жағдайларды әрбір адам өзінше қабылдайды. Мен бұл жұмысымда тек объективті фактілерге және олардың қазақ қоғамына қалай әсер еткендігін, әлеуметтанушылардың мәліметтер жинағы мен олардың анализдеріне сүйене отырып жүргіземін.

Ең алдымен, өзіне-өзі қол жұмсаудың анықтамасын беруіміз қажет.

Бұл термин «өзін-өзі өмірден айыру ниетімен істелінген іс-әрекет» дегенді білдіреді, ал ғылыми әдебиеттерде өзіне-өзі қол жұмсау саналық, ойланып жасалынған деген мағынада қолданылады. Олай болса, өлім өз іс-әрекеттеріне жауап бере алмайтын немесе оларды басқара алмайтын адаммен жасалынған жағдайды субъектінің байқаусыз нәтижесін өзіне-өзі қол жұмсаған жағдайға емес, бақытсыз жағдай деп қарастырады. Осы өзін-өзі өлтіру құбылысының негізінде не жатыр?

Жұртшылық арасында психикасы бұзылып, сырқатқа шалдыққандарды қайтадан қатарға қосылмастай көретін теріс түсініктің бар екені де жасырын емес. Нақты өмір ақиқаты болса, одан көп өзгеше. Психотерапевт, психиатр мамандарға мезгілінде қаралып, тиімді ем алған жағдайда науқастардың көпшілігі айығып кетеді.

Қазақстанның бәсекелестікке қабілетті елу елдердің қатарына енеміз деп жатқанымызда бүйірімізден мұндай әлеуметтік аурулардың шығып жатуы оған да өз септігін көрсетіп жатқаны аз емес. Суицидті алдын-алуда мемлекетімізде кешенді ұйымдарды ұйымдастырсақ, басқа да әлеуметтік проблемаларға сияқты шын көңілімізбен қарасақ, бұл біз үлкен жетістіктердің бірі болары анық.

Бұл жерде біз тек психологиялық орталықтардың қызметіне ғана сүйенбей, сол орталықтармен бірлесе жұмыс істейтін әлеуметтік ұйымдарды да қарастыруымыз қажет. Бұл

ұйымдарды халық арасында кең таралуына жол беруіміз – біздің басты міндетіміздің бірі. Осындай ұйымдардың қызметі дұрыс бағытта жүргізіліп жатқаны туралы да ұмытпаған жөн.

Азаматтары арасында өзіне-өзі қол жұмсаудан ешбір мемлекет толығымен құтыла алмай отыр. Бірақ ол ауруды дер кезінде емдеп, оларға дұрыс көмек көрсететін болсақ, мүмкін біздің мемлекетіміз әлемдегі төртінші орынға емес, одан да төмен орынға ие болары анық.

Ең бастысы, әрқайсысымыз жанымыздағы құрбы-құрдастарымызды, туыстарымызды және де сүйіктілерімізді бағалайық. Оларға қолымыздан келетін бар көмекті, қолдауды көрсетейік. Сонда, бұл суицид деген әлеуметтік қатерді біз де жеңе аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. История социологии в Западной Европе и США, М., 1999.
2. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения // Социология сегодня – М., 1965.
3. Новые направления в социологической теории. – М., 1978.
4. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. – М., 1980.
5. Осипова О. С. Девиантное поведение: благо или зло // СоцИс, 1998, № 9.
6. А. Камю. Бунтующий человек - М., Политиздат, 1990.
7. Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля. – М., 1992.
8. Дуанабай Ж. Өздігінен өлетіндер неге көбейіп келеді? // Айқын. 2005, 26 шілде.
9. Балабанова Е. С. Социально-экономическая зависимость и социальный паразитизм: стратегии «негативной» адаптации / СоцИс, 1999, № 4.

ӘӨЖ 159.7

СУИЦИД – ӘЛЕУМЕТТІК ҚАТЕР РЕТІНДЕ

**Абдыбаева Гүльсара Мухашевна аға оқытушы, психология магистрі
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.**

Аңдатпа. Осы мақалада девиантты мінез-құлық деңгейі мен қарым-қатынасы арасындағы байланысты анықталып, түзету жұмыстары арқылы олардың өзін-өзі бағалауын жоғарлатып, үйлесімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік тудыру мәселесі қарастырылған.

Кілт сөздер: қоғам, суицид, девиантты мінез-құлық, өзін-өзі бағалау, үйлесімді, конструктивті қарым-қатынас.

Аннотация. В данной статье определяется взаимосвязь между уровнем девиантного поведения и их соотношением, а также рассматривается вопрос повышения их самооценки и создания возможности для гармоничного общения посредством коррекционной работы.

Ключевые слова: общество, суицид, девиантное поведение, самооценка, гармоничные, конструктивные отношения.

Annotation. This article defines the relationship between the level of deviant behavior and their ratio, and also considers the issue of increasing their self-esteem and creating opportunities for harmonious communication through corrective work.

Keywords: society, suicide, deviant behavior, self-esteem, harmonious, constructive relationships.

Адамның өмірін қиюына әсер ететін алғашқы себептердің бірі ол әдетте, жақын қоршаған ортасымен байланысты – отбасы, ата-аналары, құрбы-құрдастары. «Өмір сүру немесе сүрмеу» сұрағына жауап беруші әрине ол адамның өзі. Психикалық күйзеліс кезінде оның өзін қалай ұстауы, күрделі өмірлік жағдайлар кезінде кезіккен қиыншылықтарды шешуде қандай таңдау жасайтындығы, психикасын жарақаттайтын жағдайлар кезінде берілмейтіндігі оның тұлғалық күшіне тәуелді. Өзіне-өзі қол жұмсайтын мәселемен байланысты басқа маңызды кезең – уақытша көрініс. Суицидтің себебін іздеу адамның өзінің немесе сол қоғамда тұратын өткен өміріне жиі алып келеді, ал болашақтың айқындалмағандығы немесе түзелмейтіндігі өзін-өзі жоюға деген ұмтылыстың белгісі немесе себебі екені анық.

«Қоғам» - «микросоциум» - «мен» байланысын уақыттық кеңістікте «өткен уақыт» - «қазіргі уақыт» - «болашақ» адамның қоғамдық даму тарихында аз немесе көп деңгейде аңғаруға болады. Кем дегенде, әлеуметтік себептермен тікелей байланысты өзіне-өзі қол жұмсаудың екі түрі бар.

Бірінші жағдайда, қоғам белгілі бір нақты жағдайларда өзінің мүшелерінен құрбандыққа шалынуын талап етеді және бұл әлеуметтік нормалар қоғамдық ережелердің, абырой мен құрмет кодексінің және мінез-құлық ережелерінің негізінде қаланған. Ежелгі дәуір кезінде өзін қоғамдық қызығушылықтар үшін құдай аттарына құрбандыққа шалу барлық дерлік халықтарда болған. Ашаршылық кезінде қарт адамдар ұрпақтың ары қарай жалғасуы үшін, ұрпақ өмірін сақтап қалу үшін өздеріне-өздері ұол жұмсап отырды, және табиғи апаттар, эпидемиялар, соғыстың тоқтатылуы үшін де жиі адамдар құрбандыққа шалынып отырды [1]. Көптеген ірі мерекелердің: әскери, соғыс әрекеттерінен бастап және қалаларды, қорғандарды және т.б. маңызды объектілерді салумен аяқтай келе адамның өмірі сәттілік алып келеді деп сенді. Мысалы, Жапонияда көпірді салу барысында оның негізіне көпірдің берік болуы үшін және өзен құдайы құрылысшылардың қажырлығына ашуланбасы үшін адам құрбаны «хитобашира» көмілген.

Өзіне-өзі қол жұмсауда қоғамда тәртіппен белгіленген «әміршінің» өлімінен кейін әйелінің және құлының өмірден ерікті кетуі міндетті болды. Ол көптеген елдерде әміршісіне не күйеуіне деген махаббат пен шынайы берілгендікті дәлелдеу болатын. Үндістанда «сати» дәстүрі күйеуінің өлімінен кейін оның денесімен бірге әйелінің денесін өртеу ХІХ-ғасырға дейін міндетті салт болып табылды. Әйелдердің өзіне-өзі қол жұмсауы өзінің ары мен зорлық және ұят болудан қашу үшін қоғамдық ережелердегі бекітілген болатын. Ер адамдарда өзіне-өзі қол жұмсауды талап ететін ардың басқа кодексі болды. Олардың маңызды бөлімдерінің бірі – соғыста жеңілгендігі үшін масқаралықты өтеу.

Өзіне-өзі қол жұмсау қоғам тарихында өзінің арын қайта құру құралы ретінде қорлық пен қаһарға қарсы тұруға бағытталған әдіс ретінде қарастырылады. Қазіргі уақытқа дейін кейбір африка тайпаларында өзінің ар-намысын қорғау мақсатында өзіне-өзі қол жұмсау: қорлыққа ұшыраған адам салт бойынша, үлкен ағаштың жоғарысына мініп, тайпа алдында өкпелеткен адамға өз ашуын шығарып басымен жерге құлауы қажет. Жапонияда, иерархиялық биліктің шектен шығуынан төменгі деңгейде тұрған адамдар қарсылық мағынасында көп жағдайда өздеріне-өздері қол жұмсаған. Көптеген осы суицидтің «қоғамдық қолдауының» ұлттық-дәстүрлі формалары этнографтар мен тарихшылар үшін үлкен жетістік болды, бірақ өткеннің дәстүрлері қазіргі өмірмен сабақтасуда.

Өзіне-өзі қол жұмсаудың деңгейін анықтайтын және қоғам өмірінің өткені мен қазіргі уақытын байланыстыратын әлеуметтік факторлардың маңыздыларының бірі – дін. Қоғам тарихында өмір үшін күрестің негізінде діни жаза жатыр.

Ислам өз өмірін қиюды қатал жазалайды және қазіргі уақытқа дейін мұсылман дінін уағыздаушы мемлекеттерде бұл құбылыс кездеспейді деуге де болады. Өзіне-өзі қол жұмсауды Құранда тыйым салынады. Бірақ, екі жақты талқылау өз өмірін қиюға рұқсат береді, және ол жағдайда бұл әрекетті (шахидтер) өзіне-өзі қол жұмсау деп санамайды.

Белгілі мағынада шахидтер өзіне-өзі қол жұмсаушылар болып есептелмейді, өйткені оның мақсаты басқа адамның немесе адамдар тобының өлімі болып есептелінеді. Бұл жағдайда шахид Алланың қан майданындағы жауынгер ретінде қарастырылады. Ислам дінінде өзіне-өзі қол жұмсаған адамның жаназасын шығармайтын, ол адамды басқалардан бөлек жерлейтін қағида бар [2, 46.]. Сонда ол о дүниенің де, бұл дүниенің де санатында жоқ болады.

Құран Кәрімнің «Ниса» сүресінде: «Көктегі әрі жердегі нәрселер Алланікі. Сондай-ақ Алла әр нәрсені меңгеруші» делінген. Бұнда адам өзіне қол жұмсағанда өзінің емес Алланың ісіне қол салады деген түсінік тууы керек. Алла өзі берген жанды өзі ғана алуға тиіс. Ал біздің кейбір телеарналар мен газеттер мұны ерлікке балап, насихаттап жатады. Өзіне-өзі қол жұмсаған адам күнәһар. Өзін өлтірсе де, өзгені өлтірсе де ол адамның өмірін қиды. Оның арасында ешқандай айырмасы жоқ. Бірақ, олардың көбісі өзіне қол салуды күнә деп есептемейді. Қисам мен өз жанымды қидым деп ойлайды. Сол өз жанының Алланың жаны екенін ұқпайды. Құдай берген жанды Құдай алуы керек дедік. Мен тіпті өлім жазасына да қарсымын. Қылмыскерді ешқашан да өлім жазасына кеспеу керек. Біреудің өмірін қиюға ешкімнің құқығы жоқ. Ол тек Аллаһтың ісі.

Иудаизм дінінде де өмірдің Құдай үшін құнды екені белгілі. Сондықтан діншіл еврейлер үшін құдайдан басту, өлім мен қан алмасудан басқа барлық діни заңдарды аттауға рұқсат берілді.

Христиан дінінде де алғашқы христиан-азап шегушілерінен кейін өзіне-өзі қол жұмсау арқылы Жаратушының алдына келуге қатаң тыйым салынды. Православты христиан діні өзіне-өзі қол жұмсауды үлкен күнә деп көреді. Өйткені, өзіне қол жұмсаған адам өлтіру мен үмітін ұзу сияқты екі күнәні бірдей істейді және ол тәубе етуіне ерік бермейді. Өзіне-өзі қол жұмсағандарға жерлеу кезінде жаназа айтылмайды. Өзіне-өзі қол жұмсаушылардың жаназасын діни қызметкер марқұмды ақылсыз деп таған жағдайда шығарады. Жалғыз ерекшелік ол есінен ауысқан адамдарға жасалады, өйткені олар ақылынан айрылғандар. Ерте кезде өзіне-өзі қол жұмсаушыларды молалардың сыртында көметін болған. Өзіне-өзі қол жұмсаушылар ана өмірдегі тозақта қорлық көреді. Бірақ, өз өмірін қию туралы Тауратта ешқандай жаза жазылмаған. Бұл қылық өз өмірін қиюшы адам басқа адамды немесе топты қорғау үшін жасалынса, онда ол өзіне-өзі қол жұмсау емес, өзін құрбандық шалу болып есептелінеді. Мұндай адам әулие азап шегушілермен қатар саналады. Бұл Христостың келесі сөздеріне негізделеді: «Кімде-кім өз жанын құрбылары үшін қиятын болса, бұдан асқан махаббат жоқ» (Ин.15,13) [3].

Қазіргі таңда Италия, Испания және Латынамерика елдеріндегі өзіне-өзі қол жұмсаудың ең төмен деңгейінің себебі осы елдердегі католицизмнің өз өмірін қиюды қатал жазалаудың салдарынан.

Индуизм, брахманизм және буддизм діндерінде өзіне-өзі қол жұмсауға тыйым салынбаған. Олар келесі доктринаны ұстанады: адамды өмірге байлайтын ол қиыншылық көрудің себебінен, өз қанынан айрылуға, жаңа өркениеттің соғысы мен варварлығына қарсы протестік акт түрінде будда монахтарының өзін өртеуі діни ережелердің құрамына кіреді.

Синтоизмде өзіне-өзі қол жұмсауға тыйым салынбайды, қайта ол сэппуку түрінде мақұлданады. Сэппуку өзіне-өзі қол жұмсаудың түрі жазалау түріндегі бұйрық немесе самурайдың намысына тиген уақытта самурайдың өз сюзереніне адал екенін көрсету жағдайларында ерікті жасалынып отыратын болған [4, 136 б.].

Чуваштардың өзіне-өзі қол жұмсау дәстүрі «тип шар» (құрғақ қасірет) салтымен байланысты. Жау-қастарының үйінің қақпасына алдында асылап өлу, арын таптағаны үшін кек ретінде есептеген.

Массалық өздеріне-өздері қол жұмсауға шақырушы немесе массалық өздеріне-өздері қол жұмсаған ресми діни бірлестіктер көптеген мемлекеттерде соттық тәртіппен қудаланады және құқық қорғау органдарымен десруктивті («Белое братство», «Халық Храмы») деп танып, оны жоюда көмек көрсетеді.

Қоғамда болып өткен ең үлкен массалық өздеріне-өздері қол жұмсаулар, төмендегілер:

- Б.з. I ғ.-да Массада тауының шыңында 1000 жуық еврейлер римдік құлдыққа қарағанда, өздеріне-өздері қол жұмсауды жөн көрді;
- XVII-XVIII ғ.ғ.-да ескі дәстүршілердің өздерін-өздері өртеуі;
- 1945 жылғы капитуляцияның шыққанынан кейін жапондықтардың массалық харакириі (бұл көрсеткіш әртүрлі деректерде 35 000 пен 200 000 адам аралығында көрсетіледі);
- 1978 жылы Джонстоун қаласында (Гайана) болған «Халық Храмы» сектасының массалық өлімі (912 адам);
- 1993 жылы «Давидов бұтағы» сектасының 87 адамы өздерін-өздері өртеді.

Осыдан барып, мемлекеттегі діннің әлсіздігі мен діни ережелер өзіне-өзі қол жұмсаумен тығыз байланыста болса, онда суицидалдық әрекеттің пайыздық өлшемі жоғары болады. Әлемдік діннің бірде-біреуі тұрмыстық өзіне-өзі қол жұмсауды игілік іс ретінде қарастырмайды.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта өзіне-өзі қол жұмсаудың әйгілі түрі – Интернет жүйесінде адамдардың бір-бірімен келісіліп осы әрекетке түсуі.

Қазір Интернетте тек «тынымсыз шатпақтау» ғана модада емес, оған қоса, топтық өзіне-өзі қол жұмсауды ұйымдастыру. Бүкіл әлем бойынша ондаған әртүрлі тілдегі сайттар да өмірден кетудің әдістері туралы нұсқаулар беріледі. АҚШ, Жапония, Австралия және Батыс Еуропа елдерінің ішінде Интернеттен алынған насихаттың негізінде топтық өзіне-өзі қол жұмсау жүріп отыр. Мамандардың айтуынша, сайттардың жарнамасы мен философиясы психологиялық сендірудің элементтері негізінде өте жоғары деңгейде құрылған. Нәтижесінде, депрессиялық күйде жүрген адамдар бірге өлу ниетінің ортақ тілін табады.

Соңғы кезде әр жерден өзін-өзі өлтірушілер жиілеп барады. Ал Қазақстан халықтың жан басына шаққанда өзіне-өзі қол жұмсаушылардың саны бойынша әлемде төртінші орынды алып отыр, ТМД мемлекеттерінің ішінде екінші орынға ие. Бұл біздің енді дамып келе жатқан мемлекетімізге өте үлкен көрсеткіш.

Көптеген адамдарға кейбіреулердің өмірмен қоштасуына ешқандай себеп те жоқ сияқты көрінеді. Отбасы жағдайы бір қалыпты, жұмысы бар, тұрмысы тәуір адамдардың қайсыбірі ойламаған жерден өз өмірін қияды. Ондайда отбасы мен ағайын-туысқандары неліктен, қалай екенін біле алмай аңырап қала береді.

«Е, байғұсты қара басқан ғой, шамасы» дейтініміз де бар кей-кейде қазақы әдетпен.

Ғылым кейінгі кезеңдерде әлеуметтік үрейді, оның өрбу жолдарын зерттеуге көбірек ден қоя бастады. Әуелде онша мән берілмей, жеңіл-желпі сырқат саналса, енді ол күллі адамзаттың алаңдаушылығын туғызып, бас ауруына айналған. Шындығында оның із-түссіз кете қалатын кесел емес, адамның еңбек ету қабілетін жойып, жанын жегідей жеп, өмірден түңілдіруге дейін апаратын азабы терең ауру. Және қазір кең тараған.

Әрине бастапқы белгілері білінгеннен-ақ дәрігерге көрініп, ауруын ерте анықтатып, тиімді әдістермен емделген жағдайда ондай қайғы-қасіретті орағытып өтуге болар еді. Өкінішке орай емдеу мекемелерінің өзінде де әлеуметтік дерт қаупін жете бағаламаушылық, анық таныла тұрса да, жеткіліксіз емдеу секілді кінәраттар орын алып жүр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения // Социология сегодня – М., 1965.
2. Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля. – М., 1992.

3. Ақажанова А.Т. Девиантология [Мәтін] : оқу құралы / А.Т. Ақажанова. - Алматы : NURPRESS, 2014. - 126 б.
4. Әлқожаева Н. Девиантты мінез-құлықты балалармен жұмыс жүйесі [Мәтін] : Оқу-әдістемелік кешен / Н. Әлқожаева, Д. Ертарғынқызы. - Алматы : Қазақ университеті, 2013. - 80б.
5. Социально-психологические проблемы отклонений в поведении молодежи - Киев, 1984.

ӘОЖ 159.9

СТУДЕНТ ЖАСТАРДА ӨМІРЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МОТИВАЦИЯ ЖӘНЕ ЖАҢСАҚ НАНЫМДАР

Мырқасымова М.А.

«Әлеуметтік психология» кафедрасы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада студент жастарда өмірлік құзыреттілік тұжырымдамасын қалыптастырудағы жаңсақ нанымдар мәселесі қарастырылады. Студенттердің кәсіби білім алу үрдісіндегі мотивация, қажеттіліктің маңыздылығы сипатталды.

Кілт сөздер: студент жастар, өмірлік құзыреттілік, жаңсақ нанымдар, мотивация.

Аннотация. В статье рассматривается проблема ошибочных убеждений в формировании концепции жизненной компетентности у студенческой молодежи. Характеризовалась мотивация, значимость потребностей в процессе профессионального обучения студентов.

Ключевые слова: студенческая молодежь, жизненная компетентность, заблуждения, мотивация.

Annotation. The article deals with the problem of erroneous beliefs in the formation of the concept of life competence among students. The motivation and importance of needs in the process of professional training of students were characterized.

Keywords: student youth, life competence, misconceptions, motivation.

ЖОО білім алу студенттің кәсіптік қалыптасудың маңызды кезеңдерінің бірі, өйткені бұл болашақ мамандығы мен оған қатынасын білдіретін адекватты көріністердің қалыптасуының негізінде дамиды. Біздің қоғамдағы болып жатқан өзгерістер, қазіргі студент тұлғасының құндылық-мотивациялық өрісінің арақатынасы мен қалыптасқан категориялары мен түсініктерінің мағыналық-мәндік аймағын анықтайды. Оқыту процесіндегі студенттердің танымдық іс-әрекеті нәтижесінде студенттердің этностық топтарындағы қарым-қатынастың әлеуметтік-психологиялық механизмдерін белсендіру негізінде ЖОО қазіргі кездегі білім беру технологияларын тиімді қолдану осы мәселенің тиімді шешілуін көрсетеді.

Мотивация феномені адамдардың белсенділігінің қарқындылығы мен бағыттарын анықтайтын психикалық процестердің, олардың құрылымы мен функцияларының жиынтығынан тұрады. Мотивация феномендеріне мотивтер, әртүрлі мотивациялық факторлар, ең алдымен, қажеттіліктер, сонымен бірге сезім, еріктің көрініс беруі және тұлғаға тән сапалар жатады.

Адам белсенділік мотивінің негізгі қайнар көздерінің бірі болып қажеттіліктер алынады. Жеке бөлініп алынатын қажеттілік – бұл орта мен тұлға (организм) арасындағы заттық алмасу және ақпараттық динамикадағы саналы спецификалық көп немесе аз дефицитті сезіну. "Қажеттілік" синонимдері ретінде "мұқтаж", "жетіспеушілік", "кемшілік",

кейбір кездерде "қызығушылықтар" сөздері қызмет атқарады. Өмір көп жағдайларда қажеттіліктерді қанағаттандыру процесінен тұрады. Қажеттіліктердің артықшылығы зат алмасу сияқты субъекті тіршілігіндегі фундаменталды жағдай. Өзінің бастапқы биологиялық формасында қажеттілік организм күйі, оның өзінен тыс тұратын, оның объективті мұқтаждығын анықтайтын толықтауыш.

Адамның биологиялық қажеттіліктері де даму мен әлеуметтенуге ұшырайды. Адам қажеттіліктерінің өзіне тән ерекшеліктерінің бірі, оларды іс-әрекет және басқа адамдардың іс-әрекеттерінің нәтижесінде қанағаттандырады [1]. Оларды қанағаттандырудың маңызды алғышарттарының бірі болып дербестік және оның тұлғаның мотивациялық өрісі алынады.

Қажеттіліктер спектрі өте бай және әр алуан. Әртүрлі зерттеушілер олардың бірнеше ондаған түрлерін ажыратады. Адам қажеттіліктерінің саны тұлға және организм ретінде соңғы болып саналмайды.

Тұлғаның мотивациялық өрісінің, яғни мотивті адамның белсенділігінің себептері ретінде түсіндірудің алғашқы талпыныстары антикалық дәуірден басталады. Аристотель өзінің «Жан туралы» трактатында жан функцияларының ішінен «бір нәрсеге» деген немесе «бір нәрседен» адамның танымдық ұмтылысын бөліп керсетеді, ал Платон мотивтердің шиеленісін жанның ақылды бөлігі мен ашкөз бөлігі арасындағы күрес ретінде қарастырады.

Мотивтер тек қанағаттандырылмаған қажеттіліктер базасында ғана пайда болмайды, кейбір мотивтер қажеттіліктерге қарамастан қалыптасуы мүмкін. Сонымен бірге, психологияда мотивация түсінігінде жиі қолданылады. Ол мотивпен шарттасқан адамдар мен жануарлардың мінез-құлқындағы мотивтердің қайта жасалуы мен өзара әрекетін, функциясын, қалыптасуы процестерінің жиынтығын білдіреді. Мысалы: белгілі бір уақыт аралығындағы қандай да бір іс-әрекетті басқаратын әртүрлі мотивтердің кешені, мотивация туралы айтылады. Кей жағдайларда "мотивация" мен "мотив" синонимдер болып табылады.

Мотивация құрылымына мотивке итермелейтін факторлар енеді. Мінез-құлықты реттеуде өздерінің көрініс беруі мен функцияларына байланысты бұл факторлар өз алдына салыстырмалы дербес кластарға бөлінеді [2].

Бірінші класс факторлары (қажеттіліктер мен инстинктер) белсенділіктің қайнар көздері болып табылады. Оларды талдау неге организм белсенділік күйіне өтеді деген сұраққа жауап береді.

Ал, мотивке итермелейтін екінші класс факторлары мінез-құлықтың бір актісі басқалардан не үшін таңдалады, яғни организм белсенділігінің бағыттылығын анықтайды.

Мотивке итермелейтін үшінші класс факторлары бұлар, эмоциялар, субъективті көңіл-күйлер (ұмтылыс, ниет) және бағдарлар. Олар мінез-құлық дамуын реттеу қалай жүзеге асады деген сұраққа жауап береді.

Адам мотивациясы жануарлар мотивациясынан мынандай өлшемдері бойынша ерекшеленеді: әлеуметтік шығу тегі бар (қоғам мұқтаждығына жауап береді, тарихи, өзгермелі, тәрбиеге бағынады), ақыл-ой, тіл, санамен байланысты, организм күйіне тәуелді емес, алыс мақсаттарға бағытталған, иерархиялық сипатта болады, өмір мотивтер жиынтығымен реттеледі. Бірақ бұл айтылғандардың барлығы адамның жоғары мотивациясының құрылымында биологиялық мотивацияның сақталуын жоққа шығармайды.

Қажеттіліктер – адамда немесе жануарда қалыпты өмір сүруге және дамуына жетіспейтін белгілі жағдайдағы мұқтаждық күйі, дефицит. Ағзаның эволюциялық дамуы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым оның қажеттіліктері көп болады. Қажеттіліктердің негізгі сипаттамалары: күш, пайда болу жиілігі, қанағаттандыру тәсілі, заттық мазмұны. Қажеттіліктер органикалық, материалдық, әлеуметтік және рухани болады [3]. Қажеттілік-іс-әрекеттің алғы шартын құрайтын бала белсенділігінің бағыттылығы және психикалық жағдайы. Бірақ қажеттілік өз бетімен іс-әрекеттің түрін анықтамайды, ол әртүрлі әрекет құралдарымен және жолдарымен қанағаттандырылуы мүмкін. Оның қанағаттандырылуы

дәрежесі адам әрекетімен анықталып, қажеттіліктің заттануына әкеледі. Олай болса, адамда қажеттіліксіз мотивтің болмайтындығын айқын дәлелдеуге болады.

Мотив – қажеттілікті қанағаттандырумен байланысты, іс-әрекетке деген ұмтылыс, субъектінің белсенділігін көрсететін және оның бағытын анықтайтын, сыртқы және ішкі шарттар бірлестігі. Мотивтер сипаттамалары: кендігі – белгілі бір тұлғаның мотивациясының алуан түрлілігі; иілгіштігі – тұлғаның мотивацияны әр түрлі тәсілдермен қанағаттандыру қабілеті. Мотивтің іс-әрекет мазмұнына қатынасы адамның әр түрлі іс-әрекет мотивациясының маңызды сипаттамасы болып табылады. Ішкі мотивация кезінде іс-әрекет адам үшін тұлғалық мәнге ие. Қызығушылық – бағдарлы-зерттеуден басқа, қандай да болмасын қажеттілікпен нақты байланысы жоқ таным мотивациясы ішкі мотивацияның ерекше түрі болып табылады. Сыртқы мотивация кезінде іс-әрекет басқа қажеттіліктерді (жалақыға, әлеуметтік престижге, т.б.) қанағаттандыруға қажетті құрал болып табылады. Сыртқы мотивация оң (сәттілікке ұмтылыс) және теріс (сәтсіздіктерден қашу) болуы мүмкін [4].

Әрбір мотивтің жалпы сипаттамасы оның күші болып табылады. Ол мотивтің өтетін жүріс-тұрысқа жасайтын психологиялық “қысымынан” және осы жүріс-тұрысты өзгерту қабілетінен байқалады. Мотивация күші бірнеше факторларға байланысты болады.

Тұлғаның мотивациялық өрісін оның қажеттіліктері мен қатар мақсаты да айқындайтындығын жоғарыда атап көрсеттік. Субъективті түрде адам үшін мотив тілектер мен ниеттер – мақсатқа жету жағдайының өзгеруінен өзгертін, өзекті эмоционалды күйі болып келеді. Мақсат – іс-әрекеттің жақындаған күткен нәтижесі, заттанған мотив (мотивті қанағаттандыруға жарамды зат). Ол әрқашан зейіннің орталығында болады, барлық таным процестерін өзіне “тартады”, яғни зейін алдымен мақсатқа қатысы бар, оған жетуге көмектесетін немесе кедергі болатын заттар мен ойларда шоғырланады.

Психоаналитикалық теорияның өкілдерінің көрсетуінше, адамдар күрделі энергетикалық жүйе болып табылатын көріністерге негізделеді. З.Фрейдтің есептеуінше, адам мінез-құлқын бір энергия белсендіреді. З.Фрейд энергияны сақтаудың жалпы принциптерін психологиялық терминдер тіліне аудара отырып, психикалық энергияның қайнар көзі қозудың нейрофизиологиялық күйі деген тұжырымға келеді. Әрбір адамда белгілі шамада психикалық белсенділікті қоректендіретін энергия саны болады. Белгілі бір орында энергияның шоғырлануы қозу туғызады, себебі ол басқа жерлерде жетіспеуі мүмкін. Индивидтің қандай да бір мінез-құлық формасы жағымсыз қозуды азайтудан тұрады. Осылайша, Фрейд теориясына сәйкес, адамның мотивациялық өрісі қажеттіліктердің негізінде туындаған қозу энергиясына негізделеді. Психикалық энергияның негізгі саны қажеттіліктер негізінде туындаған қозу деңгейін азайтуға мүмкіндік беретін организм іс-әрекетіне бағытталады. З.Фрейдтің бекітуінше, қандай болмасын адамның танымдық іс-әрекетінің белсенділігі (ойлау, қабылдау, ес және қиял) инстинктермен анықталады. Адам мінез-құлқына бұлардың әсерлері тікелей, жанама және жасырын түрде болуы мүмкін. Инстинктер “қандай болмасын белсенділіктің соңғы себебі” болып табылады [5]. Автор негізгі екі инстинктер тобы, өмір мен өлімнің бар екендігін мойындайды.

Гуманистік теорияның көрнекті өкілі А.Маслоу мотивацияның «тұлғалық» теориясы негізінде өзін-өзі өзектендіру концепциясын жасаған. Бұл концепция бойынша, әрбір адамда өмірге келген сәттен бастап, белгілі бір қажеттіліктер жүйесі дамып отырады. Олар өзара иерархиялық деңгейлерге бөлініп орналасқан. Қажеттіліктердің деңгейі неғұрлым төмендеген сайын, оның адам өмір сүруі үшін маңыздылығы күрделеніп, адам мінез-құлқының қозғаушы күші ретінде маңызы артады [6]. Осы төмендегі деңгейдегі қажеттіліктер өтелген кезде ғана одан жоғары орналасқан қажеттіліктер бой көтере бастайды.

К.Левин тұлғаның мотивациялық өрісінің ситуативтік дамуына өз мектебінде зерттеулер жүргізді. К.Левин бойынша, субъекті мінез-құлқы тұлға мен қоршаған ортадан тұратын,

өмірлік кеңістікпен анықталады. Тұлға - бір-бірімен түйіспейтін көптеген облыстардың жүйесінен тұрады. Әрбір облыс қажеттілікке және квазиқажеттіліктерге сәйкес келіп, белгілі бір күшке ие. Квазиқажеттілік мақсатқа жеткенге дейінгі мінез-құлықты анықтайды.

Мотивация механизмдері психикалық бейнелеу деңгейінде тек эмоцияның тууын ғана емес, оның дамуын да анықтайды. Автор бұл механизмдер мотивациялық бағдарлармен байланысты жетекші эмоцияның тууын қамтамасыз етумен қатар, бұлардың әрқайсысы шартты эмоцияны тудыруға қабілетті болады деп көрсетеді және эмоцияның ауысуы ситуативтік мотивацияның дамуының универсалды механизмі болып есептелінеді деп тұжырымдайды.

Мотивациялық суммация – бұл эмоционалдық көңіл-күйдің өзара әрекеті, олардың қосылуы мен өзара өшуі болып табылады.

Кез-келген іс-әрекет қажеттіліктерден басталады. Олардың бәрі пайда болу жағынан биологиялық болса да, студенттердің өзара бірлесіп әрекетті атқаруына негізделеді, әлеуметтік келісілген процеске айналады. Қажеттілік – іс-әрекеттің алғы шартын құрайтын бала белсенділігінің бағыттылығы мен психикалық жағдайы екендігін жоғарыда шетел ғалымдарының еңбектеріне жасалған шолу көрсетті және бұл мәселе төңірегінде айтылатын пікірлер келесі отандық психологтардың еңбектерінде де кездеседі.

Студенттердің танымдық іс-әрекет мотивациясына жалпы мағыналық қор құру мен жаңсақ нанымдардың әсерін зерттеу болды. Білім беру процесінде субъектінің даралық-тұлғалық ерекшеліктерінің этнопсихологиялық мазмұны Қазақстан Республикасының даму жағдайында әрқашан өзекті мәселе болып табылады.

Студенттердің танымдық іс-әрекеті мотивациясына жалпы мағыналық қор құру мен жаңсақ нанымдардың әсерін зерттеу мәселесі бойынша теориялық-әдіснамалық негіздерін талдау барысында танымдық іс-әрекет мотивациясына жалпы мағыналық қордың құрылуы мен жаңсақ нанымдардың өзара байланысы мәселелері анықталды. Тұлға сипаттамасы әлемге анализ жасауға бағытталаған (С.Л.Рубинштейн), қоршаған шындықты қабылдауға қабілеттілігі (Л.И.Анциферова), тікелей семантикалық іс-әрекет (А.Н.Леонтьев) сипаттамасы әлемді бейнелеу қабілеттілігіндегі оның негізгі функциясын көрсетсе, тұлғаның белсенді іс-әрекеттің субъектісі ретінде (К.А.Альбуханова-Славская), шығармашылық өнімді өндіруші (В.В.Давыдов) және өзінің саналы жұмысының нәтижесінде өзгеруші (О.А.Конопкин, Е.И.Исаев) ретінде тұлғаны іс-әрекетті саналы қайта құруға қабілетті белсенді субъекті ретінде суреттейді.

Біріккен-диалогты танымдық іс-әрекет концепциясын негізге ала отырып, зерттеу барысында студенттердің танымдық іс-әрекеті процесіндегі жалпы мағыналық қордың құрылуы мен жаңсақ нанымдардың өзара байланыс ерекшеліктерінің қалыптасуындағы мәселелерінің шешімін таптық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Хакхаузен Х. Мотивация и деятельность / Под ред. Б.М. Величковского. -М.: Педагогика, 1986.- Т. 1,2.
2. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности. - М., 1993.
4. Францева О.А., Ковалева Е.А., Тарасенко Е.А. Мотивационно-потребностные особенности современных студентов. Тезисы Всероссийской конференции. Хабаровск.: ДВГУПС, 2001. С. 220.
5. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции.- М.: Наука, 1991. 456 с.
6. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты. / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтера, А.А. Пузырей. М., 1982. С. 108-117.
7. Тихомиров О.К. Структура мыслительной деятельности человека. - М., 1969. - 304 с.
8. Выготский Л.С. Мышление и речь. Собрание сочинений: В6-ти томах.- М.: «Педагогика», 1982. – Т. 3. С. 5-314.

9. Общая психология: Учебник/ под ред. Р.Х. Тугушева и Е.И. Гарбера. – М.: Издательство Эксмо, 2006. – 560 с. – (Образовательный стандарт XXI)

10. Джакупов С.М. Управление познавательной деятельностью студентов в процессе обучения. – Алматы: «Қазақ университеті», 2002.–116 с.

УДК 159.98

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТӘУЕЛДІЛІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ПСИХОКОРРЕКЦИЯЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.

Мырқасымова М.А.

«Әлеуметтік психология» кафедрасы

М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдердің тәуелділік мінез-құлқын психокоррекциялау ерекшеліктері қарастырылады. Тәуелділік мінез-құлқын түзету мен алдын алуда мотивация, қабылдау, эмоция, әлеуметтік ауытқу сияқты тәуелділіктің психологиялық аспектілерімен жұмыс жүргізу маңызды.

Кілт сөздер: жасөспірім, тәуелділік, әлеуметтік ауытқу, психокоррекция.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности психокоррекции зависимого поведения подростков. В коррекции и профилактике аддиктивного поведения важно работать с психологическими аспектами зависимости, такими как мотивация, восприятие, эмоции, социальное отклонение.

Ключевые слова: подростковый возраст, зависимость, социальное отклонение, психокоррекция.

Annotation. The article discusses the features of psychocorrection of dependent behavior of adolescents. In the correction and prevention of addictive behavior, it is important to work with the psychological aspects of addiction, such as motivation, perception, emotions, social deviation.

Keywords: adolescence, addiction, social deviation, psychocorrection.

Тәуелділіктерді психокоррекциялау қазіргі қоғамның өзекті және күрделі мәселесі болып табылады. Тәуелділіктер есірткі мен алкогольден құмар ойындар мен әлеуметтік желілерге дейін болуы мүмкін. Олар адамдардың денсаулығына, әлеуметтік жұмысына және өмір сүру сапасына теріс әсер етеді, сонымен қатар жалпы қоғам үшін ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін.

Тәуелділіктерді психокоррекциялау – бұл тәуелділіктің негізінде жатқан психологиялық механизмдерді өзгертуге бағытталған шаралар мен әдістер кешенін қамтитын кешенді тәсіл [1]. Оған мотивация, қабылдау, эмоциялар, мінез-құлық сияқты тәуелділіктің психологиялық аспектілерімен жұмыс істеу, сондай-ақ тәуелділікті қолдауы мүмкін ішкі қақтығыстар мен мәселелерді шешу кіреді. Тәуелділікті психокоррекциялаудың теориялық негіздері мен практикалық тәсілдерін зерттеу, сонымен қатар нашақорлармен жұмыс істеудің тиімді әдістерін қарастыру. Мақалада тәуелділікті психокоррекциялаудың әртүрлі теориялары, модельдері мен тәсілдері талқыланады, сондай-ақ ғылыми және практикалық зерттеулерге негізделген нашақорлармен жұмыс істеудің практикалық әдістері мен әдістері сипатталады.

Тәуелділік психокоррекциясын зерттеу психологтар, психотерапевтер, дәрігерлер және нашақорлармен жұмыс істейтін басқа да мамандар үшін маңызды міндет болып табылады. Бұл жұмыстың нәтижелері нашақорларға көмектесудің тиімді бағдарламалары

мен әдістерін әзірлеуге және осы саладағы мамандардың тиімділігін арттыруға пайдалы болуы мүмкін. Тәуелділіктен емдеудің мақсаты адамдарға өз проблемаларын тануға, күресу стратегияларын әзірлеуге және тәуелділіксіз сау, бейімделгіш жұмыс істеу тәсілдеріне қол жеткізу үшін мінез-құлқы мен ойлауына өзгерістер енгізуге көмектесу болып табылады [2]. Ол үшін психологтар әртүрлі әдістер мен әдістерді қолданады, мысалы, когнитивті мінез-құлық терапиясы, психобілім беру, мотивациялық сұхбат, жанұялық терапия және басқа да тәсілдер, бұл адамдардың тәуелділікке деген көзқарасын, әдеттерін және көзқарасын өзгертуге көмектеседі. Тәуелділік мәселесінің өзектілігі, тәуелділіктерді психокоррекциялаудың негізгі теориялары мен тәсілдері, сонымен қатар психокоррекция тәжірибесінде қолданылатын әдістер мен тәсілдер қарастырылады. Сондай-ақ тәуелді адамдармен жұмыс істеудің этикалық аспектілері, осы сала мамандары кездесетін мәселелер мен қиындықтар, әрі қарай зерттеудің ықтимал бағыттары қарастырылады.

Тәуелді мінез-құлық психикалық қиындықтарға төзімділігі төмен, өмірлік жағдайлардың тез өзгеруіне нашар бейімделетін, сондықтан психофизиологиялық жайлылыққа тез жетуге ұмтылатын адамдарға тән. Тәуелді мінез-құлықты түсіндіретін алғашқы теориялардың бірі американдық психолог Б.Ф.Скиннер әзірлеген күшейту теориясы болды.

Ол адамдарға ұнамды немесе қалаған нәтижеге байланысты белгілі бір мінез-құлықтарды қайталауды ұсынды. Бұл теория нашақорлық адамның белгілі бір мінез-құлық түрін ұнататын және оның мінез-құлқы күшейтілген кезде оң күшейтудің нәтижесі деп ұсынды.

Уақыт өте келе, зерттеушілер тек оң күшейтуге ғана емес, сонымен қатар жағымсыз немесе стресстік күйді жою сияқты жағымсыз күшейтуге де назар аудара бастады. Сондықтан адамдар жағымсыз эмоцияларды, күйзелістерді немесе қиындықтарды жеңу үшін белгілі бір мінез-құлықтарды, мысалы, заттарды қолдану немесе басқа да тәуелді әрекеттерді қолдана алатынын көрсететін өзін-өзі емдеу теориясы әзірленді.

Тәуелді (аддиктивті) мінез-құлық психологиялық тәуелділік және белгілі бір әрекетке деген қажеттілік ретінде қарастырылады. Тәуелділік мысалдары: алкоголь мен нашақорлық, нашақорлық, интернетке тәуелділік, құмар ойындарға тәуелділік, шопаголизм, психогендік шамадан тыс тамақтану, фанатизм, порнографияға тәуелділік және т.б. Тәуелділік мінез-құлқын алдымен көтерілу, ұмыту, содан кейін аман қалу ниетінің пайда болуымен бағалауға болады. физикалық тәуелділіктің пайда болуы [3].

Тәуелді мінез-құлықтың мәні - адамның белгілі бір заттарды қабылдау немесе назарын белгілі бір заттарға (әрекеттерге) бағыттау арқылы өзінің көңіл-күйін өзгертуге ұмтылуы. Психоактивті заттарды қолдану, объектіге немесе әрекетке байлану процесі қарқынды эмоциялардың дамуымен бірге жүреді және адам өмірін бірте-бірте басқара бастайтындай пропорцияларға ие болады, оны тәуелділікке қарсы тұру ерік-жігерінен айырады.

Нашақорлық олар үшін шынайы өмірден құтылудың әмбебап тәсіліне айналады. Тәуелді мінез-құлқы бар адамдар өзін-өзі қорғау үшін психологияда «ерікті ойлау» деп аталатын механизмді пайдаланады: себеп-салдарлық байланыстардың логикасына қарама-қайшы, олар өздерінің тілектеріне сәйкес келетін нәрсені ғана шынайы деп санайды. Соның салдарынан тұлғааралық қатынастар бұзылады, адам қоғамнан алшақтайды. Тәуелді мінез-құлық біртіндеп, бірнеше кезеңде дамиды. Адам белгілі бір заттарды қолданудан немесе белгілі бір іс-әрекетке байланысты кенеттен психикалық күйдің өзгеруін бастан кешіреді, соның нәтижесінде ол өзінің психикалық күйін өзгертудің, қуаныш сезімін бастан өткізудің жолы бар екенін түсінеді.

Содан кейін тәуелділік құралдарына жүгінудің тұрақты қажеттілігі бар. Қиын өмірлік жағдайлар, психологиялық жайсыздық күйі тәуелділік реакциясын тудырады. Жеке тұлғаны тәрбиелеу ерекшеліктері, оның мәдени деңгейі, әлеуметтік орта, әдеттегі өмір сүру жағдайларының өзгеруі сияқты факторлар оны бұған итермелеуі мүмкін.

Бірте-бірте нашақорлық нақты өмір талаптарына жауап берудің үйреншікті түріне айналады. Кез келген ыңғайсыз күй - бұл тәуелділікті тудыратын тітіркендіргіш. Тұлғаның құрамдас бөлігі ретінде тәуелді мінез-құлықтың қалыптасуы жүреді, яғни бұрынғысын ығыстырып, жойып жіберетін басқа тұлға пайда болады. Бұл процесс ішкі күреспен бірге жүреді, адамда алаңдаушылық сезімі бар. Сонымен бірге психологиялық жайлылықтың иллюзорлық сезімін сақтайтын қорғаныс механизмдері іске қосылады. Қорғау формулалары: «Мен өзіме ұнайтын нәрсені істеймін», «қаласам, бәрі өзгереді» т.б.

Нәтижесінде, тұлғаның тәуелділік бөлігі адамның мінез-құлқын толығымен анықтайды, оның адамдармен психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан қарым-қатынасын қиындатады. Сонымен қатар, жалғыздықтан қорқу пайда болады, сондықтан нашақор көп адамдардың ортасында болуды ұнатады, телефонмен сөйлесу, өсек айту түріндегі үстірт қарым-қатынас арқылы өзін ынталандырады. Бірақ мұндай адам бұдан былай толыққанды қарым-қатынасқа, терең және ұзақ мерзімді тұлғааралық байланыстарға қабілетті емес, тіпті айналасындағы адамдар бұған ұмтылса да. Ол үшін ең бастысы - психикалық жағдайдың өзгеруін қамтамасыз ететін заттар мен әрекеттер.

Сайып келгенде, басым тәуелділік мінез-құлық адамның денсаулығы мен психикасын бұзады. Ол рухани күйзеліске ұшырайды, оның негізгі адами қасиеттері, нағыз адамдық сезімдері жойылады.

Әлеуметтік ауытқулардың себебі адамның қоғамнан алшақтауында жатыр. Қазіргі қоғам кез келген құралды қолдануға және шындықтан қашуға дайын, бөтен тұлғаны үнемі жаңғыртады.

Әлеуметтік ауытқулардың триггер механизмі қажеттіліктер мен жетектердің шиеленісуі, оларды қанағаттандырудың әлеуметтік қолайлы және тиімді тәсілдерінің мүмкін еместігімен үйлеседі. Көбінесе бұл жүктеп алудың балама, бірақ конструктивті тәсілдерін білмеуден (немесе оларды пайдалану мүмкін еместігінен) және жарнамамен және танымал тәуелділіктің болуымен байланысты [4].

Психология тұрғысынан девиантты мінез-құлық тиімсіз шығарылатын ішкі тұлғалық шиеленіске негізделген.

Нәтижесінде адамда әртүрлі қауіпті әсерлерге спецификалық емес қорғаныс реакцияларымен, туындаған қиындықтарды жеңу үшін жеке ресурстарды жұмылдырумен сипатталатын сәйкес мемлекет қалыптасады. Стресстің жалғасуымен немесе күшеюімен салдардың өзгеруі орын алады: конструктивті бейімделуден бейімделу механизмдерінің жұмысының бұзылуына және күрделі өзгерістердің пайда болуына дейін: патологиялар, аурулар. Әрине, тәуелділіктің негізі - тәуелді тұлғаның мәні туралы идея. Жоғарыда келтірілген анықтамадан көрініп тұрғандай, тәуелділік мінез-құлық, жеке тұлғаның тәуелді қасиеттері немесе тәуелділік психоактивті заттарды қолданбай-ақ пайда болуы мүмкін. Тәуелді мінез-құлық сыртқы жағдайларға байланысты тұлғалық қасиеттердің көрінісі. Адам өзін-өзі қамтамасыз ете алмайды және сырттан қандай да бір затты, энергияны немесе ақпаратты қабылдауды қажет етеді, оның көрінісі нашақорлық болып табылады. Тәуелділік сипаты немесе шетелде түсінілетіндей, «тәуелді тұлға» өрістік тәуелділік сипаттамаларының таза спецификалық сынуын және оның химиялық тәуелділік түріндегі көрінісін көрсетеді. Бұл белгінің ерекшелігі соншалық, ол өз көрінісін кез келген тәуелділікте емес, тек химиялық беттік белсенді заттарға тәуелділікте табады, оны шетелде түсінеді.

Осылайша, қазіргі заманғы наркология аясында науқастардың жеке қасиеттері мамандардың алдында маңызды орынға ие болды. Тәуелді тұлға мінездің нормативтік түріне немесе оның экстремалды нұсқасына ғана емес, сонымен қатар белгілі бір тұлғалық тапшылыққа негізделуі мүмкін. Адам қандай да бір «қосу» арқылы жеңілдетуге тырысатын оның кемістігі мағынасында химиялық тәуелділігі бар науқастың жеке басының бұзылуы идеясы наркологияны «дефектология» түріне айналдырады. жеке мәселелерін шешуде адамды ұтымды бағытқа бағыттауға арналған.

Химиялық тәуелділігі бар науқастың белгілі бір жеке тапшылығы немесе характерологиялық теңгерімсіздігі психоэлеуметтік дезадаптацияға әкеледі. ПАЗ инициациясының жағдайлары мен шарттары құлыптың кілті сияқты тұлғаның осы қасиеттеріне бейімделеді және одан да көп бейімделуді тудырады.

Аддиктологияның міндеті – науқасты осы жағдайдан шығару, тұлғаның өзгеруіне ықпал ету, құлыптың кілті сияқты жеке тұлғаның жеке басына сәйкес келетін басқа жағдайлар мен жағдайларды таңдау, бірақ қасиеті басқа, орнын толтыру. тапшылықты жою және оны түзетуді арттыру. Ақау немесе жетіспеушілік, анықтамасы бойынша, қандай да бір өтемақы, көрсетілген жетіспеушілік орын алған аймақта сыртқы толықтыру қажеттілігін білдіреді.

«Аддикция» және «аддиктология» терминдерін енгізу қолданылған затқа қарамастан ауру күйлерін біріктіруге мүмкіндік берді. Пациенттер химиялық заттарға психофизикалық тәуелділікпен бөлісті. Бұл жаңа заттардың көбірек шығарылуын ескере отырып, болашақ үшін перспективалы жалпылау болды [5]. Бұл алысты болжаған жалпылау тәуелділікті әртүрлі химиялық емес әрекеттерге жатқызу арқылы ақталды.

Құмар ойындарға тәуелділікті психокоррекциялау теріс көзқарастар, қате сенімдер және бұрмаланған ойлау үлгілері сияқты тәуелділіктің когнитивтік аспектілерімен жұмыс істеуді қамтуы мүмкін. Бұл жұмыстың мақсаты пациентке ойын мінез-құлқын қолдайтын жағымсыз ойлар мен көзқарастарды тануға және өзгертуге және сау және ұтымды ойлау тәсілін дамытуға көмектесу болып табылады.

Құмар ойындарға тәуелділік көбінесе стресс, алаңдаушылық, депрессия және зерігу сияқты эмоционалды жағдайлармен байланысты. Құмар ойындарға тәуелділікті психокоррекциялау эмоциялармен жұмыс істеудің әртүрлі әдістерін қамтуы мүмкін, мысалы: В. Релаксация дағдыларын, зейінді, эмоционалды триггерлермен жұмыс істеуді және эмоционалды қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін балама стратегияларды әзірлеуді жаттықтыру.

Құмар ойындарға тәуелділіктің психотерапиясы сонымен қатар құмар ойындарға тәуелділіктің мінез-құлық аспектілерімен жұмыс істеуді қамтуы мүмкін, мысалы: өзін-өзі бақылау дағдыларын дамыту, уақытты басқару, баламалы әрекеттер мен ойын-сауықты дамыту, қайталанудың алдын алу жоспарын әзірлеу және ұтымды шешім қабылдау.

Әлеуметтік қолдау да құмар ойындарға тәуелділікті психокоррекциялаудың маңызды аспектісі болып табылады. Әлеуметтік жұмыс әлеуметтік қолдауды жақсарту және салауатты қарым-қатынастарды дамыту үшін пациенттің отбасымен, достарымен, әріптестерімен және басқа әлеуметтік желілермен жұмыс істеуді қамтуы мүмкін. Бұл отбасылық терапияны, қарым-қатынас дағдыларын оқытуды, салауатты әлеуметтік өзара әрекеттесуді және салауатты әлеуметтік байланыстарды дамытуға қолдау көрсетуді қамтуы мүмкін.

Құмар ойындарға қатысты мінез-құлық көбінесе терең проблемаларды немесе эмоционалды қиындықтарды шешудің тәсілі болып табылады. Құмар ойындарға тәуелділікті психокоррекциялау депрессия, мазасыздық, жарақат немесе басқа психологиялық проблемалар сияқты құмар ойындарға тәуелділіктің негізгі себептерімен және триггерлерімен жұмыс істеуді қамтуы мүмкін. Бұл пациентке негізгі проблемаларды тануға және шешуге көмектесетін жеке терапия, топтық терапия немесе басқа әдістерді қамтуы мүмкін.

Кейбір жағдайларда дәрі-дәрмектер жалпы құмар ойындарды емдеудің бөлігі ретінде ұсынылуы мүмкін. Дәрілерді құмар ойындарға тәуелділікпен бірге жүретін депрессия, мазасыздық немесе басқа психикалық денсаулық мәселелері сияқты белгілерді емдеу үшін қолдануға болады.

Құмар ойындарға тәуелділікті емдеудің белсенді кезеңі аяқталғаннан кейін пациентті оңалту кезеңінде және кейіннен қалыпты өмірге реинтеграциялау кезеңінде қолдау көрсету маңызды. Бұл салауатты мінез-құлық үлгілерін сақтауға көмектесуді, релаксация мен

стрессті басқару дағдыларын нығайтуды, әлеуметтік байланыстарды және қолдау желілерін қолдауды және қайталанудың алдын алу жоспарын әзірлеуді қамтуы мүмкін.

Дегенмен, құмар ойындарға тәуелділікті психокоррекциялау уақытты, шыдамдылықты және өзін-өзі тәрбиелеуді талап ететін күрделі процесс болуы мүмкін екенін атап өткен жөн.

Осылайша, құмар ойындарға тәуелділікті психокоррекциялау психотерапия, когнитивті мінез-құлық терапиясы, әлеуметтік қолдау, дәрі-дәрмек және емдеуден кейінгі қолдау сияқты көптеген әртүрлі әдістерді қамтитын интеграцияланған тәсілді қамтиды. Тәжірибелі мамандармен жұмыс істеу және жақын адамдардың қолдауы емдеудің тиімділігін айтарлықтай арттырады.

Алкоголь мен құмар ойындарға тәуелділік психологиялық, физиологиялық және әлеуметтік салдары бар күрделі мәселелер болып табылады. Нашақорлықты емдеу тәсілдерінің бірі ретінде психокоррекция нашақордың ойларын, мінез-құлқын және эмоционалдық реакцияларын өзгертуге бағытталған әртүрлі әдістерді, әдістерді және стратегияларды қамтитын күрделі және көп қырлы процесс.

Психокоррекцияның негізгі мақсаты пациентке тәуелділік мәселесін түсінуге көмектесу, есірткіге, алкогольге немесе құмар ойындарға құмарлыққа қарсы тұрудың жаңа дағдылары мен стратегияларын дамыту, стрессті жеңу механизмдерін және эмоционалдық реттеуді жақсарту, әлеуметтік қызметті қалпына келтіру болып табылады. Дегенмен, тәуелділіктерді психокоррекциялаудың тиімділігі көптеген факторларға байланысты өзгеруі мүмкін, мысалы, тәуелділік дәрежесі, проблеманың ұзақтығы мен ауырлығы, қатар жүретін психологиялық немесе медициналық жағдайлардың болуы, пациенттің өзгеруге мотивациясы, сондай-ақ біліктілігі және психокоррекцияны жүзеге асыратын маманның тәжірибесі.

Осылайша, тәуелділіктерді психокоррекциялау тәуелділікті емдеудегі маңызды тәсіл болып табылады, ол тәуелділіктің дамуы мен сақталуының психологиялық механизмдерін түсінуге, сондай-ақ тәуелділікпен күресудің және оны жеңудің жеке стратегиясын жасауға негізделген. Психокоррекцияның тиімділігі көптеген факторларға байланысты және пациентпен, оның қоршаған ортасымен және кәсіби мамандармен жұмыс істеуді қамтитын жаһандық және терапевтік көзқарасты талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Баландин А., Баландина Л., Джанибеков В. Самые опасные наркотики. — Изд. «Гроссмедиа», 2008.
2. Сердюкова Н. Б. Наркотики и наркомания. Ростов н/Д., 2000.
3. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях, А.А. Осипова. – Ростов-н/Д: Феникс, 2005. - 315 с.
4. Шепелева А., Грибкова В. Новое поколение. – М. 2001
5. Арнольд О. ВИТА// Советы психолога, 1999, № 4 (22-24).
6. Абдиров Н.М., Маами К.А., Сарсеков Б.С. Уголовно-правовые меры борьбы с преступлениями, связанными с наркотиками. -Алматы, 1998.-128 с.
7. Алауханов Е.О. Криминология. Учебник: Общая и Особенная части. – Алматы: Жеті жарғы, 2008. 664 с. «Преступный оборот наркотиков» с.404-427.
8. Жетписбаев Б.А., Айтпаева А.К. Концептуально- теоретические проблемы девиантного поведения и правовой социализации несовершеннолетних в республике Казахстан.- Алматы, 2002. – 266 с.

УДК 159.99

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мырқасымова М.А.

«Әлеуметтік психология» кафедрасы

М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті

Андатпа. Мақалада жасөспірімдік шақ сана, қызмет және қарым-қатынас жүйесі саласындағы түбегейлі өзгерістермен байланысты адам онтогенезінің маңызды кезеңдерінің бірі ретінде сараланған. Бұл кезең дененің тез өсуімен, баланың психофизиологиялық ерекшеліктеріне айтарлықтай әсер ететін жыныстық жетілу процесімен сипатталады. Ал, агрессия кезінде субъект жағдайды өзгертуді және оның себептерін жүзеге асыруды талап етеді. Агрессия экспансия ретінде көрінеді. Сондықтан субъектінің мүмкіндіктерін кеңейту, көңілсіз және жетіспейтін факторларды жою арқылы оның қажеттіліктерін қанағаттандыру бұл мақаланың негізгі міндеттерінің бірі. Нақты өмірде жасөспірімнің мінез-құлқы оның ішкі агрессивті тенденциясына бағытталғанын немесе басқа факторларға байланысты екенін анықтау осы мақаланы жазуға арқау болған.

Кілт сөздер: Жасөспірім, агрессия, психопатология, аффективті агрессия, манипуляция.

Аннотация. В статье подростковый возраст дифференцирован как один из важнейших этапов онтогенеза человека, связанный с кардинальными изменениями в сфере сознания, деятельности и системы отношений. Этот период характеризуется быстрым ростом организма, процессом полового созревания, который существенно влияет на психофизиологические особенности ребенка. Ну а во время агрессии субъект требует изменить ситуацию и реализовать свои причины. Агрессия проявляется как экспансия. Поэтому одной из основных задач данной статьи является расширение прав и возможностей субъекта, удовлетворение его потребностей путем устранения разочаровывающих и недостающих факторов. Определение того, направлено ли поведение подростка в реальной жизни на его внутреннюю агрессивную тенденцию или связано с другими факторами, послужило основой для написания этой статьи.

Ключевые слова: подростковый возраст, агрессия, психопатология, аффективная агрессия, манипуляции.

Annotation. In the article, adolescence is differentiated as one of the most important stages of human ontogenesis associated with cardinal changes in the sphere of consciousness, activity and the system of relationships. This period is characterized by rapid growth of the body, the process of puberty, which significantly affects the psychophysiological characteristics of the child. Well, during aggression, the subject demands to change the situation and realize his reasons. Aggression manifests itself as expansion. Therefore, one of the main objectives of this article is to empower the subject, meet his needs by eliminating disappointing and missing factors. Determining whether a teenager's behavior in real life is directed at his internal aggressive tendency or is related to other factors served as the basis for writing this article.

Keywords: adolescence, aggression, psychopathology, affective aggression, manipulation.

Жасөспірім-бұл өмірдің маңызды кезеңі, көбінесе адамның кейінгі тағдырын анықтайды. Жасөспірімдік кезеңнің ең маңызды ерекшелігі-жасөспірімнің тұлға ретінде кейінгі дамуы мен қалыптасуы үшін түбегейлі маңызы бар өзін-өзі тану саласындағы түбегейлі өзгерістер. Тұлғаның орталық білімі ретінде өзін-өзі бағалау көбінесе тұлғаның әлеуметтік бейімделуін анықтайды және оның мінез-құлқы мен қызметін реттеуші болып

табылады. Маңызды неоплазма-бұл өзін-өзі анықтау, өйткені өмір жолын, құндылық бағдарларын, идеалын, досын, кәсібін таңдау идеялары жасөспірім кезіндегі негізгі мақсаттарға айналады.

Жасөспірімнің алдында тұрған мәселелердің бірі-бұл жас үшін отбасынан бөліну сияқты маңызды процесс. Жасөспірімді отбасынан бөлу-олардың кейіннен жетілуіне, тәуелсіздігіне, өз өмірі үшін жауапкершілікті өз мойнына алу мүмкіндігінің маңызды алғышарты. Адамның агрессивтілігінің өзіндік эволюциялық және физиологиялық тамырлары бар. Агрессияның физиологиялық факторларына жыныстық гормондар жатады. Агрессияның себептері туралы айтатын болсақ, агрессия табиғатта гетерогенді екенін ескеру қажет. С.Фешбах реактивті және стихиялық агрессияны ажыратады. Ол экспрессивті, дұшпандық және аспаптық агрессияны бір-бірінен ажырата отырып, бірқатар маңызды айырмашылықтарды атап өтті. Экспрессивті агрессия-бұл ашуланшақтық пен ашудың еріксіз жарылуы, мақсатсыз және тез тоқтайды, ал тыныштықты бұзудың көзі міндетті түрде шабуылға ұшырамайды. Ең маңыздысы-дұшпандық және аспаптық агрессияны ажырату. Біріншісінің мақсаты негізінен екіншісіне зиян келтіру, ал екіншісі бейтарап мақсатқа жетуге бағытталған, ал агрессия тек құрал ретінде қолданылады (мысалы, бопсалау, жазалау арқылы тәрбиелеу, кепілге алынған қарақшыны ату жағдайында). Фешбах құрал-саймандық агрессияны жеке және әлеуметтік себептерге бөледі, сонымен қатар өзіншіл және риясыз немесе антисоциалды және просоциалды агрессия туралы айтуға болады.

Әр түрлі көздерде кездесетін агрессивті реакциялардың түрлерінің ішінде Кернберг О.Ф. мыналарды ажыратады:

- 1) физикалық агрессия (шабуыл) - басқа адамға қарсы физикалық күш қолдану.
- 2) жанама агрессия - айналма жолдармен басқа адамға бағытталған іс-әрекеттер (өсек, жаман әзілдер), сондай-ақ ешкімге бағытталмаған жарылыстар-сіз ашуланасыз (айқайлау, аяқпен басу, үстелге жұдырықпен ұру, есіктерді қағу және т.б.).
- 3) ауызша агрессия - жағымсыз сезімдерді форма (айқайлау, жанжал) арқылы да, ауызша жауаптардың мазмұны (қорқыту, қарғыс, ант беру) арқылы білдіру.
- 4) тітіркенуге бейімділік-аздап қозу кезінде ашуланшақтықты, айқындықты, дөрекілікті көрсетуге дайын болу.
- 5) Негативизм-әдетте билікке немесе басшылыққа қарсы бағытталған оппозициялық мінез-құлық. Ол пассивті қарсылықтан қалыптасқан заңдар мен әдет-ғұрыптарға қарсы белсенді күреске дейін өсуі мүмкін [1, Б.48].

Дұшпандық реакциялардың формаларынан Кернберг О.Ф., атап өтеді: Реніш-басқаларға деген қызғаныш пен жеккөрушілік, бұл сөйлеу сезіміне, нақты немесе қиялдағы азап үшін бүкіл әлемге ашулануға байланысты.

Күдік-басқаларға зиян келтіруге ниетті деген сенімге негізделген адамдарға деген сенімсіздік пен сақтық.

Агрессивті мінез-құлықтың барлық түрлерін екі топқа бөлу маңызды:

1. Агрессивті мінез-құлықтың әлеуметтенбеген формалары (жау-жабайы емес және басқа адамға-ғасырға зиян келтіруді мақсат етпейді).
2. Агрессивті өткізудің әлеуметтендірілген формалары (дұшпандықпен жіберіледі, олардың мақсаты басқа біреуге зиян келтіру немесе ауыру).

Агрессияның психологиялық мақсаты жәбірленушіге азап шегудің (зиянның) нақты себебі болуы мүмкін (дұшпандық агрессия) және агрессияны мақсатқа жету тәсілі ретінде пайдалану (манипуляциялық немесе аспаптық агрессия).

Психикалық бұзылулармен байланысты емес агрессивті мінез-құлықтың ең көп тараған мақсаттары дұшпандықтан манипуляцияға ауысу болуы мүмкін:

- * жәбірленушіге ауырсыну, оның азабы;
- * кек, азап шеккені үшін;
- * зиян келтіру;

- * үстемдік, басқа адамға билік ету;
- * материалдық тауарларды алу (мысалы, ақша);
- * аффективті разряд, ішкі жан-жалды шешу;
- * өзін-өзі растау (өзін-өзі бағалауды арттыру, өзін-өзі бағалауды сақтау);
- * нақты немесе елестетілген қауіптен, азаптан қорғау;
- * автономия мен бостандықты қорғау;
- * құрдастар тобында беделге ие болу;
- * қажеттіліктерді қанағаттандыру жолындағы кедергілерді жою;
- * назар аудару.

Бреслав Г. Е. агрессия түрлерінің келесі классификациясын ұсынады:

- 1) объектіге бағыт бойынша бөлу: гетероагрессия және аутоагрессия
- 2) пайда болу себебінен бөлу: реактивті агрессия және стихиялық агрессия
- 3) нысаналылығы бойынша бөлу: аспаптық және нысаналы (мотивациялық)
- 4) көріністердің ашықтығы бойынша бөлу: тікелей және жанама
- 5) көріну нысаны бойынша бөлу: ауызша, мәнерлі, физикалық [2, Б.67].

Мұндай жіктеудің практикалық мәні бар, өйткені адам әдетте агрессияның бірнеше түрін бірден көрсетеді және олар үнемі бір-біріне ауысады.

Агрессивті мінез-құлық әрдайым субъектіні қанағаттандыра алмайтын, оның қажеттіліктерін жүзеге асыруға кедергі келтіретін жағдайда көрінеді. Қанағаттанарлықсыз жағдайда адам басқарудың бірнеше әдісін таңдай алады: ол өзін өзгерте алады, жағдайға деген көзқарасын өзгерте алады, оның факторларының арақатынасын қайта қарастырады және ақырында жағдайды өзі өзгерте алады. Агрессивті мінез-құлықты жүзеге асыру кезінде субъект жағдайға өзін де, мотивациясын да өзгертпестен, жағдайды немесе оған деген көзқарасын өзгертпестен әсер етуге тырысады. Сонымен қатар, жағдайдың өзгеруі оны бұзу, яғни объектіні өзіне тән қасиеттерінен айыру арқылы жүзеге асырылады. Барлық басқа мінез-құлық стратегиялары: әсерлерден белсенді түрде аулақ болу, өзін-өзі ынталандыру, супраситуативті белсенділік, қажеттілікпен шығармашылық субъектінің өзін немесе оның жағдайға қатынасын өзгертуді қамтиды.

Агрессия кезінде субъект жағдайды өзгертуді және оның себептерін жүзеге асыруды талап етеді. Агрессия экспансия ретінде көрінеді. Субъектінің мүмкіндіктерін кеңейту, көңілсіз және жетіспейтін факторларды жою арқылы оның қажеттіліктерін қанағаттандыру. Осы белгілерге сүйене отырып, мінез-құлықты агрессивті немесе агрессивті емес деп анықтауға болады.

Нақты өмірде адамның мінез-құлқы оның ішкі агрессивті тенденциясына бағытталғанын немесе басқа факторларға байланысты екенін анықтау өте қиын болуы мүмкін. Қосымша жеке және ситуациялық факторларды талдау, мысалы, белгілі бір жағдайдың адам үшін маңыздылығы (оның ішінде қауіп), оның мінез-құлқын білу және оның сезімдерін бақылау қабілеті; сондай-ақ мінез-құлқтың фокусы; ол келтіретін зиян дәрежесі белгілі бір тұлғаның ішкі агрессивті тенденциясын анықтауға мүмкіндік береді.

Осы тақырып бойынша әдебиеттерді зерттей отырып, белгілі бір тұлғаның агрессивті мінез-құлқын ажыратуға болады:

1. Жеке қатысу дәрежесі бойынша:

- ситуациялық агрессивті реакциялар (нақты жағдайға қысқа мерзімді реакция түрінде);
- агрессивті жағдай (жарақаттан кейінгі бұзылыс құрылымында, стресс, жас дағдарысы, бейімделу аясында);
- тұлғаның тұрақты агрессивті мінез-құлқы.

2. Белсенділік дәрежесі бойынша:

- пассивті агрессивті мінез-құлық (әрекетсіздік немесе бір нәрседен бас тарту түрінде);
- белсенді агрессивті мінез-құлық (деструктивті немесе зорлық-зомбылық әрекеттері түрінде).

3. Тиімділігі бойынша:

- сындарлы агрессивті мінез-құлық (бейімделуге, сәттілікке және стресстік жағдайлармен күресуге ықпал етеді);

— деструктивті агрессивті мінез-құлық (адамның өзіне немесе айналасындағы адамдарға айтарлықтай зиян келтіреді).

4. Психопатологиялық компоненттің ауырлығы бойынша:

- қалыпты агрессивті мінез-құлық;

- патологиялық реакциялар шеңберіндегі агрессивті мінез-құлық;

- мінез-құлық бұзылыстарындағы агрессивті мінез-құлық (мысалы, тәуелді мінез-құлық);

- тұлғалық бұзылулар шеңберіндегі агрессивті мінез-құлық (мысалы, нарциссистік немесе шекаралық тұлғалық бұзылулар);

- психикалық аурулар мен психо-технологиялық синдромдар шеңберіндегі агрессивті мінез-құлық: жарылғыш, психоорганикалық, параноидтық, психикалық автоматизм, сананыңерет бұзылуы және т. б.

Мазмұндық тұрғыдан алғанда, агрессивті мінез-құлықтың жетекші белгілерін оның көріністері деп санауға болады, мысалы, адамдарға үстемдік етуге және оларды өз мақсаттары үшін пайдалануға деген ұмтылыс, жойылу тенденциясы, айналасындағыларға зиян келтіруге бағытталған, зорлық-зомбылыққа бейімділік (ауырсыну).

Платонова Н.М. агрессивті мінез-құлық құрылымында бірнеше өзара байланысты деңгейлерді ажыратады:

- мінез-құлық (агрессивті қимылдар, сөздер, мимика, әрекеттер) ;

- аффективті (жағымсыз эмоционалдық күйлер мен сезімдер, мысалы, ашу, ашу, ашу);

— когнитивті (жеткіліксіз түсініктер, алалаушылық, нәсілдік және Ұлттық көзқарастар, теріс үміттер);

- мотивациялық (саналы мақсаттар немесе бейсаналық агрессивті ұмтылыстар) [3, Б.73].

Агрессивті мінез-құлықты сыртқы белгілерімен де, ішкі өкілдерімен де ажыратуға болады. Агрессивті мінез-құлықтың ішкі көріністері идеялар, қиялдар мен әсерлер болуы мүмкін. Әдетте, агрессивті мінез-құлық әртүрлі әсерлермен бірге жүреді. Агрессивті әсерлердің қарқындылығы олардың психологиялық қызметімен байланысты.

Көптеген зерттеулерге сәйкес, қазір жасөспірім агрессивтіліктің көріністері мінез-құлықтың бұзылуының ең көп таралған түрлерінің бірі болып табылады. Бұған ашуланшақтық, бағынбау, шамадан тыс белсенділік, ашуланшақтық, қатыгездік жатады. Жасөспірімдердің басым көпшілігінде тікелей және жанама ауызша агрессия бар — шағымдар мен агрессивті қиялдардан тікелей қорлау мен қорқытуға дейін. Көптеген адамдарда аралас физикалық агрессия жағдайлары бар — жанама да, тікелей де.

Жасөспірімдердің агрессивтілігінің көріністерін әртүрлі тәсілдермен жіктеуге болады.

Г.Э.Бреслав 2-нұсқаны ұсынады. Егер біз қозғаушы күштерді, агрессияның мотивациясын негізге алсақ, онда бір жағдайда бұл өзін көрсету, екіншісінде — практикалық мақсаттарға жету, үшіншісінде — екіншісін басу және қорлау болады. Осы негізде құрылған жіктеу келесідей:

1. Импульсивті демонстрациялық түрі

2. Нормативтік-аспаптық түрі

3. Мақсатты дұшпандық түрі [4, Б.53].

Кейбір ғалымдар ересек жас жігіттер мен қыздардың бір-біріне қарсылас екі тартымдылығы бар деп санайды: жақындық пен екіншісіне тиесілі болу қажеттілігі және өзінің жеке басын сақтауға және бекітуге деген ұмтылыс. Бірқатар экзистенциалды тәжірибелер пайда болады: бір түнді сезіну және басқалардан ажырату, әлемнің тұтастығын жоғалту, өзінің нақты идеалдарына сәйкес келмеу (көбінесе жалған). Сонымен қатар, ата-

аналарға тәуелділікті үзіп, өз көзқарастарыңызды қалыптастырып, тәуелсіз әрекеттерді жасай бастайтын кез келді. Бұл жанұя өміріндегі өте қиын сәт.

Қазіргі жасөспірім өзінің агрессиясын екі жолмен жүзеге асыра алады:

- осы жолмен ол беделге, беделге және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылады немесе бұзылады, ішімдік ішеді, есірткіге салынады, түрмеге жабылады, өз-өзіне қол жұмсайды;

Жасыру және басу, мойынсұнғыш жай-ұл болу (қыздар), бірақ сонымен бірге энергияның бір бөлігін жоғалту, өмірде ерекше ештеңе аяқталмайды. Бұл жағдайда басылған энергия невроз немесе психосоматикалық ауру түрінде шығады.

Жасөспірімдерде агрессивтіліктің өсуіне ықпал ететін факторлар: 1. Эндокриндік жарылыс, жыныстық гормондардың күрт өсуі, негізінен ер балаларда тестостерон, агрессивтіліктің өсуіне ықпал етеді; 2. Мидың органикалық зақымдануы-жарақаттар, арахноидиттер, ме-нингиттер және т. б.; 3. Ересектердің көзқарасы-мектептер, ең бастысы, ата-аналар. Ата-аналар жасөспірімдердің агрессиясының дамуына екі негізгі жолмен ықпал етеді: а) эмоционалды бас тарту; б) бақылауды күшейту [5, Б.32].

Психикалық бұзылулар дамудың белгілі бір кезеңдеріне ие, олар арқылы олар ауырлық дәрежесіне жетеді. Кез-келген психопатиялық-логикалық құбылыстар, синдромдар бастапқы көріністерді, толық кезеңді, аяқталу кезеңін, қалдық симптомдар кезеңін қамтиды. Өскін астындағы дағдарыс кезінде бұл ауыр циклдің жылдамдығы артады, нәтижесінде кейбір кезеңдер өте қысқа болуы мүмкін немесе мүлдем өмір сүре алмайды. Сондықтан жасөспірімнің агрессивті мінез-құлқы көбінесе оның жақындары, таныстары, құрдастары мен куәгерлері үшін мүлдем түсініксіз болып табылады.

Жасөспірімдерде агрессияның пайда болу теорияларында Реан А.А. екі негізгі тенденцияны анықтайды. Бұл не нейрофизиологиялық медиаторлардың рөлі мен мидың терең құрылымдарының функционалды күйін көрсететін негізінен биологиялық механизм туралы немесе агрессияның негізгі механизмі патологиялық жеке даму, әсіресе өмірлік дағдарыстар кезеңінде деп болжайтын агрессивті мінез-құлықтың динамикалық теориясы алдыңғы қатарға шығады [6, Б.83].

Осылайша, жасөспірімдердегі агрессияның көрінуінің ең айқын формасы мотивациялық агрессия болып табылады, ол мотивациялық сипаттағы саналы ерікті әрекет ретінде қалыптасады.

Агрессия қанағаттанарлықсыз жағдайға алғашқы реакция ретінде. Жасөспірімдерде ересектерге қарағанда қиын жағдайларды жеңу мүмкіндігі әлдеқайда аз, бұл өскіндердің жоғары әлеуметтік тәуелділігімен және олардың психологиялық ерекшеліктерімен анықталады: мотивациялық саланың жеткіліксіз дамуы, ішкі құндылықтардың тұрақты жүйесінің болмауы, жанжалды және көңілсіз жағдайларда мінез-құлықтың сындарлы бағдарламаларының шағын репертуары. Қиын жағдайды сындарлы түрде шеше алмаған жасөспірім көбінесе агрессия түрінде қарабайыр әрекет етеді. Барлық басқа басқару стратегиялары жеке жетілудің белгілі бір деңгейін талап етеді. Агрессия субъектіден жағдайды шешуге бағытталған айтарлықтай энергия шығындарынан басқа ештеңе талап етпейді. Сонымен қатар, осы мінез-құлық бағдарламаларын күшейту-біз оны бекітуге әкелеміз, бұл болашақта оны субъект ұқсас деп бағалайтын жағдайларда өзектендіруді жеңілдетеді. Аффекттің алдында субъектінің жанжалды жағдайды жеңуге бағытталған бірқатар сәтсіз әрекеттері болады. Зерттеулер көрсеткендей әсіресе жасөспірімдердегі ауыр аффективті реакциялар ұзаққа созылған психогендік жарақаттың әсерінен пайда болатын тұлғаның психогендік дамуы аясында пайда болады.

Агрессия жасөспірімнің жағдайды дұрыс бағаламауының нәтижесі ретінде. Белгілі бір мінез-құлық бағдарламасын таңдау, ең алдымен, жағдайды субъективті бағалаумен байланысты. Кәметке толмағандардың танымдық іс-әрекетінің жеткіліксіз дамуы және ең алдымен жалпылау мен абстрагінгтің жеткіліксіз деңгейі, маңызды және екінші дәрежелі саралаудың қиындығы, себеп-салдар байланыстарын орнатудың қиындықтары олардың

шешім қабылдауда, әсіресе эмоционалды маңызды жағдайларда қиындықтарға әкеледі. Жасөспірім үшін бірқатар объективті қиын жағдайлар қалады түсініксіз, сондықтан қауіпті және қорғаныс реакциясын тудырады. Жалпы, бірқатар жағдайларда агрессивті мінез-құлыққа бейімділік ми патологиясының әртүрлі формалары бар жасөспірімдер [7, Б.95].

Аффективті агрессия. Эмоциялар жағдайдың субъект үшін маңыздылығын көрсететіндіктен, олардың арқасында мотивацияның күші мен тұрақтылығы қамтамасыз етіледі. Жағдайды шешу және кедергілерді жеңу үшін қажетті жоғары энергетикалық деңгейді қамтамасыз ету үшін жоғары белсендіру деңгейінің эмоционалдық кернеудің бірдей жоғары деңгейімен үйлесуімен сипатталатын белгілі бір психикалық жағдайдың болуы қажет. Осыған байланысты эмоциялар агрессивті мінез-құлықты көрсету үшін қажетті энергетикалық әлеуетті қамтамасыз ете отырып, жалпы жүйке-психикалық шиеленісті, активтендірудің жалпы деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Лоренц К. сәйкес, жасөспірімдерде агрессияның екі түрі бар деп санау керек: Деструктивті емес агрессивтілік және дұшпандық деструктивтілік. Біріншісі-тілекті қанағаттандыру, мақсатқа жету және бейімделу қабілеті. Ол қоршаған әлемде бәсекелестікке, өз құқықтары мен мүдделерін қорғауға шақырады және білім мен өзіне сену қабілетін дамыту күніне қызмет етеді. Екіншісі-тек зұлым және дұшпандық мінез-құлық емес, сонымен қатар ренжітуге, одан ләззат алуға деген ұмтылыс. Нәтиже-бұл мінез-құлықтың көлемі әдетте қақтығыстар, агрессивтіліктің жеке қасиеттер ретінде қалыптасуы және бейімделу мүмкіндіктерінің төмендеуі болып табылады [8, Б.69].

Жанжалдың пайда болуы қарым-қатынас серіктесіне де байланысты болуы мүмкін, ол субъектіге қатысты ауызша немесе физикалық агрессияны көрсетеді. Мұның бәрі субъектіде белгілі бір жағымсыз күйлерді тудырады – бақшаға дейін, реніш, ашуланшақтық, ашуланшақтық, ашуланшақтық, олардың пайда болуымен және агрессивті мінез-құлық мотивінің қалыптасуын бастайды.

Жазалау, кек алу ниетінің пайда болуы нақты жолды және көзделген дерексіз мақсатқа жетудің құралын іздеуге әкеледі. Осы сәттен бастап агрессивті мінез-құлық мотивін қалыптастырудың екінші кезеңі басталады, субъект нақты агрессивті әрекеттерді қарастырады, олардың таңдауы жағдайды және оның мүмкіндіктерін бағалауға, жанжалдың қайнар көзіне деген көзқарасқа, жанжалдарды шешуге деген көзқарасқа байланысты.

Осы әдістердің барлығын "ішкі сүзгі" арқылы өткізіп, субъект агрессивті мінез-құлық мотивін қалыптастырудың үшінші кезеңіне көшеді: белгілі бір объектіге қатысты нақты агрессивті әрекетті жүзеге асыру ниетін қалыптастыру. Бұл кезеңде белгілі бір агрессивті әрекетті таңдау жүзеге асырылады, яғни шешім қабылданады. Бұл агрессивті мінез-құлық мотивін қалыптастыру процесі аяқталады. Оның нәтижесі жеке тұлғаның жанжалды жағдайға жауап беру қажеттілігін қамтитын күрделі психологиялық кешенді қалыптастыру болып табылады. Бұл реакцияның әдісі мен құралы және олардың неліктен тандалғандығының негіздемесі. Осылайша, субъект агрессивті мінез-құлықтың негіздемесіне ие болады, ол неге ол қол жеткізгісі келетін мінез-құлықтың қажеттілігін түсінуге келгенін түсіндіреді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Абрамова Г.С. Психологическое консультирование: теория и опыт. - М.: Академия, 2019.
2. Авдеевская (Белинская) Е.П., Баклушинский С.А. // Ценностно-нормативные ориентации старшеклассника. Труды по социологии образования. Том III. Выпуск IV. - М., 2018.
3. Аверин В.А. Психология детей и подростков: Учеб. пособие. - 2-е изд., перераб. - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2016.
4. Варга А.Я., Смехов В.А. Психологическая коррекция взаимоотношений детей и родителей // Вестник Моск. Ун-та. Серия 14. Психология. - 2018.
5. Дольто Ф. На стороне подростка. – СПб., 2018.

6. Иванова Н.Я., Личко А.Е. Диагностика характера подростков - М., 2019.
 7. Кон И.С. Психология старшеклассника. – М., 2018.
 8. Кондратьев М.Ю. Типологические особенности психосоциального развития подростков // Вопросы психологии. - 2018.

ӘӨЖ 159.7

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ҮЙЛЕСПЕУШІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ

Мырқасымова М.А.

«Әлеуметтік психология» кафедрасы

М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада мінез жөніндегі осы уақытқа дейінгі пікірталастар сараланған. Қазіргі зерттеулердегі мінез адамның өмір салтына және әлеуметтік ортаның ерекшеліктеріне тәуелділігі зерделенген. Табиғи күштерге табиғи физиологиялық процестерге жататын темперамент ерекшеліктері арқылы қарастырылған. Темперамент адамның жүйке жүйесінің типтері арқылы анықталады. Өйткені, жүйке жүйесі типтерінің сыр-сипаты темперамент типтерімен бірдей. Осы мәселелер мақалада тың деректер негізінде зерттелген.

Кілт сөздер: Мінез-құлық, темперамент, мотивация, үйлесімсіз психикалық жағдай, психикалық ыункция.

Аннотация. В статье проанализированы дискуссии о характере до сих пор. Изучена зависимость характера в современных исследованиях от образа жизни человека и особенностей социальной среды. К природным силам относятся особенности темперамента, относящиеся к естественным физиологическим процессам. Темперамент определяется типами нервной системы человека. Ведь характер типов нервной системы такой же, как и у типов темперамента. Эти проблемы были исследованы в статье на основе новых данных.

Ключевые слова: Поведение, темперамент, мотивация, несовместимое психическое состояние, умственная работоспособность.

Annotation. Annotation. The article analyzes the discussions about the character so far. The dependence of character in modern research on the lifestyle of a person and the characteristics of the social environment is studied. Natural forces include temperament features related to natural physiological processes. Temperament is determined by the types of the human nervous system. After all, the nature of the types of the nervous system is the same as that of the types of temperament. These problems were investigated in the article on the basis of new data.

Keywords: Behavior, temperament, motivation, incompatible mental state, mental performance.

Мінез ерекшеліктерін зерттеушілердің пікірлерін ең бірінші болып француз ғалымы Л.Бен жүйеге келтірген. Ол мінезді психологиялық ерекшелік, дара тұлғаның ақыл-ойы мен сезімінің және ерік ерекшелігінің көрсеткіштері деп санады. Т.Рибо мінезді сезіммен ерік ерекшелігі десе, ал орыс медигі әрі психолог П.Ф.Лесгафт, ерік қасиеті деп көрсеткен. И.Кант мінезді темпераментпен салыстыра отырып, оны адамда дүре пайда болатын қасиет деп, туа біте пайда болатын қасиеттер мен әр адамның өз өмірінде жүре пайда болатын қасиеттерді бөліп көрсетті.

Мінез жөнінде екі пікір қалыптасып, олар осы уақытқа дейін пікір таластар туғызып келеді. Соған қарамастан қазіргі зерттеулерде мінез адамның өмір салтына және әлеуметтік ортаның ерекшеліктеріне тәуелділігіне ешкімде күманданбайды. Табиғи күштерге табиғи физиологиялық процестер жататын темперамент ерекшеліктері арқылы қарастырылады. Темперамент - адамда туа пайда болатын генотипті организм қасиеті. Темперамент адамның жүйке жүйесінің типтері арқылы анықталады. Өйткені, жүйке жүйесі типтерінің сыр-сипаты темперамент типтерімен бірдей. Мұның екеуі де дара адамның бойындағы өзгешеліктерін сипаттайды. Жүйке жүйесінің типі шыдамсыз болса - холерик, сергек болса - сангвиник, тыныш болса - флегматик, әлсіз болса - меланхолик болады. Сондықтанда, адамның мінез-құлқы оның темперамент типіне байланысты болуы әбден мүмкін - деп атап көрсетеді [1, Б.28].

Адамдар түрлі іс-әрекетпен айналысады, осы іс-әрекетпен айналысу барысында оларда белгілі-бір мінез-құлық пайда болады. Адамның мінез-құлқын түрлі жағынан суреттеуге болады. Кез-келген мінез-құлықтың басы мен аяғы болады. Адамның мінез-құлық детерминациясын түсіндіру үшін мотивацияның көптеген психологиялық теориялары қолданылады. Мотивацияны оқу - бұл адам белсенділігін арттырып отыратын себептерлен факторларды талдау. Мотивациялық теориялардың көбінде мінез-құлық белсенділігінің 3 негізгі параметрі талданады. Сондай-ақ, себебі бар мінез - құлық жекелік және ситуациялы деп аталатын екі фактор әрекетінің нәтижесі:

1. Жекелік фактор - жеке адамның мотивациялық диспозициясы (қажеттілік, мотив, дағды, бағыттылық);

2. Ситуациялы фактор - сыртқы, яғни, адамның айналасындағы жағдайлар (басқа адамның мінез-құлқы, бағасы, қатынасы, физикалық жағдайлары және т.с.с.);

Адам мінез-құлқының себептері америкалық психологтары Эдвард, Лиси, Ричард және Руян "өзіндік детерминация және ішкі мотивация" теориялары мен түсіндіреді. Ол бойынша, мотивацияның екі типі және оған сай мінез-құлықтың да екі типі бар:

1. Сыртқы мотивация және оған сай мотиві бар немесе себебі бар мінез-құлық.

2. Ішкі мотивация және оған сай мотиві бар немесе себебі бар мінез-құлық. Бихевиористік теорияларда мінез-құлық детерминациясындағы негізгі акцент белгілі-бір мінез-құлықтың орындаудан кейінгі пайда болатын жағымды немесе жағымсыз жағдайларға негізделеді. Сыртқы және ішкі мотивациялардың мінез-құлыққа және психикалық процестерге әсерін кесте бойынша қысқаша көрсетуге болады [2, Б.63].

«Оқушылар мінез-құлық үйлеспеушілігінің психологиялық проблемалары

- мінез-құлық үйлеспеушілігі факторларын, себептерін анықтау, диагностикалау әдістерін жүйеге келтіру.

- мінез-құлық формалары мен оларға әсерін тигізетін факторларды анықтау;

- мінез-құлық үйлеспеушілігі себептерін балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты жүйеге келтіру;

- мінез-құлық ауытқуларын диагностикалау әдіс-тәсілдерін анықтау;

- мектеп оқушыларының мінез-құлық ерекшеліктерін зерттеу.

- мінез-құлық ерекшеліктерін талдау және психодиагностикалық әдістемелерді қолдану арқылы оқушылардың мінез ерекшеліктерін зерттеу, мазасыздану деңгейін анықтау тестерін, акцентуация түрлерін анықтау.

Л.С. Выготский бойынша схемалық түрдегі жасалған мінез құлықтың формалары мен функцияларының жүйелілігін былайша талдауға болады: Жоғарғы психикалық функция мінез-құлықтың өз-өзіне арналған әлеуметтік мүмкіндігі болып табылады. Л.С. Выготский «жоғары психикалық функцияның дамуы мінез-құлықтың жоғары формаларының дамуының екі бұтағын қамтиды» деп атап көрсетеді.

Бірінші - мәдениетті даму және ойлаудың сыртқы түрлерін меңгеру мен, яғни, тілмен, жазумен, есеппен, суретпен көрінеді.

Екінші - дәстүрлі психологияда ерікті зиын, логикалық ес, түсінік деп аталатын анық анықталмаған, шектелмеген арнайы жоғары функцияның даму процестері; осы аталғандарды балалардың мінез құлқының жоғары формаларының даму процесі деп шартты түрде айтамыз [3, Б.41].

Жалпы, Л.С.Выготский жоғары психикалық функцияны екі мағынада қолданады:

1. Кең мағынада - мінез-құлықтың жоғарғы формалары.
2. Тар мағынада - арнайы психикалық функция.

Л.С. Выготский «баланың далуындағы белгі және қару» деген еңбегінде жоғарғы психикалық функция ассортиментіне практикалық іс-әрекеттерді кіргізеді. Бірақ, тек қана оның жоғары формасында жалпы заттық әрекет, тіпті оны қолдану жоғары формаларға жатады. Л.С.Выготский жоғары психикалық функцияларға дәл анықтала берлеген, ол - «дәл анықтама ғылыми білімнің басталасына жатпайды, сондықтан мен империкалық және эвристикалық анықталалармен шектелелін» - дейді. Содан соң, бұл мәселелерді Л.Лурия шешуге тырысты. Ол Л.С.Выготский көзқарастарымен келісе отырып, психикалық функцияларға дәл және соңғы анықтама береді. Сонымен, жоғары психикалық функция — бұл күрделі өзін реттеуші процесс, өзінің шығуы жағынан әлеуметтік болып табылады, қалыптасуы бойынша байланысты және құрылу тәсілі бойынша ерікті, саналы. АР.Лурия берген анықтама өзінің белгілер санының көптігімен ерекшелінеді. Мінез-құлықтың жоғары формаларының ерекшелігі өзінің мінез-құлықтың басқару үшін жасанды, көмекші құралдарды қолдануында. Жасанды стимулдарды қолдану мінез-құлықтың жаңа формаларын анықтаудың формалары болып табылады. Мінез-құлықтың жоғары формаларының түсінігіне келесілер кіреді:

- а) жоғары формадағы практикалық іс-әрекет.
- б) символикалық іс-әрекет.
- в) өзіндік жоғары психикалық функция.
- г) жоғары әлеуметтік функция (интерпсихологиялық функция)

Л.С.Выготский мінез-құлықтың негізгі мәдениетті формасы тіл және қаруды қолдану деп айтады. Выготскийдің концепциясын талдау негізінде құлықтың форо/иаоары, функциясының жіктелу схемасы: Л.С. Выготский мінез құлықтың нағыз табиғи формасына тек қана шартсыз емес, шарттыда рефлекстерді жатқызды. Сонымен қатар, К.Бюлердің (инстинкт, интеллект) теориясын жатқызады [4, Б.31].

Үйлесімсіз психикалық жағдай күрделі өмір жағдайына байланысты пайда болады. Олар мінез-құлықпен әрекетті негізден алады, олар белгілі бір жағдайға және жасқа байланысты түрлі ұзақтықпен көрінеді, сонымен қатар интенсивтіліктің оптималды дәрежеден не төмендеуінен не жоғарлауынан сипатталады, үйлесімсіздік келесі жағдайларда пайда болады: 1. Бұл жағдай күрделі құрылымнан, құрамнан тұрады. Үйлесімсіздік психикалық жағдайды құрушы эмоционалды компоненттер болып табылады. 2. Күрделі өмір әрекетіндегі үйлесімсіз техникалық жағдайдың динамикалық өзгеруі синусоидалды типтің фазалық процестерімен, екі еселенудің өсуімен және жоғары информациялық жағдайлар кезіндегі сапалы жақындықпен, физиологиялық және психологиялық сипаттардың когеренттігінің жоғарылығымен, сонымен қатар психикалық процестердің бір бағытты динамикасының бөлінуімен, яғни стабилизациялану жаққа және әрекет нәтижесінің жоғарылығы немесе сипаттамаларының төмендігі және әрекет нәтижелерінің төмендеуімен сипатталады. Бұл жағдайлар психикалық процестердің пайда болу диапозонын негіздейді. 3. Үйлеспеушіліктің жас ерекшелік және іс-әрекеттік ерекшеліктері белгілі. Жас ерекшелік даму барысында. Құрам күрделілігі және үйлесімсіз психикалық жағдайдың құрылымы мен ұзақтығының жоғарылауы жүреді. Даралық даму барысында әрекеттік фактордың ролі күшейеді [5, Б.74]. Сонымен қатар ауытқып бара жатқан мінез-құлықтың негізі болып табылатын үш кілті бар:

1. Кіші мектеп жасындағы оқушылардың негізгі әрекеті болып табылатын оқу әрекеті жеткіншектік кезеңде де негізгі әрекет болып қала береді. Яғни, жеткіншектік кезеңдегі оқуға құмарлық күлкілі болып табылады. Сөйтіп олар қатарластарымен араласа алмай қалады. Оқудағы жоғары белсенділік ауытқу болып табылады.

2. Жеткіншектер әлі «ойын кезеңін» басынан өткізе алмай жатыр, сөйтіп, жеткіншектік кезеңде ойын бірінші орынға шығады.

3. Көп жоспарлы айналмалы әрекет. Имтимді-жекелік және оқу-кәсібі жақтарының дисбаланс тудыруы.

Дж. Эйсондорфпен жазылған мотив аралық теория бойынша, балалардың әлеуметтік дасмуындағы ауытқудың түрлі типтерінің пайда болуы жақындау және қашу мотивациялық механизмі арқылы қарастырылады. Осы мотивацияның ---- қарым - қатынасты ойындыққа әкеледі. Дж. Эйсондорф мұндай бұзылыстың үш вариантын көрсетеді:

1. Бұл жақындасудың төмен мотивациясымен сипатталады. Мұндай мотивацияға ие балалар басқалардан бөлек болғанды қалайды. Бұл балалармен ерте кезеңдегі жалғызды конструктивті және зерттеу белсенділігі кезеңде пайда болады және бұл нашар әлеуметтенген адаммен байланысты емес.

Жақындасудың төменгі мотивациясы балалардың заттық өмірге деген қызығушылығын меңгеруге негізделген.

2. Жақындасу және қашу мотивациялары арасындағы конфликтіге байланысты. Ол баланың басқа адамдармен аралықсы келеді, бірақ белгілі себептерге байланысты қатынас жасаудан қашады. Мұндай конфликт мінез-құлықтық компромиске әкелуі мүмкін. Мұндай мотивтің себебі баланың биологиялық ерекшеліктерімен қатар тәрбие шартына да байланысты.

3. Әлеуметтік жақындасу мотивацияның жоғарылауымен қашу мотивтерінің төмендеуінің қатынасы нәтижесінде мотивтердің іс-әрекетінен туады. Бұл мотивациядағы балалар басқа адамдармен қарым-қатынас шегі бектаныс, ал қарым-қатынастағы шектеуді сезбейді қатарластары одан жиі қашады. Бұған агрессивті мінез-құлық тән.

Жоғары психикалық жағдай (қуаныш, мазасыздық, таңқалушылық) немесе төменгі психикалық жағдай (өкіну, көңілсіздік т.б.) үйлесімсіз жағдайларға жатады. Осы сипаттамалардың дәлелі ретінде Л.О.Прохоровтың жүргізген зерттеулерінің нәтижесін қорытындылау барысында үйлеспеушіліктің келесі жағдайлары кездесті [6, Б.91]. Оқу әрекетінде жеткіншектер апатия, зұлымдық, ашу, өкпе сияқты жат жағдайларды басынан кешіріп отырса, жағымды жағдайлар ішінен қуаныш, бақыт, таңқалу, қозу сияқты мінез-құлық қасиеттері кездесіп отырған, сонымен қатар оқушылардың басынан кешіріп отырған мінез-құлыққа тәуелділігі анықталады.

Оқушылардың жеке басы мінез-құлық үйлеспеушілігін зерттеу нәтижесінде келесі қорытынды жасадық. Оқушылардың мінез-құлық үйлеспеушілігінің анық байқалатын кезі жеткіншектік жас кезеңі. Оның бірнеше себептері бар. Жеткіншек жасында кездесетін үйлеспеушілік әлеуметтік және психофизиологиялық себептермен байланысты орын алуы мүмкін. Жеткіншек жас кезеңдерін зерттеушілер балар дамуында болатын ауытқулардың себептерін анықтап, оны сыныптастырған. Ең жиі кездесетін ауытқулар агрессия, акцентуация болып табылатыны анықталған. Мінез-құлық ауытқуларына себеп болатын факторлар келесі деп анықтадық: - аффективті спектрлар ауытқуының өсуі (психосоматикалық себептер, терең эмоциялар, депрививті жағдайлар); - отбасындағы ауыр психологиялық жағдайлар; - баланың өзіне және өміріне қанағаттанбауы; - өз құрбыларымен, үлкендермен және өзінен кішілермен қарым-қатынас құруға қинал атындығы; - үлгерімі нашарлығы. Мінез-құлықта нормадан ауытқулар анық байқалатыны диагностикаланды. Мазасыздану деңгейі жоғары болған балалардың саны кейбір көрсеткіштер бойынша 31-32-ге дейін болды (зерттелінген 32 баланың ішінде). Бұл өте жоғары көрсеткіш екені дәлелдеуді талап етпейді.

Психодиагностикалық әдістемелерді балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты іріктеп алып, зерттелінушілерге оны қолданудың мәні мен маңнасы түсіндірілді. Оқушылар зерттелінуге ризашылығын білдіріп, оның нәтижелеріне қызығушылықтары анық байқалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. - М., 2001.
2. Асмолов А.Г. Психология личности. - М., 1990.
3. Бабасов Е.М. Конфликтология. Минск, 2000.
4. Батаршев А.В. Тестирование. Основной инструментарий практического психолога. Ростов-на-Дону, 2000.
5. Возрастная и педагогическая психология. Под ред. М.В.Гомезо. - М., 1995.
6. Выготский Л.С., Лурия А.Р. Этюды по истории поведения. - М., 1993.

ӘӨЖ 37.042

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сейтжапарова Айжан Дауытбаевна, педагог-психолог
№44 жалпы орта білім беретін мектеп, Қазақстан, Мерке ауданы

Аңдатпа. Мақалада өзіне-өзі қол жұмсау, жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлықтары, әлемдік суицидтік деректер, мазасызану, жасөспірімдердің агрессия себебі, психологиялық ерекшеліктері, суицидтік мінез-құлықтың себептері және оған әсер етуші факторлар туралы айтылады.

Кілт сөздер: жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлықтары, суицидтік мінез-құлықтың себептері, өз-өзіне қол жұмсау, психологиялық күйзеліс, агрессия.

Аннотация. В статье рассказывается о самоубийстве, суицидальном поведении подростков, мировых суицидальных данных, тревожности, причине подростковой агрессии, психологических особенностях, причинах суицидального поведения и влияющих на него факторах.

Ключевые слова: суицидальное поведение подростков, причины суицидального поведения, суицидальные наклонности, психологический стресс, агрессия.

Annotation. The article tells about suicide, suicidal behavior of adolescents, world suicidal data, anxiety, the cause of adolescent aggression, psychological characteristics, causes of suicidal behavior and factors influencing it.

Keywords: suicidal behavior of adolescents, causes of suicidal behavior, suicidal tendencies, psychological stress, aggression.

Тұлға қауіпсіздігі – қазақстандық қоғамда басты құндылықтардың бірі болуы тиіс. Бала мектеп табалдырығын аттаған күннен бастап оны тәрбиелеумен қатар ана-аналарға тәлім-тәрбие жұмысының мақсаты мен міндеттері туралы, оларда орын алатын жағымсыз мінездерді қайта құру жолдары, оқыту мазмұнын балаларға толық меңгертудегі отбасының көмегі, сонымен қатар басқа мәселелер бойынша көптеген проблемаларды түсіндіру мектеп қызметкерлеріне жүктеледі. Мектепте психологиялық қызмет құрылуымен байланысты психолог – ата-аналар арасында психологиялық ағарту жұмысын басқаратын адам. Сондықтан әр психолог өз жұмысының мазмұнын анықтағанда отбасымен жүргізетін іс-шаралар жүйесін толық қамтуға тиіс. Ата-анасына балалардың мінез-құлқын, бейімділігін,

сынып оқушыларымен қарым-қатынасын, қоғамдық жүктемені орындауын, түзету, сабаққа ынта жігерін айта келіп, осы отбасына тән ерекшеліктерді ескертуі керек. Мінез түрлілігі сияқты әр отбасы айтқан ойларды әр түрлі қабылдап жатады. Бірі ілтипат көрсетсе, кейбіреулер жақтырмайды. Психолог сынып жетекшісі мен ата-аналар арасында байланысты күшейте түсуіне жағымды ықпал ете алады.

Шетелдік ғалымдардың айтуынша, шын мәнінде, өзіне-өзі қол жұмсауды ойлаған адамдар өмір сүргісі келіп, көмек іздеп шарқ ұратын көрінеді. Әрине, өмір деген тәтті ғой шіркін. Бағалай білген адам оның әрбір сағаты мен минутын алтын берсе де айырбастамас еді. Өйткені, өмір адамға бір-ақ рет беріледі. Өлшеніп берілген ғұмырды өкінбестей өткізу адамға парыз. «Ашу дұшпан, ақыл дос» деп бұрынғылар дұрыс айтып кеткен. Сондықтан, кез-келген нәрсеге сабырмен қарап, әр қимылыңды жеті рет өлшеп, бір рет қиған ләзім. Мұндайда ойдағы әзәзілден, бойдағы шайтан қылықтан, жүректегі кірден ақыл мен иман ғана құтқара алады [1].

Соңғы 15 жылдықта 15-24 жас аралығында өз-өзіне қол жұмсау 2 есеге артты, экономикасы дамыған елдерде бұндай жағдайлар жиі кездеседі. Зерттеу эксперименті бойынша өз-өзіне қол жұмсау ырықсыз түрде пайда болатыны анықталды. Бұндай әрекет жастық шаққа тән. Осы күнге дейін суицидтік әрекет толық зерттеген адам жоқ. Ересек адамдардың 10 - нан біреуі ғана, жасөспірімдердің 50 - ден 1-уі суицидтік әрекетке бейім болады. Бірінші рет іске аспаған суицидтік әрекет, екінші рет қайталана бермейді, мысалы, 10-20 жас ер балалар арасында 10 пайыз, қыз балалар арасында 3 пайыз құрайды. Жыл сайын 10 - 20 миллион адам суицид жасауға бекінеді. Олардың бір миллионға жуығы жарық дүниемен қош айтысады. Алдыңғы қатарлы суицид жасаушылардың отаны ретінде, басқасын айтпағанда көрші мемлекеттер Ресей мен Қытай және Қазақстанды айтуға болады.

Қазіргі кезде Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымының дерегі бойынша Қазақстан азаматтарының өз өмірлерін қиюы бойынша әлемде үшінші орынды алады. Ал осыдан үш жыл бұрын деректер бойынша Қазақстан бесінші орында болған. Әлемде жыл сайын бір миллиондай адам өзін - өзі өлтіреді. Бір миллион адамның 8 мыңы Қазақстандықтардан тұрады. Бұл дегеніміз әрбір сағат сайын бір қазақстандық суицид жасайды дегенді білдіреді. Елбасымыз «Еліміздің ертеңі жас ұрпақтың қолында» (7/30-б) десе өкініштісі, суицид жасаушы еліміздің болашағы деп санаған жас буын өкілдері [2].

Бала жарық өмірге еш қорғансыз, дәрменсіз, періште қалыпта келеді. Оның өмірі мен денсаулығы, болашағы оның айналасындағы ересектерге тікелей байланысты. Махаббат пен ізгілік аясында есейген, ержеткен, өсіп-өнген бала кейін айналасына да көп жақсылық әкелмек. Ендеше, ата-ана мен бала арасында шынайы адал сүйіспеншілік, рухани жақындастық, екі жақты өзара сыйласымдылық, сенім болған жағдайда бала өз көзқарасы мен ақыл-ой тұрғысында нық тұрып, болашақта ата-анасының мықты тірегіне айналмағы сөзсіз.

Өз өмірін қиюға бағытталған саналы ерікті түрдегі әрекет қазіргі таңда бүкіл жаһандық қоғамдық мәселеге айналып отыр. «Суицид» латын тілінен алынған «өзін-өзі өлтіру, өзіне қол салу» деген мағынаны білдіреді. Суицид термині итальян психологы Г. Дэзен 1947 жылы енгізіп, оны "Өзін-өзі өлтіруге әрекет ету" - деп түсіндіреді.

Суицид жан жүйесі қатты күйзелген кезде, не психикалық аурудың ықпалымен адам жасайтын өзін-өзі өлтіру әрекеті. Бұндай мінез-құлық жасөспірім шақта 13 жастан бастап байқалады. Статистика бойынша суицидтік мінез-құлық 14-28 жас аралығында 30 пайыз, жасөспірім шақта 6-10 пайыз құрайды. Өз-өзіне қол жұмсауға бейім адамдардың бірден-бір бөлігі психикалық тұрғыдан зардап шеккен, дені сау адамдар болып табылады. Жасөспірімдер басқалардан көмек күту мақсатында суицидтік әрекетті демонстративті түрде көрсетіп, жан-жақтағыларын қорқытады.

Соңғы жылдары мазасыздану мен суицид мәселесі қоғамда кеңінен етек алып бара жатқандығы кімді де болса ойландырмай қоймайды. Себебі адамзат өміріне ғылыми

техникалық прогреспен тек қуанышты жаңалықтар, жаңа ашылымдар, жетістіктер ғана емес, адам өмірінің барлық саласына қиындықтар, күрделі мәселелер, стрестік жағдайлар да қатар енді. Соның нәтижесінде соңғы он жылдықта жасөспірімдер арасында да психологиялық деңгейде мазасыздану күштену, тынымсыздану, уайым, сәтсіздіктер мен жағымсыз жағдайларды сезінуі балалардың орынсыз қиналуы ата-анаға не үшін қиналып жүргенін айтпауы көптеп кездесуде.

Балалардың өміріндегі күрделі мәселелерін өз беттерінше шешуге дайын еместігі психикалық стресс алуы, әсіресе әлеуметтік жағдайы төмен отбасында психикалық күш жұмсауды туғызды. Бұл отбасындағы барлық бала психикасына да әсер етпей қойған жоқ, әсіресе жеткіншек жастағы балалардың орынсыз мазасыздануына әкелді. Дамудың әр түрлі кезеңіндегі мазасыздану, жасөспірім жастағы жеткіншектердің эмоциялық сферасының даму заңдылықтарын түсіну үшін де маңызды. Көптеген психологтар мен практик психологтардың зерттеулерінде жеткіншектердегі психикалық қиыншылықтары мен даму барысындағы жағымсыз ерекшеліктердің негізгі себептерінің бірі мазасыздық туралы көптеген ғалымдардың пікірлері мен теориялық тұжырымдамалары белгілі [4].

Қазіргі таңда жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын алуда отбасы, мектеп, педагог, психолог, әлеуметтік педагог басты рөл атқарады, олар жасөспірімдерді суицидтік әрекетке жеткізетін көңіл-күймен күресуде ата-аналармен жұмыс атқарады және оларға көмек береді. Ата-аналарды өз баласына сауатты көмек көрсетуі үшін, оны түсінуі мен қолдау көрсетуінде қажет, жеткілікті біліммен қаруландыру керек. Ата-аналардың педагогикалық мәдениеті неғұрлым мол болған сайын, олар өз балаларына жалпы адамзаттық және адамгершілік құндылықтарды соғұрлым көп меңгертеді.

Ата-аналар тәрбиеде шыдамдылықты талап ететіндігін мойындайды. Бірақта оған арнайы білім қажеттігін жұрттың бәрі біле бермейді. Бала әрдайым ата-ананың аялы алақанын қажетсініп тұрады. Қиындықтар туған сәтте ата-анасының тарапынан қолдау тауып, үлкен сенім артылған бала ісі оңға басады. Әрине, әр ата-ана баласына деген сезімін түрліше жеткізеді. Қандай жағдай болмасын, баланың өзіне деген сенімін тудырып, қолдап отыру керек. Бала бір істен қателескен жағдайда оған шыдамдылық көрсету керек. Сондықтан әр баланың өзінің жеке басының ерекшелігін, ешкімге ұқсамайтын кейбір қасиеттерін сезіну керек. Кейде бала бір сәтсіздіктерге ұрынады. Ал ата-ана қатты уайымдап, баланың еш нәрсеге икемі жоқ, қабілетсіз деген асығыс қорытындыға келеді. Осыдан баланың өзіне деген сенімі күрт жойылады, қолын қусырып, кездескен қиыншылықтарды жоюға дәрменсіз болады. Мұндай жағдайда ата-ана баласының жай ғана талпынысының өзін қолдап түсіне білуі керек. Ең бастысы, бала, біздің оны қалай бағалайтынымызды және одан не күтетінімізді сезінуі және түсінуі тиіс.

Жасөспірімдердің агрессия себебі:

- эмоциялық зақым әкелетін жағдайдың болуы және одан шығудың мүмкін болмауы;
- өзінің керек еместігін сезіну;
- ата-аналардың агрессияны қолдауы балалардың үнемі осындай мінез-құлық көрсетуіне алып келеді;
- ата-аналардың балаларынан бас тартуы;
- болашақ алдындағы қорқыныш.

Психологтың жұмысы кеңес беруге бағытталады. Психотерапиялық жұмыс агрессия табиғатына байланысты болады. Бір жағынан агрессияны елемей, оған көңіл аудармау керек болса, екінші жағынан, агрессиялық мінез-құлықты ойын контекстіне кіргізу керек, ал үшіншіден, ойын арқылы агрессияның сыртқа шығып, мәселенің жағымды шешілуіне бағдарлану керек. Кіші мектеп жасындағы балалар үшін арт-терапия, сюжеттік-рөлдік ойындар жақсы әсер етеді.

Бірақ ата-аналардың осы мүмкіндіктерді дұрыс қолданбауының себептерінен бала тек қана мұндай көңіл бөлушілікті мектепте мұғалім, тәрбиешілерінен көріп, жылулықты солардан алады. Сол себепті ата-аналармен де тәрбие жұмыстарын жүргізуге тура келеді. Даму мүмкіншілігі шектеулі балалардың денсаулығымен қатар отбасындағы ата-анасының жауапсыздығы оларға қосымша дерт болып жабысып, балада даму процесінің орнына кері қарай құлдырау келеңсіздігі орын алады. Ол мінез-құлқындағы ашушандық, тіл табыспаушылық, тез жанжалдасу, аяушылық сезімнің жоқтығы. Сол себепті бала ұжымда өз орнын таппай, шеттеліп, құқық бұзушылыққа тез бой алдырады. Мектеп қабырғасында мұндай отбасылармен, оқушылармен арнайы мамандар, педагогтар жұмыс жасап, ауытқуларды түзету бойынша әдіс-тәсілдерді қолданады. Бірақ, әрдайым нәтижесін бере бермейді. Себебі, оқушылардың көпшілігі әлеуметтік жағдайлары төмен және ішкі отбасылық жағдайлары бұзылған отбасынан.

Тұрмыстық жағдайы нашар отбасылармен жұмысты ұйымдастыруда «әлеуметтік қатерлі жағдайға тап болған отбасы» деген түсінікті анықтай білу керек. Адам өмірінің мәні мен сұлулығы, адамның келешегіне сенімділігі – баланың ата-анасын ардақ тұтып, өзінің перзенттік қарызын бір сәтке де есінен шығармауында. Бұл – жас ұрпақтың мәдениеттілігін, әдептілігінің ғана емес, ең алдымен, адамшылығының белгісі. Бала – ата-ана өмірінің жалғасы. «Баламның табанына кірген шөнге менің маңдайыма кірсін,» деп әлпештеп өсірген перзенті ауырып не басқа бір қатер төнгенде мойындарына бұршағын салып, «Өзімді алып, баламды аман қалдыр!» деп құдайға жалбарынған. Бала тәрбиесі – қызығы мен қиыншылығы қатар жүретін күрделі процесс.

Ересектер жасөспірімнің намысына тимеуі тиіс, олар өте намысшыл болады, оларға үнемі сенімділік артып, кішкентай сәл ғана жетістіктермен мадақтап, «Сенің қабілетің бар, сенің қолыңнан келеді, мен саған сенемін» т.б сөздерді қолданып, психологиялық тұрғыдан дені сау адам етіп шығару керек. Олар достыққа, жолдастыққа берілген болады. Досының, жолдасының алдында адал, сатқындықты көтермейді, кешпейді. Егер жасөспірім сенімді жолдас болып, басқаға дос бола берсе онда мақсатына жеткені. Ал, егерде достарының алдында күлкіге қалса, оппозицияға ұшырайды, өзінше топ құрып сыныптың, мұғалімнің берекесін алып, бұзық жолға түседі. Осыдан «қиын оқушы» туындайды. Егерде олар сыныптан, мектептен өз орнын таппаса, сол орынды сыртқы ортадан табады. Сыртқы орта оны түсінеді, сыйлайды. Жасөспірім келеңсіздікке ұшыраса, одан шығу өте қиын болады. Себебі бұзақылық тобынан шыққан адам сатқын болады. Олар сатқындықты кешірмейді, қатаң жазалайды, өмірін де қиып жіберуі мүмкін.

Суицид саналы түрде жасалатын әрекет. Адамның жаны қиналған кезде немесе психикалық аурудың өрбуінен пайда болады. Сондай - ақ науқас адамның стресстік күй кезінде шешім, таба алмауынан, артық қиналғысы келмеген жағдайдан, жанының әлсіздігінен, өкіну, уайымдаудан көруге болады. Науқас адамдардың психикалық күйі тұрақсыз болады. Олар өз-өздерін бақылап алмайды, не айтып жатқанын, не істеп жатқанын білмейді, агрессивті мінез-құлқы басым болады. Ал, кейбіреулерінің көңіл күйлері жоғары, қимылы тез, мазасыз т.б. болады. Бұндай орынсыз қылықты сырттағы адамдар тез байқайды. Олардың ұйқысы, түсі бұзылады, денесінде әлсіздік байқалады. Олар өздеріне жоғары талап қояды, өз-өздерін бағалауы төмен болады. Басқалармен ашық сөйлесе алады, олардың жағдайларын түсінуге тырысады, өз беттерімен шешеім қабылдауға қиналады, өз бетімен жүре алмайды, өмірге құштарлығы төмендейді, өзін басқалардан кем санайды.

Суицидтік мінез-құлықтың себептері және оған әсер етуші факторлар

А.Е. Личко жасөспірімдер арасында суицидтердің ең жиі кездесетін себептері

- сүйікті адамын жоғалту;
- шектен тыс қалжырау жағдайы;
- өзіндік-қадір қасиетін осал сезіну;

- алкогольді, психотропты дәрілерді және есірткіні пайдалану нәтижесінде пайда болатын жеке бастың қорғаныш тетігінің бұзылуы;
- өзін-өзі өлтірген адаммен өзін теңестіру;
- әртүрлі сылтаулар бойынша туатын қорқыныш, ызалану мен жабырқаудың әр алуан формалары [4].

Суицидалдық әрекетке әсер етуші факторлар

I. Жанұядағы конфликт:

II. Психикалық күй:

III. Физикалық күй:

IV. Қоғамға қарсы конфликттің туындауы:

V. Кәсіптік және білім саласындағы конфликтінің туындауы:

VI. Материалды-тұрмыстық қиыншылықтар.

VII. Басқа да себептер.

Психолог науқас адамға эмоциялық тұрғыдан қолдау қрсетіп, оның ашылып сөйлеуіне жағдай жасау керек. Проблема барлық адамдарда болады, проблемасыз өмір болмайтынын, бір проблема шешілсе, екінші проблема пайда болатынын, проблеманың жағымды және жағымсыз жақтары болатынын түсіндіріп, проблемадан шығу жолдарын қарастыру керек. Жасөспірімдер арасында суицидтік әрекетті алдын алу, диагностикалық, коррекциялық, психопрофилактикалық жұмыстарын жүргізіп, адамның өмірін сақтап қалу психологтардың ең басты міндеті.

Қорыта келе балаға әрқашан назар аудару, түсінуге тырысу, мәселелерін шешуге көмектесу, өзіндік тәжірибемен бөлісу, ұрысу, жекіру орнына жиі мақтап мадақтап отыру, кешірімді болу, ал ең бастысы, бала қандай болса, солай қабылдау, сол қалпында жақсы көру, кемшілігін жасырып, артықшылығын асырып, оны жақсы көретіндікті сездірту бұл келеңсіз жағдайларды алдын алатын жолдардың бірі.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Жасөспірімдердің өз-өздеріне қол салу мәселесі // Мектептегі психология журналы №4 (28), 2010. -13 бет.
2. Ломакина Г.Р. Сказкотерапия: воспитываем, развиваем, освобождаем ребенка от психологических проблем. - М.: 2010. – 158 с.
3. Сакенова С. М. Психолого-коррекционная работа с родителями «детей группы риска» // Актуальные исследования. 2021. №41 (68). С. 44-48.
4. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях. - Ростов-на Д: Феникс, 2005. -315 с.

УДК – 371.213

РОЛЬ КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ В СОЗДАНИИ БЛАГОПРИЯТНОЙ СРЕДЫ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Альмишева Айнагуль, магистр педагогических наук, сертифицированный коуч Международной ассоциации коучинга ICU, Коуч в образовании, старший преподаватель академического отдела департамента образовательной деятельности по СКО

Даулетова Дарига, педагог-психолог, магистр педагогики, сертифицированный коуч Международной ассоциации коучинга ICU, Professional coach, старший преподаватель академического отдела департамента образовательной деятельности по СКО

Аңдатпа. Мақалада заманауи мектепте қолайлы жағдай жасаудағы сынып жетекшісінің ролі қарастырылады. Сынып жетекшісі жұмысының тиімділігін арттыру және суицидтің алдын алу үшін Милтон Эриксонның қағидалары ұсынылған.

Кілт сөздер: Тәрбиені ұйымдастыру, сынып жетекшісі, функционалдық міндеттер, суицидтің алдын алу, Милтон Эриксон қағидалары.

Аннотация. В статье рассматривается роль классного руководителя в создании благоприятной среды в современной школе. Для наиболее эффективной результативности работы классного руководителя и профилактики суицида предложены принципы Милтона Эриксона.

Ключевые слова: Организация образования, классный руководитель, функциональные обязанности, профилактика суицида, принципы Милтона Эриксона.

Annotation. The article discusses the role of the class teacher in creating a favorable environment in a modern school. For the most effective effectiveness of the work of the class teacher and the prevention of suicide, the principles of Milton Erickson are proposed.

Keywords: Organization of education, class teacher, functional responsibilities, suicide prevention, principles of Milton Erickson.

Суициды в детской и подростковой среде - это трагедия для всех нас. Всем нам надо серьезно задуматься, почему дети идут на такой шаг. Формирование твердых жизненных установок является, по сути, базовым критерием качества воспитательного процесса.

**Касым-Жомарт Кемелович Токаев -
Президент Республики Казахстан**

Правительство нашей страны все больше признает суицид серьезной проблемой современного общества. Суицид занимает третье место в классификации причин смертности у населения (после онкологических болезней и заболеваний сердца). Согласно данным ВОЗ около 20% самоубийств в мире приходится на подростковый и юношеский возраст. Число же суицидальных действий и намерений гораздо больше.

На проблему суицида в Казахстане серьезно обратили внимание только в 2012 году, тогда наша страна заняла 4-е место в мире по количеству детского суицида. В 2019 году стало известно, что Казахстан находится на третьей строчке по суицидам (не только детским) - это данные ВОЗ.

В этой связи, глава государства в обращении народу Казахстана в своем высказывании отметил проблему детского суицида «Всем нам надо серьезно задуматься, почему дети идут на такой шаг. Формирование твердых жизненных установок является, по сути, базовым критерием качества воспитательного процесса».

В жизни каждого человека встречаются сложности, препятствия, затруднения. Как преодолеть эти преграды, как выстоять в тяжёлое время, как не потерять волю и

самообладание? Как быть ответственным за свои слова и поступки? На все эти вопросы может помочь только знающий, умеющий поддержать ребенка Учитель.

Учитель – это тот, кто несет главную миссию в воспитании подрастающего поколения, от роли учителя, его внутренней ответственности, компетентности в своей профессиональной деятельности, внутренней культуры, зависит будущее нашей страны. Именно учитель – главное звено в благородном деле воспитания растущего человека, потому что от его нравственного облика и духовной зрелости зависит, смогут ли наши дети понять смысл истинных ценностей, обрести правильные жизненные ориентиры.

Великая личность, учитель, поэт, просветитель педагогических идей Мағжан Жумабаев, в своих трудах писал о том, каким должно быть воспитание и обучение, что все воспитание должно направлено быть на желание научить детей творчески мыслить, формировать их духовные потребности и нравственные качества, прививать патриотизм и выявлять талантливых личностей не давая им «потеряться». И он предлагает учителю, воспитателю не бояться экспериментировать. Главной целью образования является создание благоприятной среды для развития гармоничной личности. Каждый субъект образовательного пространства является важным в его становлении, хочется отметить, что классный руководитель остается главным организатором воспитательной деятельности в классе, обеспечивающим развитие и воспитание личности каждого ребенка.

Классное руководство, классные руководители, классное наставничество зародилось более 200 лет назад в 1804 г., тогда они заменяли няnek, губернeров. Согласно Уставу заведений, учителя помимо обучения должны были, впрочем как и сейчас, заниматься воспитанием учащихся – на основе изучения свойств и нравов детей, гуманистического подхода. Классные наставники, неформально относившиеся к своему делу, пользовались уважением. В женских гимназиях классными наставниками были «классные дамы» в их обязанности входило выполнение функций обучения и воспитания. Эти сложные обязанности были под силу лишь творческим учителям, которых было немного.

Таким образом, классный руководитель является координатором деятельности трех коллективов: детского ученического, педагогического (включающего учителей, работающих с данным классом, и администрацию школы) и родителей учащихся и других членов их семей. Классный руководитель – формальный и фактический лидер группы, организатор, вдохновитель, помощник, опекун, затейник, распорядитель, координатор, информатор, сотрудник, создающий условия для самореализации каждого из своих воспитанников. На сегодняшний день, классный руководитель осуществляет свою деятельность в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, законами Республики Казахстан «Об образовании», «О правах ребенка в Республике Казахстан», Приказом МОН РК от 12 января 2016 года № 18 «Об утверждении Положения о классном руководстве в организациях среднего образования», а также другими законодательными и нормативными правовыми актами Республики Казахстан в сфере образования. На основании вышеуказанных документов составляется положение о функциональных обязанностях классного руководителя.

Если говорить о нынешней системе работы классного руководителя, то суть работы остается такой же, но подход классного руководителя у каждого разный. Ведь создание благоприятной среды в классе это и есть профилактика суицида. Как сделать так, чтобы дети получали радость от прихода в школу, от общения друг с другом и научились коммуницировать, правильно строить общение со сверстниками?

Остановимся на некоторых примерах, методах, формах применяемых классными руководителями.

Классный руководитель должен готовить себя для общения с учеником, для «дарения» знаний, готовить для каждого ученика свой, только ему адресованный урок жизни, который ему сейчас жизненно необходим. Задача учителя - направлять внимание учащихся на важные детали, задавать вопросы, ответы на которые подскажет само сердце. И

только такие открытия, сделанные в общении самими детьми при поддержке учителя, навсегда останутся в их душах, помогут знания применять в жизни, использовать в своей будущей профессии, в создании семьи и служению обществу.

Как говорит известный психиатр и психотерапевт Милтон Эриксон «Каждый подобен своим отпечаткам пальцев. Они единственные в своем роде. И никогда не будет второго такого же, как вы. И вы должны только радоваться, что являетесь самим собой. Вы не можете это изменить, как не могут быть изменены отпечатки пальцев», роль классного руководителя понимать, что каждый индивидуален и в воспитании ребенка использовать индивидуальный, творческий, личностно-ориентированные подходы, которые помогут ребенку воспитать совершенный характер. В связи с этим педагог разные методы, техники и приемы, которые дают свои определенные положительные результаты, а для наиболее эффективной результативности мы предлагаем принципы Милтона Эриксона.

- Первое – со всеми людьми все в порядке. Принимать ученика с позиции с ним все ок. Знать, что с каждым ребенком все хорошо и с тобой тоже все хорошо. Здоровая экологичная позиция.
- Второе – у каждого уже есть ВСЁ необходимое для достижения его целей. Задача взрослого осознавать и принимать ребенка таким, какой он есть, верить что в нем заложен большой потенциал для достижения целей. А взрослому всего лишь надо его поддерживать и направлять для развития его внутренних ресурсов, он должен быть заботливым, терпеливым, понимающим, уверенным в том, что он именно тот человек, который сможет ему помочь.
- Третий принцип Милтона Эриксона «Мы всегда совершаем наилучший выбор», т.е. классный руководитель должен понимать, что ребенок поступил правильно и в тот момент это был его наилучший выбор исходя из его жизненного опыта.
- Четвертый принцип – всеми людьми движет позитивное намерение. В каждом поступке, действие ученика есть позитивное намерение. На тот момент он поступил так, как подсказал ему жизненный опыт.
- Пятый принцип – изменения будут всегда и они неизбежны. Не ждать, что результат придет сразу, знать и верить что у каждого есть свое время цветения.

Классному руководителю важно самому принимать и проживать эти 5 принципов Милтона Эриксона, образно говоря зажигать эту звезду у себя и у того, человека с кем он взаимодействует. На наш взгляд, если следовать этим принципам, методам, приемам то возможно, что в наших школах не будет места насилию, буллингу, суициду.

Список рекомендуемой литературы

1. Алимova М.А. Суицидальное поведение подростков: диагностика, коррекция. Барнаул, 2014.–100 с. https://admmegion.ru/upload/iblock/bcb/alimova_barnaul.pdf
2. Елбол Каримов. Дети в Казахстане почти каждый день совершают самоубийства. Можно ли решить эту проблему. Попытаемся найти корень проблемы и ее решение. 04.06.2021, 14:44 <https://liter.kz/kazakhstan-godami-ne-mozhet-reshit-problemu-suicidov/>
3. Б.Г. Мещеряков и В.П. Зинченко. Большой психологический словарь/ Прайм-Еврознак - 2007 г. <https://psychological.slovaronline.com/>
4. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_310839/
5. Словарь психологических терминов. <http://www.belogurova.ru/glossary>
6. https://www.ncfu.ru/export/uploads/Dokumenty-Nauka/materialy-III-konferencii-psihologicheskoe-zdorove-lichnosti-teoriya-i-praktika_2021.10.2016.pdf
7. Профилактика суицидального поведения : учебно-методическое пособие / [К. В. Днов, В. В. Нечипоренко, Т. Ф. Мурзина и др.] ; Санкт-Петербургский ин-т усовершенствования врачей-экспертов. - Казань : Бук, 2018. - 104 с. <http://www.vashpsixolog.ru/preventive-work-of->

a-psychologist-in-the-school/130-prevention-of-suicide-suicide/2786-istoriya-razvitiya-suicidologii

8. Шелехов И. Л., Каштанова Т. В., Корнетов А. Н., Толстолес Е. С. С 894 Суицидология: учебное пособие / И. Л. Шелехов, Т. В. Каштанова, А. Н. Корнетов, Е. С. Толстолес – Томск: Сибирский государственный медицинский университет, 2011. – 203 с
9. <https://mishajp.livejournal.com/94853.html>.
10. Литмен, Р. Зигмунд Фрейд о самоубийстве [Текст] – Р. Литмен //Журнал практической психологии и самоанализа, 2013. – №1. – 102 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2042>
11. Львова, И.Н. Диагностика, профилактика и коррекция суицида [Текст] / И.Н. Львова // Научное обозрение, 2015. – №2. – С.129–131
12. Шелехов, И. Л. Суицидология: учебное пособие [Текст] / И.Л.Шелехов, Т.В.Каштанова, А.Н.Корнетов, Е.С.Толстолес – Томск: Сибирский государственный медицинский университет, 2011. – 203 с.
13. Егоров, А. Ю., Игумнов, С. А. Расстройства поведения у подростков: клинико-психологические аспекты [Текст]/ А.Ю. Егоров, С.А. Игумнов. – СПб.: Речь, 2015.– 436 с
14. Амбрумова, А.Г., Диагностика суицидального поведения [Текст]/ А.Г. Амбрумова, В.А. Тихоненко. – М., 2012.
15. Суицидология: прошлое и настоящее: Сб. статей / Сост. А.Н. Моховиков. – М., 2011. – 239с.
16. Ефимова, О.И. Особенности социальных установок и ценностных ориентаций подростков и молодежи со склонностью к суицидальному поведению [Текст] // Современные тенденции развития гуманитарных наук. Материалы Международной научно-практической конференции. – 2013. – Ярославль: издательство «Канцлер», 2013. – С.109-120.
17. Профилактика суицидальных проявлений среди несовершеннолетних: Методические рекомендации / Сост. Бадина Н.П. - ГАОУ ДПО ИРОСТ. – Курган, 2011. - 107 с.

ӘӨЖ 159.9

«ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТАР»

**Баймырзаева Эльвира, педагог-психолог, Аманова Нарима, педагог-психолог
Шығанақ орта мектебі, Мойынқұм ауданы, Шығанақ ауылы**

Андатпа. Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын алу тақырыбы қазіргі уақытта өзекті, өйткені жасөспірімдер арасында жиі кездесіп жатыр. Мақалада мектептегі психологиялық қызметтің суицидтік мінез-құлқтың алдын алу мақсатында оқушылармен және ата- атаналармен жүргізілген жұмыстары жайлы жазылған. Мақалада қолданылған әдістемелер, саунамалар, түзету дамыту жұмыстары, кеңес беру жұмыстары, алдын алу жұмыстары көрсетілген. Мақалада қолданылған әдістемелер, саунамалар, түзету дамыту жұмыстары, кеңес беру жұмыстары, алдын алу жұмыстары көрсетілген. Суицидтік мінез құлқының алдын алудағы оның қиындықтары және шешімдері толықтай жазылған.

Кілт сөздер: әдістемелер, саунамалар, түзету- дамыту жұмыстары, диагностикалық жұмыстар, кеңес беру жұмыстары, алдын алу жұмыстары.

Аннотация. Профилактика суицидального поведения подростков актуальна в настоящее время, потому что она все чаще встречается среди подростков. В статье рассказывается о работе школьной психологической службы с учащимися и родителями с

целью профилактики суицидального поведения. В статье представлены использованные методики, анкеты, коррекционно-развивающие работы, консультативные и профилактические работы. Здесь полностью прописаны решения и трудности в его предотвращении суицидального поведения.

Ключевые слова: методики, анкеты, коррекционно-развивающие работы, диагностические работы, консультативные, профилактические работы.

Annotation. Prevention of suicidal behavior in adolescents is relevant at the present time, because it is increasingly common among adolescents. The article describes the work of the school psychological service with students and parents in order to prevent suicidal behavior. The article presents the methods used, questionnaires, correctional and developmental work, advisory and preventive work. The solutions and difficulties in his prevention of suicidal behavior are fully spelled out here.

Key words: methods, questionnaires, correctional and developmental work, diagnostic work, advisory, preventive work.

Өмірлік дағдарыстар кезеңінде отбасы мен жеке тұлға әлемнің субъективті бейнесін, яғни өзіне және жалпы әлемге көзқарастар мен көзқарастарды бұрмалауға тән. Бұл сәтте суицидалды ойлар мен қиялдар өте жиі кездесетін құбылыс. Өз өмірін қиюға бағытталған саналы ерікті түрдегі әрекет қазіргі таңда бүкіл жаһандық қоғамдық мәселеге айналып отыр.

БҰҰ Балалар қоры есебінің деректері бойынша соңғы жылдары жастар мен тіпті балалар арасында суицидтік әрекеттер мен өзін-өзі өлтіру фактілердің саны айтарлықтай артты. Жасөспірімдердің өзін-өзі өлтіруі өлімге әкеп соқтырудың жетекші себептерінің арасында үшінші орында және өмірдің ықтимал жоғалуының негізгі себептерінің арасында төртінші орында тұр.

Суицид жан жүйесі қатты күйзелген кезде, не психикалық аурудың ықпалымен адам жасайтын өзін-өзі өлтіру әрекеті. Бұндай мінез-құлық жасөспірім шақта 13 жастан бастап байқалады. Статистика бойынша суицидтік мінез-құлық 14-28 жас аралығында 30 пайыз, жасөспірім шақта 6-10 пайыз құрайды. Өз-өзіне қол жұмсауға бейім адамдардың бірден-бір бөлігі психикалық тұрғыдан зардап шеккен, дені сау адамдар болып табылады. Жасөспірімдер басқалардан көмек күту мақсатында суицидтік әрекетті демонстративті түрде көрсетіп, жан-жақтағыларын қорқытады.

Суицид ұғымына ғылыми әдебиеттерде бірнеше анықтама бар. Суицид - ауру немесе өзін-өзі өлтіру деген мағына береді. Өзін-өзі өлтіруге итермелейтін себептер арасындағы басымдары: белгілі әрекет жасағаны үшін ата-анадан қорқыныш, қылмыстық жауапкершілік алдындағы қорқыныш, мектепте жасаған бұзақылығы үшін мұғалімнен қорқу. Толық емес отбасыларда суицид жағдайы жиірек болады. Сонымен қатар өзін-өзі өлімге қиғандардың көпшілігі ұлдар болып келеді.

Тұтастай алғанда, бірқатар жағдайларда жасөспірімдер өз-өзіне қолдарын жұмсаудың басты себептерінің бірі көбінесе отбасындағы қарым-қатынас. Яғни, ата-ана мен баланың ортасындағы және отбасы мүшелері арасындағы қарым-қатынастың дұрыс жолға қойылмауы. Мұндай қадамға, әдетте, тұйық, мінез-құлқы жағынан осал, жалғыздықтан зардап шегетін және жасөспірім өмірінің мағынасын жоғалтқан өз қажеттіліктерінен зардап шегетіндер барады.

Суицидалды мінез-құлықты алдын алуда мектепте жүргізілетін психологиялық жұмыстар

Бұндай кезде психолог мамандар не істеу керек? Біріншіден: - әлеуми психологиялық процестерді (суицидтік мінез-құлықтың басымдылығын) психологиялық тәсілдер арқылы зерттеу (тест, сауалнама т.б.).

-суицидтік мінез-құлықтың пайда болу себепін анықтау және осы проблемаға қатысты арнайы кештер ұйымдастыру;

- қолайлы ұжымдық атмосфераны орнату;
- психологиялық анализ жасау, суицидтік мінез-құлықты зерттеу;
- реабилитациялық жұмыстар жүргізу (өз-өздеріне қол жұмсауға талпынған адамдар үшін);
- профилактикалық жұмыстар жүргізу, суицидтік әрекетті алдын-алу.

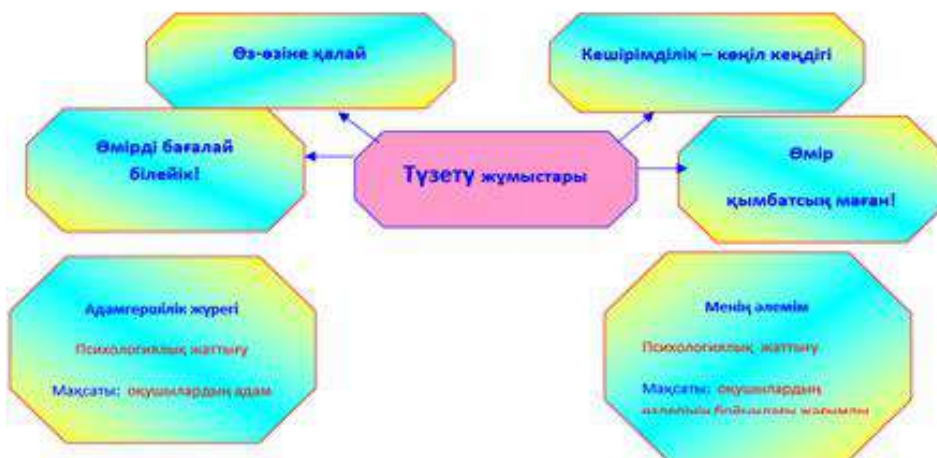
Оқушылармен жұмыс

1. Диагностикалық жұмыстар.

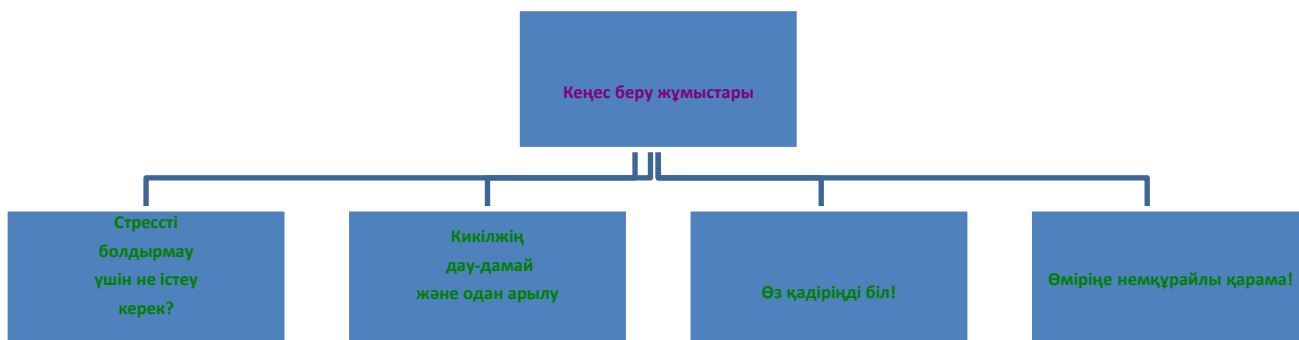
1-сурет

2. ТҮЗЕТЕ-ДАМУ ЖҰМЫСТАР

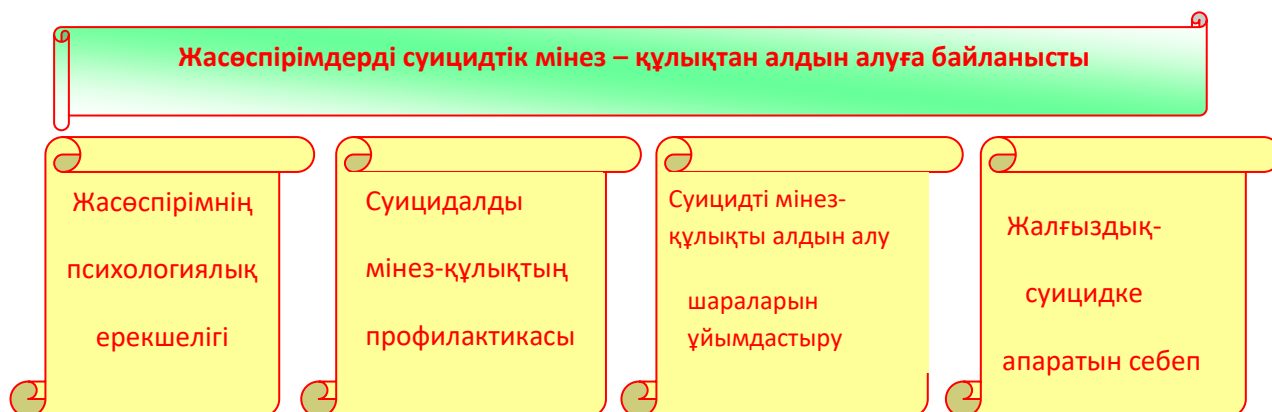
2-сурет.

3.КЕҢЕС БЕРУ ЖҰМЫСТАРЫ

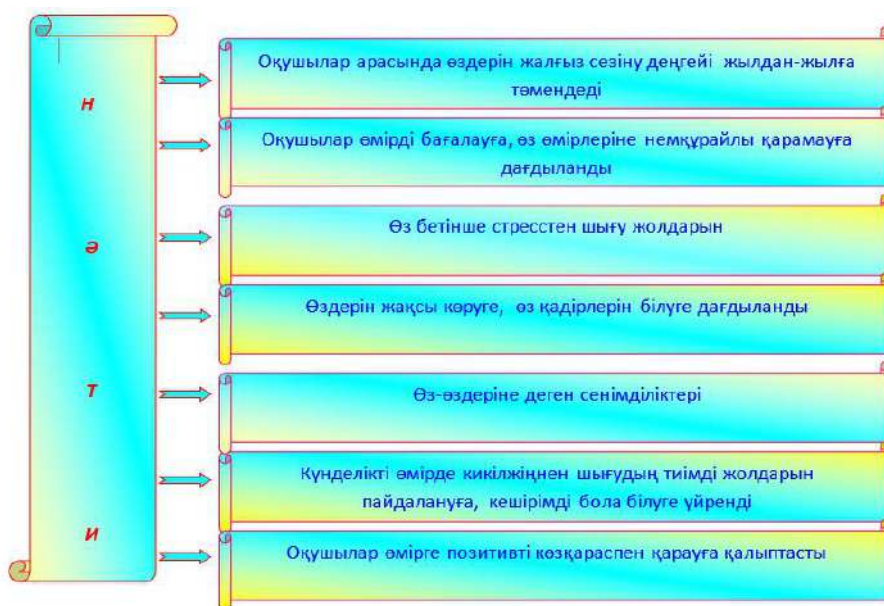

3- сурет.

4.ПСИХОПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТАР

5-сурет.

6-сурет.

«Әлемді сақтап қалу, бәлкім, мүмкін емес, бірақ жеке адамды әрқашан сақтап қалуға болады» И.Бродский

Білім беру жүйесінде оқушылардың әлеуметтік бейімделуде бойындағы сенімсіздік пен үрейді жойып, өзін жан-жақты танып білуге үйретіп, балаға өзін танудағы білім берумен қатар сол білімді алуға, белсенді түрде өзіндік сананың қалыптасуымен қабілеттігін және өзін-өзі ретке келтірудегі еріктік дағдыларға, жекелік өсудегі (жеке адам) шығармашылығының қабілеттерін ашумен қатар адамгершілікке тәрбиелеп, қиындықтарды жеңу, одан шығу жолдарын ата-аналармен тіл табысып, үйлесімді қатынас орнатуға ықпал етіп, өмірдің құндылығын бағалауға тәрбиелеу жайында әдістемелік нұсқаулықта толық тренингтер мен психологиялық сабақтарда көрсетілді. Балаларымыздың өмірін жақсартып, жүректеріндегі мейірімділікті оятып, әр баламыздың жүрегінен орын тауып, шамшырағын жаға білсек, балаларымыздың ойына түрлі жаман ойлар болмайды, өз өмірінің құнын, өмір құндылығын түсінеді деген сенімдемін.

Пайдаланған әдебиеттер

1. «Жеткіншек жастағы мінез құлық және оны алдын алудың тәсілдері» әдістемелік құрал Ақтөбе, 2009.
2. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях, А.А. Осипова. – Ростов-н/Д: Феникс, 2005.
3. С. Мұқанов. Жас және педагогикалық психология. Алматы, 1982.
4. Арнольд О. ВИТА// Советы психолога, 1999, № 4
5. Кондрашева В.Т. Суицидальное поведение. – Минск, 1999.
6. Менделеевич. Медицинская психология. – М., 1998.
7. «Жасөспірімдердің өз-өздеріне қол салу мәселесі». Мектептегі психология журналы №4, 2010.
8. «Ауытқуш мінез-құлықтың шығу себептері» Өзіңді таны журналы №3, 2006.
9. Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика. -2-изд. –М.: Генезис, 2005.
10. Марасанов Г.И. Социально-психологический тренинг. М.;1998.
11. Богомолова Н.Н. Петровская П.А. Социально-психологический тренинг как

форма обучения общению. Прага:1981.

12. Абрамова Г.С. Введение в практическую психологию.Брест,1993.

13. И.Куртикова, К.Лаврова, Всеволод ли. Тренинг: руководство к действию. Теория и практика- М., 2005.

14. Давыдова О.И., Вялкова С.М. «Беседы об ответственности и правах ребёнка» - 2008г.

15. Иванова Е.А. «Защитим права ребёнка» - журнал Воспитатель № 3 2010г.

ӘӨЖ 37.01

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ӨЗІНЕ-ӨЗІ ҚОЛ ЖҰМСАУ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ЖҰМЫСТАРЫ

**Амантай Анар, педагог-психолог Нарғозы Данаев атындағы орта мектебі
Тараз қаласы, Қазақстан**

Аңдатпа. Бүгінгі таңда білім беру ұйымдарында тәрбие және психологиялық жұмысын ізгілендіру, оның мазмұнын рухани-адамгершілік тұрғыдан жаңарту мәселесін және балалармен қарым-қатынасты демократияландырудың қажеттілігін алға қойылып отыр. Осындай мақсаттарға байланысты біздің мектебімізде суицидтің алдын-алу бойынша оқушылар, ата-аналар, педагогтар арасында тренингтер, семинарлар, дөңгелек үстелдер өткізеді. Аталған іс-шаралардың мақсаты балалардың жеке тұлғасын қалыптастырып, дамытуға, алған білім, біліктерін құндылыққа негіздей алатын, өмірде кездесетін түрлі қиындықтардан оңтайлы шешім таба білетін, өмір ұғымына түсінік беру болып табылады.

Кілт сөздер: психологиялық қызметі, өз-өзіне қол жұмсаудың алдын алу, күйзеліс, үрей, мінез-құлқы, көңіл-күй.

Аннотация. На сегодняшний день стоит вопрос гуманизации воспитательной и психологической работы в организациях образования, духовно-нравственного обновления ее содержания и необходимости демократизации в отношении детей. В связи в нашей школе проводятся тренинги, семинары, круглые столы среди учащихся, родителей, педагогов по профилактике суицида. Целью данных мероприятий является разъяснение понятий жизни детей, уметь формировать и развивать личность, основывать полученные знания, знания на ценностях, находить оптимальные решения из различных жизненных трудностей, возникающих в жизни.

Ключевые слова: психологическая деятельность, профилактическая работа по суициду, стресс, паника, поведение, настроение.

Annotation. Today, the problem of humanization of educational and psychological work in educational organizations ,spiritual and moral updating of its content, and the need for democratization of relations with children is being raised. In connection with such goals, our school conducts trainings, seminars, round tables on suicide prevention among students, parents, teachers. The purpose of these events is to give an idea of the concept of life, which can form and develop the personality of children, base the acquired knowledge and skills on value, find optimal solutions to various difficulties faced in life.

Keywords: psychological activity, suicide prevention, stress, panic, behavior, mood.

Бүгінгі таңда балалар арасында айнала қоршаған ортаға деген немқұрайдылық, әлсіздерге әлімжеттік жасау, қатігездік көрсету, мектептен, балалар үйлерінен қашу, көшеде

бейберекет күн кешу, қаңғыбас болу, қылмыс жасау, өз-өзіне қол салу мәселелері етек алып отыр. Аталған келеңсіз жайлардың туындауына тек біржақты қарауға болмайтындығын ескерсек, мәселенің екінші жағы тәрбие мәселесіне келіп тіреледі. Яғни бала тәрбиесінің әлсіреуі, үлкендердің бала алдындағы дәрменсіздігі, тәрбие жұмысының тек қана құрғақ үгіт-насихатқа құрылуы, балалармен жүргізілетін жұмыстың дұрыс жолға қойылмауы, үлкендердің балалармен қарым-қатынасының авторитарлық, әкімшілдік-әміршілдік сипатқа ие болуы мен балаларға деген махаббаттың жетіспеуі, оқу-тәрбие үдерісінде балалардың әрқайсысына тән жеке ерекшеліктері, қызығушылықтары мен мүмкіндіктерінің есепке алынбауы сияқты бірқатар олқылықтарды көруге болады.

Көмек көрсету үшін не істеуге болады?

I. Суицидті шешудің кілтін табу. Суицидалды превенция жолдастарының қамқорлығы мен қатысуына байланысты емес, төніп келе жатқан үлкен қатерді анықтау қабілеттілігіне де байланысты. Сіздің оның қағидаларын білу мен осындай ақпаратты білуге құштарлығыңыз біреудің өмірін аман алып қалуға септігін тигізеді. Сіз онымен ой, сыр бөліссеңіз, онда адасуларды болдырмауға қабілеттісіз, яғни суицидтер көп болмайды. Шарасыздық мен сенімсіздік сәттерін байқап қалыңыз, адам жалғыз және оқшауланған ба, соны анықтаңыз. Осындай сақтық, сезімтал адамдар көп болған сайын өзін-өзі өлтірудің жойылу мүмкіншілігі де көп болады.

II. Қамқорлық қарым-қатынас орнату. Өзін-өзі өлтіру қандай болса, мұндай қауіпті мәселеге, ауқымды жауап болмайды. Бірақ, сіз, егер қаймыққан адамның сенімді шешімі тұрғысынан қарасаңыз, онда алға өте үлкен қадам жасар едіңіз. Болашақта көп нәрсе сіздің қарым-қатынасыңыздың сапасына байланысты болады. Олады тек қана сөзбен ғана емес, сонымен қатар вербалды емес эмпатиямен де көрсетілуі керек; мұндай жағдайда мораль айту емес қолдау көрсеткен дұрыс. Осылайша сіз қаймыққан адамның оқшауланған ішкі жан дүниесіне өте жақсы кіре аласыз.

III. Зейінді тыңдарман болу. Суициденттер көбінесе қатты шеттелген сезім пайда болған кезде қайғыға салынады. Мұндай жағдайда олар сіздің кеңесіңізді қабылдауға ынтасы болмайды. Ондай кезде олар көбінесе өзінің ауыртпалықтарымен және «Менің өмір сүруге тұрарлық ештеңем жоқ» деген сияқты ойларын талдауды қажет етеді. Ол өзінің ауыртпалығынан құтылуға тырысады, бірақ одан айығу жолын таба алмайды. Мүмкіндігінше тыныштық сақтап, түсінісуге тырысыңыз. Сіз «Мен сіздің ашық айтатыңызды қатты бағалаймын, өйткені өзімнің ішкі сезімдеріммен бөлісу үшін сізден қажымас қайраттылық талап етіледі» деп айта аласыз. Кейде, егер сіз онымен үндемей ғана отыра тұрсаңыз, ол да сіздің оған деген қамқорлығыңыз бен қызығушылық білдіргеніңіздің айғағы болып табылады. Психологтар сияқты, маман еместер де өзінің «үшінші құлақпен тыңдау» өнерін дамыту қажет. Бұл жерде ауызша емес «айтылған» нәрсеге кірісу: мінез-құлқымен, тәбетімен, көңіл-күйімен және ым-ишарамен, қимылымен, ұйқысының бұзылуымен, аса күйзеліс жағдаяттарда қызба әрекеттерге дайындығымен түсіндіріледі. Бұған қарамастан, өзіне-өзі қол жұмсаушылардың негізгі хабаршылары үнемі жасырын болады, бірақ олар зерек тыңдарман болып танылуы мүмкін.

IV. Дауласпаңыздар. Суицидалды қауіп-қатермен кездескен кезде достары мен ата-аналары үнемі былай деп жауап беріп жатады: «Ойлан, сен өзге адамдарға қарағанда әлдеқайда жақсы өмір сүріп жатырсың ғой, сен тағдырға рақмет айтуың керек». Осындай жауап одан кейінгі талқылауға тосқауыл қояды; мұндай ескертулер бақытсыз адамда одан да ауыр жабырқау сезімін тудырады. Осылайша көмектесемін деп жақын адамдары қарсы нәтижеге себеп болып жатады. Бұдан басқа да жиі кездесетін: «Өз отбасына қандай бақытсыздықтар мен абырайсыздық әкелетініңді сен түсінесің бе?» деген сияқты ескертулерді алуға болады. Бірақ, мұның артында суицидент жүзеге асыруды қалайтын ой жасырылуы мүмкін. Егер сіз өзіне-өзі қол жұмсау туралы әңгіме болса, ешқашан шабуыл жасамаңыз, естігеніңіз туралы қатты толғанғаныңызды білдірмеңіз. Күйзелген адаммен

пікірталасқа түскенде сіз тек жеңіліп қана қоймай, оның өзінен де айрылып қалуыңыз мүмкін.

V. Сұрақтар қойыңыздар. Күйзеліске араласудың керемет тәсілі, бұл сеніммен нақты сұрақ қою: «Сен өзін-өзі өлтіру туралы ойлайсың ба?» деген сияқты. Егер адамда ондай нәрсе болмаса, оны ондай ойға апармайды; керісінше, ол өзін-өзі өлтіру туралы ойласа, онда ол оның уайымдары кімге маңызды екенін және ондай тыйым салынған тақырыпты кім талқылауға келісетінін біледі, ондай кезде ол үнемі өзін жеңіл сезініп, өзінің сезімдерін түсінуге және рухани тазаруға мүмкіншілік беріледі. Өзін үрейлендіретін жағдаят туралы анықтап және түсіністікпен сұраған дұрыс, мысалы: «Қай кезден бастап өзіңіздің өміріңізді осындай үмітсіз деп есептейсіз? Сіз қалай ойлайсыз, сізде неге осындай ойлар пайда болды? Егер сіз өзіңізді өлтіру туралы алдында ойлаған болсаңыз, сізді тоқтатуға не себеп болды?». Суицидентке көмектесу үшін өз ойыңызды жинақауыңыз қажет, кейде жауаптарыңызды өзгертіп, оның аса нақты жауаптарын қайталаған дұрыс, мысалы: «Басқа сөзбен айтқанда, сіз айтасыз...». Сіздің онымен не туралы бөліскісі келетінін тыңдап, талқылауға келісетініңіз, оны кінәлап, ол кетіп қалуға даяр тұрған қорқыныш сезімдегі қаймыққан адам үшін өте үлкен жеңілдік болып табылады.

VI. Дәлелсіз жұбатуларды ұсынбаңыз. Психологиялық қорғаныстың ең маңызды тетіктерінің бірі ұтымдылық болып табылады. Сіз кімде-кімнен суицидалдық қатер туралы естіген болсаңыз, сіз: «Жоқ, сіз, шын мәнінде олай ойламайсыз» деп айтқыңыз келеді. Егер онымен шын қамқорлықпен және сүйіспеншілікпен әңгіме жүргізсеңіз, онда өзіне-өзі қол жұмсау қатерін барынша азайтады.

VII. Конструктивті көзқарасты ұсыну. Суицидті алдын алудың аса маңызды мәселелерінің бірі психикалық жайсыздықтың бастау алар көзін анықтауға көмектесу болып табылады. Ол өте қиын болуы мүмкін, өйткені суицидтің «құнарлы ортасы» құпиялылық. Пікірсайысты жандандыру үшін: «Соңғы кездері сіздің өміріңізде не болды? Өзіңізді қашан өте нашар сезіндіңіз? Осындай өзгерістер туындаған кезден бастап сіздің өміріңізде не болды? Өзіңіздің жаныңыздағылардан кімге қатысы бар?» деген оған лайықты сұрақтар болуы мүмкін. Потенциалды (әлеуетті) суицидентті өзінің қиыншылығын сәйкестендіруге, оны не шиеленістіретінін барынша нақты анықтап айтқызуға итермелеген жөн. Сонымен қатар: «Сіз сонда да толқып тұрсыз. Мүмкін, егер сіз менімен қиыншылығыңыз туралы бөліссеңіз, мен сізді түсінуге тырысамын» деген сөздердің маңызы бар. Өзекті жүйке күйзелісін тудыратын жағдаяттар отбасындағы қарым-қатынастың бұзылуынан туындауы мүмкін. Адам қандай да бір шешілмей тұрған қайғыдан немесе белгілі бір тән ауруларына байланысты пайда болуы ықтимал. Сондықтан оның барлық сезімдері мен бақытсыздығын ескеру керек.

Егер күйзеліс жағдаяттары мен сезімдері байқалып тұрса, онда ары қарай бұдан бұрын ол мұндай жағдайларды қалай шешкенін анықтау қажет. Ол «қиындықты шешу үшін қажетті құрал бағалауы» деп аталады. Ол ұқсас жағдаяттардағы алдыңғы тәжірибелердің сипаттамасын тыңдау болып табылады.

VIII. Үміттендіріңіздер. Өзін-өзі бұзуға бейімді уайымшыл адаммен жұмыс істеу жауапкершілік пен байыптылықты талап етеді. Психотерапевтер олар не айтады және нені сезеді, соған көңіл аудару өте маңызды екені туралы қорытынды жасаған. Егер мазалайтын жасырын ойлар сыртқа шықса, қайғылы жағдайлар азырақ фатальді (тойтарылмайтын) және барынша шешілетін болып көрінеді. Қорқыныш үрейлеген адам: «Мен сонда да бұл жағдаятты қалай шешетінін білмеймін. Бірақ, менің қиыншылықтарым анықталған соң, әлде де бір үміт бар екеніне сенемін» деген ойға келуі мүмкін. Үміт адамға өзін-өзі өлтіру туралы сіңіп кеткен ойдан айығуға көмектеседі. Адамдар оптимизмнің соңғы тамшысын жұмсап тастаған кезде өзін-өзі бұзу әрекеті туындайды, ал оның жақын адамдары қалай болса да үміттің бос әуре екендігін айтады. Үміт шынайы қиялдан айырылған кезде пайда болмайды, ол тілек пен жетістікке жетуге ұмтылыстан туындайды.

IX. Өзін-өзі өлтіру тәуекелінің дәрежесін бағалау. Өзін-өзі өлтіру әрекетінің қаншалықты маңызды екенін анықтауға тырысыңыз. Өйткені оның пиғылы әр түрлі болуы мүмкін, осындай «мүмкіндік» туралы бір сәттік, бұлдыр ойлардан бастап, жоспарланған улану, жоғарыдан құлау, қару-жарақты және жіпті қолдану сияқты аяқталатын суицидтер болуы мүмкін. Одан да басқа ішімдікке салыну, анаша пайдалану, эмоционалдық күйзеліс дәрежесі және мінез-құлықты бұзу, үмітсіздік пен қамқорсыздық сезімі сияқты факторларды анықтау өте маңызды болып табылады. Өзін-өзі өлтірудің тәсілі жасалған сайын оның әлеуеттік тәуекелі жоғарылай беретіні даусыз айғақ екені белгілі.

X. Жоғары суицидалды тәуекел жағдаяттарында адамды жалғыз тастамаңыздар. Күйзеліс шешілмейінше және көмек болмайынша, ол адаммен лажды болса көп уақыт болуға тырысып немесе басқа адамды бірге болуға сұраған дұрыс. Тіпті, жедел жәрдем станциясына қоңырау шалып, емханаға бару керек. Есте ұстаңыздар, қолдау көрсету сіздерге белгілі бір жауапкершілікті артады. Адамға өзін қоршағандар қамқорлық жасайтынын көрсету үшін және өмірлік жоспарларын жүзеге асыру сезімін құру үшін сіз ол адаммен суицидалды келісім жасауыңызға болады – алдын ала суицидалды әрекетке бармас бұрын сізбен хабарласатыны туралы, тағы да мінез-құлықтың мүмкін баламаларын талдау керектігі туралы уәдесін алу. Бұл қалай болғанда, мұндай келісім өте тиімді болып табылады.

XI. Мамандар көмегіне жүгініңіз. Суициденттер өзінше бір қараңғы сана-сезімге ие. Олардың ақыл-ойы ауыр қиыншылықтарды қалай шешетінін, яғни толық бейнені қалпына келтіре алатын жағдайда болмайды. Алғашқы тілек көбінесе оларға көмек көрсету болып табылады. Жолдастары, күмәнсіз жақсы пиғылда болуы мүмкін, бірақ, біліктілік пен тәжірибе жетіспеуі мүмкін, олар артық эмоциялылыққа бейім болып келеді.

XII. Қамқорлық пен қолдауды сақтаудың маңыздылығы. Егер күйзеліс жағдаяттары өтіп кеткен болса, онда мамандар немесе отбасылар өздеріне босаңсуға ерік бермейді. Ең жаманы артта болмауы мүмкін. Жақсарту үшін аурудың психикалық белсенділігін көтеруді жиі қолданады. Кейде өзіне-өзі қол жұмсау кезінде күйзелістегі адамдар іс-әрекеттің үсті-үстіне құлай береді. Олар өздері ренжіткен адамдарынан кешірім сұрайды. Оны көре тұра, сіз жеңіл күрсініп, қырағылығыңызды бәсеңдетесіз. Бірақ бұл әрекеттер барлық қарыздардан және міндеттерден құтылуға куә болады, одан соң өзін-өзі өлтіруге болады. Шындығында, суициденттердің жартысы психологиялық күйзеліс басталғаннан кейін үш айдан кейін өзін-өзі өлтіруге барады.

Сөз соңында оқушыларға мынадай ақиқаттарды бірнеше мәрте қайталап айтып, саналарына сіңіруге тырысу керек. Балалар сендер бұл дүниеге қасындағы жолдасыңды, сабақ беретін ұстаздарыңды күн сайын қуантып, оларға шаттық силау үшін ғана келдіңдер. Кез келген адамның баласына жанын ашып, оның нәсіліне, ұлтына, түріне, дініне, тіліне қарамастан оларға адал қызмет етіп, еткен қызметіңе мақтау, бақытты сезімде жүру өмірдің негізгі мәні болып табылмақ.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әкімбаева Ж., Ахметова А. Өмірді бағалап үйренейік Алматы 2011
2. Салықбаев Ғ., Башанова Л. Тренингтер топтамасы Тараз 2016

УДК 159.922.8

СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАС ШАМАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ СЕБЕПТЕРІ

Байназарова Айкумис Сейтхановна, педагог-психолог, № 16 жалпы орта білім беретін мектебі, Жамбыл облысы, Меркі ауданы, Сыпатай ауылы

Аңдатпа. Мақалада суицидтік мінез-құлық ,оның түрлері туралы жалпы ұғымдар,суицидтің психофизиологиялық және жас шамасына байланысты себептері, алдын алу жолдары қарастырылады. Бұл тақырып қазіргі уақытта өзекті, өйткені әр адамның,әрбір жасөспірімнің өмірі құнды болып табылады. Жасөспірімдер арасындағы өз-өзіне қол жұмсаудың алдын алу қоғам үшін маңызды.

Кілт сөздер: суицид, түрі, бейім, себебі; жасөспірім, алдын алу

Аннотация. В статье рассматриваются общие понятия суицидального поведения ,его виды,психофизиологические и возрастные причины суицида, пути профилактики. Эта тема актуальна в настоящее время, так как жизнь каждого человека, каждого подростка является ценной. Предотвращение суицида среди подростков важно для общества.

Ключевые слова: суицид, виды, причины;подросток, профилактика.

Annatation. The article discusses the general concepts of suicidal behavior, its types, psychophysiological and age-related causes of suicide, ways of prevention. This topic is relevant at the present time, since the life of every person, every teenager is valuable. Prevention of suicide among teenagers is important for society

Keywords: suicide, types, causes; adolescent, prevention

Қай заманда болсын халықтың алдында тұрған міндеттерінің бірі – есті, еңбексүйгіш, қайырымды бала тәрбиелеу. Әр халықтың өзінің ұрпағы ақылды, адал, үлкенді құрметтейтін, әділ, ержүрек, ар-ожданы мол болып өссін деп армандайтын. Қазіргі таңда жасөспірімдер арасында өз-өзіне қол жұмсау, яғни суицид қоғамда белең алып отыр. Өз өмірін қиюға бағытталған саналы ерікті түрдегі әрекет қазіргі таңда бүкіл жаһандық қоғамдық мәселеге айналып отыр.

Бүгінгі таңда әлемді елеңдетіп отырған, ХХІ- ғасырдың дертіне айналған өзекті мәселенің бірі -жасөспірімдер арасында көптеп кездесетін аты да, заты да жағымсыз естілетін «Суицид» дерті болып отыр. Осы дерттің мектеп оқушыларын да жағалауы дабыл қағарлық жағдай.

Соңғы кездері оқиғалар хроникасы арасынан біз бала суициді туралы хабарларды да оқитын болдық. Бұл проблема күн өткен сайын күрделене түсуде. ДДҰ мәліметтері бойынша жыл сайын миллионға жуық адам өзіне өзі қол салады екен.

Суицид әсіресе жасөспірімдер арасында кең тарап отыр. Мұнан кездейсоқ аман қалғандары да аз емес.

Жас ерекшеліктеріне байланысты өзіне қол жұмсау 13 жастан кейінгі кезеңдерде жиірек ұшырасады. Жасөспірім тап осы кезеңдерде кінәмшіл келеді, дағдарыс жағдайларына тез түседі. Шамамен жастардың үштен бірі осы жаста түрлі дағдарыстарды бастан кешіреді.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, жыл сайын әр түрлі себептермен миллионға жуық адам өзіне өзі қол салады екен. Өкінішке орай, біздің еліміз соңғы жылдары суицидтер саны бойынша әлемде 3-ші орында тұр. Алайда Zakon.kz мәліметі бойынша Қазақстанда суицид статистикасы төмендеді. ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің (ҚР ҚПСиСУ) мәліметтері бойынша 2022 жылы аяқталған суицид оқиғаларының саны 4 мыңнан 3,7 мыңға дейін азайған.

Жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсаған барлық түрлерінің көбісі жанжал және бейберекет жайсыздықтан: үлкендердің ұрып соғу әрекетіне тап болу қорқынышы, өзінің қоршаған орта жағынан (мектептегі қиыншылықтар, достарымен қатынасы, ата-анасының елемейі) көрініс алатын жанжал мен қарым-қатынас, тас жүректік.

Уақытша оқиғаға тап болып өмірмен ерте қоштасып жатқан шынашақтай жеткіншек жастарымыздың тағдырлары өзегінді өртеп жаныңа ой ұялатады.

Суицид (ағылш. suicide) – **өзін өзі өлтіру** – қатты жан күзелісі жағдайында немесе психикалық ауру әсерінен адамның өзін өзі өлімге қию әрекеті; жеке өмірі құндылығын жоғалтарлықтай дәрежеде психикалық қатты жарақат алу әсерінен адамның саналы түрде өзіне өзі қол жұмсау әрекеті.

Суицидтің мынадай түрлері белгілі:

1. Анық суицид: бұл ешқашан аяқ астынан болмайды. Мұндай суицидке қашан да жабырқау көңіл-күй, торығу, сары уайымға салыну, депрессиялық жағдайлар немесе жай ғана өмірмен қоштасу туралы ойлар себеп болады. Бірақ, айналасындағылар, тіпті ең жақын деген адамдардың өзі оның мұндай жағдайын көбіне сезбейді. Жасөспірім суицидтік әрекетіне «кедергі» болмас үшін оны ешкімге білдірмеу керек деп түсінеді.

2. Жасырын суицид – өзін өзі өлімге қиюдың бүркемеленген түрі. Адам сыртқы күштердің әсерінен өледі. Бірақ көбіне оған сол адамның өзі бас болады. Яғни оны өзі ұйымдастырады.

Мәселен, автомобильде шектен тыс қатты жылдамдықпен жүру (транспорт құралын суицидтік әрекет құралы ретінде пайдаланады), спорттың айрықша түрлерімен шұғылдану, алкогольдік ішімдікке немесе есірткіге тәуелділік, яғни өзін өзі бүлдіру әрекеттері.

Мұндайда ол адамға бұл жағдайлардың қауіпті екенін қаншама рет айтып ескерткенмен пайдасы болмайды, өйткені ол дәл сол қауіптерді күтіп жүреді.

3. Аффективтік суицид – жан толқуы, күйзеліс, қызбалық жағдайларында жасалатын суицидтік әрекет. Бұл жағдай бірнеше минуттан бір тәулікке дейін созылуы мүмкін.

4. Жариялы суицид – шынымен өзін өзі өлтіру туралы ешқандай ойы болмаса да, дер кезінде біреулер кеп құтқарып алады деген сеніммен театр сахнасын ойнау.

Мұндай әрекеттер жұрттың назарын аудартып, қатып қалған көңілдерін жібіту, өзін есіркету, төніп тұрған қауіптен құтылу (мәселен, құқық бұзушылық әрекеті немесе теріс қылықтары үшін жазадан) не өзіне жәбір көрсеткен адамға айналаның жеке көру сезімдерін, ашу-ызасын тудыру үшін жасалады. Мұндай әрекеттің жасалатын орыны оның кімге қарсы жасалып отырғанын айғақтайды. Суицидтің мұндай түрі көк тамырды (вена) кесу, дәріге улану, асылу сипатында көрініс береді.

Жариялы суицидті анықтау барлық жағдайды жан-жақты және мұқият талдаудан өткізуді қажет етеді.

Қандай адамдар өзіне өзі қол жұмсауға бейім болады?

Суицидке бейім адамның тұлғалық ерекшеліктеріне тән негізгі сипаттарға мыналарды жатқызуға болады:

- *өзін өзі төмен санау, төмен бағалау,
- *өзіне өзі сенбеу;
- *өзін өзі көрсетуге байланысты жоғары талап-тілек;
- *жылы, эмоциональдық байланыстар, қарым-қатынас шынайылығы, айналадағылар тарапынан түсіністік пен қолдау секілді нәрселердің аса жоғары бағалануы;
- *шешім қабылдау кезіндегі қиындықтар;
- *қиындық туған жағдайларда аса қатты мазасыздану, опимизм мен белсенділік деңгейінің төмендеуі;
- *өзін өзі кінәлау тенденциясы, өз кінәсін тым асыра бағалап, зәбірлену;
- *Жеткіліксіз әлеметтену, тежелушілік (инфантильдік), тұлғаның жетілмеуі;
- *Өздігінен әрекет ету қабілетінің төмендігі.

Балалардың суицидтік әрекетке бару себебі неде? Неге балалар өзіне өзі қол жұмсайды? Бұл мәселені педагогтар да, полицейлер де, қоғамдық ұйымдар мен қорлардың өкілдері де талқылайды. Әңгіме көп, бірақ суицидтік жағдай азаймай тұр. Қазіргі кезде бұл проблема барлық балаларға қатысты. Олардың үлгімі де, ата-аналарының тұрмыс жағдайы да бұл орайда ешбір рөл атқармайды.

Өзіне өзі қол жұмсаудың себептері аз емес. Солардың негізгілеріне тоқталайық. Суицидтік мінез-құлыққа бейім жасөспірімдерге тән проблемалар туралы айтатын болсақ, баланың ата-анамен қарым-қатынасы бірінші орында тұрады, екінші орында – мектеппен байланысты туындаған қиындықтар, үшінші орында – достармен арадағы, әсіресе қыз бен ұлдың арасындағы өзара қарым-қатынас проблемалары.

Балалардың ата-аналармен қарым-қатынасы, өкінішке орай, әрқашан ашық, алдаусыз, шынайы сипатта бола бермейді. Қазіргі жасөспірімдер үшін бұл өте қажетті нәрсе. Өйткені олар заманның, уақыттың қатал сынына жиі ұшырап жатады. Мұндайда ата-анадан артық қорғаныш табылмайды.

Суицидтік сипаттағы көптеген әрекеттер көмекке шақыру, ата-аналардың назарын соңғы рет өз проблемасына аудару, үлкен ұрпақ пен кіші ұрпақтың арасындағы түсініспеушілік қорғаныш бұзу әрекеті ретінде қарастырылады.

Мектеп проблемалары әдетте үлгірмеушілік немесе мұғаліммен, әкімшілікпен, болмаса сыныптастармен арадағы қарым-қатынас мәселесіне байланысты болады. Бірақ соңғы уақыттарда өзіне өзі қол жұмсаудың себебі, бұған керісінше, оқуға деген тым салмақты қарым-қатынасқа байланысты болатын жәйттер жиі кездесетін болып жүр. Бұл жағдайда трагедияның еріксіз себепкерлері ата-аналар болып шығады. Жас адамға олар ылғи да қысым көрсетіп отырады (басқаша айту қиын). Сен өзгелерден жақсы болуың керек, ең бастысы оқу саласында міндетті түрде озуға тиіссің – әйтпесе болмайды, қазіргі заман басқаны көтермейді дегенді айтады. Жасөспірімнен мүлтіксіздікті талап етеді: «Біз сен үшін бәрін жасадық, ал сен болсаң, топас неме, оқымайсың, алатының екі, емтиханды бітірдің, университетке түсе алмадың». Ата-ананың аузынан шыққан мұндай сөздер жас адамның жүрегіне өте ауыр салмақ түсіреді. Ал оны қалай жеңілдетуге болады? Одан оңай нәрсе жоқ – «денім сау болсын!» деу керек. Статистикалық мәліметтерге қарағанда, депрессиялардың саны оқушылардың, әсіресе жоғары сыныптың үлгірім деңгейімен тікелей байланысты болатынға ұқсайды. Ал енді сол депрессияға ұшырайтындардың көпшілігі тіпті де орташалар емес, үздік оқитындар болып шықты. Ақыр соңында, бұл мектеп проблемалары жасөспірім үшін өзгеше сипат алып, бүкіл дүниенің бәрі оған қарсы шыққандай болып көрінуі мүмкін.

Достармен арадағы қарым-қатынас проблемалары... Ата-анамен үнемі қайшылықта болу немесе олармен байланыстың үзілуі отбасындағы нашар қарым-қатынас есесі ретінде құрбы-құрдастарға, әсіресе ұлдың қызға, қыздың ұлға тәуелділігі туындайды. Бұл жағдайда доспен немесе құрбымен қарым-қатынастың маңызды да, эмоционалды қажеттілік болатыны соншалық, арадағы кез келген салқындық, әсіресе сатқындық орны толмас өкініш ретінде қабылданады. Тіпті бұдан кейінгі өмірдің мәні жоқ секілді болып көрінуі де мүмкін.

Тағы бір маңызды проблема – ол Интернет желісіндегі ақпараттар. Қазір ғаламторда әр түрлі адамдармен араласуға, «үлкендерге арналған фильмдерді» көруге, жігітпен немесе қызбен танысуға, сондай-ақ өмірден түңілгенде онымен қалай «дұрыстап» қоштасу керектігін білуге болады. Өзін өзі өлтірушілерге арналған осындай арнайы сайттардың бірі, мәселен, 1991 жылдан Желіде жүр. Онда мына «құрыған» өмір туралы да, өлімнің қаншалықты романтикалық әлем екені жайлы да, басқа нәрселер жөнінде де егжей-тегжейлі жазылған. Бәрін қолмен қойғандай айтады. Мәселен, жігіт сабындап, оны қайда ілу керек немесе көктамырды кескенде ауырмас үшін ваннадағы судың температурасы қандай болуы қажет... Мына сайт ұнамаса, өзгесін тауып алуға болады: олар қазір жетіп артылады. Бұған және ештеңе істей алмайсыз, өйткені баланы қазір компьютерден ажырату мүмкін болмай қалды. Бір сөзбен айтқанда цифрлық аутизм.

Әңгіме баланың Интернет бойында «серуендеп» жүріп, ойламаған жерден қандай да бір өзгеше сайтқа, соның ішінде өзін өзі өлтірушілер сайтына тап болуында емес, мәселе басқада: жасөспірім оған тоқтай ма, жоқ, пысқырып та қарамай, одан ары өте бере ме?

Егер бала кенеттен күрт өзгеріп, тұйықталатын болса немесе, керісінше, ашушаң, агрессивті болып кетсе, бұл дабыл сигналы.

Суицидке бейім адамдар көп жағдайда өзінің суицидтік әрекеттері туралы алдынала өзгелерге айтады. Өзіне өзі қол жұмсағысы келген балалардың сексен пайызы мұны түрлі жолдармен білдіреді. Хабарлау тәсілі әр қилы формада бүркемеленген болуы мүмкін. Бірақ оны танып, түсіну төтенше қажет нәрсе! Сондықтан бұған тән бірқатар белгілер сипатына назар аудару керек. Бұл белгілерді 3 топқа бөлуге болады: сөз белгілері, мінез-құлық белгілері және жағдаяттық белгілер.

Сөз белгілері:

- *бала өзінің ешкімге керек еместігін айтады;
- *дәрменсіздігі, үмітсіз жағдайда екендігі туралы жиі айтады;
- *өзіне өзі қол жұмсау тақырыбында әзілдеп, қалжыңдайды;
- *өлім мәселелеріне байланысты оғаштау ықылас байқатады;
- *фильмдер мен романдардағы суицид эпизодтары туралы әңгімелейді.

Мінез-құлық белгілері:

Қымбат заттарын тарату; істі ретке келтіру: мінез-құлықтағы радикалды өзгерістер: тамақтануда – өте аз немесе өте көп жейді; ұйқыда: - өте аз немесе өте көп ұйықтайды; сыртқы келбеті – немқұрайлы сипатқа енеді; мектеп дағдыларында – сабақтарға қатыспай қала береді, үй тапсырмаларын орындамайды, сыныптастармен араласудан қашқақтайды; ашуланшақ болып кетеді, қабағы түсіп, көңіл-күйі төмен жағдайда жүреді; отбасынан, достарынан аулақтайды; шамадан тыс қайраткерлік танытады немесе, керісінше, айнала қоршаған ортаға бейжай, немкетті көзқараста болады; бірде шаттанып, бірде үмітсіздік құрдымына батады.

Жағдаяттық белгілер:

- *әлеуметтік тұрғыдан бөлектелген (достары жоқ немесе бір ғана досы бар), өзін шеттетілгендей сезінеді; бірқалыпты емес, аумалы-төкпелі жағдайда өмір сүреді (отбасында дағдарыс – баланың ата-анамен немесе ата-ананың бір-бірімен өзара қарым-қатынасы қайшылықты жағдайда;
- *маскүнемдік – жеке бастың немесе отбасының проблемасы);
- *достарының, таныстарының немесе отбасы мүшелерінің бірі өзіне өзі қол жұмсағандықтан, оның да солай етуге бейімдігі бар;
- *ауыр қайғыға душар болу (жақын адамының қайтыс болуы, ата-анасының ажырасуы);
- *өзіне өзі тым сыншыл көзқараста.

Суицид індетінің біз ойлағаннан да терең салдары бар. Бұл тек қана бір адамның жарық дүниемен қоштасуы емес, қоғам үшін де орны толмас әлеуметтік, экономикалық шығын.

Жүргізілген зерттеулер қорытындысы бір ғана суицидтің салдары 10-20 жасөспірімнің суицидтік мінез-құлқының қалыптасуына, 100-200 жасөспірімді суицидтік санаға алып келетіндігін анықтап отыр.

Тағы да бір үлкен зардаптардың бірі — жасөспірімдер арасындағы суицид ел экономикасына үлкен қиындық туғызады. Жас өскіннің өз-өзіне қол жұмсауы қоғамымыздың болашақтағы белсенді халқынан айырып, ел демографиясына әсер етеді. Ресми деректер бойынша Қазақстанда жыл сайын 200-ге жуық жасөспірім өз-өзіне қол жұмсайды (мұның тек тіркелген жағдайлар екендігін айта кеткен жөн).

Біз үнемі: «Балалар — біздің болашағымыз» немесе «Болашақ — жастардың қолында» дегенді жиі айтамыз. Ал осы жастардың сол болашақта өмір сүруге ниеті болмаса, не істеу керек?!

Осы мәселені шешуде ата-аналар, мұғалімдер, құрбы-құрдастары біріге жұмыс жасау арқылы суицидалды іс-әрекеттерді болдырмаудың алдын алу іс-шараларын жүргізу қажет. Суицидтің алдын алуға бағытталған тиімді шаралар жасөспірімдердің өмірлік дағдыларын арттыруға бағытталуы тиіс. Өмірлік дағдылары дамыған балалар өздерін жеке тәуелсіз сезініп, өзінің мәселелерін айналасындағылардан айыра алады. Олар белсенді, бастамашыл, болып жатқан оқиғаға жауапты, өзіне сенімді, өзіне деген ішкі бақылауын жоғалтпайтын болып келеді және, әрине, суицидке бейім болмайды.

Сондықтан да жасөспірімдер бойында өмір сүруге деген төзімділікті қалыптастыру үлкен күш пен жұмыстарды талап етеді. Суицидті болдырмауда маңызды алдын алу шарасына ерекше көңіл бөлінуі керек. Ол үшін жасөспірімдер бойында өзін-өзі құрметтеу сезімін оятып, қызығушылықтарын арттырып, дағдыларын қалыптастырып, дарындарын қолдайтын шаралардың маңызы зор. Тек сонда ғана өскелең ұрпақты прагматик, өмір сүруге барынша бейім және жаңа білімге құштар етіп тәрбиелей аламыз. Жастардың бойындағы бұл қасиеттер қоғамымыздың, жалпы алғанда еліміздің одан әрі қарай дамуына септігін тигізері анық.

Қорыта айтсам, біздің ғасырдың адамдары соңғы уақытқа дейін суицидті жеке іс ретінде қарастырып келді. Біз бүгін оның жекеден гөрі ауқымды нәрсе екеніне көз жеткізіп отырмыз: бұл өркениет ауруы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жасөспірімдердің мінез-құлықтарындағы ауытқушылықтың сипаты // Таптым-таптым – эврика, №4 2009ж.
2. Суицидтік мінез-құлық психологиясының ерекшеліктері // Сыныптағы тәрбие №1 2009ж.
3. Жасөспірімдік кезеңдегі суицидтік әрекеттің себептері // Тәрбие құралы №4 2008ж.
4. Жасөспірімдердің суицидальді мінез-құлқы // Вестник КАСУ №3 – 2006.

ӘӨЖ: 616.89

АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

**Байтугелова Паризат Сеитказиевна, педагог-психолог,
Мұхтар Әуезов атындағы жалпы орта білім беретін мектеп – лицейі,
Жамбыл облысы, Меркі ауданы**

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқын алдын алудағы мәселелер, жасөспірім шақтағы жеке тұлға ретінде дамудың әлеуметтік-психологиялық негіздері, жасөспірім кезеңінде кездесетін аутоагрессивті мінез-құлқық формаларының теориялық және әдіснамалық негіздері айқындалған.

Кілт сөздер: аутоагрессивті мінез-құлқық, суицидтік мінез-құлқық, жеке тұлға ретінде даму, эмоционалды үйлеспеушілік.

Аннотация. В статье определены проблемы профилактики суицидального поведения подростков, социально-психологические основы развития личности в подростковом возрасте, теоретико-методологические основы форм аутоагрессивного поведения, встречающихся в подростковом возрасте.

Ключевые слова: аутоагрессивное поведение, суицидальное поведение, развитие как личности, эмоциональная несовместимость.

Annotation. The article defines the problems of prevention of suicidal behavior in adolescents, the socio-psychological foundations of personality development in adolescence, the theoretical and methodological foundations of forms of auto-aggressive behavior occurring in adolescence.

Key words: auto-aggressive behavior, suicidal behavior, personal development, emotional incompatibility.

Бүгінгі таңда әрбір жас адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуы үшін, адамға берілген мүмкіндіктерді толық пайдалана алу үшін, әрбір адамның психикалық даму ерекшеліктерін ескеру қажет. Ол үшін әрбір педагог, психолог жас ерекшелік психологиясын, онтогенездегі адам психикасының дамуын және жас ерекшеліктерін, даму заңдылықтарын білуі тиіс. Қазіргі қоғамда шешімі табылмай жатқан өзекті мәселелер өте көп. Солардың бірі - жасөспірімдер арасындағы аутоагрессивті мінез-құлықтың қалыптасуы. Аутоагрессия - мінез-құлықтың әр түрлілігі, адамның өшпенділік әрекеті, адамның өз өзіне бағытталған жағдайы. Өзін өзі кемсіту түрінде байқалып отыратын психологиялық күй. Ол ауыр жағдайда өз өзіне қол салудан, яғни суицидтен байқалады. Аутоагрессия жүйке жүйесі тозған адамдарға тән қылық әрекет болып табылады.

Психохоналитиктердің атуынша, аутоагрессия – адамның өз тұлғасына саналы және бейсаналы түрде бағытталған озбыр әрекеті. Бұл әрекет әлеумет талабы мен қарым қатынасқа бейім емес адамның бойында көптеп кездеседі.

Жасөспірімдік жас - адамның жеткіншектік жас пен ересектік арасындағы кезең. 15-17 жас аралығын ерте жасөспірімдік кезең деп атайды. Нақ осы жасөспірімдік кезеңде ағзаның барлық физикалық дамуы аяқталады, ерте жасөспірімдік жастағы психикалық дамудың ерекшеліктері дамудың әлеуметтік ситуациясының спецификасына байланысты.

Жасөспірімдердің болашаққа қарауы, өмірлік жоспарлар мен перспективалардың құрылуын Л.И. Бажович жоғарғы сынып оқушысының өмірінің аффективті орталығы деп есептеді. Ерте жасөспірімдердің жаңа құрылуы, балалардың жекелік және өмірлік өзіндік анықталуға дайындығы болып табылады делінген.

Э.Эриксон осы жастағы дамудың түрлі варианттары мен жалпы заңдылықтарын талдай отырып, ерте жасөспірімдік психологияға эдентикалық кризиспен тығыз байланысты уақытша перспективаны ауытқуы тән болып табылады деді.

И.С.Кон өзінің қазіргі мені толғандырып жүрген балалардың саны жеткіншектік және жасөспірімдік жаста бірдей болса, 15-16 жаста өзінің болашақ «мен» туралы ойлануы күрт өсетіндігін атап айтты.

Аутоагрессивті мінез-құлық формаларының теориялық және әдіснамалық негіздері мен жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылық туралы әдіснамалық негіздерді ең алғаш осы тұрғыдағы мәселе бойынша зерттеу жүргізген П.П.Бельский болды, ол өз мінез-құлқы шамасынан ауытқыған, кәмелетке жасы толмаған, жасөспірім балаларды зерттеуді қарастырады. П.П.Бельский өзінің 30 жыл уақытын заң бұзушы балалар мен жасөспірімдердің ішкі әлемін зерттеуге арнады. Бірақ та оның теориялық позициясы жеткіліксіз болды. Ол Л.И.Петражицкийдің теориясына сүйенеді, З.Фрейд пен К.Левиннен бірталай мағлұматтар алды.

Яғни, мінез-құлқында қиындығы бар аутоагрессивті балалардың пайда болу себептері және олардың негізгі ерекшеліктерінің теориялық мәселелеріне тоқталатын болсақ, ол:

Жасөспірім кезеңінде конструктивті даму барысынан келесі ауытқулар болуы мүмкін:

- идентификациялауының диффузиялылығы: адамның иденттілік қалыптастыруға қысқа мерзімді мүмкінділігінің жоқтығы.

- уақыт диффузиясы: екі көрініспен пайда болатын уақыт сезімінің бұзылуы. Уақыт диффузиясы қорқыныш немесе өлімді тілеумен байланысты;

- жұмыстың тұрып қалуы: көбінесе идентика диффузиясымен көрінетін табиғи жұмыс қабілетінің бұзылуы;

- жат идентификацияның орын алуы: идентификация қалыптасуында нормамен әсер ететін барлық факторлар мен рольдердің мойындалмауы. Яғни, мұны үлкендер керек емес немесе қауіпті деп бағалайды (Ремшмидт Х.)

Негізінен бұл ауытқулар аса қауіпті көрінгенмен көп жағдайда есею процесі рамкасы толығымен дұрыс вариация болып табылады, бірақ егер де ақырғы жағдайда психикалық ауруларға немесе аутоагрессивті, антисоциалды мінез-құлықтың анық формасына алып келуі мүмкін.

Жасөспірімдік кезеңдегі оқушылардың эмоционалды үйлеспеуіне себеп болатын факторлар жан-жақты. Олар ауытқып отырады. Психологияда бұл кезеңдегі проблеманы мінез-құлық ерекшеліктерін екіге бөліп қарастырылады:

1. Интернализацияланған (өзіне бағыттылған);
2. Экстернализацияланған басқаларға бағытталған.

Экстернализацияланған мінез-құлық ассоциалды мінез-құлықтың соңғы жағдайы болып табылады. Жасөспірімдердің мінез-құлқының өзгеруі - негізі мен олардың ерекше жағдайларға талпынуы, мектепте танымды болғысы келуі. Невский И.В. жасөспірімнің ерекше мінез көрсетуіне негіз болатын психологиялық жағдайларды атап көрсетеді. Олар:

1. Жасөспірімдердің құрбандықты қажетсінуі.
2. Анатомио-физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты эмоционалды тұрақсыздық білдіруі.
3. Агрессиясының анық байқалуы.
4. Акцентуация түрлерінің анық байқалуы.
5. Психикалық дамудағы ауытқулардың жиі кездесуі.
6. Өзін-өзі төмен бағалауы.
7. Өзін бейадекватты төмен бағалау

Микроэлементтік фактор-қазіргі уақытта жасөспірімдердің қалыптасуына үлкен әсерін тигізеді. Бұл негізінен қоғамның идеологиялық тенденциясынан экономикалық тенденцияға өтуінен көрініп отыр. Сондықтан жасөспірімдерде статистикалық тұрғыдан кері мінез-құлық кең деңгейде көрініп отыр. Оған бірден бір себеп "орта" болып отыр. Бұларда олардың бір сезімдердің орнына психологиялық сипаттағы келесі бір сезімдердің келуі мүмкін.

Жалпы, оқушылардың мінез-құлқының ауытқып немесе бұзылып келе жатқанын неден байқауға болады. Мәліметтерге сүйенсек бала беймаза күш кешуі, тырнағын тістеп отыруы мүмкін, ол ішкі мазасызданудың пайда болуынан да және түнгі шытырман жағдайлардан да көрінеді, яғни мінез-құлықтың өзгеруінің көріністері болып табылады.

Сонымен жеткіншектік кезең мен жасөспірімдік кезең бір-бірімен тығыз байланысты болып табылады. Оларға әсер ететін себептердің мазмұны да бірдей және бұл екі жас бір-біріне тәуелді. Мысалы, жеткіншектік кезең психикалық процестермен, жекелік дамуын, ағзаның физикалық жетілуімен сипатталса, жасөспірімдік кезеңде ағзаның жетілуі аяқталады, жасөспірімнің ішкі позициясының күрт өзгеруімен сипатталады.

Акцентуацияның пайда болуына себепін тигізетін жағдайлар жасөспірімдер мен ересектер арасында кездесетін тартыс-таластар, түсінбеушіліктер. Олар ересек адамның жасөспірімдерге әлі бала деп қарайтын көзқарас сақталуы, өз мәселелерін өз бетімен шешуге үлкендердің мүмкіншілік бермеуі, жолдастарымен қарым-қатынас жасауға себепсіз тыйым салуы т.б. Жасөспірімнің өзін ересекпін деп санайтын түсінігі мен үлкендердің балаға деп қойған талабы олардың арасындағы қарым-қатынасындағы талас-тартыстар мен қайшылықтардың көзі болып, акцентуацияның және агрессияның әр түріне әкеліп соғуы мүмкін. Олар баланың қырсық мінез көрсетуі, үлкендердің талабына қарсы шығуы, дөрекілік көрсетуі арқылы белгі береді. Психологиялық қызмет көрсету барысында балалардың мінез-құлығында осы ауытқулардың орын алуына қарсы алдын-алудың профилактикалық жұмыс жүргізудің маңызы үлкен.

Жасөспірімдерде кездесетін жүйке аурулары (невроз) отбасындағы және басқа да әр түрлі қиын жағдайлардың салдарынан болуы мүмкін. Мәселен, кей оқушылар ата-ана тарапынан ешқандай жүрек жылуын көрмей өсіп, осыған мектептегі өз сыныбындағы оқушылардың, мұғалімдердің кері көзқарасы қосылып, ұзаққа созылған қайғыру, ренжулер болса, осындай жағдайлар ауруларына шалдықтырып, баланы ашуланшақ, ызалы, аутоагрессиялы қалыпқа түсіреді. Ата-ана тарапынан, мектеп қабырғасынан жылылық сезінбеген оқушы өмірде өзін ешкімге қажетсізбін деп есептеп, уайымға шалдығады, кей оқушылардың ұйқысы бұзылып, түнде қорқынышты түстер көріп, иммунитеті төмендейді.

15-17 жас аралығында бала саналы жан дүниесінің даму кезеңдерінде, эмоциясы мен толқуларын саралап қадағалай алмайды. Бұған ересек адамның күші тең келмейді. Бала агрессия ретінде қабылданған әрекетке есе қайтара алмайды. Сондықтан ашуын ырықсыз өзіне жұмсайды.

Мінез-құлқында қиыншылығы бар оқушыларды әдетте екі топқа бөліп қарастырады: біріншісі – тән кемтарлығы және жан жарақаты бар оқушылар; екіншісі - отбасында, мектепте тәрбиелеуден шет қалған, жеке басын қалыптастыруда сыртқы кері факторлардың, әлеуметтік жағдайдың әсері болған және өтпелі кезеңнің күрделілігінен мінезі дұрыс қалыптаспаған оқушылар.

Аутоагрессиялы оқушылардың өскен ортасын, яғни отбасының жай-күйін талдағанда, кейде отбасының өзі бала тәрбиесіне кері әсер беретіні анықталып отыр. Тағы да бір қолайсыз жағдай: бала тәрбиесіне ата-аналардың әртүрлі көзқарасы немесе біреуінің бала тәрбиесінен шет қалуы, яғни, баланың толық емес отбасында тәрбиеленуі.

Ата-анасының мейірімін көрмеген бала көбінесе мейірімсіз, ызалы, құрбыларымен дұрыс қарым-қатынас жасай алмайды, кейде тұйық, шектен тыс мейірімінде өскен бала өзімшіл, нәзік, тым төзімсіз, екі жүзді болуы мүмкін, яғни отбасы тәрбиесі адам өмірінде өте маңызды.

Жасөспірім жастаға оқушылардың мінез-құлқындағы қиындықтардың пайда болу себептерін психологтар отбасында дұрыс тәрбие бермеудің салдарынан болатындығын анықтап, оларды бірнеше түрге бөліп қарастырады: отбасының әлеуметтік, экономикалық жағдайы; баланың рухани дамуына ата-ананың немқұрайлы қарауы; қараусыз бала, қамқорлықтың жеткіліксіздігі; шектен тыс қамқорлық т.б. Мадақтау мен шектен тыс мәпелеуде өскен оқушы ешқандай күш жұмсамай көзге түскісі келіп тұрады. Олар өздігінен ешнәрсеге қол жеткізе алмайды. Үлкендердің эмоциялық қақпайлауы салдарынан кінәмшілдік, өзін қажетсіз санау сезімдері қалыптасады. Адамгершілік, жауапкершіліктің шектен тыс жоғары болуы баланы балалық қуанышынан айырып, бойында уайымшылдықтың тууына әкеледі.

Балалардың мінез-құлқында қиындықтардың пайда болу себебі, біріншіден, отбасы тәрбиесі десек, екіншіден, мектептегі оқу тәрбие жұмысындағы кемшіліктермен сипатталады. Бала мектепте өзін жақсы сезінсе, онда үйде де, құрбыларымен де қарым-қатынасы ойдағыдай болады. Осыған орай мектептегі мінез - құлқында қиындығы бар оқушылармен арнайы жұмыстар жүргізу қажет. Мектеп психологиялық қызметінің алдында тұрған күрделі проблемалардың бірі – жеткіншек және жасөспірім жасындағы оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, оларға дер кезінде қажетті психологиялық көмек көрсету. Мектеп психологтарының осы салада жүргізетін жұмыс мазмұнын анықтау үшін осы жас кезеңінің ерекшеліктерін және әр жасөспірімнің өзінің алдында тұрған қиындықтарды зерттеу қажет. Педагог-психологтың екінші бір маңызды міндеті – отбасын педагогикалық білік, білім, дағдылармен қаруландыру, оларды теориялық және практикалық түрде меңгерту. Дұрыс ұйымдастырылған педагогикалық қарым-қатынастың аяғы ата-аналардың өз балаларының ғана емес, жалпы сынып тәрбие жұмысына қатысуына әкеледі. Мұғалімдер мен ата-аналар әріптес ретінде тәрбие жұмысында, педагогикалық психологиялық қарым қатынаста, бірін-бірі толықтырып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Психология. К.С.Жұмасова. Астана 2006ж

2. Психологияны оқыту әдістемесі. М.Қ.Бапаева. Алматы 2008ж
3. Жас ерекшелік психологиясы. Н.С. Жұбаназарова Алматы 2012ж
4. Қиын оқушыларды мектеп жағдайында тәрбиелеу мәселелері» Жұмабаев М. Алматы – 1974 ж.
5. Жеке адамның дамуы, қалыптасуы. Бейсенбаева Б.Р Алматы – 1991 ж.
6. Психология. Жарықбаев Қ.Б., Алматы 2004

УДК 159.9

ШКОЛЬНЫЙ АНТИБУЛЛИНГОВЫЙ ПОДХОД «NO TRAP»

Балакина Наталья Валерьевна, Байтелиева Нурбану Сейтхасымовна, Магай Ирина Георгиевна, педагоги-психологи Филиала НИШ ФМН г.Тараз АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы»

Аңдатпа. Бұл ғылыми баяндамада жасөспірімдермен жұмыс барысындағы буллинг және кибербуллинг мәселесінің өзектілігі қарастырылған. Тиімді болып табылатын халықаралық, ұлттық буллингке қарсы бағдарламалардың мазмұнына шолу жасалынған. «NO TRAP» деп аталынатын мектеп өміріне ең тиімді буллингке қарсы бағдарлама туралы нақты және толық ақпараттар берілді және мектептегі буллинг жағдайындағы жұмыс алгоритмі ұсынылып отыр.

Кілт сөздер: буллингке қарсы бағдарлама, буллинг, кибербуллинг

Аннотация. В статье рассмотрена актуальность темы профилактики буллинга и кибербуллинга в работе с подростками. Сделан обзор наиболее эффективных международных, национальных антибуллинговых программ. Представлен опыт создания антибуллингового школьного подхода «NO TRAP». Он включает в себя антибуллинговую школьную программу «NO TRAP» и алгоритмы работы школы в ситуации насилия и буллинга.

Ключевые слова: антибуллинговая программа, буллинг, кибербуллинг.

Annotation. The article considers the relevance of the topic of prevention of bullying and cyberbullying in work with adolescents. It reviews the most effective international and national anti-bullying programs and presents the experience of creating the anti-bullying school approach "NO TRAP". It includes the "NO TRAP" anti-bullying school program and school work algorithms in situations of violence and bullying.

Keywords: anti-bullying program, bullying, cyberbullying

Подростки в соответствии со своими возрастными потребностями активно самоутверждаются. И зачастую тинэйджеры выбирают пути и варианты самоутверждения, которые не являются социально приемлемыми. В связи с этим повышаются риски травли, психологического насилия в адрес сверстников (буллинг). Современные технологии способствовали появлению нового вида психологического насилия – кибербуллинг. Соответственно перед школой стоит задача по эффективной профилактике и противостоянию буллингу и кибербуллингу.

Действующей национальной программы по противостоянию буллингу и кибербуллингу в Республике Казахстан нет. На данный момент есть Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 21 декабря 2021 года № 506 «Об утверждении Правил профилактики травли (буллинга) ребенка. Но каждое образовательное учреждение нуждается в четких алгоритмах при работе со случаями школьной травли. Существующая

потребность школы и отсутствие в стране антибуллинговой программы мотивировали нас разработать четкий и ясный школьный подход.

За последние 30 лет в мире накоплен опыт по разработке и реализации антибуллинговых программ. В ряде программ термин «prevention/превенция» используется не только в значении «профилактика», но и в значении «противодействие». Каждая программа имеет различный набор элементов по противодействию травле: дисциплинарные воздействия, участие сверстников, подготовка учителей и степень их включенности в профилактическую работу, роль родителей, наличие или отсутствие реабилитации (восстановительных процедур и подходов).

При разработке нами школьного антибуллингового подхода мы знакомимся с известными исследователями и их работами в области профилактики школьной травли и ее последствий (Д.Ольвеус, Норвегия; П.К. Смит, США; К.Ригби, Австралия; К.Салмивалли, Финляндия; Д.Пеплер, Канада; Д.Эспелейдж, США; Р.Ортега, Испания). А также с национальными проектами в разных странах: Bulli & Pupe, Flemish School-Based Anti-Bulling Programme, Irish Nationwide Anti Bulling programme, The Friendly Schoolse Project, SAVE, Expect Respect, ViSC, Steps to Respect [6].

Наиболее распространенные и широко применяемые в мире программы: ОБРР (Olweus Bulling Prevention Program), KiVA/Хороший, ViSC/Вместе против насилия, Positive Action/Правильное действие.

Норвежская программа ОБРР (Olweus Bulling Prevention Program/Программа предотвращения травли Д.Ольвеуса) - первая в мире антибуллинговая программа. Оценка эффективности программы, сделанная в 1991 году, показала снижение фактов травли на 50%.

Эта программа рассчитана на детей в возрасте 5-18 лет. Программа предназначена для профилактики буллинга в начальной, средней и старшей школе. В соответствии с основными идеями программы работа ведется в среде сверстников, с педагогами, с местным сообществом (районные и городские молодежные центры). Задачи программы: повышение осведомленности и знаний учеников о школьной травле, вовлечение учителей и родителей в профилактику буллинга, разработка четких правил против травли, оказание поддержки и защиты жертвам. Особенности программы: став свидетелями травли, учителя информируют об этом своих коллег, чтобы те могли обратить внимание на поведение конкретных учеников на уроках и вне них.

Финская программа KiVA/Хороший. Аббревиатура «Kiussamista Vastaan» означает «Против издевательств». Она представлена тремя версиями (для детского сада, для учеников 1-3 классов и 4-6 классов). Объем программы – 20 часов. Главной целью программы является уменьшение показателей школьного буллинга. Ожидаемый результат – снижение фактов буллинга и кибербуллинга. В процессе занятий ученики узнают о роли группы в поддержании буллинга, проявление и усиление чувства эмпатии по отношению к жертвам буллинга, ознакомление и продвижение стратегий поддержки жертвы. Основные методы программы: обсуждение, групповая работа, ролевые упражнения; применяются видеоигры и анимационные уроки, буклеты и общение с педагогами. Класс вырабатывает внутренние правила по недопущению буллинга, его предотвращению и борьбе с ситуациями школьной травли.

Особенности программы: Центральной частью программы становится работа со сверстниками (с категорией лиц, вовлеченных в буллинг). Классный руководитель и команда из трех учителей/педагогов рассматривают каждый выявленный случай буллинга. Проводится ряд индивидуальных и групповых обсуждений с жертвами и инициаторами, агрессорами; далее проводят систематические встречи. Педагог в классе привлекает 2-4 учеников с высоким социальным статусом, побуждая их поддержать пострадавшего ребенка.

В школе отсутствует формальное объединение, контролирующее все ситуации школьной травли; постоянно создаются небольшие группы, курирующие ситуацию буллинга в классе. При этом работа с семьей и с сообществом не является приоритетом, программа не затрагивает старших подростков, не делается акцент на социализации инициаторов школьной травли.

Австрийская программа VISC/Вместе против насилия. Программа Viennese Social Competence (VISC) разработана в рамках национальной модели «Вместе против насилия». Программа рассчитана на учеников 5-8 классов (11-15 лет). В первом семестре учебного года проводятся профилактические меры в школе с учителями. Во втором семестре учебного года профилактическая работа строится учителями на уровне класса. Объем программы – 13 занятий продолжительностью по 2 часа. На занятиях предлагается анализ ситуаций через применение драматизаций, обсуждений, ролевых игр и др.

Особенности программы: наряду со снижением случаев агрессии и травли идет развитие социальных компетенций и эмоциональных навыков (управление эмоциями, тренинг самооценки, обучение стратегиям совладания с трудными ситуациями). Ученикам предлагается взять на себя ответственность за свою социальную среду и взаимодействие со сверстниками, содействовать улучшению школьной обстановки. Применяется каскадная модель «Тренер тренеров». На первом этапе исследователи обучают тренеров VISC (мультипликаторы). Далее тренеры мультипликаторы обучают педагогов. На третьем этапе педагоги обучают учеников.

Нами исследована программа «NO TRAP!» («Нет ловушке!») и разработан школьный подход NO TRAP [8]. Он включает в себя антибуллинговую школьную программу «NO TRAP» и алгоритмы работы школы в ситуации насилия и буллинга.

Эффективные международные антибуллинговые программы акцент в работе делают на начальный и средний школьный возраст (1-6 класс, с детского сада по 1-9 класс).

В своей программе «NO TRAP» мы делаем акцент на 7-12 классы. Ученики старших 10-12 классов, имеющие уже опыт определения буллинга и его противостоянию, проводят просветительскую работу с более младшими учениками (7-9 классы).

Мы решили взять за основу программу «NO TRAP!» («Нет ловушке!»), так как она наиболее экологична в отношении подростков. И к тому же помогает ученикам реализовать свое лидерское начало, общаться со сверстниками на актуальные для них темы по принципу «равный – равному». Исключает участие взрослых как морализаторов.

На первом этапе либо учителя-эксперты, либо педагоги-эксперты (психологи) обучают педагогов (Курс по буллингу и кибербуллингу и Школьным политикам).

На втором этапе ученики-тренеры обучают сверстников в классе (онлайн и оффлайн тренинги).

Основные особенности программы:

- ✓ Занятия по разработанному плану ведутся учащимися.
- ✓ В программе занятий рассматриваются основные темы «Буллинг», «Виды буллинга» и «Кибербуллинг».
- ✓ Ученики-тренеры проводят занятия со сверстниками в онлайн и офлайн форматах (в классе).
- ✓ Особые подтемы, рассматриваемые на занятиях, – это фокус на наблюдателей и фокус на жертвах.
- ✓ Обязательной составляющей программы занятий являются упражнения на эмпатию и стратегии выживания.
- ✓ Совместное обучение со сверстниками.

Предварительная работа, необходимая в школе по применению подхода и программы NO TRAP:

- Пройти школьный курс по темам «Буллинг. Кибербуллинг»

- Определить тренеров для учеников-тренеров
- Подключить школьное самоуправление
- Выбрать активных и мотивированных учеников для работы со сверстниками
- Разработать тематику встреч, занятий с учениками-тренерами (по классам, по параллелям)
- Разработать задачи (на разные виды буллинга и кибербуллинга, развитие эмпатии, научение способам разрешения конфликтов, просоциальному поведению)
- Подобрать ролевые игры, продумать акции
- Продумать названия для видеопроектов, би-баттла, кинопроектов, конкурсов по теме
- Продумать опрос на начало и завершение программы (для мониторинга)
- Разработать занятия для родителей, памятки
- Разработать занятия для учеников и памятки

Программа предполагает проведение 10-12 занятий продолжительностью по 2 часа.

Ключевые компоненты программы «NO TRAP!» предполагают максимальное участие учеников и минимальное участие взрослых, исключение репрессивного подхода (Таблица 1).

Таблица 1

Компоненты программы «NO TRAP!»

Виды работы	Компоненты программы
школа	нет
родители	нет
учителя	минимальное воздействие
правила класса	нет
учебные материалы	нет
работа со сверстниками	организована учащимися
работа с агрессорами	да
работа с жертвами буллинга	да
репрессивный подход	нет

Методы, применяемые на занятиях: тренинговые упражнения, ролевые игры, дискуссии, обсуждение, просмотр видео роликов. Эти методы позволяют выйти на анализ ситуаций. Допускается проектная работа в творческих группах: создание песни, видео, стенгазеты, би-баттлы, драматические постановки, конкурс кинороликов.

Анализ результатов программы проводится с применением предварительного и итогового тестирования.

Анализ результатов программы происходит на основе проведения предварительного и итогового тестирования.

Анализ эффективности занятий по антибуллинговой программе «NO TRAP» в 2020-2021 учебном году показывает результативность занятий. Рассмотрим итоги опроса учеников об эффективности проведения занятий по теме кибербуллинга.

В итоговом опросе принимало участие 515 учеников 7-11 классов.

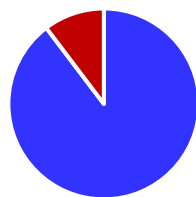

На вопрос «Получил ли ты новую информацию по данной теме?» 80% учеников говорят «да» (*Диаграмма 1*).

На вопрос «Получил ли ты новую информацию по данной теме?» 80% учеников говорят «да» (*Диаграмма 2*).

Диаграмма 1

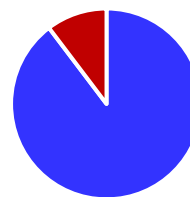
Степень новизны информации по теме "Кибербуллинг" для учащихся 7-11 классов

■ имя/да ■ жок/нет

Диаграмма 2

Качественная оценка вебинара по теме "Кибербуллинг" учащимися 7-11 классов

■ имя/да ■ жок/нет

Помимо антибуллинговой программы «NO TRAP» нами разработаны алгоритмы действий участников образовательного процесса в ситуации насилия, буллинга. Предложен алгоритм обращения за помощью: кто может обратиться, к кому может обратиться, каким образом (устно, письменно, через образовательную платформу Teamse, через школьный Ящик доверия). А также разработана «Схема реагирования на случаи насилия и алгоритм действия участников образовательного процесса НИШ ФМН г.Тараз». Эта схема позволяет четко увидеть, как сообщить о случае насилия или попытке его совершения, как обеспечить своевременное вмешательство в целях прекращения насилия, как оказать первую помощь пострадавшему, как провести разбор и регистрацию конкретного факта буллинга, как оказать помощь, принять воспитательные и дисциплинарные меры, и как завершить случай.

Итак, разработанный антибуллинговый подход «NO TRAP», включающий в себя антибуллинговую программу «NO TRAP» и алгоритмы действий участников образовательного процесса в ситуации насилия, буллинга может быть эффективным способом профилактики и противостояния буллингу в образовательном учреждении.

Список использованной литературы:

1. Буллинг в школе https://www.youtube.com/watch?v=_9v1HODdIFs
2. Кривцова С.В. Буллинг в школе VS сплоченность равнодушных. Организационная культура ОУ для решения проблем дисциплины и противостояния насилию. Москва, 2011г.
3. Методические рекомендации по предотвращению буллинга (травли) среди сверстников в коллективе. НИШ ФМН г.Тараз, 2017г.
4. Петрановская Л. «Травли нет», методическое пособие для педагогов школ и школьных психологов.
5. Петрановская Л.«Травли нет», методичка для учеников.
6. Противодействие школьному буллингу: анализ международного опыта./ Д. В. Молчанова, М. А. Новикова; Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Институт образования. — М.: НИУ ВШЭ, 2020— 72 с. — 200 экз. — Современная аналитика образования № 1 (31).

7. А. Уксукбаева, К. Салимбаева, материалы семинара «Профилактика буллинга в школе: исследования, практики, техники и инструменты работы школьного психолога», Астана, 2019г.

8. Evidence-based intervention against bullying and cyberbullying: Evaluation of the NoTrap! program in two independent trials/ Доказательная интервенция против издевательств и киберзапугивания: оценка NoTrap! программа в двух независимых испытаниях.
<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26879897/>

9. Clarke A. M., Morreale S., Field C., Hussein Y., Barry M. M. What works in enhancing social and emotional skills development during childhood and adolescence //A review of the evidence on the effectiveness of school-based and out-of-school programmes in the UK. A report produced by the World Health Organization Collaborating Centre for Health Promotion Research, National University of Ireland Galway.

УДК 159.9

ПСИХОЛОГТИҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ СУИЦИДАЛЬДІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ПРОФИЛАКТИКАСЫ

Бегалиева Нұргүл Үсейінқызы

психология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Жалпы және қолданбалы психология кафедрасы

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Қазақстан, Алматы қаласы

Аңдатпа. Мақалада балалар мен жасөспірімдер арасында кездесетін суицидтік әрекеттердің алдын алу бойынша психолог жұмысының негізгі бағыттары мен міндеттері жайында баяндалады. Сонымен қатар, суицидтік мінез-құлықтың психопрофилактикасының үш деңгейін қарастырады.

Кілт сөздер: психолог-практик, суицид, суицидальді мінез-құлық, жеткіншектік жас, профилактика.

Аннотация. В статье описаны основные направления и задачи работы психолога по профилактике суицидальных действий у детей и подростков. Кроме того, рассмотрены три уровня психопрофилактики суицидального поведения.

Ключевые слова: практикующий психолог, суицид, суицидальное поведение, подростковый возраст, профилактика.

Annotation. The article describes the main directions and tasks of the work of a psychologist in the prevention of suicidal acts in children and adolescents. In addition, three levels of psychoprophylaxis of suicidal behavior are considered.

Key words: practicing psychologist, suicide, suicidal behavior, adolescence, prevention.

Балалық және жасөспірімдік жаста суицид жасаудың ерекшеліктері, алдын алудың маңыздылығы, психопатологиялық жағдайдың күрделілігі – осының барлығы кейбір ғалымдарға балалар мен жасөспірімдер суицидологиясын жеке білім саласы ретінде қарастыруға негіз болмақ.

Суицидтік мінез-құлықты жан-жақты зерттеген ғалымдар Н.А. Башлыков, Е.М.Вроно, В.В.Ковалев, В.Т.Кондрашенко, Л.И.Постовалова, А.М. Прихожан, Н.А. Ратинова, Т.В.Самохина, Е.Г.Трайнина, Л.Я. Уманская сынды ғалымдар суицидті аутодеструктивті мінез-құлықтың бір түрі ретінде қарастырып, осы сұрақты анықтауда отбасы институтының

маңызы зор екендігін атайды. Олардың пікірінше, барлық өз-өзіне қол жұмсаулардың негізгі себебі отбасы мәселелері болып табылады.

Көптеген ғалым-зерттеушілер ересектер мен балалардағы суицидтің өзектілігін ескере отыра, оларды: суицидентті алдын ала анықтауға бола ма және оның ниетіне тосқауыл болуға бола ма деген сұрақ мазалайды. Суицидалды мінез-құлықтың нақты белгілері болмайды, бірақ олардың ортақ көріністері бар:

1). Ниет еткен суицидтің белгілері. Оларға: өз-өзіне қол жұмсау туралы әңгімелер, адамдардың немесе өзінің өлімі жайлы түс көру, өз өмірін қию құралдарына қызығушылық білдіру, өмірдің мәні жоғалуы туралы ой-пікірлер, қоштасу сипатындағы немесе әңгімелер.

2). Өткен шағында өз-өзіне қол жұмсау тәжірибесінің болуы, жақындарында, әсіресе ата-аналары мен достарының өз-өзіне қол жұмсау мысалдарының орын алуы; ымырасыз шешімдер мен қылықтарға бейімділік, әлемді ақ пен қараға ажырату.

3). Өмірлік жағдайлардың объективті ауыр болуы: жайсыз отбасындағы балалық шақ; нақ сол сәтте жақындарымен қатынастарының нашар болуы; қымбат адамынан айырылу, жұмыстан айырылу, қоғамның шеттетугі, ауыр сырқат, өмірлік жоспарларының күл-талқан болуы, идеалдарын немесе сенімін жоғалту.

4). Қиыншылықтарға қарсы тұруға мүмкіндік беретін тұлғалық қорларының төмендеуі: сарыуайымға салыну, созылмалы стрестік күйзелістер, қауқарсыздық, сырқат, жақын ортасында зорлық-зомбылықтың орын алуы, физикалық немесе психикалық сарқылу, қиыншылықтарды жеңудегі тәжірибесіздік, шарасыздық [1].

Осыған орай, балалармен және жасөспірімдермен жұмыс жасауда Дүниежүзілік денсаулық ұйымы профилактикалық жұмыстың келесідей деңгейлерін бөлуді ұсынады: алғашқы, қайталама және үшінші профилактика [2].

Алғашқы профилактика белгілі бір құбылысты тудыратын қолайсыз факторларды жоюға, сондай-ақ жеке тұлғаның осы факторлардың әсеріне төзімділігін арттыруға бағытталған. Бастапқы профилактика "тәуекел тобындағы" балалар мен жасөспірімдер арасында кеңінен жүргізілуі керек. Ол үш негізгі бағытты қамтиды:

1. Адамдардың әлеуметтік өмірін жетілдіру.

2. Девиантты мінез-құлықты қалыптастыруға және көрсетуге ықпал ететін әлеуметтік факторларды жою.

3. Әлеуметтік позитивті-бағдарланған жеке тұлғаны тәрбиелеу. Осы міндеттерді шешу үшін ата-аналар мен мұғалімдердің психологиялық құзыреттілігін арттыру бойынша жұмысты ұйымдастыру қажет. Жұмыстың негізгі түрлері:

- педагогтар мен ата-аналарға арналған медициналық-психологиялық лекторий;
- жеке психологиялық кеңес беру.

Ақпараттандыру және кейінгі талқылау үшін ең маңызды мәселелер келесідей болады:

- жасөспірімдік кезеңдегі дамудың ерекше ерекшеліктері;
- дамудағы дағдарыстық кезеңдер;

- балалар мен жасөспірімдердегі депрессиялық және өткір дағдарыстық жағдайлардың белгілері;

– баланың (жасөспірімнің) мінез-құлқындағы суицид қаупі бар тенденциялардың көрінісі;

– жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлық пен осыған жақын психикалық бұзылулардың түрлері;

– баланың (жасөспірімнің) эмоционалды-психикалық саласын қалпына келтіру факторы ретінде жүретін отбасылық қатынастардың ерекшеліктері. Сонымен қатар, "тәуекел тобындағы" жасөспірімдер үшін суицид қаупі бар тенденцияларды анықтау үшін психодиагностикалық зерттеу жүргізу қажет.

Қайталама профилактика жүйкелік-психикалық бұзылуларды ерте анықтауға және оңалтуға және "тәуекел тобымен" жұмыс істеуге бағытталған, мысалы, дағдарыс жағдайында

жүрген және қазіргі уақытта байқала қоймайтын суицидтік мінез-құлықты қалыптастыруға айқын бейімділігі бар немесе суицидтік ниеттерді тікелей немесе жанама түрде көрсететін жасөспірімдер. Осыған байланысты негізгі мақсат - ықтимал суицидтің алдын алу. Ол үшін, ең алдымен, суицид қаупінің дәрежесін бағалау қажет:

- жеңіл дәрежесі (белгілі бір жоспарларсыз суицидтік ойлардың болуы);
- орташа ауырлық дәрежесі (суицидтік ойлардың болуы, іске асыру мерзімдері жоқ жоспардың болуы);
- жоғары (ойында бар, жоспары жасалған, іске асыру мерзімдері мен құралдары бар).

Үшінші профилактика парасуицидтің ықтималдығын азайту, суицид жасаушы мен оның әлеуметтік ортасын әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан оңалту, мінез-құлық бұзылыстарымен бірге жүретін жүйкелік-психикалық бұзылуларды емдеу сияқты арнайы міндеттерді шешеді. Үшінші профилактика суицидтік әрекетті жасаған суицидтік мінез-құлық қалыптасқан балалар мен жасөспірімдерде қайталанудың алдын алуға да бағытталуы мүмкін.

Жасөспірімдермен суицидтік мінез-құлықтың алдын алу бойынша әлеуметтік-психологиялық жұмыс технологиялары суицидтік мінез-құлықты әлеуметтік бақылауға қоюға бағытталған, оның ішінде:

біріншіден, мұндай мінез-құлықты қоғамдық пайдалы немесе бейтарап мінез-құлықпен алмастыру, ығыстыру;

екіншіден, жасөспірімнің белсенділігін қоғамдық мақұлданған немесе бейтарап бағытқа бағыттау;

үшіншіден, суицидтік мінез-құлық бар жасөспірімдерді қудалаудан бас тарту.

Суицидтік әрекеттердің алдын алу бойынша психолог жұмысының бағыттары:

- психологиялық жарақат жағдайдағы психологиялық шиеленісті жою, жеңілдету.
- суицидтік мінез-құлыққа әкелген себепке психологиялық тәуелділіктің төмендеуі.
- мінез-құлықтың компенсаторлық механизмдерін қалыптастыру.
- өмір мен өлімге барабар қатынасты қалыптастыру.

Суицидтің жалпы алдын алу кезеңіндегі психологтың міндеттері:

1. Туындаған қиындықтарды уақытылы алдын алу және тиімді шешу мақсатында оқушылардың әлеуметтік-психологиялық мәртебесі мен бейімделу ерекшеліктерін зерттеу.

2. Әр түрлі жастағы топтардағы оқушыларды психологиялық-педагогикалық қолдау жүйесін құруға қатысу (педагогикалық қолдау, психологиялық кеңес беру және т.б.).

3. Жалпы мектептік және сыныптық іс-шараларды әзірлеуге және өткізуге қатысу, оның мақсаты «Мен» туралы жағымды бейнені, ерекше және қайталанбас тұлғаны, коммуникативті құзыреттілікті, өмірге құндылық қатынасты және т.б. қалыптастыруға ықпал ету [3].

Постсуицидалды күйлердің құрастырылған типологиясы олардың ресми және мазмұнды жақтарын бейнелеп, терапевтік ұсыныстарды, суицидтердің қайталануының алдын алу шаралары мен болжамын ескере отырып қамтиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Старшенбаум Г.В. Суицидология и кризисная психотерапия. - М.: Когито-Центр, 2005. – 376 с.
2. Юрьева Л.Н. Клиническая суицидология. - Днепропетровск: Пороги, 2006. - 330 с.
3. Амбрумова А.Г., Старшенбаум Г.В. О состоянии суицидологической службы в России. - М.:1995.

ЖАСӨСПІРІМДЕРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД МӘСЕЛЕСІ

**Ботабаева Адеми Еркебаевна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Жайшыбекова Арайлым Маратовна, аға оқытушы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы
Құлымбаева Балнұр Еркінқызы, 3 курс студенті, Астана медицина университеті
Астана қаласы**

Аңдатпа. Мақалада суицидтің Қазақстандағы жасөспірімдеріміз арасындағы статистикасы берілген және оның туындау себептері мен алдын алу шаралары көрсетілген.

Кілт сөздер: суицид, жасөспірімдеріміз, туындау себептері, алдын алу шаралары.

Аннотация. В статье представлена статистика суицида среди подростков в Казахстане и указаны причины его возникновения и меры профилактики.

Ключевые слова: суицид, подростки, причины возникновения, меры профилактики.

Annotation. The article presents statistics of suicide among teenagers in Kazakhstan and indicates the causes of its occurrence and preventive measures.

Keywords: suicide, teenager, causes, preventive measures.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының деректері бойынша 100 мың тұрғынға шаққанда әлемдегі суицид көрсеткіші 8,3 жағдай болса, 15-19 жастағы қазақстандық жасөспірімдер арасында 11,3 жағдайды құрады. Суицидтің туындауы қауіпті мінез-құлыққа бейімдік, зорлық-зомбылық, бала кездегі психологиялық травма, стигматизация және жастардың қажеттіліктеріне бағдарланған психикалық саулық қызметтері мен білікті мамандардың жоқтығы себебінен болып отыр.

ЮНИСЕФ деректері бойынша қазақстандық оқушылар ЭЫДҰ елдеріндегі (орташа көрсеткіш – 23 %) замандастарымен салыстырғанда буллингке жиі ұшырайды (32 %). Балалардың жартысынан көбі виртуалды зорлық-зомбылық, дін мен суицидті насихаттау жағдайларына ұшыраған және әлеуметтік желілерде танысуды қолдайды. Осыған байланысты әлеуметтік дағдыларды дамыту, білім алушылардың бос уақытын және қоғамдық қызметін ұйымдастыру және олардың психикалық денсаулық проблемалары туралы хабардарлығын арттыру өзекті міндет болып қала береді.

Әлеуметтік желілердің жастар санасына теріс әсерінің, буллинг пен кибербуллингің профилактикасы бойынша балалар арасында білім алушылармен ақпараттық-түсіндіру әңгімелері, құқық қорғау ұйымдарының өкілдерімен, жастар ұйымдарының көшбасшыларымен заңнаманы, мемлекеттік бағдарламаларды және Telegram, WhatsApp, Facebook, VK, Instagram және т.б. сияқты әлеуметтік желілерден алынған ақпарат ағынының теріс әсерін азайту жөніндегі ұлттық жобаларды түсіндіру бойынша кездесулер ұйымдастырылады [1].

«Суицид» латын тілінен алынған «қасақана өзін-өзі өлтіру» деген мағынаны білдіретін сөз. Өкінішке орай, бұл термин қазір көп қолданатын сөзімізге айналды. Суицид деген термин 17 ғасырда пайда болған. Бірақ 18 ғасырдың ортасына дейін бұл ұғым қоғамда кеңінен пайдаланылған емес. Тек 20 ғасырдың басында адамдардың өз-өзіне қол жұмсауының көп етек алуына байланысты ғылымда «суицидология» атты дербес зерттеу саласы қалыптасты.

Ғалымдардың айтуынша суицидтің үш түрі бар.

Біріншісі – шынайы суицид. Оған барған адам өмірден түңіледі, үнемі көңілсіз болып жүреді, өлгісі келеді. Нақтырақ айтқанда өмірдің мәнін жоғалтады.

Екінші түрі – жариялық суицид. Өзін-өзі өлтіргісі келгендердің көбі өлместен бұрын өзгелердің назарын өзіне аударғысы келеді. (Мысалы біреумен ренжиссе, қолына суық қару алып, болмаса арқан, жіп ала жүгіріп, «өлем» деуі.)

Үшінші түрі – жасырын суицид. Бұл түрінде адам өз-өзін өлтіру жақсы іс еместігін түсінеді. Бірақ қиындықтан шығар шара, жол жоқ болып көрінгендіктен, өлімге апаратын істерге бас тігеді (мысалы: нашақорлық, алкоголизм т.б).

Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымының мамандары адамдардың өз өміріне қол жұмсауына себеп болатын мынадай факторларды көрсетеді:

1. 1.2 % -Денсаулығының нашарлығынан
2. 3 % -Қаражат қиындығынан .
3. Өмір сүрудің ауырлығынан- 1.4 %
4. Құмарлықтан- 6%
5. Отбасы келіспеушілігінен- 18 %
6. Рухани дерттен -18 %
7. 19 %- Жазасын өтеуден жалтару мақсатында осындай қатерлі қадамға барады екен.

Ал өзін-өзі өлтіру фактілерінің 41 % -і неден болатыны белгісіз күйде қалып отыр. Бұл мәселедегі ең күйзелтетіні, суицидтің жасөспірімдер мен жастар арасында көптеп кездесуі [2].

Статистика есебі бойынша Қазақстанда жасөспірімдердің өз өмірін өзі қию жағдайының саны көбейгені көрсетіледі, көтеріліп отырған тақырып өте өзекті. Осы статистикаға көз жүгіртсек:

2005 жылы 261 өлім жағдайы тіркеліп, 393 өлуге талпынған.

2006 жылы 271 өлім, талпынғаны- 379.

2007 жылы кәмелетке жасы толмағандар саны бойынша 215 өлім болса, өзін-өзі өлтіру жөнінде -347.

2008 жылы – 304 жасөспірім.

2009 жылы 260 жасөспірім суицид жасаса, 2010 жылы 237 өз-өмірін қиғандар анықталыпты.

2011 жылы 257 жасөспірім.

2012 жылы 200 жасөспірім.

2013 жылының алғашқы алты айында 144 жасөспірім тіркелген.

2018 жылы 178 өлім жағдайы тіркеліп, 329 өлуге талпынған.

2019 жылы 179 өлім, талпынғаны - 350.

2020 жылы кәмелетке жасы толмағандар саны бойынша 140 өлім болса, өзін-өзі өлтіру жөнінде талпынғаны - 306.

2021 жылы – 175 жасөспірім, талпынғаны - 373

2022 жылы 155 жасөспірім суицид жасаса, талпынғаны- 309.

Жасөспірімдер арасында суицид мәселесін өткен 10-18 жыл бұрынғы мәліметтермен салыстырсақ біршама кемігендігін байқаймыз (Кесте 1- де берілген) [3].

Кесте 1. Жасөспірімдер арасындағы суицид көрсеткіші (2005-2022 ж.ж. аралығы)

Жасөспірімдер арасында суицид жасағандар саны												
2005 ЖЫЛ	2006 ЖЫЛ	2007 ЖЫЛ	2008 ЖЫЛ	2009 ЖЫЛ	2010 ЖЫЛ	2011 ЖЫЛ	2012 ЖЫЛ	2018 ЖЫЛ	2019 ЖЫЛ	2020 ЖЫЛ	2021 ЖЫЛ	2022 ЖЫЛ
261	271	347	304	260	237	257	200	178	179	140	175	155

Қазіргі кезде өз еркімен ақтық сапарға аттанғандардың саны толастар емес. Оның көпшілігі жасөспірімдер, яғни 15-19 жас арасындағы жастар. Неге, оған себеп нендей жағдай?

Өзіне-өзі қол жұмсаудың себептері:

1. Үлкендер жағынан мейірімділік сезімнің жоқтығы, өзін керексіз тұлға ретінде сезінуі
2. Ата- анасының арақ ішіп, есірткімен айналысып, балаларына көңіл бөлмеуінен.
3. Жасөспірімдерге дөрекі қарым-қатынас, күш көрсетіп ұруы, сексуалдық күш көрсетуінен.
4. Жасөспірімдер арасында алкогольизм мен нашақорлықтың белең алуынан.
5. Болашағына сенімсіздігінен.
6. Өмірдің мәнін жете түсінбеуінен, түрлі ойлар жетегінде кетіп, адасуынан туындайды.
7. Жауапсыз махаббаттан.
8. Созылмалы аурумен ауырып, ертеңіне үміт болмауынан.
9. Әлеуметтік жағдайдың төмендігінен, өзін басқалардан кем сезінуден.
10. БАҚ суицидтің таралуына кей жағдайда себепші болады. Себебі, неғұрлым негативті ақпарат тараған сайын, ол ұлғая түседі. Мәселен, дәл қазір жастар субмәдениетке бой алдырды. Олардың пірі – поп музыканың бір өкілі, белгілі актерлер өмірден өтсе, жаппай соның артынан өлуге бел буатындар бар. Міне, жұқпалылық дегеніміз осы. Ал сол өкілдің өлгені туралы кім хабарландырды? БАҚ. Бүгінде баланың тәрбиешісі – ата-ана, мұғалім емес, телеарна мен интернет. БАҚ-тағы ақпараттардың көпшілігі бақыланбайды.
11. Өзіне жақын адамын жоғалтқанда.
12. Біреудің өзін кемітіп, мазақ қылған жағдайында.
13. Өмірде алдына қойған жетістіктеріне, мақсатына бір себептермен қол жеткізе алмауынан.

Енді жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауы жөніндегі мәселе бойынша ата-аналарға кеңес берейік:

1. Отбасы арасындағы ұрыс - керіске балаларды араластырмау.
2. Өз балаларыңызға өмірге деген талпынысын, мақсатын құруға көмектесу.
3. Қиыншылықтарды жеңуге көмектесу.
4. Жасөспірімдердің талпынысына, өмірді бастауына қолғабыс тигізу.
5. Ешқандай жағдайда, қол күшін пайдаланып жаза қолданбаңыз.
6. Өз балаларыңызды жақсы көріп, көбірек көңіл бөліңіз.
7. Егер балаңыз тату, түсіністікте өмір сүрсін десеңіз, оның кемшіліктерін бетіне айта бермеңіз, кіналамаңыз.

Қорыта келгенде айтарымыз, психолог, педагогтардың алдында тұрған міндет – суицидтің туындау себептерін анықтап, алдын-алу шараларын айқындап, оны жүзеге асыру жолдарын қарастыру маңызды. Әрбір баланың қайталанбас тұлға, ата-ана үшін баға жетпес – байлық, өмірдің үлкен құндылық екендігін сезіндіру, түсіндіру керек. Олардың бойында болашаққа деген – сенімділік болған жағдайда бала мұндай келеңсіз жағдайларға бармайды, қайта өз болашағы үшін күреседі, жігерленеді. Сондықтанда жасөспірім өмір сүретін ортада жақсы психологиялық климат орнату қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 24 қарашадағы № 941 қаулысы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000941>
- 2 Суицид – рухани дерт » Әбдібай Құрмантаев атындағы мектеп сайты [kaz.osh-18.kz/classroom-management/...](http://kaz.osh-18.kz/classroom-management/)
- 3 Оқу-ағарту вице-министрі Е.Оспанның баяндамасынан. 3.05.2023 ж.

ӘӨЖ 159.9.072

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДА БУЛЛИНГТІ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Алимбекова Сабира Шерехановна, п. ф. к., доцент м.а.

Секентай Бану, Жұмабай Ұлдана

«Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының 4 курс студенттері

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралақ қазақ-түрік университеті

Қазақстан, Түркістан қ.

Аңдатпа. Мақала жасөспірімдер арасындағы буллингті алдын алу мәселесіне бағытталған және буллингтің алдын алу үшін арнайы дайындалған бағдарламаны диагностикалау және сынақтан өткізу мақсатында мектепте жүргізілген зерттеулерді қамтиды. Зерттеу нәтижелері жасөспірімдер арасында буллингті жүйелі алдын алу іс шаралары оң нәтижелерге әкелетінін дәлелдейді.

Кілт сөздер: жасөспірім, буллинг, қорлау, алдын алу бағдарламасы, агрессия, жанжал, эмпатия, толерантылық.

Аннотация. Статья посвящена проблеме профилактики буллинга среди подростков и освещает исследования проведенные в школе с целью диагностики и апробации специально подготовленной программы для профилактики буллинга. Результаты исследования доказывают, что систематическая профилактика буллинга среди подростков приводит к положительным результатам.

Ключевые слова: подростковый возраст, буллинг, издевательства, программа профилактики, агрессия, конфликт, эмпатия, толерантность.

Annotation. The article is devoted to the problem of bullying prevention among adolescents and highlights studies conducted at school in order to diagnose and test a specially prepared program for bullying prevention. The results of the study prove that systematic prevention of bullying among adolescents leads to positive results.

Keywords: adolescence, bullying, bullying, prevention program, aggression, conflict, empathy, tolerance.

Буллинг мәселесі бұрыннан бар және адам өмірінің барлық кезеңдерінде, білім беру мекемесіндегі балалық шақта да, жұмыстағы ересек өмірде де болады. Жасөспірім-бұл жеке тұлғаны дамыуның ең қиын, дау-дамайлы және қайшылыққа толы кезең. Бұл кезеңде физикалық және психологиялық өзгерістер орын алады, жыныстық жетілу, өзінің "Мен"-ің іздеу. Оқу екінші орынға шығады және жасөспірім үшін оның құрдастары маңызды топқа айналады, көшбасшылық үшін күрес, қақтығыстар орын алады.

Жасөспірімнің қақтығыстарға қатысуы қалыпты жағдай болғанына қарамастан, буллингтің мәселесі ұзақ уақыт бойы қорлау, қорқыту болып табылады.

Буллингті алдын алу мәселесінің өзектілігі, мектептерде бұл проблемамен күресудің әмбебап тәсілдері ешқашан жасалмағандығында, көптеген мұғалімдер жасөспірімдердің қорланып жатқанын байқамайды немесе байқағысы келмейді, осыған байланысты "жәбірленушілерге" де, "жәбір көрсерушіге" де қажетті қолдау мен көмек уақытында көрсетілмейді.

ЮНИСЕФ мәліметтері бойынша, 2020 жылы Қазақстанда балалардың 63% – ы зорлық – зомбылық пен кемсітушілікке куә болды, 44% - ы құрбан болды, 24% - ы мектептегі басқа балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілік әрекеттерін жасады. Қазақстанда буллингтің нақты статистикасын анықтау іс жүзінде мүмкін емес, себебі мектеп әкімшілігі буллинг жағдайларын жасыруды жөн көреді[5].

Буллинг туралы соңғы жарияланған деректерінің кейбіреулері бойыша мектепте буллинг құрбандары 11 және 13 жастағы әрбір бесінші жасөспірім, сондай-ақ 15 жастағы әрбір оныншы жасөспірім бір рет немесе одан да көп болғанын айтады. Жасөспірімдердің кем дегенде 12% - ы кибербуллингке бір рет ұшыраған.

Ғылымда буллингті кешенді зерттеу енді ғана басталып жатыр, бұған дейін буллинг жағдайының жекелеген бөліктері-агрессия мен зорлық-зомбылық қарастырылған. Осы жағдайды ескере отырып, біз өзіміздің зерттеуімізде, егер арнайы бағдарламалар жасөспірімдер арасында жүйелі түрде өткізілетін болса, онда буллингті алдын алуға және буллинг жағдайларының санын азайтуға болады деген болжаммен кешенді диагностикалық және профилактикалық жұмыстар жүргіздік.

Зерттеу 2023 жылдың қаңтар-сәуір айлары аралығында Түркістан қаласындағы М.Әбенова атындағы ЖОМ жүргізілді. Зерттеуге "Б" және "В" алтыншы сыныптың 46 оқушысы қатысты, олардың орташа жасы 12 жасты құрайды. 15 қыз бен 8 ұлдан тұратын алтыншы "Ә" сыныбы эксперименттік топ болды, ал 15 қыз бен 8 ұлдан тұратын алтыншы "Б" сыныбы бақылау тобы болды.

Зерттеуде келесі әдістер қолданылды:

1. Социометрия (Морено).
2. Буллинг сауалнамасы (өзін-өзі бағалау).
3. Агрессивтілік сынағы (Л. Г. Почебут сауалнамасы)

Сыныпта буллинг жағдайларының болуына арналған "Буллинг сауалнамасының (өзін-өзі бағалау)" нәтижелері. Сауалнамаға сәйкес, 6 "Б" сыныбында жасөспірімдердің 42%-ы буллинг жағдайында, ұлдар арасында 50%-ы, ал қыздар арасында 38%-а тиіседі. Білім алушылардың жалпы санының 31%-ы жарты жылдан астам уақыт бойы аптасына кемінде бір рет шабуылға ұшырайды. Жасөспірімдердің жалпы санының 12%-ы аптасына бір реттен аз буллингке ұшырайды және буллинг алты айдан аз уақытқа созылады. "Агрессивтілік сынағы" (Л.Г.Почебут) нәтижелері бойынша 6 "Б" сыныбында жасөспірімдердің 31%-да агрессивтілік деңгейі төмен және бейімделген мінез-құлықтың жоғары дәрежесі бар. Жасөспірімдердің қалған 69%-да агрессивтілік пен бейімделудің орташа деңгейі бар. Екі адамда агрессивтіліктің жоғары дәрежесіне және бейімделудің төмен дәрежесіне жақын көрсеткіштер бар (8%).

Ауызша, физикалық, заттық, эмоционалды агрессия және өз-өзіне агрессия шкалалары бойынша кейбір жасөспірімдерде агрессивтіліктің жоғары көрсеткіштері бар. Сыныптағы жасөспірімдердің 15% - жоғары дәреже физикалық агрессия бар агрессияның 12% - заттық агрессияның жоғары дәрежесі және жасөспірімдердің 19% - өз-өздеріне агрессиясының жоғары дәрежесі бар.

"Социометрия" (Морено) нәтижелерінен 6 "Б" сыныбында жасөспірімдердің 8% - ы "жұлдыздар", 65% - ы "қабылданған", 19% - ы "назардан тыс қалған" және 8% - ы "қабылданбаған". "Қараусыз қалған "және" қабылданбаған " - буллингтің ықтимал құрбандары.

6"В" сыныпта "буллинг сауалнамасының" нәтижелері бойынша жасөспірімдердің 35% - ы буллингке ұшырайды, оның ішінде ұлдар арасында 38% - ы буллинг жағдайына, ал қыздар арасында 33% - ы. Сыныпта тұрақты буллингке ұшыраған жасөспірімдердің жалпы саны 27% құрайды, ал жасөспірімдердің 7% аптасына бір реттен болса да буллингке ұшырайды және буллинг алты айдан аз уақытқа созылады.

"Агрессивтілік тесті" нәтижелерінен 6 "В" сыныпта жасөспірімдердің 35% - агрессивтілік деңгейі төмен және бейімделген мінез-құлықтың жоғары дәрежесі бар екендігі шығады. Сыныптағы жасөспірімдердің 65% - ы агрессивтілік пен бейімделудің орташа деңгейіне ие. Екі адамда агрессивтіліктің жоғары дәрежесіне және бейімделудің төмен дәрежесіне жақын көрсеткіштер бар (8%).

Ауызша, физикалық, заттық, эмоционалды агрессия және өз-өзіне агрессия шкалалары бойынша кейбір жасөспірімдерде агрессивтіліктің жоғары көрсеткіштері бар. Сыныптағы жасөспірімдердің 19% - жоғары дәреже физикалық агрессия бар агрессияның 12% - заттық агрессияның жоғары дәрежесі, 4%- эмоционалды агрессия және жасөспірімдердің 19% - өздеріне агрессиясының жоғары дәрежесі бар.

"Социометрия" (Дж.Морено) нәтижелерінен 6 "В" сыныбында жасөспірімдердің 12% - ы "жұлдыздар", 4% - ы "қабылданған", 15% - ы "назардан тыс қалған" және 15% - ы "қабылданбаған". "Қараусыз қалған "және" қабылданбаған " - буллингтің ықтимал құрбандары.

Алынған деректерді талдау нәтижесінде екі топтың да сәйкестігін бағалауға болады. "Агрессивтілік тесті" әдісі бойынша эксперименттік және бақылау топтарындағы жасөспірімдердің агрессивтілік деңгейі бірдей.

Жүргізілген диагностика негізінде екі сыныпта да буллинг проблемасы бар екенін атап өтуге болады, өйткені сыныптың 1/3 бөлігі құрдастарының үнемі келеке-мазағына ұшырайды, ал сыныптарда "назардан тыс қалған" және "қабылданбаған" жасөспірімдер бар. Сондай-ақ, кейбір жасөспірімдерде агрессивтілік деңгейі жоғары деңгейге және бейімделудің төмен деңгейіне жақын. Бұдан шығатыны, буллинг алдын алу бағдарламасын таңдау мен жүзеге асыруда агрессивті реакцияларды азайтуға, қақтығыста сындарлы әрекет ету дағдыларын қалыптастыруға және сыныптағы тұлғааралық қатынастарды оңтайландыруға баса назар аудару қажет.

Екі сынып та барлық әдістерде ұқсас нәтижелерге ие-сыныптың жартысынан азы буллинг ұшырайды, агрессивтілік пен бейімделудің орташа дәрежесі, сонымен қатар сыныпта "жұлдыздар" мен "шеттетілгендер"бар. Екі сынып та 26 адамнан тұрады, оның ішінде 8 ұл және 15 қыз.

Бақылау тобы 6 "Б" сыныбын, ал эксперименттік топ 6 "В" сыныбын таңдады – осы сыныппен жасөспірімдер арасында буллингті алдын алу бағдарламасы жүргізілетін болады.

Зерттеудің мақсаты-буллингтің алдын алудың жасөспірімдерге әсерін зерттеу.

Гипотеза-бұл бағдарлама жасөспірімдер арасында буллингті алдын алуға мүмкіндік береді.

Білім беру ұйымында буллингтің алдын алу үшін К.С.Шалагинованың "Жасөспірімдер арасында буллингтің алдын алу бағдарламасы" таңдалды.

Бағдарламаның мақсаты-жасөспірім кезінде буллингті алдын алу.

Бағдарлама 16 сабақты қамтиды, бір сабақтың ұзақтығы-60-90 минут. Сабақтың қарқындылығы-аптасына 1-2 рет.Бағдарламада негізінен топтық жұмыс қолданылады, жеке жұмыс үй тапсырмасын қамтиды.Бағдарлама жасөспірімдердің жас ерекшеліктерін ескереді.

Бағдарламаның жалпы көлемі-36 сағат.

Күтілетін нәтиже:

- жасөспірімдер тобында тұрақты достық қарым-қатынас қалыптасады;
- жанжалда сындарлы әрекет ету дағдысы қалыптасады, агрессия азаяды, өзі туралы ойлар өзгереді;
- ұжымның барлық қатысушыларының әлеуметтік әл ахуалың жақсарту.

"Жасөспірімдер арасында буллингтің алдын алу бағдарламасын" (К.С. Шалагинова) жүзеге асырғаннан кейін "буллинг бойынша сауалнама (өзін-өзі бағалау)", "агрессивтілік тесті" (Л. г. Почебут), "социометрия" (Морено) әдістемелері бойынша қайта зерттеу жүргізілді. Зерттеу 6 "Б" сыныбының бақылау тобында және 6 "В" сыныбының эксперименттік тобында жүргізілді, сонымен жасөспірімдер арасында буллингті алдын алу бағдарламасы жүргізілді.

Сыныпта буллинг жағдайларының болуы үшін "Буллинг сауалнамасының (өзін-өзі бағалау)" нәтижелері қарастырылды. Сауалнамаға сәйкес, 6" Б "сыныбында буллинг" құрбандарының " саны аздап өсті - 46%, ұлдар арасында жасөспірімдердің 50%, ал қыздар

арасында қазір 44%. Пайыз аздап өсті, жалпы саннан, буллинг "құрбандары" аптасына бір рет болса да буллинге ұшырайды және буллинг алты айдан аз уақытқа созылады - 15%.

6"В"сыныбында(бақылау тобы) үш әдіс арқылы қайта өткізген диагностикалық зерттеу нәтижелері өзгеріссіз қалды.

6 "В" сыныпта жасөспірімдер арасында буллингтің алдын алу бағдарламасын өткізгеннен кейін "Буллинг бойынша сауалнама" бойынша нәтижелер келесідей: сыныптағы буллингтің "құрбандарының" жалпы саны 27% - ға дейін төмендеді, оның ішінде ұлдар арасында 38% -ы буллинг жағдайында, ал қыздар арасында қыздардың 22% .

"Агрессивтілік тесті" нәтижелерінен 6 "В"сыныпта" жасөспірімдердің 35% - агрессивтілік деңгейі төмен және бейімделген мінез-құлық деңгейі жоғары, ал сыныптағы жасөспірімдердің 65% - агрессивтілік пен бейімделудің орташа дәрежесі бар. Агрессивтілік шкаласы бойынша көрсеткіштердің көптеген нәтижелері агрессивтіліктің төмен деңгейіне және бейімделудің жоғары деңгейіне жақын.

"Социометрия" (Морено) нәтижелерінен 6 "В" сыныбында жасөспірімдердің 11,5% - ы "жұлдыздар", 8% - ы "қабылданған", 69% - ы "назардан тыс қалған" және 11,5% - ы "қабылданбаған". "Қараусыз қалған "және" қабылданбаған " - буллингтің ықтимал құрбандары.

Эксперименттік топтағы агрессивтілік шкалаларының нәтижелері бойынша 6" В"сыныпта агрессивтіліктің барлық шкалалары бойынша ұжымдағы жасөспірімдердің барлық 100% - агрессивтілік пен бейімделудің дәрежесі қалыпты.

Бақылау кезеңінде көрсеткіштердегі айырмашылықтар анықталды: бақылау тобындағы жасөспірімдердің агрессивтілік деңгейі эксперименттік топтағы жасөспірімдерге қарағанда жоғары, сондай-ақ эксперименттік топқа қатысушылардың социометриялық мәртебесі бақылау тобындағы жасөспірімдерге қарағанда жоғары. Демек, алдын алу бойынша жүргізілген жұмыс барлық айнымалылар бойынша оң бағытта айтарлықтай өзгерістерге әкелді.

Екі топтың нәтижелерін салыстыра отырып – бақылау және эксперименттік, "Буллинг бойынша сауалнама (өзін-өзі бағалау)" әдістеме бойынша сыныпта буллинг жағдайларының болуы 6 "б" сыныбында "құрбандар" саны мен буллинг жағдайларының өздері 6 "В"эксперименттік тобына қарағанда көбірек екенін көруге болады. Сонымен, бақылау тобында сыныптың жалпы санынан буллинг "құрбандарын" 46% , ал эксперименттік топта 27%, яғни екі есе аз. Сондай-ақ, бақылау тобында ұзақ уақыт бойы болатын буллинг жағдайлары 31% - ы құрайды, ал эксперименттік топта төмен және 23% құрайды.

"Буллинг сауалнамасы" бойынша нәтижелерді талдай отырып, сыныптағы буллингтің "құрбандары" санының пайызы 35% - дан 27% - ға дейін төмендеді деген қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ, сыныптағы буллинг жағдайларының саны төмендеді, бағдарлама өткізілгенге дейін ол 27%, бағдарламадан кейін 23% құрады. Сондықтан, алынған нәтижелер іске асырылған бағдарлама жасөспірімдер арасында буллингті алдын алуға мүмкіндік береді деген болжамды растайды деген қорытынды жасауға болады.

Қорытындылар:

1. Жүргізілген эмпирикалық зерттеу барысында "Жасөспірімдер арасындағы буллингті алдын алу бағдарламасы" жасөспірімдер ұжымындағы буллинг жағдайларының төмендеуіне оң әсер ететіні анықталды.

2. Жасөспірімдер ортасындағы буллинг тенденциялары арқылы анықталды сыныпта қорлау жағдайларының болуы, "назардан тыс қалған" және "қабылданбаған" жасөспірімдер, сондай-ақ жасөспірімдердің физикалық, заттық, эмоционалдық агрессия және өз-өзіне агрессия көрсеткіштері бойынша агрессивтіліктің жоғары деңгейі.

3. Жасөспірімдер арасында буллингтің алдын алу процесінде келесі жұмыс түрлері қолданылды: әңгімелер, тренингтер, жаттығулар, ойындар, сонымен қатар жасөспірімдер жеке орындайтын шығармашылық үй тапсырмасы берілді. Бұл әдістер мен қолданылатын

жаттығулар жасөспірімдерге қызықты болды, олар белсенділік пен қызығушылық танытты, соның арқасында олар оң нәтижеге қол жеткізді.

4. Жасөспірімдермен профилактикалық жұмыс аясында келесі тақырыптық тренингтер өткізілді: "командалық Білім", "жеке қасиеттер", "коммуникациялар", "Менің таңдауым", "Проблемалық жағдайдан шығу", "Жанжалдарды шешу", "Қарама-қайшылықтар", "Бейбітшілік кілемі", "Сенім", "Агрессия", "Біртұтас команда", "Қақтығыстармен күресу", "Агрессиямен күресу жолдары", "Менің сезімдерім", "Жанжал жағдайлары" және "Команда". Жаттығулар агрессивті және дұшпандық реакцияларды азайтуға, тұлғааралық және топаралық қатынастарды оңтайландыруға, жанжалда сындарлы әрекет ету дағдыларын қалыптастыруға және төзімділік пен эмпатияны дамытуға бағытталған.

4. Профилактикалық бағдарламаны жүргізгеннен кейін және екі топты да қайта өлшегеннен кейін эксперименттік топтағы "Социометрия" әдістемесі бойынша кейбір жасөспірімдердің социометриялық мәртебесін көтеру есебінен "қабылданбайды", "Буллинг бойынша сауалнама" әдістемесі бойынша буллинг жағдайларының саны және "кұрбандар" саны азайды. Сондай-ақ, "Агрессивтілік тесті" әдісі бойынша жасөспірімдердің физикалық, заттық, эмоционалдық агрессивтілігі мен өз-өзін агрессиясының көрсеткіштері төмендеді. Бастапқы және қайталама психодиагностикалық зерттеулердің нәтижелерін салыстырмалы талдауда барлық әдістер бойынша нәтиженің айтарлықтай жақсарғаны байқалады, бұл жасөспірімдер арасында буллингті алдын алу бойынша таңдалған бағдарламаның тиімділігін растайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. <https://manshuq.com/life-bullying-victim-09-2021>
2. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // «Семья и школа», 2016, № 11. с.15-18
3. Кривцова С.В. Буллинг в школе vs сплоченность равнодушных. 2011.
4. Крюкова Т.Л. Возрастные и кросскультурные различия в стратегиях совладающего поведения // Психол. Журнал. 2015. Т.26, №2. С.5– 15
5. Лэйн Д.А. Школьная травля (буллинг) // Детская и подростковая психотерапия / подред. Д.Лэйна и Э.Миллера. СПб., 2021

ӘӨЖ 159.923

МЕКТЕПТЕГІ БУЛЛИНГТІ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Алимбекова Сабира Шерехановна, п. ғ. к., доцент м.а.

Жұмабай Ұлдана, Секентай Бану

«Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының 4 курс студенттері
Ясауи атындағы Халықаралақ қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

Аңдатпа. Бұл мақала жасөспірімдер арасындағы мектептегі қорқыту мәселесіне арналған. Мақалада мектепте буллингті алдын алу мәселелерін қарастырады. Алдын алу шараларының тиімділігіне әсер ететін қағидалар ашылады, сондай-ақ мектепте буллингті алдын алуға бағытталған іс-шаралар түрлері ұсынылады.

Кілт сөздер: жасөспірім, буллинг, қорлау, агрессия, жанжал, зорлық-зомбылық,

Аннотация. В данной статье посвящена проблеме буллинга в школе среди подростков. В ней рассматриваются вопросы профилактики буллинга в школе. Раскрываются принципы влияющие на эффективность профилактических мер, а также предлагается виды мероприятий направленные на профилактику буллинга в школе.

Ключевые слова: подросток, буллинг, унижение, агрессия, конфликт, насилие,

Annotation. This article is devoted to the problem of bullying at school among teenagers. It deals with the prevention of bullying at school. The principles influencing the effectiveness of preventive measures are revealed, as well as the types of measures aimed at preventing bullying at school are proposed.

Keywords: teenager, bullying, humiliation, aggression, conflict, violence

Қазіргі әлемде агрессия мен зорлық-зомбылық мәселесі өзектілігін арттыруда. Бұл тақырып білім беру ортасы аясында әсіресе өткір болып табылады. Буллинг (қорлау, қорқыту) сияқты ұғымды барған сайын жиі естетің болдық. Бұл не, бұл құбылысты қалай болдырмауға болады? Әр түрлі мамандықтардың өкілдері мазалайтын сұрақ, бірақ бұл білім беру мекемелерінің мұғалімдері мен психологтары үшін әсіресе өзекті.

Буллинг - зорлық-зомбылықтың бір түрі. Буллинг-бұл физикалық, эмоционалдық немесе интеллектуалдық зиян келтіру үшін күштің артықшылықтарын пайдалану, бұл өзін-өзі қорғай алмайтын адамға қатысты жеке адамның немесе топтың саналы, ұзаққа созылған зорлық-зомбылығы. Бұл мінез-құлықтың себебі-біреудің есебінен өзін-өзі көрсету мүмкіндігі және осылайша буллер жалпыға бірдей беделге лайықты болуға ұмтылуы. Мектептегі буллинг-бұл негізінен ұйымдастырылған балалар ұжымдарына, ең алдымен мектепке тән әлеуметтік құбылыс. Мектеп- балалардың көптеген жинақталған жағымсыз эмоцияларын жоюға арналған әмбебап "арена" деп, бұл жағдайды көптеген зерттеушілер түсіндіреді. Мектепте "Косем-шеттетілген" диапазонындағы балалар арасында белгілі бір рөлдік қатынастар қалыптасады. Мектептегі буллинг басқа балаларды физикалық немесе психикалық қорлауының әртүрлі формалары арқылы көрінеді[3].

Буллингтың кейбір ерекшеліктерін ажыратуға болады. Біріншіден, буллинг асимметриялы – бір жағынан физикалық және/немесе психологиялық күш түріндегі күшке ие зорлық-зомбылық жасаушы, екінші жағынан, мұндай күшке ие емес және үшінші тұлғалардың қолдауы мен көмегіне мұқтаж жәбірленуші. Екіншіден, буллинг қасақана жүзеге асырылады, адамға физикалық және психикалық азап шегуге бағытталған мақсат ретінде таңдалды. Үшіншіден, буллинг зардап шеккен адамның өзіне деген сенімін төмендетеді, денсаулығын, өзін-өзі құрметтеуін мен адамның қадір-қасиетін бұзады. Төртіншіден, буллинг-бұл зорлық-зомбылық жасаушы мен жәбірленушіге ғана емес, сонымен бірге зорлық-зомбылық куәгерлеріне, ол орын алатын бүкіл сыныпқа (топқа) әсер ететін топтық процесс. Бесіншіден, буллинг ешқашан өздігінен тоқтамайды: зардап шеккендерге, буллинг жасаушыға (қорлаушыларға) және куәгерлерге әрқашан қорғау пен көмек қажет.

Оқушылар арасындағы жағымсыз құбылыстарды ескеру және алдын алу бойынша мемлекеттік институттар жүйесіндегі мектепмаңызды буын болып табылады. Білім беру ұйымындағы буллинг жағдайының алдын алу бойынша жұмыстың тиімділігін арттыру мақсатында келесі қағидаттарды ескере отырып, жұмысты жоспарлау және жүзеге асыру қажет:

1. **Өзара әрекеттесу принципі.** Тиімді көмекті жүзеге асыру бойынша жұмыс Білім беру мекемесі мамандарының бірлескен жоспарлауы мен өзара іс-қимылына негізделеді.

2. **Жүйелілік принципі.** Ақпарат жинау, әр оқушыны сүйемелдеудің жеке бағдарламаларын әзірлеу және даму динамикасын қадағалау бойынша табанды, жүйелі жұмысты көздейді.

3. **Лонгитюдтілік (ұзақтылық) принципі.** Қажетті шарт-динамиканы зерттеу және жүргізілген жұмыстың тиімділігін бағалау.

Буллингті алдын алу мақсатында кез-келген білім беру ұйымында профилактикалық психологиялық-педагогикалық бағдарлама жүзеге асырылуы керек[6]:

- агрессивті және жанжалдасу реакциялардың төмендеуі;

- тұлғааралық және топаралық қатынастарды оңтайландыру;
- жанжалда оң әрекет ету дағдыларын қалыптастыру;
- толеранттылықты, эмпатияны дамыту.

Мектептегі буллингті алдын-алу бағдарламасы бүкіл оқу кезеңінде жүзеге асырылуы керек.

Мектептегі буллингті алдын алу әртүрлі сипаттағы іс-шараларды қамтиды. Бұл жағдайда олардың әрқайсысы қорлауды жалпы құбылыс ретінде жою мақсатына бағынуы керек. Мектептегі буллингті алдын алу шараларының жоспары мыналарды қамтуы керек:

- балалармен бірге қабылданған әлеуметтік нормаларға сәйкес келетін және оқу процесін тиімді ететін қарым-қатынас ережелерін әзірлеу және бекіту;

- сынып сағаты;
- психологтың балалармен әңгімелері;
- әр түрлі бейімділігі бар балалар өздерін жүзеге асыра алатын үйірмелер, клубтар немесе студиялар құру;
- мектеп квесттері, байқаулар, жетістіктер көрмелері және т. б.;
- балалардың бірігуіне ықпал ететін іс-шаралар;
- қайырымдылық акцияларына қатысу;
- қорлау мәселесі көтерілетін кітаптарды оқу және талқылау;
- ұқсас тақырыптағы фильмдерді қарау және талқылау;
- эссе элементтері бар шығарма, эссе жазу;
- театрландырылған қойылымдар;
- психологиялық тренингтер, рөлдік ойындар[2].

Осы іс-шаралардың әрқайсысы балаларда әлеуметтік және коммуникативтік құзыреттілікті, яғни басқа адамдардың пікірін құрметтеу және өз ұстанымын түсіндіре білу, ұжымда тиімді ынтымақтасу қабілетін дамытуы тиіс.

Мұғалімдер мен психологтардың барлық күш – жігеріне қарамастан, қорлау мәселесі оқушылардың ата-аналарысыз толық шешімін таппайды. Ең алдымен қорлаушы мен қорланушының ата-аналары болуы керек. Ата-аналарды әсіресе бастауыш мектепте буллингті алдын алуға тарту тиімді. Біріншіден, ата-ана балада бірдеңе дұрыс емес екенін бірінші болып байқай алады. Екіншіден, осы жастағы балалар ана мен әкенің пікіріне өте сенеді және олар үшін әлі де ата-ана ең беделді адамдар болып табылады[3].

Ата-аналарды буллингті алдын алуға тартудың белгілі бір технологиялары бар. Басында, кейбір ата-аналар, таңқаларлық, әлі күнге дейін қорлау мәселесімен таныс емес немесе оны маңызды нәрсе деп санамайды. Сондықтан, ең алдымен, дұрыс ақпарат аланың құру керек. Ол үшін:

- қорлау, қорқыту, кибербуллинг, балаларға суицид, отбасындағы балаға қатыгездік тақырыбындағы ата-аналар жиналысы;
- қорлауға және қорлануға бейім балалардың ата-аналарымен жеке әңгімелер;
- тренингтер;
- тәрбие стилі, отбасылық жанжалдар, әртүрлі жастағы балалардың психологиялық ерекшеліктері туралы кеңестер[4].

Мектепте буллингті алдын алу үшін ата-аналарға арналған жадынаманы фойеде және мектеп сайтында ақпараттық стендке орналастыру арқылы пайдалануға болады. Ол келесі сұрақтарға жауап беруі керек[5]:

- егер бала қорланып жүрсе не істеу керек;
- егер сыныпта осындай жағдай туралы білсеңіз, қалай әрекет ету керек (сіздің балаңыз-бақылаушы);

- егер бала қорлауға бейім болса, не істеу керек.

Өзімшілдіктен, ессіздіктен немесе қорқақтықтан жағдайға немқұрайлы қарауды таңдайды және оны өзгертуге тырыспайды ересек адамдар (қорлаушы мен бақылаушы балалардың ата-аналары) бар. Мұндай ата-аналарға ұстанған позицияларының қаншалықты қауыпты екенін түсіндірген жөн. Өйткені біреудің қорланған баласына туған күн, олардың бүгін қорлап немесе бақылап тұрған баласының басына түстейтініне кім кепіл бола алады. Сондықтан әр ата-ана буллингтің қандай да болса көрінісін өршімей тұрып алдын алғаны дұрыс екенін толық түсініп, мойындағаны абзал.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кон И. Что такое буллинг и как с ним бороться // Семья и школа. 2006. №11. С.15-18.
2. Лейн Д.А. Школьная травля (буллинг). Электронный ресурс. Режим доступа: URL: <http://www.supporter.ru/docs/1056635892/bulling.doc> (дата обращения: 09.10.2010).
3. Копова А.С. Программа коррекции агрессивного поведения подростков посредством педагогического взаимодействия // Педагогическая наука и образование в России и за рубежом: региональные, глобальные и информационные аспекты. 2002. № 1. С. 15-27.
4. Петрановская Л. Травли NET. Методическое пособие для педагогов школ и школьных психологов. 2019г. 22 с.
5. Цымбаленко Н. Буллинг. Как остановить травлю ребёнка. Питер, 2019. 120 стр.
6. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. Москва: Сентябрь, 1996.

ӘӨЖ 37.015.3

«ГЕНЕЗИС» ЭКСПРЕСС ПСИХОТЕРАПИЯЛЫҚ ТӘСІЛІ» ӘЛЕУМЕТТІК ПСИХОТЕРАПЕВТИКАЛЫҚ АРАЛУ ЖӘНЕ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ РЕТІНДЕ

Даненова Ж.Н., «Психология» бағыты бойынша әлеуметтік ғылымдар магистрі «VERUM Foundation» ЖҚ директоры, Қазақстан, Алматы қ.

Шурабеков Қ.С., «Психология» бағыты бойынша әлеуметтік ғылымдар магистрі практик психолог, Қазақстан, Алматы қ.

Көмекбаева Л.К., тәжірибелі практик-психолог, психология ғылымдарының кандидаты, Қайнар Академиясының доценті, Алматы қ.

Аңдатпа. Халық арасында суицидке бейімділіктің жоғары өсуі психологиялық және психотерапиялық көмектің дағдарысы көрініс алуда. Классикалық терапиялық бағыттардың ұзақ мерзімді терапиясы қазіргі таңда өзекті емес. Сондықтан бүгінгі жағдай психологиялық қызметтің алдына мүлдем жаңа міндеттерді қойып отыр, олар психологиялық қауіпсіздік пен психологиялық денсаулықты қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. «Тәуекел тобындағы» балаларға жоғары сапалы психологиялық қолдау көрсетуге және психотерапиялық араласуға /интервенция/ ықпал ететін заманауи тиімді психотерапиялық тәсілдер маңызды болуда.

Кілтті сөздер: суицид, балалар, психологиялық кешендер, суицидтік тенденциялар, психолого-психотерапиялық интервенция.

Аннотация. Высокий рост суицидальных тенденций среди населения высвечивает кризис психолого-психотерапевтической помощи. Становится неактуальными длительная терапия классических терапевтических направлений. Сложившаяся ситуация ставит

совершенно новые задачи психологической службы, которые должны быть направлены на обеспечение психологической безопасности и психологического здоровья. Важным становится современные, эффективные психотерапевтические подходы, которые способствуют оказанию качественной психологической поддержке и психотерапевтической интервенции детям, попавшим в «группу риска».

Ключевые слова:

Annotation. The high growth of suicidal tendencies among the population highlights the crisis of psychological and psychotherapeutic care. Long-term therapy of classical therapeutic areas is becoming irrelevant. The developed situation sets completely new tasks for the psychological service, which must be aimed at ensuring psychological safety and psychological health. Modern, effective psychotherapeutic approaches that provide quality psychological support and psychotherapeutic intervention to children who fall into a "risk group" become important.

Keywords: Suicide, children, psychological complexes, suicidal tendencies, psychological and psychotherapeutic intervention.

Бүгінгі таңда біздің қоғамда кәмелетке толмағандардың деструктивті және аутодеструктивті (суицидтік), агрессиялық және девианттық мінез-құлықтарының (бұдан әрі – «тәуекел тобының» балалары) өсуін тоқтату маңызды болып отыр. Көбінесе бұл балалар мен жасөспірімдер мектепте, үйде, көшеде және т.б. туыстары немесе үшінші тұлғалар тарапынан агрессияға, оның барлық көріністеріне қатысты зорлық-зомбылыққа ұшырауының нәтижесі болып табылады. Бала психологиялық жарақатқа ұшырауының салдарынан баланың психикасында өшпес із қалдыруы негізгі кілті болып табылады. Психологиялық жарақаттың салдары мұндай балалардың әртүрлі деструктивті ағымдардың, ұйымдардың (діни, әртүрлі бейресми топтар, интернет-қоғамдастықтар), қылмыстық элементтердің және әртүрлі тәуелділіктің (аддикцияның: ішімдік, есірткі, құмар ойындар және т.б.), сондай-ақ психопатологиялық бұзылыстар (невротикалық, психопатиялық шеңбер және психикалық бұзылулар) қалыптасуы ықтимал. Эмоциялық, когнитивтік пен мінез-құлық салаларында қажетті түзетуге әкелу және одан әрі табысты даму үшін, баланың психикасын ретке келтіру үшін баланы психологиялық жарақаттан құтқару маңызды. Адамда психологиялық мәселелердің қалыптасу механизмін білмейінше психотерапиялық араласу мүмкін емес. Психикалық әрекеттің жұмыс механизмін және оның «ауытқуын» дұрыс түсіну психотерапиялық әсер етудің сипаты мен ерекшеліктерін анықтауға және оларды саналы түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді [1,2,3,4].

Зерттеудің мақсаты: әртүрлі эмоциялық интерпретацияларда көрінетін психологиялық кешендердің «ядроларын» іздеуде және ыдыратуда қолданылатын «Genesis» атты авторлық тәсілдің тиімділігін дәлелдеу.

Зерттеудің жаңалығы: бүгінгі күні суицидтермен жұмыс істеу кезінде қабылданған шаралар қысқа мерзімді тұрғыда әсер етеді және ұзақ уақытты қажет етеді. Бұл жұмыста біз Қазақстан Республикасындағы суицидтік үрдістерге қарсы күресте қоғам алдында тұрған міндеттерді іске асыруға қабілетті әлеуметтік психотерапия құралы ретінде «Психологиялық мәселелердің барлық түрлерін шешуге арналған «Genesis» экспресс психотерапиялық тәсілін» ұсынамыз[5,6].

Практикалық маңыздылығы: «Психологиялық мәселелердің барлық түрлерін шешуге арналған «Genesis» экспресс психотерапиялық тәсілі» жеке тұлғаның психикалық белсенділік механизмінің бұзылуын түсінуде және себеп-салдарлық байланыстарды ашуда үлкен теориялық мәнге ие. Суицидтік тенденциялары бар балалардағы айқын оң тұлғалық өзгерістерге бағытталған экологиялық, гуманитарлық, нүктелік, жедел психотерапиялық интервенцияны көрсетудің практикалық маңыздылығы болып саналады.

Осы мәселені зерделеу бойынша біз келесі әдістер мен әдістемелерді қолдандық:

1. Бақылау, сұхбат (әңгіме) әдістері.

2. «Психологиялық мәселелердің барлық түрлеріне арналған «Genesis» экспресс психотерапиялық тәсілінің» тиімділігін клиникалық бағалау картасы (Жүргізілген психотерапиядан кейін талдау).

3. Бек депрессия шкаласы.

4. Психикалық денсаулықты алдын-ала бағалау (Красновтың сауалнамасы негізінде өзгертілген және жасалған скринингтік сауалнама).

5. Ч. Д. Спилбергердің жеке және ситуациялық мазасыздықты анықтау әдісі (Ю. Л. Ханин орыс тіліне бейімдеген).

6. «Сіздің суицидке мойын бұруыңыз» жобалау әдістемесі.

7. Жалғыздық анықтауға арналған Д.Рассел мен М. Фергюсонның жалғыздықты субъективті сезіну әдістемесі.

Алынған мәліметтер математикалық статистикалық талдаудың көмегімен Спирменнің дәрежелік корреляция коэффициенті, Φ^* критерийі-Фишердің бұрыштық түрленуі (Фишер критерийі) өңделді.

Жұмыс Алматы облысы Іле ауданының орта мектеп оқушыларымен ГРЭС аудандық орталығында жүргізілді. Материалды жинау, экспериментке қатысушыларды дайындау және іріктеу үшін біз зияткерлік меншік құқықтары департаментінде тіркелген ««Ресурс» балалардың психикалық жағдайын диагностикалау жүйесі» арқылы алынған деректерді пайдаландық (2017 жылғы 28 қыркүйектегі №2174 авторлық куәлік). Бұл бағдарлама бүкіл ауданда 230-ға жуық дағдарыс баласын бар екенін анықтады. Біздің міндетіміз суицидтік тенденциялары бар оқушыларды анықтау және оларға сапалы, жылдам психологиялық-психотерапиялық көмек көрсету болды.

Зерттеу барысында біз психотерапиялық араласуға дейін және одан кейін 12-18 жас аралығындағы «Ресурс» бағдарламасы бойынша «жоғары тәуекел аймағына» түскен **170 оқушыны** қайта тексеріп, суицидтік әрекеттері бар **60 оқушыны**, өмір сүргісі келмейтіні туралы ойларды анықтадық.

Психотерапиялық сессиялардың саны, оның ішінде консультациялық тексерулер – **205 сессия** өткізілді.

Көптеген психологиялық мәселелері бар және дағдарыстық психологиялық жағдайы бар **35 адамға** қайталанып жұмыс жүргізілді.

Жұмыста мыналар пайдаланылды: психологиялық мәселелердің барлық түрлерін шешуге арналған авторлық «Genesis» экспресс психотерапиялық тәсілін» қолданғаннан кейін алынған нәтижелерді «Клиникалық тиімділік Картасына» енгіздік (2019 жылғы 12 қарашадағы №6387 және 2021 жылғы 31 тамыздағы №19998 авторлық куәлік).

Оқушымен жұмыс істеуге кететін уақыт: орташа есеппен 15-30 минут.

Жас тобы-7-11 сынып оқушылары.

Оның ішінде: ұлдар – 73, қыздар – 97;

Суицидтік-60 адам; 50-қыздар, 10-ұлдар.

Оның ішінде зорлық – зомбылыққа ұшырағандар (физикалық, психологиялық, қорқыту және т. б.) - 24 адам;

Зорлық – зомбылыққа ұшырағандар (физикалық, психологиялық, қорқыту және т. б.) суицидтік тенденциялары жоқ - 6 адам;

Өзіне – өзі қол жұмсамайтын, бірақ үнемі жағымсыз сезімдері бар-68 адам.

Психотерапиялық жұмыстың басында оқушылардың 70% - дан астамы депрессияға ұшырады, эмоциялық фоны төмендеді, кейбір оқушыларда ұйқы мәселесі болды (ұзақ уақыт ұйықтай алмау). Көпшілігі шамадан тыс қайғы, сағыныш, немқұрайлылық сезімдерін бастан өткерді.

Жоспарланған жұмыс атқарылғаннан кейін балаларда жағымсыз сезімдер өзектілігін жоғалтты, эмоциялық фон қалыпқа келді, психикалық жайлылықты сезіне бастады.

Сауалнамаға қатысқан балалардың шамамен 90% - мазасыздықты көрсету мәселелерінде зерттеу жүргізу кезінде жақын адамынан айырылу мазасыздығы немесе жоғалту қорқынышымен байланысты болды. Эксперименттік топқа қатысушылардың тек аз ғана пайызында мазасыздық өз өмірімен байланысты болды.

Психологиялық мәселелердің барлық түрлері үшін «Genesis» экспресс психотерапиялық тәсілінің» тиімділігін клиникалық бағалау картасын пайдалану»

Бұл эксперименттік процедураны біз психологиялық мәселелердің бастапқы көзі болып табылатын анықталған доминанттарды сипаттау үшін жасадық. Біз суицидтік тенденциялар белгілі бір жағымсыз эмоциялардың нәтижесінде пайда болады деп санаймыз. Осы процедураның негізінде біз «қызыл аймақта» оқушылар жиі сезінетін жағымсыз эмоциялар мен сезімдердің тізімін жасадық. Әрі қарай, кестеде Іле ауданы орта мектебінің оқушыларындағы суицидтік тенденциялары мен дағдарыс жағдайларының себептерін көрсетеміз.

1-кесте. Суицидтік тенденциялардың үрдісін бастаған себептердің (психокешендердің) жиынтығы.

Балалар саны: 60		Жасы: с 12 до 18 лет.			Іле ауданы, Алматы облысы			
Жиі кездесетін жағымсыз сезімдер								
	Сүйіспеншілік, қажетсіздік және бас тарту сезімі	Кіне, ұяғ сезімі	Өкпе	Жақындарының өлімі (жоғалту)	Жалғыздық сезімі	Физикалық және психолог. зорлыз (соның ішінде жыныстық)	Өзін-өзі аяу және жек көру	Басқа себептер
Жалпы саны	22	7	4	3	3	16	4	3
%	37	12	7	5	5	27	7	5

Эксперименттік-психологиялық зерттеу нәтижелері:

Депрессияның төмендеуі 57%;

Суицидтің патологиялық көрсеткіштері 63% төмендеді;

Ситуациялық мазасыздықты 27% төмендеді;

Жеке мазасыздықты 21% төмендеді;

Жалғыздық сезімін 34% төмендеді.

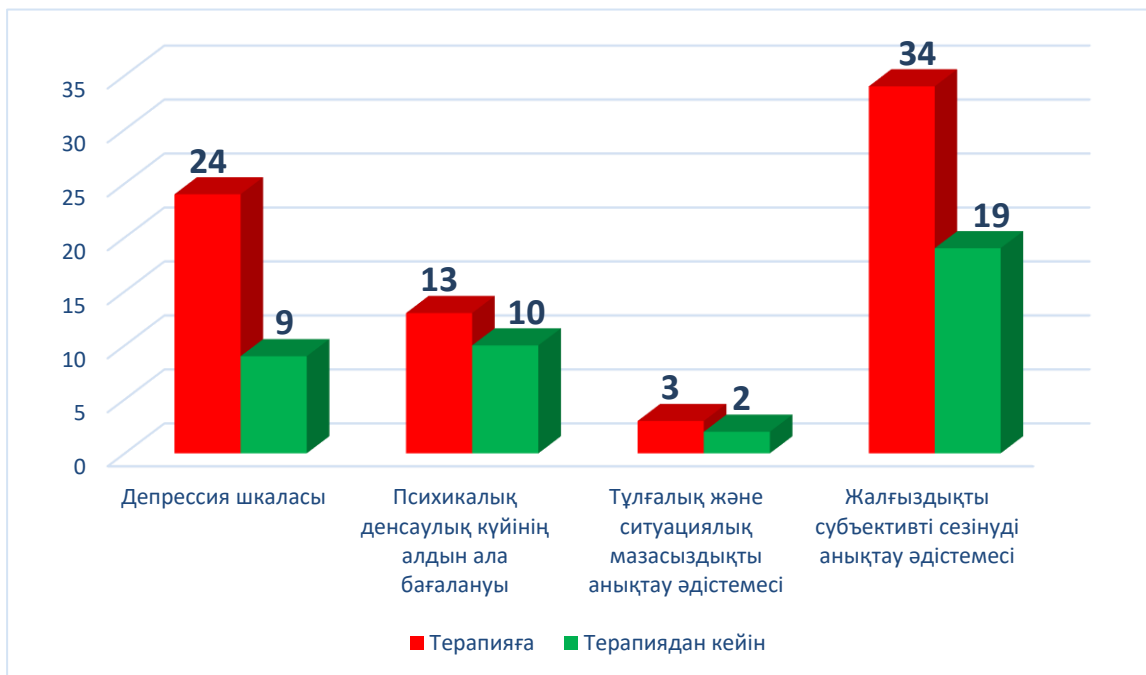

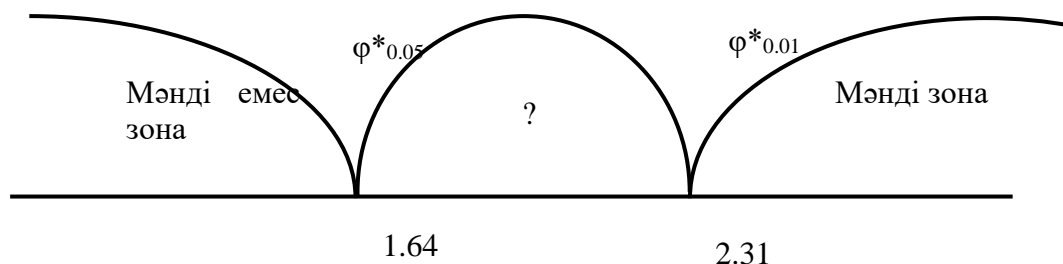
Диаграмма 1. Әр сауалнама бойынша орташа ұпайлардың салыстырмалы нәтижелері.

Қолданылатын автордың тиімділігін растау үшін «Психологиялық мәселелердің барлық түрлерін шешуге арналған «Genesis» жедел психотерапиялық тәсіліне» Фишер критерийін қолдандық.

2 кесте. Фишер критерийі бойынша есептік нәтижесіне сыналушылардың пайыздық көрсеткіштері

Топтар	«Эффект бар»: есеп шығарылды	«Эффект жоқ»: есеп шығарылған жоқ	Қосынды
	Сыналушылар саны	Сыналушылар саны	
1 группа	4 (6.7%)	56 (93.3%)	60 (100%)
2 группа	54 (90%)	6 (10%)	60 (100%)

Мәннің осі:

Жауабы: $\phi^{*эмп} = 10.812$

Алынған эмпирикалық мән ϕ^{*} маңыздылық аймағында H_1 қабылданады, H_0 қабылданбайды.

Осыдан, бұл нәтиже 2-ші топ белгісінің үлгілері арасында нәтижелер 1-ші топқа қарағанда жоғары деген гипотезаны растайды.

Лонгитюдті зерттеулерде: бір жылдан кейін эксперименттік - психологиялық тестілеу кезінде бірде-бір бала «тәуекел аймағына» және «жасырын тәуекел аймағына» түспеді. Барлығы «әл-ауқат аймағында» болды [5].

Психологиялық қызметтің суицидтермен жұмысына дайындалған ұсыныс:

«Genesis» экспресс психотерапиялық тәсілін» Қазақстанның психоәлеуметтік экологиясын сауықтыру үшін аса сұранысқа ие әлеуметтік психотерапия ретінде қарастыру.

«Genesis» экспресс психотерапиялық тәсілі» балалар мен жасөспірімдер арасындағы суицидтік үрдістердің тұрақты төмендеуіне қол жеткізу үшін білім беру жүйесінің педагог-психологтарын міндетті оқытуға, сондай-ақ ҚР-дағы білім беру ортасы мамандары мен азаматтарды елеулі психологиялық сауықтыруға қол жеткізуге мүмкіндік беру.

Біздің тәжірибемізге сәйкес, біздің авторлық «Психологиялық проблемалардың барлық түрлерін шешуге арналған «Genesis» экспресс психотерапиялық тәсілімен» дайындалған маман ересектер мен балаларға кең спектрлі психологиялық-психотерапиялық көмек көрсете алады [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ухтомский А.А. Доминанта. - СПб.: Питер, 2002.- 448с.
2. Карл Густав Юнг. Психологические типы. Юнг и аналитическая психология. В. В. Зеленский. Гуманитарный портал. ISSN 2310-1792
3. Голенок, Г.В. Комплексы и архетипы. Текст научной статьи по специальности «Философия, этика, религиоведение» 2010. №2
4. Юнг К. Психология бессознательного. – М.: Озон, 2016. – 328 с.
5. Шурабеков К.С. «Комплексный подход в исследовании суицидальных тенденций у детей и подростков».: Магистерская диссертация. 2020г.
6. Даненова Ж.Н. «Исследование причин психологических проблем у личности и применение авторского психотерапевтического подхода «Genesis» для их решения».: Магистерская диссертация. 2020 г.

ӘОЖ 159. 922.8

ҚОҒАМДА СУИЦИДТІК ӘРЕКЕТКЕ НИЕТТЕНУДІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ СЕБЕПТЕРІ

Дауренбекова Асел Карибаевна магистр, аға оқытушы

Ақынова Гулшат Оразғалиевна магистр, аға оқытушы

М.Х. Дулати атындағы тараз өңірлік университеті

Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада суицидтік әрекетке ниеттенудің қазіргі кездегі себептері, мәселесі қарастырылған. Адамзат өмір сүру үшін күрескені тарихтан белгілі. Соңғы он жыл ішінде жастар арасындағы суицидке ұрыну үш есеге артқан.

Кілт сөздер: суицид, депрессия, мәселе, халық, имандылық, өмір, дағдарыс.

Аннотация. В статье рассматриваются современные причины, проблема намерения совершить суицидальное действие. Из истории известно, что человечество боролось за выживание. За последние десять лет количество самоубийств среди молодежи утроилось.

Ключевые слова: суицид, депрессия, проблема, народ, вера, жизнь, кризис.

Annotation. The article discusses the modern causes, the problem of the intention to commit a suicidal action. It is known from history that humanity fought for survival. Over the past ten years, the number of suicides among young people has tripled.

Keywords: suicide, depression, problem, people, faith, life, crisis.

Өмір адамға бір-ақ рет беріледі. Ал бітпес тіршіліктің сол тауқыметіне қарсы күрес, өз несібенді айырып, жесең, соның өзі бақыт. Бірік ойлы-қилы өмірдің қиындығына кез-келген адам шыдай ала ма? шыдауы керек деп жұбату сөз айту жеңіл болғанымен, екінші бірінші жүйкесі мықты емес, ал жүйкесі жұқалар бүгінгі тіршілігінен гөрі бақилық дүниені дұрыс көріп, «сол жаққа» мезгілсіз аттанып жатады. «Суицид» латын тілінен алынған «өзін-өзі өлтіру, өзіне қол салу» деген мағынаны білдіреді. Тағы бір синонимдік мағынасы - қасақана өз өмірін қию. Бұл ұғымға 19 ғасырда Француз социологы Э.Дюркгейм анықтама берген. Қазіргі таңда өзіне-өзі қол салу мінез-құлқы біржақты патологиялық тұрғыдан қарастырылмайды. Бұл әрекет көп жағдайда есі дұрыс адамның мінез-құлқы.

Оның себептері: депрессия, яғни жан дертіне ұшырау және стресс, яғни психологиялық күйзеліс. Осындай күйзелістердің көмегімен жастарды психологиялық індетке жетелейді. Қазіргі жастардың көпшілігі жоқшылыққа, қиыншылыққа төзе алмайды. Бос уақыттары көп, сабақ оқымайды, пайдалы істермен айналыспайды, не жеймін, не киемін деп қайғырмайды, басына түскен проблемаларды жеңгісі келмейді, сондықтан да олар өз өмірлері үшін күрескеннің орнына, мәңгілік сапарға аттанғанды жеңіл көреді. Осындай қиын кезде адам, ең алдымен, депрессия, стреске ұшырайды, ең соңында «суицидке» жол береді.

Депрессиялық жағдайға түскен адам жиі агрессиялы (ұрысқа, қақтығысқа бейім) болады. Сонымен бірге, оның агрессиясы бірінші кезекте өзіне, содан соң жақынына және қоршаған ортасына бағытталады. Көп жағдайда жақындары немесе қоршаған ортасы оның бойындағы өзгерістерді түсінбейді де, қабылдай да алмайды. Ал бұл оны көптеген тығырыққа тіреп, соңы суицидке әкеліп соғады.

Депрессияға, стреске шалдыққан адам, өзіне көңілі ешқашан толмайды. Осыны пайдаланып, буыны бекіп, өмір туралы өзіндік дүниетанымы қалыптасып келе жатқан жастарды желкесінен алып, жолынан тайдыратын, үмітін үзетін, басқа түскен қиындықпен күресуіне жол бермейтін, өмірден түңілдіретін – осы суицид.

Соңғы жылдары елімізде адамдардың өз-өзіне қол салу әрекеттері жиі орын алууда. Көпшілікті алаңдатып отырған «Суицид» деп аталатын осы дерттің мектеп оқушыларын да жағалауы дабыл қағарлық жағдай.

Адамдардың өз еркімен өмірін қиюы проблемасын дәрігерлер, психологтар, психотерапевтер, зерттеушілердің қарастырып келе жатқанына аз уақыт болған жоқ. Бұл туралы зерттеу жүргізіліп, монографиялар, кітаптар жазылды. Алайда, одан еш өзгеріс болмады. Керісінше, күн өткен сайын жағдайдың ушығып бара жатқандығын байқаймыз. Дағдарысты күйге тап болғандар оны тек үйдің ішінде талқыға салып, сыртқа шығармайды. Сондықтан көп жағдайда мұның себебі анықталмай қалады. Жасөспірімдер арасындағы суицид мәселесі бұдан да күрделі. Олар тіпті жақындарына да өзін қинап жүрген мәселе туралы айтпайды, оны жасырып-жабуға тырысады. Проблеманы ашып көрсетуден гөрі, үндемей қалуды жеңіл көреді. Тіпті өз-өзін өлімге қиған жағдайда да оның себебін жазып та қалдырмайды.

Балалардың психикасы өте нәзік, жаралы болып келетіндіктен кішкентай нәрсенің өзін ауқымды проблема ретінде қабылдайды. Сондықтан оларға қашанда ата-ананың түсіністігі мен арнайы маманның көмегі қажет. Осы бағытта мектеп мұғалімдері мен психологтары баланың мінез-құлқындағы өзгерістерді бақылап, аңғара отырып, олармен жұмысты жандардыра түсуі тиіс.

Балалардың бақытсыздығына, олардың өз-өзіне қол салу әрекеттеріне баруына көп жағдайда отбасындағы жайсыздық пен мектепте түсінбеушіліктің орын алуы себеп болады.

Балаларға жай ғана киімін, тамағын тауып беру аз, олар үнемі ата-ананың жылуын сезініп, жақсы көретінін біліп өсуі тиіс. Ал әке-шеше өз дәрежесінде көңіл бөлмейтін бала ешкімге керексіздігін түсініп, психологиялық стресске тап болады. Әсіресе, 13-17 жас аралығындағы жасөспірімдер өте әсершіл, кез-келген нәрсені жүрегіне тез қабылдағыш келеді. Түсіністік болмаған жағдайда осы жас аралығындағы балалар түрлі жағдайларға ұрынып жатады. Олардың сабаққа құлқы болмай, өзге оқушылармен де қарым-қатынасы нашарлап кетеді. Өзін ұстауы мен мінез-құлқында өзгерістердің орын алуы мұғалімді де, ата-ананы да алаңдатуы тиіс. Осы өзгерістерге бей-жай қарамай, психологтың көмегіне жүгіну арқылы көптеген проблеманың алдын-алуға болады. Балалар мен олардың отбасына деген арнай (психологиялық кеңес беру, көмек көрсету, тіпті кей жағдайларда тек қана көңіл бөлуді қамтитын) іс-шаралардың ұйымдыстырылуы қажет.

Қазақ халқында өз-өзіне қол салу болған емес. Бұл заман өзгерісімен туындап отырған жағдай. Бүгінде қарасаңыз, толық емес, сәтсіз отбасылар көп. Осының бәрі өмірді әлі толық танып білмеген, ондағы қиындықтармен күресе алмайтын бала үшін ауыр соққы. Әке-шеше ажырасты да кетті, ал баланың жайы қалай болады? Ол бұны қалай қабылдайды, осыған ой жіберіп жатыр ма? Жоқ, әрине. Осыдан келіп, баланың асыла салуы немесе жаман жолға түсуі сынды оқиғалар орын алады.

Мектепте қарасауыз, кейбір оқушылардың қолында қымбат ұялы телефон. Соны көрген басқа оқушылар да «менде неге ондай жоқ» деп күйінеді, әке-шешесіне ренжиді. Осы кішкентай заттың өзінен үлкен мәселе туындайды. Осы сияқты мектепте әртүрлі жайлар орын алуы мүмкін. Бала осы жағдайдан қалай шығады, кімнен көмек күтуі керек деген сұраққа келсек, бірінші кезекте мектеп психологына жүгінуі тиіс. Оқушылар мұны тиімді әдіс деп таппайды. Сондықтан «Сенім телефондарының» жұмысын жандандырып, жолға қоюымыз қажет. Ол бүгінгідей емес, қолжетімді жағдайда болуы керек. Бала кез-келген уақытта, өзін қинаған қандай проблема болсын, сенім телефоны арқылы тегін хабарласып, толғандырған сұрақтарына жауап алуы тиіс.

Қыздарға қарағанда ер кісілер өзін-өзі өлтіруге 6 есе жиі барады. Өмірден қыршын кеткендердің көбі 30 жасқа дейінгі жастар. Көршілес Францияда әрбір жиыртма шақты жастың біреуі өз-өзін өлтіру әрекетіне барады. Өзін-өзі өлтіру жұмыстағын қадағалайтын жапон ғалымы Ямамато Тэй 16 жас шамасындағы жасөспірімдерде махаббат үшін өз-өзіне қол жұмсаушылық қыздарда 42,2 пайыз, ұлдарда 36,6 пайыз екендігін алға тартуда. Алайда, 25 жасқа қарай ол көрсеткіш дереу төмендейді.

Жақында шведтердің өзін-өзі өлтіру ісін зерттеу орталығы 15 пен 19 жас аралығында өз-өздеріне қол жұмсап өлуден дүние жүзі бойынша бірінші орында Ресей тұрғандығын хабарлады. Яғни Ресейде жыл сайын шамамен 2500 кәмелетке толмаған бала өз-өздеріне қол жұмсайды екен.

Осы жөнінен АҚШ еукінші орында – жылына 1800 бала. Ал жан басына шаққандағы көрсеткіш бойынша бірінші орынды Шри-Ланка (100 000 жасөспірімге - 46,55), екінші орынды Қазақстан иеленген (100 000 жасөспірімге - 24,02) .

Бүкіл әлемдік денсаулық сақтау ұйымының мәлімдеуінше, 2021 жылға қарай жыл сайынғы әлемдегі өзін-өзі өлтіру көрсеткіші 1 миллионнан енді 1,5 миллионға артпақ.

Дүниелік проблема басты себеп емес. Әлемдік денсаулық сақтау ұйымы өзін-өзі өлтірудің 800-дей себепін анықтап отыр. Бұлардың ең негізгілері мыналар: жеке өмірдегі кикілжіңдер, үмітсіздік, махаббаттағы ыза, айналасындағылармен түсініспеушілік, жұмыстағы келеңсіздіктер, түртпекке тап болу, қорлық-зомбылық, кемсітушілікке ұшырау, ткедейлік, қаражат тапшылығы, жазылмайтын ауру не мүгедектік, секталаарда кездесетін фанатизм, психикалық аурулар, рухани азғындық, өзін ешкімге керексіз сезіну, өмірден түңілу, жақын адамынан айрылу, оқшаулану, жалғыздық, жазадан қорқу, жақындарымен сыйыса алмау, торығу, өмірге деген қызығушылықтың жоғалуы, үнемі жолы болма ушылық т.б.

Яғни, дінге сенетін адам үшін бұл аталғандар өлімге себеп емес, пәни дүниеде әр адамға кезігетін әдепкі жағдай ғана.

Ислам діні өзін-өзі өлтіруді ең үлкен күнә қатарына жатқызады. Өйткені, жан – Құдайдың адам балңасына берген ең қасиетті аманаты. Өмірін қию – сол аманатқа жасалған қиянат. Дінге сенімді бар адам өмірдің қиындықтарын сынақ деп біледі, өткінші деп қарайды. Бірнешье қиындықтан кейін жеңілдіктің келетініне сенеді. Жаратқаннан үмітін еш үзбейді. Сабыр етеді. Ең қиын сәттерде де өзін өлтіруге бармайды. Демек, өзін-өзі өлтірудің себептерін өмірдің қиындықтарынан іздеу дұрыс емес. Бұл жертдегі басты себеп – сенім болып тұр.

Жүрегіне иманы бар толық адамдарда қандай да бір қайғыны жабыла көтеру, қиыншылыққа ортақтасу биар. Демек, өзіншіл адамдарда бауырмалдық пен жанашырлық атымен болмайды. Бұл себепті, қиналған кезде қайғысы еселеніп, бұл дүниеден безуден басқа жолы қалмайды. Себебі, о дүниеге деген сенім жоқ. Сөйтіп, онсыз да қызығы қашқан өмірден өліп құтыла салғанды жөн көреді.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы суицид бойынша әлем елдерінің тізімін жариялады. 2007 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан қаралы тізімдегі төртінші орынды иеленген. Литва, Белоруссия және Ресейден кейінгі орынға табан тіреген елімізде 100 мың адамның отызы өзін-өзі өлтіреді екен. Ал Египет, Гаити, Ямайка секілді елдерде мұндай қайғылы оқиға аз, тіпті кездеспейді де.

Әлемдік сарапшылар таратқан мәліметке қарағанда, жер бетінде жыл сайын – бір миллионнан астам, күн сайын 3000-ға жуық адам өз-өзіне қол жұмсайды екен. Сарапшылар зерттеулері көрсеткендей, суицид соғыс, жол апаты және қылмыстың салдарынан болатын өлім-жітімдерді басып озған. Дабыл қағып отырған мамандардың болжамдарына сенсек, суицид салдарынан өлген адамдар саны жер шары бойынша 2020 жылы 1,5 миллионға жететін көрінеді.

Мамандардың ойынша, Қазақстанда 2017 жылы 342 суицид фактісі тіркелген. Оның 2/3-і ер азаматтар.

Психологтардың пікіріне қарағанда, өз-өзін өлтіру оқиғалары әйелдерге қарағанда ер адамдар арасында жиі ұшырасады келеді. Ер адам өз-өзіне қол саламын деп шешсе, онда олар өз ісін аяғына дейін жеткізуге тырысады. Ал әйелдер әдетте өлуді емес, өзіне назар аударытуды көздейді. Сол себепті, статистикада өз-өзіне қол жұмсап өмірін қиған ер адамның 1 оқиғасына әйелдердің өз-өзіне қол жұмсауға талпынған 5 фактісі сәйкес келеді екен.

Әлемдік денсаулық сақтау ұйымының мәліметіне сенсек, Қазақстан әлемдегі ең көп суицидтік жағдайлар тіркелген ел ретінде үшінші орынға шыққан көрінеді. Яғни бұл елімізде жыл сайын өз еркімен өлімге бас тігушілер қатарының артып жатқанын аңғартады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Толстикова А.Ю. Суицидальное аутоагрессивное поведение при зависимости от психоактивных веществ (по материалам литературы) //Вопросы наркологии Казахстана». - Павлодар, 2010. – С. 75-8
2. Бердяев М. О самоубийстве / Психологический журнал -1992-ТЗ. №1
3. Шнейдман Э. Десять общих черт самоубийств и их значение для психотерапии // Хрестоматия по суицидологии / Сост. А.Н. Моховиков. - Киев, 1996.
4. Актуальные проблемы суицидологии./ Под ред. А.Г. Амбрумовой М., 1981.
5. Шустов Д.И. Аутоагрессия, суицид и алкоголизм. - М.: Когито-Центр, 2005. - 214 с.

СУИЦИДТІ ӘРЕКЕТТІ БОЛДЫРМАУ ЖӘНЕ ЭМОЦИЯЛЫҚ КҮЙЗЕЛІСТЕРІН ТҮЗЕТУ МАҚСАТЫНДА ҰЙЫМДАСТЫРЫЛАТЫН ПСИХОПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ЖҰМЫС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Дауренбекова Асел Карибаевна магистр, аға оқытушы
Ақынова Гулшат Оразгалиевна магистр, аға оқытушы,
М.Х. Дулати атындағы тараз өңірлік университеті

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада суицидті әрекетті болдырмау және эмоциялық күйзелістерін түзету мақсатында ұйымдастырылатын психопрофилактикалық жұмыс ерекшеліктері мәселесі қарастырылған

Кілт сөздер: суицид, науқас, терапия, психопрофилактика, дағдарыс, психолог.

Аннотация. В статье рассмотрен вопрос особенностей психопрофилактической работы, организуемой с целью предотвращения суицидального поведения и коррекции эмоциональных потрясений

Ключевые слова: суицид, пациент, терапия, психопрофилактика, кризис, психолог.

Annotation. The article discusses the features of psychoprophylactic work organized in order to prevent suicidal behavior and correct emotional stress

Keywords: suicide, patient, therapy, psychoprophylaxis, crisis, psychologist.

Өзіне-өзі қол жұмсау – философиялық (өмірдің мәнін жоғалту), психологиялық (психологиялық теріс бейімделу, фрустрация), әлеуметтік (әлеуметтік жағынан өз орнын таппау, қанағаттанбау сезімі, әлеуметтік мәртебесін жоғалту және т.б.), медициналық (күрделі ауру, психикасының бұзылуы), адамгершіліктік және құқықтық проблемалардың жинақталуынан тұратын өте күрделі, көп қырлы феномен. Суицидті зерттеп жүрген мамандардың пікірінше, дүниежүзінде әрбір 20 секунд сайын бір адам өзіне-өзі қол жұмсайды екен. Тіпті жылына 1 миллион адам өзін ажалға қиып, шамамен 20 миллион тұрғын өмірмен мәңгілікке қоштасуға әрекет жасайды. Сорақысы сол, бұлардың 8 мыңы қазақстандықтар екен. Ал бұл дегеніңіз, Республика бойынша сағат сайын бір адам өз еркімен өмірмен қоштасады деген сөз. Назар аударарлық бір нәрсе, Қазақстанда адам өлтіргендерге қарағанда, өз-өзін өлтіруге бейім тұратындардың саны әлдеқайда көп көрінеді. Ал енді халықаралық анықтама қызметінің дерегіне жүгінсек, 1950 жылдан бергі кезеңде суицид оқиғасы 60 пайызға өсіпті. Міне, осы дерек-дәйектердің өзі соңғы уақытта суицид оқиғасының дүниежүзінің түкпір-түкпірінде жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптап кеткенін байқатса керек. Аталмыш мәселенің жасөспірімдер арасында кең етек жайғаны мәлім. Жасөспірімдік шақта кездесетін қиындықтарды көтере алмау, айналадағылармен тіл табыспау, психологияның толық қалыптаспағандығы, міне, осы және т.б.себептерден өскелең ұрпақ арасында суицид мәселесі артып отыр. Суицидтің алдын алу үшін ата-аналар, мұғалімдер, психологтар мен әлеуметтік қызметкерлер, салауатты өмір салтын қалыптастырушы мамандар, бұқаралық ақпарат құралдары бірлесе жұмыс атқаруы керек. Яғни ең алдымен алдын алу жұмыстары жасалуы қажет: жасөспірімдер мен жастар арасында осы тақырыпта дәрістер, әңгімелесулер, сұхбаттасулар, кеңес беру, сұрақ-жауап сияқты жұмыстардың көбірек жүргізілгені дұрыс. Балалар мен жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу шаралары туралы. Бұл тек адамдарға ғана тән әрекет. Суицидке баратын адамдар көбінесе ішкі жан күйзелісін басынан кешіреді немесе қатты стресс жағдайында болады, сонымен қатар психикалық аурулармен, көңіл күй бұзылыстарымен, әсіресе депрессиямен зардап шегеді және болашақ өмір қызықтырмайтын болып келеді.

Психолог Н.А. Бердяев “Суицид – өлімді қорлау” деп көрсеткен. Зертеушілер өлуге құмарту – психиканың проблемасы екендігін айтады.

Сондықтан әрдайым жақындарыңмен бірге болып, бір-бірін бағалап, әрдайым түсіністікпен өмір сүре білу қажет дейді психолог мамандар.

Белгілі психолог У. Джеймс суицидті «интеллектінің дамуындағы ауру» деп атаған. Бірнеше ғылыми тұрғылар суицид феноменін тұлғаның психологиялық дағдарысымен байланыстырады.

Бірнеше жағдайда акцентуациясы және психопатиялық мінез белгілері бар тұлғалар суицидке бейім болып келеді. А.Е. Личко, К. Леонгард жеткіншек жастағыларға суицидті мінез-құлық типтерінің 3 түрін бөліп көрсетті: демонстративті, аффективті, шынайы. А.Г. Абрумова уайымның өзін-өзі өлтірушілікпен аяқталатын суициденттердің мінез-құлқының классификациялық формасын ұсынды. Бачериков зерттеулері суицидті әрекет дезадаптация салдары деп қарастырады.

Психопрофилактикалық әрекетер. Суицид – қоғамға төнген қауіп. Мұнымен ел болып, халық болып күрес жүргізу керек! Ол үшін жұмысты неден бастау қажет? Жапония өткен жылы азаматтардың өз-өзіне қол салуымен күресу, алдын алу үшін бюджеттен 32 миллиард доллар қаржы жұмсапты. Ал бізде ше? Мәселенің әбден шарықтау шегіне жеткен кезде ғана аттандап жатқанымыз қалай? Әрине бүгінде білім ұяларында мектеп инспекторы да, психолог та жұмыс істейді. Десек те балахның ішкі жан-дүниесіне үңіліп, етене жақын қарым-қатынас орнатып, тіл табысатын психологтар кемде-кем екенін мойындау керек. Тіпті бізде психологқа деген сұраныс та, қолдау да жоқ. Бір мектепте кемінде 1500 бала білім алса, бір психолог қайсыбіріне жетеді?

Мамандар өлуге құмарту – психологиялық проблемасы екендігін айтады. Сондықтан әрдайым жақындарыңмен бірге болып, бір-бірін бағалап, әрдайым түсіністікпен өмір сүре білу қажет дейді психолог мамандар.

Ересек кезеңде суициалдық мінез-құлықтың кейбір өзгешеліктері болады. Жасөспірімдер арасында ересектерге қарағанда өзін-өзі өлтіруге әрекет жасау жиі кездеседі. Бірақ олардың азғана бөлшегі өздерінің қойған мақсатына жетеді. Суициалдық мінез-құлық бұл жаста көп жағдайда демонстративтік сипат, сонмен бірге байбаламдық сипат алады. Психолог-ғалым А.Е.Личконың көрсеткеніндей, тек қана жасөспірімдердің 10 пайызы шынайы өлгісі келетін ниет білдірсе, ал 90 пайызы көмекке шақырған жан-айқайы болып есептелінеді.

Осының, осы жағдайлардың барлығында психолог пен отбасының көмегі қажет. Өкінішке орай, көпшілік психолог қызметінің не екендігін және оның не үшін қажеттігіне мән бере бермейді. Психологты көп жағдайда психиатрмен шатастырады, сондықтан да оның алдына баруға ұялады. Ол бұл екеуінің арасындағы айырмашылық бар. Қарапайым сөзбен айтқанда, психиатр аурулағанды емдейді, ал психолог – психикалық тұрғыдан сау адамдарды емдейді. Дегенмен, депрессиялық жағдайда адамға көбінесе отбасы мүшелерінің шынайы қамқорлығы, жақындығы, түсіністігі мен демеуі қажет.

Бұл жағдайда мектеп балаға қандай көмек бере алады? Мектеп психологы – бұл кешегі мұғалім, бүгінгі – жас маман. Психологиялық қызметтің мазмұнын түсініп, игерген адам оны жақсы меңгеріп кетуі ықтимал.

Осы кезде мектептегі психологиялық қызмет өз деңгейінде атқарылмайды деген пікірлер көп айтылуда. Оның себебі неде? Мектеп психологы қандай жағдайда жұмыс істеуде? Талдау жасап көрелік.

Біріншіден, мектеп психологты мектепке қабылдау алдында олардың психологиялық білімінде, тым болмағанда, осы қызметке деген қызығушылық деңгейіне мектеп басшылары тарапынан көңіл бөліне ме?

Екіншіден, адамның жан-айқайын тыңдау үшін оңаша, ешкім кедергі бермейтін, бөлме қажет. Ондай бөлме мектепте бар ма? Бар болса, қандай жағдайда?

Үшіншіден, мінезіндең ауытқуы бар (девиантты), проблемалы балалармен, мұғалімдермен және ата-аналармен жүргізілетін топтық жұмыстар (тренингтер)

... Егер ол өзіңізге жақын адамда депрессия басталғанын байқасаңыз, оның себептерін анықтауға тырысыңыз. Сол – болатын қауіпті жағдайдың алдын алуға септігін тигізеді. Осыған орай ұсынылатын психологиялық кеңестер:

- Тұлғаның өзі қызығатын жұмыспен айналысуына ықпал жасаңыз.
- Оның бір өзін қалдырмауға тырысыңыз. Егер ол қарсхылық білдірсе, онда жайына қалдырғыңыз, мүмкін осылай болғаны жақсы шхығар.
- Бұның Сіз үшін қадірлі екендігін, жақсы көретініңізді, оның қаншалықты керектігі туралы көп айтыңыз. Оның Сізбен бірге болуы өте қажет екендігін көрсете біліңіз.
- Кеңістікті өзгертіңіз, сіз мүмкіндік болса, оның барғысы келіп жүрген жаққа немесе оның жағымды естеліктер қалдырған жерлеріне барып қайтуға тырысыңыз.
- Бірге бартың саяхатқа немесе қонаққа баруды алдын ала жоспарлаңыз. Сіз оған көп көмегін тигізеді, себебі ол жақын болашаққа өз жоспарларын құра бастайды, сөйтіп теріс ойлардан арылуы мүмкін.

Стресс адамда ауыр өтуі мүмкін. Дегенмен одан сауықуып кетуге әбден болады. Адам бойындағы стрестік жағдайлар мен жүйкенің шаршауы депрессияға жетелейді, сондықтан бұл жағдайдың қайсысы қайдан шығып жатқандығын ол біле бермейді.

Өзіңізге қымбат адамдарға көңіл бөліңіз, оларды сүйе біліңіз, сонда ғана Сіз күннің күлімдеп жарқырағанын, құстардың қуана сайрағанын сезінесіз...

Профилактикада қолданылатын психотерапия түрлері. Психологиялық дағдарыста бірінші орынға психика мен құлықтың патологиялық емес өзгерулері шығатынынан келе дағдарыстық күйлердің комплексті терапияда психотерапия орталық орында және бірқатар спецификалық ерекшеліктері бар. Психотерапияның жақындағы мәселелері (дағдарыстан шығу) алыстағы мақсаттармен (тұлғаның бейімделу мүмкіндіктерін жоғарылату) қосарланады.

Науқастың стационарда болуының бірінші кезеңінде оған эмпатиялық қолдау көрсетіледі, ол пациенттің стационар ішінде жылдам бейімделуіне, оның психотерапевтік бөлімге қосылуына әсерін тигізу үшін бос уақыттық кестеде жүргізіледі. Ашық бөлімде психотерапевтік атмосфераның болуы стационар ішіндегі суициденттердің профилактикасының маңызды құралы болып табылады. Пациентті психотерапевттік ортаға кіргізу өзара қатынастың динамикасын қолдануға мүмкіндік береді, оның дағдарыстан тез шығуы үшін стационар ұйымының мүшелерінің эмпатиялық және практикалық қолдау көрсетуге, психикалық қысымдылықты, қобалжуды әлсіретуге мүмкіндік береді. Көрсетілген қолдау нәтижесі – жағдайдың уникалды және тығырықтығын сезінуді шеттету, пациенттің проблемасы шешілетінін түсінуі, оны осы қалыпта қабылдауға қабілетті, қолдау беретін және көмек көрсететін адамдар бар екеніне сенімділіктің пайда болуы.

Психотерапевттік маңыздың 2ші кезеңі – пациентте дағдарысты дербес жеңуіне белсенді бағдар құру. Көмектің қолданатын барлық түрлері пациенттің жеке психологиялық резервтерін мобилизациялауға бағытталған, топтық және индивидуалды сабақтарға пациент көптеген өмірлік қиыншылықтар мен сәтсіздіктер ішінен басты проблемаларды бөліп, оны жояды. Күйзелістік жағдайдың өзіне керек аяқтау жолының өзі түсінеді және сол жолға келу үшін адекватты құралдарды табады. Дағдарыстық араласу нәтижесінде пациент құлықтың дайын рецепті маманнан алмағандығын, өз проблемаларын дербес шешкендігін түсіну керек. Яғни осы жағдайда психотерапевтік көмек пациентті дағдарыстан шығарумен шектелмейді, тұлғаның бейімделу мүмкіндіктерін күшейтеді, балалық шақтағы дағдарыстық күйлердің профилактикасына қызмет етеді, осылайша, дағдарыстық интервенция кезінде психотерапевт позициясы директивтіден гөрі әріптестік болу керек, ал әсер ету әдістері – жанама және жұмсақ болу керек

Қалыптасудың жатығуы– дағдарыстың 3ші кезеңі пациент проблемасын шешу индивидтың дағдарысқа дейінгі бейімдеушілік мүмкіндіктерін кеңейту қажет болған жағдайда жүргізіледі. Клиенттің стационарда болу уақытының (орташа төрт апта) шектеулі болуының салдарынан бұл кезең тек инициацияланады, ал оның жалғасы бұрынғы пациенттер клубы шегінде амбулаторлы өтеді немесе әлеуметтік-психологиялық көмек беру кабинеттерінде жалғасады.

Психотерапевтік және психокоррекциялық тәсілдер анализі:

Рационалды психотерапия элементтері пациентпен әр кездесу кезінде орынды болады. Сол күйдің логикалық анализі принципінде, оның табиғатын, барысын және болжамын түсіндіруіне негізделген. Терапияның бұл спецификалық емес түрі пациент түрі ұғымындағы анықталмағандықты шеттеді, психикалық қысым мен қобалжу элементтерін азайтуға мүмкіндік береді.

Гештальттерапия пациенттің дағдарыс күйіндегі қабылдау процесстерінің ақпаратты өңдеу және актуализациялауының коррекциясына бағытталған. Гештальт келесі бес кілтті ұғымдарда негізделген: фигура және фон қатынасы, осы шақты ұғыну және онда ойын шоғырлау, қарама-қарсылықтар, қорғаныш функциялары, кемелдік және жауаптылық. Қосымша және фон арасындағы қатынас гештальттерапияның маңызды түсініктерінің бірі. Организмнің өзін-өзі реттеу процесі фигураның гештальттық қалыптасуына әкеледі. «Гештальт» сөзінің мағынасын бөліктердің спецификалық құрылымы деп айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

6. Толстикова А.Ю. Суицидальное аутоагрессивное поведение при зависимости от психоактивных веществ (по материалам литературы) //Вопросы наркологии Казахстана». - Павлодар, 2010. – С. 75-8
7. Бердяев М. О самоубийстве / Психологический журнал -1992-Т3. №1
8. Шнейдман Э. Десять общих черт самоубийств и их значение для психотерапии // Хрестоматия по суицидологии / Сост. А.Н. Моховиков. - Киев, 1996.
9. Актуальные проблемы суицидологии./ Под ред. А.Г. Амбрумовой М., 1981.
10. Шустов Д.И. Аутоагрессия, суицид и алкоголизм. - М.: Когито-Центр, 2005. - 214 с.

ӘОЖ 159.926.6

ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕНДЕГІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

**Оралымбетова Гүлжанар Умбеталовна, әлеуметтік ғылымдар магистрі,
Тамдыбек Қымбат**

**«Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының студенті
М.Х. Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті. Қазақстан, Тараз қ.**

Аңдатпа. Мақалада қазіргі таңда жасөспірімдердің негізгі мәселелері қоғамдағы дербестікке тәуелділік пен адамдармен қарым - қатынасының күрделене түсуі қарастырылған. Жасөспірімдік шақ нағыз қарым – қатынаста болып жатқан іс - әрекеттерді суреттейді. Жасөспірімдік шақта балалар іс - әрекеттің түзету мақсатында ғалымдар көптеген іс - тәжірибелерінен бірнеше тренингтік семинарлар мен сауалнамалар ұсынған. Осы кезең балалық шаққа қарағанда жауапкершілікті сезінетін кезең ретінде сипатталған.

Кілт сөздер: жасөспірімдік шақ, қарым - қатынас, өтпелі кезең.

Аннотация. В статье рассматриваются основные проблемы подростков в настоящее время - зависимость от самостоятельности в обществе и усложнение отношений с людьми. Подростковый возраст описывает действия, происходящие в настоящих отношениях. С целью коррекции детской деятельности в подростковом возрасте ученые предложили несколько обучающих семинаров и анкет из многочисленных практик. Этот период описывается как более ответственный, чем детство.

Ключевые слово: подростковый возраст, отношения, переходный период

Annotation. The article discusses the main problems of adolescents at the present time - dependence on independence in society and the complication of relationships with people. Adolescence describes the actions taking place in a real relationship. In order to correct children's activity in adolescence, scientists have offered several training seminars and questionnaires from numerous practices. This period is described as more responsible than childhood.

Keywords: adolescence, relationships, transition period

Біздің еліміздің болашағы қазіргі жастар мен жасөспірімдер болған соң, аса назар аудартып нақты мәселерін шешуге тырысуымыз керек деп есептейміз. Жасөспірімдердің маңызды мәселерін шешуде аса назар аудартуымыздың нақты себебі: жастардың болашағы ұлт болашағында дамиды. Бірден – бір себебі: еліміздің президенті айтып кеткендей: «Жастарымызды дұрыс жолға салып, жастарымызды бастапқы деңгейге көтермесек ертеңгі болашағымыз қараң болатының ескерткен болатын. Осыған орай, президентіміз 2022 жылды жастар жылы деп бекіткен болатын. Ондағы басты себеп, жастарымыздың даңқын биікке көтеріп, рухын асқақтатып, елімізді әлемге танытатын жастардың шығуын қамтамасыз етейік деген ой тастаған болатын».

Осы орайда жасөспірім жасындағылар өтпелі жасында көптеген жеткіншек жастағы балалар мен балалық кезеңнен ересек жасына ауысады. Жасөспірім кезең өзге жастарға қарағанда ғаламторларда көп талқыға түседі. Жасөспірім кезеңде ең ауқымды мәселе психикалық даму ерекшеліктері жас баламен салыстырғанда әлдеқайда өзгеше болады. Бұл кезеңде тағы бір ерекшеліктердің бірі - жасөспірім барлық нәрсені өз бетімен орындап, үлкен адамдардың яғни ата – анасының қамқорлығынан құтылғысы келетіні анық. Жасөспірімдердің тағы бір ерекшелігі ересектерден айырмашылығы - биологиялық дамуы жағынан жыныстық жетілуі жағынан да кең өріс алады. Мысалы алатын болсақ, жеткіншек төменгі сыныптарда оқып жүргенде үйге берілген тапсырманы тек жаттап алатын болса, жеткіншек жасына келген кезде тапсырманы өз сөзімен түсінікті етіп, айтуға талпынады. Жасөспірімдер өз кезеңдерінде үлкен адамдармен қарым –қатынасқа түскен уақытта мейірімді, сыпайы келсе, кейбір жасөспірімдер дау-дамайға, ұрысқа икемді болып тұрады. Дегенмен мұндай уақытта психиканың ерекшелігіне байланысты әлеуметтік жағынан ерекшеліктер басым болады. Бұл уақытта көптеген жасөспірімдерде мені әлі бала деп ойлайсыңдар, көп нәрсені өзім істей алам, мен бәрін білем деген ойлар болады. Қазіргі заман талабында жасөспірімдердің көптеген бөлігі үлкен адамдардың талабына көне кетпейді. Мұнымен қатар бұл кезеңде жасөспірімдерде балалықтың дәмі әлі де бойында қалып кетеді. Мысалы: сабақ үстінде қыздардың шашын тартуы, басқа ойындармен қыздарға қалжыңдауы т.б. Жасөспірімдердің өзіншілдігін ояту мақсатында өзін-өзі тану қолданылған болатын. Өзіндік дамуын нығайту мақсатында мынадай тәсілдерді қолданса болады [1].

1. Интерактивтік әдіс.
2. Топтық жұмыстар.
3. Ой - қозғау әдістері.
4. Рөлдік ойындар.
5. Өздігінен шешім қабылдау әдістері. Осы әдістерді пайдалана отырып, оқушы өз пікірін еркін айта алатындай, өзін толғандырған сұрақтардың шешіміне ұмтылатындай, шешімін еркін түрде шеше алатындай дәрежеге көтеруіміз керек. Баланың жалпы алғанда

жасөспірімдік кезеңі 15 - 17 жас аралығын қамтиды. Бұл кезеңде тағы психологиялық ерекшелік жағынан жоғары сынып оқушыларында адамгершілік қабілеттері жаңа деңгейге көтеріліп, сана сезімдері анықтаулары қалыптаса бастайды.

Жасөспірімдік кезеңмен байланысты едәуір анықталған мәселелердің бірі – өзін - өзі тәрбиелеуге өте күшті құштарлық сезімін айтуға болады. Өзін - өзі тәрбиелеудің белсенді процесін өзін – өзі тәрбиелеу деп атасақта болады. Бұл кезеңде педагогикалық баға беруде ерекше орын алады. Баланың индивидуалдық ерекшеліктеріне байланысты негізінен баланың ішкі жан дүниесімен баланы оқыту да ерекше орын алатыны белгілі нарсе. Педагогикалық баға берудің ерекше түрі қызығушылығын өмірге деген талпынысын арттыру болып табылады. Жасөспірімнің даму ерекшеліктеріне де аса мән берген дұрыс болып табылады. Жасөспірімдерге өзін – өзі дамытып, бағалай білу қағидаларын меңгертіп, араларында келіспеушіліктер мен ересек жасқа өтер кезінде түрлі мінез-құлықтардың қиын кезеңдерін жеңуге мүмкіндік беру болып табылады. Қазіргі таңда ересектерде жасөспірімдерде байқалған психикалық бұзылулар балалық шақтан бастау алады. Себебі: балалық шақта депрессия мен суицидтік мінез – құлықтар айтарлықтай қалып кетеді. Жасөспірім кезеңде денсаулық жағдайына байланысты да түрлі әдеттер қалып кетеді [1].

Мысалы: әлеуметтік мінез – құлқында теріс қылықтар – ішімдік тұтыну темекі шегу, заңсыз заттарды пайдалану, жүктілік, мектептен қалу және құқық бұзушылық сияқты әрекеттердің пайда болуы. Жасөспірімдерде көбінесе физикалық денсаулық ақаулығы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Жасөспірім кездегі мәселелер: сәтсіздік жазалау сезімдері. Жасөспірімнің көбі өзінің қабілетін дұрыс есептемей, бүкіл әрекеттерді идеалдық деңгейде жасауға тырысады, ісінің нәтижесінің соңы қорқынышпен аяқталса деген сезімдердің болуы. Келесі мәселе жалғыздық сезімі. Бала кезінен қалып кеткен қорқыныш. Арманның жүзеге асырылмауы. Арманынан бас тартуы. Сыртқы келбет қорқынышы, яғни сырт көз менің келбетіме қандай сын айтады екен деген ойлар. Депрессияның пайда болуы. Жасөспірім кезеңде алғашқы депрессиясы қалыптасуы мүмкін. Л.И. Рувинский еңбектерінде: «Жасөспірім шақ – бұл қоғамдық жүйедегі көз - қарасқа байланысты дүниетанымның бірінші элементі» байқала бастайды, бірақ әлемге деген көзқарасын толығымен пайымдай алмайды. Жасөспірімнің психологиялық аспектісі бірінші кезекте тұр. Психиканың дамуы эмоционалдық пен қозудың жоғарылауымен сипатталады. Өзінің физикалық өзгерістерін сезінген жасөспірім ересек адам сияқты әрекет етуге тырысады. Кейбір жасөспірімдерде шамадан тыс белсенділік және ақылға сыйымсыз сенімділік, ересектердің қолдауын мойындамайды. Жасөспірімдерде достықтың қажеттілігі, ұжымның мұраттарына бағдарлау күшеюде. Құрбыларымен де, достарымен де қарым-қатынаста әлеуметтік қарым - қатынастарды модельдеу, мінез - құлықтардың салдарын бағалау дағдылары да бар [2]. Ата-аналармен, мұғалімдермен, сыныптастар мен достар жасөспірімдер арасында өзін – өзі бағалауға айтарлықтай ықпал етеді. Жасөспірімдердің жеке қасиеттерінің қалыптасуын анықтайды. Өзін - өзі бағалаудың жеткілікті деңгейіне өзіне деген сенімділікті, өзін - өзі сынға ұшыратуға, табандылықты, тіпті өз – өзіне деген сенімділікті және төзімділіктерін тудырады. Көп жағдайда педагогтар мен ата – аналар жасөспірімдермен қарым – қатынас жасауда дұрыс көзқарас табу оңай емес, бірақ осы жастағы жас ерекшеліктерін ескере отырып, әрқашан шешімдерін табуға болады. Баланың өзін – өзі тануы, дұрыс қарым – қатынасын дамыту, баланың өзіндік менің анықтауға көмектесу, балаларды жан - жақтылыққа, кісілік парасаттылыққа, салауаттылыққа, имандылыққа тәрбиелеу мақсатында өзін-өзі тану пәні рөлі зор болып табылады. Жасөспірім кезеңнің негізгі ерекшелігі - дамудың бар жақтарын өзгерту. Бұл кезеңде адамның өз беттілігі мен өмірге деген дайындығымен анықталып, жасөспірімнің дүниетанымымен, кәсіби іс - әрекетті тыңдауы және тұлғаның азаматтылық маңыздылығын нақтылау аяқталады. Бұл кезеңде жасөспірімнің үлкендермен мінез - құлықтың барлық аймақтарында тәуелсіздігін көрсетеді. Жасөспірім кезеңінде де ересек жастағы сияқты адам өзінің ішкі жан дүниесін әлемін таныған

рефлексивті қабілеттер арқылы ашады [2]. Бұл сезім мен ой тылсымдарын тануға бағытталады. Жасөспірім өзіне деген сенімділігін, ішкі қарым – қатынасын қалыптастыруға – мен қандай болғым келеді, басқа да адамдарға деген қарым – қатынасқа және моралдық құндылықтарға талпынуды айтады. Шығыстың ғұламасы Әл - Фараби: «Жас жеткіншектеріңізді көрсетіңіз, мен сіздің болашақтарыңызды айтып берейін» деген. Қазіргі қоғамымызда қазақ халқының өмірінде бұрын соңды болмаған еңбекке, оқуға, қоғамдық өмірге ықыласы жоқ балалар саны күннен күнге арту үстінде. Жасөспірімдік шақ түрлі қабілеттермен қоса қылмыстық әрекет ушығатын жас ретінде көрінеді. Бұл кезеңде барлық мүмкіндіктерді практикалық қолдану жекелік ерекшеліктерге де әсерін тигізіп жатады. Кішкентай балалардың өзіндік санасы мен өзіндік бағалауларын, әдетте ата – аналарынан беделді үлкендерден алған бағаны қайталайды. Бірақ та кішкентай балалардың өзіндік санасының өзіндік бағалаулары үлкен бағдар алады. Жасөспірімдер олар өзі туралы алдынала көздеген мақсатын қаншалықты жүзеге асырғанымен салыстырып, теңестіреді. Өзгелердің өзі жөніндегі пікірін жинап соларды өзара салыстыру арқылы жетіспейтін жақтарын білу. Жасөспірімдік шақ ақыл - ойына келсек, мұның өзі жеткіншектік жасына қарағанда сапа жағынан да, көлем жағынан да біршама қалыптасып қалған. Қазіргі қоғамда оқушылардың оқу тапсырмасын қалай орындағанына сын көзімен қарап, соның қалай орындалғанын ересектердің үнемі тексеріп отыруына ылғи да мән беріледі және мұның бәрі тапсырманы ойдағыдай орындауының шарты болып есептелінеді. Қазіргі қоғамдағы жасөспірімдік шақ өткен дәуірлердегі жасөспірімдердің қасиетіне тән болып келеді. Жасөспірімдердің тәрбиеге көнгісі келмеуі түпкілікті емес, уақытша кездесетін уақыттардың бірі болып табылады. Жалпы жасөспірімдік шақ адам құндылықтарының икемділігімен, құнды бағыт - бағдарының құрылымының талдамасымен, өзінің іс - әрекетін балалық және ересек жаста анықтайтын, тарихи бекітілген нормативтерімен құндылықтарды саналы түрде бұзуға, қабылдауға тура келеді. Жасөспірім қоршаған әлемдегі өз орнын табуға қандай күш салып бағытталса да, барлық өмір мәнділігін тануға интеллектуалды дайын болса да, ол көп нарсені білмейді, өйткені ол өзін қоршаған адамдарды және рухани өмір тәжірибесімен қабылдайды.

М. Мұқанов психологиялық зерттеулерінде: «Жасөспірім тұлғасының ерекшелігі психологиялық жаңа құрылымдардың тамыры, жасөспірім жаста қалыптасып қойған болса, оның туындысы болып табылады» [3]. Жеке тұлғаға деген қызығушылықта күшеюде, сыншылдықтың көрінуі, өзгеріске ұшырау барлығы жасөспірім шақта пайда болып, өзгеріске ұшырайды. Жасөспірім жаста ерте жетілу кезеңдері орталық жүйке жүйесінде ересек адамдардыкі мен бірдей айырмашылықта болады. М.Ю. Красовицкийдің айтуы бойынша: «Жасөспірім барлық жағынан қарым - қатынас жағдайында белгілі болады».

Мектеп пен ата – аналардың жасөспірімдердің арасында әлеуметтік бейімделуі белсенді болады. Келесі кезекте кіші жастағы жасөспірімдердің белгілі сипаттамасы осы жаста болу, үлкендерге еліктеу бірінші жоспарда болады. Мәселен егер кіші жастағы оқушыға үлкен болу – оқушы болу мақсат болса, кіші жасөспірімдік өзіндік әрекетімен, қарым - қатынаста үлкендерге тәуелсіз болуымен, өзінің қызығушылығын өздігінен жүзеге асыруымен ерекшеленеді. Жасөспірімдерде мен бейнесі де көп кездеседі. Меннің қиялдық және шынайылық ерекшелігі айқындалып арақатынаста және әлеуметтік мәдени үлгілерде, соның ішінде батылдық пен нәзіктіктің мақсат мұраттарына сәйкес келетін ер азаматтық және қыз балаға тән нәзіктік өлшемдерінің көрініс беруі айқындалады. Мектеп жасында жасөспірімдердің жасы сипаттамалары өз дамуында жаңа мүдделер мен оқу әдістемелік пәндер бойынша сапалы жаңа талаптарда пайда болады. Осы кезеңде, жасөспірімдердің көпшілігі мектепте қалуға қызығушылықтары жоғалып кетеді. Жас ерекшеліктеріне байланысты жасөспірімдердің бірімен жақсы қарым – қатынастағы көріністер байқала бастайды. Ересектер қалыпты жағдайда жасөспірім ата – аналармен тығыз байланыста болады. Жасөспірімдік кезең сөзі тәуелді балалық шақпен өзіндік жауапкершілікпен, үлкен

өмірге ауысудың фазасы ретінде белгіленеді. Жоғары сынып оқушыларында жалпы қабілеттерінің негізгі ерекшеліктері, оқу қарым - қатынас және еңбек базасында дамуының жалғасуымен сипатталады. Қазіргі таңда жасөспірімдік жас түрлі қабілеттермен дамуының сензитивті кезеңі болып табылады. Қазіргі таңда жасөспірімдердің өз – өзіне қол жұмсауы кездеседі [3]. Оның себептері: 1.Ересектер тарапынан шынайы тілектестің болмауы. 2. Жалпы өмір ағымының шапшаң өзгеруі. 3. Әлеуметтік - экономикалық тұрақсыздық. 4. Ата – аналарының ішімдікке салынуы. 5. Ертеңгі күнге деген көзқарас пен сенімсіздік. 6. Өмірдің мәнін жоғалту. 7. Өз - өзін төмен бағалау. 8. Жауапсыз махаббат. Жасөспірімдердің өз - өзіне қол жұмсауы қауіп бар туралы хабар беретін белгілер: Ең алдымен дәрменсіздік, күдер үзу, елеусіздік сезімі, қайғыру, торығу, көңіл - күйінің төмендеуі ұйқысының бұзылуы.

Өз - өзін кінәлау да осы себептердің бірі. Жасөспірімдер өздерінің енді бала емес екенін алайда ересекке жатпайтынын түсінеді. Көптеген жасөспірімдер ересектерге еліктеп, солардың қылығын қайталап, солардың кейбір зиянды әрекеттеріне әуес болады.

Үлкендердің ақыл айтқанын көбінде жақтырмайды. Өйткені, өздерін ақылды сезінеді [4]. Ата – аналарының айтқан ескертулеріне, мұғалімдерінің кеңестеріне қарсыласып, айтқандарын мүлдем тыңдамайды. Жасөспірімдік кезеңде бойлары да өсе бастайды, әсіресе қыздар тез жетілгендей болады. Аласа бойлы сыныптастарын менсінбей, жоғары сыныпқа еліктей бастайды. Кейбір жасөспірімдердің еліктеушілік көзқарастары да өзгере бастайды, үлкен сыныптарға еліктей бастайды. Жалпы көзбен қарағанда жасөспірімдік жас өтпелі кезең. Қазіргі қоғамда жасөспірімдерге әдебиеттер арнайы дүкендерде, ғаламтор жиегінде өте көп. Жасөспірімдер басындағы жағдайларына қарамастан сабақ оқу, үй шаруашылығына көмектесу, үлкендерді сыйлау, кішілерге қамқор болу деген сияқты міндеттерді орындауы тиіс болып табылады. Әрбір жасөспірім өзін – өзі танумен айналысса, өз проблемаларын жеңілдетіп, болашағының бағытын да анықтайды. 15 жаста жасөспірімдер әрқашан мектепте, достарының арқасында қандай екенін анықтауға болады. Жас ерекшеліктері жасөспірімдердің бірімен жақсы қарым - қатынаста көрініс алады. Біздің қоғамымыздың жасөспірімдердің адамгершілік келбетіне қоятын талаптарының өсуіне байланысты оларды жақсылыққа тәрбиелеу мәселесіне баса назар аударуда қайта тәрбиелеу мәселелеріде кең етек жаюда. Жасөспірім кезеңде әлеуметтік жағынан да адамгершілік қарым - қатынасы да бағаланады [5]. Сабақтан тыс уақытта жасөспірімдер радиотехника электротехникамен танысып едәуір білім алады.

Мұнымен қатар бұл жастағылар бойынан әлі де балалық кездесіп тұрады. Жасөспірімдердің таным белестерін де дамыту қажет. Жасөспірімдердің бойындағы адам туралы, оның дүниетанымы туралы жағымды көзқарасты қалыптастыра отырып, оларға өзін - өзі жетілдіріп, өзін – өзі дамыту және бағалай білу туралы түсінік беру керек. Жасөспірімдердің танымдық қабілеттерін өмірлік ұстанымдарын, өмірлік бағыттарын жетілдіре отырып, қандай қасиет екенін анықтау қажет. Жасөспірімдердің өз бойларындағы мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға үйрету. Оқушыларды таным жолында кездесетін қиыншылықтарды жеңе білуге өздігінен ізденуге тәрбиелеу. Баланың жас ерекшелігі әр жасқа тән болатын дағдарыстың себептері туралы түсіндіріп, олардан баланы қиындықсыз алып шығуға көмек көрсетуге ата – анаға көмек беретін мұғалімдер. Баланың өзінің тануы дұрыс қарым - қатынасын дамыту, баланың өзіндік менің анықтауға көмектесу, балаларды дұрыс қарым - қатынасқа үйрету. Жасөспірімдік жаста қылмыстық жағдайлардың алдын алу мақсатында көптеген іс - шаралар өткізу қажет. Іс - шаралар өткізілмеген жағдайда жасөспірімдердің психикасы 90 процент бұзылады. Жалпы алғанда балалармен жасөспірімдердің денсаулығы көптеген факторларға тәуелді дұрыс тамақтану, күнделікті тәртіп орнату, таза ауада жүру, қозғалыс белсенділігі, шынығу процедурасы, психологиялық жайлылық.

Осылайша, жас ұрпақ дамуында психикалық даенсаулық маңызды рөл атқарады. Осы орайда балалар мен жасөспірімдер психикасының ауытқуларының алдын алу өте маңызды.

Себебі, бұл ел болашағына тікелей әсер етеді. Егер осыған біз бүгін күш салмасақ, ертеңгі күні кеш болады [5]. Жасөспірімдер жалпы айтатын болсақ, адамның балалардың тұтастай 10 жылын алады, бұл ерекше жас қажеттіліктер мен құқықтар тән бірегей уақытты алады. Жасөспірімдік жас қыз балалар мен ұл балалар үшінде қауіп –қатерге толы жас ретінде де қаралады. Жасөспірімдердің көбісі бұл жаста суицидке бейім келеді. Суицид деп отырғанымыз қыз – балалар мен ұл балалардың өз – өздеріне қол жұмсауын айтамыз. Суицидке неге бұл жас деп айтатын болсақ, себебі бұл жаста жасөспірімдер еліктеуіш болып келеді. Суицидтің бұл жаста түрлері өте көп: мысалы, көпқабатты үйлерден секіру, жіп алып асылып қалу, өз-өздерінің тамырын кесіп қол жұмсауды айтсақ болады. Жасөспірім жаста зорлық – зомбылық та көптеп кездеседі, себебі бұл жаста жасөспірімдерден мұндай нарсе шықпайды деп ойлаймыз, бірақта зорлық – зомбылықтың біраз түрі осы жаста шығады. Соңғы бірнеше жылда елімізде суицидтік жағдайлар жасөспірімдердің миын улауда деген жағдайлар енгізіліп жатыр екен. Жасөспірімдердің суицидтік жағдайларға бейім болуының себебі: депрессия мен үрейлі күйлер жатады. Басқа елдерге қарағанда біздің еліміздің көрсеткіші 3 есе жоғары екені белгілі болды. Осы жағдайларға байланысты балалардың қауіп – қатерге бейім болуы. Мектеп пен колледж қызметкерлерінің суицидтік жағдайға жасөспірімдердің бейім екенің және бейім еместігін анықтап, мамандар іс – шаралар жүргізулері керек. Жасөспірім шақта жасөспірімдердің мінездері ауырлап, сабақтары әрмен қарай төмендеп, әлсіздік танытып, қоршаған ортамен жанжалдасып осындай жайттармен көрініс табады. Әсіресе, 7,8,9 сынып оқушыларына берілетін құбылыс ретінде еске алынады. Кейбір жасөспірімдер өздерінің бала емес екендігін түсініп, ересекке жатпайтынын түсінеді [6].

Бойлары да осы жаста өсіп, түрлері де осы жаста түрлене бастайды. Барлық адамдар яғни, біздің ата-әжелерімізде осы жастан өткен десекте болады. Жасөспірімдердің де өз-өздерін тәрбиелеу осы жастан бастау алады. Жасөспірімдік кезеңде дүниені тану, қоғамға деген қарым – қатынас, адамгершілік қасиеттер осы жастан бастау алады. Жасөспірімдер үшін өсіп – жетілудің маңызды кезеңдері, яғни өзін адам ретінде қоғамда ересек адам ретінде сезінуін атасақ болады. Бұл кезеңде жанұя мен мектептегі ата – аналардың белсенділігін тәрбиелеу. Жалпы елімізде жанұя мәселесін дамыту қолға алынып жатыр. Жанұя мәселесі балаларды еңбекке баулу, ата – аналарға балаларының көмек беруі барлығы жанұя дамыту мәселесіне жатады деп есептейміз.

Жасөспірімдердің кез – келгені осы жаста яғни, 15 – 20 жас аралығында үлкен дағдарыс пен стрессті бастан кешеді екен. Сондықтан жасөспірімдік жасқа өткен кезде бала ата – анасы дұрыс тәрбиемен қарауы тиіс екен. Себебі осы жаста ата – анасы біртүрлі нарселерді, болмаса жайыттарды кешірсе, жасөспірім стрестік жағдайға түсіп, суицидтік жағдайға тап болуы да мүмкін. Сондықтанда еліміздің болашағы жастар болғандықтан, кемел ұрпақ болу үшін жастарымызды қолдауымыз қажет [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. « Бастауыш мектеп » - №3. 2015ж. Баланы тәрбиелеудің басты қағидалары 30 - 31 беттер [1]. <https://www.uniface.kz/index.php?post=article&section=2&id=142>
2. Жас ерекшелік психологиясы, М. М. Муханов. Алматы 2014 ж, 93 – 95 беттер [2]. <https://45minut.biz/?p=7912&ysclid=lgnj1pv9f0344425786>
3. Снежевский Р. Д Мир подростка – М. 2016 [3]. <https://infourok.ru/zhasspirim-kezeini-psiologiyali-damu-erekshelikteri-dgelek-stel-745723.html?ysclid=lgnj2wqc9r257335505>
4. Рубинштейн С . С. Человек и Мир. Проблемы общей психологии – М. Педагогика, 2014. <http://www.psy-culture.ru/journal/deti-i-podrostki/o-podrostkah/?ysclid=lgnbk9vqzm558267447> [4].
5. Өзін - өзі тану жалпы білім беретін мектептің 10 сынып мұғалімдеріне арналған әдістемелік құрал, «Бөбек». Алматы. 2016 ж.6 - 15 беттер [5].

https://ust.kz/word/jasospirim_kezengining_psihologiyalyq_damy_erekselikteri-112685.html?ysclid=lgnj4bos98241210011

6. Жасөспірімдердің проблемалары кітабы 9 сынып мұғалімдеріне арналған Бөбек Алматы - 2020 10-15 беттер. <https://kazgazeta.kz/news/105884> [6].

ӘОЖ 159.927.6

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ СУИЦИД МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХЫ

Оралымбетова Гүлжанар Умбеталовна, әлеуметтік ғылымдар магистрі
М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті. Қазақстан, Тараз қ.

Аңдатпа. Мақалада тұлғаның дамуында кездесетін келенсіз жағдай суицидтің алғашқы белгілері мен ерекшеліктері мазмұндалған. Қазіргі таңдағы өзекті мәселенің түбегейлі факторларының бұрыннан сақталған мәліметтері қарастырылған. Суицид мәселесінің педагогикалық-психологиялық зерттеу жолдары сипатталған.

Кілт сөздер: суицид, аутоагрессивті мінез-құлық, экстремалды жағдайлар, депрессия.

Аннотация. В статье изложены первые признаки и особенности суицида, негативного состояния, встречающегося в развитии личности. Рассмотрены давно сохранившиеся данные фундаментальных факторов актуальной проблемы современности. Описаны пути психолого-педагогического исследования проблемы суицида.

Ключевые слово: суицид, аутоагрессивное поведение, экстремальные ситуации, депрессия.

Annotation. The article describes the first signs and features of suicide, a negative state occurring in the development of personality. The long-preserved data of the fundamental factors of the current problem of modernity are considered. The ways of psychological and pedagogical research of the suicide problem are described.

Keywords: suicide, auto-aggressive behavior, extreme situations, depression.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауында: Жоғары және орта білім беру жүйесін дамыту үшін мемлекеттік жекеменшік әріптестігі желісін құру. Бүкіл ел бойынша ғылыми зерттеушілік және қолданбалы білім берудің өңірлік мамандықтарды ескеретін мамандандырылған оқу орындары жүйесін құру қажеттігі айтылған [1].

Өткен ғасыр дүние жүзінің ғалымдарын толғандырған мәселе ол қазіргі кездегі жеткіншектер арасында жиі кездесетін - суицид. Суицид бүгінгі күні қоғам үшін ең көкейкесті мәселелердің бірі болып табылады. Күннен күнге өз-өздеріне қол жұмсаушылардың саны, көбейе қоймаса азаяр емес. Бүкіләлемдік денсаулық сақтау ұйымының соңғы мәліметтерінше 15-24 жас аралығындағы жеткіншектер арасында өзін-өзі өлтіру 2 есе артып кетті. Ол мемлекеттегі экономикалық жағдайларға байланысты.

Суицид терминіне ғылыми әдебиеттерге бірнеше анықтама берілген. Осы анықтамалар бойынша, суицид бұл- ауру немесе өз-өзін өлтіру деген мағынаны білдіреді. Адамның өз-өзіне қол жұмсауы, оның өмірден өз еркімен кеткісі келетініні, өмір сүруге құлқысы жоқ екендігін білдіреді. Осыдан ойымызға түйетініміз, әрбір тірі жанның сәтсіз аяқталған суицидке баруы, оның жан айқайын, қоғамнан сұрайтын көмегін білдіреді. Жеткіншектер арасындағы суицидтің зерттеу тақырыбына айналуы, осы мәселені тереңірек зерттеуге, жеткіншектердің осындай әрекетке бару себептерін анықтауға, суицид әрекетін алдын-

алуға мүмкіндік береді.

Психологиялық әдебиеттерде суицид мәселесі З.Фрейдтің, К.Меннингердің, А. Адлердің, К. Юнгтің, Д. Хеллменнің, Г. Салливеннің, К. Хорни, Э. Дюркгеймнің, Н. Фейберроу, Э. Шнейдман, А. Альварестің, Э.Кюблер-Росстың ғылыми еңбектерінде және монографияларында өзінің көрінісін тапты. Әлі күнге дейін, қоғам санасында өз-өзіне қол жұмсау туралы жалған түсініктер кең таралған, олар қоғамның аутоагрессивті мінез-құлыққа, көзқарасын, қатынасын айғақтайды. Өз-өзіне қол жұмсауға итермелейтін себептерді талдау, олардың жиі болатын себебі, бұл заңды бұзу, қылмыстық жауапкершілік алдындағы, ата-ананың алдында қандай да бір істеген әрекеті, мектепте істеген әрекеті үшін қорқыныш түрлерін тудырады.

Кеңестік уақытта суицид бұл-психикалық аурудың айқын белгісі деген сенім қалыптасқан болатын. Әрбір суицидент өмір бақи дені дұрыс емес деген атаққа ие болды, ал құтқарылғандар психиатрдың тіркелуіне қойды. Жалпы өз-өзіне қол жұмсау туралы ой-толғау – жиі ақылдың жоқтығының емес, керісінше ақыл-ойдың мол болуының белгісі. Сол себептен белгілі психиатр А.Г. Амбрумованың үлесін қайта бағалау қиынға соғады-ол суициденттердің көпшілігі дені сау адамдар екенін нақты дәлелдеді. Өмірдің мәнін жоғалту әр түрліше болуы мүмкін - ол әрбір адамның оны неден көретініне байланысты. Ақшаның жоқтығы, бүкіл өмірі байлыққа ғана тірелетін адамдарды қатерлі қадамға итермелеуі мүмкін; жауапсыз махаббат, егер ғашық болған адам өз болашағын сүйіктінсіз елестете алмаған жағдайда, суицидтің себебі болуы мүмкін; ал өз өмірінің мәнін, ана болудан көретін әйел, кенет анықталған бедеуліктен ғана өз-өзіне қол жұмсауы мүмкін. Бірақ әрине кез-келген осындай жағдайларда басқа шешім табуға болады. Бірақ суицидтердің негізгі бөлігі- бұл диалог жүргізуге ешқандай пайдасы жоқ және өзіндік бір әдіспен жүргізуге әрекет жасау. Өз-өзіне қол жұмсаушылардың көпшілігі өлуді емес, тек қана біреудің назарын аудартуды ғана қалайды.

Демонстративті суицид өзіндік бір бопсалаудың тәсілі ретінде де көрініс береді. Ал жеткіншектердің өз-өздеріне қол жұмсауының бәрі жауапсыз махаббаттан бола бермейді. Психологтардың айтуынша, барлық қайғылы оқиғалардың себебі болып, бүгінгі күнде балалардың да, ересектердің де, психологиялық тәрбиемен қамтылмауы болып табылады. Біз, қарапайым адамдар, басқа адамдардың немесе жас балалардың өз-өзіне қол жұмсауы туралы естігенімізде, әлсіз мінезді екен деп айтып жатамыз. Ішкі жан –дүниесін уайым-қайғы жеп жүрген адамның, әсіресе жеткіншек баланың ішкі әлеміне ене бермейміз. Өмір адамға бірақ рет беріледі. Ал, бітпес тіршіліктің сол тауқыметіне қарсы күресіп, өз несібеңді айырып жесең, соның өзі бақыт. Бірақ «соқтықпалы, соқпақты» өмірдің қиындығына кез-келген адам шыдайды ма? Шыдауы керек деп жұбату сөзді айтуға жеңіл болғанмен, екінің бірінің жүйкесі мықты емес, ал жүйкесі жұқалар бүгінгі тіршілігінен гөрі бақыт дүниені дұрыс көріп, «сол жаққа» мезгілсіз аттанып жатады. Оларды кінәлау орынсыз шығар. Десек те, бүкіләлемдік денсаулық сақтау ұйымы жұртшылыққа жантүршігерлік мәліметтерін жария етеді. Өзіне –өзі қол салу қазір төрткүл дүниенің қатты аландатып отырған үлкен мәселеге айналып барады. Мұның себебі неде? Ислам дінінде, яғни қазақта өз-өзіне қол салған адамға жаназа шығарылмайды. Алла Тағала өзі шығарған жанын өзі ғана алуы тиіс. Ал адам баласы неге өз жанын өзі бұйырған мезгілден ерте қиюы керек?

Адам өз-өзіне алғаш рет қашан қол жұмсағанын белгісіз, бірақ саналы түрде өзін өлімге қиған ертеректе болған мәселе. Оны ХХ ғасырдың бірінші жартысында өткен антропологиялық зерттеулер дәлелдейді. Алғашқы қауымдық құрлыс адамдарды өмір сүрген кездерде игерілмеген жерлері көп болды. Кейбір тайпаларда өзіне қол жұмсау жеке бастың ісі деп саналса, басқа тайпаларда өз-өзіне қол жұмсауға тыйым салынған, ал өлімге ұмтылғандар қатаң түрде жазаланған.

Ертеде адамдардың көз жұмуын жақсы және жаман деп екіге бөлген. Славиянның «смерть» сөзі «сь-мьертъ» сөзінен шыққан, мұндағы «сь»-«өзінің жақсы» деген мағынаны

білдіреді. Яғни, адамның жасы жетіп өлуі. Ал өзіне-өзі өлтіру өлімнің жаман түріне жатады. Олардың жаны қара күшті жынға айналады да, жер бетін кезіп тірілердің ісіне араласады. Эскимостардың дәстүрі бойынша қарттар тундраға кетіп, үсіп өлетін. Бұл бейнені алғаш көрген миссонерлер таң қалған. Бұл христиандар емес деп ойлаған көндіріп мейірімді болуға шақырады. Бірінші жылдан кейін ол бұлардың жағдайын білуге келгенде, алдынан ешкім шықпағанда, барлығы қырылған.

Вестготтарда қарттар ескеретін «Баба құзы» болған. Ал ежелгі гректерде қарттар өлер алдында үлкен той өткізіп, артынан басына гүл шоғын киіп цикута деген уды ішкен. Бұл дәстүрдің ең ұзағы Жапондарда, себебі ашаршылық кезінде қиыр ауылдағы қарттар балаларын тауға апарып тастауын өтінеді. Онда Обясуэма деген тау бар, жапон тілінен аударғанда «апаларды қалдыратын тау» деген мағынаны білдіреді. Өткен жүз жылдықтың бірінші жартысында ғалымдар Малазия ралдарындағы тайпалық топты сақтап қалған жергілікті тұрғындардың өмір сүруін бақылады. Өзіне қол салуды олар заң бұзушылық деп санамаған. Бірақ суицидті заңдастырып, заң бұзушыларға жазалаудың бір түрі ретінде қолданған. Бұл жағдайда Малазиялықтар биік пальмадан секірген және у ішкен. Кластық қауымға бөлінбей тұрғанда тайпа мен тобырға зиянын келтіргендіктен өзіне-өзі байланысты алғашқы шектеулер бекітілген. Көптеген Нигерия, Уганда, Кения тайпаларында өзіне-өзі қол жұмсау деген және қол салу шараларын қолданған. Адам асылған талда және оның үйін тазарту мақсатында өртеп жіберген, ал туыстарын мәйтке жолатпаған. Сөйтіп өркендеу мен даму басталды.

Ежелгі дәуірдегі суицид мәселелері: ежелгі Грекияда өз еркімен өлу құқығын кейбір жағдайларда ғана берілген. Өлім жазасына кесілгендер өзіне-өзі өлтіру түрін таңдай алған, мысалы Сократ у ішкен. Афина мен Фивада биліктің рұқсатынсыз өзіне-өзі өлтірушілерді қорлап, қолдарын кесіп бөлек көмген.

Афинада және басқа қалаларда цикутаның артық қоры сақталынады. Заңға сәйкес: «Кім өмір сүргісі келмесе, жиынға дәлелін айтып, оның рұқсатын алып бұл өмірмен қоштаса берсін». Өзін-өзі өлтіру Пифагор және пифагоршылардың ойынша әлемге кедергісін әкеліп, өмір тыныштығын бұзады. Аристотель бойынша: «Ажал өз уақытында келеді өз-өзіне қол жұмсау қорқақтық пен сужүректің белгісі, тіпті ол кедейшілдіктен, жауапсыз махаббаттан, жан және дене кемістігінен құтқарса да» деді.

Сократ бойынша «Адамның өмірі құдайға тәуелді, сен өз қалауыңмен бұл өмірге келген жоқсың, өз қалауыңмен өлуге хақың жоқ. Бірақ ол, егер құдай қаласа өзін-өзі өлтіруге болады деп есептейді. Сондай-ақ Сократтың тағы бір пікірінде: «Адамдардың өз өміріне балта шабуына апаратын жалғыз нәрсе бар: ол-адам өмірінің мәні деген сұраққа келіп тірелуі» - дейді. Адам не үшін өмір сүріп жүргенін түсінбеуден туындайды.

Орта ғасырдағы суицид мәселесіндегі ең үлкен өзгеріс христиандық дінінің келмеуімен тығыз байланысты. Дәлірек айтқанда, Рим империясының ресми діні болып екі етек алған кездері. «Әркімнің маңдайына жазылған» қағида негізінде ажалсыздың жаны тек оны бергеннің, яғни жаратушының қолында деп түсіндірілді. Осы кезеңде Еуропада өзін-өзі өлтірушілерге қарсы жаза қолданылды.

Суицид – бұл адамзаттың мәңгі мәселелерінің бірі, себебі ол құбылыс ретінде, жер бетінде өмір сүретін адамдардың санына қарай соншалықты жалғаса беретін құбылыс болып табылады. Әдебиеттерде суицид мәселесі, Ежелгі мысырда өз көрінісін тапты, «көңілі қалғанның өз жанымен талқылысы» атты поэтикалық шығарманы, зерттеушілер осы кезеңге жатқызады. Ежелгі кезеңдегі өз-өзіне қол жұмсау ритуалды болды, оларға харакири және сати (индиялық жесірлердің өз-өздерін отқа жағу рәсімдері) жатады. Ритуалды өз-өзіне қол жұмсау құрметке ие болды, қоғаммен оны мақұлдады және одан бас тарту үлкен масқара деп есептелінді. Антикалық кезеңде өмір мен өлімге деген көзқарас, одан кейінгі кезеңдерге қарағанда біраз басқашалау болды. Суицид кешенді мәселе болып табылады және осы құбылысты зерттеу, психология саласында емес, философия саласында басталды. А. Камю -

экзистенциалисттер өкілдерінің бірі-тек бір шынымен де маңызды философиялық мәселе бар бұл өз-өзіне қол жұмсау мәселесі деп есептеді [2]. Өмірдің, оны соңына дейін өмір сүруге тұратындығын немесе тұрмайтындығын шешу бұл философияның фундаменталды сұрағына жауап беруді білдіреді. Көптеген әлем елдерінің ішінде, өз-өзіне қол жұмсаудың жоғары деңгейі, осы құбылыстың себептері туралы және оны алдын-алудың оңтайлы тәсілдерін іздеу мәселесін қояды. Суицид бұл тек жеке мінез-құлықтық реакция ғана емес, ол тұлғаның экстремалды жағдайларда психологиялық және патопсихологиялық ерекшеліктермен сипат алған. Суицид жағдайының себептері, қазіргі кездегі мәдениеттің жалпы жағдайымен және қоғамдағы үстем таптық этикалық нормалармен өмір мен өлім туралы дүниетанымдық түсініктермен, топтық психологияның ерекшеліктерін ескерумен байланыстырылып талдануы керек.

Өз-өзіне қол жұмсау туралы, Аристотель, Платон, француз социологы Эмиль Дюркгейм, норвегиялық ғалым И. Россов, Г. Минноус кезінде өз ойларын қалдырып кеткен. Суицидті, медициналық тұрғыдан зерттеген ғалымдардың зерттеулерін атап өтсек, бұл Амбрумова А.Г. «Суицидалды мінез-құлық кешенді зерттеудің объектісі ретінде», Анохин Г.А. «Шизофрениямен ауыратын адамдардағы суицидалды мінез-құлық», «Түрлі психикалық ауытқушылықтары бар суициденттерде депрессивті көріністердің ерекшеліктері» Мишиев В. Д. т.б. болды. Суицидтің қаншалықты деңгейде өршіп келе жатқандығын, мынадай көрсеткіштерден көруге болады.

Статистика бойынша жыл сайын миллионға жуық адамдар өз-өздеріне қол жұмсайды. Бірақ статистикалық көрсеткіштер бәрін көрсетпейді олар өз-өзін жоюдың адам нанғысыз әрекеттерінен кейін, жиі үрей мен абыржу сезімдерін сезетін, өз-өзіне қол жұмсаған адамның туыстары мен достарының әріптестерінің қиналатындары жайлы ештеңе айтпайды. Жастардың арасында аяқталған суицидтердің жиілігінің көбеюі терең ойландырады ол 45 жастан аспаған адамдар арасында анағұрлым көп кездеседі. Тағы бір күрделі мәселе, суицидалды мінез-құлықтың басқа формаларына, мысалы, денсаулық сақтау жүйесіне ауыр жүк болып түсетін, әсіресе жедел көмек беру бөліміндегі суицидалды әрекеттерге байланысты.

Денсаулық сақтау ұйымы, денсаулық сақтау саласында ең ірі халықаралық ұйымы, қоғамдық денсаулық үшін өз-өзіне қол жұмсау мәселесінің маңыздылығын мойындады және онына масштабын, кәсіби адамдардың жалпы халықтың саналы түсінуін жоғарлату бойынша стратегияны халыққа жария етті. Одан басқа денсаулық сақтау ұйымы мен қызметтестік қарым-қатынастағы орталықтар қатарын және өзіндік қорларды пайдалана отыра, сонымен бірге жеке сарапшылармен бірге бұл ұйым, өз-өзіне қол жұмсауды алдын-алу шаралары мен бағдарламаларын дамытуды қалайтын мемлекеттерге техникалық көмекпен қамтамасыз етуге даяр екендіктерін білдірді. Бүкіл әлемдік денсаулық сақтау ұйымының берген мәліметтері бойынша дүние жүзінде жыл бойы 500 мың адам өз өмірлерін қияды.

Көптеген елдерде өз-өзіне қол жұмсау күні бұрын келетін өлімдердің алғашқы 10 себептердің ішінде бар. Мемлекеттердің көбінде аяқталған суицидтердің жиілігі өсіп қана қоймай, суицидалды әрекеттердің саны да өсіп келеді. Әлемдік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша, жыл сайын әлемде 900 мыңға жуық адам өз еріктерімен өмірден кетіп жатады. Бұл дегеніміз өз-өзіне қол жұмсаудың біреуі, әрбір 40 секунд сайын болып тұрады. Сарапшылар оның ешқандай ескертусіз жүзеге асатындығына назар аударады. Өз-өзіне қол жұмсаушылардың көпшілігі өздерінің ниеттерін ашық жариялайды. Сол себептен осындай сипаттағы барлық қауіп-қатерлерге өте сақ қараған жөн [3].

Қазақстан да суицид жағынан қауіпті зонаны құрады және «өз-өзіне қол жұмсау» деңгейі қауіпті көрсеткіштері бар елдер қатарына кіреді. Суицид бірінші орынға жағынан ең қауіпті деген аймақтар болып табылады. Көптеген зерттеу мәліметтері бойынша, өз-өздеріне қол жұмсаған кәмелетке толмағандардың көбі, жалпы білім беретін мектептің оқушылары, оның ішінде көпшілігі ауылдық жерлерден. Бұл девиантты мінез-құлықты және суицидті

алдын-алудан, ауылдық білім беру мекемелерінің психологиялық-педагогикалық іс-әрекеттерінің әлсіз екендігі жайлы айтады [4].

Сонымен бірге өз-өздеріне қол жұмсайтындардың көбін ұл балалар құрайды. Қыздардың өз-өзіне қол жұмсауы «көрсету» сипатына ие.

Кәмелетке толмағандардың арасында өз-өзіне қол жұмсаудың өсуі, балалардың құқығын қорғау ісі бойынша мемлекеттік органдардың қолданатын шаралардың, жанұяларды қажетті материалды қамтамасыз етудің, олардың психикалық денсаулықтарын қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі туралы, кейбір жағдайларда баланың проблемаларына көңіл бөлінбеуін білдіреді. Жер ғаламшарында не болып жатыр? –деп ойлануға себеп бар. Оның, өзінің үстінде адамдарды таси әбден шаршады деген ой туындайды.

Әлеуметтік дағдарыс, ғарыш, атом, таптық, мәдениет ғасыры деп аталатын өткен дәуір де бітті. Қазіргі жаңа ғасырда мынадай нәрсе болды: ғаламшардың әрбір түпкі бөліктерінде, адамдардың басым бөлігі өмір сүргілері келмейді және олар күннен-күнге көбейіп келеді. Жаңа ғасырда өзгерістер бола ма деген сұрақ, осы мәселемен айналысатын психологтарды сонымен бірге басқа да мамандарды толғандырады.

Қазіргі кезде суицидология деп аталатын үлкен бір ғылыми бағыты бар, ол әлеуметтану, психология, медицина, демография, психиатрия тоғысында пайда болып, осындай әрекетке баратын тұлғалардың ерекшелігін, әрекетін, себептерін зерттеуде орын алып отыр [5].

Суицид алды белгілердің диагностикасы маңызды алдын-алу маңызына ие: суицидалды кезеңінде жүрген адамдар, жекелей, топтық немесе жанұялық психотерапиясын қажет ететін адамдар. Оларға жататындары: депрессивті ауытқушылықтармен өтетін психикалық аурулардың болмауы, жанұядағы жақсы интеграция: нақты немесе формальды ойлаудың деңгейіне жете қоймаған когнитивті қызмет; суицидті сәл ғана қолайлы ететін мәдени және рухани-діни факторлардың болуы; акцентуальды немесе психотикалық тұлғаның әлсіз жақтарына таңдамалы түрде арналған және оның жарақаттануын болдыртпауға бағытталған жекелей терапияның жүргізілуі.

Суицид жайлы белгілердің көбі депрессияның белгілерімен ұқсас. Оның басты белгісі болып өмірде бұрын өзіне бақыт әкеліп алып жүрген заттардан ләззат алу мүмкіндігінің жоғалуы. Әрекеттер мен көңіл-күй құмға сіңгендей болып, енді өз дәмін жоғалтқандай болады. Психика күшті сезімдерден айрылады. Адамды үмітсіздік, кінә, өз-өзін кінәлау және ашуланшақтық жаулап алады. Қимыл-қозғалыс белсенділігі баяулайды немесе керісінше арыз, кінәлауға толы, жылдам, қатты сөйлеу приступы пайда болады. Жиі ұйқының бұзылуы немесе шаршау болады. Үрейдің соматикалық белгілері дірілдеумен, еріндердің құрғақтығымен және тыныс алу жиілігімен көрініс береді. Адам, үнемі өзінің керексіздігін, күнәһарлігін және еш пайдасыздығын сезінеді, осыдан өмірдің ешқандай мәні жоқ деген қорытындыға келеді.

Жезлов Л.Я. зерттеулерінде депрессияның психогенді себептері жиі жақын адамдарымен немесе достарымен айрылысудан, жұмыстарынан айрылумен байланысты дейді. Бірақ үнемі, депрессияның физиологиялық және психологиялық анықтамаларын табуға болады. Дегенмен де депрессияның болуы ол міндетті түрде адамның суицидалды ойлары бар дегенді білдірмейді. Өз-өзіне қол жұмсау психоз кезінде ойлаудың ауытқушылығының салдары болуы мүмкін, әсіресе шизофрениямен және депрессияға шалдыққан адамдарда. Олар, өздеріне өлімді бұйрық ететіндігі жайлы немесе олардың өмір сүруге лайық еместігі жайлы дауыстар естиді. Токсикологиялық немесе нашақорлық заттардың әсерінен, ауру адам (мысалы алкогольдің әсерімен) өзінің ауада ұшу немесе жүре алу қабілеттілігіне, сенімді бола отыра терезеден секіріп кетуі мүмкін.

Сонымен осыған байланысты мақсат рефлексі әр адамның өмір мәні және энергия көзі. Өмір қызығы бір мақсатқа жетуге талпыну, егер сол мақсатқа жете алмаса басқа мақсатты көздеп соған қол жеткізу, қызығу, ұмтылу. Егер адамның өмірінде мақсаты жоғалса, оның

өмірі мәнсіз болады. Сол себептерге байланысты біз өлген адамдар артынан қалған қағаздардан, олардың өмірлерінің мәні жоғалғанына байланысты, олар өз-өздерін өлтіруге мәжбүр болғандығын ұғынамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы (2012ж. 14.12.)
2. Нашкенова А.М., Толстикова А.Ю. Мифы и факты о суициде. Методическое пособие. А.: 2017
3. Войцех В.Ф. Суицидальное поведение как дизонтогенетический процесс. // Мастер. России, М.: – 2015
4. Дәуренбекова А.К. Девиантты мінез-құлық психологиясы [Электрондық басылым] : электронды оқу құралы / А.К. Дәуренбекова, А.Ө. Райқұлова. - Тараз : ЖАТО, 2016. - 236 МБ
5. Сатыбалдина М.Б. Жеткіншектер психологиясының қазіргі даму ерекшеліктері.//Қазақстан мектебі. 2011, №6

ӘӨЖ 159.923

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ БУЛЛИНГ ЖӘНЕ КИБЕРБУЛЛИНГ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Дүйсенова Жамила Қалымбетовна ХҚТУ доценті, аға оқытушы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада жасөспірімдер арасында белең алған буллинг және кибербуллинг мәселелері туралы жан-жақты қарастырылады. Жасөспірімдердің арасындағы буллинг және кибербуллинг мәселелері бүгінгі таңда білім беру саласында психологиялық тұрғыда өзекті мәселе екендігі айтылған. Сонымен қатар мақала барысында буллинг мәселесінің пайда болу себептері, буллингке кімдер баратыны және буллингтен шығу жолдарына тереңірек түсініктеме беріліп, ата-аналар мен мектеп мұғалімдері үшін буллингтің алдын-алуға арналған шаралар қарастырылған.

Кілт сөздер: Өтпелі кезең, дағдарыс, буллинг және кибербуллинг психологиялық қызмет, жасөспірімдер.

Аннотация. В данной статье речь идет о буллинге среди подростков и подробно обсуждаются вопросы киберзапугивания. Говорят, что буллинг и кибербуллинг среди подростков являются сегодня психологически значимыми проблемами в сфере образования. Также по ходу статьи даны подробные разъяснения причин появления проблемы буллинга, кто причастен к буллингу, пути выхода из буллинга, а также предусмотрены меры профилактики буллинга для родителей и школьные учителя.

Ключевые слова: переходный период, кризис, буллинг и кибербуллинг. психологическая служба, подростки.

Annotation. This article focuses on bullying among teenagers and discusses cyberbullying in detail. It is said that bullying and cyberbullying among teenagers are psychologically significant problems in education today. Also, in the course of the article, detailed explanations are given of the causes of the bullying problem, who is involved in bullying, ways out of bullying, and bullying prevention measures for parents and school teachers are also provided.

Keywords: transition period, crisis, bullying and cyberbullying, psychological service, teenagers.

Буллинг ағылшын тілінен аударғанда **“bullying”** **“кемсіту”**, **“келемеждеу”**, **“қорлау”** деген мағынаны білдіреді. Қарапайым тілмен айтқанда, буллинг дегеніміз – адамның өзгеге күш көрсетуі, қорлауы. Адам үйде, мектепте, автобуста немесе интернетте, жалпы айтатын болсақ, кез келген жерде буллинге ұшырауы мүмкін. Сонымен қатар бұл физикалық агрессияны ғана емес, психологиялық қысым, қорқыту, тартып алу, қорлау дегенді де білдіреді. Буллинг жасаушы (оқушы) мұны күшпен де, сөзбен кемсіту арқылы да жасайды әрі бұл әрекетін жиі қайталауы мүмкін және әлсіз оқушыны қорлап, күтпеген жерден немесе ескерту арқылы шабуыл жасайтын адамды сипаттайды. Психологтардың зерттеуі бойынша Қазақстанда әрбір үшінші жасөспірім құрдастарының тарапынан түрлі қысымдарға ұшырап, буллингтің нағыз құрбанына айналуға айналуда. Адам жанына бататын ең сорақысы, жасөспірім балаларымыздың енді ғана бүршік жарып жетіліп келе жатқан шағында өзгенің қолынан жазықсыз қысым көруі немесе қыршынынан қиылып, өзекті өкінішке толтыруы, яғни арты өліммен аяқталуы ата-ана, бүкіл қоғам үшін үлкен қасірет болып отыр. Ендеше дүйім жұртты мазалаған жеткіншектер мен жасөспірімдер арасындағы буллингтің қалай алдын алуға болады? Жалпы мектептердегі буллинг мәселесі қайдан пайда болады, оның себебі неде осы мәселеге тоқталып өтейік[1].

Мектеп психологтары буллингтің кез келген түрі аса қауіпті екендігі туралы айтады. Психологияда буллингті бастаушы немесе буллинге түрткі болған жеке тұлғаны буллер деп атайды. Белгілі психолог, PhD Балабек Сақтағановтан «Әрбір басталған буллингті тоқтату өте қиын. Оның қатысушылары да көп болады. Мәселен, буллер қудалауды ойлап тауып, оны жүзеге асырады. Бақылаушылар – олар даудан алшақ жүреді, бірақ болып жатқан жағдайға жақтау немесе қарсылық реакциясын білдіреді. Соңғысы – құрбан болған бала. Психологияда тіпті **“бақылаушының жарақаты”** деген термин бар. Көп жағдайда балалар үздіксіз зорлық-зомбылықтың куәгері болу тәжірибесін өз бетімен жеңе алмайды. Яғни буллинг тек құрбан болған баланың ғана емес, үнсіз бақылаушы баланың да психикалық денсаулығына зиян келтіреді”, – деп түсіндіреді. Сонымен қатар маманның сөзінше, қазіргі уақытта әлеуметтік желілер мен технологиялардың жаңа деңгейге шығуы балалар арасындағы буллингті де жаңа деңгейге көтерген. Буллинг көп жағдайда физикалық қысымнан ғана тұрмайды. Буллинг жасау психологиялық шабуыл, қорлау, жаман сөздер айту, келемеждеу, өсек пен өтірік сөз тарату, шеттетуден тұрады[2].

Әсіресе соңғысы балалардың өз ортасынан алшақтап, жалғыздықтан суицидке баруына әсер етеді.

“Балалар арасындағы буллинг бұрыннан бар нәрсе. Тек қазіргі уақытта телефонға түсіріп алу, оны таратып жіберу секілді әрекеттер бұл мәселені одан бетер өршітіп жіберді. Сонымен қатар қазір буллингтің физикалық түріне қарағанда психологиялық шабуылы көбірек байқалады. Балалар арасындағы суицидтің көп белең алып кетуі де осыған байланысты. Алайда біз бұдан физикалық буллинге қарағанда оның психологиялық түрі қауіпті болады деп айта алмаймыз. Бұлардың екеуі де қауіпті. Мысалы, физикалық шабуыл кезінде қудалауға ұшыраған баланы итеріп жіберіп немесе ауыр соққы жасаса, психологиялық түрінде баланы шеттету, мазақтау, күлкіге айналдыру болады. Мұның барлығы да ақыл-есі қатпаған жасөспірімге ауыр әсер етеді.

Г.Дюпан зерттеулерінде жеткіншектік жаста эмоциялар дамуының психологиялық сатысы басталатынын көрсетеді. Яғни өзінің басқалардан ерекшелігін іздеу, адамдарды жасына, жынысына, топқа байланысты бөлу енді эмоциялық көп факторлы классификациялармен алмастырылады, олар эмоциялық әрленген: батылдық, шыншылдық, адалдық, тәуелсіздік, ерекшелік сияқты қырлары маңызды болады. Өзінің идеялары, өмірлік стилі, әлеуметтік ролі, мінез-құлқы туралы түсініктері жүйеленеді[3].

Неготивизм – тұлғалық және қоғамдық құндылықтардың сәйкес келмеуіне антиқоғамдық реакция.

Эмоция дамуының негізгі сатысы автономды эмоциялар. Өзіндік құндылықтар мен қоғамдық құндылықтар қақтығысы жеткіншектің өз өміріне өзі жауап беретін позициясын тудырады. Сыртқы жағдайлар қысымын сезінеді, бірақ оған неготивизм танытпайды, бейімделіп те кете бермейді. Мұндай тұлғаның дамуының негізгі қозғаушы күші ішкі және сыртқы қақтығысын төмендетуге бағытталған өзін анықтау процесі. Х.Ремшмидт көзқарасы бойынша жеткіншектік жастағы эмоциялық реакцияның төрт типі бар.

1. Эмоциялық тұрақсыздық. Эмоциялық сфератаідалған мінез құлық формасына қатысты сенімсіздің сақталады.

2. Шабуыл немесе шегіну. Жағдай агрессивті мінез-құлыққа немесе қақтығыстан қашуға итермелейді.

3. Идеализм. Қоршаған шындыққа сыни көзбен қарай алмау.

Балалардың бір-бірін кемсітуі буллингтің шығуының басты себептерінің бірі болып табылады. Психологтардың айтуынша мектептегі буллингке кез келген сыныптағы оқушылар ұшырауы мүмкін. Көбіне бастауыш сынып оқушылары арасында кездеседі. Ол бірнеше жылдан мектепті аяқтағанша созылуы мүмкін. Балалар мен жасөспірімдер арасындағы қорқыту, кемсіту белгілі бір топқа біріккен оқушылардың өзінен ерекшеленетін баланы шеттетуден басталады. Қысым көрген оқушының мінезі, ойлау жүйесі, сырт келбеті немесе қандай да бір себеппен "командаға сыймайтындай" ерекшелігі болуы мүмкін. Көбіне бастауыш және орта сыныптарда өте көп кездеседі. Анатомиялық-физиологиялық тұрғыдан 10-11 сыныптарда ми құрылымдарының жетілу процестерінің және жасөспірімдердің өзін-өзі реттеу қабілетінің аясында мұндай мәселелер бірте-бірте жойылады. Буллингке баратын балалардың да психологиялық ерекшеліктеріне мән беру қажет. Себебі отбасының әл-ауқатына, ата-анасының қамқорлығына және даму деңгейіне қарамастан, кез келген бала қорлаудың құрбаны болуы мүмкін. Агрессия олардың балаларына қарсы бағытталмағанын көрсе де, ересектердің мұндай мәселелерді бақылауда ұстауы маңызды[4].

Буллингке кімдер барады:

- агрессияға бір табан жақын қызуқанды, кекшіл, өркөкірек балалар;
- ата-анасы ажырасып кеткен болмаса бақылаудан шығып қалған балалар; --
- өздерінің басқалардан төмен екенін байқатпау үшін жасайтындар (психологияда оны "қорғаныс механизмі" дейді);
- әкесінің жоқ екені туралы сұрақ туындамас үшін бейсаналық инстинкт бойынша қудалау әрекеттеріне баратындар.

Буллингтің құрбаны болып, бірақ өзі мұны айтпаған жасөспірімді мынадай физикалық және психологиялық белгілерінен байқауға болады. Мұндай балалар көбіне мектепте не болып жатқанын ата-анасына айтуға қорқады. Сондықтан кез келген ата-ана баланың буллингтен зардап шеккенін байқауы керек. Қысым көрген баланың мінез-құлығында мынадай өзгерістер болуы мүмкін: Олар:

- ауыру белгілері;
- мектепке баруға зауқы болмайды, яки мектепке кеттім деп басқа жерде жүреді;
- алаңдаушылық пен уайымшылдық;
- сөйлеуге зауқы болмайды;
- көбінесе оңашаланып жүруі
- өзінен кіші балалар мен жануарларға агрессиямен қарау;
- ұйқы немесе тамақтану режимінің бұзылуы;
- концентрацияның жоғалуы;
- тез шаршау;
- тыныштықта көп болу;
- реніш;
- өзгеден оқшаулану[5].

Әдетте буллингке ұшыраған баланың қызығушылығы жоғалады. Мысалы, сурет салуды ұнататын баланың оған деген қызығушылығы төмендеуі мүмкін. Оқу үлгерімінің нашарлап, мектепте барудан бас тартуы мүмкін. Одан бөлек, буллинг онлайн-кеңістікте де болуы мүмкін: баланы ортақ чаттан шығарып, бұғаттап, оған жағымсыз нәрселер жіберген болуы мүмкін. Буллингке ұшыраған балада психосоматикалық бұзылыстар байқала бастайды: жиі басы ауырады, ұйқы мен тәбет проблемасы байқалады, созылмалы аурулар асқынуы мүмкін. Бұған қоса депрессия, мазасыздық, невротикалық белгілер пайда болады.

Ата-ананың барлығы баласына дұрыс тәрбие беріп, түзу жолда жүрсе екен дейді. Бірақ отбасында ата-ана тарапынан кететін кейбір олқылықтар да бар. Атап айтар болсақ:

- үйде баланың өз бетімен шешім қабылдауына мүмкіншілік бермеу;
- баланы бетінен қақпай, көкке көтеріп өсірудің теріс әсері;
- авторитарлық отбасылардың баламен қарым-қатынасы;
- баланы тым қысып ұстау, оның пікірін тыңдамау, ұрып-соғу;
- гиперқамқорлық көрсету;
- араласпау;

Жалпы осындай жағдайларда бала ішінде жиналып қалған агрессиясын сыртқа шығарады. Бұл мектепке келіп басқа балаларды кемсітумен, мазақтаумен көрініс табуы ықтимал және бұл буллингтің шығуының басты себептерінің бірі болып та табылады. Ендігі мәселе осы буллингті болдырмау үшін не істеу керектігінде. Бүгінгі қоғамда әсіресе мектептерде бұл мәселемен психолог мамандар кеңінен айналысуда. Осы мамандардың пікіріне құлақ ассақ жасөспірімдер арасындағы буллинг кешенді тәсілді қажет ететін мәселе. Мектептегі қудалаумен бала жалғыз өзі емес, бүкіл тарап оқушының өзімен қатар ата-ана мен мұғалім де күресуі керек. Буллингке ұшырағандарға айтылатын алғашқы кеңес маманның көмегіне жүгінген жөн.

Өзгелерге буллинг жасап, кемсітетін балалар көбінесе белгілі бір топтың не қауымдастықтың мүшесі болғысы келеді. Ата-ана не достарының өзіне көңіл бөлгенін қажет ететін балалар көбіне буллинг жасауға бейім. Балаңызға осы әрекеттерді тоқтатуға көмектесу үшін бірнеше қадам жасау қажет:

– Балаңыздың неге ондай іс-әрекетке баратыны туралы сөйлесуіңіз керек. Балаңызбен сөйлесе отырып, оны "буллингке ұшыраған бала" орнына өзін қойып көруін айтыңыз. Көбіне осындай іс-әрекетке баратын балалар үйде көргенін қайталайды. Сондықтан ата-ана үйде балаларына көрсетіп жатқан іс-әрекет, үлгілеріне де аса мән берген жөн[6].

Балаңыздың кінәсін түзуге мүмкіндік беріңіз. Егер балаңыздың буллингтік іс-әрекеттер жасағанын байқасаңыз оларға мынадай шектеулер қоюға болады. Мысалы сондай жағдайларға бейім достармен кездесуді шектеу, интернетте көп отыруын шектеуге болады. Кінәлі екенін түсіндіріп, достарынан кешірім сұрауға, өзгеге сыйластық көрсетіп, мейіріммен қарауға үйретіңіз.

Буллингтің алдын алу үшін бірінші кезекте, кез келген ата-ана баласымен ашық және жиі сөйлесіп тұруы қажет. Буллинг тақырыбында көбірек сөйлескен жағдайда ғана баланың қысымға ұшырағанын не қатарластарынан көргенін айта алады. Мектептегі уақыты қалай өткенін, интернетте не істейтінін сұраған жөн. Тек сабақ үлгерімі емес, баланың сезімі, қатарластарымен қарым-қатынасы жайлы да сөйлесу қажет. Ата-ана баласы үшін үлгі болуы қажет. Балаға айналадағы адамдармен қалай дұрыс қарым-қатынаста болу керектігін, қысым көрген адамды қолдауды үйретсе, оның мейірімді және өзгелерді құрметтеп өсетінін ескерген жөн. Сонымен қатар қорлық көрген баланың ата-анасы көп жағдайда кінә, ұят, ашу және әлсіздік секілді сезімдерді басынан өткереді. Осыған байланысты кейде қолдау мен жанашырлықтың орнына олар: "Неге қарсы жауап бермедің?", "Әлсіз болма!", "Өзің кінәлісің" деген секілді сөздер айтып, баланың өзін айыптайды. Бұл кез келген отбасының басынан өтуі мүмкін екенін ұмытпау шарт. Бұл

жерде ешкімнің кінәсі жоқ, әсіресе баланың. Керісінше, мына сөздер бала мен ата-ананың әңгімесіне оң әсер етеді:

- "Бұл сенің кінәң емес". Осы арқылы балаға мұндай мәселеге тап болып тұрған өзі ғана емес екенін түсіндіру маңызды;

- "Мен сені жақсы көремін және енді қайта қауіп төнбес үшін барлығын жасаймын". Бұл балаға қорғаныш сезімін ұялатып, болашаққа үмітпен қарауына көмектеседі. - Балаңыз кез келген жағдайда көмек сұрауға дайын болатындай әрқашан сенімді қарым-қатынас орнатыңыз".

"Жасөспірім өзінің жасына байланысты буллингтен өзін қорғап қала алмайды. Бұл үлкендердің жұмысы. Дегенмен, мұндай мәселелердің алдын алу үшін ересектер балаларға түсіндіруі керек негізгі мәселелер бар:

- Өзі сенім артатын үлкендерге болып жатқан қысым туралы айту;

- Қудалауға қатігездікпен жауап берем деп үміттену дұрыс емес. Бұл тағы да басқа мәселелерді тудыруы мүмкін;

- Егер буллинктің куәгері болған жағдайда оны назардан тыс қалдырмауды үйрету".

Мектеп табалдырығынан басталған буллинг баланы ер жеткен шағында да ізінен еріп жүруі мүмкін. Буллингке ұшыраған балаға дер кезінде көмек қолын созбаса, ол үнемі біреуден көмек күтіп, арқа сүйеп қалады. Үлкейгенде қолына билік түсетін болса, бала кезінен қалып қойған агрессиясын айналасындағыларға көрсетеді. Жан-жағындағыларға ұрсып, күш көрсетіп жүрген адамдарды психологияда жастайынан "жараланған" жан ретінде қарастырады.

Буллингтен басқа балалар арасындағы жаңа технологияларды дамытумен және әлеуметтік желілерді танымал етумен буллинктің жаңа түрі – кибербуллинг пайда болды.

Кибербуллинг мысалдары: қорлау хабарламаларын жіберу (мәтін немесе интернет арқылы), әлеуметтік желілерде елемеушілік пікірлерді жариялау, кемсіту фотосуреттерін орналастыру, сондай-ақ электрондық нысанда біреуді қорқыту, яғни балалардың өміріне түрлі гаджеттер мен ойындардың араласып кету. Бүгінде балалардың 70-80% телефон мен компьютерге тәуелді болып қалған. 11-15 жастағы жасөспірімдердің 12% - ы кем дегенде бір рет немесе одан да көп кибербуллингке ұшырағаны белгілі болды. Кем дегенде бір рет басқа адамдарды кибербуллинг құрбаны етуге жасөспірімдердің 11% - ы қатысқан. Айта кетерлік, мұндай мінез-құлық ұлдар арасында кең таралған. Ғалымдардың пікірінше, буллинкті мектеп деңгейінде төмендету шаралары буллинктің алдын алу бойынша бағдарламаларды енгізуді, ата-аналарды тартуды, тәртіптік әдістерді қолдануды, мектептегі әлеуметтік ахуалды жақсартуды, балаларды қадағалауды қамтиды. Көп жағдайда ойынға беріліп кеткен балалар виртуалды әлемді шынайы өмірмен шатастырып алады да, суицид пен басқа да әрекеттер оларға оңай болып көрінеді. Санасы қатаймаған балалар мұны жете түсіне алмайды. Сонымен қоса суицид туралы оқиғаларды балалардың көруіне шектеу қою қажет. Себебі мұны көрген баланың кейбірінің батылдығы кейбірінің қызығушылығы оянып, осындай әрекетке барып жатады. Себебі балалардың психологиясы әртүрлі болғандықтан ақпаратты да әртүрлі қабылдайды[1].

Қорыта келе балалар арасындағы буллинкті мүлдем жою мүмкін емес екендігін көріп отырмыз. Бұл мәселемен кешенді күрес жүргізу қажет. Бұл ретте Еуропа елдеріндегі мектеп тәрбиесін зерттеп, керек жағын алғанымыз да абзал. Мәселен, жасөспірімдермен жастайынан ашық әңгімелесіп, диалог орната алады. Бізде керісінше, бала ішіндегіні айтудан жасқанатын кездер аз емес. Осының барлығы бұл мәселені шешуді қиындатып жібереді. Біз буллинкті түбегейлі жойып жібере алмаймыз. Бұл бұрын әлімжеттік сөзімен қолданыста болған, қазір де қайталануда. Біз осы мәселені көтеру арқылы тек буллингке өзіміз дайын болып, балалар арасындағы қудалау мен қысымды азайта аламыз. Психологтар әрбір ата-анаға өз баласымен ашық әңгімелесуді, мектеп қабырғасында өзі немесе басқа бала қысымға ұшыраса не істеу қажет екенін түсіндіруге кеңес береді.

Сонымен бірге баланың өзі агрессорға айналып кетпес үшін, айналасына деген құрмет пен сүйіспеншілікті арттыру қажет екендігі өте маңызды.

Қоғамдағы осындай өзекті мәселелердің алдын алу үшін бірнеше ұсыныстарды ұсынуды жөн санадық: Мектептерде психологтардың бала санына байланысты штатын көбейту, олардың оқушылармен, ата-аналармен жұмыс жасауына жағдай жасау; айлық жалақысын көбейту және мектептегі әлеуметтік педагог қызметінің де жұмысына аса мән беру, штатты көбейту. Бұл ұсыныстар мектептегі әрбір баламен жұмыс жасау ерекшелігіне көп көмек берер еді, әрі бала тәрбиесіне де көп көңіл бөлуге ықпал етер еді.

Заңғар жазушымыз М.Әуезовтың «Ел болам десең бесігіңді түзе» деген керемет сөзі бар. Өз ұрпағымыздың болашағын ойласақ, ертеңгі елімізде дені сау ұрпақ өсіп-өнсін десек, ел келешегі үшін әрбір кедергінің алдын алу біздің перзенттік парызымыз екенін ұмытпайық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ауталипова Ұ.И., Шерьязданова Х.Т., Абдраманова Д.Е.. Жас ерекшелік психологиясы. Оқу құралы. ҚазМемҚызПУ, Алматы.-2010ж.
2. Дүйсенова Ж.Қ, Нығыметова Қ.Н. Балалар психологиясы: оқулық . ҚР Білім және ғылым министрлігі.- Алматы: Нур-Принт, 2015.- 333 б.
3. Психология: Адамзат ақыл-ой қазынасы.4-том.-Алматы

WEB сайттар тізімі:

- 1.<https://massaget.kz/jigitterge/psihologiya/63625/>
2. <https://bilimainasy.kz/23-04-02-05>
- 3.<https://egemen.kz/article/218682-bulling-qurbany-%E2%80%93-dgasospirimder>
- 4.<https://massaget.kz/jigitterge/psihologiya/63625/>
- 5.<https://stan.kz/mekteptegi-bulling-balalar-arasindagi-kisim-men-aldin-a-362514/>
6. <http://zhalaiyri-balpyk.mektebi.kz/main/694-zhassprmdr-arysynday-bulling-zhne-kiberbulling.html>
7. [zhne-kiberbulling.html](http://zhalaiyri-balpyk.mektebi.kz/main/694-zhassprmdr-arysynday-bulling-zhne-kiberbulling.html)

ӘӨЖ 159.99

АГРЕССИВТІ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ТҮЗЕТІДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

**Ашикбаева Гульмира Дуйсеновна, магистр-оқытушы
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралақ қазақ-түрік университеті
Қазақстан, Түркістан қ.**

Аңдатпа. Мақала жасөспірімдер арасындағы агрессивтілік тақырыбына арналған. Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқын түзетудің психологиялық әдістері қарастырылады. Мақалада түзету және релаксация тренингтерін өткізуге, сондай-ақ жасөспіріммен жеке психологиялық кеңес беруге баса назар аударылады.

Кілт сөздер: Жасөспірім, агрессия, түзету әдістері, девиантты мінез-құлық, релаксация, тренинг, психологиялық кеңес беру.

Аннотация. Статъя посвящена теме агрессивности среди подростков. Рассматриваются психологические методы коррекции агрессивного поведения подростков. Акцент в статье делается на проведение коррекционных и релакционных тренингов, а также на индивидуальную психологическую консультацию с подростком.

Ключевые слова: Подросток, агрессия, методы коррекции, девиантное поведение, релаксация, тренинг, психологическое консультирование.

Annotation. The article is devoted to the topic of aggressiveness among adolescents. Psychological methods of correction of aggressive behavior of adolescents are considered. The emphasis in the article is on conducting correctional and relaxation trainings, as well as individual psychological counseling with a teenager.

Keywords: Teenager, aggression, correction methods, deviant behavior, relaxation, training, psychological counseling.

Соңғы жылдары Қазақстан жастары, әсіресе жасөспірімдер жасаған қылмыстардың саны күрт өсті. Жасөспірімдер арасындағы топтық төбелес жағдайлары жиілеп кетті. Агрессивті-зорлық-зомбылық шабуылдарының сандық көбеюінің басқа, жастар агрессияның қатыгездіктің, цинизмнің өсуіне қарай тереңдейді, жағдайлық, импульсивті мінез-құлық реакцияларының әсерінен болатын қылмыстар санының көбеюі, зардап шеккен адамның себептері мен дәрежесінің жеткіліксіздігімен сипатталады. Жасөспірімдер арасындағы агрессивті мінез-құлық моделінің тамырлануы деформацияланған өмір салтының белгісі ретінде әрекет етеді және біздің қоғамның өткір психологиялық және әлеуметтік мәселелерінің бірін көрсетеді.

Агрессия – бұл физикалық және психологиялық зиян келтіруге немесе басқа адамды жоюға бағытталған мінез-құлық. Агрессивтілік дегеніміз - агрессивті мінез-құлыққа дайын екендігінде көрінетін тұрақты жеке қасиет деп түсініледі. Екі термин де басқа адамға зиян келтіруге бағытталған әрекет ретінде агрессивті мінез-құлықтың бөлігі болып табылады.

Жасөспірімнің мінез - құلقىндағы алаңдатарлық сәттер - агрессивтілік, қатыгездік, мазасыздықтың жоғарылауы, әдетте, әртүрлі компанияларда қалыптасқан стихиялық-топтық қарым-қатынас процесінде тұрақты сипатқа ие болады [1].

Қазіргі психологияда адам эгоист немесе альтруист, кішіпейіл немесе мақтаншақ, атеист немесе діни болып туылмайды деп айтылады - ол солай болады. Жеке тұлғаның моральдық деформациясына әкелген қақтығыс жағдайының өзегі биологиялық қасиеттер емес, отбасылық тәрбиенің кемшіліктері.

Психологияны практикаға кеңінен енгізу, әдетте, психологиялық әсер ету әдістері ретінде белгіленген оның барлық салаларының дамуына әкеледі. Олардың ішінде ең маңызды орындардың бірі, сөзсіз, психологиялық кеңес беруге жатады. Бұл қызмет түріне нақты анықтама беру немесе оны қолдану аясын нақты көрсету қиын, өйткені "кеңес беру" сөзі ұзақ уақыт бойы әртүрлі кеңес беру практикасының жалпы тұжырымдамасын ұсынды. Кеңес беру кәсіби кеңес беруді, педагогикалық және өнеркәсіптік кеңес беруді және тағы басқаларды қамтиды.

Психологиялық кеңес беру көбінесе психологиялық түзету мен психотерапиямен тікелей байланысты. Кеңес беруді адамдармен тікелей жұмыс ретінде анықтайық, ол тұлғааралық қатынастардағы қиындықтар мен байланысты әртүрлі психологиялық мәселелерді шешуге бағытталған онда негізгі әсер ету құралы белгілі бір жолмен құрылған әңгіме болып табылады [2].

Кеңес берудің әртүрлі тұжырымдамаларын талдай отырып, оларды екі үлкен топқа бөлу қиын емес - әсер ету және өзара әрекеттесу ұғымдары. Әсер ету тұжырымдамалары психотерапияның мәнін анықтағандай әсерлі және кең таралған. Мысалы: "психотерапевт-бұл психотерапияның саласы, сондықтан науқастың психикасына әсер етудің медициналық теориясы мен тәжірибесінің бөлігі. Екінші жағынан, кеңес беру туралы клиникалық емес көзқарастарды табуға болады: мысалы, А. Обозова "психологтың жалпы міндеті-келушіге хабардар болуға, шешім табуға, шешімге қол жеткізу жолдарын табуға көмектесу" деп санайды. Консультант жұмысының нәтижелері келуші өзінің қиындықтарын жақсы түсіне

бастайды, олардың себебін дәлірек көреді, проблемаларды шешу жолдарын біледі, өзіне және күш-жігерінің сәттілігіне сенеді, табылған мәселелерді шешуге дайын.

Әнгімелесудің тиісті нысаны психокоррекциялық жұмыста және психотерапияда белсенді қолданылады. Бірақ егер кеңес беру, ең алдымен, клиентке оның тұлғааралық қатынастарын қайта құруға көмектесуге бағытталған болса, онда психокоррекциялық немесе психотерапиялық әсер негізінен өмірдегі көптеген қиындықтар мен қақтығыстардың негізінде адамның терең жеке мәселелерін шешуге бағытталған. Сонымен қатар, әртүрлі жіктеу қағидаттарына сәйкес кеңес берудің әртүрлі түрлерін бөліп көрсетуге болады, мысалы, жеке және топтық кеңес беру кеңесшінің кәсіби дағдылары мен дағдыларына әртүрлі талаптар қояды. Алғашқы кездесуден бастап, клиент көмекке мұқтаж адам екені анық, ал кеңесші-оны көрсету таланты мен дағдылары бар маман. Балаларға кеңес беру жағдайында бәрі басқаша, өйткені мұнда ата-аналар балаға психологиялық көмек қажет пе, жоқ па, соны шешеді, сондықтан кеңесшінің міндеті күрделене түседі, ата-аналармен байланыста болудан басқа, баламен ортақ тіл табу керек. Біздің ойымызша, мұндай жұмысты ересектермен кеңес беру тәжірибесі бар балалар психологы жүргізуі керек [3].

Агрессивті мінез-құлықты түзету әдістері агрессивті көріністері бар және сәйкес келмейтін балаларға жеке кеңес беруге жарамды болып бөлінеді.

Біріншісі-баланың ойын арқылы және кеңесшінің көмегімен агрессиясын (дұрыс емес мінез-құлықты) бірте-бірте біліп, содан кейін оны ішінара бақылауға үйренетін, оның реакциясының басқа нұсқаларын игерген кезде мінез-құлықтың басқа түрлерін ассимиляциялауға бағытталған барлық ойындар мен әдістер. Мұнда осы немесе басқа жағдай ойналатын кейбір ойындар қолайлы.

Екіншісі-агрессивті импульстарды білдіретін әдістер. Агрессияны іс - әрекеттер арқылы немесе оларды ойынға еліктеу арқылы шығару-бұл форма агрессияны топтық түзету үшін көбірек орын алады.

Сонымен, кеңес беру психотерапия мен тығыз байланысты және бұл салаларды бөлу іс жүзінде мүмкін емес, өйткені кез-келген кеңес беру психотерапиялық процесс болып табылады, бөлу факторы ретінде тек жалғыз нәрсе-психологтың өз жұмысында мамандануы [4].

Девиантты жасөспірімдермен түзету және алдын-алу жұмыстарын құру кезінде сіз осындай ережелерге сүйенуіңіз керек:

- жасөспірімнің жеке басының жағымды қасиеттеріне сүйену. Ол үшін сәтті, позитивті жағдайлар жасау керек, жасөспірімнің мінез-құлқында жақсы жақтарын таба біліп, соған сәйкес педагог-психолог әрекеттерді құру керек;

- жасөспірімді өзі үшін маңызды әрекетке қосу;

- жасөспіріммен терең және сенімді құрметпен қарым-қатынас жасау;

Көбінесе мұндай жасөспірімдерде достық қарым-қатынас тәжірибесі жоқ, сондықтан кез-келген тәрбиелік әрекет белсенді қарсылыққа тап болады. Бұл әлеуметтік тәрбиешіге "жасөспірімдермен байланыс әдісі" көмектесе алады.

Психологтың агрессивті жасөспірімдермен жұмысында келесі психологиялық әдістерді қолдануға болады [5]:

"Шам" релаксациялық тренинг

Кернеу фазасы. Тік отырыңыз. Иық, қолдарыңызды тік алдыңызға созып, сосын дененізді бос ұстаныңыз.

Релаксация кезеңі. Ауырсынуды сезгеннен кейін екі рет терең дем алып, дем шығарыңыз, содан кейін демалыңыз. Иықтар мен бас босаңсып алға қарай құлайды. Қолымен тізеңізді құшақтап, иығыңызбен басыңызға қарай тартыңыз және қолыңа және иығыңа. Иық пен бастың артқы жағын босаңсыту үшін "Бүкір" жаттығуын жасау ұсынылады.

"Бүкір"

Кернеу фазасы. Қол, иық және білекті босатыңыздар. Иықтар еркін және бос болуы керек. Көзіңізді жұмып, дем шығарып тастаңыз. Енді иықтарыңызды құлағыңызға тигізгіңіз келгендей жоғары көтеріңіз. Басыңызды иыққа кіргізіп, бірақ жоғарыға қарамаңыз. Шүйдеде пайда болған бұлшық етке шоғырланыңыз. Сол бас пен иықтың арасына пайда болған "төмпешікке" баспен салмақ салыңыз, терең дем алыңыз. Баста діріл пайда болатындай етіп оны қатты қысыңыз. Ауырғанын сезгенше қысуды тоқтатпаныз. Демалыңыз, ауаны ұстамаңыз!

Релаксация кезеңі. Иықтарыңыздың толығымен босаңсып, еркін төмен түсуі маңызды. Бас төмен түскендіктен, иек кеудеге тиеді. Мұны бір тегіс қимылмен жасаңыз. Көзіңізді жұмып, тыныш, біркелкі дем алыңыз, иегіңізді кеудеңізден алыстатпаңыз. Оң құлақты оң иыққа, содан кейін сол жақ - сол жақ иыққа қоюға тырысыңыз, иықтар көтерілмейді. Олар қысылып, шиеленіс құлақ пен иық арасындағы аймақта орналасқан сіңірлермен айқын сезіледі. Сонымен, иек қозғалмайды, тек басы бүйіріне қарай иіледі. Тыныш және біркелкі тыныс алыңыз, релаксациядан ләззат алыңыз, бірақ оны ұзартпаңыз. Релаксация кезеңі әсіресе ұзақ және мұқият жүргізілуі керек. Егер сіз релаксация кезеңін аяқтамасаңыз, онда сіз қажетті нәтижеге жете алмайсыз.

Тағы бір әдіс - "өзіңізбен сөйлесу" балаларды агрессивті әрекет жасамас бұрын сабырлы болуға, ойлануға үйретеді. Мұндай әңгіме асығыс сөйлеумен және тым асығыс әрекет жасау арасында тосқауыл болады. Бұл әдіс келесі қадамдарды қамтиды:

Бала проблеманың мәнін, оның ішінде туындаған эмоцияларды анықтайды: "Ол құлаққа кірмейтін сөздер айтады, ал мен ашуланамын".

Содан кейін ол бірнеше балама жауап нұсқаларын қарастырады. Психолог келесі сұрақтар қойса болады "Бұл жағдайда жасаған әрекетін саған ұнайма?", "Ал осы жағдайда не істеуге болар еді?"

Өзін ұстау нұсқаулары мен салдары талданылады ("егер ... болса не болады?").

Содан кейін шешім қабылданады - не істеу және қалай істеу керек [6].

И. А. Фурманов белгілі бір түзетуші психологиялық жаттығуларды қолдануды ұсынады [7]. Бұл жаттығулардың мәні эмоционалды, ерікті, моральдық және мінез-құлық салаларындағы өзгерістерді ынталандыру болып табылады

Осылайша, агрессивті жасөспірімдердің мінез-құлқын түзетудің психологиялық әдістерін қолдана отырып, келесі міндеттерді шешуге болады:

- жасөспірімнің өз қажеттіліктерін білу;
- теріс эмоцияларға жауап беру және өзінің эмоциялық жағдайын реттеу тәсілдерін үйрету;
- адекватты өзін-өзі бағалауды қалыптастыру;
- мақсатты мінез-құлық,
- ішкі өзін-өзі бақылау және жағымсыз импульстарды тежеу тәсілдерін үйрету;
- он моральдық ұстанымды, өмірлік перспективаларды қалыптастыру және болашақты жоспарлау.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Шабалин, О.М. Агрессивность как комплексная характеристика индивидуальности / О.М. Шабалин // Психопедагогика в правоохранительных органах. 2018. - №2. - С. 33-35.
2. Мироненко, Т.И. Агрессия как естественный фактор социальной адаптации подростков / Т.И. Мироненко // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. - 2016. - №6. - С. 260-266.
3. Педагогический энциклопедический словарь / Под ред. Б.М. Бим-Бад. - М.: Большая Российская энциклопедия, 2008. - 528 с. - ISBN:978-5-358- 04284-1.

4. Кулешова, А.В. Категории жизни подростков: субкультуры, агрессия, любовь / А.В. Кулешова // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. - 2018. - №2. - С. 236-253.
5. Поликаркина, М.С. К проблеме специфики проявления агрессивности и становления «Образа Я» в подростковом возрасте / М.С. Поликаркина// Вестник ОрГУ. - 2011. - №2. - С. 296 – 301
6. Чижова, С.Ю. Детская агрессивность: 100 ответов на родительское почему? / С.Ю. Чижова, О.В. Калинина. - Ярославль, 2011.
7. Романко, О.А. Особенности формирования агрессивности в подростковом возрасте / О.А. Романко // Психология обучения. - 2017.- №9. - С. 53-63.

ӘӨЖ 159.99

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Байкенже Нүргүл Қаржаубайқызы- аға оқытушы

Муртазаева Гүльнара Ташболатовна- оқытушы

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралақ қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

Аңдатпа. Мақала жасөспірімдер мінезіндегі агрессия көріністеріне арналған. Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқын психологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Мақалада агрессивті мінез-құлқтың пайда болу себептері мен қоғамда көрініс табу ерекшеліктері қамтылған.

Кілт сөздер: Жасөспірім, агрессия, жыныстық жетілу, отбасы, девиантты мінез-құлық, релаксация, қолайсыз жағдайлар.

Аннотация. Статья посвящена проявлениям агрессии в характере подростков. Рассматриваются психологические особенности агрессивного поведения подростков. В статье освещены причины возникновения агрессивного поведения и особенности проявления в обществе.

Ключевые слова: Подростковый возраст, агрессия, половое созревание, семья, девиантное поведение, расслабление, неблагоприятные условия

Annotation. The article is devoted to the manifestations of aggression in the character of adolescents. The psychological features of aggressive behavior of adolescents are considered. The article highlights the causes of aggressive behavior and the peculiarities of its manifestation in society.

Keywords: Adolescence, aggression, puberty, family, deviant behavior, relaxation, unfavorable conditions.

Онтогенездегі ең қиын кезеңдердің бірі-жасөспірімдік жақ. Жасөспірімді жыныстық жетілу маңызды рөл атқаратын жыныстық жетілу ретінде анықтау, ол және басқа да өзгерістер дененің дамуымен байланысты, оның психикалық дамуына әсер етеді. Жасөспірімнің мінез - құлқындағы алаңдатарлық сәттер - агрессивтілік, қатыгездік, мазасыздықтың жоғарылауы, әдетте, әртүрлі компанияларда қалыптасқан стихиялық-топтық қарым-қатынас процесінде тұрақты сипатқа ие болады [1].

Қазіргі психологияда адам эгоист немесе альтруист, кішіпейіл немесе мақтаншақ, атеист немесе діни болып туылмайды деп айтылады - ол солай болады. Жеке тұлғаның моральдық деформациясына әкелген қақтығыс жағдайының өзегі биологиялық қасиеттер емес, отбасылық тәрбиенің кемшіліктері.

Қазіргі ғылымның мәліметтері бойынша агрессивті жасөспірім, ең алдымен, қалыпты тұқым қуалаушылыққа ие қарапайым бала екендігіне сендіреді. Ол қателіктердің, кемшіліктердің, тәрбие жұмысындағы кемшіліктердің, қоршаған ортадағы қиындықтардың әсерінең агрессивтіліктің сапа, қасиеттерін алады. Жасөспірімнің жеке мінез-құлқындағы агрессивтілік негізінең ересектерді түсінбеуге наразылық нысаны ретінде қалыптасады, өйткені оның қоғамдағы жағдайына қанағаттанбау, бұл тиісті мінез-құлықта көрінеді. Табиғи ерекшеліктер де әсер етуі мүмкін-оның темпераменті, мысалы, ашуланшақтық, кекшілдік, өзін ұстай алмау сияқты мінез-құлық белгілерін қалыптастыруға ықпал ететін эмоциялар қозғыштығы мен күші. Жасөспірім ішкі кернеп тұрған нәрсеңі шығару жолдарын іздейді.

Жасөспірімдер ортасындағы агрессивті тенденциялардың өсуі соңғы жылдары жастар қылмысы, әсіресе жасөспірімдер арасындағы қылмыс өсіп келе жатқан біздің қоғамның өткір мәселелерінің бірін көрсетеді. Сонымен қатар, ол адамға қарсы ауыр зиян келтіретін қылмыстар санының көбею фактісін алаңдатады. Жасөспірімдер арасындағы топтық төбелес жағдайлары жиілеп кетті.

Бұл күндері мектеп әрдайым бейбіт қатар өмір сүрудің үлгісі бола бермейді. Сонымен, интеллектуалды деңгей мен баланың мектепке психологиялық-педагогикалық дайындығы арасындағы алшақтық, бір жағынан, мектепке байланысты жаңа мектеп талаптары жүйесі, екінші жағынан, қақтығыстың пайда болуына әкеледі ұзақ мерзімді болуы мүмкін жағдайлар. Бұл туындаған ішкі жанжал мінез-құлықтың әлеуметтік-теріс формаларында агрессивтіліктің пайда болуына ықпал етуі мүмкін: сабаққа қатыспау және елемеу, алдау, үйден кету немесе құмарлық, шамадан тыс негізсіз тітіркену.

Бірқатар психологтар (О.Ю. Михаилова, Ю. Б. Можгинский, А. Р. Ратинов) жасөспірімдердегі агрессияның көрінісіне тән бірнеше формаларды ажыратады: – мотивациялық немесе семантикалық, агрессия. Бірқатар қажетті жағдайларда агрессивті мінез-құлықтың көрінісі оның өмір сүруі үшін қажет субъектінің физикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін мінез-құлықтың қажетті мақсатты бейімделгіш түрі болып табылады, яғни агрессия қанағаттанарлықсыз жағдайға қарабайыр реакция ретінде. Жасөспірімдерде ересектерге қарағанда қиын жағдайларды жеңуге әлдеқайда аз күш пен мүмкіндік бар, бұл олардың жоғары әлеуметтік тәуелділігімен (әлеуметтік мәртебенің болмауы, материалдық және қаржылық тәуелсіздік), сондай-ақ олардың психологиялық ерекшеліктерімен анықталады: мотивациялық саланың жеткіліксіз дамуы, ішкі құндылықтардың тұрақсыз жүйесі, сәтсіз мінез-құлықтың сындарлы бағдарламаларын жеткіліксіз таңдау, жанжал және т. б. көңілсіз жағдайлар. Қиын жағдайды сындарлы түрде шеше алмаған жасөспірім көбінесе қарабайыр, яғни агрессия түрінде әрекет етеді. Себебі барлық басқа мінез-құлық стратегиялары (мотивацияны өзгерту, жағдайды қайта қарастыру және қайта құру) жеке жетілудің белгілі бір деңгейін қажет етпейді.

Агрессия, өз кезегінде, жағдайды шешуге бағытталған шамалы энергия шығындарынан басқа ештеңе талап етпейді, тиісінше, бұл агрессия қалыптасқан жағдайды дұрыс бағаламау нәтижесінде пайда болады. Мінез-құлық бағдарламасын таңдау ең алдымен жағдайды субъективті бағалаумен байланысты. Кәмелетке толмаған балалардың танымдық іс-әрекетінің жеткіліксіз дамуы, ең алдымен жалпылау мен абстракцияның жеткіліксіз деңгейі, маңызды және екінші ретті саралаудағы қиындықтар, сондай-ақ себеп-салдарлық байланыстарды орнату проблемалары жасөспірімдерде шешім қабылдау қажеттілігінде қиындықтар туғызады, әсіресе эмоционалды маңызды жағдайларда қиын.

Осыған байланысты объективті дамыған бірқатар күрделі жағдайлар жасөспірім үшін түсініксіз болып қалады, сәйкесінше қауіп төндіреді және агрессивті мінез-құлық түрінде қорғаныс реакциясын тудырады, яғни аффективті агрессия пайда болады. Эмоциялар жалпы нейропсихиатриялық шиеленісті және агрессиялық мінез-құлықты көрсету үшін қажетті энергетикалық әлеуетті қамтамасыз ете отырып, жалпы белсендіру деңгейін арттыруға әсер етеді. Кәмелетке толмаған жасөспірімдердің эмоционалды жеткіліксіздігі мен

қозғыштығының жоғарылауы олардың ерікті саласының жеткіліксіз дамуымен және мінез-құлыққа тікелей әсер ететін эмоциялар көріністерін өзін-өзі бақылау қабілетімен байланысты, бұл жасөспірімнің өзін-өзі бағалауының тұрақсыздығымен күшейеді. Осы жас ерекшеліктеріне байланысты жасөспірімдердегі агрессия эмоционалды жарылысқа ұқсайды және көбінесе жеткіліксіз болады [2].

Жасөспірімдердің агрессивті мінез – құлқының қалыптасуы бірқатар факторларға байланысты, олар: жасөспірімнің жақын ортасы – ата-аналар, отбасы, құрдастар, макро орта-жасөспірім ұзақ уақыт бойы келген білім беру мекемелері (Мектеп, колледж), сондай-ақ осы мәдениеттің дәстүрлері мен заңдары, бұқаралық ақпарат құралдары. Агрессияның пайда болуы мен көрінісінде шешуші рөл отбасына беріледі. Онда ерлі-зайыптылардың, ата-аналар мен балалардың өзара әрекеттесуі мен өзара әсер ету процесінде мораль, мінез-құлық, бірлескен іс-әрекет дағдыларының негізгі нормалары мен ережелері қалыптасады, ұғымдар, құндылық бағдарлары, өмір жоспарлары мен мұраттары қалыптасады. Ата - аналардың баланың дұрыс емес мінез-құлқына реакциясы, ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынас сипаты, отбасылық үйлесімділік немесе үйлесімсіздік деңгейі, інілерімен қарым-қатынас сипаты-бұл баланың отбасындағы және одан тыс жерлердегі агрессивті мінез-құлқын алдын-ала анықтайтын факторлар, сонымен қатар оның қарым-қатынасына әсер етуі мүмкін ересек жаста. Ата-аналар мен жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынас сипаты өте маңызды фактор болып табылады [3].

Жасөспірім кезеңінде ата-аналардың ықпалы әлсірейді және қазірдің өзінде шектеулі болады, бірақ құндылық бағдарлары, жасөспірімнің әлеуметтік мәселелерді түсінуі, оқиғалар мен іс-әрекеттерді моральдық бағалау ең алдымен ата-аналардың жағдайына байланысты. Сонымен қатар, жасөспірім жақын ересектерден босатылуға деген табиғи ниетпен сипатталады. Оларға әлі де сүйіспеншілік, қамқорлық пен пікір, ата-аналардың кеңесі қажет, бірақ сонымен бірге олар қайшылықты сезімдерді бастан кешіреді, яғни тәуелсіз және тең болғысы келеді. Екі тарап үшін де қиын кезеңде ата-ана мен жасөспірімнің қарым-қатынасы ата-ананың стиліне, отбасына және ата-ананың баланы ересек адам ретінде қалпына келтіру, өзгерту, түсіну және қабылдау қабілетіне байланысты.

Психолог Е. И. Роговтың айтуынша, ұзақ және жиі бұзылулар агрессивті мінез-құлыққа әкеледі: баланы ата-анасынан қорлау. Жеке тұлғаны қалыптастыруда Макроэкономиканың әсері - мектеп, жасөспірім орналасқан әртүрлі топтар маңызды. Қолайсыз факторларға мектеп мекемесі мен ұжымның өзгеруі, педагогикалық позицияда ерекшеленетін мұғалімдердің жиі ауысуы жатады. Бала агрессия туралы ақпаратты құрдастарымен қарым-қатынастан алады. Балалар басқа балалардың мінез-құлқын бақылау арқылы агрессивті әрекет етуді үйренеді. Ең агрессивті жасөспірімдер, ең алдымен, жас тобындағы көпшіліктен бас тартады және басқа агрессивті құрдастарының арасында достар іздейді. Бұл қосымша проблемалар туғызады, өйткені агрессивті компанияда оның мүшелерінің агрессивтілігі өзара күшейеді. Құрдастарға бағытталған агрессивті мінез-құлық ересектерге қарағанда жиі кездеседі. Біріншіден, бала күн сайын құрдастарымен кездеседі. Екіншіден, өзі әлсіз болғандықтан, ол өзін әлсіз сезінгісі келетіндерге тән жәбірленушіні іздейді. Агрессор ұлдар басым. Қыздар-агрессорлар түсініксіз және қызықты, олардың тарапынан агрессия жасырын түрде көрінуі мүмкін. Олар мазақ етеді, достарының шеңберін басқарады, қауесет таратады және басқа балаларды өздеріне ұнамайтын адамға қарсы қоздырады. Балалар арасындағы қақтығыстар бәсекелестік пен көшбасшылық үшін күрес жағдайын да ғана емес, сонымен қатар біліксіз іс-әрекеттер немесе мұғалімдердің бағалауы [4]. Агрессивті мінез-құлықтың қалыптасуына бұқаралық ақпарат құралдары мен жарнама ерекше әсер етеді. Бұқаралық жарнама саласындағы зерттеушілер соңғы уақытта ұзақ уақыт бойы жиі қайталанатын көптеген теледидарлық жарнамалардың агрессивті бағыты күшейгенін атап өтті. Теледидардағы жарнаманың халыққа күшті психологиялық әсері бар екенін ескере отырып, мынаны айтуға болады: ол жасөспірімдердің психикасына қатты әсер етеді [5].

Оқушылар арасында агрессиялық көріністердің алдың алу кезінде табиғи факторды (агрессивтіліктің болуы, агрессивті әрекеттерге жеке бейімділік) және микросоциалдық факторды (отбасындағы, референттік топтағы, мектеп сыныбындағы өзара әрекеттесу), сондай-ақ макроәлеуметтік факторды (бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен насихатталатын қоғамда қабылданған мінез-құлық моделі) ескеру қажет. Агрессия мен агрессорлар әрқашан анти-гуманизмнің көрінісі, дөрекілікке табыну ретінде өте теріс бағаланады. Бірақ агрессивті әрекеттер туралы қатты қорлайтын және оларға оң бояу беретін жағдайлар бар. Бұл әдетте спорт туралы болса жасалады.

Жасөспірім өмірінде "ашуланшақтық", "қатыгездік", "дұшпандық" терминдерімен анықталатын зорлық-зомбылық түрлері жиі кездеседі.

Агрессия мен агрессорлар әрқашан анти-гуманизмнің көрінісі, дөрекілікке табыну ретінде өте теріс бағаланады. Бірақ агрессивті әрекеттер туралы кейде жақсы сипатта айтып жатады. Бұл әдетте спорт жарыстарына қатысты жасалады. Жасөспірім өмірінде "ашуланшақтық", "ұрыс-төбелеске құмарлық", "ызакорлық", "қатыгездік", "кекшілдік" терминдерімен анықталатын зорлық-зомбылық түрлері жиі кездеседі.

Баланың агрессиясының себептерін отбасында, тәрбиеде іздеу керек. Балаларды жазалау агрессияны басуға да, оны ынталандыруға да, оның ішінде агрессивті әрекеттер нысандарын игеруге ықпал етуі мүмкін. Бала күшті және үлкен агрессивті әрекеттерді көрсете алатындығын үйренеді. Бақылаулар көрсеткендей, агрессивті балаларды оларға физикалық зорлық-зомбылық жасаған ата-аналар тәрбиелейді. Жиі және қатты ұрып-соққан балалар үйде тыныш және тіпті мойын ұсынушылықпен жүреді, бірақ бөтен адамдарға, құрдастарына қатысты олар отбасында басқа жағдай болған жолдастарына қарағанда агрессивті. Жаза - бұл ересектерден балаға берілетін агрессивті мінез-құлық үлгісі [6].

Адамдар арасындағы зорлық-зомбылық пен агрессивтіліктің өсуіне экономикалық тұрақсыздық пен әлеуметтік шиеленіс әсер етеді. Қазіргі уақытта қақтығыстар күнделікті өмірге айналды, олардың кейбіреулері физикалық зорлық-зомбылыққа, дене жарақатына, адамға қарсы түрлі қылмыстық шабуылдарға айналды. Мұндай қақтығыстар өзара құрметтемеушілік, дөрекілік, қорлау, қатыгездікпен бірге жүреді. Әсіресе, қамтамасыз етілмеген және аз қамтылған отбасылардан шыққан жастардың жағдайы қолайсыз, олар өз қалаулары мен мүдделерін қанағаттандырудың материалдық мүмкіндіктерімен шектеледі. Кейбіреулерін тонау, зорлық-зомбылық жасауға итермелейтін бұзылу, айырылу, орынсыз реніш, қызғаныш сезімі бар. Мұндай әрекеттер тәжірибелі қорлауды психологиялық өтеу құралы ретінде қызмет ететін қатыгездікпен бірге жүреді.

Агрессивтіліктің себептерін түсінудегі маңызды аспект болып табылады акцентуация сипаты. Бірі үшін шекті күшейту басқа жасөспірімдер есебінен жеке қасиеттер осал жағдайға немесе белгілі бір типтегі ортаға түсу.

Жасөспірімдерде агрессивті мінез-құлықтың пайда болуына бейімәстеноневротикалық, гипертимикалық, истероидты болуы мүмкін, мінез екінің тұрақсыз, эпилептоидты түрлері. Әр түрлі адамдардың бірдей мінез-құлық реакциясы қолайсыз агрессивті және қалыпты деп қабылдау – бәрі жасөспірімнің санасында бекітілген нормалар мен құндылықтар жүйесіне байланысты және ол өмір сүретін мәдениет.

Психолог И. В. Дубровина жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының жалпы екі ең басты себептерін бөледі [7]:

- жарақат алудан, ренжігеннен, шабуыл жасаудан қорқу,
- зақым алу;

- реніш немесе психикалық жарақат немесе шабуыл. Жиі қорқыныш баланың бұзылған әлеуметтік қатынастарынан туындайды және айналасындағы ересектер.

Психолог Е. И. Рогованың пікірінше агрессивті мінез-құлыққа олар ұзақ және жиі ашуланады: ата-аналардың баланы қорлауы. Жасөспірімдердің мінез - құлқының ерекше түрлеріне мыналар жатады: қызығушылық реакциясы (хобби реакциясы), эмансипация

реакциясы, құрдастарымен топтарғақосылу реакциясы, дамып келе жатқан жыныстық құштарлықтарғабайланысты реакциялар. Жасөспірімдер арасындағы зорлық-зомбылық, агрессивті мінез-құлық көріністері отбасылық қарым-қатынас жағдайына, ата-аналардың, ересектердің дүниетанымы мен мінез-құлқына тығыз байланысты.

Төмендегі факторлар баланың көзқарасы мен мінез-құлқын қалыптастыруға ерекше әсер етеді:

- қадағалаусыздық-балаға ата-анасы тиісті назар аудармайды;
- баланы шектен тыс қорғаштау -мінез-құлықты шамадан тыс түзету және бақылау;
- эмоционалды қабылдамау-ата-аналар тек өз проблемаларына назар аударады және баланы қабылдамайды;
- қатыгез қарым-қатынас-бұл шамадан тыс қатаң жазалар, оның ішінде кішігірім заң бұзушылықтар үшін және жоқ дегенде бағынбағаны үшін;
- "Отбасының кумирі" - бала үнемі назар мен таңданудың нысаны болып табылады.

Отбасындағы балаға деген қарым-қатынастың мұндай модельдері оның мінез-құлқындағы мазасыздықты және экстремалды реакциялар мен эмоцияларға, соның ішінде агрессивті мінезге бейімділігін тудыратын қасиеттерді қалыптастырады. Отбасы жеке тұлғаның әлеуметтік маңызды қасиеттерін ғана емес, соныменқатар бағалау өлшемдерін де қалыптастырады, күнделікті өмір мәдениетін қалыптастырады. Отбасы әсер етпеген жасөспірімнің мінез-құлқының бірде-бір әлеуметтік аспектісі жоқ.

Баланың агрессивтілігін келесі белгілермен анықтауға болады:

- басқа балаларға қарсы жиі кездесетін әрекеттер (келеке-мазақ ету, ұрып-соғу, кез-келген нәрседен айыру).
- ашуланған айқайлардың немесе жаман көңіл-күйдің жиі эпизодтары.
- ата-аналарға және басқа беделді ересектерге үнемі қарсылық білдіру.
- жоюға, бұзуға бағытталған көптеген әрекеттер.

Бұқаралық ақпарат құралдарыныңқызметі жасөспірімнің психикасында айтарлықтай із қалдырды - фильмдер, теледидарлық фильмдер, баспа өнімдері,алдауға, зорлық-зомбылық, жыныстық қатынас көріністеріне толы жарнамалар, жасөспірімді агрессивті етеді. "Детективтер", "экшн-фильмдер", "порнографиялық фильмдер" және т.б. агрессивті мінез-құлық формаларын қоздырып, жасөспірімді өз көзінде ересек етеді. Теледидар тек көңіл көтеріп қана қоймайды, соныменқатар балаларда, жасөспірімдерде пайымдаулар мен мінез-құлық үлгілерін қалыптастырады.

Психиатрлар мен психологтар теледидардың адамға әсері негізінен теріс деген қорытындыға келді. Ғалымдардың пайымдауынша:

- жасөспірімдер ауыр жағдайларда, ойын барысында, тұлғааралық қарым-қатынаста экранда көрген зорлық-зомбылыққа еліктейді.
- олар өздерін белгілі бір құрбандарға немесе агрессорларға ұқсастыруға бейім.
- жасөспірімдер зорлық-зомбылықтың көптеген көріністерін көріп, дөрекілікке, қатыгездікке сезімтал болмайды.
- олар зорлық-зомбылықты мінез-құлықтыңқолайлы формасы мен моделі және проблемаларын шешудің тәсілі ретінде қарастыра бастайды.

Осылайша, агрессивтіліктің себептері елдегі экономикалық және әлеуметтік жағдай, баланың жеке ерекшеліктері - темперамент, мінез, жанжал, отбасындағы эмоционалды байланыстардың бұзылуы, отбасылық тәрбиенің сипаты мен шарттары.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Шабалин, О.М. Агрессивность как комплексная характеристика индивидуальности / О.М. Шабалин // Психопедагогика в правоохранительных органах. 2018. - №2. - С. 33-35.

2. Мироненко, Т.И. Агрессия как естественный фактор социальной адаптации подростков / Т.И. Мироненко // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. - 2016. - №6. - С. 260-266.
3. Педагогический энциклопедический словарь / Под ред. Б.М. Бим-Бад. - М.: Большая Российская энциклопедия, 2008. - 528 с. - ISBN:978-5-358- 04284-1.
4. Кулешова, А.В. Категории жизни подростков: субкультуры, агрессия, любовь / А.В. Кулешова // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. - 2018. - №2. - С. 236-253.
5. Поликаркина, М.С. К проблеме специфики проявления агрессивности и становления «Образа Я» в подростковом возрасте / М.С. Поликаркина// Вестник ОрГУ. - 2011. - №2. - С. 296 – 301
6. Чижова, С.Ю. Детская агрессивность: 100 ответов на родительское почему? / С.Ю. Чижова, О.В. Калинина. - Ярославль, 2011.
7. Романко, О.А. Особенности формирования агрессивности в подростковом возрасте / О.А. Романко // Психология обучения. - 2017.- №9. - С. 53-63.

ӘОЖ 159.99

ЖЕТКІНШЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ АДДИКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әбділәкім Ж.– Б.Момышұлы атындағы №22 ЖОМ мұғалімі

Искакова П.К.- педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

E-mail:Parida.iskakova@ayu.edu.kz

Аңдатпа. The бұл мақала жасөспірімдер арасындағы мектепте тәуелділік мінез-құлқының көрінісі мәселесіне арналған. Онда тәуелділіктің психологиялық ерекшеліктері, себептері, себептері бар. Жасөспірім кезіндегі тәуелділік мінез-құлқының көріну кезеңдері ашылады. Жасөспірім кезіндегі "жаман әдеттер" мәселесі қозғалады.

Кілт сөздер: жасөспірім, тәуелділік, тәуелділік, стресс, агрессия, ашу, жанжал, зорлық-зомбылық.

Аннотация. В данная статья посвящена проблеме проявления аддиктивного поведения в школе среди подростков. В ней психологические особенности аддиктивного поведения, причинные мотивы. Раскрываются периоды проявления аддиктивного поведения в подростковом возрасте. Затрагивается проблема «вредных привычек» в подростковом возрасте.

Ключевые слова: подросток, аддикция, аддиктивное поведение, стресс, агрессия, гнев, конфликт, насилие,

Annotation. This article is devoted to the problem of the manifestation of addictive behavior in school among adolescents. It contains psychological features of addictive behavior, reasons and motives. The periods of manifestation of addictive behavior in adolescence are revealed. The problem of "bad habits" in adolescence is touched upon.

Keywords: teenager, addiction, addictive behavior, stress, aggression, anger, conflict, violence.

Бүгінгі таңда жеткіншек жастағы балалардың аддиктивті мінез-құлық мәселесі қоғам алдында тұрған ең күрделі, шешімі қиын мәселелердің бірі болды. Қазіргі қоғам өмірлік

мақсаттары бар және оларды жүзеге асыруға дайын дені сау, білімді балаларды тәрбиелеумен түсіндіріледі. Бірақ соңғы уақытта адамдардың көпшілігі әртүрлі себептермен түрлі қиындықтарға тап болып жатыр, бұл оларды агрессивтілікке, среске, ашулануға және олардан шығудың қажетті жолын іздеуге әкеледі.

Адамдар стрессті жеңудің, шаршауды жеңілдетудің, демалудың әртүрлі тәсілдерін қолданады. Кейбіреулер үшін бұл тамақ, басқалары үшін спорт, музыка, компьютерлік ойындар, балық аулау, оқу, жұмыс, үй жинау және т.б. болып табылады. Әдетте, психологиялық жайлылықты сақтаудың бұл әдістері кедергі жасамайды, бірақ көмектеседі және толыққанды эмоцияларға және қарым-қатынасқа толы өмірдің ажырамас компоненттері болып табылады. Егер адам өмірлік қағидаларын артта қалдырып, өзінің қалауын бірінші орынға қоятын болса, онда аддиктивті мінез-құлықтың пайда болуы туралы айтуға болады. Тіпті қысқа мерзімді және шамалы қиындықтарды бастан кешіре алмайтын және күнделікті күйзелістерді жеңе алмайтын балаларда тәуелділіктің ықтималдығы жоғары болады [1].

Бүгінгі таңда әлеуметтану, медицина, психология ғылымдарында аддиктивті (ағылш. addiction-тәуелділік) немесе тәуелділік туралы көптеген ұғымдар кездеседі. Аддиктивтілік ұғымын зерттеу үшін бірқатар ғылымдар бірге жұмыстар жасады, мысалы: ХХІ ғасырдың басында осы ғылымдардың зерттеулерінің негізінде аддиктология ғылымы пайда болды. Бүгінгі таңда аддиктология ғылымы түрлі заттарға тәуелділіктерді зерттеумен айналысады. Бұл ғылым аддиктивті мінез-құлықты адамның сана-сезімін өзгерту арқылы нақты өмірден кету ниетімен байланысты тәуелділік ретінде сипатталады. Қазіргі таңда тәуелділік мәселесі шетелде де, біздің елімізде де көптеген ғалымдарды алаңдатады.

Аддиктивті мінез-құлық (ағылш. addiction - тәуелділік, зиянды әдет) – бұл девиантты мінез-құлықтың бір түрі болып саналады, бұл өзінің психикалық жағдайын өзгерту арқылы шындықтан кетуге деген ұмтылыста көрінеді. Аддиктивті мінез-құлықтың ерекшелігі - адам өзінің зиянды заттарға деген тәуелділігін өз бетінше жеңе алмауы [2].

Аддиктивті мінез-құлық келесідей көрінеді:

1. Химиялық емес тәуелділіктер: құмар ойындар; Интернетке тәуелділік; ойынға тәуелділік; шопоголизм; жұмыс;

2. Химиялық тәуелділіктер: маскүнемдік; нашақорлық; токсикомания; темекі шегу;

3. Аралық тәуелділіктер: артық тамақтану; аштық.

Аддиктивті мінез-құлық мәселесі ғылымда әртүрлі бағытта зерттелді. Олар:

- Психоанализ (А.Адлер, Э.Берн, З.Фрейд, Э.Фромм, Э.Эриксон);

- Интерактивизм (Т.Шибутани);

- Когнитивті психология (Дж.Гриндер, Дж.Олпорт, Л.Фестингер);

- Гуманистік психология (А.Маслоу, К.Роджерс);

- Гештальтпсихология (В.Келер, К.Коффка, К.Левин);

- Психосинтез (Р.Ассаджиоли).

Аддиктивті мінез-құлықты ауытқушылық ретінде анықтау үшін оның негізгі белгілерін бөліп көрсету керек:

- аддиктивті мінез-құлықтың көрінуі;

- ұзаққа созылған аддиктивті мінез-құлық;

- қажетті нәтижеге қол жеткізу үшін тұтыну жиілігі мен көлемінің мәжбүрлі ұлғаюы;

- әлеуметтік өзара іс-әрекет барысында қауіп-қатерге ұшырауы;

- әдеттен арылуға үнемі ұмтылу;

- бас тарту синдромы (психобелсенді заттарды қабылдауды толығымен тоқтатқан кезде әртүрлі белгілердің пайда болуы);

- психобелсенді заттарды қарсыласу стратегиясы ретінде пайдалану;

- ләззат алудың басқа әдістерінен бас тарту;

- аддиктивті мінез-құлықтың пайдасына басқа әрекеттерді елемей.

Аддиктивті мінез-құлыққа тән ерекшелік циклдік болып табылады. Аддиктивті мінез-құлықтың бір циклінің фазасына:

- ішкі қабілеттің болуы;
- тілек пен шиеленісті күшейту;
- тәуелділік объектісін күту және белсенді іздеу;
- мазасыздану, уайым;
- босаңсу;
- ремиссия кезеңі (салыстырмалы тыныштық).

Әр адамда аддиктивті мінез-құлық циклі әртүрлі жолдармен жалғасуы мүмкін. Мысалы, бір адамдарда бір ай бойы, ал кейбірінде бір күн ғана болуы мүмкін. Адам мен қоғам үшін аддиктивті мінез-құлықтың барлық түрлері үлкен қауіп-қатер әкеледі. Адам әдетте психологиялық және физикалық жайлылыққа ұмтылады. Күнделікті өмірде адам әрдайым әртүрлі факторлардың әсер етуімен ыңғайлы жағдайға қол жеткізе бермейді, оларға:

- әртүрлі сыртқы факторлар,
- жұмыстағы қиындықтар,
- жақын адамдарымен жанжал,
- отбасындағы түсініктің жеткіліксіздігі,
- әдеттегі стереотиптің бұзылуы;
- биоритмдердің ерекшеліктері (маусымдық, айлық, тәуліктік және т. б.),
- жылдың маусымдылығы (жаз, күз) дененің жалпы тонусына,
- көңіл-күйдің көтерілуіне немесе төмендеуіне,
- жұмысқа қабілеттілікке әсер етеді [3].

Әлемнің көптеген елдерінде аддиктивтілік, яғни тәуелділік мәселесі көбінесе жеткіншек жастағы балаларға көбірек қатысты болады. Жеткіншек жастағы балаларда аддиктивті мінез-құлықтың пайда болу процесі ерекше назар аударуды қажет етеді, өйткені жеткіншектерде тәуелділіктің жиі кездесетін түрлерінің тұрақты өсуі байқалады. Жеткіншек жастағы балалардың тәуелділік проблемасы енді медицина, психология және т.б. ғылымдардың моральдық проблемасы ғана емес, сонымен бірге елдің де, жалпы адамзаттың да денсаулығы мен қауіпсіздігіне қатысты жоғары маңызды әлеуметтік проблема болып табылады. Сондықтан жеткіншек жастағы балалардың проблемалары көптеген ғалымдардың: психологтардың, дәрігерлердің, педагогтардың, әлеуметтанушылардың назарына айналды.

Әр жастың өзіндік ерекшеліктері бар және сонымен бірге өзіндік қиындықтары да жетерлік. Жеткіншек жас - бұл адам өміріндегі ең эмоционалды кезең болып есептеледі, себебі бұл жас кезеңінде кез-келген дағдарыстың жағымсыз белгілері айқын көрінеді, көбінесе әртүрлі идеологиялардың әсерінен туындайтын аддиктивті, девиантты және ауытқушы мінез-құлық қалыптасады. Жеткіншек жастағы балалардың бойынан көрінетін айқын ерекшеліктерді педагогтар жеткіншектер комплексі деп атайды.

Жеткіншектер комплексі алаңдаушылықпен, мазасызданумен және көңіл-күйдің күрт өзгеруіне байланысты, меланхолияға, импульсивтілікке, негативизмге, жанжалға және агрессивтілікке бейімділігімен сипатталады. Жеткіншек жастың психологиялық ерекшеліктеріне - көңіл-күйдің түсуі, дөрекі сөздер мен пікірлерді айту, танылуға және бағалануға деген ұмтылыс, тәуелсіз болу жатады. Бұл жастағы өзімшілдік адалдық пен жанқиярлықпен қатар көрінеді. Басқа адамдарға дөрекілік пен өрескелдіктің көрінісі өзінің керемет осалдығымен, жарқын оптимизмнен ең қараңғы пессимизмге дейінгі ауытқуларымен біріктіріледі [4].

Жеткіншек жастағы балалардың аддиктивті мінез-құлық, ересектер сияқты, әртүрлі ауырлық дәрежесінде болуы мүмкін: іс жүзінде қалыптыдан ауыр тәуелділікке дейін, көбінесе психикалық патологияға әкеледі. Профессор Е.В.Змановская аддиктивті мінез-

кұлық пен зиянды әдеттерді ажыратып көрсетеді, олар ауыр тәуелділік емес және әрқашан өмірге қауіп төндірмейді (артық тамақтану, темекі шегу және т.б.) [5].

Зиянды әдеттер дегеніміз не деген сауалға жауап беру үшін, біз бірнеше анықтаманы қарастырамыз. Зиянды әдет - бұл бірнеше рет қайталанатын әрекет, айналасындағы адамдарға зияндылығымен немесе осы әдетке түскен адамның әрекетімен ерекшеленеді. Зиянды әдет - бұл жеке адамға немесе қоғамға агрессивті мінез-құлықтың бекітілген тәсілі.

«Зиянды әдет» ұғымының басқа да анықтамалары бар, бірақ олардың барлығы зиянды әдеттерді физикалық және психикалық жағынан адам денсаулығының жай-күйін айтарлықтай нашарлатады деген қорытындыға әкеледі. О.А.Ананьева өзінің «Жеткіншектердегі зиянды әдеттерді алдын-алудың педагогикалық аспектілері» атты еңбегінде, көптеген басқа зерттеушілер мен педагогтар сияқты, жеткіншектердің нашақорлыққа, ішімдікке, есірткіге тәуелділікке, темекі шегуге, сондай-ақ құмар ойындарына тәуелділікке қатысты мәселелерін қозғайды [6].

Зиянды әдеттердің алдын алудың перспективалық тәсілі әртүрлі жастағы балалардың салауатты өмір салтына деген көзқарасын қалыптастыру болып табылады. Барлық әдеттердің қалыптасуы (зиянды да, жақсы да) адамның жетілу кезеңдерімен, дәлірек айтқанда оның қажеттілік-мотивациялық саласының дамуымен тығыз байланысты екенін есте ұстаған жөн.

Жеткіншек жастағы балалардың аддиктивті мінез-құлқының ерекшелігі, шындықтан кетіп, ол өзінің психикалық жағдайын жасанды түрде өзгертеді, бұл қауіпсіздік пен тепе-теңдікті қалпына келтіруді білдіреді, нәтижесінде процесс жеке адамды басқара бастайды және тәуелділік оны басқарады. Қазіргі әлем қоғам өмірінің барлық салаларындағы өзгерістермен сипатталады. Демек, проблемалардан аулақ болу - аддиктивті тұлға үшін өмір сүрудің ең қарапайым және қол жетімді тәсілі. Бұл жағдайда психофизиологиялық деңгейде адамның табиғи бейімделу мүмкіндіктері бұзылады, психологиялық ыңғайсыздық пайда болады, оның себептері ішкі және сыртқы болып табылады. Адамдар мұндай жағдайларға түрліше қарайды.

Аддиктивті тұлғалар көңіл-күйдің өзгеруіне және психологиялық ыңғайсыздыққа жол бермейді және олар үшін қиын жағдайлардан шығудың оңай жолдарын іздейді, атап айтқанда: олар жағымды эмоциялар алу үшін психикалық жағдайын өзгертіп, ең аз қарсылық жолымен жүреді. Күшті негативті эмоциялар адамға осындай әсер етеді, оның нәтижесі іс-әрекеттерді жоспарлауға бағытталған ішкі диалогты бұздан көрінетін «мен» деградациясы болып табылады, бұл мінез-құлықты бақылауды жоғалтуға әкеледі, ол хаотикалық және орынсыз болады.

Жеткіншек жастағы балалардың темекі шегуі, олардың физикалық дамуына кері әсер етеді, яғни салмағы артта қалады, бойының өсуі нашарлайды және бет келбеті өзгереді. Бұл өскелең ұрпақ темекіні ата-анасынан жасырынып, асығысып, түтінді өкпеге қатты тарту арқылы жүзеге асырады. Осылайша қауіпті заттар баланың денесіне көп мөлшерде енеді. Бұл факт тағы бір қорқынышты күшейтеді: балалар темекіні ең қауіпті заттар орналасқан сүзгісіне дейін тартады. Жеткіншектер үшін тұрақты темекі шегудің салдары бір қарағанда зиянсыз сияқты көрінуі мүмкін:

- темекі шегу жеткіншектер кезіндегі жүйке бұзылыстарының себептерінің бірі болып табылады: жеткіншектер ашуланшақ, тітіркенгіш, агрессивті болады, сонымен қатар ұйқысы бұзылады;

- танымдық іс-әрекетте өзгерістер байқалады (назар аудару мен есте сақтау қабілеті әлсірейді, ақыл-ой қабілеті төмендейді);

- қатерлі ісік ауруын тудыру қаупі артады. Қатерлі ісіктің алғашқы симптомы – құрғақ жөтел.

Бейтаныс адамдардан темекі тұқылдарын алып, кейбір жеткіншектер оларды тарта бастайды. Біреудің темекісін тарту арқылы олардан әртүрлі аурулар шығуы мүмкін. Өкінішке орай, жас ұрпақ бұл әдеттің барлық жағымсыз әсерлерін түсінбейді [7].

Жеткіншек жастағы балалардың аддиктивті мінез-құлқының бес кезеңі бар: Бірінші кезең, тәуелділікті тудыратын затпен танысумен сипатталады.

Екінші кезеңде, адам өзі үшін тартылатын заттың маңыздылығын анықтайды. Онымен өзара әрекеттесуді жалғастырудың мағынасы бар ма, соны анықтайды.

Үшінші кезең, аддиктивті мінез-құлықпен көрінеді. Жеткіншек оның тәуелді екенін түсінбейді, онда мазасыздық, шаршау, ашуланшақтық және басқа да реакциялар пайда болады, «бұрынғы мен» және «бүгінгі мен» арасында қайшылық басталады.

Төртінші кезең, аддиктивті мінез-құлықтың басым болуымен сипатталады. Тәуелділік заты бұрынғыдай рахат әкелмейді, адамның бұрынғы тұлғасы толығымен жойылады.

Бесінші кезеңде, аддиктивті қауіп орын алады, яғни адамның жеке басы биологиялық, әлеуметтік және психологиялық тұрғыдан толығымен жойылады.

Балаларға проблеманы және оның пайда болу себептерін түсінуге көмектесу үшін оны психологқа хабарласып, алғашқы екі кезеңде ғана шешуге болады. Келесі кезеңдерде көмектесу мүмкін емес. Осылайша, шетелдік және отандық зерттеушілердің тәжірибесін зерттеу жеткіншек жастағы балалардың аддиктивті тұлғасының негізгі сипаттамасы сындарлы өмірлік стратегияны дамыту арқылы жеңуге болатын тәуелділік деген қорытындыға келуге мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Гоголева А.В. Аддиктивное поведение и его профилактика. – Москва–Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», -2003.
- 2 Айвазова А.Е. Психологические аспекты зависимости – СПб: Речь, 2003.
- 3 Александрова Н.В. и др. Аддиктивное поведение детей и подростков: механизмы формирования и превенция: монография – Омск : Изд-во ОмГТУ, 2013.
- 4 Баярд Д., Баярд Р. Ваш беспокойный подросток. - М.: Педагогика, 1992.
- 5 Змановская Е.В. Психология семьи. Основы супружеского консультирования и семейной психотерапии. – Инфра-М, 2017.
- 6 Ананьева О.А. Аддикция и психологические кризисы: личностные, возрастные, семейные. М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2013.
- 7 Шнейдер Л.Б. Психология девиантного и аддиктивного поведения детей и подростков. 2-е изд., испр. и доп. Учебное пособие для СПО – Юрайт, 2018.

УДК 159.99

ПРОФИЛАКТИКА ИГРОВОЙ ЗАВИСИМОСТИ (КИБЕРАДДИКЦИИ) У ПОДРОСТКОВ

Сариева Гулназ Тойбазаровна- педагог-психолог
№27 IT - школа – лицей им. О. Жанибекова, Казахстан, г. Туркестан.

Аңдатпа. Мақалада кибераддикция мәселесі қарастырылады. Жасөспірім кезіндегі кибераддикцияның ерекшеліктері талданады. Жасөспірімдерде кибераддикцияның психологиялық профилактикасының әдістері мен формалары анықталды. Кибераддикцияның алдын алу бойынша ұсыныстар ұсынылды.

Кілт сөздер: кибераддикция, компьютерлік тәуелділік, құмар ойындар, депрессия, агрессия, қарым-қатынас проблемалары, жеткіліксіз эмоционалдылық.

Аннотация. В статье рассмотрена проблема кибераддикции. Проанализированы особенности киббераддикции в подростковом возрасте. Определены методы и формы психологической профилактики кибераддикции у подростков. Предложены рекомендации по профилактике кибераддикции.

Ключевые слова: кибераддикция, компьютерная зависимость, игромания, депрессия, агрессия, проблем в общении, неадекватная эмоциональность.

Annotation. The article considers the problem of cyberaddiction. The features of cyberaddiction in adolescence are analyzed. Methods and forms of psychological prevention of cyberaddiction in adolescents are determined. Recommendations for the prevention of cyberaddiction are proposed.

Keywords: cyberaddiction, computer addiction, gambling addiction, depression, aggression, communication problems, inadequate emotionality.

Кибераддикция – это зависимость от компьютерных игр. Особенно опасна тем, что на почве компьютерных игр совершаются преступления, причем с особой жестокостью. Группу риска для развития компьютерной зависимости составляют подростки в возрасте 10–17 лет.

Кибераддикция относится к группе нехимических аддикций и входит в состав более широкого термина «компьютерная зависимость», включающего в себя большое количество проблем аддиктивного поведения и контроля над влечениями. Компьютерная зависимость – это психологическая зависимость от виртуальной среды, созданной посредством электронных, цифровых, компьютерных, интернет технологий. Термин «компьютерная зависимость» (от англ. «computer addiction») означает болезненное пристрастие человека к любой активности за компьютером. Это может быть работа, игра, общение в социальных сетях и т.д. [24, с. 5]. Другими словами, кибераддикция (или игровая компьютерная зависимость) – это форма психологической зависимости, проявляющаяся в навязчивом увлечении видеоиграми и компьютерными играми[1].

Впервые игровую зависимость описал Айвен Голдберг в 1995 году [51]. Изначально ученый не хотел включать данное расстройство в официальные психиатрические стандарты, но предложенная врачом трактовка, была первой трактовкой игровой зависимостью, которая базируется на описании расстройств, связанных со злоупотреблением психоактивными веществами, наркоманий. Он был одним из первых, кто заметил некую схожесть между игроманией и наркотической зависимостью.

В 2003-2004 годах И.О. Кулаков и И.О. Фридман выявили физиологические и психологические признаки, которые могут указывать на зависящего от компьютерных игр человека [9, с. 648-664]. Физическими признаками являются: нарушение зрения, сухость глаз, неопрятность, снижение иммунитета, забывание о том, что необходимо поесть, бессонница, повышенная утомляемость, частые мигрени. К психологическим признакам относятся: появление чувства неожиданной радости, эйфории при контакте с компьютером, связанное с предвкушением игры; желание увеличивать время нахождения, проводимое в игре; перестановка жизненных приоритетов в пользу компьютера; появление проблем в общении в школе, с близкими, или на работе; отсутствие контроля над временем, проводимым за играми; появление чувства гнева, раздражения, апатия при отсутствии возможности вернуться к игре. А.В. Сидорова выделяет следующие психические симптомы игровой зависимости: появление чувства радости, эйфории при контакте с компьютером или игровой приставкой или даже при ожидании (предвкушении) контакта; отсутствие контроля за временем взаимодействия с компьютером или игровой приставкой; желание увеличить время взаимодействия («дозу») с компьютером или игровой приставкой; появление чувства раздражения, гневливости либо угнетения, пустоты, депрессии при отсутствии контакта с компьютером или игровой приставкой; использование компьютера или игровой приставки для снятия внутреннего напряжения, тревоги, депрессии[2].

В наше время на смену игровым приставкам пришли мобильные телефоны, на игры в которых тратится времени не меньше. Соответственно, можно считать, что психические симптомы игровой зависимости относятся и к ним. А. Е. Войскунский перечисляет следующие характеристики зависимого поведения от компьютера и интернета: отсутствие желания проводить досуг за пределами виртуальной реальности; пренебрежение домашними и рабочими делами; неспособность контролировать времяпрепровождение за компьютером; нежелание слушать негативные отзывы о бесконтрольном времени препровождения в сети от близких и друзей и др. [3].

С каждым днем число фанатов компьютерных игр угрожающе увеличивается. В основе подобной патологии лежат внутриличностные проблемы и переживания. Отсутствие личной жизни, взаимопонимания с окружающим миром, реальных чувств и эмоций заменяется, и, как следствие, вытесняется реальностью виртуальной. Чем она реалистичнее, чем четче графика, чем правдоподобнее отражаются там события, тем сильнее и глубже формируется зависимость

Подростки, страдающие киберзависимостью, как правило, не умеют выстраивать взаимоотношения с ровесниками и противоположным полом, трудно приспосабливаются к коллективу. Они видят выход из жизненных проблем в фантастическом мире компьютера, который постепенно развивает компьютерную зависимость. Кроме того, виртуальная среда работает еще и средством самозащиты: здесь у него не существует плохого настроения, отсутствует чувство боли, никто не унижит и не оскорбит его. Однако, как и при других зависимостях, людям с компьютерной аддикцией не хватает внимания, они ощущают одиночество, не получают помощи и понимания от близких людей и потому испытывают связанное с этим беспокойство и эмоциональное напряжение. Вот почему такой человек больше всего и нуждается в помощи своих родных, психологически компетентном сопровождении его в преодолении проблем, разных жизненных ситуаций. Из разных типов компьютерных зависимостей, сильнее всего подросток подвержен игровой зависимости, что обуславливается отличительными чертами самой компьютерной игры: стремительной сменой событий в компьютерных играх, динамичностью игры, неповторимостью, непрерывностью процесса. Абсолютное погружение в игру создает эффект участия игрока в фантазийной реальности, который существует только для него в сложном и подвижном процессе. Собственно, данная способность компьютерных игр не дает возможности человеку, страдающему игровой зависимостью прекратить процесс, для выполнения того или иного социального обязательства в реальной жизни[4].

Преступления из-за компьютерных игр совершаются в основном на фоне психического расстройства, сопровождающегося внезапно возникшей агрессией. Исследователи установили, что подростки, которые слишком увлекаются Интернетом, более склонны к агрессии и асоциальному поведению. Наблюдаются серьезные отклонения от нормы в поведении, реакциях, неадекватная эмоциональность либо заторможенность, наличие импульсивности в поведении, истеричность, резкая смена эмоций в их крайнем проявлении, отсутствие эмоционального и поведенческого самоконтроля.

Вышесказанное обосновывает актуальность профилактики компьютерной игровой зависимости, особенно в подростковом возрасте.

Родителям рекомендуется использовать следующие стратегии для профилактики развития киберзависимости[5]:

1. Показывать личный положительный пример. Важно, чтобы слова не расходились с делом. И если отец разрешает сыну играть за компьютером не более часа в день, то и сам он не должен играть по три-четыре часа.
2. Ограничить время работы с компьютером, объяснив, что компьютер – не право, а привилегия, поэтому общение с ним подлежит контролю со стороны родителей. Резко запрещать работать на компьютере нельзя. Если ребенок склонен к компьютерной

зависимости, он может проводить за компьютером два часа в будний день и три – в выходной. Обязательно с перерывами.

3. Предложить другие возможности времяпровождения. Можно составить список дел, которыми можно заняться в свободное время. Желательно, чтобы в списке были совместные занятия (походы в кино, на природу, игра в шахматы ит. д.).

4. Использовать компьютер как элемент эффективного воспитания, в качестве поощрения (например, за правильно и вовремя сделанное домашнее задание, уборку квартиры и т. д.).

5. Обращать внимание на игры, в которые играют дети, так как некоторые из них могут стать причиной бессонницы, раздражительности, агрессивности, специфических страхов.

6. Обсуждать игры вместе с ребенком. Отдавать предпочтение развивающим играм. Крайне важно научить ребенка критически относиться к компьютерным играм, показывать, что это очень малая часть доступных развлечений, жизнь гораздо разнообразней и игра не заменит общения.

7. В случаях, если родители самостоятельно не могут справиться с проблемой, обращаться к психологам[6]:

Формирование гармоничных взаимоотношений в семье, доверительные отношения между родителями и детьми, общие интересы всех членов семьи – неотъемлемая часть полноценного развития ребенка. Подросток нуждается в умеренном контроле над его действиями и умеренной опеке с тенденцией к развитию самостоятельности и умения принимать ответственность за свою личную жизнь.

Список использованной литературы:

1. Ахрямкина, Т.А. Особенности проявления и факторы формирования компьютерной зависимости различных возрастных групп: Методическое пособие для студентов психологического факультета и практикующих психологов, Самара. 2015 - С. 17-23
2. Белавина, И.Г. Восприятие ребенком компьютера и компьютерных игр, Вопросы психологии [Электронный ресурс] <http://www.voppsy.ru/issues/1993/933/933062.htm>
3. Белоглазова Л.А. Игромания как феномен отчуждённой реальности / Л.А. Белоглазова // Вестник ВГТУ. – 2012. – №4 [Электронный ресурс] <https://cyberleninka.ru/article/n/igromaniya-kak-fenomen-otchuzhdyonnoyrealnosti>
4. Войскунский А. Е. Зависимость от Интернета: актуальная проблема // Журн. неврологии и психиатрии. 2012 – С. 43-50 106
5. Войскунский, А. Е. Психологические исследования феномена Интернет-аддикции // Тезисы докладов 2-й Российской конференции по экологической психологии. М.: Экопсицентр РОСС, 2018. – С. 252-257.
6. Кулаков С.А. Психотерапия и психопрофилактика аддиктивного поведения у подростков. М.: «Смысл», 2016 – 300 с.

ӘОЖ 371.15:370

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АУТОАГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МАЗАСЫЗДАНУЫ

Рысбекова Айман Қалышбаевна, Бегалиева Ғалия Бисенбайқызы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Аңдатпа. Қазіргі таңда мазасыздық, алаңдаушылық, мінез тұрақсыздығы оқушылар арасында едәуір ұлғайып отыр. Мектептік кезең - әрбір оқушы үшін тұлға болып қалыптасу ортасы, өмірлік мақсат-міндеттерді бағамдайтын қабілеттер қалыптасатын жол. Мақалада мазасыздық сезімінің зерттелу тарихы, ғалымдардың тұжырымдамалары талданды. Мазасыздықтың тұрақты жеке қасиеті ретінде қалыптасатын факторлар көрсетілді. Мектеп жағдайында балалардағы мазасыздық сезімін азайтуға көмектесетін факторлар көрсетілді.

Кілт сөздер: Оқушы, аутоагрессивті, мінез-құлық, мазасыздық, ата-ана, мектеп.

Аннотация. В настоящее время тревожность, беспокойство, нестабильность поведения значительно увеличиваются среди школьников. Школьный этап-это среда становления личности для каждого ученика, путь, по которому формируются способности, оценивающие жизненные цели и задачи. В статье проанализирована история изучения чувства тревоги, концепции ученых. Показаны факторы, формирующиеся как устойчивая личностная черта тревожности. В школьных условиях были показаны факторы, которые могут помочь уменьшить чувство тревоги у детей

Ключевые слова: ученик, аутоагрессивный, поведение, тревога, родитель, школа.

Abstract. At present, anxiety, instability of behavior are significantly increasing among schoolchildren. The school stage is an environment of personality formation for each student, the path along which abilities are formed that evaluate life goals and objectives. The article analyzes the history of the study of feelings of anxiety, the concept of scientists. The factors forming as a stable personality trait of anxiety are shown. Factors that can help reduce anxiety in children have been shown in school settings.

Keywords: student, auto-aggressive, behavior, anxiety, parent, school.

Жасөспірім - көптеген себептерге байланысты күрделі кезең. Бұл балалық шақ пенересектік кезең арасындағы өтпелі кезең, онда жаңа міндеттерге, басқалармен қарым-қатынас жасаудың жаңа тәсілдеріне бейімделу қажет. Баланың психологиялық қиындықтарға тап болуының алғы шарттарының бірі, оның "әлеуметтік жаңа даму жағдайына" енуі, яғни ішкі жаңа бағыт-бағдарының өзгеруі. Мұның барлығы баладан күрделі психологиялық қайта құрылуды талап етеді.

Жасөспірім кезең бала өмірінде ерекше мәнге ие, өйткені дәл осы кезеңде оның жеке басының қалыптасуы, дамуы жүреді, сонымен қатар оның барлық кейінгі дамуы, мінезінің негізгі қасиеттері мен жеке қасиеттері қалыптасады және анықталады. Оның мектептегі үлгерімі, қарым-қатынас дағдыларын дамыту және жалпы әлеуметтену процесі баланың осы жас кезеңіндегі мазасыздық деңгейіне байланысты. Мұндай жағдайдағы балалардың көңілін аулап, басқа нәрселермен қызықтырмаса олар толығымен өздерінен босамауы мүмкін. Өзін басқа балалармен салыстыру, бұндай балаларды толық еместік, пәс түсу, күйзелу сезіміне әкеледі. Бұл сезім таныстарының кекетуінен күшеюі мүмкін. Әсіресе, бала өзін кәдімгі балаға қарағанда, нашар сезінетін қиын ситуацияларда бұл сезім ұлғаяды. Осыны ескере отырып, **ата-аналар мен тәрбиешілер жасөспірімдер бойындағы мазасыздық пен күйзелісте жүрген жасөспірімге дер кезінде эмоционалды тұрғыда қолдау, көмек көрсету керек.** Оның бойындағы жағымды қасиеттеріне терең мән беріп, оны қиындықты жеңе білуге жетелеу үшін қолдау көрсетіп, **мінез-құлықтың қалыпты емес және болмауы керек екенін**

білуікерек және бұл жағдайларды анықтаған кезде оларға көмектесіп, мүмкіндігінше тезірек шаралар қабылдау қажет.

Қазіргі таңда өзіне-өзі қол салу мінез-құлқы біржақты патологиялық тұрғыдан қарастырылмайды. Бұл әрекет көп жағдайда есі дұрыс адамның мінез-құлқы. Оның себептері: депрессия, яғни жан дертіне ұшырау және стресс, яғни психологиялық күйзеліс. Осындай күйзелістердің көмегімен жастарды психологиялық індетке жетелейді. Қазіргі жастардың көпшілігі жоқшылыққа, қиыншылыққа төзе алмайды. Әрбір бала әртүрлі, темпераменті әр түрлі және сәйкесінше өмірлеріндегі қиындықтар мен өзгерістерден туындаған күйзелістерге әр түрлі қарайды. Егер баладағы туындайтын күйзелістер баланы үнемі қоршап тұрса және маңызды ересектердің қолдауы болмаса, онда күмән, болашақ қорқынышы және өзін-өзі бағалаудың төмендігі баламен өмір бойы бірге жүруі мүмкін. Айналадығы бұндай атмосферада өсетін бала қоршаған әлемге нашар бейімделеді және бұл оның дамуын айтарлықтай шектейді. Бұл жағдайда Е.А.Кириллова [1] және т.б. зерттеушілердің еңбектерінен көретініміздей ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынастың орны ерекше.

Депрессиялық жағдайға түскен жасөспірім жиі агрессиялы ол, ұрысқа, қақтығысқа бейім болады. Сонымен бірге, оның агрессиясы бірінші кезекте өзіне, содан соң жақынына және қоршаған ортасына бағытталады да, көп жағдайда жақындары немесе қоршаған ортасы оның бойындағы өзгерістерді түсінбейді де, қабылдай да алмайды. Ең бастысы мазасызданудың негізі мен себептерінің адамның психикалық даму заңдылықтарымен тығыз байланысты болуы. Жекедара даму үшін мазасызданумен күресуде қолданылатын қорғаныс механизмдерінің жүйесі ерекше мәнге ие. Себебі, бұл мәселе Фрейд пен А.Фрейдтің еңбектерінде егжей-тегжейлі талданған. З.Фрейдтің қарастырған мәселелері қазіргі заманда да өзекті болып отыр. Оның теорияларының дамуы психоанализ бағытында да өз жалғасын тапты, сонымен қатар психоанализден бастап өз теориялық жолдарын тапқан [2]. Мазасыздану сезіміне алып келетін қорқу мынадай себептерге байланысты болады: өз қатарларымен дұрыс қатынаста болмау, ата-анасының өзара конфликті болуы психикалық травма алуы, ата-ана тарапынан қатал тәртіп т.б. Бұл баланың тіпті ортамен араласпай тұйық болуына немесе ызыланғыш, ашушаң болуына әкеліп соғады. Ал бұл оны көптеген тығырыққа тіреп, соңы суицидке әкеліп соғуы мүмкін. Көпшілікті алаңдатып отырған «Суицид» деп аталатын осы дерттің мектеп оқушыларын да айналып өткен жоқ. Оған себеп депрессияға, стресске шалдыққан бала, өзіне көңілі ешқашан толмайды. Осыны пайдаланып, буыны бекіп, өмір туралы өзіндік дүниетанымы қалыптасып келе жатқан жастарды желкесінен алып, жолынан тайдыратын, үмітін үзетін, басқа түскен қиындықпен күресуіне жол бермейтін, өмірден түңілдіретін – осы суицид – деп аталатын дерт. Қазіргі таңда қоғамда аутодеструктивті мінез-құлықтың көптеген түрлері таралуда.

Сондықтан оны түзету жолдары ғана емес, алдын-алу шаралары да маңызды роль атқарады. Аутодеструктивті мінез-құлыққа шалдығуға әсіресе жасөспірімдер көбірек бейім, себебі жасерекшелік өзгерістер болып жатады – эмоцияналдық тұрақсыздық, әлеуметтік жағдайлардың күрт өзгеруі (олардан өзбеттілікті, жауапкершілікті талап ете бастайды), өмірлік тәжірибенің аздығы, «ақ пен қараны» ажырата алмау, сонымен қатар жағымсыз экологиялық, экономикалық, әлеуметтік факторлардың әсері. Сондықтан аутодеструктивті мінез-құлықты психологиялық алдын-алу шараларының жасөспірімдер маңызы зор. Психологиялық түзетуде және алдын-алу шараларында екі базалық бағытты бөліп көрсетуге болады – проблемалық-бағыттылық және дербес-бағыттылық. Біріншік үрделі жағдайдың емес мәселені шешуге бағытталса, екіншісінде – адамның тұлғалық көріністеріне, өзіне және өзінің мінез-құлқына деген өз қарастарына көңіл бөлінеді.

Жасөспірімдерді осы дерттің жоғарылауы бала үшін өте маңызды психологиялық проблема болып табылады, ол өзінің ішкі әлемін терең талдауға әлі үйренбеген және әрқашан оған не болып жатқанын түсіне алмайды. Балаға бағыт – бағдар беріп жанында

болу, оның жағдайын түсіндіру, жақын сенімді адам бұл мәселенің шешімін табуға, оның себептерін анықтауға және сол жағдайдан шығаруға тырысады. Осы жағдайлардың кез - келгеніндегі ата-аналардың көңіл бөлмеуі, басты қателігі осы мәселеге назар аудармауы.

Алайда, көп жасөспірімдер көмекке мұқтаж болады. Міне сондықтан балаға қалай көмектесуге болады? Бұл балалардағы мінез-құлықтың себептерін қалай түсінуге болады? Бірінші кезекте проблеманың себебін анықтап көмек қолын созу керек. Жасөспірімдердегі бұл проблемаларды анықтауда баламен диалог жүргізу, нақты себепті анықтауға көмектеседі. Кейде бұл кезең өте қиын, өйткені балалар ата-аналардың наразылығына, көңілсіздікке және тіпті бас тартуға қорқады. Олар сондай-ақ теріс салдардан қорқады. Мысалы, егер оқушы ұжымда қорлауға ұшыраса, ол жағдайды жариялау дәстүрінен қорқады, өйткені бұл ата-анасын ашуландырып, түрлі шектеулерге тап болып, сонымен бірге оны көтере алмаған бала күтпеген жағдайға ұшырауы мүмкін. [3].

Өз проблемалары туралы айтпас бұрын бала біріншіден, ата-ананың сүйіспеншілігін жоғалтпайтынына, екіншіден, қолдауға сене алатынына сенімді болуы керек. Ата-аналар әдеттегі мазасыздықты аландаушылықтан, мектептегі невроздан ажыратуды үйренуі керек. Ал, жасөспірімдердегі туындағын - аландаушылық, бұл шешімін табатын, өте күрделі мәселе. Бала күн сайын таңертең депрессияға ұшырайды, алдағы күн оған ұнамайды, әр кеш сайын мектепке бармауға себеп іздейді. Ол асқынған жағдайда бала тығырыққа тіреледі. Ол мектепті құрдастарымен қарым-қатынас жасайтын және білім алатын орын ретінде қабылдамайды. Ол үшін ең алдымен стресстің тұрақты көзі болып табылады. Көбінесе мектеп оқушыларында "тамағы ауырады" немесе "температура көтеріледі", бұл әрдайым қиын ынталандыру емес – балалардағы қатты мазасыздықпен барлық белгілер іс жүзінде көрінеді. Мектептегі мазасыздық қаншалықты күшті болса да, балалардың көпшілігі бұл мәселенің не екенін түсіндіре алмайды [4]. Ол мектепте өзін бейтаныс сезінеді: құрдастарымен ортақ тіл таба алмайды және мұғалімдермен қалай қарым-қатынас жасауды білмейді. Бұл жағдайда баланың тәуелсіздігін көрсете алатын жағдайларды модельдеу арқылы әлеуметтенумен белсенді айналысу керек.

Жасөспірімдердегі бұл мінез -құлық бала денсаулығына кері әсер етуші фактор. Ол тек ол балаға ғана емес, қоршаған ортаға да кері ықпалын тигізеді. Себебі, бұл балалар жалпыға қадірлі болмайды, өздеріне-өздері сенімісіз болады, тұйық, жанасымсыз кейін немесе керісінше тым көпшіл, мазасыз болады.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, жасөспірімдердегі әр түрлі факторлардан туындағын мазасыз мінез-құлықтың түзету-алдын – жеке тұлға сипаты, оның эмоционалды аумағын сипаттайды. Мазасыздану деңгейі стресске деген жеке сезгіштікті білдіреді. Өте жоғары мазасыздану психологиялық қолайсыздықтың субъективті байқалуы. Мазасызданудың мінез-құлықтық байқалулары жалпы іс-әрекеттің бұзылуына жеткізеді, оның бағыттылығын, өнімділігін бұзады және эмоциялық күйлер-психофизиологияға кері әсерін тигізуі, адам денсаулығына залал келтіреді және басына түскен проблемаларды жеңгісі келмейді, сондықтан да олар өз өмірлері үшін күрескеннің орнына, мәңгілік сапарға аттанғанды жеңіл көреді. Осындай қиын кезде адам, ең алдымен, депрессия, стресске ұшырайды, ең соңында «суицидке» жол береді. Ата-ана, ұстаз әр баланы керемет рухани күш иесі деп қарап, оның шетсіз шексіздікті үйренсем деген ұмтылысына уақытында көңіл бөліп, демеу жасасақ, қуаттандырсақ жүрегі нұрға толы, мейірімді, адамгершілігі мол жекетұлға тәрбиелеп шығарымыз сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кириллова Е. А., Тревожный ребенок //Харьков: Вид.группа «Основа. – 2012.
2. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. - М., 1993.

3. Психологический словарь/Под общ.ред.А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд.,испр. и доп. –М.:Политиздат, - 497с. ISBN 5-250-00364-8

4. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Воронеж: НПО «МОДЕК», 2007. 304 с.

УДК 159.99

РЕЛИГИОЗНЫЙ ВЗГЛЯД НА САМОУБИЙСТВО (СУИЦИД)

**Жаркинбаева Динара Сабитовна-магистр психологии,
Мақажан Аяжан- студент 3 курса образовательной программы «Педагогика и психология», Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави**

Аңдатпа. Мақалада әлемдегі жетекші діндер: ислам, христиандық және иудаизм тұрғысынан суицид қарастырылады. Әр діннің суицид пен суицидтік мінез-құлыққа қатынасы сипатталған. Психикалық аурулары бар және психологиялық проблемалары бар адамдардың суицидке бару және эвтаназия мәселелері қозғалады.

Кілт сөздер: дін, өзің-өзіне қол жұмсау, суицид,жаза, хадис, суицидтік мінез-құлық.

Аннотация. В статье рассматривается суицид с точки зрения ведущих религий мира: ислам, христианство и иудаизм. Описывается отношение каждой религии к суициду и суицидальному поведению. Затрагиваются вопросы эвтаназии и суицида людей с психическими заболеваниями и психологическими проблемами.

Ключевые слова: религия, самоубийство, суицид, наказание,хадисы, суицидальное поведение.

Annotation. The article examines suicide from the point of view of the leading religions of the world: Islam, Christianity and Judaism. The attitude of each religion to suicide and suicidal behavior is described. The issues of euthanasia and suicide of people with mental illnesses and psychological problems are touched upon.

Keywords: religion, suicide, suicide, punishment, hadith, suicidal behavior.

Во все времена религия считалась «могучим оружием» воздействия на людские умы. Религия являлась средством манипуляции, неотъемлемой частью, вершившая историю многих государств. Не смотря на это в любой религии мира самоубийство считается одним из наихудших человеческих злодеяний. Почему же ислам, христианство и иудаизм негативно относятся к суициду?

Коран запрещает суицид в любом его проявлении – это большой грех, который не смывается никогда. Аллах подарил человеку душу, и только он вправе распоряжаться ею, всех, кто идёт против воли Аллаха, Коран осуждает. В мусульманской религии суицид вообще запрещён. Самосожжение, игра с виселицами и другие способы сведения счётов с жизнью опровергаются и караются Божественной Книгой.

Существует такая притча: самоубийца предстает перед лицом Всевышнего, и Создатель говорит ему: «Мои чада приходят ко мне только тогда, когда Я их позову. А ты почему пришёл?» Отвергая жизнь, человек сознательно выбирает небытие и, можно сказать, делает прыжок в преисподнюю. Человек не имеет права самовольно распоряжаться своей жизнью, которую ему дал Всевышний, только он может решить за нас, когда призвать нас на небеса. Смерть придёт к каждому, но в разное время и в неизвестный для нас час.

В исламе отрицается даже сама возможность покушения правоверного мусульманина на свою жизнь. Достаточно сказать, что в священной книге

мусульман Коране, очень подробно регламентирующей поведение верующего и дающей советы и рекомендации для всех мыслимых ситуаций, нет даже прямого упоминания понятия самоубийства. Но в шиитском толковании Корана, отмечается то, что если человек убьёт неверных и в результате умрёт сам, то он окажется в раю и его статус будет равен статусу шахида. Но такое толкование отвергается большинством теологов ислама. В одном из хадисов пророк Мухаммед говорил: «Убивший себя железом будет до скончания века таскать на себе в аду орудие преступления. Отравившийся будет вечно пить свою отраву. Спрыгнувший с высоты будет вновь и вновь падать в самую бездну преисподни». Составитель одного из шести сборников суннитских хадисов Абу-Дауд (889 – 962 г.г.) повествует о том, как Мухаммед отказал в погребальных почестях самоубийце. Он приписывает Пророку и такие слова: «В старые времена был некий человек, мучимый болезнью, которая истощила его терпение, и взял он нож, и перерезал себе запястье, и истёк кровью до смерти. И сказал на это Господь: «Раб мой ускорила свой конец, нет ему пути в рай»[1].

Уже более 15 веков в христианской и более 10 веков в православной христианской культуре самоубийство рассматривается наряду с главными смертными грехами. Начиная с IV-V в. в., отношение христианства к добровольному уходу человека из жизни коренным образом меняется в сторону однозначности трактовки и категоричного отрицания. Душа принадлежит Всевышнему, и только он волен ей распоряжаться. Святой Августин (Блаженный) (354 – 430 г.г.) называл самоубийство «худшим из грехов, ибо в нем нет возможности раскаяться». Согласно его учению, самоубийца есть человекоубийца. Шестая заповедь говорит «не убий», не прибавляя «твоего ближнего»; а так как Спаситель завещал любить ближнего, как самого себя, то, следовательно, убивающий себя грешит против шестой заповеди, ибо она запрещает вообще убивать человека. Нужно уважать тех, кто умеет жить среди невзгод, а не тех, кто ищет от них спасения в смерти. Суицидальное поведение рассматривается в современной христианской культуре как поведение, понижающее качество посмертного существования души, осуждается и ассоциируется с грехом даже у лиц, формально отрицающих у себя наличие религиозного мировоззрения[2].

Другая мировая религия, иудаизм, также во все периоды относилась к самоубийству крайне отрицательно. Евреи никогда не одобряли самовольного ухода из жизни, поскольку считали, что телесные и душевные страдания нужно переносить не ропща и, подобно Иову, за терпение получить награду Божью. В Талмуде попытка самоубийства рассматривается как преступление и считается религиозно запрещенным деянием, влекущим суд божий и даже людской. Даже траурные обряды по самоубийцам справлялись не полностью, их не хоронили до захода солнца. Запрет на самоубийство был дан человеку Всевышним ещё в древние времена. Но почему суицид считается страшнее и хуже, чем даже умышленное убийство другого человека? Дело в том, что суицид не даёт право человеку быть прощённым. В случае искреннего раскаяния, покаяния и искупления вины даже самый жестокий убийца может быть прощён Всевышним. Известны случаи, когда кровожадные разбойники вдруг понимали весь ужас и гибельность своего положения, раскаивались и начинали новую жизнь, становясь праведниками. Другие принимали мучительную смерть и тем самым полностью искупали свое деяние. А вот самоубийца уже не может раскаяться и получить прощение. Он сам себя вычёркивает из книги жизни и получает путёвку в ад[3].

Некоторые пытаются оправдывать суицид «безвыходными ситуациями и положениями жизни», однако это не оправдательный аргумент. На самом деле достойный выход из создавшегося положения может быть найден всегда. «Полный тупик» — это всего лишь самообман и неправильное отношение к жизни. Причиной самоубийства может быть страшная незримая сила, одолевающая и искушающая человека. Это враг рода людского — дьявол, существование которого многие не желают признавать. Верующий человек адекватно оценит любую ситуацию, но атеист может сомневаться и принять решение по стечению обстоятельств[4].

Бывают и редкие исключительные случаи и в исламе, и в христианстве и в иудаизме, когда самоубийцу всё-таки хоронят с отпеванием молитв, учитывая, что он лишил себя жизни в состоянии помутнения рассудка. Известная поэтесса Марина Цветаева, которая покончила жизнь самоубийством, была прощена священнослужителями. После тщательного исследования всех обстоятельств самоубийства священники пришли к выводу, что веровавшая в Бога Цветаева совершила суицид в результате душевного помешательства из-за крайнего истощения всех душевных и физических сил, спровоцированного одиночеством, голодом и разрухой.

Опасно заигрывать со смертью, устраивая «липовые», показушные суициды в надежде остаться живым, но напугать окружающих. Такие «театральные представления» обычно заканчиваются плачевно для актёров, которые вживаются в опасную роль. Практика показывает: в ста случаях «лихачества» восемьдесят игроков всё-таки уходят на зов неизвестной «тёмной силы».

В последнее время ведутся споры: не является ли эвтаназия способом самоубийства смертельно больного человека, который не в состоянии выносить непрекращающиеся страдания? Оказывается — да, является. По религиозным понятиям, тяжёлая болезнь человеку дается Всевышним для смирения и покаяния, необходимо собрать все жизненные силы в единый кулак и противопоставить их внутреннему воздействию на человеческий организм. Не больному решать, когда покинуть этот мир.

Глубоко верующие, смиренные граждане, почитая божественное слово, в одночасье не отрекаются от «канонов жизни», если душой человек ближе к Богу, значит и его жизненное бытие находится под покровительством Всевышнего[5].

Социально-экономическое положение мирян в обществе определяет причины, которые в той или иной мере содействуют этому процессу. Духовное состояние общества в целом на низком уровне: неуверенность в завтрашнем дне отчасти порождает мысль о суициде, неправильное толкование религиозных догм среди несовершеннолетних, о том что надо всегда помнить о смерти, что это «лживый, призрачный» мир, а настоящая жизнь начнется после смерти, является отправной точкой в неокрепшей психике подростка, который итак в силу своего переходного возраста находится на «эмоциональных качелях». Никто не отрицает силу религии, но каждый человек желающий «познать и распространять» религию должен быть просвещенным, морально и психологически зрелым, обладать способностью адекватно доносить информацию, глубоко заинтересованный в своей миссии «давать надежду отчаявшимся и умирять гордыню самовознесенных».

Список использованной литературы:

1. https://umma.ru/samoubijtsy-v-islame/#_ftnref3
2. Гилинский, Я.И. Социологические и психолого - педагогические основы суицидологии: учеб. пособие для вузов / Я. И. Гилинский, П. И. Юнацкевич, В. А. Кулагин. - СПб.: РАН, 2000. - 338 с.
3. Демичев, А. В. Дискурсы смерти: Введение в философскую танатологию / А. В. Демичев. - СПб: Изд-во ИНАПРЕСС, 1997. - 144 с.

4. Дюркгейм, Э. Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм; пер. с фр. с сокр. под ред. В.А. Базарова. - М. : Мысль, 1994. – 400
5. Ефремов, В. С. Основы суицидологии / В. С. Ефремов. – СПб.: Издательство «Диалект», 2004. - 480 с.
6. Шнейдман, Э. Душа самоубийцы: пер. с англ. / Э. Шнейдман. - М.: Смысл, 2001. - 315 с.

ӘОЖ 37.018.12

ӘЙЕЛ-АНАНЫҢ БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ ОРНЫ

Елубаева Рахат Сайлаубековна - п.ғ.к., доцент

Ақынова Гулшат Оразғалиевна - аға оқытушы

Жанадилова Гулнар Жумағалиевна - магистрант

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа: Мақалада отбасы тәрбиесінде әйел-ананың алар орны сөз болады.

Кілт сөздер: тұлға, отбасы, әйел-ана, тәрбие, аналық махаббат.

Аннотация: В статье будет рассказано о роли женщины-матери в семейном воспитании.

Ключевые слова: личность, семья, женщина-мать, воспитание, материнская любовь.

Annotation: The article will tell about the role of a woman-mother in family education.

Key words: personality, family, mother woman, upbringing, maternal love.

Адамзат үшін әйел-ананың орны ерекше. Ана болу - әйел болудың маңызды бөлігі. Ана болу тәжірибесі әйелдің жеке басының қалыптасуына, оның өмір жолына айтарлықтай әсер етеді. Бұл психологиялық ғылым мен практика үшін ана тақырыбының жоғары өзектілігін анықтайды.

Психологияда ана болу дәстүрлі түрде екі негізгі бағытта қарастырылады: әлеуметтік психологияда – баланың дамуына жағдай жасауды қамтамасыз ететін әйелдің әлеуметтік рөлі ретінде, даму психологиясында – әйелдің жеке басының даму кезеңі ретінде, онда аналыққа (жүктілік) көшу әйелдің жеке басының дамуы мен баланың дамуындағы нормативтік дағдарыс ретінде сипатталады [1]. Біздің ойымызша, ананы зерттеудің маңызды саласы-бұл тұлға психологиясы.

Ана қарым-қатынасының қалыптасуы әйелдің бүкіл өмірінде орын алады. Ана қарым-қатынасының қалыптасуындағы маңызды кезең-жүктілік кезеңі. Дәл осы кезеңде құндылықтар, көзқарастар, ана болуға даярлық, өзін ретінде сезінуге бет бұру мәселесі өзекті орын алады. Жүктілік кезінде әйел адамда болатын түрлі өзгерістер әйелдің басқалармен қарым-қатынасына, өзін-өзі басқаруына, болашақ баламен қарым-қатынасына қатысты бірқатар сапалы өзгерістердің қажеттілігін анықтайды.

Қазіргі заманғы зерттеулер жүктілік тәжірибесі мен босанғаннан кейінгі кезеңдегі аналық қарым-қатынас пен аналық мінез-құлық түріндегі сабақтастықтың болуын дәлелдейді. Осыған байланысты жүктілік кезеңінде ана қарым-қатынасының қалыптасуын зерттеу өзекті болып табылады. Ана қарым - қатынасының қалыптасуы маңызды мәселе бола отырып, бұл кезең, шын мәнінде, әйел адамның қандай ана болатынын нақтылайтын, ана мен бала қарым-қатынасының дұрыс қалыптасуына негіз болатын сәттер екендігі анық.

Қазіргі уақытта ғылыми зерттеулерде ана мен ана қарым-қатынасының қалыптасу факторлары мәселесі кеңінен таралды. Сонымен, психофизиологиялық факторлар:

балалардың жеке тәжірибесіне қатысты факторлар (анамен, кіші балалармен өзара әрекеттесу, ойын тәжірибесі); жеке факторлар (аналық қарым-қатынастың қалыптасуына әсер ететін әйелдің жеке ерекшеліктері); ерлі-зайыптылық қатынастардың ерекшеліктеріне қатысты; ана болуға дайындығын және оның баламен одан әрі қарым-қатынасқа әсерін зерттеу саны кеңейуде [1].

Ана қарым-қатынасын қалыптастыру процесі уақыт өте келе дамып келеді және бірнеше ұрпақ әйелдерінің ана болу тәжірибесін қамтиды. Бұл тәжірибені тарату ауызша хабарламалар түрінде немесе жанама түрде қайталанатын мінез-құлық үлгілері түрінде жүзеге асырылады.

Ана болу - күрделі және көпжақты құбылыс. Бұл оның ғылымдағы зерттеуінің көп салалы сипатын анықтайды. Психология, философия, әлеуметтану, мәдениеттану, биология, физиология және медицина аналықты зерттеу және сипаттау пәні ретінде қарастырады.

Ғылымдағы ана феноменін зерттеу тарихын талдай отырып, негізгі бағыттарды бөліп көрсетуге болады: биологиялық, әлеуметтік, психологиялық.

Биологиялық тәсіл әйелдердің белгілі бір мінез-құлық формаларына биологиялық бейімділігіне негізделеді. Биологиялық тәсіл ана болуды физиологиялық және баланың даму процестерін қоздыратын орта ретінде қарастыратын зерттеулерді біріктіреді. Ана болудың әртүрлі аспектілері этологиялық, салыстырмалы, физиологиялық, психофизиологиялық, генетикалық және эволюциялық ұғымдар мен зерттеулерде келтірілген [2].

Этологиялық тұжырымдамаларда негізінен аналық мінез-құлық зерттеледі. Сонымен қатар, адамның аналық мінез-құлқы, мәні бойынша, мәдениеттің әсерінен өзгертілген жануарлардың аналық мінез-құлқына ұқсас, күрделі психикалық ұйым ретінде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты жануарлар мен адамдарға ортақ негізгі мінез-құлық сипаттамаларын анықтау болып табылады.

Аналық этологиялық зерттеулердің негізгі бағыты-аналық мінез-құлықтың пайда болуы мен дамуының әлеуметтік және биологиялық факторларын анықтау және сипаттау мақсатында жануарлардың аналық мінез-құлқын эксперименттік зерттеу.

Этологиялық зерттеулерде ана болу әртүрлі аспектілерде зерттеледі. Этологиялық зерттеулерде аналық мінез-құлықтың инстинктивті негіздерін зерттеу бірқатар психологиялық теориялар мен тұжырымдамалардың дамуына айтарлықтай үлес қосты: әлеуметтік оқыту теориясы (А.Бандура, Д.Роттер, А. Скиннер), бекіту теориясы (Дж. Боулби, М. Эйнсворт) [2].

Қолданыстағы этологиялық тұжырымдамаларды талдай отырып, аналық қалыптасу мен көріністің биологиялық және әлеуметтік факторларының әртүрлі қатынасы туралы қорытынды жасауға болады. Бірақ қазіргі заманғы үрдіс биологиялық, психологиялық және әлеуметтік тәсілдерді біріктіру екенін атап өтуге болады.

Аналықты зерттеудің биологиялық бағытының тағы бір түрі-салыстырмалы психологиялық зерттеулер. Осы бағытта шешілетін мәселелердің бірі "ана инстинкті". Бұл мәселедегі қиындық "инстинкт" және "ана инстинкті" терминдерінің жеткіліксіз сенімділігі болып табылады. Биологияда бұл терминдер ХХ ғасырдың ортасында қатты сынға ұшырады, бұл қазіргі биологияда іс жүзінде кездеспейтіндігіне, мінез-құлық үлгілері сияқты анықтамамен алмастырылуына әкелді. Салыстырмалы психологиялық зерттеулерде терминдер "инстинкт" және "ана инстинкті" әлі де қолданылады. Классикалық психология инстинкт пен тартымдылықты (психоаналитикалық мектептің дәстүрі) немесе инстинктивті мотивтерді (У.Макдауголл) анықтайды. В.А. Вагнер өз еңбектеріндегі ана инстинктінің эволюциясы мәселесімен айналысты. Ол жоғары жануарларда да, адамдарда да аналық инстинкті бірқатар факторлардың, соның ішінде таза физиологиялық құбылыстардың (нәрестені (баланы) сүтпен тамақтандыру) қоздырушысы ретінде қарастырды [2]. Болашақта салыстырмалы психологиялық зерттеулерде ана мен "ана инстинкті" мәселесі ана қарым-қатынасының қалыптасуының биологиялық және әлеуметтік факторларын, ана мен бала

байланысының баланың дамуына әсерін анықтау жолында дамыды (Дж. Боулби) және ананың әлеуметтік мінез-құлқына байланысты болады (Д.Штерн).

Аналыққа биологиялық көзқарас аясында оның физиологиялық және психофизиологиялық аспектілерін зерттеу кеңінен ұсынылған. Бұл бағыттағы жұмыс ауқымы өте алуан түрлі. Әйелдің репродуктивті циклінің әртүрлі кезеңдерінің физиологиялық және психофизиологиялық ерекшеліктері, гормоналды реттеудің жыныстық мінез-құлыққа әсері, жүктілік пен лактация кезіндегі гормоналды фонның өзгеруі, гормоналды фонның ананың балаға деген сүйіспеншілігінің дамуымен байланысы зерттеледі. Жүктілік кезінде және бала туылғаннан кейін әйелдің ми қызметінің ерекшеліктері зерттеледі. Жүктілік кезіндегі әйелдердің психоэмоционалды жағдайының сипаттамаларының баланың дамуына әсері зерттеледі.

Әлеуметтік бағыт ана болуды әйелдің әлеуметтік рөлдерінің бірі ретінде қарастырады.

Ғалымдардың еңбектерінде ана болу тұжырымдама, жүктілік, босану, тамақтандыру сияқты ерекше процестермен биологиялық тұрғыдан анықталған терең инстинкт ретінде қарастырылады. Ол аналықты әйелдің балаға деген қамқорлығы мен сүйіспеншілігі арқылы ананың табиғи функциялары ретінде қарастырады. Бұл бағыттағы зерттеулердің пайымдауынша, ана болу-әртүрлі дәуірлерде әртүрлі мазмұнмен толтырылған эволюциялық құбылыс болып табылады [3].

Э. Бадинтер әйелдердің үш негізгі әлеуметтік рөлін анықтайды: әйелі, анасы, еркін жүзеге асырылатын әйел. Бұл рөлдердің орындалуы өзара байланысты, бірақ дәуірдің ерекшеліктеріне байланысты олардың орындары ауысып отырады [1].

Отандық ғылымда мәдени-тарихи көзқараста ана болу тұжырымдамасы мәдени-тарихи дәстүрлермен байланыс арқылы мәдениетті қалыптастыру, дамыту, сақтау, жандандыру тетігі ретінде ұсынылған. Ана болу халықтың материалдық және рухани мәдениетімен, дәстүрлерімен тығыз байланысты деп саналады. Бұл тұрғыда мәдениет тәжірибені таратудың бір түрі болып табылады, ал ана болу дәстүрмен қатар, мәдени құндылықтарды беру тетігі ретінде әрекет етеді. Ана болу "халық жинаған тәжірибені, оның бастан кешкен құндылықтарын, негізгі бағдарлары мен қарым-қатынас нормаларын бейнелейді. Ежелгі заманнан бері ана сүтімен бірге өз халқының салт-дәстүрлерін мүлтіксіз сақтау балалардың санасына сіңірілді" [4].

Осылайша, әлеуметтік зерттеулерде ана болу әйелдің әлеуметтік рөлдерінің бірі ретінде қарастырылады. Қоғамдық және мәдени нормалар мен құндылықтардың ананы іске асыру ерекшеліктеріне шешуші әсері бекітіледі [5].

Психологиялық бағытта ана болу екі негізгі жағынан қарастырылады: әйелдің жеке саласының бөлігі ретінде және баланың дамуына жағдай жасау ретінде (Г.Филиппова). Әйелдің жыныстық және жас ерекшеліктерін, аналық көзқарастар мен үміттерді, ана рөліне қанағаттануды, аналық құзыреттілікті, баланың әртүрлі жас кезеңдеріндегі аналық позицияның ерекшеліктерін, баланың қалыпты дамуы үшін қажетті аналық қасиеттерді зерттейді. Ана мен бала қарым-қатынасының қалыптасуына әсер ететін фактор ретінде зерттеледі.

Отандық ғылымда ана психологиясы аясында бірқатар онтогенетикалық кезеңдер ерекшеленеді:

Бірінші кезең-анасымен өзара әрекеттесу. Құрсақшілік кезеңнен басталып, әйелдің бүкіл өмірін жалғастыра отырып, өз анасымен өзара әрекеттесу ана саласының қалыптасуының маңызды факторы болып табылады. Ана мен бала қарым-қатынасы психологиялық зерттеулердің тәуелсіз тақырыбы болып табылады.

Екінші кезең-ойын әрекеті. Ойын іс-әрекетінде ана саласының кейбір компоненттерін нақтылау және дамыту орын алады, ананың рөлін бірінші рет "сынап көру" орын алады.

Үшінші кезең-күтуші. Бұл кезеңнің мәні-балалық шақтағы сәбилермен байланыс және жас шектері бар-4,5 жастан бастап (рөлдік ойынның даму кезеңі) жыныстық жетілудің

басталуына дейін. Осы жастағы нәрестелермен қарым-қатынас оң эмоционалды қатынасты қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Төртінші кезең-ана мен жыныс сфераларының мотивациялық негіздерін саралау.

Бесінші кезең - өз баласымен өзара әрекеттесу. Бұл кезең барлық ана блоктарын дамыту үшін ең күрделі және маңызды сфералар бірқатар кезеңдерді қамтиды: жүктілікті анықтаудан және қозғалудың басталуынан бастап жаңа туған нәрестемен өзара әрекеттесуге дейін.

Алтыншы кезең – бала жасынан кейінгі баламен қарым-қатынас, нәресте гестальт сипаттамалары [1].

Ана болу саласындағы қолданыстағы психологиялық зерттеулерді талдау екі негізгі тәсілдің бар екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бірінші тәсілде ана болу баланың дамуының шарты ретінде қарастырылады, ал анасы дамудың "ортасы" ретінде ұсынылады. Екінші бағыт аналықты дамудың белгілі бір кезеңдерінен өтетін көпжақты әсерге ұшыраған әйелдің жеке саласының бөлігі ретінде қарастырумен сипатталады.

Бүгінгі таңға дейінгі зерттеу еңбектерін негізге алсақ, аналық қарым - қатынас ана мен баланың өзара әрекеттесуінің қалыптасуы мен жүзеге асырылуында шешуші фактор болып табылады және ананың барлық мінез-құлқының негізі болып табылады, осылайша баланың жеке типологиялық және жеке ерекшеліктері қалыптасатын ерекше даму жағдайын жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баженова, О.В. Готовность к материнству: Выделение факторов, условий психологического риска для будущего развития ребенка / О.В. Баженова, Л.Л. Баз, О.А. Копыл // Синапс. – 1993. – № 4. – С. 21 – 45.
2. Аверин, В.А. Психология личности / В.А. Аверин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – С. 89.
3. Усләмжанұлы К. Рухани уыз. - Алматы: Ана тілі, 1995. – 144 б.
4. Дайрабаева А.Е. Қазақтың халықтық педагогикасында қыздардың адамгершілік тәрбиесі: Канд. дис. - Алматы, 1993. - 173 б.
5. Байжанов Ж. Семья бақыты. - Алматы: Қайнар, 1989. - 432 б.

ӘОЖ 37.035

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

**Елубаева Миршат Сайлаубековна – п.ғ.к., доцент, М.Х.Дуллати атындағы ТарӨУ
Жолымбекова Арайлым Сарыбаевна, Макар Аружан Асылбекқызы – Шерхан
Мұртаза атындағы ХТІИ магистранттары**

Аңдатпа. Мақалада болашақ педагогтардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: оқыту процесі, білім беру жүйесі, білім сапасы, тіл заңдылықтары, сөз, сөйлем.

Аннотация. В статье речь пойдет о формировании профессиональной компетентности будущих педагогов.

Ключевые слова: процесс обучения, система образования, качество знаний, закономерности языка, слова, предложения.

Annotation. The article will focus on the formation of professional competence of future teachers.

Key words: the learning process, the education system, the quality of knowledge, patterns of language, words, sentences.

Қоғам дамуының заманауи талаптары болашақ маманның бәсекеге қабілеттілігін көрсететін қасиеттердің бөлігі ретінде мәдени қатынасын қажет етеді. Адамдардың қарым-қатынас мәдениеті туралы көзқарастар қоғам өмірінің барлық кезеңдерінде басты назарда болды және қазіргі кезде де өзектілігін жоғалтпайды. Сондықтан тұлғааралық қатынас мәселелерін отандық және шетелдік ғалымдар жан-жақты зерттеп қарастыруда.

Адамдардың қарым-қатынас мәдениеті туралы ойлар ұлы ғалым әл-Фарабидің көзқарастарында бұрыннан көрініс тапқан. Бұл туралы түріктің ұлы ғалымы әл-Фараби өзінің «Бақыт жолында» кітабында: «Бұл тым қатал немесе тым жұмсақ болмауы керек», - деп жазды. Ақыр соңында, егер қарым-қатынас тым қатал болса, оқушылар немесе балалар қорқыныш сезімін сезінеді, олар бұл әрекеті үшін ересек адамды жек көреді, олар оған сенбейді. Бірақ байланыс қажет болғандықтан, оларда екіжүзділік болады. Егер қарым-қатынас тым жұмсақ болса, онда тәрбиешілер немесе отбасындағы балалар ересектердің талаптарына немқұрайлы қарайды, ал оның өзін-өзі бағалауы төмендейді деп санайды [1]. Осындай идеялар мен тұжырымдарды кейінгі буын ғалымдар да жалғастырды.

Соңғы жылдары қазақ ғалымдары мұғалімдер мен бастауыш мектеп оқушылары арасындағы қарым-қатынасты және олардың бала кезінен қалыптасу механизмін ескеру мақсатында түрлі зерттеулер жүргізе бастады. Олар: Қарақұлов Қ.З., Елеусізов С.М., Калиева С.И., Шабельник В.К. және басқалары.

Олардың ішінде ғалым Шолпанқұлова Г.Қ. Өзінің «Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру арқылы балаларда қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру» атты зерттеуінде ол «ізгіліктегі қарым-қатынас» адамгершіліктің, түсініктің, сезім мен мінез-құлықтың тұтастығы мен бірлігімен анықталады деп мәлімдеді. Бұл зерттеудің мақсаты оқыту процесінде бастауыш сынып мұғалімдері мен оқушылардың қарым-қатынас стилінің педагогикалық негіздерін негіздеу болды [2].

Ал, А.И. Шужебаева өзінің «Отбасы тәрбиесі жағдайындағы балалардың қарым-қатынас қиындықтарын психологиялық-педагогикалық зерттеу» атты еңбегінде қарым-қатынас мәселесін зерттей келе, балаларды тәрбиелеу жүйесіндегі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылатындығын атап өтті. Сонымен қатар, адамдар арасындағы сәйкессіздік психологиялық-педагогикалық сипатта екендігі айта өтіп, мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалардағы тұлғааралық қатынастардың ерекшеліктерін анықтау тәсілдерін ұсынады [3]. Сонымен қатар, бұл зерттеуде балалар мен ересектер арасындағы қарым-қатынастың психологиялық-педагогикалық негіздері отбасылық білім беру контекстінде, бала мен ата-ана арасындағы қарым-қатынас құрылымында зерттелген. Автор балалардың қиындықтарын жеңу тетіктерін әзірледі, тәуелсіз мәдени әдістер мен балалар мен ересектер арасындағы қарым-қатынас тәсілдерін анықтады.

Қ.А. Айдарбековтің «Отбасындағы ішкі қатынастар жүйесіндегі жасөспірімдердің өзін-өзі тануының диалогтық құрылымдарының дамуы» атты зерттеуі жасөспірім кезіндегі өзіндік сана дамуының ерекшеліктерін және жалпы тұлғаның дамуындағы ауытқуларды тудыратын факторларды талдайды. Осылайша, олар қоғамның дамуына байланысты туындайтын қатынастардың негізгі себептері мен өзгерістерінің көріністерін түсіндіруге тырысады [4].

Ғалымдар мұндай бала күндіз бойына сіңген мәдениеті мен коммуникативті дағдыларымен өскенде адамның бойынан табылады деп сипаттайды.

Еліміздің өсіп келе жатқан ұрпағын мәдениетті және білімді азамат етіп тәрбиелеу үшін, ең алдымен, кәсіби сипаттағы мәдениеттің жоғары деңгейі қажет екені белгілі. Ол үшін болашақ маманның кәсіби дамуымен қатар оның жеке басына да көңіл бөлу маңызды.

Қазіргі кездегі білім берудің маңызды рөлі болашақ мамандарды даярлауды адам қызметінің маңызды бағытына айналдыру болып табылады. Сондықтан, қазіргі бәсекеге қабілетті кәсіби ортада жұмыс істеу үшін мамандар жаңа технологияларды жетік білуі және өзгеретін өмір жағдайына тез бейімделе алатын кәсіби, жеке және әлеуметтік құзыретті болуы керек. Сондықтан, қазіргі кезде құзыретті мамандарды даярлау мәселесі білім беру кеңістігіне ену шарттарына байланысты өзекті болып отыр.

Мұғалім мамандығы әрі реформатор, әрі менеджер. Тұлғаның дамуын басқару үшін мұғалім ең алдымен адамгершілік және жеке қасиеттерге ие болуы керек. Мұғалімнің жеке қасиеттері немесе жеке құзыреттілігі дегеніміз оның жалпы кәсіптік даярлығы шеңберінде педагогикалық қызметті жүзеге асыруға қажетті жеке дайындық.

Қарым-қатынас – бұл адамның тіршілік етуінің негізгі шарты ғана емес, ол психиканың дұрыс қалыптасуы мен дамуының факторы және қажетті құралы болып табылады. Сайып келгенде, қарым-қатынас дегеніміз - бұл пікір алмасу, келісім немесе өзара түсіністік процесі немесе жанжал, қайшылық тұрғысынан мәміле.

2013 жылы шыққан «Педагогикалық қысқаша сөздік» «коммуникация» ұғымына былайша анықтама береді: Қарым-қатынас дегеніміз - адамдардың өзара әрекеттесуі, олардың әрқайсысының өмір сүруі мен дамуының негізгі шарттары мен тәсілдері. Адам дүниеге келгенде, оның өмір сүру қабілетін дамытуға қатысатын адамдармен әңгіме бастан кешеді. Қарым-қатынас барысында ғана адам өзіне және оның іс-әрекетіне назар аударады [5].

Ал психологиялық сөздікте «Қарым-қатынас - бұл бірлескен іс-әрекеттің, адамдар арасындағы байланысты дамытудың қажеттілігін тудыратын күрделі көп қырлы процесс». Танымдық хабарламалармен алмасу, өзара түсіністік, бір-бірін қабылдау. Адамдар арасындағы қарым-қатынастың маңызды шарттарының бірі - сөйлеушілердің өз ойларын басқаларға, аудиторияға жеткізе алуы және оларға ықпал ете алуы, сонымен қатар тыңдаушылардың сөйлеу барысында сөйлеушінің көзқарасын түсіну және жүзеге асыра білу мәдениеті [6].

Қарым-қатынас - бұл тіл арқылы қарым-қатынас жасау. Тіл мамандары ежелден тілді қатынас құралы, қоғам құрған білімді таратушы ретінде зерттеп келеді. Кибернетика және информатика теориясы дамыған кезден бастап идеяны машиналық өңдеуге бейімдеу және оны шартты белгілермен белгілеу міндеті тұрды.

Қазақстандық психолог, профессор Қ.Б. Жарықбаев қарым-қатынас мәдениетін дамыту, жеке сүйіспеншілік тәсілдерін қарастыру, адамдарға жұқтыру мүмкіндігін үнемі пайдаланып, осы бағытта жұмыс жасаған дұрыс деп санайды.

Адам өзінің материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін көп жұмыс жасамаса және басқалармен жеткілікті түрде қарым-қатынаста болмаса, жақсы өмір сүре алмайды. Қоғам, тұлға, қарым-қатынас пен іс-әрекет әрқашан бір. Бұл өмірдің заңды белгілері.

Сәби дүниеге келген алғашқы сәттен бастап отбасының мейірімді, ақылды жанымен - анасымен және басқалармен қарым-қатынас жасай бастайды. Ал қарым-қатынас - бұл адамның тіршілік етуінің басты шарты ғана емес, ол психиканың дұрыс қалыптасуы мен дамуының факторы және қажетті құралы болып табылады. Сайып келгенде, қарым-қатынас дегеніміз - бұл пікір алмасу, келісім немесе өзара түсіністік процесі немесе жанжал, қайшылық тұрғысынан мәміле.

Жоғарыда аталған құнды ғылыми деректер баланың толыққанды дамуы мектепке дейінгі және мектеп жасындағы ересектердің оған деген дұрыс, жағымды қарым-қатынасына байланысты екендігін көрсетеді. Отбасылық қатынастар арқылы ата-аналар балаларын өмірге бейімделуге және өз тәуелсіздігі мен өзгенің тәуелсіздігін түсінуге үйретеді. Кез-келген отбасындағы маңызды мәселелердің бірі - үй шаруашылығы. Тәртіп - бұл ата-ана мен бала

арасындағы күнделікті қарым-қатынастың ажырамас бөлігі. Баланың ақыл-ойы мен қабілеттерін дұрыс тәрбиелеу үшін ата-аналар алдымен өз баласын толықтай түсінуі керек.

Есте сақтайтын тағы бір маңызды нәрсе - баланың қалыптасуының шешуші факторы болып табылатын қарым-қатынас баланың ақыл-ойының дұрыс әрі жеткілікті дамуына үлкен әсер етеді. Көптеген педагогикалық және психологиялық ғылыми дәлелдер қатынастардың әрқашан іс-әрекетке тікелей байланысты екендігін көрсетеді.

Ата-аналар балаларымен, мұғалімдерімен, оқушыларымен және мемлекеттік қызметкерлермен әр түрлі қатынастарды қолданады. Қарым-қатынастың демократиялық, авторитарлық және бейтарап түрлері бар екенін көптеген ғылыми дәлелдерден білеміз.

Демократиялық қатынас - бұл ата-ана мен бала, мұғалім мен оқушы арасындағы достық пен жолдастық қатынас. Бұл қатынас баланың бойында эмоционалды жағдай тудырып, оны саналы іс-әрекетке итермелейді. Балаға ең алдымен ересектердің эмоционалды дұрыс қарым-қатынасы қажет. Осы қажеттілікті қанағаттандыру үшін ата-аналар мен мұғалімдер балаларына жастайынан мейірімділік танытуы керек. Бұл болашақта баланың мәдени дамуына ықпал етеді. Демократиялық қарым-қатынаста тәрбиеленген бала кез-келген ортада өзін дұрыс ұстауға тырысады.

Авторитарлық қатынастар балалардың сөзсіз бағынуымен және ересектерге тәуелділігімен тікелей байланысты. Ересектер бұл жағдайда баланың психологиялық қысымға ұшырайтынын, тәртіпті түсінетіндігін, ата-аналарына толық бағынатындығын байқамайды.

Авторитарлық қарым-қатынаста бала көбінесе ата-анасынан немесе оқушы-мұғалімнен қорқады. Нәтижесінде бала өзінің мінез-құлқын дұрыс басқара алмайды. Мұндай қарым-қатынаста тәрбиеленген бала балабақшада, мектепте және басқа да әлеуметтік ортада өзін ұстай алмайды және қарапайым мәселелерді шешуде қиналады. Олар өздерінің іс-әрекеттерін әділ бағалауда қателеседі. Мектепке дейінгі балалар мен ата-аналардың арасындағы авторитарлық қатынастар балалардың ойлауының дамуына да әсер етеді.

Зерттеуші-ғалым А.Капенованың пікірінше, қазақ отбасында ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынастың авторитарлық түрі басым [7]. Әрбір ата-ана балаға деген сезімін өзінше білдіре алады. Кез-келген жағдайда, ата-аналар балаларына деген оң көзқарастарын сақтау керек. Шынында да, отбасында дұрыс қарым-қатынас жасау барысында, ата-ананың ықпалымен балада табиғатқа, қоғамға және айналасындағы адамдарға деген таза көзқарас қалыптасады. Біздің ойымызша, ата-аналарға баламен қарым-қатынастың белгілі бір түрін ғана емес, екеуін де біріктіруді қолданған дұрыс, бұл жағдайда балада мінез-құлықтың белгілі бір ережелері мен қарым-қатынас дағдылары дамиды, яғни оңай тіл табыса алады. ешкіммен.

Жоғарыдағы бірқатар ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, біз әртүрлі жастағы және әр түрлі ортадағы қарым-қатынас сипатын зерттеудің ерекшеліктеріне тоқталдық. Біз олардың табиғаты туралы да білдік. Енді барлық мұғалімдердің басты міндеті - қарым-қатынастың жоғарғы формасын таңдау және оны жас ұрпаққа жеткізу. Осыған байланысты «мәдениет» ұғымының мағынасы туралы әр түрлі көзқарастар бар. Атап айтқанда, философиялық сөздікте: «Мәдениет дегеніміз - адамзаттың өмір сүруі мен санасының барлық салаларындағы әлеуметтік-прогрессивті шығармашылықтың қызметі. Мәдениет - бұл әлеуметтік-экономикалық формациялардың алмасуына байланысты дамидының тарихи құбылысы» [7].

Р.Қоянбаевтың «Қысқаша педагогикалық сөздігінде» «мәдениет» ұғымына келесідей анықтама берілген: «Мәдениет дегеніміз - адамның шығармашылық, белсенді тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ететін әлеуметтік-тарихи процестің мазмұны, материалдық және рухани құндылықтар. Адамзат тарихында жасалған және дамыған.

Мәдениеттің шынайы мәні адамдардың тікелей іс-әрекеттерінде қалыптасатын және көрінетін, әрекет әдістерінде, еңбек құралдары мен нәтижелерінде жүзеге асырылатын ойдың ерекше шығармашылық қабілеттерінде жатыр» [8].

Егер «коммуникация мәдениеті» ұғымын жалпы қарастыратын болсақ, қарым-қатынас мәдениеті адамзаттың ғасырлар бойы қалыптасқан белгілі бір ережелерін сақтауға негізделген. Біз бұл ережелерді этика деп атаймыз. Этикет адамдармен қарым-қатынаста сыпайылық, тәртіпті бұзбау сияқты қасиеттермен сипатталады. Бұл баланың бойына осы адами қасиеттерді, яғни әдептілік белгілерін сіңіретін бастапқы білім беру ортасы болады.

Бұрын отбасылық және отбасылық қатынастар адамда бала кезінен қалыптасқан. Қазақ отбасында баланың ересек адаммен қарым-қатынасы ойын, өнер және іс-әрекет арқылы нығайтылады. Жалпы, ата-аналар, ата-әжелер, әкелер мен аналар балалармен қарым-қатынас орнатудағы рөлін түсінуі керек. Олардың әрқайсысының бала өмірінде алатын орны ерекше. Мысалы, егер бала ата-анасымен қарым-қатынаста өссе, ер адам болып өссе, тиянақты және саналы адам болып өссе, әжесінің тәрбиесінде болып, оның ертегілері мен ертегілерін тыңдайтын бала ағайынды болады, сезімтал және құрметті. Алайда, ата-аналық қақтығыс баланың дамуына кері әсер етеді. Осыған байланысты Ж.Қоянбаев кейбір отбасыларды тәрбиелеудің күрделілігі келесідей деп түсіндіреді: «Әкелер мен аналар өздерінің кемшіліктерімен күреспейді, олар жай ғана оларды өшіреді, сонымен бірге олар балаларынан тәртіпті талап етеді. Ол бұл жағдай балаларды адастырып, оларды «екіжүзділікке» итермелейді деп түсіндіреді [8]. Шындығында, отбасындағы жақын туыстарымен сөйлесу барысында бала жақсылық пен жамандықты, ақ пен қараны ажырата білуге үйренеді, өз халқының мәдениетін, сөз өнерін үйренеді. Әрине, мұның бәрі отбасындағы ата-ана мен баланың арасындағы екіжақты қарым-қатынас, өзара түсіністік жағдайында ғана мүмкін болады. Ересектердің сүйіспеншілігі мен қамқорлығынсыз бала жеке дамуында түрлі кедергілерге тап болуы мүмкін. Бала неғұрлым жас болса, оның әлеуметтік оқшаулануы соғұрлым қиын болады.

С.В. Метерина қарым-қатынас мәдениеті деп баланың көпшілік алдында, күнделікті өмірде сыпайылық таныту, сөздік қорын дұрыс қолдану және жағымды қарым-қатынас деп түсіндіреді [9].

Қазақстандық ғалым Т.Ахметов ата-аналарды балаларда қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру үшін қажетті кейбір ережелерді ескеруге шақырады:

- ата-аналарға арналған әдебиеттерді таңдау кезінде баланың жасын ескеру;
- балаңызбен теледидар бағдарламаларын талқылау;
- қарым-қатынас кезінде баланың қимылдары мен мінез-құлқына назар аударыңыз;
- Ата-аналарға, үлкендерге құрмет,
- Қарым-қатынас кезінде ата-аналар өз тілдеріне, сөйлеу мәнеріне назар аудару сияқты мәселелерге назар аударады [9].

Жоғарыда келтірілген зерттеудегі жалпы ғылымдағы қарым-қатынас мәдениеті туралы зерттеулердің жай-күйін талдай отырып, біз қарым-қатынас мәдениеті әр адамның білім, тәрбие және әлеуметтану деңгейін көрсететін мінез-құлық мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Әлеуметтік қажеттіліктер негізінде туады.

Біздің қоғамның бүгінгі дамуы жастарға мамандық таңдауда және кәсіби өсуде жоғары талаптар қояды. Бұл жалпыадамзаттық құндылықтарды әлемдік сапа деңгейіне кәсіби қасиеттерімен біріктіру үшін көп күш жұмсауды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әл-Фараби. Мемлекет қайтаркерлерінің нақыл сөздері. Әлеуметтік - этикалық трактаттарында. - Алматы: Ғылым. 2011. - 5- 28 с.
2. Шолпанкулова Г. Оқу процесін пән аралық байланыс негізінде ұйымдастыру арқылы балалардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру. - Алматы. 2014.
3. Шужебаева А.И. «Отбасы тәрбиесі жағдайында балалардың қарым-қатынасындағы қиындықтарын психологиялық-педагогикалық зерттеу. - Алматы. 2013.

4. Айдарбеков Қ.А. Отбасындағы ішкі қарым-қатынас жүйесінде жасөспірімдердің өзіндік санасының диологиялық құрылымдардың дамуы. –Алматы, 2011.
5. Қоянбаев Р.М. Қысқаша педагогикалық сөздік. - Алматы. 2013.
6. Психология: энциклопедиялық сөздік./Бас ред.Б.Ө.Жақып.- Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. -624 б.
7. Кәпенова А.Ә.Қазақ отбасындағы мектеп жасына дейінгі балалардың қарым - қатынас мәдениетін қалыптастыру. // Пед.ғыл.канд. ғылыми дәр.алу үшін дайын.дисс. авторефераты.13.00.01. - Алматы, 2014. - 26 б.
8. Қоянбаев Р.М., Қоянбаев Ж.Б. Педагогика. - Алматы, 2012. - 327 б.
9. Метерина С.В. Теоретические вопросы психологии и проблема личности / Психология личности: Сборник статей / сОст.А.Б. Орлов. 2-е изд. –М.:ООО Вопросы психологии, 2003. –С.19-26.

ӘОЖ 37.013

ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫН НЕГІЗДЕУ

Елубаева Рахат Сайлаубековна - п.ғ.к., доцент

Фатикова Назифа Агламовна - аға оқытушы

Алмешов Бекнұр Мадидұлы - магистрант

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының

Аңдатпа. Мақалада тұлғаның құндылық бағдарын ұлттық тәрбие негізінде қалыптастыру мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: тұлға, ұлттық тәрбие, құндылық бағдары, отбасы.

Аннотация. В статье речь пойдет о проблеме формирования ценностных ориентаций личности на основе национального воспитания.

Ключевые слова: личность, национальное воспитание, ценностные ориентации, семья.

Annotation. The article will focus on the problem of the formation of value orientations of the individual on the basis of national education.

Key words: personality, national upbringing, value orientations.

Бүгінгі таңда әлемдік білім беру тәжірибесін қолдана отырып, қазіргі қоғамдағы жаңа өзгерістер жас ұрпақ бойына жалпы адамзаттық құндылықтар мен ғасырлар бойы жинақталған адамдардың озық тәжірибелері мен ізгіліктерін сіңіре отырып, баланың қоршаған ортаға, өмірге деген көзқарасын, дүниетанымын, қалыптастыруды талап етуде. Демек, отбасында ұлттық сана-сезімі ояңған, отбасылық, ұлттық руханият пен мәдениет құндылықтарын кеңінен пайдалана алатын, қазақ халқының дәстүрлі еңбегіне бейімделген, белсенді, іскер, бәсекелік, қабілеттілік, шығармашылық қасиеттерге дағдыланған «сегіз қырлы, бір сырлы» жеке тұлғаны қалыптастыру заман талабы болып табылады.

Әр халықтың бала тәрбиесіндегі өзіндік ерекшеліктері ұлттық құндылықтары арқылы көрінеді. Қазақтың халықтық педагогикасында ұлттық құндылықтар адамның рухани өмірінің басты белгілерінің бірі болып табылады. Ұлттық өзіндік сана-сезімнің қалыптасу деңгейі адамның отбасылық мәдениетке, ана тіліне, туған жердің мәдениеті мен тарихына, ел мен жер байлығына, Отанына деген сүйіспеншілігін көрсетеді. Отбасын, елін, ұлтын құрметтейтін адам ғана басқа елді құрметтей алады.

Осы ретте, жаңарған қоғамның басты мақсаттарының бірі – әрбір сәбиден бастап жоғары оқу орындарындағы жастарға дейін отбасын қадірлемей, рухани мүгедек болып

қалмауы үшін, ана тілін, дінін, салтын, дәстүрлі еңбектің түрлерін меңгеруді оларды өмірлік керектілігіне айналдыру.

Өркениетті республикамыздың жеткіншектерді ұлттық құндылықтарға, этнопеддагогикалық мол қазынаға сүйене отырып тәрбиелеудегі ең өзекті міндеттердің бірі – отбасылық тәрбиеге баулу. Сонымен қатар отбасына деген сүйіспеншілік пен үлкен адамдарға құрметпен қарау.

Отбасы - бірлесіп күн көретін туыстық қатынаста тұратын адамдар тобы. Балалар тәрбиесін жүзеге асырып, басқа да қоғамдық тұрғыдан мәнді қажеттіліктерді қанағаттандыратын некелік немесе туыстық қатынастармен байланысқан адамдар тобы [1].

Отбасы - қоғамды құраушы, еркек пен әйелдің ұрпақтар жалғастығын жүзеге асыру мақсатында бірге тұруының ғасырлар бойы қалыптасқан формасы. Отбасына Ж.Б.Қоянбаев, Р.М.Қоянбаев «үйелмен», Ж.Әбиев, С.Бабаев, А.Құдиярова «отбасы», Абай атындағы ҰПУ авторлар ұжымы «жанұя» деген анықтамалар берген [2].

Отбасы - бұл адамға қоғамның көптеген аспектілерін дамытуға және игеруге мүмкіндік беретін алғашқы әлеуметтік орта. Атап айтқанда, бұл осы халықтың әдет-ғұрпын, дәстүрлері мен ұлттық құндылықтарын сақтау арқылы жүзеге асырылады.

Қазақ отбасы тәрбиесінің өзіне тән ерекшеліктері оның халықтық педагогика мұраларының мазмұны мен түрлерінде бейнеленген. Көне заманнан-ақ қазақ халқы жазбаша педагогикалық еңбек қалдырмаса да, ұрпақ тәрбиесіне үлкен мән бере білген. Даналықтың мектебі іспеттес білгір, ақылгөй ата-бабаларымыз өз көзқарастары мен әрекеттерінде белгілі бір дәстүрлі дүниетанымды ұстанып, халықтың мұраттары мен арман-тілектеріне сүйеніп отырған.

Солардың бірі, қара қылды қақ жара әділ билік айта білген атақты Төле би: «Адамның басшысы – ақыл, шолушысы – ой, жетекшісі – талап, қорғаушысы – сабыр, сынаушысы – халық, таусылмайтыны – арман, ең қымбаттысы – ар, бәрінен ардақтысы – өмір сүру, соның ішінде ең тәттісі – сыйластық», – деген екен [3].

Шындығында, берік отбасының негізгі қағидасы осы адами қасиеттерге негізделген. Біздің халқымызда ежелден келе жатқан отбасы және неке дәстүрі бар. Қазақ отбасында адамгершілік, еңбек, ақыл-ой, физикалық, экономикалық, экологиялық, құқықтық білім болған.

Қазақ отбасындағы арнайы жазылып бекітілмеген «заңдары» әке мен ұлдың, шеше мен қыз баланың, әке мен қыздың, қыз бен жеңгенің, келін мен ененің, келін мен атаның арасындағы, отбасылық, ағайындық, басқа да қарым-қатынастар әдептілікке тәрбиелеудің үлгісі іспетті. Соның ішінде, бала тәрбиесінде әке мен ананың орны бөлек. Әсіресе, әке – әулет басшысы, отбасы мүшелерінің тірегі, асырап сақтаушысы, қамқоршысы ретінде ерекше қастерленеді.

Отбасындағы бала тәрбиесі ата-ана үшін үлкен жауапкершілік. Адам отбасындағы өмірдің мәнін, оның мақсаттары мен міндеттерін, құндылықтарын біледі, басқалармен қарым-қатынас жасау дағдыларын, өмірлік ұстанымдарын дамытады, мінез-құлық нормалары мен мінез-құлықты реттеу критерийлерін үйренеді. Сонымен, отбасы - адамзаттың алтын діңгегі, ал оның адамзатқа деген әрекеттерін өмірдегі басқа нәрсенің күшімен салыстыруға болмайды.

Отбасы - тәрбиенің бастауы, әр үйде балалар санасына салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, даналық сөздерді, тыйым сөздерді, тәрбиелік мәні жоғары үлгілерін сіңіреді. Осы тұрғыдан отбасын ұлттық құндылықтарды қалыптастыратын, оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын ұлттық мәдениетті тәрбие арқылы тасымалдаушы орта ретінде қарастыруға болады. Қазіргі заманғы отбасының ұрпақ тәрбиесімен шындап айналысуы ата-ананың білім және мәдени деңгейінің жоғары екендігін көрсетеді.

Ертедегі ұлттық тәрбие қазақтар арасында жоғары деңгейде қалыптасты, барлық ауылдардың ақсақалдары, әсіресе қарттары бала тәрбиесімен айналысты. Ересектер өздерінің

балаларының жөнсіз қылықтарын көргенде ұрысуға, тыйым салуға және оларға нұсқау беруге құқылы болды. Осындай ұлттық тәрбиенің арқасында отбасында жақсы білім алған азамат болашақта ұлт тағдыры туралы ойланатыны анық.

Ұлттың ұлт болып қалуы, қоғамның ырғақты дамуы, мемлекеттің өркендеуі ең алдымен отбасы тәрбиесіне баланысты. Бала тәрбиесінде отбасылық құндылықтарды дәріптеу мемлекеттік деңгейде қадағалануы керек. Отбасы – шағын мемлекет. Мемлекеттің шаңырағы биік, керегелері тең, уықтары нық болуы үшін ұлттық бағытта тәрбие берудің маңызы жоғары.

Түркі халықтарының дүниетанымында отбасын «ошақ» деп атаған. Ал, «ошақ» – тек ас-ауқат дайындайтын орын емес, сонымен бірге, мейірім мен нәзіктікке баулитын мекен [4]. «Отан – отбасынан басталады» дейді халық. Отбасының екі тірегі – әке мен ана. Адамды әлеуметтендіру, яғни оның қоғамға енуі, өзгелермен қарым-қатынасы отбасынан басталады. Үлкенді құрметтеп, қадір тұтуды, сыйласа білуді қазақтар отбасында берік ұстанған. «Ұл тәрбиелей отырып, жер иесін тәрбиелейміз, қыз тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейміз» деген ұлағатты сөзге ұйыған халықпыз[4].

Халқымыздың көп ғасырлық тарихында бұған мысалдар көп. Теория шартты заң десек, қазақтар үшін бұлар басты әдет-ғұрыптар. Ал қазақ халқының ежелден өзіндік мәдени, рухани, әдеби және ұлттық дәстүрлері болған. Біздің халқымыздың білім туралы көзқарасы олардың өмірінде заң ретінде қолданылып, олардың орындалуын ақсақалдар қадағалады. Әр көшпелі қазақ туыстық жүйені тарату қабілетін өмірдің нормасы, моральдық-этикалық өлшем деп санады. Бұл дәстүрді сақтауға жеті патриархалдық тенденция түрткі болады.

«Атадан бала тусайшы, ата жолын қусайшы», «Ат тұяғын тай басар» деп қазақ халқы атадан балаға мұра болып келе жатқан жақсы қасиеттерді сақтап, өсиет-өнегелерін өзіне үлгі тұтып, әулеттік тағылымдарды құрметтеп, адамгершілік қағидаларын қалтқысыз орындауды жас ұрпақтың міндеті, ұрпақтық борышы деп білген. Сол себепті ата-бабаларымыз: «Ата-тегің айтқанның айыбы аз» деп ұрпақтарына жеті атасын білуді аманат етіп қалдырған [4]. Қазақ халқында ұлттық құндылықтардың бірі ретінде отбасында ағайындық-туысқандық қарым-қатынастарға ерекше көңіл бөлінеді.

Әр отбасында «жеті ата» шежіресін ұғындыру, оның маңыздылығын түсіндіру ежелден бар. Балалар өздерінен бастап жеті атасына дейін жатқа біліп, олардың кім және қандай адамдар болғаны туралы мақтанып айтып жүрген. Атап өтетін болсақ: тегіміз бала, әке, ата, арғы ата, баба, түп ата, тек ата деп жіктеледі. Ағайындықтары жеті атаға толмайынша қазақтар қыз алысып, қыз беріспеген халық. «Туыстық қан араласса, ұрпақ азады» деп ата-бабаларымыз осы тәртіпті берік сақтаған. Сонымен қатар, отбасы – береке-бірліктің қайнар көзі.

Бұл қан тазалығын сақтау және дені сау ұрпақтың дүниеге келуі үшін туған дәстүр. Қазақ отбасында қалыптасқан құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Ата-бабаларымыздың өсиеттерін жас ұрпаққа жеткізетін әулеттерге байланысты «асыл адам», «дұрыс ұрпақ», «жақсы адамдар» ұғымдары жиі қолданылады.

Кез-келген мемлекет пен қоғамның өмір сүруі оның біртұтастығының сақталуына тәуелді. Сондықтан да, тілін, тарихын, мәдениеті мен дәстүрін қадірлей білген халықтың ғана толыққанды ұлт бола алатындығы, ал қоғамда салт-дәстүр үрдістерін сақтаудың маңызды институты – отбасы болып табылатындығы, соған байланысты, мемлекеттікті нығайтудың маңызды факторы ретінде, ең алдымен дәстүрлі отбасылық құндылықтардың қадіріне жету қажет.

Отбасы – жеке адамның бойындағы ар-ұятын, ақыл-ойын, адамгершілігін, мәдениеттілігін тәрбиелеуде өте керекті, басқадай еш нәрсемен өзгертуге болмайтын баспалдақ.

Адамның асыл қасиеттері отбасында көрінеді және қалыптасады. Отанға деген ыстық сезім отбасы мен достарға деген сүйіспеншіліктен басталады.

Ата-аналардың және басқа отбасы мүшелерінің тәжірибесі, олардың жүріс-тұрысы, өз міндеттерін орындау қабілеттері және бір-біріне деген құрметтері - бәрі де керемет мектептер.

Отбасы тіршілігінде ұлттық құндылықтар, салт-дәстүрлер үнемі сақталып отырса, баланың ұлттық сана-сезімі ерте оянады. Баланы қоғамның моральдық нормасын орындауға қатыстыру,оның тәртіп және мінез-құлық тәжірибесін қалыптастыру. Әр көкірегі ояу қазақ баласының ұлттық құндылықтарды меңгеруі оның отбасылық құндылықтарды меңгеруінен басталады.

Құндылықтар - мәдениеттің ажырамас бөлігі. Құндылықтар мәдениеттің ажырамас бөлігі бола отырып, адамдардың мінез-құлқын реттейді, олардың шынайы мінез-құлқын анықтайды [5].

Энциклопедияда «құндылық» ұғымы «объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық - социологиялық ұғым[5]. Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет - ғұрыптар, нормалар мен мән - мағыналар қызметін өзіне бағындырады және реттейді. Құндылықтар адам мүддесінің объектісі бола тұра, әлеуметтік, заттық ортадағы күнделікті тіршілікте бағыт беру рөлін атқарады» деп түсіндіреді. Демек, құндылықтар – қоғамдық-маңызды материалдық, әлеуметтік нысандары.

Құндылық мәселесімен (аксиологиялық құндылық, философиялық құндылық) әлеуметтану, жалпы психология, философия, мәдениет антропологиясы, педагогикалық психология айналысады.

Ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеу дегеніміз – халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, баланың қоршаған ортадағы қарым-қатынасын, дүниетанымын, өнерге деген көзқарасын және мінез-құлқын қалыптастыру болып табылады.

Ойымызды қорыта келгенде, қазақ халық педагогикасының ұлттық құндылығының мәні ұлттық мұраны зерделі, әдепті, жан-жақты, адамгершілігі мол азаматтарды тәрбиелеуде тәрбие құралы ретінде пайдалануда жатыр. Демек, бұл қасиеттерді жас ұрпақ бойына мұғалімнің тәлімі, сондай-ақ бесік тербеткен ананың ертегісі, әженің ақ өшпенділігі арқылы сіңіру керек. Жақсы ата-ана баланы орынсыз көріністерге сын көзімен қарауға үйретеді. Ұлттық құндылықтарымыздың туын биікке көтеру және жас ұрпақты қасиетті халқымыздың үлгісінде тәрбиелеу ең маңызды міндет болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Наурызбаев Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. - Алматы: Ана тілі, 1995.-192 б.
2. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. -Алматы: Рауан, 1998. - 128 б.
3. Төле би. - Алматы: Мұраттас, 1991. - 80 б.
4. Жолдасбеков М. Асыл арналар. - Алматы: Жазушы, 1990. - 348 б.
5. Сабыров Т.С. Оқыту теориясы.- Алматы.-2013,324 б.

ӘОЖ 159.922.8

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ – ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ КӨЗҚАРАС: МӘСЕЛЕЛЕР, ҚИЫНДЫҚТАР ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ШЕШІМДЕР

**Ернебаева Гульфия Адилхановна, Кожамбердиева Айгерим Турсынтаевна
Жамбыл атындағы мектеп-гимназиясының психологтары**

Аңдатпа. Суицид (лат. өзін - өзі және өлтіру) - алдын-ала ойластырылып өзіне жасалған қастандық немесе өзін - өзі өлтірудің қасақана әрекеті. Бұл қазақ халқының алға қарай даму емес, кері қарай өз – өзіне құлдырау санатына жатқан секілді. Өз-өзіне қол жұмсау әрекеттерге барудың негізгі психологиялық факторлары: көңіл-күйдің төмендігі, жақын адамның өлімі, жанұядағы келеңсіз жағдайлар (түсініспеушілік, қызғаныш, алдану, т.б.), бопсалау, әлімжеттік жасау, қорқыту, қаражатқа байланысты қиыншылықтар, бақытсыз махаббат, сексуалдық сәтсіздік т.б. Бізде ақыл-ойы, жүйкесі зақымданған адамдар ғана өз-өзін өлтіреді деген қате түсінік қалыптасып қалған. Ал шындығына келсек, суицид оқиғасы психикасы бұзылып, ойлау жүйесі сыр берген жандардың арасында емес, керісінше дені сау адамдар арасында көптеп кездеседі. Қоғамда кең айтылатын пікірге сүйенсек, психикасы сау адамдар өмірден түңіліп, қиыншылықтарға душар болғанда осындай қадамға барады.

Кілт сөзі: Қоғамда кең айтылған пікірге сүйенсек, психикасы сау адамдар ар-намысы тапталған жағдайда өмірден түңіліп осындай қадамға барады.

Жасөспірімдер арасында ересек балаларға қарағанда өзін-өзі өлтіруге әрекет жасау жиі кездеседі, оның негізгі белгілері әр бір ұсақ -түйекке мән берушілік, айтқанды тыңдамау, сыныптастар арасында қадір-қасиетіне жоқ деген байбаламдық сипат байқалады.

Азаматтық заңнама бойынша ата -аналар балаларға жай ғана киімін, тамағын тауып беру аз, олар үнемі ата-ананың жылуын сезініп, жақсы көретінін біліп өсуі тиіс.

Қазіргі уақытта жасөспірімдер арасында көптеп кездесіп жатқан суицидтік жағдай, яғни өз – өзіне қол жұмсау фактысы қоғамды дүрліктірмей қоймады. Бұл қазақ халқының алға қарай даму емес, кері қарай өз – өзіне құлдырау санатына жатқан секілді. Өз-өзіне қол жұмсау әрекеттерге барудың негізгі психологиялық факторлары: көңіл-күйдің төмендігі, жақын адамның өлімі, жанұядағы келеңсіз жағдайлар (түсініспеушілік, қызғаныш, алдану, т.б.), бопсалау, әлімжеттік жасау, қорқыту, қаражатқа байланысты қиыншылықтар, бақытсыз махаббат, сексуалдық сәтсіздік т.б. Осы жағдайларды басынан кешкен жандар өз-өзіне қол жұмсап, сәл қиындық кездесе кейбір жастарымыз шыны сияқты шытырлап сынып қалуға, ажалды еш үрікпей күтіп алуға әзір тұрады. Жүйкесі жұқарған ұрпақтың қатерлерге қарсы тұра алмайтыны мәлім. Бүгінгі таңдағы өте салмақты мәселеге айналған осынау дертті әркім әрқалай қабылдап, өз алдына топшылайды. Бірі - заманның өзгеруі десе, екіншілері - әлеуметтік жағдайдың қиындығынан, не болмаса, денсаулықтың салдарынан деп таниды.

Адамның өмірден баз кешіп, өзіне қол салуға баруының негізгі себебі психикасының бұзылуынан деп жатады. Суицидтің белең алуына қарап, жалпы қоғам психикасының әлсірегенін сезуге болатындай. Бізде ақыл-ойы, жүйкесі зақымданған адамдар ғана өз-өзін өлтіреді деген қате түсінік қалыптасып қалған. Ал шындығына келсек, суицид оқиғасы психикасы бұзылып, ойлау жүйесі сыр берген жандардың арасында емес, керісінше дені сау адамдар арасында көптеп кездеседі. Қоғамда кең айтылатын пікірге сүйенсек, психикасы сау адамдар өмірден түңіліп, қиыншылықтарға душар болғанда осындай қадамға барады. Мұндай жағдайлар адам өмірінің кез келген кезеңінде байқалады. Соның ішінде жасөспірім кезеңін алып қарайтын болсақ, мұнда суицидалдық мінез - құлықтың кейбір өзгешеліктері болады. Жасөспірімдер арасында ересек балаларға қарағанда өзін - өзі өлтіруге әрекет жасау

жиі кездеседі. Бірақ олардың азғана бөлігі өздерінің қойған мақсатына жетеді. Суицидалдық мінез - құлық бұл жаста көп жағдайда демонстративтік сипат, сонымен бірге байбаламдық сипат алады [1]. А.Е.Личконың көрсеткеніндей, тек қана жасөспірімдердің 10 пайызы ғана шынайы өлгісі келетін ниет білдірсе, ал 90 пайызы көмекке шақырған жанайқайы.

Балалар депрессиясының белгілеріне әрбір ұсақ- түйекке мән берушілік, іш пысу мен шаршағандық сезімдері, айтқанды тыңдамау мен айқай - шу, жанжал көтеруге дайын тұрушылық, ішімдік пен есірткіні пайдалану жатады.

Депрессияның деңгейі көп жағдайда суицидалдық қорқыныштың шынайы көрсеткіші болып келеді. Жалпы айтқанда, жасөспірімдер арасындағы суицидалдық мінез - құлыққа өз құрбылары мен ата - аналары арасындағы жеке қарым - қатынастардың да ықпалы әсерін тигізеді. [2]

Әр суицидтің шығу себебі бар. Бірақ көп жағдайлардағы себеп ондай адамдардың өмірдің қиыншылықтарын дұрыс түсінбеулерінде болады. Бұлар басты себептері. Ал басқа себептердің барлығы осы басты себептерге тікелей тәуелді.

Ренжу. Кейде жасөспірімдердің арасындағы суицид ата-анасына ренжудің салдарынан болады. Бірақ сондай ардақты жандарға ренжіп өзін-өзі өлтіру де жан дүниесінде кемістігі бар адамның істейтіні болса керек.

Қателік. Өмір болғаннан соң қиындығы мен қызығы қатар жүреді. Қателіктерге ұрыну барлығымыздың табиғатымызда бар нәрсе. Қандай қателік жасасақ та суицидпен шешімін табуымыз дұрыс емес.

Суицид (лат. өзін - өзі және өлтіру) - алдын-ала ойластырылып өзіне жасалған қастандық немесе өзін - өзі өлтіру. Американдық суицидолог Э.Шнейдман суицид психологиялық қажеттіліктер фрустрациясының нәтижесінен болатын ауыр жан күйзелісі ауруынан туындаған аутоагрессия түрінде көрінеді деген. [3] Шынында да, өз - өзіне қол жұмсаушылар кейбір өмірдегі қиын жағдайларды өте ауыр қабылдайды:

Бүгінгі таңда суицид тақырыбының өзектілігі сондай, соңғы уақыттарда суицидтің болмысын, себебін, оның пайда болу шарты мен факторларын түсінуге, сонымен қатар оның алдын - алудың тиімді моделін қарастыруға зерттеушілердің қызығушылығы арта түсті.

Тәуекел тобына енетіндер:

Қиын жасөспірімдер. Өзін - өзі жүзеге асыру және өзін - өзі бекіту мәселелері жасөспірімдердің ортасында маңызға ие, ал алкоголь және нашақорлық заттарды пайдалану импульстердің аяқ астынан пайда болу мүмкіндіктері күшейтеді.

Тұқымқуалайтын суицид. Мұндай отбасының балалары өз туыстарының өмірлік сценарийімен өмір сүруі мүмкін.

Мүгедек - балалар, өз денесінің кемтарлығынан зардап шегушілер.

Өзін - өзі бағалаулары темен балалар, тез ренжігіш, депрессиялық күйге жеңіл түсетіндер. [4]

Жасөспірімдердің суицидке бейімділігін көрсететін белгілер:

үрейлі-ажитожды мінез-құлық, асығыстық, мазасыздық тән;

ұзақ уақыт ұйқысының бұзылуы: катаклизмалар, катастрофалар, авария немесе жыртқыш аңдарды жиі түсінде көруі;

аффект қысымы, сыртқы белгілеріне еш себепсіз агрессиялы іс-әрекеттер жатады;

депрессия, апатия, сөйлемей: жасөспірім еш нәрсе жасағысы келмейді, міндеттерден бас тартады, уақытты мәнсіз өткізеді, мінез-құлқында бей- берекетсіздік, ұйқышылдық көрінеді;

өзінің қалыптаспағандығы үшін, өзі үшін ұялу, кінәні сезіну, өз-өзі сенімсіздік. Бұл синдром көңіл аударалық сотқар мінез-құлықпен көрінуі мүмкін;

соматикалық эндокрин және жүйке-психикалық бұзылыстармен өтетін қиын пубертат кезең;

алкоголь қолдану, токсикомания, нашақорлық.

Суицидалды жасөспірімнің сыртқы жағдайлары:

жайсыз отбасы: ауыр психологиялық ауа-райы, ата-аналардың дау-жанжалы, отбасындағы алкоголизм, ата-анадан айырылу;

жасөспірімнің қараусыз қалуы, жасөспірімге бағыт көрсетіп, жол сілтейтін ересек адамның болмауы;

жасөспірімнің отбасындағы жайсыз орны: шеттету, шектен тыс қамқорлық, қаталдық, жасөспірімнің әр әрекетіне сынап қарау;

жасөспірімнің достарының болмауы, оқу тобында шеттетілуі;

оқуда, қарым-қатынаста, туыстар мен ересек адамдармен тұлғааралық қарым-қатынасында сәтсіздіктер кезегінің болуы. [5]

Өзіне қол жұмсаудың мүмкін болатын мотивтері

Көмек іздеу - өзіне қол жұмсауды ойлайтындардың көбісі өлгілері келмейді. Өзін-өзі өлтіруді олар бірнәрсені алу үшін құрал ретінде пайдаланады (мысалы, өзіне назар аудару, сүйіспеншілік, махаббат, проблемалардан құтылу, үмітсіздік сезімінен арылу...).

Үмітсіздік - өмір мәңгісіз, болашаққа үміт артуға болмайды. Өмірді жақсартуда өзгерістер енгізуге еш үміттің жоқтығы.

Проблеманың көптігі - барлық проблемалардың шешілмейтіндей көрінетіндігі соншалықты, оларды бір-бірлеп шешуге ойды шоғырландыруға мүмкіндіктің жоқтығы.

Басқа адамға қатер төндіріп, жанын ауыртуға әрекет жасау - «Олар әлі өкінеді». Кейде адам, өз-өзіне қол жұмсау арқылы ол өзімен проблемаларын алып кетіп, отбасына жеңілдік жасаймын деп ойлайды.

Батылдығы мен күшін қорсету-тек батыл және күшті адам ғана өз-өзіне қол жұмсауға қабілетті деген ұғым қалыптасқан. [6]

Қазіргі қоғамда тұлға жалғыз. Әсіресе сенімі, салт - дәстүрі, адамгершілігі, қызығушылығы әр түрлі болып келетін ірі қалаларда. Тұлға қызығушылығы қоғам қызығушылығымен сәйкес келмей жатады, осыдан қиын өмірді жеңудегі мотивтерінің бірі жойылады. Қоғам қызығушылығы болмайтын және тұлғаның өзіне ауыр тиетін қайға үшін қайғырудың мәні болмайды. Қайғы үшін өмір сүрудің ешқандай мәні жоқ.

Осылайша, Т.А.Сорокин бойынша жалғыздық, тұлғаның қоғамнан бөлінуі, өмір ағысының жылдамдығы, діни сенімдердің төмендеуі мен қоғамның бүлінуі, өмірдің тұрақсыздығы мен тең болмауы - бұлардың барлығы өзін-өзі өлтірудің дамуына қолайлы әсер етеді. Мұндай жағдайда адам өзіне қол жұмсау үшін кішкене ғана жағымсыз оқиғаның өзі жетіп жатыр. [7] Сондықтан былай деп қорытындылайды: «Өзін-өзі өлтірудің қайнар көзі - адамды жалғыздыққа ұшырататын бізді қоршаған ортаның жеткіліксіз ұйымдасуы болғанда, онда өзін - өзі өлтірумен күресудің міндеті ұжымды тұлға жалғыздығын азайтатын, қызығушылықтары мен мақсаттары ортақ топ болатын оң бағытқа өзгертуі тиіс». Мұндай ой - тұжырым тек қоғам ұжымына қатысты айтылып қоймаған, сонымен қатар ол отбасыишілік, өндірістік, тұлғааралық және т.б. қатынастарға қатысты айтылған. Адам басына қайғы төнген кезде жақындарының, достарының, жұмыстастарының дер кезіндегі қолдауы қайғысына ортақ болуы өте қажет және ауыр ойлар мен қайғыруы ұмыттыратын, не үшін өмір сүріп жатқандығын көрсететін бір жұмыстың болуы маңызды.

Анықталғандай, балалардың бақытсыздығына, олардың өз-өзіне қол салу әрекеттеріне баруына көп жағдайда отбасындағы жайсыздық пен мектепте түсінбеушіліктің орын алуы себеп болады. Балаларға жай ғана киімін, тамағын тауып беру аз, олар үнемі ата-ананың жылуын сезініп, жақсы көретінін біліп өсуі тиіс. Ал әке-шеше өз дәрежесінде көңіл бөлмейтін бала ешкімге керексіздігін түсініп, психологиялық стресске тап болады. Әсіресе, 13-17 жас аралығындағы жасөспірімдер өте әсершіл, кез-келген нәрсені жүрегіне тез қабылдағыш келеді. Түсіністік болмаған жағдайда осы жас аралығындағы балалар түрлі жағдайларға ұрынып жатады. Олардың сабаққа құлқы болмай, өзге оқушылармен де қарым-қатынасы нашарлап кетеді. Өзін ұстауы мен мінез-құлқында өзгерістердің орын алуы

мұғалімді де, ата-ананы да алаңдатуы тиіс. Осы өзгерістерге бей-жай қарамай, психологтың көмегіне жүгіну арқылы көптеген проблеманың алдын-алуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Төленияз Г.І. Ауытқушы мінез - құлық себептері // Ұлағат. 2003. - № 4.
2. Алексеева В. Суицид // Психология. Социология. Политология. №10.2007ж.
3. Шамұратова Қ.Ш. Суицидтің алдын - алу бойынша психологиялық қызметті ұйымдастыру. - О.: 2008ж.
4. Напрасная смерть: причина и профилактика самоубийств. Под. редакцией Д.Вассерман. Пер. с.англ. - М.: Смысл, 2005
5. Немов Р.С. Психологическое консультирование. - М.: 2003ж.
6. Нұрбаева Н. Балаларда ауытқушылықтың себептері мен факторлары // Ұлағат. № 5.2004.
7. Абрамова Г.С. Практическая психология. - М.: 2003.

ӘӨЖ 159.9

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ СЕЛФХАРМ

Думанқызы Аружан, Ақтаубек Инжумаржан, психология мамандығының 2-ші курс студенттері, Қазақ Ұлттық Қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, қ.Алматы

Аңдатпа. Мақалада “Self Harm” термині яғни жасөспірімдердің өз-өзіне зиян келтіру мәселесі қозғалады. Селфхармның шығу тарихы мен оның нәліктен психиатрия саласындағы терминінен бөлек, жасөспірімдер арасында өте танымал әрі көп қолданылатыны жайлы жазылады. Сондай-ақ, селфхармға әкеліп соғатын себептер мен селфхарм әрекетінен кейін орын алатын салдары айқындалып айтылып өтіледі. Жасөспірімдердің селфхармға бейімділігін анықтайтын диагностикалық методикалар және селфхарм анықталған жағдайдағы оның алдын алу, жасөспірімнің зақымдалған психикасымен жұмыс жасауға арналған мақала авторларынан ұсыныстар.

Кілт сөздер: Self Harm, жасөспірімдер, суицид, диагностика, методика, зиян келтіру, психика, травма, әлімжеттік, буллинг, агрессия, стресс, депрессия, апатия.

Аннотация. В статье рассматривается термин «Селфхарм», то есть проблема самовредительства подростков. В статье история селфхарма и почему он так популярен и широко используется среди подростков, помимо того, что он является термином в области психиатрии. Также определяются и обсуждаются причины, которые приводят к селфхарму, и последствия, наступающие после действия селфхарма. Диагностические методы, определения склонности подростков к самовредительству и ее профилактика при самоповреждениях, рекомендации авторов статьи по работе с поврежденной психикой подростка.

Ключевые слова: Самоповреждение, подростки, суицид, диагностика, методика, повреждение, психика, травма, зависимость, буллинг, агрессия, стресс, депрессия, апатия.

Annotation. The article discusses the term "Selfharm", that is, the problem of self-harm of adolescents. In the article, the history of self-harm and why it is so popular and widely used among teenagers, in addition to being a term in the field of psychiatry. Also, the causes that lead to self-harm and the consequences that occur after the action of self-harm are determined and discussed. Diagnostic methods, determining the tendency of adolescents to self-harm and its prevention in case of self-harm, the recommendations of the authors of the article on working with the damaged psyche of a teenager.

Key words: Self-harm, adolescents, suicide, diagnosis, technique, damage, psyche, trauma, addiction, bullying, aggression, stress, depression, apathy.

Self Harm - өзіне бағытталған агрессия, ол өзін-өзі зақымдаудың әртүрлі формаларында көрінеді. Бұл мінез-құлық сипаты ғылымда аутоагрессия деп те аталады. Көбінесе Селфхарм өзінің денесін кесу, ұру немесе күйдірумен байланысты. Дегенмен, өзіне зиян келтіру олармен шектелмейді. Өзіне зиян келтіретін мінез-құлықтың негізінде не жатыр, олар өзін әлеуметтік ортада қалай көрсетеді, өзіне зиян келтіруге не жатқызылады, оның қандай түрлерін мәдени тұрғыдан қолайлы деп санауға болады, өз-өзіне зиян келтіретін адамға қалай көмектесеміз және неліктен “Self Harm” жасөспірімдер арасында жаппай көрініс тауып жатыр деген сауалдар осы мақалада қозғалады.

Селфхарм түрлері. Аутоагрессивті мінез-құлықтың үш түрі бар: суицидтік, суицидтік емес және «кездейсоқ» өзіне зиян келтіру:

Суицидтік- бұл жай ғана өзіңізге зиян келтіруге ұмтылу емес, сонымен қатар осы жерде және қазір болып жатқан барлық жағдайды тоқтатуға деген ұмтылыс. Адам өз-өзіне қол жұмсауға көптеген әрекеттер жасайды. Көбінесе ол жасөспірімдерде немесе орта жастағы дағдарыста, мысалы, депрессиялық және стресстік жағдайларда көрінеді.

Суицидтік емес- көбінесе өзін-өзі ұру, кесу және жарақаттау ниетінен көрінеді. Кейде оны суицидтік көріністермен шатастырады, егер адам қолын кесіп тастаса, ол өз-өзіне қол жұмсағысы келді деп есептейді. Бірақ өзін-өзі ұру, кесу және жарақаттаудың мәні, өмірді тоқтатуға ұмтылу емес, керісінше, өзіне ауырсынуды тудыру арқылы өзін-өзі жазалауы. Сондай-ақ, суицидтік емес өзіне-өзі зиян келтіру- алкогольді, есірткіні және никотинді диеталық қоспаларды қолданумен бірге жүруі мүмкін. Мысалы никотинді диеталық қоспаларды қолдану орторексияға тән, адам салауатты өмір салты идеясымен және тағамға қатаң шектеулермен әуестенген кездегі тамақтану процессінің бұзылуының бір түрі, немесе, адамдар тренажер залында бұлшық еттерін қалыптан тыс күйге дейін қатты жаттықтыруы аутоагрессияның бір түрі болып табылады.

Санадан тыс өзіне зиян келтіру немесе «кездейсоқ» өзін-өзі зақымдау – адам не істеп жатқанын түсінбейтін жағдайларда пайда болуы мүмкін, бірақ оның өзіне физикалық зиян келтіруге деген ішкі ұмтылысы бейсаналық түрде көрінеді. Бұл өзіңізді ренжітуге деген бейсаналық ниет, бұл психологиялық травмаларға байланысты. Мұндай «кездейсоқ» өзін-өзі зақымдауға салмақ тастау немесе салмақ қосу сияқты өзгерістер де жатқызылуы мүмкін. Мысалы, егер әйел физикалық немесе эмоционалдық зорлық-зомбылықты бастан өткерсе, ол өзінің тамақтану тәртібін бейсаналық түрде өзгертіп, салмақ қосуы мүмкін, бұл травма сыртқы түрімен байланысты, осылайша ол өзінің тартымды пішінін жоғалтса оған ешкім қызықпай, бұндай жағдай қайталанбайды деп ойлайды.

«Мен өз денемді жек көрдім және барлығына өзімді айыптадым, сондықтан мен оны жазалау керек деп шештім. Қабылдауды және өзімді құрметтеуді үйрену өзіме зиян келтіруді жеңудің кілті болды» ***Анонимді хат***

Аутоагрессияның өзі суицидтік емес болса да, салдары ауыр болуы мүмкін екенін түсіну маңызды - аутодеструктивті мінез-құлық көбінесе психикалық денсаулыққа байланысты проблемаларды көрсететін алғашқы сигнал.

Неліктен адамдар өзіне зиян келтіреді? Адамдардың өздеріне неліктен зиян келтіретіні туралы бекітілген ережелер жоқ. Бұл шын мәнінде әркім үшін әр түрлі болуы мүмкін. Кейбір адамдар үшін өзіне зиян келтіру белгілі бір тәжірибемен байланысты және қазір немесе бұрын болып жатқан жағдаймен күресу тәсілі болып табылады. Кейбірі үшін себептер онша анық емес және өзін түсіну қиын болуы мүмкін. Кейде сіз өзіңізді не үшін жазалағаныңызды білмеуіңіз мүмкін.

«Мен 15-16 жасымда өзіме зиян келтіре бастадым. Неліктен екені есімде жоқ, бірақ мен осылай жасадым»
Анонимді хат

Кез келген ауыр тәжірибе селфхармға себеп болуы мүмкін. Жалпылама себептерге мыналар жатады:

- мектепте немесе жұмыста қысым
- қорқыныш
- ақша уайымы
- жыныстық, физикалық немесе эмоционалдық зорлық-зомбылық
- қайғы
- ажырасу
- жұмыстан босау
- ауру немесе денсаулық мәселесі
- өзін-өзі төмен бағалауы
- стресс
- депрессия, мазасыздық, ашулану немесе ұйқышылдық сияқты ауыр сезімдер

Кейбір адамдар алдыңғы травмамен байланыстыра отырып денесінің белгілі бір бөліктеріне зиян келтіреді. Кейбір адамдар алкогольді немесе есірткіні пайдалану секілді белгілі бір әрекеттерден кейін немесе белгілі бір уақыттарда, түнде өзін-өзі зақымдау ықтималдығының жоғарылауын байқайды.

«Өз-өзіме зиян келтіру менің шынайы екенімді, менің тірі екенімді дәлелдеді. Кейде бұл менің басымдағы хаосты тыныштандырып, қайталанатын естеліктер мен денемдегі естеліктердің қайталана ойымнан шықпауын қысқа уақытқа тоқтатты»

Анонимді хат

Басқаларға өзін-өзі зақымдауды тоқтатуға қалай көмектесуге болады. Бұл сұрақты балаларынан өзіне зиян келтіру белгілерін байқаған ата-аналар жиі қояды. Өкінішке орай, олар қалай көмектесу керектігін білмейді. Ең бастысы, дер кезінде әрекет ету, мәселенің құнсыздандырмау, балаға ұрыспау, оның басында не болып жатқанын кінә артпай, білуге тырысу. Өз-өзіне зиян келтіруді тоқтатудың негізгі шешімі баламалы мінез-құлықты іздеу, қауіпті әрекеттерді адамға зиянсыз және жарақатсыз әрекеттерге ауыстыруға тырысу. Алдын алу, селфхарм психикалық бұзылыс жағдайынан жасөспірімді құтқару бойынша жас психолог ретінде өз тәжірибеміз, білімімізден алынған кеңестерді ұсынамыз:

1. Сіз жасөспірімнің бойынан селфхарм белгілерін анықтаған болсаңыз, белгілердің нақты екеніне көз жеткізіңіз. Содан соң дереу психологтың көмегіне жүгініңіз. Өзіңізге жауапкершілік алып, өзім көмектесемін деп шешім қабылдамаңыз. Жағдай сіз ойлағаннан да ауыр болуы мүмкін, жағдайды одан әрі ушықтырып алуыңыз әбден мүмкін.

2. Өзін-өзі өлтіруге дайын болған адамның қаншалықты азап шегіп жүргенін елестетіп көріңізші, оның ішкі ауырсыну деңгейі қаншалықты ауыр, тіптен өз денесін кесуге дейін жеткізсе. Сондықтан оған айып тағушы емес, көмек беруші керек. Күдікті көзқарас, айыптау сөз, сын тағу бұның барлығы оның өзін-өзі жазалауын одан әрі ушықтырады. Керісінше: мүмкіндігінше түсініп, ол адамның әрекеттерін қабылдап, барынша мейірімді болған жөн.

3. Көбіне, жақын адамының денесінде жарақат алғанын байқап, өте салқынқанды болып, ештеңе болмағандай кейіп танытып жататын адамдар бар. Бұл дұрыс емес. Бұл туралы міндетті түрде сөйлесіп, сұрақтар қойыңыз:

-Бұл жарақат қайдан пайда болды? Саған не болып жүр? Өзіңді қалай сезініп тұрсың, сенде барлығы дұрыс па?

Соңғы сұрақ ерекше маңызды. Бұл біздің қоғамда көбіне қолданылмайтын сұрақтардың бірі. Ал егер жақын адамдарымызға ішкі қиындықтарды жеңуге көмектескіміз келсе, онымен

сөйлесіп, сұрақтар кою арқылы, оған көмек беруіміз қажет. Кейде ол адамға керегі тек жақынының қолдауы болуы мүмкін.

4. Талдау нәтижелері бойынша Селфхарм жағдайы 80% мектеп жасындағы балаларда кездеседі. Демек, бұл жағдаймен мектеп психологы жұмыс жасайтын болса, көптеген жасөспірімді психикалық бұзылыс күйінен құтқарып алуға болады.

4.1. Мұғалім балалардың белсенділік деңгейі туралы психологпен ақпарат бөлісіп отырса. Егер балада тежелулер байқалса мұғалім бірден психологпен кеңесіп, балаға көмектесуге тырысуы қажет.

4.2. Мектеп психологі өз жоспарына балаларды жеке шақыру арқылы олармен тілдесу санатын енгізсе. Әр баланы индивидуалды түрде қарастырып, жеке тілдесіп, әр түрлі тақырыптар аясында ойын білу, методика, тест жүргізу арқылы баланың стресске бейімділік деңгейін анықтаса. Балада стресске бейімділік байқалған жағдайда, денесіне мән беріп, селфхарм белгілері болса психолог маманы ретінде жедел әрекет етуге көшуі қажет. Ең алдымен балаға көмек қолын созып, кейіннен бұл процесске ата-анамен консультация жүргізу сатысын қосуы қажет. Ата-анаға не істеуге болатынын және болмайтынын нақты түсіндіруі қажет. Себебі, әрбір қате іс-әрекет бала өміріне әбден қауіпті болуы мүмкін.

Ата-анамен, баламен жеке жұмыс жасау арқылы бір отбасыны сақтап қалуға болады. Олардың әр қайсысына жеке жол табу арқылы сіз баланы селфхармнан, ал ата-ананы осы жағдайда қате әрекет жасап, кейіннен өздерін өмір бақи кінәлау жағдайларынан алдын алып, құтқара аласыз. Сондықтан психолог ретінде сіздің қоғамда атқаратын рөліңіз үлкен екенін ұғынып, жауапкершілікті сезінуіңіз қажет. Әрине, сіз ешкімді құтқаруға міндетті емессіз. Бірақ, бұл психолог мамандығының басты міндеті болып табылмақ. Сондықтан өз мамандығыма адал болып, өмірлердің арнасын дұрыс бағытқа бұруға үлес қосамын десеңіз көп адамдармен жұмыс жасап, оларды құтқару арқылы өзіңізді мақтан тұтыңыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. “Спокойно, ты справишься!” Томас Макдонах, Джон Патрик Хэтчер.
2. “Это мое тело... и я могу делать с ним что хочу” Матиас Хирш
3. “Self-Harm: A Psychotherapeutic Approach?” Фиона Гарднер

ӘОЖ 159.9

АГРЕССИЯМЕН КҮРЕСУДІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫ ЖӘНЕ НЕЙРОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Базарғалиева Н.Ә., педагогика-психология ғылымдарының магистранты, педагог-зерттеуші, Алматы қ. №185 ЖББМ КММ педагог-психологы, nazerke.07.88@mail.ru

Андатпа. Қазіргі таңда қоғамда болып жатқан келеңсіз жағдайлар неден туындап жатыр деген сұрақ мазалайды. Ізденіс барысында осы тақырыпқа тоқталуды жөн көрдім «агрессия» сөзін ашып түсінер болсақ адамның және адамдар тобының дене немесе психикалық зардап шегуі және залал келтіретін, әртүрлі әрекеттермен қарсылық білдіруге әкелетін жағдай.

Кілт сөздер: Агрессия, нейродинамика, (ми белсенділігі), өршелену, жүйке жүйесіндегі дисфункциялары, көңіл-күй бұзылыстары.

Аннотация. Сейчас в современном обществе остро стоит вопрос в том, чем вызвана нынешняя негативная ситуация в обществе. В ходе своего исследования я решила остановиться на этой теме. Под словом «агрессия» понимается ситуация, при которой

человеку или группе людей наносится физический или психический вред и приводит к сопротивлению различными действиями, причиняющими вред.

Ключевые слова: Агрессия, нейродинамика, (мозговая активность), обострения, дисфункции нервной системы, расстройства настроения.

Annotation. The question is what causes the current negative situation in society. In the course of my research, I decided to focus on this topic. Understanding the word "aggression" is a situation in which a person or a group of people suffers physical or mental harm and leads to resistance with various actions that cause harm.

Keywords: Aggression, neurodynamics, (brain activity), exacerbations, dysfunction of the nervous system, mood disorders.

Агрессия (“латын тілінен *agressio*”- шабуыл, өршелену)- біреуге немесе бір нәрсеге зиян келтіруге бағытталған іс-әрекет. Қоршаған ортаға зиян келтіру арқылы аффективті күйді (ашу, ашулану) көрсету. [1,365-405]

ИНФАНТИЛЬДІ АГРЕССИЯ

1. Тек өзіне назар аударту үшін ғана, кейде жаман істерге барады.
2. Балаларды арандатушы.
3. Өзінің тынымсыз мінез-құлқымен басқа балаларға кедергі келтіреді.
4. Басқа балаларды қағып, соғып, ұрады.
5. Басқа балалардың ісінен, мінез-құлқынан үнемі кемшілік табады.
6. Ашуланғанда, басқа балалардан өшін алатынын айтып,т қорқытады.
7. Сотқар
8. Балалармен көп ұрысады.
9. Достарын, жақындарын әуре сарсаңға салады.
10. Ата-анасымен жиі кикілжіңге келеді, ұрыншақ.
11. Дос-жарандарына сөзбен тиіскіш.
12. Тіл тигізгіш.
13. Сөзге құлақ аспайды.
14. Ата-анасына үнемі дерлік өз талап, міндеттерін жүктегіш.
15. Бірден қызу темперамент көрініс табады. [3,155]
16. Өзін жендетке ұқсас типте көрсетеді.
17. Агрессиялық мінездің ұстамалы түріне жатады.
18. Өзін бауырларынан қызғаншақтық билейді.
19. Мені ешкім ұнатпайды,- деп арыз айтқыш.
20. Құрдастарымен ұрыс-керіске ұшырағыш.
21. Ашу тез басылмайды, өте қызу қанды.
22. Достарын ашуға шақырады.
23. Шамадан тыс сөйлегіш.
24. Өзгенің ғана емес өз заттарында бұзғыш, қиратады.

ШЕКТЕН ТЫС БЕЛСЕНДІЛІК

- Үнемі қозғалыста болады.
- Әбігер.
- Көп сөзге жол бергіш.
- Қуаң сөздерге әуестенгіш.
- Ұйқысы тынышсыз.
- Ешкім ойламаған жерден қызу қандылыққа жол бергіш.
- Өз тырнақтарын күйгелектене тістейді.
- Күте алмайды.

ОҚШАУЛАНУ

- Ұялшақ.
- Жалғыз болуды қалайды.

- Өз сезімдерін іште ұстайды.
- «Көлеңкеде» қалуға бейім.
- Белсенділік ойындарынан өзін алшақ ұстайды.
- Үйден шықпауға бейімделген.
- Сөзін нақты жеткізе алмайды.
- Қорқақтағыш.

ҰЙҚЫНЫҢ БҰЗЫЛУЫ

- Жалғыз өзі ұйқысызданады.
- Түнде қорқады.
- Тынышсыз ұйқы.
- Ұяң.

ОҚУДАҒЫ ҚИЫНДЫҚТАР

- Сөздерді қоса алмайды.
- Жаңа материалдарды игере алмайды.
- Буынға бөлуде қиындық туғызады, тіпті нашар бөледі.
- Үй жұмыстарын уақытымен жасамайды.
- Сыныптас достарынан үнемі қалып жүреді.
- Жазуы шимай, нашар.
- Санауы нашар.
- Алаңдатушы күштері бәсең. [2,8]

Агрессиялық мінез – адамзаттың өзгеше формаларының бірі, дәл осындай мінез субъектінің басқа адам баласына өз зиянын тигізе отырып топқа үстемдік жасап, күш көрсетуге дейін баратын қадамдар. Агрессиялық мінез-құлықтардың жоғары деңгейде өршуінің алғашқы кездегі сипаттары қыр көрсету, объектіге нұқсан келтіру, сөзбен күлкі ету және т.б.

- 1) Тәндік агрессия – өзін топта билікте ұстап объектіге нұқсан келтіру.
- 2) Вербалді немесе сөздік агрессия – негатив көрсету арқылы сөзбен орынсыз әзіл-қалжың, қарғау, балағаттау, бажылдап ұрысу, айқай-шуға берілу арқылы көрсетіледі.
- 3) Тура агрессия – кез-келген адамдарға тікелей бағытта қарастырылған агрессия түрі.
- 4) Жанама агрессия – өзгеге қасақана тұспалдап әдейі күлкі ету, ашулы болып көріну, сырттай өсек айту және т.б.
- 5) Инструментальды агрессия – мақсатқа жету жолында белгілі затты құрал деп алу.
- 6) Аутоагрессия – басқаны ғана емес өзін де кінәлап өзіне және денесіне зиянды әрекет жасау, өзін басқадан кем ұстау, кей сәттерде өзіне қол жұмсау.
- 7) Қастық агрессия – жоспармен басқаға зақым жасау, моральді зиян келтіру.
- 8) Альтуристік агрессия – қорғану мақсатында жүзеге асады. Агрессия есебінен қорқыныш, үрей, жасқаншақтық, өшпенділік туғызады.

Агрессияны деп жалпы түрде ғана емес жеке тұлғалық қасиетте де алуға болады. Сол сияқты кез-келген адамның да агрессиялық сипааты әртүрлі деңгейде болады. Қоғамдағы болған жағдайларға қарамастан адамдар бір-біріне агрессивті мінез көрсетіп жүргендерін байқамай да жатады. Қоғамды ашушаңдық билеген заматта адамдар арасында агрессияның етек жайып кетпеуіне аса мән беру біз сияқты психолог-педагог мамандарға жүктелген міндет деп білемін. Өзгеге әдейілеп немесе қасақана болсын зиянды іс-әрекеттер жасау, намысқа тиетін сөздер айтып орынсыз кекетуге жол бермеу тиіс. Ол үшін әр адам өзін ұстауда аса сақ болып, агрессияның басып озуына жол бермеу бірінші кезекте өз қолында екенін ұмытпауымыз керек. Қоғам арасындағы агрессияның алғашқы және соңғы белгілерін ашып түсіндіру әр-түрлі әрекеттермен толықтырылады. Мұндай әрекеттер орынсыз адам үстінен күлкі ету, тек өзіне ғана емес өзгеге де дене жарақаттарын салу, адам сыртынан өсек айту, тіпті кейде өлімге дейін бару.

Отандық және шетелдік ғалымдардың агрессияға анықтама беруде әр қилы пікір білдіруде. Оның себебі агрессия жеке тұлғаларда жүре пайда болып қана қоймай, әр адамда әртүрлі әрекет көрсетеді. Кей адамдар күйзеліс барысында болса, ал кейбіреулері өзіне комплекс ұстау әрекетінде агрессияға ұласып жатады. Соған орай агрессияға ұшырататын күрделі әрекеттерді бөліп, жеке-жеке қарастыруға болады. Қоғамнан бөлек өзін жеке ұстауға бекінген, өзін төмен санайтын адамдар да өзгеге болмаса да өзіне дене жарақаттарын салу арқылы да агрессия белгілерін айшықтайды. Сол себепті де балалар арасында оқшаулану немесе топтан бөлектету әрекеттерімен жұмыстар жүргізілуі тиісті. Сол себепті де оқушылар арасында да оқшаулануға, бөлінушілікке, дөрекі болуға ынтығуды жою аса маңызды рөл атқарады. Бұл жағдайлар да тек мектеп психолог мамандары ғана емес өз ортасы, ата-анасы да арнайы іс-әрекет көрсете білуі керек. Кез-келген ортада өзін жоғары санап, бұйрық беру сонымен қатар осыған кері бағытта оқшау-лану мен өзіне комплекс ұстау да агрессияға жол ашады.

Айта кетер болсақ өскелең ұрпақтардың мінезінде агрессияға жол беру алғашқы кезеңде отбасындағы келеңсіз жайттардан пайда болады.

П.А. Ковалев пен Л.М. Семеньюк (1996) жасөспірімдер арасындағы агрессияның өршуі мен жыныстық айырмашылықтары жағдайларына зерттеу жұмыстарына сүйенсек ер балаларда 12, 14-15 жас, ал қыз балаларда агрессиялық мінездің жоғарғы деңгейге көтерілуі 11 және 13 жас болып анықталды. Ер балада агрессивті мінез тікелей вербалді және де физикалық, ал қыз балада жанама және тікелей вербалді агрессиялық мінезге бейімді екенін байқай аламыз.

Ғалымдардың айтуы бойынша агрессияның шығуы ата-ана мен отбасының балаға деген қарым-қатынасынан байқай аламыз. Жалпылама айтқанда ата-ананың баласын қатаң түрде жазалауы, шектен тыс дөрекі болуы, мейірім жетіспеуінен, үнемі бақылауда ұстауынан агрессияға жол беру мүмкіндігі жоғары. Сондықтан да жастарымыздың агрессияға бейім болуына жол бермеудің алдын алу және түзету енгізу жұмыстарын жүргізуді енгізуді жөн көрдік.

Педагогикалық және психологиялық тәжірибе нәтижелерінің біріктірілуі мынадай ортақ пікірге тоқталдық. Жасөспірімдер арасындағы агрессия жайында ойға алмау, олардың алдын алмау жеке бас дара тұлғаның дамуына кедергі болады. Егер де ата-ана баласының бойындағы агрессиялық мінезді дер кезінде елеп ескермесе оны ортасындағы басқа жандар көрсетеді. Яғни, өз ортасында қарым-қатынас барысында достарынан агрессивті мінез көреді.

Лонгитюдтік зерттеуде балаға 8 жас кезінде көрсетілген қатаң жазалар мен дәрежеліліктер өз кезегінде 18 бен 30 жас аралығында агрессиялық мінез-құлыққа әкеліп соғады. Басқа да зерттеулерге келер болсақ олар қарама-қайша көрініс береді. Бұл зерттеулерде жасөспірімдерде 18 жас негізгі өшпенді мінез көрсету деңгейі жоғары жас, яғни, кезінде 8 жаста өз туғанда-рынан жаза алмаған балалар. Ортақ шешімге келсек; балалық шақта өте қатаң немесе мүлде жаза көрмеген балалар өсе келе агрессивті мінез көрсетеді.

Сіз өзіңіздің агрессивті мінез-құлқыңызбен қалай күресесіз?

1. Сіз ренжіген кезде қандай күйге келетін болсаңыз, метафора-бейнеңізді ойлап табыңыз. Метафора бұл шәйнек, жанартау, айдаһар, бетон араластырғыш болуы ықтимал-бұл тітіркену сізге басып кіргенде де кімге айналғаныңызда да өзіңізді тоқтатар бір жолын іздеу. Метафораны ойға алған сәтте шын мәнінде сіз дәл осындай адамсыз ба немесе мұндай адам болғыңыз келмей ме?

2. Агрессия сіздің бойыңызда алғашқы сәттен пайда болғанда оны ұстауға тырысыңыз-сонда ғана объектімен байланыс жасауды тоқтату, эмоцияны қайтадан басқа бағытқа енгізу және басқа да тактикаларды қолдану оңайға соғуы мүмкін – мысалы, демді тереңге салу.

3. Айтуға оңай, әрине орындау қиынға соғатынын түсінемін. Алайда кептеліс барысында өзіңізге тоқтам қоюға тырысыңыз немесе тітіркендіргіштік туғызатын заттарға көзқарасыңызды өзгертуіңіз қажет.

Адамдардың агрессияны жиі көрсететін негізгі себептерін бөліп көрсетеміз:

1. Шамадан тыс жүктеме жағдаяты: сізде демалу жеткіліксіз деңгейде, жұмыс жасау қарқыныңыз ыңғайсыз бағытта, бірнеше істі бір уақытта тындыруға тырысасыз.

2. Көңіл қалу немесе реніш, күйгелектену, белгілі бір өмірдің дағдарысынан басқа бағытқа өтуі – бұл дегеніміз сипаттан ығыстырылған агрессияның сипаттамасы. Мысалы, ер адамдарды алсақ, жұмыс барысында стресстік жағдайға жолығады, ол өзін еркіне жібермеуге тырысады, ал үйге келгенде ол өз ашуын әйелі мен балаларынан алуға бекінуі мүмкін, керісінше күйеуімен сөзге келіп қалған әйел алғашқы кезеңде ашуын жұмыста, содан соң балалардан алуы мүмкін. Сол себептен де адамдар үшін ашуды өзіндік агрессияны жақындарынан шығармау үшін бірнеше әдіс-тәсіл түрлерімен жұмыстар атқарылуы керек.

Эмоциялардың жинақталып өршеленбеуі үшін, іштегі ашу-ыза мен өкпе-ренішті сақтауға тырыспаңыз: сабыр сақтаңыз, айқай шуға бармаңыз, бастан өткен жайттарыңызбен бөлісіңіз, түсіндіруге, айқындауға күш жұмсаңыз. Мысалы, спортпен айналысу агрессия мен стреске көмек береді – барлық күш ұрысқа емес, белсенді физикалық әрекеттерге жұмсалады.

Ашудың түпкі себеп-салдарын түсіне білуге арналған тәсіл:

1. Сізді кім шамадан тыс ашуландырады?
2. Ол адамның қандай қылықтары, іс-әрекеттері, сөздері сіздің ашуыңызды келтіреді?
3. Сол сәтте, сіз нені сезінесіз?
4. Сіз не істейсіз?
5. Не істегіңіз келеді?

3. Түпкі ашудан айығуға арналған әдіс:

- Көз алдына өзіңізді қатты ашуға булықтыратын адамды елестету;
- Сол адамға бойыңыздағы бар ашуды айтыңыз;
- Орныңызды ауыстырып, өзіңіздің барша ренішіңізге, ашуыңызға сол адамның орнына өзіңізге жауап беру.

А.Р. Лурия ми қыртысындағы күрделі әрекеттерінің жүйелі құрылысы және оның динамикалық, кезекпен орналасу туралы қағидаларын тұжырымдайды. Адамдардың миында да телефон қуаты секілді шектеулі ғана энергия болады. Сол себепті де ата-ананың басты міндеттерінің бірі – мидың үздіксіз жұмыс істеуіне және оның нейродинамикасына жағдайлар жасау.

Нейродинамика (ми белсенділігі) – мидың сергек болуы мен қатар мидың тонусына жауап беретін және оқу барысындағы табысты қамтамасыз ететін мидың бірінші блогының жұмысы!

ЕГЕРДЕ:

- Есте сақтаудағы қиындық;
- Көңіл-күй бұзылысы;
- Оқудағы тиімсіздіктер;
- Жүйке жүйесіндегі дисфункциялары

байқалған жағдайда міндетті деп тауып нейропсихологиялық кеңестерге жүгінген абзал.

Зарядты жоғары деңгейде қалай ұстауға болады:

1. Күндізгі режим – баланың миы оянғаннан соң 13-14 сағат ішінде 100% «Қуатталады»
2. Тыныс алу жаттығуларына көңіл бөліңіз, миды оттегімен қанықтырыңыз!
3. Жаға аймағын уқалау – қуаттандыруға жауапты деген мидың қанмен қамтамасыз етілуін жақсартады.

4. Сенсомоторлы интеграция жеткіліксіз болған жағдайда, балаларға олардың дамуын жақсартатын ойындар, физикалық жаттығулар және таза ауада серуендеу қажет. Бұндай жаттығулар жиынтықтарын нейродинамикалық гимнастика деп атаймыз. Дене белсенділігі – жаттығулар ғана емес қарапайым қозғалыстардың жиыны да барлық психикалық процестер (ойлау, есте сақтау және т.б.) орындалатын энергетикалық фонды ретке келтіреді.

5. Су ішу режимі – тәулігіне 1 кг денеге кем дегенде 25 мл су ішуіміз керек! (нейрондар арасындағы электр өткізгіштігін жақсартады және баланың ақпаратты өңдеу жұмысын жоғарлатады)

6. Жұмыс үстелінде отыру барысында баланың аяқтары қолдауды сезінуі үшін назардың шоғырлануын арттыру маңызды. Бұл шағын орын болса да мазасыз бала үшін – жастықтар, жұмсақ доптар, ол тірек қозғалысты сезіне білуі мүмкін.

Балалар арасындағы агрессиялық көңіл-күйді анықтау мақсатында арнайы зерттеу жүргізіп, оқушылардың салған суреттері арқылы әдістеме жүргіздім. Оқушылар арасында арнайы зерттеу жұмыстары олардың мінездеріне, көзқарастарына апарар жол десек де болады. Сол себепті де оқушыларға жақын болу мақсатында осындай әдіс-тәсілдерді қолдануды жөн көремін.

Өз зерттеу жұмысымда қолданылатын әдістемелер мен әдістерді талқылайтын болсақ:

1. Басса-Дарки сауалнамасы «Жасөспірімдердің агрессиялық деңгейін диагностикалау»
2. Спилбергердің мазасыздық деңгейін анықтау шкаласы.
3. Кактус әдістемесі.
4. Педагогикалық-психологиялық қолдау көрсету мақсатында агрессияның алдын-алу барысында топтық тренинг жүргізіледі. Жеке кеңес беру жұмыстары өткізіліп отырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Х. Хекхаузен Агрессия. // Мотивация и деятельность. М., 1986, т.1, с. 365-405.
2. Краткий психологический словарь / Под общ. Ред. А.В Петровского, М.Г. Ярошевского.- Ростов н/Д.: Феникс, 1999. – с.8.
3. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ «Әлеуметтік жұмыс тәжірибесіне кейс-менеджмент стандарттарын енгізу мәселелері» атты on-line ғылыми-тәжірибелік конференциясының БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ Нұр-Сұлтан 2019,155.б.

УДК 37.032

УКРЕПЛЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ КАЗАХСТАНСКИХ ШКОЛЬНИКОВ КАК ФАКТОР СНИЖЕНИЯ РИСКОВ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

**Ракишева Гульмира, доктор PhD, ассоциированный профессор,
Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, Казахстан, г.Кокшетау**

Аңдатпа. Суицидтік мінез-құлық тәуекелдерін көтеруге мектеп қаншалықты жауапты екендігі туралы пікірталас қоғамның жарқын реакциясын тудырады. Зерттеушілер бұл құбылыспен күресу және оның алдын алу функцияларын өз мойнына алуы керек білім беру ұйымы деп келіседі. Зорлық-зомбылықтың қазіргі түрлері (кибербуллинг, кибермоббинг, аутинг және т.б.) тек білім беру саласында ғана емес, иерархия мен салыстырмалы қатынасты орнату мүмкіндігі бар кез келген басқа жерде мүмкіндіктер болып табылады.

Бірақ мектеп адамның "психологиялық экологиясы" жүйесіндегі маңызды компонент ретінде ерекше орын алады, өйткені ол құндылықтардың, әлеуметтік нормалар мен принциптердің қалыптасуына мақсатты түрде әсер етеді. Баланы қабылдау, ол ересектерге шешім қабылдайды, келушілер жеке және кәсіби салаларда шешім қабылдауды басшылыққа алады.

Кілт сөздер: психологиялық денсаулық, желілік зорлық-зомбылық, суицидтік мінез-құлық қаупі

Аннотация. Дискуссии о том, в какой степени школа ответственна за возникновение рисков суицидального поведения вызывают яркую общественную реакцию. Исследователи едины в своем мнении, что именно образовательная организация должна взять на себя функции по борьбе с этим явлением и по его профилактике. Современные виды насилия (кибербуллинг, кибермоббинг, аутинг и др.) возможны не только в сфере образования, а в любой другой, где есть иерархия и возможность установления отношений подчинения. Но школа как важный компонент в системе «психологической экологии» человека занимает особое место, поскольку целенаправленно влияет на формирование ценностей, восприятие социальных норм и принципов ребенка, который, став взрослым, будет руководствоваться ими в принятии решений как в личной, так и в профессиональной сферах.

Ключевые слова: психологическое здоровье, сетевые виды насилия, риск суицидального поведения

Annotation. Discussions about the extent to which the school is responsible for the risks of suicidal behavior cause a vivid public reaction. Researchers are unanimous in their opinion that it is an educational organization that should take over the functions of combating this phenomenon and preventing it. Modern types of violence (cyberbullying, cybermobbing, outing, etc.) are possible not only in the field of education, but in any other where there is a hierarchy and the possibility of establishing subordination relationships. But school as an important component in the system of "psychological ecology" of a person occupies a special place, since it purposefully influences the formation of values, the perception of social norms and principles of a child who, as an adult, will be guided by them in making decisions both in personal and professional spheres.

Keywords: psychological health, online violence, risk of suicidal behavior

Жестокость – значимая проблема во всем мире. Согласно Конвенции о правах ребенка ООН, школьный буллинг является распространенным проявлением агрессии и жестокости у детей и подростков, подрывающих их психологическое благополучие и право на образование. Кибербуллинг как социальное явление, начало активно распространяться по мере проникновения интернета во все сферы жизни человека, что существенно повлияло на масштабы насилия в школах. Школа, ответственная за развитие детей безусловно должна иметь безопасную и благоприятную среду. Дети школьного возраста, являясь уязвимой группой могут быть жертвами, виновниками или свидетелями насилия в школе.

Детским фондом ООН в Казахстане ЮНИСЕФ было проведено исследование «Оценка насилия в отношении детей в школах Казахстана». Согласно выводам данного исследования, в Казахстане существуют следующие формы школьного насилия: психологическое насилие, физическое насилие, высказывания и притеснения сексуального характера, вымогательство, кибербуллинг, запугивание со стороны сверстников, дискриминация и использование телесных наказаний персоналом школы [1, с. 14-15]. Надо отметить, что выше перечисленные виды насилия вбирают в себя кибербуллинг и в комплексе негативно влияют на уровень психологического здоровья школьников. Ситуацию усугубила пандемия, связанная с COVID-19.

Исследовательской группой был проанализирован ряд исследований ученых разных стран. Так в Германии было проведено общенациональное исследование COPSU (Corona and Psyche) по психологическому здоровью и качеству жизни детей и подростков во время пандемии COVID-19, в котором были опрошены сами дети и подростки, а также их

родители. Цель заключалась в том, чтобы зафиксировать влияние кризиса на психологическое здоровье и качество жизни детей и подростков [2]. Была выявлена уязвимость в плане развития детей и подростков, поэтому ограничения на контакты, связанные с COVID-19, стали для них особенно стрессовыми [3].

Результаты аналогичны исследованиям, проведенным в Китае [4], Индии, Италии, США и Германии [5], которые также выявили рост депрессивных, тревожных и стрессовых реакций во время пандемии. Исследования показывают, что проблемы пандемии снижают качество жизни и психологическое благополучие детей и подростков и увеличивают риск психологических отклонений.

В 2021-2022 годах нами также было проведено исследование «Оценка уровня психологического здоровья субъектов образовательного процесса». В исследовании приняло участие 11 200 человек, в том числе:

- 4211 школьников (20% от общей совокупности),
- 1926 учителей,
- 5063 родителей учащихся с 1 по 11 классы (20% от общей совокупности) из 25 школ г. Кокшетау.

В ходе исследования были получены следующие результаты:

1. Была выявлена проблема саморегуляции ресурсного состояния учителя ввиду негативного прессинга со стороны родительского сообщества в соцсетях. Учителя стали применять стрессовую педагогическую тактику, что привело к дидактофобии у учащихся - психическому состоянию, характеризующегося ученической боязнью учения, учителя и школы.
2. В период восполнения потерь в обучении у школьников наблюдались негативные эмоциональные, поведенческие, когнитивные проявления (потеря интереса к учебе, догматичность мышления, конфликтность в общении со взрослыми и сверстниками, неадекватная самооценка), которые повлекли за собой снижение качества знаний. По этой причине у многих школьников возникли признаки школьной фобии и невроза, т.е. дидактогении.
3. Была выявлена прямая взаимосвязь между психологическим здоровьем школьников и психологической культурой родителей, т.е. социально-психологическое благополучие ребенка и родителя напрямую зависят друг от друга, влияют и способны вызвать изменения [6]. Дети о буллинге/кибербуллинге. Используя эмпирические методы исследования (анкетирование, опрос, наблюдения и др.) в фокус-группе «Обучающиеся» в количестве 312 человек были проанализированы полученные данные. Приведем некоторые выдержки высказываний подростков, орфография-пунктуация и стиль авторов сохранены: «На данный момент, я сама испытываю на себе чувство буллинга. Меня не любят мои одноклассники, они могут без причины меня называть не сильно приличными и приятными словами. К примеру: «Жирная», Девушка лёгкого поведения», „Тупая” и тому подобная в этом виде лексика.

Из-за буллинга я не могу принимать саму себя, я всегда пытаюсь угодить всем, чтобы им было хорошо, но в итоге я оказываюсь виновной и просто как запасной вариант. Этим летом я поссорилась со своей лучшей подругой с которой я дружила почти шесть лет. Пока я болела и не выходила гулять, она нашла мне замену. После я конечно пыталась подружиться с этой девочкой, но было заметно что я была третьей лишней. Ещё на данный момент, у меня очень плохие отношения с моим одноклассником, он очень агрессивно ко мне относится, примеру в первой четверти он ударил меня два раза по лицу. Он почти каждый урок обзывает меня никому не нужной, тупой, жирной и т.д. А под конец первой четверти он хотел под конец урока кинуть в меня бутылку с водой, он целился в голову, но мне повезло что я нагнулась, и бутылка пролетела мимо. У меня почти не осталось друзей. И иногда из-за этого правда грустно, потому что такое не забудешь никогда. Но я всё-таки попытаюсь

добиться своего, что бы меня в классе хоть чуть-чуть считали за человека и уважали меня» (девочка 11 лет, 6 класс).

«...была такая ситуация одна девочка, которая была в моём окружении, была очень хорошим человеком, по ней никогда не было видно, что у нее могли бы быть какие-либо проблемы, она была веселой и всегда приходила нам на помощь. Но в один день я узнала, что этого прекрасного человека больше нет ...позже оказалось, что у нее были очень сильные проблемы с родителями. Она была постоянным человеком для насмешек, под которым можно было поиздеваться. В интернете ее все очень сильно гнобили, её травили, и доводили до такого что у нее не осталось смысла жить дальше. Люди в интернете говорили, что она уродливая, что у нее ужасное лицо, и что она очень полная. И никто никогда в жизни ее не полюбит, у нее были проблемы с родителями её родители очень сильно пили и избивали ее, у нее была ужасная травма, которая она получила из-за таких родителей. Но она не подавала никакого вида что у нее происходит что-то плохое, ей было всего 12 лет. Последнее что добило ее уйти из этой жизни, это сильная травля в интернете при которой она полностью забила в себе. Она начала считать, что раз так говорят о ней, значит она не достойна жить в этом мире». (девочка 15 лет, 9 класс) «...кибербуллинг это очень неприятная вещь, и она очень плохо влияет на самочувствие человека, как и физиологически так и морально, а также может даже довести до самоубийства. Сейчас дети верят всему подряд, и при этом еще и родители не следят за своими детьми, они так скажем заняты своей работой, делами в общем...» (девочка 13 лет, 7 класс). «У меня есть друг, и однажды сидя на очередном сайте, в чате пользователей, он увидел одного ругавшегося пользователя, и решил спросить почему он такой агрессивный, тот начал оскорблять его, мой друг обозвал его "Бешеным", но тот перешёл уже к угрозам, и сказал, что он ещё заплатит за свои слова. Потом тот скинул ссылку на одну группу в социальной сети, друг перешёл по ней, агрессор за короткое время по нику пользователя, узнал все социальные сети где сидел мой друг, и начал публиковать все фото моего друга, и обещал прийти. Мой друг очень сильно испугался, растерялся» (мальчик 12 лет, 7 класс). «Я всегда играл в онлайн игры, в особенности с возможностью говорить с другими игроками прямо в игре, именно в играх я постоянно сталкивался и сталкиваюсь с оскорблениями, попытками унижения, или угроз в мою сторону. Унижать меня могли же что угодно, за слишком плохой уровень игры, за плохую коммуникабельность с другими игроками. Также часто оскорбления выходят за рамки игры, меня оскорбляли за детский голос, национальность, язык на котором я говорю, за мой возраст и т.д. Увы не всем так легко даётся перенести это как мне...» (мальчик 15 лет, 9 класс).

Приведенные выше высказывания школьников вызывают однозначную реакцию у взрослого: тревогу и страх за душевное состояние детей. Ребенок как объект травли не может сам прекратить ее, налицо присутствует дисбаланс сил между агрессором и жертвой. Здесь необходим комплексный план по созданию психологически безопасной среды через превентивные и профилактические меры, который охватывает школьный коллектив, педагогов и родителей.

В целом, тревожные тенденции роста масштабы проблемы, оценка деструктивных последствий для детей призывают научное сообщество признать проблему травли как одну из приоритетных и способных вызвать аутодеструктивное поведение в подростково-юношеской среде.

Данное исследование было профинансировано Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН АР14869833).

Список использованной литературы:

1 Робин Н. Хаарр, Оценка насилия в отношении детей в школах Казахстана, Астана, 2013 г.

- 2 Psychische Gesundheit und Lebensqualität von Kindern und Jugendlichen während der COVID-19-Pandemie – Ergebnisse der COPSYS-Studie Deutsches, - Ärzteblatt | Jg. 117 | Heft 48 | 27. November 2020.
- 3 Fegert JM, Vitiello B, Plener PL, Clemens V: Challenges and burdens of the coronavirus 2019 (COVID-19) pandemic for child and adolescent mental health: a narrative review to highlight clinical and research needs in the acute phase and the long return to normality. Child Adolesc Psychiatr Ment Health 2020; 14: 20.
- 4 Xie X, Xue Q, Zhou Y, et al.: Mental health status among children in home confinement during the coronavirus disease 2019 outbreak in Hubei Province, China. JAMA Pediatr 2020; e201619. doi: 10.1001/jamapediatrics.2020.1619. Online ahead of print.
- 5 Langmeyer A, Guglhör-Rudan A, Naab T, et al.: Kindsein in Zeiten von Corona. Erste Ergebnisse zum veränderten Alltag und zum Wohlbefinden von Kindern. In. München: Deutsches Jugendinstitut; 2020
- 6 Ракишева Г.М., Сабитова Д.С., Лепешев Д.В., Жантемирова М.Б., Стукаленко Н.М. Коллективная монография «Психологическое здоровье личности: оценка, риски, перспективы». -Кокшетау: РИО КУ им.Ш.Уалиханова, 2022.- 270 с.

ӘӨЖ 364.27

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІҢ АЛДЫН-АЛУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ: ТҮЙІНДІ МӘСЕЛЕЛЕР, ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Ажибаева Роза Елибаевна – магистр, аға оқытушы

Пірәлі Фатима Елубайқызы – магистр, оқытушы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдер суицидінің алдын алуға бағытталған, білім беру үдерісін үйлестірілген психологиялық-педагогикалық қолдауды кешенді және жүйелі қамтамасыз ету.

Кілт сөздер: жаһандық суицид, психофизиологиялық ойлау, суицидтік мінез-құлықтың профилактикасы, психодрама, тренинг.

Аннотация. Статъя направлена на профилактику подросткового суицида, комплексное и системное обеспечение скоординированного психолого-педагогического сопровождения образовательного процесса.

Ключевые слова: глобальное самоубийство, психофизиологическое мышление, профилактика суицидального поведения, психодрама, тренинг.

Annotation. The article is aimed at the prevention of adolescent suicide, comprehensive and systematic provision of coordinated psychological and pedagogical support of the educational process.

Key words: global suicide, psychophysiological thinking, prevention of suicidal behavior, psychodrama, training.

Қазіргі таңда жасөспірімдер арасында өз-өзіне қол жұмсау, яғни суицид қоғамда белен алып отыр. Осы мәселені шешуде ата-аналар, мұғалімдер, құрбы-құрдастары біріге жұмыс жасау арқылы суицидалды іс-әрекеттерді болдырмаудың алдын алу іс-шараларын жүргізу маңызды болып табылады. Өз өмірін қиюға бағытталған саналы ерікті түрдегі әрекет қазіргі таңда бүкіл жаһандық қоғамдық мәселеге айналып отыр. Бұндай мінез-құлық жасөспірім

шақта 13 жастан бастап байқалады. Статистика бойынша суицидтік мінез-құлық 14-28 жас аралығында 30 пайыз, жасөспірім шақта 6-10 пайыз құрайды. Өз-өзіне қол жұмсауға бейім адамдардың бірден-бір бөлігі психикалық тұрғыдан зардап шеккен, дені сау адамдар болып табылады. Осындай келеңсіз жағдайлар барлығы жасөспірімдерді қылмысқа тартады, оның ішінде өз-өзіне қол жұмсау жиі кездеседі. Жасөспірім шақта түрлі кездерді бастарынан кешеді, кейбіреулері бір нәрседен қорыққаннан, махабаттың сәтсіз болуынан, қиыншылыққа төзе алмау салдарынан өмірден қоштасуды жөн көреді. Соңғы 15 жылдықта 15-24 жас аралығында өз-өзіне қол жұмсау 2 есеге артты, экономикасы дамыған елдерде бұндай жағдайлар жиі кездеседі.

Әсіресе, ер балалар арасында өз-өзіне қол жұмсау қыз балаларға қарағанда әлдеқайда көбірек, ал қыз балалар демонстративті түрде көрсетіп отырады. Білім алушының өзін психологиялық-педагогикалық құзыреттілігін дамыту және психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді жүзеге асыру шеңберінде білім беру үдерісін қалыптастыруда жасына қарай психофизиологиялық ойлау өте маңызды. Оқушы өзі туралы көбірек түсінуге, өз дамуының ерекшеліктерін білуге тағы басқа өзінің жағдайын еңсеруді білуге тиіс, бұл мағынаны тануға жатады. Оны осыған үйрету керек. Мектептегі бұл жауапты жұмыс әлуметтік педагог және сынып жетекшісіне, пән мұғалімі мен педагог-психологқа негізделіп жүктелген.

Бұл бірқатар жағдайларда білім беру мекемелерінің педагогикалық ұжымы мен әкімшілігі жасөспірімдер мен балалар арасында өзіне өзі қол жұмсауға жеткілікті назар аудармайтыны бойынша, ең біріншіден, суицидтік мінез-құлық, профилактика технологиялары, өмірлік қиын жағдайға тап болған білім алушыларға психологиялық-педагогикалық көмек көрсетуде технологияларды меңгерген кадрлардың аз болуы көптеген мектептерде қалыптасқан жағдайды талдауда көрсетеді. Бұл ретте көптеген жалпы білім беретін мекемелерде мақсаттылықтың және жалпы білім беретін мекемелердегі білім алушылардың ата-аналары мен педагог кадрларының тиімді ынтымақтастықты жүзеге асырудың жеткіліксіздігінен, соның ішінде бірлескен қызметті ұйымдастыру бойынша суицидтік мінез-құлықтың профилактикасы болып табылады. Осы сөзімде мен жасөспірімдер суицидінің алдын алуға бағытталған, яғни біліктілікті арттыру курсына келген мектеп психологымен әзірленген білім беру үдерісін психологиялық-педагогикалық қолдау моделінің ықтимал варианттарының бірімен бөліскім келеді. Бұл моделдің негізгі мақсаты - жасөспірімдер суицидінің алдын алуға бағытталған, білім беру үдерісін үйлестірілген психологиялық-педагогикалық қолдауды кешенді және жүйелі қамтамасыз ету.

1.Кесте.Мектеп психологының жұмысындағы суицидтің алдын-алуды іске асыру моделі

Жалпы алдын-алу профилактикасы	Психологиялық сүйемелдеу	Диагностика	Арнайы алдын-алу профилактикасы
Ғылыми-әдістемелік		Жеке-тұлғаға бағытталған психотехнологиялар	Әдіс, тәсілдері
Ақпараттық-аналитикалық, диагностикалық		Аутортенинг	
Түзету-дамытушылық		Психодрама, тренинг	

Профилактикалық		Рольдік ойын	
Консультациялық ағартушылық		Ақпараттық: памяткалар, буклеттер	

2. Кесте. Тыңдаушылардың курс барысындағы құрастырған бақылау картасы

Оқушының аты – жөні	Бақылау картасы					Түсінік темелер
	Дүйсенбі	Сейсенбі	Сәрсенбі	Жұма	Сенбі	

3 Кесте. Тыңдаушылардың курс барысындағы құрастырған тапсырмалар

Танымдық процесстер	Жеке адамның эмоциясы және ерік қуаттары	Жеке психологиялық ерекшіліктер

Мақсаты	Қолданылатын әдіс-тәсілдер	Күтілетін нәтиже	Диагностика	Құралдар	Негізгі дереккөздер

Жасөспірімдер суицидін алдын алуға бағытталған, білім беру үдерісін психологиялық-педагогикалық қолдаудың екі векторы ұсынылады: жалпы алдын алу-профилактика (элеуметтік дезадаптация -бейімделу мен олардың мектептегі қиындықтарының алдын алу және барлық оқушылардың мектеп өміріне тартылуын қамтамасыз ету) және арнайы алдын алу-профилактика педагогикалық назар аударуды ерекше мұқтаж ететін, олармен жекелеме жұмыс жасауды қажет ететін, барлық оқушыларды сүйемелдеу және анықтау). Білім беру үдерісі психологиялық-педагогикалық қолдау бағытының негізі ретінде білім алушылардың суицидтік мінез-құлқы бойынша ұсынылған ғылыми-әдістемелік модельдер, ақпараттық-талдау, элеуметтік-диспетчерлік, ағартушылық, кеңес берушілік, алдын алу, түзете-дамытушылық арқылы алдын алуды көрсетеді.

Модельдегі әдістер мен жұмыс түрлері, яғни тиімді іске асыру үшін ұсынылады:

- диагностикалық: педагогикалық пакетін және девиантты мінез-құлық туралы білім бойынша тәуекел балалар тобындағы экспресс-анықтау үшін психологиялық скринингтік әдістемелерін пайдалану;
- тұлғалық-бағдарланған терапия психотехнологиясы: жеке психокоррекциялық әңгіме, топтық психотерапия, аутотренинг, арнайы бағдарламалар (жүргізіледі шақырылған мамандар);
- оңалту психотехнологиялар (тренингтер): психодрама, интеллектуалдық тренинг, тренингтер, тұлғалық өсу тренингі рефлексисы, рөлдік ойын және т. б.;
- ұйымдастырушылық: педагогикалық кеңестер, консилиумдар, семиналар, топтық пікірталастарда талқылау, дөңгелек үстелдер;
- ақпараттық: жадынамалар, стендтік ақпарат, ақпараттық парақтар, буклеттер, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Оның нәтижелері қандай болатынын енгізгеннен кейін: білім беру мекемесі оқушының психологиялық-педагогикалық жайлылығына жағдай жасауды, жастар мен жасөспірімдерді әлеуметтік және психологиялық қорғауды қамтамасыз етуді, бейімделмеген жасөспірімдер мен жастардың санын азайғаны; өмірлік қиын жағдайларға тап болған қылмыстық топтарының сатысында анықталғаны; алдын алу асқынулар, өмірлік жағдайларын уақтылы жолымен олардың бағдарламасына қосу, көмек көрсету; өзіне-өзі қол жұмсау алдын алу төмендеуі суицидтік қауіптері бар балалардың санын шектеуін көрсетті .

Қорыта келе, жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын-алу және білім беру ортасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін алдын-алу психологиялық шаралар қажет. Мұндай алдын- алу шараларының тиімді жүйесі жеке тұлғаға бағытталған тәсілдеріне негізделуі мүмкін, бала тұлғасының психологиялық кедергісін жоюға бағытталған. Бұндай курстар, семинарлар, мектеп психологтары үшін күшті ықыласы пайда болды. Оларды әлдеқашан, өздері айтқандай, соншалықты сертификат алу емес, олар бірлесе отырып, тәжірибемен алмасып, жасаған еңбектері қызықтырады. Осының өзі, мүмкін, біздің біліктілікті арттыру курстарында жұмысымызда ең бастысы, білім беру жүйесіне көп ықпалын тигізеді деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР «Білім туралы» Заңы [Электрондық ресурс].-URL: <http://www.zakon.kz/141156-zakon-respubliki-kazakhstan-ot-27.html>
2. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012 -2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары [Электрондық ресурс]. - URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000832>
3. Абрамова Г:С., Практическая психология.-М.,2007 Балгимбаева З.М., Практическая психология образования: Учебное пособие. А., Қазақ университеті,2007
4. Овчарова Р.В, Технологии практического психолога образования: Учебное пособие для студентов и практических работников. – М.,ТЦ «Сфера»,2000

ӘӨЖ 159.923

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ АКМЕОЛОГИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

**Едрисов Бауржан Сиендыкович, Кулжанова Наргиза Жумагалиқызы, Маханбет
Руслан Мақсатұлы - Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық
институтының магистранттары**

Аңдатпа. Мақалада болашақ педагогтардың акмеологиялық ұстанымдарын жетілдіру мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: тұлға, ұлттық тәрбие, құндылық бағдары, отбасы.

Аннотация. В статье речь пойдет о проблеме формирования ценностных ориентаций личности на основе национального воспитания.

Ключевые слова: личность, национальное воспитание, ценностные ориентации, семья.

Annotation. The article will focus on the problem of the formation of value orientations of the individual on the basis of national education.

Key words: personality, national upbringing, value orientations.

Акмеология – бұл тұлғаның өз шығармашылығын, яғни саналы жетілуін өзін-өзі жүзеге асыру кезіндегі біртұтас дамуы. Қазіргі уақытта тәрбие, білім беру, оқыту процестері өзіндік шығармашылық әлеуетін дамытуға бағытталған біртіндеп өзін-өзі тануға – өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі басқаруға, өзін-өзі жетілдіруге ауысып келеді [1].

Педагогикалық акмеологияда тұлғаның кәсіби және тұлғалық даму процестері бірлікте қарастырылады және оқуда, дамуда және өзін-өзі дамытуда, сонымен қатар адамның шығармашылық әлеуетін іске асыруға негізделген кәсіби шеберлікте жоғары нәтижелерге жету жолдары көрсетілген.

Акмеологияның дамуы және оның білімін қазіргі жоғары кәсіби білімде қолдану мүмкіндігі А.А. Деркач, Н.В. Кузьмина [2] атап өткендей бірнеше аспектілермен анықталады. Акмеологиялық ұстаным кәсіби өсудің жалпыланған өлшемдері мен көрсеткіштері. Кәсіби дегеніміз - біліктіліктің жоғары деңгейіне жеткен, кәсіби іс-әрекет барысында саналы түрде өзгеріп, өзін-өзі дамытатын, мамандыққа жеке шығармашылық үлес қосатын, мамандық бойынша жеке мақсатты көздейтін, жеке мүдделер мен қоғам мүдделерін үйлесімді үйлестіре отырып, жоғары жетістіктерге бағытталған адам екендігін анықтауға мүмкіндік береді.

Педагогикадағы «акмеологиялық позиция» ұғымы мүлде жаңа. «Акмеологиялық ұстаным» категориясының тұжырымдамалық өрісі жеткілікті дамымаған, сондықтан әртүрлі авторлардың акмеологиялық ұстанымның мәні мен мазмұнын түсіну барысында пайымдаулардағы сенімділік пен бірлік әрдайым сақтала бермейді [3].

Мәселен, білім беру мекемесінің акмеологиясын Д. Ахметова [1] мұғалімге қатысты қарастырады және акмеологиялық ұстанымды мұғалімнің кәсіби, жеке және рухани дамуының туындысы ретінде анықтайды, оның әр білім алушының жетістігі мен денсаулығын қамтамасыз етуге, мұғалім мен студенттің өзара әрекеттесуіндегі шығармашылығын дамытуға деген гуманистік көзқарасы ретінде қарастырады. Автор мұғалімнің акмеологиялық позициясын әр студенттің жетістіктері мен денсаулығын қамтамасыз етуге, жоғары нәтижелер мен жетістіктерге, оның ішінде өзінің педагогикалық жұмысына, шығармашылық шығармашылық кәсіби белсенділігін дамытудағы гуманистік бағыт ретінде нақтылайды. Бұл ұстаным жаңа дамып келе жатқан білім беру технологияларын үнемі іздеуді, жаңа әдіс-тәсілдерді игеруді, кәсіби қызметтегі бірізділіктен бас тартуды және объективті өзін-өзі бағалауды және рефлексияны қолдайды. Сондай-ақ, «акмеологиялық позиция» түсінігі студенттерге валеологиялық білім беруде оны студенттің субъективті ұстанымы, жетістіктерге деген ұмтылысы, гуманистік негізделген іс-әрекеттегі шығармашылық әлеуеті мен өміршеңдігін өзін-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылыс деп санайды. Оның пікірінше, акмеологиялық позиция денсаулық, өмірлік сәттілік және руханият сияқты басымдықты құндылықтарды таңдаған адамның құндылық-семантикалық өзін-өзі анықтауы нәтижесі болып табылады. Бұл тұжырым дені сау тұлғаның, әлеуметтік және валеологиялық жетілуінің өзегі болып табылады. Бұл білім сапасының және білім берудің құндылығының ажырамас критерийі. Акмеологиялық позиция, кез-келген позиция сияқты, әлеммен, айналамыздағы адамдармен, салауатты өмір салтымен тұрақты қатынастардың жиынтығы. Кез-келген позиция сияқты, бұл сонымен бірге нәтиже, жеке және әлеуетті күшке жету, әрі қарай дамудың қозғаушы күші; ол бір уақытта жеке тұлғаның өмірлік құндылықтарының жиынтығын және оның болашақ өмірге деген негізгі қажеттіліктерін жинақтайды және білдіреді.

Осы мәселені зерттеген ғалымдардың бір тобы зерттеу жұмыстарында оқытушы мен студенттің акмеологиясын жеке алып қарастырады [4]. Онда мұғалімнің акмеологиясы аясында ол кәсіби мұғалімнің тұлғалық қалыптасуының жиынтығы деп түсіндіріледі, педагогтың «өмірлік мағыналарға» жетуге ықпал етеді. Студенттік акмеологияны қазіргі өмірлік мағыналарының, белсенділіктің басым мотивтерінің, тәрбиелік уәждеменің, білім

беру іс-әрекетінің қабілеттері мен дағдыларының жиынтығы ретінде ұсынады, ол жасөспірім кезіндегі коммуникативті, жетекші іс-әрекетпен қатар жүреді.

«Акмеологиялық позиция» ұғымын анықтауда біз А.А. Деркач, Н.В. Кузьминаның [2] көзқарасына сүйенеміз. Авторлар мұны жеке өзін-өзі анықтау деп түсіндіреді.

Акмеологиялық позиция белгілі бір өмірлік құндылықтарға, белсенділікке, болашақ кәсіпке, танымға ерекше, біржақты, субъективті маңызды қатынас ретінде әрекет ете алады, бұл оның өмірі мен мінез-құлқының тұрақты реттегіші болады.

Жақсы ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінің өзі оқушының акмеологиялық ұстанымының қалыптасуына айтарлықтай әсер етуі мүмкін екенін атап өткен жөн. Сонымен, ғалымдар мен оқытушыларының еңбектерінде жеке тұлғаның өзін-өзі өзгерту қажеттілігінің кезең-кезеңімен қалыптасатын білім беру іс-әрекетінің барлық құрылымына назар аударылған. Өзін-өзі өзгертуге арналған бұл негізгі қажеттіліктер өмір салтын, мамандықты және анықтамалық топтарды таңдауға бағытталған; тәуелсіздікке ұмтылу және дербестік болып табылады.

Студенттің акмеологиялық позициясы көбіне жеке тұлғалық ерекшеліктерге байланысты және қоғамнан тыс жерде дамуы мүмкін емес. Осыған байланысты студенттің акмеологиялық жағдайы екі сапалы көрініске ие. Бір жағынан, бұл бірқатар ерекшеліктерге сәйкес қатынастар жүйесіндегі оның ұстанымымен анықталатын және оның мінез-құлқының стилін реттейтін элеуметтік позиция. Екінші жағынан, ол жоғары білім беру кезеңінде анықтамалық топтарда жүзеге асырылған және бекітілген жеке өмірге қатысты көзқарастармен, қабылдаулармен, тұлғалық көзқарастармен сипатталады.

Студенттің позициясын жоғары оқу орнында оқу процесінде бірлескен білім беру іс-әрекетінде пайда болатын тұлғадағы субъективті және объективті бірлік ретінде қарастырған жөн.

Студенттің акмеологиялық позициясын қалыптастыруда оның мақсат қоюға әсер ететін нақты құндылықтарға қатынасын, іс-әрекеттің сипатын, оларды жүзеге асырудың тәсілдері мен әдістерін таңдауды ескеру қажет. Шынында да, оқу процесінің кез-келген жағдайында білім алушыға еркін және тәуелсіз таңдау қажет, болашақ кәсіпті игеру процесінде өз әрекеттері үшін жауапкершілікті сезіну қажет. Таңдау бойынша адамның белсенділігі, жеке тұлғалық қасиеттері барынша толық көрінеді. Бірақ сонымен бірге құралдар мен іс-әрекеттерді таңдау тек мақсаттармен ғана емес, сонымен қатар жағдайлармен, объективті жағдайлармен де анықталады. Студент әрдайым оқу процесінде өзін тұлға ретінде растап, өзінің жеке позициясын таңдап, қорғауы керек және оның болашақ кәсіби жетістіктерінің шарты ретінде осындай таңдау мен іс-әрекетке үнемі дайын болуы маңызды.

Біздің ойымызша, акмеологиялық позиция студенттің болашақ мамандығын сапалы деңгейде және сапалы түрде игеру бойынша іс-әрекетті жүзеге асыратын қабілетін анықтауда негізгі рөл атқарады. Акмеологиялық позиция жетістікке ұмтылу ретінде студенттің жоғары оқу орнындағы оқу процесінде рөлі мен орнын (белсенділігі / енжарлығы) анықтайды, кез-келген іс-әрекетке, оның ішінде болашақ маманға құнды және жауапты көзқарасты «тәрбиелеуді» көздейді.

Осылайша, акмеологиялық позиция өзіне еркін және тәуелсіз таңдау қатынасы, жетістік, жігер, белсенділік, кәсіби және жеке өсу сияқты құндылықтарға белсенді қатынас сияқты маңызды сипаттамаларды біріктіреді. Демек, студенттің акмеологиялық позициясы - бұл оның білім беру, жеке және элеуметтік салалардағы жетістіктерге бағытталған, әр болашақтағы өзінің белсенділігі мен болашақ кәсіби қызметіндегі жетістіктерге деген ұмтылысын анықтайтын, өзін-өзі анықтау әрекетіне әр нақты жағдайдағы дайындығы.

Акмеологиялық ұстанымның маңызды сипаттамаларын, сондай-ақ оның болашақ маманның кәсіби және тұлғалық қалыптасуындағы маңыздылығын талдау бізге өзін-өзі тану,

өзін-өзі растау, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі бағалау функцияларын негізгі деп бөлуге мүмкіндік береді.

Болашақ мамандардың арасында акмеологиялық ұстанымды қалыптастыруға бағытталған адамның акмеологиялық позициясы және оқу орнының білім беру қызметіндегі басымдықтары ретінде қарастырсақ, төмендегідей сараптаулар байқалады.

Өзін-өзі тану функциясы акмеологиялық позицияны өзінің тұжырымдамасы, жеке мағынасы ретінде түсінуден тікелей туындайды және акмеологиялық ұстанымды үстемдік құндылық-семантикалық қатынастар жүйесі ретінде түсіну арқылы анықталады.

Егер адам философиялық, психологиялық және педагогикалық мәдениетті белсенді игерсе, яғни философ, психолог, мұғалім болып қалыптасса, білім өзін-өзі тәрбиелеуге, тәрбиеге - өзін-өзі тәрбиелеуге, оқуға - өзін-өзі тәрбиелеуге, әлеуметтенуге - өзін-өзі іске асыруға ауысады деген қорытындыға келеді. Бұл тұжырымдама В.Е. Ключко [4] зерттеулеріне сәйкес өзін-өзі тану функциясы мен өзін-өзі тану функциясы арасындағы байланысты көрсетеді. Оның негізгі күштерін анықтауға, ашуға және қарсылық білдіруге субъектінің әмбебап мүмкіндігі ретінде анықтауға болады. Сонымен, акмеологиялық ұстаным жеке тұлғаның негізгі күштерін, мүмкіндіктерін көрсетуге тұрақты бағдар ретінде қызмет етеді.

Жеке өзін-өзі жүзеге асыру функциясы тәуелсіздік (жоспарлау, реттеу, іс-әрекетті бағыттау, ойлау қабілеті), еркіндік (автономды мінез-құлық қабілеті, өзін-өзі реттеу, ерік-жігер және пәнаралық өзара әрекеттестік), шығармашылық (шығармашылық күш-жігерді шоғырландыру қабілеті, шығармашылық сияқты) сипаттамаларда көрінеді.

Педагогикалық акмеология аясында өзін-өзі бағалаудың төмендегідей компоненттеріне назар аударылады: нәтиженің өзін-өзі бағалауы (қол жеткен нәтижені бағалау) және әлеуетті өзін-өзі бағалау (олардың мүмкіндіктерін бағалау). Біріншісі өз жетістіктеріне қанағаттануды (немесе қанағаттанбауды) білдіреді, ал екіншісі - өз жоспарларына және ниеттерін жүзеге асыруда және өз көзқарасын құруда өз күшіне деген сенім. Сондықтан потенциалды жоғары өзін-өзі бағалаумен ұштастыра отырып нәтиженің өзін-өзі төмен бағалауы акмеологиялық дамудың факторларының бірі болып табылады.

Акмеологиялық ұстаным, сондай-ақ өзін-өзі бағалау іс-әрекетте барынша көрінетіндіктен, өзін-өзі бағалау құрылымы өзін-өзі бағалау қабілеті (іс-әрекетті жүзеге асыру, бір нәрсеге қол жеткізу мүмкіндігі), стратегия (алға қойылған мақсаттар мен міндеттердің реализмі), процесс (мақсатқа жету жолдарының жеткіліктілігі мен жетімділігі) және нәтиже (қол жеткен белсенділік деңгейіне қанағаттану, өзіндік жетістіктер) ретінде ұсынылуы мүмкін.

Осылайша, біз бес негізгі функцияны сипаттадық (өзін-өзі тану, өзін-өзі білу, өзін-өзі растау, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі бағалау), ол арқылы адамның акмеологиялық жағдайы көрінеді. Функцияларды талдау адамның мазмұнын ғана емес, сонымен қатар акмеологиялық жағдайының құрылымын да анықтауға көмектеседі. Позициясын «адамның кез-келген маңызды мәселедегі басымдықты сайлау қатынастарының интеграциясы» ретінде түсіну акмеологиялық позицияның эмоционалды-семантикалық, белсенділік-құндылық және мінез-құлық-норматив сияқты компоненттерін анықтауға мүмкіндік береді. Алайда, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі тану, талап ету деңгейі, өзін-өзі растау және әлеуметтік мәртебесі әр жағдайда әр түрлі қалыптасу және көріну деңгейіне ие болғандықтан, студенттер арасындағы акмеологиялық ұстанымның жеке ерекшелігі туралы тұжырым дұрыс болады.

Акмеологиялық жағдайдың жоғарыда аталған функциялары, олардың сипаттамалары мен құрамдас бөліктері жоғары кәсіптік білім беру жүйесінде болашақ мамандарда акмеологиялық позицияны дамыту үшін тиісті педагогикалық міндеттерді жеткілікті түрде тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахметова Д. ЖОО мұғалімі мен инновациялық технологиялар // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. – Алматы: ҚазНПУ, 2014. - №4. – Б.138-144.
2. Асмолов А.Г., Ягодин Г.А. Образование как расширение возможностей личности // Вопросы психологии. – СПб.: ЭХО, 2013. – № 1. – С. 6-13.
3. Бодалев А.А. О субъектном акме человека и факторах его определяющих // Вопросы социальной психологии личности: сб. научных трудов. – Саратов: Изд-во СПУ, 2016. – Вып. 2. – С. 4–9.
4. Абакумова И.В. Дидактическая поддержка как технология развития смыслообразования учащихся // Психология перед вызовом будущего: материалы научной конференции. – Томск: ТГУ, 2016. – С. 342–344.

ӘӨЖ 37.035.6

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ОРЫН АЛУЫ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АДАСУЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Кушеров Несипбай Мананбаевич, п.ғ.к., доцент
Рзатай Айнұр Қуатқызы, педагогика ғылымдарының магистрі,
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Қадірова Еркеназ Болатбекқызы, әлеуметтік педагог, лицей-интернат «Дарын»

Аңдатпа. Мақала жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының қалыптасуы мен олардың әлеуметтік-психологиялық адасуының арасындағы байланыс зерттелген. Жасөспірімнің әлеуметтік-психологиялық адасуының алдын-алудың педагогикалық жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқы, әлеуметтік-психологиялық адасу, әлеуметтік-психологиялық адасуының алдын-алу, педагогикалық жәрдем

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь между формированием суицидального поведения подростков и их социально-психологическим бредом. Приведены педагогические способы профилактики социально-психологических заблуждений подростков.

Ключевые слова: суицидальное поведение подростков, социально-психологическое заблуждение, педагогические способы профилактики

Annotation. The article discusses the relationship between the formation of suicidal behavior in adolescents and their socio-psychological delusions. Pedagogical ways of preventing socio-psychological delusions of adolescents are given.

Keywords: suicidal behavior of adolescents, socio-psychological delusion, pedagogical methods of prevention

Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінде бала құқығын қорғауға бағытталған тұлғаға бағдарланған тәсілдің дамуында психологтар, әлеуметтік педагогтар, мектеп инспекторлары және әлеуметтік жұмыскерлер үлкен рөлге ие. Бала тұлғасына құрметпен қарау, әлеуметтік өмірге дайындау елімізде қазіргі таңда болып жатқан бала мәселесіне қатысты барлық мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыру тиімділігін арттырады.

Осы өзекті мәселеге қатысты елімізде қаншама келеі іс-шаралар атқарылып жатқаны белгілі. Қазақ жастары әлемнің дамыған елдері мен дамушы елдерінің қатарында елеулі табыстарға жетуде. Оны бүкіл әлем халықтары мойындауда. Елімізде ТМД елдерінде алғаш педагог мәртебесі жоғары статус дәрежесіне көтеріліп, олардың қызмет сапасына

мемлекеттік дейгейде құрмет көрсетілуде. Сонымен бірге педагог кадрларға қойылатын кәсіби талаптар жаңа критерийлерге тап болуда. Өйткені біз өмір отырған ХХІ ғасыр адамзат тарихындағы ерекше дәуір: урбанизацияланған, цифрлық-технологиялық дәуір. Ол дәуірде азамат өзін-өзі танып, біліп қана қоймай, осы қоғамның біртұтас бөлшегі екендігін сезінуі тиіс. Сонымен баланы дұрыс тәрбиелеу үшін мектеп – ата-ана - тығыз байланыста болу керек. Әл-Фараби бабамыз айтқандай «Әрекетіміз дұрыс болу үшін соған баратын жолымыз қандай болуы керек екенін анықтап алуға тиіспіз».

Алайда, ХХІ ғасырда адам дамуындағы, оның ішінде балалар мен жасөспірімдердің дамуындағы өзгерістер тіпті басқаша міндеттерді жүктеп отыр. Оның бірі - қоғамдық өмірдің төрінен орын алып, өсіп келе жатқан жас ұрпақтың арасында жаппай өрістеген әлеуметтік дерттің, келеңсіз құбылыстардың астары мен мәнін жас ұрпақтың тәртіпсізденуінің себебі мен салдарын бағындап оның алдын алудың, жас ұрпаққа тәлім – тәрбие беріп, оларды қоғамдық өмірге белсенді азамат ретінде қосудың жолдары мен айла амалдарын іздестіру мәселесі әлемдік мәселеге айналды [1].

Өйткені, халықаралық салыстырмалы зерттеулер жүргізуші www.unicef.kz.org мәліметтері бойынша (2011ж) Қазақстандағы қылмыс жасаушылардың жасы жасарып, нашакорлық, тәртіпсіздік, девиантты тәртіптегі балалар саны өсіп отырғаны белгілі болды. Жекеленген балалардың мінез құлқындағы жағымсыз ерекшеліктері және қалыпты нормадан ауытқуы, заң бұзушылық арқылы көңіл аударту, алынған ақыл мен міндеттерді орындамау, қоғам мен мектеп, сол сияқты мектептегі талаптарды тыңдамау салдарынан туындайтын іс-әрекеттердің үлес салмағы күннен күнге артып отырғаны мәлім. Бұл тәртіп бұзу, адамгершілік мінез-құлықты сақтамау және заң нормаларына бағынбаудан келіп туындататын жасөспірімдер. Бұл мәліметтер жасөспірімдердің өз өміріне қастандық жасау, тіпті өлімге бару әрекеттерінің жиі орын алып отырғанын көрсетуде. Аталған көрсеткіштер осы мәселенің себеп-салдары мен оның алдын-алу шараларын ғаламдық және мемлекеттік деңгейде қолға алу қажеттігін растауда. Бұл психология ғылымында суицидтік құбылыс деп аталып, оның қалыптасу себептері арнайы зерттеулер өтуде. Зерттеулер тек қана психикалық процестер мен механизмдерге емес, сонымен қатар жеке тұлғаны толық қамтитын психологиялық денсаулықты зерттеуге бағытталуы тиістігі басты мақсаттың бірі болып отыр.

Теориялық зерттеулерде суицидтік құбылыстың орын алу себебі әлеуметтік-психологиялық адасу болып табылады деп түсіндіріледі, ол көп жағдайда адамның өзіне жақын ортамен өзара қарым-қатынасының бұзылуынан болатын психожарақат әсерінен туындайды деп саналады. Алайда ол балалар мен жасөспірімдер үшін бұл тек отбасымен және жақындарымен болатын тәртіпбұзушылық болып есептеледі. Сондықтан, суицидті мінез-құлық категориясына мінез-құлқы мен белсенділігі төмен, өздеріне дене және рухани қауіп төндіретін балалар да жатады деп түсіндіріледі [2].

Бүгінгі таңда Қазақстанда суицидтің 5-14 жастар арасындағы балаларда және 14-24 жастағы жастар арасында өсу тенденциясының басқа дамыған және дамымаған елдермен салыстырғанда жоғары екендігін көрсетуде (www.unicef.kz.org).

Қазақстанның да осы мәселе мемлекеттік мекемелер қызметкерлерімен жан-жақты талқыланып, балалар мен жасөспірімдердің суицидмен күресудің алдын-алу жоспарын әзірледі (2011ж). Аталған жоспарда мәселені шешудің негізгі бағыттарына ең алдымен суицидтің болу себептері мен онымен күресудің зерттелу жайын әлемдік тәжірибе деңгейінде және олар қол жеткізген табыстарды елімізде қолдану мүмкіндіктерін зерттеу міндеттері қойылып отыр.

Әсіресе, жасөспірімдердің қазіргі таңдағы мінез-құлықтарындағы ауытқушылықтар немесе девиантты мінез-құлық, дағдарыстар білім беру мен тәрбиеге және үлкендермен, жора жолдастарымен қарым-қатынас жасау барысында аса көзге түсіп, арнайы зерттеуді қажет ететін психологиялық проблемалардың бірі айналып отыр. Осы орайда жасөспірімнің

психология-лық проблемаларын зерттеу әлеуметтік-экономикалық және мәдени дағдарыспен бірегей көтеріліп өзекті мәселелердеңгейіне көтеріліп отыр [3,266].

Жасөспірімдік кезенді (15-17 жас) зерттеудің көптеген теориялары бар. Жасөспірімдік шақ бала мен ересектік шақтың аралығы, баланың ересектерге тәуелділігімен сипатталады, ересектер баланың өмірлік іс-әрекетін мазмұны мен бағытын белгілейді. Психолог-зерттеушілер бұл мәселенің күрделілігіне байланысты әр түрлі деңгейдегі себептердің арасынан жастар мен балалардың психикалық денсаулығын, оның негізінде денсаулық сақтау қызметінің құрылымын бөліп көрсететін: соматикалық, психикалық, психологиялық, әлеуметтік, рухани-адамгершілікке назар аудару міндеттерін бірінші орынға қойып отыр [3].

Ең алдымен жасөспірім тәртібінің өзін олардың іс-әрекеттері түрлері бойынша бірнеше топқа бөліп қарауымыз керек. Біз мысалға алған Халықаралық зерттеулерде (hello_html_m3657a7f4.jpg) оларды 5 топқа бөліп қарастырған атап айтқанда:

1. Делинквенттік тәртіп – іс-әрекеті ұсақ-түйек бұзушылықпен шектеледі: сабаққа қатыспау, әлеуметтік тәртіпке қарсы ұйымдармен тығыз қарым-қатынаста болуы. Және бұзақылық, мазақтау, өзінен әлсіз адамдарды қорқыту арқылы ақша талап ету жолдарымен тікелей байланыста. Мұның бәрі әлеуметтік тәрбиенің дұрыс жолға қойылмауынан туындайды. Олар 30 - 80 % толық емес отбасынан, 70% жасөспірімдердің күрделі мінез-құлықтың ауытқуынан деп саналады.

2. Маскүнемдікпен нашақорлыққа ерте салынуы. Жас жеткіншектердің отбасынан үлкен-дердің ішімдікке салынуы, баланы нашақорлыққа апаратын басты себебі.Топтық ұйым-дарда ересек боп көрінуге тырысу, соған қызығушылық арттыру, ойлау қабілетін өзгертуі.

Жасөспірім есірткені көңіл-күйінің көтеріңкі болуы үшін қолданады, кейін өзіне толық сенімді болуы үшін қабылдайды.

3. Гиперкинетикалық іс-әрекет бұзылуы: Бір істі аяғына жеткізбей, табандылық көрсетпеуі, қандай іс болмасын аяғына дейін жеткізбей тастап кетуі, жауапкершіліксіз қарауы болып табылады. Бұл балалар ақыл-ойы төмен, теріс қылықтарға бейім, үнемі түрлі жағдайға түсіп қалып жауапкершіліктен бас тартады. Үлкендермен қарым - қатынаста ара қашықта, өзін-өзі бағалауы төмен.

4. Отбасындағы тәртіп шектелуі: Ол әлеуметтік тәртіп бұзушылық немесе теріс қылықтар(қарсыласу, дөрекілік) үй ішінде және тума-туыс арасында көрсететін бұрыс іс әрекеттер.

5. Әлеуметсіздік тәртіптің бұзылуы

Сол себепті, психологиялық зерттеулерде жасөспірім тұлғасының ерекшелігі психологиялық жаңа құрылымдардың түп тамыры, жеткіншек жаста қалыптасып қойған туындысы болып табылады. Өзіндік жеке тұлғасына деген қызығушылықтың күшейуі, сыншылдықтың көрінуі – бұлардың барлығы ерте жеткіншек жаста сақталады, бірақ, олар мәнді өзгерістерге ұшырап, саналы түрде бейнеленеді. Ең негізгі мәнді өзгеріс тұлғаның өзіндік дамуында болады. Оның айрықша ерекшелігі болып, өзіндік рефлексиясы-ның күштілігі табылады. Яғни, өзін-өзі тануға, бағалауға, өз мүмкіншіліктері мен қабілеттіліктерін білуге талпынысы жатады.

Филип Роистың «Психология подросткового и юношеского возраста» -оқулығында: жасөспірімдердің өзінің уайым қайғылары ойлары, сезімдері мен қызығушылықтары, арман тілектері мен талпыныстары нақты зерттеу мен зейін салу мәніне айналады дейді. Бұл кезеңде оқушы өзінің ішкі әлемін енді ашады, субъективті уайымдарына «Өзіндік меніне» қызығушылық таныта бастайды.Өз тұлғасына қызығушылығына төмен жеткіншектерге қарағанда, жасөспірімдердің өзін-өзі тануы, өзіндік сана-сезімі белсенді және өз тұлғасын өз өзіне бағындыруы туа бастайды [4].

Жасөспірім тұлғасының ерекшелігі оның әлеуметтік адаптациялануды ерекше мойындауында болып табылады, атап айтқанда қоғамдық өмір талаптарына бейімделгендік;

бұл бейімделгендік деңгейінің төмендемеуі; адамның қылықтары мен қалыптарының нақты жағдайларға сәйкестілігі, яғни адекваттылық; психикалық қалыпты өзіндік тарапынан басқара алуы.

Осы ерекшелікті есепке ала отырып, ҚР қабылданған «Балалар мен жасөспірімдер арасындағы девиантты мінез-құлықты түзету» бағдарламасында жасөспірімдерің әлеуметтік-педагогикалық реабилитациясын жүзеге асырудың тиімді механизмдерін айқындау мәселесі – бұл жеке тұлғалық сапаларды, оның белсенді өмірлік позицияларын қалпына келтіруге бағытталған тәрбиелік сипаттағы шаралар жүйесін әзірлеу қажеттігі күн тәртібіне қойылды. Бұл реабилитация негізінде өзін - өзі қамтамасыз ету, әлеуметтік ролдер, қоғамдағы мінез-құлық ережелері бойынша іскерлік дағдыларды меңгеру қызметтерін дұрыс жолға қою міндеті шешіледі.

Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын психологиялық және педагогикалық түзету жұмыстарында жеке тұлғаның ауытқушы мінез-құлқын әртүрлі әлеуметтік институттар реттейді. Мінез құлықтық бұзылулардың күрделі сипаты, олардың алдын алу мен жою әлеуметтік ықпалдардың жақсы ұйымдастырылған жүйесін талап етеді. Сондай жүйенің деңгейлерінің бірі ретінде байланыстырушы рөлін атқаратын және айқын гуманистік бағытымен ерекшеленетін қызмет - психологиялық көмек болып табылады. Бұл факт психологиялық жұмыстың құпиялық, еріктілік және жеке мүдделілік, адамның өз өміріне жауапкершілігін өзіне алуы, өзара сенімділік, қолдау, жеке тұлға мен индивидуалдылықты құрметтеу секілді принциптерінде көрініс табады.

Біз пайдаланып отырған бағдарламада ҚР психологиялық көмек негізгі екі бағытта жүзеге асырылады: психологиялық превенция (ескерту, профилактика) және психологиялық интервенция (қиындықты жеңу, түзету, реабилитация).

Соның ішінде психологиялық интервенция (қиындықты жеңу, түзету, реабилитация) негізінде психологиялық-педагогикалық түзету іс-шараларының ұйымдас-тырудың педагогикалық шарттарын нақтылап және оларды ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеп беру осы мақаланың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Жалпы білім беру мектебінің мұғалімі оқу-тәрбиелеу үдерісінде және түзету-педагогикалық іс-шарасында ең басты тұлға болып табылады, ол айрықша педагогикалық ықыласты қажет ететін оқушылармен түзету-педагогикалық үдерісін ұйымдастырады, нақты мазмұнын анықтайды және жүзеге асырады. Ол оқушылар мен ата-аналардың ара-сында байланыс орнатады, қарым-қатынасты түзетеді, балалар мен жасөспірімдердің дамуы мен мінез құлқындағы кемшіліктердің алдын алуға және жеңуге бағытталған нақты әдістер мен амалдарды іріктейді және қолданады.

Алайда, бүгінгі таңда, кез келген мұғалім түзетуші педагогикалық ықпалдардың толық әдіс-тәсілдерін қолдана алмайды. Мұғалімдердің 40%-70%-і дамуы мен мінез-құлқында ауытқушылық бар балалардың әртүрлі санаттарымен тәрбиелеу және түзету жұмыстарын ұйымдастыруда түрлі қиыншылықтарға кездеседі. Олар баламен сенімді қарым-қатынас орната алмайды. Оларға тәрбиелеу жағдайын басқару қиын, баланың мінез-құлқының бұзылуына қатысты шешімді олар тым баяу қабылдайды. Олар тәрбиелеу міндеттерін шешуде айрықша амалдарды таба білмейді. Дамуы мен мінез-құлқында ауытқушылық бар жасөспірімдермен түзету жұмысын ұйымдастыру және жүргізу- олар үшін өте қиын.

Жабық орта жағдайында девиантты мінез-құлықты жасөспірімде өзін-өзі реттеуді қалыптастыру қызметі үйлестіруде педагогикалық қызметтің тағы да бір маңызды аспектісі бар. Сондықтан біз, психологиялық интервенция (қиындықты жеңу, түзету, реабилитация) қолдану арқылы психологиялық-педагогикалық түзету іс-шараларының ұйымдастырудың педагогикалық шарттарының ең бастысы-педагогикалық әрекет *метаәрекет* екендігіне көңіл бөрудің маңыздылығына, яғни басқа әрекетті ұйымдастыра-тын әрекет оқушылардың оқу

әрекеті екендігінде нақты назар аударамыз. Сонда ғана мұғалімнің әрекеті оқушының әрекетіне икемделінеді.

Осылайша, кәсіби-педагогикалық әрекет формасы бойынша мектепте оқу-тәрбие үдерісінің мәні мен мазмұнын және ондағы баланың жеке тұлғасын өзгертуге бағытталған, басқа түрге өзгертуші әрекет болып табылады. Ол мәні мен мазмұны бойынша коммуникативтік, жанама және тікелей қарым-қатынасты қамтыса, құрылымы бойынша құндылыққа бағытталған, педагогикалық құндылықтар жүйесін қалыптастыруға бағытталған қатынасты, оларды оқушылардың санасына жеткізуді қамтиды.

Осы тұрғыдан алып қарастырғанда, мұғалімнің түзету педагогикалық әрекеті бірыңғай педагогикалық үдерістің құрамды бөлігі болып табылады, ал мұғалім — оның белсенді қатысушысы. Сондықтан, оқу-тәрбие үдерісі барысында баланың дамуы мен мінез-құлқындағы ауытқушылықтың алдын алу және жету міндеттерін жүзеге асыру үшін мұғалім тәрбиелеуші педагогикалық үдерістің қатысушысы ғана болып қоймай, оны жүзеге асыруға педагогикалық, физикалық және интеллектуалды, адамгершілік, ең бастысы - кәсіби тұрғыдан дайын болуы қажет.

Біз мақұлдап отырған әлеуметтік-психологиялық реабилитация жабық орта жағдайында девиантты мінез-құлықты жасөспірімде өзін-өзі реттеуді қалыптастыру қызметін үйлестіруде тәуелді жасөспірімдерге көмек көрсетудің ең қолайлы формасы болып санлады. Отбасына әлеуметтік көмек алудың қажеттілігіне жасөспірімнің көзін жеткізу қажет. Сол себепті, әлеуметтік-психологиялық тренингтерді пайдалану қызметін ұйымдастыру да арнайы педагогикалық шарттарға жатады [5].

Нақты мысал келтірсек, өз мінез-құлықтарын басқара алмай, өзін-өзі тәрбиелеуге бейімділіктері жоқ жасөспірімдер қоғамға жат мінез-құлықтары қалып-таспағаны сонша, олар өздерінің теріс қылықтарына талдау бере алмайды. Бұл топқа суицидтік мінез-құлыққа жақын(қатігездік, зорлық-зомбылық көрсетумен қатар ұрлық, тонау, ішімдік және наша тарту) істеріне әбден машықтанған жасөспірімдер енеді.

Осы топтар үшін тренингтер мен тест және ойындар жұмыстарын өткізуді төмендегі мазмұнмен жоспарлауға болады:

- «Жылы сөз» ойыны;
- “Менің ішкі әлемім”;
- «Алманы жұлып ал» ойыны;
- “Мен өз болашағымды қалай көремін”;
- “Қақтығыс және одан шығудың жолы”;
- “Менің отбасым, менің достарым, біз бәріміз біргеміз”;
- “Өзінді жағымды тәрбиелеу”;
- “Өзіңе-өзің көмектес”;

т.б. тренингтер.

Жабық орта жағдайында девиантты мінез-құлықты жасөспірімде өзін-өзі реттеуді қалыптастыру қызметін үйлестіруде психологиялық-педагогикалық қызметтің болуының аса маңызды шарты - олардың жасөспірімнің өзіндегі, және де әлеуметтік, табиғи ортадағы ыңғайсыздықтың түп – тамырын жою, осымен бірге жастардың жеке басындағы қиын мәселелерін шешудегі өздерінің қажетті тәжірибе жинақтау жағдай жасауға негізделуі. Одан басқа жасөспірімдерді қойылған мақсатқа көмектесетін жаңа икемдерге үйрету өте маңызды болып табылады.

Сол себепті, біздің қорытындылауымыз бойынша, көрнекті ғалым С.Л. Рубинштейн: «Баланы тәрбиелеу мен оқыту дамудың белгілі бір деңгейіне жеткенен кейін ғана барып жүзеге аспайды; ол дами отыра оқу-білімге үйренеді, оқу-тәрбиелеу барысында дамиды», - дегендей мұндай даму мүмкіндігі жасөспірімнің әлеуметтік мүмкіндіктері және қоғамдық позицияларымен байланысты болады. Сондықтан, отбасы мүшелерін терапиялық әсерге қатыстыру жақсы коррекциялық нәтижелерді береді. Әлеуметтік-психологиялық

икемділіктің, бейімділіктің қалыптаспауы баланы жалғыздыққа әкеледі, қарым-қатынастан, көңілді балалар ойындарынан шектейді, эмоционалды дискомфорт жалғыздық нәтижесінде туады. Ол өз кезегінде баланың психоэмоционалды қалпын бұзады. Мұғаліммен күрделі қарым-қатынас – мектептегі дезадаптацияға, конфликтіге, тұлғалық дисгармонияға, психологиялық денсаулықтың бұзылуына әкеледі.

Сондықтан, жасөспірімдерде суицидті мінез-құлық бағдарының пайда болуы жиі орын алып, когнитивті әдістер эмоционалды ауытқулардың пайда болуына алып келеді деген түсінікке негізделеді. Сондықтан, әлеуметтік реабилитация қызметі мұғалімдерді жасөспірімдердің ойлауды өзгерту, оны иррационалды нанымдардан босату, яғни, эмоционалды ауырсынуды тудыратын «ақыл-ой қоқысынан» тазарту үшін маңызды көмекші терапия бола алады.

Мақаламызды жасөспірімдердің суицидті мінез-құлық сезімдері мен дағдыларынан арылтуға болады, ол үшін ең алдымен жасөспірімдерді барлық адамдар және бүкіл дүние индивидтікі болуы керек, не керісінше, индивидті толық босату деген абсолютті құтқару ең маңызды болып табылады деп қорытындылаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР «Балалар мен жасөспірімдер арасындағы девиантты мінез-құлықты түзету» бағдарламасы// hello_html_m3657a7f4.jpg
2. www.unicef.kz.org
3. Қожахметова К.Ж, Демеуова Н.Е. Жалпы білім беретін мектептердің, кәсіптік мектептердің, лицейлердің, колледждердің оқушылары мен жоғары оқу орындары арасында темекі шегудің, нашақорлықтың, ішімдікке салынудың алдын – алуға арналған көпсатылы білім беру бағдарламасы. Алматы – 2003. 5 – 20б.
4. Девиантное поведение подростков несовершеннолетних как педагогическая проблема. Педагогика. 1999. №7. С – 38.
5. Иманбекова Б.И., Төлеген М. М. Әлеуметтік дау-жанжалдар түсінігі мен туындау себептері// Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Әлеуметтік және саяси ғылымдар» сериясы, №1(69) 2020 ж.

ӘӨЖ 364.227

ҚИЫН ЖАСӨСПІРІМДІ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МЕКТЕП ҰЖЫМЫ МЕН ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ

Пірәлі Фатима Елубайқызы – магистр, оқытушы

Асқар Балауса Жақсыбекқызы – студент

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада қиын балалардың сыныптастары және пән мұғалімдерімен қарым-қатынасын өзгерту жолдары.

Кілт сөздер: абстрактілі ойлау, педагогикалық этика, қатаң жазалау, девиантты мінез, сауалнама жүргізу.

Аннотация. В статье представлены способы изменения взаимоотношений трудных детей с одноклассниками и учителями-предметниками.

Ключевые слова: абстрактное мышление, педагогическая этика, строгое наказание, девиантное поведение, анкетирование.

Annotation. The article presents ways to change the relationship of difficult children with classmates and subject teachers.

Key words: abstract thinking, pedagogical ethics, strict punishment, deviant behavior, questioning.

Ғылыми тұрғыдан зерттегенде, дәл осы балалардың оқуға қызығуларының жоқ екені, олар мектепке де сыймай, үйге де сыйлы болмай, мұғалімдердің береkesін кетіріп, түптің түбінде олардың басым көпшілігінен дайын заң бұзушылар мен қылмыскерлер шығатыны бұрын да дәлелденген. Олардың әр кезеңде әртүрлі аталғаны бізге белгілі: «тәртібі нашар», «қиын», «тәрбиесі қиын» тағы басқа.

Әрбір оқушының өзін қоршаған ортасымен тығыз қарым-қатынаста болатынын, солардың әсерімен дамитынын ескере отырып «қиын» балалардың мінезіне отбасы, мектеп және көшенің қалай әсер ететін жағдайларына жеке-жеке тоқталып көрелік.

Бала тәрбиесіне отбасының жағымсыз әсер ету жақтарын сөз еткенде, оны үш топқа бөліп қарастыруға болады.

1. Бірінші топ – баланы қалай тәрбиелеуді біледі және дәл солай тәрбиелейді. Олар көп емес, алайда, өздерінің саналы өмірімен және сапалы іс-әрекеттерімен тек өз балаларына ғана тәрбие беріп қоймай, мектептегі қоғамдық жұмыстарға қолғабыс етіп, басқа ата-аналарға үлгі көрсетеді.

2. Екінші топ – өз балаларына өнегелі тәрбие бергісі келеді, бірақ, қалай тәрбиелеу керек екенінен білмейді. Мұндайлар ата-аналардың басым көпшілігі. Олар білмегендіктен балаларына кері әсер етуі мүмкін.

Енді осы факторларды тарата айталық. Халық даналығы «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің», «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер», «Не ексең соны орасың», десе ұлы Абай «тегінде адам аласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселерімен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі - ақымақшылық» деп түйіндейді. Ал атақты физиолог И.Павлов «әрбір баланың мінез-құлқы ата-анасының жағымды іс-әрекеттерінен үлгі алу барысында қалыптасады» деп тұжырымдайды.

Бала отбасы жағдайында өмірдегі әртүрлі жағдайларда өзін қалай ұстауды, адамгершілік әліппесі: кішіпейіл болу, ізеттілік, сыйластық, үлкендермен және кішілермен қандай қарым-қатынаста болу сияқты тәжірибе жинақтайды және оны меңгереді. Отбасында бірін-бірі сыйлау, қамқоршы болу, бірлесіп еңбек ету секілді игі дәстүрлер қалыптасқан болса, ол ортадан қоғамға қарсы тұратын тәрбиесіз адам шығуы теориялық жағынан алғанда мүмкін емес. Бұл әңгімеміз, әрине, бірінші топтағы ата-аналарға қатысты.

Отбасы тәрбиесінде ең маңызды мәселенің бірі – ата-аналардың педагогикалық көзқарасының қалай қалыптасуында. Қазіргі кездегі аса бай отбасылардың пайда болуы, оларда бала тәрбиесінің дұрыс тәжірибесі қалыптасты деген сөз емес. Міне, осындай отбасылардың кейбір ата-аналары балаларының кез-келген сұрансын мезетте қанағаттандыру, аламын деген нәрсенің бәрін сөзге келмей сатып әперу, үй тірлігіне қатыстырмауы баласының өзімшіл, тек қана тұтынушы, жалқау, басқаның есебінен жақсы өмір сүргісі келетін, арамтамақ болып қалыптасуына әкеліп соқтыратынын ескере де бермейді.

Дәл осыған қарама-қарсы әрекет істейтін ата-аналардың да түсінгі балаларын тура жолдан шығаруға итермелейді. Мұндай ата-аналар өз балаларын аса қаталдықпен тәрбиелеймін деп әртүрлі қысым мен тыйымдарды қолдану, сәл нәрсеге бола қатаң жазалау, ар-намысын қорлайтын әрекеттер жасау арқылы балаларын өздеріне қарсы қояды. Мұндай жағдай да әрине, балалар ата-анасын сыйламайды, олардың баласына айтқан «ақылы» кері әсер етеді. Осындай отбасында «тәрбие» алған баланың тәрбиелі болуы да екіталай.

Үшінші топқа жататан ата-аналар өз балаларының не істеп, немен айналысып жүргендерімен ісі жоқ, оны өзінің міндеті деп санамайтындар. Олардың балалары қараусыз

қалғандай әсер береді. Бұл – ең қауіпті әрі сөз жоқ, девиантты мінезді балалардың басым көпшілігін беретін тбасылар.

Девиантты мінезді оқушылармен дұрыс қарым-қатынас орната білмеу немесе мұғалімдер мен тәрбиешілердің кәсіби деңгейінің төмендігі.

Кейбір мұғалімдердің сабақ беру әдісінің төмен болуының әсерінен оқушылардың сабаққа қызықпауы, үлгерімнің нашарлығы, сөз жоқ, оқушылардың тәртібін әлсіреді және ол мұғалімдердің де беделін төмендетеді. Енді осы девиантты мінезді оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне тоқтала кетелік. Бұл қиын балалар өздерінің интеллектуалдық қабілеті жағынан өз қатарларынан қалмайды. Алайда, олардың жоғары психологиялық қасиеттері: зейін, абстрактілі ойлау, есте сақтау тағы басқа әртүрлі жаттығулар мен дағдыларды дамытпағандықтан артта қалған. Соның салдарынан олар қисынды ойлай білмейді, өз ісінің ақырын болжай алмайды, сондай-ақ танымдық белсенділігі төмен, ғылым және саяси-қоғамдық мәселелер мүлдем қызықтырмайды, рухани мәдениеттің не екенінен тіпті бейхабар. Негізінен, олар қарапайым күнделікті өмірдің күйбеңінен аспайды, онда да тек даярға тап болып үйренген, салиқалы да пайдалы іс-әрекеттен гөрі уақытты босқа өткізгенді тәуір көреді.

Тәртіп пен заңды бұзуға бейім тұратын, сабақ үлгерімі нашар оқушыларды сынып және мектеп бойынша анықтау. Ол үшін біріншіден, әр тоқсан сайын бір немесе екі пәннен үлгермейтін оқушыларды анықтап отыру қажет. Үлгермейтін оқушылардың барлығының тәртібі нашар болмас, алайда, қиын оқушылардың басым көпшілігі бірнеше пәндерден үлгермейтіні ақиқат. Екіншіден, сауалнама жүргізу арқылы қиын оқушылар мен педагогтардың қарым-қатынасын анықтап, оны жолға қою мәселесін шешу қажет. Зерттеулер көрсеткендей, девиантты мінезді балалардың басым көпшілігі бір немесе бірнеше мұғалімдердің шиеленісті жағдайда болады, ондай қарым-қатынас олардың түзелуіне кері әсер етеді. Үшіншіден, қиын оқушылардың өз сыныптастарымен қандай жағдайда екенін анықтау және соған лайықты іс-шаралар жүргізу. Олардың көпшілігі өз сыныбында – басбұзар, іріткі салушылар және өзі сияқты бұзақылардың жетекшісі болып келеді. Төртіншіден, ата-аналармен және достарымен әңгімелесу арқылы тәрбиесі қиын оқушылардың бос кездерінде кімдермен жүріп-тұратынын, қандай топтарда, орталарда болатынын анықтау. Себебі дәл сол бейресми топтарда болу арқылы олар темекі шегу, арақ ішу, құмар ойындарын ойнауды әдетке айналдырады. Сонымен қатар, олар өзінен кішілерге әлімжеттік жасауын, жануарларды қаншалықты жәбірлейтінін анықтау да олардың мінез-құлқының бұзылығын көрсетеді. Жоғары да көрсетілген төрт көрсеткіштің екеуінің бар болуының өзі-ақ оқушыны тәрбиесі қиын балалар қатарына қосуға жеткілікті.

Аталған тәрбиесі қиын балалардың тәртібі мен адамгершілік қасиеттерін дамытудағы ауытқушылықтардың себебін зерттеу және жеке басының психологиялық ерекшеліктерін зерделеу. Қиын балалардың «қиындығы» неде екенін білу үшін оның себебін табу керек. Біріншіден, оның жүйкесі мен психикасында ауытқушылық бар-жоғын анықтап білу керек. Мамандардың пікірінше, ол ондай ауытқушылығы бар оқушылардың 10-15 пайызы жүйке немесе психикалық ауру жағдайына байланысты болады екен. Мұндай оқушыларды тәрбиелеуден бұрын емдеу керек.

Екіншіден, сау балалардың адамгершілік қасиеттеріне қандай факторлар жағымды, ал қандай факторлар жағымсыз әсер ететінін анықтап алу үшін ақпарат жинау. Ол үшін әңгімелер, бақылау сауалнама жүргізу, құжаттарды зерттеу әдістері қолданылады. Олардың бәріне дұрыс талдау жасау дегеніміз – қиын балаларды анықтауда қателікке бой ұрмау жағын қарастыру болып табылады.

Девиантты балаларған педагогикалық әсер ету жолдары. Ойланып жоспарланған түзету жұмыстары оқу-тәрбие жұмысында қиын балаларды қайта тәрбиелеу кезеңінде аса маңызды болып табылады.

Біріншіден, мектеп жоспарында қиын балалардың барлығы үшін жүргізілетін іс-шаралар белгіленуі тиіс. Екіншіден, әрбір қиын оқушымен жүргізілетін жеке жұмыс жоспарының болуы ләзім. Осындай жоспарларда қиын балаларға отбасы тәрбиесінің жағымсыз факторларын болдырмау, кездейсоқ топтардың жағымсыз әсерінен оларды қорғау, сабаққа қызығуын арттыру, қандай да бір істерге ынталандыру сияқты мақсаттар қойылуы шарт. Сондай-ақ, қиын оқушылардың жағымды жақтарын нақтылап, оны олардың өзін түзету ісіне ұтымды пайдалана білу - әлеуметтік педагогтің нағыз ерлігі болып саналды. Әрине, әлеуметтік педагог барлық уақытта сабырлы болуы тиіс. Өйткені, түзету жұмыстары өз жемісін тез арада бере қоймайтынын саналы ұғынуымыз керек.

Қиын балалардың сыныптастары және пән мұғалімдерімен қарым-қатынасын өзгерту жолдары. Сондықтан мектеп мұғалімдері олармен болған қарым-қатынаста педагогикалық этиканы аса қатаң асқақтауы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ағыбаев А. «Жасөспірімдер қылмысына не себеп?». Заң, №5, 2004.
2. Ақанов А.А., Жылқыайдарова А.Ж. «Мектептердегі нашақорлықтың алғашқы профилактикасының проблемалары», Валеология және дене тәрбиесі, спорт. №2, 2004.
3. Аманқұлова Р.К. «Жасөспірімдердің темекі тартуының алдын алу», Валеология және дене тәрбиесі, спорт. №1-2, 2005.
4. Алпысбаева Г. «Есіктен енді есірткі», Оңтүстік Қазақстан газеті, №74,26 маусым, 2001.

ӘӨЖ 616.89-008.441.44

ЖАСӨСПІРІМ АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИДТІҢ АЛДЫН-АЛУ ШАРАЛАРЫ МЕН ЖОЛДАРЫ

Пірәлі Фатима Елубайқызы – магистр, оқытушы
Ортикбоева Умида Норбой кизи – студент

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада суицидтік ойлар, суицидтік үрдіс, суицидтік әрекеттену, психолог мамандардың көмегі туралы айтылған.

Кілт сөздер: аутоагрессия, аутожарақат, психоз, тәуекел, кеңес беру.

Ключевые слова: аутоагрессия, аутоотравма, психоз, риск, консультирование.

Аннотация. В статье рассказывается о суицидальных мыслях, суицидальных наклонностях, суицидальных попытках, помощи специалистов-психологов.

Annotation. The article tells about suicidal thoughts, suicidal tendencies, suicidal attempts, the help of specialist psychologists.

Key words: autoaggression, auto-injury, psychosis, risk, counseling.

Суицид дегеніміз – бұл саналы түрде өмір сүруді тоқтату, яғни осы тұрғыдан қарағанда өзіне-өзі қол жұмсау адамның саналы мінез-құлық актісі болып табылады. Әдебиеттерде суицидтік әрекеттерді көбінесе «аутожарақат», «аутоагрессия» деген терминдермен байланыстыра қарайды. Егер аутоагрессия актінің соңғы мақсаты – өзіне-өзі қол жұмсау болса, онда оны суицидтік әрекетке жатқызу керек. Сонымен қатар, қасақана дене мүшесін зақымдауды, психоз күйіндегі адамдардың аутоагрессивті актілерін және осындай басқа да іс-әрекеттерді суицидтік әрекетке жатқызуға болмайды. Жәбірленушінің немесе есі дұрыс емес адамның абайсызда өз өмірімен қоштасуы өзіне өзі қол жұмсауға

жатпайды. Мұндай жағдайларда өмір үшін қауіпті іс-әрекеттер өзін-өзі өлтіруге бағытталмайды және олардың басқа да себептері мен мақсаттары болады, сондықтан оларды жазатайым оқиғалар санатына жатқызу керек. Осы анықтамаға сүйене отырып, «аутодеструктивті» немесе «мінез-құлықтың өздігінен бұзылуы»- деп аталатын жөнсіз тәуекелдің нәтижесіндегі өлімді де өзіне-өзі қол жұмсау деп есептеуге болмайды. Суицидтік мінез-құлық – бұл өзіне қол жұмсау туралы ойларға бағытталған психикалық актілердің сыртқы және ішкі нысандары. Ішкі нысандарға суицидтік ойлар (елестету, уайымдау); суицидтік үрдістер (ниет, мақсат) сыртқы нысандарға – суицидтік көріністер, суицидке оқталу (әрекеттену) жатады.

Суицидтік ойлар (елестету, уайымдау) – өмірдің мағынасыздығы, құнсыздығы туралы пассивті ойлар («Өмір сүруге тұрғысыз», «Өмірде бақыт жоқ», «Өмір сүрмейсің тек қана күнелтесің»), сондай-ақ өз өлімі туралы фантазиялар («Өлсем жақсы болар еді», «Ұйықтап содан қайта оянбасам»), бірақ өзіне-өзі қол жұмсамау. Қандай да бір қақтығысты немесе жүйкені зақымдайтын жағдайларды бастан кешкенде әдетте суицидтік ойлар барлық адамдарда кездеседі, бірақ олар суицидтік үрдіске ұласпайды.

Суицидтік үрдіс (ниет, мақсат) – өзіне-өзі қол жұмсауды жан-жақты қарастыру, суицидтің жоспарын әзірлеу, өзіне-өзі қол жұмсау әдістерін, оның уақыты мен жүзеге асыратын орнын белгілеу болып табылады. Бұл ретте суицидтік әрекетті тікелей орындауға ниеттенуге байланысты сыртқы мінез-құлықта қобалжу байқалуы мүмкін. Осы кезеңде суициденттер көп жағдайларда өзінің суицидтік ниеттерін туыстарына, достарына, тұспалдап немесе әзілдеп (суицидтік көрініс) жеткізеді. Суициденттердің ішінде шамамен 15% мұны ашық және көпшілік алдында білдіреді. Қоршаған орта осындай ашық жариялауларды әдетте шындық ретінде қабылдамай, көбінесе көңіл аудармайды. Алайда оларды бағалауға болмайды. Осындай барлық жағдайларда, яғни ашық пікірлер айтылған кезде міндетті түрде психологтың кеңесі қажет.

Суицидке оқталу (әрекеттену) – өзіне-өзі өлтіру мақсатында өз өмірін қиюға белсенді әрекеттену. Кейде суицидентке байланысты емес себептерден (жарақаттың ауыр болмауы, жіптің үзілуі, уақытылы көрсетілген медициналық көмек, реанимациялық көмек және т.б.) өзіне-өзі қол жұмсау әрекеті өлімге әкеп соқпауы мүмкін. Соңына дейін жеткізілген өзін-өзі өлтіру мен демонстративтік сипаттағы өзіне-өзі қол жұмсау әрекетін соңына жеткізілмеген суицид ажырата білу керек. Соңғысы өмірмен қоштасуды мақсат етпейді. Оның мақсаты көпшіліктің көңілін өзіне аудартуға немесе жоғалтқан назарын, зейінін қайтаруға қоршаған ортаның сезімі мен аяушылығына, жазалаудан құтылуға бағытталады. Өзіне-өзі қол жұмсау әдісі. Өзіне-өзі қол жұмсау әдісін, орнын және уақытын таңдау жанама түрде суицидтің аяқталуы сатысында суицидтік ниеттің қандай деңгейде күрделі екенін білдіреді.

Пайдалану бойынша өзіне-өзі қол жұмсаудың мынадай әдістері:

- ✓ Асылу;
- ✓ Қарумен жарақат келтіру;
- ✓ Химиялық заттармен немесе медикаменттермен улану;
- ✓ Жоғарыдан құлау, келе жатқан пойыздың астына немесе көліктің астына түсу.

Суицидке оқталу бойынша әдістер мынадай түрде өзгеше бөлінеді:

- Улану;
- Өзіне-өзі жарақат келтіру;
- Асылу.

Суицидтік тәуекел – жеке тұлғаның суицидтік және суицидке қарсы факторларының өзара қатынасы ретінде бағаланатын өзін-өзі өлтіруге ықтимал дайындалу. Жалпы, адамның жастық кезеңі ересек атану, бір кезеңнен басқасына өту сияқты жас шамасына ғана байланысты емес, сондай-ақ бір әлеуметтік-мәдениеттік кезеңнен келесі сатыға өтуді, алдыңғысының шектеулерінен шығуды білдіреді. Сондықтан, дәл осы өтпелі кезеңде

жастардың бойына ешқашан ажырағысыз мәңгілік құндылықтар дәнегін еге білу, ең алдымен, отбасының міндеті. Себебі, адамның әлеуметтенуі үдерісі дүниеге шыр етіп келген кезден басталады және оның тұлға ретінде қалыптасуына ең басты ықпал ететін – ата-анасы, одан кейін білім беру мекемелері. Мұнда оның денсаулығы, білімі іспетті шарттарға баса назар аударымен қатар, мейірім, жанашырлық сезімдерін егу маңызды. Қоршаған ортасындағы әлеуметтік ахуал, отбасындағы психологиялық климат, ата-анасымен, ұстаздармен өзара қарым-қатынас – оның бәрі баланың бойынан көрініс табады. Осылайша, жүргізілген сауалнама нәтижелері жалпы қазіргі жастардың ортақ мінездемесі деуге әбден болады. Бүгінгі бүкіл әлем халқын шарпыған ғаламдану, бұқаралық коммуникациялық құралдардың шарықтап дамуы және басқа трендтер ең алдымен жастар өміріне орасан зор ықпал етуде. Бұл үрдістен мүлдем бас тарту әлде оқшаулану мүмкін емес, бірақ, оның теріс, жағымсыз үрдістерін неғұрлым азайту, алдын алу бағытындағы іс-шаралар ғана нәтиже бере алады.

Жасөспірімділік кезең – алуан түрлі қарама-қайшылыққа толы, ата-аналардың көпшілігін алаңдататын, уайымға түсіретін күрделі шақ. Себебі осы шақта жеткеншектер өздерін отбасының, сыныптың, қоғамның тең құқылы мүшесі, яғни тұлға ретінде сезіне бастайды. Олар өздерін қоғамдық қарым-қатынастар жүйесінде сезінумен бірге, болашақтағы ересек өмірге жоспар құра бастайды. Олардың бұл жоспары тәжірибесінің аздығынан көмескі болып келеді. Әлі ақыл тоқтатпаған шалалық пен балалық аңғалдықты аңғартады. Бірақ осы жоспар өздері үшін өте маңызды, сондықтан ересек адамдардың араласқанын жақтырмайды, қызғанады себебі олар өз қиялдары жетегінде өмір сүреді. Бұл жастағы балалар ересектер қатарына да жатпайды, бірақ олар бала болғысы да келмейді. Сондықтанда жеткіншекке ересек адамның тығыз байланысы мен өзара терең түсіністігі аса қажет.

Суицидтік іс-әрекетке итермелеудің тікелей себебі – дау-дамайдың пайда болуы. Бұл дегеніміз – белгілі бір адамның маңызды, құнды ұстанымына әсер етуші жағымсыз әрекет, күйзеліс тудыратын жағдай. Суицид қаупі туатын жеткеншектерде жалғыздықты сезіну, ешкімнен көмек күтпеушілік, қайғырушылық, менмендік көріністерінің тереңдеуі басқаның қуанышы мен қайғысына ортақтасуға құлқы болмаушылық жиі кездеседі. Сондықтан кез-келген шағын түсінбеушілік дау-дамайдың өзі суицидтік әрекеттің алғы шарты болуы мүмкін. Осындай жағымсыз түсінбеушілік әрекеттердің алдын алу үшін ең бірінші бағыт тек дұрыс тәрбие беру болып табылады. Елімізде білім беру жүйесінде тәрбиені дамыту соңғы жылдары шын мәнінде өзекті бағыттардың бірі болып отыр. Білімді, адамгершілікті таңдау жасау жағдайында өздігімен шешім қабылдауға қабілетті, елінің тағдыры үшін жауапкершілік сезімі бар адам тәрбиелеудегі мемлекеттің тапсырысы – Қазақстан Республикасының Президентінің жыл сайынғы халыққа Жолдауларында, Қазақстан Республикасы азаматтарының патриоттық тәрбиесі бағдарламасында және т.б. маңызды құжаттарда көрініс тапқан. Қазақстан Республикасының Конституциясы әр адамға, соның ішінде балаларға, өмір сүру құқығын, қадір-қасиетін құрметтеуді, денсаулықты қорғауға және білім алуға кепілдік береді. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев 2014 жылғы 19 қыркүйекте «Мерейлі отбасы» Ұлттық сайысының жеңімпаздарын марапаттау салтанатында сөйлеген сөзінде балалардың құқығын қамтамасыз ету және олардың сапалы білім алуы – болашақтың маңызды инвестициясы деп атады. Мемлекет пен баланың жақындасуында оқу мекемелері маңызды орын болып табылатынын ескере отырып, әлеуметтік саясаттың осы бөлімін жүзеге асыруда білім беру мекемелері басты рөл атқарады. Баланың бойындағы ең басты, ең маңыздылар балалық шақта қаланады, сондықтан да адамның алдағы өмірі мен тағдыры көбінесе осыған байланысты болады. Одан кейінгі уақытта, мектеп қабырғасында болатын, шартты түрде алдын алу, түзету деп аталады, себебі жұмыс бала санасының деңгейінде ғана емес, түйсік бағдарламаларымен жүргізілуімен де маңызды. Мектебімізде оқу жылының басында бекітілінген жоспар бойынша жасалынған жұмыстар барысында

оқушылармен сынып ұжымын қалыптастыруға, оқушыларды әлеуметтік маңызы бар қызымет түрлеріне баулуға, өзін-өзі басқару ұйымын ұйымдастыруға, әлеуметтік тұрғыда мәдениет, спорт, өнер, ғылым және т.б әрекеттерге тарту бойынша іс-шаралар ұйымдастырылып отырылады. Осы тақырыпта әңгімелесулер, сұхбаттасулар, кеңес беру, сұрақ-жауап сияқты жұмыстар көбірек жүргізілініп тұрады.

Балалардың суицидтік мінез-құлқының алдын алуда отбасы, мектеп, педагог, психолог, әлеуметтік педагог басты рөл атқарады, олар жасөспірімдерді суицидтік әрекетке жеткізетін көңіл-күймен күресуде ата-аналармен жұмыс атқарады және оларға көмек береді. Ата-аналарды өз баласына сауатты көмек көрсетуі үшін, оны түсінуі мен қолдау көрсетуінде қажет жеткілікті біліммен қаруландыру керек. Ата-аналардың педагогикалық мәдениеті неғұрлым мол болған сайын, олар өз балаларына жалпыадамзаттық және адамгершілік құндылықтарды соғұрлым көп меңгертеді. Тұлға қауіпсіздігі – қазақстандық қоғамда басты құндылықтардың бірі болуы тиіс.

Ендеше отбасы құндылықтарынан бастау алатын тәрбие дінгегінің негізі –тұлға қауіпсіздігі деп айтуға болады. Олай болса ата-аналар балалардың жабығуының алдын алуда үлкен рөл атқарады. Егер жасөспірімнің көңіл-күйі күрт құлазыса немесе жабығудың басқа да белгілері байқалса, төмендегі шараларды орындау қажет:

Баламен сөйлесу қажет, көңіл-күйінің неліктен түсіңкі болу себебін анықтау үшін сұрақтар қойып, оның арман-тілектері жайында сөз қозғап, болашаққа жоспар құруға бағыттайтын әңгімелерге жетелеу қажет. Балаға оптимистік серпін беріп, жарқын болашаққа «сендіру», алдына қойған мақсаттарына қол жеткізе алатынына қабілетті екенін, жүрегіне сенімділік отын қондыруға барынша әрекет жасау қажет. Оның «өкпелегіштігін», «күңкілдектігін» кінәламай, керісінше, оның тұлғасындағы жақсы жақтарын көрсетуге тырысу керек. Оны табысты, ақкөңіл, кішіпейіл және сергек балалармен салыстыруға болмайды, себебі бұл онсыз да төмен бағалауын тереңдетіп жібереді. Атасы мен әжесіне, туыс-туғандарға қонаққа, ауылға бару, дала жұмыстырына көмектесу. Сонымен қатар, ит, мысық, алақоржын, тотықұс, балық сияқты жануарларды қолға үйрету, оларға қамқорлық жасау. Қорғансыз үй жануарына қамқорлық жасау баланы іске жұмылдыртып, позитивті күйге шақырады. Жеткіншек күн тәртібін сақтауы қажет. Оның жақсы, мезгілімен демалуын, дұрыс тамақтануын, таза ауада жеткілікті уақыт өткізуін, спорттың қандай да бір түрімен айналысуын қадағалау қажет. Балаға дұрыс ұстаным беру, оның өз-өзіне сенімді болуына көз жеткізу және алдына қойған мақсаттарына қол жеткізуге қабілетті екендігіне сендірген абзал. Ата-ана баланы үнемі «қабағын ашпай, нашар мінез көрсеткендігі» немесе шектен тыс жиіркеншектігі үшін сөкпей, оның жақсы жақтарын көбірек атап, жеке басы мүмкіндіктерінің бар екендігіне сендіре алғаны дұрыс.

Сонымен қатар психолог-маман мұғалімдер мен ата-аналарға суицидтің не екендігін, оның көрініс беру факторларын, күйзелісте, жабығуда жүрген балалардың қандай күйде болатындығын жете түсіндіруде қажет. Ата-анасына қарсы шығып, темекі тартқан, төбелескен кез-келген жасөспірімнің күйзелісті күйде жүруі әбден мүмкін.

Суицидтік әрекеттердің алдын алу үшін психолог-мамандар:

1. Психологиялық жарақат алу жағдаяттарын жеңілдетуі;
1. Суицидтік әрекетке жетектеген себептен психологиялық тәуелділікті азайтуы;
2. Іс-әрекетті қалпына келтіру мүмкіндіктерін қалыптастыруы;
3. Баланың өмір мен өлімге деген дұрыс көзқарастарын қалыптастыруы қажет.

Баланың болар-болмас психикалық ауытқуы байқала бастаған сәтте-ақ ата-ана өзара ақылдасып, психиатрдың кеңесін алған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Изард К.Э. «Эмоциялар психологиясы» 1999 жыл.
2. Кобалев В.В. «Балалар жасындағы психотрея» 1979 жыл.

3. Елшібаева К.Ф. «Суицидтің алдын алу» Алматы 2008 жыл.

4. «Білім беру мекемелеріндегі суицидтің алдын алу жолдары» Алматы облыстық білім басқармасы, Алматы облыстық мамандарды кәсіби дамыту институты 2011 жыл.

ӘӨЖ 371

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ, ТҮЗЕТУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Пірәлі Фатима Елубайқызы – магистр, оқытушы

Сайлаубек Әсел Бауыржанқызы – студент

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада суицидтің өзіне-өзі қол жұмсауды жан-жақты қарастыру, суицидтің жоспарын әзірлеу, өзіне-өзі қол жұмсау әдістерін алдын алу бағыты.

Кілт сөздер: суицид, проблема, денсаулық, эмоция, коммуникациялық құралдар, трендтер.

Аннотация. В статье рассматривается комплексное рассмотрение суицидальных суицидов, разработка плана суицида, направление профилактики суицидальных методов.

Ключевые слова: самоубийство, проблема, здоровье, эмоции, средства коммуникации, тенденции.

Annotation. The article deals with the complex consideration of suicidal suicides, the development of a suicide plan, the direction of prevention of suicidal methods.

Key words: suicide, problem, health, emotions, means of communication, trends.

Елімізде өзіне қол жұмсау факторы осыдан оншақты жыл бұрын өте өзекті мәселеге айналған еді. Онымен күресудің жолын мемлекет пен қоғам әртүрлі деңгейде іздеді. Соңғы жылдары бұрынғыға қарағанда суицидпен өмірден өтетіндердің саны сәл де болса азайғаны байқалады. Бұл мемлекеттік деңгейдегі іс-шаралардың жүйелілігі мен қоғамдық ортаның осы дертпен күресуге ыждағаттылығы арқасында болды десек қателеспес едік. Денсаулық сақтау министрлігі мен барлық құзіретті мекемелер дертпен күресудің түрлі тәсілін қарастырып келеді.

Адамның өмірі – қоғамның құндылығы, мемлекеттің қазынасы, Алланың аманаты. Адам баласы шыр етіп дүниеге келгеннен бастап о дүниеге аттанғанға дейін өз өмірінің қожасына айналып, соған сай ауыр жауапкершілік арқалайды. Ерте ме, кеш пе тіршілігін тоқтатып, мәңгілік мекеніне кетері хақ. Деседе осынау қысқа ғұмырында артына өшпес із қалдыратындар некен-саяқ. Өйткені, тіршілік – өмір, өмір – уақыт. Ал уақытты тек мықты адамдар ғана игере алмақ. Қалай десекте аз ғұмырымызды жақсы өткізуге барлығымыз құштармыз. Бірақ өмір деген даңғыл жол емес екені белгілі. Оның біліп болмас ойы мен шұңқыры, кедергісі мен кеселі жетіп артылады. Кейде тағдыр атты тас бұғаудың талабын орындап, дегеніне көнбеске амалың да жоқ. Соғыс майданындағы мина алаңынан өткен сарбарздардай тым сақ болуыңыз керек-ақ. Есесіне бақыт, шаттық, махаббат секілді жаныңды жадыратып, мерейіңді өсіретін сыйлығы да бар. Осынау қызығы мен шыжығы бірдей тартысқа толы тіршілікте мәнді өмір сүру баршамызға парыз. Бірақ алланың аманатына қиянат жасап, қасиетті парызына құрметсіздік танытатын, өмірін өз қолымен қиып, Әзәзілдің арбауында кететін жандардың да кездесетіні қалай? Бұл да бір кем дүние.

Дерттің асқынуы ғылыми ортаны да дүр сілкіндіріп академиялық деңгейде зерттеуге алып келді. Енді бізде суицидті ғылыми негізде қарастырып көрейік. «Суицид» латын тілінен

аударғанда «sui – өзін-өзі, cadere – өлтіру» деген мағынаны білдіреді. Бұл терминді итальян психологы Г.Дэзен 1947 жылы енгізген. Суицид ұғымы XVII ғасырда пайда болған. Бірақ XVIII ғасырдың ортасына дейін кең көлемде пайдаланылмаған. Тек XX ғасырдың басында өзін өзі өлтіру оқиғалары жиілеген соң «суицид» ұғымы қалыптасып, «суицидология» атты дербес зерттеу саласы өмірге келді. Қазіргі кезде суицидология социология, психология, медицина, демография, психиатрия, криминалистикатоғысында дамып, осындай әрекетке баратын тұлғалардың ерекшелігін, әрекетін, себептерін зерттеуге тырысады. Криминалистикада өзін-өзі өлтіру әрекеті ерекшеліктеріне қарай бірнеше критерий бойынша бөлінеді. Өзін-өзі өлтіретін алдында өз әрекетіне жауап бере алатын, бірақ өте қиын жағдайдағы түскен, ойлана келе болашағының жоқтығына көзі жеткен адамдардың өзін-өзі өлтіруі. Яғни, қорытынды өзін-өзі өлтіру. Мысалы: өтелуі қиын қарыз, жазылмайтын ауру және т.б. жағдайлар.

Ашық қарсыласу түріндегі өзін-өзі өлтіру. Оған бақытсыз махаббат, ажырасу сияқты жан күйзелісіне әкелетін әрекеттер. Ал аяқ астынан өзін-өзі өлтіру дегеніміз – жаман хабар алғаннан кейін немесе отбасындағы не жұмыстағы ойда жоқта пайда болған қиыншылықтан кейін өзін-өзі өлтіруге кенеттен бел буу жатады. А.Г.Абрумова және В.А.Тихоненко суицидтің екі негізгі типін атап көрсетеді: шынайы әрекет және демонстративті-шантажды әрекет. Демонстративті-шантажды әрекетте – өміріне сондай қауіпті емес әрекеттерге барады, яғни денеде ірі қантамырлар жоқ жерлерді кескілеу, онша қауіпті емес дәрілерді ішу. Бір сөбен айтқанда өзіне өлетіндей қауіп төндірмейді.

Шынайы әрекет деп – тұлғаға қатысты қиын проблемалары шешілмеген кезде өзін-өзі өлтіруін айтамыз. Суицидальді мінез құлықтың белгілі бір формасы, тәсілі, дамуы, тәуекел ету факторлары болады. Суицидальді мінез-құлыққа адамның жас ерекшелігі, жынысы, кәсіби ерекшелігі, өмірлік жолының ерекшелігі де әсер етеді екен. Адамның әрбір жас кезеңдеріне сай өзіне тән суицидальді белсенділік болады. Онда балалық шақ 12 жасқа дейін, ал жеткіншек кезең 12-17 жас аралығын құрайды. Жастар арасы 17-29 жас аралығында болса, ересектер арасы 30-35 жас аралығын қамтиды. Сонымен қоса 55-70 жас аралығындағы қарттық кезеңде бар. 5 жасқа дейінгі балаларда өзін-өзі өлтіру әрекетіне бару өте сирек кездеседі. Жанұялық қақтығыстарға байланысты 9 жасқа дейін 2,5%, ал 9 жастан кейін 80% өзін-өзі өлтіру әрекетіне барады екен. Жеткіншек кезеңінде суицидальді әрекеттің себебі болып ата-анасымен, мұғалімдерімен қақтығысқа бару салдары болып табылады. Жастар арасында, әсіресе, қыздар арасында өздерінің жігіттеріне байланысты суицидальді әрекеттерге баратыны анықталып отыр.

Суицидтың ең жиі кездесетін кезі 15-24 жас аралығы. Өзін-өзі өлтіруге бармас бұрын, суициденттердің көбі дайындық кезеңі – суицидальді кезеңінен өтеді, ол адамның бейімделу қабілетінің кемуімен сипатталады. Ол қызығушылық деңгейінің төмендеуі, қарым-қатынастың шектелуі, мазасызданғыш, эмоционалды тұрақсыз болуы т.б. Жапонияда тек 1986 жылы ғана 25524 жағдай тіркелген. Швейцарияда әскер қатарына шақырылған боз балаларды психологиялық тексеруден өткізген кезде олардың 2% өзін-өзі өлтіруге барған, ал 24%- де суицидальді ойлар айқын көрінгені мәлім болған. Польшада соңғы 10 жыл ішінде 12-20 жас арасындағы суицидтен өлген балалар саны 4 есеге көтерілген, ал оның 21% қыздар алса, қалған 79% ұлдар құрайды.

БӘДСҰ (Бүкіл әлемдік денсаулықты сақтау ұйымы) берген мәлімет бойынша дүние жүзінде жыл бойы шамамен 500 мың адам өз өмірлерін қияды екен. Ең жоғарғы суицид көрсеткіші ол Германия, Австралия, Швейцария, Венгрия, Чехословакияда болса, ең төменгі көрсеткіш Болгария, Ирландия және Үндістан. АҚШ-та өзін-өзі өлтіру деңгейі 100 мың адамнан орташа алғанда 25-29 адамнан келсе, ТМД-да шамамен 23-24 адамнан келіп отыр.

Өзіне өзі қол салу жағдайлары қарттық кезеңде де ұшырасып тұрады. Байыптап қарасақ асыраушысы жоқ, жалғызбасты, ауру мендеген, әлсіз қарттардың суицидке баруы таңданарлықта іс емес. Ал Қазақстанға келсек әлем бойынша жоғарғы деңгейден түспей

келеді. Орталық Азиядағы көршілерінен де ілгері тұр. БҰҰ есебінше, Өзбекстанда бұл көрсеткіш – 9,3 адам, Қырғызстанда – 17,7 адам, Тәжікстанда – 5,2 адам. Қазақстанда 2003-2009 жылдары әрбір 100 мың тұрғынға шаққанда 52,4 адамды құраған. Оның 9,4-і әйел болса, 43-і ер адам. Демек қазақ елінің де суицидтен аз зардап шекпегені көрініп тұр.

Э.Дюркгейм өлімге итермелейтін себептерден бастап зерттеп, бірнеше топқа бөліп қарастырған. Эгоистік себеп (қоғам мен индивидтің арасындағы қарым-қатынастың әлсіреуі), альтуристік себеп (шындық үшін немесе басқа адамдар үшін), аномикалық себеп (қоғамдағы дағдарыс жағдайлар). Әрине, ғылыми классификацияны білуіміз өте қажетті нәрсе. Деседе суицидтің болу себептерін кең көлемде ашалап таныстыра кетейік.

Суицидтің әуелгі себептерінің бірі – сенім. Ал сенім мәселесі діни мәселеге ұласатыны жасырын емес. Сіздің көкейіңізде не үшін деген сұрақтың туатыны заңды. Жапон самурайларының өзіне харакири (ішін қанжармен жару) жасап жатқанын талай кинодан көрген шығарсыз. Жауынан жеңілгенде, намысы тапталғанда немесе саясат пен билікке қарсы шыққанда тәкаппар да ержүрек, батыл да батыр самурайлардың дәл осы әдіске жүгініп жататыны шындық. Олардың мұнысы рухани кемістігінен немесе боркемік әлсіздігінен емес. Мүмкін жапондарға тән ұлттық мінез шығар. Деседе бұл әрекеттің түп негізі будда дінінде жатыр. Өйткені өзін-өзі өлтіруге тек будда діні ғана рұқсат береді. Ал жапондар осы будданың дзен-буддизм тармағын ұстанатыны белгілі. Буддистерде «сансара», исламда «тәсанух», ал ғылымда «реинкарнация» деген ұғым бар. Қарапайым түрде түсіндірсек қайта туылу немесе өлгенен соң қайта өмірге келу дегенді білдіреді. Олардың сенімінде жан мен тән бөлек нәрсе. Жан – өлмейтін абсолют, тән – тек сыртқы қабық қана. Бүгін тәнің өлгенімен жаның басқа формада қайта өмірге келуі мүмкін. Бейнелеп айтқанда жыланның қабық тастап түлегені іспетті. Қабық қалады, жылан ары қарай өмір сүреді. Олай болса жаныңды қимайтын несі бар?! Ертең-ақ өмірге қайта келесің емеспе. Самурайлардың өлімге қорықпай-ақ мойынұсынуының себебін енді түсінген шығарсыз. Кезінде бүкіл қытайды дүрліктірген Ли Хұң Жыда будданың осы сенімін дамытып, суицидті уағыздайтын «Палунгұн» кітабын шығарғанына да көп жыл бола қойған жоқ. Осы кітапқа мүлгіміз деп талай қытай өз-өзін өлтіріп, соңында мемлекеттің күшімен әрең ауыздықталған болатын.

Ал ислам дінінің адам өмірін алланың аманаты санап, «тәсанухты» жоққа шығаратыны бәрімізге белгілі. Демек исламда суицидке итеретін ешқандай түсінік пен догма жоқ. Бұл турасында қасиетті Құран Кәрімде: «Өз-өздеріңді өлтірмеңдер (және соған апаратын бұзықтыққа бармаңдар). Расында (сіздерді бұдан тыйған) Алла сендерге ерекше мейірімді» («Ниса» сүресі, 29-аят), – деген аяты анық дәлел. Сонымен қоса, пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) әл-Бұхариден жеткен сахих хадисінде: «Кімде-кім өзін темір қарумен өлтірген болса, ол тозақта әрқашан сол темірді көтеріп жүреді. Ал кімде-кім у ішіп өлетін болса, ол адам тозақта мәңгі у ішіп жүретін болады. Егер кімде-кім өзін өлтірмек болып таудан құласа, ондай адам тозақта мәңгі құздан құлап бара жатады», – делінген. Бірақ исламда да өзін өлтіруді бақыт санайтын теріс ағымдардың бар екенін жоққа шығара алмаймыз. Шиттердің исмаилия тармағының белді өкілі Хасан ибн Саббах тәрбиелеген әскери өнерді жетік меңгерген жендеттердің болғаны тарихтан мәлім. Атақты Шыңғысханның екінші ұлы Шағатайда осы жендеттердің қолынан мерт болған. Олар аяуды білмес қатыгез де қатал, батыл да жүректі болғаны үшін емес, өз жанын ойланбай қиятын жанкештілігімен басқалардың зәресін ұшырып отырған. Жанкешті болуының себебі олардың сенімінде еді. Олар қайта өмірге келуге иланбаса да, шейіт болу арқылы мәңгілік ұжмақтың төрінде отыратынына сенетін. Осы сенімдері өздерін өлімге жетелеуге итермелейтін. Қазіргі терактілер мен жарылыстарда осы сенімді ұстанған жат пиғылды ислам атын жамылған теріс бағыттағы діни сенімдегілердің әрекеті екені белгілі. Ондай теріс ойдан тек таза исламдық көзқарас пен ұлттық құндылықтар ғана құтқара алмақ.

Келесі суицидке жетелейтін басты себептердің бірі махаббат мәселесі болуында мүмкін. Мұнда махаббаттың қатысы қанша дерсіз. Бірақ өзіне қол салуға бейім адамдардың

түсінігіндегі махаббат өлімге жетелейтіні жасырын емес. Ғашығынан жауап ала алмай немесе қатты қарсылыққа ұшырау, сүйгенінің сатқындығы, онымен қосылуға кедергілердің көп болуы сияқты істер олардың рухын жасытып, жүрегін жаралайтыны айдан анық. Оның шешімін таппаған соң, өмірден түңіліп, тіршіліктен баз кешетіні тағы бар. Оның соңы өліммен аяқталып жатады. Олардың қатарында ойнап жүріп от басып, аяғы ауыр болып қалған аруларда бар. Ағылшын әдебиетінде ғана емес, әлем әдебиетінде де шедеврге айналып, рухани қазына, мәдени құбылыс болып саналатын Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» трагедиясы есіңізде шығар. Қазақ әдебиетінде де «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» атты теңдессіз жыр бар. Екуінде де арманына жете алмай қыршынынан қиылған қос ғашық. Ондай аңыздар мен жырлар басқа халықтарда да қаншама. Бүгінде ондай трагедияны кинофильмдерден де көп көреміз. Сіз үшін ол махаббат үшін құрбан болған қос ғашық туралы сұлу жыр, әдемі кино болғанымен, олар үшін еліктейтін әрі оларда махаббат үшін жан қиған деп өздерін ақтайтын орай болмақ. Өзін өлтіруге бел буған соң, өзінің махаббат үшін осындай әрекетке барғанын хат ретінде артына тастап кететін оқиғалар жиі кездеседі. Мұндайды психологияда «Вертер синдромы» деп атайды. Ғашықтық жолында өз өмірін қиюға дейін барған махаббат құрбандарының іс-әрекетін теріс бағытта қабылдап, қате түсінген жастардың санасы улануына осы жағдайда әсер етуде десек қателесе қоймаймыз. Сондықтан оларға махаббаттың өлім үшін емес, өмір үшін керек екенін ұғындырған абзал.

Отбасындағы таусылмас жаңжалда суицидтің қайнар көздерінің бірі болуы мүмкін. Отбасындағы ұрыс-керіс пен түсініспеушіліктер ең бірінші балаларға әсер ететіні рас. Өз ата-анасынан қамқорлық пен жылылықтың орнына қаталдық пен ызғар сезінген баланың психикасы да дұрыс болмасы ғылыми дәлелденген нәрсе. Маскүнем әке, жанарынан жас кетпеген бейшара ана, оны мазақ ететіп масқаралайтын басқа балалар, қорлану мен кемдік жас баланың жігерін жасытып, өмірге деген қызығушылығын жоятыны бесенеден белгілі. Олар өлімі арқылы өзіне көңіл аудартуды мақсат тұтуы да ғажап емес. Соңында не дөрекі, даңғой, мейірімсіз, қоғамға пайдасы жоқ адам болып ер жетеді, не өзіне қол салып суицидке жол береді. Егер өзіне өзі қол салу тек жағдайы төмен отбасыларда ғана кездеседі десеңіз қателескеніңіз. Мұндай қателікке шектен тыс ерке шолжандарда ұрынады екен. Мәселен, ата-анасымен не мұғалімдерімен тайталасқан жағдайда олардан осы арқылы өш алғысы келеді. Ата-анасы мен басқалардың қабірінде жылап, қайғырып тұрғанын елестетіп, оларды осылайша жазаламақ. Оның соңы, әрине, қайғылы өлім болмақ.

Суицидтің тағы бір себебі денсаулық салдары. Өйткені атының өзі адамды қорлайтын немесе жазылуы мүмкін емес ауыруға ұшыраған адамдардың да өз өмірін ерте қиюы кездесіп тұратын жайт. Тіптен олардың қатарында психологиялық ауытқушылығы бар адамдарда ұшырасып жатады. Суицидке бейім балалардың кейбірінің мінез-құлқында ауытқулары бар және олардың шизофрениямен ауыратыны анықталған. Дегенмен, өзін-өзі өлтіргендердің көбінің дені сау, психикасынан ешқандай ауытқу байқалмағандар. Суицидтің тағы бір себебі қылмыстың әсерінен. Байқамай ауыр қылмыс істеп, оның жауапкершілігінен қорқып өзіне қол салғандар ара-тұра болса да болып тұратын оқиғалар.

Суицидтің тағы бір үлкен себебі құмарлық пен ойын. Кеше ғана бүкіл елді дүрліктірген «Синий кит», «Тихий дом», «4:20» дейтін ғаламтордағы ойындар туралы естіген шығарсыз. 2015 жылы Ресейде Филипп Лисс есімді 21 жастағы жігіт ұйымдастырған. Шын аты Филипп Будейкин. «Лис» деген лақап атты қосып алғанының да өз себебі бар. Әдетте түлкілер өз жемтігін алдап құртатыны мәлім. Ол да өз құрбандарын осылайша өлімге итермелеген. Ойынның «Синий кит» аталуы да негізсіз емес. Көк кит - суицид жасаушылардың символы болып саналады. Өйткені көк киттер суицид жасайтын жалғыз жануар. Ойын 50 кезеңнен тұрған. Ойынға қатысушылар алғаш білегіне ұстарамен көк киттің суретін салудан бастап, соңы өліммен аяқталып отырған. Ең қызығы берілген тапсырмаларды сағат 4:20-да орындап отырған. Бұл адамның ұйқылы ояу жүретін шағы. Осындай қитұрқылықтың кесірінен алғашқы құрбан Рина Полинковадан бастап жүздеген

бала ажал құшты. Оның ішінде қазақстандықтарда бар. Кіп-кішкентай ғана ұялы телефонның өзі адам өмірін жалмауға қуатты екенін байқаған боларсыз. Ендеше балаңыздың ойынына да көңіл бөлу керек екенін біле жүргеніңіз артық болмайды.

Суицидке итермелейтін тағы бір себеп өмір сүрудің ауыртпалығы мен қаражаттың жетіспеушілігі немесе қысқаштай қысқан қарыз. Өмірдің сан қабат батпан-батпан қиыншылықтарына төтеп бере алмай, қайраты мүжіліп, жігері құм болған адамдардың тек өлімнен тиянақ табатыны жасырын емес. Өзіне рухани қазық таба алмай, құштарлығы кеміген, жүйкесі жұқарып, санасы сансыраған адамға өлімнен төте жол көрінбесі анық. Құтылар жолы болсада тұтылуға бейім болып, басқаны байқамауы да мүмкін. Ары тартса бері жетпейтін тапшылық, жұмыссыздық, тұрақ табар жайының болмауы жығылған үстіне жұдырық болары сөзсіз. «Сорлыға сойыл бірінші тиеді» дегендей оның үстіне қарыз қысса не істеуі керек? Бүгінде банктен несие алып, сол қарызы үшін үй-жайынанда айырылып жатқандар аз емес. Деседе, өмірдің ауыртпалығынан екінің бірі өлмесі анық. Ең қызығы суицид дамыған, экономикалық әлеуеті зор, әлеуметтік тұрмысы жоғарғы деңгейдегі Германия, Швецария, АҚШ, Жапония секілді елдерде жоғарғы көрсеткішке жетсе, дамымаған Африка елдерінде нөлдік көрсеткішке жақын.

Байқап қарасақ, аталғандардың ешқайсысы суицидтің негізгі емес, қосалқы себептері. Ең негізгі себебі рухани дерт. Яғни, рухының әлсіздігі, қажыр-қайратының кемдігі, қиындыққа берілгіш шарасыздығы. Виктор Франклше айтқанда: «Өзіне-өзі қол жұмсайтын адам өлімнен қорықпайтын, өмір сүруден қорқатындар». Ал рухы биік адамдардың өз-өзін өлімге итермейтіні хақ. Олар өмірге құштар жандар.

Ғалымдар өзіне-өзі қол жұмсаудың себептері мен түрткілері адамның өмірдің мәнін жоғалтуына байланысты деп санайды. Жан-дүние құлазып, кеудесі бос қалғандай аңырып қалған адам үрей мен өзін-өзі кіналауға бой алдырады. Өзін ешкімге қажетсіз сезініп, жан жарасы тереңдей түседі. Осындай түпсіз терең шыңыраудан шығудың жолы тек өмірмен қош айтысу деп түсініп, жаңылыс қадамға баратындар жиі кездеседі.

Бұл арада жақын жандарыңның күнделікті мінез-құлқында, қарым-қатынасында байқалатын өзгерістерге мән беру аса қажет. «Өзін-өзі өлтіру жөнінде шын ойлап жүрген адам өзінің осындай ойы туралы қайткенде де айналасындағы адамдарға әйтеуір бір белгі береді дейді ғалымдар (Гроллман Э. «Суицид: превенция, интервенция, поственция»). Суицид аяқ астынан пайда болмайды, ол біртіндеп, импульсивті түрде келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазіргі мектеп оқушысының социологиялық портреті (Социологиялық зерттеу). - Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2014. – 141 б.
2. Жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу. (Оқу-әдістемелік басылым). Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2012 ж. К.Ғ. Елшібаева.

УДК 159.9

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕ

Эгамбердиева Айзада Гаппаровна, педагог-зерттеуші

Астана қаласы әкімдігінің «Өзбекәлі Жәнібеков атындағы №11 мектеп-лицей» КММ

Аңдатпа. Қазіргі кезеңде қазақ педагогикасында туындап жатқан суицидке байланысты мәселелердің түпкі себептерінің негізін қарастыра отырып, бұл тығырықтан шығудың жолдары қарастырылады, қоғамдағы нақты мәселелермен тығыз байланыстыра отырып педагогикалық тұжырымдар жасайды, бұл тұңғыықтан шығудың жолдарын қарастырады, ұсыныстар білдіреді. Қазақ халқының ұлттық тәрбиесін, өзіндік өмір сүру салт-санасын, мәдениетін зерттеген ғалымдар еңбектеріне назар аудара отырып, сыни пікірлер беріледі, түйіндеулер жасалады

Кілт сөздер: ұлттық құндылық, отбасы, тәрбие, рухани, жасөспірім, рухани байлық, суицид.

Аннотация. В настоящее время в казахстанской педагогике рассматриваются основы первопричинных проблем, связанных с суицидом, пути выхода из этого затруднительного положения, делаются педагогические выводы в тесной связи с реальными проблемами в обществе, даются рекомендации и рассматриваются пути выхода из этой бездны. Обращая внимание на труды ученых изучавших национальное образование, образ жизни и культуру казахского народа, приводились критические мнения и подводились итоги.

Ключевые слова: национальная ценность, семья, воспитание, духовность, молодежь, духовное богатство, суицид

Annotation. Currently, Kazakh pedagogy examines the basics of the root causes of problems associated with suicide, ways out of this predicament, pedagogical conclusions are drawn in close connection with real problems in society, recommendations are given and ways out of this abyss are considered. Paying attention to the works of scientists who studied the national education, lifestyle and culture of the Kazakh people, critical opinions were given and the results were summed up.

Keywords: national value, family, upbringing, spirituality, youth, spiritual wealth, suicide

Бүгінгі адамзат өркениетінің дамуында Табиғи ғылым мен Рухани ғылымның үндессіздігінен, адам тәрбиесі мен тәлімінде орасан кемшіліктер көріне бастады. Сол кемшіліктердің көзге ұрып тұрған екі түрлі сипаттарын ғана атап өтуді жөн көрдік. Ол бүкіл адамзат қауымының өзіншідігі мен құмарпаздығының салдарынан табиғаттағы экзоэкология бұзылып жатса, адам ұрығының улануынан өзінің эндоэкологиясы аса ауыр күйге душар болып отыр. Сондықтан да, бүгінгі Адам тәрбиесі дұрысталмай, қоғамда әділеттілік пен қайырымдылық орнауы мүмкін емес. Ендеше, бүкіл Педагогика мен Психология ғылымдарына батыл көзқарастарға иек артқан, мүлдем жаңа-Методология- Жүйе-Негіздердің ұсынылуы қажет.[1,99]

Қоғамда оқтын-оқтын жасөспірім балалардың және жастардың, кейде ересектердің өзіне қол жұмсау оқиғалары айтылатыны қалыпты жағдайға айналып бара жатқаны бүкіл қоғамды ойландыратын жайт. Маған келіп-кетері жоқ,-деп салғырт есітіп қоя салу да күнә, ертеңіне, ұрпағына немқұрайлы қарамайтын жандарды ойландыратын мәселелер қазіргі кезде ұлттық құндылықтарға терең мән беруіміз қажет сипатты сөздер жиі-жиі айтылып жатыр, бірақ нақты қадамдар байқалмайды, Тәуелсіздік алғаннан бері қаншама жыл өткенмен, бұл мәселе нақты істің жүрмеуінен шым-шытырық болып шатысып бара жатыр.

«Қаншалықты мықты қағанат болмасын, оның халқының арасында пәтуасыз жандар (жалқау, жігерсіз, оңбаған) табылса, онда ол халықтың соры қаншалықты қалың десеңші»,-

деп Тоныкөк бекер айтпаған, заманында пәтуасыздықтың салдарынан елдің қалі қарап болғанын көріп ашына айтқан.

Әр халықтың болашағы жастарына тәуелді, өйткені олар елдің тірегі, жүрегі, ажары. Егер бүгінгі жастар өз халқының рухымен тәрбиеленіп өспесе, онда елдің келешегі бұлыңғыр болмақ. Өйткені ұлттың барша мұрасы жастарға аманат етіледі. Ал жастар оны сақтамаса және өзінен кейінгілерге тапсырып кетпесе, біртіндеп ұлттық атау да өшіп жоғалады.

Олай болса, бүгінгі жастарға көп көңіл аударуға тиіспіз. Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай: «Балам» деген жұрт болмаса; «Жұртым» дейтін бала қайдан болсын?» «Болашақта қазақ жастары қандай болу керек? деген сұрақ өте күрделі. Бұл мәселеге баяғыда Абай бабамыз да ой жіберіп, жастар өз ұлтының толық жетілген тұлғасы болып қалыптасуы керек деп, оның үлгісін де жасап, сол жолда кездесетін қазақтың көптеген кемшіліктерін де нағыз психологша айтып кеткен. Ал Әбу Насыр әл-Фараби бабамыз:» Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» деген.

Ғұлама Қожа Ахмет Иассауи жастарымызды бүгін қалай тәрбиелесек, ертеңіміз солай болмақ деп ескерткен. Өйткені тәрбие болмаған жерде озық мәдениеттен де, өркениеттен де бос қалады. Яғни, имансыздық орын алады.

Қоғам имансыздығы қоғамның рухани тоқырауға ұшырауы. Ол қоғамдағы адамгершілік ережелерінің бұзылуына, адалдық пен арамдықтың ара салмағының өзгеріне келіп соғады. Сөйтіп қоғам қоғам болудан қалып, қатерлі бір тобырға айналады.

Қожа Ахмет Иассауи хикметтерінде тарихта рухани тоқырауға ұшырап, құрдымға кеткен империялардың болғанын ескертеді. Ол адамзат қоғамының алға жылжып қозғалыста болатындығы, ол қозғалыспен бірге адамның рухани дүниесі де жетіліп отыруы да қажет дейді. Егер қоғамның жағдайы дамып, рухани дүниесі онымен бірге дамып отырмай, көш кейін қалатын болса, онда ол қоғамның өзін-өзі іштей жеп тынатыны, оның келешегінің болмайтындығын ескертеді. [2,72,73]

Жоғарыдағы ойларды сараптай келе, қоғамдағы өз-өзіне қол жұмсау, беймезгіл өлімге әкелетін жағдайдың түп тамыры, рухани түпқазықтың мығым болмауынан екендігінен көрініс табады. Рухани жұтандық әлемді жаратушы бар екендігі, сол жаратушының да өзін өлтіруді құптамайтын екенін және суицид жасаған кісі жаназасыз жер қойнына қойылатындығын, бұл жөнсіз өлім екендігін, бір алланың қош көрмейтіндігін жасөспірімдер санасына ұялататын сабақтар жүргізілуі қажет. Мектеп қабырғасында діни түсініктерін қалыптастыру, ұлттық салт-дәстүрлеріміз негізінде ақпарат жеткізу, көркем әдебиетті оқыту арқылы тәрбиелеу, тарихқа назарын аудартып қызығушылығын тудыру, еңбек тәрбиесін жандандыру, баланы еңбексүйгіштікке тәрбиелеу астарында астарында көп мағына жатыр.

Ғылымның, техниканың жетістіктерінің арқасында жеңіл өмірге үйренген жасөспірімнің өмір сүру ортасы, ата-ананың назарынан тыс қалуы салдарынан түрлі-түрлі келеңсіздіктерге кездесуі, баланың рухани тоқырауы кей жағдайда өлімге себепші болып жатыр. Бұл жағдайда қазіргі педагогика, психология ғылымдары мен қоғамның бірлесіп шешетін кезек күттірмейтін мәселесі болып қалу қажет

Әсіресе А.Левшиннің ертедегі қазақтардың бала тәрбиесіне, қыз баланы тәрбиелеуге баса көңіл бөлуіне тоқталып, «Олар қыздарын оқытуға, түрлі қолөнерін үйретуге, ою-өрнек, шілтер тоқуға, ас даярлауға жастайынан бейімдейді. Оны ауыз әдебиетінің асыл үлгісі» қыз анадан үйренбей өнеге алмас, ұл атадан үйренбей сапар шекпес» деген мақалынан байқауға болады», - дейді. [3,354] Бұл еңбектен, қай кезде де, өмір сүру үшін еңбектену қажет, әрқашан да ананың, әкенің баланың қалыптасуына, рухты болып ержетуіне әсері үлкен. Тілін, тарихын білмейтін, жаман әдеттерге әуес жасөспірімнің рухани тоқырауы қоғамымыздың сырқау екендігінен хабар береді.

Қорыта айтатын болсақ, ата-ананың саналы тәрбиесі, отбасылық тәрбие мен балабақша, мектеп сабақтастығы негізінде ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген ұрпақты

қалыптастыру біз бен сіздің парызымыз. Жігерлі, қайратты, рухани бай жастары бар елдің болашағы мәңгілік екендігі айқын.

Қолданылған әдебиеттердің тізімі:

1. Үлгілі үйдің ұл-қызы – Народ – истинный воспитатель. Составитель С. Калиев. – Алматы: «Санат», 2000. – 208 с
2. Ғаббасов С. Педагогика мен психология негіздері. Оқу құралы. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 448 бет
3. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. г. Алматы, Санат, 1996. – с 329
4. Оразбекова К.А. Ұлттық психология (жан сырым – жантану). Оқулық 2-кітап. – Алматы. – 200 бет

УДК 159.9

ТӘУЕЛДІЛІКТЕРДІ КОРРЕКЦИЯЛАУҒА ҚАТЫСТЫ ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Мырқасымова М.А. М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті
«Әлеуметтік психология» кафедрасы

Аңдатпа. Алкоголь мен құмар ойындарға тәуелділік психологиялық, физиологиялық және әлеуметтік салдары бар күрделі мәселелер болып табылады. Нашақорлықты емдеу тәсілдерінің бірі ретінде психокоррекция нашақордың ойларын, мінез-құлқын және эмоционалдық реакцияларын өзгертуге бағытталған әртүрлі әдістерді, әдістерді және стратегияларды қамтитын күрделі және көп қырлы процесс. Психокоррекцияның негізгі мақсаты пациентке тәуелділік мәселесін түсінуге көмектесу, есірткіге, алкогольге немесе құмар ойындарға құмарлыққа қарсы тұрудың жаңа дағдылары мен стратегияларын дамыту, стрессті жеңу механизмдерін және эмоционалдық реттеуді жақсарту, әлеуметтік қызметті қалпына келтіру болып табылады.

Кілт сөздер: Құмар ойын, психокоррекция, тәуелділік, психодинамика, психобілім.

Аннотация. Зависимость от алкоголя и азартных игр-серьезные проблемы с психологическими, физиологическими и социальными последствиями. Психокоррекция как один из подходов к лечению зависимости-это сложный и многогранный процесс, включающий различные методы, методы и стратегии, направленные на изменение мыслей, поведения и эмоциональных реакций наркомана. Основная цель психокоррекции-помочь пациенту понять проблему зависимости, разработать новые навыки и стратегии противодействия тяге к наркотикам, алкоголю или азартным играм, улучшить механизмы преодоления стресса и эмоциональную регуляцию, а также восстановить социальное функционирование.

Ключевые слова: Азартные игры, психокоррекция, зависимость, психодинамика, психообразование.

Annotation. Alcohol and gambling addiction are serious problems with psychological, physiological and social consequences. Psychocorrection as one of the approaches to the treatment of addiction is a complex and multifaceted process that includes various methods, methods and strategies aimed at changing the thoughts, behavior and emotional reactions of an addict. The main goal of psychocorrection is to help the patient understand the problem of addiction, develop new

skills and strategies to counteract cravings for drugs, alcohol or gambling, improve stress coping mechanisms and emotional regulation, as well as restore social functioning.

Keywords: Gambling, psychocorrection, addiction, psychodynamics, psychoeducation.

Тәуелділіктерді психокоррекциялау қазіргі қоғамның өзекті және күрделі мәселесі болып табылады. Тәуелділіктер есірткі мен алкогольден құмар ойындар мен әлеуметтік желілерге дейін болуы мүмкін. Олар адамдардың денсаулығына, әлеуметтік жұмысына және өмір сүру сапасына теріс әсер етеді, сонымен қатар жалпы қоғам үшін ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін. Тәуелділіктерді психокоррекциялау – бұл тәуелділіктің негізінде жатқан психологиялық механизмдерді өзгертуге бағытталған шаралар мен әдістер кешенін қамтитын кешенді тәсіл. Оған мотивация, қабылдау, эмоциялар, мінез-құлық сияқты тәуелділіктің психологиялық аспектілерімен жұмыс істеу, сондай-ақ тәуелділікті қолдауы мүмкін ішкі қақтығыстар мен мәселелерді шешу кіреді.

Тәуелділіктен емдеу саласында көптеген жаңа зерттеулер мен тәсілдер бар, оларды тәжірибелі дәрігерлер үнемі әзірлеп, қолданады. Төменде нашақорлықты емдеудің жаңа әдістері мен олардың тиімділігінің кейбір мысалдары берілген: Нейробиологиялық тәсілдер. Нейробиологиядағы зерттеулер мидың тәуелділікте қалай жұмыс істейтінін жақсы түсінуге көмектеседі және бұл емдеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Бұл әдістердің кейбіреулері мидың қалыпты жұмысын қалпына келтіру үшін дәрілік терапияны қолдануды қамтиды, мысалы, ауыстыру терапиясы, рецепторлардың блокаторлары және басқа фармакологиялық тәсілдер. Бұл әдістер абстиненция белгілерін азайтуда, заттарға құмарлықты азайтуда және қалпына келтіру процесін жеңілдетуде тиімді болуы мүмкін.

Психотерапиялық тәсілдер. Нашақорлықты емдеуде тиімді болатын бірнеше психотерапевтік тәсілдер бар. Кейбір жаңа тәсілдерге когнитивті мінез-құлық терапиясы, мотивациялық сұхбат, диалектикалық мінез-құлық терапиясы және т.б. кіреді. Бұл тәсілдер пациенттерге теріс ойлау үлгілерін өзгертуге, өзін-өзі басқару стратегияларын дамытуға, эмоцияларды реттеу дағдыларын жақсартуға және өзгерістерге мотивацияны дамытуға көмектеседі.

Технологиялық инновация. Технология дамыған сайын тәуелділікті емдеудің жаңа тәсілдері пайда болады. Мысалы, мобильді қосымшалар, онлайн қолдау, телемедицина қызметтері және басқа да технологиялық шешімдер қолдау көрсету, емдеуді қадағалау және психологиялық білім беру үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл инновациялар емделушілерге, әсіресе ұзақ мерзімді қолдау аясында емдеуді қолжетімді және ыңғайлы ете алады [1, Б.24].

Интеграциялық тәсілдер. Нашақорлықты емдеудің интегративті тәсілдері әртүрлі психологиялық пәндердің әртүрлі әдістері мен әдістерін біріктіреді. Мысалы, фармакотерапияны психотерапиямен, отбасылық терапиямен, психобілім берумен және басқа әдістермен біріктіру тәуелділікті емдеуде тиімді болуы мүмкін. Интегративті тәсілдер пациенттің жеке қажеттіліктеріне бейімделген кешенді емдеуді құруға мүмкіндік береді және емдеудің тиімділігін және ұзақ мерзімді нәтижелерді жақсарта алады.

Профилактикалық бағдарламалар. Тәуелділіктен емдеудің жаңа тәсілдерінің бірі - олар пайда болғанға дейін тәуелділіктің алдын алуға бағытталған алдын алу бағдарламалары. Мұндай бағдарламаларға затты қолданудың қауіптілігі туралы ақпарат беру, заттарға төзімділік дағдыларын дамыту, стресс пен эмоцияларды басқаруды үйрену және салауатты өмір салтын насихаттау кіреді. Алдын алу бағдарламалары нашақорлық қаупін азайтуда және жастар мен басқа тәуекел топтарында салауатты әдеттерді насихаттауда тиімді болуы мүмкін.

Дегенмен, тәуелділікті емдеудегі жаңа тәсілдердің тиімділігі клиникалық жағдайларда одан әрі зерттеу мен бағалауды талап ететінін атап өткен жөн. Әрбір науқас бірегей және емдеудің тиімділігі көптеген факторларға байланысты өзгеруі мүмкін, мысалы, тәуелділік түріне, оның даму дәрежесіне, әлеуметтік жағдайға және т.б. Нашақорлықты емдеу кешенді

және жеке болуы керек, сондай-ақ тәсілдерді таңдау керек. әр пациенттің қажеттіліктері мен ерекшеліктерін ескере отырып, тәжірибелі мамандар жүргізеді. [2, Б.75].

Бұл жерде бізге қызық әрі де керегі психотерапиялық әдістер. Психотерапиялық тәсілдер тәуелділікті емдеуде маңызды рөл атқарады және пациенттерге тәуелділік мінез-құлқының психологиялық аспектілерімен күресуге көмектеседі. Нашақорлықты емдеуде кеңінен қолданылатын кейбір психотерапиялық тәсілдер:

Мінез-құлық терапиясы: Бұл тәуелділікті емдеудегі ең көп таралған әдістердің бірі. Мінез-құлық терапиясы пациенттерге тәуелділікпен байланысты пайдасыз немесе зиянды мінез-құлықтарды тануға және өзгертуге көмектеседі. Мінез-құлық терапиясы арқылы пациенттер заттарға құмарлықты немесе деструктивті мінез-құлықты бақылауды үйрене алады, оларды тәуелділікке қайта оралғысы келетіндей күресу дағдыларын дамытады және салауатты баламаларды дамытады.

Психодинамикалық терапия: Бұл тәсіл тәуелділіктің негізінде жатқан бейсаналық эмоционалды және психологиялық факторларды зерттеуге бағытталған. Психодинамикалық терапия пациенттерге қанағаттанбаған эмоционалды қажеттіліктер, жасырын қақтығыстар және өзімен және басқалармен жағымсыз қарым-қатынастар сияқты жасырын факторларды білуге және зерттеуге көмектеседі. Осы факторлар туралы біле отырып, пациенттер жағымсыз эмоциялармен және тәуелділікпен күресудің сау жолдарын дамыта алады [3, Б.45].

Когнитивті мінез-құлық терапиясы: Бұл когнитивті және мінез-құлық терапиясының элементтерін біріктіретін біріктірілген тәсіл. Бұл пациенттерге тәуелділікті қолдайтын және стресстік жағдайларға дұрыс ойлау және жауап беру әдістерін дамытатын пайдасыз сенімдер мен ойлау қателерін анықтауға және өзгертуге көмектеседі. Когнитивті мінез-құлық терапиясы сонымен қатар эмоцияларды реттеу дағдыларын дамытуды, стрессті басқаруды қамтиды.

Топтық терапия: Топтық терапия - бұл тәуелділікті емдеудің тиімді тәсілі, әсіресе әлеуметтік оқшауланумен немесе жалғыздық сезімімен күресетіндер үшін. Топтық терапияда пациенттер нашақорлықпен күресетін басқа адамдармен араласып, өз тәжірибесімен, сезімдерімен және алаңдаушылықтарымен бөлісе алады. Топтық терапия қолдауды, түсінуді және өзгерістерге мотивацияны қамтамасыз ете алады, сондай-ақ эмоционалды реттеуді, тұлғааралық өзара әрекеттесуді және проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Отбасылық терапия: Нашақорлық көбінесе науқастың отбасы мен жақындарына әсер етеді. Отбасылық терапия тәуелділік мәселелерін шешуге және оның мүшелері арасындағы қарым-қатынасты жақсартуға көмектесу үшін отбасы жүйесімен жұмыс істеуге арналған. Отбасылық терапия отбасына дені сау науқастарды қолдау, қарым-қатынасты жақсарту және тәуелділікті тудыруы мүмкін отбасылық жанжалдарды шешу стратегияларын жасауға көмектеседі [4, Б.91].

Психобілім беру: Психобілім нашақорлықты емдеудің маңызды бөлігі болып табылады. Пациенттер тәуелділіктің физиологиясы, оның себептері, тәуелділік мінез-құлқын қолдайтын механизмдер және денсаулыққа тигізетін салдары туралы біле алады. Психобілім сонымен қатар күресу дағдыларын дамытуды, құмарлықты басқаруды және дұрыс күресу стратегияларын әзірлеуді қамтуы мүмкін.

Интегративті тәсіл: Кейбір нашақорлықты емдеу бағдарламалары жеке пациенттің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдерді біріктіретін тұтас тәсілді пайдаланады. Бұл пациенттің нақты жағдайына және қажеттіліктеріне байланысты жеке терапия, топтық терапия, отбасылық терапия және басқа терапевтік әдістердің комбинациясын қамтуы мүмкін.

Нашақорлықты емдеудегі психотерапиялық әдістердің тиімділігі науқастың жеке ерекшеліктеріне, тәуелділік дәрежесіне, қатар жүретін аурулардың болуына және басқа факторларға байланысты өзгеруі мүмкін екенін атап өткен жөн. Бір немесе басқа тәсілді

немесе олардың комбинациясын таңдауды тәжірибелі психотерапевт нақты жағдайларды ескере отырып жасауы керек.

Жоғарыда аталған тәсілдерден басқа, когнитивті мінез-құлық терапиясы, психодинамикалық терапия, экзистенциалды гуманистік терапия және т.б. сияқты басқа да психотерапиялық әдістер бар, олар да науқастың жеке қажеттіліктері мен денсаулық жағдайына байланысты тәуелділікті емдеуде тиімді болуы мүмкін. психотерапевттің айтуы бойынша кәсіби.

Нашақорлықты психологиялық деңгейде емдеудің психотерапиялық әдісінің тиімділігі жоғары болуы мүмкін және әртүрлі факторларға байланысты, мысалы, тәуелділік дәрежесі, мәселенің ұзақтығы, қатар жүретін психологиялық немесе психикалық жағдайлардың болуы, мотивация және оған дайындық деңгейі. өзгеруі, психотерапевттің біліктілігі мен тәжірибесі және тандалған психотерапия әдісінің науқастың жеке ерекшеліктеріне сәйкестігі. [5, Б.21]

Зерттеулер көрсеткендей, психотерапевтік тәсілдер тәуелділікті емдеуде тиімді болуы мүмкін. Мысалы, когнитивті мінез-құлық терапиясы (МҚТ) пациенттерге тәуелділікке байланысты теріс ойлау мен мінез-құлықты өзгертуге және эмоцияларды реттеуде, проблемаларды шешуде, стрессті басқаруда және қайталанудың алдын алуда жаңа дағдыларды дамытуға көмектеседі. Сонымен қатар, психодинамикалық терапия тәуелділіктің негізгі себептерін түсінуге және тәуелділікпен байланысты эмоционалды қақтығыстармен жұмыс істеуге көмектеседі.

Дегенмен, психотерапиялық әдістің тиімділігі нақты жағдайға және науқасқа байланысты өзгеруі мүмкін екенін атап өткен жөн, және барлық пациенттер психотерапияға бірдей жақсы жауап бере алмайды. Сонымен қатар, әлеуметтік қолдау, басқа емдеу әдістерінің болуы, пациенттің мотивациясы және т.б. сияқты басқа факторлар психотерапия нәтижелеріне көмектесуі немесе кедергі келтіруі мүмкін.

Сондай-ақ, психотерапия тәуелділікті емдеудің жалғыз әдісі емес екенін және кейбір жағдайларда дәрі-дәрмектерді, медициналық оңалтуды, әлеуметтік қолдауды және басқа да шараларды қамтитын кешенді тәсіл қажет болуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Нашақорлықты емдеудің оңтайлы тәсілін психотерапевт пациенттің ерекшеліктерін және психотерапевттің кәсіби тәжірибесін ескере отырып, жеке негізде әзірлеуі керек.

Осыған қарамастан, зерттеулер мен клиникалық тәжірибе психотерапевтік тәсілдер тәуелділікті емдеуде тиімді болуы мүмкін екенін растайды, әсіресе олар тәуелділікке әсер ететін көптеген факторларды ескеретін кешенді тәсілді қамтитын кезде. Психотерапия пациенттерге өздерінің тәуелділігін жақсы түсінуге, эмоцияларды реттеуге, стрессті басқаруға, тұлға аралық және өзін-өзі басқару дағдыларын жақсартуға, өзгертуге және ұзақ мерзімді ремиссияға мотивацияны арттыруға арналған бейімделу стратегияларын дамытуға көмектеседі.

Алкоголь мен құмар ойындарға тәуелділік психологиялық, физиологиялық және әлеуметтік салдары бар күрделі мәселелер болып табылады. Нашақорлықты емдеу тәсілдерінің бірі ретінде психокоррекция нашақордың ойларын, мінез-құлқын және эмоционалдық реакцияларын өзгертуге бағытталған әртүрлі әдістерді, әдістерді және стратегияларды қамтитын күрделі және көп қырлы процесс. Психокоррекцияның негізгі мақсаты пациентке тәуелділік мәселесін түсінуге көмектесу, есірткіге, алкогольге немесе құмар ойындарға құмарлыққа қарсы тұрудың жаңа дағдылары мен стратегияларын дамыту, стрессті жеңу механизмдерін және эмоционалдық реттеуді жақсарту, әлеуметтік қызметті қалпына келтіру болып табылады [6, Б.63].

Дегенмен, тәуелділіктерді психокоррекциялаудың тиімділігі көптеген факторларға байланысты өзгеруі мүмкін, мысалы, тәуелділік дәрежесі, проблеманың ұзақтығы мен ауырлығы, қатар жүретін психологиялық немесе медициналық жағдайлардың болуы,

пациенттің өзгеруге мотивациясы, сондай-ақ біліктілігі. және психокоррекцияны жүзеге асыратын маманның тәжірибесі.

Осылайша, тәуелділіктерді психокоррекциялау тәуелділікті емдеудегі маңызды тәсіл болып табылады, ол тәуелділіктің дамуы мен сақталуының психологиялық механизмдерін түсінуге, сондай-ақ тәуелділікпен күресудің және оны жеңудің жеке стратегиясын жасауға негізделген. Психокоррекцияның тиімділігі көптеген факторларға байланысты және пациентпен, оның қоршаған ортасымен және кәсіби мамандармен жұмыс істеуді қамтитын жаһандық және терапевтік көзқарасты талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында нашақорлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрестің 2016 — 2017 жылдарға арналған бағдарламасы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 27 мамырдағы N 784 Қаулысы.
2. Баландин А., Баландина Л., Джанибеков В. Самые опасные наркотики. — Изд. «Гроссмедиа», 2018.
3. Сердюкова Н. Б. Наркотики и наркомания. Ростов н/Д., 2014.
4. Коляева М. "Отбасындағы балалардың арасындағы бәсекелестік деңгейін анықтау шкаласы" тесті/ М. Коляева, Ф. Бизақова, Г. Канищева (стр.30.) 2014
5. Семенова О. Самоубийцы// Рудный Алтай, 2015, 20 ноября.
6. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях, А.А. Осипова. — Ростов-н/Д: Феникс, 2015. - 315 с.

ӘӨЖ 37.013.77

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ МІНЕЗ-ҚЫЛЫҚ АУЫТҚУЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Нағашыбаева Сағым Көпбайқызы

Психологиялық қолдау орталығы, ЖШС «Psychology orkeni», Алматы қаласы

Аңдатпа. Қоғамның кез-келген орындарында, экономикалық даму және дамымау деңгейіне қарамастан, ерекше назар аударуды қажет ететін әлеуметтік топтар болады. Олар, физикалық немесе дамуында психикалық тұрғыдан белгілі бір ауытқулары бар адамдар. ҚР Мемлекетімізбен қоғамымызда оларға деген ерекше қатынас қалыптасқандықтан ол өзгерістер әлеуметтік психологиялық мәселе болып саналады. Себебі, «қиын жасөспірімдермен жеткіншектер» жағдайларды шиеленістіріп, сандық өсуін сипаттайтынын атайды.

Тірек сөздер; Жасөспірімдер, жеткіншектер, өзін-өзі өлтіру, мінез қылық, денсаулық, депрессия, әлеуметтік фрустрация, ДДҰ (Дүние жүзілік денсаулық сақтау ұйымдары).

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема суицида в подростковом возрасте, характерные черты подросткового суицида, а так же суицидальное поведение учащихся старших классов. Изучение проблемы суицида среди молодежи показывает что в целом ряде случаев подростки решались на самоубийство в целях обратить внимание родителей, педагогов на свои проблемы и протестовали таким страшным образом против бездушия, безразличия, цинизма и жестокости взрослых. Решаются на такой шаг, как правило, замкнутые, ранимые по характеру подростки от ощущения одиночества, собственной ненужности, стрессов и утраты смысла жизни. Своевременная психологическая поддержка, доброе участие, оказанное подросткам трудной жизненной ситуации, помогли бы

избежать трагедии.

Annotation. The article is devoted to the suicide problem at teenage age, characteristic features of a teenage suicide, and also suicide behavior of studying senior classes. Studying a suicide problem among youth shows that in a number of cases teenagers decided on suicide for paying attention of parents, teachers to the problems and protested in such terrible way against callousness, indifference, cynicism and cruelty of adults. As a rule, closed, vulnerable teenagers decide on such step from feeling of loneliness, own uselessness, stresses and loss of meaning of the life. Timely psychological support, the kind participation rendered to teenagers in a difficult life situation, would help to avoid the tragedy.

Қазіргі кезеңде, ХХІ ғасырға үлкен ғылыми-техникалық жетістіктермен жетіп отырмыз. Сол себепті, жеткіншектердің мінез-құлықтарының ауытқуы жайлы мәселе кең шеңберде зерттелуде. Мектеп мұғалімдерімен тәрбиешілердің және ата-аналардың негізгі көкейкесті мәселесінің бірі болғандықтан заман талабына байланысты бұл мәселе, яғни жеткіншектердің мінез-қылық ауытқуы ерекшелігінің жағдайы толыққанды зерттелмегендіктен, мақала тақырыбын «Жеткіншектердің мінез-құлық ауытқуының ерекшеліктерін зерттеу» деп алдым. Сондықтан да, бұл мәселе шеберлік сыныптағы семинармен өзектілігінде түйінделеді.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев еліміздің әлеуметтік-экономикалық даму мәселелері жөніндегі кеңейтілген кеңесте осы мәселеге айрықша тоқталып: «Болашақ ұрпаққа қатысты жантүршігерлік қылмыстар жиілеп - мектептеде, көшедеде тіпті үйде болып жатыр. Сорақы жағдайлар оқушылардың өзіне қол жұмсауына себепкер болып отыр. Тіпті ата-аналардың өздері баласына қорлық көрсетіп, оның арты қайғылы жағдайға ұласып жатады. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу жұмысы әлсіз. Жауапты мекемелер мен құқық қорғау органдарының қызметі ойдағыдай нәтиже берген жоқ. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу саясатын қайта қарауымыз қажет. Бұл тұрғыда әйелдер мен балалардың құқықтарын қорғау іс-шараларын заңмен күшейту керек», деп атап өтті. Президент аталған мәселе кешенді іс-шаралар қабылдауды қажет ететін өткір проблема екенін баса айтты. Себебі әрбір педагог психологтарда оқушымен жұмыс жасауға сағаттың жоқтығынан келеңсіз жайлар еліміздің әр өңірінде жыл сайын қайталануда. Суицидтің себеп-салдарымен күрес мәселесіне бағытталған түрлі іс-шаралар қолға алынғанымен, нәтиже көңіл көншітпейді. Статистикалық есеп бойынша, ДДҰ сақтау деректері бойынша – өз өміріне қол салуына себеп болатын факторлар; денсаулығы нашар - 1,2 пайыз, қаражат қиындығынан – 3 пайызы, өмір сүру ауыртпалығынан - 6 пайызы, құмарлықпен отбасы келіспеушілігінен – 18 пайыз, рухани дерттен - 19 пайыз. Сонымен қатар, жазасын өтеуден жалтару және т.б өзіне қол салу фактілерінің - 41 пайызы айғақсыз күйде қалып отырған [1].

Ал енді мен айтып отырған Қазақстандағы жасөспірімдер мен жеткіншектер арасында өз болашағына балта шабу фактілері азаймай тұр. Айталық елімізде 2018 жылы 3 533 адам суицидке барған болса, оның 200-ге жуығы – кәмелетке толмаған жеткіншек. 2019 жылы өзіне қол салған 3 794 азаматтың 180-і – өрімдей жас. Оның 47-сі – 14 жасқа толмаған уыздай балалар. Ең өкініштісі, жыл өткен сайын бұл статистикада айтарлықтай өзгеріс жоқ. Қыруар жұмысты жеңілдеткенімен, ақпараттық технологиялардың кеңге құлаш сермеуі адамзат алдына жаңа қауіп-қатерлер әкелді. Жаһандық мамандар соңғы 10 жылдың бедерінде жасөспірімдермен жеткіншектердің ғана емес, жалпы әлем жастарының психикалық денсаулығында айтарлықтай кедергілер туындағанын айтып дабыл қағуда. Дамыған елдердегі сияқты, дамушы елдерде де жастар психикалық дертке ұшырауда. Мәселен, табысы жоғары елдердің өзінде 11 мен 15 жас аралығындағы балалардың төрттен бірі күніне екі не одан да көп рет әлсіреу, ашушаңдық, күйгелектену немесе ұйқының бұзылуы сияқты психологиялық белгілерді бастан өткеретін көрінеді. Егер оларға дер кезінде көмек

көрсетілмесе, өмір сүру сапасының төмендеуі Девиантты қылыққа әкеліп соғуы әбден мүмкін.

Елімізде ХХІ ғасырдың бас кезінен бастап, Жеткіншектермен жасөспірімдер арасындағы «Суицид» мәселесі өзекті проблема болып келеді. Негізінде, Суицидтік қылық әрекеті адамзатта көбінесе, қатты күйзеліске ұшырағандықтан депрессиялық жағдайларда болып отырады. Торығу – депрессия деген ұғымды береді. Торығудың торынан құтылу жолы – өзіне қол салу шешімі деп қабылдауынан жеткіншектер арасындағы суицидтің салдары сан алуан болған. Отбасындағы жанжал, жауапсыз махаббат, қоғамда өзін төмен сезінуі, қатарластарынан теперіш көру және т.б. Психология ғылымы тұлғаның өз өміріне қол салуын психикалық нормадан ауытқумен байланыстырады.

– Психикалық қалыптан ауытқу – адам психикасын жаралайтын қиын жағдаяттардың ықпалымен өмірден өтудің ұғынылған түріндегі әктісі болғандықтан адам өмірі ең қымбат құндылық ретіндегі мәнін жоғалтады. Ол – адамның ішкі болмысына жасалған жауыздығы. Суицидке көбіне-көп рухани әлсіз, психикалық тұрғыдан тұрақсыз адамдар шалдығады. Ортасындағы күнделікті күйзеліс, қысым, адамға әсер етеді. Жоғары суицидтік тәуекелдік шеңберінде жүргендердің қатарына депрессиядағы адамдар, ішімдік және темекі, кейбір наша қолданатын жеткіншектер, отбасы мүшелерінің өз-өзіне қалай қол салғанына куә болған балаларда жатады. Дегенмен кей жағдайда аса дарынды балалар, оқу үлгерімі төмен жеткіншектер, аяғы ауыр қыздар, зорлық-зомбылықтың құрбаны болғандар, негізінде діни секталардың ықпалына түскендер де бұл санаттан орын алады. Суицидтік әрекетке ұшыраудың факторлары – болашаққа шарасыздықпен қарау, арман-мақсаттың болмауы, өмірден түңілу, әлеуметтік қолайсыздық, қоғамнан оқшаулану һәм шеттетілу – қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсуден қашу. Ата-ана тарапынан балаға тиісті көңіл бөлінбеу, мейірімсіздік, қаталдық көрсету, ата-ананың айырылысуы, отбасындағы жағымсыз ахуал, елеусіз қалу, тұрмыс тапшылығы, құрбы-құрдастарымен қарым-қатынастағы жағымсыз әсерлер. Қазіргі біздің қоғамда суицидке баратындар – өмірдің мәнін іздеп таппаған өрімдей балдырғандар. Суицидке қарсы тұратын факторлар – рухани жаңғыру, тәлім-тәрбиелік құндылықтарды оқып түсіну, психикалық тұрақтылық, кез-келген жағдайға бейімделе білу, өмірлік құндылықтарды ескеру, өмір сүруге құштарлық, суицидтік ойлардың күнә екенін сезіну мен діни сенім деңгейінің жоғарылығы. Бұлар адамның психологиялық қорғанысын қуаттайды. Өзіне жақын тұлғалардың айрықша құрметі, аманат сезімін және жауапкершілікті сезіну, өзіне зақым келтіруден қорқу, денсаулығына мән беру, шығармашылық һәм өмірлік жоспар құру тұлғаны жаман ойдан арылтады. Күйзелістен құтылудың жолын қарастыру қажет. Біреу мақтаса, мейлі әлдекімнен ауыр сөз естісе де оны жүрекке жақын қабылдамау жеткіншекті бұл бағытта шындай түседі. Болған жағдай сол орында қалуы керек. Осы қағидатты ұстанған адам күйзелістен міндетті түрде арылады. Адам шарасыздыққа ұшырағанда әртүрлі сайттардан «өмір сүруден шаршаның ба?» деген сауалға жауап іздей бастайды. Атыс-шабыс, қарақшылық бағытындағы сюжеттерге негізделген фильмдерді жан-тәнімен тамашалап, ішімдік пен есірткіні татып көргісі келеді. Ғылымда суицидтік кезең екіге бөлінеді. Алғашқысы суицидке қатысы бар кезең ретінде бағаланып, ал екіншісі секунд аралық және жыларалық болып жіктеледі. Мәселен, қатерлі шешімге біреу санаулы сағаттар ішінде бел байласа, біреулер жылдар бойы осы ойлардың шырмауында жүруі мүмкін. Адамдардың кез-келгенін байқасаңыз тәуелділік нысанысыз өзін жақсы сезіне алмайды. Себебі, тәуелділік оны әрқашан қажет етіп тұрады. Тәуелділік мәселесі еліміздің өткір әрі күрделі әлеуметтік мәселелерінің біріне айналды. Тәуелділік мінезі деген не? Тәуелділік мінезі - өзінің психикалық жағдайын психобелсенді заттарды қолдана отырып өзгерту жолы арқылы шынайылықтан кетуге ұмтылуы болып саналады[2].

– Қазір жеткіншектер арасында буллинг пен кибербуллинг қарқын алып тұр. Бұл – үлкен проблема. Буллинг дегеніміз – бірнеше адамның із кесіп, қудалап-қорлауы, кемсітуі, күш көрсетуі. Оқушылар арасында бір-бірін қорқыту, бопсалау, ар-намысқа тию өтпелі

кезеңде тұрған жеткіншектерге қатты әсер етеді. Мектеп психологтері мен мұғалімдер, ата-аналар балалармен тығыз қарым-қатынас жасау арқылы мұның алдын алуы керек. Ата-аналарға балаларын кибербуллингтен қорғау үшін мынадай кеңес айтар едім. Компьютерді үйдегі ортақ бөлмеге орналастырыңыз. Балаңыз қолданатын сайттардың мекенжайы көрсетілген «Тандаулар тізімі» сақтық үшін болуға тиіс. Желіде құпиялылық ережелері болатынын үйретіңіз. Балаңызға желідегі алаяқтар мен қаскүнемдердің теріс пиғылдары жайлы мысалдар айтып алдын ала сақтандырыңыз. Өзі танымайтын виртуалды таныстық бойынша кездесуіне тыйым салыңыз [3].

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ұлттық тәрбие. Салауатты өмір салтын қалыптастыру. Республикалық ғылыми көпшіл журналы. С.Ж Пірәлиев, Г.К Шолпанқұлова Алматы, -2011. -208 б.
2. Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция жинағы «Психология ғылымы мен тәжірибесінің қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешудегі ролі». «Қазақ психологиялық қоғамының» ІІ-ші съезіне арналған халықаралық ғылыми-әдістемелік конференцияның *материалдары 17 мамыр Алматы. – 2021. – 336 б.*
3. <https://egemen.kz/article/341418-zhas-orim-dgane-omir-daghdarysy>
Суицид. Жас өрім және өмір дағдарысы. Республикалық Егемен Қазақстан газеті А.Октябрь, С.К Нағашыбаева 02 мамыр Алматы. -2023ж.

ӘӨЖ 347.9

ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Абенова Айнура Бақбергеновна

7М03130-«Психология» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Айтенова Эльмира Абдикалиевна, PhD, доцент

М. Әуезов атындағы ОҚУ., Қазақстан, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада құқықтық сананың психологиялық құрылымы ашып көрсетіледі. Құқықтық сана табиғаты бойынша көпөлшемді сипатқа ие. Бұл тұлғаның санасындағы құқықтық құбылыстардың бейнелену тетіктеріне байланысты құқықтық сананың құрылымын зерттеудің қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан құқықтық сананың құрылымын, мазмұнын, функцияларын және қалыптасу тетіктерін қолданбалы сипатта және теориялық тұрғыдан зерттеу өзекті мәселенің біріне саналады. Оны жалпы психология мен әлеуметтік психология ғылымдарының категориялық және инструменталдық аппараттарын қатыстырып дайындалған заманауи әдістемелермен түсіндіруге болады. Осындай жаңа әдістердің ішінде психологиялық тренинг құқықтық сананы қалыптастырудың психологиялық негіздерін ашуда маңызды рөл атқарады.

Кілт сөздер: құқық, құқықтық тәрбие, құқықтық сана, құқықтық мәдениет, құқықтық сана құрылымы, құқықтық сана мазмұны, құқықтық сана функциясы.

Аннотация. В данной статье раскрывается психологическая структура правового сознания. Правовое сознание по своей природе носит многомерный характер. Это свидетельствует о необходимости изучения структуры правосознания в зависимости от механизмов отражения правовых явлений в сознании личности. Следовательно, изучение структуры, содержания, функций и механизмов формирования правосознания в прикладном характере и теоретическом контексте считается одной из актуальных проблем. Это можно объяснить современными методиками, разработанными с участием категориального и

инструментального аппаратов общей психологии и социальных психологических наук. Среди таких новых методик важную роль в раскрытии психологических основ формирования правового сознания играет психологический тренинг.

Ключевые слова: право, правовое воспитание, правовое сознание, правовая культура, структура правового сознания, содержание правового сознания, функция правового сознания.

Annotation. This article reveals the psychological structure of legal consciousness. Legal consciousness by its nature is multidimensional. This indicates the need to study the structure of legal consciousness, depending on the mechanisms of reflection of legal phenomena in the mind of the individual. Therefore, the study of the structure, content, functions and mechanisms of the formation of legal consciousness in an applied and theoretical context is considered one of the urgent problems. This can be explained by modern methods developed with the participation of the categorical and instrumental apparatuses of general psychology and social psychological sciences. Among these new methods, psychological training plays an important role in revealing the psychological foundations of the formation of legal consciousness.

Keywords: law, legal education, legal consciousness, legal culture, structure of legal consciousness, content of legal consciousness, function of legal consciousness.

Қазақстан Республикасы демократиялық зайырлы, әлеуметтік, құқықтық мемлекет, адам, қоғам, мемлекет мүддесіне адал қызмет атқаруды көздейді, құқықтық сана, құқықтық мәдениет және құқықтық тәрбие әрбір азаматтың қалыптасуының, өсіп-жетілуінің басты қағидасына айналуы тиіс.

Сондықтан тұлғаның құқыққа қатынасын қалыптастыру кезінде оның санасына әсер ететін барлық факторларын, мінез-құлықтың қалыптасуының әлеуметтік және психологиялық аспектілерін зерттеуде субъектінің мінез-құлықтың белгілі бір түрін таңдауының шарттылығы, сондай-ақ оларды заңға сәйкес әрекет етуге итермелейтін құқыққа деген көзқарасты санада бекіту маңызды болып табылады. Бұл адамның санасының маңызды жағын, оның тиімді әлеуметтік өмір сүруіне, сондай-ақ адамгершілік әлеуетін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін құқықтық санасының қалыптасуымен тығыз байланысты. Себебі, құқықтық сана әлеуметтік немесе қоғамдық және тұлғалық санадағы құқықтық құбылыстарды бейнелеу функциясын, яғни құқық және оны қолдану тәжірибесі туралы білім саласымен анықталды.

Құқықтық сананы зерттеудің теориялық аспектісінде құқықтық сананың қоғамдық сана жүйесіне енетіні, оның негізгі формалардың бірі екендігі, қоғамдық сананың басқа формаларымен өзара әрекеттесетіні және оның бөлігі ретінде қоғамдық сананың барлық элементтеріне ортақ заңдылықтарға бағынатындығы анықталған.

Құқықтық сана біріншіден, өмірдің материалдық жағдайларымен анықталатын белгілі көзқарастар, сенімдер, идеялар, бағалаула, көңіл-күйлер жүйесін құрайды; екіншіден, осы аталған жүйенің қалыпты жұмысына жауап беретін қоғамдағы белгілі бір құқықтық режимді орнатуға бағытталады; үшіншіден, қоғамның құқықтық режимі, мемлекеттік билік және нақты мемлекеттік құралдармен қамтамасыз етілетін құқықтар, міндеттер, талаптар мен нұсқаулар құқықтық санамен айқындалады.

Осы орайда «құқықтық сана» ұғымына берілген анықтамаларға талдау жасалып, құқықтық сананың психологиялық құрылымы ашып көрсетіледі. Өйткені, құқықтық сана қай жағынан болмасын анықталса да ол, құқықтық санаға тән белгілерге, сондай-ақ жалпылай өзгешеліктерге ие, қоғамдық сананың бір нысаны ретінде қарастырылады. Бұл құқықтық сананы психикалық іс-әрекеттің нысаны мен салдары, яғни нәтижесі ретінде қарастырудың қажеттілігін анықтайды.

Ғ.С. Сапарғалиевтың пікірінше, құқықтық сана қоғамдық сананың жеке бір саласы ретінде адамдар мен әлеуметтік бірліктердің қоғамдағы ынта-ықыласына сай келетін

құқыққа қатыстылықтарын білдіретін көзқарастары мен идеяларының, түсініктері мен сана-сезімдерінің жиынтығы, ол құқықтық мақсаты мен құндылық бағдарының заңды мәні бар жағдаттар туындағанда адамдардың құқықтық болмыс жөніндегі білімдерін, құқықты бағалау және оны жүзеге асыру тәжірибесін, жүріс-тұрыстарын реттейді [1].

Р.С. Байниязов құқықтық сананың құрылымына құқықтық мақсат, көзқарас, ниет, әдет, дәстүр, иллюзия, құқықтық сендіру, еліктеу, құқықтық мәдениет, мінез-құлықты жатқызады [2].

Кез-келген құқықтық нормалар адамзат санасына бағытталған. Сондықтан ғалымдардың пікірінше, құқық сана тілі бойынша сөйлейді және саналы тірі жандарға қарай бағытталады. Адамның санасында объективті шынайылық бейнесі көрініс табады, демек сана да құқықтық категориядағы білім, түсінік, құқықтық тәжірибе секілді әрекет етіп тұрған қатынастардан көрініс табатын объективті белгілерге ие [3].

С.В. Широ құқықтық сананың құрылымының үш компонентін: когнитивті, бағалау және мінез-құлық бөліп көрсетеді:

- когнитивті компонент субъектінің санасында оның жеке басына қатысты құқықтық шындық туралы түсінік, сондай-ақ құқық нормалары, құқықтық ұғымдар мен пайымдаулар, принциптер туралы идеялар;

- бағалау компоненті заңды оқиғаларға, фактілерге, нормаларға қатынасты бағалауда анықталады. Құқықтық білім, сатып алу, беру, оларды пайдалану да бағалау объектісі болып табылады;

- мінез-құлықты орнату компоненті құқықтық нормаларды жеке қабылдаумен сипатталады. Өз іс-әрекеттерін жалпы қабылданған ережелер мен нормалармен байланыстыру арқылы жеке тұлғаның құқықтық қатынастары қалыптасады [4].

Г.Г. Гасанов адамдардың заңдарға және тұтастай алғанда құқық институтына қатынасын талдай отырып, келесі элементтерді бөліп көрсетеді: бірінші элемент – ақпараттық, бұл санада заң туралы белгілі бір ақпараттың болуын білдіреді. Ақпарат толық және жан-жақты болуы мүмкін (мысалы, Заңның мәтінімен танысу, Заңның қабылданған күндерімен танысу, қабылданған заңға түсініктемелермен танысу) және үстірт фактілермен расталмауы тиіс. Ақпараттық элемент ретінде құқықтық сананың құрылымдық бөлігінің міндетті құрамдас бөлігі болып табылады. Екінші элемент – бағалау, нормативтік-құқықтық акт туралы ақпаратты зерттей отырып, адамның оған деген көзқарасы бар екенін көруге болады, ол оны бағалайды, санада өзінің құндылықтарымен, қағидаларымен салыстырады. Құқықтық сананың үшінші элементі – ерік-жігер ақпараттық және бағалау элементтері негізінде қалыптасады. Заңда көзделген жағдайларда қандай мінез-құлық түрін таңдау керек, адам нормативтік құқықтық актілер мен оларды бағалау туралы білімге сүйене отырып, өз бетінше шешім қабылдайды. Заң өз міндеттерін шешуде қалай қолданылады, адам оны айналып өтуге ұмтыла ма, берілген заң қаншалықты қатаң сақталатынын немесе субъектінің мүдделері мен қажеттіліктеріне жауап беретін басқа құқықтық актілермен алмастыру қажеттігін, яғни шешімдердің барлығы құқықтық сананың ерікті элементіне кіреді [5].

И.В. Фабрика құқықтық сананы келесі үш компоненттің ажырамас бірлігінде қарастырады: құқықтық идеология (құқықтық идеялар, мағыналар), оның доминанты табиғи заң шығарудың классикалық тұжырымдамасында жасалады; аксиологиялық менталитет (тұлғаның құндылық-құқықтық бағдарлары); табиғи құқық ұғымдарын қарастыра отырып, менталитеттің көрінісін құқық нормаларының құндылық сипаттамалары түрінде анықталады; құқықтық психология (құқықтық қатынастар). Құқық нормаларына субъективті бағалау қатынасын көрсететін эмоционалдық, коммуникативтік, тұлғалық көзқарастардың жиынтығы [6].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, аксиологиялық менталитет детерминантты құқықтық идеология және құқықтық психология деп тұжырымдауға болады. Тұлғаның

құқықтық санасының құндылық сипатын анықтай отырып, аксиологиялық менталитет оның құрылымдық компоненті ретінде әрекет етеді. Сондықтан аксиологиялық немесе құндылық элементтер құқықтық сана құрылымының өзегін құрайды. Құндылық адамның құқықтық ортадағы мотивациялық мінез-құлқын қалыптастырады. Жеке тұлғаның құқықтың нақты құндылығын түсінуі құқықтық нормалардың сыртқы қоғамдық және ішкі өзіндік көзқарастарына ауысу үдерісін қамтамасыз етеді.

Құқықтық сананың негізгі элементі құқықтық құндылықтар мен құқықтық идеялармен анықталады. Құқықтық құндылықтар адамның жеке қызығушылығының, жағдайының немесе басқа факторлардың әсерінен игерілетін, бейімделетін әлеуметтік-топтық идеялар.

Сонымен, адамның әлеуметтену үдерісінде идеяларды игеру барысында оның құндылық бағдары қалыптасады, адамның мінез-құлқын үйлестіруші функцияны құқық субъектілерінің мінез-құлқына дейінгі және детерминистік құқықтық қатынасты орнатады.

Сондықтан, құқықтық сананың негізгі көрінісі таным элементтерінде, құндылық бағдарында және коммуникацияда практикалық әрекеттер арқылы көрініс табады.

Құқықтық сана теориясында оны құрайтын элементтер құқықтық онтология, құқықтық аксиология және құқықтық праксиология ретінде қарастырылады. Мұнда құқықтық онтология құқық туралы ұтымды идеямен анықталады. Құқық ұғымы, оның құқықтық жүйедегі орны, құқықтың белгілері, принциптері мен функциялары құқықтық онтологияның мазмұнын құрайды. Оны зерттеу құқықтық онтологияны заңның метафизикасының бір түрі ретінде қарастыра отырып, табиғи-құқықтық тұжырымдамамен айқындайды.

Құқықтық аксиология классикалық емес табиғи-құқықтық көзқарас тұрғысынан заңға құндылық қатынасы ретінде қарастырылса, ал құқықтық праксиология ең алдымен, құқықты көрсетудің ерікті аспектісімен байланысты және қоғамдағы құқықтық шындыққа әсер ету жолдары мен құралдары туралы идеялар жиынтығы арқылы қарастырылады. Құқықтық аксиология құқықтық позитивизм тұрғысынан да зерттелінеді.

Құқықтық сана құбылысын зерттей отырып, ғалымдар (М.Д. Антипина, В.А. Захарова) құқықтық сананың негізгі функцияларын ерекше атап көрсетеді:

- танымдық функциясы құқық саласындағы білімінің нәтижесі, заңмен бекітілген және қоғам қабылдаған нормалар мен ережелерге қатысты жеке идеялардың қалыптасуы ретінде анықталады. Құқықтық сананың танымдық функциясы адамның өз қажеттіліктерін, мүдделерін анықтауға және басқалардың мүдделері арқылы оларға деген көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді;

- бағалау функциясы құқықтық факторлар мен құбылыстарға, құқыққа, қоғамдық қатынастарды мемлекеттік реттеудің құралы ретінде заңнамаға, құқықтық мемлекеттің негізі ретінде өзіндік көзқарасын дамытуға ықпал етеді. Өмірлік және ғылыми тәжірибеге, моральдық көзқарастарға, әлеуметтік және тұлғалық құндылықтардың арақатынасына сүйене отырып, құқықтық сананы бағалау (объективті және субъективті шынайылық тұрғысынан) жүзеге асырылады;

- реттеу функциясы тұлғаның қабылдаған және игерген құқықтық көзқарастарын ескере отырып, қандай да бір әрекетін жасауына түрткі болады. Ол қоғамдық қатынаста тұлғаның құқықтық нормалары мен құқықтық қатынастарының тепе-теңдігін қамтамасыз етеді [7].

Сонымен, құқықтық сананың құрылымын білім, эмоционалдық-рефлексивтік және іс-әрекет компоненттері диалектикалық бірлігі ретінде қарастырып, оның мәні танымдық, бағалау және реттеуші функциялар арқылы анықталады деп қорытынды жасауға болады.

Құқықтық сана қоғамның өмір сүруінің материалдық жағдайларына байланысты мазмұны мен дамуы бар құқықтық нормалармен реттелетін немесе реттелуі керек қоғамдық қатынастарды көрсететін қоғамдық сананың бір түрі. Бұл құқықтық сана қоғамдық сананың нысаны екенін, оның мазмұны қоғамның объективті өмір сүру жағдайларына тікелей байланысты болатынына назар аудартады.

Құқықтық мәдениет рухани және материалды құндылықтардан тұратын жалпы мәдениеттің сан алуан түрлілігі. Осы тұрғыдан алғанда, құқықтық мәдениет қоғамның, белгілі бір әлеуметтік топтың, индивидтің құқықтық мәдениеті түрінде қарастырылады. Сонымен бірге құқықтық мәдениет тұлғаның заңды мінез-құлығы, құқықтық дамуының сатысы ретінде көрініс табатын құқықтық білімді меңгеріп, оны құндылық ретінде қабылдауына және оларда заңды мінез-құлыққа бағытталған әлеуметтік-құқықтық ұстаным, құқықтық сананы қалыптастыру мақсатына жауап береді [8].

Қорыта келгенде, адамға құқықтық әсер етудің негізгі объектісі сана болып табылады. Құқықтық ережелердің әсерінен болатын санадағы өзгерістер заңды маңызды жағдайларда адамның құқықтық мінез-құлық бағытын таңдау кезінде саналы түрде шешім қабылдауға ықпал етеді, сондай-ақ нормативтік-құқықтық база әлеуметтік үдерістердің тікелей реттеушісі болып табылады.

Құқықтық нормалар адамға, оның мінез-құлқына тікелей әсер етіп, белгілі бір әрекеттерді жасауға ынталандырады. Осыдан адам санасына құқықтық әсер етудің негізгі міндетінің бірі оның мінез-құлық нормаларының өзіндік жүйесін қалыптастыру. Бұл адамның қолданыстағы заңнамаға сәйкес келетін нормалары, ережелері және құқықтық қоғамдық тәртіп туралы хабардар болу дәрежесін көрсетеді.

Демек, құқықтық сана тұлғалардың құқықтық нормалар, құқықтық ережелер мен міндеттер туралы түсінігін білдіреді, яғни адамның ішкі тәжірибесінің тәсілі ретінде қарастырылады:

- қоғамдық қажеттіліктер, мүдделер тұрғысынан белгілі бір қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу, қоғамда құқықтық режим орнату қажеттілігі туралы хабардар болу;
- құқық нормаларымен реттелген және құқықтық реттеуді қажет ететін қоғамдық қатынастардың, сондай-ақ құқықтық нормалардың, құқықтық қатынастардың, құқықтың әрекетімен байланысты және қоғамның құқықтық құрылымын құрайтын басқа да құқықтық құбылыстардың көрінісі;

Құқықтық сананың көрінісі: заңмен реттелетін немесе осындай реттеуді қажет ететін нақты әлеуметтік қатынастар; құқық нормаларының жүйесі ретінде; құқықтық қатынастар; құқықтық реттеу тетігі; құқық қолдану; құқықтық мінез-құлық.

Сонымен, құқықтық сана білім, идеялар, сенімдер, көзқарастар жүйесі ретінде құқықтың салаларында түрлі түсініктерге ие болады, атап айтқанда: азаматтық, қылмыстық, әкімшілік, еңбек.

Құқықтық сананың психологиялық жағы адамның тәжірибесі, көзқарасы, сенімі, қолданыстағы құқыққа және оның талаптарына қатынасын сипаттайды, оны қалыптастыруда психологиялық тренинг маңызды рөл атқарады.

Психологиялық тренингтің мақсаты құқықтық сананы қалыптастыру үшін жағдай жасау болып табылады. Мұнда тренингтің функциялары ретіндегі келесідей құрамдас бөліктері қарастырылады:

- танымдық құрамдас бөлігі құқықтың өзекті мәселелерінде өз мүмкіндіктері туралы білімді қалыптастырады;
- дамытушы құрамдас бөлік әртүрлі өмірлік жағдайларда өз жауапкершілігінің дәрежесін, қалыптасып отырған өмірлік жағдайлардағы өз рөлін айқындау дағдысын дамытады;
- психологиялық және профилактикалық құрамдас бөліктері тағдырына жауапкершілікпен және саналы көзқараспен қарауды, заң шеңберінде жағдайларды өз пайдасына өзгерту мүмкіндігін түсінуді қамтиды.

Сондықтан құқықтық сананы қалыптастыруда психологиялық тренингтің әрбір құрамдас бөліктері бойынша ұйымдастырылатын сабақтарда келесі әдістер қолданылады: рөлдік ойындар, ойға шабуыл, үлестірме материалдармен немесе карточкалармен жұмыс, пікірталастар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сапарғалиев Ғ.С. Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. – Астана: Фолиант, 2007. - 127б.
2. Байниязов Р.С. Теоретические вопросы правосознания. - Саратов, 2001, - С. 17.
3. Ильин И.А. О сущности правосознания. - М., 2001. - 235с.
4. Широ С.В. Проблемы формирования правовой культуры и правосознания несовершеннолетних в образовательном процессе / С.В. Широ // Технологии формирования правовой культуры в современном образовательном пространстве: материалы II Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – Волгоград, 2017. – С. 180-185.
5. Гасанов Г.Г. Особенности правосознания молодежи Дагестана: дисс... канд. юр. наук. – Москва, 2008. -160с.
6. Фабрика И.В. Ценностная природа правосознания / И.В. Фабрика // Проблемы права. – Москва, 2006. – №4. – С. 198 – 200.
7. Захарова В.А. Методика правового обучения и воспитания: Учебное пособие. – Симферополь, 2019. -226с.
8. Ахметов А.С. Правосознание как элемент правовой культуры казахстанского общества//Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2014. №4 (72). – С. 37-38.

ӘӨЖ 378.14.014.13:

ДЕНСАУЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ ӨМІР САПАСЫНЫҢ МӘНІ

Ержанова Меруерт Келесбаевна

7М03130-«Психология» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Лекерова Гульсим Жанабергеновна, пс.ғ.д., профессор

М. Әуезов атындағы ОҚУ., Қазақстан, Шымкент қ.

Аңдатпа. Мақалада денсаулық психологиясы контекстіндегі өмір сапасының мәні ашып көрсетіледі. Теориялық талдау: психикалық денсаулық мәселесінің даму дәрежесін; әртүрлі психологиялық және психотерапиялық тәсілдер критерийлері мен нормалары көзқарастарының эклективтілігін; психикалық денсаулықты әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде; психикалық денсаулықтың кең таралған қалыптан тыс көріністерінің детерминанттарын, олардың ішінде психологиялық факторлар басымдылығын анықтауға; өмір сапасы ұғымын өмір психологиялық категория ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Өмір сапасы ұғымының әртүрлі түсіндірмелері көптеген зерттеушілердің түрлі контексте өмір сапасын жеке тұлғаның қажеттіліктері мен мүдделерінің даму дәрежесі мен толықтығын жан-жақты сипаттайтын белгілі бір кешенді сипаттаманы, интегралды индикаторды түсінуге бейімділігін анықтайды.

Кілт сөздер: денсаулық, психикалық денсаулық, психологиялық денсаулық, физикалық денсаулық, әлеуметтік денсаулық, өмір сапасы, өмір сүру стилі, өмір сүру деңгейі.

Аннотация. В статье раскрывается значение качества жизни в контексте психологии здоровья. Теоретический анализ позволяет определить: степень развития проблемы психического здоровья; эклектичность взглядов в определении критериев и норм различных психологических и психотерапевтических подходов; психическое здоровье как социокультурное явление; детерминанты наиболее распространенных аномальных проявлений психического здоровья, среди которых преобладание психологических

факторов; понятие качества жизни рассматривать как психологическую категорию жизни. Различные трактовки понятия качества жизни обуславливают склонность многих исследователей понимать комплексную характеристику, интегральный показатель, всесторонне характеризующий степень и полноту развития потребностей и интересов личности в различных контекстах.

Ключевые слова: здоровье, психическое здоровье, психологическое здоровье, физическое здоровье, социальное здоровье, качество жизни, стиль жизни, уровень жизни.

Annotation. The article reveals the importance of quality of life in the field of health psychology. Theoretical analysis makes it possible to determine: the degree of development of a mental health problem; eclecticism of views in defining the criteria and norms of various psychological and psychotherapeutic approaches; mental health as a sociocultural phenomenon; determinants of the most common abnormal manifestations of mental health, among which the predominance of psychological factors; the concept of quality of life is considered as a psychological category of life. Various interpretations of the concept of quality of life determine the tendency of many researchers to understand a complex characteristic, an integral indicator that comprehensively characterizes the degree and completeness of the development of the needs and interests of an individual in various contexts.

Keywords: health, mental health, psychological health, physical health, social health, quality of life, lifestyle, standard of living.

Бүгінде денсаулық өркениеттік дамудың деңгейін анықтайтын фактор болып табылады. Осыған байланысты, зерттеуімізде денсаулық психологиясының контексіндегі өмір сапасының мәнін ашуда оны психологиялық категория ретінде қарастырылады. Мұнда адам өзінің өмір сүру сапасын субъективті түрде сезінуі, қабылдауы, бағалауы және өмір сапасының адамның психикалық денсаулығын нығайтуға ықпалы зерделенеді.

Әлемдегі адамзаттың жаһандық мәселенің бірі ретінде психикалық денсаулықтың өзектілігі психикалық, мінез-құлықтық бұзылушылықтары (аурулары) бар адамдарға медициналық және әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету керектігіне басты назарды аударады [1].

Сондықтан өмір сапасы мәселесін теориялық және қолданбалы аспектіде зерделеген шетелдік, соның ішінде АҚШ пен Батыс Еуропа елдеріндегі зерттеу жұмыстарына талдау жасалады. Сонымен бірге «өмір сапасын адам өмірінің маңызды көрсеткіші ретінде» әлеуметтік және тұлғалық қажеттіліктер мен мүдделердің арақатынасы тұрғысынан зерттеген ресей ғалымдары (А.П.Бутенко, И.В.Бестужев-Лада, И.В.Толстой, А.Годоров және т.б.) еңбектеріне талдау жасалады.

Адамның психикалық денсаулығын зерттеу мәселелері өзекті және өмірдің көптеген салаларында талқыланады. Белгілі психологтар (А.Адлер, В.Франкл, К.Роджерс, А.Маслоу, З.Фрейд, Б.С.Братус, Г.С.Никифоров, В.Н.Мясищев) психикалық денсаулық мәселесін тереңірек зерттеді.

Дегенмен, өмір сапасы мәселесі жөніндегі отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерді талдау қандай да бір құбылыстарды өмір сапасы ұғымымен белгілеу керектігін түсінуде ортақ пікірдің әлі де қалыптаспағандығын көрсетеді.

«Денсаулық психологиясы контексіндегі өмір сапасы» өмір сапасы мәселесінің жай-күйіне қысқаша теориялық шолу жасаудың қажеттілігін көрсетеді. Бұл тұжырымдаманың пайда болу себептері ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуына реакциялар және қоғамның тек жеке тұлғаның қажеттіліктерінің деформациясына алып келетін материалдық тауарлардың өсуіне бағдарлануы, нәтижесінде «адам өміріне лайықты сапа беру» қажеттілігінің бірінші орынға шығуы болып табылады. Дж. Тэлбрейттің пікірінше, егер материалдық әл-ауқаттың өсуіне

физикалық және психикалық денсаулықты жоғалту арқылы қол жеткізілсе, онда қоғам дамуының бұл бағыты өмір сапасына қайшы келеді [2].

Алғаш рет «өмір сапасы» ұғымын ғылыми айналымға Дж. Гэлберт пен Форрестер ХХ ғасырдың 60-жылдарында өнеркәсіптің динамикалық траекториясын модельдеу әрекетіне байланысты енгізді. Бір жағынан, адам мен қоғам өмірінің барлық үдерістерін қамтитын осы категорияның кеңейтілген түсіндірмелері көп болса да, екінші жағынан, адамдардың өмірін қамтамасыз ету үдерістерінің тар бөлігі ғана өмір сапасының көрсеткіштеріне енгізіледі. Өмір сапасы категориясымен анықталатын жақын терминология жиі қолданылады: өмір сүру деңгейі, өмір салты, өмір сүру стандарты, өмір салты және т.б. кейде осы категорияларды сәйкестендіру де орын алады, бұл өмір сапасының мазмұнын түсінуді қиындатады [3].

Халықаралық тәжірибеде жалпы қабылданған, әлеуметтік әл-ауқатты бағалаудың жоғары тиімді, сезімтал әдісі «өмір сапасы» ұғымы болып табылады, ол қоғамдағы жеке тұлғаның өмір сүру факторлары мен жағдайларының кешенді сипаттамасы, сондай-ақ осы факторларды жеке тұлғаның өзі бағалайды.

QOL (Quality of Life) – ағылшын тіліндегі әдебиетте өмір сапасы ұғымының халықаралық аббревиатурасына назар аударатын болсақ, адам өмірінің барлық аспектілерінің тиімділігін, материалдық, рухани және әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру деңгейін, интеллектуалдық, мәдени және физикалық даму деңгейін, сондай-ақ өмір қауіпсіздігін қамтамасыз ету дәрежесін сипаттайтын пәнаралық түсінік [4].

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) анықтамасына сәйкес, бұл термин адамның қоғамдағы орнын қабылдауға негізделген физикалық, психологиялық, эмоционалдық және әлеуметтік денсаулығын қамтиды [5].

Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) өмір сапасын елдер халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайын бағалау және салыстыру үшін пайдаланады. Өмір сапасы көбінесе денсаулық сақтау, білім беру, демография, экономикалық, экологиялық, өмір сүру жағдайлары, жұмыспен қамту және конституциялық құқықтарды іске асыру көрсеткіштерімен сипатталады [6].

Өмір сапасының мәселелерін түрлі ғылыми салалардың мамандары талқылайды. Өмір сапасы жеке тұлғаны, мемлекетті, жалпы әлемдік қауымдастықты дамытудың мақсатына айналды. Ғылымның көптеген салалары адамның өмір сүру сапасын зерттейді. Медицинада – физикалық денсаулыққа, экономикада – әл-ауқат пен әл-ауқат деңгейіне, экологияда – қоршаған ортаның жағдайына ерекше назар аударылады, психология адамның қажеттіліктерін, адамның өмірдің мәнін іздеуін, оның бақытқа деген ұмтылысын зерттейді. Өмір сапасының мәселесін зерттеу 60-жылдардың ортасынан басталды, Батыстың дамыған елдерінде қоғам дамуының постиндустриалды кезеңіне көшу басталды, бұл адамзаттың экономикалық прогрестің гуманитарлық мазмұнына деген қызығушылығын тудырды [7].

Өмір сапасы мәселесін зерттеушілер (Б.В. Бойцов, Ю.В. Крянев, М. А. Кузнецов) жүйелік тәсіл парадигмасындағы өмір сапасының өзара байланысты төрт жазықтықтағы құрылымын ұсынады: халықтың денсаулығы; білім сапасы; табиғи ортаның сапасы; руханият.

Д.Н.Леонтьевтің пікірінше, психикалық денсаулық «адамның қоршаған ортамен динамикалық тепе-теңдік күйі, оның биологиялық және әлеуметтік мәніне тән барлық қабілеттер барынша толық көрінетін және барлық өмірлік маңызды ішкі жүйелер оңтайлы қарқындылықпен жұмыс істейтін» ретінде анықталады [8].

Өмір сапасының психологиялық көрсеткіші өмірдің әртүрлі салаларына қанағаттану дәрежесі және тұлғаның психикалық жеткіліктілігімен оң үйлесімділік, ол адамның субъективті қабылдауына негізделген физикалық, психологиялық және әлеуметтік жұмысының интегралды сипаттамасы. Интегралды денсаулықтың жеке категориясы психикалық денсаулық. Бұл адамның қалағанын алу, өзін-өзі қамтамасыз ету, қол жеткізгеніне қанағаттану қабілеті ретінде түсіндіріледі [9]. Демек, психологиялық

денсаулық адам мен қоғамның қажеттіліктері арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз ететін және жеке тұлғаны өзінің өмірлік міндетін орындауға бағыттайтын адамның психикалық қасиеттерінің үнемі дамып келе жатқан жиынтығы.

В.А. Бодровтың пікірінше, психологиялық денсаулық жеке тұлғаның дербестігі мен тәуелсіздігі; руханият; өз проблемаларын өзіңіз қарастыра білу; өзін және айналасындағыларды сол қалпында қабылдай білу; шындыққа бағдарлау; психикалық тепе-теңдікті қалпына келтіру үшін жалғыздықтың қажеттілігі (шудан, қарбаластан, адамдардан демалу); адамдармен тығыз қарым-қатынас жасау қабілеті; қабылдаудың стереотипінің болмауы; адамзатпен сәйкестендіру; әзіл сезімі; шығармашылық және төмен сәйкестік секілді қасиеттермен анықталады [10].

Е.Ю.Рубанованың пікірінше, өмір сапасы адамның өмір сүру жағдайларын, сондай-ақ даму деңгейі мен адамдардың жоғары дамыған қажеттіліктері мен мүдделерінің кешенін қанағаттандыру дәрежесін сипаттайды. Өмір сапасы объективті және субъективті компоненттерді қамтиды, әл-ауқаты және оның психологиялық денсаулығы маңызды ресурс болып табылады [11].

Сондықтан, ғылыми көзқарастардың сан алуан түрлілігі психикалық норманы анықтауды екі тұрғыдан бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

- норманы (ғылыми - табиғи) парадигма контекстінде қарастыру, бұл эталон ретінде ұсынылған және ең жақсы, идеалды, нені мақсат ету керек және нені сақтау керектігін білдіреді;

- норманы гуманитарлық (сипаттамалық, феноменологиялық) парадигма контекстінде қарастыру, мұнда нормотиптілік көпшілік бөлісетін және нақты әлеуметтік-мәдени факторлармен анықталатын норманың сипатымен ұсынылады. Адамның психикалық денсаулығымен қатар кейінгі кезде оның психологиялық денсаулығы туралы зерттеулер көбейе түсті. Сол себептен денсаулықтың осы екі түрін ажырата білу қажет. Психикалық денсаулық тек жеке психикалық үдерістер мен психикалық механизмдердің күші және қозғалғыштығымен байланысты болса, психологиялық денсаулық тұтас жеке тұлғаға қатысты оның толыққанды өмір сүруі мен дамуының негізгі шарты ретінде қарастырылады. Өмір сапасы категориясы адамның өмір сүру жағдайларын, сондай-ақ даму деңгейі мен адамдардың жоғары дамыған қажеттіліктері мен мүдделерінің кешенін қанағаттандыру дәрежесін көрсетеді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, өмір сапасы мынадай индикаторлармен сипатталады деуге болады:

- өндірістің даму деңгейімен сәйкес материалдық қоғамдық әл-ауқат (қажеттіліктердің қанағаттануы мен дамуын қамтамасыз ететін табыс, тұтыну);

- әлеуметтік әділеттілік нормаларының сақталуы (қоғамның басым көпшілігінің құндылықтық көзқарастарымен сәйкестілігі);

- жұмыссыздықтың табиғи шарттарында жұмысбастылық, кәсіпкерлікке және еңбек іс-әрекетіне еркіндік;

- тұлғаның жан-жақты дамуына қажетті шарттармен қамтамасыз етілуі (білім беру, мәдениет және т.б.);

- қоршаған ортаның жағдайы;

- сыртқы саяси жағдай;

- ішкі саяси жағдай (азаматтық және ұлтаралық ынтымақтастық, әлеуметтік бейбітшілік);

- құқықтық қорғаныс және жеке өмір мен мүлктік қауіпсіздік;

- халықтың, отбасының, некелік қатынастағы одақтардың, аналар мен балалардың денсаулығын қорғау;

- өндірістің әлеуметтік факторлары (әлеуметтік серіктестік, әлеуметтік-психологиялық климат, еңбекті қорғау жағдайы және т.б.).

- зейнеткерлікке шыққанда, жұмыссыздық болған жағдайда және уақытша жұмысқа қабілетсіз болған жағдайда әлеуметтік қорғанысқа сенімділік. Сондықтан белгілі бір сәтте өмір сапасының салыстырмалы өлшемін тек бағдарлаушы психологиялық индикаторлар жүйесінің көмегімен табуға болады.

Қорыта келгенде, өмір сапасының әртүрлі анықтамаларын қолдану олардың эволюциясы қоғам деңгейінен жеке адамға және объективті өмір сүру жағдайларынан өмір сүру жағдайларын субъективті бағалауға дейін дамығанын көрсетеді. Өмір сапасы төмендегідей сипатталады: жалпы қоғам деңгейінде өмір сүрудің объективті шарттары; жалпы қоғам деңгейінде өмір сүру жағдайларын субъективті бағалау; жеке адамның өмір сүруінің объективті шарттары; жеке адамның өмір сүру жағдайларын субъективті бағалау; объективті өмір сүру шарттары және оларды бағалау қоғамдар; болмыстың объективті шарттары және оларды жеке адам деңгейінде бағалау; болмыстың объективті шарттары және оларды қоғам мен жеке адам деңгейінде бағалау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының халқына психикалық денсаулық саласында медициналық-әлеуметтік көмек көрсетуді ұйымдастыру стандартын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 30 қарашадағы № ҚР ДСМ-224/2020 бұйрығы.
2. Новая философская энциклопедия: в 4 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 2001. – С. 237-238
3. Субетто, А.И. Управление качеством и выживаемость человека // Стандарты и качество. - 2011. - № 1,2,3. – С. 39-48.
4. Ковынёва О. А., Герасимов Б.И. Управление качеством жизни. – Тамбов: Тамбовский государственный технический университет, 2006. -89с.
5. Окрепилова И. Г., Венедиктова С.К. Управление качеством жизни. –СПб.: СПбГУЭФ, 2010. - 104с.
6. Ушаков И.Б. Качество жизни и здоровье человека. – М.: «Истоки», 2005. - 130с.
7. Тищенко, П.Д. Геномика, здоровье и биотехнологический антропогенез //Мир психологии. – 2010. - № 1 (21), Москва-Воронеж, С. 31-54.
8. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М: Смысл, 2003. – 487 с.
9. Бодров В.А. Современные исследования фундаментальных и прикладных проблем психологии профессиональной деятельности. Ч I. // Психологический журнал. -2008. № 5. С. 83-90.
10. Слободчиков, В.И. Психология развития человека / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М: Школа-Пресс, 2000. – 416с.
11. Рубанова Е.Ю. Теоретические аспекты качества жизни в контексте психологии здоровья//Электронное научное издание «Ученые заметки ТОГУ» 2014, Том 5, № 3, С. 108 – 115

ӘӨЖ 378.14.014.13

**БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ТҰЛҒАСЫН ДАМУДЫҢ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ****Мырзахметова Молдир Сериковна****7M03130-«Психология» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты****Айтенова Эльмира Абдикалиевна, PhD, доцент****М. Әуезов атындағы ОҚУ., Қазақстан, Шымкент қ.**

Аңдатпа. Мақалада болашақ мұғалімдердің шығармашылық тұлғасын дамытудың педагогикалық шарттары қарастырылады. Қазіргі психологиялық ғылымда шығармашылық қабілеттер, яғни креативтілік тұлғаның әр түрлі іс-әрекеттерге бейімділігінің көрсеткіштері ретінде қарастырылады. Адамның мінез-құлқын мен іс-әрекетін ескере отырып, екі негізгі әрекет түрі бөліп көрсетіледі. Әрекеттер өндірушілі немесе репродуктивті, бұл әрекеттің жадпен байланысын білдіреді. Олардың мәні мінез-құлық пен іс-әрекеттің бұрын жасалған және дамыған әдістерін көбейту немесе қайталау болып табылады. Адамның мінез-құлқында ескі әсерлер мен әрекеттерді қайталамайтын, бірақ жаңа бейнелер мен әрекеттерді жасайтын шығармашылық іс-әрекет бар. Шығармашылық қабілеттер осы қызмет түріне негіз болады. Шығармашылық қабілеттердің анықтамасын келесідей тұжырымдауға болады: шығармашылық қабілеттер – бұл адамның әр түрлі шығармашылық іс-әрекеттерді орындаудағы жетістігін анықтайтын жеке ерекшеліктері. Сондықтан, шығармашылықты дамыту тәжірибе жинақтауды қамтамасыз ету міндетін қою керек, әсіресе оның шығармашылық іс-әрекеті үшін жеткілікті негіздер құру қажет.

Кілт сөздер: креативтілік, креативті тұлға, психологиялық ерекшеліктері, тұлға.

Аннотация. Статья рассматривает педагогических условия развития креативной личности будущих учителей. В современной психологической науке творческие способности, т.е. креативность рассматриваются как показатели predisposition людей к различным видам деятельности. Рассматривая поведение человека и его деятельности, как правило, выделяют два основных вида действий. Действия воспроизводящие или репродуктивные, в которых подразумевают взаимосвязь деятельности с памятью. Сущность их заключается в воспроизведении или повторении ранее созданных и выработанных приемов поведения и действий. В поведении человека присутствует творческая деятельность, которая не воспроизводит старые впечатления и действия, а создает новые образы и действия. Творческие способности составляют основу для этого вида деятельности. Определение творческих способностей можно сформулировать следующим образом: творческие способности – это индивидуальные особенности человека, которые определяют его успешность в выполнении творческой деятельности различного вида. Таким образом, говоря о развитии творческих способностей, необходимо ставить задачу обеспечить накопление опыта, особенно если требуется создать достаточно прочные основы для его творческой деятельности.

Ключевые слова: креативность, креативная личность, психологические особенности, личность, условия, педагогические условия.

Annotation. The article considers pedagogical forecasts for the development of a creative personality of the future. In modern psychological science, creative abilities, i.e. creativity is considered as the degree of people's predisposition to a long-term activity. Considering the behavior of a person and his activities, as a rule, two main types of actions are distinguished. Actions are reproducing or reproductive, in which they imply the relationship of activity with memory. Their essence lies in the reproduction or repetition of previously created and developed methods of behavior and actions. There is creative activity in human behavior, which does not reproduce old

impressions and actions, but creates new images and actions. Creativity forms the basis for this type of activity. The definition of creative abilities can be formulated as follows: creative abilities are the individual characteristics of a person that determine his success in performing creative activities of various types. Thus, speaking about the development of creative abilities, it is necessary to set the task of ensuring the accumulation of experience, especially if it is necessary to create a sufficiently strong foundation for his creative activity.

Keywords: creativity, creative personality, psychological characteristics, personality, conditions, pedagogical conditions.

Қазіргі таңдағы кәсіби білім беру педагогикалық іс-әрекет аясындағы жеке жетістіктеріне көзқарастарын өзгертуге бағытталып, креативті тұлғасын дамытудың белгілі шарттарды тудыру мәселесін алға қойып отыр. Педагогикалық жүйе белгілі педагогикалық шарттарды сақтағанда ғана қызмет етеді және дамиды. Қарастырылып отырылған ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге талдау жасау нәтижесінде болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамыту және осы үрдіс кезіндегі тиімді әдіс-тәсілдерді қамтитын шарттардың арасында объективті өзара тәуелділік бар екені айқындалды.

Болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамыту жоғары оқу орнында бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыруға, өзіндік ерекшеліктерге ие маңызды міндет. Сондықтан педагогикалық шарттарды теориялық негіздеу болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамытуға мүмкіндік береді.

Алдымен шарт дегеніміз не екендігіне талдау жасасақ, ол белгілі бір жағдайдың туындауы, оқу, еңбек ету, өзгерістер, түрлендірулер үшін қажетті объектілердің жиынтығы. Әрбір объектінің бір-бірімен тікелей және жанама байланыстары бар, жиынтық мөлшерде жеткілікті педагогикалық шарттарды құрайды. Әр құбылыстың соңғы нәтижесі әсер ететін себептерді ғана емес, ішкі және сыртқы шарттардың нәтижесінің арақатынасынан туындайды.

Ғылыми әдебиет көздерінде «шарт» ұғымына бірнеше анықтамалар берілген. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «шарт - біріншіден, өзара міндеттер алу жөніндегі келісім; екіншіден, міндет, борыш; үшіншіден, керектілік, қажеттілік» деп аталса [2], ал С.И.Ожегов сөздігінде «шарт» ұғымын өзіне кез-келген нәрсе тәуелді, бағынышты болатын жағдай деп түсіндіреді [3].

Философиялық түсіндірме сөздікте «шарт» біріншіден, онсыз өмір сүру мүмкін емес орта, екіншіден, бір жайт жүргізіліп жатқан жер деп анықталады [4]. Бұл анықтамалардағы негізгі ортақ идея «шарт туғызу дегеніміз - заттың қоршаған ортамен қарым-қатынасын орнатып, онсыз тіршілік ете алмауы деген категория» екендігін көрсетеді.

Педагогикалық шарттар педагогикалық іс-әрекетпен байланысты жағдайлар. Демек, «педагогикалық шарттар» түсінігі болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамыту үрдісінің барлық бағыттарының тиімді қызметін қамтамасыз ету үшін қажетті объективті және субъективті факторлардың жиынтығы, дидактикалық мақсаттарға жету үшін оқытуды ұйымдастыру мақсатын, мазмұнын, әдістері мен тәсілдерін, формасын таңдау нәтижесі болып табылады.

Кез келген педагогикалық үдеріс белгілі бір шарттарды сақтаған жағдайда табысты жүзеге асатыны белгілі деп тұжырымдаған қазақстандық ғалымдар (Н.Д.Хмель, Ж.Б.Қоянбаев, Р.М.Қоянбаев және т.б.) оқу-тәрбие үдерісін шартты түрде оқу және оқудан тыс іс-әрекетке бөліп қарастырып, зерттейді [5].

Осыдан педагогикалық шарттар қойылған мақсат пен міндеттерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін оқу-тәрбие үдерісінің мазмұны мен оны ұйымдастыру түрлерінің объективті және оларды іске асырудың материалдық мүмкіндіктерінің жиынтығы, жоспарланған нәтижені қамтамасыз ететін, міндетті түрде сақтауды қажет ететін сыртқы

талаптар ретінде олардың іс-әрекетте жүзеге асырылуы жоғарыда санамалап берілген педагогикалық шарттардың қызметтік жүйесіне тікелей байланысты.

Зерттеу мәселесі бойынша философиялық, психологиялық және педагогикалық ғылыми-әдістемелік еңбектерді талдап, зерделей келе, болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамытудың педагогикалық шарттарының үш тобы бөліп көрсетіледі:

- болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамытудың өзіндік тәжірибесі арқылы өз бетімен білім алу траекториясын құру;
- болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамытуда кәсіптік міндеттерді шешу бойынша іс-әрекетке қатыстыру;
- білім беру үрдісінің мәселелік сипатын қамтамасыз етуде шығармашылық өзара әрекеттестікті ұйымдастыру.

Білім мазмұны жеке адамның біліктілігі мен жан-жақты дамуын қалыптастыру үшін негіз болып табылатын білім берудің әрбір деңгейі бойынша білімдер жүйесі, білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары негізінде әзірленетін білім беру бағдарламаларымен айқындалады.

И.Я. Лернердің пікірінше, білім мазмұнын білім алушыға берілетін білім, білік және дағды жүйесі, шығармашылық іс-әрекет, эмоциялық қатынастар жүйесі ретінде тұлғаның үйлесімді дамуын көздейді. Дидактикада «тәжірибе» терминін жалпы білімнің мазмұнын анықтау үшін жас ұрпаққа жинақталған әлеуметтік тәжірибені беру мақсатында қолданады [6].

Аристотель өз заманында «тәжірибе барлық білімнің өлшемі болып табылады» - деп атап көрсеткен. Ол кейбір білімдерді тәжірибенің көмегімен ғана меңгеруге болады деп есептеген [7].

В.Л. Даль «тәжірибені – сынақ, талап, әрекеттену, байқап көру, ал тәжірибелі адамды көпті көрген, білікті, білімді» - деп сипаттайды [8].

Педагогика ғылымы мен ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде «тәжірибе» зерттеу пәні ретінде бірнеше мағынада қарастырылады: оқу тәжірибесі, әлеуметтік тәжірибе, тәжірибе (эксперимент), педагогикалық тәжірибе. Сонымен бірге витагенді (биологиялық), когнитивті (танымдық), еңбек, коммуникативтік (қарым-қатынастық), этикалық (әдептілік) түрлері кездеседі. Әрбір тұлғаның өзіндік меңгерген тәжірибесінің мазмұны жалпы тәжірибе ретінде бағаланып, адамдар үшін абыройлы өмір сүруінде маңызды рөл атқарады. Ал жеке тәжірибе адамның тұлға ретінде қалыптасуы, өзінің мінез-құлқын игеруі, өзін-өзі басқаруы, өзін-өзі ұйымдастыруы. Тұлғаның жеке тәжірибесі оның өмірінің мәні, объективті құндылығы, көзқарасы, ұстанымы, сенімі, дүниетанымы, іс-қимылын, әрекеті, дағдысы, өмірлік практикасы.

Болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамытуда шығармашылық үдерістегі тәжірибенің рөлін студенттің жаңа білімді алу үшін өзіндегі бар білімді пайдалану және білімді бір саладан басқасына тасымалдау тәсілі, шығармашылық міндеттерді шешу үшін зерттелінуі тиіс қасиет деп анықталады [9].

В.Н. Дружинин «креативтілік қоршаған орта мүмкіндік берген жағдайда өзектенетін қасиет болып табылатынын айта отырып, оны дамыту үшін шарттар (регламенттелген мінез-құлық үлгісінің болмауы; шығармашылық мінез-құлықтың жағымды үлгісінің болуы; шығармашылық мінез-құлыққа еліктеу үшін жағдай жасау; шығармашылық мінез-құлықты әлеуеттік бекіту, т.б.) қажет» - деп есептейді [10].

Демек, «креативтілік» ақыл-ой және тұлғалық ерекшеліктердің жиынтығы, жаңаны, дәстүрлі емес ойлауды қабылдау және жасау, пайдалы идеяларды ұсыну, шығармашылыққа қабілеттілік деп сипатталады.

В.А. Петровскийдің пікірінше, оқыту білім алушылардың өмірлік тәжірибесіне ғана емес, білім мазмұнының негізі ретінде қолданылатын танымдық тәжірибесіне сүйенгенде ғана тұлғалық-бағдарлық деп аталады [11].

Сондықтан болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамытуда креативтілігін дамыту үшін креативті мінез-құлықтың жағымды үлгісінің болуы маңызды, мысалы: шығармашыл

адамдардың іс-қылықтарын, биографиясын және шығармашылық іс-әрекеттерін тандап алу, т.б. Жалпы алғанда, шығармашыл үлгі идеалы педагог болуы тиіс, ол білімді беруші ғана емес, студенттің вербальды және вербальды емес креативтілік дамытуға бағыттайды.

Э.Ф. Зеер «тұлғаның субъективті тәжірибесі» деген ұғым енгізіп, білім алу функциясын орындайтын эмоциональдық, әлеуметтік, оқу-кәсіптік және тұлғалық жағдаяттардың жиынтығы деп түсіндіреді. Автордың пікірінше, оқу материалына субъективті тәжірибені енгізу меңгерудің білім мен біліктілікке тұлғалық мән беретін, жаңа нақтылықты, шынайылықты тудырады [12].

Зерттеулер көрсеткендей, креативтілікті дамытудың тікелей байланысы шығармашылық іс-әрекеттегі адамның саналы құзыреттілік деңгейімен қадағаланады. Адамның білімді меңгеру үрдісінде тәжірибе маңызды рөл атқаратыны анық. Өмірлік тәжірибе өзіндік ерекше қайталабайтын синтез, білім, білік, дағды, сезім және басқа да әрекеттерден тұрады. Ол жеке адамның өмірінде оның мәселелерін шешу барысында қалыптасады.

Сондықтан студентті болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамытуға бағытталған оқу әрекетінің кәсіптік әрекетке бірізділікпен тасымалдануын сипаттайды. Бұл білім беру үрдісінің мәселелік сипатын қамтамасыз етуді, студент пен оқытушының шығармашылық өзара әрекетін ұйымдастыруды ашып көрсетуге мүмкіндік туғызады. Бірқатар ғалымдар зерттеулерінде креативтіліктің негізгі сипаттамалары бұрынғы жалпы қабылданғаннан басқа жаңаны, күтпеген идеяларды, аз уақыттың ішінде соны идеяларды ұсыну, т.б.

Шығармашылық жағдаяттар болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамыту іс-әрекеттерін ұйымдастыру құралы болып табылады. Шығармашылық жағдаяттар тұлғаның ішкі белсенділігін ұйымдастыруға бағытталған, эмоциональдық-құндылықты қатынастардың және креативті қабілеттің дамуын ынталандыратын, жаңа білім мен өзіндік тәжірибесі арасындағы қарама-қайшылықтардың туындау барысында пайда болатын жағдаяттарды шешу болып табылады. Шығармашылық жағдаяттар тұлғаны әрекет етудің жаңа әдістерін, тәсілдерін, құралдарын іздеуге итермелей отырып, нәтижесінде тұлғаның креативті әлеуетінің дамуына себепші болады.

Сондықтан креативтіліктің қалыптасуына қолайлы жағдайлардың ықпалын зерттеуге шоғырландырылған. Креативтілікте «Мен-тұжырымдаманың» қалыптасуына қажетті шарт болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамытуда оған құрметпен қарау болып табылады. Креативтіліктің негізгі көрсеткіші интеллектуальдық белсенділік (танымдық, мотивациялық) болып табылады. Психологтардың зерттеулері бойынша адамзаттың кез келген іс-әрекеттерінің табысты болуы оның мотивіне байланысты.

Сондықтан болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамыту кәсіби іс-әрекетін саналы таңдауға дайындығын айқындайтын, бірін-бірі толықтыратын және динамикалық бірлікте болатын құндылық, қажеттілік, шығармашылыққа қабілеттілік пен әлеуметтік ортаға қатынасын сипаттайды.

Қорыта келгенде, болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамыту үшін белгілі педагогикалық шарттар қажет. Олар педагогикалық іс-әрекетпен байланыста оқу үрдісінің нәтижелілігін анықтайды, оны өтуі үшін қолайлы орта құрады.

Сонымен болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамытудың педагогикалық шарттары: білім мазмұнын болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын өзіндік тәжірибесімен жеке білім алу траекториясын құру; болашақ мұғалім ретінде студентті кәсіптік міндеттерді шешу бойынша іс-әрекетке қатыстыру; болашақ мұғалімдердің креативті тұлғасын дамытуда білім беру үрдісінің мәселелік сипатын қамтамасыз ету, шығармашылық өзара әрекеттетігін ұйымдастыру деп айқындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. М.Бұралқыұлы. – Алматы: Мектеп, 2007. - 680б.

2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Оникс, 2008. - 940с.
3. Философский энциклопедический словарь. 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. - 814 с.
4. Таубаева Ш.Т. Педагогика әдіснамасы. – Алматы: Қарасай баспасы, 2013. - 384 б.
5. Аристотель. Сочинения. В 4-х т. – М.: Мысль. 1976. – Т. 1. -550с.
6. Лернер И.Я. Развивающее обучение с дидактических позиций// Педагогика. -1996. №2. – С.4-10
7. Даль В.Л. Толковый словарь живого русского языка. В 4-х т.Т.1. – М.: Терра, 1994.
8. Меерович М.И. Технология творческого мышления. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. - 495с.
9. Дружинин В.Н. Психология общих способностей: Монография. 3-е изд. – СПб.: Питер, 2007. - 368с.
10. Петровский В.А. Психология. – М.: Академия, 2006. -512с.
11. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования. Учеб. пособие. -2-е изд., перераб. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2003. - 480с.

ӘӨЖ 159.922.8

ИНТЕРНЕТТЕГІ ДЕСТРУКТИВТІ ЖЕЛІ САЙТТАРЫ МЕН ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ БАЙЛАНЫСЫ

**Ақтымбай Аяжан, 7M03102 Психология мамандығының 1-курс магистранты
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Қазақстан, Алматы
Ғылыми жетекші: Бапаева М.К. психология ғылымдарының кандидаты., профессор
Қазақстан, Алматы**

Аңдатпа. Мақалада интернеттегі деструктивті желі сайттары мен жасөспірімдердің суицидтік мінез құлықпен байланысы жайлы мәселе қарастырылады. Әсіресе, аталмыш мақала барысында мінез акцентуациялары және суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуының байланысына ерекше назар аударылады. Сондай-ақ, суицидтік мінез-құлыққа бейім жасөспірімдер басқалармен салыстырғанда көбірек шынайы өмірде бейтаныс адамдармен интернет желісінің кеңістігінде қарым-қатынаста болатыны анықталды.

Кілт сөздер: жасөспірім, суицидтік мінез құлық, мінез акцентуациясы.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о связи подростков с деструктивными сетевыми сайтами в интернете и суицидальным поведением. Особое внимание уделяется взаимосвязи акцентуаций характера и формирования суицидального поведения. Выявлено также, что подростки, потенциально склонные к суицидальному поведению, по сравнению с остальными, больше общаются в социальных сетях с незнакомыми в реальной жизни людьми.

Ключевые слова: защита чести, достоинства, деловой репутации; гражданские права, гражданское законодательство.

Annotation. The article discusses with the issue of the connection of adolescents with destructive network sites on the Internet and suicidal behavior. Particular attention is paid to the relationship between character accentuations and the formation of suicidal behavior. It was also revealed that teenagers who are potentially prone to suicidal behavior, compared with others, communicate more on social networks with people unfamiliar in real life.

Keywords: adolescent, suicidal behavior, character accentuation.

Қазіргі таңда интернет желілерінің жасөспірімдер мен жастардың суицидтік мінез құлқына әсері күн өткен сайын артуда. Аталмыш тақырыпқа байланысты сайттардың сандары көбейіп, бұл тақырып төңірегіне бұқаралық ақпарат құралдары да барынша назарын аударуда. Көптеген баспасөз мақалаларында, сондай-ақ теледидар бағдарламаларында топтық жасөспірімдердің суицидін оқиғалары жайлы баяндағанда суицидтік оқиғалардың құрбандарының бір бірімен интернет желісіндегі суицидке арналған арнайы ресурстарда кездесетіндігі туралы айтады.

О.В. Хухлаеваның пайымдауынша, жасөспірімдік кезең 10-11 жастан басталып, жасөспірімдер 15-16 жасқа аяқ басқанда аяқталады [1]. Психологиядағы бұл кезең жас дағдарысымен сипатталады. Бұл балалық шақтан ересек кезеңге аяқ басу сәті. Аталмыш кезеңдегі ерекшелік ретінде «ересектік сезімінің» пайда болуы байқалады. Дегенмен, жасөспірімдер әлемі ересек өмірдің құндылықтары мен өзара әрекеттесу формаларына сай қалыптаспағаны айқындалады. Жасөспірім кезеңіндегі жетекші қызмет - құрдастарымен қарым-қатынас. Бұл жас дағдарысының күрделілігі- ішкі қақтығыстардың пайда болуы ғана емес, сыртқы әлеммен қақтығыстардың өрбуімен де сипатталады.

Суицид яғни өзіне-өзі қол жұмсау – бұл адамның өзін өз өмірінен қасақана айыру. Е. В. Змановскаяның айтуынша, суицидтік мінез-құлық біржақты патологиялық деп саналмайды. Көп жағдайда бұл психикалық қалыпты адамның мінез-құлқы [2]. Суицидтік мінез-құлық идеяларға негізделген өзінді өмірден айыру туралы саналы әрекеттер деп аталады.

Жасөспірім кезіндегі суицидтік мінез-құлық, көптеген ересек адамдардағы аналогиялық мінез-құлықпен ортақ ұқсас тұстары болғанымен, бірқатар айырмашылықтардың болуымен ерекшеленеді. Бұл физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерге байланысты өсіп келе жатқан жас ағзаға тән қалыптасатын механизмдер әлеуметтік-психологиялық факторлармен араласу нәтижесінде өскелең жасөспірімнің тұлға болып қалыптасуындағы бірқатар ерекшеліктеріне бағынады [3].

Жасөспірімдер арасындағы суицид мәселесін зерттеу, сол топқа жататын жастардың бойынан депрессиямен, мазасыздықтың жоғары деңгейімен және агрессиямен сипатталатынын көрсетті.

Жасөспірімдердің суицидті таңдауының бірден бір себебі, олардың өлімге деген адекватты емес қатынасы болып саналады. Олар үшін, өз өзіне қол жұмсау – өлім мен болмыстың екі жақтылығымен сипатталады. Олардың санасында екіжақты процесс көрініс тапқандай қиял пайда болады. Олар өздерінің өмірін өлім кезеңінен кейін де көре алатынына сеніммен қарайды. Өздерін табытта елестетіп, жақындары мен достарының жерлеу рәсімінде оның қадірін түсініп, өзектерін өкініш өртейтін сәттерін елестетеді. Осылайша, олар өлімді өмірдегі «уақытша» орын алатын жағдай ретінде бағалайды. Тек жасөспірімдік кезеңнің соңғы уақыттарында өлімнің өмірдің қайтарымысыз соңғы сәт екендігі жайлы адекватты түсініктер қалыптаса бастайды.

Е.В. Змановская пікірінше, суицидтік мінез-құлық жасөспірімдік шағында жиі демонстративті сипатта болып, оның ішінде өз қалағанына қол жеткізу мақсатымен бопсалау құралы болады [2]. Ал, А.Е. Личко болса жасөспірімдердің тек 10% -ын шынайы жасөспірімдерде өз-өзіне қол жұмсауға деген шынайы ниетте болатынын атап өтіп, тек 90% жағдайда бұл көмекке шақыру екенін бағамдаған [4]. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жасөспірімнің өз-өзіне қол жұмсауы өлімге деген шынайы ниеттен емес, эмоционалдық және жеке тұлғалық жетілмегендік себебімен шартталғанын дәлелдеуге болады.

Зерттеушілер (А. Е. Личко, Е. В. Змановская, В. Ю. Рыбников, О. О. Андронникова және т. б.) суицидтік мінез-құлықты мінездің айқын акцентуацияның болуымен байланысты екендігін қарастырған. Аталмыш тақырыптар тоғысындағы әдебиеттерге шолу жүргізіп, теориялық талдаудың нәтижесінде жасөспірімдерді суицидтік мінез құлыққа алып келетін акцентуацияның бірнеше түрін жіктедік. Олардың арасындағы, ең жиі кездесетіні сензитивті,

эмоционалды-тұрақсыз, эпилептоидты және истероидты түрлерін айтамыз. Л.Шмишектің жіктеуі бойынша, бұл эмоционалды, қобалжу, аффективтік және демонстративті тұлға типтері.

Әрине, суицидтік мінез-құлық мәселесіне интернет желісінің тікелей қатысы бар. Ол суицидтің алдын-алушы күшті құрал әрі суицидті мінез-құлықтың дамуын ынталандырушы ақпарат көзі болуы ықтимал. Көпшілікке қол жетімді ашық виртуалды кеңістікте өз-өзіне қол жұмсау технологиясын егжей тегжейлі сипаттамасын табуға болады. Кейде әлеуметтік желі мен интернеттегі қарым-қатынас суицидті қолдауға бағытталған ұмтылыстарға алып келеді. Жасөспірімдердің мінез-құлқына құрдастарының, суицид тақырыбына арналған интернет-ресурстар көп жағдайда оларды өз өзіне қол салуға итермелей отырып, бұл жолдың олардың өмірінде кездескен мәселелердің «қалыпты» жол екендігіне сендіреді.

Осы орайда жасөспірімдердің өміріне виртуалды қарым-қатынастың ықпалын, олардың интернетке деген көзқарастарын анықтау мақсатында кәсіби білім беру колледжінің 16-17 жастағы 1-курс студенттерімен арнайы сауалнама жүргіздік.

Зерттеу жұмысында жасөспірімдердің интернетке деген көзқарас маңыздылығын зерттеуге бағытталған «Жасөспірімдер - интернет желілері жайлы» авторлық сауалнамасын қолдандық.

Интернетке деген көзқарас маңыздылығын зерттеуге бағытталған «Жасөспірімдер - интернет желілері жайлы» сауалнама нәтижелері бойынша, жасөспірімдердің көпшілігі тәулігіне интернетте 9 сағаттан (62%) астам уақыт өткізеді.

Халықтың 100% кем дегенде бір әлеуметтік желіде тіркелген. Көбінесе жасөспірімдер дүниежүзілік желіні коммуникация мақсатында пайдаланады, бұл көрсеткіш респонденттердің 31% көрсетілген, сондай-ақ музыка тыңдау және фильмдерді көру үшін жасөспірімдердің 10% интернет желісін пайдаланады. 34% жасөспірімдер тобы интернет кеңістігін виртуалды ойындарды ойнау үшін пайдаланып, оның 20%-ы суицидтік көзқарастардың қалыптасуына әсер ететін сипаттағы айқын акцентуациялар типіндегі жасөспірімдер. Респонденттердің 17%-ы интернетті пайдалану кезінде суицидке арналған сайттарға кірген. 20% суицидті мінез-құлықтың алдын алуға арналған веб ресурстарды көріп, 25% өз-өзіне қол жұмсау туралы ақпараттарды зерттеп, 10% осы форматтағы екі сайтты да көргендерін баяндап, тек 28% мұндай интернет ресурстарының ешқайсысына да кірмегенін белгілеген.

Тәуекел тобындағы респонденттердің 56% сайттарға кірген кезде, өмірдің мәнін түсінуге мүдделі екендігін, 28% өз-өзіне қол жұмсау жолдары туралы қызығушылықпен оқитыны, ал 16% бұл тақырыпты қызығушылық танытпайтындарын айтты.

Интернетке деген көзқарас маңыздылығын зерттеуге бағытталған «Жасөспірімдер - интернет желілері жайлы» сауалнамасы бойынша алынған зерттеу нәтижелері (1,2,3,4 диаграммаларда) көрсетілген.

Диаграмма-1. Интернетке деген көзқарас маңыздылығын зерттеуге бағытталған «Жасөспірімдер - арналған интернет желілері жайлы» сауалнамасы бойынша алынған зерттеу нәтижелері

(https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdHon6oQ6UY3-tjvNzvb4zdoP4_DPQOxzmYUz5hSQA6d5dQ3A/viewform?usp=sf_link)

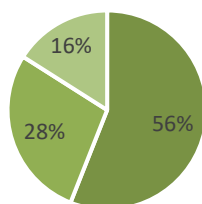

Диаграмма-2. Интернетке деген көзқарас маңыздылығын зерттеуге бағытталған «Жасөспірімдер - интернет желілері жайлы» сауалнамасы бойынша алынған зерттеу нәтижелері

Диаграмма-3. Интернетке деген көзқарас маңыздылығын зерттеуге бағытталған «Жасөспірімдер - интернет желілері жайлы» сауалнамасы бойынша алынған зерттеу нәтижелері

Суицидке қатысты сайттарға кірген кезле, қандай тақырыпта ой түйесіз?

- Өмірдің мәнін түсінуге мүдделімін.
- Өз-өзіне қол жұмсау жолдары туралы қызығушылықпен оқимын;
- Бұл тақырыпқа қызығушылық танытпаймын;
-

Диаграмма-4. Интернетке деген көзқарас маңыздылығын зерттеуге бағытталған «Жасөспірімдер - интернет желілері жайлы» сауалнамасы бойынша алынған зерттеу нәтижелері

Осылайша, көптеген жасөспірімдерге тән жалпы тенденцияларды ажыратуға болады. Бұл интернет желісінде өткізілетін көп уақыт пен әлеуметтік желідегі қарым қатынасқа қызығушылықта көрініс табады. Сонымен қатар, жастардың бұқаралық онлайн ойындарға кірігуін айта аламыз. Суицидке қатысты сайттар көпшілік жасөспірімдер үшін аса қызығушылық тудырмағанымен, сауалнама нәтижелеріне сәйкес белгілі және белгісіз себептер бойынша, берілген тақырып тоғысында аталмыш сайттарға студенттердің кіруі қоғамдағы суицид мәселесінің белең алуының айқын көрінісі ретінде қазіргі қоғамда жасөспірімдерде жоғары мазасыздықтың болуымен байқалады.

Жоғарыда көрсетілген мәліметтерге назар аудара келе және сауалнама нәтижесін есепке ала отырып, суицидтік мінез құлыққа бейім жасөспірімдер өзгелермен салыстырғанда, әлеуметтік желілерде бейтаныс адаммен танысып, виртуалды кеңістікте етене жақын сырласатыны, не болмаса, ойындар ойнайтыны анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хухлаева О.В. Психология подростка: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 3-е изд., стер. / О.В. Хухлаева. – М.: Академия, 2008. – 160 с.
2. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2003. – 288 с.
3. Попов Ю.В., Пичиков А.А. Особенности суицидального поведения у подростков (обзор литературы) // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В.М. Бехтерева. 2011. № 4. С. 4-8.
4. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – М.: Речь, 2010. – 256 с.

УДК 159.9

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ТҮЗЕТУДЕГІ ОҢАЛТУ-ТЕРАПИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Алпысбаева Бағдат Мааратқызы

№3 жалпы орта білім беретін мектебінің педагог-психологы

Аңдатпа. Бұл мақалада суицидтік мінез-құлықтың себептерін анықтау осы тұжырымдаманы нақты түсінбестен мүмкін емес. Сондықтан біздің алдымызда теориялық дереккөздерді талдау негізінде өзіне-өзі қол жұмсауды сипаттау міндеті тұрды.

Кілт сөздер: Психолог, маман, бойжеткен зорлық-зомбылық

Аннотация. Определение причин суицидального поведения в данной статье невозможно без четкого понимания данного понятия. Поэтому перед нами стояла задача: описать суицид на основе анализа теоретических источников.

Ключевые слова: Психолог, специалист, девушка, насилие.

Annotation. In this article, it is impossible to identify the causes of suicidal behavior without a clear understanding of this concept. Therefore, we faced a task: based on the analysis of theoretical sources, a description of suicide was presented.

Keywords: Psychologist, specialist, girl, violence.

Қоғамның экономикалық, әлеуметтік, табиғи факторлары саласындағы біртіндеп өзгерістерге байланысты адамдар өмірінің қазіргі қарқыны күрт, динамикалық, спазмодикалық сипатқа ие болды. Бұл адамдардан физикалық және психологиялық төзімділікті талап етеді. Бірақ барлық адамдар мұндай қиындықтарға төтеп бере алмайды. Содан кейін күйзеліс, стресс және депрессия жағдайлары пайда болады, бұл адамды өз-өзіне қол жұмсау ойларына әкеледі. XX ғасырдың соңғы онжылдықтары мен XXI ғасырдың басы бүкіл әлемде суицидтер мен суицидтік әрекеттер санының тұрақты өсуімен сипатталды. Бұл проблемаға өзіне-өзі қол жұмсаудың орта жастағы "жасаруы" фактісі ерекше мән береді, яғни өзіне-өзі қол жұмсаудың көпшілігі жасөспірім және жасөспірім кезінде жасалады.

Қолайсыз әлеуметтік ортаның болуы, әдетте, жасөспірімді өз-өзіне қол жұмсауға итермелейтін негізгі себеп болып табылады. Осы тұрғыдан суицидтің себептерін талдау оларды үш негізгі факторға топтастыруға мүмкіндік береді:

1) Ата-аналармен өзара қарым-қатынас, олардың өз балаларын түсіну дәрежесі, жанашырлық, нормативтік қатынастар;

2) мектептегі мұғалімнің жеке басына, сыныптағы социометриялық мәртебеге және оқу үлгерімі мен өмірлік перспективалар факторларына жеке көзқарасқа байланысты проблемалар;

3) құрдастарымен, достарымен, қарама-қарсы жыныстың өкілдерімен қарым-қатынас.

Суицидтік мінез-құлық нұсқаларын талдау осындай мінез-құлыққа ие жасөспірімдердің жеке ерекшеліктері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді: алаңдаушылықты арттыру, көңілсіздік, қоршаған ортаны теріс қабылдау, оны өзгертуге деген ұмтылыс және мәселені шешудің жолын өз бетінше таба алмау (М.в. Горская).

Өз - өзіне қол жұмсау әрекеттерін түсіндіретін мотивтердің ішінде жасөспірімдер мен психологтар басқа адамдарға әсер етудің әртүрлі тәсілдерін көрсетеді: "адамға сенің үмітсіздігіңді түсіндіру"- 40% жағдай; "жаман қарым - қатынасқа өкіну" - 30%; "басқаны қалай жақсы көретіңді көрсету" немесе "өзіңді жақсы көретіңді білу" - 25% және соңында жағдайлардың 18% - ы - "көмекке шақыру, айқайлау".

Суицидтің психологиялық мағынасы көбінесе реакцияға, әсер ету кернеуін жоюға, кетуге, қиын өмірлік жағдайдан шығуға байланысты. Демонстрациялық сипаттағы суицид

әрекеті жасалған кезде, жасөспірімнің агрессиясы сыртқы жағынан бағытталған: кек алу, зиян келтіру, біреуді азаптау, жауапкершілікке тарту. Суицидтік әрекеттері бар жасөспірімдер арасында шекара жағдайлары, жүйке жүйесінің бұзылуы және ситуациялық реакциялары бар адамдар басым. Бұл жағдайда өлімге нақты тілек жоқ. Аяқталған суицид жағдайында өзінің "Мен" - ге қарсы агрессия басым болады. Тілек өліп, кетпес өмір байланысты жұмыс өмір сүру мағынасы, наразылықпен, ниетін болдырмау бақытсыздық, самонаказанием.

А. Г. Амбрумова суицидтік мінез - құлық, яғни суицидпен байланысты ойлар, ниеттер мен іс-әрекеттер кешені қазіргі микросоциалдық қақтығыс жағдайында адамның әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің салдары деп санайды. Жанжал жағдайы үш фактордың қатысуымен суицидтік әрекеттерге әкеледі: жеке тұлғаның әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері, мысалы, жеке мазасыздық, ашуланшақтық толеранттылық; қоршаған ортаны теріс қабылдау, өмірге саналы ұмтылыстың болмауы; қолайсыз әлеуметтік орта.

Бүкіл дүние жүзін алаңдататын жайттардың бірі жасөспірімдер арасындағы өзіне-өзі қол жұмсау немесе суицид. 1989 жылы әлемдік көшбасшылар «БҰҰ Бала құқықтары туралы Конвенциясы» атты құжатты бекітті. Қазақстан 1994 жылы бұл Конвенцияны қабылдап, балалардың құқықтарын осы деңгейде қорғауға міндет алды. 5 жасқа дейінгі сәбилер өлім-жітімін төмендетуге қатысты оң көрсеткіштерге қол жеткізді. Елімізде әр бала толық білім алуға мүмкіндік жасалған. Дегенмен, түрлі жағдайларға байланысты баланың барлық құқықтары толық көлемде іске асырылмайды. Балаларды айналасындағы қатыгез қарым-қатынастан қорғау, шет елден көші-қон үдерістерінде балаларға көмек көрсету, мемлекет қарауындағы жетім, жартылай жетім балаларға жан-жақты қолдау бағдарламалары үздіксіз тексеру мен қадағалауды қажет етеді. Өйткені ала тәрбиесі – қиын да жауапты міндет.

Мемлекет қарауындағы әр баланың алдағы өмір жолында қандай қиындықтар тұр және мемлекеттік мекемелердегі жинақталған тәрбие мен білім балада мәселелердің шешімін таба алатындай ішкі ерік-күші қалыптастыра ма? Сондай-ақ кез келген ата-ана баласының тәрбиелі де білімді, талапты да өнегелі болып, қатарының алды болғанын қалайды. Бірақ балаға осындай мақсаттарды жүктей отырып, соған сай бала тәрбиесімен айналысу керектігіне көпшілік мән бермейді. Ұрып-соғып, қорқытып, аш қалдырып, жұмысқа салынып, түрлі былапыт сөздерді естіп, жаны да, тәні де жараланып өсіп келе жатқан қаншама бала бар десеңізші! Терең үңілмей-ақ сырттай назар аударғанда-ақ түрлі сұрақтардың туындайтынын көреміз.

Балаларға қатысты зорлық-зомбылық бұл жаһандық сипаттағы проблема болып жайылып жатыр. Әлем бойынша 1 миллиард кәмелетке толмағандар, яғни 2 жастан 17 жасқа дейінгі барлық балалардың жартысынан көбі бір жыл ішінде эмоциялық, физикалық және жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған. 1-4 жастағы балалардың 53%-ы отбасында психологиялық агрессияға немесе физикалық жазаға ұшырайды. Елімізде қыздардың 50%-ы отбасындағы қатаң тәртіп пен қысымда өседі. Оның ішінде 21%-ы физикалық жазаға тартылып, ал 45%-ы психологиялық қысымда өседі. Осы қысымдарға шыдамаған бала жүрегі өмір есігін енді ашқанына қарамастан өмірден түңіліп, өз қатарластары сияқты ойын қуып, қызық іздеудің орнына тұйықтала береді. Қысым, ұрыс-керіс, сабау көбейген сайын одан қашып құтылудың жолдарын өзінше іздей бастайды. Ақырында тапқан шешімі өзіне қол жұмсау болады.

Соңғы бес жылда 15-19 жас шамасы арасындағы суицид 7 пайызға өскенін көрсетеді. Ал статистикалық мәліметерге жүгінсек қазіргі таңда 2\3 бөлігі депрессияның себебінен көз жұмады екен. Депрессияға ұшыраған адам өзін ешкімге керегі жоқ екенін сезінеді, сонымен қатар оларда жалғыздық сезім пайда болады. Осылардың салдарынан өзінің өмірімен қош айтысуға тура келеді. Тығырықтан шығудың жолын осылай шешеді. Бүгінгі біздің қоғам өмірінде баланы теріс бағытқа апарар түрлі жолдар бар. Олардың арасында әлем дабыл қаққан жасөспірімдер арасында көбейіп бара жатқан суицид проблемасы. Жалпы

жасөспірімдік кезеңде адам түрлі қиындықтарға қарсы тұруға қабілетсіз және бұл кезең психикалық және денелік тұрақсыздықтың айқын көрінетін кезеңі. Адамның өміріндегі 14-25 жас аралығы оның аутоагрессивті әсерлерге жоғары сезімталдығымен сипатталады. Жасөспірімдер кез-келген жаңа нәрсені тез қабылдауға дайын тұрады. Сондықтан жасөспірімдерде девиантты мінез-құлық белгілерінің пайда болуының алдын алушылары бұл алдымен оның отбасы және оқу орны. Кез-келген жасөспірім де, ересек адам да сәтсіздікке, қиын жағдайларға ұшырап жатады. Бірақ олардың ешқайсысы текке кетпейді. Оған біз төзе білуіміз қажет. Өзіне-өзі қол жұмсау ісі, көбінесе, үмітсіздіктен, мақсатсыздықтан, келешекке сенімсіздіктен, жан тыныш-сыздығынан туындайды. Қи-налған сәтте адам өз-өзіне деген сенімі болу керек.

Суицидтің ең жоғары жиілігі 15-24 жас аралығында тіркелген. Бұл кезеңде адам қиындықтарға қарсы тұруға қабілетсіз, психикалық және денелік тұрақсыздықтың көрінетін кезеңі. Жасөспірімдік кезеңдегі суицидті мінез-құлықтың мәні бұл көмекке шақыру, өзінің жеке қиындықтарына, проблемаларына қоршаған ортадағы адамдардың назарын аудартуға тырысу. Жасөспірімдерде өлім туралы түсінік қалыптаспайды, олар оның мәнін түсінбейді.

Суицидтің ресми статистикасы мен оның нақты сандары арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар (мөлшерлеп алғанда 4 есе), себебі онда суицидтің нақты жағдайлары ғана ғана тіркеледі. Сот сарапшыларының пікірінше, былайша айтқанда «бақытсыз жағдайлардан болған өлімдердің» басым бөлігінің себебі болып (дәрі-дәрмектің мөлшерден тыс қолданылуы, құрбандары бар автокөлік апаттары, биіктен құлау және т.б.) Шын мәнінде өз-өзіне қол жұмсау табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- А.С.Макаренко. Тәрбие туралы лекциялары. — Алматы, 1968.
 В.А. Сухомлинский. Балаға жүрек жылуы. — Алматы, 1976.
 Обухова Л.Ф. Возрастная психология. — М., 1999.
 Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. — СПб., 2000.
 Караковский В.А. О подростках. — М.: Педагогика, 1970.
 Божович Е.И. Личность и ее формирование в детском возрасте.-М.,196

ӘӨЖ 374.31

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ҚАДАМДАРЫ

**Ахметова Эльмира Айдарқызы, педагог-психолог
Темірбек Қожакеев атындағы №39 жалпы орта білім беретін мектеп-гимназиясы
Қазақстан, Мерке ауданы**

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының әлемде өршіп тұрған өзекті мәселе екендігі, өзіне-өзі қол жұмсау ойының пайда болу себептері, суицид дертіне рухани әлсіз, психикалық тұрғыдан тұрақсыз адамдардың шалдығуы, мұндай жолға түскен жасөспірімдерге көмектесу жолдары туралы айтылады.

Кілт сөздер: жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқы, суицид, өз-өзіне қол жұмсау, суицидке тән қасиеттер, депрессия.

Аннотация. В статье рассматривается актуальная проблема суицидального поведения подростков, обостряющаяся в мире, причины возникновения суицидальных мыслей,

страданий духовно слабых, психически неуравновешенных людей от суицидальных наклонностей, пути помощи подросткам, оказавшимся на таком пути.

Ключевые слова: суицидальное поведение подростков, суицид, самоубийство, суицидальные черты, депрессия.

Annotation. The article deals with the actual problem of suicidal behavior of adolescents, which is escalating in the world, the causes of suicidal thoughts, the suffering of spiritually weak, mentally unbalanced people from suicidal tendencies, ways to help adolescents who find themselves on such a path.

Keywords: suicidal behavior of adolescents, suicide, suicide, suicidal traits, depression.

Қазіргі таңда қызығы мен қиыншылығы, қуанышы мен реніші қатар жүретін заманда адам жүйкесіне салмақ түсіретін нәрселер көп. Бүгінгі таңда суицид әрекеті жасөспірімдер арасында орын алуда. Қоғам дертіне айналып отырған суицид мәселесі, қоғамда болып жатқан өзгерістер мен сан түрлі қиындықтар бала психологиясына кері әсер етуде.

Бүгінгі таңда бүкіл әлемді елеңдетіп, қоғам дертіне айналып отырған жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауы – дүние жүзіндегі ең өзекті мәселелердің бірі. Суицидті зерттеп жүрген мамандардың пікірінше, дүниежүзінде әрбір 20 секунд сайын бір адам өзіне-өзі қол жұмсайды екен. Тіпті жылына 1 миллион адам өзін ажалға қиып, шамамен 20 миллион тұрғын өмірмен мәңгілікке қоштасуға әрекет жасайды. Сорақысы сол, бұлардың 8 мыңы қазақстандықтар екен. Ал бұл дегеніңіз, республика бойынша сағат сайын бір адам өз еркімен өмірмен қоштасады деген сөз. Әсіресе, бұл дерттің жасөспірімдер арасында кең етек жайғаны алаңдатады. Оған жасөспірімдік «өтпелі» шақта кездесетін қиындықтарды көтере алмау, айналадағылармен тіл табыса алмау, бала психологиясының толық қалыптаспауы, т.б. жағдайлар себеп болуда [1].

Қазақстан суицид бойынша әлемнің алдыңғы бестігіне кіреді екен. Ал Орта Азияда «бәйгенің» басында келеміз. Елімізде әрбір 100 мың адамның 53 – інің ажалы өздерінен болатыны анықталған. Нақтылы айтсақ, еліміз, өкінішке қарай, өзін – өзі өлтірушілердің жалпы саны жағынан әлемде үшінші орынға, ал қыз балалар өлімі бойынша бірінші орынға шыққан. Бұл Қазақстандағы суицид саны жалпыәлемдік стандартпен салыстырғанда, өте жоғары деңгейде екендігін білдіреді.

Суицид- (лат.тілінен sui – өзін + caedere – өлтіру) – өзін-өзіне қол жұмсауға икемді адамның әрекеті. Былайша айтқанда, бұл адамның өзінің «ішкі болмысына» жасалған қаттыгездігі, яғни жауыздығы. Суицид дертіне әдетте рухани әлсіз, психикалық тұрғыдан тұрақсыз адамдар шалдығады. Сондай ақ, өз-өзіне қол жұмсауға күнделікті күйзеліс түрткі болуы да мүмкін.

Өзін-өзі өлтіру (суицид) – бұл саналы түрде өзін өмір сүруден айыру, адамның қатты жан-күйзелісі жағдайында немесе психикалық ауру ықпалымен жасалған өз-өзіне қол жұмсау әрекеті; жүйкесін қатты жарақаттайтын жағдайлар ықпалымен өмірден саналы түрде кету әрекеті, бұл жағдайда жеке өмірдің жоғары құндылық ретінде мәні жоғалады. Осылайша, суицид ұғымы адамның өзін-өзі өлтіру туралы түсінігін береді, басқаша айтқанда, бұл өз-өзіне қол жұмсаудың жоғарылатылған тәуекелі [2].

Өз-өзіне қол жұмсау - бұл жасөспірімнің қасақана өз өліміне себеп болуы. Жасөспірім өз-өзіне қол жұмсауға әрекеттенбес бұрын оның өлгісі келетіні туралы ойлар болуы мүмкін. Бұл суицидтік ойлар деп аталады. Ол суицидтік мінез-құлықпен де айналыса алады. Содан кейін жасөспірім өз өліміне әкелетін нәрселерді жасауға назар аударады.

Жасөспірімнің өзін-өзі өлтіруге әрекеттенуіне не себеп болатынын талқылап көрсек: жасөспірімдік шақ - стресстік кезең. Олар үлкен өзгерістерге толы. Оларға дененің өзгеруі, ойдың өзгеруі және сезімнің өзгеруі жатады. Стресс, шатасу, қорқыныш және күмәннің жоғары сезімі жасөспірімнің проблеманы шешуіне және шешім қабылдау процесіне әсер етуі мүмкін. Ол сондай-ақ табысқа жету үшін қысымды сезінуі мүмкін.

Кейбір жасөспірімдер үшін қалыпты даму өзгерістері басқа оқиғалармен үйлеседі, мысалы: олардың отбасындағы өзгерістер, мысалы, ажырасу немесе жаңа қалаға көшу; достықтағы өзгерістер; мектептегі проблемалар; басқа шығындар. Бұл проблемаларды жеңу өте қиын немесе ұят болып көрінеді. Кейбіреулер үшін суицид шешім сияқты көрінеді.

Еліміздің Бас прокуратурасы балалар суицидтіне байланысты зерттеу жүргізіп, оларды өлімге итермелейтін факторларды анықтауға тырысқан. Бірінші кезекте баланың әлеуметтік-психологиялық жағдайы күрделі болуы мен тұрмыс деңгейінің төмендігімен байланыстырған. Алайда, осы күні жан қиып жатқан жеткіншектер арасында ауқатты отбасыдан шыққан балалар да бар. Жасөспірімдер арасындағы суицидті мамандар өтпелі кезең мен баланың жас ерекшелігімен байланыстырады [3].

Өзіне-өзі қол салу негізгі үш топқа бөлінеді: ашық, демонстративтік және жасырын. Ашық суицид – қашанда жабырқау дағдарыстық жағдай немесе өмірден бас кешу жайлы ой, өмір сүруді мәні жайлы ойланып, күйзелу жатады. Өйткені, өзін ешкімге керексіз сезінеді. Яғни, ашық суицид көбіне жасы егде тартқан адамдар мен жасөспірімдер арасында жиі кездеседі. Мысалы, жасөспірімдерге «Қалай өмір сүремін? Мен қандай адам боламын?», яғни болашаққа деген сенімсіздік себеп болса, қарт кісілерді «Мен қалай өмір сүрдім, бұл өмірде кім болдым?» деген ой мазалайды екен.

Демонстративтік суицид — өлуге деген ниеті жоқ, жай ғана басқалардың назарын өзіне аудару үшін өз-өзіне қол жұмсау әрекеті жатады. Жасырын суицид — өлуді мәселенің шешімі деп санамайды, одан басқа жол таба алмай қиналатындардың мінез-құлығының бір түрі. Жастар арасында еліктеуіш күш те қарқынды әсер етеді. Олар теледидар, радиохабарлар, интернет арқылы «көшірме» ретінде өз үлгілерін табады да, оларға еліктейді.

Осындай жағдайда қандай жасөспірімдер өз-өзіне қол жұмсау қаупіне ұшырайды деген сұраққа жауап іздесек: жасөспірімнің өзіне-өзі қол жұмсау қаупі жасына, жынысына және мәдени және әлеуметтік әсерлеріне байланысты өзгереді. Қауіп факторлары уақыт өте келе өзгеруі мүмкін. Олар: бір немесе бірнеше психикалық денсаулық проблемалары немесе есірткі проблемалары; импульсивті мінез-құлық; өмірдегі қолайсыз оқиғалар немесе ата-ананың қайтыс болуы сияқты соңғы шығындар; психикалық немесе нашақорлық проблемаларының отбасылық тарихы; суицидтің отбасылық тарихы; тұрмыстық зорлық-зомбылық, соның ішінде физикалық, жыныстық немесе ауызша немесе эмоционалдық қорлау; басқалардың суицидтік мінез-құлқына ұшырауы.

Жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауының басты себебі – депрессия. Депрессия кезінде: тамақтану және ұйықтау әдеттерінің өзгеруі; әдеттегі әрекеттерге қызығушылықтың жоғалуы; достар мен отбасы мүшелерінен алшақтау; мінез-құлықты көрсету және қарым-қатынастан қашу; алкоголь мен есірткіні қолдану; жеке тұлғаның сыртқы келбетін елемей, т.б. Бұл белгілер басқа денсаулық проблемалары сияқты көрінуі мүмкін.

Жасөспірімнің суицидтік мінез-құлықтың алдын алу үшін белгілі бір диагноз қойылады. Өзін-өзі өлтіру қаупі - бұл көмекке шақыру. Әрқашан мұндай мәлімдемелерді, ойларды, мінез-құлықтарды немесе жоспарларды өте байсалды қабылдаңыз [4]. Өз-өзіне қол жұмсау туралы ой айтқан кез келген жасөспірім дереу бағалануы керек. Өз-өзіне қол жұмсауға әрекеттенген кез келген жасөспірім өмірге қауіп төндіретін денсаулық проблемаларын болдырмау үшін алдымен физикалық тексеруден өтуі керек. Содан кейін ол тұрақты болғанға дейін психикалық денсаулықты бағалау және емдеуден өтуі керек. Бұл көбінесе баланың қауіпсіздігін сақтау үшін стационарлық мекемеде орын алады.

Өз-өзіне қол жұмсаған жасөспірімге: емдеу белгілеріне, жасына және жалпы денсаулығына байланысты болады. Бұл жағдайдың қаншалықты ауыр екеніне де байланысты. Емдеу суицидтік мінез-құлықтан 2-3 күн бұрын жасөспірімнің өміріндегі оқиғаларды егжей-тегжейлі бағалаудан басталады.

Емдеу мыналарды қамтуы мүмкін:

- Жеке терапия;

- Отбасылық терапия. Емдеуде ата-ана маңызды рөл атқарады;
- Ауруханада ұзағырақ болу. Бұл балаға бақыланатын және қауіпсіз орта береді.

Сонымен жасөспірімнің өз-өзіне қол жұмсау әрекетін қалай тоқтатуға болады деген сұрақтар психологтар, педагогтар мен әлеуметтанушылар әр қилы жауап беруде. Алайда, адам тағдырына келгенде жауапкершілікті тек ұстаздар мен дәрігерлерге, мектеп психологтары, әлеуметтік педагогтарына жүктеп қоймай, жұмыла мойнымызға алуымыз керек.

Америкалық психолог Едвин Шнейдмен суицидтің назар аударатын басты себептерінің бірі деп адам төзгісіз жан ауруын көрсетеді. Шынында да суицид тәннің емес жанның ауруы. Психологтар суицид жасайтындардың көпшілігі «Барлық күрделі мәселелерді шешетін тек қана ажал» деген пікірді ұсынатынын дәлелдеген. Ал өзіне-өзі қол жұмсауға ешбір күрделі проблемасы жоқ жандар да баратын көрінеді. Мұндай жағдай көбіне психологиялық тұрғыдан әлсіз адамдарда болады. Олар өмірде кездескен болмашы қиындыққа бола өлімге жүгінеді екен.

А.Е. Личко жасөспірімдер арасында кездесетін суицидтердің ең жиі кездесетін себебіне мыналарды жатқызады:

1. Сүйікті адамын жоғалту.
2. Шектен тыс қалжырау жағдайы.
3. Өзіндік қадір-қасиетін осал сезіну.
4. Алкогольді, гипногенді, психотропты дәрілерді және есірткіні пайдалану нәтижесінде пайда болатын жеке бастың қорғаныш тетігінің бұзылуы.
5. Өзін-өзі өлтірген адаммен өзін теңестіру.
6. Әртүрлі сылтаулар бойынша туатын қорғаныш, ызалану мен жабырқаудың әр алуан формалары.

Суицидалдық мінез-құлықтың психологиялық ерекшеліктері: эгоцентризм; аутоагрессия; кризистен шығу жолына пессимистік тұлғалық қатынас; паранойялдылық.

Жасөспірім кезеңде суицидалдық мінез-құлықтың кейбір өзгешеліктері болады. Жасөспірімдер арасында ересек балаларға қарағанда өзін-өзі өлтіруге әрекет жасау жиі кездеседі. Бірақ олардың аз ғана бөлігі өздерінің қойған мақсатына жетеді. Суициалдық мінез-құлық бұл жаста көп жағдайда демонстративтік сипат, сонымен бірге байбаламдық сипат алады.

Баланың өзіне-өзі қол жұмсау жайлы ойлап жүргенін қалай білуге болады? Ол депрессиялық жағдай, күні бойы төсектен тұрмайды, жылайды, ешнәрсе жемейді және ешкіммен сөйлескісі келмейді. Бұл жағдайда «не болды?» деген сұраққа жауап алуға тырысудың қажеті жоқ. Балаға егер ол сізбен сөйлескісі келсе, қай кезде де тыңдауға және түсінуге дайын екеніңізді айтыңыз, тіпті ол қорқынышты, ұнамсыз, ұятты туралы болса да. Оны қараусыз қалдырмауға тырысыңыз. Дене түйсігі арқылы жалғасу өте маңызды: оны арқадан қағыңыз, құшақтаңыз, сүйіңіз. Бала айнаға қарауды қойса, әрі өзін «ұсқынсыз», «семіз», «көріксіз» және т.б. деп атап, айтуға ұялмайтын болса. Оны «Сен сұлусың» деп иландырудың қажеті жоқ, оданда осындай ұзын мұрынмен немесе толық денелермен жетістіктер мен атақтарға қол жеткізген танымал адамдарды мысалға келтіріңіз.

Ол бұрын өзін қызықтырған нәрселердің бәріне қызығушылығын жоғалтса; Бала сізден немесе сіздің жақын туыстарыңыздан өз өмірлерін өзіне-өзі қол жұмсаумен аяқтай алар ма едіңіз деп сұрайды. Бұл жағдайда онымен суицидке деген өзіңіздің пікіріңізбен ашық бөлісіп, баланың мақсаты бойынша алаңдаушылығыңызды айтыңыз. Ол егер жоғалып кетіп жүрсе, барлығына да онсыз жеңіл болатындығы туралы жиі айтса, оған қарама-қарсыны дәлелдеу қажет, оған деген өзіңіздің сүйіспеншілігіңізді және оларға оның қымбат екені туралы айту керек.

Ол кейбір дәрілерді мөлшерден тыс пайдаланудың салдарымен немесе адам жетінші қабаттан секіріп кетсе не болатындығына қызығушылық танытады. Бұл жағдайда адамды

күтіп тұрған азап туралы айтыңыз және міндетті түрде бұл сұраққа жауаптың ол үшін не себепті маңызды екендігін анықтаңыз.

Тығырық жағдайдан шығу жолдарын іздестіру қажет, бірақ көп жағдайда баламен сөйлесу, басындағы жиналған ауыр жүктен айықтыру, сонда баланың өзіне қол жұмсаушылығы төмендейді.

Психолог – маманға барудан қорықпаңыз. Психолог маманына барғанда – ол баланы тіркеуге алмайды және психикалық толық емес, ауытқуы бар дегенді білдірмейді. Өзінің өміріне қол жұмсайтын адамдардың көбісі – психикалық тұрғыда дені сау адамдар, шығармашылық таланты барлар, олар қиын жағдайда, тығырықтан шыға алмай қалатын адамдар. Баланы жалғыздықтан сақтап қалатын тек қана мейірім, махаббат!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Елшібаева К.Ф. Жас өспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу. Арман ПВ баспасы, Алматы, 2012.
2. Мектептегі психология. №12, 2015.
3. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях. Ростов-н/д: Феникс, 2005.
4. А.Н.Тесленко М.С.Керимбаева. Профилактика подростковой девиации: Теория и практика. - А. 2005.

УДК 159.99

FEATURES OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL PERCEPTION OF THE VALUE OF LIFE IN MODERN SOCIETY

**Baizdrakhmanova Aliya, candidate of psychological sciences, senior Lecturer, Department of Psychology, Kazakh National Women's Pedagogical University
Rakhimbayeva Zere, OFRO «BEST», Kazakhstan, Almaty**

Аңдатпа. Мақалада қазіргі адам өмірінің құндылығы мәселесі қарастырылады. Адамдардың әртүрлі категорияларына сауалнамалық сауалнаманың кейбір көрсеткіштері психологиялық салауаттылықтың негізгі көрсеткіштерін таңдау тұрғысынан берілген.

Кілт сөздер: құндылық, өмір, суицид, әл-ауқат, қоғам, қабылдау, төзімділік.

Аннотация. В статье рассматривается проблема ценности жизни современного человека. Приведены некоторые показатели анкетного опроса разных категорий людей в аспекте выбора основных показателей психологического благополучия.

Ключевые слова: ценность, жизнь, суицид, благополучие, общество, принятие, жизнестойкость.

Abstract. The article examines the problem of the value of human life for a modern person. Some indicators of a questionnaire survey of people from different categories are given in terms of choosing the main indicators of psychological well-being.

Keywords: value, life, suicide, well-being, society, acceptance, resilience.

As children grow up, their attitudes and values begin to change. They are looking for themselves and rethinking the reality around them. During this period, children have unstable self-esteem and are prone to suicide.

It is important for a modern person to be happy and harmonious. It has its own personal boundaries and values.

This is also evidenced by the increased interest in the topic of human life on the part of the specific sciences of sociology, demography, law, medicine and others.

Despite the fact that the theme of the value of human existence has become one of the core problems of philosophical thought, this issue is present in all philosophical systems of previous eras. The purpose of scientific research is:

To investigate the problem of the value of human life in people with different social statuses.

Research objectives:

1. Conduct an analysis of the received data from the survey;
2. Expand knowledge in the field of social and psychological features of the value of human life of Kazakhstan.
3. Describe and summarize key ideas about the value of life.

My attention to the problem of the human value of life was attracted by the social and psychological situations taking place in our country and in the world. The primary survey was conducted on 83 respondents during 2 months. The response base is still growing. Let me introduce you to a short analysis of the data obtained in the framework of the primary survey.

A questionnaire had 7 key questions:

- 1) Write 4 main criteria for you. "In my life I appreciate...".
- 2) If I were a wizard, I would give people the opportunity...
- 3) Imagine you had a few hours to live, what would you do in the first minute?
- 4) Distribute these qualities from 1-8 according to the importance for you (1 - most important, 8 - least)
  - 1.Trust
  - 2.Safety
  - 3.Health
  4. Love
  - 5.Family
  - 6.Finance
  - 7.Communication
  - 8.Peace
- 5) Have you ever had thoughts of "quitting" your life?
- 6) What is the most valuable achievement in your life?
- 7) What motto or phrase helps you to be happy in life?

Occupation among those 83 answers: school pupils - 41%, student - 6%, employee - 37%, housewife - 13.3%, retiree - 3.3%.

Thus, at this period of the study, the main group of respondents are students of Kazakhstani schools.

The age. The age of the respondents is the most pronounced in groups of 16-18 and 45-50 years old.

By gender, the most active respondents were women and girls 81.9%, boys and men accounted for 18.1%.

For the first question (Write 4 main criteria for you. "In my life I appreciate...") - the majority of respondents indicated the value of their family, friends, society. Most Kazakhstanis recognize the value of the family.

«Health, freedom, love, money, intelligence, experience, family, work, communication with loved ones, a healthy lifestyle, respect for parents, self-discipline» these are the most common words for many answers.

Answers for the next question (Have you ever had thoughts of "quitting" your life?) were quite upsetting: «no» — 36.1%, «yes, once» — 28.9%, 'yes, several times' — 25.3%, 'yes, quite often' — 9.6%. Meaning that taking only the 'no' and all the 'yes' it is 36.1% and 63.9% respectively.

Here are some answers for the question «What is the most valuable achievement in your life?»:

- My children, family.

- Born into this world.
- I think that the opportunity to live already is the value.
- Make your parents the happiest and make all their dreams come true.
- Acceptance of one side of yourself that you avoided.
- Be the person who can help people.
- I became a mother.
- Gaining independence and freedom.
- Anywhere I'm really proud of myself, where I proved to myself that I can.
- Earn personal money and the opportunity to play football.
- Starting a conversation with someone.
- My best friend.
- I am in harmony with myself.
- Being able to adapt.
- Fight against laziness.
- Honestly, I don't have such important achievements.
- Can not answer.
- Healthy family, good children.
- Learn to say «no».
- Influence another person's life.

Analyszing the answers to “Distribute these qualities from 1-8 according to the importance for you (1 - most important, 8 - least)” we have found this pattern:

1. Family
2. Health
3. Safety
4. Love
5. Trust
6. Finances
7. Peace
8. Communication

Mostly, people tend to put «family» in the first place, while ‘communication’ is the least important for the majority.

The choice of the value of life was brought up in a question “Imagine you had a few hours to live, what would you do in the first minute?”.

-Hugged loved ones.

-Do what you love.

-I would tell all my loved ones.

-Say goodbye to loved ones.

-I would tell people what I think about them, and I would live my life to the fullest.

-I would write a letter to everyone.

-Would hang out with loved ones.

-I would tell everyone my biggest secret.

-Called the family.

-I thanked my mother for life.

-Spent time with loved ones, would do something crazy with them together so that they have a vivid memory.

-I lit a cigarette and would think that I would do this to leave a mark.

- Went to hug people close to me.
- I would call my loved one.
- I would tell my loved ones how much I value them
- I would go to my family.
- I would meet a person who is very dear.
- I would sit in disbelief.
- I would buy the most expensive ice cream.
- I would tell my parents how much I love them and thank you for everything.
- I said goodbye to my family and friends, and then I would go for a walk alone to the music, remembering the best moments of my life.

Many of those answers indicate that people want to spend their last hours with their loved once and/or doing something memorable.

Human values are formed throughout our lives The true nature of values is understood with the experience of any events.

The value of the family for a person at each age and in each role would be different.

The value of childhood is realized by some people already in an adult age, and then comes the understanding of how important childhood is for their own children and how important it is to educate family values from an early age. Sometimes material and non-material values become apparent only in comparison or in the loss of existing benefits: for instance, the value of health is realized at the time of illness. [1].

Unfortunately, the values of a modern person have become subject to a competitive pace and are becoming formalized. The problem of the purpose and meaning of life arises, since a person experiences an internal conflict of values and often does not realize it. [2].

Список использованной литературы:

1. Синягина Н.Ю., Зайцева Л.Д., Артамонова Е.Г. Психологические аспекты детского суицида: технологии профилактики: Сборник материалов международной научно-практической конференции. М.: АНО «ЦНПРО», 2021. – С. 60-63.
2. Зотов М.В. Суицидальное поведение: механизмы развития, диагностика, коррекция. – Санкт-Петербург, 2019. – 315с.

УДК 159.9

ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ И ЖИЗНЕННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРОФИЛАКТИКЕ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Хасенова Бахыт Мурадиновна, заместитель директора по воспитательной работе школы – лицей № 62, Казахстан, г.Астана

Особое внимание в школе уделяется проблеме суицидального поведения подростков. Подростки, как правило, более чувствительно, более сердито и импульсивно реагирует на события, чем люди из других возрастных групп. Анализ проблемы суицидального поведения, завершенных суицидов и суицидальных попыток в подростковом возрасте свидетельствует о том, что одним из ведущих ситуаций являются негативные моменты, порожденные школьной жизнью: дезадаптация, неуспешность в учебе, отвержение подростка в классе, конфликт с учителями, дидактогенная (пограничные расстройства психики, связанные с травмирующим воздействием на ребенка самого процесса обучения),

дидаскалогения (невротическое нарушение, связанное с влиянием авторитарного стиля педагога на психическое состояние ребенка) и др. В связи с этим важное место в образовательном процессе занимают психическое здоровье учащихся, индивидуализация образовательных маршрутов, создание психологически безопасной и комфортной среды. Одним из условий нормализации развития учащихся является ранняя профилактика социальной дезадаптации, редукция социальных и психологических девиаций, в том числе суицидального поведения.

Ежегодно идет реализация профилактических программ и лекториев с участием медицинских работников Центра ЗОЖ по формированию навыков ответственного и безопасного поведения по отношению к своему здоровью по таким темам как : «Полезные привычки» (1 – 4 классы), «Полезные навыки» (5 – 9 классы), «Полезный выбор» (10 – 11 классы), «Все, что тебя касается», «В здоровом теле – здоровый дух», «Твой организм – твоё богатство», «Все в твоих руках», «Режим дня для выпускников при сдаче ЕГЭ», «Профилактика асоциальных привычек». Формирование у обучающихся ценностного отношения к жизни. Тематические классные часы направленные на формирование у обучающихся ценностного отношения к жизни: «Учимся строить отношения», «Ты не один», «Настроение на «отлично», «Способность к прощению», «Испытание одиночеством», «Не навреди себе!» и др. Ежеквартальное проведение с учащимися 8 – 11 классов круглых тематических столов: «Мои жизненные ценности», «Социальные роли человека», «Причины детской и подростковой жестокости», «Спешите делать добро»; диспутов: «Где грань между реальностью и виртуальностью?», «Семья – это то, что с тобой всегда», «Конфликты: стратегии выхода»; брифингов: «Стрессы. Как ими управлять», «Как противостоять давлению среды»; панельных дискуссий: «Проектируем свое будущее», «Вечные ценности в жизни человека»; ролевых и ситуационных игр: «Все в твоих руках», «Конфликты в нашей жизни», «Город разных точек зрения». Проведение психологических занятий с элементами тренинга: «Как повысить свою самооценку», «Способы преодоления стресса», «Доверие в общении», «Суметь увидеть хорошее». «Я выбираю жизнь...»; конкурсов: рисунков «Краски счастливой жизни», «Пусть всегда буду Я!», «Я рисую счастливую жизнь», «Мой девиз по жизни»; сочинений, стенгазет, информационных сайтов, областные, муниципальные, городские и школьные акции, тематические выставки творческих работ обучающихся «Я люблю тебя жизнь!», «Твой выбор»

Размещение на сайтах образовательных организаций информации о работе психологической службы и телефонов доверия (109, +7(7172) 556985), распространение памяток «Телефон доверия» главной целью которой является - обеспечение психологической помощи гражданам независимо от их социального статуса, укрепление психологического здоровья и атмосферы психологической защищенности детей и подростков.

Диагностика подростков с целью выявления групп риска – особенностей личности и поведения ребенка, мотивационной сферы и динамики ее развития, эмоционально-волевой сферы (уровень тревожности, активности, актуальные страхи) и динамики ее развития, влияния эмоционального состояния на процесс обучения, удовлетворенности различными сторонами образовательного процесса, личностной сферы (самооценка, потребность в достижении, уровень коммуникации, ценностные ориентации) и динамики ее развития. Для исследования уровня тревожности среди несовершеннолетних используется стандартный тест Спилбергера-Ханина как методика субъективной оценки ситуационной и личностной тревожности.

Основные формы работы с несовершеннолетними по профилактике суицидального риска:

- обеспечение адаптации к школе, выявление группы детей, испытывающих различные трудности в обучении, поведении и самочувствии;
- меры по предупреждению конфликтных ситуаций среди обучающихся;

- мониторинг (личностных и поведенческих проблем младших школьников, диагностика уровня готовности учащихся к переходу из одной ступени обучения в другую; адаптации учащихся к обучению в следующей ступени; личностных особенностей школьников в период возрастных кризисов; безопасности образовательной среды; состояния работы по обеспечению безопасности жизни детей и предотвращения преступлений в отношении несовершеннолетних; жестокого обращения с детьми);

- развивающие занятия;
- индивидуальные и групповые коррекционные занятия, консультации;
- консультации ребенка и родителей;
- горячая линия.

Подписание меморандума и эффективный опыт работы школы в течение 6 лет с ОФ «Право» под руководством Рыль О.В. дает положительную динамику в пользу поддержки детей, находящихся в трудной жизненной. В состав фонда входят 4-х специалиста врача-психотерапевта, двух психологов и социального педагога. Служба является межведомственным рабочим органом в пределах своей компетенции осуществляющим взаимодействие органов управления образования, государственных и муниципальных учреждений образования и здравоохранения области по вопросам профилактики асоциального поведения в детско-подростковой и молодежной среде (в том числе, суицидального поведения). Деятельность Службы заключается в индивидуальной психолого-медикопедагогической и социальной профилактике школьной дезадаптации, оказании консультативной помощи детям и подросткам, педагогам и родителям (законным представителям) по вопросам предупреждения семейного неблагополучия, антисоциального и аутодеструктивного поведения.

Инновационные технологии в школе по профилактической деятельности:

1. Сенсорная комната в образовательных организациях для релаксации, нормализации самочувствия, снятия агрессивности, нервно-психического напряжения, повышения мотивации к школьному обучению, налаживания эмоционально-положительного состояния с помощью релаксационных упражнений, медиативных игр. При работе в сенсорной комнате используются методики свето-, цвето-, звуко- и ароматерапии с целью воздействия на состояние ребенка через соответствующие органы чувств.

2. Использование арттерапевтических техник наряду с другими психологическими техниками позволяет восстановить эмоциональное равновесие подростка, устранить имеющиеся у него нарушения поведения, помочь справиться со своими проблемами. Использование песочной терапии способствует снижению внутреннего напряжения, позволяет выражать свободно свои мысли и чувства, обеспечивает доступ к внутренним переживаниям, позволяет освободиться от конфликтов и сильных переживаний, восстанавливает эмоциональное равновесие, устраняет имеющиеся нарушения поведения.

3. Создание Школьных служб примирения (ШСП) с целью разрешения конфликтных ситуаций в общеобразовательных организациях и обучения школьников самостоятельному урегулированию конфликтов. Ведущими членами ШСП являются педагоги - психологи и социальные педагоги, менеджер по правам. Повышение компетентности педагогических работников в решении проблем суицидального поведения школьников. Одной из важнейших задач в повышении профессионального мастерства педагогических кадров является вооружение их научно обоснованными, диагностически значимыми критериями и признаками, позволяющими выполнять функции ориентирования и прогнозирования в педагогическом наблюдении, осуществляемом в ходе психолого - педагогического сопровождения.

Программа по формированию навыков раннего распознавания суицидального поведения несовершеннолетних «Видеть, слышать, понимать» (Ефимова О.И., 2013) включает в себя комплекс диагностических показателей по факторам суицидального риска и

является базовой платформой повышения компетентности педагогических работников всех уровней в области профилактики суицидального поведения несовершеннолетних.

На подростка следует обратить особое внимание в случае возникновения любых неожиданных или драматических коллизий, влекущих за собой любые изменения в поведении, индикаторами которых могут выступать как словесные, так и эмоциональные признаки: потеря интереса к обычным видам деятельности; внезапное снижение успеваемости; необычное снижение активности, неспособность к волевым усилиям; плохое поведение в школе; необъяснимые или часто повторяющиеся исчезновения из дома и прогулы в школе; увеличение потребления табака, алкоголя или наркотиков; инциденты, потребовавшие вызова правоохранительных органов, участие в беспорядках. Педагог должен отчетливо представлять признаки эмоциональных нарушений, которые являются значимыми факторами риска суицидального поведения: потеря аппетита или импульсивное обжорство, бессонница или повышенная сонливость в течение ряда дней; частые жалобы на соматические недомогания (на боли в животе, головные боли, постоянную усталость, частую сонливость); необычно пренебрежительное отношение к своему внешнему виду; постоянное чувство одиночества, бесполезности, вины или грусти; ощущение скуки при проведении времени в привычном окружении или выполнении деятельности, которая раньше приносила удовольствие; уход от контактов, изоляция от друзей и семьи, превращение в человека-одиночку; нарушение внимания со снижением качества учебы; погруженность в размышления о смерти; отсутствие планов на будущее; внезапные приступы гнева, зачастую возникающие из-за мелочей. Организовать наблюдение за подростками группы риска и сделать его более эффективным поможет схема индикаторов суицидального риска (особенностей сложившейся ситуации, поведения, когнитивной деятельности, высказываний и настроения человека, которые увеличивают степень риска суицидального поведения. Кроме того, педагог должен разбираться в признаках высокой вероятности суицида: открытые высказывания о желании покончить жизнь самоубийством (в адрес знакомых, в письмах родственникам, любимым); косвенные «намекы» на возможность суицидальных действий (например, появление в кругу друзей с петлей на шее из брючного ремня, веревки, телефонного провода, «игра» с оружием, имитирующая самоубийство); активная предварительная подготовка, целенаправленный поиск средств (собираение таблеток, хранение отравляющих веществ, жидкостей и т.п.); фиксация на примерах самоубийств (частые разговоры о самоубийствах вообще); символическое прощание с ближайшим окружением (приведение всех дел в порядок, раздача в дар ценного имущества); разговоры о собственных похоронах; составление записки об уходе из жизни. Наряду с необходимостью повышения компетентности в области профилактики суицидального поведения несовершеннолетних должна быть переориентирована деятельность специалистов служб сопровождения (психологов), которые в настоящее время более нацелены на проведение диагностических исследований, чем на проектирование по полученным данным программ коррекции проблемы. Сложным аспектом является методологическая рассогласованность диагностических исследований, проводимых специалистами различного профиля (педагогами, психологами, медицинскими работниками) и их неготовностью к конструктивному диалогу на базе имеющихся диагностических результатов. Вместе с тем, профилактика суицидального поведения несовершеннолетних может быть эффективной только при комплексности и внедрении «командного стиля» работы. Личностные проблемы педагога (ригидность педагогического мышления, социальные стереотипы в оценке обучающихся, установки на доминантность, деформации восприятия детей и подростков, а также родителей и коллег) также затрудняют адекватное понимание проблем несовершеннолетнего, склонного к суицидальному риску. Именно поэтому направление работы с самими педагогами представляется весьма продуктивным и должно стать составной частью при создании программы по формированию навыков раннего распознавания

суицидального поведения несовершеннолетних в той или иной образовательной организации, при разработке программы повышения квалификации педагогических кадров. В качестве результата внедрения данной программы можно рассматривать создание в школе мотивированной, системно мыслящей и компетентной в области профилактики суицидального поведения обучающихся в образовательной организации команды специалистов. При этом основные функциональные обязанности членов педагогического коллектива могут быть дополнены возможными направлениями превенции суицидального риска. Так, заместитель директора по воспитательной работе образовательной организации создает модель системы педагогической профилактики, осуществляет подбор методического инструментария для обеспечения диагностики суицидального риска, организует диагностическую, коррекционную работу. Постоянно работает над повышением компетентности педагогического состава школы в данном вопросе, организуя повышение квалификации педагогов и психолого-педагогическое просвещение по проблеме подростковых самоубийств, разрабатывает учебные лекционные курсы по проблеме и методический материал, проводит циклы семинаров для педагогического коллектива в целом или для методических объединений в частности, готовит материал для СМИ. Преподаватели (приглашенные) формируют у педагогов знания о подростках группы суицидального риска, о соблюдении конфиденциальности информации, индивидуальном подходе в процессе обучения, о создании ситуации успеха, об учете особенностей личности подростка, об акцентуациях характера, о педагогической поддержке этих подростков, о совершенствовании педагогического наблюдения, о повышении собственной специальной компетентности, об участии в специализированных семинарах и курсах по профилактике суицидального поведения подростков. Библиотекарь подбирает периодику по теме, способствует самообразованию педагогов, организует выставки для учителей, родителей, подростков с целью актуализации проблемы и психолого-педагогического просвещения. Институт повышения квалификации работников образования включает в программу курсов повышения квалификации для учителей, школьных психологов, социальных педагогов, педагогов дополнительного образования лекционные курсы и практические занятия на темы: «Суициды подростков и их профилактика», «Возрастные особенности подростков», «Азбука превенции суицидального поведения подростков», «Девиянтное поведение несовершеннолетних».

Список использованной литературы:

1. Вагин Ю.Р. Профилактика суицидального и аддиктивного поведения у подростков. – Пермь, 1999. – 103 с.
2. Диагностика и коррекция социальной дезадаптации подростков // Под ред. С.А. Беличевой. – 1999. – 118 с.
3. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. – М.: Эксмо, 2008 – С. 679-681.

УДК 159.99

ТАЙМ – МЕНЕДЖМЕНТ В ПРОФИЛАКТИКЕ СТРЕССОВЫХ СОСТОЯНИЙ УЧАЩИХСЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

**Билоус Оксана Нурулловна, магистр педагогики и психологии, педагог – психолог
Билоус Кирилл Евгеньевич, Денежко Юлия Викторовна – ученики 10 класса
КГУ «Общеобразовательная школа с. Жанаесиль отдела образования по
Целиноградскому району управления образования Акмолинской области», Казахстан,
с.Жанаесиль.**

Аңдатпа. Мақалада уақытты жоспарлау дағдыларын, уақытты басқару әдістерін қолдану арқылы жалпы білім беретін мектеп оқушыларының стресстік жағдайларының алдын – алу мәселелері қарастырылады. Зерттеу шеңберінде ұйымдастырылған және оқушыларды тарта отырып, тақырыптарға сәйкес, оқушылар ұжымындағы жағдайды зерттеу бойынша өткізілген іс-шаралар фактілері, сондай-ақ практикада сыналған әдістерді пысықтаудың бірнеше оң мысалдары келтірілген. Дені сау болуға ұмтылу - қазіргі адамның табиғи қажеттілігі. Өмірдің жеделдетілген ырғағы жаңаша түрде қазіргі адамның физикалық жағдайына ғана емес, сонымен қатар психикалық денсаулығына, күйзеліске төзімділігіне, сондай-ақ адамның физикалық және психологиялық денсаулығын сақтау бойынша қалыптасқан дағдылардың болуын талап етеді. Жалпы денсаулық – бұл физикалық, психикалық және әлеуметтік денсаулықтан тұратын өзара байланысты белгілер кешені. Оқушылардың денсаулығын сақтау мен нығайтудың кешенді моделі білім беру жүйесі мен оқу үдерісіндегі ең өзекті үлгілердің бірі болып табылады.

Кілт сөздер: стресстің алдын алу, уақытты басқару, уақытты жоспарлау дағдылары, жеке және жұмыс уақытын ұтымды пайдалану, психологиялық денсаулық, Франклин пирамидасы, Эйзенхауэр матрицасы, Франческо Чириллоның қызанақ әдісі, балалар мен жасөспірімдердің аутодескруктивті мінез – құлқының алдын алу.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы профилактики стрессовых состояний учащихся общеобразовательной школы методом применения навыков планирования времени, приемами тайм – менеджмента. Приводятся факты организованных в рамках исследования и проведенных с привлечением учащихся мероприятий по изучению завяленной ситуации, в соответствии с тематикой, в ученическом коллективе, а так же несколько положительных примеров отработки профилактических приемов на практике. Стремление быть здоровым – естественная потребность современного человека. Ускоряющийся ритм жизни обозначает по – новому суровые требования не только к физическому состоянию современника, но и ментальному здоровью, стрессоустойчивости, а также наличию сформированных навыков сохранения и поддержания физического и психологического здоровья личности. Общее здоровье – это комплекс взаимосвязанных характеристик, который состоит из физического, психического и социального здоровья. Комплексная модель сохранения и укрепления здоровья учащихся одна из актуальных в системе образования и образовательном процессе.

Ключевые слова: профилактика стресса, тайм – менеджмент, навыки планирования времени, рациональное использование личного и рабочего времени, психологическое здоровье, «Пирамида Франклина», матрица Эйзенхауэра, метод помидора Франческо Чирилло, превенция аутодескруктивного поведения детей и подростков.

Annotation. The article discusses the issues of prevention of stress conditions of secondary school students by applying time planning skills, time management techniques. The facts of events organized within the framework of the study and conducted with the involvement of students to study the withered situation, in accordance with the topic, in the student team, as well as several

positive examples of practicing preventive techniques in practice, are given. The desire to be healthy is a natural need of a modern person. The accelerating rhythm of life means in a new way harsh requirements not only for the physical condition of a contemporary, but also mental health, stress resistance, as well as the presence of formed skills to preserve and maintain the physical and psychological health of the individual. General health is a complex of interrelated characteristics, which consists of physical, mental and social health. The complex model of preserving and strengthening the health of students is one of the most relevant in the education system and the educational process.

Keywords: stress prevention, time management, time planning skills, rational use of personal and working time, psychological health, the «Franklin Pyramid», the Eisenhower matrix, the tomato method by Francesco Cirillo, prevention of auto-destructive behavior of children and adolescents.

Тайм – менеджмент – современное явление, ставшее достаточно прочным условием в организации бизнеса, учебы, рабочего процесса и жизни людей третьего тысячелетия.

В процессе жизнедеятельности обычный обыватель всегда ли задумывается над вопросами организации и планирования своего жизненного ритма, при пятидневной рабочей неделе, которая возможно для некоторых категорий граждан в скором времени сократится до четырехдневной, возникают вопросы предупреждения вероятных физических и эмоциональных перегрузок работников. Кто эти люди новой формации, способные выполнять максимум нагрузки с полной самоотдачей, обладающие качествами самовосстановления, самоорганизации, саморелаксации. Работники профессий нового тысячелетия, отличающиеся и поддерживающие устойчивое психологическое здоровье в себе и при необходимости в трудовом коллективе. Это выпускники общеобразовательных учреждений ближайших пяти – десяти лет, объектом исследования стали которые на примере стандартной общеобразовательной средней школы. Необходимо отметить, что каждый учащийся благодаря содержанию школьной программы предмета «Биология – 8 класс» имеет представление о понятии «биологические ритмы организма», «биологические часы», в соответствии с чем легко ориентируется в хронобиологических особенностях активности мозга, организма, мыслительной деятельности, сна и отдыха. Биологические часы индивидуальны, но именно они позволяют человеку наиболее эффективно подходить к планированию активного времени, обучения, рабочих моментов, самоорганизации, а так же релаксации и ежедневного сна в режимное время. Фундаментом тайм – менеджмента являются именно основы знаний индивидуальных биологических ритмов организма. Другими словами «тайм - менеджмент» - это искусство управления временем или комплекс знаний, умений и навыков, направленных на повышение эффективности организации каждого нового дня и деятельности личности в нем. Тайм – менеджмент позволяет профилактировать такие серьезные недуги здоровья человека, как стресс, физическое и эмоциональное истощение, болезни, связанные с перегрузкой организма (гипертония, анемия, невроз), саморазрушающее аутодеструктивное поведение.

В полной ли мере обладают учащиеся вышеуказанными навыками, применяют ли на практике планирование учебного дня, нагрузки и отдыха?! Согласно А.Брокбанку и И. МакГилл, познание рассматривается как качественное изменение в человеке того, что он видит, приобретает с опытом, понимает и делает выводы по отношению чего – либо в реальном мире [1, р. 283].

Объектом исследования был обозначен тайм – менеджмент, как наука и навыки управления временем, предметом исследования непосредственно инструменты формирования навыков рационального использования времени («Пирамида Франклина», матрица Эйзенхауэра, метод помидора Франческо Чирилло), метод исследования анкетирование, соц.опрос, анализ научной и справочной литературы.

В исследовании приняли участие учащиеся 9 – 11 классов, всего 37 человек, со следующими результатами: планируют свой день 19 учащихся – 51 % от общего количества опрошенных, удовлетворены результатами дня, успевают выполнить запланированное 8 человек – 21 %, часто отмечают сильную усталость в конце дня 26 человек – 70 % учащихся, из них 49 % - 18 учащихся связывают переутомление в большом количестве запланированных дел, 51 % - 19 учащихся затруднились оценить свое физическое и эмоциональное состояние в конце дня. В результате была выдвинута гипотеза: учащиеся не умеют эффективно планировать время. Практическая значимость работы заключается в том, что с помощью рекомендаций, полученных в процессе работы учащиеся отработают навыки эффективного распределения времени, получат инструменты, являющиеся фундаментальными в основах тайм – менеджмента, использование тайм – менеджмента станет режимным для школьников, а так же участники смогут транслировать полученные знания и опыт в своем кругу общения, семье, среди сверстников.

К началу эксперимента обозначилась группа учащихся 10 класса, активно желающих корректировать свои навыки управления временем, получить приемы и инструменты тайм – менеджмента, с целью применения в планировании учебного дня и использования знаний в процессе подготовки к итоговой государственной аттестации выпускников в форме ЕНТ. Словами знатока подростковой психологии Л.И. Божович: «Какие бы воздействия не оказала среда на ребенка, какие бы требования она к нему не предъявляла, до тех пор, пока эти требования не войдут в систему собственных потребностей, они не вступят действительными факторами развития» [2, с.8]. Выявленные знания учащихся о биологических ритмах и индивидуальных биологических часах в полной мере дали возможность к началу этапа психологического просвещения об инструментах тайм – менеджмента. Учащиеся получили теоретические знания о применении «Пирамиды Франклина» в разработке глобальных планов, а так же долгосрочном, краткосрочном и ежедневном планировании. Матрица Эйзенхауэра была взята за основу краткосрочного и ежедневного планирования. С целью борьбы с прокрастинацией – откладыванием дел, что является частым явлением, особенно в подростковой среде, где предпочтение отдается коммуникации со сверстниками и виртуальному общению, был предложен Метод «Помидора» Франческо Черилло. Эту технику придумал студент Франческо Черилло, когда понял, что не может на чем – то подолгу концентрироваться. Современные подростки желают уловить максимум информации за короткое время, в минимальный срок, этим характеризуется «клиповое мышление», что является проблемой «поколения Z» не только в нашей стране, а в мире в целом. Метод «Помидора» позволяет выполнять задачу в течение заданного времени с обязательным перерывом на отдых от 5 до 30 минут максимально.

Общеизвестное правило формирования привычки в 21-дневный срок, стало основой обозначения срока эксперимента. Эксперимент учащихся 10 классов в применении навыков тайм – менеджмента проходил в течение двух месяцев. Каждый участник, из заявленных 10 человек составил четкий распорядок учебного дня, с учетом индивидуальных требований по биологическим ритмам организма, так же были распланированы периоды и дни, отведенные на отдых и личное свободное время, увлечения, контакты и общение с семьей и сверстниками. В течение срока проведения эксперимента январь – февраль месяц участникам предлагалась психологическая поддержка со стороны психолога школы, была создана закрытая группа участников в социальной сети, в которой размещалась информация об успехах в реализации эксперимента и обсуждались возникающие актуальные вопросы. Был проведен промежуточный соцопрос участников на предмет выполнения плановых мероприятий, который показал, что все 10 человек – 100 % участников придерживаются установленных правил и выполняют требования в рамках эксперимента в полной мере.

Подведение итогов исследования проводилось после обобщения результатов повторного анкетирования участников исследования со следующими результатами:

исследовании приняли участие учащиеся 10 класса, всего 10 человек, на момент проведения анкетирования планируют свой день 10 учащихся – 100 % от общего количества опрошенных, удовлетворены результатами дня, успевают выполнить запланированное 9 человек – 90 %, часто отмечают сильную усталость в конце дня 2 человека – 20 % учащихся, из них 1 - 10 % учащихся связывают переутомление в большим количеством запланированных дел (отличница, Президент школы, возникали случаи выполнения поручений от учителей, администрации, РОО вне плана), 10 % - 1 учащихся объясняет факт особенностями физиологии хронотипа ((хронос-греч. «время»), относит себя к «совам»), рекомендовали полученную информацию и навыки среди сверстников и в семье 10 человек – 100 % общего количества участников. По результатам контрольного анкетирования 1 учащейся рекомендовано личное обращение в психологическую службу школы для прохождения специальных мероприятий стресс-профилактического характера, 1 учащемуся перераспределить наиболее энергозатратные виды деятельности, а так же работу, в которой необходима концентрация и эффективность на позднее время, а так же обратить внимание на выбор в профессиональной деятельности в пользу профессий с вечерним графиком или самозанятости.

Исходя из результатов сравнительного анализа проведенного исследования подтверждена гипотеза о том, что владея навыками и приемами тайм – менеджмента, применяя их на практике, учащиеся имеют возможность эффективно распланировать учебный день, максимально выполнить поставленные задачи, достигать поставленных целей, что непременно повышает уровень личной удовлетворенности, снижает фактор развития стрессовых ситуаций, позволяет рационально использовать время в балансе «работа - отдых», а так же повышает уровень психологического благополучия каждого воспитанника, превентивуя возможные факты аутодеструктивного поведения на почве стресса. Особо актуальным становится факт умений применения инструментов и приемов тайм – менеджмента в перспективе, после окончания общеобразовательной школы, в период обучения в ВУЗе, где наблюдается увеличение нагрузки, а так же в дальнейшем в трудовой профессиональной деятельности.

Повышение уровня психологической культуры, привитие элементарных навыков самоорганизации подрастающего поколения на уровне образовательных учреждений формирует концепцию здорового образа жизни в повседневности каждого школьника, прививает навыки осознанности и самооценности, является залогом формирования полноценной психологически здоровой конкурентоспособной личности выпускника.

Список использованной литературы:

1. Brockbank & McGill, 1999, p. 283.
2. Гущина Т.Н. «Игровые технологии по формированию социальных навыков подростков», «Аркти», Москва, 2008 г.
3. www.mybook.ru

ЦИФРЛЫҚ ПЕДАГОГИКА ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ МОДЕЛІ РЕТІНДЕ

Фейзулдаева С.А., Философия докторы (PhD), Педагогика және психология жоғары мектебі, Оқыту және тәрбиелеу әдістемесі білім беру бағдарламасының оқытушы-дәріскері. «І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті»

Болегенова М.М., 7М01301 - Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Қазақстан, қ.Талдықорған

Аңдатпа.Мақалада жаһандық COVID-19 пандемиясы цифрлық педагогиканы қолдануға және қашықтан оқыту қажеттілігіне деген қызығушылықты арттырды. Бұл мақала сипатталған өлшемдерді концептуализациялауға бағытталған және оқытуда цифрлық технологияларды пайдалану құралдарын қамтамасыз ету үшін цифрлық педагогика үлгісін ұсынады. Цифрлық педагогика моделі үш өлшем бойынша талқыланады: педагогикалық бағыттылық, педагогикалық тәжірибелер және мұғалімге беретін сандық педагогикалық құзыреттер. Бұл зерттеуде цифрлық педагогиканың өлшемдері қалай ұсынылғанын зерттейді. Алынған деректер, біріншіден, педагогикалық бағытты көп жағдайда оқушыларға және студентке бағытталған деп белгілейтінін көрсетеді. Екіншіден, педагогикалық іс-тәжірибелер – оқушылардың оқуын жеңілдету үшін қолданылатын әдістер; олар, ынтымақтастық пен әлеуметтік білімді қалыптастыруды қамтиды. Технологиялық, педагогикалық және мазмұндық білімдермен қатар, мұғалімдердің цифрлық технологияларды оқытуға енгізудегі табыстары жоғары өзіндік тиімділік пен құрдастар арасындағы күшті ынтымақтастық дағдыларымен артады.

Түйінді сөздер: цифрлы, цифрлық педагогика, технология, педагогика.

Аннотация. В статье констатируется, что глобальная пандемия COVID-19 повысила интерес к использованию цифровой педагогики и потребность в дистанционном обучении. Эта статья направлена на осмысление аспектов, описанных ниже, и представляет модель цифровой педагогики, чтобы предоставить инструменты для использования цифровых технологий в обучении. Модель цифровой педагогики обсуждается с точки зрения трех измерений: педагогическая ориентация, педагогические практики и количественные педагогические компетенции учителей. В этом исследовании рассматривается, как представлены аспекты цифровой педагогики. Полученные данные показывают, что прежде всего педагогическое направление определяется как ученикоориентированное и в большинстве случаев студенто ориентированное. Во-вторых, педагогические практики – это методы, используемые для облегчения обучения студентов; они включают в себя формирование сотрудничества и социальных знаний. Наряду с технологическими, педагогическими и содержательными знаниями успех учителей во внедрении цифровых технологий в обучение подкрепляется высокой самоэффективностью и сильными навыками сотрудничества со сверстниками.

Ключевые слова: цифровая, цифровая педагогика, технология, педагогика.

Annotation. The article states that the global COVID-19 pandemic has increased interest in the use of digital pedagogy and the need for distance learning. This article aims to comprehend the aspects described below and presents a digital pedagogy model to provide tools for using digital technologies in teaching. The digital pedagogy model is discussed in terms of three dimensions: pedagogical orientation, pedagogical practices and quantitative pedagogical competencies of teachers. This study examines how aspects of digital pedagogy are presented. The data obtained show that, first of all, the pedagogical direction is defined as student-oriented and, in most cases, student-oriented. Second, pedagogical practices are methods used to facilitate student learning; they include the formation of cooperation and social knowledge. Along with technological, pedagogical

and content knowledge, teachers' success in integrating digital technologies into teaching is underpinned by high self-efficacy and strong peer collaboration skills.

Key words: digital, digital pedagogy, technology, pedagogy.

Кіріспе. Қазіргі ұрпақ күнделікті өмірді қалыптастыратын цифрлық технологияларға толы әлемде тәрбиеленуде. Сандық технологиялар, басқалармен қатар, ақпаратты оңай іздеу мен бөлісу үшін жаңа мүмкіндіктер жасады. Дүние жүзіндегі білім беру жүйелері цифрлық технологиялар қоғамда тудыратын өзгерістерге бейімделіп, ХХІ ғасыр оқушыларының жаңа оқу талаптарына жауап беруге дайын екенін атап өтті.

Жаһандық COVID-19 пандемиясы мектептерді қашықтан оқытуды ұйымдастыруға мәжбүр болғандықтан, оқыту тәжірибесін қайта қарау керектігін көрсетті. Қашықтықтан оқыту білім алушыларға жеке оқытумен бірдей сападағы оқу тәжірибесін қамтамасыз етуі керек. Мектеп әкімшілігі мұғалімдердің дамуын жобалау және жоспарлау кезінде бұл өзгерістерге де назар аударады. Қазіргі уақытта оқушыларды оқытудың жаңа талаптары мен жаңа цифрлық технологиялардың дамуы мұғалімдерден өздерінің оқыту тәжірибесін үнемі қайта қарастыруды талап етеді [1]. Сондықтан бұл заман талабына сай қазіргі таңда өте өзекті болып отырған тақырыптардың бірі. Өйткені, мемлекет басшысының Жолдауларында осы мәселеге аса назар аударылып, үкіметке кезең-кезеңімен тапсырмалар берілді.

Қазақстан Республикасының президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылғы Жолдауында мемлекет басшысы білім саласындағы жаңа стратегиялық бағыттарды айқындап берді. Жолдауда «Цифрландыру – сәнді үрдіске еліктеу емес, ұлттық бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізудің негізгі құралы» деп атап өтілді [2]. Қазіргі заманда бәсекеге қабілеттіліктің басты факторының бірі-барынша цифрландыру.

Білім беру қызметтерін арттыру факторы ретінде цифрлық педагогика туралы айтатын болсақ, оның ұтқырлығы мен деректерді жаңарту жылдамдығын атап өтпеуге болмайды. Қазіргі уақытта елімізде көптеген қосымшалар мен қызметтер бар, олардың көмегімен мұғалімдер мәселелерді шешудің динамикасын бақылау және ең күрделілерін анықтау, олардың орындалуын бағалау және алынған мәліметтерді бірден жалпыға қол жетімді базаларға енгізу оңайырақ. Белгілі бір алгоритмдер оқушының үлгерімін талдай алады, тіпті оның одан әрі оқуы туралы кейбір «болжамдар» жасай алады. Сонымен, цифрлық оқыту білім алушылардың үлгеріміне де, олардың оқуға деген ынтасына да оң әсер етеді.

Материалдар және жұмыс әдістемесі

Цифрлық педагогика қазіргі білім беру ортасының өзекті бағытын білдіреді. Соңғы онжылдықта цифрлық педагогика проблемасы белсенді ғылыми пікірталастардың тақырыбы болғанына қарамастан, ғалымдар оның мәнін анықтауға бірыңғай тәсіл жасай алмады. Цифрлық педагогиканы көптеген көзқарас тұрғысынан қарастыруға болады, ол оқу-тәрбие үдерісін жақсарту немесе өзгерту үшін электрондық элементтерді пайдалануды білдіреді [3].

Шетелдік ғалым С.Кивуня «цифрлық педагогикаға» сілтеме жасай отырып, оқуды, оқытуды, бағалауды және оқу бағдарламасын жақсарту үшін оқуға цифрлық технологияларды енгізу мүмкіндігі деп анықтама берді. Цифрлық педагогиканы сандық технологияларды педагогикалық тұрғыдан қолдану деп те қарастыруға болады деп атап өтті [4].

Бұл зерттеуде цифрлық технологияларды педагогикалық жағынан пайдалануды түсіндіруге бағытталған цифрлық педагогика моделін ұсынады. Сандық педагогиканың бұл моделі үш өлшемді қамтиды: 1) педагогикалық бағыттылық; 2) педагогикалық тәжірибелер; 3) сандық педагогикалық құзыреттіліктер.

Сандық педагогикалық қызметті жоспарлау педагогикалық бағытты қарастырудан басталады. «Педагогикалық бағыттылықты» мұғалімнің оқытудың қандай болуы керектігі, адамдар қалай білім алуы және оларға қалай оқыту мен кеңес беру керектігі туралы түсінігі ретінде анықтайды. Педагогикалық нанымдарды концептуализациялау педагогикалық

бағдарға ұқсас және оқыту мен оқуға қатысты түсінік, алғышарттар мен ұсыныстар ретінде анықталады. Олар мұғалімдердің педагогикалық сенімдеріндегі өзгерістер технологияны оқытуға кіріктіргенде орын алуы мүмкін екенін алға тартты [5]. Мұғалім өз тұжырымдамалары мен идеяларын жеткізуге мүмкіндік беру арқылы оқушылардың тақырыпты терең түсінуін жақсарту болып табылатын фасилитатор ретінде қарастырылады.

Ал К. Апелгрэн мен В. Гиерц педагогикалық құзыреттілік алты өлшемді қамтиды: көзқарас, білім, қабілет, жағдайға бейімделу, табандылық және үздіксіз даму деп есептейді.

«Білім» мұғалімдердің пәндік білімдерін және оқыту процесі мен әдістерін түсінуін қамтиды. «Қабілет» іс-әрекетті жоспарлау мен ұйымдастыруға оқушылар және студенттерге ақпаратты тиісті түрде ұсынуға қажетті дағдыларды білдіреді. «Жағдайға бейімделу» демекші, мұғалімдер оқушылардың оқуын оңтайландыру үшін көптеген факторларды қарастыра алады. Бұл тұрғыдағы «табандылық» мұғалімдердің жоғары сапалы оқытуды қолдауға деген ұмтылысын білдіреді. Ақырында, «үздіксіз даму» мұғалімдердің статистикалық дағды емес, әрқашан бағаланып, дамытылуы қажет нәрсе екенін түсінуін білдіреді [6].

М. Милтон мен Л. Воццо цифрлық педагогиканың дәстүрлі педагогикаға қарағанда конструктивті оқыту тәсілімен ортақ тұстары бар екенін көрсетті, өйткені ол оқушылардың өз білімін қалай жасайтынына назар аударатынын айтты. М. Милтон және Л. Воццо «цифрлық педагогика» анықтамасы көптеген вариациялар мен ұғымдарды қамтиды - бұл оқытуда технологияны пайдалану ғана емес екенін көрсететіндігін білдіріп, С. Престридждің тұжырымдамасымен келісетіндіктерін білдірді [7].

С. Престридж «цифрлық педагогиканы» тек мұғалімге бағытталған тәсілдер аясында цифрлық технологияларды пайдалану ретінде қарастыруға болмайды деп тұжырымдады; керісінше, ол сонымен қатар оқушыларға бірлесіп жұмыс істеуге және ақпаратты құруға және белсенді пайдалануға мүмкіндік беру үшін АКТ қолданылатын тәжірибелерді қамтитынын атап өтті.

С. Престридж мұғалімдердің АКТ тәжірибесін көрсететін төрт факторды анықтады. Бірінші фактор – «АКТ-ның негізгі тәжірибесі» мұғалімдердің АКТ-ны оқыту тәжірибесіне енгізу туралы бастапқы ойларына, соның ішінде АКТ-ны мектептердегі оқу салаларына біріктіру керектігін түсінуге және АКТ-ны өз оқытуына енгізу жолдарын жоспарлауға қатысты. Дегенмен, бұл бірінші кезеңде мұғалімдер АКТ-ны оқытуды қалай жақсартатынын терең түсінбейді. Екінші фактор – «АКТ тәжірибесін дамыту», яғни мұғалімдер АКТ-ның оқу бағдарламасы үшін маңыздылығын түсіне бастады. Үшінші факторда, «дағдыға негізделген АКТ тәжірибесі» мұғалімдер оқуды жақсарту үшін АКТ-ны пайдаланудан гөрі, АКТ дағдыларына назар аударады. Төртінші және соңғы фактор – «цифрлық педагогикалық тәжірибелер», онда мұғалімдер АКТ-ны оқушыларға проблемалық әрекеттерге қатысуға мүмкіндік беретін құрал ретінде түсінеді. АКТ-ның әртүрлі тәжірибелерін бейнелейтін бұл факторлар «цифрлық педагогиканы» анықтау кезінде бірнеше тәсілдерді ажыратуға болатындығын көрсетеді [8].

Педагогикалық бағыт білім берудегі цифрлық технологияларды интеграциялаумен өзгеруі мүмкін. Д. Батлер және өзге ғалымдар өз зерттеулерінде оқыту мен оқуда цифрлық технологияларды пайдалану студенттердің өз оқуына деген жауапкершілігін арттырғанын, сонымен қоса бұл олардың ынтымақтастық пен белсенділіктерінің артқанын атап өтті. Бұл педагогикалық бағытты өзгерту болды, өйткені цифрлық технологияны қолдану мұғалімдерге студенттердің ынтымақтастығын, проблемаларды шешуді және білімді құруды қамтитын педагогикалық тәжірибелерді қолдайтын оқу ортасын құруға мүмкіндік берді [9].

Бұл зерттеудің бірінші мақсаты қазіргі әдебиеттерге негізделген цифрлық педагогика аспектілерін тұжырымдау болды. Зерттеу кейбір теориялық сұрақтарды қорытындылау және цифрлық технологияларды оқытуға тиімді енгізу үлгісін ұсыну арқылы осы салаға үлес қосады. Зерттеудің мақсаты – оқытуда сандық технологияларды пайдаланудан басқа сандық

педагогиканың шын мәнінде не екенін кеңірек түсінуге ықпал ету болды. Бұл оның педагогикалық бағыттылығын, педагогикалық тәжірибелерін және цифрлық педагогикалық құзыреттілігін тексеру арқылы жүзеге асырылады. Екіншіден, бұл зерттеу цифрлық педагогика аспектілеріне негізделген модельді ұсынады. Содан кейін зерттеу бойынша әдебиеттерге жүйелі шолу жасау арқылы сандық педагогикаға қатысты соңғы зерттеулер мен үлгілердің көлемі мен түрлерін береді. Қолданыстағы әдебиеттер цифрлық педагогиканы тұжырымдама ретінде қарастыра бастады, бірақ кеңірек түсінуге ықпал ететіндей егжей-тегжейлі зерттеулерді әлі де қажет етеді. Төмендегі кестеде (1) цифрлық педагогика жайлы жарияланған мақалалардың нәтижелері көрсетілген.

Кесте 1

Нәтижелер және оларды талқылау

№	Жылдар	Құжаттар
1	2018	11
2	2019	10
3	2020	4
4	2021	19
5	2022	18

Кестеде 2018 жылы жарияланған мақалалар саны 11, 2019 жылғы жарық көрген мақалалар саны 10, ал 2020 жылы тек 4 мақала жазылған, 2021 жылы қайтадан күрт өскен. Әр адамда неге деген сұрақ туатыны анық. Бұл жаһандық пандемия уақыты еді. Бүкіл әлем өмір мен өлім ортасында тұрғандай, тұңғышқа батып кететіндей, қорқынышты уақытты бастан кешірді. Бірақ бұл пандемия білім беру мекемелерінің қашықтықтан оқытуға мәжбүр болғандықтан, педагогикада цифрлық технологияның таптырмас негізгі моделі екенін айқын көрсетті. Цифрлық педагогикаға сұраныс өсті. Оның дәлелі 2021 жылдан цифрлық педагогика жайлы мақалалардың санының артуы дәлел. 2 кестеде цифрлық педагогика жайлы ғылыми еңбек жазған авторлары мен құжаттары берілген.

Кесте 2

Авторлар және құжаттар

№	Ғалымдар	Құжаттар
1	S. Prestridge	4
2	S.N. Sailin, N.A. Mahmor	3
3	B. Croxall	2
4	C. Kivunja	4
5	M. Milton, L.Vozzo	1
6	K. Apelgren, B. Giertz	1
7	D. Butler, M. Leahy, M. Hallissy, M. Brown	1

Берілген кестеден көріп отырғанымыздай С.Престридж және С.Кивуньяның цифрлық педагогикаға көбірек қызығатынын байқауға болады. Бұл авторлардың мақсаты жоғары және орта білім беру мекемелерінде цифрлық педагогиканы оқыту нәтижесін жоғарылату болып табылады.

Сандық педагогика тұжырымдамасын анықтау осы зерттеудің ең қиын бөлігі болды. Іздеу нәтижесінде цифрлық педагогика жайлы тұжырымдаманы қамтитын мақалалар табылды, бірақ бұл терминнің көп жағдайда нақты анықтамасы берілмеген. Сонда да «цифрлық педагогика» көптеген мақалаларда басқаша түсіндіріледі. Бұл шолу әртүрлі

аспектілерді біріктіреді сандық педагогикамен танысуға көмектесе алады. Осы шолу нәтижесінде мұғалімдердің неге бұны жақсырақ түсіну керек екенін және білім беруге цифрлық технологияларды кіріктіру үшін оларға қандай дағдылар қажет екені белгілі болды.

Білім беру процесін ұйымдастыруда цифрлық педагогика құралдарын пайдалану мүмкіндігі туралы мәселе қауіпсіз цифрлық білім беру ортасының жұмыс істеу жағдайларын қамтамасыз етудің мемлекеттік деңгейде қойылған міндетіне жауап береді. Цифрлық технологияларды пайдалану және білім беру жүйесіне цифрлық педагогика құралдарын енгізу негізінде ұйымдастырылған оқыту оқушылардың білім сапасын едәуір арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, білім алушылар мен педагогтардың цифрлық дағдылары дамыған жағдайда ғана икемді және жаңашыл нысандарда сапалы білім беруді қамтамасыз етуге болады. Бұл, бір жағынан, білім алушылардың күтулері мен қажеттіліктеріне жауап береді, екінші жағынан, цифрлық экономика аспектілері бойынша хабардар болу есебінен оларды одан әрі жұмысқа орналастыру мүмкіндіктерін кеңейтеді. Заманауи цифрлық технологиялар оқытуды тиімдірек етуге, оны байытуға, жеке оқыту процестерін жеңілдетуге мүмкіндік беретін көптеген жаңа білім беру мүмкіндіктері мен тәсілдерін ашады.

Әдебиеттер тізімі

1. S.N.Sailin & N.A.Mahmor, December 2018, Malaysian Journal of Learning and Instruction 15(2):143-173. DOI:10.32890/mjli2018.15.2.6.
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек. Жаңа жағдайдағы қазақстан: іс-қимыл кезеңі. https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek.
3. B.Croxall (2012) Digital pedagogy. A Digital Pedagogy Unconference. Retrieved April 23, 2019. <https://doi.org/10.1177/1834490921995395>.
4. C. Kivunja (2013). Embedding digital pedagogy in preservice higher education to better prepare teachers for the digital generation. International Journal of Sustainability in Higher Education, 2(4), 131–142. URL: <http://dx.doi.org/10.5430/ijhe.v2n4p131>.
5. Tondeur, J., van Braak, J., Ertmer, P., & OttenbreitLeftwich, A. (2017). Understanding the relationship between teachers' pedagogical beliefs and technology use in education: A systematic review of qualitative evidence. Educational Technology Research and Development, 65,555–575. <https://doi.org/10.1007/s11423-016-9481-2>
6. K.Apelgren & B.Giertz, 2010, pp.30–32. Pedagogical competences: A key to pedagogical development and quality in higher education. In A . Ryegard (ed.), A Swedish perspective on pedagogical competence (pp.25–41). Uppsala University. Division for Development of Teaching and Learning.ISBN: 978-91-633-6317-7
7. Milton M., & Vozzo L. (2013). Digital literacy and digital pedagogies for teaching literacy: Pre-service teachers' experience on teaching rounds.. Journal of Literacy and Technology 73.Volume 14, Number 1: March 2013.ISSN: 1535-0975.
8. Prestridge S. (2012). The beliefs behind the teacher that influences their ICT practices. January2012.Computers&Education58(1):449-458.DOI:10.1016/j.compedu.2011.08.028.
9. Butler D., Leahy M., Hallissy M., & Brown M. (2017).Different strokes for different folks: Scaling a blended model of teacher professional learning. Interactive Technology and Smart Education, 14(3), pp.230–245 EJ1155011 ISSN-1741-5659. <http://dx.doi.org/10.1108/ITSE-01-2017-0011>

ӘӨЖ 371.37.02;

БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН АРТТЫРУДА ONLINE БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУ

Салыбекова Нурдана PhD доцент м.а.

Ермекқызы Гүлжайна, 2-курс магистрант

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, қ. Түркістан

Аңдатпа. Мақалада орта сынып оқушыларының online білім беру арқылы биологиялық білім беру сапасын арттыру көзделген. Осы жұмысты жаратылыстану ғылымының бір саласы ретінде танылған биология ғылымының да пандемия барысында көп әдістер қолданылғаны айтылған. Сондықтан да Қазақстанда әлем сияқты online білім берудің ең тиімді жолдарын іздей бастады. Осы сияқты зерттеу жұмыстары өзінің кішкентай болсын үлесін қосу мақсатында көптеген әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы білім беру жүйесінде білімнің сапасын арттыруда өз үлесін қосатыны туралы айтылған.

Кілт сөздер: online білім беру, оқыту, аралас оқыту; мобилді оқыту, білім беру технологиясы.

Аннотация. В статье предусмотрено повышение качества биологического образования учащихся средних классов посредством онлайн-обучения. Говорят, что биологическая наука, которая признает эту работу отраслью естествознания, во время пандемии использовала множество методов. Именно поэтому, как и весь мир, Казахстан начал искать наиболее эффективные способы предоставления онлайн-образования. Говорят, что такие исследовательские работы способствуют повышению качества образования в системе образования, используя множество методов, чтобы внести свой вклад, даже если он небольшой.

Ключевые слова: онлайн-образование, обучение, комбинированное обучение; мобильное обучение, образовательные технологии..

Annotation. The article provides for improving the quality of biological education of middle school students through online education. It is said that biological science, which recognizes this work as a branch of natural science, has used many methods during the pandemic. That is why, like the rest of the world, Kazakhstan has started looking for the most effective ways to provide online education. It is said that research works like this contribute to the improvement of the quality of education in the education system by using many methods in order to contribute even if it is small.

Keywords: online education, training, combined training; mobile learning, educational technology.

Ұзақтан білім беру, қалыпты үйренуден өзгеше орындарда жүзеге асқан және оның нәтижесінде де жеке сабақ дизайны тәсілдері, жеке білім беру тәсілдері, электроника және басқа технологиялармен жеке байланыс әдістері, сонымен қоса жеке ұйымдастырылған және басқару қадағалауды қажет ететін жоспарлы білім алу болып табылады (Moore және Kearsley, 1996) [1]. Ұзақтан білім беру үш түрлі қызмет ұсынып бөлінеді: дәстүрлі ұзақтан білім беру, компьютер базалы білім беру және онлайн білім беру. Дәстүрлі ұзақтан білім беру, почта сервисі арқылы дауыс және видеокасеталарды немесе қағаз түріндегі материалдарды қолданады. Компьютер базалы білім беру, бір тұрақты диск немесе CD-ROM материалдарына сүйенеді. World Wide Web (WWW) қолдану арқылы компьютер негізгі үйрету ұсынылғанда, онлайн білім беру ретінде қабылдана береді. Веб базалы білім беру және Интернет базалы білім беру ретінде де білінетін онлайн білім беру, ұзақтан білім беру

үшін интернетті қолданады. Интернет, академиялық құрылымдардың дәстүрлі сынып білім беруін толықтырылуына және одан да ұзақ қашықтықтарға оданда көп ұзақтан білім беруді рұқсат етіп қамтамасыз етеді. Айрықша интернет, академиялы адамдармен әртүрлі әдістерді бір араға әкелу арқылы үйретуді дамыту мүмкіндігін ұсынады (Kim, 2004) [2].

Онлайн білім беру, асинхронды және бірізгілікті екі түрлі үйренуді қолданады. Асинхронды онлайн білім беру, оқушылардың оқытушымен шынайы уақытта байланысқа шығуының қажет етпеуі мағынасына келеді. Оқушылар онлайн бір курсты қалаған уақытта жоспарлап жұмысын бітіре алады. Асинхронды онлайн білім беру, индивидуалды уақытын бақылай алу себебімен дәл қазір онлайн білім беруге үстем болып табылады. Бір мезгілді онлайн білім беру болса, географиялық тұрғыдан шашыраңқы оқушылар және оқытушылар, цифрлық дауыс, цифрлық видео және мәтін базалы хат жазу сияқты байланыс технологияларын қолдану арқылы шынайы уақытта байланысқа түскенде ортаға шығады (Martinez, 2004) [3].

Онлайн білім беру, жүзбе жүз сыныпта оқуына танымал бір альтернатива ретінде пайда болған болатын. Орта білім беруден кейін білімін жалғастыруда қиындатылған немесе қолжетімсіз географиялық, уақыт немесе басқа шектеулер болатын жеке тұлғаларға білім беру мүмкіндігі және онлайн үйренудің кеңдігін таңдағандар үшін басқа бір таңдау ұсынады (Crawford-Ferre және Wiest, 2012) [4].

Жаппай ашық онлайн сабақ құрылымы: Жаппай ашық онлайн сабақтар, соңғы жылдарда жоғары оқу орындарында және жалпы орта мектептерде ең танымал трендтерден бірі болып саналады. Жаппай ашық онлайн сабақтар ұғымы, курс оқу немесе білім алуды қалаған қатысушыларға онлайн бір платформа құралымен таралған ашық қолжетімді, жаһандық, ақысыз, видео базалы білім беру мазмұны, видеолар, проблемалы сайттар және форумдар көрсеткіш бола алады. Уақыт және мекен кеңістігі мен жаппай ашық онлайн білім беру, әлемнің төрт бір құбыласындағы сабақ берушілер және ұқсас ойлайтын басқа оқушыларды бір ортаға жинайды (Baturay, 2015) [5].

Жанды сынып (Virtual Learning Environment): Бір жанды сыныпта, онлайн үйренуді жеңілдетілген бәрі бір жерде жиналу шешімдері, онлайн оқыту ортасын қалыптастырады. Видеолар, сұхбаттар, дауыс және podcast-тар қоса алғанда әр түрлі сандық медиа қолданылады. Үй тапсырмалары орындау пакеті құралымен бірге жіберілуде және қолданушылар бір-бірімен байланыс жасай алуда. Басқарушы тарапынан ұйымдастырылған қызметтер, жалғанудың бақылана алатындығы, байланыстың қадағалануы және үйрену мазмұнының қамтамасыз етілуін негізге алады (Alves, Miranda және Morais, 2017) [6].

Сабақты басқару жүйесі (Course Management System): Бір сабақ басқару жүйесі, мұғалімдерінің сыныбын, үй тапсырмаларын, іс-шараларын, емтихандары және тесттері, әдебиеттері және оданда көп қолжетімді бір онлайн ортада басқаруларына мүмкіндік береді. Оқушылар әрқашан, әр жерде отырылым аша біледі және жұмыс жасай алады (Simonson, 2007) [7]. Ullman және Rabinowitz (2004) [8], сабақты басқару жүйелерін одан да қысқа және өзіндік бір пішінде «Оқушы тіркеуін басқаратын, оқушы ынтасын көрсететін және сабақ мазмұнын қалыптастыратын және тарататын интернет базалы желі» ретінде анықталады.

Білім беру технологиясы (EdTech): Білім бер технологиясы, адам оқу процесін жақсарту үшін жүйе, техника және жәрдемнің дамуы, қолданылуы және сипатталуы мен байланысты. Білім беру технологиясы, ғылыми ақпараттың білім берудегі практикалық міндеттеріне жүйелілік ретінде қолданылуын көрсетеді. Білім беру технологиясы үйрену теориясы, компьютерлік білім беру және онлайн білім беру сияқты бірнеше саланы қамтиды. Білім беру технологиясы, үйрену процесі үшін сандық құралдарды қолданылуын қамтамасыз етеді. Бұл құралдар, суреттер, дауыс баспалары, сызбалар, инфографиктер, ағымдағы видеолар, интернет үйренулері, білім беру жазбалары және оданда артығын көрсетуге тырысады (Seels және Richey, 1994) [9].

Online оқыту (Online Learning): Технологиялардағы жылдам өзгерістер ұзақтан білім беруді жеңілдетіп жатыр (McBrien, Cheng және Jones, 2009) [10]. Терминдердің көбісі (өрнектің, онлайн үйрену, ашық үйрену, веб базалы үйрену, компьютер арқылы үйрену, аралас үйрену, m-үйрену) ортақ бір желіге жалғанған компьютерді қолдану қабілетіне ие болып, кездейсоқ бір жерден, кездейсоқ бір уақытта, әрбір ритмде, әртүрлі құралдармен үйрену мүмкіндігін ұсынады (Sojocagiu және т.б., 2014) [11]. Онлайн үйрену, оқу-үйрену процесін оқушы орталықтандырылған, жаңашыл және кең ауқымға жеткізетін бір құрал ретінде қарастыруға болады. Онлайн үйрену, интернет байланысы бар әртүрлі қондырғылар (мысалы, қалта телефондары, ноутбуктар, планшеттер және т.б.) қолдану арқылы біруақытта немесе асинхронды ортаңдарда үйрену тәжірибелері ретінде білінеді. Бұл орталарда оқушылар, оқыту, үйретушілер және басқа оқушылармен байланыс құру үшін әр жерде болуы мүмкін (Singh және Thurman, 2019) [12]. Онлайн оқыту, ұзақтан білім беруде оқытудың интернет технологиясы мен бір уақытта және асинхронды қамтасыз етілген моделі мағынасында қолданылады. Қорытынды ретінде қазіргі таңдағы ұзақтан білім беру, e-үйрену және онлайн білім беру ұғымдары терең ұғымдар ретінде қолға алынады.

Е-оқыту (E-learning): Е-оқыту термині, онлайн оқыту, сандық оқыту, бөліп оқыту, желіге байланған немесе веб базалы оқытудан көбірек қамтиды. Е-оқытуда «е» әрпі электроникалық сөздің қысқартылып айтылуын бәріміз білеміз. Осыған байланысты Е-оқыту онлайн немесе онлайн емес жұмыс жасайтын адам немесе белгілі бір топтар тарапынан желіге жалғанған немесе тәуелсіз компьютерлер және басқа электроникалық құралдар арқылы біруақытта немесе асинхронды түрде жүргізілетін барлық іс-шараларды қамтитынын айтуға болады (Chitra және Antoney-Raj, 2018). Е-оқыту жүйелері барынша ұзақ бір уақыт қолданылып келеді және бұл себептен уақыт өте келе бірнеше танымал анықтама пайда болды (Wan, Wang және Haggerty, 2008) [13].

Ұзақтан оқыту (Distance Learning): Ұзақтан оқыту е-оқыту және онлайн оқыту деп атау берілген ұзақтан оқыту, негізгі элементтері оқыту барысында мұғалім және оқушылардың физикалық түрде ажырауын және оқушы-мұғалім мен оқушы –оқушы байланысын жеңілдету үшін әр түрлі технологияларын қолдануды қамтыған бір білім беру түрі болып табылады. Ұзақтан оқыту дәстүрлі түрде толық уақытпен жұмыс жасайтындар, әскери персонал және жергілікті емес немесе алыс аймақтардағы сынып сабақтарына қатыспаған жеке адамдар сияқты дәстүрлі емес оқушыларға арналған. Ұзақтан оқыту фактісін анықтау үшін әр түрлі терминдер қолданылған болатын. Berg (2021) тің пайымдауынша, ұзақтан оқыту (оқушының белсенділігі) және ұзақтан оқыту (мұғалімнің белсенділігі) бірге ұзақтан оқытуды қалыптастырады. Кең таралған вариациялар, Интернет ортасы ретінде қолданған кезде, е-оқыту немесе онлайн оқытуды қамтамасыз етеді (Berg, 2021) [14].

Мобильді оқыту (M-Learning): Мобильді оқыту, білім беру мазмұнының мобильдік құралдар көмегімен қолға алынуы процесін анықтау үшін қолданылған бір термин болып табылады. Яғни бір сынып ортасымен шектеулі немесе бір кезекке тәуелді болу орнына оқушының әр түрлі орталарда және қозғалыс барысында үйренуін қамтамасыз ететін алып жүретін құралдар қолдану арқылы оқыту мағынасына келеді (Chitra және Antoney-Raj, 2018).

Аралас оқыту: Аралас оқыту ұстанымы, онлайн оқыту мен жүзбе жүз сынып тәжірибелерінің ең жақсы бағыттарының бірігуі деп аталады. Аралас оқыту, гибридтік оқыту немесе біріктіріп оқыту аталуымен де белгілі. Аралас оқыту, әрі жүзбе жүз оқыту әрі де АКТ мен оқыту біріктірілген оқу-оқыту мерзімін шеңберге алған бір ұғым болып табылады. Аралас оқыту, турадан оқу, бірізді оқыту, ынтымақтастықшы оқыту, жекешелендірілген компьютер жәрдемімен оқуды қамтиды деп айта аламыз. Бұл ұстаным жалпы алғанда бір мезгіл жұмыс барысында болғандықтан кейін оқуына қайтып келуі ересек оқушылар үшін қолданылады (Lalima және Dangwal, 2017) [15].

Биология сабағы баршаға мәлім 6 сынып 11 сынып арасында оқытылады. Сондықтан зерттеу жұмысымыздың эксперименттік талдауларын жасау барысында төмендегідей кесте жасауға тура келді. Зерттеуде биология сабағының сапалық сипаттамасы және мұғалімнің қолданған әдістемелік көп жақты зерттеулерін негізге ала отырып құраған болатынбыз.

Әдіс

Жұмыста сапалық зерттеудің тақырыптық зерттеу моделінен тақырыптық анализ түрлері қолданылды. Тақырыптық зерттеу, бір немесе бірден көп оқиғаның, жағдайдың немесе жүйелердің нақтырақ баспалдақты бір пішінде зерттеу әдісі болып табылады. Сонымен қатар, тақырыптық зерттеулер бір тақырыппен байланысты анықтама беру немесе бір тақырыпты бағалау мақсатымен де қолданылады (Миллан, 2000). Жағдаят анализі түрі оқиға немесе жағдайдың тұлғалар арқылы қалыптастырудың өзгешеліктерін ескере отырып алынған.

Жұмыс тобы

Жұмыста қарапайым таңдаусыз үлгі әдісі қолданылған болатын. Бұл әдіс таңдалатын әр тұлғаның тең мүмкіндігінің болғанын білдіреді. Яғни тұлғалар жұмыс тобына белгілі бір критериге қарай алынбайды (Бүйүкөзтүрік т.б., 2016). Бұл әдісті негізге ала отырып жұмыста, 2022-2023 оқу жылындағы мектеп оқушыларының 30 оқушы мен жүзеге асырылды. Зерттеуде Биология сабағына қатысушыларға Қ 1 ден Қ 30 ға дейін номер берілген болатын. Қ1 ден Қ15 ке дәстүрлі білім беру бойынша, Қ16-Қ30 ға дейін Онлайн білім беру бойынша анықтама бердік. Жұмыс тобының 85 пайызын қыздар, қалған 15 пайызын ұлдар құрайды.

Мәліметтер жинау құралдары:

Зерттеуде мәліметтер, зерттеуші тарапынан мамандыққа байланысты дайындалған зерттеулер, арқасынан мамандық иелері және тіл мамандары тарапынан зерделеніп құрастырылған «анкета» мен жинақталған. Анкетада онлайн білім беру процесіне байланысты 10 сұрақтан ашық үштік сұрақтар орын алады. Яғни «ия-жоқ-жауап беруге қиналамын» деген ашық үштік сұрақтар онлайн білім беру сабақтары біткен кездегі қатысушылармен іске асқан болатын және қатысушылардың 3 апталық онлайн білім беру процесін онлайн түрде бағалаулары алынған болатын.

Мәліметтер анализі:

Зерттеуде пікір анкетасы қолда бар мәліметтер мазмұны анализі жасалып анализ анықталды. Мазмұндық анализі мен ұқсас жауап бергендер бірдей тақырып бойынша жиналып тұжырымдама жасалды және бір нәтижеге қол жеткізілді. Ерекше кейбір бөлім «категория, тақырып және код» тақырыптары қалыптастырылып анализ жасалды. Категория, тақырыптардан; тақырыптар болса бір-бірлерімен байланысты болған кодтардан құралды.

Нәтижелер

Бұл бөлімде қатысушылардың берген ұқсас жауаптары бірдей тақырыпта жиналып тұжырымдалды. Пікір анкетасынан онлайн білім беру мен байланысты қолда бар пікірлер төмендегідей орын алған:

Қатысушылардың 1.Бөлім болатын «Онлайн білім беру барысында кездесетін сұрақтар қандай?» сұрағына берілген жауаптар Кестелерде көрсетуге болады.

Зерттеу жұмысымызда көптеген авторлардың еңбектеріндегі online білім беруге қатысты Биология сабағын оқытуда онлайн білім берудің көптеген әдістемелерін пайдаланып, Биология сабағында қолданылған платформаларды негізге алдық, олар: «LEARN GENETICS» платформасы, «QUIZZ.COM» платформасы, «NEARPOD» платформасы, «MIRO» формасы, «LABXCHANCE» платформасы, «ZOOM» платформасы, «BILIMLAND» платформасы, «PADLET» платформасы, «КАНОТ»платформасы, «LEARNIS» платформасы, «LEARNINGGAPPS» платформасы, «SIMPOLL» платформасы, «BANDICAM» платформасы түрлері тиімділігін көрсетті. Төлеби атындағы №19 жалпы орта мектепте 8-сынып оқушыларына жүргізілген зерттеу жұмысымыз онлайн түрде өткізілген

болатын. Зерттеуге бірнеше мектеп оқушылары мен мұғалімдері қатысты. Онда бір мезетте бірнеше мектеп оқушылары және бірнеше мектеп мұғалімдері қатысқан болатын. 8 – сыныптар арасында 30 білім алушыны алып, 2 топқа бөліп, онлайн оқытудағы тиімді Zoom платформасында және дәстүрлі сабақ арқылы әр топта -15 оқушыдан сабақтар өтіліп, тәжірибелер жүргізілді, алынған нәтижелердің диагностикасы жасалынды. Сабақтың тиімділігінің негізінде мектептің онлайн кітапханасыда қолданылған болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Moore, M. and Kearsley, G. (1996). Distance Education: A systems View. Belmont, CA: Wadsworth.
2. Kim, Y. (2004). Online Education Tools, Public Performance & Management Review, cilt 28, sayı 2, 275-280.
3. Martinez, R. (2004). Online education: Designing for the future in appraiser education, Appraisal Journal, cilt 72, sayı 3, 266–273.
4. Crawford-Ferre, H. G. and Wiest, L. R. (2012). Effective Online Instruction in Higher Education, The Quarterly Review of Distance Education, cilt 13, sayı 1, 11–14.
5. Baturay, M. H. (2015). An overview of the world of MOOCs, Procedia - Social and Behavioral Sciences, sayı 174, 427-433.
6. Alves, P., Miranda, L. and Morais, C. (2017). The Influence of Virtual Learning Environments in Students' Performance, Universal Journal of Educational Research, cilt 5, sayı3, 517-527.
7. Simonson, M. (2007). Course Management Systems, The Quarterly Review of Distance Education, cilt 8, sayı 1, 7-9.
8. Ullman, C. and Rabinowitz, M. (2004). Course Management Systems and the Reinvention of Instruction. Technical Horizons in Education.
9. Seels, B. and Richey, R. (1994). Instructional Technology: The Definition and Domains of the Field. Washington, DC: Association for Educational Communications and Technology.
10. McBrien, J. L., Cheng, R. and Jones, P. (2009). Virtual spaces: Employing a synchronous online classroom to facilitate student engagement in online learning, The International Review of Research in Open and Distributed Learning, cilt 10, sayı 3, 1–17.
11. Cojocariu, V. M., Lazar, I., Nedeff, V. and Lazar, G. (2014). SWOT analysis of e-learning educational services from the perspective of their beneficiaries, Procedia-Social and Behavioral Sciences, sayı 116, 1999–2003.
12. Singh, V. and Thurman, A. (2019). How many ways can we define online learning? A systematic literature review of definitions of online learning (1988-2018), American Journal of Distance Education, cilt 33, sayı 4, 289–306.
13. Wan, Z., Wang, Y. and Haggerty, N. (2008). Why People Benefit from E-Learning Differently: The Effects of Psychological Processes on E-Learning Outcomes, Information & Management, cilt 45, sayı 8, 513–521.
14. Berg, G. A. (2021). Distance Learning. Alındığı tarih: 29 Haziran 2021, adres: <https://www.britannica.com/topic/distance-learning>.
15. Lalima, D. and Dangwal, K. L. (2017). Blended Learning: An Innovative Approach, Universal Journal of Educational Research, cilt 5, sayı 1, 129-136.

УДК 159.99

**МЕТОДИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ
СЛУЖБ КАК СПОСОБ ПОВЫШЕНИЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ
КОМПЕТЕНЦИЙ СПЕЦИАЛИСТОВ ДЛЯ РЕАЛИЗАЦИИ МЕРОПРИЯТИЙ ПО
ПРОФИЛАКТИКЕ АУТОДЕСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ**

**Ермуханова Инара Ибраимовна, м.п.н, руководитель отдела психологической службы
методического центра управления образования Акмолинской области
Казахстан, г.Кокшетау**

Андатпа: Мақалада психологиялық қызмет мамандарының жұмысын ұйымдастырудың негізгі нысандары және Ақмола облысы білім басқармасының әдістемелік орталығының психологиялық қызмет бөлімі қызметінің бағыттары қарастырылады. Бұл тақырып қазіргі уақытта өзекті, өйткені психологиялық қызмет мамандарының нақты ұйымдастырылған кәсіби жұмысы - бұл тәрбиелік бағыттағы педагогтардың, атап айтқанда педагог-психологтардың, әлеуметтік педагогтардың, тәрбие жұмысы жөніндегі басшылардың орынбасарларының, сынып жетекшілерінің жұмысындағы үйлесімді жұмыс пен бірыңғай тәсілдің негізі.

Кілт сөздер: әдістемелік қызмет, педагог-психологтардың қызметі, жұмысты ұйымдастыру, психологиялық қызмет, әдістемелік сүйемелдеу, біліктілікті арттыру, педагогтарды аттестаттау

Аннотация. В статье рассматриваются основные формы организации деятельности специалистов психологической службы и направления деятельности отдела психологической службы методического центра управления образования Акмолинской области. Данная тема в настоящее время актуальна, ведь четко организованная профессиональная деятельность специалистов психологической службы- это основа слаженной работы и единого подхода в работе педагогов воспитательного направления, а именно педагогов-психологов, социальных педагогов, заместителей руководителей по воспитательной работе, классных руководителей.

Ключевые слова: методическая служба, деятельность педагогов-психологов, организация работы, психологическая служба, методическое сопровождение, повышение квалификации, аттестация педагогов.

Annotation. The article shows the main forms of organization of the activities of psychological service specialists and the activities of the psychological service department of the methodological center of the Department of Education of the Akmola region. This topic is currently relevant, because a well-organized professional activity of psychological service specialists is the basis of well-coordinated work and a unified approach in the work of teachers of the educational direction, namely teachers-psychologists, social educators, deputy heads of educational work, classroom teachers.

Keywords: methodical service, activity of teachers-psychologists, organization of work, psychological service, methodological support, professional development, certification of teachers.

Для улучшения качества работы специалистов психологической службы и систематизации деятельности педагогов-психологов в методическом кабинете управления образования Акмолинской области создан отдел психологической службы. Основные направления научно-методической работы: систематизация методической и нормативной документации психологической службы Акмолинской области, организация и координация работы методических объединений педагогов, обобщение и распространение информации об инновационном опыте обучения и воспитания, проведение мониторинга и распространение наиболее результативного опыта педагогов, изучение, обобщение и распространение опыта

лучших творческих работающих педагогов-психологов, повышение квалификации через систему курсов повышения квалификации, передача опыта коллегам, изучение инновационных методов работы психологов области, совершенствование форм и средств организации психолого-педагогического сопровождения, анализ и обобщение результатов инновационной и опытно-экспериментальной деятельности педагогов и организаций образования, оказание консультативной и практической помощи руководителям и педагогам организаций образования в организации учебно-методической и воспитательной работы. Исходя из функциональных обязанностей методистов отдела психологической службы был составлен план работы. В плане работы такие мероприятия как:

Семинар для заместителей директоров по ВР, педагогов – психологов, социальных педагогов, классных руководителей по вопросам половой неприкосновенности. Данное мероприятие направлено на повышение психолого-педагогической компетентности педагогов в вопросах нравственно - полового воспитания школьников, профилактики ВИЧ-инфекции, сохранения репродуктивного здоровья. Участникам дан практический инструментарий по вопросам защиты прав детей от сексуальных преступлений и посягательств, профилактики ВИЧ – инфекции в системе образования, оказанию психолого-педагогической помощи учащимся, оказавшимся в трудных жизненных ситуациях. Данный семинар является одним из серии семинаров по данному вопросу

Международная научно-практическая конференция в г.Алматы «Инновационные технологии по оказанию психолого-педагогической помощи участникам образовательного процесса в Республике Казахстан" МОН РК.

Седьмая секция «Психологические особенности интеллектуальной деятельности одаренных детей: проблемы и перспективы». На диалоговой площадке "Современные технологии и достижения" (трансляция передового опыта) были взяты на вооружение мастер-классы от ведущих специалистов в сфере психологии. На 7 площадках прошли секционные заседания. Секционные заседания позволили поделиться опытом работы в вопросах психологических особенностей интеллектуальной деятельности одаренных детей (7 секция). Также были выявлены проблемные вопросы, над которыми предстоит работать в течение следующего года, такие как формирование психолого- педагогической культуры в образовательной среде, психологические механизмы формирования и развития критического мышления и эмоционального интеллекта в современной школе, психолого – педагогическое сопровождение учащихся с особыми образовательными потребностями, детско-родительские коммуникации, организация психологической помощи и коррекция аутодеструктивного поведения подростков, психологические механизмы формирования навыков саморегуляции и жизнестойкости детей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации. Завершилась работа секций подведением итогов и принятием резолюции.

Семинар по вопросам антибуллинга и правам детей и молодежи для педагогов – психологов и социальных педагогов «Психологические аспекты буллинга и кибербуллинга в школе». На областном вебинаре спикеры поделились своим опытом работы в данном направлении. По окончании семинара участники обменялись мнениями, были заданы вопросы спикерам, приняты рекомендации. Данный семинар является одним из серии семинаров по данному вопросу.

Методический совет Областного методического центра управления образования Акмолинской области «Нормативно-методическое обоснование деятельности службы психолого- педагогического сопровождения в организациях образования». Доклад «Роль психологической службы в адаптации участников образовательного процесса». Даны рекомендации специалистам методических кабинетов по следующим вопросам:

- профилактика школьного буллинга среди несовершеннолетних в организациях образования;
- внедрение и развитие медиации в системе образования (по опыту работы Бурабайского района);
- сопровождение работы по проекту превенции суицидов среди несовершеннолетних (по опыту работы города Кокшетау)

Вебинар «Формирование медиаиммунитета к деструктивному контенту виртуальной среды у школьников посредством технологий критического мышления и эмоционального интеллекта», инициированный Областным НАО «Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова». Вебинар для педагогов-психологов по вопросам профилактики аутодеструктивного поведения среди школьников. В выступлениях спикеров были даны конкретные практические методики для педагогов-психологов организаций образования. Намечены дальнейшие перспективы расширения работы психолого-педагогической лаборатории.

В рамках августовского совещания педагогических работников проведено заседание секции педагогов-психологов на тему «Методическое сопровождение и координация работы психологических служб организаций образования»

В работе секции приняли участие представители управления образования Акмолинской области; методисты психологической службы районных, городских отделов образования; руководители ГМО и РМО педагогов-психологов; социальные педагоги; педагоги-психологи подведомственных организаций. Заседание проведено в комбинированном формате. По

итогах работы секции педагогов-психологов обсуждены и приняты рекомендации, рассмотрены актуальные задачи на будущий учебный год.

В связи с изменениями в деятельности Психологической службы, в нормативной документации, с выходом правил деятельности Психологической службы № 377 от 25 августа 2022 г, в сентябре месяце проведены заседания с методистами отделов образования, с заместителями директоров по воспитательной работе, педагогами- психологами и социальными педагогами организаций образования Акмолинской области. В ходе семинар-совещания были даны разъяснения по новым нормативно- правовым актам, формам ведения документации и дополнениям к приказу МП РК № 377 от 25 августа 2022 г.

На V Форуме молодых педагогов «Білімді жастар – жарқын болашақ» проведен тренинг- актив «В единстве к общим целям» с молодыми педагогами области и гостями форума. Также на выставке «ТАБЫСТЫҢ 10 ҚЫРЫ» были показаны лучшие практики психологических служб Акмолинской области.

Семинар по вопросам антибуллинга и правам детей и молодежи для заместителей директоров по ВР, классных руководителей и социальных педагогов «Защита прав и достоинства обучающихся»

На базе НАО «КУ им. Ш. Уалиханова» Акмолинской области при участии НАО «СКУ им. М. Казыбаева» Северо-Казахстанской области впервые состоялся Региональный форум «Современные векторы научного осмысления психологического здоровья личности в XXI веке». Участниками данного форума стали педагоги-психологи, психологи, социальные педагоги организаций образования Акмолинской и Северо-Казахстанской областей. В рамках данного форума участникам предложена работа в пяти секциях. На секциях состоялся живой диалог, в ходе которого педагоги- психологи, социальные педагоги обменялись мнениями по вопросам современных проблем научных практик и их применения в работе педагога-психолога, влияние кибербуллинга на психологическое благополучие школьников, психолого-педагогическая безопасность и защищенность образовательной среды, создание инклюзивной образовательной среды, а также современные требования к организации методического сопровождения деятельности педагогов-психологов в организациях образования. В ходе обсуждения вопросов были внесены предложения и рекомендации по применению новых подходов в деятельности психологических служб организаций образования.

Областной семинар «Психологические аспекты буллинга и кибербуллинга в школе», в котором приняли участие педагоги– психологи, социальные педагоги и заместители руководителей школ и колледжей по воспитательной работе. Главной целью семинара стало формирование единых подходов в обеспечении безопасности детей. Были рассмотрены вопросы психологической безопасности в школе, взаимодействия с родителями, организации воспитательного процесса по профилактике буллинга и кибербуллинга. Педагоги-психологи поделились с участниками семинара техниками и инструментами работы школьного психолога. Участники семинара активно участвовали в работе, по итогам были даны рекомендации.

Практическая конференция «Сохранение и укрепление психологического благополучия участников образовательного процесса через формирование жизненных навыков». Участники-педагоги- психологи организаций образования. С целью повышения профессиональной компетенции педагогов – психологов была предложена форма ко-терапии. В ходе конференции предоставлены практические кейсы по профилактике буллинга, интернет-зависимости, формированию коммуникативных навыков, аутодеструктивного поведения, конструктивных взаимодействий семьи в кризисных ситуациях, позитив-технологиям при эмоциональном выгорании педагогов. Обсуждены и практически проработаны разнообразные формы работ со всеми участниками образовательного процесса. Каждому участнику выдан сборник материалов конференции.

Большое внимание уделяется аттестации специалистов психологической службы. Педагоги-психологи принимают участие в профессиональных конкурсах, таких как «Лучший кабинет психолога», «Лучший психолог года». Ежегодно педагоги-психологи достойно представляют нашу область, занимая призовые места и показывая отличные результаты.

С целью эффективной реализации деятельности Психологической службы, с целью оказания практической помощи педагогам – психологам, созданы интерактивные платформы такие как YouTube канал «Психологическая служба Акмолинской области» <https://www.youtube.com/channel/UCpUIPHyurGiloaV3YtSDUsw>, электронная почта psihologiakmola2020@mail.ru (пароль SAMOPOZNANIE2020@+), имеются ссылки на уже размещенный материал на образовательных сайтах, в частности на сайт учебно – методического кабинета управления образования Акмолинской области.

Список использованной литературы:

1. Немов, Р. С. Общая психология / Р.С. Немов. - М.: Владос, 2018. - 400 с.
2. Общая психология / Под редакцией Е.И. Рогова. - М.: МарТ, Феникс, 2020. - 560 с.
3. <http://metodcenter.aqmoedu.kz/>
4. <https://www.instagram.com/p/CrnotW9oNOB/?igshid=MDJmNzVkMjY=>

ӘӨЖ 159.972

СУИЦИДАЛДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН-АЛУ МЕН ДИАГНОСТИКАЛАУ ПСИХИКАЛЫҚ САУЛЫҚТЫҢ КЕПІЛІ РЕТІНДЕ

**Макашқұлова Гульжан, әлеуметтік ғылымдар магистрі, аға оқытушы,
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, қ. Тараз**

Аңдатпа. Мақалада суицидтің себептері, ерекшеліктері, қоғам үшін ауыр зардаптары мен теріс мінез-құлықтың салдары қарастырылады. Өмірден қол үзуге шешім қабылдауға итермелейтін суицидтік әрекеттер талданып, өзіне қол жұмсауға бейімділікті диагностикалауда ұсынылатын әдістер, суицидтің алдын алу мәселесі жайлы сөз қозғалады.

Кілт сөздер: девиация, делинквенттілік, күйзеліс, суицид, жалғыздық, дағдарыс, бас тарту, диагностика, алдын алу.

Аннотация. В статье рассматриваются причины, особенности суицида, их тяжелые последствия для общества и негативное поведение. Анализируются суицидальные действия, побуждающих к принятию решения отказа от жизни, методы диагностики для определения склонности к суициду, проблемы профилактики суицида.

Ключевые слова: девиация, делинквентность, стресс, суицид, одиночество, кризис, отказ, диагностика, профилактика.

Annotation. The article discusses the causes, features of suicide, their severe consequences for society and negative behavior. The article analyzes suicidal actions that encourage the decision to give up life, diagnostic methods for determining suicidal tendencies, problems of suicide prevention.

Keywords: deviation, delinquency, stress, suicide, loneliness, crisis, rejection, diagnosis, prevention

Әлемде суицидтік жағдайлардың көбеюі, бұл құбылыстың себептері жайлы ойлануға және оның алдын алудың оңтайлы жолдарын қарастырудың қажеттілігін жоғарылатады. Суицид мәселесі өсімтал және еңбекке қабілетті жастағы адамдарға басымырақ қатысты болып келеді және оның маңыздылығы бүкіл әлемде суицидтік зерттеулердің қарқын алуына себеп болды. Суицидке түрткі болатын күйзеліс-жаһандық дерт, оның басты белгілері: көңіл-күйдің бұзылуы, өмірге қызығушылықтың төмендеуі, жағымсыз ойларға бой алдыру және белсенділіктің азаюы. Күйзелісте жүрген адам қалыпты күйде жүргендерге қарағанда шешімді шапшаң қабылдайды. Халықаралық анықтама қызметінің дерегіне жүгінсек, 1950 жылдан бүгінгі дейін суицид оқиғасы 60 пайызға өскен, бұл суицид оқиғасының әлемде көп орын алуының дәлелі болып табылады. Суицидтік жағдайлар көктем мезгілінде жиі орын алады, басым бөлігі мамыр айына, ең азы желтоқсан айына сай келеді. Бұл құбылыс маусымдық биоритмдердің ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Сондай-ақ 30-35 жастағы адамдарда суицидтік әрекеттер жиі байқалса, 55-60 жаста аяқталған суицидпен сипатталады.

Түрлі салт-дәстүрлерде суицидке көзқарас бірдей болмаған. Ежелгі Грецияда суицид кешірілмейтін қылмыс ретінде қабылданса, Қытайда суицидке сабырмен, түсіністікпен қарап адам осылайша өз жанын босатады деп сенген, осыған біршама жақын көзқарас Ежелгі Үнді халқында да болған. Жапондықтар харакири дәстүріне сай өзіне қол жұмсауды даналық, шынайылық, ұқыптылық деп білген. Өзін-өзі өлтіру, яғни «өмірден түңілу» тарихи және этнографиялық деректер бойынша ежелгі замандарда аз орын алған, болған жағдайда ол адамды қолынан айырған, дегенмен қоғамда өзіне қол жұмсауға қатысты жағымсыз көзқарас қалыптасқан.

Суицид әлеуметтік құбылыс ретінде белгілі әлеуметтік себебі бар және зерттеу мен себебін түсіндіруді қажет етеді. Девиантты мінез-құлыққа адамның, әлеуметтік топтың сол қоғамда ресми түрде қабылданған немесе қолданылатын нормаларға сәйкес келмейтін қылықтары, іс әрекеттері жатады. Осы түсінікті анықтау үшін әлеуметтік нормаларға не жататынын білу керек. Қоғам қандай да бір нормаларды мінез-құлық үлгісі ретінде қабылдай отырып, оларға сәйкес келетін қоғамдық моральдық және құқықтық қолдау механизмін құрады, яғни қоғамдық және мемлекеттік әсер етудің санкциялары. Адамның күйзелуі және оның ұзаққа созылуы стресстік сезімдерге душар етеді. Күйзеліс адамға қауіп-қатер төнгенде, іс-әрекеттің өте ауыр да жауапты кезеңінде, әл қуатқа және зиятына салмақ түскенде пайда болады. Теріс мінез-құлықтың басқа да түрлері бар:

- реактивті негізделген (қашу, суицид), әдетте психиканың зақымдану негізінде болады;
- бұрыс тәрбиенің негізінде болатын жеке адамның төменгі моральдық деңгейінен болатын түрі (есірткі қолдану, маскүнемдік);
- биологиялық фактор негізінде болатын патологиялық дерт (садизим).

Жалпы девиация екі негізгі бағытта қарастырылады: бұзылулардың пайда болу формалары бойынша- делинквенттілік, үйден қашып кету, қаңғыру, ерте маскүнемдік, суицидалды мінез құлық. Әлеуметтік психологиялық негіз бойынша: қоршаған орта мен адамның жас ерекшелігінің сипаты. Балалық шақта психикалық бұзылыстардың қауіп факторларына тұқым қуалаушылық, конституциялық-морфологиялық, биологиялық, физикалық, химиялық, экологиялық, этнографиялық, созылмалы психогения жатады.

Суицидалды мінез-құлыққа: антивитальды қапаланулар (өмірдің құндылығын жоғалту, «мен өмір сүріп жүрген жоқпын, тек тіршілік етемін» деген ойлар), селқос суицидті ойлар -өзінің өмірінен айырылудың жеңіл өтуі туралы қиялдар («ұйықтап кетсе оянбау» сынды ойлар), суицидалды ниеттер-өзін-өзі өлтіруге деген тілектер, өзін-өзі өлтіру туралы шешімдерді, тәсілдер мен ыңғайлы жағдайларды іздеу арқылы жүзеге асырулар жатады. Суицидалды ниеттер қайтымды фазадан қайтымсыз фаза арқылы- биологиялық өлімнің келуімен өтеді [1].

Тұлғаның даму жолында деструктивті үрдістер орын алады, мұндай элементтердің болуы патология емес, дегенмен ол адаптация мен ынтымақтастықты біршама қиындатады. Тұлғаның өмір күшінің, психикалық дамуы мен оның психикалық саулығының жеке деструкциясының қатарына агрессивтілік, стереотипизация, элеуметтік бағалаудың жеткіліксіздігі, тұлғаның суицидалды мінез-құлқы, диссинхрония, қызғаныш жатады. Барлық жеке деструкцияларға себеп болатын екі жүйе құраушы негіз бар:

1. Адам өз күшімен қиындықтан шығудың жолын үнемі таба алмайтын немесе мәселені шеше алмайтын, түрлі дәрежедегі тұлғаның ингартуалды күйлерінің пайда болуы.

2. Тұлғаның прогрессивті қалыптасуы мен дамуын, оның сәйкестігін, қазіргі қоғамның талаптарын тоқтататын психологиялық қорғаныстың қалыптасуы.

Шынайы суицидтік мінез-құлықты мақсаты өмірін қию емес бір нәрсені дәлелдеуге бағытталған демонстрациялық-бопсалау әрекетінен ажырата білу маңызды. Суицидтік әрекетке барудың басты себебінің бірі-жалғыздық болып табылады. Бұл тәуекел топ категориясында зейнеткерлер, мүмкіндігі шектеулі жандар, жұмыссыздар, ажырасқандар, босқындар бар. Жалғыздықтың себептері қандай болмасын қоғамдағы элеуметтік және отбасылық тұрақсыздықтың артуы, қарым-қатынастың бұзылулардың көбеюі оның көп қырлы екендігін көрсетеді. Жалғыздықтың қандай себептері болмасын ол адамды мұндай әрекеттен ақтап ала алмайды. Өмірден қол үзуге шешім қабылдауға итермелейтін суицидтік әрекеттерді талдау келесі жағдайларға негізделетінін көрсетеді:

- өмір мен өлімді қайта бағалау арқылы адамды жер бетінде ұстап тұратын барлық нәрсенің жеңіліске ұшырауы;

- соққының адамгершілік құндылықтарға ауыр түсуі;

- өмір мәнінің өлімнің мағынасына ауысуына себеп болатын моральдық-психологиялық таңдаудың көрінісі (инверсия). Моральдық-психологиялық аспектіде суицидке бару жайлы шешімге келуде жеке және элеуметтік субъективтілікке байланысты сапалар маңызды. «Өзін - өзі жазалау» жайында тұлға жауапкершілікті өзіне алады, «бас тарту» жайында жауапкершілікті «жазымышқа» артады. Адам психологиялық дағдарысты басынан өткеру кезінде суицидке бару шешімі жеке және қоғамдық сана факторларының күрделі өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады. Дегенмен, дағдарыс адамның жастық шағында немесе отбасылық қиындықтар мен дәрменсіздік жағдайында болса түрліше даму көрінісін береді. Жастар үшін дағдарыс «қалағанының болмауына» сай белгілермен, неғұрлым есейген сайын «жеткенінен айырылып қалу» сипатына орай өтеді [2].

Э.Шнейдман алғашқы рет өзіне қол жұмсаудың жақындағанын білуге болатын белгіні «суицидке кілт» деп атады. Ол суицидке қатысты аңыздарды тереңірек зерттеп, индивидтің саналы түрде өз өлімін жақындататын іс-әрекеттерді қарастырды:

- өлімді іздеушілер, әдейі өз өмірімен қоштасушылар;

- өлім инициаторлары, оны жақындатушылар (мысалы, қатты науқастар);

- өліммен ойнаушылар, олар өз өмірлерін қорған ретінде, өмір сүру мүмкіндігі аз болған жағдайда тәуекел етеді.

- өлімді қолдаушылар, яғни өзінің суицидтік талпыныстарын жасырмайтындар

(мысалы, жалғыз қалған қариялар немесе эмоционалды тұрақсыз жасөспірімдер) [3].

А. Г. Амбрумова суицидалды мінез-құлықты микроэлеуметтік қақтығыс жағдайында тұлғаның элеуметтік-психологиялық бейімделуінің салдары ретінде қарастырады. Ал А. А.

Султанов денсаулығы қалыпты жасөспірімдердегі суицидалдық мінез-құлықтың себептерін зерттеуде негізгі келесі факторларды анықтады:

- әлеуметтік құрылымдағы жас адамның орны оның талаптарының деңгейіне сәйкес келмейтін әлеуметтенудің бұзылуымен байланысты болатын дезадаптация;
- аға буын өкілдерінің құндылықтар жүйесін қабылдамауынан туындайды отбасылық қақтығыстар;
- суицидтік жағдайдың пайда болуына және оны тез жүзеге асырудың алғышарттарының негізі ретіндегі алкогольизм және есірткі қолдану [4].

Суицидтің алдын-алудың өзектілігін ескере отырып, зерттеушілер суицидентті алдын-ала танып, оның ниетіне кедергі жасау мүмкін бе? деген сұраққа жауап іздейді. Суицидке баруға шешім қабылдаған адамның бойынан сөздік, жағдайлық, мінез-құлықтық белгілерді байқауға болады. Сөздік белгілер:

- өлім жайлы ашық айту («мен өлгім келеді», «бұлай өмір сүргім келмейді»);
- ойын жанамалап жеткізу («бұдан былай ешкімге де қиындық тудырмаймын», «енді мені ешкімнің уайымдауының қажеті жоқ»);

- суицид мәселесіне қатысты көп қалжың айту;

- өлімге қатысты жағдайларға қызығушылық танытып, қисынсыз сұрақтар қою;

Мінез-құлықтық белгілер:

- өзі үшін құнды заттарды тарату, істерін жүйеге келтіріп аяқтау, тіл табыспай жүргендермен достасу;

- мінездегі өзгерістердің орын алуы (тамақты аз немесе көп жеу, аз немесе көп ұйықтау, күнделікті әдеттердің бұзылысы- мектепке бармау, үй тапсырмасын орындамау, қатарластарымен байланысқа түсуден қашу, жақындарынан алшақтау, әсершіл болу);

Жағдайлық белгілер:

- ортамен байланысы шектеулі болса (досы, араласатын адамының болмауы);

- қалыпты емес отбасында өмір сүрсе (отбасы мүшелерімен, достарымен тіл табыса алмау, ішкілік және т.б);

- өзін зорлықтың құрбаны ретінде сезінсе (денелік, жыныстық және эмоциялық);

- таныстарының арасында болған жағдайларға еліктеп, суицидке икемділік танытса;

- өмірінде қайғылы жағдай орын алса (жақынының өлімі, ата-аналарының ажырасуы);

- өзіне шектен тыс сыни көзбен қараса.

Аталмыш белгілердің барлығы суицидтің шынайы, жариялы, жасырын түрлерінің барлығында көрініс беруі ықтимал. Шынайы суицид жағдайында өмір сүрудің мәні жоқ екенін түсініп нақты шешімге келу, жариялы суицид жағдайында басқалардың назарын өзіне аудартып, өзгелерді үрейлендіру, жасырын суицид жағдайында өзіне қол жұмсаудың дұрыс еместігін түсінгенімен басқа жол жоқ екенін тандау болады [5].

Психологиялық әдебиеттерге талдау жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының көрсеткіштерін диагностикалауда ұсынылатын келесі әдістерді жүйелеуге мүмкіндік берді:

№	Әдістеме	Мақсаты	Дереккөз
1	Суицидалды қауіпті анықтау сұрақнамасы А. Г. Шмелев	Суицидалды қауіпті диагностика- лау, суицидтік ниеттің қалыптасу деңгейін анықтау	Шмелев А. Г., Белякова И.Ю. Опросник суицидального риска./ Практикум по психодиагностике. – М.: МГУМ, 1992.
2	Өзіне-өзі қол жұмсау қауіпінің дәрежесін анықтау әдістемесі. И.А. Погодин	Суицид қауіпі бар топ балаларын анықтау; суицидтің алын алу мақсатымен балаларды және отбасын сүйемелдеу	Погодин И.А. Суицидальное поведение: психологические аспекты: учебное пособие –2-е изд. М.: «Стереотип:Флинта», 2011.
3	Жасөспірімнің суицидтік мінез-құлыққа бейімділігі М.В. Горская	Жасөспірімдердің суицидтік мінез- құлыққа бейімділіктерін зерттеу	Горская М.В. Диагностика суицидального поведения подростка. // Вестник психосоциаль- ной и коррекционно-реабилитацион-

			ной работы. –2008, № 1.– С. 44-52
4	«Аяқталмаған сөйлемдер» әдісі (Джозеф М., С. Леви)	Өзіне, қатарластарына, отбасыға ересектерге, басынан өткен үрейге, өткені мен болашағына, өмірлік мақсаттарына қатынасын бағалау	Проективная психология: [пособие: перевод с английского] / [ред.: Бутенко Г.]. - [2-е изд., сокр., испр.]. - Москва: Психотерапия, 2010. – 412 с.
5	«Суицидтің қауіп картасы» әдістемесі Шнейдер	Жасөспірімдерде суицидтің қауіп факторларының ауырлық дәрежесін анықтау	Профилактика суицидальных проявлений среди несовершеннолетних: Методические рекомендации / Бадина Н.П., ГАОУ ДПО ИРОСТ. – Курган, 2011. – С. 57-59.
6	Цунг әдістемесі	Депрессияны бағалау тесті	Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты М.: Бахрах-М, 2011.
7	«Айзенктің психикалық күйлерді бағалау» сауалнамасы (М. В. Хайкин бейімдеген)	Мазасыздық, көңілсіздік, агрессивтілікті бағалау	

Суицидке түрткі болатын **күйзелісте** ішке енген «құбыжықпен» күресуде кәсіби мамандардың қызметіне жүгіну заманауи адам үшін маңызды. Күйзелісті жеңу стратегияларына эмоцияларды білдіру ептілігі; жағдайды қайта бағалау, оқиғаның басқа кейпін құрастыру және жағымсыз жағдайдан өзі үшін пайдалы нәрсені таба білу машығы; қайта бағалауға келмейтін жағдайды өзгертуге мүмкіндік беретін мақсатты бағытталған әрекеттер жатады. Негативті ойлар күйзелістің пайда болуының негізі десек, одан арылу үшін келесі ережелерді білу қажет:

- негативті ойды ығыстырмай, керісінше оның басқа ойлар секілді орын алуға құқығының бар екеніне түсіністікпен қарау;

- ойдан арылу, себебі одан да қызық, маңызды, пайдалы ойлар бар екенін ұғындыру [6].

Олай болса, келтірілген дәйектер тәжірибеде суициденттермен жұмыс жүргізуде бағыт беретін ережелерді ұсынуға негіз болды, олар:

1. Суицидке бел буудың кілтін табу, яғни адамның суицид арқылы қандай мәселені шешуге тырысатынын анықтау.

2. Суицидентті тұлға ретінде қабылдау, яғни үмітсіз адамды сенімді түрде қабылдау позициясын ұстанғанда, алға қадам жасалады.

3. Өзара сенімді қарым-қатынас орнату, яғни өзін ешкімге қажетсіз сезінетін адам үшін жанашыр маманның қамқорлығы мен қолдауы ерекше жігерлендіруші күш болып табылады.

4. Мұқият тыңдаушы болу, яғни суицидент маманның ұсыныстарын қабылдағаннан гөрі, өз толқуларын талқылауды қажетсінеді. Оны тыңдау баға жетпес көмек болып табылады.

5. Дауласпау, оның әрекеті дұрыс емес екенін дәлелдеу кері нәтиже береді.

6. Сұрақ қою, яғни жанамалап сұраудан гөрі, тура сұрақтар қою маңызды (тыйым салынған тақырыпты талқылауға бір адамның бар екенін ұғындыру).

7. Негізсіз жұбаныш ұсынбау, олай болған жағдайда бұл өздерін одан да қажетсіз және жалғыз сезінуге негіз болады.

8. Мәселені шешудің сындарлы тәсілдерін ұсыну, яғни үмітсіз адамды сезімдері жайлы ұялмай, ашық айтуға сендіру.

9. Үміт ұялату, яғни болашаққа деген үміт толығымен жоғалған кезде, оларға қандай да бір балама ұсыну үшін қолдау көрсететін кеңес қажет.

10. Өзіне қол жұмсау қауіп жоғары жағдайда адамды жалғыз қалдырмау, яғни дағдарыс сейілгенше немесе арнайы мамандар келмейінше туыстарының немесе достарының бірге болуын қадағалау.

Суицидтің алдын алуда ата-аналар, педагогтер, психолог мамандар, бұқаралық ақпарат құралдарының көмегі қажет. Бала бойында болып жатқан өзгерістерді аңғару, дер кезінде көрсетілген көмек, түсіністік таныту, мейіріммен жасалынған қолдау қайғылы жағдайдан аман алып қалудың жолы болады. Ең бастысы өмірде бәрін мінсіз ету мүмкін емес екендігін

ұғыну. Әр тұлға өзінің дербес, әрі даралығының болуына құқы бар. Барлығы ойыңыздағыдай болмаса немесе қолыңыздан келмесе онда тұрған ештеңе жоқ, кеудесінде жаны бар әр пенде кателесуі әбден мүмкін, ал барша жұрттың үдесінен шыға беру мүмкін емес. Сондықтан басқалар үшін жақсылықты аямау, қиындыққа кезіккен адамға қолынан келгенше көмектесу маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ефремов В. С. Основы суицидологии. - СПб.: «Издательство «Диалект», 2004. - 480 с.
2. Демина Л.Д. Психологическое здоровье и защитные механизмы личности: учебное пособие / Л.Д. Демина, И.А. Ральникова. -2-е изд. - Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2005 - 132 с.
3. Морев М.В. Социально-экономические и демографические аспекты суицидального поведения [Текст]: монография /М.В. Морев, А.А. Шабунова, К.А. Гулин; под. ред. д.э.н., проф. В. А. Ильина. – Вологда: Ин-т социально-экономического развития территорий РАН, 2010. -188 с.
4. Алимова М.А. Суицидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция. Барнаул, 2014 – 100 с. (Электронный ресурс).
5. Шелехов И. Л, Каштанова Т. В., Корнетов А. Н., Толстолес Е. С. Суицидология: учебное пособие / И. Л Шелехов, Т. В. Каштанова, А. Н. Корнетов, Е. С. Толстолес – Томск: Сибирский государственный медицинский университет, 2011. – 203 с.
6. Психологические аспекты суицидального поведения детей и подростков. Методические рекомендации для педагогов- психологов/сост. А.М. Акимова, В.Ф. Крапивина, О.В. Степанова/ ред. Д.В. Насонова. – Воронеж: ГБУ ВО «ЦППиРД», 2021 – 207 с.

ӘОЖ:316.642:314.4

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ОТБАСЫ КЕЛЕҢСІЗДІКТЕРІНІҢ ЫҚПАЛЫ

Мамбетова Айбала Мамбетқызы, аға оқытушы, психология магистрі
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Шерметова Жұлдыз Мураталиевна
Шайқорық орта мекбінің психологі, Тараз қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада девиантты мінез-құлықты зерттеудің негізгі тәсілдері талданады: биологиялық, психологиялық және социологиялық, сонымен қатар жеке тұлғаның жағдайын уақтылы анықтау қажеттілігіне байланысты зерттеудің өзектілігі. Жұмыста жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын алу және түзету сипатталған.

Кілт сөздер: жеткіншек, жас, мінез-құлық, девиация, агрессия, аутоагрессия, бихевиоризм, гештальтпсихология, деликвентті мінез-құлық, қылмыстық мінез-құлық, суицид.

Аннотация. В статье анализируются основные подходы к изучению девиантного поведения: биологический, психологический и социологический, а также актуальность исследования в связи с необходимостью своевременного определения состояния личности. В работе описывается профилактика и коррекция девиантного поведения подростков.

Ключевые слова: подросток, возраст, поведения, девиация, агрессия, аутоагрессия, бихевиоризм, гештальтпсихология, делинквентное поведение, криминальное поведение, суицид.

Annotation. The article analyzes the main approaches to the study of deviant behavior: biological, psychological and sociological, as well as the relevance of the study in connection with the need to timely determine the state of the individual. The paper describes the prevention and correction of deviant behavior of adolescents.

Key words: adolescent, age, behavior, deviation, aggression, auto-aggression, behaviorism, Gestalt psychology, delinquent behavior, criminal behavior, suicide.

«Девиантты мінез-құлық» терминін психологияда көбіне жастық категориямен, яғни жеткіншектік кезеңмен байланыстырады. Бұның себебі жасөспірімдік кезең әлеуметтік-мәдени өзгерістерге және әлеуметтік жағдайлардың дамуына жоғары сензитивтілікпен ерекшеленеді. Дәл осы жаста баланың мінез-құлық девиациясы отбасы, мектеп ұжымы шекарасынан шығып, қиын мәселені туындатып, қоғамға, өзіне қауіп төндіре бастайды. Девиантты мінез-құлықтың пайда болуы мен салдары оның тұлға ретінде дамуына қатты әсер етуі мүмкін.

Жалпы, баланың қиын тәрбиеленуін, қоғамда қалыптасқан нормалар мен ережелерді сақтамауын ғылымда девиация (латынның «deviatio» тыңдамау, ауытқу деген мағынаны береді) деп атайды [1]. Соған орай көптеген әдебиеттерде «қиын бала» түсінігінің орнына «девиантты» терминінің қолданылуы жиі кездеседі. Жалпы, «қиын мінез-құлық», «девиантты мінез-құлық», «ауытқыған мінез-құлық» түсініктері синонимдер болып табылады. Қиын бала туралы ұғымда қай терминді алсақ та қателеспейміз.

Негізінен, ғылыми бірлестікте девиантты мінез-құлықтың пайда болу себептері туралы пікірлестік жоқ. XX ғасырдың басында девиацияның себептері туралы биологиялық және психологиялық тұжырымдар кең тарады. Италияндық дәрігер Ч.Ломброзо адамның асоциалды мінез-құлқы мен биологиялық ерекшеліктерінің арасында тікелей байланыс бар деп есептеген. Ол атап көрсеткен «туа біткен қылмыскер» типі астыңғы жақ сүйегі шығыңқы, бір жерінің ауырғанына сезімталдығы төмен және т.б. азып бара жатқан индивидті көрсетеді. Американдық психолог У.Х.Шелтон адамның дене бітімі оның мінез-құлқын анықтайды деп есептеген. Оңалту орталығында 200 ұл балаға жүргізілген зерттеуге сүйеніп, Шелтон девиацияға атлеттік дене бітімі бар адамдар анағұрлым бейім деген қорытынды жасайды. Кейіннен психологиялық тұжырымды қолдаушылар девиацияны психикалық ерекшеліктермен (психиканың тұрақсыздығымен, эмоционалды ерікті саланың дамымауымен) байланыстырады.

Жеткіншектің даму кезеңдеріне назар аударған ғалым Ж.Ж.Руссо болды. Ол өзінің «Эмиль» атты романында осы кезеңнің адам өміріндегі психологиялық маңызын атап көрсеткен. Жеткіншектік шақты «екінші рет дүниеге келу» ретінде сипаттап, аталмыш кезеңнің мына ерекшелігін - өзіндік сана – сезімнің өсуін атап көрсетті. Бірақ жасөспірімдік кезең идеясының ғылыми тұжырымдамасын С.Холл 1904 жылы жарық көрген «Есею: оның психологиясы, сонымен қатар физиологиясымен, антропологиямен, әлеуметтанумен, жныстық қатынаспен, дінмен және білім берумен байланысы» атты еңбегінде берген. Холлды жеткіншектік жас психологиясының «атасы» деп әділ атаған, себебі ол аталған құбылысты түсіндіретін тұжырымды ғана ұсынып қоймады, сонымен қатар, әдетте жасөспірімдік кезеңмен байланыстыратын мәселелер шеңберін анықтады. Неміс романтизмі философиясының ізімен Холл жасөспірімдік кезеңнің мазмұнын сананың дағдарысы («құйын мен басымдылық») деп көрсетті, бұл дағдарыстан өткеннен кейін адам «жеке тұлғалқ сезіміне» ие болады деген пікір айтады. Холл өз үлгісін адамзат тарихындағы романтизм дәуіріне сәйкес тұжырымдайды, яғни жасөспірімдік кезең – балалық шақ пен ересектік күйдің арасындағы аралық кезең.

Жеткіншектік жастың теориялық үлгісі батыс психологиясының басты бағыттарының бәрінде көрсетілген. З.Фрейд пен А.Фрейдтің (психологиялық сараптама), К.Левиннің (гештальтпсихология) және Р.Бенедиктің (бихевиоризм) теорияларының бір-бірінен

айырмашылықтары болғанымен, бұл теориялардың барлығы онтогенетикалық дамудың жалпы үлгісінен бастау алатындығы оларды біріктіреді. Жеткіншектік кезеңнің мазмұндық жағынан өзгеше батыс теориялары дәл осы жерде, жалғыз тармақта психикалық даму үдерісін болмысынан бейімдегіш ретінде түсінуде тоғысады, себебі эволюциялық үлгіде даму ағзаның ортаға (қоғамға) бейімделуінің шартты қажеттілігі ретінде қарастырылады [1]. Алайда «әлеуметтік ортаның» факторларына бихевиоризмге, гештальтпсихологияға, психологиялық сараптамаға және басқаларға батыс теориялары әр түрлі түсінік береді.

Қазіргі уақытта мінез-құлықтың бұзылу себебі түбегейлі түрде зерттелініп жаңа сипатқа ие болуда және әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық (М.А.Алемаскин, А.С.Белкин, Л.М.Зюбин, Д.В.Колесов, Г.П.Медведев, М.Ф.Мягков, Д.И.Фельдштейн және т.б.); клиникалық (Г.А.Власова, В.Я.Гиндикин, О.В.Кербиков, В.В.Ковалев, М.З.Певзнер, Г.Е.Сухарев және т.б.); криминологиялық (М.М.Бабаев, К.Е.Легошев, Г.М.Миньковский және т.б.) аспектіде қарастырылуда. Қазақстандағы девиантты балалар мәселесі В.Г.Баженов, В.П.Баженова еңбектерінде сипатталса, Ж.Қайырова, Р.Қойлыбаева, Г.Қалиева, Қ.Серікбаев, А.Аңламасова т.б. мақалалары түрлі педагогикалық-психологиялық журналдарда жариялануда.

Тараз қаласы жоғары оқу орындарының профессорлары, оқытушылары, магистранттары осы мәселеге байланысты көптеген ғылыми мақалалар, еңбектер жазған. Атап айтсақ: Т.К.Булеев, Д.А.Ускенбаева, А.Ш.Стыбаева және т.б. көптеген педагогтарымызды айтуға болады. Сонымен осы заманға дейінгі ғалымдардың еңбектеріндегі ой-пікірлері мен тұжырымдамаларын талдай келе, біз мынадай қорытында жасай аламыз: девиантты мінез-құлық - әлеуметтік нормалар мен ережелерге сәйкес келмейтін мінез-құлықты айтады. Ол ауытқыған мінез-құлықтың бір түрі. Кейде бір әдебиеттерде «антидисциплинарлық» деп те атайды.

Девиация бірнеше типтен тұрады:

- Девиантты
- Делинквентті
- Криминалды мінез-құлық

1. Девиантты мінез-құлықтың көрсеткіштеріне: агрессия, демонстрация, оқудан, еңбектен бет бұру, үйден кету, алкогольизм, наркомания, қоғамға жат қылықтар, жыныстық жат мінез-құлық, суицид т.б. жатады.

2. Девиацияның екінші түрі – делинквентті мінез-құлық. Ол заң бұзушылықпен ерекшеленеді. Оның мынадай типтері бар:

- Агрессивті – зорлаушылық мінез-құлық. Бұл жеке тұлғаға көрсетілетін дөрекілік, төбелес, күйдіріп-жандыру сияқты жағымсыз іс-әрекеттерден көрініс береді.
- Ашкөздік мінез-құлық: ұсақ ұрлықтар, қорқытып-үркіту, автокөлік ұрлау т.б. жалпы материалдық пайдакүнемдікке байланысты жат мінез-құлық.
- Наша сату және тарату.

3. Криминалды мінез-құлық – заң бұзушылық болып табылады. Балалар сот үкімі арқылы жасаған қылмысының ауырлығына байланысты жазаланады [2,3].

Зерттеу объектісі ретінде девиантты мінез-құлықты ғылыми білімдердің түрлі сфералары зерттейді: психология, (тұлға психологиясы, әлеуметтік психология), медицина, юриспруденция, мәдениеттану, әлеуметтану, педагогика.

Мінез-құлықтың аутоагрессивтік формасының профилактикалық, яғни алдын-алу жұмыстары – бұл жағдайы нашар отбасы және олардың әлеуметтік-психологиялық белгілеріне негізделген жұмыстар есебінде жүргізілінеді. Мұндағы ескерілінетін жайт: жағдайы нашар отбасы - девиантты баланың пайда болуының ең басты себебі. Сондықтан да, мінез-құлықтың аутоагрессивтік формаларының түрлерін алдын-алу – бұл отбасында оқушылар мен ата-аналардың, ал мектепте оқушылар мен мұғалімдердің белгілі бір мақсатқа

бағытталған іс-әрекеті және өсіп келе жатқан жас ұрпақтың салауатты өмір салтына тікелей әсер ететін биологиялық, адамгершілік, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық мақсаттарға бағытталған нақты шарттарының қалыптастырылу негізі.

Мінез-құлықтың аутоагрессивтік формаларының әлеуметтік белгілеріндегі алдын-алу жұмыстары оқыту мен тәрбиелеу процессінде өте жоғары әсерлілікпен жүзеге асырылынатын жүйе. Мұндай жүйе оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасын байланыстыратын психоәлеуметтік, педагогикалық және профилактикалық міндемелерінің арақатынасын, оқу мазмұнымен, оқытудың әдістері және құралдарымен, онымен қоса оқыту формаларын ұйымдастыру жүйесімен және оқудан тыс жұмыстары арылы көрініс табады.

Әлеуметтік ортадағы мінез-құлықтың аутоагрессивтік формасын алдын-алу жүйесінің арақатынастары бір-бірімен байланысуы келесідей компоненттерді құрайды:

1. Аутоагрессияның формалары мен зиянды әрекет етуі туралы білімдерді оқыту мен тәрбиелеу процессінде тек сабақта ғана емес, сонымен қоса сабақтан тыс жұмыстарда да жүйелі хабарлап отыру;

2. Болашақ мұғалімдерді оқушылардың мінез-құлықтың аутоагрессивтік формаларының алдын-алу жұмыстарына әлеуметтік, яғни қоғамдық ортадағы белгілерді ескере отырып даярлау;

3. Отбасы жағдайындағы мінез-құлықтың аутоагрессивтік формаларын алдын-алу жұмыстарының ерекшеліктері;

4. Мінез-құлықтың аутоагрессивтік формаларын алдын-алу жұмыстарына бағытталған мерекелік іс-шараларға қатысушыларды белсенді араластыру[1,4].

Зерттеу процесінде, біз осы берілен жүйелердің компоненттерінің қайсысын көбірек қолданыла алатынымызды жан-жақты қарастырдық. Берілген жүйеде, тек отбасында және мектепте барлық қажетті шарттар сақталынып, орындалып жатқан жағдайларда ғана, қатысушылардың барлық жастарында салауатты өмір сүру салты дұрыс деңгейде қалыптастырылатындығы анықталынды. **Девиантты балалар мен ата-аналар арасындағы қарымқатынас ерекшеліктерін эксперимент арқылы зерттеуге** Тараз қаласының №38 орта мектебінің оқушылары қатысқан болатын.

К.Роджерс, Р.Даймондтың құрастырған әлеуметтік-психологиялық бейімделу шкаласы. Бұл әдістеме арқылы девиантты балалардың әлеуметтік ортаға бейімделе алу ерекшелігін анықтай алдық: өзін қабылдау немесе өзін қабылдамау, басқаларды қабылдау немесе басқалармен конфликтте болу, эмоционалды комфорт немесе эмоционалды дискомфорт, ішкі контрольді күту немесе сыртқы контрольді күту, доминанттылық немесе басқаларға тәуелді болу, қиын мәселелерден қашу т.б. Тесттің қорытындысы бойынша жауап берген оқушылардың тек өте жоғары деген көрсеткіштері қарастырылды. Оны кесте бойынша талдап көрейік:

Бейімделгіш пен бейімделе алмаушылықты анықтайтын факторлар	«Өте жоғары» деген көрсеткіш бойынша оқушылар саны	График																																				
1 Өзін қабылдау	3 10,71%	<p>Әлеуметтік психологиялық бейімделу шкаласы</p> <table border="1"> <caption>Әлеуметтік психологиялық бейімделу шкаласы</caption> <thead> <tr> <th>Фактор</th> <th>Саны</th> <th>Процент</th> </tr> </thead> <tbody> <tr><td>1</td><td>3</td><td>10,71%</td></tr> <tr><td>2</td><td>9</td><td>32,14%</td></tr> <tr><td>3</td><td>5</td><td>17,86%</td></tr> <tr><td>4</td><td>15</td><td>53,57%</td></tr> <tr><td>5</td><td>7</td><td>25%</td></tr> <tr><td>6</td><td>17</td><td>60,71%</td></tr> <tr><td>7</td><td>5</td><td>17,86%</td></tr> <tr><td>8</td><td>10</td><td>35,71%</td></tr> <tr><td>9</td><td>10</td><td>35,71%</td></tr> <tr><td>10</td><td>4</td><td>14,29%</td></tr> <tr><td>11</td><td>8</td><td>28,57%</td></tr> </tbody> </table>	Фактор	Саны	Процент	1	3	10,71%	2	9	32,14%	3	5	17,86%	4	15	53,57%	5	7	25%	6	17	60,71%	7	5	17,86%	8	10	35,71%	9	10	35,71%	10	4	14,29%	11	8	28,57%
Фактор	Саны		Процент																																			
1	3		10,71%																																			
2	9		32,14%																																			
3	5		17,86%																																			
4	15		53,57%																																			
5	7		25%																																			
6	17		60,71%																																			
7	5		17,86%																																			
8	10		35,71%																																			
9	10		35,71%																																			
10	4	14,29%																																				
11	8	28,57%																																				
2 Өзін қабылдамау	9 32,14%																																					
3 Басқаларды қабылдау	5 17,86%																																					
4 Басқалармен конфликтте болу	15 53,57%																																					
5 Эмоционалды комфорт	7 25%																																					
6 Эмоционалды дискомфорт	17 60,71%																																					
7 Ішкі контрольді күту	5 17,86%																																					
8 Сыртқы контрольді күту	10 35,71%																																					
9 Доминанттылық	10 35,71%																																					
10 Басқаларға тәуелді болу	4 14,29%																																					
11 Қиын мәселелерден қашу	8 28,57%																																					

К.Роджерс, Р.Даймондтың құрастырған әлеуметтік-психологиялық бейімделу шкаласы бойынша көріп тұрғанымыздай, балалардың көпшілігі 60,71% эмоционалды дискомфортты сезінеді. Бұл дискомфорт ішкі үрейден, түсініспеушіліктен, ішкі дағдарыстан т.б. болуы мүмкін. Яғни агрессияның негізгі себебі эмоционалды дискомфорттың әсерінен деп тұжырым жасауға болады. Екінші орында яғни 53,57% басқалармен конфликтте болу факторы. Сондықтан да бұл балалардың көп пайызы жағдайды компромисс түрінде емес, конфликт арқылы шешетіні көрініп тұр. Ал Басс Дарки әдістеме көрсеткішімен сәйкестендіретін болсақ, балалардың көпшілігі конфликтті физикалық агрессия арқылы көрсететіні анық болды. Үшінші мен төртінші орында доминанттылық пен сыртқы контрольді күту. Сыртқы контрольді күту дегеніміз өмірлік міндеттерді шешуде пассивтілік көрсету, сыртқы көмекті қажет ету. Оның жалпы пайыздық көрсеткіші 35,71%.

Ата-аналардан Желдақтың тестінен алынған нәтижелерінің мысалдық көрсеткіштері:

№	Сипаттамалардың мазмұны	Келіскен жауаптар саны	%
1	Ұйқыға кеш жатады.	10	28,6

2	Алдайды: мысалы, 1 жерге барамын деп, мүлдем басқа жерге барады; сабақты істедім дейді, шын мәнінде істемейді; менің қалтамнан ақша алмадым дейді.	15	42,8
3	Өзінен кейін ас бөлмені, жуынатын бөлмені, т.б. еш тазаламайды.	19	54,3
4	өзінің үй жануарларына мүлдем қарамайды (тамақтандырмайды, далаға шығармайды, жинамайды).	4	11,4

Бұл нәтижелерді қорытындыласақ, ата-аналардың ең негізгі уайымы өтірік айтуына, рұқсатсыз басқа жерге кетіп, қараңғыда келуіне, көріксіз киінуі, түнімен қыдыратынына, дәрекілік айтып, дауыс көтеруіне шоғырланған.

Бұл мәселелерді, жасөспірім мен ата-аналармен жүргізілетін тренингтік жұмыстарда ескерілуі шарт. Бұл тесттен ата-аналардың өз балаларының жолдастарын ұнатпайтынын, қоршаған ортасына риза еместігі байқалады және ата-аналардан гөрі жолдастарымен уақыт өткізгісі келетіні анық. Сол себептен, коррекциялық бағдарламада ата-аналарға жасөспірімдік кезеңнің негізгі ерекшелігі, баланың қажеттіліктері мен талаптары жөнінде толық ақпарат берілуі керектігі байқалды. Өйткені қатынастағы қайшылықтар көбіне ата-ананың баланы еш түсінгісі келмейтінімен және түсіне алмайтынымен байланысты.

Девиантты балалар мен олардың атааналарына арналған коррекциялық жұмыс арқылы күтілетін нәтижелер . Оқушыларға арналған тренингтен күтілетін нәтижелер: үрей мен агрессивтілікті төмендету, адекватты өзіндік бағалауды қалыптастыру, жасөспірімдерді өз істеріне жауапкершілікпен қарауға талпындыру, мінез-құлықты басқару мен талдау қабілеттіліктерін дамыту, позитивті өмірлік мақсаттарды қалыптастыру мен қабылдау, оларға жетуде мотивацияны дамыту, шығармашылық потенциалын ашу, оларды жүзеге асыруда талпынысты актуализациялау, өзіндік өзектелуге бағытталған құқық бұзушылықты қайта жасау қаупін төмендету.

Тренингтегі жаттығулар балалардың психикалық, жас, индивидуалды ерекшеліктеріне сәйкес құрастырылады.

Ата-аналарға арналған тренингтен күтілетін нәтижелер: баланың жан-жақты дамуы үшін жағымды отбасылық микроклиматты қалыптастыру, бала тәрбиесі аясында ата-аналық құзіреттіліктің деңгейін көтеру, ата-аналардың балалармен конструктивті өзара қарым-қатынастық дағдыларды қалыптастыруы мен пайдалана алуы, ата-аналық рөлдерде адекватты өзіндік бағалауды қалыптастыру. Девиантты бала мен отбасы арасындағы жағымды қарым-қатынастың іс-әрекеттерін автоматты түрде дағдыландыру және отбасы берекесін екі жақтың келісіміне сәйкес орната алу.

Ал оны қалпына келтіру үшін әр баланың жағдайының ерекшелігіне негізделген психокоррекциялық жұмыстар қажет. Қазіргі, осы саладағы әлеуметтік, педагогикалық талаптар мен жүзеге асырылып жатқан тәжірибелер негізінде, бұл саладағы тәрбие міндеттерін жүзеге асыруда мынадай шарттарды орындау қажеттігі туады:

- балаға ілтипатпен, ізгі тілектестікпен қарау;
- оның жағымды қасиеттеріне сүйену;
- оның адамгершілік күшіне, потенциалдық мүмкіндіктеріне сену;
- оқушыларды салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін жасалған жалпы білім беретін бағдарламаларды тиімді пайдалану;
  - салауатты өмір салтын қалыптастыруға, қауіпсіз тіршілік етуге бағытталған тәрбиелік бағдарламаларды ұштастыра пайдалану;
  - девиантты мінезге ие балалардың білім алуы мен бос уақытын пайдалы іс-әрекеттермен өткізу жолдарын қарастыратын жаңа кешенді бағдарламалар құруастыру және оларды тәжірибеде пайдалана білу.

Жасөспірімдердің мінез-құлқын түзетуде тиімді нәтижелерге жету үшін, бала өсіп жатқан отбасымен комплексті, яғни кешенді түрде жұмыс істеу қажет. Ол үшін отбасылық өзара әрекеттесу стилін өзгертіп, тәрбиелік әсер ету әдістерін тиімді болатындай таңдау керек.

Агрессивті балалармен жұмыс жасаудың негізгі ережелері:

1. Баланың сұранысы мен қажеттілігіне мұқият болу;
2. Агрессивті емес мінез-құлықтың үлгісін көрсету;
3. Баланы жазалауда бірізді болу, тек нақты іс- әрекеті үшін жазалау керек;
4. Жазалау баланың абыройына нұқсан келтірмеуі керек;
5. Ашу-ыза кезінде оны тарқата білу тәсілдерін үйрету;
6. Белгілі бір себепті жағдайдан кейін балаға өз ашу-ызасын білдіруге мүмкіндік беру;
7. Айналасындағы адамдардың және өзінің жеке басының эмоциональдылық жағдайын танып білуге үйрету;
8. Эмпатияға деген қабілеттілігін дамыту;
9. Баланың мінез-құлқы аясын кеңейту;
10. Дау-жанжалды жағдайларда өзін ұстай білу дағдыларын пысықтау;
11. Өзіне деген жауапкершілікті сезіне білуге үйрету.

Жоғарыдағы барлық аталынып, айтылған мәселелерді ескере келе, бізде «Девиантты балалармен қалай ойнау керек», - деген үлкен сұрақ туындайды. Осы сұрақ төңірегінде жауап іздеп көретін болсақ, біз агрессивті балалармен жұмыс істеудің алғашқы кезеңдерінде қандай да бір ойын немесе жаттығулардың көмегімен бала өзінің ашу-ызасын көрсететіндей ойын-жаттығуларды тадап алуды ұсынамыз. Бұл жағдайда, балалармен мұндай жұмыс жасау тәсілі пайдасыз және одан бетер агрессивті күшейтуі мүмкін деген пікірдің болуы заңды. Ойын терапиясын өткізуіміздің көп жылдық тәжірибесі көрсеткендей, алғашында бала шынымен де одан сайын агрессивті болуы мүмкін (біз мұны ата-аналарға үнемі ескертіп отырамыз), бірақ та 4-8 сабақтан кейін, өзінің шынайы ашу-ызасын білдіретін «кішкентай агрессор» біртіндеп өзін дұрыс ұстай бастайды. Егер мұғалімге баланың ашу-ызасымен жұмыс жасау қиындық туғызса, онда мамандарға жүгінуге және жұмысты бірге жүргізуге болады.

Сондай-ақ девиантты бала бойындағы мінез-құлықтың аутоагрессивтік формаларын алдын-алу, бір жағынан, мектеп пен обасы ынтымақтастығынан, ал екінші жағынан, мектептегі мұғалімдердің, сынып жетекшілер мен дәрігер қызметкерлердің бірлескен іс-әрекетінің сапалылығы мен әсерлілігіне тәуелі болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кравцова Т.М. Психологические аспекты изучения проблемы девиантного поведения // ҚазҰУ хабаршысы.
2. Тесленко А.Н, Керимбаева М.С, Джакупова Г.А. Профилактика подростковой девиации: теория и практика. Астана, 2005. – 320с.
3. Психология және социология сериясы. №3/4 (18/19), - С. 33-3. Формирование личности в переходный период: от подросткового к юношескому возрасту. – М.: Педагогика, 1987. – 486 с.
4. Психология: словарь. – М.: Политиздат, 2004. – 389с.

СПЕЦИФИКА АСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Сманова Улданай Калдыбаевна, магистр педагогических наук, Международный Таразский инновационный институт им. Ш.Муртазы
Тальке Светлана Владимировна, школа-гимназия им.А.С. Пушкина, Казахстан, г.Тараз

Аңдатпа. Мақалада элеуметтендірудің кейбір факторлары көрсетілген және элеметтену процесінің антиподы ретінде асоциалды мінез-құлыққа қысқаша талдау жасалынған. Элеуметтенудің бөлігі ретінде жасөспірімнің ортаға бейімделуі келтірілген.

Кілтті сөздер: асоциалды мінез-құлық, элеуметтену, бейімделу.

Аннотация. В статье сделан краткий анализ процессу социализации как антипода асоциальности, рассмотрены отдельные факторы социализации. Как часть и разновидность социализации представлена адаптация подростка к среде.

Ключевые слова: асоциальное поведение, социализация, адаптация.

Annotation. In the article a short analysis is done to the process of socialization as an antipode of asocialness, the separate factors of socialization are considered. As part and variety of socialization are presented adaptation of teenager to the environment.

Keywords: asocial behavior, socialization, adaptation.

Рассмотрение специфики асоциального поведения подростков на современном этапе поднимает вопрос об её антипode, то есть того, к чему личность нужно направлять, на что ориентировать, что у личности воспитывать. Несмотря на многочисленные психологические исследования о коррекции, реабилитации, мы предупреждение и преодоление асоциального поведения рассматриваем как процесс педагогический, несущий в себе созидающие компоненты, связанные с воспитанием, обучением, образованием. Как следствие, он всегда связан с постановкой цели воспитания и обучения и хотя бы одного ориентировочного образца, к которому надо стремиться. Таким образом и одновременно целью является, на наш взгляд, адаптированная личность. Отрицательное явление - асоциальное поведение имеет свой антипод - социализацию и как её разновидность социальную адаптированность.

Речь идет о социальной адаптации личности в широком смысле. Обращение к рассмотрению данного феномена, вызывая необходимость раскрытия сущности социальности, вне которой изучение социальной адаптации не представляется возможным. Термин «социализация», все чаще употребляющийся в последние годы (первоначально он появился в зарубежной социальной психологии, затем в 60-е годы XX столетия перешел в отечественную психологию), несет огромную смысловую нагрузку и разными авторами трактуется далеко не однозначно. Так, социализация определяется как «усвоение индивидом социального опыта, в ходе которого создается конкретная личность» [1] - и такое определение вполне правомерно. Подобной же позиции придерживается достаточно большой круг авторов, но как представляется, несколько развернутой рассматривает понятие, что: «Социализация - это процесс и результат включения индивида в социальные отношения. Она осуществляется путем усвоения индивидом социального опыта и воспроизведения его в своей деятельности» [2]. Личность здесь уже не рассматривается как существо пассивное, поскольку речь идет не только об усвоении опыта, но и его воспроизведении. Близка данному определению мысль, что социализация - «... процесс усвоения и активного воспроизводства индивидом общественного опыта, в результате которого он становится личностью и приобретает необходимые для жизни среди людей знания, умения, навыки, способность общаться и взаимодействовать с ними в ходе

решения тех или иных задач» [3]. Из множества определений социализации считаем необходимым остановиться на определении Г.М.Андреевой, как наиболее полном, отвечающим истинной сути этого сложного явления: «Социализация - это двусторонний процесс, включающий в себя, с одной стороны, усвоение индивидом социального опыта путем вхождения в социальную среду, систему социальных связей, с другой стороны, процесс активного воспроизводства системы социальных связей индивидом за счет его активной деятельности, активного включения в социальную среду» [4].

Итак, при определении процесса социализации в одном случае говорится только об усвоении индивидом определенных норм и ценностей; в другом - об усвоении социального опыта и воспроизведении его в деятельности; в третьем - об усвоении и воспроизведении опыта не только за счет деятельности, но и за счет включения во взаимоотношения.

Если рассматривать факторы социализации, которые действуют на каждую личность то в них тесно переплетаются явления стихийные и целенаправленные. К стихийным, неорганизованным воздействиям можно отнести условия обитания (экологию, экономику, национальные отношения, средства коммуникации), к целенаправленным - специально организованное обучение и воспитание в семье, школе, колледже, институте. Все эти условия, образуя систему, детерминируют развитие личности, способствуют ее самодетерминации как на сознательном, так и на неосознанном уровне. Второй нередко формируется под влиянием стихийных факторов и содержит инстинкты, неосознанные мотивы, влечения, установки, идеалы, самооценку.

Долгое время в официальной науке пристальное внимание обращалось только на организованные факторы социализации (обучение, воспитание в школе, семье, детский сад) и нередко игнорировались стихийно возникшие факторы, роль которых также весьма велика. Очевидно, что иногда в благополучных семьях и отличных школах бывают лживые, ленивые, агрессивные дети и подростки, что вызывает растерянность сторонников ограничения факторов, воздействующих на ученика, только двумя - семьей и школой.

Личность, активно взаимодействуя со средой, избирательно усваивает то, что ее окружает. Причины этой избирательности в тех предпосылках, которые у личности есть (это ее природные данные, чувства и установки, воспитанные в детстве, психологическая предрасположенность к чему-либо или кому-либо, определенные потребности). Поэтому нередко наблюдается явление разности социализации, мотивированное всеми этими предпосылками даже у монозиготных близнецов. Вместе с тем не исключено, что какие-то факторы традиционно имеют типично большее или меньшее влияние на целые группы людей. Для этого и существуют социологические исследования, призванные изучить факторы массового восприятия, сознания, осмысления, эмоционального реагирования, т.е. тех феноменов, которые изучает социология и социальная психология [5]. Эти исследования обнаруживают именно типичность влияния некоторых, даже стихийных, факторов на личность, вызывающих мнения, настроения, отношение, словом то, что мы называем массовым сознанием.

Однако стихийность факторов вовсе не свидетельствует о том, что их нельзя как-то регулировать. В их влиянии есть свои закономерности, которые активно изучают социологи, психологи, социальные педагоги. Их умелое использование - показатель мастерства педагогов, родителей, всех, кто занимается воспитанием. Особое внимание к стихийным факторам при социализации личности не означает, что надо полагаться только на них. Нет сомнения, что не теряет свою ценность и хорошо организованное воспитательно-образовательное взаимодействие педагога с учеником. Однако, говоря о влиянии стихийных и организованных средств, мы в большей степени имеем в виду то, что именно личность усваивает, оставляя в стороне факт воспроизведения. А, воспроизводя, личность не всегда при этом гармонично вписывается, "притирается", приспособляется к данной среде. Иногда, чтобы это произошло, она старается самооткорректироваться, в других случаях как-

то откорректировать то, что ее окружает (в противном случае ее будут сопровождать конфликты, дискомфорт, стрессы, фрустрация). Этот процесс и есть, на наш взгляд, социальная адаптация, которая предполагает активность приспособления, вплоть до корректировки и преодоления чего-либо (не важно, лежит ли это в сфере сознания или существует в обществе). Целью такого приспособления должна стать гармонизация отношений личности и среды, личности самой с собой, со своим внутренним миром.

Обратим более пристальное внимание на сам термин «адаптация», который в последние годы становится все более употребим. Нельзя рассматривать социализацию в отрыве от её адаптации. Бесспорно, социализация, адаптация, развитие - это те базовые понятия, без которых невозможно говорить о любой личности. Суммируя определения многих авторов, можно заключить, что социальная адаптация - это процесс и одновременно результат внутренней и внешней гармонизации личности со средой, процесс активного приспособления личности, уравнивающий потребности человека и требования среды. Показателями социальной адаптации человека являются его сбалансированные взаимоотношения с окружающими людьми, успешность в деятельности, гармоничность в поведении.

Итак, можно сделать вывод, что:

- адаптация - это бесспорно часть социализации и ее разновидность;
- адаптация предполагает обязательную активность личности, чтобы гармонизировать свои отношения со средой (путем изменения социальных ролей, формирования навыков общественного поведения, стремления к цели и т.д.);
- социальная адаптация предполагает процесс приспособления, но она одновременно и условие успешности процессов развития личности, её расцвета.

Однако необходимо учитывать, что не всякая социальная адаптация, особенно в современных условиях, полезна для личности. Таким образом, социальная адаптация, как антипод явлению асоциального поведения, с одной стороны является компонентом социализации и ее обязательным этапом, а с другой – условием, обеспечивающим эффективность функционирования личности в обществе [6].

Асоциальное поведение подростков представляет собой совокупность действий и поступков учащихся, которые не соответствуют социальным нормам, способствуют возникновению различных негативных элементов в социальном окружении и граничат с социально-психологической деградацией личности. Каковы же основные характерные черты подростков с асоциальным поведением? Если обратиться к истории, то в публикациях дореволюционного времени указываются такие виды асоциального поведения как бродяжничество, жестокость, половая развращенность, воровство. Все другие отклонения в поведении считались естественными у психически здоровых детей.

В первые годы после революции к негативным чертам стали относить анархизм, жестокость, воровство, недоверие к советской власти. В последующие времена, по мере развития науки о трудных подростках, исследователи сузили сферу социально-психологической адаптации до рассмотрения только отклоняющегося и нормативного поведения. Это привело к тому, что в своих исследованиях они стали ориентироваться на выявление большего количества негативных черт, к которым относили драчливость, грубость, воровство, легкую внушаемость, безволие, неустойчивость поведения, неуверенность в себе, озорство, рассеянность, неорганизованность, пассивность, нерешительность, безынициативность, показное безразличие, склонность к бездушным зрелищам, ложь, лицемерие, невыдержанность, вспыльчивость, озлобленность, недоброжелательность, конфликтность, эгоизм и т.д. (всего более 50 негативных черт).

Практика показывает, что большинство черт и странностей, относящихся к негативным (озорство, рассеянность, неорганизованность, неуверенность в себе и др.), свойственны всем здоровым детям и находят проявление в процессе общения. В ряд

негативных они попали, по нашему мнению, из-за стереотипности подхода к рассмотрению поведения учащихся через призму отклонений. С целью проверки этой мысли мы обратились к преподавателям школ с просьбой перечислить положительные и отрицательные качества учащихся. Ими были отмечены 7 положительных и 15 отрицательных. Из этого следует вывод, что большинство учителей психологически готовы к рассмотрению учащихся с негативных позиций. Здесь налицо профессиональная некомпетентность учителей, которая выражается в нежелании или неумении видеть положительные черты учащихся. Вывод достаточно жесткий.

То, что в оценке исследователей на современном этапе происходит увеличение числа негативных черт можно объяснить тем, что в процессе общения, не имея на руках достаточно доказательного в научном и прикладном плане причинного круга отклоняющегося поведения, они начинают приписывать учащимся черты, не присущие им или являющиеся актуальными. Приписываемые характеристики, во многом, определяются особенностями субъекта восприятия. Одни исследователи в процессе общения обращают внимание на психофизиологические особенности, другие на – психологические. Помимо этого, значительна роль субъективного, границы которого четко не очерчены и во многом зависят от личности воспринимающего, его практического опыта, общей подготовленности к аналитическому восприятию и сравнительному анализу. Известно, что в стандарты обыденного восприятия невозможно вписать конкретного человека, так как это часто не соответствует истине.

Несмотря на большое число предположений, в науке до сих пор не выделены общие признаки, по которым бы определялись "трудные" учащиеся. Простое же перечисление отклонений в поведении, предлагаемые различными учеными, приводит к тому, что в число «трудных» учащихся необоснованно включаются и те, поведение которых у неподготовленных педагогов вызывает трудности в работе.

Результаты исследований ученых показали, что слабая восприимчивость педагога и негибкость в общении с подростками асоциального поведения, довольно часто к концу педагогической карьеры приводят к неврозу. Это отражается и на самих подростках, вынужденных обучаться у такого педагога. Такие учителя со временем становятся все более конфликтными, с все более усиливающимся внутренним напряжением, что снижает сопротивляемость организма стойко переносить нервно-психические нагрузки, все это может приводить к очередным конфликтам. Главное не заикливаться на конфликтных ситуациях, оптимистично усматривать в поведении подростка не шаг к преступности, а оригинальность задатков, которые при умелом направлении могут дать обществу новый талант. Учителю необходимо научиться уважать подростка, даже в том случае, когда он отклоняется от норм. Это объясняется тем, что на сегодняшний день у учителя не сформирована профессиональная направленность к работе с подростками асоциального поведения. Усугубляет положение и то, что на сегодняшний день, в общеобразовательных школах ведется неправильная организация работы по предупреждению асоциального поведения, не способствующая сохранению здоровья школьников, своевременному устранению возникающих отклонений, что, несомненно, должно являться одной из основных задач современного учителя.

Список литературы

1. Столяренко Л.Д. Основы психологии.- Ростов на Дону: Феникс, 2016.,стр.55

УДК:316.6

БУЛЛИНГ КАК ФАКТОР ВОЗНИКНОВЕНИЯ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

**Ускенбаева Джулдуз Аманкелдиевна, к.п.н.,
Международный Таразский инновационный институт им. Шерхана Муртазы
Ускенбаева Акмарал Курманбековна, магистр психологии
средняя школа им. А.Бокейханова Казахстан, г.Тараз**

Аңдатпа. Мақалада мінез-құлықтың заңдарға бағынуының негізгі заңдылықтары талқыланады, суицидтік мінез-құлықты қалыптастыратын құбылыс ретінде қорлаудың ерекшеліктері айтылады.

Кілтті сөздер: қорлау, жасөспірім, қолдау, суицидтік мінез-құлық

Аннотация. В статье рассмотрены основные законы подчиненности поведения законам, озвучена специфика буллинга как явления формирующего суицидальное поведение.

Ключевые слова: буллинг, суицидальное поведение, подростки, поддержка

Abstract. The article represent the basic principles of the subordination of behavior to principles, motives of a adolescent's choice of a certain behavior model were announced

Key words: bullying, suicidal behavior, teens, support

Современный мир характеризуется нестабильностью социально-экономических процессов и требует от нас принципиально нового отношения ко всему, что нас окружает. Мы живем в условиях, требующих от нас непрерывной адаптации к внешним изменениям и постоянного поиска ответов на вызовы времени, одним из которых является проблема буллинга.

Под буллингом мы понимаем агрессию одних подростков против других, характеризующейся превосходством сил агрессора и жертвы, с тенденцией повторения агрессии при котором ярко проявляется чувствительная реакция жертвы.

Теоретический анализ и практические наблюдения показывают, что виды буллинга весьма разнообразны, а в условиях современности, буллинг-не только физическая, а чаще - психологическая агрессия.

Вот как определяет типичные черты учащихся, склонных становиться булли, норвежский психолог Д. Ольвеус:

они испытывают сильную потребность господствовать и подчинять себе других учеников, добиваясь таким путем своих целей;

они импульсивны и легко приходят в ярость;

они часто вызывающе и агрессивно ведут себя по отношению к взрослым, включая родителей и учителей;

они не испытывают сочувствия к своим жертвам;

если это мальчики, они обычно физически сильнее других мальчиков.

Типичные жертвы буллинга также имеют свои характерные черты:

они пугливы, чувствительны, замкнуты и застенчивы;

они часто тревожны, не уверены в себе, несчастны и имеют низкое самоуважение;

они склонны к депрессии и чаще своих ровесников думают о самоубийстве;

они часто не имеют ни одного близкого друга и успешнее общаются со взрослыми, нежели со сверстниками;

если это мальчики, они могут быть физически слабее своих ровесников. [1]

Согласно статистическим данным, школьному буллингу в той или иной форме подвергаются от 40 до 50 процентов подростков. Некоторые случаи носят ситуативный

характер, но иногда систематическая травля со стороны одноклассников приводит к фатальному исходу.

Конечно же, никакая школа не может давать гарантию отсутствия актов агрессивного поведения, но могут давать детям инструменты взаимодействия, отреагирования, управления эмоциями.

К сожалению, анализ реальной практики школ показывает, что школа недостаточно осведомлена о причинах и формах буллинга во взаимоотношениях между подростками. Как правило, педагоги порой не представляют масштабов распространения проблемы и не знают, как противостоять набирающему обороты, явлению. Вследствие чего, педагоги, часто оказываются в роли пассивных наблюдателей.

Опасным моментом подобного пассивного наблюдения может быть то, что в случаях постоянного буллинга, дети могут рассматривать самоубийство как ход из этой тупиковой ситуации страдания. Дети, которые безжалостно подвержены буллингу, не видят надежды на решение проблемы. Переживания страдания и безнадежности усиливается за счет специфических иррациональных мыслей. Смерть кажется единственным способом избавления от отчаяния и боли, вызванных унижениями и отвержением со стороны сверстников. Часто молодые люди считают, что их проблемы непреодолимы, при этом они уверены, что те, кто их окружают, их родители и друзья, также страдают из-за них и их неудач. Поэтому их уход из жизни, по их представлениям, может оказать помощь тем, кого они любят.

По мнению австрийского психоаналитика Гельмута Фигдора, одним из факторов, провоцирующих буллинг в организациях образования, является редукция социальных отношений. Она проявляется в том, что школа ориентируется на формирование ригидного характера, требуя и закрепляя в учащихся определенные черты или даже провоцируя множество конфликтов, выражающихся в школьных трудностях. Одним из путей выхода изменения данной ситуации является, на наш взгляд, является изменение характеристик школьной среды, вследствие переосмысления педагогами своей роли в жизни каждого ученика.

Насилие в организациях общего среднего образования является серьезной проблемой Казахстана. Обучающиеся и воспитанники стали чаще сталкиваться со школьным насилием и дискриминацией (т.е. психологическое насилие, физическое насилие, вымогательство, оскорбления и притеснения сексуального характера, кибербуллинг и дискриминация).

Известно, что педагогические действия основанные на незнании характеристик буллинга могут провоцировать проявления агрессивности учеников, поэтому педагогу важно иметь знания о подчиненности поведения учащихся трем основным законам:

- ученики выбирают определенное поведение в определенных обстоятельствах. Подросток должен понимать, что у него есть право выбора того или иного сценария поведения, так вот, задача педагога-психолога, признать право выбора за каждым учеником, но через взаимодействие с учеником продемонстрировать модели адекватного поведения взамен не соответствующего правилам.

- Любое поведение учеников подчинено общей цели - чувствовать себя принадлежащими к школьной жизни. Известно, что базовая потребность любого человека – чувствовать свою значимость, поэтому нормально желание каждого ученика занять свое место в школьном сообществе. Это потребность может реализоваться через интеллектуальную состоятельность- в учебной деятельности, коммуникативную состоятельность- поддержание адекватных взаимоотношений в школе, состоятельность в действии- участие в жизни класса и школы. Как правило, ученики реализуют эту потребность разными способами, а в случае недоступности приемлемых способов, могут возникнуть суицидальные мысли.

Одним из современных инструментов, доступных педагогу в содействии пошаговому уменьшению доли суицидального поведения и, постепенному построению позитивного представления о себе и увеличению внутренней свободы является тренинг развития социальных умений, которое включает в себя:

-моделирование, предполагающее демонстрацию лицам, не имеющим базовых социальных умений, примеров адекватного поведения;

-ролевые игры, предлагающие представить себя в ситуации, когда требуется реализация базовых умений, что дает возможность на практике проверить модели поведения, которым участники могут обучиться в процессе моделирования;

-установление обратной связи - поощрения позитивного поведения;

-перенесение навыков из учебной ситуации в реальную жизненную обстановку. Он рекомендован в случае работы с учащимися в проработке избавления от агрессивных паттернов поведения и обучению сдержанности.

Таким образом, мы полагаем, что одним из путей разрешения вопросов связанных с буллингом, является расширение профессиональных знаний педагогов в понимании природы подчиненности поведения учащихся законам, углубления понимания своей роли в данном процессе и развития умений и навыков противостояния буллигу.

Список использованных источников:

- 1.Olweus, D Bullying at school: what we know and what we can do. NY: Blackwell, 1993
2. Бреслав Г. Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: Учебное пособие для специалистов и дилетантов. СПб.:Речь, 2016

ӘӨЖ 159.99

МУҒАЛІМ МЕН ЖАСӨСПІРІМ ҚАРЫМ - ҚАТЫНАСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ.

Ускенбаева Жұлдыз Аманкелдіқызы, п.ғ.к.

**Шерхана Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Бисенғалиева Мадина Сурагановна**

Д.М.Қарбышев атындағы орта мектептің директоры, Қазақстан, Тараз қ.

Аңдатпа. Мақалада қарым-қатынасты ұйымдастыруда субъектінің психологиялық жағдайын ескеру маңыздылығы қарастырылады. Адамның қоршаған ортамен, олардың іс-әрекетімен және қарым-қатынасымен тығыз байланыстығы дәлелденеді.

Кілтті сөздер: қарым-қатынас, субъект, жасөспірім

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы взаимосвязи процесса общения с деятельностью и окружающей средой. Особое внимание уделяется важности учета психологического состояния субъектов общения.

Ключевые слова: общение, субъект, подросток

Annotation. The article discusses the relationship between the process of communication with activities and the environment. Particular attention is paid to the importance of taking into account the psychological state of subjects of communication.

Key words: teens, subjects, communication

Бүгінгі жастар осы заманның сыншысы да, тарихшысы да болғандықтан, олармен жүйелі жұмыс жүргізуге баса назар аудару қажет. Осыған байланысты оқу-тәрбие процесіндегі мұғалім мен жасөспірім қарым-қатынасын ізгілендіру мәселелері бүкіл психологиялық-педагогикалық ғылымның өзекті аспектілері болып келеді. Оқыту процесіндегі мұғалім мен оқушы қарым-қатынасын ізгілендірудің ерекшеліктері мен ролін негіздеу үшін ең алдымен осы мәселенің шығу тегі мен дамуын зерттеуіміз керек. Ғұлама ғалым, философ, ойшыл әл-Фараби еңбектерінде адамдар қарым-қатынасының мәселелері негізгі орын алған. Ол еңбектерінде адамның ойлы, парасатты болу қажеттігін, адам деген ардақты атақты алып жүру бақыттылық екенін айтқан.

Адам қоршаған ортамен, олардың іс-әрекетімен және қарым-қатынасымен тығыз байланыста. Адаммен қарым-қатынас тек қоғамдық моральдық негізгі көрсеткіші ғана емес, ол әрқайсымыздың өнегеміз. Бұл қарым-қатынас жақсы да, жаман да болуы мүмкін, ықыласты немесе дұрыс пікірде болуы керек. Осы тұрғыдан алғанда ададар арасындағы іс-әрекет пен қарым-қатынасқа және жеке тұлғаның қалыптасуына міндетті түрде әсер етеді. Педагогикалық процесте қарым-қатынасты басқару бұл мұғалім мен жасөспірімнің жеке тұлға болып қалыптасуымен басқару деген сөз. Сондықтан да педагогикалық ғылымның классиктері оқу-тәрбие процесіндегі мұғалім мен оқушы қарым-қатынасына көбірек мән беріп, жеке тұлға ескі әкімшілі-авторитарлық әдіспен қалыптаса алмайды деген тұжырымға келді.

Мұғалімер жасөспіріммен дос болғанын қалайды. Өзара тіл табысып, тату болсын деген мақсатпен оларға: «Сендер бір-біріңмен дос болыңдар, көмектесіңдер, нағыз достар қиын кезеңде қасыңнан табылады, адал дос болу керек т.б.» дегенді жиі айтып, достықтың мәнін түсіндіруге тырысамыз.

Мұғалім баламен нағыз дос болуы үшін оның ең сенімді адамдарының бірі болуы керек. Баланың мұғалімге деген сенімсіздігі жойылған кезде бала бойында еркіндік пайда болады. Оның ішкі сырын бөлісетін адамы болу – бала үшін үлкен бақыт. Өйткені, айналасындағылардың басым көпшілігі оны бала деп санайды да, оның шын көңілімен ақтарып, салғысы келіп тұрған ой-пікіріне көңіл бөле бермейді.

Ал, мұғаліммен қарым-қатынасын шынайы достықтың деңгейіне жеткенде оқушы үлкен табыстарға қолы жеткендей қуанады. Мұғалім болса, оқушымен достасудың арқасында биік мұратына жетеді. Мұғалім жасөспірімдермен достықты нығайта түсу үшін, үнемі олардың жақсы істерін мақұлдап, арман-тілектеріне ортақтасып отырады.

Жасөспірімдердің ішінде шеттеп қалған бала болмауы керек. Мұғалім әрқайсысымен жеке-жеке сырласуға тырысады. Бірінің ісін біріне мадақтай отырып, өзара сыйластығын нығайтуды көздейді. Сенімнен шыққан оқушылар тм елгезек, тапсырманы тез орындауға, шамасының келгенінше еңбектеніп жатады. Олардың мұғалімге деген ыстық ықыласы мен білімге дегенінтасы мұғалім шабытын оятып, жанын қамшылауға ықпал етеді.

Жоғарғы сыныптарға барғанда ұстаз беделі төмендей бастайды. Өйткені, қазіргі оқушылардың сыртқы ортадан алатыны, көңілге тоқитыны өте көп. Сондықтан да оқушылардың ұстаздарға қояр талабы да өте зор. Осы арада ізденбейтін, білім таяз, эстетикалық талғамы төмен ұстаз әрқашан да беделін жоғалтатыны даусыз. Ең қынжыларлығы, оқушылармен тіл таба алмай, оларды сабаққа қызықтыра білмегендердің тыныш отырмаған немесе сабақтан шығарып жіберуі. Керісінше, ұстаз жасөспірімнің ойына, талап-тілегіне жол шып, сабағынтартымды да қызықты өтетін болса, ешбір шәкірт сабақтан қалмауға, кешікпеуге тырысады.

Жасөспірім өзінің мүмкіншілігін дұрыс бағалап, өзіне дербес азамат деп қарауы тек өзгелермен үздіксіз қатынас жасап, соларды жақсы білуден пайда болады.

Жеке тұлғаның қалыптасуына жасөспірім мен мұғалім арасындағы қарым-қатынастың орны ерекше. Қандай адам болсын, мейлі оқымысты, мейлі қарапайым жұмысшы болсын,

мектеп өмірі туралы, мектеп қабырғасында жүргенде өзіне үлкен әсер еткен мұғалім туралы аса бір жылылықпен еске түсіруге жиі кездеседі.

Мұғалім мен жасөспірім қарым-қатынасы ғылыми тұрғыдан қаралатын күрделі мәселе, өйткені оқушының өзін қоршаған ортаға деген қарым-қатынасы оқушы мен мұғалімі екеуінің қарым-қатынасы негізінде қалыптасады, сондықтан бұл қарым-қатынас жасөспірімнің жеке қасиеттерінің қалыптасуна зор ықпал етеді. Ал екінші жағынан, ғалым М.Шульцтің көзқарасынша: «Мұғалім мен оқушының жеке қарым-қатынастары әс-әрекеттер атқару нәтижесінде туындауы қажет», осы пікір мен ол этиканың фетишизмге қарсылығын білдіріп, бүкіл педагогикалық назарды оқу-тәрбие жұмылдыру қажет деп табады.

Мұғалім мен оқушы - әр түрлі екі субъект. Мәселенің негізгісі осы әр түрлі рухани дүниені бірлестіру. Педагогикалық тұрғыдан қарағанда, тәрбиеленушіге нәтижелі ықпал ету үшін тәрбиеленушінің мұғалімді қабылдауы ғана емес, керісінше, мұғалімнің тәрбиеленушіні қабылдауы қажет. Егер күнделікті тұрмыста біз «Мен» ұғымының «Сен» ұғымымен сәйкессіздігіне үнемі кездесе берсек, педагогикалық қарым-қатынаста қателік жібергеніміз. Бұл «Мұғалім – оқушы» қарым-қатынасының бұзылуына әкеп соғады. Қарым-қатынас мұғалім мен оқушының рухани баюы. Бұл нәтижеге тек қана мұғалім оқушыға өзінің дәрежесіндей тең қарағанда ғана жетуге болады. Бұл қандай қарым-қатынасты білдіреді?

Біріншіден, мұғалім жасөспірімнің рухани дүниесіне үлкен құрметпен қарап, оның еркіндігін мойындап, оның келісу-келіспеу құқына және іс-әрекетті таңдау құқығына ие екендігін тануы.

Екіншіден, оқушының дүниеге деген көзқарасын түсініп, оның қайғысы мен қуанышына ортақтасу.

Үшіншіден, оның өзіне тән жеке қасиеттері мен ерекшеліктерін қабылдай білу.

Кері байланыс, біреудің екіншіге деген қызығу қарым-қатынасынан туындайды. Жатсыну, бір-біріне селқостық өзара қызығу жоқ жерде пайда болады. Мұғалімдер қалыптасқан әдет бойынша өзімен әңгімелескен оқушыға өз сырларын айта бермейді. Өзінің оқушылары, жұмысы туралы бәріне әңгімелеп бергісі келіп тұрса да, ол басқа әңгімелесушінің жан дүниесіне саңырау болады. Жасөспірімдермен қарым-қатынаста да осы «Мамандық қасиеті» айқын көрінеді, көп жағдайда мұғалімнің оқушымен өзінің монологіне, ал мазмұны ескеру мен үйретулерге толы болады. Мектеп мұғалімдеріне мынадай сөйлемді аяқтауларын ұсынғанда: « Мен қарама-қарсы келе жатқан оқушыны көрген кезде...» Көпшілігі «Оған ескерту жасағыш келеді» деп аяқтаған. Мұндайда педагогикалық қарым-қатынас мүмкін емес, өйткені оқушы бұл жағдайда тек қана объект болып саналады.

Қарым-қатынас басқа біреудің жан дүниесіне, «Мен» ұғымына ену. Бұл оңай емес, өйткені өзіне ұқсамайтын басқаның жан дүниесіне ену үшін психологиялық дайындық қажет.

Сондықтан қарым-қатынасты ұйымдастыруда субъектінің психологиялық жағдайын ескеру өте маңызды болып табылады. Өйткені, субъектілердің кез-келген қарым-қатынасы психологиялық кеңістікте өзгеріс туғызады. Мысалы, ұлы кітап оқып отырады, ал шешесі өзінің жаңа көйлегіне пікірін білдіруді сұрайды немесе бала мұғалімге үйде салып келген суретін көрсетіп, оның сурет туралы пікірін білгісі келсе, мұғалім оған көңіл аудармай, «саусақтарыңды бояумен осынша неге былқытырғансың» деп ұрсады. Мұнай шұғыл өзгерістер біреуінің тарапынан міндетті түрде келіспеу, наразылық туғызады. Егер керісінше бұл жағдайды түсіне қоймаса, онда жанжал туып кетуі мүмкін. Мұны төмендегідей рөлдік жағдайларда тексеруге болады.

а) «Жүр менімен! Сен маған көмектесің!»

- оқушы есебін шығарып отырған досына бұйырып сөйлейді.

ә) Жаңа сабақты қабылдауға дайын отырған оқушыларға мұғалім кенеттен: «Бүгін және тап қазір бақылау жұмысын өткіземін» дейді.

б) Театрға жиналған қызына шешесі: «Кіре берістің еденін жушы» деп өтінеді.

Тіпті шебер ұйымдастырылған ситуацияларда болсын, біз психологиялық жағдайдың бір-біріне ауысуының оңай емес екеніне көз жеткізгендейміз. Бұл үлкен күшті қажет етеді және біреуді қарым-қатынасқа түсіретін адам оның жағдайымен санасып, алдын-ала дайындық жүргізуі керек. Мысалы, ақылды ана ойнап жүрген ұлына «аздан соң ұйықтау керек» юеп ескертеді. «Жұмысты аяқтауға екі минут қалды» деп хабарлайды мұғалім. «Енді тағы біраз ойнаңдар, сосын жұмысты бастаймыз» деп, тәрбиеші тірбиеленушілеріне бағдарлайды. Қарым-қатынас көлденең жазықтықта (мұғалім мен жасөспірім бірдей) және тік жазықтықта (мұғалім жасөспірімнен биік, ал мүмкін кей жағдайда жасөспірім мұғалімнен биік) болады. Көлденең қарым-қатынас жемісті, ал тік қарым-қатынас үнемі оқушыны қарама-қарсылыққа итермелейді. Көлденең қарым-қатынасқа жету үшін, біріншіден, оқушыны ойша өзіңмен қатар қою, екіншіден, оқушыға жоғарыдан төмен қарамауға төселу қажет. Бұл үшін әуелі оқушылар отырса отырып, тұрса тұрып сөйлеу керек. Біріншіні іске асыру жеңіл, ал екіншісі ыңғайсыз, өйткені мұғалімдер көбіне оқушыларды бақылау үшін орындарынан тұрып қарым-қатынас жасайды.

Бірақ, ересектер осы көлденең қарым-қатынастың аса қажет екенін іштей сезеді, олар баламен еңкейіп сөйлеседі, олармен қатарласып отырады, алдына отырғызады.

Қарым-қатынаста мұғалім ұстанатын арақашықтықтың да өзіндік маңызы бар. Бұл әр мұғалімнің балаға деген көзқарасының әр түрлілігінде. Мұғалім балалардан неғұрлым қорықса және өз күшіне сенбесе бұл арақашықтықтың алыстауына әкеп соғады және мұғалімнің беделіне нұқсан келтіреді. Әрине, арақашықтықты құралмен өлшеп, оның математикалық өлшемі бар депайту мүмкін емес. Оның негізі – мұғалімнің тәрбиеленушіге селқос көзқарас танытуды, сонымен қатар оның жеке өміріне де қол сұғынбауы. Қарым-қатынасты дұрыс анықтау шығармашылықта талап етеді, әр мұғалім бұл мәселені өзі шешеді. Мектеп тәжірибесін бақылағанда мынаны байқауға болады, мұғалімдер жасөспірімдерге өздерін сөзсіз тыңдату үшін өте алыс арақашықтықты ұстап, одан айырылмауға тырысады. Өз жұмыстарында жасөспірімдерге өмірді, айналадағы әлемді таныту мақсатын қойған мұғалімдер оқушылармен өте жақын араласуы мүмкін. Арақашықтықты оқушыға білдірмей өзгертіп отырады. Оқушының тәртіпсіз қылығын көргенде қаталдау қарап, ал керісінше жағдайда жақын тартады.

Арақашықтық өлшемі сонымен қатар мұғалімнің оқушымен сөйлесуінен «сіз» және «сен» түрінде – еркелету мен ресми дауыс ырғағынан (суық және жылы, жұмсақ және қатқыл) көрінеді.

Ақылды мұғалім еш нәрсені назардан тыс қалдырмай, оқушыны білдірмей жетелейді, байқатпай-бағдар береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ.Т.Әтемова, Әлеуметтік педагогика [Мәтін]: Оқулық / Қ.Т.Әтемова.- Алматы: Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2012ж.
2. Тұрысбаева А. Оқушыларды қарым-қатынас мәдениетіне тәрбиелеу. / Бастауыш мектеп. 2006. №1. 21-2366.

ӘӨЖ 159.96

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ОҒАН ЫҚПАЛ ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

Алибаева Рауан Нургалиевна

психология магистрі, лектор С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медициналық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., Қазақстан

Аннотация. Мақалада жасөспірімдерде кездесетін суицидалды мінез-құлықтың ерекшеліктері, суицидалды әрекетке ықпал етуші факторлар мен себептер қарастырылған. Сонымен қатар, жасөспірімдік шақта жиі орын алатын суицидтік әрекеттің түрлеріне сипаттама берілген.

Негізгі сөздер: жасөспірімдер, суицидтік мінез-құлық, аутоагрессия, шынайы, демонстративті-манипулятивті, аффективті суицид әрекеттері, психологиялық факторлар.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности суицидального поведения подростков, факторы и причины, способствующие суицидальному поведению. Кроме того, дана характеристика видов суицидальных действий, которые часто происходят в подростковом возрасте.

Ключевые слова: подростки, суицидальное поведение, аутоагрессия, истинный, демонстративно-манипулятивный, аффективный суицид, психологические факторы.

Abstract. The article discusses the features of suicidal behavior of adolescents, factors and causes contributing to suicidal behavior. In addition, the characteristics of the types of suicidal actions that often occur in adolescence are given.

Keywords: adolescents, suicidal behavior, autoaggression, real, demonstrative, manipulative, affective suicide attempts, psychological factors.

Қазіргі таңда балалар мен жасөспірімдер арасындағы суицидтік әрекеттер мен оның алдын алу шараларын жан-жақты зерттеу, өте өзекті мәселеге айналып отыр. Себебі, соңғы жылдары, елімізде суицидке деген бейімділік пен жастар арасындағы суицидтік әрекеттер артып келеді. Бұл әрине, еліміз үшін өте қауіпті, әрі баса назар аударылуы тиіс өте өзекті мәселе екені анық.

Аутоагрессивтік мінез-құлықтың ең жиі кездесетін кезі 14-25 жас аралығы деген кеңінен тараған ақпарат бар, дегенмен бұл көрсеткіш жыл өткен сайын кеңейіп келе жатқандай, оған себеп соңғы уақыттары жасөспірімдік шақта ғана емес, мәселенің шешімін өмірмен қоштасудан іздейтін балалар да көбейіп келе жатқаны байқалады. Өзіне-өзі қол жұмсамас бұрын, балалар мен жасөспірімдердің көбі дайындық кезеңі – суицид алды кезеңінен өтеді, бұл адамның қорсаған ортамен қарым-қатынасының төмендеуімен сипатталады. Яғни, ол адамдардағы көптеген жағдайларға деген қызығушылық деңгейінің төмендеуі, қарым-қатынастың шектелуі, қобалжудың артуы, эмоционалды тұрақсыз болуы және т.б. Жасөспірімдер арасындағы өз-өзіне қол жұмсау фактілерінің әрбір екінші жағдайында, балалар мен жасөспірімдер өмірден кеткісі келмейді, тек осындай шарасыздықтан туған ауыр әрекеттерімен өздеріне назар аудартқысы келеді. Бұл, әрине қауіпті жағдай, себебі, балалардың көптеген осындай әрекеттері қайғылы қазаға әкеп жатады [1].

Көптеген адамдардың, оның ішінде балалар мен жасөспірімдердің де өзіне-өзі қол жұмсауларының басты себептерінің бірі, қиындық туған сәттегі адамдардың өзін жалғыз сезінуі. Мұндай жасөспірімнің ата-анасы болуы мүмкін, ол толық отбасында өсіп жатқан

бала да болуы мүмкін, дегенмен қандай да бір қиын жағдайға тап келгенде, балалардың өз проблемасын ешкіммен бөлісе алмауы, көмек сұрай алмауы, тіптен ересектерден, оның ішінде ата-анасынан барынша проблемасын жасыруы, өз қиындығымен бетпе-бет жалғыз қалуына, проблемаға шырмалып, оны шеше алмауына, проблеманы шешуде шарасыз боп, жалғыз күресіп, одан әрі қианлуына әкеледі. Мұндай жағдайда, мектепте қандай да бір қиындық туындап жатса – ата-ана балаға уақытында назар аударып, көмек көрсетулері тиіс, ал отбасында проблема туындап жатса – ұстаздар балаға мән беріп, көмекке келгені, әрине, балаға үлкен қолдау болатыны, әрі қайғылы жағдайдың алдын алуы да мүмкін екені анық [2].

Суицидтік әрекеттер жалпы екі үлкен топқа бөлінеді:

- аяқталмаған суицид – бұл қазалы жағдаймен аяқталмайтын, өзіне назар аудартуға бағытталған әрекет, демек, суицидтік іс-әрекет белгілі бір жоспарға сәйкес жүзеге асырылады.

- аяқталған суицид - соңы қазамен аяқталады, яғни, өкінішке орай, көбінде суициденттің басты мақсаты өмірмен шынайы қоштасу болып табылады.

Жасөспірімдер мен балалар арасында, айтылған екі форманың бірінші түрі жиі кездеседі, тек өкінішке қарай, ол әрекеттер үнемі назар аудартумен ғана аяқталып жатпайды. Кейде, бұл әрекеттердің соңы шындығында қайғымен аяқталып та жатады. Мұндай жағдайда, шын мәнісінде жасөспірімдердің қалауы өмірден кету емес, тек олар мұны суицидке әкелген мәселенің шешімін табу жолы деп қана қарайды [3].

Түрлі психологиялық факторлар, адамның қоршаған ортаға, жаңа жағдайларға деген бейімделе алу деңгейі және оны қоршаған адамдар суицидтік мінез-құлық формаларын тудыруға себепші болады. Жасөспірімдер неғұрлым әлеуметтік ортаға жақсы бейімделе алатын болса, соғұрлым суицидтік мінез-құлыққа деген бейімділік деңгейі төмендейді. Осыған орай, жасөспірімдердің суицидке деген бейімділік деңгейін мына жағдайларға қарап анықтауға болады:

- Өзіне деген сенімсіздік; өзін бағалау деңгейінің төмендігі; уайымшылдық және күнделікті өмірде белсенділіктің болмауы; өзін кінәлауға бейімділік, өзін қорғансыз сезіну, инфантилділік (эмоционалды тұрғыда есеймегендік).

- Тұйықталып кету және шешімге келе алмау, шарасыздық, ашуланшақтық, адамдардан оқшаулану, шешім қабылдағанда ерік жігерінің болмауы, ұзаққа созылған күйзеліс [4].

Қандай болмасын, өмірлік дағдарыстың шешімі болады, ол конструктивті және тіпті деструктивті де болуы мүмкін.

Көптеген жасөспірімдер психологиялық дағдарыстың шешімін деструктивті жағынан, яғни ішкі күйзелісін, сыртқа агрессия түрінде көрсетеді. Бұл жағдайда, жасөспірімдер өзінің жан дүниесіндегі рухани қиындығын басып ұстауға тырысып, бүкіл күш-қуатын соған жұмсайды. Ол үлкен қысым тудырып, жасөспірімдер біртіндеп, сол ішкі қысымды агрессивті әрекеттері арқылы шығара бастайды, яғни ашулану, айқайлау, ішімдік пен шылымға әуестену, бұзу, сындыру, лақтыру, ұрып-соғу т.с.с.

Жасөспірімдердің аутоагрессивті әрекеттері, көбінесе сыртқы агрессияға ұқсас келеді, бірақ, бұл әрекет адамның тек өзіне ғана бағытталады. Демек, жасөспірімдер, ішкі ашу-ызасын, өкпе-ренішін, өкініш-қайғысы мен шарасыздығын сыртқа, басқа адамдарға көрсете алмағандығынан, оның ішкі қысымы, ішкі тебіренісі, ішкі конфликтісінің деңгейі тым күшейіп, оны тұншықтырып ұстауға, оны бақылауда ұстауға шамасы жетпей, ауыр агония жағдайына түседі және одан шығу жолы, оны шешу жолы тек өмірмен қоштасу ғана деп түсінеді.

Жасөспірімдер арасындағы суициденттердің 60%-ы толық емес отбасындағы, яғни тек анасының тәрбиесін көрген балалар болып табылады. Сонымен қатар, көбінде ата-анасы ажырасып кеткендер немесе отбасында ата-анасы үнемі конфликтіге түсетіндер. Ал, олардың жартысына жуығы қалыпты, тіпті әлеуметтік-психологиялық жағдайы өте жақсы деп

танылған отбасылардан шыққан балалар құрайды. Бұның басты бір себебі, ата-аналар арасында рөлдік қарым-қатынастың бұзылғандығы болып отыр: яғни, шектен тыс қамқорлыққа алу, мейірімді бола тұра, сезімін білдіре алмау, саналы түрде мейірім, махаббатын көрсетпеу, талапшыл ата-ана, қатал, өктем әке, сенімсіздік танытатын, үнемі қатал бақылауда ұстайтын ата-ана т.б.

Көптеген зерттеулер бойынша, өз-өзіне қол жұмсайтын жасөспірімдердің 50% -ның әкелері немесе аналары ішімдікке бейім болып келеді, бұл жасөспірімдердегі суицидке бейім болудың басты психологиялық факторы болып келеді. 10-15% жағдайда өз ортасында сәтті және жақсы қарым-қатынас орнағанмен, балаға шектен тыс тыйым салатын, ата-аналары өте қаталдық танытатын, баланың қалауы еш ескерілмейтін жанұялар.

Ата-аналарына наразылық білдіруде батылдық таныта алмайтын балалар мен жасөспірімдер, әдетте, қиыншылыққа төтеп бере алмайды, айналасындағылардың пікіріне тәуелді болып өседі. Сонымен қатар, ата-ананың қатал, өктем, мазасыз және тым мейірімді, кейде қамқоршыл әрекеттерінің бір уақытта қатар келуінен, балалар, әдетте, өмірге бейімделе алмайтын, шешім шығара алмайтын, өзіне сенімсіз, өзбетінше әрекет ете алмайтын, психологиялық тұрғыда өте әлсіз болып қалыптасады.

Көптеген отбасыларда, кейбір бар ата-аналар балаларымен «монолог түріндегі диалог» құру арқылы қарым-қатынас жасайды. Яғни, бұл жағдайда, ата-аналар өзінің баласымен емес, өзінің сол туралы ойымен ғана сөйлесіп, қарым-қатынас жасайды. Мұндайда, ата-аналардың баланың ойымен санаспауы жасөспірімдерде «мені түсінбейді», «менің ойым оларды қызықтырмайды», «мен не айтсам да, ұққылары келмейді», «мені қабылдамайды», «мені жақсы көрмейді», «мен жалғызбын, сондықтан, өмір сүргім келмейді», - деген ойлардың тууына және бекуіне алып келеді [5].

Суицидтік әрекет – кез-келген ішкі және сыртқы психологиялық факторлардың, нәтижесінде, өз -өзіне қол жұмсауға әкеледі.

Ішкі психологиялық факторларға жасөспірімдердің ойлары, бағыты, түпкі ниеті жатады. Пассивті суицидтік ойлар - «ұйықтап, оянбай қалсам», «өліп қалсам жақсы болар еді» деген ойлары, жасөспірімдердің өз өлімі туралы емес, өздерінің проблемадан шығу жағдайын сипаттап елестетуі. Бұл ойлар, кейде олардың қиындықтарды шеше алмай, тығырықта екенін көрсетеді.

Жасөспірімдердегі «суицид алды» түпкі ойлар суицидтік әрекеттің белсенді формасы болып табылады, бұл жағдайда, өмірден кету жоспары құрылады, яғни, қалай оны жүзеге асыратыны жөнінде нақты амалдар ойластырылады, орны мен уақыты таңдалады.

Суицидтік ниеттің болуы, бұл өмірден кету туралы шешім қабылдау және тікелей суицидтік әрекетке көшу дегенді білдіреді. Яғни, жасөспірімдердегі суицидтік мінез-құлықтың сыртқы формасында, бұл нақты суицидтік әрекеттің жасалуы болып табылады.

Суицидалды ойлардан бастап, нақты әрекет жасағанға дейінгі кезең «пресуицид» деп аталады. «Өмірден кету алдындағы» қатты күйзелістің ұзақтығы бірнеше күндерден, бірнеше айларға, тіпті бірнеше жылға дейін созылуы мүмкін. Мақсатына сәйкес суицидалды мінез-құлық шынайы және парасуицидалды болып бөлінеді [6].

Қазіргі таңда, көп кездесетін демонстративті немесе манипулятивті, яғни суицидтік іс-әрекет – қоршаған адамдарға әсер ету мақсатында жасалатын суицид. Мәселен: жағымсыз нәрселерден арылу, аяушылық тудыру немесе жай ғана өзіне назар аударту, тіпті ата-анасы мен жақындарын саналы түрде, әдейі жазалау әрекеті болуы да мүмкін. Суицидтің бұл түрінде жасөспірімдердің ойында шынайы өмірден кетем деген, ой болмайды. Олар өзін құтқарып қалу мүмкіндігін ойлап, суицидтік әрекетке барады. Бұл кезде өмірден кетудің тек қана қауіпсіз тәсілдері, ойластырылған әрекеттер жасалады, өте жиі кездесетін жағдай, қолының қан тамырын кесу, аса қауіп тудырмайтын дәрі қабылдау, төменгі қабаттардан секіру және тағы басқа әрекеттер таңдалады. Жасөспірімдер суицидтің бұл әрекетін, орыны мен уақытын басқалар дер кезінде байқап қалып, көмек көрсететіндей етіп, алдын ала

таңдайды. Бұл суицидтік әрекет әлде кімнің көз алдында немесе ересектердің келуінен бірнеше минут бұрын ғана жасалады. Жасөспірімдер арасындағы орын алатын суицидтік әрекет, көбінесе суицидтің осы типіне жатады. Бұл типке жататындардың көпшілігі қоштасу хатын жазады, астарлы түрде досына құпиясын айтып бөліседі, қалаулары мен тілектерін айтатын соңғы сөзін айтып аудиожазба қалдырады. Ал, бұл әрекетке баруға жасөспірімдерді итермелейтін негізгі себептердің бірі, ол "ата-анасымен дұрыс, жылы қарым-қатынастың болмауы" [7].

Кей жағдайларда, жасөспірімдерде аффективті суицидтік әрекеттер де кездеседі, мәселен, қатты ашуланғанда, ұзаққа созылған психологиялық қысым кезінде, сәтсіз махаббаттан соң, буллинг, кибербуллинг, яғни қатарластарынан психологиялық, физикалық қысым алғанда. Жасөспірімнің санасын, жан-дүниесін реніш, ыза, намысының аяққа тапталуы және қорқынышты ойлар, шектен тыс уайым билеп алады. Яғни, бұл суицидтік әрекет күтпеген жағдайлардан, аяқ асты болған сәтсіздіктер салдарынан орын алады [8].

Жоғарыда айтылып кеткен әрекеттерден басқа, шынайы суицидтік әрекеттер ерекше айтылып, ерекше назар салуды талап етеді. Себебі, бұл жасөспірімнің өмірмен қоштасуға ойланып, саналы қабылдаған шешімі болып табылады. Жасөспірімдер арасында бұл әрекетке бару, әлсіз тұстарынан қандай-да бір соққы алудан болады, әсіресе соның салдарынан жасөспірімдерде жалғыздық, өзін ешкімге керексіз сезіну күйзелісі орнайтын болса, бұл шынайы суицидтік әрекетке әкеп соғады. Кейде, бұл әрекетке барған жасөспірімдер артында хат жазып қалдырып кетеді. Хатында көбінесе басқалардың күмәнін сейілту үшін, бұл әрекетке ешкімді кінәләмауды, бұл шешімге өзі келгендігін жазып кетеді.

Суицидтік әрекетке баруға тек бір ғана жағдай түрткі бола бермейді, бірнеше жағдайлардың қатар келуі себепші болуы да мүмкін, бірақ, сол себептердің бірі көбінесе басты, шешуші рөл атқаруы мүмкін.

Бірқатар зерттеушілер, оның ішінде Ю.В. Попов, А.В. Бруг жасөспірімдер арасындағы суицидтің бір формасына ерекше мән береді, ол - аддиктивті мінез-құлық. Олардың ойынша орын алатын суицидтік әрекеттің көпшілігі ол - «көмекке шақырудағы, баланың жан айқайы», яғни стресс жағдайынан орын алған жағдай, отбасындағы жағымсыз эмоционалды атмосфера, туындаған мәселеден шығудың оң шешімін таба алмауы, оның орнына бұл қиын жағдайдан шығудың тек жалғыз шешімі, өмірден кету деп ойлауы. Суицидтік әрекет, жасөспірімдер үшін ең болмағанда уақытша, тіпті тез арада отбасылық немесе жалпы мәселенің шешімін беретін жалғыз жол болып қалады. Балалар мен жасөспірімдер, өте қатты ауыр жағдайда, өзі үшін туындаған қиындық ситуацияларда, оның шешімін таппай, аффективті шешім қабылдаса, яғни бір рет қана суицидтік әрекеттерге баратын болса, кейінгі өмірінде осыған ұқсас қиын жағдайларда, кез-келген туындаған мәселеге де «клише» әсерімен осы бір жолды шешім деп тауып, суицидтік әрекеттерді қайталайтын болады. Жақындарын жазалау, болмаса қорқыту мақсатында проблеманың шешімін табуда, осы әрекетті таңдайды. Себебі, жасөспірімдер мәселені шешудің басқа жолын білмейді [9].

«Суицидтік мінез-құлық қоршаған ортаның талаптарына бейімделе алмау, көптеген ұсақ қақтығыс салдарынан туындайды» деген пікірді ұстанатын зерттеуші А.Г. Амбрумованың пікірінше, жасөспірімдер арасындағы суицидтік әрекеттің ерекшеліктері төмендегідей:

- суицидтік, яғни аутоагрессивті әрекетті қалыпты түрде, жеткілікті бағаламау. «Өлім» ұғымын бұл жас кезеңінде көпшілік жасөспірімдер терең түсіне алмайды, мұны уақытша жағдай деп қабылдайды. Ересектер мен жасөспірімдер арасындағы айырмашылық, шынайы суицидтік әрекет пен демонстративті-манипулятивті аутоагрессивті әрекеттің нақтылы шекарасының болуы.

- жасөспірімдердің қалауларының айқын болмауы, сезімдерінің өз жас кезеңіне сай келмеуі, тұрақсыз болуы салдарынан өз-өзіне қол жұмсауға деген ой туады.

- жасөспірімдердің аутоагрессивті әрекетке баруы, мынадай іс-әрекеттерден басталады: оқу үлгерімінің төмендеуі, үйден қашу, шылым шегуге, ішімдікке деген ерте жастан әуестену, ұсақ заң бұзушылықтар, ата-анасымен конфликтіге жиі түсу, тіпті нашарлыққа салыну, жыныстық қатынасқа ерте түсу және тағы басқа деструктивті әрекеттердің жиіленуі. Осы жағымсыз мінез-құлық, жасөспірімдер өміріндегі қиындықтар салдары ретінде, суицидтік әрекетке бағыттап, итермелеуші әсер тудырады, күйзеліс жағдайына әкеледі [10].

Жасөспірімдік кезеңде әлеуметтік-психологиялық туындаған мәселелерге, қалыпты түрде қарай алмау, оны тым жанына жақын қабылдау, проблеманың маңыздылығын тым жоғарылату, бұл проблеманың шешілмейтініне сену, өмірден кетуден басқа жолды көре алмау және өмірден кетуіне ешкімді араластырмау сияқты ойлар басым боп келеді. Жасөспірімдер арасында, саналы түрде өмір құнын ұғына алмағанымен, міндетті түрде өлімнен қорқу сезімі болады. Өзін-өзі бағалаудың күрт төмендеуі және болашаққа сенімінің жоғалуы, оның өз өмірінің құнын жоғалтуына әкеп соғады. Жасөспірімдерде жағымсыз эмоция тудырады және суицидтік әрекетке итермелейтін конфликтілер туындатады. Сонымен қатар, жүрекке жақын қабылдағыштық, сезімталдыққа, әсершілдікке, уайымшылдыққа әкеп соғады. Жасөспірімдік және балалық шақта, олар өлімді көбінесе, өз қабылдауымен біржақты қабылдайды, яғни, ол өмірмен «мәңгіге қоштасу, өліп кету» деп емес, олар өлімді айналасындағыларға өлген болып, олардың қайғысын бақылай алатын, тіпті өз жерлеуіне қатысып, өкпелі адамдарының өкінішін көре алу, осылайша, жақындарын, ата-анасын жазалау, кегін қайтару ретінде елестетеді. Мұндай ойлардан жасөспірімдер үлкен қанағаттану сезімін алып, сол арқылы жеңілдік сезіне алады, ақыр соңында, өкінішке орай, осы әрекетін шынайы өмірде жүзеге асырады [11].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абрумова А.Г., В.А Тихоненко. Диагностика суицидального поведения. –М.:1980. -55 с.
2. Амбрумова А. Г., Вроно. Е. М. О ситуационных реакциях у подростков в суицидологической практике // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. 1985 №10, с 157-160 с.
3. Алимова М.А. Суицидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция. – Барнаул, 2014. – 100 с.
4. Әділбекова М. Суицидке бейім адамдардың мінез-құлқының психологиялық ерекшеліктері // Жантану мәселелері. -#1 /2010. 15 б.
5. Бадмаева В.Д., Шкитыр Е.Ю. Факторы риска суицидального поведения несовершеннолетних (по материалам посмертных комплексных судебных психолого-психиатрических экспертиз) // Научные результаты биомедицинских исследований. 2019. Т. 5, № 4. С. 117 – 128.
6. Банников Г.С., Вихристюк О.В. Раннее выявление актуальных и потенциальных факторов риска суицидального поведения среди несовершеннолетних // Психическое здоровье и образование. Сборник научных статей по материалам II Конгресса «Психическое здоровье человека XXI века». 2018. С. 237—240.
7. Ефимова О.И. Суицидальное поведение в подростковом возрасте и возможности его профилактики // Успехи современного естествознания. - 2005. - № 11 –с 93-95
8. Каримова Р.Б.,Казахбаева Г.И.Психолого-педагогическая интервенция острых кризисных состояний в подростковом возрасте. Уч.пособие. Алматы,2012
9. Каримова Р.Б.,Казахбаева Г.И. Мектеп оқушыларының психологиялық денсаулығын превентивті алдын алу. Оқу құралы. Алматы,2012
10. Ожгибесова В.М. Проблема суицидального поведения подростков: формы, факторы и профилактика // Научное сообщество студентов XXI столетия. общественные науки: сб. ст. по мат. XVI. Междунар. студ. науч.-практ. конф. № 1. 14.01.2014. [электронный

ресурс]. – режим доступа: [http://sibac.info/archive/social/1\(16\).pdf](http://sibac.info/archive/social/1(16).pdf). Хорошко В. Г. Самоубийство детей. // Росс. Психиатрический журнал, 1998, № 3, 70-80 с.

11. Султанов А.А. К вопросу о суицидальном поведении практически здоровых лиц молодого возраста//Научные и организационные проблемы суицидологии. М., 1983.-94-96 с.

ӘОЖ 159.1

ТИРЕК МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЕКТИСІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Абильдаева Г.Ж., Оштанова Г.Ш., Жарылкапова И.Ж.
Жуалы ауданы, Ақтөбе ауылы. № 25 Ақтөбе тірек мектебі
(ресурстық орталық)

Андатпа. Мақалада жасөспірімдердің эмоционалды интеллектісін дамытудың маңыздылығы мен оны арт-терапия техникасын қолдану арқылы дамыту тиімділігі қарастырылған.

Кілт сөздер: арт терапия, жасөспірім, өнер, эмоционалды интеллект, эмоция.

Аннотация. В статье рассматривается важность развития эмоционального интеллекта подростков и эффективность его развития с применением техники арт-терапии.

Ключевые слова: арт-терапия, подросток, искусство, эмоциональный интеллект, эмоции.

Abstract. The article discusses the importance of the development of emotional intelligence of adolescents and the effectiveness of its development with the use of art therapy techniques.

Keywords: art therapy, teenager, art, emotional intelligence, emotions.

Адамның кез келген іс-әрекеті күрделі, әрі сан қырлы. Ол әсіресе жасөспірік кезеңде анық байқалады. Өзін ересек сезіну, жаңа ортаға бейімделу, өзінің психикалық және физикалық қуатына жаңа талаптар қояды. Осы кезеңде кәсіби даярлық үдерісі жүзеге асырылады. Мұнда ең алдымен арнайы білімде меңгеру, қоршаған ортаны қабылдау мен сол ортаға әсер ету студенттің қарым-қатынас белсенділігімен ерекшеленеді. Біреуде ол күшті, біреуде әлсіз болуы мүмкін.

Жасөспірік кезеңдегі тәжірибе мен ақыл қарым-қатынас саласында тең емес екенін дәлелдейді. Қарым-қатынастың сәтті дамуы сол жас кезеңінде студентте мамандықты меңгеруге деген тиісті білім мен қызығушылық жүйесінің болуы, икемділігі мен дағдыларының болуына байланысты болады [1]. Қарым-қатынас қазіргі таңда эмоционалды интеллект ұғымымен сипатталады.

Психологияда қарым-қатынас мәселесімен айналысқан ғалымдардың басым көпшілігі ең алдымен эмоционалды байланысты ерекше сипаттап өткен (Қ.Жарықбаев, С.Жақыпов, Х.Шерьязданова, Н.Тоқсанбаева, М.Еркінбекова). Олар қарым-қатынас ең алдымен адамның бет әлпеті, қимыл қозғалысы, мінез-құлық ерекшеліктері арқылы бағаланады. Сондан кейін ақпарат қабылданады. Олай болса, эмоционалды интеллект мәселесінің өзектілігі ешқашан өзінің маңыздылығын жоғалтпайды.

Адамның эмоционалды интеллектісінің дамуы мен икемділігі дағдыларды тез игеруге жағдай жасау қажеттілігін, сондай-ақ басқалардың эмоциясын дұрыс байқап, салыстыра білу қажеттілігін тудырады. Тұлғаның эмоционалды интеллектісін дамыту үшін жағдай жасау, болашақ кәсіби қызметке деген белсенді құштарлық пен тілекті қалыптастыру, сонымен

қатар, мәдени, көркемдік, әлеуметтік жағдайдың өркендеуінің алғышарттарының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Эмоционалды интеллект – тұлғаның басқалармен қарым-қатынас процесінде өзін ұстауы, мәдениеттілігі, эмоциясын басқара алуы сияқты қасиеттердің қалыптасуымен көрінеді. Жеке тұлғаның даралығын дамыту және қалыптастыру туралы мәселені шешуде, ең алдымен, оның психикалық даму деңгейін ескеру маңызды орын алады. Кәсіби білім алу үдерісінде жаңа материалды игеру үшін қандай білім мен дағдыларды қажет ететінін талдау қажет. Белгілі бір зат, оқиғалар, жағдайлар немесе әрекеттер адамның белгілі бір психикалық қызметінің негізгі себептерімен байланысты болса, ол әрекеттің себебі болады. Тұлғаның эмоцияналды интеллектісін дамыту оның шығармашылық белсенділігінің артуымен байланысты. Оның қоршаған ортаға деген көзқарасымен, басқа адамдармен бірлескен іс-әрекеттегі жағдайымен, әлеуметтену мен қарым-қатынас орнымен анықталады. Ол қарым-қатынасқа түсетін екі жақты ұйымдастыратын жұмыс негізінде жүзеге асырылады. Мұндай дамытушы іс-шараларға тренингтер, топтық пікірталастар, іскерлік ойындар және т.б. мысалы, топтық талқылаулар әртүрлі мақсаттарға жету үшін қолданылады. Психологиялық қызметте осы мәселенің түпнұсқа шешімін табу, оқыту мақсатында пікірлерді үйлестіру және бірыңғай шешім құру, әрекетті орындауға ынталандыру, мадақтау, қолдау, бәсекелестік, айыптау сияқты тиімді әрекеттер ұйымдастырумен жүзеге асырылады. Біз зерттеу жұмысымызда эмоционалды интеллектіні психологиядағы арт-терапия технологиясы арқылы дамытудың маңыздылығын қарастырдық.

Арт-терапия адамның табиғатына қарай ішкі жан дүниесін шығармашылық өнер бағыттары арқылы ашуға бағытталған. Адам бейнелеу өнерімен айналыса отырып, өз шығармашылығын шырдайды. Сондықтан арт-терапияны балама тәжірибеге жатқызуға болады. Өйткені бейнелеу жұмысын жасау барысында ішкі қақтығыстар мен уайымдарды диагностикалауға болады. Эмоционалды интеллектіні дамыту мәселесі - бүгінгі таңда өзекті тақырыптардың бірі. Творчестволық іс-әрекеті барысында тұлғаның маңызды психологиялық қасиеттерінің бірі ретінде эмоциясын басқаруды дамыту және қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру жолдарын анықтау мақсатында оны ғалымдардың теорияларымен байланыстыра отырып, зерттеу нәтижесін көрсету көзделеді.

Эмоция әр адамның белгілі бір қызмет түріне қабілеттілігін білдіреді немесе іс-әрекетінің нәтижелі орындалуына байланысты бір әрекетке мақсатты, ұйымдастырылған бейімделуі [2].

С.Л.Рубинштейннің пікірінше, адамның эмоциясын дамыту процесі оның белгілі бір білім мен іс-әрекет тәсілдерін өзінің ішкі жағдайы ретінде игеруі, ақыл-ой дамуының белгілі бір деңгейіне ие болуы, басқалармен байланыс орната алу икемділігі [3]. Бұл басқа адамдарға ақпаратты түсіндіру, дұрыс жеткізу үшін аса маңызды.

Б.М.Теплов зерттеуінде, эмоциялық байланысты өзінің анықтамасында адамның ақыл-ой дамуының негізгі сипаттамалары бір адамды екіншісінен іс-әрекеттің сәттілігіне қатысты ажырататын жеке қасиеттер ретінде келтірілген [4]. Олай болса адамның басқалармен қарым-қатынас жасауы оның ақылдылығымен қатар эмоционалды икемділігімен де өлшенеді.

Психологиялық қызметте эмоционалды интеллектіні дамыту процесін ұйымдастыру жұмысын жасауда психотерапияның икемді түрлерін қолдану өте маңызды. С.Шабанов зерттеуінде ол адамның келесі қасиеттеріне үлкен мән берді:

Біріншіден, адамның маңызды тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты олардың жеке-жеке бағаланбауы;

Екіншіден, психологиялық қызметке жүгінетін адамның эмоционалды жағдайына ерекше мән беру, оған сыпайылық таныту;

Үшіншіден, эмоционалды икемділік, шешімді жылдам іздеу;

Төртіншіден, эмоционалды тұрақтылық және ұстамдылық [5].

Арт-терапия адамға кез-келген жконфликтілі жағдайды саналы түрде, оның психикасына әсер етуге ыңғайлы, өзіне деген сенімділігін еркін сезінуге мүмкіндік береді. Жалпы психологияда Арттерапия өнермен емдеу тәсілі деген маңына береді. Бұл психотерапиядағы танымал техника болып табылады. Бұл ұғымды ең алғаш Адриан Хилл ұсынған. Ол науқас адамдарды өнермен емдеу тәжірибесінен оң нәтижелер алған. Творчестволық туындылар жасау арқылы адам ішкіпсихоэмоционалды күйін сыртқа шығара алған. Сол арқылы ішкі күйзеліс, стресс, қобалжу сияқты негативті сыртқа шығарып өздерінің ауруларынан айығуға мүмкіндік алған.

Арт терапияның түрлері:

- Изотерапия – сурет, кескіндеме;
- Саз балшық – балшықтан түрлі мүсіндер жасау;
- Видеоарт терапия – бейнефильмдерден үзінді көре отырып талдау жасау;
- Би терапиясы – өймыл-қозғалыс, денеге бағытталған іс-әрекет қимылдары;
- Драма терапиясы - денедегі қысымды драмалау арқылы қайтадан сана мен бейсанадан өткізу;
- Ертегі терапиясы – ертегі кейіпкерлерін қолдану, ертегіні өз бетінше аяқтау сияқты коррекциялық іс-әрекет;
- Әуен терапиясы – музыка әуенін тыңдау, релаксация жасау, босаңсуға әкелу;
- Түйме терапиясы – түрлі түсті және әр түрлі түймелердің көмегімен отбасы немесе тұлғааралық қарым-қатынасты анықтау, түзету, талдау, шешім жасауға бағыттау;
- Құм терапиясы – адам санынан сәйкес жеке және топтық жұмыстарға арналған техника.

Арт терапияны психологиялық көмекті қажет ететін, ішкі эмоционалды күйзелістен шыға алмай жүрген адамдарға қолдану тиімді нәтиже береді. Ол тұлғааралық қарым-қатынасты диагностикалауға, эмоционалды қысымды сыртқа шығаруға, жағымды байланыс орнатуға, күйзелісті жеңілдетуге көмек береді. Осы мақсатта психолог нені зерттейді:

- Эмоционалды күй;
- Физикалық денсаулық;
- Әлеуметтік бейімделу;
- Оқу процесінде танымдық мүмкіндіктер;
- Бірлесіп жүзеге асырылатын іс-әрекеттер;
- Психологиялық қауіпсіздік және т.б.

Арт-терапияның мақсаты - барлық адамдарды суретшілерге немесе мүсіншілерге айналдыру емес, адамның шығармашылық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, олардың ішкі көңіл-күйін ашу үшін олардың басқалармен қарым-қатынас орнату белсенділігін арттыру. Терапиядағы табандылық клиенттің жеке шығармашылық белсенділігін оның қабілеттеріне сәйкес арттыруға көмектеседі, өз туындысын жасауға бағыт береді.

Арт-терапевт қалай жұмыс істейді? Ол келесі ұстанымдарды қолданады:

- арттерапевт топпен немесе жеке жұмыс кезінде өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі сезіну сезімдерінің даму деңгейін зерттеу мақсатында ешқандай зиянсыз және мәжбүрлеусіз жағдай жасайды;
- білім-дағдылар мен танымдық процестерді дамыту мақсатында сабақтар, жаттығулар ұйымдастырады;
- өз құндылықтарын сезіну, қарым-қатынас жасау және әлеуметтену мақсатында өзін-өзі көрсетуге жағдай жасайды;
- ішкі және сыртқы қайшылықтарды жеңу, өзіне немесе басқа адамдарға деген көзқарасты өзгерту мақсатында ішкі шығармашылық қабілеттерге көз жүгіртуге мүмкіндік береді.

Жалпы арт-терапия процесінде визуалды көмек өте маңызды. Сурет салда кескіндеменің алдына қойған мақсаты - адамға өзін тануға көмектесу, басқалармен

эмоционалды байланыстың үзілуі мен немесе қажеттілігінің себебін анықтап беру және оның бұл өмірде бір жеке тұлға екеніне көз жеткізу. Сол себепті, кескіндерді әртүрлі мақсаттарда және бағыттарда, сондай-ақ клиенттермен әртүрлі жағдайда психологиялық қызметтегі психотерапиялық түзетуде қолданады. Суреттің өзіндік сипаты - адамның қорқыныш сезімдерін, жанжалды жағдайларды анықтау мен жою, армандарын нақтылап, оның бейсаналық түрде жүзеге асыруының алғашқы бастамасы болып табылатын жеке тұлғаның болашаққа деген позитивті айқын көрінісін сипаттайтын техника.

Қорыта келе, арт терапия техникасы студенттерге психологиялық көмек көрсетумен қатар олардың шығармашылықпен айналысуына әсер ету процесі ретінде қарастырылып, оның эстетикалық жағын баса көрсетеді. Өнерді интеграциялау рөлінің қорытындысы шығармашылық процесс адамның негативті ойларын жоюға, эмоционалды зорығуға, өзін өзі жазалауға әкелетін қысымды төмендетеді және ішкі қайшылықтарды шешуге, конфликтіні алдын алуға, эмоционалды ұстамдылықты қалыптастыруға, ақыл-ой белсенділігін арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тұрдалиева Ш.Т. Қарым-қатынас психологиясы. – А.: ЭВЕРО, 2020
2. Жарықбаев Қ Жантану негіздері. – А.2002
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М.: Педагогика, 1989.
4. Теплов Б.М. Избранные труды. В 2-х томах.- М., 1985
5. Шабанов С. Эмоциональный интеллект [Текст] : Российская практика / С. Шабанов, А. Алешина. - 6-е изд. - М. : Манн, Иванов и Фербер, 2019. - 432 с.

ӘӨЖ 159.11

МҰҒАЛІМНІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ АРҚЫЛЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫН АЛУ

Атакулова Гульжан Жәдігерқызы

Тараз қаласы білім бөлімінің әдістемелік кабинет меңгерушісі

Уалиханова Алуа Уалиханқызы

Тараз қаласының білім бөлімінің әдіскері

Аннотация. Мақалада мұғалімнің эмоционалды тұрақтылығы арқылы жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқын алдын алу мәселесі қарастырылады. Агрессивті мінез-құлққа ықпал ететін эмоция, конфликт, виртуалды кеңістік және интернет туралы ақпарат беріледі.

Кілт сөздер: агрессивті мінез-құлық, эмоция, эмоционалды тұрақтылық.

Аннотация. В статье рассматривается проблема профилактики агрессивного поведения подростков через эмоциональную устойчивость педагога. Предоставляется информация об эмоциях, конфликтах, виртуальном пространстве и интернете, которые способствуют агрессивному поведению.

Ключевые слова: агрессивное поведение, эмоции, эмоциональная устойчивость.

Annotation. The article deals with the problem of prevention of aggressive behavior of adolescents through the emotional stability of the teacher. Information is provided about emotions, conflicts, virtual space and the Internet that contribute to aggressive behavior.

Keywords: aggressive behavior, emotions, emotional stability.

Бүгінгі таңда технологияның қарқынды даму ғасырында адам мінез-құлқында, әсіресе жасөспірімдер мен жеткіншектер арасында әртүрлі мінез-құлық ерекшеліктері байқалады. Олар: агрессивті, девиантты, аддиктивті, конфликті, деликвентті т.б.

Адамның сыртқы дүниемен қарым-қатынас жасау процесінде қажеттілік оның іс-әрекеті мен эмоциясы арқылы туындап отырады. Адамға алдына мақсат қойып, оны шешуге ұмтылдыратын оның қажеттіліктері мен іс-әрекетінің бағалануы, сыртқы ортаны қабылдауы оның жалпы эмоционалды көңіл-күйі арқылы білінеді. Кез-келген адамның бойында ішкі түрткі, қызығу сезімдері эмоция арқылы беріледі. Ол – адамның өзінің психологиялық сапалары мен қылықтарын, жетістіктері мен сәтсіздіктерін, кемшіліктері мен артықшылықтарын бағалауы [1, 256 б].

Мінез - әрбір адамның жеке басына тән өзіндік психологиялық қасиеттер мен ерекшеліктердің жиынтығы. Мінездің қасиеттері мен ерекшеліктері әркімде әрқилы жағдайда байқалып, адамның сол жағдайларға қатынасын білдіреді. Мінез ерекшеліктері – адамның даралық өзіндік психикалық қасиеттері.

А.Д.Савченко өзінің бала қылығы және олардың себептері туралы деген мақаласында жағымсыз іс-қылықтар өзінен-өзі туындамайды, олар арам ниеттің нәтижесі, ал оның тамыры дұрыс құрылмаған тәрбиеде, себептері үлкендердің жаман өнегесінен, дұрыс үлгі бола алмауында деп атап өтеді.

Жағымсыз реакциялар, соған сәйкес мінез-құлықтың еркелік, қиырлық, қиқарлық, эмоционалды тұрақсыздық түріндегі қылықтары басым балаларды түбегейлі оқып-тануға Е.Д.Белова да бар жігерін салды. Ол барабар емес аффекте көрінетін бала мінез-құлқы үшін оларға қасарушылық, тұйық мінезділік тән деп көрсетеді. Бұл балалар басқалармен дау-жанжалға жиі түседі, үлкендердің ескертпе-түзетулеріне қарсы шығады. Оның зерттеу жұмысының мақсаты балалардың аффектілі мінез-құлқына толыққанды талдау жасай отырып жағымсыз мінез-құлықтарды жою жолдарын көрсету болды. Зерттеу барысында жинаған материалдары авторды мынадай қорытындыға әкелді. Мұндай қателіктерге мыналарды жатқызады:

- талап қоюдың жүйелілігі мен дәйектілігінің қалыс қалуы;
- шамадан тыс еркелету;
- ата-ана тарапынан бақылаудың болмауы [2];

Негативті мінез-құлық ерекшеліктері дұрыс құрылмаған тәрбиенің нәтижелі болуы мүмкін. Бала бетінен қақпайтын ортада өссе, өз дегенін істесе, әрекеттері мен талап-тілектеріне шек келтірмесе, онда оларда өз мінез-құлықтарын еркінше басқару және ережелер мен мөлшерлерге бағыну қабілеттіліктері қалыптаспайтын болады [3].

Олай болса эмоционалды қызбалық және ұшқалақтық немесе баладағы танымдық және қозғалыс іс-әрекетінің кідірісі, оның темпераменті мен жеке ерекшеліктерінің көрінуімен байланысты болуы мүмкін.

Ежелгі дәуірден басталған психологиядағы эмоцияларды зерттеу бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Ч.Дарвиннің эволюциялық теориясы эмоцияларды организмнің жаңа жағдайларға бейімделуінің күрделі бейімделу механизмдері ретінде қарастырды. Зигмунд Фрейд бейсаналық психикалық процестердің құрамдас бөлігіне әсер ететін артық энергияның көзі, оның бөлігі эмоционалды сала деп жазды.

А.Н.Леонтьев, Л.И.Божович эмоцияның дамуы мінез-құлық мотивтерінің дамуымен, баланың қызығушылығы және қажеттіліктерінен пайда болады десе, Я.Рейковский, О.К.Тихомиров психикалық үрдістермен тығыз байланыстылығын атап өткен.

Өмір сүру барысында адамның эмоциялары мен сезімдері күрделеніп және жіктеліп дамудың ұзақ жолынан өтеді. Адамның эмоционалды аймағында төмендегідей негізгі жағымды өзгерістер болады:

- жақсы мен жаманға барабар эмоционалды реакциялардың пайда болуы;
- жаманға мойынсынбауы;

- қоршаған өмірдің құбылыстарының кең шеңберіне дауыс беру іскерлігі сияқты эмоционалды қабілеттіліктің өсуі [4, 331 б].

Қазіргі психологтар эмоциялар жағдайды немесе тақырыпты субъективті бағалауды көрсететін орташа ұзақтығы бар психикалық процесс деп санайды. Эмоциялар қажеттіліктерді қанағаттандырумен байланысты. Тым күшті эмоциялар, олардың валенттілігіне қарамастан, стресстер болып табылады, денені шаршатады және оны стресстік күйге енгізеді. Ұзақ уақыт әсер еткенде, бұл психологиялық және физиологиялық мәселелерге әкеледі. Адам өз эмоцияларын басқара білуі керек екені анық. Бұл адамға эмоционалды тұрақтылық қажет дегенді білдіреді.

Эмоционалды тұрақтылық - бұл адамның өзінің эмоцияларын басқару және өзінің теңдестірілген, гүлденген күйін сақтау үшін өмірлік қиындықтарға қарсы тұру қабілеті. Осы орайда мұғалімнің эмоционалды тұрақтылығы - бұл адамның, білім беру мекемесінде жұмыс істейтін маманның өз эмоцияларын басқару және өмірлік қиындықтарға қарсы тұру, өз қызметінің мақсатына жету үшін теңдестірілген, гүлденген күйді сақтау қабілеті.

Эмоционалды тұрақтылық әр адамға, оның жұмыс орнына қарамастан, оның ішінде жас мұғалімге өмірлік қиындықтармен, ауыр тәжірибелермен күресуге, жеке басын оң қалыптастыру үшін өмірдің құнды сабақтарын алуға мүмкіндік береді.

Мұғалімге эмоционалды тұрақты болу қабілетін дамыту сәтті, тиімді қарым-қатынас жасау үшін қажет адамдармен, жұмыстағы психологиялық және физикалық күш-жігерге төтеп беру, өмірлік жағдайларға, мүмкін болатын кедергілер мен қиындықтарға сабырлы түрде жауап беру, жағымсыз оқиғалардан немесе өмірлік сынақ кезеңдерінен тезірек қалпына келтіру.

Эмоционалды тұрақты адам:

- дамыған эмоционалды интеллектке ие;
- махаббатқа толы және адамдарға деген сүйіспеншіліктен әрекет етеді;
- өмірдің жаңа жағдайларына төзімді және психологиялық тұрғыдан ашық, өзінің өміршендігіне сенімді;
- қиын өмірлік жағдайлардан шыға алатын,
- мақсатқа жетуге деген сенімділікті оятады, әр оқиғаның жағымды жақтарын көреді;
- өз іс-әрекеттерінің нәтижелерінен қорытынды жасайды, өмір сабақтарын қабылдайды;
- өз өмірінің кез-келген оқиғалары үшін толық жауапкершілікті өз мойнына алады, басқа адамдардың қателіктеріне немқұрайлы қарайды, жеке басын оң дамытады.

Жағымсыз реакциялардан эмоцияны басқара алмау қабілеті, соған сәйкес мінез-құлықтың еркелік, қиырлық, қикарлық, эмоционалды тұрақсыздық түріндегі қылықтары басым балаларды түбегейлі оқып-тануға Е.Д.Белова да бар жігерін салды. Ол барабар емес аффекте көрінетін бала мінез-құлқы үшін оларға қасарушылық, тұйық мінезділік тән деп көрсетеді. Бұл балалар басқалармен дау-жанжалға жиі түседі, үлкендердің ескертпе-түзетулеріне қарсы шығады. Оның зерттеу жұмысының мақсаты балалардың аффектілі мінез-құлқына толыққанды талдау жасай отырып жағымсыз мінез-құлықтарды жою жолдарын көрсету болды.

Өзімізге қатысты эмоционалды тұрақтылық туралы айтатын болсақ, біз бәрінен бұрын өзімізден эмоционалды тұрақтылық біз үшін нені білдіреді? Ол бізге не береді? Бізде эмоционалды тұрақтылық болған кезде не болады? Эмоционалды тұрақты адам болу қабілетіміз дамыған кезде біз өзімізді қалай сезінеміз, қалай боламыз?

Бірінші назар аударатын нәрсе – бізді қоршап тұрған барлық нәрсеге сабырлы көзқарас, адамдармен сөйлесуге, өз істерімізді жасауға, әдемі өмір сүруге, тыныш өмір сүруге болатын тыныштық пен теңдестірілген күй шешім қабылдау. Жүйке болмаңыз, әңгімеде дауысыңызды көтермеңіз, кез – келген себепке ашуланбаңыз-бұл бізге эмоционалды тұрақтылық береді.

Мұғалімнің эмоционалды тұрақты болуы өте маңызды, өйткені бақытты, көңіл-күйі жақсы адам ғана бақытты оқушыны тәрбиелей алады, оқушынытабысты болуға үйретеді, яғни жеке тұлғаны тәрбиелейді, сүйіспеншілікке толы болады. Сондықтан жас мұғалімдер өз өмірінде, соның ішінде кәсіби өмірінде табысты және бақытты болу үшін эмоционалды тұрақты адамдар болуды мақсат ете алады.

Эмоцияларды қатарда ұстауды үйрену, эмоцияларды психикалық функциялардың, сананың, ойлаудың, есте сақтаудың көмегімен басқаруға болады. Мұғалімге психологиялық білім көмектесе алады, олар өздерінің эмоционалды интеллектісін қолдана отырып, яғни олардың ойларына, сезімдері мен әрекеттеріне, рухына, жанына және денесіне назар аудара отырып, мұғалім эмоцияларын реттей алады. Мұғалім эмоционалды тұрақтылықты дамыту және эмоционалды тұрақты адам болу үшін өзінің эмоционалды күйін тепе-теңдікке келтіре алады.

Демек, эмоционалды тұрақтылық мұғалімге эмоционалды тұрақты адамның портретіне жақындауға, оңай өмір сүруге, жұмыс істеуге, өмірлік қиындықтарды жеңуге, қойылған мәселелерді шешуге көмектеседі кәсіби міндеттер, мағыналы, қуанышты өмір сүру және табысты, бақытты адам болу.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айғабылова Н. Бала мінезінің қалыптасуы және оны тәрбиелеу. – Алматы, 1990
2. Абрамова Г.С. Введение в практическую психологию. – М, 1995
3. Әбеуова И. Мінез-құлқында қиындық бар оқушыларды анықтау жолдары // Ұлағат №5 2004 ж
4. Линн А. Сила эмоционального интеллекта/ А. Линн. – М.: ООО «Манн, Иванов и Фербер».- 2019. – 270 с.
5. Шабалин С. Эмоциональный интеллект. Российская практика/ С. Шабалин.А. Алешина. – М.: ООО «Манн, Иванов и Фербер» – 2013.

ӘОЖ 37.016.574

БОЛАШАҚ АРНАЙЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ «КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТІН ЖЕТІЛДІРУ» ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІ

**Жолдасбекова Д.А.-докторант
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан**

Аңдатпа. Мақалада болашақ арнайы педагогтарды жоғары оқу орнында кәсіби дайындау кезіндегі кейбір педагогикалық ұғымдар жөніндегі мәселелер нақтыланады. Әсіресе кәсіби іс-әрекетті жетілдіру ұғымы мамандық түріне қарай қарастырылытынына мән беріледі. Бұл мұғалімнің кәсіби дайындығына қойылатын талаптардың артуымен, сондай – ақ қазіргі кездегі қоғамдағы әлеуметтік тапсырыс негізінде туып отырған өзекті мәселенің бірі.

Кілт сөздер: Арнай педагог, болашақ педагог, кәсіби әрекет, арнайы кәсіби іс-әрекет, студент.

Аннотация. В статье уточняются вопросы по некоторым педагогическим понятиям при профессиональной подготовке будущих специальных педагогов в вузе. Особенно важно, что понятие совершенствования профессиональной деятельности рассматривается в зависимости от вида профессии. Это одна из актуальных проблем, возникающих с

повышением требований к профессиональной подготовке учителя, а также на основе социального заказа в современном обществе.

Ключевые слова: Специальный педагог, будущий педагог, профессиональная деятельность, специальные профессиональные действия, студент.

Annotation. The article clarifies questions on some pedagogical concepts in the professional training of future special teachers at the university. It is especially important that the concept of improving professional activity is considered depending on the type of profession. This is one of the urgent problems that arise with increasing requirements for teacher training, as well as on the basis of social order in modern society.

Key words: Special teacher, future teacher, professional activity, special professional activities, student

Болашақ арнайы педагогтардың педагогикалық қызметке дайындығын қалыптастыру қажеттілігі жеке әлеуметтік тұрғыдағы тұлғаға және мұғалімнің кәсіби дайындығына қойылатын талаптардың артуымен, сондай – ақ қазіргі кездегі қоғамдағы әлеуметтік тапсырыс негізінде туып отырған өзекті мәселенің бірі.

Қазіргі кезде жалпы білім беруді ізгілендіруге байланысты мектепте болып жатқан елеулі өзгерістерге қарамастан педагогикалық кадрларды даярлауды жүзеге асыратын мекемелерде, ерекше күтімді қажет ететін балалармен жүргізетін педагогикалық қызмет бойынша мамандарды даярлауға әрдайым жеткілікті көңіл бөу қажет етіледі. Себебі, білім беру үдерісінде ден саулығында қиындықтары бар балаларды оқыту мәселелері бар ерекше көңіл бөлуді талап етеді. Ондай балардың саны да жылдан жылға артып келеді.

Денсаулығында ауытқушылығы бар балалармен педагогикалық жұмыстар жүргізу бойынша Қазақстандық ғалымдар Намазбаева Ж.Ы., Аутаева А.Н., Кушекбаева Ж.С., Мураталиева А.Н, Бакытбайқызы А., Өмірбекова Қ.Қ., Оразаева Г.С., Төребаева К.Ж, т.б. өз еңбектерінде айналысқан.

Дегенімен де денсаулығында ауытқушылығы бар балалармен педагогикалық жұмыстар жүргізу үрдістерін кадрлармен қамтамасыз ету мәселелерін, осы процесті ұйымдастырушы - мұғалімнің жеке басының шығармашылық дамуының әртүрлі аспектілерін қарастыру жеткіліксіз. Бұл зерттеу мәселесі бойынша тұжырымдамалық теориялардың жеткіліксіздігі, денсаулығында ауытқушылығы бар балалармен педагогикалық жұмыстар жүргізу концепциясының болмауы оның тиімді дайындық қажеттіліктерін жүзеге асыруға кедергі келтіреді.

Кәсіби қызметтің кез-келген түрін жүзеге асыру үшін адам белгілі бір қасиеттер мен дағдыларға ие болуы керек. Кәсіби қызметті сәтті жүзеге асырудың маңызды шарты – белгілі бір кәсіби әрекеттерді орындауға дайындық.

Мұғалімнің жалпы мағынада кәсіби қызметке және ақпараттық ортадағы кәсіби қызметке дайындығы нені білдіреді?. Ғылыми зерттеулерді талдаған ғалымдар О.А. Абдуллина, Ю.К. Бабанский, М.И. Дьяченко, Н.В. Кузьмина, Л.А. Кандыбович, В.А. Слостенина, А.И. Щербакова және т.б. педагогтың ұзақ уақыт бойғы зерттеу объектісі – кәсіби дайындық екенін көрсетті.

Нормативтік құжаттарды (заңдар, үкімет жарлықтары, президент жарлықтары және т.б.), ғылыми, ғылыми және әдістемелік еңбектерді (В.И.Байденко, Г.А. Бордовский, В.П. Беспалько, Г.И. Вергилис, Б.С.Гершунский, А.М. Новиков, В.А. Слостенин, В.И. Сямпольский және т.б.) жоғары кәсіби білім беру жүйесіндегі түбегейлі өзгерістерді анықтауға мүмкіндік берді [1].

Мұғалімнің кәсіби-педагогикалық қызметі жоғары оқу орындарында қалыптасады. Педагогикалық салада мұғалімнің шығармашылық іс-әрекетінің негізгі түрлері жеткілікті түрде айқын ажыратылады:

-педагогикалық шеберлік;

- жаңашылдық;
- педагогикалық ізденіс;
- педагогикалық ізденіс;
- инновациялық педагогикалық іс-әрекет және т.б.

Педагогикада шығармашылық іс-әрекеттің нақты түрлерін бірыңғай бөлу және анықтау жоқ. Дегенмен, мұғалімнің іс-әрекеті шығармашылық түрінде әрекет етуі тиіс қызмет түрі деп айтуға болады. Жұмыс істеу, кейбір дағдыларды кәсібилікке келтіру, шығармашылық өнімділіксіз автоматизмнің бір түрі. Кәсіби-педагогикалық іс-әрекетті қалыптастырудың шығармашылық болуы өте маңызды.

Көптеген ғылыми-педагогикалық зерттеулерде, әдістемелік әдебиет нұсқаларында мұғалімнің кәсіби қызметке дайындығын анықтаудың әртүрлі тәсілдері бар. Көптеген ғалымдардың позициясы, «дайындық» интегралды педагогика, яғни қоғамдық пайдалы қызмет жүйесінде қалыптасады» деген пікірге саяды.

Бұл анықтамадағы «кәсіби дайындық» ұғымының мәні бірнеше негізгі тәсілдерге бөлінеді: функционалды және жеке көзқарастар, қызмет теориялары (қызметке қосылу) және кәсіптік білім беру. Егер функционалды тәсілмен зерттеушілер кәсіби дайындықты ерекше психологиялық күй ретінде қарастырса, онда жеке тұлғада қасиеттер мен күйлер жүйесі ретінде тұлғалық, сондай-ақ жеке-жеке қасиеттер айқындалады. Қызмет теориясына сәйкес мұғалімнің кәсіби дайындығына қол жеткізу үшін кәсіби функциялар және қарым-қатынастар жиынтығын меңгеру қызметі қолданылады.

Кәсіби қызметке дайындық ерекшеліктері В.А. Слостенин, И.В. Исаев, А.И. Мищенко, Е.И. Шиянов зерттеулерінде келесідей анықталады:

- 1) психологиялық, психофизиологиялық және физикалық дайындық;
- 2) ғылыми-теориялық және практикалық дайындық. Сонымен бірге, педагогикалық қызметті жүзеге асыруға дайындық ұғымының кәсібилігінің кешенді сипаттамасын жасады.

Елімізде қазіргі таңда қалыптасқан еңбек нарығы жоғары білімді, шығармашылық деңгейі жоғары, әрекеттің сан түрлі саласында өз білімі мен біліктілігін қолдана алуға қабілетті мамандардың кәсіби даярлығының деңгейіне және сапасына қойылатын талаптарға өз әсерін тигізуде [2].

И.Б. Готская мен В.М. Жучковтың пікірінше: «педагогикалық қызметке кәсіби дайындық тиімді болудың алғышарты болып табылады. Мұғалімнің қызметі, ол әр түрлі көзқарастарды қамтиды. Педагогикалық міндеттерді, мұғалімнің ықтималды мінез-құлық үлгілерін түсіну, қызметтің нақты тәсілдерін білу, өз мүмкіндіктерін бағалау алдағы қиындықтарға сәйкес және т.б.» [3]. Кәсіби қызметке дайындық мыналарды қамтиды:

- көп деңгейлі педагогикалық білім берудегі білім беру бағдарламасының дербестендірілген нәтижесі;
- субъектінің белгілі бір түрді орындау қабілеті мен қабілеті кәсіби қызмет.

Педагогикалық іс-әрекет – бұл жинақталған білімін, тәжірибесін, мәдениетін келер ұрпаққа беруге және олардың жеке дамуына жағдай жасауға, қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік рөлдерді орындауға дайындалуға бағытталған әлеуметтік қызметтің ерекше түрі.

Кәсіби-педагогикалық іс-әрекет – бұл психологиялық, педагогикалық және өндірістік-технологиялық компоненттерді қамтитын интегративті іс-әрекет. Оның әртүрлі белгілеріне негізделген қызметтің көптеген жіктелімдері бар. Осыған байланысты рухани және практикалық, репродуктивті және шығармашылық, жеке және ұжымдық, кәсіби іс-әрекет ерекшеленеді. Кәсіби педагогикалық іс-әрекеттің негізгі мақсаты – кәсіптік оқыту және студенттерді кәсіби дамыту. Педагогикалық іс-әрекеттің негізгі объектілері ретінде білім беру ортасы, білім алушылардың қызметі, білім беру ұжымы және білім алушылардың жеке қабілеттері ерекшеленеді. Педагогикалық іс-әрекеттің мақсатын іске асыру білім беру ортасын қалыптастыру, білім алушылардың іс-әрекетін ұйымдастыру, білім беру ұжымын

күру, жеке тұлғаны дамыту сияқты әлеуметтік-педагогикалық міндеттерді шешумен байланысты.

Қазіргі уақытта жоғары педагогикалық білім беру теориясы мен практикасының өзекті бағыттарының бірі – болашақ мамандардың кәсіби маңызды қасиеттерін қалыптастыру процесі. Мұғалімнің кәсіби қызметіне әртүрлі көзқарастар, яғни қажетті жеке және кәсіби қасиеттерді анықтау жатады. Бірінші жағдайда, кәсіби маңызды қасиеттер дегеніміз – мұғалімнің кәсіби функцияларын тиімді жүзеге асыру үшін білімі, дағдылары мен дағдыларының жиынтығы. Екіншісі, бұл – педагогикалық қызметтің оң нәтижесін қамтамасыз ететін жеке қасиеттердің жиынтығы.

В.А. Слостенин [4] мұғалімнің кәсіби маңызды қасиеттерінің құрылымына мыналар кіреді:

- әлеуметтік-қоғамдық бағытты айқындайтын қасиеттер;
- кәсіби-педагогикалық бағытты айқындайтын қасиеттер;
- танымдық бағдарды анықтайтын қасиеттер.

Арнайы педагогтардың кәсіби маңызды қасиеттерінің құрылымы мен мазмұнын зерттеу мәселесі ерекше назар аударуға тұрарлық. Арнайы педагогтардың кәсіби іс-әрекетінің ерекшеліктері педагогикалық университет жағдайында кәсіби дайындық кезеңінде де бірқатар нақты кәсіби маңызды қасиеттерді қалыптастыру қажеттілігін анықтайды.

Арнайы педагогтардың кәсіби іс-әрекеті ортада оң психологиялық қалыпты сақтап, ерекше күтімді қажет ететін балалардың әртүрлі санаттарын тәрбиелеу және оқыту жөніндегі қызметінен байқалады.

Арнайы педагог Н.М. Назаровтың аталған кәсіби маңызды қасиеттерімен қатар физикалық төзімділік, жұқпалы ауруларға жоғары төзімділік, тұрақты психикалық денсаулық, дұрыс сөйлеу жөнінде қарастырған.

Осылайша, арнайы педагогтардың кәсіби іс-әрекетінің маңыздыларының келесі топтарын ажыратуға болады:

- педагогикалық қызметке бағытталған жеке тұлға (балалар мен мамандықтарға жағымды эмоционалды қатынас, жалпыадамзаттық құндылықтар);
- коммуникативті қабілеттер (қарым-қатынас, тыңдау қабілеті, қарым-қатынас қабілеті);
- ұйымдастырушылық қабілеттер (әр түрлі қызмет түрлерін ұйымдастыру және қосу қабілеттері);
- эмпатия (эмпатия, эмпатия қабілеті);
- шығармашылық (шығармашылық қабілеті);
- рефлексия (өз қызметін, басқалардың қызметін талдай білу);
- кәсіби білім (арнайы психология, педагогика және әдістемелер туралы білім).

Демек, кәсібиліктің маңызды қасиеттерді қалыптастырудың нәтижесі болашақ педагог дефектологтың кәсіп талаптарына сәйкес келетін белгілі бір кәсіби білімі, дағдылары мен жеке қасиеттерінің болуы болуы керек. Өз кезегінде, жеке қасиеттердің көрсетілген кешені адамгершілік, психологиялық және кәсіби компоненттердің бірлігін білдіруі керек (идеялық-саяси, кәсіби хабардарлық, таңдалған мамандық саласындағы жеке тәжірибе, мамандық таңдаудағы жеке ұстаным, міндет және жауапкершілік, ұжымшылдық, серіктестік, еңбекқорлық).

Сонымен, педагогикалық іс-әрекет – бұл жеке тұлғаның сипаттамалары, олардың болуы жүзеге асырылатын педагогикалық қызметтің сәттілігін, тиімділігін мен тиімділігін анықтайды. Педагог жеткілікті деңгейде ұйымдастырушылық, коммуникативтік, проективтік, конструктивтік, танымдық, рефлексивті, эмпатиялық, шығармашылық сияқты педагогикалық қабілеттердің сүйектерін қалыптасады. Баланың психофизикалық кемшіліктерін еңсеруге, оның әлеуметтік бейімделуіне бағытталған іс-әрекеттің барынша оң нәтижелеріне қол жеткізуді қамтамасыз етеді [5].

Осылайша, бастапқы дереккөздерді талдау қазіргі уақытта арнайы педагогтардың маңызды қасиеттерін зерттеуге және сипаттауға арналған әлі де көптеген жұмыстар бар екенін көрсетті, алайда «болашақ арнайы педагогтардың кәсіби іс-әрекетін жетілдіру» ұғымының мәнін аша түстік.

Яғни: кәсіби дайындық дегеніміз – білім кеңістігінде болып жатқан өзгерістерге жедел бейімделетін, үнемі шеберлігі мен біліктілігін арттыруға талпынатын мұғалімдердің қатысуымен білім берудің жоғары сапасына қол жеткізуге болатын және мұғалімдердің педагогикалық ойлауының сапалық өзгеруіне, олардың шығармашылық қабілеттерін қарқынды дамытуға және кәсіби шеберліктерін арттыруға ықпал ететін біліктілікті арттыру жүйесін жетілдіру мен түрлендіру процестеріне басты назар аудару.

Ал, болашақ арнайы педагогтардың кәсіби іс-әрекеті дегеніміз – ғылым мен техниканың, ел экономикасының дамуы мен әлеуметтік өмір сүру жағдайының жоғарылауына және т.б. байланысты білім мен тәрбие ісінің өзгеруін, соған сәйкес жаңа тұрпатты, кәсіби даярлықтан өткен мұғалімді даярлауда үшін жасалатын кәсіби қызметті қалыптастыру.

Олай болса, болашақ арнайы педагогтардың кәсіби іс-әрекетін жетілдіру дегеніміз – педагогтың интеллектуалдық қабілетіне байланысты, қандай да бір білім мен іскерліктерді игерген, педагогтың кәсіби міндеттерін эвристикалық жолмен шеше алатын, оқыту технологияларын қаншалықты меңгергендігіне байланысты айқындап, педагогтың кәсіби құзыреттілігін белсендіру.

Бұдан, болашақ арнайы педагогтардың кәсіби іс-әрекетін жетілдіруге дайындығы дегеніміз – кәсіби-педагогикалық іс-әрекетті жетілдіруге дайындау, оның мазмұны мен құрылымын ұғынуды қамтамасыз ету, нақты педагогикалық қызметінде шығармашылық орындау мүмкіндіктерін ашу, мұғалімнің жеке мүмкіндіктерін және дамушы оқу түрін жүзеге асыру.

Әдебиеттер тізімі

1. Степанов С.С. Психология трудных школьников: Учебное пособие. М., 2016. -248 с.
2. Мураталиева А.Н. Коррекциялық –педагогикалық іс -әрекеттің психологиялық – педагогикалық негіздері. Молодой ученый. — 2016. — № 19.2 (123.2). Т.2. 23-25
- 3.Мамайчук И. И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии: учеб. пособие для вузов / И. И. Мамайчук. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Юрайт, 2019. - 318 с.
- 4.Шумилова Е.А., Чернышенко Н.С. Профессиональный портрет педагога – компонент бренда инклюзивной дошкольной образовательной организации. /Гуманитарные технологии в современном мире: материалы VIII Международной научно-практической конференции. – Калининград, 2020. – №2. – С. 84-85.

ӘӨЖ 347.8

СУИЦИД ЖӘНЕ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ: АНЫҚТАУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ

Ажибаева Роза Елибаевна

бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі магистрі, аға оқытушы
Акеғұл Алуа, Руслан Сабина - студенттер

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада жасөспірімдердің суицид құбылысы, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының түрлері, кәмелетке толмағандардың суицидтік және суицидтік мінез-құлқын анықтайтын факторлар зерттеледі, суицидтің алдын алу тәжірибесі талданады.

Кілт сөздер: суицид, кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқы, кәмелетке толмағандардың суицидтік детерминанттары, суицидтің алдын алу.

Аннотация. В статье исследуется феномен подросткового суицида, виды суицидального поведения несовершеннолетних, факторы, определяющие суицидальное и суицидальное поведение несовершеннолетних, анализируется практика профилактики суицида.

Ключевые слова: суицид, суицидальное поведение несовершеннолетних, суицидальные детерминанты несовершеннолетних, профилактика самоубийств.

Annotation. The article examines the phenomenon of adolescent suicide, types of suicidal behavior of minors, factors determining suicidal and suicidal behavior of minors, analyzes the experience of suicide prevention.

Keywords: suicide, suicidal behavior of minors, suicidal determinants of minors, suicide prevention.

Кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез – құлқы девиантты мінез-құлықтың басқа түрлерімен тығыз байланысты - үйден кету, қаңғыбастық, жыныстық қатынастың бұзылуы, суицидтің алдында және онымен бірге жүретін заттарды қолдану. Кейбір жағдайларда суицидтік мінез-құлық театрландырумен, өз-өзіне қол жұмсаумен ерекшеленеді. Жақындарыңызға жасалған психологиялық қысым жағдайды жасөспірімге қолайлы жаққа өзгертуге бағытталған.

Бұл ретте қауіпсіздікті қамтамасыз ету немесе ықтимал жағымсыз салдардың алдын алу шаралары алдын ала ойластырылады. Мысалы, дәрі-дәрмектермен улану көрсетілген жағдайда "театрлық суицид" токсикация процесін жоятын бейтараптандырғыш заттармен жинақталады. Бұл шаралар әрдайым жеткілікті бола бермейді, кейде жай ғана кеш болады, бұл жоспарланбаған қайғылы нәтижеге әкеледі. Керісінше, шынайы суицидтік мінез-құлық тұрақтылықпен, өмірден кетуге деген осозныласпен байланысты әрекеттерге бағытталуымен сипатталады. Бұл жағдайлар жасөспірімнің өзіне-өзі қол жұмсау актісіне алдын-ала дайындалуымен сипатталады: оны жасайтын орынды, уақытты, құралдарды және құралдарды тандайды. Ғылымда суицидті анықтайтын факторларды зерттеуге және оларды жасаудың психологиялық механизмін түсіндіруге әлеуметтік және жеке көзқарастар кеңінен қолданылды. Әлеуметтік көзқарасты жақтаушы Э. Дюркгейм суицидтің негізінде суицидтің жеке сипаттамалары жатыр деген тезисті жоққа шығарды. Оның пікірінше, суицидтің детерминациясы әлеуметтік факторларға байланысты, ал әлеуметтік емес факторлар психикалық ауытқулары бар адамдардың суицидтік мінез-құлқын тудырады.

Кәмелетке толмағандардың мінез-құлқының әртүрлі ауытқуларына әкелетін әлеуметтік факторлардың басым рөлін жоққа шығаруға болмайтыны сөзсіз, бірақ бұл ауытқуларды тек психикалық ауытқулардың көрінісімен байланыстыру негізсіз болып

көрінеді. Осыған байланысты суицидтік мінез-құлықтың терең мәнін ашу әлеуметтік және жеке тәсілдерді кешенді қолданбай мүмкін емес. Соңғысы суицидтің мотивациясын зерттеуге, суицидтің жеке басының психологиялық қасиеттерін анықтауға қатысты көптеген мәселелерді қозғайды. В.Д. Бадмаева мен Е. Ю. Шкитыр жүргізген 170 кәмелетке толмағандардың өлім туралы жазбаларын зерттеу суицидтік қауіп факторлары: тұқым қуалаушылықтың психоактивті заттармен психопатологиялық ауырлығы, суицидтің отбасылық тарихы, физикалық және психологиялық зорлық-зомбылық көріністерімен мінез-құлықты қатаң бақылауға бейімділігі бар авторитарлық тәрбие стилі.

Жасөспірімнің өзіне – өзі қол жұмсау әрекеті-бұл өзі үшін жиі жасалатын күрделі, мүлдем үмітсіз қақтығыстардың нәтижесі. Суицидтік мінез-құлық түрімен суицид тәсілдері тығыз байланысты. Сонымен, демонстрациялық мінез-құлық әдетте улы емес дәрі-дәрмектермен уланумен, тамырлардың кесілуімен, сондай-ақ дефестрация әрекеттерін бейнелеумен бірге жүреді. Шынайы суицидтік мінез-құлықта өзін-өзі өлшеу басқаларға қарағанда жиі қолданылады. Отбасын, ана мен баланы әлеуметтік қорғау міндеттерінің шешілмеуі, жоғары білім беру саласындағы бюджеттік сектордың тарылуы, мектепке дейінгі және мектептегі білім беру жүйесін ұйымдастырудағы олқылықтар,

Отбасы институтының әлсіреуі және соның салдарынан балаларды ата-анасынан алшақтату жасөспірімдер депрессиясының өсуіне ықпал етеді. Жасөспірімдердегі депрессияның ағымы ересектердегі ағымға өте ұқсас, бірақ олар әдетте эмоцияларын қарқынды және күшті сыртқы көріністермен сезінеді. Олар, әдетте, ашуланшақ және ашуланшақ, өз істеріне араласуға тырысқанда жабылып, дөрекі болады, ата-аналарымен қарым-қатынастан аулақ болады, үйден кетеді. Депрессияның мұндай түрлерін тану қиын және өз-өзіне қол жұмсау қаупі жоғары.

Өмірге өте қауіпті әрекеттерді жасай отырып (биік ғимараттың шатырының шетіндегі тепе-теңдік, дәрі-дәрмектерді қабылдау және т.б.), жасөспірім өз әрекеттерінің ықтимал салдарын түсінбейді. Бұл мінез-құлықтың негізі, көп жағдайда, кәмелетке толмаған адамда әлі қалыптаспаған адам өмірінің құндылығы туралы сана, бөтен де, өзінің де. Өскелең ұрпақтың әлеуметтену процесіне ақпараттық кеңістік айтарлықтай әсер етеді. Интернет желісінде орналастырылған ақпараттық ресурстар кәмелетке толмағандардың тұрақсыз санасына зомбилік әсер етіп, әлемнің нақты бейнесін бұрмалауға әкелуі мүмкін.

Интернетте аутоагрессивті мазмұнды құру және тарату ("өлім топтары" және т.б.) тікелей жастар аудиториясына бағытталған. Алайда, "өлім топтарын" жасаушылардың кәмелетке толмағандардың санасы мен мінез-құлқына теріс әсер ету мүмкіндігін жасөспірімнің психикасының ұсынысы мен тұрақсыздығының жоғарылауымен түсіндіруге болмайды.

Өз-өзіне қол жұмсауға дейінгі мектеп қақтығыстарының ортақ белгілері бар: олар әрдайым дерлік мектеп режимінің қысымын, сыныптастарының қорқытуын көрсетеді, "стандартты емес" балаларға қатысты көрінеді, олардың өзіндік ерекшелігі олардың мінез-құлқының ерекшеліктерінде, ерекше бейімділіктерде немесе мүдделерде көрінуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ариас Лопес, Х.А. (2013) Суицидтің алдын алу бағдарламаларындағы сәттілік факторлары. Психологиялық авангард журналы. 3-том, №2.2015
2. Мело Эрнандес, Э. және Венди Сервантес П. Жасөспірімдердегі суицид: өсіп келе жатқан проблема. Дуазары. 5 том, №2.2018
3. Вианча Пинзон, МА, Багамон Мьюндетон, М.І. және Аларкон Аларкон, Л.Л. Жастардың өз-өзіне қол жұмсау әрекеті, суицид идеясы және суицидке байланысты психоәлеуметтік өзгергіштері. Психологиялық тезистер. 8 том, №1.2012

ЭОЖ 37.015

ҚИЫН ЖАСӨСПІРІМДІ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МЕКТЕП ҰЖЫМЫ МЕН ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ

Сайлыбаева Құралай Әбдімәлікқызы - психология ғылымдарының магистрі
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада қиын жасөспірімді тәрбиелеудегі мектеп ұжымы мен отбасының рөлінің маңызы, әрбір отбасының өзіне ғана тән ерекшеліктері, отбасының әлеуметтік құндылығы; оқыту мен тәрбиелеу тұтас процесс, бірінен бірін бөліп қарауға болмайтындығы, оқыта отырып тәрбиелеу, тәрбиелей отырып оқытуды іске асару. қызметінің мазмұны ашылады.

Кілт сөздер: жасөспірімдік шақ, отбасы құндылықтары, мектептегі оқу-тәрбие жұмысындағы кемшіліктер, қиын балалардың интеллектуалдық қабілеті.

Аннотация. В статье значение роли школьного коллектива и семьи в воспитании трудного подростка, уникальные особенности каждой семьи, социальная ценность семьи; воспитание и обучение – это единый процесс, который нельзя отделить друг от друга, обучение во время обучения, осуществление обучения во время обучения. открывается содержимое службы.

Ключевые слова: подростковый возраст, семейные ценности, недостатки воспитательной работы в школе, интеллектуальные способности трудных детей.

Annotation. In the article, the importance of the role of the school team and the family in the upbringing of a difficult teenager, the unique characteristics of each family, the social value of the family; upbringing and education is a single process that cannot be separated from each other, learning while learning, the implementation of learning while learning. the content of the service opens.

Keywords: adolescence, family values, shortcomings in educational work at school, intellectual abilities of difficult children.

Тәрбие ұғымы мәнді де мағыналы ұғым, Әл-Фарабидің «Тәрбиесіз берілген білім, ол адамзаттың қас жауы» дегені дәл бүгінгі күнге айтылған секілді. «Қиын балалар дегеніміз кімдер?» - деген сұраққа, былай жауап беруге болады: «Олар мектеп тарапынан ерекше, қосымша бақылауды талап ететін, тәрбиелеуге қарсылық білдіретін балалар». Сонымен қоса, білім деңгейі төмен, тәртібі нашар, сабақтан көп қалатын, мұғалімдердің талабын орындамайтын, адамгершілік деңгейі төмен, топтастарымен үнемі тіл табыса аламайтын, ол кейде психикалық дамуы, ойлау қабілеті кейін қалған, ашуланшақ (әртүрлі жүйке ауруларына шалдыққан) балаларды қиын балалар және қиын жасөспірімдер қатарына жатқызуға болады. Қазіргі уақытта дәрігер, психологтар және инспекторлардың есебінде осындай балалардың пайызы жоғары болып отыр. Бұл қоғамның алға басуына өз кесірін тигізетін де белгілі. Осы жоғарыда айтылып өткен қиын балалармен әлеуметтік жұмыс жасау бүгінгі күннің қажетті және өзекті ісі болып табылады [1].

Олардың әр кезеңде әртүрлі аталғаны бізге белгілі: «тәртібі нашар», «қиын», «тәрбиесі қиын» тағы басқа.

Ғылыми тұрғыдан зерттегенде, дәл осы балалардың оқуға қызығуларының жоқ екені, олар мектепке де сыймай, үйге де сыйлы болмай, мұғалімдердің берекесін кетіріп, түптің түбінде олардың басым көпшілігінен дайын заң бұзушылар мен қылмыскерлер шығатыны бұрын да дәлелденген.

Әрбір оқушының өзін қоршаған ортасымен тығыз қарым-қатынаста болатынын, солардың әсерімен дамитынын ескере отырып «қиын» балалардың мінезіне отбасы, мектеп және көшенің қалай әсер ететін жағдайларына жеке-жеке тоқталып көрелік [2].

Бала тәрбиесіне отбасының жағымсыз әсер ету жақтарын сөз еткенде, оны үш топқа бөліп қарастыруға болады.

1. Бірінші топ – баланы қалай тәрбиелеуді біледі және дәл солай тәрбиелейді. Олар көп емес, алайда, өздерінің саналы өмірімен және сапалы іс-әрекеттерімен тек өз балаларына ғана тәрбие беріп қоймай, мектептегі қоғамдық жұмыстарға қолғабыс етіп, басқа ата-аналарға үлгі көрсетеді.

2. Екінші топ - өз балаларына өнегелі тәрбие бергісі келеді, бірақ, қалай тәрбиелеу керек екенінін білмейді. Мұндайлар ата-аналардың басым көпшілігі. Олар білмегендіктен балаларына кері әсер етуі мүмкін.

3. Үшінші топ – балаларды тәрбиелеудің жолдарын білмейді, білгісі де келмейді, педагогтерге қарсы тұратын төмендегі әлеуметтік топ. Бұлар соншалықты көп болмағанымен, «қиын» балаларды беретін отбасылар.

Енді осы факторларды тарата айталық. Халық даналығы «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің», «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер», «Не ексең соны орасың», десе ұлы Абай «тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселерімен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі - ақымақшылық» деп түйіндейді. Ал атақты физиолог И.Павлов «әрбір баланың мінез-құлқы ата-анасының жағымды іс-әрекеттерінен үлгі алу барысында қалыптасады» деп тұжырымдайды [3].

Бала отбасы жағдайында өмірдегі әртүрлі жағдайларда өзін қалай ұстауды, адамгершілік әліппесі: кішіпейіл болу, ізеттілік, сыйластық, үлкендермен және кішілермен қандай қарым-қатынаста болу сияқты тәжірибе жинақтайды және оны меңгереді. Отбасында бірін-бірі сыйлау, қамқоршы болу, бірлесіп еңбек ету секілді игі дәстүрлер қалыптасқан болса, ол ортадан қоғамға қарсы тұратын тәрбиесіз адам шығуы теориялық жағынан алғанда мүмкін емес. Бұл әңгімеміз, әрине, бірінші топтағы ата-аналарға қатысты.

Отбасы тәрбиесінде ең маңызды мәселенің бірі – ата-аналардың педагогикалық көзқарасының қалай қалыптасуында. Қазіргі кездегі аса бай отбасылардың пайда болуы, оларда бала тәрбиесінің дұрыс тәжірибесі қалыптасты деген сөз емес. Міне, осындай отбасылардың кейбір ата-аналары балаларының кез келген сұрансын мезетте қанағаттандыру, аламын деген нәрсенің бәрін сөзге келмей сатып әперу, үй тірлігіне қатыстырмауы баласының өзімшіл, тек қана тұтынушы, жалқау, басқаның есебінен жақсы өмір сүргісі келетін, арамтамақ болып қалыптасуына әкеліп соқтыратынын ескере де бермейді [4].

Дәл осыған қарама-қарсы әрекет істейтін ата-аналардың да түсінгі балаларын тура жолдан шығаруға итермелейді.

Мұндай ата-аналар өз балаларын аса қаталдықпен тәрбиелеймін деп әртүрлі қысым мен тыйымдарды қолдану, сәл нәрсеге бола қатаң жазалау, ар-намысын қорлайтын әрекеттер жасау арқылы балаларын өздеріне қарсы қояды. Мұндай жағдай да әрине, балалар ата-анасын сыйламайды, олардың баласына айтқан «ақылы» кері әсер етеді. Осындай отбасында «тәрбие» алған баланың тәрбиелі болуы да екіталай.

Үшінші топқа жататан ата-аналар өз балаларының не істеп, немен айналысып жүргендерімен ісі жоқ, оны өзінің міндеті деп санамайтындар. Олардың балалары қараусыз қалғандай әсер береді. Бұл – ең қауіпті әрі сөз жоқ, девиантты мінезді балалардың басым көпшілігін беретін отбасылар [5].

Мектептегі оқу-тәрбие жұмысындағы кемшіліктердің де бала тәрбиесіне кері әсер етері даусыз. Олардың бірнеше түрін атап өтсек мына төмендегідей:

1. Тәртіп бұзуға бейім тұратын оқушылардың дер кезінде анықтап, олармен алдын ала жұмыстар жүргізбеу.

2. Мектеп ұжымының осы мәселеде алаусыз болуы немесе жүйелі жұмыстың болмауы. Мектептегі өзін-өзі басқару жұмысының дұрыс жүрмеуі. Сыныптан тыс, мектептен тыс өтілетін іс-шаралардың сапасының төмен екендігі. Тәрбиесі қиын балалардың отбасыларымен қарым-қатынастың нашар ұйымдастырылуы.

3. Девиантты мінезді оқушылармен дұрыс қарым-қатынас орната білмеу немесе мұғалімдер мен тәрбиешілердің кәсіби деңгейінің төмендігі.

4. Кейбір мұғалімдердің сабақ беру әдісінің төмен болуының әсерінен оқушылардың сабаққа қызықпауы, үлгерімнің нашарлығы, сөз жоқ, оқушылардың тәртібін әлсіреді және ол мұғалімдердің де беделін төмендетеді.

5. Кейбір мұғалімдердің педагогикалық этиканы білмеуі немесе сақтамауы оқушыларды өзіне қарсы қоюға әкеліп соғады да, ұзаққа созылған шиеленісті туғызады.

6. Көшедегі кездейсоқ топтардың оқушының теріс мінезін қалыптастырудағы қосар үлесі де аз емес. Өйткені, қазір көшелерді, аймақтарды белгілі бір топтардың бөліп алып, сол жерлерде билік жүргізілетіні ешкімге де құпия емес. Олар өз түсініктері бойынша өмір сүреді және өз қатарын өзі сияқтылармен толықтырып отырады. Ал олар сол ортада өздерін еркін әрі ыңғайлы сезінеді. Себебі отбасында, мектептегі қағидалары мен адами құндылықтары өздерінше қалыптасқан. Сондықтан қоғамдық мораль мен нормалар олардың түсінігіне сай келмейді [6].

Енді осы девиантты мінезді оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне тоқтала кетелік.

Бұл қиын балалар өздерінің интеллектуалдық қабілеті жағынан өз қатарларынан қалмайды. Алайда, олардың жоғары психологиялық қасиеттері: зейін, абстрактілі ойлау, есте сақтау тағы басқа әртүрлі жаттығулар мен дағыдыларды дамытпағандықтан артта қалған. Соның салдарынан олар қисынды ойлай білмейді, өз ісінің ақырын болжай алмайды, сондай-ақ танымдық белсенділігі төмен, ғылым және саяси-қоғамдық мәселелер мүлдем қызықтырмайды, рухани мәдениеттің не екенінен тіпті бейхабар. Негізінен, олар қарапайым күнделікті өмірдің күйбеңінен аспайды, онда да тек даярға тап болып үйренген, салиқалы да пайдалы іс-әрекеттен гөрі уақытты босқа өткізгенді тәуір көреді.

Дегенмен, олар өздерінің алдына қойған мақсатын орындау үшін (темекі, ішімдік, есірткі зат, ұрлық жасау) әртүрлі тапқырлық көрсете алады. Сабақ оқу, уәдеде тұру, режимді сақтау, саналы тәртіпке бағыну сияқты оқушыға тән міндеттер мен парызы орындауға келген олардың ерік-жігері тым төмен, табандылығы жетіспейді.

Қиын балалардың «қиындығы» неде екенін білу үшін оның себебін табу керк. Біріншіден, оның жүйкесі мен психикасында ауытқушылық бар-жоғын анықтап білу керек. Мамандардың пікірінше, ондай ауытқушылығы бар оқушылардың 10-15 пайызы жүйке немесе психикалық ауру жағдайына байланысты болады екен. Мұндай оқушыларды тәрбиелеуден бұрын емдеу керек [7].

Екіншіден, сау балалардың адамгершілік қасиеттеріне қандай факторлар жағымды, ал қандай факторлар жағымсыз әсер ететінін анықтап алу үшін ақпарат жинау. Ол үшін әңгімелер, бақылау сауалнама жүргізу, құжаттарды зерттеу әдістері қолданылады. Олардың бәріне дұрыс талдау жасау дегеніміз – қиын балаларды анықтауда қателікке бой ұрмау жағын қарастыру болып табылады.

Қолданған әдебиеттер тізімі:

1. Ағыбаев А. «Жасөспірімдер қылмысына не себеп?». Заң, №5, 2004.
2. Атемова Қ. «Қазақ отбасындағы тәрбие үрдісі», Қазақстан мектебі, №1, 2006.
3. Ахметжанова Н. «Мінез-құлқы қиын балалар», Ұлағат, 2001ж. №1.

4. Ахметжанова Н. «Қиын балалар қиғылығының қыры», Ұлағат, №2, 2000.
5. Бикенов К.Ү., Жаназарова З.Ж., Нұрбекова Ж.А. Отбасымен әлеуметтік жұмыс: Оқу құралы.- Алматы.- 2003.
6. Байтабанова А. «Сынып жетекшінің қиын оқушымен жұмысы», Сынып жетекшісі, №4, 2004.
7. Батгалханов Е. ««Қиын» оқушылармен жұмыс ерекшелігі», тәрбие құралы, №4, 2003.
8. Байшуақова М. «Ата-аналармен жұмыс», №3/2005.

ӘОЖ 347.157

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ БОЙЫНДАҒЫ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШІЛІКТЕРІНІҢ КӨРІНІС БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сайлыбаева Құралай Әбдімәлікқызы - психология ғылымдарының магистрі
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада әрбір маман ұстаз, баланың тек кейбір мінездік кемшіліктерін түзетіп қана қоймай, оларды, қоғамдық өмірдің талаптарымен ұштасқан дұрыс қарым-қатынас жолына қайтып әкеліп, ары қарай қалыптаса дамуына, әлеуметтенуіне көмектесу қажеттілігі, педагогикалық іс-әрекеттер мазмұны, қоғам өмірінде бекіген адамгершілік қадір-қасиеттер мәні, адамдар арасындағы қарым-қатынастар (достық, жолдастық, туыстық, сүйіспеншілік, махаббат т.б.) нормалары ашылады.

Кілт сөздер: жастық шақ, девианттық мінез-құлық мәселелері, қоғамдық құндылықтар, әлеуметтік-экономикалық себептер, Әлеуметтік девиация.

Аннотация. В статье каждый профессиональный педагог не только исправляет некоторые недостатки характера ребенка, но и возвращает его к правильному способу общения в сочетании с требованиями общественной жизни, необходимостью помочь ему развиваться и социализироваться, содержанием педагогической деятельности. , раскрываются нравственные качества, которые они укрепили в жизни общества, то есть нормы отношений между людьми (дружбы, товарищества, родства, привязанности, любви и т. д.).

Ключевые слова: молодежь, проблемы девиантного поведения, социальные ценности, социально-экономические причины, социальная девиация.

Annotation. In the article, each professional teacher not only corrects some of the shortcomings of the child's character, but also returns him to the correct way of communication in combination with the requirements of social life, the need to help him develop and socialize, the content of pedagogical activity. , reveals the moral qualities that they strengthened in the life of society, that is, the norms of relations between people (friendship, camaraderie, kinship, affection, love, etc.).

Keywords: youth, problems of deviant behavior, social values, socio-economic causes, social deviation.

Жастардың ауытқитын мінез-құлыққа жасайтын социологиялық зерттеулердің маңызы қазіргі кезде өте зор, себебі, бір жағынан алғанда қоғамдық тәртіпті бұзушылардың ішінен жас ұрпақтың, әсіресе біздің қазіргі кездегі студенттеріміздің үлесі мол, ол халықтың басқа да жастық топтардың арасынан салыстырғанды, екінші жағын алғанда, бағыттылықтың құрылуы (қажеттіліктердің, қызығушылықтардың, мотивтердің, бағалы құндылықтардың) осы

жастық кезеңде өтеді. Осыдан барып жастардың девианттық мінез-құлықты бастан кешіруі жастардың ортасындағы негативті құбылыстардың болуымен байланысты болып келеді [1].

Қазіргі кездегі жастар үшін ең маңызды мәселе ретінде бірнеше кедергілер, қиындықтармен ұшырасып отырады, ол жұмысқа орналасу, тұрғын үймен қамтамасыз етілуі, қоғамдық қатынастардың жаңа жүйесіндегі бастапқы капиталдың жоқтығы, осының барлығы едәуір толғандыратын мәселелер болып табылады. Сонымен қатар еңбек нарығындағы төмен бәсекелестік жағдайлары, профессионалдык білімдер мен тәжірибенің жетіспеуі, осының салдарынан еңбек нарығындағы тұрақты орындарын таба алмай жастар ортасындағы девианттық мінез-құлықтың өсуі мен жұмыссыздық мәселесінің бел алуы таң қалдырарлық жәйт емес. Қоғамдағы қалыптасқан вакуумдағы моральдық құндылықтардың жоғалуы мен қатар, орындарын таба алмай жас тұлға ішімдікке, нашакорлыққа әуестене бастайды, өздерін қоғамдық ағымға қарсы коюмен жол табуға үйір бола бастайды. Бұндай құбылыстар жастар арасында массалық көлемді алып келеді, яғни бұл құбылыстар қоғам моральдық-психологиялық жағдай өз әсерін тигізеді. Бірақ та әлеуметтік шындық жастардың қылмыстық әлемге бой алдыруға жол бермейтін механизмдерді әлі ойлап таба қойған жоқ. Девианттық мінез - құлықтың әлеуметтік алғышарттарының барлығының себептері, ол Қазақстан Республикасында өндірістік қатынастағы адамдардың теңдігі мен материалдық жағдайларындағы теңсіздігі арасындағы қарама-қайшылық бар. Сонымен қатар Қазақстан Республикасындағы экономиканың әлсіз дамуы объективтілігі мен тұтыну заттарындағы теңсіздік мәселесі жастардың өзіндік материалдық жағдайларымен қанағатсыздық танытуының бірден-бір себептері және қоғамнан алатын жақсылықтары өздерінің қажеттіліктерін әртүрлі жолдармен қанағаттандыруға белсенді ете түседі [2].

Әсіресе қазіргі кезде жастардың үлкен-үлкен қалаларда, ауылдық жерлерде тұратын басым көпшілігі үшін кейінгі кезде рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру мәселесінің әлеуметтік әділдігінің жоқтығы жанға бататын жағдай. Көптеген қалаларда немесе ауылдарда тіпті кинотеатрлар және мәдениет үйлері жоқ. Сонымен қатар олардың тұрғындарының негізгі бөлігін жастар құрайды. Әрине бұндай аймақтарда девианттық мінез-құлықтың деңгейі республикамен салыстырғанда өте жоғары болып саналады. Бірнеше әлеуметтік мәселелерді біз кейінге қалдырамыз, оларды «қалдықты үйлесім» дейді, яғни ондай мәселелерді біз күн тәртібінде бірінші орынға қоймағандығынан олар әсіресе біздің жастарымыздың өмірінен көрініс табатын жағдай болғандықтан және жас қыздар мен жігіттердің санасынан орын тебетіндіктен жастар арасындағы әлеуметтік әділ мәселесінің шиеленісуіне алып келді [3].

Девианттық мінез-құлықтың дамуына арнайы бір қоғамдағы әлеуметтік шындықтың бұзылуы, негізгі демократиялық принциптердің бұзылуы, экономикалық реформаларды жүргізгенде кеткен қателер нәтижесінде осы жастар арасындағы қиындықтардың пайда болуына алып келеді. Девианттық мінез-құлық мәселелері әлеуметтік жанжал теориясының негізінде қарастырылады. А.Коэн әлеуметтік топтарға нақты қауіпті оның ұйымшылдығын қалыптастырып, топтық нормалардан оның мүшелерінің ауытқуын азайтады және сонымен қатар ауытқитын мінез-құлық жасайтын топтың мүшелеріне қатысты топтық репрессияға ұшырататындығы басым көрінеді. Жанжал теориясына қатысты, әлеуметтік жүйедегі мінез-құлықтың мәдени бейнелері ауытқитын мінез-құлық болып табылады, егер ол басқа мәдениеттің құндылықтарына негізделген болғанда. Девианттық ауытқитын мінез-құлық теориясы арнайы социологиялық теория ретінде құрылымдық функционализм теориясының аясында дамиды. Р. Мертон аномия теориясын қолдана отырып, девианттық мінез-құлық теориясын мәдениеттің жасайтын мақсаттарымен әлеуметтік-ұйымдасқан оларға жету жолдарының құралдары арасындағы пайда болған келіспеушіліктер деп түсіндіреді. Оның пікірінше әртүрлі топтар үшін біркелкі емес мақсаттарға жетудің ресми жолдары қоғамның ресми құрылымымен қамтамасыз етіледі және осылардың функционалдык жетіспеушіліктері мақсатқа жету үшін қолданатын бейресми құрылымдардың пайда болуына негіз болады [4].

Девианттылықты бағалау критерийі бұқаралықтың достастығына, «өзіне» және «басқаларға» деген бірлігінен, бір біріне келісімге келу мүмкіндіктерінің тудыруы өздерінің «мендігін» шектеу арқылы. Бұл жерде адамның қай шекте девианттық мінез-құлықтағы екендігін анықтайтын шекараны анықтау қажет. Осы критерийдің негізінде жеке және қоғамдық қызығушылықтардың принциптерінің сәйкес келуі негізделген. Бұл жерде менің еркіндігім басқа адамның еркіндігімен шектеледі - бұл ең басты принцип, осыны бұзған адам, яғни девиант болып саналады. Сол үшін де девианттық мінез құлықтың ең негізгі рационалды критерийі ретінде осы мінез-құлықтың түрінің зияны мен қоғамдық пайдалылығын қарастырамыз.

Девианттық мінез-құлыққа баға беру критерийін анықтау бір жақты емес, себебі біздің қоғамымызда қандай мінез-құлықты девианттық деп айту және оны ажырата білу өте қиын. Девиацияның әсіресе айқын көрінетін мысалдары ретінде адамгершіліктің жоқтығын көрсететін іс-әрекеттер, олар әрқашанда талқылауларға түсіп отырады, бірақ бұл жерде оларға толықтай, нақты анықтама беру өте қиын. Бірақ кісі өлтірудің өзі арнайы жағдайларда ақталып жатады. Мысал ретінде алғашқы қауымдық кезеңде ашығу кезеңінде кісі өлтірушілік талқыға түспейтін, яғни ол жағдайдың қысымымен жасалған іс-әрекет деп түсінген. Ол айып тағулардан босатылған, ол өндірістік күштер қатайған кезден бастап және қоғам материалдың жағдайларды жасай алатын кезеңнен бастап, яғни бала шағасын асырау үшін, денсаулық үшін неше күш керек соның барлығына есеп бере алатын болған кезеңнен бастап ол барлық жеңілдіктерден болады, яғни біз үшін қылмыс болып табылады. Біз көріп отырғанымыздай іс-әрекеттің бағасы тарихтан бері заман өткен сайын өзгеріп отыруда және олар әлеуметтік-экономикалық себептермен ұлттық дәстүрлер мен мәдениетпен өзгеріске ұшыраған құндылықтар қатар ажыратылады [5]. Девиацияны ең алдымен әлеуметтік құбылыс ретінде адамдық іс-әрекеттердің массалық формасы ретінде қарастырады, ол арнайы қоғамның тарихи дәстүрмен қалыптасып келе жатқан және ресми қалыптасқан әлеуметтік нормалардан ауытқуын қарастыруға болады. «Девианттық мінез-құлық дегеніміз - бұл жалпымен қабылданған моральдық, құқықтық және әлеуметтік нормаларға сәйкес емес адамдар өмірінің бейнесі немесе іс-әрекеттер, ол тұлғаға, әлеуметтік топтарға және қоғамға тұтастай зиян келтіретін (немесе пайда әкелетін), сол сияқты қоғаммен талқыға түсетін (немесе қолданатын) пікір және қоғамның қолдауын табатын немесе істелінген зияндары үшін жауапкершілікке түседі» [6].

Әлеуметтік девиация мынадай жағдайларда пайда болады:

- қоғамдық тәртіптің, теңдіктің бұзылуы, нәтижесінде кері ұйымдастыру пайда болады.

- Индивид пен қоғам арасындағы қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайы қайыршылыққа, отбасылық байланыстардың тарауына, тұлғаға әлеуметтік институттардың және басқа әсер етулердің әлсіреуіне алып келеді. Қоғамдық қатынастарға тигізген зиянның деңгейіне байланысты, әлеуметтік жиынтықтардың, топтардың, және жекелеген азаматтардың қызығушылықтары, сол сияқты бұзылатын әлеуметтік нормалардың ішінен девианттық мінез-құлықтың негізгі түрлерін ажыратуға болады: деструктивтік мінез-құлық, ол тек қана тұлғаға және жалпымен қабылданған нормаларға сәйкес келмейтін мораль нормаларына (жинақылық, фанатизм, конформизм, мазохизм және т.б.) зиянын тигізеді; заңға қайшы мінез-құлық (қылмыс және басқа да заң бұзушылықтар) [7].

Жастар ортасындағы әлеуметтік әділдік сезімінің пайда болуы және шиеленісуі, әлеуметтік аймақтағы қалдықты болып табылатын еңбекке деген қызығушылықтың төмендеуіне алып келді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оразбаева Е “Қиын” оқушылармен педагогикалық қарым-қатынастағы белсенді спорттың рөлі // Бастауыш мектеп 2006 № 11 , 18-20 бет.

2. Қазбеков Ж. «Қиын» бала тәрбиесі // Валеология 2007 № 3, 18
3. Ағыбаев А. «Жасөспірімдер қылмысына не себеп?». Заң, №5, 2004.
4. Атемова К. «Қазақ отбасындағы тәрбие үрдісі», Қазақстан мектебі, №1, 2006.
5. Ахметжанова Н. «Мінез-құлқы қиын балалар», Ұлағат, 2001ж. №1.
6. Ахметжанова Н. «Қиын балалар қиғылығының қыры», Ұлағат, №2, 2000.
7. Бикенов К.Ү., Жаназарова З.Ж., Нұрбекова Ж.А. Отбасымен әлеуметтік жұмыс: Оқу құралы.- Алматы.- 2003.
8. Қайырова.Ж, «Ауытқушы мінез-құлықтың шығу себептері мен фокторлары», Қазақстан мектебі, №1.2006.
9. Қалаубек С. «Қиын балаларға көмек», Ұлағат, №5, 2004.

ӘӨЖ 159.9

ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕ БЕЙІМДЕЛУ ЖӘНЕ РЕЗИЛЕНТТІЛІК

Шукеева Аяужан Муратхановна – Тұран университетінің 1 курс докторанты
Алматы қ., Қазақстан

Сангилбаев Оспан Сейдуллаевич-Психология ғылымдарының докторы, профессор
Тұран университеті. Алматы қ., Қазақстан

Андатпа. Біздің қоғам дамуының қазіргі кезеңінде ғалымдардың көзқарасы резиленттілік құбылысын пәнаралық проблема ретінде зерттеуге бағытталған. Мақалада әскери қызметкерлердің бейімделу мәселелері, бейімделу процесін сәтті жүзеге асырудың негізгі сапасы және ішкі, сыртқы факторлардың әсерінен қалыптасатын тұлғалық резиленттілікті (өмірлік, төзімділік) зерттеу мәселелеріне теориялық шолу жасалған. Сонымен қатар «резиленттілік» құбылысы адамның ішкі ресурстарының категориясы екендігі анықталды: адамның стресстік жағдайларда эмоционалды өзін-өзі реттеу қабілеті, физикалық, психикалық және психологиялық өміршеңдік дәрежесі. Адамның қолайсыз өмірлік жағдайларды жеңу, ішкі және сыртқы ресурстарды пайдалана отырып қалпына келтіру және дамыту, тұлғаның туа біткен динамикалық қасиеті ретінде резиленттілікті түсінуге және тәсілдерді біріктіруге мүмкіндік беретін отандық және шетелдік басылымдардың мазмұнды талдауын ұсынды.

Кілт сөздер: резиленттілік; резилентті мінез-құлық; психологиялық тұрақтылық; бейімделу, әскери қызметкерлер, өміршеңдік; төзімділік;

Аннотация. На современном этапе развития нашего общества взгляд ученых обращен к изучению феномена резильентности как междисциплинарной проблеме. В статье рассматриваются проблемы адаптации военнослужащих, ключевым качеством для успешного осуществления процесса адаптации автор называет личностную резильентность (жизнеспособность, жизнестойкость), которая формируется под воздействием внутренних и внешних факторов. А так же выявлено, что феномен «резильентность» представляет собой категорию внутренних ресурсов человека: способность человека к эмоциональной саморегуляции в стрессовых ситуациях, степень физической, психической и психологической жизнеспособности. Авторами представлен содержательный анализ отечественных и зарубежных публикаций, который позволил объединить подходы и прийти к пониманию резильентности как врожденного динамического свойства личности, выражающегося в способности индивида преодолевать неблагоприятные жизненные обстоятельства.

Ключевые слова: резильентность; резильентное поведение; адаптация;

военнослужащие; психологическая устойчивость; жизнестойкость; жизнеспособность;

Abstract. At the present stage of development of our society, the look scientists is turned to the study of the resilience phenomenon as an interdisciplinary problem. It is revealed that the term "resilience" in foreign literature is based on the understanding of a person's ability to overcome difficulties in adverse life circumstances, and the ability to maintain psychological balance during potentially dangerous situations.

The authors present an informative analysis of domestic and foreign publications, which allowed us to combine approaches and come to an understanding of resistance as an innate personality trait, expressed in the individual's ability to overcome adverse life circumstances, recover and mature using internal and external resources, as well as to use the prophylactic potential of resistance in working.

Keywords: resilience; resilience behavior; psychological stability; viability; vitality;

Қазіргі қоғамның маңызды мәселелерінің бірі- адамның нарықтық өзгермелі заманда тұлғалық біртұтастылығын сақтай отырып, әлеуметтік ортаға әр түрлі келеңсіз жағдайларда бейімделе алуы. Халықаралық саяси жағдайдың, елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың қауіп-қатерлерінің күшеюіне байланысты қазіргі таңда Ұлттық қауіпсіздік мәселесіне ерекше мән берілуде. Осыған байланысты әскери қызметшілерді жауынгерлік тапсырмаларды орындауға кәсіби даярлау, жауынгерлік жағдайда, төтенше немесе дағдарысты жағдайларда әскери қызметшілерге психологиялық көмек көрсету, әскери қызметкерлердің күйзеліске төзімділігін арттыру мәселелері бұрынғыдан да өзекті болып отыр. Кәсіби қызметті тиімді жүзеге асыруға шектен шықпай қарсы тұруға мүмкіндік беретін белгілерінің бірі-тұлғалық резиленттілігі. Яғни ол дегеніміз, экстремалды жағдайларға бейімделу.

Шетел әдебиетіндегі «resilience» термині мынадай мазмұнға ие: адамның қолайсыз өмірлік жағдайларды қалпына келтіру оның барлық көріністерімен өмір сүру қабілеті және дамуы үшін барлық мүмкін болатын ішкі және сыртқы ресурстарды пайдалану мен жеңу қабілеті. Осылайша, «резиленттілік» анықтамасын теориялық талдау барысында отандық және шетелдік ғалымдардың пікірінше тұлғаның стресстік жағдайларға төзімділігі ретінде қарастырылатынын байқадық. Сонымен, С.Маддидің көзқарасы бойынша, төзімділік – бұл өзі туралы, әлем туралы, әлеммен қарым-қатынастар туралы сенімдер жүйесі. С.Мадди ұсынған «hardiness» терминін Д.А. Леонтьев төзімділік деп аударып, оны адамның берілген жағдайларды жеңу дәрежесін және сайып келгенде, адамның өзін-өзі жеңу дәрежесін сипаттайтын қасиет ретінде анықтайды [1].

Алайда, әскери қызметшілердің қақтығыс жағдайларында жоғары жауынгерлік әзірлікпен әрекет етуінде жеке басының психо-эмоционалды және әр түрлі стресстік жағдайларда өзін-өзі басқара алуы туралы зерттеулер іс жүзінде жоқтың қасы. Әскери қызметкерлердің кәсіби және тұлғалық өсуін қамтамасыз етуде резиленттілік мәселесінің өзектілігі көрініс табады. Олардың қазіргі заманғы ең қиын қызмет жағдайларына бейімделуі, жалпы алғанда осыған қатысты бірегей және көптеген ауыр мәселелерді сипаттуға және зерттеуге бағытталған себебі, жауынгерлер мен офицерлердің жауынгерлік әзірлігі, психологиялық жағдайы олардың кейінгі қызметін өтеу барысы бейімделу кезеңімен байланысты.

Бұл процесс әскер контингентіне шақырылу жасындағы жастардың денсаулық жағдайы, мінез-құлқы, әдет-ғұрыптары, олардың жеке төзімділігінің (ағылшын тілінен. resilience – психологияда, педагогикада, әлеуметтануда – өміршеңдік, төзімділік) қалыптасу деңгейі сонымен қатар жалпы психологиялық және физикалық денсаулығы мамандар арасында алаңдаушылық туғызады. Ресейлік авторлары Н.В. Марков және С.Г. Рютин жастардың денсаулыққа деген көзқарасының қазіргі тенденцияларын талдап көрсетті.Зерттеу нәтижесі бойынша 2018 жылы әскерге шақырылу жасы жастар арасында 40%-дан астамы денсаулығына байланысты әскерге алынбайтыны жайлы атап өтті [2].

Студенттік жас кезеңі - бұл оқу мерзімі кезеңінде әскерге шақырылудан объективті кейінге қалдыру жолы болып табылады бірақ, И.Б. Меерманова, Н.Н. Седач, И.А. Болшакова, Ж.А. Қалбеков, осы оқу жылдар аралығында жастардың денсаулық жағдайы тек нашарлап кететіні жайлы айтып өтті. Авторлардың пікірінше студенттік жастар арасында денсаулықтың нашарлауының себептері физикалық белсенділіктің болмауы, темекі шегу, алкоголь, есірткі қолдану, психоэмоционалды шиеленіс, рационалды емес тамақтану, жиі күйзеліс, өмір сүру мен жұмыс істеудің материалдық-тұрмыстық жағдайлары, денсаулық жағдайының әлсіреуіне әкеліп соғатыны байқалған [3].

Қазіргі ғалымдарды ойландыратын сұрақтардың бірі неліктен кәсіби міндеттерін атқаруда кейбір әскери қызметкерлердің қолайсыз жағдайда қиын әскер жағдайларына бейімделеді, әрқашан көңілді, қиындықтарды әзілмен шешеді, ал басқалары бұл проблемаларды ешқандай жолмен жеңе алмайды, агрессивтілік танытады, режимді анық орындай алмайды және де соның салдарынан олар депрессияға түседі. Осы мәселеге байланысты зерттеушілер О.А. Селиванова, Н.В. Быстрова, И.И. Дереча, Т.С. Мамонтова, О.В. Панфилов резиленттілік феноменіне, яғни адамның қиын өмірлік жағдайлардан шығуға, психологиялық проблемаларды жеңуге өз бойында күш таба білу қабілетіне назар аударып, оны пәнаралық тәсілдер призмасымен қарастырады. Тұлғаның осы қасиетін талдай отырып, авторлар оны адамның ішкі резервтеріне жатқызады, сонымен бірге оның сыртқы, атап айтқанда, әлеуметтік факторлардың әсерінен қалыптасатынын айта отырып, «физикалық, психикалық және психологиялық өміршеңдігене» оның мінез-құлқына әсері ететіндігі жайлы да атап өтеді [4]. Осыдан логикаға сүйенетін болсақ бұл қасиет әскери қызметкерлердің әскери өмірге бейімделу процестерін реттеді, сондықтан оны жастар арасында әскерге дейін де және де әскери қызмет барысында да дамыту қажет. Шетел ғалымдары (М.Руттер, Э.Вернер, Э.Д.Миллер, Г.А. Бонанно, Н.Хендерсон, С.Акерман және т.б.) және отандық (Л.А. Александрова, А.В. Махнач, А.И. Лактионова, Е.Б. Забелина, Е.Қ. Кузнецова, Ф.И. Валиева, Қ.М. Ушаков, А.А. Муравьев, О.Н. Олейникова, Е.Г. Шубникова, О.А. Селиванова, Н.В. Быстрова, И.И. Дереча, Т.С. Мамонтова, О.В. Панфилова және т.б.) өзара өз зерттеулерінде көрсеткендей «резиленттілік» терминін түсінуде өміршеңдік пен төзімділіктің бірігуі маңызды екенін атап өтті. Мазмұны бойынша резиленттілік осы ұғымдарға өте жақын және моральдық құндылықтарға негізделген бейімделу ұғымымен бір синонимдік қатарға қоятын жеке тұлғаның позициясы. Шетелдік және отандық зерттеулерге сілтеме жасай отырып, А. Нестерова өміршеңдік пен бейімделгіштік арасындағы байланысты атап көрсетеді, икемділік, экстраверсия, мейірімділік, ашықтық (М. Dumont, & М.А. Provost, 1999; N.A. Garmezy, 1990, A.S. Masten, A. Tellegen, 1984; M. Rutter, 1979; E.E. Werner, & R.S. Smith, 1982); өзін-өзі бағалау (N.A. Garmezy, 1990, N.A. Garmezy et al., 1984; E.E. Werner, 1995; E.E. Werner, & R.S. Smith, 1992, А.И. Лактионова, 2010; А.А. Нестерова, 2011); өзін-өзі бақылау (М. Rutter, 1979; 1987); интеллект (Masten et al., 1990); проблемаға бағытталған стратегиялар мінез-құлық (N.A. Garmezy, 1990, Garmezy et al., 1984; А.А. Нестерова, 2011); эго тұрақтылығы және эго бақылау (К.Е. Flores et al., 2005); қауіпті, қауіпті жағдайларды болжай білу (G.Affleck, & Н.Tennen, 1996) оптимизм, үміт, шығармашылық, кешірім (G.E. Richardson, 2002) [5].

Сондықтан, егер біз әскери қызметшілерде төзімділікті қалыптастыру, дамыту және белсендіру процесіне байыпты және кәсіби түрде кіріссек, онда өміршеңдік пен төзімділіктің ашылған ішкі әлеуеті Көбейтетін маңызды факторлардың бірі екені бейімделуі қиын әскери қызметшілерге көмектесетіні сөзсіз. Әскери қызметкерлердің өзін-өзі сақтауға негізделген резиленттілік, олардың отбасы мүшелерінің де сәтті бейімделуі болып табылады. Л.А. Кулумбегова пікірінше әскери қызметшілердің табысты бейімделуінің маңызды шарты, олардың отбасы мүшелерінің әлеуметтік бейімделуі болып табылады, ол «бейімделудің барлық кезеңдерімен бірге жүретін және оның бүкіл барысы мен соңғы нәтижесін алдын ала белгілейтін кәсіби, материалдық және отбасылық-тұрмыстық» сияқты аспектілерден

тұрады[6].

Гарнизондағы немесе әскери қалашықтағы медициналық көмек те жоғары деңгейде жүргізілуі керек, өйткені оған әскери қызметшілер мен олардың отбасы мүшелерінің физикалық, психикалық және психологиялық жағдайы тікелей байланысты.

Сонымен, бейімделу резиленттілік процесін көптеген Ресей және шетел ғалымдары зерттейді, бірақ әскери қызметкерлер мен олардың отбасыларының сәтсіз бейімделу себептері әскерде қызмет ету жағдайлары жеткілікті зерттелмеген. Көп жағдайларда өзін-өзі сақтаумен байланысты төзімділіктің төмен деңгейімен сипатталатын әскер жасындағы жастар және жасөспірімдердің жалпы денсаулығына көңіл бөлінеді, олардың резиленттілігінің төмен деңгейін көрсететін факторлар негізінен дұрыс емес тамақтану, отырықшы өмір салты, алкоголь, есірткі және т.б. Сондықтан білім беру мекемелерінде жасөспірім кезінен әскери қызметке дайындайтын, олардың бойында ерте жастан резиленттілікті қалыптастырудың психолого-педагогикалық әдістерін жасап, қолдануы керек. Әскери қызметкерлердің және олардың отбасы мүшелерінің табысты бейімделуінде жан-жақты әлеуметтік жұмыс маңызды рөл атқарады. Яғни ол дегеніміз әскери қызметшілердің өз борышын атқаруда психо-эмоционалды тұрақтылығына, стресстік жағдайларға төтеп беруіне және де оның әскери қызметке бейімделуіне өз септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Maddi S.R. On hardiness and other pathways to resilience // *American Psychologist*. 2005. V. 60. № 3. P. 261-262.
2. Маркова Н.В. Здоровье студенческой молодежи: современные тенденции / Н.В. Маркова, С.Г. Рютин // *MODERN HIGH TECHNOLOGIES – 2020*. – № 3. – С. 168-172.
3. Меерманова И. Б. и др. Современное состояние и проблемы здоровья студенческой молодежи / И. Б. Меерманова, Н. Н. Седач, И. А. Большакова, Ж. А. Калбеков // *Медицина и экология*. - 2019. -№ 2. С. 5-12
4. Селиванова О.А., Быстрова Н.В., Дереча И.И., Мамонтова Т.С., Панфилова О.В. Изучение феномена резильентности: проблемы и перспективы // *Мир науки. Педагогика и психология*, 2020 № 3, <https://mir-nauki.com/PDF/04PSMN320.pdf> (доступ свободный). Загл. с экрана. Яз. рус., англ.
5. Нестерова А.А. Жизнеспособность личности как условие снижение факторов риска в развитии детей и подростков / А.А. Нестерова // *Психическая депривация детей в трудной жизненной ситуации: образовательные технологии профилактики, реабилитации, сопровождения*. – URL: <https://psyjournals.ru/childdeprivation/issue/69143.shtml> (дата обращения: 21.01.2021).
6. Кулумбегова Л.А. Региональные особенности социальнопсихологической адаптации семей военнослужащих / Л.А. Кулумбегова // *Проблемы современного педагогического образования*. -2018. - № 2. - С. 322-326.

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ БАР ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ПСИХОКОРРЕКЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАР

Кыдырбаева М.

Болашақ ұрпақты сапалы білімді, жоғары деңгейлі мәдениетті, тәлім-тәрбиесі заманы мен өмір сүретін ортасына сай етіп даярлау білім беру саласына қойылатын жетекші міндеттердің қатарынан саналады. Адам баласы қоғамда өмір сүргендіктен, оның әрқилылығы, түрлі әлеуметтік, психологиялық факторлар оқу-тәрбие үдерісіне әсер етпей қоймайтыны сөзсіз. Қазіргі қоғамда болып жатқан әлеуметтік дағдарыстық үдерістер адам психологиясында үрей, қорқыныш, қатыгездік сезімдерінің көрініс табуына әсер етуде. Еліміздің нарықтық экономикаға өтуі, материалдық игіліктерге қызығушылықтың артуы, балаларға жеткілікті деңгейде көңіл бөлінбеуі девиантты мінез-құлқы бар балалардың пайда болуына және көбеюіне теріс ықпал етуде. Одан бөлек әрбір тұлғаның дұрыс қалыптасуы үшін сандаған ішкі және сыртқы факторлар да, үздіксіз әсер ететіні тағы бар.

Девиантты мінез-құлық дегенде, көз алдымызға бірден теріс сипатқа ие тұлғалар елестейді. Девиантты мінез-құлқы бар оқушылар – оқу-тәрбие үрдісіне көне алмай, қоғамға жат нәрселермен әуестенген (аутоагрессивті мінез-құлық (суицид), қылмыс, бопсалау, буллинг, зиянды әдеттерге әуестік (темекі, наша), бейберекет жыныстық өмір (ерте жүктілік), отбасы мен білім беру ошақтарынан, айналасындағылардан үлкен көмек қажет ететін қоғамның мүшелері. Қандай теріс сипатқа ие болса да, оларды түзету, «қатарға қосу» гуманизм мен жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделетін әрекет деуге болады.

Девиантты мінез-құлқы бар оқушылардың келешекте жақсы азамат болып қалыптасуы үшін мектеп пен отбасы ықпалдастығын арттырудың, қоғамның басқа да тәрбие институттарын (арнаулы оңалту орталықтары, фондтар, бірлестіктер т.б.) жұмылдырудың маңызы зор.

Мақала аясында девиантты мінез-құлқы бар оқушылармен мектепте жүргізілетін психологиялық жұмыстарға тоқталмақпын. Білім беру жүйесінде психологиялық қызмет жеткіншектердің өзін танып, бойындағы теріс әрекеттерді тану және оның алдын алу, дамыту-түзету жұмыстарын толық қамтитын эффектілігі жоғары іс-шаралардан тұрады.

Еліміздің бірқатар мектептерінде бүгінде қолданысқа ие болып, тиімділігін көрсеткен әдіс-тәсілдердің бірқатарын назарларыңызға ұсынбақпын.

Девиантты бала өзіндегі мәселені көре білу үшін бірқатар әдістемелерді қолдануға болады. Әдістемелер психодиагностикалық, психокоррекциялық бағыттарды қамтиды.

1. «Өзімді бес саусағымдай білемін!» әдістемесі. *Мақсаты:* оқушылардың өз бойындағы жақсы-жаман қасиеттерін сараптап, өзіне сыни көзқараспен қарауға дағдыландыру.

Әдістемені жүргізу үшін А3 форматындағы парақ, түрлі-түсті фломастерлер қажет. Қағазға оқушыларға өз қолдарының контурын салдырып, оң қолының әр саусағына «Сіздің бойыңызда кездесетін бес артықшылығыңыз бен жақсы қасиеттеріңізді жазыңыз», ал сол қолына керісінше «Сіздің бойыңызда кездесетін бес нашар қасиеттеріңізді жазыңыз» деген тапсырма беріледі.

Әдістемені жүргізу кезінде оқушылар тарапынан, «Өзімді қандай екенімді білмеймін», «Өз-өзімді мақтай алмаймын», «Кемшілігім мүлдем жоқ» т.б. сияқты жауаптарды естуге болады. Мүмкіндігінше әр баланың жауаптарына көңіл бөлуге тырысқан жөн. Бес қасиеттерді жазған соң, оң алақанға оқушы өзі жазған қасиеттерді дамыту үшін, ал сол алақанға жазылған теріс қасиеттерді жою үшін не істеуге болатын өз ұсыныстарын жазып шығады. Оқушылардың жауаптары ұқсас болуы мүмкін, дегенмен сезімтал маман

оқушылардың жұмыс жасау кезіндегі эмоциясына, белсенділігін де назардан тыс қалдырмау керек. *Әдістемені жүргізуден күтілетін нәтиже:* өз басына сыни көзқараспен қарап, рефлексия жасауға қабілетті тұлға. Аталған әдістемені тренинг, сұхбат барысында, тәрбие сағаттарында қолданудың да артықшылығы жоқ. Аталған әдістемені ата-аналармен де, педагогикалық ұжым мүшелерімен де жүргізуге болады.

2. «Эмоционалды шарлар» әдістемесі. *Мақсаты:* адамның түрлі психологиялық күйі мен эмоцияларды тану, олармен жұмыс жүргізе білуге үйрету.

Электронды тақтаға әр түрлі түстер көрсетіледі. Оқушылар сол түсті көргенде, қандай сезімде болатынын, сол түспен немен ассоциация жасайтындығын айтады. Оқушылар кезектесіп жауап береді. Әр түске жеке-жеке тоқталып, бірнеше пікірлер тыңдалады. Мәселен: «қызыл – агрессия, қатты қуаныш, махаббат, қызғаныш түсі. Қызыл түсті көргенде Қытай, Туркия мемлекеттерінде жүргендей, қызықты мерекелік іс-шарада жүргендей күй кешемін», «Қан төгіс пен адамның өмірі мен денсаулығына қауіп төніп тиірғандай қорқыныш сезімі болады» т.б. түрлі диапазондағы жауаптар тыңдалады. Кейбір оқушылар осы тапсырма барысында ішкі сезімдерін жазбаша (сурет) түрінде жеткізуі де мүмкін. Сол себепті суреттік нұсқасын да салдыртып, оқушыға өз жауабын әңгімелеп беруді ұсынуға да болады.

Әдістемені сынып оқушыларының жас. жеке ерекшеліктеріне қарай икемдеуге болады. Бұл әдістемені одан әрі психокоррекциялық бағытын дамыта түсу үшін арнайы үрлемелі шарлардың қызыл және көгілдір түсін әр оқушыға бере отырып, мынадай нұсқаулар беріледі:

- ✓ Ең алдымен тыныштық күйге түсеміз.
- ✓ Соңғы кезде бізді толғандырған мәселені ойымызға ала отырып, терең тыныс аламыз.
- ✓ Бұл жай тыныс емес, сіздің ішіңізге сыйып тұрған мәселеніз.
- ✓ Ол бүкіл жан-дүниемізді жайлап алмас үшін, алдымыздағы қызыл шарларды үрлейміз, яғни мәселемізді шарға жібереміз.
- ✓ Алдымыздағы шар енді қарапайым шар емес, біздің мәселемізді ішіне сыйдырған «кішкене қойма». Оның аузын байлап, мықтылап бекітеміз.

Бұл қызыл шар оқушының проблемасына арналады, оның сыртына балалар өз эмоциясын білдіретін смайликті салады. Бұл шарға ат қояды. Мысалы: «Ашуланшақ», «Ренжігіш бала», «Қызғаншақ» т.б. Дәл осы әдіспен, көгілдір шарға тек жағымды, қуанышты сәттерді үрлеп, саламыз. Оған да оқушылар ат қойып, сәйкес смайлик салады.

Оқушылардың бәрін шеңбер бойымен тұрғызып, әр оқушы екі шарын көпшілікпен таныстырады, салған суретін көрсетеді. Психолог барлық жауаптарға қысқаша комментарий жасай отырып, қажет жағдайда толықтыра түседі. Содан кейін әр оқушыға бір-бір инеден беріп, мынадай нұсқау береді: «Қолдарыңыздағы инемен тек бір шарикті жаруға рұқсат. Шарикті жару кезінде мәселенізге бір нақты команда бере отырып, өзіңізге бір комплимент айтыңыз!».

Оқушылар көгілдір не қызыл шарикті таңдау өз құзырында. Шарикті инемен тесу кезінде алынатын жауаптарға тоқталып өтейік. Оқушы өз проблемасына «Жойылып кет!», «Бұдан былай жолама» т.б. деп, артынан «Менің қолымнан келеді!», «Мен мұны да жеңіп шықтым!», «Арман жарайсың!», «Мен ақылдымын!» т.б. деп комплимент айтуы ықтимал. Оқушылардың жауаптарының сан алуан болуы және барынша эмоционалды түрде шарды тесуі қуанатын жайт, себебі бала бойындағы жинақталған теріс әрекеттерді жеңуге құлшыныс танытып жатыр деп түсінеміз. Күтілетін нәтиже: эмоционалды реңктерді ажырата алатын, өз мәселесін өзі шеше алатынына көзі жеткен тұлға.

Әдістеме аяғында бірқатар рефлексиялық сұрақтар қоюға болады:

- Қай шарды жарамын деп шештіңіз? Не себепті?
- Шарды жару кезінде қандай сезімде болдыңыз?
- Қалай ойлайсыз, мәселені тудырған және шешкен кім болды?

Жұмыс жасау барысында кейбір әсершіл, эмоционалды (жылап, айқайлап т.б. әрекет жасаған) оқушыларға психологиялық кеңес беру қажет болуы мүмкін. Бұл өз кезегінде психологтан елгезектік пен мәселені дер кезінде шешуге креативтілікті қажет етеді.

3. «Мен саған сенемін» әдістемесі. *Мақсаты:* оқушылардың жеке бас қасиеттерін танып, олардың өзіне және айналасындағыларға деген сенімін қалыптастыру.

Әдістемені жеке, жұптық, топтық формада да жүргізе беруге болады.

Жеке формада оқушының алдына бір-бірінің ішіне салынған 3-4 шеңбер жиынтығын беріп, өзің сенім артатын адамдарды шеңберлерге орналастыруды өтінеміз. Ең ортаңғы шеңбер – оқушының сенім артатын тұлғасы, ол өзі, ата-анасы немесе досы т.б. атын жазуы мүмкін, кейінгі шеңберлерде жазылған есімдер сол оқушы үшін маңызды, сенім артатын тұлғалар және ортадағы шеңберден алыс-жақындығына қарай бала өміріндегі рөлі де сәйкесінше бағаланады. Егер, оқушы өзін жазбаса оның өзіндік бағасын көтеруді, өзіне сенім артуды үйрету қажет болады.

Жұптық формада оқушылар жұп болып бөлініп, бір-біріне қарама-қарсы тұрады, психолог нұсқауына сәйкес тапсырмаларды орындайды. Ол тапсырмалар «әр жұптан бір сақина, бір сағат, бір кітап» әкелу т.б. түрінде беруі мүмкін. Тапсырманы орындау барысында жетекшілікті ала берген оқушының көшбасшылық, ал нұсқауды орындағанда өз заттарын оңай беріп, жетекшіге бағынышты болған екінші сыңарының бағыныштылық қасиеті басым екендігін байқаймыз. Ойынды түрлендіріп, ойындағы жұптарды ауыстырып, екі белсенді, екі енжар адамды жұптастырып та өткізу қызықты болады, оқушылар туралы бірқатар мәліметтер алуға мүкіншілік жасайды.

Топтық формада оқушылар шеңбер болып тұрып, кезектесіп қасындағы оқушыға «Мен саған сенемін, өйткені сен жақсы адамсың!», «Мен саған сенемін, өйткені сен сыныптағы ең батыл жансың!», «Мен саған сенемін, өйткені сен ешқашан өтірік айтпайсың!» т.б. деген сияқты комплименттерді атап өтеді.

Жүргізілетін әдістемеден күтілетін нәтиже: өзіне және айналасындағылармен ілтипатты қарым-қатынас жасай алатын, сенімділігі қалыптасқан тұлға.

Қорыта келгенде, мектептің психологиялық қызметінде біз ұсынған әдістемелермен қатар көптеген тренингтер, сұхбат, коммулятивті әңгіме әдістерін т.б. көптеп жүргізуге болады. «Ең жақсы әдіс – тиімді әдіс» демекші, кез-келген мәселенің шешімін табу үшін әдістерді дұрыс іріктеп алудың, оларды шебер қолданудың маңыздылығы зор. Девиантты мінез-құлқы бар оқушыларды қайта тәрбиелеп, оңалтқаннан гөрі, не нәрсенің де алдын алу әлдеқайда тиімді екені даусыз. Сол себепті, мектеп психологтарына оқушыларға психологиялық қызмет көрсетуде ғылыми-теориялық және әдістемелік жағынан сауатты әдістемелерді қолдану, өз әрекетіне рефлексия жасау, өз жұмысының нәтижесіне мониторинг жасау бірізділікте жүруге тиіс деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әлқожаева Н.С., Ертарғынқызы Д., 2013 © Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2013.
2. Сматова К.Б., Махашова П.М. Жеткіншектердің ауытқушылық мінез-құлық психологиясы. Оқу-әдістемелік құрал. – Тараз: «Дулати университеті», 2020. – 85 б.
3. Даулетқұлова А., Оқушы тәрбиесіндегі мектеп пен отбасы ықпалдастығын арттыру жолдары. Әдістемелік құрал. – Тараз, 2021. – 56 б.
4. Рахмбердиева Г., Қиын оқушылармен жүргізілетін жұмыс түрлері. – Тараз, 2022. – 34 б.

**«ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН АЛДЫҢ АЛУДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ
КӨЗҚАРАС: МӘСЕЛЕЛЕР, ҚИЫНДЫҚТАР ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ШЕШІМДЕР» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ- ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
11-12 мамыр 2023 жыл**

**СБОРНИК ТРУДОВ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«МУЛЬТИДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД В ПРОФИЛАКТИКЕ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ
ПОДРОСТКОВ: ПРОБЛЕМЫ, ВЫЗОВЫ И СОВРЕМЕННЫЕ РЕШЕНИЯ»
11-12 мая 2023 года**

***COLLECTION OF WORKS OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
«MULTIDISCIPLINARY APPROACH IN THE PREVENTION OF SUICIDAL BEHAVIOR OF
ADOLESCENTS: PROBLEMS, CHALLENGES AND MODERN SOLUTIONS»
May 11-12, 2023***

**Конференция материалдар жинағында жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына,
грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді, жауапкершілік мақала
авторларына жүктеледі**

**Сверстано и отпечатано с авторских оригиналов
Ответственность за научное содержание и грамматические ошибки несут авторы**

**Есепті б.т. 42,3 Шартты б.т. 37,4
Қағазы офсеттік
Офсеттік басылым. Таралымы 100 дана
Тапсырыс № 57**

**ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ., Жамбыл даңғылы, 75А**

